

KULTURA, IDENTITET, DRUŠTVO – EUROPSKI REALITETI

Zbornik radova I. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa
(Osijek, 20. – 21. ožujka 2013.)

Sunakladnici

Odjel za kulturologiju

Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu

Za nakladnike

izv. prof. dr. sc. Jasmina Lovrinčević

Odjel za kulturologiju Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

prof. dr. sc. Vlado Šakić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu

Uredništvo

Miljenko Brekalo, Angelina Banović-Markovska, Mate Buntić,
Snježana Čolić, Maja Jakimovska-Tošić, Zlatko Kramarić, Ivica Musić,
Krystyna Pieniążek-Marković, Sanja Špoljar Vržina, Ivana Žužul

Recenzenti

Jadranka Grbić, Marina Protrka Štimec, Vesna Mojsova Čepiševska

ISBN 978-953-6931-69-9 (Odjel za kulturologiju)

978-953-7964-18-4 (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne Knjižnice Osijek pod brojem 131225051

Zbornik je tiskan uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.

KULTURA, IDENTITET, DRUŠTVO – EUROPSKI REALITETI

ZBORNİK RADOVA
I. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa
(Osijek, 20. – 21. ožujka 2013.)

Odjel za kulturologiju – Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Osijek
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Osijek – Zagreb, 2014.

SADRŽAJ

<i>Predgovor</i>	11
Louise L. Lambrichs <i>Što znači biti subjekt, i građanin, u povijesti? Susret sa stvarnim</i>	15
Jasna Omejec <i>European Legal Standards in Transitional Democracy</i>	25
Bogusław Zielinski <i>Hrvatska u poljskome javnom diskursu (između Daytonu i ulaska u Europsku uniju)</i>	51
Snježana Čolić i Sanja Špoljar-Vržina <i>Neki modernistički i postmodernistički pristupi identitetu: razlike i prijepori</i>	64
Zlatko Kramarić <i>Identitet i trauma (političko-kulturni značaj 1971. na formiranje hrvatskog identiteta)</i>	78
Maja Jakimovska-Toshich i Ana Martinoska <i>Aleksandar Veliki: povijesni heroj, nacionalistički mit ili gej-ikona?</i>	95
Cvjetko Milanja <i>Europski i hrvatski identitet – dva različita i/ili slična identiteta</i>	108
Angelina Banović Markovska <i>Od tranzicije do globalizacije: politički (ne)identitet(i) Europe</i>	115
Ivan Rogić <i>Modernost i nacionalno sjećanje</i>	122
Sonja Stojmenska-Elzeser <i>An Enigmatic Concept of European Identity</i>	153
Domagoj Sajter <i>Privacy, Identity, and the Perils of a Cashless Society</i>	160
Miljenko Brekalo <i>Hrvatski monetarni suverenitet 1991.–2015.</i>	171

Branko Matić, Marija Mihaljević i Maja Haršanji <i>Novac i kulturni identitet Hrvatske</i>	183
Igor Gajin <i>Spornost identiteta kao (ne)profitabilne kategorije</i>	197
Anna Piotrowicz <i>Internacionalizacija i regionalne posebnosti u suvremenom poljskom jeziku</i>	209
Artur Stęplewski <i>Evropska plemena. Potraga za jezicima malih zajednica</i>	217
Miljenko Brekalo i Mile Lasić <i>Konstrukcije “multi-kulti” identiteta Europske unije – pogled iz Bosne i Hercegovine</i>	225
Sandra Cvikić i Dražen Živić <i>Social Construction, Deconstructed Reality and Demography of the Croatian European Integration Process</i>	245
Mateo Žanić <i>Društveni okviri obilježavanja. Vukovarska bitka i Dan sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. godine</i>	262
Sanja Špoljar Vržina, Snježana Čolić i Ivica Šola <i>Forced Europeanization, Epistemic Violence, and Democratic Deficit</i>	278
Krystyna Pieniążek-Marković <i>Od lokalnog preko iznadnacionalnog do ničije zemlje. Prostor i identitet u suvremenom hrvatskom pjesništvu na primjenu poezije Delimira Rešickoga</i>	291
Kristina Peternai Andrić, Zvonimir Glavaš <i>Identitet i narativna empatija. Koncept Suzanne Keen</i>	306
Tvrtko Vuković <i>Naša zazorna drugost. Čudaci u književnosti hrvatske moderne i rađanje hrvatske građanske kulture</i>	319
Đurđica Čilić Škeljo <i>Gej kao klaun. Politička i etička potentnost romana “Lubiewo” Michała Witkowskog</i>	329
Ivana Žužul <i>“Rađanje” očeva nacije. Samoprepoznavanje kao praksa oblikovanja nacionalnog identiteta</i>	338
Luka Alebić i Gordana Lesinger <i>Identitet javnih servisa od komunizma do demokracije – od RTV-a Zagreb do HRT-a</i>	347

Zvezdana Penava Brekalo i Ivana Marčinko <i>Autonomija kao determinanta uspješnog automarketinga</i>	358
Aleksandra Krstić <i>Evropske institucije i internet: nova faza demokratije?</i>	371
Mirela Tolić <i>Društvene mreže i zablude pri oblikovanju online identiteta</i>	384
Zvezdana Penava Brekalo <i>Obrazovanje za osobni marketing u hrvatskom i europskom kontekstu</i>	403
Jasna Ćurković Nimac i Irena Sever <i>Mediji i pamćenje. Prostetičko pamćenje i njegova uloga u stvaranju nove globalne zajednice</i>	416
Barbara Riman <i>Identitet mladih u kulturno-umjetničkim društvima slovenske nacionalne manjine</i>	433
Dubravka Božić Bogović i Denis Njari <i>“Mađarski otoci” u istočnoj Slavoniji u 18. stoljeću</i>	444
Ljiljana Dobrovšak <i>Doseljavanje Židova u Osijek i njihova integracija na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće</i>	457
Mate Buntić i Ivica Musić <i>Problem odnosa filozofske i kulturalne antropologije</i>	479
Anna Skibska <i>A Few Remarks on the Absent Identity of Writer: Toward Erasure and against Continuity</i>	488
Dominika Kaniecka <i>Novo čitanje nacionalnog diskursa Augusta Šenoae ili o učinkovitom kreiranju hrvatstva u književnosti</i>	499
Suzana Kos <i>Tijelo, seksualnost i identitet u suvremenoj češkoj ženskoj prozi</i>	516
Vinicije B. Lupis <i>Kult svetoga Vlaha i identitet Dubrovnika u europskom i svjetskom kontekstu</i>	529
Samir Vrabec <i>Vjerska prava i slobode i sekularizacija u kontekstu pristupanja Republike Hrvatske Europskoj uniji</i>	549

Melita Aleksa Varga i Gabrijela Baraban <i>Utjecaj globalizacije na mikrokulturne odrednice slavonskoga sela. Kulturološka raščlamba crkvenoga goda Čepinskih Martinaca i Brođanaca</i>	562
Lidija Getto i Vlatka Kalafatić <i>The Influence of Osijek's Nomination for the European Capital of Culture (ECoC) on Its Identity and International Distinctness</i>	573
Maja Lamza-Maronić, Jerko Glavaš i Igor Mavrin <i>Tranzicije urbanog identiteta kroz program Europske prijestolnice kulture – od (post)industrijskih do kreativnih gradova</i>	585
Jesenska Ricl i Mirna Leko-Šimić <i>Kulturni identitet vs. globalizacija – transmoderni kulturni turizam</i>	597
Zlata Živaković-Kerže i Darko Mrkonjić <i>Interpretacija baštine u turizmu kao čimbenik očuvanja identiteta i posebnosti područja</i>	609
Brankica Ban <i>Slavonski kantuali; stanje istraživanja vukovarske građe</i>	628
Dejan Varga <i>Kriza identiteta i suvremeni film</i>	641
Лидија Капушевска Дракулевска и Анастасија Ђурчинова, <i>Прилог кон креолизација на Европскиот идентитет во делото на Горан Стефановски</i>	657
Alen Biskupović <i>Devet godina djelovanja Josipe Glembay – kazališne kritičarke Slawonische Presse od 1905. do 1913.</i>	667
Lucija Ljubić <i>Europska (dez)integriranost u suvremenoj hrvatskoj drami</i>	680
Ivan Trojan <i>Dramska trilogija Zero Milka Valenta. Triptih dekadencije zapadne civilizacije</i>	692
Stephanie Jug <i>Europa – definicija, rod i status u drami Ivane Sajko Europa. Monolog za majku Courage i njezinu djecu</i>	700
Andelko Mrkonjić <i>Akcija “Bojenje drveta” (1977.), kao paradigma modernog senzibiliteta u osječkoj likovnoj sceni</i>	715

Zlata Živaković-Kerže, Marta Borić i Ivana Tokić <i>Očuvanje identiteta u okviru europskog realiteta (posebni osvrt na Slavoniju, Srijem i Baranju)</i>	729
Jadranka Mlikota i Borko Baraban <i>Hrvatski jezični identitet – između zajamčenih prava i svakodnevne prakse</i>	743
Ivana Marčinko <i>Donosi li EU promjenu: utjecaji individualizma nasuprot kolektivizmu</i>	759
Hrvoje Volner <i>Nacionalne ideologije i oslobodilačke revolucije</i>	771
Viktor Palić i Miljenko Brekalo <i>Utjecaj prava zemalja Europske unije na hrvatski stečajni postupak</i>	789
Jennifer L. Titanski-Hooper <i>Uncertain Citizens: The Meanings of EU Citizenship for Young Adults in Croatia</i>	799
Senada Dizdar, Irena Bando i Marija Purgar <i>Uloga školske knjižnice u promicanju kulturne baštine</i>	808
Kata Ivić i Marta Radoš <i>Hrvatski identitet i citiranost hrvatskih časopisa iz znanosti o umjetnosti</i>	822
Jasna Šulentić Begić i Amir Begić <i>Glazbene preferencije učenika I. gimnazije u Osijeku</i>	844
Korina Udina <i>Kulturni identitet u osobnim posvetama knjižne baštine</i>	862

PREGOVOR

Zbornik radova s prvog međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa *Kultura, identitet, društvo – europski realiteti*, koji se održao u Osijeku 20. i 21. ožujka 2013. u Osijeku u suorganizaciji Odjela za kulturologiju Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera i Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, zamišljen je kao nastavak dijaloga o pojmu i problemu identiteta koji je u nekoliko posljednjih desetljeća podvrgnut teorijskom propitivanju u raznorodnim humanističkim i društvenim disciplinama.

Svrha je zbornika potaknuti interkulturalni i multidisciplinarni pristup problemskom polju redefinirajući pitanje identiteta u društvenim, humanističkim, informacijskim i komunikacijskim znanostima te u umjetnostima. U tom okviru svoje mjesto u ovom zborniku pronašli su radovi iz različitih područja (književnosti, jezikoslovlja, povijesti, filozofije, ekonomije, prava, knjižničarstva itd.) te radovi različitih teorijskih pristupa (kulturalni studiji, psihoanaliza, dekonstrukcija, feministička kritika, novi historizam, postkolonijalni studiji, teorije nacije, rodni studiji, teorije medija, kulturalna antropologija itd.). Većina recentnih proučavanja identiteta proizišla je prije svega iz odlučnog izvođenja pojma razlike u poststrukturalizmu te je krenula u smjeru dekonstruiranja esencijalističkog pristupa pojmu i problemu u kojem je identitet reprezentiran kao nedjeljiv, neproblematičan, izvoran i prirodan. Filozofija je tako osporila pojam identiteta utemeljen na ideji samouspostavljenog subjekta kao središta postkartezijanske metafizike, a kulturalne i feminističke studije, pod utjecajem psihoanalize, problematizirale su problem subjektivnosti s obzirom na izum nesvjesnog.

Zbornik je stoga poziv na još jedan razgovor o temi koja svoju neiscrpnost duguje činjenici što je odnos identiteta i diskurzivnih praksi koje ga oblikuju, održavaju i prenose trajno nestabilan. Identitet je u stalnom procesu i samim time u novim okolnostima zadobiva drukčije konture, tako da polje tog odnosa nije nikad iščitljivo ili razmrsivo do kraja. Na taj način fragmentiran, razlomljen, umnožen i sklopljen od proturječnih strategija, preklapajućih i prekoračujućih praksi, otvara niz pitanja povezanih s upotrebom tradicije, povijesti, jezika i kulturnog pamćenja. Međutim, konstruktivnost i fikcionalnost identiteta, prenaplašeno istaknuta u suvremenoj kulturnoj teoriji, nikako ne umanjuje njegove stvarne, konkretne političke učinke koje najčešće izravno osjećamo na vlastitoj koži.

U tom smislu zbornik se prije svega odnosi na problem života nacionalnog identiteta u okviru Europske unije kao zajednice koja je rezultat djelovanja zapadnoeuropskih integracijskih procesa. Pitanja koja se tu nameću su: tko i iz kojih interesa komunitarizam

Europske unije reprezentira kao Obećanu zemlju nepomućenih identiteta (gospodarski prosperitet, rješenje manjinskih i graničnih problema, osiguravanje ljudskih prava, demokracije i pravne države)? Što neki nacionalni identitet postaje u Europskoj uniji, na koji je način u njoj reprezentiran i kako te reprezentacije utječu na njegovo “samopredstavljanje” i “samorazumijevanje”? Koji su modaliteti moći uključeni u te procese i koje diskurzivne prakse i nediskurzivne formacije na njih utječu? Ne konstituira li se nacionalni identitet u Europskoj uniji paradoksalnim i dvosmjernim procesom uključivanja (sebe) i isključivanja (drugog), utemeljenjem istosti na osnovi neprebrisive različitosti? Ne priskrbljuje li Europska unija – romantiziranom predodžbom pravedne, demokratične i transnacionalne zajednice u kojoj svi imaju ista prava i jednaki su pred zakonom – legitimitet podzemnim djelovanjem u području obespravljene drugosti? Podrazumijeva li nacionalni identitet u konstruiranoj ideji Europske unije višak ili manjak identifikacije? Tko se i što se sve u procesima priključenja Europskoj uniji isključuje, žrtvuje i odstranjuje? Koje su reprezentacije nacionalnog identiteta s jedne strane i Europske unije s druge najdominantnije i s kojeg se mjesta odašilju? Otkud dolaze reprezentacije Europske unije kao jedine prikladne ekonomske i kulturalne zajednice u koju se uklapaju nacionalni identiteti? Koje su jednostranosti proizvedene ili prikrivene u konstruiranju takve politike istosti (na temelju različitosti)? Koje kulturalne prakse (informatijske znanosti, umjetnost i sl.) i mediji oblikuju paradoksalni (trans)nacionalni identitet i na koji ga način samoprepoznavanje ili “pogrešno prepoznavanje” modelira? Po čemu nacionalni identitet sebe prepoznaje kao identitet i koje su to prakse njegova samooblikovanja? Kojim se strategijama nacionalni identitet proizvodi i prenosi kao naša čista priroda, neupitnost i neotuđivost? U tematski okvir zbornika uključeni su i drugi kolektivni identiteti (religijski, rodni, klasni itd.) te politike identiteta u najširem smislu riječi. Osobito se nastojala posvetiti pozornost svemu dosad prešućenom, proturječnom i potisnutom u raznorodnoj raspravi o politikama reprezentacije odnosa nacionalnog i drugih kolektivnih identiteta i identiteta Europske unije.

Naposlijetku, treba napomenuti da su u skladu sa službenim jezicima skupa (engleski, francuski, njemački, hrvatski i svi slavenski jezici) pojedini radovi u zborniku tiskani na engleskom, makedonskom i srpskom jeziku.

Ivana Žužul

PREFACE

The Book of Proceedings from the 1st International Interdisciplinary Scientific Symposium titled *Culture, Society, Identity - European Realities*, held in Osijek on March 20-21, 2013 and co-organized by the Josip Juraj Strossmayer University of Osijek's Department of Cultural Studies and the Institute of Social Sciences *Ivo Pilar*, was envisaged as a continuation of a dialog pertaining to the notion and problem of identity, which has been subjected to a theoretical analysis in various humanistic and social disciplines in a couple of recent decades.

The objective of these Proceedings is to motivate an intercultural and multidisciplinary approach to the problem area while redefining the issue of identity in social, humanistic, information and communication sciences and arts. In this framework, the papers in different disciplines (literature, linguistics, history, philosophy, economics, law, librarian sciences, etc.) and the papers demonstrating various theoretical approaches (cultural studies, psychoanalysis, deconstruction, feminist critic, New Historicism, postcolonial studies, nation theories, gender studies, media theories, cultural anthropology, etc.) have found their place in this Book of Proceedings. Most contemporary studies in identity have primarily emanated from a determinate deduction of the notion of difference in post-structuralism and has proceeded along a pathway of deconstructing an essentialist approach to the notion and problem wherein identity was represented as inseparable, unproblematic, genuine and natural. Philosophy has thus questioned the concept of identity based on the idea of a self-established subject as the center of post-Cartesian metaphysics, whereas cultural and feminist studies, under the influence of psychoanalysis, have problematized the issue of subjectivity considering the invention of the unconscious.

Thus, the Book of Proceedings is an invitation to a conversation about the topic that owes its inexhaustibility to the fact that a relationship between identity and discourse practices that formulate it, sustain it, and transfer it is permanently unstable. Identity is in a permanent process, and thus it assumes different outlines in new circumstances, so a field of that relation is never perusable or disentangle completely. Fragmented, multiplied, and assembled out of controversial strategies and traversing and transgressive practices, it opens a series of issues correlated to the usage of tradition, history, language and cultural memory; nonetheless, identity's constructiveness and fictitiousness, excessively emphasized in contemporary cultural theory, do not at all diminish its realistic, concrete political effects that we most frequently directly feel on our skin.

In that sense, the Book of Proceedings predominantly pertains to the problem of life of a national identity within the European Union as a community, being a result of activity of the Western European integration processes. The issues imposed thereby are as follows: who represents the European Union communitarianism as a Promised Land of undisturbed identities (economic prosperity, a solution to the minority and border problems, human rights, democracy, and legal State assurance) and for what interests? What does a national identity in the European Union become, how is it represented therein, and how do these representations influence its “self-representation” and “self-understanding”? Which power modalities are involved in these processes and what discourse practices and non-discourse formations exert an influence thereupon? Is a national identity constructed in the European Union by a paradoxical and bidirectional process of inclusion (of one’s self) and exclusion (of the other) while establishing sameness on the basis of an indelible difference? Does the European Union provide for its legitimacy by a subversive activity in the area of a deprived otherness by a romanticized presentation of a just, democratic, and transnational community wherein everyone enjoys the same rights and equality before the law? Does a national identity imply a sufficiency or a deficiency of identification in a construed idea of the European Union? What is being excluded, sacrificed, and alienated in the processes of the European Union accession? Which national identity representations on one side and those of the European Union on the other side are most dominant and wherefrom are they transmitted? Wherefrom do the representations of the European Union as the only suitable economic and cultural community, wherein the national identities fit, originate? Which unilaterality is produced or obfuscated while constructing such a policy of sameness (on the basis of differences)? Which cultural practices (information sciences, art, and the like) and the media feature a paradoxical (trans)national identity and how is it modeled by self-recognition or “misidentification”? On the basis of what does a national identity recognize itself as an identity and what are the practices of its self-fashioning? What are the strategies that produce and transfer national identity as our pure nature, unquestionability, and inalienability? Other collective identities (religious, gender- and class-oriented, etc.) and identity policies in the widest sense of the word are incorporated in the thematic framework of the Book of Proceedings. We have especially tried to pay attention to everything neglected, contradictory, or suppressed in a versatile debate on policies of representation of a relationship between the national and other collective identities and the identity of the European Union.

Eventually, one should mention that some papers in the Book of Proceedings are printed in the English, Macedonian, and Serbian language pursuant to the official languages of the Symposium (English, French, German, Croatian and all Slavic languages).

Ivana Žužul

dr. sc. Louise L. Lambrichs,
Fakultet političkih znanosti u Parizu

ŠTO ZNAČI BITI SUBJEKT, I GRAĐANIN, U POVIJESTI?*

SUSRET SA STVARNIM

Izlaganje sa znanstvenog skupa

UDK: 341.485(497.5)“19”(063)

Kako se aktualna hrvatska situacija može promišljati u europskom kontekstu? Kakav bismo posao trebali odraditi da mladim generacijama pomognemo u ostvarivanju istinite pomirbe i izgradnje što dugotrajnijeg građanskog mira u demokratskom uređenju poštivanjem svih onih ljudskih vrijednosti koje smatramo univerzalnim? Koja je razlika između realiteta i realnog? Što znači biti racionalan i biti razuman i što znači suočiti se s realnim kao, istodobno, nemislivim i onime što je nužno promišljati?

Ključne riječi: realno, subjekt, građanski mir, ljudske vrijednosti

Najprije, živo želim zahvaliti Sanji Špoljar-Vržina, kao i organizatorima skupa, što sam dobila čast otvoriti izlaganja. Ideja otvorenosti čini mi se vrlo prikladnom, osobito kad je primijenjena na ljudski duh.

Više od dvadeset godina, točnije od 1990., podrobno se zanimam za tragične događaje koji su se zbili u zemljama proizišlim iz bivše Jugoslavije. Taj interes – povezan s raznim čimbenicima u mom osobnom i profesionalnom životu – naveo me da pokušam misliti o tome što se dogodilo, i zašto, pa sam 2005. objavila knjigu pod naslovom *Vukovar nikad nećemo vidjeti*, prevedenu na hrvatski, a slijedila su i druga djela, članci i razne konferencije u Francuskoj i drugim zemljama.¹ Križajući klasičan historiografski

* Rad s francuskog jezika prevela prof. Marija Bašić.

¹ Usp. Louise L. Lambrichs, “*Quelle Europe construirons-nous si nous ne tirons pas les leçons de la guerre?*” (“Kakvu ćemo mi to graditi Europu, ako ne izvučemo pouke iz ovog rata?”), predavanje u Europskom domu, Zagreb, 4. veljače 2004; Isto, *Nous ne verrons jamais Vukovar*, Pariz: Philippe Rey, 2005. (*Vukovar nikad nećemo vidjeti*, Zagreb: Naklada Luka, 2007); Isto, “Serbie, Croatie et dénis européens”, *Le Monde*, 15. ožujka 2005; Isto, “Demain, quelle civilisation?”, *Les cahiers du symbolisme*, Bruxelles, 2006., str. 79-89; Isto, “Connaissance et reconnaissance de la Croatie, citoyenneté européenne” i “Programme de travail: comment construire une paix durable dans l'ensemble des pays d'ex-Yugoslavie”, Bruxelles: Regards croisés, kolokvij organiziran, 24. veljače 2006; Isto, “Du nouveau sous le soleil noir de la psychanalyse?”, *La Règle du jeu*, Pariz, siječanj 2006. (skraćena verzija); Isto, “Du nouveau sous le soleil noir de la psychanalyse”, Pariz: Inventaire – Invention, 2006 (integralna verzija), “Talking about Censorship Supposes Being Precise about What is supposed to be censored: The Handke Affair as a Case Study”, *Literature and Censorship: Who is Afraid of the Truth of Literature?*, (ur. Marijan Dović), Ljubljana: Primerjalna književnost, 2008, str. 117-126; Isto, “Comment parler de ce qui s'est passé en Bosnie, ou de l'emploi, juste ou abusif, du mot génocide”, *Les mots du génocide*, (ur. David Collin i Regine Waintrater), Ženeva: MétisPresses, 2011, str. 100-116;

postupak s kliničkom analizom, knjiga raščlanjuje činjenice koje su se zbile od 1991. do 1995. i na kraju te tragične događaje u cjelini interpretira kao premješteno ponavljanje Drugog svjetskog rata. Uz pomoć toga kompleksnog i originalnog postupka, književnog i transdisciplinarnog, moguće je, bar u krupnim crtama, razumjeti sadašnju situaciju kao onu koja se ne tiče samo Hrvatske, nego i Bosne, Srbije, Europske unije i UN-a. Hrvatska, Bosna, Srbija, Europska unija, UN, to su apstrakcije, i teško je znati na što se misli kad se govori o njima: na zemljopisni entitet? politički entitet? “geopolitički”? mjesto rođenja? jezik? Vjerojatno sve u isti mah.

Iza tih apstrakcija su ljudi koji djeluju, odlučuju, katkada govore o tome što rade, jedno govore drugo rade ili opravdavaju svoja djela ponešto imaginarnim razmišljanjima, svejednako smatrajući da su objektivni i naglašavajući svoju neutralnost. Na svršetku svoga dvadesetogodišnjeg rada, smatram da u ljudskoj materiji, onoliko koliko se ljudsko razlikuje od životinje koju proučavaju takozvane prirodne znanosti, nije moguće biti neutralan kad imaš posla s tako teškim zločinima države kao što su zločini protiv čovječnosti i djela genocida. Kao subjekt, možeš jedino nastojati biti što nepristraniji i intelektualno što pošteniji.

Kad ljude obuzme strast uništavanja i ubijanja, odnosno kad grabežljiva i krvožedna zvijer sustigne čovjeka, na zemlji je pakao, to vjerujete i ne pitajući se čeka li nas pakao poslije smrti. U takvim uvjetima, smrt se može učiniti više kao izbavljenje, kao raj.

“Zvijer”, kažem, no ta “zvijer” je ljudska. Nasuprot njoj, ne dolazi u obzir ponašati se kao anđeo. Naprotiv, važno je ostaviti naivnost u vestijariju i nastojati razumjeti što se zbiva, kako se zbiva, i zašto. Recimo da to jest, i uvijek je bio moj stav, nastojati razumjeti bez pretenzije da razumijem sve, nastojati da i drugi razumiju – što pretpostavlja da i drugi čuju.

U tim tragičnim kontekstima u kojima pobjedu nad razumom odnosi krvava nerazumnost, svatko ima svoju malu povijest, ali krvlju se piše i velika povijest, nje se prihvate povjesničari u raznim zemljama i nastoje uglavnom što objektivnije rasvijetliti sve pojedinosti. Neću ovdje ulaziti u rasprave koje katkad uzburkaju povjesničarske krugove i razne povijesne škole, ali nalazim da danas mnogi povjesničari u mojoj zemlji, i ne samo u mojoj, ne razumiju što se ovdje dogodilo i zašto. Što ih, naravno, ne sprječava da razvijaju sve moguće vrste teorija i objavljuju katkad i vrlo učene knjige.

Višestruki su razlozi tom nerazumijevanju. Proizlaze s jedne strane iz mitologija i predrasuda koje su mnogi 1991. predstavljali kao povijesne istine, a s druge iz činjenice da se povjesničari rijetko odvažavaju pojašnjavati sadašnjost. Jer je to, na kraju krajeva, krajnje rizičan postupak. U tome je Mirko Grmek bio zapažena iznimka, njegovo tumačenje se još uvijek ne uzima dovoljno u obzir, posebno na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju koji je sastavljen *ad hoc*, dakle prilagođen specifičnoj i aktualnoj

Isto, “Pourquoi la justice doit-elle être rendue, en particulier après un génocide?”, izlaganje održano u sarajevskom Rektoratu povodom šezdesete obljetnice Međunarodne konvencije o genocidu, 26. ožujka 2008; Isto, “Génocide, déni et répétition en Serbie, en Croatie et en Bosnie, La justice internationale face à ses responsabilités”, *Le Banquet* n°26, srpanj-rujan, 2009, str. 39-52. (“Genocid, poricanje i ponavljanje u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni”, Zagreb: *Europski Glasnik*, br. 13, 2008, str. 7-19); Isto, *La littérature à l'épreuve du réel, Et si ce chemin-là menait quelque part?*, Saarbrücken: Universitaires Européennes, 2010.

povijesnoj situaciji.² O tome, na tužan način, svjedoči i knjiga gospođe Carle del Ponte.³ Bivša Tužiteljica Haškog suda nevjerojatno naivno tumači svoj put, kako je bila izabrana i kako je prosuđivala situaciju, ne mareći, izgleda, za to da jasno imenuje činjenice. Međutim bez jasno imenovanih činjenica, što pretpostavlja da o njima mislimo, a katkada i preispitujemo vlastite misaone kategorije, kako bi se moglo jasno prosuđivati o zločinima koji spadaju u područje političkog? Ne ulazeći ovdje u pojedinosti koje sam dugo istraživala, napomenut ću da iako nitko ne može nijekati da je Vukovar 1991. bombardiran i uglavnom srušen, Haški sud je svejedno više od petnaest godina bez problema nijekao da je to rušenje bilo rezultat jasno očitovanog napada. Tako je na koncu postalo vrlo jednostavno poći od činjenice koja se smatra općepoznatom i vidjela se na slikama koje su svuda emitirane, a govoriti o njoj tako da bude toliko iskrivljena da više nitko ništa ne razumije.

Uostalom, i gospođa Carla del Ponte priznaje da nije razumjela što se dogodilo, no to je nije spriječilo da sastavlja optužnice, prosuđuje i osuđuje. Ali zašto nije razumjela? To stvarno ne znam, naravno. Mogu je samo čitati, slušati što govori, promatrati što radi i u tom kontekstu, nastojati procijeniti prema putanji koja se djelomično ocrtava, koliko je nepreklapanje između činjenica što sam ih uspjela analizirati i onoga što ona kaže. Stručnjakinja za mafijaška pitanja u Italiji gdje je radila sa sucem Falconeom, kako sama piše, tu analitičku križaljku projicirala je na ovu specifičnu povijesnu situaciju i o politici u kojoj su se sabrala sva obilježja genocida, prosuđivala kao o mafijaškoj aferi. To najbolje dokazuje da o genocidnoj činjenici nije lako misliti i da ona, kako kaže Claude Lanzmann,⁴ spada u područje “nemislivoga”. Upravo s “nemislivim” ili, radije, sa stvarnim koje nije “mišljeno”, suočavala sam se dvadeset godina i utvrđujem da me je to što sam uspjela misliti o stvarnom, bar u krupnim crtama, učinilo nepredvidivim subjektom, subjektom povijesti i, možda, subjektom nesvjesnog u našem dobu.

Ta spoznaja proizišla iz dugogodišnjeg rada, navodi me da konstatiram kako mnogi akademski povjesničari koji teže nekom obliku objektivnosti ostaju zapravo, i ne znajući, zarobljenici određenog broja uvriježenih gledišta za koja su čuli u djetinjstvu i zaboravili ih podvrgnuti rigoroznoj činjeničnoj kritici. Iz toga zaključujem da je komunističku, ali i europsku historiografiju više nego ikad nužno propustiti kroz sito kritike i preispitati “drveni jezik”⁵ nečega što se, čedno, zove “međunarodna zajednica”. Jer “drveni jezik”

² Usp. Mirko D. Grmek, Marc Gjidara, Neven Simac, *Le Nettoyage ethnique, documents historiques sur une idéologie serbe*, Pariz: Fayard, 1993. (*Etničko čišćenje, povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Zagreb: Globus, 1993).

³ Usp. Carla del Ponte, *La traque, les criminels de guerre et moi*, Paris: Héloïse d'Ormesson, 2009. (*Gospođa tužiteljica*, Zagreb: Profil, 2008).

⁴ Usp. Claude Lanzmann (1925), francuski novinar, pisac i redatelj židovskog podrijetla, autor dokumentarnog filma *Shoah* (1985), o istrebljenju europskih Židova u nacističkim logorima. Poslije filma *Shoah* u Francuskoj je ta hebrejska riječ koja znači uništenje, kataklizma, katastrofa, potpuno zamijenila anglosaksonski izbor grčke riječi *holokaust*, žrtva paljenica. (op. prev.)

⁵ Franc. *langue de bois*, drveni jezik, drveni govor. Izraz je ušao u francusku upotrebu preko poljskog, *dretwa mowa*, osamdesetih godina, u vrijeme Solidarnosti. Značenje je isprva ograničeno na govorni kliše komunističkih aparatčika u zemljama Istočnog bloka, a poslije i komunistu u zemljama zapadnog bloka. Danas se može odnositi i na dogmatsko-birokratski kliše liberalnih političara, Crkve, i uopće, svake politike

nije povlastica narodnih demokracija⁶ i totalitarizma, to sam otkrila sagledavajući ovaj rat i način na koji su o njemu izvješćivali kako mediji tako i brojni stručnjaci. “Drveni jezik” pustoši i našim demokracijama, pod suptilnijim prividima nego u diktaturi ili u totalitarnom režimu. A ako postoji ijedna stvar kojoj nas je naučio Drugi svjetski rat, to je da se zločin najprije organizira u jeziku, a tek onda se ostvari na terenu. I tu ja interveniram, ako smijem tako reći. Kao pisac, ali i kao subjekt, pripadnik građanskog društva.⁷ Ne pripadam ni jednoj instituciji, stoga imam sreću slobodno govoriti, kritizirati, pisati ono što mislim, i objavljivati, načelno, bez opasnosti da završim u zatvoru. U potrazi za istinom, nemam zadaću poštovati koga niti imam ikakvu zadržku. Samo je pitanje može li jezik pokazati ono stvarno, i kako. Ono stvarno, često je sakriveno maskom službenih diskursa, akademskih retorika i velikog dogmatičnog sna koji je uvijek na djelu u društvu, velikog dogmatičnog sna koji se često dobro slaže sa strašću neznanja, kako je to nazvao Freud.

Kad govorim o “stvarnom”, govorim o ljudskom stvarnom, o stvarnom koje spada u nešto što se zove “ljudska vrsta”, njoj svi pripadamo. Ta vrsta tradicionalno se naziva razumnom. Ima dvadesetak godina da ozbiljno sumnjam u to. Priznajem da jest racionalna, ljudi jesu racionalni, no pokazalo se da im je, baš zato što su racionalni, iznimno teško dokazati da ih, u određenim okolnostima, racionalnost osljepljuje. Tu sam okrnula jedno duboko pitanje s područja ljudske psihe, na kojem nam već jedno stoljeće frejdovski klinički postupak otvara nove obzore.

Zahvaljujući hrvatskim prijateljima, saznala sam da u hrvatskome ne postoji izraz za *déni de justice*, pa ni za *déni*,⁸ odnosno da pojam “uskrate” koji pripada kliničkoj analizi, tek odnedavna počinje ulaziti u hrvatski jezik. Zanimljivo, jer “uskraćivanje” je nesvjestan proces koji se ne vidi, ali se daje percipirati, a upravo to sam i pokazala. Naime, tragični događaji koji su se odigrali 1991. – 1995. rezultat su dosta široko zastupljene kolektivne “uskrate”, ne samo u bivšoj Jugoslaviji nego i u podosta europskih zemalja, sve do UN-a. A iz te uskrate izrodila se još jedna “uskrate”, predmet joj je ponovno Hrvatska, već petnaestak godina. Postoji nešto zaprepašujuće u tome da nitko, ili gotovo

ili medija čiji govor je tako sročan da odbacuje raspravu, prenosi lažnu ili nepertinentnu informaciju, odnosno prikriva odsutnost ikakve informacije. (op. prev.)

⁶ “Narodna demokracija” je etimološki pleonazam, sama riječ demokracija znači “narodna vladavina”. Komunistička ideologija skovala je izraz “narodna demokracija”, odnosno “socijalistička demokracija”, kao suprotnost “kapitalističkoj demokraciji” koja predstavlja vladavinu buržajske manjine. (op. prev.)

⁷ Među piscima u Francuskoj koji su odmah reagirali na napad Beograda na Hrvatsku, navedimo Annie Le Brun (*Les Assassins et leurs miroirs, Réflexion à propos de la catastrophe yougoslave*, Pariz: Jean-Jacques Pauvert au Terrain vague, 1993. i “Saisissons notre courage par les deux anses”, napisano 1995, u trenutku Srebrenice, *De l'éperdu*, Pariz: Stock, 2000) i Alaina Finkielkrauta. (*Comment peut-on être Croate?*, Pariz: Gallimard, 1992/*Kako se to može biti Hrvat*, Zagreb: Ceres, 1992).

⁸ Franc. *déni de justice*, uskrata pravosuđa ili prava, “Uskratu pravosuđa ili prava izrijeckom spominje samo jedan pravni udžbenik, (a) najutjecajnija današnja teorija pravosuđa napisana izvorno od hrvatskog autora i nedavno objavljena na hrvatskom jeziku, u kazalu ne spominje ni uskratu pravosuđa ni uskratu prava, niti u izvornom izdanju neki od ekvivalenata tih izraza na europskim jezicima” Ivan Padjen i Zoran Pokrovac, *Uskrata pravosuđa i uskrata prava: pojmovni problem*, 2007. S pojmom *déni* u psihoanalitičkom smislu je slično: “uskrate” nekog dijela stvarnosti koju osoba percipira, ali ponaša se kao da ta stvarnost ne postoji, u hrvatskome je, izvan vrlo uskih krugova, slabo uvriježen izraz. (op. prev.)

nitko, sve dosad nije opazio da se Haški sud zasniva na uskrati o napadu, na uskrati o ideologiji, na uskrati o negacionizmu srpskih nacionalista koji su odgovorni i za rat i za poseban stil što ga je on poprimio. To nešto zaprepašćujuće može nas poučiti o ljudskoj vrsti, ali nam i postavlja pitanja o Europi kojoj pripadamo, o njezinoj historiografiji, o njezinim mitologijama i legendama, i o vokaciji međunarodnih kaznenih sudova što ih je UN osnovao.

Većina intelektualaca smatra da su te juridičke kreacije napredak. Što se mene tiče, ako je suditi prema izrečenim presudama i njihovim posljedicama, bila bih neizmjereno suzdržanija. Zato što čim to međunarodno kazneno pravosuđe kojemu je početna vokacija bila da se bori protiv krivotvorenja povijesti, ne prepoznaje agresiju i žrtve agresije Hrvatsku i Bosnu, njegova aktivnost je neki oblik krivotvorenja. Takvo neprepoznavanje nema samo ove sadašnje, krupne, traumatične posljedice za stanovništvo, nego će imati i političke posljedice, kratkoročno i dugoročno, a moglo bi i pridonijeti ponavljanju ubilačkog nasilja. Te traumatične posljedice osjećam već petnaest godina, svaki put kad vidim kako drugi ravnodušno, da ne kažem nesvjesno, dočekuju određene vijesti. Navest ću primjer. Dok pišem ovaj tekst, otkrivam na kanadskom siteu Istraživačka mreža za Mirovne operacije⁹ sljedeću vijest:

“Bosna: Haški sud oslobodio Momčila Perišića, bivšeg vođu Jugoslavenske armije.”

Danas je Haški sud u žalbenom postupku oslobodio bivšeg vođu jugoslavenske vojske, Momčila Perišića koji je prema prvostupanjskoj presudi bio osuđen na dvadeset i sedam godina zatvora. “Žalbeno vijeće jednoglasno je zaključilo da je Prvostupanjsko vijeće počinilo pravnu pogrešku kada nije vodilo računa o dokaznim elementima u vezi sa stvarnim nadzorom koji je Momčilo Perišić imao nad članovima krajinske srpske vojske koja je počinila zločine za vrijeme bombardiranja Zagreba,” kaže Haški sud u današnjem priopćenju. “Žalbeno vijeće zaključilo je također da u tom dossieru ne postoji ništa pomoću čega bi se, izvan svake opravdane sumnje, utvrdilo da je Momčilo Perišić u vrijeme bombardiranja Zagreba stvarno nadzirao vojnike krajinske srpske vojske,” nastavlja izvješće. Haški sud je dakle presudio da M. Perišić nije zapovijedio srpskim snagama da u svrhu ratnih zločina, upotrijebe vojnu pomoć poslanu iz Beograda, i naredio je da se optuženik trenutno oslobodi. *Dakle, nijedan visoki jugoslavenski dužnosnik na Haškom sudu neće biti osuđen zbog zločina počinjenih u Bosni i Hrvatskoj u vrijeme rata na Balkanu.*¹⁰ Prema prvostupanjskoj presudi 6. rujna 2011., M. Perišić bio je osuđen za zločine protiv čovječnosti i ratne zločine jer je “pomagao i poticao” srpsku vojsku da ubija i progoni bosanske muslimane u Bosni.”¹¹

Ovu vijest prenijeli su neki mediji koji se zanimaju za Balkan, ali ne i list *Le Monde*, na primjer. Mi, dakle, živimo u svijetu u kojem Organizacija Ujedinjenih naroda može gotovo dvadeset godina trošiti novac naših država, oko dvije milijarde eura, za financiranje kazne-

⁹ Usp. <http://www.operationspaix.net/33207-details-actualite-bosnie-acquittement-par-le-tpiy-de-l-ex-chef-de-l-armee-yougoslave-momcilo-perisic.html> (28. veljače 2013).

¹⁰ Istaknula Louise L. Lambrichs.

¹¹ Izvori: AFP i Reuters.

nog sudstva koje neće osuditi nijednog visokog dužnosnika odgovornog za zločine koji su počinjeni u tom ratu. To kaže članak i to je u biti točno – iako velik broj zločina jest osuđen. Za lokalno stanovništvo, ali i za mene, ta je vijest traumatična u tom smislu što spada u područje “pravosudne uskrate”. Zato što trauma nije rat. Od ratova se, nažalost, ljudi jako dobro oporave, jer tradicionalno vide u njima izraz svoje hrabrosti i moći dominacije. Trauma je nijekanje činjenica, na primjer nijekanje prava da se braniš, kad te napadaju. Presude Haškog suda rukovodile su se upravo takvim, radikalnim nijekanjem. Kako je takva pravna katastrofa moguća, eto predmeta za istraživanje koji zavrjeđuje svu našu pozornost. Posljedice te katastrofe ne zapljuskuju samo vašu zemlju i sve stanovništvo, nego na primjer i moju, i druge europske zemlje. Neprikladno za ovu posebnu povijesnu situaciju, međunarodno je kazneno pravosuđe političarima nezamislivo zakompliciralo zadaću, daleko od toga da bi je olakšalo. Naime europske političke vođe trebali su se, načelno, za uspostavu mirnijih međudržavnih odnosa moći osloniti na odluke toga kaznenog pravosuđa koje pretendira biti iznad država i nacija. No naše vlastito pravo, ono u Francuskoj, našlo se u sukobu s duhom kojim su se haške presude rukovodile i koji je doveo do takvih pravnih odluka. Naime, mi u Francuskoj imamo zakon protiv negacionizma, Gayssotov zakon, a u UN-u, unatoč povelji, taj zakon očito ne funkcionira. To pokazuje koliko je situacija u Hrvatskoj nerazumljiva ostanemo li unutar granica, političkih, zemljopisnih, ali i jezičnih, na koncu i psihičkih. Smatramo li da su sadašnje prilike u Hrvatskoj djelomično posljedica rata i načina na koji su se tijekom rata i poslije rata Europljani i UN odnosili prema pojedinim zemljama bivše Jugoslavije, onda taj rat ne treba smatrati samo nacionalnim nego i internacionalnim, a na koncu i ratom koji samom činjenicom da su se izravno uključili i UN-ovi čimbenici, iako na ograničenom terenu, ima svjetsku dimenziju. Dakako da isto vrijedi i za Bosnu, Kosovo i Srbiju. Strana mi je, međutim, ideja o međunarodnoj zavjeri – ona spada u uobičajeni oblik paranoje. Radije bih se kladila na strast neznanja, oblik koji se teško liječi, a čini ljudsko biće nesvjesnim posljedica vlastitih djela.

Za mladu je generaciju normalno da bude nesvjesna ozbiljnosti sadašnjih prilika. Mladi žele živjeti i za njih je prošlost zaboravljena, nema opasnosti da se ponovi. Pretpostavljam da je takvo bilo i većinsko duhovno raspoloženje mladih Jugoslavena poslije Drugog svjetskog rata, i oni su željeli zaboraviti okrutnosti iz kojih tek bijahu izišli. Svaki pokušaj produbljenog kritičkog razmišljanja o tim događajima Titova je Jugoslavija gušila, tako da je tim lakše bilo uljuljati mladost u iluzije. Poznato je da su mnogi veliki intelektualci napustili Jugoslaviju da bi negdje drugdje uživali slobodu mišljenja koje su bili lišeni u svojoj zemlji. Mislim na Mirka Grmeka, ali i na Radovana Ivšića, na primjer, njega sam dobro poznavala i bio mi je prijatelj. Dakle, jedno od današnjih pitanja bilo bi: hoćemo li mi, iako demokrati, ponoviti greške Titove Jugoslavije koja je, možda vođena i plemenitim idealima, završila klaonicom?

Kad govorim o mladoj generaciji, ne pravim nikakvu razliku između Hrvata, Srba, Bošnjaka i Europljana. Ne zanima me pitanje nacionalnog identiteta i ne pristajem uz prevladavajući diskurs prema kojemu bi to bio građanski rat, međuetnički, ili interkomunitarni sukob. Ne pristajem ni uz diskurs prema kojem je tu riječ o više ratova, jednome u Hrvatskoj, jednome u Bosni, jednome na Kosovu. Čini mi se da su svi ti diskursi

uglavnom vizije koje propuštaju percipirati ono što ja vidim kao temeljno. Međutim, i to zovemo stvarnostima, i to jesu stvarnosti, koje sadrže i dio imaginarnog. Taj dio imaginarnog koji imamo svi, sada zaklanja ono stvarno o kojemu govorim i koje je svatko iskusio na svoj način, kao i ja na svoj. Dakako, nisam bila pod granatama u Vukovaru, ali vukovarska povijest je već dvadeset godina sastavni dio moje povijesti. I bila sam tamo neposredno poslije okupacije. Slučaj je htio da Vukovar bude i jako blizu mađarskoga grada u kojem je moja majka, mađarska židovka, naturalizirana Belgijanka i onda Francuskinja, provodila praznike dok je bila dijete. Je li to slučaj?

Kako bilo, da bih razdvojila te djelomično imaginarne stvarnosti, od stvarnoga o kojemu govorim, imenovat ću ga kao genocidnu činjenicu, utoliko što se genocidna činjenica radikalno razlikuje od klasičnih međunarodnih, takozvanih bratoubilačkih ratova. No, jednako kao što je pitanje istrebljivanja Židova ostalo nemišljeno dugo poslije Drugog svjetskog rata i još uvijek je djelomično nemišljeno, tako i pitanje genocidne politike koju je vodio Miloševićev režim, danas ostaje uglavnom nemišljeno. U tome vidim jedan oblik ponavljanja – s tim da povijesno ponavljanje nikad nije isto i ne zbiva se, kao što je mislio Marx, u nekoj komičnoj formi. Što je komično u ponavljanju, znamo svi. No ono tragično manje je poznato. Ovdje je na djelu tragično ponavljanje, provodi ga i međunarodno kazneno pravosuđe koje, u pravnom obliku, reproducira promašaj takozvane humanitarne politike. Beograd, nažalost, zapravo nije imao svoj Nürnberg nego privid Nürnberga. A većina Europljana dala se uhvatiti u taj privid, koliko sam mogla vidjeti čitajući sve moguće vrste komentara.

U tom kontekstu, govorim kao pisac i svjedok tragičnih događaja, pisac alergičan, treba li to reći, na “drveni govor” i brižljiv prema upotrebi jezika, što točnijoj. Htjela bih u isti mah i izbjeći svaku polemiku – jer mi se polemika na ovom terenu čini bestidnom – i započeti raspravu koju je u akademskim krugovima teško započeti, raspravu o tome što ćemo mi danas učiniti da bismo pokušali graditi prihvatljiv građanski mir, mir koji se ne bi ponovno zasnivao na uskrati o genocidnoj činjenici.

S točke na kojoj jesam, konstatiram – kao što i drugi mogu konstatirati – da smo suočeni s nečim što je povijesno nečuveno, a to nesumnjivo jest karakteristika stvarnog. To nečuveno obilježeno je nekolicinom činjenica:

- UN je 1993. osnovao Međunarodni kazneni sud koji će, načelno, suditi za zločine i tako se boriti protiv krivotvorenja povijesti. Misija tog pravosuđa bila je dakle, prije svega, razlikovati krvnika od žrtava, napadača od napadnutih.
- Kako potvrđuju i njegove zadnje presude, taj sud ni poslije dvadeset godina rada nije ispunio svoju misiju. Zasnovan na uskrati o napadu, nije sudio o jednom napadaču i o napadnutima, nego o zaraćenim stranama, s iznimkom UN-ovih pripadnika koji su, međutim, bili prisutni na terenu.
- Napadači i njihovi nasljednici pokazuju se zadovoljni takvim odlukama, što je normalno s obzirom na to da su oslobođeni svoje povijesne odgovornosti, dok žrtve s pravom govore o skandalu.

- Države članice UN-a potrošile su dvije milijarde eura za to da presuda bude donesena nejasno i da se, dvadeset godina poslije, oslobađaju zločinci.

Polazeći od toga, postavljaju se pitanja: 1. može li se mir graditi na temelju uskrate o povijesti u koju su bile uključene tisuće osoba; 2. kakve će posljedice, u nadolazećim godinama, imati presude tog suda (političke, historiografske, mitološke, društvene i ideološke); 3. je li moguće osvijestiti muškarce i žene koji nisu svjesni posljedica svojih djela; 4. kako postupati da bi mlada generacija postala svjesna toga što se dogodilo, a što pretpostavlja obustavu uskrate u kojoj je, svjesno ili nesvjesno, sudjelovala većina ljudi moje generacije.

Kad se ustanovi takva uskrata stvarnosti, velika je teškoća u tome što sudionici u uskrati teško podnose preispitivanje stvari. Treba znači naći načine da se teškoća ograniči, ne gubeći cilj iz vida. Moj rad, mimo aktualnih rasprava, pokazuje opće mjesto koje spada u područje jednog psihičkog mehanizma, mehanizma ponavljanja, i to, osobito na ovom terenu, ubilačkog ponavljanja (jer ponavljanje ne mora uvijek biti ubilačko). Polazeći odatle, mogli bismo započeti raspravu o pitanju povijesnog ponavljanja i pokušati pokrenuti nov način rada. Što, dakako, nije moguće bez podrške, potpore, tumačenja, predlaganja, i bez pridruživanja određenog broja čimbenika. Jednom riječju, čini mi se da treba pokrenuti supstancijalni rad, kojem bih rado pridonijela, u europskom duhu i u skladu s proklamiranim europskim vrijednostima – proklamiranim, ali nažalost ne i poštivanim – što bi čini mi se, omogućilo uspostavljanje trajnog građanskog mira kako u Hrvatskoj, tako i u Bosni i u Srbiji.

Došla sam dakle s otvorenom i konstruktivnom perspektivom, da pokušam postaviti pitanja i započeti rasprave koje već godinama vise u zraku, kako ovdje tako i u Europi, te da se u isti mah, s mladom generacijom pokušam pokrenuti dugoročan rad na rigoroznom utvrđivanju činjenica, razmišljanju o njima, i suautorskom pisanju povijesti koja više ne bi bila nacionalna mitologija nego stvarno jedna, nažalost prilično crna, stranica europske povijesti.

LITERATURA

- Del Ponte, Carla, *La traque, les criminels de guerre et moi*, Pariz: Héloïse d'Ormesson, 2009. (*Gospođa tužiteljica*, Zagreb: Profil, 2008)
- Finkielkraut, Alain, *Comment peut-on être Croate?*, Pariz: Gallimard, 1992. (*Kako se to može biti Hrvat*, Zagreb: Ceres, 1992)
- Grmek, Mirko D., Gjidara, Marc, Simac, Neven, *Le Nettoyage ethnique, documents historiques sur une idéologie serbe*, Pariz: Fayard, 1993. (*Etničko čišćenje, povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Zagreb: Globus, 1993)
- Lambrichs, Louise L., "Quelle Europe construirons-nous si nous ne tirons pas les leçons de la guerre?", *Conférence à la Maison de l'Europe*, Zagreb, 4. veljače 2004.
- Lambrichs, Louise L., *Nous ne verrons jamais Vukovar*, Pariz: Philippe Rey, 2005. (*Vukovar nikad nećemo vidjeti*, Zagreb: Naklada Luka, 2007)
- Lambrichs, Louise L., "Serbie, Croatie et dénis européens", *Le Monde*, 15. ožujka 2005.
- Lambrichs, Louise L., "Demain, quelle civilisation?", *Les cahiers du symbolisme*, Bruxelles, 2006, str. 79-89.

- Lambrichs, Louise L., “Connaissance et reconnaissance de la Croatie, citoyenneté européenne” i “Programme de travail: comment construire une paix durable dans l'ensemble des pays d'ex-Yougoslavie”, Bruxelles: Regards croisés, journée d'étude organisée dans le cadre du Conseil de l'Europe, [kolokvij organiziran u okviru aktivnosti Vijeća Europe], 24. veljače 2006.
- Lambrichs, Louise L., “Du nouveau sous le soleil noir de la psychanalyse?”, *La Règle du jeu*, Pariz, siječanj, 2006 (skraćena verzija), Isto, “Du nouveau sous le soleil noir de la psychanalyse”, Pariz: Inventaire – Invention, 2006. (integralna verzija)
- Lambrichs, Louise L., “Talking about Censorship Supposes Being Precise about What is supposed to be censored: The Handke Affair as a Case Study”, *Literature and Censorship: Who is Afraid of the Truth of Literature?*, (ur. Dović, Marijan), Ljubljana: Primerjalna književnost, 2008, str. 117-126.
- Lambrichs, Louise L., *L'effet papillon*, Pariz: Inventaire-Invention, 2007. (*Efekt Leptira*, Sarajevo: Armis Print, 2007).
- Lambrichs, Louise L., “Comment parler de ce qui s'est passé en Bosnie, ou de l'emploi, juste ou abusif, du mot génocide”, *Les mots du génocide*, (ur. Collin, David i Waintrater, Regine), Ženeva: MétisPresses, 2011, str. 100-116.
- Lambrichs, Louise L., “Pourquoi la justice doit-elle être rendue, en particulier après un génocide?”, Conférence prononcée au Rectorat de Sarajevo, le 26 mars 2008, pour le soixantième anniversaire de la Convention internationale sur le génocide, (izlaganje održano u sarajevskom Rektoratu povodom šezdesete obljetnice Međunarodne konvencije o genocidu), 26. ožujka, 2008.
- Lambrichs, Louise L., “Génocide, déni et répétition en Serbie, en Croatie et en Bosnie, La justice internationale face à ses responsabilités”, *Le Banquet n°26*, srpanj – rujan, 2009, str. 39-52. (“Genocid, poricanje i ponavljanje u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni”, Zagreb: *Europski Glasnik*, br. 13, 2008, str. 7-19).
- Lambrichs, Louise L., *La littérature à l'épreuve du réel, Et si ce chemin-là menait quelque part?*, Saarbrücken: Universitaires Européennes, 2010.
- Lambrichs, Louise L., *Le rêve de Sonja*, Paris: La Rumeur libre, 2013.
- Le Brun, Annie, *Les Assassins et leurs miroirs, Réflexion à propos de la catastrophe yougoslave*, Pariz: Jean-Jacques Pauvert au Terrain vague, 1993.
- Le Brun, Annie, “Saisissons notre courage par les deux anses”, *De l'éperdu*, Pariz: Stock, 2000.

WHAT DOES IT MEAN TO BE A SUBJECT, AND A CITIZEN, IN HISTORY?

Abstract

What should one think about the actual Croatia's situation in the European context? What kind of work could we do in order to help young generations achieve a true reconciliation and build a civil peace as durable as possible, in a democratic system, respecting all the things we consider to be universal human values. There is a difference between being rational and being sensible. One faces the real, at the same time being unthinkable and necessary to be thought about.

Keywords: real, subject, civil peace, human values

Jasna Omejec, Ph. D., Full Professor
Faculty of Law,
University of Zagreb

EUROPEAN LEGAL STANDARDS IN TRANSITIONAL DEMOCRACY*

Izvorni znanstveni rad

UDK: 342.4(4)(063)=111

In this article, the author analyzes the shared characteristics of the Constitutions that post-socialist and post-communist European states adopted after they gained independence. She calls them the “new European transitional Constitutions.” Starting from the fact that in their new Constitutions the post-socialist and post-communist European states express commitment to the values of liberal democracy that underpin the common European constitutional heritage, the author analyzes the deep rift that appeared and still exists between the ideal that was written down in the new transitional Constitutions and the real conditions that exist in post-socialist and post-communist societies. In her opinion, the appearance and the amazing escalation of institutional constitutional judicature in post-socialist and post-communist European states resulted from the objective need for the new European transitional Constitutions to become—through the interpretation of constitutional norms given by Constitutional Courts—the effective meeting-place between the “ideal” and the “real”. Accordingly, the author concludes that Constitutional Courts have a transformative role in European post-socialist and post-communist states. They are gradually, in an optimal degree, guiding the legal order in these states toward the ideals embodied in their new transitional Constitutions.

Keywords: constitution, constitutional court, heritage of the past, transitional state, European legal standards, common European heritage

Introductory Remarks

After the fall of the Berlin Wall in 1989, the socialist and communist states of central, east and south-east Europe experienced a revolutionary change in political being, which their constitutions necessarily reflected. In those years, the agenda was not just to change the political system or the ownership structure in the economy, but also to create a completely new society. In this context, enacting a constitution—a systemic document that “contains the basic structures through which the exercise of political power is organized; which provides for restraints by creating systems of checks and balances between different branches of government; which offers the protection of human rights; which dispenses political legitimacy; which serves as a means of social integration”¹—

* Rad je u izmijenjenoj verziji objavljen na ruskom i hrvatskom jeziku, vidi bilješku 74.

¹ Frank Schorkopf and Christian Walter, “Elements of Constitutionalization: Multilevel Structures of Human Rights Protection in General International and WTO-Law”, *German Law Journal*, Vol. 4, No. 12, (2003), pp. 1359-1374 (quotation on p. 1360.) In its decision of 10 September 2009 (see note 23), the Czech Constitutional Court expressed its understanding of a “democratic constitution”: “A democratic constitu-

means offering an answer to the question: how to express, in the form of fundamental norms, the new ideological understanding of society and the individual's position in it, i.e. the individual's changed attitude to government and, consequently, a new meaning of public life?²

This article examines some of the features of the new post-communist and post-socialist constitutions in the states of central, east and south-east Europe in the light of European constitutional standards but also in the light of the German dogmatics of constitutional law, because most of these states used the German Basic Law from 1949 (hereinafter referred as to "the *Grundgesetz*") as a model for their constitutions.³ The article also examines the role of constitutional courts in the interpretation and application of these constitutions, and thus the general role of these courts in the constitutional development of the states that enacted them.

The New Transition Constitutions of European Post-Communist and Post-Socialist States

The constitutions of the post-socialist and post-communist states of central, east and southeast Europe, enacted after 1989, belong to the group of so-called new transition constitutions. They are the third and most impressive stage in the development of post-World War II European constitutions.⁴

The new European transition constitutions differ in many of the solutions they accepted. There is no doubt that they enshrine different values depending on different historical, cultural, political, religious, ethnic, national, ethical and other factors. If we view all the various solutions the European post-communist and post-socialist states adopted in the search for the achievement of a constitutional state, we have to agree with Hoffmann-Riem when he says: "The picture is so diverse that the overall view would be

tion, which is a fictional social contract, in its most general form ensures a framework for human freedoms consistent with the freedoms of other people, for many constitutional values and, finally, for the structure of the basic institutions of public force and power, through which they become legitimate. The purpose of these institutions is to guarantee a constitutional framework for freedoms, guarantee internal peace and other public benefits foreseen in the constitution. Therefore, a Constitution is a basic document that gives rise to binding rules that may not be broken, and restrictions and boundaries for the foundation of the top institutional bodies of state power, ... from the substantial and procedural aspect ..." (point VI./b of the reasons of the decision).

² Compare: Nenad Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno* (Constitutional Democracy Understood in Context), Edicija REĆ, Belgrade: Fabrika knjiga, 2007, p. 112.

³ *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland* vom 23. Mai 1949 (BGBl. S. 1), zuletzt geändert durch Artikel 1 des Gesetzes vom 29. Juli 2009 (BGBl. I S. 2248).

⁴ Arnold Rainer, "Ustavi, ustavni sudovi i tumačenje ustava na presjeku prava i politike" (Constitutions, Constitutional Courts and Constitutional Interpretation at the Junction of Law and Politics) (paper), Regional Conference of Constitutional Judges *Ustavno sudstvo u teoriji i praksi* (Constitutional Judicature in Theory and Practice), Belgrade, 27-28 October 2009. [unpublished, archives of the Constitutional Court of the Republic of Croatia] On the development of "world constitutionalism" since the end of the 1930s, see Bruce Ackerman, "Essay: The Rise of World Constitutionalism", *Virginia Law Review*, Vol. 83, No. 4, (1997), pp. 771-797.

lost if it were drawn here in all its facets. It is impressive, in any event, to see the effort poured into laws intended to put the constitutional state into practice ...”⁵

Nevertheless, seen as a search for the values and political ideals that a state considers so crucial that it looks on them as preconditions for its own legitimate functioning, these constitutions share some specific characteristics that allow them to be placed under a common denominator.

This paper notes only two such shared specific characteristics. Taken together, they to a certain degree shape the legal picture or are a legal reflection of the political image of today’s post-socialist and post-communist states of central, east and southeast Europe.

“*The Constitutionalization of Fear*”

With reference to the German experience after the fall of Nazism and the context in which the German Basic Law was passed in 1949, Sajó noted that fear “is one of the crucial social experiences that dictate particular fundamental constitutional solutions ... The entire German Basic Law after World War II was clearly dictated by reasons of fear.”⁶

Similarly, Dimitrijević noted that the new European transition constitutions also express an equally “difficult historical experience: the experience of submission, ruthlessness and suffering. The political ideals they define are formulated as a direct answer to the previous historical experience of repression.” He called these provisions of the new European transition constitutions “the provisions of fear,” and the process that led to them the “constitutionalization of fear.”⁷

In other words, after the fall of the Berlin Wall the states of central, east and southeast Europe faced the task of emancipation from the previous political being personified in the system of socialist or communist values. This confrontation with the “non-legal” or “bad past”⁸ made them build into their post-totalitarian constitutions various preventive measures against anti-democratic activities and processes, to preclude a repetition of what they feared.

⁵ Wolfgang Hoffmann-Riem, “Two Hundred Years of *Marbury v. Madison*: The Struggle for Judicial Review of Constitutional Questions in the United States and Europe”, *German Law Journal*, Vol. 5, No. 6, (2004), pp. 685-701 (quote on p. 699).

⁶ András Sajó, “Constitutional sentiments”, *Acta Juridica Hungarica*, Publisher Akadémiai Kiadó, Vol. 47, No. 1, (2006), pp. 1-13. V. and www.law.berkeley.edu/institutes/cslls/Sajo%20paper.pdf (accessed on Aug. 25, 2010).

⁷ Nenad Dimitrijević, *ibid.*, p. 27.

⁸ I take term “non-legal past” from Zorkin, who spoke about a transition period “from a non-legal past to new democracies” (‘от неправового прошлого к новым демократиям’), Валерий Зорькин, “Кризис доверия и государство. Конституционные нормы и законы не должны вступать в жесткое противоречие с реальностью”, *Российская газета – Федеральный выпуск № 4887* от 10 апреля 2009 г, www.rg.ru/2009/04/10/zorkin.html (accessed on 26 August 2010). I take term “bad past” from Dimitrijević, who understood the “bad past” as being “marked not only by the authoritarian nature of the previous regime, but also by its mass crimes”, *ibid.*, p. 13.

The Constitution of Romania expresses these efforts in a positive way in Article 1/3, which defines the Romanian state “in the spirit (...) of the ideals of the Revolution of December 1989.”⁹ The Constitution of Poland expresses this wish in a negative way in the preamble, which stresses that the Polish Nation is “mindful of the bitter experiences of the times when fundamental freedoms and human rights were violated in our Homeland.”¹⁰

We shall mention only two of the most pronounced forms of the “constitutionalization of fear” that are present in many new transition constitutions of the states of central, east and southeast Europe.

Prohibition of a Repetition of the “Non-Legal” or “Bad” Past

Almost all the new European transition constitutions explicitly prohibit any repetition of particular important elements from the “non-legal” or “bad” past.

Most often, this takes the form of an explicit constitutional prohibition of one ideology or one political party being integrated with the state, although all these constitutions explicitly guarantee ideological and political pluralism. Thus, Article 11/2 of the Constitution of Bulgaria provides: “No political party or ideology shall be proclaimed or affirmed as a party or ideology of the State.”¹¹ Similarly, Article 13/2 of the Constitution of the Russian Federation lays down that “no ideology may be established as the state or obligatory one.”¹² Article 29/4 of the Constitution of the Slovak Republic provides: “Political parties and political movements, as well as unions, societies or other associations shall be separate from the State,”¹³ while Article 3/3 of the Constitution of Hungary provides that “no single party may exercise exclusive control of a government body.”¹⁴

The flight from the “bad past” goes as far as prohibiting any renewal of the kind of state communities that the new European states had just left. Thus the Constitution of the Republic of Croatia in Article 142/2 of prohibits the initiation of “any procedure for the association of the Republic of Croatia into alliances with other states if such association leads, or might lead, to a renewal of any Balkan state form of any kind.”¹⁵

⁹ *Constitution of Romania, Official Gazette of Romania*, Part I, No. 233 of 21 November 1991 and Part I, No. 758 of 29 October 2003, Parliament of Romania, www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371 (accessed on Sept. 1, 2010).

¹⁰ *Constitution of the Republic of Poland*, as adopted by the National Assembly on 2 April 1997, Sejm of the Republic of Poland, www.sejm.gov.pl/prawo/konst_angielski/kon1.htm (accessed on Sept. 1, 2010).

¹¹ *Constitution of the Republic of Bulgaria*, Prom. SG 56/13 Jul 1991, amend. SG 85/26 Sep 2003, SG 18/25 Feb 2005, SG 27/31 Mar 2006, SG 78/26 Sep 2006 - Constitutional Court Judgment No.7/2006, SG 12/6 Feb 2007, www.acoes.es/pdf/ConstitucionBulgaria.pdf (accessed on Sept. 1, 2010).

¹² *Constitution of the Russian Federation*, as adopted on December 12, 1993, and published in *Rossiiskaya Gazeta* newspaper as of December 25, 1993, www.constitution.ru/en/10003000-01.htm (accessed on Sept. 1, 2010).

¹³ Ústava Slovenskej republiky, č. 460/1992 Zb. ako vyplýva zo zmien a doplnení vykonaných ústavným zákonom č. 244/1998 Z. z., ústavným zákonom č. 9/1999 Z. z., ústavným zákonom č. 90/2001 Z. z., ústavným zákonom č. 140/2004 Z. z. a ústavným zákonom č. 323/2004 Z. z., Vláda SR, www.eeagrants.sk/index.php?ID=1013 (accessed on Sept. 1, 2010).

¹⁴ *Constitution of the Republic of Hungary*, Act XX of 1949 as revised and restated by Act XXXI of 1989, as of 1 January 2010 (accessed on Sept. 1, 2010).

¹⁵ *Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine* nos. 56/90, 135/97, 8/98 – consolidated wording, 113/00, 124/00 – consolidated wording, 28/01, 41/01 – consolidated wording, 55/01 – corr. consolidated wording

The Eternity Clause

a) The eternity clause in the German *Grundgesetz* (1949)

Another specific form of the “constitutionalization of fear” in post-war European conditions was directly linked to post-Nazi Germany. Article 79/3 of the Basic Law, which regulates constitutional amendment, reads: “(3) Amendments to this Basic Law affecting the division of the Federation into *Länder*, their participation on principle in the legislative process, or the principles laid down in Articles 1 and 20 shall be inadmissible.”¹⁶ This is the so-called “eternity/perpetuity clause” (German *Ewigkeitssklausel*), which protects the essential characteristics of the Basic Law from constitutional amendments that contravene the structural constitutional principles, i.e. structural or fundamental state norms of the German constitutional order.¹⁷ “These principles are the legal foundation of the German state in its current forms. They, therefore, are not a random, side product of constitutional history, political rhetoric or a literary ornament, but are a concrete expression of the basic consensus of the German society which underpins modern German statehood.”¹⁸

This means that the constitutional principles contained in Article 1 and Article 20 (the principle of *democracy*, the principle of *federal statehood* and the principle of *the state governed by the rule of law*), to which Article 79/3 of the Basic Law refers, must not be changed by anyone, not even the framer of the Constitution. These are the legal fundamentals of the German state community. They are the framework within which the political unity of the German society must be built and the guidelines for the exercise of governmental duties. These constitutional principles differ essentially from the constitutional provisions about state goals (*Staatszielbestimmungen*), which are “constitutional norms with a binding effect that oblige the state to the permanent compliance with or

and 76/10, 85/10 – consolidated wording. It seems that unlike the previous examples, in which the “bad” past is interpreted according to world view or political system, in the Croatian example it is more a case of the “geographical” interpretation of that past.

¹⁶ Article 1 of the Basic Law reads: “(1) Human dignity shall be inviolable. To respect and protect it shall be the duty of all state authority. (2) The German people therefore acknowledge inviolable and inalienable human rights as the basis of every community, of peace and of justice in the world. (3) The following basic rights shall bind the legislature, the executive, and the judiciary as directly applicable law.” Article 20 of the Basic Law reads: (1) The Federal Republic of Germany is a democratic and social federal state. (2) All state authority is derived from the people. It shall be exercised by the people through elections and other votes and through specific legislative, executive, and judicial bodies. (3) The legislature shall be bound by the constitutional order, the executive and the judiciary by law and justice. (4) All Germans shall have the right to resist any person seeking to abolish this constitutional order, if no other remedy is available.”

¹⁷ David P. Currie, “Republication – Separation of Powers in the Federal Republic of Germany”, *German Law Journal*, Vol. 9, No. 12, (2008.), pp. 2113-2178 (on p. 2116 and 2160, note 223).

¹⁸ Edin Šarčević, *Ustavno uređenje Savezne Republike Njemačke. Uvod u njemačko državno pravo* (s izvornim tekstom Ustava i prijevodom na bosanski jezik) (The Constitutional Order of the Federal Republic of Germany. Introduction to German State Law /with the original text of the Constitution and translation to the Bosnian language/), ed. Mustafa M. Kapidžić, Sarajevo: KULT/B Sarajevo, Heinrich Böll Foundation-Regional Office in Bosnia and Herzegovina, Embassy of the Federal Republic of Germany in Bosnia and Herzegovina, 2005, p. 108.

fulfilment of certain tasks.”¹⁹ Unlike the state goals defined above, the constitutional principles define the structure and essence of the German state. This means: Germany will remain what it is even if particular state goals are removed from the constitution, but it will not remain the same state community if any of the structural constitutional principles are repealed or amended.²⁰

In the light of Article 79/3 of the Basic Law, and approaching the constitution as structural unity and a hierarchical value system, the German Federal Constitutional Court very early, in the early 1950s – although formally without jurisdiction – proclaimed itself empowered to review not only the formal but also the substantial constitutionality of constitutional amendments, since they might contravene the elemental structural constitutional principles protected by this constitutional provision. Constitutional amendments of this kind would qualify as “unconstitutional constitutional norms” (German *verfassungswidrigen Verfassungsrecht*).²¹

b) The eternity clause in the new European transition constitutions

Despite the controversy surrounding the mechanism of so-called unamendability or inalterability or absolute entrenchment,²² some new transition constitutions follow the German model-constitution concerning the entrenchment of “unamendable constitutional principles” in the constitutional text.²³

¹⁹ *Staatszielbestimmungen, Gesetzgebungsaufräge*. Bericht der Sachverständigen-Kommission, hrsg. vs. Bundesminister des Inner/Bundesminister des Justiz, 1982, 21, quoted according to Šarčević, *ibid.*, 110.

²⁰ Edin Šarčević, *ibid.*, p. 107 and 110.

²¹ The Federal Constitutional Court gave an interpretation of the concept of “unconstitutional constitutional norms” for the first time in the case known as *Südweststaat-Streit* (BVerfGE 1, 14 – Neugliederung, Bundesverfassungsgericht Urteil 23. Oktober 1951.), and in the case known as *Article 117* (BVerfGE 3, 225 – Gleichberechtigung – Bundesverfassungsgericht Urteil 18. Dezember 1953, pp 230-236.) It adopted it as a valid doctrine. On the control of the constitutionality of constitutional amendments see Kemal Gözler, *Judicial Review of Constitutional Amendments: A Comparative Study*, Bursa: Ekin Press, 2008. [electronic edition: www.anayasa.gen.tr/jrca-3.htm, accessed: Sept. 2, 2010]

²² The doctrine of “unconstitutional constitutional amendments” has always been considered controversial. One of the best critiques of this concept was given by Bachof: “Verfassungswidrige Verfassungsnormen”, in Otto Bachof, *Wege zum Rechtsstaat*, Königstein: Athenäum Verlag, 1979, pp 1-48. The Venice Commission of the Council of Europe does not in principle support this doctrine either: “218. The Commission however considers that unamendability is a complex and potentially controversial constitutional instrument, which should be applied with care, and reserved only for the basic principles of the democratic order. A constitutional democracy should in principle allow for open discussion on reform of even its most basic principles and structures of government. Furthermore, as long as the constitution contains strict rules on amendment, then this will normally provide an adequate guarantee against abuse – and if the required majority following the prescribed procedures wants to adopt reform, then this is a democratic decision, which should in general not be limited (...) 220. On this basis the Venice Commission would as a general principle advocate a restrictive and careful approach to the interpretation and application of ‘unamendable’ provisions.” (*Report on Constitutional Amendment*, adopted by the European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) at its 81st Plenary Session (Venice, 11-12 December 2009), Study No. 469/2008, CDL-AD(2010)001, Strasbourg, 19 January 2010, p. 43).

²³ “209. When analysing rules on unamendability, a distinction should be drawn between provisions and principles. A relatively small number of constitutions have rules stating that certain *provisions* as such cannot be altered – meaning that any proposed amendment to the wording of the provision is unacceptable.

Thus, Article 9/2 of the Constitution of the Czech Republic provides that it is not permitted to change the requirements of a democratic state governed by the rule of law (“*Změna podstatných náležitostí demokratického právního státu je nepřípustná.*”)²⁴ Article 157/1 of the Constitution of Ukraine provides: “The Constitution of Ukraine shall not be amended, if the amendments foresee the abolition or restriction of human and citizens’ rights and freedoms, or if they are oriented toward the liquidation of the independence or violation of the territorial indivisibility of Ukraine.”²⁵ Article 152/1,2 of the Constitution of Romania provides: “(1) The provisions of this Constitution with regard to the national, independent, unitary, and indivisible character of the Romanian State, the Republican form of government, territorial integrity, independence of the judiciary,

The more widespread technique is, however, to declare that certain *principles* in the constitution may not be altered. This is a far more flexible approach, which allows for a certain degree of change as long as the core elements of the principles protected are maintained.” (Venice Commission, *Report on Constitutional Amendment* (2010), p. 41).

²⁴ Mucha considers that this constitutional provision represents a “a so-called command about the unamendability of the substantive core of the Constitution which is beyond the reach of lawmakers, similarly as the so-called ‘*Ewigkeitsklausel*’ contained in Article 79/3 of the Basic Law of the Federal Republic of Germany”, Jiří Mucha, “Political Questions in the Case-Law of the Czech Constitutional Court”, Symposium *Politics and Law in Constitutional Adjudication – from the Political Questions Doctrine to Judicial Politics*, Constitutional Court of the Republic of Hungary and the Venice Commission, Budapest, 24 November 2009, 3–4. [written paper, unpublished, archives of the Constitutional Court of the Republic of Croatia] Furthermore, the Czech Constitutional Court proclaims itself competent to control the constitutionality of constitutional acts. More specifically, the Constitution of the Czech Republic, similarly to the German Basic Law, does not empower the Constitutional Court to control the constitutionality of constitutional amendments or any other laws of constitutional force. Modelled on the case-law of the German Federal Constitutional Court, however, the Czech Constitutional Court derives this authority – in its own interpretation – from the text of the Constitution. On that basis it on 10 September 2009 adopted and published a decision in which it repealed *Constitutional Act no. 195/2009* on shortening the term of the fifth life of the House of Representatives (Ústavní zákon č. 195/2009 Sb., o zkrácení pátého volebního období Poslanecké sněmovny) and the decision of the President of the Republic no. 207/2009 on calling elections for the House of Representatives of the Parliament of the Czech Republic. In the reasoning for this decision the Czech Constitutional Court explained the meaning and scope of Article 9/2 of the Czech Constitution: “The protection of the substantive core of the Constitution, i.e. the command that any change of fundamental attributes of the democratic law-observing state from Article 9/2 is inadmissible, is not a mere slogan or proclamation, but a constitutional provision with normative consequences (...) Without projecting Article 9/2 of the Constitution in the interpretation of Article 87/1 point a) of the Constitution, the unamendability of the fundamental demands of the democratic law-observing state would lose its normative nature and become just a political or moral challenge.” (Point IV of the statement of reasons of the decision). The basic argument used by the Czech Constitutional Court to justify its jurisdiction to review the substantive constitutionality of regulations of constitutional force may be the clearest in the following citation: “The Constitutional Court finds: ‘Even the framers of the constitution cannot proclaim constitutional an act that lacks the characteristics of a law, let alone a constitutional law. This procedure would be unconstitutional arbitrariness (Czech *protiústavní svévoli*). Excluding the review of the constitutionality of such acts from the jurisdiction of the Constitutional Court would completely eliminate its role of the protector of constitutionality (Article 83 of the Constitution).’” (Point VI/a of the statement of reasons of the decision). Other European post-socialist and post-communist states have so far not followed the viewpoint of the Czech Constitutional Court about its jurisdiction to review the substantive constitutionality of regulations of constitutional force.

²⁵ *Constitution of Ukraine*, as adopted at the Fifth Session of the Verkhovna Rada of Ukraine on Jun. 28, 1996 and amended on Dec. 8, 2004 by Law No. 2222-IV, Верховна Рада України, <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96%2D%E2%F0>.

political pluralism, and official language shall not be subject to revision. (2) Likewise, no revision shall be made if it results in the suppression of the citizens' fundamental rights and freedoms, or the safeguards thereof."

In short, the special constitutional principles protected by the mechanism of unamendability in the new European transition constitutions are usually: democratic government, sovereignty, territorial indivisibility and human rights and fundamental freedoms.

In conclusion, all the provisions of the new European transition constitutions mentioned in this part of the paper express the historical fear of the restitution of totalitarianism in any form. Because of this, manifold defense mechanisms have been entrenched in these constitutions, formulated from the perspective of the recent ("non-legal" or "bad") past. The most important of these constitutionalize the mechanism for the defense of democratic values and the protection of human rights on which depend the individual's freedom and autonomy.²⁶ They, therefore, defend liberal values of the West-European type.

This brings us to the second common specific characteristic of the new European transition constitutions.

Accepting the Common European Constitutional Heritage

As they constitutionalized the fear from the restitution of totalitarianism, the new transition constitutions of European post-socialist and post-communist states at the same time also constitutionalized their desire to accept the values of the liberal, democratic, constitutional orders of the West-European type.

This means that they accepted the so-called common European constitutional heritage and the European constitutional standards that belong to it.²⁷ Jean-Marc Sauvé, Vice-President of the French Council of State, gave an illustrative description of the idea of the "common European constitutional heritage": "... it is our duty to contribute to the convergence of our domestic public laws and, contingent on that, the appearance of European public law to be applied by all the states on the continent (...) We cannot remain inert before the changes that are taking place. Within the framework of the globalization of law, Europe has its own character and tradition that she must defend: this is European humanism, based on a demanding conception of the rights and dignity of the human person and, also, on an idea of the obligations and rights of society (the community). We

²⁶ It must, however, be noted that the new European transition constitutions broaden the catalogue of protected rights far beyond the body of personal civil and political rights contained in the UN Declaration of Human Rights (1948) and in the text of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950). Thus these constitutions do not refer only to "classical" human rights and fundamental freedoms that emerge from the school of natural law, but also contain a very complex catalogue of the individual's economic, social and cultural rights. Together these are usually called "fundamental rights" or "basic rights" or "constitutional rights". In this article we use all these terms in the same meaning. On the danger from uncritically broadening constitutional rights, especially social rights, and also on the many state aspirations and promises that are hidden by being formulated as constitutional rights, which leads to their devaluation, see in more detail in Dimitrijević, *ibid.*, pp. 76-78.

²⁷ In more detail in Christian Calliess, "Europe as Transnational Law – The Transnationalization of Values by European Law", *German Law Journal*, Vol. 10, No. 10, (2009), pp. 1367-1382.

share a deep, hidden, common conception of the human person and the public interest. The experiences gained by our continent through two totalitarian regimes in the 20th century not only give it the right but also the pressing obligation to defend this tradition, which has a pronounced legal dimension.”²⁸

To show how the new European transition constitutions have normatively formulated the idea about the “common European constitutional heritage” it seems enough to quote part of Article 1 of the Czech Constitution, which defines that state as a “democratic law-observing state” that is “based on the respect for the rights and freedoms of the individual and citizen.”²⁹ All the other transition constitutions contain identical or similar provisions.

The Council of Europe and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms

In the effort to become participants in the European community, all the European post-socialist and post-communist states (except Belarus and Kosovo) have become members of the Council of Europe, the oldest regional “pan-European” international political organization.

Accordingly, all these states are also parties to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter: the Convention).³⁰ The Convention is the first and so far the greatest success of the Council of Europe, its “first great act” and also the “first successful attempt to give binding legal force to the ideals embodied in the General Declaration of Human Rights.”³¹ To use Helfer’s words, it is the “crown jewel of the most progressive international system for the protection of human and political freedoms in the world.”³²

The Convention is the “constitutional instrument of the European public order.”³³ Its application in the signatory states is the most obvious indicator of the constitutionaliza-

²⁸ Jean-Marc Sauvé, “Rad i utjecaj francuskog Državnog savjeta (predavanje)” (The Work and Influence of the French Council of State /lecture/), International seminar *Towards Modern Administration, Traditions and Transitions*, Split University, University Paris II and Centre for European Studies and Documentation Paris II, Split 22-23 October 2007. [unpublished, archives of the Constitutional Court of the Republic of Croatia]

²⁹ *Constitution of the Czech Republic* of 16 December 1992, as amended by constitutional acts No. 347/1997 Sb., No. 300/2000 Sb., No. 395/2001 Sb., No. 448/2001 Sb., and No. 515/2002 Sb., and as supplemented by Constitutional Act of 22 April 1998, No. 110/1998 Sb., on the Security of the Czech Republic, and Act No. 515/2002 Sb., concerning the Referendum on the Czech Republic’s Accession to the European Union.

³⁰ *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* [ETS No. 5, CETS No. 005], Rome, 4 November 1950, Treaty Series No. 71/1953: Cmd. 8969.

³¹ *Memorandum of the President of the European Court of Human Rights to the States with a View to Preparing the Interlaken Conference*, European Court of Human Rights, Strasbourg, 3 July 2009, 1.

³² Laurence R. Helfer, “Redesigning the European Court of Human Rights: Embeddedness as a Deep Structural Principle of the European Human Rights Regime”, *European Journal of International Law – EJIL*, Vol. 19, No. 1, (2008), pp 125-159 (quotation on p. 125).

³³ Judgment of the European Court in the case of *Loizidou v. Turkey (preliminary objections)* (Grand Chamber), 23 March 1995, application no. 15318, § 75; judgment of the European Court in the case of *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland* (Grand Chamber), 30 June 2005, application no. 45036/98, § 156.

tion of European law, or the Europeanization of national constitutional laws in the field of the protection of human rights and fundamental freedoms.³⁴

The European Union

Most European post-communist and post-socialist states have also taken on another task: to constitutionalize, through their new constitutions, their wish for institutional integration in the European Union.³⁵

The process of constitutionalizing the law of the European Union, or of Europeanizing the national constitutional rights within the European Union, does not stop at the protection of human rights and fundamental freedoms, as does Convention law within the framework of the Council of Europe.

Thus, Arnold states that all the basic functions of constitutional law have already been projected onto the supranational level of the European Union, because it has taken over

³⁴ Häberle notes that the Convention contains “European constitutional law” and has all the characteristics of a so-called partial constitution (German *Teilverfassungen*). (Peter Häberle, “Role and Impact of Constitutional Courts in a Comparative Perspective”, in the book: Ingolf Pernice, Juliane Kokott and Cheryl Saunders (eds.), *The Future of the European Judicial System in a Comparative Perspective* (ECLN Conference Berlin 2005), European Constitutional Law Network Series, Vol. 6, Baden-Baden, Germany: NOMOS Verlag, 2006, pp 65-77. (quotation on p. 67-68). A. Bačić, on the other hand, notes: “ (...) the ‘constitutionalization’ of international law shows a gradual change in model from an international society of independent, sovereign states to the model of an international community, where emphasis is placed on the idea of interdependence, shared responsibility and solidarity. The departure from the voluntarism of the state-centred concept of international law and emphasis on the interests of a community of states affects the sources and implementation of international law. The idea of a ‘higher law’ that is binding on a state regardless of whether it has individually accepted it is reflected in the concepts of *ius cogens*, *obligationes erga omnes* and ‘international crime’. All of them together, however limited their reach, have resulted in the creation of a rudimentary binding hierarchical structure of an international legal system which is no longer at the disposition of national law or the nation state. It is this structure, which is promoted by the advocates of human rights, that enables the process called the ‘constitutionalization of international public law.’” (Arsen Bačić, “Ustavne promjene i dileme konstitucionalizma” (Constitutional Changes and the Dilemmas of Constitutionalism), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 46, 4 (2009), pp 649-666 (quotation on p. 53-654). Finally, Arnold notes that the concept of “European constitutionalism” indicates the process of the “constitutionalization” of European law and the concurrent “Europeanization” of national constitutional law. This process expresses the reality of “post-national constitutionalism” or “neo-constitutionalism”. It has been fundamentally strengthened by advancing basic rights throughout Europe and is marked by “constitutional pluralism”. It consists of various sources and levels of constitutional law. The concept of “multilevel constitutionalism” is often used in this context, which sometimes marks various interactions of autonomous legal orders, but is at other times – in a less defined sense – used together with the concept of ‘complex multilevel governance’ along these levels. (Arnold Reiner, “The Emergence of European Constitutional Law”, *Electronic Journal of Comparative Law*, Nederlandse Vereniging Voor Rechtsvergelijking/EJCL Netherlands Comparative Law Association, Vol. 11, No. 3, (2007), p. 2-3, www.ejcl.org/ (accessed on Sept. 2, 2010).

³⁵ This has so far been achieved by Bulgaria, the Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, the Slovak Republic and Slovenia. All these states first amended their new constitutions to bring them into harmony with the requirements of accession to the European Union. Croatia too, as candidate for the 28th member of the European Union, changed its Constitution on 16 June 2010 (*Promjena Ustava Republike Hrvatske/Amendment of the Constitution of the Republic of Croatia*, *Narodne novine*, no. 76/10, 85/10-consolidated wording) for the same reasons (Croatia became a member of the EU on 1 July 2013). Macedonia, Montenegro, Serbia and Turkey, candidates, have not yet done so.

many spheres that were previously retained for the nation state. In this context, the fundamental functions of what is within this framework understood as “constitution” are its: 1) *institutional function* (to create institutions and to attribute competences and powers to them on the basis of a “complex institutional equilibrium”); 2) the function *to determine* the fundamental *objectives, principles* and *orientation* of the institutions (in substantive and value-related dimensions such as the rule of law, democracy and social orientation); and 3) the function of determining *values*, in particular fundamental rights.³⁶

We shall continue by keeping only within the framework of the Convention Law of the Council of Europe, which covers a far greater number of member states than the European Union (47 as opposed to 27). However, more important than the number of member states is the fact that the Convention Law of the Council of Europe—much more than the Community Law of the European Union (today’s European Union Law)—has led to mutually comparable characteristics in the new transition constitutions, and therefore to the possibility of placing them under a common denominator.³⁷ Furthermore, the amended constitutions of the post-socialist and post-communist states that are today members of the European Union have taken on specific new characteristics that they did not have in the first period of their development, which is the subject of this article.³⁸

The Strasbourg Acquis

The message of the Convention is: democracy, representational government, respect for fundamental rights and law-observing statehood, whose most important attribute is the rule of law, are the basic values that are among all others a precondition for the existence and functioning of a modern European constitutional state.

a) *Democracy as a foundation of the European public order*

In the text of the Convention, the idea of democracy appears in three different forms:

- 1) as the pervading principle contained in the Preamble to the Convention, in the part emphasizing that the fundamental freedoms that are the foundation of justice and peace in the world “are best maintained on the one hand by an effective political democracy and on the other by a common understanding and observance of the Human Rights upon which they depend”;

³⁶ Arnold Reiner, “The Emergence of European Constitutional Law”, *ibid.*, p. 1-2.

³⁷ The reasons should be sought in the different fundamental goals for the foundation of the Council of Europe (predominantly political goals) and the foundation of the European Communities/European Community/European Union (predominantly economic goals). These goals are contained in the Statute of the Council of Europe, i.e., in the founding contracts of the European Communities/European Community/European Union.

³⁸ In more detail in Anneli Albi, “Selected EU Judgments by CEE Constitutional Courts: Lessons on How (Not) to Amend Constitutions?”, *Croatian Yearbook of European Law & Policy – CYELP*, Faculty of Law, University of Zagreb, Vol. 3, (2007), pp 39-58. Starting from the “minimalism of constitutional amendments” in some states of central, east and southeast Europe that changed their constitutions to accede to the European Union, the author asks: did these European states tacitly accept a higher degree of “constitutional amorphousness” in their constitutions because of accession to the European Union?

- 2) as the right to participate in democratic political processes, which is enshrined in Art. 3 of Protocol no. 1 to the Convention (the right to free elections);
- 3) as the requirement that any restriction of particular individual rights should be explicit, which is usually connected with the test of legality and the demand that the interference of a public authority in the exercise of individual rights protected by the Convention must be in accordance with a legitimate goal proportional to a necessary social need.

The European Court of Human Rights, the judicial body founded by the Convention, best expressed the importance of the principle of democracy for interpreting the Convention and the rights it guarantees in its case law. Several times it confirmed that the values of the Convention must be sought in the common European heritage,³⁹ i.e. that the Convention was 'designed' to maintain and promote the ideals and values of the democratic society.⁴⁰ In the judgment, *United Communist Party of Turkey and others v. Turkey* (1998) the Grand Chamber of the European Court explained the meaning of democracy in the European public order in the following way: "45. Democracy is without doubt a fundamental feature of the European public order. That is apparent, firstly, from the Preamble to the Convention, which establishes a very clear connection between the Convention and democracy by stating that the maintenance and further realization of human rights and fundamental freedoms are best ensured on the one hand by an effective political democracy and on the other by a common understanding and observance of human rights. The Preamble goes on to affirm that European countries have a common heritage of political tradition, ideals, freedom and the rule of law. The Court has observed that in that common heritage are to be found the underlying values of the Convention; it has pointed out several times that the Convention was designed to maintain and promote the ideals and values of a democratic society. (...) The only type of necessity capable of justifying an interference with any of those rights is, therefore, one that may claim to spring from 'democratic society'. Democracy thus appears to be the only political model contemplated by the Convention and, accordingly, the only one compatible with it."⁴¹

Consequently, the European Court of Human Rights understands democracy more widely than the narrow etymological concept of "majority rule": its essential instrumental purpose is the further stabilization of the liberal concept of individual human rights and fundamental freedoms.

b) The meaning of individual human rights and fundamental rights

For the European Court of Human Rights individual human rights and fundamental freedoms protected by the Convention, in the context of democracy and the rule of law, are "not criterial concepts whose meaning is exhausted by their general application

³⁹ Judgment of the European Court in the case of *Soering v. the United Kingdom* (plenary session), 7 July 1989, application no. 14038/88, § 88.

⁴⁰ Judgment of the European Court in the case of *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, 7 December 1976, applications nos. 5095/71, 5920/72 and 5926/72, § 53.

⁴¹ Judgment of the European Court in the case of *The United Communist Party of Turkey and others v. Turkey* (Grand Chamber), 30 January 1998, application no. 19392/92.

throughout the contracting states. They are intended to express moral commitment to the objective principles of liberal democracy.”⁴²

The case law of the European Court of Human Rights clearly shows that this court is trying to reconcile the tension between democracy and constitutionalism.⁴³ More specifically, it supplements the two fundamental pillars of constitutionalism—the concept of limited power and the primacy of individual freedom that depends on respecting fundamental rights - which are the foundation for the rule of law, with an additional constitutional instrument: democracy. In this way, the European Court of Human Rights becomes one of the most powerful architects of the European public order.

It is this model of the contemporary European constitutional state, which the European Court of Human Rights is forming through its case law that all the European post-socialist and post-communist states accepted as their own by building it into their new transition constitutions.⁴⁴

The fact that all these states are today subject to the jurisdiction of the European Court of Human Rights, and that this Court is gradually but even more evidently taking over the function of a “European constitutional court,”⁴⁵ only additionally emphasizes this fact.

Meeting with Reality

The *model* state described above, which all the countries of central, east and south-east Europe shaped in their transition constitutions, confronted the undeveloped institutional constitutional structures in these states, which had an exceptionally weak democratic potential, and also their citizens, with demands that were very difficult to meet.

“The drama of opposed imperatives”

Hundreds of books have been written about the problems of transition in European post-socialist and post-communist states. For the needs of this paper, it is sufficient to

⁴² George Letsas, *A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights*, Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 11.

⁴³ On the relations between democracy and constitutionalism see in more detail in Petar Bačić, “Suvremeni konstitucionalizam i ‘nova’ dioba vlasti” (Contemporary Constitutionalism and the “New” Division of Power), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 46, br. 4, 94 (2009), pp. 747-779.

⁴⁴ Exceptionally, on the specific features of the Constitution of the Russian Federation see in more detail in В. Д. Зорькин, *Современный мир, право и Конституция*, Москва: Издательство НОРМА, 2010; Richard Sakwa, “The Struggle for the Constitution in Russia and the Triumph of Ethical Individualism, Studies in East European Thought”, *Conceptions of Legality and Ethics in Nineteenth-Century and Twentieth-Century Russian Thought*, Vol. 48, No. 2/4, (1996), pp. 115-157.

⁴⁵ Arnold notes that the “national constitutions are subject to ‘the reservation’ of the Convention so that their jurisprudence has to comply with that of the Convention. National constitutional jurisprudence is to be in conformity with Strasbourg jurisprudence. Fundamental rights protection is administered by both national constitutions and the Convention – there is a functional unity of the two, one can even call it a functional identity which, in turn, does not exclude that the solutions found by both courts are different.” (Arnold Reiner, “The Emergence of European Constitutional Law”, *ibid.*, p. 4.) Compare also: Alec Stone Sweet, “On the Constitutionalisation of the Convention: The European Court of Human Rights as a Constitutional Court”, *Revue trimestrielle des droits de l’homme*, Vol. 80, (2009), pp. 923-944.

bring to mind that, from the first day of their creation, these states have been extremely socially and politically unstable as a result of the amassed problems of transition. On the other hand, these states also nurture an “image of a well ordered society,” a kind of normative expectation, an orientation towards the values of a society that does not exist but which we would like to have, and which is formulated in the new transition constitutions.

Thus the post-communist and post-socialist societies in these states are marked by a condition that can be defined, to quote Dimitrijević, as the “drama of opposed imperatives”. The author explains this “drama” as follows: “In these countries people want everything that until yesterday did not exist: human freedom, democracy, market economy, social justice.” The problem is that “the above qualities are, on the one hand, all indispensable here and now, and on the other hand, in practical implementation they are often shown as mutually confronted and exclusive”. This situation is, therefore, completely specific: in post-socialism and post-communism it is necessary to simultaneously “institute and formulate the separate and confronted processes of building a modern nation state, developing a market economy, establishing constitutional democracy and protecting social justice. An additional problem is that these countries do not have the tradition of democratic political culture or profiled subjects/bearers of the democratic process. Whereas contemporary constitutional democracy is the result of a long process of learning in which people sought ‘step by step’ for various rational answers to the demands that were being born in the social tissue, post-socialism is expected to implement this democracy as a model for people who have socially not articulated the need for such a system and no one can be certain that they understand and accept democratic values.” Namely, “for most people constitutionalism as a political ideology was not an inherent legitimate foundation for the new system. They usually understood freedom as liberation from communism, not as the protection of the individual from all kinds of authority or the readiness to assume responsibility for one’s own destiny within a constitutional framework of basic rights; they did not understand the principle of the separation of powers as forcing objectivity on the political sphere by placing it within the boundaries of law, but as merely rejecting one-party dictatorship; they did not see the market economy as the social and economic foundation of democracy but as consumer welfare, etc. In short, the new societies lack elementary reflection about the meaning and significance of constitutionalism. An instrumental approach to the constitution functions as a kind of perverted prolongation of the socialist tradition.”⁴⁶

What is this author’s message? That the new transition constitutions accepted the elements of the *model* of the desirable future society, but these do not correspond with real life in European post-socialist and post-communist states. It seems that the basic reason for this should be sought in the fact that “in the West constitutional democracy developed as the ‘superstructure’ of a particular system of social relations.” On the other hand, in post-socialism “it must function as the ‘base’, as the frame that will subsequently – if everything goes according to plan – be filled with the social contents of the open society.”⁴⁷

This deep rift between the “ideal” and the “real”, i.e., the imbalance between the normative values arising from the doctrine of the substantive law-based state and the positive legal

⁴⁶ Nenad Dimitrijević, *ibid.*, p. 110-111, p. 123-124.

⁴⁷ Nenad Dimitrijević, *ibid.*, p. 127.

rules, including the way in which they are applied, is a pronounced structural characteristic of all the European post-socialist and post-communist states. It was the objective need for the new European transition constitutions to become an effective meeting-place between the “ideal” and the “real” that led – unexpectedly for some authors⁴⁸ – to the appearance and the unprecedented expansion of institutional constitutional judicature in these states.

The Role of Constitutional Judicature in European Post-Socialist and Post-Communist States

The Creation and Expansion of Institutional Constitutional Judicature

The new states that came into being after the dissolution of the former SFRY were the only post-socialist states that had institutionally organized constitutional judicature even at the time of communist rule.⁴⁹ Although there had been attempts to found constitutional courts in some states of the former Eastern Bloc,⁵⁰ all these states founded separate constitutional courts for the first time after 1989.⁵¹ Estonia is the only one that has not done so, at least formally.⁵²

The decision to protect fundamental rights and their codification on the constitutional level led most post-socialist and post-communist states to furnish their constitutional courts with special instruments (usually constitutional complaints/constitutional appeals) which would effectively ensure the realization of these rights. Kommers illustrated this choice by saying that the new democracies did not set off in search of “old

⁴⁸ Thus Dimitrijević wrote: “Considering the lack of the necessary tradition, constitutional courts – rather unexpectedly – came to the fore”, *ibid.*, p. 125.

⁴⁹ In the Constitution of the former SFRY from 1963 and the corresponding constitutions of the former socialist republics that it consisted of, including the Constitution of the SR Croatia from 1963, constitutional judicature was founded in the former SFRY and special constitutional courts established on the federal and the republican levels.

⁵⁰ This took place in the former Czechoslovakia and in Hungary. For more details about the history of Czech constitutional judicature see Stanislav Balik, *A Brief History of the Constitutional Court of the Czech and Czechoslovak Republic and its Role in Upholding the Rule of Law*, Conference to mark the 10th anniversary of the Constitution of Azerbaijan *Role of the Constitution in Building a State Governed by the Rule of Law*, organized by the Constitutional Court of the Azerbaijan Republic in co-operation with the Venice Commission, Baku, Azerbaijan, 11-12 November 2005. On the history of Hungarian constitutional judicature see in more detail in Ethan Klingsberg, “Judicial Review and Hungary’s Transition from Communism to Democracy: The Constitutional Court, the Continuity of Law, and the Redefinition of Property Rights”, *Brigham Young University Law Review*, 41 (1992), note 232 on p. 133., <http://lawreview.byu.edu/archives/1992/1/kli.pdf> (accessed on Jul. 20, 2010).

⁵¹ After the early 1990s the rise of institutional constitutional judicature spread outside the boundaries of Europe: from Asia (for example: South Korea and Kazakhstan), through Africa (for example: Egypt and South Africa) to almost all the states of South America.

⁵² The Estonian system of constitutional review contains elements of both the American and the European model (the so-called “mixed model”). Estonia does not have a separate constitutional court, but the Supreme Court of Estonia exercises abstract constitutional control (including preliminary, *ex ante*) in a special procedure that differs from the judicial procedure in civil, criminal and administrative matters. It has a separate department for constitutional control. In more detail in Peeter Roosma, “Constitutional review in Estonia: Procedural Questions and their Practical Implications”, Seminar on *Constitutional Control: Basic Problems of Legal Proceedings, Organisation and Practice* (Batumi, 3-4 June 2002), Venice Commission, CDL-JU (2002) 32, Strasbourg, 14 June 2002.

hats stored among the remains of the Western world.”⁵³ They rightly recognized that the law must be raised to the level of social effectiveness, which is achieved by accepting the role of constitutional courts as protectors of basic rights, even in the civil-law case. Guerra rightly noted that this choice “implies additional protection of these rights beyond that offered by regular courts. But this also implies empowering constitutional courts to address tasks that are very far from those of the ‘negative lawmaker’ mentioned by Hans Kelsen, and which are have been turned into what Professor Cappelletti called the jurisdiction of freedom.”⁵⁴

In short, when they accepted the principle of the supremacy of the constitution, all the European post-socialist and post-communist states “furnished” their “old” constitutional courts (the states of the former SRFY), or their newly-founded constitutional courts (the states of the former Eastern Bloc), with powers to control the constitutionality of laws, and most of them also with the power to protect the fundamental laws that their new constitutions guaranteed. All these states chose the European-continental (Austro-German) model of constitutional review.

Reasons for the Creation and Rise of Institutional Constitutional Judicature

From the very beginning European post-socialist and post-communist states were faced with a politically unstable elitist rule (in some of them often interrupted by early elections), and especially with a frail and extremely weak democratic legitimacy of political institutions, a policy marked by “rampant uncertainty, fluidity and indeterminacy.”⁵⁵ The leading elites very freely express many state aspirations and make promises concealed in the form of legal, often constitutional norms, thus creating fertile ground for them not to be respected. These states are also faced with the inability of regular courts to accept and absorb European constitutional standards.⁵⁶ They understand law in an instrumental manner. The constitutional texts themselves are subject to normative proliferation that wipes away the difference between “constitutional” and “normal” poli-

⁵³ This is a quotation from the summary of a lecture by Professor Kommers on the history of the Basic Law of the Federal Republic of Germany in the last 60 years, held at the American Academy in Berlin in May 2009. It was used by Patrick Bahners, “Menschenwürde und Freiheitsrechte. Was unterscheidet das deutsche Grundgesetz und die Verfassung der Vereinigten Staaten? Donald Kommers, der beste Kenner, gibt Auskunft”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, FAZ.NET (18 May 2009).

⁵⁴ Luis Lopez Guerra, “Constitutional Review and Democracy—Constitutional Courts and the Legislative Process”, Seminar on *Strengthening of the Principles of a Democratic State Ruled by Law in the Republic of Belarus by way of Constitutional Control*, Minsk, Belarus, 26-27 June 2003, Venice Commission, CDL-JU (2003) 24, Strasbourg, 15 July 2003.

⁵⁵ Randall L. Calvert and James Johnson, *Interpretation and Coordination in Constitutional Politics*, University of Rochester: W. Allen Wallis Institute of Political Economy, Working Paper No. 15 (1998), www.wallis.rochester.edu/WallisPapers/wallis_15.pdf (accessed on Aug. 30, 2010).

⁵⁶ Bačić cautions that the Croatian judiciary, for example, is still not able to break the bonds of juridical or textual positivism inherited from the time of the “non-legal” past and accept the application of European legal standards, although there is constant and very loud support for Croatia to join European integrations. Arsen Bačić, *Promjene Ustava RH i prilagodbe europskom konstitucionalizmu* (predavanje) (Changes of the Constitution of the Republic of Croatia and Adaptation to European Constitutionalism /lecture/), Zagreb: Croatian Academy of Sciences and Arts, 16 June 2010. [unpublished].

cy.⁵⁷ There are serious deficits in accepting a democratic political culture on all levels in practical life, including the media. States are in permanent deep economic and financial crisis. It is becoming increasingly clear that the welfare state concept is simply too expensive for these countries to effectively realize.

All this leads to widespread collective dissatisfaction, inarticulate in the interest sense, which is fertile soil for the development of populism.

In these states, it was the constitutional courts, with their special institutional powers, that were to compensate for the weaknesses of insufficient political culture resulting from the difficulties of overcoming communist-based totalitarianism in all the fields of life. On this basis the constitutional courts were to enable the transition from a totalitarian to a democratic society based on the rule of law and the protection of human rights.

In Hungary, for example, “on a formal level, the Constitutional Court embodies the broad ideals of the Hungarian transition movement. (...) At the end of 1989, it became clear that an independent body was indispensable to secure the binding compulsory execution of constitutional law and to implement the ideal of restricting the state. Moreover, its widely divided binding jurisdiction enabled the Court to serve as a reliable guardian of constitutional rights. (...) Giving the Constitutional Court wide jurisdiction allowed it to impose limits on factional (party) plans and thus ensure unity at least in relation to certain fundamental principles.”⁵⁸ Similarly, speaking of Hungary in the period immediately after 1989, Kálmán Kulcsár said: “The unintended consequences – especially anarchy, a lack of patience for changes and the danger of violent solutions – are real, partly as a consequence of the special characteristics of the Hungarian political culture, and partly due to the unforeseeable, at present still unknown, patterns of the disintegration of the previous political system. The process of constitutionalism may play a special role in warding off these unintended consequences.”⁵⁹

Similarly, in the crucial moments of the dissolution of the former Czechoslovakia President Havel turned to constitutional justice: “The recent call of President Vaclav Havel for the creation of a Czechoslovakian Constitutional Court expressed a similar response to post-communist fears of factional (party) violence. Public fears of civil strife arose after certain leaders of Slovakia issued a series of separatist statements in late 1990.

⁵⁷ The changes taking place in the European transition states in the process of adapting to the new conditions in Europe are not only substantive; they are also taking place in a very short time. They are therefore usually accompanied by frequent constitutional amendments and a proliferation of constitutional texts. Frequent changes of the constitution (so-called poorly controlled constitutional dynamics) always leads to the danger of erasing the difference between “constitutional” and “normal” policy (Dimitrijević, *ibid.*, p. 77). These are some of the reasons why Europe is today also setting the first legal standards in the field of “constitutional amendments”. They are mostly being formed by the Commission for Democracy through Law (the Venice Commission) of the Council of Europe. Their summaries can be seen in its *Report on Constitutional Amendment* (2010).

⁵⁸ Ethan Klingsberg, *Judicial Review and Hungary’s Transition*, p. 133-134.

⁵⁹ Kálmán Kulcsár, “The Constitutional State, Constitutionalism, and Human Rights in the Transformation of the Hungarian Political System” (10 February 1990). [unpublished manuscript included in the materials of the Roundtable Conference on Hungarian Constitutional Reform] in: Ethan Klingsberg, *Judicial Review and Hungary’s Transition*, 134 and note 233.

President Havel stated that he would never use the military to ensure unity. Instead, Havel called for the immediate creation of a national constitutional court (to) review the legality of the proposed actions of the Slovak leaders. Havel believed that constitutional law could unify the country much more effectively than could military force. Since the Czechoslovakian Constitution at the time was still the discredited Stalinist Constitution of the pre-Velvet Revolution regime, it would be even more precise to say that Havel's confidence was in the institution of the constitutional court."⁶⁰

Häberle explains the rise of constitutional judicature in European post-communist and post-socialist states by the fact that in "situations of great historical change ('revolutions') – as was the case in the East-European reformed states when they deposed their totalitarian systems in 1989 (...) constitutional courts in a way had to fulfil the role of a constituent assembly, virtually having to 'invent' or at least 'develop' national constitutional law. The other constitutional bodies such as parliaments, other courts and public opinion were not yet able to interpret the constitution despite the fact that the principle of the 'supremacy of the constitution' was enshrined in documents."⁶¹

Dimitrijević has a similar opinion: "(...) moving sovereign (basically, legally unrestricted) through an incomplete and provisional constitutional system, the court functions as a *de facto* constitution framer. Analogy with the position of the constitutional judiciary in stable democracies is only apparent: the court does not resolve disputes and interpret the meaning of the constitution acting within the framework of an already developed constitutional system. On the contrary, in its decisions it interprets the community's basic value principles that are not constitutionally defined: in other words, the court creates *Grundnorm* identity." Therefore, "the power of the constitutional court is great. Many call it the fourth power; some even call it a concealed constitution-framer. As some German authors say, the constitutional court is 'a constituent assembly in permanent session.'"⁶²

The Transformative Role of Constitutional Courts

In European post-socialist and post-communist states, constitutional courts have the task of resolving difficult constitutional conflicts whose causes are often hidden in the heritage of the "non-legal" or "bad" past. At the same time, they have also been given the task of resolving complex constitutional issues emerging from the rift between the "ideal" and the "real" mentioned earlier, i.e., between the normative values arising from the doctrine of the substantive law-based state and the positive legal rules, including the way in which they are applied.

A special expression of these processes is "juridification" (German *Verrechtlichung*) in which "political decisions are increasingly being shifted to a legal level, i.e., decisions are not being made politically but through the mediation of legal interpretation."⁶³ Thus

⁶⁰ Ethan Klingsberg, *Judicial Review and Hungary's Transition*, note 234 on p. 134.

⁶¹ Peter Häberle, *ibid.*, 65-77.

⁶² Nenad Dimitrijević, *ibid.*, 126 and 37.

⁶³ Compare: Schubert Klaus and Martina Klein, *Das Politiklexikon*, 4, aktual. Aufl., Bonn: Dietz, 2006. Jürgen Habermas introduced the term "juridification" in contemporary discussion when considering the four stages in

institutionalized constitutional courts, as the top institutions for resolving constitutional disputes and the top interpreters of the constitution, very early qualified as the “main bearers of transition to European standards.”⁶⁴

Constitutional courts have the duty to prevent governmental arbitrariness and severe structural deviations by formulating, in their reading of the constitutional text⁶⁵ – to use Dworkin’s famous words – the one right answer.⁶⁶ Within the framework of the European states observed, this is the best possible interpretation of the relevant constitutional norm at a particular moment under conditions of a difficult transition. In other words, the decisions of the constitutional courts enable a meeting between the “ideal” model of the new society, written down in the transition constitution, and “real” life which is – because of deeply rooted historical traditions, mentalities difficult to change, strong marks of the “non-legal” past, but also incessant conflict of a great number of different partial interests – far from idea.

Unlike the original defensive function of constitutional judicature,⁶⁷ its interpretative function serves to promote general standards and guidelines for the public authori-

the development of the civil state governed by the rule of law, in: *Theorie des kommunikativen Handelns*. (Bd. 1 und 2) Frankfurt: Suhrkamp, 1981, II, 524. In doing so he started from the analyses Otto Kirchheimer (*Funktionen des Staates und der Verfassung*, Frankfurt: Suhrkamp, 1976) developed in the Weimar period. Starting from the view that juridification is an undetermined concept both descriptively and normatively, Blichner and Molander differentiate between five dimensions of juridification: constitutive juridification, juridification as the expansion and differentiation of law, as growing conflict that is solved by calling on law, as the growing power of the judiciary and as legal framing. Compare: Lars Chr. Blichner and Anders Molander, *What is juridification?*, ARENA Centre for European Studies, University of Oslo, Working Paper Series, No. 14 (March 2005), www.arena.uio.no/publications/working-papers2005/papers/wp05_14.pdf.

⁶⁴ Ethan Klingsberg, “Hungary: Safeguarding the Transition”, *East European Constitutional Review*, Vol. 2, No. 2, (1993), pp 44-48. Considering the role of the Hungarian Constitutional Court in this light, Klingsberg notes that “since the change of the Constitution in June 1990 the Court had greater powers than Parliament in determining the framework of constitutional rights. Finally, the Court broadened its own powers by relying, in recent opinions, on an ‘invisible Constitution’ and on Western legal standards...” Ethan Klingsberg, *Judicial Review and Hungary’s Transition*, p. 47. Compare also: Gábor Halmai, “The Reform of Constitutional Law in Hungary after the Transition”, *Legal Studies, The Society of Legal Scholars*, Vol. 18, No. 2, (1998), pp. 188-196.

⁶⁵ La Pergola considers that the role of constitutional courts in Europe has “grown far beyond Kelsen’s expectations, probably as a result of the complexity of written constitutions, where broad principles and pragmatic norms coexist with detailed rules and the entire text needs expert and demanding reading by an authoritative interpreter”, Antonio La Pergola, “Introductory statement”, *The Role of the Constitutional Court in the Consolidation of the Rule of Law* (Proceedings of the UniDem Seminar organized in Budapest on 8-10 June 1994), Collection Science and Technique of Democracy No 10, European Commission for Democracy through Law, Council of Europe Press, Strasbourg, 1994, p. 11.

⁶⁶ To put it simply, Dworkin considers that a judge’s field of discretion is severely restricted, because in a mature legal system it is always possible to find the “right answer” for difficult cases within the existing law. Cf.: Ronald Dworkin, *A Matter of Principle*, Harvard University Press, 1985; *Liberalism*, Harvard University Press, 1985.

⁶⁷ Guerra notes that emphasising the defensive character of constitutional justice – which was present in legal literature in the first third of the 20th century and peaked in the famous polemic on the constitutional court as the “guardian of the Constitution” (*der Hüter der Verfassung*) between Hans Kelsen (“Wer soll der Hüter der Verfassung sein? Abhandlungen zur Theorie der Verfassungsgerichtsbarkeit

ties to follow.⁶⁸ In their interpretation of the new transition constitutions, constitutional courts supply governmental authorities with conceptions and standards for action. In the accomplishment of this task a large number of the constitutional courts in European post-socialist and post-communist state rely, besides on the case-law of the European Court, also on the case-law of the German Federal Constitutional Court (*Bundesverfassungsgericht*). This is so because from Article 1 of the Basic Law, which declares that “human dignity shall be inviolable”, in conjunction “with even more general conceptions derived from other articles of the Basic Law – in particular that of the ‘social state’ (*Sozialstaat*) and what may be literally but incompletely translated as the rule of law (*Rechtsstaat*) – the Constitutional Court fashioned a set of tools that constitute it as ... the ultimate censor of the reasonableness of governmental action.”⁶⁹

in der pluralistischen, parlamentarischen Demokratie”, in: *Die Justiz*, 11-12, 1930-1931, 576-628) and Carl Schmitt (*Der Hüter der Verfassung*. Mit einem Vorwort von Carl Schmitt vom März 1931, Mohr, Paul Siebeck, Tübingen, 1931) – can only be understood if the following fact is taken into account: in history constitutional courts were created during the creation of the new democratic regimes, and in many cases only after bad experiences with authoritarian regimes in which constitutional norms and constitutional guarantees were infringed and demeaned, often in collusion with the legislative authorities. This is what happened in Germany after the experience of two world wars, and also in Spain, which did not establish a constitutional court until its Constitution of 1978. Accordingly, the establishment of constitutional judicature was connected with the wish to guarantee democratic constitutional stability in the light of past and present dangers, to preserve the constitutional offices from disintegration or possibly from being abolished by the parliamentary majority in breach of the Constitution. The aim of constitutional justice was, therefore, to defend the constitution from potential situations that could threaten its integrity. Cf.: Lopez Luis Guerra, *The Role of the Constitutional Court in the Consolidation of the Rule of Law*, proceedings of the European Commission for Democracy through Law UniDem Seminar organised in Bucharest on 8-10 June 1994 in co-operation with the Romanian Constitutional Court with the support of the Ministry of Foreign Affairs of Romania, Collection Science and Technique of Democracy No 10, European Commission for Democracy through Law, Council of Europe, Strasbourg, 1994, p. 20-21.

⁶⁸ On the interpretative role of constitutional courts, see *Ustavni sud u zaštiti ljudskih prava: interpretativna uloga ustavnog suda* (The Constitutional Court in the Protection of Human Rights: the Interpretative Role of the Constitutional Court), Biblioteka Pravo; 24, (ed. Jadranko Crnić and Nikola Filipović), Zagreb: Hrvatski pravni centar – Organizator – Hrvatski institut za ljudska prava Novi Vinodolski, 2000; Arsen Bačić, “Zahtjevi konstitucionalizma, pitanje interpretacije i Ustavni sud Republike Hrvatske” (The Demands of Constitutionalism, the Question of Interpretation and the Constitutional Court of the Republic of Croatia), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 1-2, god. 35, (1998.), pp 69-85; Alejandro Saiz Arnaiz, “Techniques of Constitutional Interpretation by the European Constitutional Courts”, Workshop on *Principles of Constitutional Control, Techniques of Constitutional and Statutory Interpretation*, Kyiv, 5-6 June 1998, organised by the Constitutional Court of Ukraine, ARD/CHECCHI and the Venice Commission / Venice Commission, CDL-JU(1998)024e-restr, Strasbourg, 2 June 1998.

⁶⁹ David P. Currie, *ibid.*, pp. 2182-2183. It seems useful to note that the individual constitutional complaint (*individuelle Verfassungsbeschwerde*) in the Federal Republic of Germany has a double role. On the one hand it serves to protect the fundamental rights of citizens, i.e., to protect subjective legal positions, and on the other hand to create and uphold the objective constitutional right. According to the legal understanding of the Federal Constitutional Court, fundamental rights do not only cover the subjective rights of citizens. They also establish the sphere of the *objective* right created from what is known as the value theory of fundamental rights, which starts from the view that these rights must permeate and encompass the entire legal order because they embody the basic values of the state, and therefore these rights are an element and means for the “rise of the state”. Accordingly, fundamental rights as a whole bind all government and public bodies. When the Federal Constitutional Court says that the “system of values, focused on the free development of

The role of constitutional courts in European post-socialist and post-communist states has thus become essentially transformative,⁷⁰ and control of the constitutionality that constitutional courts implement has at the same time become the central story of the European transitional state.⁷¹

Final Remarks

The decisions of a constitutional court – because of their binding force – create binding rules of behavior in the society, thus breathing life into the values embodied in the constitution. Starting from social reality, Zorkin, however, cautions: “The constitution is that which should be. Life is that which is. It is not possible to achieve absolute harmony between the necessary and the existing. But you must make every effort to optimize the relationship between these two values and in doing so constantly be aware that ‘optimal’ does not mean ‘ideal.’”⁷²

This warning is especially important for states that are traversing the difficult road to the creation of a completely new society, as are the European post-socialist and post-communist states. Constitutional courts, as they exercise their transformative role, must be aware that the *model* of the state and society, written down in the new European transition constitutions, is an ideal that does not completely correspond with real life. To use Dimitrijević’s words, the model of constitutional democracy, written down in these constitutions, is only a frame that is yet to be filled with the social contents of the open society.

Thus, Zorkin’s view about the role of constitutional courts in post-communist transitional societies seems correct: “You sit down at a table, surrounded by law books, and you imagine you are creating an ideal constitution. However, outside the windows of the room in which you have abandoned yourself to your reveries passions seethe, real life boils. Real groups with real conflicting interests are fighting violently out there. If you do not allow for the laws of this struggle, historical tradition, the content of social progress, your legal mind-child, however perfect, will at best be a utopia. At worst it will become a path leading to the inferno of real chaos beyond which always lurks a cruel amoral dictatorship that rejects legal norms of any kind. Moreover, I emphasize: not only perfect norms, but also norms of any kind. Because of this, besides wise books and great precedents in constitutional creativity you must take another component into ac-

the human being in society, must be applied as a constitutional axiom throughout the legal system, namely, it must determine the guidelines for legislative, administrative and judicial decision making” (1 BVerfGE 7, 198), it is in fact making an objective value decision (German *Objektive Wertentscheidungen*) that protects the corresponding values of the objective legal order. In this way, the Federal Constitutional Court has in fact entrenched in the fundamental rights a system of functional guidelines and binding standards for implementing government authority, and in this way, fundamental rights have become a correlate of the legal validity of state acts in the German constitutional order. Compare: Edin Šarčević, *ibid.*, 54 and 66.

⁷⁰ Stone Sweet speaks about a “juridical coup d’état”, which could be institutionalised as a successful revision of Kelsen’s ground norm (*Grundnorm*), with transformative effects on law and politics. Alec Stone Sweet, “The Juridical Coup d’État and the Problem of Authority”, *German Law Journal – Special Issue on Stone Sweet*, Vol. 8, No. 10, (2007), pp 915-928. (quotation on p. 917).

⁷¹ Arnold, *ibid.* Compare also: Herman Schwartz, *The Struggle for Constitutional Justice in Post-Communist Europe*, The University of Chicago Press, 2000.

⁷² Zorkin, *Кризис доверия и государство*, *ibid.*

count – real life. This life has its own laws and its own rights. It runs its own course. You must anticipate this course, begin to move with it in legal creativity too, and guide life in the necessary direction. You must not create obstacles for real social progress; instead you must curb it and guide its course into a safe riverbed.”⁷³

The constitutional courts in European post-socialist and post-communist states, therefore, have the task of gradually guiding, in an optimal measure, the legal order towards the ideal embodied in their new transition constitutions.

On this path, I see two serious “dangers.” First, in their work constitutional courts must unconditionally bow before the demand of self-restriction. A constitutional court decision – which would represent Zorkin’s ideal “legal mind-child” but would not reflect balance between the “ideal” and the “real” – would be an utopia or would turn social life into the “inferno of real chaos”, however perfect it was in the realization of the highest ideals set down in the constitution. This, however, hides a new “danger”: in the effort to find an optimal solution and in the effort to achieve a fair balance between the individual’s right and the general social interest in the light of constitutional values, constitutional courts should not slide into impermissible political conformism. The greatest danger in this context is the real (open or hidden) influence on the work of constitutional courts – of political structures (ruling and oppositional, parliamentary and non-parliamentary), representatives of the civil society, trade unions, the media, all other institutional or non-institutional social groups, or other bearers of various individual or group, but always partial, interests. If the first case would lead to the “inferno of real chaos,” the second would lead to the inferno of the amoral rule of anonymous bearers of various hidden interests. In both cases the consequences would be terrible – for citizens and for society as a whole.

In this light, constitutional courts carry an immeasurable burden of responsibility in European post-socialist and post-communist states. It would be most accurate to say: the responsibility is as heavy as the destiny of the entire nation.⁷⁴

LITERATURE

Ackerman, Bruce, “Essay: The Rise of World Constitutionalism”, *Virginia Law Review*, Vol. 83, No. 4, (1997), pp 771-797.

⁷³ Zorkin, Кризис доверия и государство, *ibid*.

⁷⁴ This article was written for the needs of the Croatian Academy of Sciences and Arts to mark the 20th anniversary of the Constitution of the Republic of Croatia (1990-2010), and was published in Croatian under the title of “Novi europski tranzicijski ustavi i transformativna uloga ustavnih sudova”, *Zbornik radova s okruglog stola: Dvadeseta obljetnica Ustava Republike Hrvatske* (HAZU, Zagreb, 16 December 2010), (ed. Arsen Bačić), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Znanstveno vijeće za državnu upravu, pravosuđe i vladavinu prava, Biblioteka: Modernizacija prava, knjiga 12, 2011, pp 61-85. It was also translated into Russian and published in the Law Review of the Constitutional Court of the Russian Federation: Новые европейские переходные конституции и преобразующая роль конституционных судов, *ЖУРНАЛ КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВОСУДИЯ* (Journal of Constitutional Justice) / Конституционный Суд Российской Федерации и ООО “Издательство “Юрист” Федеральное научно-практическое издание, Санкт-Петербург, Vol. 23, No. 5, (2011), pp. 25-37.

- Albi, A. "Selected EU Judgments by CEE Constitutional Courts: Lessons on How (Not) to Amend Constitutions?", *Croatian Yearbook of European Law & Policy – CYELP*, Faculty of Law, University of Zagreb, Vol. 3, (2007), pp 39-58.
- Arnold, Reiner, "Ustavi, ustavni sudovi i tumačenje ustava na presjeku prava i politike (referat)" (Constitutions, Constitutional Courts and Constitutional Interpretation on the Junction of Law and Politics /paper/), Regional Conference of Constitutional Judges *Ustavno sudstvo u teoriji i praksi* (Constitutional Justice in Theory and Practice), Belgrade, 27-28 October 2009. [unpublished, archives of the Constitutional Court of the Republic of Croatia]
- Arnold, Reiner, "The Emergence of European Constitutional Law", *Electronic Journal of Comparative Law*, Nederlandse Vereniging Voor Rechtsvergelijking/EJCL Netherlands Comparative Law Association, Vol. 11, No. 3, (2007), www.ejcl.org/ (accessed on 2 September 2010)
- Bachof, Otto, *Wege zum Rechtsstaat*, Königstein: Athenäum Verlag, 1979.
- Bačić, Arsen, "Ustavne promjene i dileme konstitucionalizma" (Constitutional Amendments and the Dilemmas of Constitutionalism), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 46, br. 4, (2009), pp 649-666.
- Bačić, Arsen "Zahtjevi konstitucionalizma, pitanje interpretacije i Ustavni sud Republike Hrvatske" (The Demands of Constitutionalism, the Question of Interpretation and the Constitutional Court of the Republic of Croatia), *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 1-2, god. 35, (1998), pp 69-85.
- Balik, Stanislav, "A Brief History of the Constitutional Court of the Czech and Czechoslovak Republic and its Role in Upholding the Rule of Law" (report), Conference to mark the 10th anniversary of the Constitution of Azerbaijan *Role of the Constitution in Building a State Governed by the Rule of Law*, organized by the Constitutional Court of the Azerbaijan Republic in co-operation with the Venice Commission, Baku, Azerbaijan, 11-12 November 2005.
- Blichner, Lars Chr. and Molander, Anders, *What is juridification?*, ARENA Centre for European Studies, University of Oslo, Working Paper Series, No. 14 (2005), www.arena.uio.no/publications/working-papers2005/papers/wp05_14.pdf
- Calliess, Christian, "Europe as Transnational Law – The Transnationalization of Values by European Law", *German Law Journal*, Vol. 10, No. 10, (2009), pp 1367-1382.
- Calvert, L. Randall and Johnson, James, *Interpretation and Coordination in Constitutional Politics*, University of Rochester: W. Allen Wallis Institute of Political Economy, Working Paper No. 15 (1998), www.wallis.rochester.edu/WallisPapers/wallis_15.pdf (accessed on 30 August 2010)
- Currie, David P. "Republication - Separation of Powers in the Federal Republic of Germany", *German Law Journal*, Vol. 9, No. 12, (2008.), pp 2113-2178.
- Dimitrijević, Nenad, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno* (Constitutional Democracy Understood in Context), Edicija REČ, Beograd: Fabrika knjiga, 2007.
- Dworkin, Ronald, *A Matter of Principle*, Harvard University Press, 1985.
- Gözler, Kemal, *Judicial Review of Constitutional Amendments: A Comparative Study*, Bursa: Ekin Press, 2008. [electronic edition: www.anayasa.gen.tr/jrca-3.htm, accessed: 2 September 2010]
- Guerra, Luis Lopez, "Constitutional Review and Democracy – Constitutional Courts and the Legislative Process" (report), Seminar on *Strengthening of the Principles of a Democratic State Ruled by Law in the Republic of Belarus by way of Constitutional Control*, Minsk, Belarus, 26-27 June 2003, Venice Commission, CDL-JU (2003) 24, Strasbourg, 15 July 2003.

- Guerra, Luis Lopez, “The Role of the Constitutional Court in the Consolidation of the Rule of Law” (proceedings of the European Commission for Democracy through Law UniDem Seminar organised in Bucharest on 8-10 June 1994 in co-operation with the Romanian Constitutional Court with the support of the Ministry of Foreign Affairs of Romania), Collection Science and Technique of Democracy No 10, European Commission for Democracy through Law, Council of Europe, Strasbourg, 1994.
- Halmi, Gábor, “The Reform of Constitutional Law in Hungary after the Transition”, *Legal Studies, The Society of Legal Scholars*, Vol, 18, No. 2, (1998), pp 188-196.
- Häberle, Peter, “Role and Impact of Constitutional Courts in a Comparative Perspective”, in: Pernice, Ingolf, Kokott, Juliane and Saunders, Cheryl (eds.), *The Future of the European Judicial System in a Comparative Perspective*, (ECLN Conference Berlin 2005), European Constitutional Law Network Series, Vol. 6, Baden-Baden, Germany: NOMOS Verlag, 2006.
- Helfer, Laurence R., “Redesigning the European Court of Human Rights: Embeddedness as a Deep Structural Principle of the European Human Rights Regime”, *European Journal of International Law – EJIL*, Vol. 19, No. 1, (2008), pp 125-159.
- Hoffmann-Riem, Wolfgang, “Two Hundred Years of Marbury v. Madison: The Struggle for Judicial Review of Constitutional Questions in the United States and Europe”, *German Law Journal*, Vol. 5, No. 6, (2004), pp 685-701.
- Klingsberg, Ethan, “Judicial Review and Hungary’s Transition from Communism to Democracy: The Constitutional Court, the Continuity of Law, and the Redefinition of Property Rights”, *Brigham Young University Law Review*, 41 (1992), <http://lawreview.byu.edu/archives/1992/1/kli.pdf> (accessed on 20 July 2010)
- Klingsberg, Ethan, Hungary, “Safeguarding the Transition”, *East European Constitutional Review*, Vol. 2, No. 2, (1993), pp 44-48.
- Letsas, George, *A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Mucha, Jiří, “Political Questions in the Case-Law of the Czech Constitutional Court” (report), Symposium *Politics and Law in Constitutional Adjudication – from the Political Questions Doctrine to Judicial Politics*, Constitutional Court of the Republic of Hungary and the Venice Commission, Budapest, November 24, 2009. [unpublished, archives of the Constitutional Court of the Republic of Croatia]
- Report on Constitutional Amendment*, adopted by the European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) at its 81st Plenary Session (Venice, 11-12 December 2009), Study No. 469/2008, CDL-AD(2010)001, Strasbourg, 19 January 2010.
- Roosma, Peeter, “Constitutional Review in Estonia: Procedural Questions and their Practical Implications” (report), *Seminar on Constitutional Control: Basic Problems of Legal Proceedings, Organisation and Practice* (Batumi, 3-4 June 2002), Venice Commission, CDL-JU (2002) 32, Strasbourg, 14 June 2002.
- Saiz, Alejandro Arnaiz, “Techniques of Constitutional Interpretation by the European Constitutional Courts” (report), *Workshop on Principles of Constitutional Control, Techniques of Constitutional and Statutory Interpretation*, Kyiv, 5-6 June 1998, organised by the Constitutional Court of Ukraine, ARD/CHECCHI and the Venice Commission, Venice Commission, CDL-JU(1998)024e-restr, Strasbourg, 2 June 1998.
- Sajó, András, “Constitutional sentiments”, *Acta Juridica Hungarica*, Publisher Akadémiai Kiadó, Vol. 47, No. 1, (2006), pp 1-13. V. and www.law.berkeley.edu/institutes/cslls/Sajo%20paper.pdf (accessed on 25 August 2010)

- Sakwa, Richard, "The Struggle for the Constitution in Russia and the Triumph of Ethical Individualism, Studies in East European Thought", *Conceptions of Legality and Ethics in Nineteenth-Century and Twentieth-Century Russian Thought*, Vol. 48, No. 2/4, (1996), pp 115-157.
- Sauvé, Jean-Marc, "Rad i utjecaj francuskog Državnog savjeta" (predavanje) (The Work and the Influence of the French Council of State /lecture/), International Seminar *Prema modernoj upravi, tradicije i tranzicije* (Towards a Modern Administration, Traditions and Transitions), Split University, University Paris II and Centre for European Studies and Documentation Pariz II, Split 22-23 October 2007. [unpublished, archives of the Constitutional Court of the Republic of Croatia]
- Schorkopf, Frank and Walter, Christian, "Elements of Constitutionalization: Multilevel Structures of Human Rights Protection in General International and WTO-Law", *German Law Journal*, Vol. 4, No. 12, (2003), pp 1359-1374.
- Schwartz, Herman, *The Struggle for Constitutional Justice in Post-Communist Europe*, The University of Chicago Press, 2000.
- Stone Sweet, Alec, "The Juridical Coup d'État and the Problem of Authority", *German Law Journal – Special Issue on Stone Sweet*, Vol. 8, No. 10, (2007), pp 915-928.
- Stone Sweet, Alec, "On the Constitutionalisation of the Convention: The European Court of Human Rights as a Constitutional Court", *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, Vol. 80, (2009), pp 923-944.
- Šarčević, Edin, *Ustavno uređenje Savezne Republike Njemačke. Uvod u njemačko državno pravo (s izvornim tekstom Ustava i prijevodom na bosanski jezik)* (The Constitutional Order of the Federal Republic of Germany/with the original text of the Constitution and its Translation into the Bosnian Language/)/ edited by Mustafa M. Kapidžić/KULT/B Sarajevo, Foundation Heinrich Böll-Regional Office in Bosnia-Herzegovina, Embassy of the Federal Republic of Germany in Bosnia-Herzegovina, Sarajevo, 2005.
- Ustavni sud u zaštiti ljudskih prava: interpretativna uloga ustavnog suda* (The Constitutional Court in the Protection of Human Rights: the Interpretative Role of the Constitutional Court), Biblioteka Pravo; 24, (ed. Crnić, Jadranko and Filipović, Nikola), Zagreb: Hrvatski pravni centar – Organizator – Hrvatski institut za ljudska prava Novi Vinodolski, 2000
- Зорькин, Валерий Д., *Современный мир, право и Конституция*, Издательство НОРМА, Москва, 2010.
- Зорькин, Валерий Д., "Кризис доверия и государство. Конституционные нормы и законы не должны вступать в жесткое противоречие с реальностью", *Российская газета – Федеральный выпуск № 4887 от 10 апреля 2009 г.*, www.rg.ru/2009/04/10/zorkin.html (accessed on 26 August 2010)

EUROPSKI PRAVNI STANDARDI U PRIJELAZNOJ DEMOKRACIJI

Sažetak

U ovom radu autorica analizira zajedničke karakteristike Ustava koje su postsocijalističke i postkomunističke europske države usvojile nakon stjecanja neovisnosti. Naziva ih “novim europskim prijelaznim Ustavima”. Polazeći od činjenice da u svojim Ustavima postsocijalističke i postkomunističke europske države izražavaju svoju privrženost vrednotama liberalne demokracije koja podupire zajedničko europsko ustavno nasljeđe, autorica analizira duboki procjep koji se pojavio i još postoji između ideala koji je zapisan u novim prijelaznim Ustavima i stvarnih uvjeta koji postoje u postsocijalističkim i postkomunističkim društvima. Prema njezinu mišljenju, pojava i zapanjujuća eskalacija institucionalne ustavne judikature u postsocijalističkim i postkomunističkim europskim državama proizišla je iz objektivne potrebe da novi europski prijelazni Ustavi postanu – tumačenjem ustavnih norma koje su zadali Ustavni sudovi – učinkovito susretno između “idealnog” i “realnog”. U skladu s tim, autorica zaključuje da Ustavni sudovi imaju transformativnu ulogu u europskim postsocijalističkim i postkomunističkim državama. Oni postupno, u optimalnom stupnju, usmjeruju pravni poredak u tim državama k idealima utjelovljenima u njihovim novim prijelaznim Ustavima.

Ključne riječi: Ustav, Ustavni sud, nasljeđe prošlosti, prijelazna država, europski pravni standardi, zajedničko europsko nasljeđe

prof. dr. sc. Bogusław Zieliński,
Sveučilište Adama Mickiewicza u Poznaniu

HRVATSKA U POLJSKOME JAVNOM DISKURSU (IZMEĐU DAYTONA I ULASKA U EUROPSKU UNIJU)¹

Pregledni rad

UDK: 316.7(438):32(497.5)>“1995/2013”(063)

Medijska slika Hrvatske u Poljskoj evoluirala od prevladavanja balkanske reprezentacije povezano s umiješanošću u kontekst postjugoslavenskog rata, preko razdoblja transformacije sustava, do ulaska u Europsku uniju. Poljski javni diskurs, čak i nakon potpisivanja mirovnog sporazuma u Daytonu, u početku održava markiranje postjugoslavenskog rata kao “balkanskog”, ističući trajnost kolonijalnog diskursa koji koristi kategoriju balkanizacije. Ovaj je diskurs vođen s dvije različite paralelne perspektive, a liniju razdvajanja među njima predstavlja smrt prvog predsjednika Franje Tuđmana. Prva perspektiva – diskurs o reviziji – predstavlja naraciju višestrukih revizija: suočavanja s najnovijom i davnom prošlošću, razmatranja povijesne pozadine i povratka tradicionalnim hrvatskim mitologemima, revizije “oskrnavljene” prošlosti, ali također povratka velikoj i slavnoj povijesti, te Hrvatske uhvaćene u postjugoslavenski sukob i prebrođivanja posljedica rata koje stvaraju zatvoreni krug bespomoćnosti. Druga perspektiva predstavlja polugu diskursa rekonstrukcije, a prezentira sliku Hrvatske danas, kao zemlje zaokupljene svojim aktualnim problemima u svezi s europskim integracijama i odvijajućim globalizacijskim procesima u postmodernom svijetu. Naracija o rekonstrukciji povezana je s napuštanjem pojma balkanizacije i najavom Pakta o stabilnosti koji označava obnovu i stabilizaciju regije. Transformacija Balkana u regiju Jugoistočne Europe povezana je dakle s provedbom određenog političkog projekta (re)konstrukcije novog geopolitičkog i kulturnog identiteta. “Jugosfera” i Jugoistočna Europa (eventualno Zapadni Balkan) predstavljaju u tom kontekstu dvije inačice kojima se imenuje širi proces provođenja u život proklamiranih političkih i ekonomskih načela Europske unije. Poljska je preuzela na sebe ulogu promicatelja Hrvatske na njezinu putu k integraciji s Europskom unijom, ali su poljski novinari ukazali na promidžbenu pozadinu vladine informacijske kampanje.

Ključne riječi: Hrvatska, postjugoslavenski rat, transformacija/tranzicija, europska integracija, Balkan u kolonijalnoj i postkolonijalnoj kritici, neoliberalni diskurs

¹ Sporazum u Daytonu – mirovni sporazum sklopljen u studenom 1995. godine u Daytonu (Ohio, SAD) kojim se završava rat u Bosni. Pregovori su se odvijali od 1. do 21. studenog u bazi američkih zrakoplovnih snaga Wright-Patterson. Glavni sudionici mirovne konferencije bili su: predsjednik Srbije – Slobodan Milošević, Hrvatske – Franjo Tuđman, Bosne – Alija Izetbegović i američki pregovarači Richard Holbrooke i general Wesley Clark. Sporazum je formalno potpisan u Parizu 14. prosinca 1995. g.

Uvod

Put Hrvatske u Europsku uniju vodi kroz dva međusobno povezana procesa – raspad sustava jugoslavenske autoritarne države² i s tim povezan postjugoslavenski rat te proces tranzicije.³

Slika Hrvatske u poljskome javnom diskursu između sporazuma u Daytonu i perioda koji vodi do uključivanja u okvire struktura Europske unije podlegla je velikim transformacijama. Ona se do danas kreće između krajnjih polova kolonijalne i postkolonijalne kritike, jer je Hrvatska s jedne strane bila viđena kao “strana” u postjugoslavenskom ratu, a s druge kao žrtva srpskog nacionalizma; s jedne strane kao prostor razapet između geokulturne balkanske i izvanbalkanske valorizacije, ali i kao nacionalna kultura utemeljena na uporištu rimokatoličkog kršćanstva koje stvara nepremostivi jaz od balkanskog (srpskog) divljaštva. Poljski diskurs čak nakon potpisivanja mirovnog sporazuma u Daytonu gleda na postjugoslavenski konflikt kroz prizmu događaja svjetskih ratova povezanih sa Sarajevom koje otvara i zatvara ciklus hekatombe.⁴

Medijska slika Hrvatske u Poljskoj evoluirala je od dominacije balkanske reprezentacije, gdje vlada “nesnosna lakoća ubijanja”, upletenost u kontekste postjugoslavenskog rata, preko etape tranzicije do pridruživanja Europskoj uniji.

² Postjugoslavenski rat bio je istovremeno velika lekcija o južnim Slavenima. “Anatomija Jugoslavije” nije pogodovala refleksiji o kulturnim pitanjima, nego je na prirodan način privilegirala kontekst i konotacije “balkanskog bureta baruta”. Međutim, treba priznati da je tijekom tih nekoliko godina poslije potpisivanja mirovnog sporazuma opće znanje u Poljskoj o toj regiji znatno prošireno, produbljeno i unaprijeđeno. Od brojnih publikacija vrijedi spomenuti knjigu Michała Jerzy Zachariasia, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, upadek*, Warszawa: Wyd. Neriton & Inst. Historii PAN, 2004.

³ “Godine 1989. u postkomunističkim slavenskim zemljama – piše Halina Janaszek-Ivaničkova – počinje serija baršunastih revolucija koje prati proces tranzicije, tj. prema službenom tumačenju – prelazak sa socijalističke na tržišnu privredu. Pod tim kriptonomom zaista se krije totalna promjena uređenja: komunističkog (ili socijalističkog) u kapitalistički, totalitarnog (ili autoritarnog) u uređenje zapadne demokratije (...). Traumatičnom vrtlogu tranzicije koji se vrti u globaliziranom svijetu i njegov je integralni dio, u zemljama južnih Slavena prethodi krvavi višegodišnji rat. Put tog čovjeka, čovjeka postmoderne, postindustrijalne i svjetske civilizacije vodi kroz bespuća nacionalizma, hekatombu rata.” (Halina Janaszek-Ivaničkova, “Wstęp”, *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Transformacja*, sv. 1, Warszawa: Elipsa, 2005, str. 7). Od najvažnijih inicijativa poljske južne slavistike treba navesti kompetentnu i široku kulturnu panoramu slavenskog svijeta (zapadnoga, istočnoga i južnoga), kao i situaciju čovjeka koji je izašao iz komunističke utopije i sliku kultura tih društava u četverotomnoj publikaciji pod naslovom Halina Janaszek-Ivaničkova, *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Transformacja*, sv. 1, Warszawa: Elipsa, 2005, str. 303; Ewa Kraskowska, *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Feminizm*, sv. 2, Warszawa: Elipsa, 2005, str. 239; Barbara Czapik-Lityńska, *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Podmiotowość*, sv. 3, Warszawa: Elipsa, 2005, str. 282; Mieczysław Dąbrowski, *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Mniejszości*, sv. 4, Warszawa: Elipsa, 2005, str. 272. Djelo više od 70 autora, vrhunskih autoriteta u svojim zemljama prezentiralo je na 1100 stranica dijagnozu književne slike društvene stvarnosti u vrijeme tranzicije (godine 1989–2005).

⁴ Vidi se to u izjavi seniorke poljskih prijevoda sa srpskog/hrvatskog/bosanskog jezika, Danute Ćirlić-Straszyńskiej, koja je konstatala: “Muslimani, Hrvati i Srbi kao da nisu izvukli najvažnije zaključke iz oba svjetska rata i izazvali su treći, za njih najtragičniji.” (Danuta Ćirlić-Straszyńska, “Pęknięta republika”, *Polityka*, 20. srpnja 1996, str. 36).

Tomasz Terlikowski, popularni katolički publicist, prilikom posjeta Ivana Pavla II. Hrvatskoj 2003. godine u internetskom časopisu "Ekumenizm.pl" prezentira kolonijalnu definiciju Hrvatske:

Hrvatska je ipak i balkanska zemlja – dakle mjesto koje je posebno dotaknuto mržnjom, ratom, podjelama. Mjesto na kojem se posebno dobro vidi da će Europa, ako ne bude građena na kršćanstvu, nego na ekonomskim, političkim ili ideološkim vrijednostima (bez obzira na to hoće li glavna ideja biti klasa ili nacija), završiti kao novi balkanski kotao. Mir, ako treba biti trajan, mora biti građen na molitvi, Bogu i kršćanstvu – podsjeća Ivan Pavao II. svojim posjetom Hrvatskoj.⁵

Za vrijeme posjeta tadašnjeg premijera Hrvatske, Ivice Račana, 12. veljače 2001. godine Senatu Republike Poljske, predsjednica poljskog parlamenta Alicja Grzeškowiak rekla je: "Poljska cijeni značaj Hrvatske među balkanskim državama kao stabilizatora mira i inspiratora napretka demokracije."⁶ Poljski javni diskurs, čak i nakon potpisivanja mirovnog sporazuma u Daytonu, još uvijek etiketira postjugoslavenski rat kao "balkanski", ističući trajnost kolonijalnog diskursa, služeći se kategorijom balkanizacije. On omogućava okcidentalizaciju Zapada i situiranje istoga u suprotnosti prema Balkanu. U tom je diskursu balkanska stvarnost traumatična i nestabilna, generira diskusije o dominaciji i nasilju. "Balkanizacija" ističe trajnost etničkih spoznajnih klišeja i prezentira određeni stupanj fragmentarizacije, gdje je međusobni odnos fragmenata neprijateljski i konfrontacijski. Stimulator kolonijalnog diskursa je globalizacija koja omogućava i promovira balkanizaciju.⁷

Dvije strane ogledala

Slika Hrvatske u poljskom se javnom diskursu formirala na neki način iz dviju odvojenih perspektiva i u dva odvojena diskursa. Prva je perspektiva označavala diskurs revizija iz više aspekata: obračunavanje s najnovijom i daljom prošlošću, uzimanje u obzir povijesne pozadine i povratak na tradicionalne hrvatske mitologeme, reviziju "okaljane" prošlosti, kao i povratak velikoj i hvalevrijednoj povijesti, Hrvatskoj uvučenoj u postjugoslavenski konflikt koja se bori s posljedicama rata koje čine zatvoreni krug bespomoćnosti. Druga je perspektiva zamašnjak diskursa rekonstrukcije, predstavlja sliku suvremene Hrvatske, ali usmjerene na svoje aktualne probleme koji vode prema europskoj integraciji, suvremenim pitanjima koji su dio postmodernog svijeta i globalizacijskih procesa. U tom problemskom pravcu pisano je o unutrašnjoj društvenoj i političkoj situaciji, ali su pitanja privrednog razvoja ostajala – paradoksalno – u drugom planu.

Ta dva diskursa odvijala su se paralelno, ali je izrazita cezura između njih smrt prvog predsjednika Franje Tuđmana.⁸ Smrt Franje Tuđmana značila je – po poljskom

⁵ Usp. <http://www.ekumenizm.pl/content/article/20030609205339676.htm> (15. travnja 2013.)

⁶ "Diariusz Senatu Rzeczypospolitej Polskiej", br. 80, 20. veljače 2001.

⁷ Usp. Vesna Goldsvorti, "Invencija i In(ter)vencija: retorika balkanizacije", *Balkan kao metafora između globalizacije i fragmentacije*, (ur. Dušan Bjelić i Obrad Savić), Beograd: Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, 2003, str. 50.

⁸ Franjo Tuđman (rođen 14. svibnja 1922., umro 10. prosinca 1999.), "otac naroda", tvorac i patron fundamentalističke ideologije "duhovnog preporoda". Tuđmanova sanacija trebala je nadvladati ideologiju

autoru – “slom doktrine nacionalističkog patriotizma”, kompromitaciju unutar HDZ-a i “napuštanje nacionalističke retorike” koje je realizirao “novi stari HDZ” nakon formiranja vlade Ive Sanadera 2003. godine.⁹ Cezura smrti Franje Tuđmana oslabila je diskurs revizije u korist diskursa rekonstrukcije. Promjene unutar hrvatskog društva ilustrirao je također ideološki preokret unutar “profašističke Hrvatske stranke prava, čiji su se članovi još prije nekoliko godina pozdravljali podizanjem desne ruke i nosili smeđe košulje”.¹⁰ Poljski tisak informirao je o “znatnom ublažavanju pogleda i retorike” te stranke.¹¹ Prilikom sljedećih izbora pisalo se o političkoj borbi između “centralno-ljevičarske koalicije” Kukuriku i “nacionalno-konzervativnog” HDZ-a koji je dugo vladao.¹²

Diskurs revizije

Diskursi revizije obuhvaćaju kako konzekvencije Drugoga svjetskog rata tako i postjugoslavenskog rata i tiču se odnosa s “Velikim Drugima”, kao i “malim drugima”.

Raspad jugoslavenske zajednice povukao je za sobom lavinu pitanja koja su ne toliko rezultat postjugoslavenskog rata (ratnih zločina, raseljenja, gubitaka i uništenja), koliko problemi državno-pravne, privredne, financijske sukcesije i mnogih drugih sfera života. Poljski javni diskurs koncentrirao se na samo nekoliko pitanja, uglavnom na ratne zločine i žrtve rata, na političke odnose između država koje su nastale poslije raspada Jugoslavije i pitanja procesa prilagođavanja kao pripreme za pristupanje Europskoj uniji.

Tužbe Hrvatske protiv Srbije i Srbije protiv Hrvatske Međunarodnom tribunalu u Hagu s uzajamnim optuživanjem za genocid pobudile su zanimanje u poljskim medijima. Hrvatska tvrdi da su “srpski napadi i etnička čišćenja, zbog kojih je poginulo ili raseljeno tisuće Hrvata, bili forma genocida”. Srbija pak optužuje Hrvatsku “za genocid nad srpskim narodom za vrijeme ofanzive hrvatskih snaga 1995. godine” tijekom operacije “Oluja”.¹³ U tekstu izostavljam pisanje poljskog tiska o suđenju generalima Anti Gotovini i Mladenu Markaču i drugima jer je to posebno i opširno pitanje.

marksizma, dok je istovremeno bila kritika liberalizma, jugoslavizma i “internacionalizma” svake vrste, označavajući povratak katoličkim i hrvatskim vrijednostima, otvarajući put za demografski, privredni i etički razvoj Hrvatske. (Usp. Žarko Paić, *Idoli, nakaze i suze. Ideologijsko podjarmljivanje umjetnosti u XX stoljeću*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2000, str. 148).

⁹ U poljskom tjedniku često naklonjenom radikalnim naracijama: “Danas ‘pravih Hrvata’ više nema. Tijekom 10 godina Hrvatskom je vladao tvorac njene nezavisnosti, general Franjo Tuđman. Tuđmanova Hrvatska bila je raj isključivo za ‘prave Hrvate’. Upravo za vrijeme vladavine generala nobilitirane su ustaše, kako obični vojnici tako i njihove vođe s Antom Pavelićem. Počeli su nastajati spomenici i muzeji ‘narodnih junaka’. Za junake najnovijeg rata trebalo je brinuti Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti. Tuđman je vladao po principu ‘tko nije s nama, taj je protiv nas’. (...) Mediji koje je kontrolirala država, širili su službenu ideologiju. Početak promjena bila je tek Tuđmanova smrt u prosincu 1999. g. S njegovim odlaskom došlo je do sloma doktrine nacionalističkog patriotizma.” (Dominika Ćosić, “Pożegnanie z ustaszami”, *Wprost*, br. 5, 2005).

¹⁰ Dominika Ćosić, “Pożegnanie z ustaszami”, *Wprost*, br. 5, 2005.

¹¹ Isto.

¹² Usp. PAP (4. prosinca 2011.)

¹³ Usp. PAP (4. siječnja 2010.)

“Bankarski spor još je jedna strana konflikata na liniji Ljubljana – Zagreb, kao posljedica raspada Jugoslavije. Raniji višegodišnji spor odnosio se na određivanje morske granice.” Diplomati ukazuju na to da, kako piše Inga Czerny, odugovlačenje ratifikacije proistječe između ostaloga iz činjenice da je kriza eura, a ne širenje Unije, danas prioritet država članica i njihovih parlamenata. Europska komisija od svibnja apelira na Sloveniju i Hrvatsku da pronađu zajedničko rješenje, ali se ograđuje od odluke tko je u pravu u tom bankarskom sporu, javlja poljski informativni magazin. “Deset meseci prije planiranog ulaska Hrvatske u EU samo je polovina država Unije ratificirala ugovor o pristupanju. Najveći problemi povezani su s ratifikacijom traktata od strane Slovenije, koja odlaže glasanje zbog spora po pitanju depozita propale Ljubljanske banke” – piše Inga Czerny u tjedniku “Newsweek”.¹⁴ U svijetu koji se globalizira, konflikti između “malih drugih” imaju posljedice u odnosima između “malih drugih” i “Velikih Drugih”, jer slovenske restrikcije povezane sa slovenskom investicijom na hrvatskom tržištu narušavaju princip “slobode protoka kapitala” u Uniji.

“Gazeta Wyborcza” skreće pozornost na talijansko-hrvatske obračune vezane uz Drugi svjetski rat. Masakri u okolici Trsta i na poluotoku Istri u kojima je poginulo najmanje tisuću Talijana dnevni list “Napolitano” nazvao je elementom “slavenskog programa ekspanzije”, sankcioniranoga mirovnim sporazumom iz 1947. godine. Još je gore ta djela nazvao talijanski predsjednik, govoreći o “krvavom ludilu”, “valu mržnje” i “divljaštvu”, kvalificirajući ih kao etnička čišćenja. Predsjednik Stipe Mesić u odgovoru je govorio o “javnom rasizmu, povijesnom revizionizmu i revanšizmu”.¹⁵

Veliki društveni odjek imala su putovanja Ivana Pavla II. u zemlje te regije: 10. i 11. rujna 1994. godine u Hrvatsku i 12. i 13. travnja 1997. godine te od 5. do 9. lipnja 2003. godine. Papa Ivan Pavao II. tijekom posjeta Bosni (22. lipnja 2003.) na mjestu pravoslavnih masakra iz 1942. g. želio je svojom porukom “izbrisati najsramotniju stranicu u povijesti hrvatske Crkve, koja je za vrijeme Drugoga svjetskog rata surađivala s nacističkim ustašama”.¹⁶ U više od 200 govora, pisama i drugih papirnih nastupa posvećenih tragediji rata, Ivan Pavao II. je s puno pozornosti govorio o Hrvatskoj i njezinim stanovnicima.

Za vrijeme stotog hodočašća, na čijoj su se trasi našli gradovi-simboli: Dubrovnik, Osijek, Đakovo, Rijeka i Zadar, papa je podržao hrvatske europske aspiracije, govoreći: “Hrvatska se nedavno kandidirala da postane integralni dio velike porodice europskih naroda kako s političke tako i s ekonomske točke gledišta. Ne mogu da ne izrazim moje želje da se te težnje sretno ostvare”.¹⁷ Istovremeno je papa izrazio brigu Crkve zbog “opadajućeg broja novorođene djece i sve veće laicizacije hrvatskog društva”.¹⁸

¹⁴ Usp. <http://swiat.newsweek.pl/slowenia-podklada-noge-chorwacji-w-wejsciu-do-ue,96940,1,1.html> (15. ožujka 2013.)

¹⁵ Agnieszka Skieterska, “Włosi klóćą się z Chorwatami o historię wojny”, *Gazeta Wyborcza*, 20. veljače 2007, str. 10.

¹⁶ Papa je u Banja Luci govorio: “Iz ovog grada, u kojem su tijekom vijekova patnja i krv ostavljale traga, molim svemogućeg Gospoda da se smiluje na grijeh počinjene protiv čovjeka, njegovog dostojanstva i slobode, također od strane sinova Katoličke Crkve, i da svima ulije volju uzajamnog opraštanja.” (Ryszard Bilski, “Papież pojednania”, *Tygodnik Powszechny*, 22. lipnja 2003).

¹⁷ http://www2.tygodnik.com.pl/tp/2814/main03_print.html (6. ožujka 2013.)

¹⁸ Aleksandra Bajka, “Zwyczajna setna pielgrzymka”, *Tygodnik Powszechny*, br. 24, 15. lipnja 2003.

“Gazeta Wyborcza” (5. listopada 2006.) opisuje hrvatsku opću svijest koju prožima mitologem napaćenog naroda, žrtve dramatičnih povijesnih procesa: “mi, jadni Hrvati, imali smo tog užasnog Pavelića i njegovu fašističku državu, ozloglašeni smo; onda su divlji partizani došli na vlast pod kojom smo patili; zatim su bili nacionalisti s Tuđmanom, pod kojim smo također patili.” Tu svijest definira viđenje svih idućih ideološko-političkih formacija kao prirodne nepogode: “Za njih su fašizam, komunizam, nacionalizam prirodne nepogode, kao zemljotres u kojem oni mogu biti samo žrtve”.

Posljedica postjugoslavenskog rata s kojom se Hrvatska mora boriti islamski je radikalizam o kojem su također informirali poljski mediji. Više su se puta pojavljivali tekstovi koji situiraju Hrvatsku u opasno okruženje islama i vehabizma:

Države bivše Jugoslavije, posebno Bosna koja je 40% muslimanska, predstavljaju odličan teren za regrutiranje terorista, stvaranje logističke baze i pranje prljavog novca. Balkanske granice nisu čvrste, države i njihove specijalne službe su slabe, a Europska unija je blizu. Pogoduje im sve veća popularnost vehabizma u ovom dijelu Europe, najrigoroznije verzije islama uvezenoga iz Saudijske Arabije. Autori raporta Amerikanaca i Hrvata na 252 stranice upozoravaju da Balkan za organizacije povezane s Osamom bin Ladenom postaju baza odakle se vrše napadi u Europi.¹⁹

Jahači Apokalipse, smrtonosni virus koji uništava supstancu bosansko-hercegovačkog društva, kaže Rešid Hafizović za vehabe. “Suvremeni ideološki terorizam pod zastavom vehaba, koji obuhvaća zastrašivanje neloyalnih, odlična je forma za terorizam realiziran u praksi.” “Fundamentalisti su za sada problem bosanskih Muslimana. Ali vrlo lako mogu ugroziti čitavo multireligijsko bosansko-hercegovačko društvo” – ustvrđuje srpski publicist, često citiran na stranicama poljskoga uglednog dnevnog lista.²⁰

Diskurs rekonstrukcije

Na prijelomu stoljeća, odnosno na kraju rata NATO-a i SAD-a s Jugoslavijom za Kosovo, na konferencijama za novinare počeo se forsirati termin Jugoistočna Europa umjesto ranije često korištenog termina Balkan. Obično se za Balkan i pojam “balkanizacije” veže ono što je navodno Europa već prošla, što je savladala, zato oba pojma sadrže degradirajuće i ponižavajuće konotacije: rat, a posebno ratove sa susjedima, tradicionalna mržnja među narodima i državama u regiji, brutalnost i krvoproliće. Balkan je dakle sadržaj potisnut iz podsvijesti Europe, označava status kompromitirajuće stvarnosti. “Mekani abdomen Europe” područje je smrti i ponovnog rađanja nekoliko novonastalih država i naroda. “U krvi postjugoslavenskog rata naziv Balkan odlazi u prošlost, a za Europu se rađa ‘Jugoistočna Europa.’” “Balkan umire (i to tako kako zaslužuje – u krvi), a Europa se ponovo rađa na balkanskom području.”²¹

¹⁹ Usp. Paweł Szczerkowski, “Bośniacka baza Al.-Kaidy”, *Gazeta Wyborcza*, 19. travnja 2006, str. 10.

²⁰ Gojko Berić, “Czy Bośni grozi konflikt religijny?”, *Gazeta Wyborcza*, 1. ožujka 2007, str. 18.

²¹ Katerina Kolozova, “Identitet (jedinstva) u izgradnji i rođenju: o smrti Balkana i rođenju Jugoistočne Evrope”, *Balkan kao metafora između globalizacije i fragmentacije*, (ur. Dušan Bjelić i Obrad Savić), Beograd: Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, 2003, str. 295.

Termini Jugoistočna Europa i Zapadni Balkan definitivno su zamijenili termin Balkan te su se počeli koristiti u specifičnoj upotrebi koja najavljuje rekonstrukciju i stabilizaciju regije i najavu Sporazuma o stabilizaciji. Termin Jugoistočna Europa postao je sinonim za bolju budućnost regije, kao sinonim njene "europeizacije". Upravo to je bio smrtonosni udarac prethodnom terminu – Balkan.²²

Promjena naziva Balkan u termin Jugoistočna Europa ili podjela Balkana na Istočni i Zapadni označava izazove, realizaciju izvjesnoga političkog projekta, projekta (re-) konstrukcije novoga geopolitičkog i kulturnog identiteta. Denominacija ili renominacija je izraz angažiranih vektora moći (sile) koji u ime neokolonijalne ideologije humanističke misije realiziraju "debalkanizaciju Balkana" i njegovu "reeuropeizaciju".²³ "Za mnoge je političare u Europi članstvo Hrvatske u Uniji prije svega politička investicija u stabilnost Zapadnog Balkana."

Put prema "reeuropeizaciji" Hrvatske vodi kroz čistilište "pripremnog perioda", jer kako je ustvrdio predsjednik Bundestaga, Norbert Lammert, naivno je "očekivanje da će lakše biti riješiti probleme nakon pristupanja (date zemlje) EU, u praksi se to ne dešava".²⁴

Pripremní proces prethodi integraciji koja u popularnom diskursu poprima figure *čistilišta*, *marša (trke, putovanja vlakom)*, *rivalizacije* i *pritiska*. "Čistilište" označava putovanje sa stanice "Ne-Europa" do metropole "Europa". Katolički tjednik "Tygodnik Powszechny" (br. 24 od 15. lipnja 2003. godine) povodom stotoga inozemnog putovanja Ivana Pavla II. prenosi mišljenja reportera: "To je već treći papin posjet ovoj zemlji tijekom posljednjih deset godina", zemlji "ne postjugoslavenskoj, nego uistinu europskoj".²⁵

Čistilište "pripremnog perioda" podliježe "kontroliranju ostvarivanja prihvaćenih obaveza", "kontroli" onoga što je usaglašeno tijekom "pregovora o pristupanju". "Hrvatska je već izgubila nekoliko godina, propustila je nekoliko **vlakova u Europu** [istaknuo B. Z.] i ne može više tratiti vrijeme" – upozoravao je Guenter Verheugen.²⁶ Put k "boljem svijetu" izazov je, rivalizacija koja znači napor, ali je isto tako natjecanje čija pravila određuje "Veliki Drugi". "Hrvatsku u **trci do Bruxellesa pretječu** [istaknuo B. Z.] i Rumunjska, i Bugarska, koje će u Uniju ući za dvije godine – citira poljski tjedni bilten Europske komisije. Pregovori Zagreba i Bruxellesa početak će u ožujku, ukoliko Hrvatska

²² Katerina Kolozova, "Identitet (jedinstva) u izgradnji i rođenju: o smrti Balkana i rođenju Jugoistočne Evrope", *Balkan kao metafora između globalizacije i fragmentacije*, (ur. Dušan Bjelić i Obrad Savić), Beograd: Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, 2003, str. 299.

²³ Isto.

²⁴ PAP (22. listopada 2012.)

²⁵ http://www2.tygodnik.com.pl/tp/2814/main03_print.html (6. ožujka 2013.)

²⁶ "Problem je u tome što Zagreb također ima svog 'Karadžića', a to je general Ante Gotovina. Dio krugova smatra ga braniteljem domovine i junakom, već nekoliko godina bezuspješno ga traže međunarodne snage. Ta igra mačke i miša uskoro će završiti, strpljenje Haga je na izmaku. Zagreb više nema kud, tim prije što zbog odugovlačenja izručivanja ratnih zločinaca kasni proces prijema zemlje u NATO. Hrvatska je samo član programa Partnerstva za mir, dok druga bivša postjugoslavenska republika, susjedna Slovenija, već pripada i NATO-u i Uniji. To je primjer koji utječe na cijelu bivšu Jugoslaviju." (Dominika Ćosić, "Pożegnanie z ustaszami", *Wprost*, br. 5, 2005). Ovaj tekst izostavlja važno pitanje povezano s preokretima u sudbini generala Ante Gotovine i Mladena Markača, koje je Međunarodni tribunal u Hagu najprije osudio na višegodišnji zatvor za ratne zločine, a zatim oslobodio.

dokaže volju za suradnjom s tribunalom u Hagu”.²⁷ “Veliki Drugi” traži predaju ratnih zločinaca. Zemlja koja pretendira da uđe u Uniju pojavljuje se u ulozi petenta prema kolektivnoj tvorevini – “Zajednici”.

“Poslije Daytonskog sporazuma 1995. g. Hrvatska se počela razvijati, pretežno zahvaljujući milijardama dolara inozemnih investicija i turizmu. Politički je ipak čamila u stagnaciji zbog nacionalističke vladavine ‘oca naroda’, Franje Tuđmana. Demokracija u zapadnom smislu počela je jačati poslije njegove smrti 1999. g.”²⁸

Po mišljenju promatrača i publicista, korupcija je “postala najveći problem Hrvatske na putu k Uniji, a HDZ, koji se **pod pritiskom Bruxellesa** [istaknuo B. Z.] počeo protiv nje boriti, poklekao je u toj borbi”.²⁹ Zajednica, odnosno EU, ipak nije monolit, jer određene države zadržavaju pravo na posebne odluke, situirajući se u ulozi “Velikih Drugih”. Oni vrše funkcije cenzora i sudija “procesa prilagođavanja”:

“(…) nekoliko država, kao Nizozemska, Velika Britanija i Njemačka, još uvijek imaju primjedbe vezane uz pripreme Hrvatske za članstvo u EU. Ukazuje se na probleme s korupcijom, upravljanjem granicama (posebno granica s Bosnom i Hercegovinom nije dovoljno pripremljena) i regrutiranjem policajaca.”³⁰

Europska komisija ima instrumente koji omogućavaju vršenje efikasne kohezijske politike zajednice, ali detalji realizacije procesa prilagođavanja nisu dostupni širokim krugovima javnog mnijenja. Izvještaji Europske komisije i izjave političara zajednice otkrivaju postojanje instrumenata koji primoravaju na bitne transformacije u javnom prostoru zemalja kandidatkinja. “Nije moguć nikakav popust utemeljen na nadi” – rekao je šef komisije vanjskih poslova Bundestaga, demokršćanski političar Ruprecht Polenz.³¹ Na još jasniji način izjasnio se socijaldemokratski političar – Michael Roth: “Moramo od Hrvatske učiniti politički primjer za druge.”³²

Bijeg s Balkana i povratak Jugosferi

Ukoliko je u projektu Europske unije primjetan element povratka izvorima, povratka (staroj) ideji Stare Europe, utoliko se u slučaju Jugoistočne Europe ili Zapadnog Balkana radi o sasvim novom projektu, jer je njena prošlost bila okaljana “balkanstvom”.³³ Postoji uzročno-posljedična veza između “egzekucije” termina Balkan i rođenja novog identiteta Jugoistočne Europe, koji nagovještava intencionalnu svjetliju budućnost ne

²⁷ Dominika Ćosić, “Pożegnanie z ustaszami”, *Wprost*, br. 5, 2005.

²⁸ Jacek Pawlicki, “Smutek Adriatyku”, *Wprost*, 9. prosinca 2011.

²⁹ Katerina Kolozova, “Identitet (jedinstva) u izgradnji i rođenju: o smrti Balkana i rođenju Jugoistočne Evrope”, *Balkan kao metafora između globalizacije i fragmentacije*, (ur. Dušan Bjelić i Obrad Savić), Beograd: Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, 2003, str. 295-307.

³⁰ PAP (8. listopada 2012.)

³¹ <http://swiat.newsweek.pl/chorwacja-w-ue--bundestag-coraz-bardziej-sceptyczny,97485,1,1.html>

³² <http://www.euractiv.pl/wersja-do-druku/artukul/chorwacja-bdzie-musiaa-zaczeka-004099> (20. ožujka 2012.)

³³ Usp. Katerina Kolozova, “Identitet (jedinstva) u izgradnji i rođenju: o smrti Balkana i rođenju Jugoistočne Evrope”, *Balkan kao metafora između globalizacije i fragmentacije*, (ur. Dušan Bjelić i Obrad Savić), Beograd: Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, 2003, str. 301.

samo za regiju nego i za cijelu Europu. Nezaslužena egzekucija, jer su projekti zajedništva i pomirenja odavno bili integralni dio južnoslavenskih planova i vizija.

“Put Vam je širom otvoren” – čule su vođe šest “balkanskih država”: Albanije, BiH-a, Hrvatske, Makedonije, Srbije i Crne Gore na susretu s političarima Unije 21. lipnja 2003. godine u grčkom Porto Carrasu. “Čuli su ono što su željno očekivali. (...) Ipak, nisu čuli nešto drugo, jednako važno – prenosi ‘Gazeta Wyborcza’ – prijedloge konkretnih datuma početka pregovora o članstvu i ‘budućnosti Zapadnog Balkana’. Godinu dana ranije dnevni je list obavještavao da Hrvatska, kao ni druge zemlje regije, “iz različitih razloga nije spremna za članstvo u NATO-u”.³⁴

Preformiranje Balkana u regiju Jugoistočne Europe povezano je dakle s realizacijom izvjesnoga političkog projekta, projekta (re-) konstrukcije novoga geopolitičkog i kulturnog identiteta, “stoga su političari Unije isticali za vrijeme subotnjeg sastanka da zapravo sve ovisi o tome koliko će brzo balkanske zemlje uvoditi privredne i političke reforme”.³⁵ Informacije o privrednim temama predstavljaju marginalni dio izvještaja o Hrvatskoj. Internetsko izdanje “Gazete Wyborcze” konstatira nastanak i razvoj brojnih integracijskih procesa na području bivše Jugoslavije.

Nekoliko godina nakon završetka građanskog rata zemlje nastale poslije raspada Jugoslavije vode intenzivne razgovore o učvršćivanju privredne suradnje. Vodeće tvrtke iz tih zemalja već sad intenzivno međusobno surađuju i osvajaju sve bolje pozicije na balkanskom tržištu.³⁶

Trenutno najveće tvrtke iz pojedinih država službeno obnavljaju stare kontakte u drugim zemljama bivše Jugoslavije, a vlade Srbije, Hrvatske i Slovenije vode pregovore o čvrstoj privrednoj suradnji, između ostaloga vode se razgovori o stvaranju zajedničke, velike avionske linije, jedne burze vrijednosnih papira i o integraciji željezničkog prometa. Svi računaju da će to pridonijeti povećanju privrednog rasta u regiji, priopćila je “Gazeta Wyborcza”. Iz podataka MMF-a proistječe da ukupna vrijednost BDP-a svih bivših jugoslavenskih republika: Slovenije, Hrvatske, Srbije, Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Kosova iznosi 192 milijarde dolara, odnosno manje-više toliko koliko i BDP Češke i Portugala.³⁷

“Ne mogu svi ljudi na Balkanu biti spremni za ‘Jugosferu’, ali oni već u njoj žive” – komentira Tim Judah iz magazina “Economist”, koji je kao prvi upotrijebio termin

³⁴ Bartosz Węglarczyk, “Zaproszenie do jeszcze nie wszystko”, *Gazeta Wyborcza*, 27. ožujka 2002, str. 11.

³⁵ Bartosz Węglarczyk, “Powstanie ‘Jugosfera’? Słowenia, Chorwacja i Serbia bliżej siebie”, *Gazeta Wyborcza*, http://wyborcza.biz/biznes/1,100896,8390109,Powstanie__Jugosfera__Słowenia__Chorwacja_i_Serbia.html (17. rujna 2010.)

³⁶ Isto.

³⁷ Profiti od ulaska u EU vide se kad se usporede podaci o inozemnim investicijama – od 2000. godine investitori iz raznih zemalja uložili su u Srbiji 14,1 mlrd. dolara, istovremeno je u Češkoj vrijednost tih investicija 87 mlrd. dolara. Računajući metodom PPP, prema CIA World Factbook, 2011. g. BDP Portugala iznosio je oko 272 mlrd. USD, a BDP Republike Češke – 247 mlrd. USD. Međutim, odgovarajući pokazatelj za postjugoslavenske države je sljedeći: 1 Hrvatska: 90,9 mlrd. USD; 2 Srbija: 79,1 mlrd. USD; 3 Slovenija: 58,6 mlrd. USD; 4 Bosna i Hercegovina: 31,7 mlrd. USD; 5 Makedonija: 21,3 mlrd. USD; 6 Kosovo: 12,9 mlrd. USD; 7 Crna Gora: 6,96 mlrd. USD; što ukupno iznosi oko 301,5 mlrd. USD. Dakle, bivša Jugoslavija je privredno čak više nego Republika Češka, pa čak i Portugal. (Isto).

“Jugosfera”.³⁸ Jugosfera i Jugoistočna Europa (eventualno Zapadni Balkan) dvije su varijante naziva istog problema, odnosno ne toliko namjera ujednačavanja pod jednom denominacijom više komponenti, koliko proces projekcije sadržaja koje nova tvorevina treba posjedovati. Nova nominalizacija zemalja, naroda, ljudi, umjetnosti, privrede upravo označava “novi identitet” koji je element šireg procesa proklamiranih političkih i privrednih načela Europske Unije.³⁹

Okaljanost balkanstvom imala je dva lica – političko i kulturno. Ukoliko se kompromitacija balkanstva u političkoj sferi izražavala ambivalentnim odnosom prema jugoslavenskoj državi kao izrazu kašnjenja međunarodnih političkih struktura za razvojem pojma nacionalne svijesti, utoliko je s druge strane kulturno balkanstvo bilo i još uvijek jest važan dio filma, književnosti i umjetnosti.

U Poljskoj i drugim državama regije popularni su bili filmovi Emira Kusturice, drame Dejana Dukovskog, muzika Gorana Bregovića i dr. U Gdanjsku je organiziran (od 7. do 14. travnja 2002. godine) pregled “Balkan – bure baruta”,⁴⁰ u Wrocławu (2002) pregled srpskih nezavisnih teataru “Pozorište”, organiziran od strane Centra za istraživanje stvaralaštva Jerzija Grotowskog.⁴¹

Balkan ipak nije potpuno nestao iz javnog diskursa. Ostao je kao element suprotnosti europsko – balkansko, ili kao znak stigmatizacije. Na specifičan način termin “Balkan” pojavljuje se u značenju vrednovanja.⁴²

Tužni Jadran

“*Hrvatska je već jednom nogom u Uniji. Uzalud je tražiti entuzijazam zbog te činjenice u Bruxellesu ili Zagrebu, ali je dobro da Unija još nekoga prima.*”⁴³ U tekstu “Tužni Jadran” (jasna aluzija na djelo francuskog klasika strukturalizma Claudea Lévi-Straussa, *Tužni tropi* (1955), autobiografska knjiga C. Lévi-Straussa, u kojoj čuveni etnolog razmišlja o čovjeku viđenom u kontekstu civilizacija drukčijih od europske. Sjećanje na primitivna plemena (Bororos, Nambikwara, Tupi-Kawahib), s kojima se Lévi-Strauss susreo za vrijeme svojih putovanja po Brazilu, nagoni ga da prizna superiornost pri-

³⁸ Usp. Katerina Kolozova, “Identitet (jedinstva) u izgradnji i rođenju: o smrti Balkana i rođenju Jugoistočne Evrope”, *Balkan kao metafora između globalizacije i fragmentacije*, (ur. Dušan Bjelić i Obrad Savić), Beograd: Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, 2003, str. 301.

³⁹ Isto, str. 300.

⁴⁰ Pregled “Balkan – bure baruta” organizirao je Nadbałtyckie Centrum Kultury i Teatr Wyrzeże, u čijem su se programu našle (7.-14. travnja 2002) poljska prapremijera “Bureta baruta” Dejana Dukovskog, multimedijalna predstava “La Danza Apocalypsa Balcanica” (Beograd), koncert grupe Tymona Tymańskog s grupom Vlade Janjića (Beograd) i poljsko-srpska debata o budućnosti zemalja bivše Jugoslavije. Prikazani su također filmovi Gorana Paskaljevića, Lordana Zafranovića, Emira Kusturice, Veljka Bulajića i dokumentarni filmovi.

⁴¹ U Wrocławu su nastupili umjetnici iz Beograda i Novog Sada, kao i muzičari, teatrolozi i kazališta: DAH, Ogledalo, Omen, Plavo Pozorište.

⁴² Npr. u reportaži iz Sarajeva Michała Kacewicza “Bałkańskie mury strachu – reportaż z Sarajewa” *Newsweek*, 20. prosinca 2009.

⁴³ Jacek Pawlicki, “Smutek Adriatyku”, *Wprost*, 9. prosinca 2011.

rodnog stanja u odnosu na europski model kulture. Tekst Pawlickog ima skeptičnu perspektivu koja odgovara distanci i ambivalentnosti hrvatskog društva, koje eventualno članstvo vidi kroz prizmu “krvavog izlaska iz jedne federacije, te jugoslavenske, i ulaska, po vlastitoj želji, u drugu kvazifederaciju: Uniju”. Hrvatski skepticizam, rezerviranost, distancu prema procesima integracije poljski publicist predstavlja mnoštvom različitih stilističkih sredstava: ambivalentnošću (suprotnost navodno istoznačnih organizama s kojima Hrvatska ima vrlo loša iskustva – jugoslavenske federacije i Unije, nestabilnost unutrašnje političke scene, jer “su pristupni sporazum potpisali u Bruxellesu ljevičarski predsjednik Ivo Josipović i konzervativna premijerka Jadranka Kosor, koja silazi s političke scene”), paradoksima (ulazak u Uniju u trenutku krize, dakle “danas je to sigurno najgori trenutak. Europa je do guše u krizi i na ivici podjela”), skepticizmom i kriticizmom zemlje kandidatkinje (“hoće li Unija i dalje biti široke ruke, ne zna se. – Dobro što smo uspjeli, ali čemu se radovati? – kaže mi Dalibor Blažina, profesor polonistike Sveučilišta u Zagrebu”).⁴⁴ Uvjerenjem zemalja Unije da Hrvatska još nije spremna pristupiti Uniji, jer, prema mišljenju poljskog eksperta, “članstvo pogađa mladi hrvatski nacionalizam građen na mitu velikog rata sa Srbijom. Za Europu taj hrvatski rat za neovisnost predstavlja ratne zločine i more izbjeglica. A vrhovnici koje mnogi Hrvati tretiraju kao heroje, kao što je Ante Gotovina, za Bruxelles su ratni zločinci”.⁴⁵ Zbor skeptičnih glasova “kako u Zagrebu tako i u Bruxellesu” dovodi do pretpostavke da “Hrvatska može sada postati druga Grčka”.⁴⁶

Zbog toga se u publikaciji često pojavljuju takvi kvalifikatori: “svašta se još može desiti”, “ništa nije isključeno”, “članstvo može biti odgođeno”.⁴⁷

Umjesto zaključka

Poljska je na sebe preuzela ulogu promotora Hrvatske na putu k integraciji s Europskom unijom. Aleksander Fuksiewicz ipak otkriva pozadinu informativne kampanje. “Balkan nikad nije bio prioritet poljske vanjske politike,” konstatira poljski publicist. Proširenje se nije pojavilo na uvodnoj listi prioriteta pitanja predsjedavanja koja je objavljena u srpnju 2010. g., ali je već na početku iste godine u intervjuu za “Gazetu Wyborczu” viceministar vanjskih poslova Mikołaj Dowgielewicz naveo proširenje kao jedno od četiri uporišta predsjedavanja. Za vrijeme poljskog predsjedavanja potpisan je pristupni sporazum, dok su za vrijeme prethodnog predsjedavanja Mađarske dovršeni pregovori s Hrvatskom. Novinar nije skrivao da je taj događaj trebao imati medijski značaj, jer potpisivanje pristupnog sporazuma s Hrvatskom, koja će najvjerojatnije postati 28. članica EU, “može za poljsko predsjedavanje pridobiti bar dio pozornosti europskih medija, posebno ukoliko bi se ono održavalo u Varšavi, a ne u Bruxellesu (imali bismo varšavski sporazum?)”.⁴⁸

⁴⁴ Jacek Pawlicki, “Smutek Adriatyku”, Wprost, http://wyborcza.pl/1,76842,10792228,Smutek_Adriatyku.html#ixzz2lloAfYk7 (11. veljače 2013.)

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Aleksander Fuksiewicz, “Polska wprowadzi Chorwację do UE?”, *Wyborcza*, 18. veljače 2011.

Trajni oslonac ostaje samo kultura, jer Poljsku i Hrvatsku spajaju brojne veze. Reportaža Monike Witkowske otkriva povijesne veze Poljske i Hrvatske u svakodnevnom životu. U Opatiju su na ljetovanje dolazili “Piłsudski i Mościcki, stalni gost je bio i Witkiewicz, a Sienkiewicz je slavio Nobelovu nagradu na Jadranu”. Drugi ključ poljske nostalgije je Austro-Ugarska, koja svojom poviješću spaja Poljsku i Hrvatsku. “U ona, austro-ugarska vremena, on se još nije zvao Opatija, nego Sankt Jakobi ili Abazzia, odnosno na poljskom Abacja.”⁴⁹ Od Poljaka su, kako piše autorica, dolazili tu Ignacy Mościcki, Stefan Żeromski, godine 1914. Józef Piłsudski, a nekoliko puta i Henryk Sienkiewicz. U susjednom Lovranu nalazi se tablica koja obilježava boravak Stanisława Witkiewicza, koji se u Lovran doselio 1915. godine kako bi se liječio od tuberkuloze. Umro je upravo u Lovranu 1915. godine, ali je za njim dolazio nekoliko puta njegov sin, Stanisław Ignacy Witkiewicz.⁵⁰

LITERATURA

- Bajka, Aleksandra, “Zwyczajna setna pielgrzymka”, *Tygodnik Powszechny*, br. 24, 15. lipnja 2003.
- Berić, Gojko, “Czy Bośni grozi konflikt religijny?”, *Gazeta Wyborcza*, 1. ožujka 2007.
- Bilski, Ryszard, “Papież pojednania”, *Tygodnik Powszechny*, 22. lipnja 2003.
- Czapik-Lityńska, Barbara, *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Podmiotowość*, sv. 3, Warszawa: Elipsa, 2005.
- Ćirlić-Straszyńska, Danuta, “Pęknięta republika”, *Polityka*, 20. srpnja 1996.
- Ćosić, Dominika, “Pożegnanie z ustaszami”, *Wprost*, br. 5, 2005.
- Dąbrowski, Mieczysław, *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Mniejszości*, sv. 4, Warszawa: Elipsa, 2005.
- Fuksiewicz, Aleksander, “Polska wprowadzi Chorwację do UE?”, *Wyborcza*, 18. veljače 2011.
- Goldsvorti, Vesna, “Invencija i In(ter)wencija: retorika balkanizacije”, *Balkan kao metafora između globalizacije i fragmentacije*, (ur. Bjelić, Dušan i Savić, Obrad), Beograd: Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, 2003, str. 42-56.
- Janaszek-Ivaničkova, Halina, *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Transformacja*, sv.1, Warszawa: Elipsa, 2005.
- Kacewicz, Michał, “Bałkańskie mury strachu – reportaż z Sarajewa” *Newsweek*, 20. prosinca 2009.
- Kolozova, Katerina, “Identitet (jedinstva) u izgradnji i rođenju: o smrti Balkana i rođenju Jugoistočne Evrope”, *Balkan kao metafora između globalizacije i fragmentacije*, (ur. Bjelić, Dušan i Savić, Obrad), Beograd: Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, 2003, str. 295-307.
- Kraskowska, Ewa, *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Feminizm*, sv. 2, Warszawa: Elipsa, 2005.
- Paić, Žarko, *Idoli, nakaze i suze. Ideologijsko podjarmljivanje umjetnosti u XX stoljeću*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2000.
- Pawlicki, Jacek, “Smutek Adriatyku”, *Wprost*, 9. prosinca 2011.
- Skietarska, Agnieszka, “Włoski kłóca się z Chorwatami o historię wojny”, *Gazeta Wyborcza*, 20. veljače 2007.

⁴⁹ Monika Witkowska, “Abacja, co Polaków przyciągała”, *Rzeczpospolita*, 14. lipnja 2013.

⁵⁰ Isto.

- Szczerkowski, Paweł, “Bośniacka baza Al.-Kaidy”, *Gazeta Wyborcza*, 19. travnja 2006.
- Węglarczyk, Bartosz, “Zaproszenie do jeszcze nie wszystko”, *Gazeta Wyborcza*, 27. ožujka 2002.
- Węglarczyk, Bartosz, “Powstanie ‘Jugosfera’? Słowenia, Chorwacja i Serbia bliżej siebie”, *Gazeta Wyborcza*, http://wyborcza.biz/biznes/1,100896,8390109,Powstanie__Jugosfera__Slovenia__Chorwacja_i_Serbia.html (17. rujna 2010.)
- Witkowska, Monika, “Abacja, co Polaków przyciągała”, *Rzeczpospolita*, 14. lipnja 2013.

CROATIA IN PUBLIC DISCOURSE (BETWEEN DAYTON AND THE ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION)

Abstract

In Poland, the media image of Croatia evolved from domination of the Balkan representation, related to its entangling in the contexts of the post-Yugoslavian war, and through the stage of political transformation led to the accession to the European Union. Polish public discourse, even after Dayton peace treaty had been signed, in the beginning maintains the post-Yugoslavian war's interpretation as the “Balkan” war, underlining consolidation of the colonial discourse that uses a category of Balkanization. This discourse has originated from two different and parallel perspectives, however, the death of the first president, Franjo Tuđman, determines a clear caesura between them. The first perspective namely, the revisionist discourse refers to a narrative of the multi-faceted revisions: coming to terms with the modern and older past, taking into consideration of the historical background and the return to the traditional Croatian myths, together with the “besmirched” past's revision and the great glorious history revival; the first perspective also regards Croatia involved in the post-Yugoslavian conflict, contending with the war's results which cause a closed circle of helplessness. The second perspective is perceived as the driving force of the reconstruction discourse that presents the contemporary image of Croatia, its actual problems, regarding the integration with Europe, postmodern world and global processes. The reconstruction narrative is conjoined with a necessary abandoning of the term of Balkanization, and announces the Stabilization Pact that means the whole region's reconstruction. The Balkans transformation into the region of the South-Eastern Europe is therefore related to realization of a certain political project which imposes a (re)-construction of the new geopolitical and cultural identity. “Yugo-sphere” and the South-Eastern Europe (alternatively the Western Balkans) are two significant forms that concern a broad process of proclaiming and introducing of the political and economical principles of the European Union. Poland has taken on a role of promoter of Croatia on its way leading to the integration with the European Union, however, the Polish publicists managed to comment on the propaganda background of information campaign, arranged by the government.

Keywords: Croatia, post-Yugoslav war, transformation/transition, European integration, Balkan in colonial and postcolonial critics, neoliberal discourse

prof. dr. sc. Snježana Čolić,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu

prof. dr. sc. Sanja Špoljar Vržina,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu

NEKI MODERNISTIČKI I POSTMODERNISTIČKI PRISTUPI IDENTITETU: RAZLIKE I PRIJEPORI

Izvorni znanstveni rad

UDK: 316.7(063)

U radu se analiziraju razlike između nekih modernističkih i postmodernističkih pristupa identitetu. Identiteti se stvaraju u društvima odnosno kulturama kojima ljudi pripadaju, a razmišljanja nastaju kada su posrijedi čimbenici koji oblikuju identitet u suvremenim društvima i kulturama. U tom kontekstu razmatraju se pristupi identitetu nekih suvremenih sociologa i antropologa (Hall, Bauman, Jenkins, Bradely). Dok jedni smatraju da je u tijeku opće kretanje od relativno stabilnih identiteta utemeljenih na klasi, rodu, etnicitetu i sl. prema razlomljenim (fragmentiranim) identitetima, drugi nižeću da su klasa i rod prestali biti važan izvor identiteta. U okviru razlomljenih (fragmentiranih) identiteta ljudi nemaju više jedinstvenu predodžbu o tome tko su, pa posjeduju nekoliko proturječnih identiteta. S obzirom na to da je u okviru potonjeg postmodernog pristupa identitet postao pitanjem izbora, pojedinci ga mogu promijeniti kako i kada žele. S druge strane, smatra se da nijedan izvor nejednakosti i identiteta nema primarnu važnost. Sve ih se smatra važnima. U skladu s tim je stajalište da su za razumijevanje identiteta i društvenih promjena potrebni i modernistički i postmodernistički pristupi.

Ključne riječi: identitet, modernost, postmodernost, promjene, struktura, izbor, polarizacija, fragmentacija

Uvod

Pojam identiteta najčešće se odnosi na to što ljudi misle da jesu, tj. ono što je najvažnije što ih obilježava.¹ U biti sam pojam implicira dva moguća odnosa komparacije među osobama ili stvarima: *sličnost* s jedne strane i *razliku* s druge.² Identitet se najčešće povezuje s nacionalnom i etničkom pripadnošću, rodom, klasom, dobi, iskustvom i sl. Dakle, premda je on nešto što se odnosi na pojedince, također je povezan i s društvenim skupinama kojima ti pojedinci pripadaju i s kojima se identificiraju. Međutim, čovjeko-

¹ Usp. Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija, Teme i perspektive*, Zagreb: Golden marketing, 2002, str. 885.

² Usp. Richard Jenkins, *Social Identity*, London – New York: Routledge, 2003, str. 3-4.

va predodžba o sebi i predodžba drugih o njemu uvijek se ne preklapaju. Naime, osobni identitet može biti različit od društvenog identiteta. S druge strane, svi ljudski identiteti u stanovitom smislu su društveni, odnosno kulturni identiteti – zbog toga što je identitet povezan sa značenjem, a značenje nije samo bitno svojstvo riječi i stvari. Ono je uvijek i rezultat (posljedica) slaganja ili neslaganja, stvar konvencije, ali i inovacije (promjene). Značenje je uvijek u određenom stupnju *dijeljeno*, ali i *kompromisno*.³ Dapače, pod “identitetom, ako se odnosi na društvene aktere, podrazumijeva se proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je dana prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla”.⁴ Također, to znači da “važno analitičko pitanje nije može li netko biti opisan na određeni način, već pokazati ‘da je’ i ‘kako je’ taj identitet relevantan za sebe ili za druge, ili pripisan sebi i drugima”.⁵

Dakle, ljudski društveni i kulturni život nezamisliv je bez saznanja tko su drugi i tko smo mi. Stoga, možemo reći da uzeti zajedno, sličnost i razlika su *dinamički* principi identiteta, srce društvenog života.⁶ Prema tome, bez društvenog odnosno kulturnog identiteta, u stvari nema ni društva (kulture). Jer, identiteti se stvaraju kroz društva (kulture) kojima ljudi pripadaju.

Međutim, razmimoilaženja nastaju kad su posrijedi *čimbenici koji oblikuju* identitet u suvremenim društvima i kulturama i *načini* na koje se priroda društvenog identiteta vremenom razvila.⁷ Dakle, *odnos* između društva odnosno (kulture) i identiteta različiti pristupi vide različito.

Stuart Hall i pitanja kulturnog identiteta

Hall smatra da smo, u okviru društvenih znanosti, svjedoci žučnih rasprava o identitetu. U biti, tvrdi se da “stari identiteti koji su tako dugo stabilizirali društveni svijet doživljavaju propadanje, pri čemu nastaju novi identiteti, a moderni pojedinac kao jedinstveni subjekt biva fragmentiran. Ta tzv. ‘kriza identiteta’ doživljava se kao dio šireg procesa promjena koji dislocira središnje strukture i procese modernih društava i potkopava okvire koji su pojedincima pružali stabilne temelje u društvenom svijetu”.⁸ Ovaj gubitak stabilnog “osjećaja sebstva” katkad se naziva dislokacijom ili de-centriranjem subjekta. Upravo ova dvojna izmještenost – decentriranje pojedinaca i iz njihova mjesta u društvenom i kulturnom svijetu i iz njih samih – uzrok je “krize identiteta” za pojedinca.⁹ U vezi s tim, Hall razlikuje tri različite koncepcije i faze identiteta: identitet a) prosvjetiteljskog subjekta, b) sociološkog subjekta i c) post-modernog subjekta. Prosvjetiteljski subjekt zasnivao se na

³ Usp. Richard Jenkins, *Social Identity*, London – New York: Routledge, 2003, str. 4.

⁴ Manuel Castells, *Moć identiteta*, Zagreb: Golden marketing, 2002, str. 16.

⁵ Sue Widdicombe, “Identity as an Analysts’ and a Participants’ Resource”, *Identities in Talk*, ur. Charles Antaki i Sue Widdicombe, London: Sage, 1998, str. 191.

⁶ Usp. Richard Jenkins, *Social Identity*, London – New York: Routledge, 2003, str. 4.

⁷ Usp. Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija, Teme i perspektive*, Zagreb: Golden Marketing, 2002, str. 922.

⁸ Stuart Hall, “The Question of Cultural Identity”, *Modernity and Its Futures*, ur. Stuart Hall, David Held i Tony McGrew, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 274.

⁹ Isto, str. 275.

konceptu ljudske osobe kao potpuno centriranog, unificiranog pojedinca, sa sposobnostima razuma, svijesti i djelovanja. Pojedinaac je racionalan i nije ograničen svojim položajem u društvu. To je bio vrlo "individualistički" koncept subjekta i "njegova"¹⁰ identiteta. S druge strane, ideja sociološkog subjekta bila je odraz sve veće kompleksnosti modernog svijeta i svijesti da subjektova nutarnja bit nije autonomna i samodostatna, nego se oblikuje odnosima s "drugima" ("bližnjima"), koji subjektu posreduju vrijednosti, značenja i simbole, tj. kulturu u kojoj on ili ona žive.¹¹ Prema tom pogledu, identitet nastaje u interakciji između sebstva i društva.¹² Na taj način, suština subjekta (njegovo "pravo ja") oblikuje se i modificira u neprekidnom dijalogu s kulturnim svjetovima "vanjskog svijeta" i identitetima koje oni nude. Prema tome, identitet u ovom sociološkom konceptu, premošćuje jaz između "unutarnjeg" i "vanjskog" – između osobnih i javnih svjetova. Jer, činjenica da projiciramo "sebe" u te kulturne identitete, pri čemu internaliziramo njihova značenja i vrijednosti i činimo ih "dijelom sebe", pomaže nam da uskladimo naše subjektivne osjećaje s objektivnim mjestima koja zauzimamo u društvenom i kulturnom svijetu.¹³ Na taj način identitet djeluje kao most između društvenog i pojedinačnog. Posjedovanje određenog identiteta u pojedinaca implicira internalizaciju određenih normi i vrijednosti koje ga prate. Zato drugi mogu predvidjeti njihovo ponašanje.¹⁴ U vezi s tim, Hall će primijetiti da identitet stabilizira i subjekte i kulturne svjetove u kojima oni obitavaju, te oboje čini recipročno unificiranijima i predvidljivijima.¹⁵

Međutim, u postmodernom dobu svjedoci smo brzih i nepovratnih promjena. Procesi identificiranja, kroz koje se projiciramo u naše kulturne identitete postali su otvoreniji, raznolikiji i problematičniji. Prema Hallu, sve to proizvodi postmodernog subjekta koji ne posjeduje fiksni, suštinski ili trajni identitet. U ovom slučaju identitet je određen povijesno, a ne biološki. Subjekt preuzima različite identitete u različitim trenucima, identitete koji nisu unificirani oko nikakvog suvislog sebstva. Unutar nas postoje oprečni identiteti, koji nas vuku u različitim smjerovima, pa se način na koji se identificiramo neprestano mijenja.¹⁶ Na taj način suvremena društva sve više karakterizira postojanje tzv. fragmentiranih identiteta. Subjekt za kojeg se prije smatralo da ima unificirani, stabilni identitet, postaje fragmentiran, sastavljen ne od jednog nego od nekolicine, katkad oprečnih i nerazriješenih identiteta.¹⁷ Prema tome, "unificirani, zaokruženi, sigurni i suvisli identitet je maštarija. Umjesto toga, dok se sustavi značenja i kulturne reprezen-

¹⁰ Prosvjetiteljski subjekti uglavnom su opisivani kao muški. (Usp. Stuart Hall, "The Question of Cultural Identity", *Modernity and Its Futures*, ur. Stuart Hall, David Held i Tony McGrew, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 275).

¹¹ Isto, str. 275.

¹² Prema Hallu, G. H. Mead, C. H. Cooley i simbolički interakcionisti ključne su sociološke ličnosti koje su razradile ovaj "interaktivni" koncept identiteta i sebstva. (Isto).

¹³ Isto, str. 276.

¹⁴ Usp. Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija, Teme i perspektive*, Zagreb: Golden Marketing, 2002, str. 923.

¹⁵ Usp. Stuart Hall, "The Question of Cultural Identity", *Modernity and Its Futures*, ur. Stuart Hall, David Held i Tony McGrew, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 276.

¹⁶ Isto, str. 276-277.

¹⁷ Isto, str. 276.

tacije množe, susrećemo se sa zbunjujućim i prolaznim množtvima mogućih identiteta s kojima se možemo identificirati – barem privremeno”.¹⁸

Hall nalazi nekoliko razloga za ovu fragmentaciju identiteta. Prvi razlog su modernost i promjene. Naime, moderna društva su prema svojoj definiciji društva brzih i nepovratnih promjena i ljudima je teško zadržati jedan i jedinstven osjećaj tko su. Drugi razlog on vidi u novim društvenim pokretima koji se bave raznovrsnim pitanjima i identitetima. Međutim, nijedan izdvojeni identitet – npr. društvena klasa – nije mogao usmjeriti sve različite identitete u jedan, sveobuhvatni “nad-identitet” na kojem bi se politički stavovi mogli stabilno temeljiti. Stoga, ljudi svoje društvene interese ne temelje isključivo na klasnim osnovama, i klasa ne može poslužiti kao diskurzivno sredstvo ili mobilizirajuća kategorija pomoću koje se svi raznoliki društveni interesi i identiteti pojedinaca mogu pomiriti i reprezentirati. Politički krajolici modernog svijeta u tom se smislu sve više fragmentiraju putem ovakvih konkurentnih i dislocirajućih identifikacija – što proizlazi iz erozije “nad-identiteta” klase i novonastalih identiteta koji pripadaju novom političkom terenu kojeg definiraju novi društveni pokreti: feminizam, pokret za crnačka prava, pokreti za nacionalno oslobođenje, anti-nuklearni i ekološki pokreti.¹⁹ Na taj način, umjesto da se osjećaju dijelom jedne klase, identitet ljudi fragmentirao se prema rodu, rasnim pitanjima, nacionalnosti, etničkoj pripadnosti, odnosno prema ekologiji itd. U stvaranju fragmentiranih identiteta Hall ističe još neke čimbenike, kao što su: politika identiteta, feminizam i globalizacija. *Politika identiteta* bavi se razlikama između skupina ljudi i mogućnostima pojedinaca da izraze te razlike. Ona ističe, kako je važno da se čuju drukčiji glasovi, posebno glasovi marginaliziranih (potlačenih) skupina.²⁰ U okviru toga veliku ulogu odigrao je *feminizam* koji je imao izravniji odnos s konceptualnim decentriranjem kartezijanskog i sociološkog subjekta.²¹ Feminizam je političkoj raspravi otvorio cijele nove arene društvenog života – obitelj, spolnost, podjelu rada u domaćinstvu, odgoj djece itd. Jednako tako, otvorio je kao političko i društveno pitanje, problematiku načina na koji se oblikujemo i proizvodimo kao rodni subjekti. Drugim riječima, politizirao je subjektivnost, identitet i proces identifikacije. Tako se, ono što je započelo kao pokret s ciljem mijenjanja društvenog položaja žena, proširilo kako bi uključilo i oblikovanje spolnih i rodničkih identiteta.²²

Posljednji važan čimbenik u stvaranju fragmentiranih identiteta jest proces *globalizacije*. Prema Hallu, sve veća globalna međuzavisnost vodi k raspadu svih snažnih kulturnih identiteta i proizvodi fragmentaciju kulturnih kodova, mnogostrukost stilova, naglasak na prolaznome, nestalnom, na razlikama i kulturnom pluralizmu – ono što bi se moglo nazvati globalnom postmodernom. Naime, kulturni tijekovi i globalni konzumerizam između nacija stvaraju mogućnost “zajedničkih identiteta” – kao “potrošača” istih dobara,

¹⁸ Usp. Stuart Hall, “The Question of Cultural Identity”, *Modernity and Its Futures*, ur. Stuart Hall, David Held i Tony McGrew, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 277.

¹⁹ Isto, str. 280.

²⁰ Usp. Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija, Teme i perspektive*, Zagreb: Golden Marketing, 2002, str. 923.

²¹ Usp. Stuart Hall, “The Question of Cultural Identity”, *Modernity and Its Futures*, ur. Stuart Hall, David Held i Tony McGrew, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 290.

²² Isto.

“klijenata” istih uslužnih djelatnosti, “publike” istih poruka i slika – između osoba koje su iznimno udaljene u prostoru i vremenu.²³ Što više društveni život postaje posredovan globalnim marketingom stilova, mjesta i slika, međunarodnim putovanjima i globalno umreženim medijskim i komunikacijskim sustavima, to će identiteti postajati udaljeniji – izmješteni – od specifičnih vremena, mjesta, povijesti i tradicija, i činit će se kao da “slobodno plutaju”.²⁴ Suočeni smo s “nizom različitih identiteta koje naizgled možemo birati, a svi su nam privlačni, tj. privlačni su različitim dijelovima nas samih. Upravo je širenje konzumerizma pridonijelo ovom efektu ‘kulturnog supermarketa.’”²⁵ Na taj način, globalni konzumerizam može voditi i sve većoj homogenizaciji ili sličnosti među ljudima. S druge strane, treba imati na umu da globalizacija sadrži proturječne trendove. Hall navodi tri protu-tendencije i ograde glede globalne homogenizacije identiteta. Prva proizlazi iz opservacije da, uz tendenciju prema globalnoj homogenizaciji, postoji i opčinjenost različitošću i promicanjem etniciteta i “drugosti”. Postoji novi interes za “lokalno” koji prati utjecaj “globalnog”. Čini se malo vjerojatnim da će globalizacija uništiti nacionalne identitete. Vjerojatnije je da će proizvesti, istovremeno, nove “globalne” i nove “lokalne” načine identificiranja. Druga ograda od tvrdnje o globalnoj homogenizaciji identiteta je da je globalizacija nejednako raspodijeljena u svijetu, s različitim utjecajem u različitim regijama i različitim slojevima stanovništva unutar regije. Dakle, ona je nejednak proces s vlastitom “geometrijom moći”.²⁶ Treća točka kritike kulturne homogenizacije je pitanje na koga ona najviše utječe. Budući “da je smjer tokova nejednak, a odnosi kulturne moći između ‘Zapada’ i ‘Ostalih’ i dalje su nejednaki, globalizacija – iako je po definiciji fenomen koji utječe na cijeli svijet – mogla bi se doimati kao uglavnom zapadnjački fenomen”.²⁷ Dakle, ona ima neke aspekte zapadnjačke globalne dominacije. S druge strane, moguće posljedice globalizacije su jačanje lokalnih identiteta i proizvodnja novih identiteta. Isto smatra i Giddens kada tvrdi da “globalizacija ‘gura nadolje’ i donosi nove zahtjeve i također, nove mogućnosti za obnavljanje lokalnih identiteta”.²⁸ Jačanje lokalnih identiteta vidljivo je u defanzivnim reakcijama članova dominantnih etničkih skupina koji osjećaju prijetnju zbog prisutnosti drugih kultura. Za ilustraciju proizvodnje novih identiteta Hall navodi primjer “crnačkog” identiteta nastalog u Velikoj Britaniji 70-ih godina, koji je pružio novi način identifikacije i za afro-karipske i za azijske zajednice. Ono što je bilo zajedničko tim zajednicama pri preuzimanju “crnog” identiteta, nije činjenica da su kulturno, etnički, jezično ili fizički iste, nego da ih takvima (ne-bijelima, “drugima”) smatra dominantna kultura.²⁹

Prema tome, globalizacija osporava i dislocira centrirane i “zatvorene” identitete nacionalnih kultura. Ona ima pluralizirajući utjecaj na identitete i proizvodi cijeli niz mogućnosti i položaja identifikacije i na taj način čini identitet više pozicionalnim, po-

²³ Usp. Stuart Hall, “The Question of Cultural Identity”, *Modernity and Its Futures*, ur. Stuart Hall, David Held i Tony McGrew, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 302.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto, str. 303.

²⁶ Isto, str. 304.

²⁷ Isto, str. 305.

²⁸ Anthony Giddens, *Treći put, Obnova socijaldemokracije*, Zagreb: Politička kultura, 1999, str. 38.

²⁹ Stuart Hall, “The Question of Cultural Identity”, *Modernity and Its Futures*, ur. Stuart Hall, David Held i Tony McGrew, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 308.

litičkim, mnogostrukijim i raznolikijim; a manje fiksiranim, unificiranim i transpovijesnim. Ipak, opći utjecaj globalizacije i dalje je proturječan. Jer, dok neki identiteti teže uspostavljanju izgubljene čistoće ili vraćanju izgubljenog jedinstva i sigurnosti, drugi prihvaćaju da je identitet podložan igrama povijesti, politike, reprezentacije i različitosti i da vjerojatno nikad neće biti cjeloviti ili “čisti”.³⁰

Baumanova kratka povijest identiteta

U zagovaranju postmodernog razumijevanja identiteta posebno se ističe Zygmunt Bauman. Prema njemu identitet nije postao tek fragmentiran, nego nema više nikakav čvrst temelj. “Nestabilni” identitet pojedincu je u isto vrijeme dao slobodu izbora i učinio ga je ovisnim o savjetima stručnjaka.³¹ S obzirom na to da je identitet postao pitanjem izbora, pojedinci ga mogu promijeniti kako i kada žele. Na tom tragu Bauman će primijetiti da ako je “moderni ‘problem identiteta’ bio kako konstruirati identitet i održati ga čvrstim i stabilnim, postmoderni ‘problem identiteta’ prvenstveno se sastoji od izbjegavanja fiksiranja identiteta i ostavljanja opcija otvorenima. U slučaju identiteta, ključni pojam modernog razdoblja bilo je stvaranje, a ključni pojam postmodernog razdoblja je recikliranje”.³² Bauman smatra da je najprimjerenija metafora za modernu strategiju života, usredotočenu na posao građenja identiteta – hodočasništvo. Naime, hodočasnici moraju biti donekle sigurni u svijet i svoj cilj kretanja, jer bi u suprotnom hodočašće bilo besmisleno. Oni su polagali vjeru u solidnost svijeta kojim su hodali. Svijet hodočasnika – graditelja identiteta – mora biti uredan, predodređen, predvidljiv i siguran.³³ Međutim, svijet nije više gostoljubiv prema hodočasniciima. Stvarajući nesigurnost, postmoderna ugrožava hodočasništvo kao životnu strategiju. Pokazalo se da pravi problem nije kako izgraditi identitet, nego kako ga očuvati. Svijet izgrađen od trajnih objekata zamijenili su potrošni proizvodi koji istog trena zastarijevaju. Na taj način, u postmodernom svijetu ne samo da su nestali poslovi za cijeli život, “nego i same struke i profesije koje imaju zbunjujuću naviku da se iznenada pojavljuju i jednako tako neočekivano nestaju ne možemo smatrati veberovskim ‘pozivima’ – a, da natrljamo još soli u ranu, potreba za vještinama koje su nužne za obavljanje takve profesije rijetko traje jednako dugo koliko osobi treba da te vještine usvoji. Poslovi nisu više zaštićeni, svakako ništa više negoli stabilnost mjesta na kojima se obavljaju; a kad god čujemo riječ ‘racionalizacija’ znamo da nas čeka novo nestajanje poslova i mjesta”.³⁴

Stoga, u takvim okolnostima nema smisla kretati na hodočašće, jer odredište u vidu posla kojem će voditi uspješna karijera – nestat će mnogo prije no što se onamo stigne. Problem nije više kako otkriti, izumiti, konstruirati, sastaviti ili čak kupiti identitet, nego

³⁰ Stuart Hall, “The Question of Cultural Identity”, *Modernity and Its Futures*, ur. Stuart Hall, David Held i Tony McGrew, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 309.

³¹ Usp. Zygmunt Bauman, “From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity”, *Questions of Cultural Identity*, ur. Stuart Hall i Paul du Gay, London: Sage, 2003, str. 19.

³² Također, glavna napetost modernog doba vezana uz identitet bila je briga o dugotrajnosti, a danas nam je najveći cilj izbjegavanje obaveza. (Usp. Zygmunt Bauman, isto, str. 18.)

³³ Isto, str. 23.

³⁴ Isto, str. 24.

kako izbjeći da nas taj identitet prati. Dobro konstruirani, izdržljivi identiteti pretvorili su se iz vrline u nedostatak. Postmoderna životna strategija zasniva se *ne* na izgradnji identiteta, nego na izbjegavanju fiksiranja. Iz iskustava takvog svijeta ne proizlazi nikakva dosljedna i suvisla životna strategija: ništa ni blizu osjećaja svrhe i čvrste odlučnosti koji označavaju hodočašće.³⁵ Naravno, u takvoj situaciji traže se nove životne strategije. Bauman navodi četiri postmoderne životne strategije: šetač, skitnica (vagabund), turist i igrač. Oni zajednički tvore metaforu za postmodernu strategiju života u čijoj je srži strah od ograničavanja i fiksiranja.³⁶

Život kao šetnja bio je nešto potpuno drukčije od života kao hodočašća. Trgovački centri su mjesta stvorena za postmodernog *šetača*. Oni su pokrenuli postmodernu promicanje šetača, ali su pripremili i teren za daljnje uzdizanje šetačkog načina života. U okviru njih može se izabrati beskonačan niz proizvoda i trošiti što god želiš, izgraditi identitet kakav god izabereš. Trgovački centri svijet čine sigurnim za život kao šetnju. Ili, točnije “šoping centri” su svjetovi koje su dizajneri stvorili prema mjeri šetača. Dakle, šetač i šetnja predstavljaju postmodernu utjelovljenje junačkog proizvođača kao zaigranog potrošača.³⁷

Druga postmoderna životna strategija je strategija *skitnice* (*vagabunda*). Za razliku od hodočasnika skitnica nije imao unaprijed zadano odredište. On nema planirani itinerer. Stalno luta od identiteta do identiteta, ne zadržavajući se ni na jednom, jer se unutar njih i nije moguće skrasiti. Gdje god skitnica otišao, on je stranac; nikad ne može biti ‘domaći’, ‘skrašeni’ čovjek.³⁸

Treća strategija je strategija *turista*. Poput skitnice turist se nalazio gdje god bi otišao, ali nikad nije pripadao mjestu na kojem se nalazio. On odlazi na druga mjesta da bi stekao nova iskustva.³⁹ Turist je svjestan i sustavan tragač za iskustvima, i to novim i drukčijim iskustvima, iskustvima različitosti i novosti.⁴⁰

Četvrta, posljednja strategija je strategija *igrača*. On život doživljava kao igru. U sukobu između igrača i svijeta ne postoje ni zakoni ni nezakoniti potezi, ni red ni kaos. Postoje samo potezi, a poanta je pogoditi poteze protivnika i predvidjeti ih, spriječiti ili preduhitriti.⁴¹ Slično tome, u postmodernim društvima ljudi mogu neko vrijeme igrati igru posjedovanja određenih identiteta, ali ih to neće spriječiti i da je promijene i da “zaigraju” neki novi identitet.⁴²

³⁵ Usp. Zygmunt Bauman, “From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity”, *Questions of Cultural Identity*, ur. Stuart Hall i Paul du Gay, London: Sage, 2003, str. 24.

³⁶ Isto, str. 25.

³⁷ Isto, str. 27.

³⁸ Isto, str. 28.

³⁹ Isto, str. 29.

⁴⁰ Kao što je turist željan novih doživljaja, tako ekvivalentna postmoderna životna strategija uključuje iskušavanja novih identiteta i stalno traženje nečega novog što bi se moglo probati. (Usp. Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija, Teme i perspektive*, Zagreb: Golden marketing, 2002, str. 926).

⁴¹ Usp. Zygmunt Bauman, “From Pilgrim to Tourist – or a short History of Identity”, *Questions of Cultural Identity*, ur. Stuart Hall i Paul du Gay, London: Sage, 2003, str. 31.

⁴² Usp. Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija, Teme i perspektive*, Zagreb: Golden marketing, 2002, str. 926.

Na kraju, Bauman zaključuje da su ove opisane postmoderne životne strategije najznačajniji faktori koji oblikuju moralnu situaciju postmodernih muškaraca i žena. Jer, one se isprepleću i prožimaju i imaju zajedničku značajku da ljudske odnose čine fragmentiranim i isprekidanim i ratuju protiv stvaranja dugotrajnih mreža uzajamnih dužnosti i obaveza. Sve one preferiraju i zagovaraju udaljenost između pojedinca i Drugog, i Drugog prvenstveno doživljavaju kao predmet estetske, a ne moralne procjene; kao pitanje ukusa a ne odgovornosti.⁴³ Jer, slušanje moralnog impulsa znači preuzimanje odgovornosti za druge, što nas isprepleće sa sudbinom druge osobe i brigom za njenu dobrobit. Ovo odvajanje i izbjegavanje obaveza koje su “prigrilile” sve četiri postmoderne strategije uzrokovalo je potiskivanje moralnog impulsa kao i nijekanje i crnjenje moralnih sentimentata.⁴⁴ Prema tome, čvrsti, trajni identiteti ne postoje i jedina dužnost postmodernog građanina je živjeti ugodan život, po volji mijenjajući identitet.⁴⁵

Analiziramo li Hallov i Baumanov pristup identitetu, uočiti ćemo da dok Bauman posebno naglašava stupanj do kojeg ljudi mogu birati identitete, Hall pridaje veću važnost etnicitetu u oblikovanju istoga. S druge strane, ono oko čega su ova dva autora suglasna je činjenica da se nalazimo u kretanju od relativno stabilnih identiteta utemeljenih na društvenim čimbenicima poput klase, roda, dobi i sl. prema razlomljenim (fragmentiranim) identitetima. Međutim, njihovim stajalištima mogu se uputiti i određene kritike. Neki autori, posebno u Velikoj Britaniji, smatraju kako ljudi sebe još uvijek doživljavaju kao pripadnike klase i da klasa utječe na njihove svjetonazore i životne perspektive. Također, neke feministkinje smatraju da rod predstavlja dominantni izvor identiteta i opovrgavaju Baumanov stav da se identiteti slobodno biraju i da nisu vezani za društvene čimbenike.⁴⁶ Jedan od autora koji upravo društvene čimbenike u stvaranju identiteta stavlja u prvi plan je – Richard Jenkins.

Richard Jenkins i društveni identitet

Za razliku od postmodernista Jenkins vjeruje da identitet ostaje ukorijenjen u društvenom iskustvu i članstvu u društvenim grupama, i da nije nešto što se može tek tako mijenjati. Na tragu Meada, Goffmana i Bartha on predlaže teoretski model društvenog identiteta. Tvrdi da ako je identitet nužan preduvjet društvenog života, onda je i suprotno isto istinito. Naime, individualni identitet – utjelovljen u osobnosti (sebstvu) – nema važnost u izolaciji od društvenog svijeta drugih ljudi. Jer, pojedinci su jedinstveni i raznoliki, ali osobnost (sebstvo) u potpunosti je društveno konstruirana: kako u procesima primarne i naknadne socijalizacije tako i u daljnjim procesima društvene interakcije unutar kojih pojedinci definiraju i redefinišu sebe i druge tijekom svojih života.⁴⁷ Iz ovoga proizlazi i jedna od središnjih Jenkinsovih teza – da se jedinstveni individualni i kolektivni zajed-

⁴³ Usp. Zygmunt Bauman, “From Pilgrim to Tourist – or a short History of Identity”, *Questions of Cultural Identity*, ur. Stuart Hall i Paul du Gay, London: Sage, 2003., str. 33.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto, str. 34.

⁴⁶ Usp. Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija, Teme i perspektive*, Zagreb: Golden Marketing, 2002, str. 926.

⁴⁷ Usp. Richard Jenkins, *Social Identity*, London – New York: Routledge, 2003, str. 20.

nički identitet mogu smatrati sličnima prema mnogim važnim pitanjima: da se isprepleću jedan s drugim; da su procesi kojima se proizvode, reproduciraju i mijenjaju – analogni; i da su oba intrinzično društveni. Teoretiziranje o društvenom identitetu mora uključiti oba identiteta u jednakoj mjeri. Najznačajnija razlika između individualnog i kolektivnog identiteta je da prvi naglašava različitost, a drugi sličnost.⁴⁸ Formacija individualnog identiteta ima korijene u našim najranijim procesima socijalizacije. Stoga su identiteti koji se oblikuju rano u životu kao npr. osobnost (sebstvo), ljudskost, rod, i u nekim slučajevima srodstvo i etnicitet – primarni identiteti, čvršći i otporniji od drugih identiteta na promjene u kasnijem životu.⁴⁹ Iako se društveni identiteti mogu mijenjati, oni se mijenjaju mnogo teže no što to misle postmodernisti. Oni, smatra Jenkins, preuveličavaju stupanj u kojem su identiteti u suvremenom društvu fragmentirani, kratkovječni i slobodno izabrani. Skeptičan je prema tvrdnji da postoji neki zaseban postmoderni tip identiteta, kao i prema tvrdnji da je moderna donijela radikalnu promjenu identiteta.⁵⁰ Društveni identitet je naše razumijevanje onoga što jesmo, onoga što drugi ljudi jesu, i, recipročno, kako drugi ljudi razumiju sebe i druge (što uključuje i nas). Prema tome, društveni identitet je jednako kao i značenje; proizvod dogovora ili neslaganja, i o njemu se može pregovarati.⁵¹ Dakle, društveni identitet nikada nije unilateralan. Prije svega zato što, ne samo da identificiramo sebe, nego identificiramo i druge, koji pak identificiraju nas. U slučaju kada mislimo o tome što naš identitet jest govorimo o *unutarnjem* identitetu, a u slučaju percepcije drugih o nama riječ je o *vanjskom* identitetu. Upravo ovom dijalektikom između unutarnjeg i vanjskog stvara se identitet.⁵²

Nadalje, identitet je povezan s praksama društvene klasifikacije. Kako bi se osobe mogle klasificirati, mora postojati leksikon klasifikacije: npr. položaji i kategorije. Budući da se organizacije sastoje od položaja i procedura regrutiranja pojedinaca, one su bitne u društvenoj klasifikaciji. Na taj način identiteti su usko povezani s društvenim položajima unutar organizacija. Organizacije klasificiraju ljude prema vrsti posla i rangu i oni nemaju slobodu izbora vlastitog položaja unutar njih.⁵³ Stvaranje i razdioba položaja posljedica je političkih odnosa i sukoba, unutar i izvan organizacija. Identitet je nešto oko čega se sukobi događaju i nešto čime se strategije guraju: on je i cilj i sredstvo u politici. Nije samo u pitanju klasifikacija pojedinaca, nego i klasifikacija populacija.⁵⁴ S druge strane, sposobnost prisvajanja identiteta za sebe i pripisivanja identiteta drugima – pitanje je moći. Moć i politika ključne su za pitanja identiteta. Jer, neke grupe imaju

⁴⁸ Usp. Richard Jenkins, *Social Identity*, London - New York: Routledge, 2003, str. 19.

⁴⁹ Isto, str. 21.

⁵⁰ Jenkins se protivi tvrdnji da je refleksivnost, tj. razmišljanje o vlastitom identitetu isključiva odlika modernosti. Prema njemu, ljudi su bili samosvjesni u pogledu svog identiteta i težili su njegovoj promjeni mnogo prije modernog doba. (Usp. Isto, str. 10).

⁵¹ Isto, str. 5.

⁵² Isto, str. 22, 175.

⁵³ Ovo postojanje identiteta vezanih za određene društvene grupe i položaje u organizacijama – znači da identitet nikada nije u potpunosti fluidan i da nije tek pitanje izbora.

⁵⁴ Isto, str. 24.

više moći nego druge uzimati identitete za sebe i pripisivati identitete drugima. Na taj način identiteti se stječu i raspodjeljuju unutar odnosa moći.⁵⁵

Ono što je mučilo generacije sociologa i drugih teoretičara je – podvojenost društvene stvarnosti. Naime, jedna njezina percepcija (postmodernistička) naglašava kaos i nered i neograničenu zbrku naizgled jedinstvenih događaja. Iz te perspektive, društvo je fluidno, a društveno ponašanje i odnosi nestabilni u neprestanom stanju mijene. Ljudska bića su jedinstveni pojedinci i raznolikost ljudskog iskustva je beskonačna. Prema drugoj percepciji (modernističkoj) društvo je unatoč površinskoj strci, uređeno. Društvene institucije postepeno se mijenjaju, ali pokazuju i iznimnu stabilnost; postoje sličnosti između institucija iste vrste u svakom društvu. U bilo kojoj danoj situaciji ljudska bića će se ponašati na slične načine, te je društveno djelovanje barem djelomično predvidljivo.⁵⁶

Autorica koja nastoji “pomiriti” ova dva pristupa društvu je Harriet Bradley.

Harriet Bradley i razlomljeni identiteti

Prema Bradley, paradoks leži u tome da su oba naizgled oprečna pogleda na društvo (modernistički i postmodernistički) – točna. Jer, društva su kaotična, ali i uređena; ponašanje je beskonačno raznoliko, ali i uređeno i predvidljivo; društveni se odnosi mijenjaju, ali su i stabilni i trajni.⁵⁷ Na taj način, neki problemi strukturalne analize, koje je istaknula postmoderna kritika, mogu se riješiti kroz razvoj pristupa društvenoj stvarnosti – “i jedno/i drugo”. Jer, strukturirane društvene nejednakosti (poput klase, roda, rase i dobi) ostaju važne, one nisu nestale. Ali, ne oblikuju identitet neposredno kao prije, jer identitet uključuje više fluidnosti i izbora. Međutim, taj izbor nije apsolutan, ograničavaju ga neki dinamički odnosi. Tako, npr. postoji klasna dinamika koja utječe na životne izgleda i identitete ljudi koja je promjenjiva. Stoga, društvene kategorije poput klase, roda, “rase” i dobi treba promatrati kao konstrukte koje koristimo u razmišljanju o procesima društvene diferencijacije, ali i kao proživljene odnose na koje se odnose.⁵⁸ “Svi ti proživljeni odnosi uključuju diferencijalni pristup moći i resursima, te su ne samo aspekti društvene diferencijacije nego i društvene nejednakosti. Oni se spajaju kako bi oblikovali kompleksne hijerarhije, koje su karakteristične za suvremena društva.”⁵⁹ S druge strane, moć ne proistječe samo iz značenja i diskursa, premda su i oni važni. U vezi s tim Bradley ističe: “Bilo bi lijepo kad bi društveni svijet bio jednostavno osporavanje značenja, pa bi samim

⁵⁵ Isto, str. 25.

⁵⁶ Usp. Harriet Bradley, *Fractured Identities, Changing Patterns of Inequality*, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 5.

⁵⁷ U vezi s ovim Bradley navodi Bermanovu tvrdnju prema kojoj je sociološko teoretiziranje o promjenama u 20. stoljeću postalo rigidnije i nefleksibilnije u komparaciji s “klasičnim” pristupima mislilaca 19. stoljeća koji su bili spremni prihvatiti nejasnu i protuslovnu narav društva, pa su tako otvorene perspektive na moderni život zamijenile zatvorene; “i jedno/i drugo” zamijenilo je “ili/ili”. (Usp. Isto, str. 5-6).

⁵⁸ Tako npr. klasa označava odnose koji proizlaze iz organizacije proizvodnje, raspodjele i potrošnje. Rod označava kompleksne i raznolike dogovore između žena i muškaraca, uključujući i organizaciju reprodukcije, spolnu podjelu rada i kulturalnu definiciju ženstvenosti i muževnosti. “Rasa” i etnicitet označavaju dogovore u vezi vlasništva nad teritorijima i procesa migracije koji iz njih proizlaze. Dob označava načine na koji organiziramo napredak pojedinaca i njihovih pratitelja tijekom života. (Usp. Isto, str. 202-203).

⁵⁹ Isto, str. 203.

preimenovanjem mogli promijeniti svijet.”⁶⁰ Iz toga slijedi – kada bi žene mogle preinačiti te diskurse i relocirati se u središte, da bi se ravnoteža snage između spolova promijenila u korist žena. Iako bi takav diskurzivni preobražaj bio probitačan za žene, to shvaćanje podcjenjuje višedimenzionalnost rodne moći, koja ima i kulturne i materijalne aspekte. Pri tome, treba imati na umu da je “mnoštvo feminističkih tekstova koji su napisani i unutar i izvan akademskog svijeta pridonijelo projektu ponovne interpretacije povijesti iz ženske perspektive, ali mora se priznati da do sada nije imalo veliki utjecaj na iskorištavanje žena od strane poduzetnika diljem svijeta, niti je spriječilo mnoge muške znanstvenike da nastave raditi s pretpostavkom da je muško iskustvo norma.”⁶¹

Međutim, naša svakodnevna upletenost u procese definiranja svijeta događa se unutar odnosa moći koji uključuju diferencijalnu kontrolu i pristup nizu resursa, materijalnih, političkih, kulturnih i simboličkih, uključujući i korištenje sile i nasilja. Ti odnosi moći ograničavaju našu sposobnost da preoblikujemo svijet. Stoga su i materijalnost i značenje aspekti ograničavajućih odnosa moći i ne treba davati prioritet jednom nauštrb drugog.⁶²

Najvažniji aspekti nejednakosti i izvori identiteta za Bradley su klasa, rod, “rasa”, etnicitet i dob. Međutim, nijedan od navedenih aspekata nema primarnu važnost. Naime, mnoštvo faktora utječe na razvoj individualnog i čak društvenog i kulturnog identiteta. Koji će potencijalni aspekti identiteta prevladati uglavnom ovisi o “slučajnim” faktorima kao što su: specifične osobne okolnosti, individualne biografije, pojedini povijesni i politički događaji i sl.⁶³ U skladu s tim ona razlikuje tri razine društvenog identiteta: pasivnu, aktivnu i politiziranu. “Pasivni identiteti” su potencijalni identiteti u smislu da proizlaze iz niza življenih odnosa (klasa, rod, etnicitet itd.) u kojima se pojedinci nalaze, ali oni ne utječu na njihovo djelovanje. Pojedinci nisu svjesni pasivnih identiteta i ne definiraju se pomoću njih, dok se ne pojave događaji koji će ih dovesti u prvi plan.⁶⁴ S druge strane, “aktivni identiteti” su oni kojih su pojedinci svjesni i koji čine osnovu njihova djelovanja. Oni su pozitivni elementi u samoidentifikaciji pojedinca, iako ne razmišljamo o sebi stalno u smislu bilo kojeg pojedinačnog identiteta. Aktivna identifikacija često se javlja kao obrana protiv djelovanja drugih ili kada je pojedinac svjestan da ga se definira na negativni način. Aktivni identiteti promoviraju se na osnovi iskustva diskriminacije. Naposljetku “politizirani identiteti” omogućuju trajniju osnovu za djelovanje u okviru kojeg pojedinci stalno o sebi razmišljaju u smislu određenog identiteta. Oni se oblikuju kroz političko djelovanje i omogućuju osnovu za kolektivnu organizaciju bilo u obrambenom ili afirmativnom pogledu. Politizirani identiteti karakteristični su za kraj 20. stoljeća.⁶⁵

⁶⁰ Usp. Harriet Bradley, *Fractured Identities, Changing Patterns of Inequality*, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 9.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto, str. 9-10.

⁶³ Isto, str. 25.

⁶⁴ Tako npr. u kasnom 20. stoljeću klasa je pasivni identitet za mnoge ljude, a “većina britanske populacije ne razmišlja o sebi u okvirima klase, iako prepoznaju postojanje klasnih nejednakosti”. (Isto, str. 25).

⁶⁵ Npr. feministički pokret potaknuo je mnoge žene da prihvate politizirani ženski identitet, dok se ironično politizirani muški identitet javlja kao posljedica reakcije na feminizam u Americi, gdje je sve jači pokret

Bradley smatra da se stratifikacijski sustavi i identiteti u suvremenim društvima i fragmentiraju i polariziraju, te da fragmentizacija i polarizacija predstavljaju istaknute značajke modernih društava.⁶⁶ Zajednički učinak svih raznolikih oblika fragmentacije je proizvodnja kompleksnih i fluidnih obrazaca nejednakosti. Dakle, nejednakost nije nestala. Seksizam i rasizam i dalje postoje usporedno s klasnom nejednakosti. Također, rod, “rasa” i etnička pripadnost izvori su aktivnih i politiziranih identiteta. S druge strane, polarizacija⁶⁷ implicira rastuće nejednakosti između dominantne i podređene klase. “Podređena klasa, osuđena je na bijedu i siromaštvo, postaje sve homogeniziranija, jer polarizacija znači i veći potencijal za političko jedinstvo.”⁶⁸ U vezi s tim Bauman primjećuje da je upravo “isključenost a ne eksploatacija, kao što je pred stoljeće i pol sugerirao Marx, danas u osnovi najvidljivijih slučajeva društvene polarizacije, sve veće nejednakosti, te sve većeg ljudskoga siromaštva, bijede i poniženosti.”⁶⁹ U proteklim desetljećima pojavile su se dvije vrste ekonomske polarizacije. Prvo, produbio se jaz između bogatih i siromašnih u većini zemalja i drugo, svjedoci smo sve većeg jaza između “Sjevera” i “Juga”, tj. bogatih i siromašnih nacija, što predstavlja najvažniju značajku svjetskog poretka 20. stoljeća.⁷⁰

Tendencije k polarizaciji postoje usporedno s tendencijama prema fragmentaciji u svim aspektima nejednakosti. U stvari, ljudi u suvremenim društvima imaju *razlomljene* identitete, jer nemaju neki identitet koji natkriljuje sve druge. Ono čega trebamo biti svjesni je kompleksnost identiteta. Postmodernisti s pravom naglašavaju da djelujemo kao aktivni akteri u konstruiranju naših identiteta. Ali to nije pitanje izbora, kao što se često podrazumijeva. Budući da “...rijetko tko, za sad, može odabrati da bude Englez, muškarac iz srednje klase ako je rođen kao Indijka, žena iz radničke klase, čak ako tehnologije budućnosti možda omoguće neke od tih promjena.”⁷¹ Dakle, identiteti ne plutaju slobodno. Proživljeni odnosi u kojima je svatko od nas lociran stavljaju ograničenja na mogući niz identifikacija,⁷² iako unutar tih ograničenja možemo kreativno djelovati s ponuđenim

za muška prava kojem je cilj zaštititi ugrožene muške interese. (Usp. Harriet Bradley, *Fractured Identities, Changing Patterns of Inequality*, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 25-26).

⁶⁶ Usp. Isto, str. 204.

⁶⁷ Bradley smatra da je “polarizacija” termin kojim marksisti označavaju gomilanje pojedinaca na oba kraja (pola) klasnog spektra, koje je popraćeno sve većim razlikama u sudbini onih na dnu i onih na vrhu. (Isto, str. 208).

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Zygmunt Bauman, *Identitet, Razgovori s Benedettom Vecchijem*, Zagreb: Naklada Pelago, 2009, str. 39.

⁷⁰ Usp. Harriet Bradley, *Fractured Identities, Changing Patterns of Inequality*, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 208.

⁷¹ Isto, str. 212.

⁷² Bauman smatra da je identifikacija moćan čimbenik stratifikacije, tj. jedna od njezinih dimenzija koja najviše potkopava jedinstvo i dovodi do oštre diferencijacije. “Na jednom su polu nove globalne hijerarhije – oni što svoje identitete mogu sastavljati i rastavljati na sastavne dijelove više ili manje prema vlastitoj želji, crpeći iz neobično velike, planetarne zalihe različitih ponuda. Na drugom se polu gužvaju oni kojima je zapriječen pristup izboru identiteta, ljudi kojima se ne daje mogućnost odlučivanja o vlastitim preferencijama. Na njih se na koncu stavlja breme identiteta što ih nameću i zadaju drugi; identiteta na koje su i sami ogorčeni, ali koje im nije dopušteno odbaciti i kojih se ne uspijevaju riješiti. Identiteta koji stvaraju stereotipe, ponižavaju, dehumaniziraju, stigmatiziraju...” (Zygmunt Bauman, *Identitet, Razgovori s Benedettom Vecchijem*, Zagreb: Naklada Pelago, 2009, str. 36-37).

opcijama. Konstruiranje identiteta je politički proces i odvija se u okviru promjenjivih političkih pokreta, praksi i diskursa koji šire svijest. Stoga, ako je klasa kao izvor društvenog identiteta trenutno u opadanju, to je zato što je klasa postala depolitizirana.⁷³ S druge strane, razlamanje identiteta nije nova pojava. Potencijal za fragmentaciju identiteta postojao je oduvijek. Međutim, zbog novijih promjena u društvu fragmentacija se povećala i ljudi su postali svjesniji višestrukih izvora identiteta koji im se otvaraju. S druge strane, tendencije koje su primijetili teoretičari modernizma nisu stvar prošlosti. Stoga, smatra Bradley, da bi jedna prilagođena verzija modernističke analize, osnažena kritičkim uvidima postmoderne misli, dala najbolju perspektivu za razumijevanje protuslovne prirode suvremenog društva i identiteta koji se stvaraju unutar njega.⁷⁴

Umjesto zaključka

Modernistički pristupi identitetu uglavnom se zasnivaju na klasičnim sociološkim teorijama industrijskog i kapitalističkog razvoja. Pri tome se klasa, rod, "rasa" i dob prezentiraju kao trajne materijalno zasnovane strukture nejednakosti koje su integralni dijelovi konstrukcije društva. S druge strane, postmodernisti i post-strukturalisti ih vide kao diskurzivne konstrukte koji ovise o specifičnim kulturnim i povijesnim događajima koji oblikuju njihov kontekst. Zbog toga ih percipiraju kao fluidne i promjenjive. Oni ukazuju na društvene promjene i na načine na koje su one erodirale i destabilizirale dugotrajne odnose, stvarajući fragmentiranije i individualiziranije društvo. Bitna tema u svim varijantama postmodernističkog razmišljanja je naglasak na različitosti i raznolikosti. Ono što posebno zaokuplja postmoderniste je podjela unutar kategorija jednako kao i razlike između kategorija.⁷⁵ Međutim, treba napomenuti da je u okviru modernističkih pristupa identitetu postojala svijest o unutarnjim podjelama i raznolikostima, ali davala se prednost traženju dubinskih potencijala za jedinstvo i otkrivanju kontinuiteta razvoja. U teoriji stratifikacije to je dovelo do pretjerane zaokupljenosti klasom nauštrb drugih aspekata nejednakosti i društvene identifikacije. Teoretičari postmodernizma ispravno su kritizirali jednostranost mnogih modernističkih pristupa. Ali, zaokupljeni specifičnim i uvjetovanim, oni zanemaruju redovite i općenite obrasce.⁷⁶ Prema tome, ni moderne ni postmoderne koncepcije identiteta same za sebe nisu primjerene i zadovoljavajuće. Iz toga proizlazi da su za analizu i razumijevanje kako složenih promjena u suvremenim društvima tako i kompleksnosti identiteta koji nastaju unutar njih, potrebni i modernistički i postmodernistički pristupi.

LITERATURA

Bauman, Zygmunt, "From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity", *Questions of Cultural Identity*, ur. Hall, Stuart i du Gay, Paul, London: Sage, 2003, str. 18-36.

⁷³ Usp. Harriet Bradley, *Fractured Identities, Changing Patterns of Inequality*, Cambridge: Polity Press, 2003, str. 212.

⁷⁴ Isto, str. 214.

⁷⁵ Isto, str. 203.

⁷⁶ Isto, str. 210-211.

- Bauman, Zygmunt, *Identitet, Razgovori s Benedettom Vecchijem*, Zagreb: Naklada Pelago, 2009.
- Bradley, Harriet, *Fractured Identities, Changing Patterns of Inequality*, Cambridge: Polity Press, 2003.
- Castells, Manuel, *Moć identiteta*, Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Giddens, Anthony, *Treći put, Obnova socijaldemokracije*, Zagreb: Politička kultura, 1999.
- Hall, Stuart, "The Question of Cultural Identity", *Modernity and Its Futures*, ur. Hall, Stuart, Held, David i McGrew, Tony, Cambridge: Polity Press, 2003.
- Haralambos, Michael i Holborn, Martin, *Sociologija, Teme i perspektive*, Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Jenkins, Richard, *Social Identity*, London – New York: Routledge, 2003.
- Widdicombe, Sue, "Identity as an Analysts' and a Participants' Resource", *Identities in Talk*, ur. Antaki, Charles i Widdicombe, Sue, London: Sage, 1998, str. 191-206.

SOME MODERN AND POSTMODERN APPROACHES TO IDENTITY: DIFFERENCES AND DISPUTES

Abstract

This paper analyses the differences between modern and postmodern approaches to identity. Identities are created by societies and cultures to which people belong, but opinions differ regarding the factors that shape identity in contemporary societies and cultures. In that context the paper analyses different approaches to identity as proposed by a number of contemporary sociologists and anthropologists (Hall, Bauman, Jenkins, Bradley). While some authors believe that there is a general trend of change from relatively stable identities based on class, gender, ethnicity etc. towards fragmented identities, others deny that class and gender have stopped being an important source of identity. Within the framework of fragmented identities, people no longer have a single notion of who they are, but rather have several mutually contrasted identities. As the latter, postmodern approach considers identity to be a matter of choice, individuals can change it when and as they like. On the other hand, no single source of difference and identity is thought to be of primary importance; they are all seen as equally important. Consequently, it is believed that both modern and postmodern approaches are necessary for the understanding of identity and social change.

Keywords: identity, modernity, postmodernity, changes, structure, choice, polarity, fragmentation

prof. dr. sc. Zlatko Kramarić,
 Odjel za kulturologiju
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

IDENTITET I TRAUMA (POLITIČKO-KULTURNI ZNAČAJ 1971. NA FORMIRANJE HRVATSKOG IDENTITETA)

Izvorni znanstveni rad

UDK: 323.1(497.5)“1971”

U tekstu trauma vs. identitet pokušat ću pokazati kako je formiranje (i političkog i kulturnog) identiteta, na ovim prostorima, neodvojivo od traume, koja je jedna od važnijih konstanti u povijesti hrvatskoga naroda. Traumatična su iskustva, zapravo, neposredne posljedice određenih političkih okolnosti, smjene hegemonih sila u čijoj su vlasti bili. Ta traumatična činjenica generirala je i određeni duhovni stav, koji je oscilirao između ironije i patosa, koji je neizmjerljivo vjerovao u moć ideja i u djelotvornost kulture, ali je jednako tako poslije neugodnih političkih iskustava i iznevjerenih očekivanja, koja su se dogodila i 1848., i 1918., i 1941., i 1945., i 1971., pa i 1990. godine, završavao u šutnji, prihvaćajući ulogu “vječne žrtve”.

Ključne riječi: identitet, trauma, nacija, intelektualci

U svojim je “Sjećanjima” Ivan Šibl opisao kako je došlo do raskida prijateljstva između njega i Miroslava Krležu, pred garderobom Gradskog podruma, u Zagrebu, krajem 1971., poslije one čuvene sjednice u Karadorđevu, gdje je na jednu ironičnu primjedbu Šibla da će se rado odazvati pozivu na davno najavljenju večeru, ako Krleži poslije svega što se u međuvremenu dogodilo, političkog sloma “hrvatskog proljeća” i javne stigmatizacije njegovih aktera, nije neugodno. Krleži te večeri očito nije bilo do ironije, pa je Šiblu, u nešto povišenom tonu, odgovorio da mu je dosta hrvatskih žrtava!

Nisam siguran da je Šibl pravilno razumio ovu oporu Krležinu konstataciju, jer da jest, onda sigurno ne bi u svojim “Sjećanjima” zabilježio: “Znao sam onda, a znam i danas, da sam tamo pred garderobom Gradskog podruma pao žrtvom njegove grižnje savjesti.”¹ Dopuštam da je Krležinu reakciju Šibl mogao doživjeti i kao demonstraciju njegove “grižnje savjesti”, ali u ovoj Krležinoj reakciji nije riječ o nervoznoj gesti starijeg čovjeka – u pitanju je, ipak, nešto puno više od puke demonstracije osjećaja “grižnje savjesti”!

U tom oporom odgovoru “kako mu je dosta hrvatskih žrtvi” (no tu konstataciju nikako ne bi trebalo shvatiti kao Krležino odobravanje svih onih represivnih akcija, koje je ondašnja komunistička vlast poduzimala protiv aktera “hrvatskog proljeća”) Krležu je, zapravo, sublimirao jednu od konstanti hrvatske politike: povijest naše politike nije

¹ Ivan Šibl, *Sjećanja III*, Zagreb: Globus, 1986, str. 155.

ništa ino, nego povijest žrtvi! I poslije sloma “hrvatskog proljeća” u javnosti je prevladao osjećaj da su nas drugi, po tko zna koji put u povijesti, prevarili, a sva ona velika očekivanja, koja obično prate svenarodne političke akcije, preko noći, pokazala su se još jednom velikom obmanom, još jednim velikim nacionalnim porazom, koji je najbolje “liječiti” tako što ćemo se kolektivno prepustiti zavodljivoj logici nacionalnog resantimana.²

I umjesto da “hrvatsko proljeće”, sve njegove aktere, političke strategije, programe i ciljeve, pokušamo racionalno analizirati, prije svega, tako što ćemo sve to staviti u jedan realni društveno-politički kontekst, cjelokupna hrvatska javnost, i ona politička, ali i ona akademska, odabrala je šutnju kao najadekvatniji odgovor na traumatičnu situaciju poslije sloma još jednog političkog projekta/ideje, koja je, na taj način, uspješno onemogućila svaku mogućnost uvida u dublje i dugoročne razloge neuspjeha. Šutnja je vjerojatno trebala dodatno potvrditi temeljni kolektivni osjećaj da smo mi samo nevine žrtve, jer opet smo, po tko zna koji put već u našoj povijesti, u nekorektnoj političkoj igri, doživjeli poraz, ali do neuspjeha nije došlo zbog naše eventualne krivnje, već su neki “drugi” (Srbi, komunisti, mađaroni, autonomaši, stranci..) isključivi krivci što nismo uspjeli realizirati još jedan naš politički projekt, koji je, bez obzira na to što u njemu možemo prepoznati i određeni nemar prema integrativnim problemima Jugoslavije/federacije, idejno ipak bio puno bliži onim rješenjima koje su sastavni dio “ilirističke”/reformatorske koncepcije rješenja hrvatskog nacionalnog pitanja, a ne rješenjima koja pripadaju “pravaškoj”/revolucionarnoj koncepciji.³ To, zapravo, znači da politički pokret “hrvatskoga proljeća”, ni na koji dramatičan način, ne premašuje ideološke okvire reformističke varijante stare ljevice. Riječ je o političkom pokretu koji je Savka

² I događaji iz 1971. godine nisu ništa ino nego ponavljanje “već viđenoga” u hrvatskoj povijesti: traumatski događaji iz 1971. samo su repriza onoga što se dogodilo i 1848., i 1918., i 1941., i 1945. godine. Riječ je o godinama u kojima su politička očekivanja sudionika zbivanja tih godina bila (pre)velika, a stvarni rezultati bili su ispod svakog očekivanja. I umjesto da otvoreno svjedočimo o tim traumatskim iskustvima, da se suočimo s njihovim posljedicama, skloniji smo odgovore tražiti u “beskonačnoj melankoliji”, odnosno “neuspjelom tugovanju” (Judith Butler). Resantiman se, prema mišljenju L. Greenfeld, odnosi na psihološko stanje koje se stvara potisnutim osjećanjima zavisti i mržnje (egzistencijalna zavist) i nemogućnosti da se ona artikulira i izbacivanjem, i kao takva bitno utječe na formiranje identiteta pojedinih nacija. Usp. Shoshana Felman i Dori Laub, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, New York: Routledge, Chapman and Hall, Inc, 1992; Shoshana Felman, *Pravno nesvjesno: Suđenja i traume u dvadesetom stoljeću*, Zagreb: Deltakont, 2007; Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. Ovi se autori slažu da je traumom moguće održati u sjećanju zajednice jedino paradoksalnim svjedočenjem o neuspjehu svakoga njezinoga svjedočenja.

³ Tu ocjenu o “ilirskoj” podlozi “hrvatskog proljeća”, prije mene, izrekao je i George Schopflin. Tek će nepotrebna represija vlasti dovesti do mitologizacije te godine u kolektivnom pamćenju Hrvata, poraz se pripisao ulozi srpskih generala, pa se generiralo uvjerenje da hrvatsko nacionalno pitanje nije moguće riješiti u jugoslavenskim okvirima. I upravo takva osjećanja otvarala su šansu da se u nekom budućem vremenu hrvatski nacionalizam pojavi i u “pravaškoj” varijanti. Usp. George Schopflin, “Croatian Nationalism”, *Survey, Journal of East and West Studies*, 19 (1973). A da je 1971. bila “ilirski” varijanta vidimo i po tome što ni jedan od relevantnijih političkih aktera “hrvatskog proljeća” nije otvarao pitanje hrvatskih granica/hrvatskog teritorija. Doduše, Olivera Milosavljević u tekstu “Jugoslavija kao zabluda (Odnos intelektualnih i političkih elita prema zajedničkoj državi)”, *Republika*, br. 135-136/1996., dopušta mogućnost da bi se “hrvatsko proljeće”, ili kako ona kaže “mas-pokret u Hrvatskoj 1971.” mogao definirati kao etnički, odnosno kao etničko-teritorijalni pokret. No ovaj svoj “dojam”, ni na koji način, u spomenutome tekstu, autorica nije argumentirala.

Dabčević-Kučar, u to vrijeme predsjednica CK SK Hrvatske, definirala kao vrijeme “uzbudljiva previranja dosad prisilno zapretenih nacionalnih osjećaja hrvatskog naroda u golemu nacionalnu energiju”.⁴ Ovdje ne želim dovesti u pitanje ocjenu ovoga političkog pokreta jedne od vodećih političkih osoba toga vremena, ali ipak moram primijetiti da bi umjesto pukog opisa osjećaja, koji su tih godina kontaminirali cjelokupni politički život Hrvatske, bilo kudikamo uputnije da je predsjednica CK SK Hrvatske ponudila jednu ozbiljniju analizu političkih događaja, koji su uvelike utjecali na političke i ine sudbine velike većine građana Hrvatske, kao i na buduće političko-ekonomske odnose u jugoslavenskoj federaciji...

Za razliku od predsjednice CK SK Hrvatske u nekim svojim ranijim radovima⁵ događaje iz 1971. godine tumačio sam kao još jedan u nizu primjera “pasivne revolucije” u hrvatskoj povijesti. A “pasivne revolucije” su sve one revolucije iz kojih je netko (ovog su puta to bili, uglavnom, nehrvati) na grub način isključen, jer je prevladajuće poimanje politike, i u tom vremenu, bilo ograničeno na takvu klasnu/kulturnu perspektivu, koja u sebi, na žalost, nije uključivala građanski koncept društva.

I umjesto da se to posttraumatsko stanje pokuša kritički analizirati naša politička i ina elita bira šutnju kao jedini mogući odgovor na sveprisutnu nepravdu i nasilje, gdje se onda “žrtvovanje pretvara u prigodu, a žrtva u sredstvo za otkriće uzvišenog koje poništava obvezu etičko-političko djelovanje”.⁶ Treba se samo prisjetiti, kojom je samo nepodnošljivom lakoćom, desetak godina poslije Karađorđeva, narator romana “Večernji akt” P. Pavličića, apsolvirao tu čuvenu sjednicu: “Vani je padao snijeg.” Posvema je normalno da u mjesecu prosincu pada snijeg, ali pored snijega tih dana padale su i mnoge glave. A o svemu tome narator/autor romana mudro šuti!

I upravo ova konstatacija da je bilo kakvo etičko-političko djelovanje, zapravo, štetno i nepotrebno, na najbolji mogući način objašnjava nam zašto smo na pravi politički otpor morali čekati punih dvadeset godina. Doduše, i taj otpor bio je više iznuđena reakcija na kaotična politička događanja u našoj neposrednoj i daljoj okolini (ovdje se, prije svega, misli na ona čuvena “događanja naroda”, antibirokratsku revoluciju, koji su bitno promijenili “dogovorene” političke i ine odnose unutar jugoslavenske federacije, ali jed-

⁴ Savka Dabčević-Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost '71/I.*, Zagreb: Interpublik, 1997, str. 1, str. 17.

⁵ Usp. Zlatko Kramarić, “Nacija. Povijest. Identitet”, *Zbornik na trudovi vo čest na akademik Milan Đurčinov*, Skoplje: MANU, 2008-2009, str. 161-187. Z. Đinđić smatra da su “pasivne revolucije”, u svojoj biti, srednjoeuropske i antidemokratske! Naime, temeljno strukturalno svojstvo srednje Europe artikulira se kao dominacija kulture nad politikom, ali ne u smislu da autonomne kulturne vrijednosti čine primarni cilj političkog djelovanja. U srednjoj se Europi politička racionalnost samourušava u jedan tip iracionalnosti koji ima zaštitni znak “kulture” pa ju je zato vrlo teško kritizirati... Za kulturni identitet najvažniji su jezik, etnički identitet, osjećanje jedinstva, prošlost, kolektivni mitovi... Ako se bilo koji od ovih elemenata politizira u smislu da se, na primjer, pitanje (temelja i opravdanja stvaranja) država dovede u vezu s pitanjima jezičnog identiteta, dolazi do destabilizacije politike i njezinog poniranja u dubine u kojima se gubi smisao za ravnotežu i postaje nepovezana. I u tom prostoru koji mi nazivamo srednjom Europom, sva ta pitanja su politizirana, a ne samo nekolicina elemenata kulture. Isto tako, mogli bismo reći da se “pasivne revolucije”, u pravilu, događaju unutar “intimnih zajednica krvi i ljubavi” (Helmuth Plessner), koje nužno propadaju zbog svoje zatvorenosti, jer ne vode računa o “drugome”.

⁶ Dominick LaCapra, *History in Transit: Experience, Identity, Critical Theory*, New York: Cornell University Press, 2004, str. 142.

nako tako i na pojavu Gorbačova u SSSR-u, koji je u sklerotičan političko-ekonomski život sovjetske Rusije inaugurirao načelo glasnosti, a dosljedno prakticiranje toga načela u svakodnevnom političkom životu istočne Europe dovelo je do pada Berlinskoga zida 1989. godine, odnosno do definitivnog urušavanja režima “realno postojećeg socijalizma”; i ako bismo posljedice tog povijesnog događaja pokušali izraziti na frejldovski način, onda bismo mogli reći da je slom komunističkog super-ega doveo do snažnog povratka potisnutog etnonacionalističkog ida, koji će u novim političkim okolnostima moći iskaliti sav svoj gnjev i osvetu, jer u tom trenutku još uvijek ne funkcionira građansko društvo, točnije ne postoji kontrola regulativnog ega...), nego što je on predstavljao logičnu posljedicu nekog vlastitog političkog programa/strategiju.

Početakom '90-ih godina prošloga stoljeća taj je otpor nastao, prije svega, iz beskrajnog zahtjeva etičke obveze (Simon Critchley), koja u danom političkom kontekstu jednostavno nije mogla proći bez neke političke (re)akcije, koja se temeljila na elementarnom pravu da sami odlučujemo o svojoj zajedničkoj političkoj sudbini. No i takav će, nedefinirani otpor, ipak, bitno utjecati na formiranje našeg političkog i inog identiteta, jer svaka tvorba identiteta i nije ništa drugo nego problematično nastojanje da se u zadanim okolnostima razriješi nesklad između unutarnjeg (etičkog) i vanjskog (političkog) drugog.⁷

O šutnji kao najelegantnijem odgovoru hrvatskih intelektualaca i pisaca možemo čitati i kod Josipa Šentije: “Kao psu mi je žao što se prije svega ovog (misli se na događaje prije Karađorđeva – op. Z. K.) nisam javio onako kako sam mislio da bih se trebao javiti, s objekcijama koje sam imao i koje sam im uostalom usmeno izlagao, Savki i drugima, više puta. Jer sada bih imao slobodne ruke da kažem što mislim i o svemu ovome,”⁸ gdje Krleža još jednom nedvojbeno potvrđuje svoju pripadnost staljinističkom/boljševičkom subjektu, klasičnom konformistu: s jedne strane, taj subjekt uopće ne krije svoju odanost režimu, a s druge pak strane “privatno” je spreman izraziti svoje duboko neslaganje s cijelim nizom odluka tog istoga režima, odnosno kritički komentirati “jugoslavensku realnost”. No pravo da se pripada zajednici “disidenata” imaju samo oni subjekti koji su spremni, u svim (ne)prilikama, javno (i glasno, dakako) ometati funkcioniranje vladajućeg diskursa!

A izvan svake je dvojbe da je bilo stvari koje se jednostavno nisu smjele prešutjeti, na koje je trebalo, pravodobno, reagirati i jasno reći koje sve negativne konzekvencije slijede u vremenima kada politika postane masovna stvar i kada nekontrolirana masa svoje jedinstvo otkrije u “zastrašujućoj negativnoj solidarnosti” (Hannah Arendt) svih onih koji se, iz ovih ili onih razloga, osjećaju frustriranim, ili kada pomisli da je moguće ostvariti jedinstvo, koje će se temeljiti na krvi ili na zemlji,⁹ ili na nekim (pra)starim fikcijama o vlastitom podrijetlu. Ali, jednako tako, nisu postojali nikakvi “viši” razlozi, a

⁷ Usp. Vladimir Biti, *Doba svjedočenja. Tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*, Zagreb: Matica hrvatska, 2005, posebice uvodni tekst, “Doba svjedočenja: Identitet i trauma”, str. 9-31.

⁸ Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71.: Zapisi iz leksikografskog rokovnika*, Zagreb: Školska knjiga, 2011, str. 43.

⁹ O (ponovnom) javljanju nacionalizma, koje se na ovim balkanskim prostorima artikuliralo kao prisiljavanje naroda “da daju prednost krvi a ne razboritom napretku i individualnim pravima”, usp. Tom Nairn, “Demonizing Nationalism”, *London Review of Books*, 15 (1993), str. 3-6.

da se o “hrvatskom proljeću” javno ne govori i kao o jednoj specifičnoj derivaciji antikonijalnog pokreta. Iako ova konstatacija, možda, zvuči kao moje nepotrebno teorijsko pretjerivanje, uvjeren sam da je moguće pronaći mnoštvo sličnosti između “hrvatskog proljeća” i antikonijalnih pokreta, od osjećaja podređenosti, odnosno neravnopravnosti unutar jugoslavenske federacije, pa sve do osjećaja eksploatiranosti... Nema nikakve dvojbe da je upravo kolektivni osjećaj podređenosti, i u političkoj, i u kulturnoj, i u ekonomskoj sferi, unutar jugoslavenske federacije, predstavljao jedan od odlučujućih momenata u procesu “buđenja” nacije. I ako taj proces iskažemo u terminima političke akcije, onda je to značilo borbu za nove kanale reprezentacije, pristup isključenim interesima u politički sustav i radikalnu reformu odlučivanja i pravila političke igre. No isto tako, svjestan sam da su mnoge reakcije “podređenih” prilikom toga “buđenja” predstavljale puko ponavljanje “epistemološkog nasilja” kolonijalizma/jugoslavenstva, kojeg su se “podređeni” tako žarko željeli osloboditi. I taj je prvi korak, iz mnogih objektivnih razloga, i mora biti tako nasilan, netolerantan prema “drugim”, jer nacionalizam, prema mišljenju Gayatry Spivak, i nije ništa ino nego obrnuta ili preokrenuta legitimnost kolonijalizma. Potpuno oslobođenje “podređeni” će ostvariti ako u jednoj fazi toga procesa budu ponavljali “nasilje” kolonijalizma: “Što je, dakle, zapravo to nasilje? To je, (...) intuicija koloniziranih masa da se njihovo oslobođenje mora izvesti, a može se izvesti samo silom.”¹⁰

Uostalom kao i neki drugi autori, raspad multietničkih komunističkih federacija prihvaćam kao nešto pozitivno, kao mogućnost oslobađanja zarobljenih razvojnih snaga, ali jednako tako svjestan sam da su ovi pozitivni procesi, na žalost, nužno praćeni i određenim “iskakanjima”, tj. tradicionalističkim nacionalizmom, ratovima za teritorije i težnjom nacionalnih vlada k etničkoj homogenizaciji i stabilizaciji novih država diskriminacijom manjina (Zaslavsky).

¹⁰ Frantz Fanon, *Prezreni na svijetu*, Zagreb: Stvarnost, 1973, str. 216. Nije mi poznato je li Krleža čitao knjige Frantza Fanona (“Prezreni na svijetu”, “Crna koža, bijele obraze”..., riječ je o ključnim tekstovima za razumijevanje postkolonijalnog identiteta i njegove politike), ali ako ih je, kojim sretnim slučajem, i čitao, i više je nego očito da ti tekstovi na njega nisu ostavili nekoga dubljeg traga. Naime, Krleža je, ipak, u nacionalizmu vidio, prije svega, političku, a ne kulturološku, odnosno epistemološku formaciju. No i pored toga stava, on se dosljedno borio protiv svake “hegemonijske historiografije”. Naposljetku, njegova “Enciklopedija” podjednako je i kulturni i politički pothvat! No sama činjenica da su mu neki tekstovi bili nepoznati, ili ako su mu, možda, i bili poznati, ali im on nije pridavao neku veću važnost, sama po sebi ne mora biti tragična, već je tragično da je Krleža pristao da funkcionira sukladno partijskoj formuli: Mi partija-država, dopuštamo vama, intelektualcima da nesmetano djelujete unutar granica koje ćemo vam mi odrediti, a naši su uvjeti vrlo jednostavni: a) morate se držiti okvira koji vam je partija propisala; b) i nije dopušteno da dovodite u pitanje legitimitet režima. Ako je vjerovati zapisima Josipa Šentije, onda je upravo nevjerojatno koliko je Krleža bio opterećen mogućnošću vojne intervencije izvana: “(...), jer se može dogoditi da ovdje preko noći umarširaju strane vojske, po odluci viših sila, i onda ćemo se frigati sa svim našim budalastim mentalitetima i etatističkim težnjama.” (Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71.: Zapisi iz leksikografskog rokovnika*, Zagreb: Školska knjiga, 2011, str. 241). Riječ je o politici straha u kojoj se ono političko definira kao aktivnost koja osigurava unutarnji poredak političke jedinice/države posredstvom fikcijske prijetnje neprijateljem. I normalno da jednoj takvoj opsesivnoj svijesti uopće nije bitno što se događa s tradicionalnim građanskim slobodama koje se na ovim prostorima u to doba ionako previše ne prakticiraju!

No u ovome tekstu nemam namjeru iznova tematizirati fenomen “hrvatske šutnje”,¹¹ već nas kudikamo više zanima dekonstrukcija Krležine objekcije “da više nije spreman slušati stalne priče o hrvatskim žrtvama”, jer njemu je bilo posvema jasno da svako “širenje politike žaljenja”, u konačnici, znači odustajanje od politike promjena.¹² Te priče o žrtvama predstavljaju jedno od “općih mjesta” hrvatske politike (ali, ne samo i hrvatske politike),¹³ poslije sloma “hrvatskog proljeća” iznova su kolonizirale ondašnju hrvatsku javnost. Doduše, Krleža nije siguran postoji li uopće nešto što bi se i moglo podvesti pod pojam “hrvatske javnosti”, jer buka i bijes, malograđanski trač i kronična neuroza teško da mogu predstavljati istinsku javnost.¹⁴ Ta nepostojeća hrvatska javnost “(...) uopće ne shvaća o čemu se zapravo radi u ovim trajnim razmiricama i uzajamnim proždiranjima. Ona uvijek misli da su Srbi krivi za sve što Hrvatima ne ide i što im nije po volji. I misli da svi koji drukčije misle nisu dostojni hodati po ovoj zemlji i da ih treba srediti po kratkome postupku. (...) Hrvatska javnost – to je Gradska kavana, Gradski podrum, Jelačić-platz,

¹¹ O fenomenu “hrvatske šutnje” više u: Zlatko Kramarić i Angelina Banović-Markovska, *Politika. Kultura. Identitet (interkulturalni dijalog)*, Osijek: Odjel za kulturologiju Sveučilišta J. J. Strossmayera – Zagreb: Školska knjiga, 2013, posebice poglavlje “Konstrukcija identiteta u hrvatskoj i makedonskoj književnosti (na primjerima iz romana M. Jergovića i P. Avirovića)”, str. 215-247. Krleža tu nelagodu “vlastite šutnje” u “vunenim vremenima” pokušava riješiti tako što u isto vrijeme želi biti i (umjereni) boljševik i tipični srednjoeuropski opozicijski intelektualac, pa će marno pisati dnevničke zapise, bilježiti sve aktualne događaje, neprestano opravdavati i kritizirati i sebe i druge, “politiku će pokušati opkoliti književnošću/riječima” (Gyorgy Konrad). Sve te aktivnosti nisu bile dostatne, jer Krleža nije imao građanske hrabrosti (poslije 1945. godine nepovratno ju je izgubio) da se odrekne svih priznanja i položaja, posvema je zaboravio da se za neke stvari treba i osobno žrtvovati/izuzeti (ovdje se pod “izuzećem”, prije svega, misli da je Krleža propustio povijesnu mogućnost da se javno distancira od bilo kakvog sudjelovanja u svakodnevnim ritualima, kojima je državna vlast sebi pribavljala toliko potrebni legitimitet), u tom kontekstu, onda i nije nimalo neobično što njegovo kulturno-književno djelovanje nije dovelo do nekog dramatičnog povećanja slobode u hrvatskom/jugoslavenskom društvu.

¹² I tu se negdje vjerojatno i kriju neki od odgovora na ključna pitanja hrvatske politike: što je ta hrvatska politika, koja unatoč svojoj fascinaciji vlastitom državom, uperena protiv svake ideje hrvatske države, zašto ta politika nepotrebno “uživa” u prakticiranju privatnog njegovanja statusa žrtve (ali i nadmetanja za taj status), odnosno zašto se ta politika svodi na juridifikaciju javnoga života? A sve te “političke” aktivnosti u konačnici su, zapravo, tipično apolitične aktivnosti! (Usp. John C. Torpey, “‘Making Whole What Has Been Smashed’: Reflections on Reparations”, *Journal of Modern History*, br. 2, 73 (2001), str. 333-358).

¹³ Gotovo istovjetni narativ, samo desetak godina poslije, ponovit će i autori onog čuvenog pseudodisidentskog Memoranduma SANU. Naime, i taj dokument predstavlja svjedočanstvo takvog “mi-dajmo-više-no-što-nam-se-vraća” fantazma!

¹⁴ Glede (ne)postojanja “javnosti” u Hrvatskoj mogli bismo se i djelomice složiti s Krležom, jer prema mišljenju J. Derridaa “javno mnijenje” jedan je moderan artefakt, rezultat europskih političkih diskursa, model njezine parlamentarne demokracije, sasvim nepojmljiv narodnim diktaturama i totalitarnim režmima koji su znali samo za doxu. Javno mnijenje “nije ni opća volja, ni nacija, ni ideologija... Ono ne govori u prvome licu, nije ni objekt, ni subjekt... ono se citira, dopušta mu se da govori, progovara iz trbuha...” (Jacques Derrida, “Odložena demokracija”, *Drugiot pravec*, Skoplje: Templum, 2001, str. 77). Kao potencijalni elektorat, javno je mnijenje “sabor građana pozvanih da odluče donošenjem suda o temama koje su u nadležnosti legalnih predstavnika, ali također i o temama koje im izmiču, barem privremeno, u zoni koja se proširuje i ubrzano se diferencira postavljajući teška pitanja o aktualnom funkcioniranju liberalne demokracije, kao i o njezinim načelima...” (Jacques Derrida, “Odložena demokracija”, *Drugiot pravec*, Skoplje: Templum, 2001, str. 77). A budući da takvo što, u to vrijeme, u Hrvatskoj/Jugoslaviji jednostavno ne postoji, onda svaki govor o “javnom mnijenju” treba prihvatiti *cum grano salis!*

Špica, Kavkaz. Majmuni koji luckasto skaču po katarkama hrvatske političke lađe, neu-morno i bez prestanka dosađuju, a kada dožive brodolom, plaču nad sobom i nad svojom sudbinom, i svi su im krivi osim njih samih, i onda tu svoju sudbinu predstavljaju kao sudbinu Hrvatske i hrvatstva. To je ta naša hrvatska javnost. Ona trajno tetura, zanosi se, pada u trans čim joj posljednji politički analfabeti počnu pričati priče o Tomislavu i Krešimiru i Domagoju i njegovim strijelcima, o Pacta Conventi, o Sigetu i Zrinjskom. (...) predziđe kršćanstva i sve druge tlapnje od kojih se sastoji prosječna hrvatska nacionalna svijest. A kada dođe do zida, kada je pritisnu jače sile po zakonima odnosa snaga – o čemu ona dosljedno ne vodi računa – pad u očaj i nihilizam i plače bez konca i kraja. I ovaj plač (misli se na plač za političkim liderima i ostalim akterima “hrvatskog proljeća” – op. Z. K.) jedan je takav plač, u svakom slučaju kontraproduktivan. Sve je to na liniji romantičnog nacionalizma, a on je kao takav potpuno jalov i opasan. Opasan je za hrvatstvo i za Hrvatsku. A ja vam kažem da bi Hrvatima bilo zdravije i mudrije djelovati konkretno, pragmatično, misliti svoje, ali djelovati u okviru danih mogućnosti, koje treba znati, o kojima treba imati jasnu svijest, o tome što se može, a što se ne može. To bi bilo nerazmjerno mudrije, nego cmizdriti i tugovati nad izgubljenim bitkama. Ovo (misli se na političke događaje iz 1971. – op. Z. K.) je izgubljena bitka (...). Pitanje je da li se smjela izgubiti. Bio sam uvjeren, i sada sam uvjeren, da se moglo i moralo drukčije igrati. Zdravica¹⁵ u ‘Esplanadi’ bila je carte blanche, to stalno ponavljam. Iz izgubljenih bitaka treba već jednom izvući logične zaključke. (...) Kod nas se trajno radi o pitanju mentaliteta. Fanatizam i glupost.”¹⁶

Nema sumnje da Krleža, na sebi svojstven način, kritički rekapitulira neka opća mjesta iz imaginarija nostalgičnoga hrvatstva/kroatocentrizma, odnosno demonstrira način na koji hrvatska politička i kulturna zajednica selekcionira svoju etničku prošlost, a upravo u toj selekciji određuje se i forma vlastitog identiteta. (Doduše, moramo reći da je i Krležin pristup tom imaginariju također krajnje selektivan, jer i on polazi od uvjerenja da je svaki nacionalizam *per definitionem* antidemokratski, antiliberalan, fanatičan, pa će tako on iz “spremišta” hrvatske prošlosti svjesno izdvajati samo one epizode, koje njegovo negativno mišljenje o hrvatskom nacionalizmu dodatno potvrđuju). Naravno da narativ o “tisućgodišnjem hrvatskom kraljevstvu” predstavlja opsesivnu temu ovoga imaginarija,¹⁷ a ujedno je i spremište svih onih “sjećanja” na “slavnu povijest”, iz kojeg onda politička i

¹⁵ Kao što se to i inače u životu događa svatko od prisutnih u toj čuvenoj “zdravici”, koju je u Esplanadi, u srpnju 1971. godine izrekao J. Broz, čuo je samo onaj dio govora, koji mu je odgovarao i koji je i želio čuti. A svi oni detalji iz tog govora, koji se nisu uklapali u njihovo viđenje trenutne političke situacije u državi, jednostavno su se prečuli. A taj, ne baš briljantni politički govor (moguće ga je vidjeti na društvenim mrežama), temeljio se na klasičnoj pitijevskoj strukturi: može se interpretirati i ovako! A zašto jedna od tih mogućih interpretacija ne bi otvorila i mogućnost da je u pozadini tih političkih “čistki” bila tek obična ljubomora starog i umornog Broza, koji jednostavno nije mogao podnijeti spoznaju da njegov biološki sat polako, ali sigurno otkucava i da je u odnosu na mladost i energiju jedne Savke Dabčević-Kučar, Latinke Perović, Mike Tripala..., on taj koji sigurno gubi. I možda se, upravo, iz tih krajnje banalnih razloga, radije priklonio staroj gardi Kardelju, Bakariću, Peri Stamboliću, svojim vjernim generalima, koji njegov autoritet i samoljublje, ni na koji način, nisu barem javno dovodili u pitanje.

¹⁶ Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71.: Zapisi iz leksikografskog rokovnika*, Zagreb: Školska knjiga, 2011, str. 45-47.

¹⁷ Usp. Dubravka Oraić-Tolić, *Muška moderna i ženska postmoderna: rođenje virtualne kulture*, Zagreb: Ljevak, 2005.

kulturna zajednica svjesno selekcionira upravo “te”, a ne neke druge povijesne epizode, koje onda tim činom odabira postaju nezaobilaznim momentima u nacionalnoj kulturi pamćenja. I upravo u tom odnosu spram prošlosti, njenim raspolaganjem “politička zajednica (...) određuje formu njenog identiteta”.¹⁸ To će reći da su društveni i politički identitet u znatnoj mjeri određeni i onim što se pamti i predaje, jer naše kolektivno sjećanje nije naše trajno i nepromjenjivo vlasništvo, već je ono dio promjenjivih procesa.¹⁹ Identiteti su uvjetovani kolektivnim pamćenjem. A pod “kolektivnim pamćenjem” predmnijevamo proces kulturnog i političkog posredovanja koji se odvija u određenom vremenskom kontinuitetu. U tom smislu, prošlost nije moguće ignorirati, ona nas uvelike određuje, mi smo s njome u neprestanom dijalogu, pa prema tome, i sam proces “kolektivnog pamćenja” uvelike je kombinacija sjećanja, zaborava, historizacije. I upravo ta “selekcija” što jest, odnosno što nije važno za naš trenutni identitet ne događa se spontano i neovisno od naših interesa – selekcija je uvijek pitanje (ideološkog) izbora. Stoga je posvema u pravu Jan-Werner Müller kada smatra da su i pamćenje i identitet izloženi refleksiji, intelektualnom, ideološkom, političkom pregovaranju, i uvijek su ugroženi manipulacijama, represijom, redukcionizmom ili kolektivizacijom.

Doduše, ako bismo željeli biti ironični, onda bismo mogli postaviti pitanje: a u čemu je to bitna razlika između nacionalističkog mita o prošlosti kao prirodnom stanju u odnosu na komunistički mit o budućnosti kao harmoničnom i jedinom mogućem stanju? Naime, i jedan i drugi mit/ideologija dodjeljuju empirijski nepostojećim grupama titulu nosećih subjekata zajednice.²⁰

I taj kroatocentrični imaginarij u trajnom je prijeporu s imaginarijem utopijskog jugoslavenstva. I nema nikakve sumnje da bismo i u tom imaginariju mogli, bez nekih većih napora, pronaći čitav niz sličnih “fantazmi i gluposti”, kao što ih Krleža pronalazi u imaginariju nostalgичnog hrvatstva. Ali, ono što temu konstituiranja “hrvatskoga identiteta” čini toliko intrigantnom je činjenica da je i jugoslavenska ideja izvorno “hrvatski kulturni konstrukt”, varijanta minislavizma. U doba kada su velike europske nacije završavale svoje konstituiranje i kada počinje ono što Hobsbawm naziva “izmišljanje tradicije”, jugoslavenska je ideja bila hrvatska politička strategija za rješenje vlastitih nacionalnih problema u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Istodobno, bio je to oblik nesvjesnoga kulturnog imperijalizma (a ovaj oblik nesvjesnog kulturnog imperijalizma određene će politike, posebice poslije 1918. godine,

¹⁸ Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988, str. 77.

¹⁹ Usp. Jan-Werner Müller, “Introduction: the Power of Memory, the Memory of Power and the Power Over Memory”, *Memory and Power in the Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past* (ur. Jan-Werner Müller), Cambridge: Cambridge University Press, 2002, str. 1-38.

²⁰ Usp. Milan Subotić, *Na drugi pogled, Prilog studijama nacionalizma*, Beograd: Institut za filozofiju i društvena pitanja: Filip Višnjić, 2007, posebice esej, “Lice Janusa: komunizam i nacionalizam”, str. 137-183. Naime, i komunisti i nacionalisti inzistirali su na pretvaranju javne sfere u privatnu, sustavno su odbijali podijeliti s drugima prava i privilegije koje su zahtijevali za sebe. I ovo je jedan od temeljnih razloga zbog kojih nacionalisti imaju problema s prakticiranjem političkog pluralizma. O konceptualnoj sličnosti između komunizma i nacionalizma vrlo inspirativno pisao je i Nenad Dimitrijević, “Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti”, *Reč*, 60.2 (2002), str. 137-159. I ako želim biti iskren, onda moram reći da ni uz najbolju volju ne uspijevam pronaći ni jednu bitniju razliku u načinu kako I. Aralica argumentira svoje (nacionalističke) stavove u odnosu na način kako, pak, jedan M. Jergović argumentira svoju “lijevu” (komunističku) ideju!

pretvoriti u oblik svjesnog političkog imperijalizma – misli se, prije svega, na unitarističku koncepciju jugoslavenstva – koja će, uz određene mutacije i varijacije, predstavljati jednu od najvažnijih političkih doktrina/strategija na ovim prostorima, sve do današnjih dana²¹ – op. Z. K.) u odnosu na tamna južnoslavenska područja zarobljena u Otomanskom Carstvu. Ta je ideologija stvorila drugi mitski prostor, s drugim likovima (središnji likovi ovog imaginarija nisu više hrvatski kraljevi, banovi, plemići – op. Z. K.), motivima i zapletima²² koji se bitno razlikuju od narativa u imaginariju nostalgičnoga hrvatstva. Umjesto narativa o mukotrpnj borbi za nacionalnu slobodu i opstojnost na granici na kojoj se neprestano konfrontiraju intresi i Zapada i Istoka, narativi u imaginariju utopijskog jugoslavenstva, problematiziraju, prije svega, mogućnosti socijalno-revolucionarnog djelovanja. I u nekoj budućoj analizi nikako se ne bi smio zanemariti upravo ovaj aktivistički i kozmopolitski moment narativa, koji pripadaju imaginariju utopijskog jugoslavenstva!

Ovdje bi svakako trebalo spomenuti da i P. Ricoeur u svojim esejima o hermeneutici (*Essais d'hermeneutique*) raznolikost društvenih imaginativnih običaja svodi na distinkciju između dvaju polova: ideologije i utopije. Te “antagonističke i polupatološke društvenog imaginarnog” mogu se proučavati na pozadini zajedničkog kriterija “nepodudaranja s obzirom na povijesnu i društvenu stvarnost”. U našem slučaju, imaginarij/ideologija kroatocentričnog hrvatstva proizlazi iz nužne potrebe “neke grupe da sebi pruži sliku o samoj sebi, da se ‘predstavi’, u kazališnom smislu riječi, da se uključi, postavi na scenu”, gdje ideologija ima “funkciju integracije koja se najbolje pokazuje tijekom komemorativnih ceremonija zahvaljujući kojima zajednica na neki način ponovno aktualizira događaje koje smatra temeljima vlastita identiteta”. “Tada je funkcija ideologije da služi kao posredovatelj za kolektivno pamćenje, kako bi inauguralna vrijednost temeljnih događaja postala predmetom vjerovanja cijele grupe.” To znači da se ideološki fenomen uključuje u najelementarniju društvenu vezu, on je idealizirano tumačenje putem kojeg grupa predstavlja svoje postojanje i time ojačava svoj identitet. A za razliku od ideologije, utopija nema namjeru braniti i konzervirati stvarnost. Dapače, ona je dovodi u pitanje. Utopija je, prema mišljenju K. Mannheima, “funkcija društvene subverzije”.²³

²¹ Da ideje jugoslavenskog unitarizma nisu stvar neke daleke prošlosti, potvrđuje nam i već površni uvid u političke programe većine političkih stranaka u današnjoj demokratskoj Srbiji. No ja bih želio ukazati i na jedan drugi fenomen, fenomen “derealizacije”, koji je u Hrvatskoj, u većoj ili manjoj mjeri, prisutan u njevoj političkoj povijesti, gdje se “sav stvarni sadržaj kompleksa zvanog hrvatsko jugoslavenstvo, čitava jedna faza kolektivne povijesti, i to ona za kolektivni identitet najodlučnija, zajedno s konkretnim iskustvom koje su generacije stjecale mukotrpnim suočavanjem s realnim povijesnim okolnostima, sve to pretvoreno je u običnu fantazmu, onezbiljeno na razini pogrešne sanjarije. Bijeg u derealizaciju omogućio je masama najbezbolniju promjenu identiteta.” (Boris Buden, *Barikade*, Zagreb: Arkzin, 1998, str. 89). Ove su konstatacije samo djelomično točne, ali prema mome mišljenju trebalo bi biti i politički i građanski korektan i reći da je ovoga časa djelatna i jedna druga fantazma, koja nekritički inzistira na divinizaciji ama baš svih sadržaja kompleksa “hrvatskog jugoslavenstva”. Na žalost, tu jednako opasnu praksu nitko od relevantnih teoretičara hrvatskog društva ne dovodi u pitanje.

²² Dubravka Oraić-Tolić, *Muška moderna i ženska postmoderna: Rođenje virtualne kulture*, Zagreb: Ljevak, 2005, str. 295.

²³ Usp. Jean-Marc Moure, “Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze”, *Zbornik, Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, (priredili: Davor Dukić, Zrinka Blažević i dr.), Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 151-169. Naime, već je K. Mannheim u svojoj knjizi *Utopija i ideologija* utopiju definirao

I novija hrvatska povijest nije ništa drugo nego povijest sukoba tih dviju nacionalnih ideologija i dviju imagologija iz 19. stoljeća i “sudbina moderne hrvatske nacije stalna je, nezavršena i nezavršiva diseminacija tih dviju ideja i njihovih simboličkih svjetova. Rascjep i kolebanja između dviju ideologija, kroatocentrizma i jugoslavizma, između dviju imagologija i stereotipija, spriječili su tvorbu stabilnog nacionalnog identiteta i pomaknuli stvaranje samostalne države na kraj 20. stoljeća.”²⁴ A kako stvari trenutno stoje, ni činjenica stvaranja samostalne hrvatske države nije bitnije promijenila antagonistički odnos između ovih dviju ideologija, koje su obilježile noviju hrvatsku političku i kulturnu povijest – ti antagonizmi uopće nisu prevladani, oni su samo u jednom kratkom trenutku, tamo početkom '90-ih godina prošloga stoljeća, kao posljedica rata, vojne agresije na Hrvatsku, bili “privremeno stabilizirani”. A da je riječ o iznuđenoj “privremenosti” svjedoči i činjenica da su se sukobljavanja između tih dviju nepomirljivih ideologija, i njihovih novih derivacija, još žestće nastavila i na početku novoga milenija: “to je (...) sukob između univerzalizma i partikularizma, između ‘globalista’ i ‘tribalista’, (...) između ‘ljevičara’ i ‘desničara’, između eurofila i euroskeptika. Tragičnost je hrvatske kulture (ali i politike – op. Z. K.) u njezinoj ideološkoj i simboličnoj bipolarnosti (tako, s vremena na vrijeme, dopuštamo da nas zavodi ideja ‘Nacije’, ali već sljedeći trenutak skloni smo se, jednako nekritički, prepustiti sirenskom zovu onih utopijskih projekata, koji su logični proizvodi ideje ‘Klase’; i taj ples između tih dviju ideja, na ovim prostorima, traje više od 150 godina, gdje je jedino izvjesno da će na kraju plesa ‘plesaći’ biti duboko razočarani, prevareni, jer posljedice koje ostaju nakon nekritičkog prepuštanja čarima jednoga ili drugoga ‘plesa’ najčešće su tragične za sve aktere – op. Z. K.). Kao kultura maloga naroda Hrvatska ima perspektivu pod uvjetom da svoju tradicionalnu ideološku dualnost usmjeri prema dijalogu (točnije, kritičkom promišljanju pojedinih tradicija i grupnih identiteta – op. Z. K.), a ne prema polemici, da se izvuče iz binarne klopke prema složenijim modelima mišljenja i simbolične tvorbe identiteta”²⁵ koja nužno mora biti otvorenija, dinamičnija i fluidnija od prethodnih tvorbi. Naravno da je riječ samo o normativnom i simboličkom diskontinuitetu koji bi, s jedne strane, trebao delegitimirati prošlost, a s druge pak strane, trebao bi otkloniti svaku iluziju o nekom novom početku.

Ovu konstataciju moguće je i prihvatiti, jer već iz svakodnevne je prakse vidljivo da je dijaloški način rješavanja problema kudikamo djelotvorniji od monološkog/imperativnog. Ali, čak ni sustavno prakticiranje dijaloškog načela rješavanja društvenih i inih problema ne može nam jamčiti da ćemo uspješno nadvladati “binarne klopke” i da ćemo, prakticirajući dijaloški princip automatski i usvojiti složenije modele mišljenja. Naša tradicionalna ideološka dualnost temeljila se na meta-pričama, a kako živimo u vremenima u kojima “meta-priče” više ne funkcioniraju, onda i mi, baš kao i J. F. Lyotard, moramo postaviti pitanje: “gdje može biti legitimnosti, poslije meta-priča? (...) U

kao “raskorak između imaginarnog i stvarnog koji predstavlja prijetnju stabilnosti i stalnosti tog stvarnog”. U tom smislu, njezina temeljna pozitivna značajka jest da “polje mogućeg drži otvorenim” i da “održava razmak između očekivanja i tradicije”.

²⁴ Dubravka Oraić-Tolić, *Muška moderna i ženska postmoderna: Rođenje virtualne kulture*, Zagreb: Ljevak, 2005, str. 291.

²⁵ Isto, str. 300.

konsenzusu koji se postiže raspravom, kako to misli Habermas.”²⁶ No pravo je pitanje: koliko je hrvatsko društvo danas uopće spremno na konsenzus, odnosno da do rješenja svih svojih problema dolazi isključivo kulturom dijaloga? Koliko je spremno prihvatiti činjenicu da nitko od sudionika rasprave ne može imati monopol nad istinom, da naš(i) identitet(i) nije/nisu fiksiran(i) entitet(i), da ni jedan identitet nema *a priori* pozitivno ili objektivno značenje, već da svoju posebnost izvodi iz onoga što se predstavlja kao uvjet njegova postojanja, a upravo ti uvjeti su promjenjivi. Nadalje, koliko smo spremni da “nacionalni” identitet supstituiramo “post-nacionalnim” identitetom (termin duguje J. Habermasu), koji svoj legitimitet više ne izvlači iz nacionalne historije, odnosno iz nekog zamišljenog nacionalnog identiteta, već taj “post-nacionalni” identitet svoj legitimitet temelji na Društvu. Tu naši problemi ne završavaju, jer relativno je lako staviti znak jednakosti između Nacije i Društva, ali mora nam biti jasno da formula Društvo-Nacija ima smisla jedino ako je “funkcija javnosti čije se političko tumačenje, u francuskoj tradiciji, naziva građansko, (...). Jedino ono, pod uslovom da se reaktivira, ispunjava jaz između Ustava i Nacije. Ako građansko ne odgovara potrebama post-nacionalnih vrednosti, ono je osuđeno da trpi, u sopstvenom okrilju, izbijanje reaktivnih nacionalnih identiteta i svoj sopstveni nacionalizam – koji tada i sam dobije jedan reaktivni obrat.”²⁷ To znači da su u pravu oni teoretičari društva koji tvrde da je koncept solidarnosti stran svakoj ideji zajednice i, da kao takav, predstavlja inherentan element društva. To zapravo znači da do stvaranja elementarnih pretpostavki identiteta zajednice može doći tek onda ako se u ustav države ugrade minimalna liberalna politička načela.²⁸

Jedan od mogućih odgovora na pitanje zašto u hrvatskom društvu to izvlačenje iz binarnih klopki ide tako sporo i teško, možda, leži i u posvemašnjem “siromaštvu” struktura političkih i kulturnih modela prethodnog, ne-građanskog društva u kojem je izrazito prisutna tendencija naglašenog zahtjeva za identitetom. Jugoslavensko, pa prema tome i hrvatsko društvo, u ’80-im godinama prošloga stoljeća bilo je monolitno, a svako strukturalno nestratificirano društvo predstavlja pogodan temelj za nastajanje monolitnih političkih sistema koji su određeni gotovo potpunom prevlašću jedne partije, koja onda prožima sve razine države i društva i ne pada joj na pamet dopustiti prakticanje dijaloga. A jednako tako nemoguće je očekivati da će slabo diferencirano društvo imati snažno diferencirane interese, “pa političke stranke ne mogu postati njihovi predstavnici i u njihovo ime uticati na državu. Egalitarno društvo malih razlika i potreba svoju ravnotežu ne postiže političkom podelom kojom se kontroliše i ograničava država i vlast, nego svoj interes nalazi u jakoj državi i jakoj vlasti kao garantu društvene sigurnosti i statičnosti. Politička podela nije prirodan i spontan izraz društvene podele, pa ni političke stranke nisu predstavnici pojedinih delova društva i zastupnici njihovih interesa pred državom. Zbog toga, politička pluralizacija postkomunističkog sveta predstavlja

²⁶ Usp. Jean-Francois Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Manchester: Manchester University Press, 1984.

²⁷ Gérard Raulet, *Apologija građanskog: Pravda i tolerancija u sukobu*, Beograd: Beogradski krug, 2004, str. 74.

²⁸ Usp. Hauke Brunkhorst, *Solidarnost. Od građanskog prijateljstva do globalne pravne zajednice*, Beograd–Zagreb: Beogradski krug–Multimedijalni institut, 2004.

zanimljiv historijski eksperiment, jer ona ne proizlazi iz pluralizacije društva, kao što je nastala na Zapadu, nego ima obrnut smisao: ona se javlja kao mogući uslov razvoja društva i njegove diferencijacije.”²⁹ I u krivu su svi oni koji misle da je početkom 2000. godine došlo do demokratizacije hrvatskog društva zbog toga što je na parlamentarnim izborima pobijedila “lijeva”, a ne “desna” politička opcija. Do demokratizacije je tada došlo iz posvema drugih razloga, a najmanje zbog pobjede “lijeve” političke opcije! Prije svega, do demokratizacije je moralo doći, jer su, u međuvremenu, pod pritiskom međunarodne zajednice, etnički sukobi okončani, sukobljene strane bile su prisiljene potpisati i neke mirovne ugovore. I tek tada stvorene su realne pretpostavke da se procesi demokratizacije postkomunističkog multinacionalnog društva odvoje od “nacionalnog pitanja”. A da je to točno, potvrđuju nam i recentna politička zbivanja u hrvatskom društvu, iako je “lijeva” politička opcija na parlamentarnim izborima 2011. godine dobila iznimno povjerenje građana, svjedoci smo da odvajanje procesa demokratizacije i neriješenih “nacionalnih pitanja” nije neproblematično, i dalje se svakodnevno otvaraju “Pandorine kutije” mnogih naših trajnih nesporazuma: od pitanja uporabe ćiriličnog pisma u određenim mjestima do obilježavanja određenih povijesnih datuma, osoba i mjesta iz naše bliže i dalje prošlosti... I svi ti “nesporazumi” koji u sebi sadrže i određenu etničko-ideološku konotaciju nužno nas vraćaju u “predpolitička vremena”, u kojima se baš ne inzistira na svakodnevnom prakticiranju demokratskih, građanskih vrijednosti.

I mi, gotovo svaki put, kada govorimo o “drugima” zaboravimo da smo i mi, također, “drugi” za “druge”! Stoga i nije nimalo neobično da su monološki diskursi u našoj književnosti kudikamo češći od dijaloških, jer je puno jednostavnije misliti unutar vlastite zajednice, nego pripadati zajednici čiji se smisao postojanja očituje, između ostaloga, i u tome što vodi brigu o drugima. No nije monološki diskurs dominantan samo u hrvatskoj književnosti/politici, on je, jednako tako, prevladavajući diskurs i u ostalim južnoslavenskim književnostima/politikama!

Tako će Krleža bez problema govoriti i o zabludama imaginarija nostalgičnoga hrvatstva, i zabludama koji sadrži imaginarij utopijskog jugoslavenstva, ali nije mu padalo na pamet progovoriti o limitiranosti i zabludama titoizma. Postavlja se pitanje kako je Krleža mogao prihvatiti “titoizam”/“režim istine” unutar kojeg su zbog ideološkog izjednačavanja nasilno delegitimirane sve razlike. Možemo djelomice respektirati i neke Krležine privatne relacije prema Josipu Brozu: “Jedan stup drži sve, a taj se stup zove J. B. Tito. Do ovoga čovjeka, mi boljega i uspješnijega nismo imali. Konzekventno ispovijedam već nekoliko decenija ovo uvjerenje, i zbog toga sam navukao na sebe antipatije sa svih strana. Taj je čovjek podjednako negacija rojalističkog unitarizma, po modelu korifeja dinarske ideologije narodnog jedinstva, i negacija našeg fatalnog Antemurale. Cijelog sam se života borio protiv političkih i duhovnih mistifikacija i zbog toga sam izložen prijetnjama i s lijeva i s desna. Jer sam smatrao da su podjednako laž i prevara idolatrija jugoslavenske države u znaku kosovskog mita i buncanja o kontinuitetu hrvat-

²⁹ “Ostaje otvoreno pitanje zašto demokratija ili pravna država nikada na ovim prostorima nije mogla, pa ni danas ne može, da dobije prednost nad zahtevom – prvo etnička država, pa onda može i demokratija, ili još gore – pred tumačenjima po kojima je to jedno te isto.” (Olivera Milosavljević, “Jugoslavija kao zabluda”, *Srpska strana rata: Trauma i katarza u historijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov, Beograd: Republika, 1996).

skoga državnog prava tipa (...),”³⁰ ali onda nam mora biti jasno da sentimentalni odnos spram titoizma znači svjesno odustajanje od građanskoga društva, od individualnih sloboda, od političkog pluralizma, demokracije, tržišne ekonomije, slobodnog očitovanja kulturnih razlika. I mnogi naši današnji problemi, pa i oni identitetske provenijencije, proizlaze upravo iz činjenice da ni u 80-im godinama prošloga stoljeća, prije pada berlinskoga zida nismo svakodnevno prakticirali upravo ove spomenute vrijednosti. A te vrijednosti nisu bile spomenute ni u onome famoznom Ustavu iz 1974. godine, koji je doduše konstituirao pravno-politički okvir disolucije bivše države, ali autorima toga dokumenta nije padalo na pamet da bi u taj dokument trebalo ugraditi i kategoriju “građanina-pojedinca”, koja je temeljna pretpostavka svakog političkog pluralizma i parlamentarizma. I u tom dokumentu nigdje se izrijeком ne spominje građansko društvo, onda je posvema jasno da (autoritarni) karakter prethodnog režima (riječ je o režimu koji je iza sebe ostavio političku pustinju tako što je razarao ustanove političkog i građanskog društva i vezivno tkivo javne političke kulture) bitno utječe na kvalitet i domašaje demokratskih promjena. Stoga i nije čudo da sve one političke promjene koje su se, na ovim prostorima, dogodile krajem ’80-ih i početkom ’90-ih nemaju karakter epohalnih, ni jedna kvalitetno nova ideja nije proizašla iz njih, jer su sve te promjene polazile od Fichteova i Hegelova stava da svaka država treba utjelovljivati nacionalnost/Volkgesist svojih stanovnika i da bi se država, prema tome, morala temeljiti na organskome jedinstvu, solidarnosti i homogenosti svoje konstitutivne nacije. I upravo ta činjenica uvjetovala je da se prve naznake političkog pluralizma svedu na već viđeni nacionalni pluralizam,³¹ jer riječ je o političkoj/kulturnoj tradiciji u kojoj nije bio moguć endogeni nastanak određenih selekcija, prije svega, tematiziranje slobode u formi institucionalizacije individualnosti, subjektivnih prava, ustavnog fiksiranja ljudskih i inih prava. I upravo u tim nemogućnostima treba tražiti razloge zbog čega se na ovim prostorima nacionalna svijest tako sporo ili gotovo nikako ne transformira u političku i socijalnu svijest. Stoga i nije bilo ništa neobično da je naša tranzicija bila obilježena posvemašnjom “etnifikacijom politike” (Claus Offe), jer za tu vrstu politike nisu potrebne nikakve institucije. Isto tako, treba reći da otvaranje nacionalnih pitanja i etničkih sukoba nije nužno rezultat inherentnih odnosno psiholoških netrpeljivosti između etničkih identiteta, već da do svega toga dolazi i zbog nove distribucije svih vrsta prilika, i onih političkih ali i onih ekonomskih, koje logikom stvari postaju izgledne nakon raspada komunističkog sustava.

Neki teoretičari³² pluralističke revolucije iz 1989. godine interpretiraju kao period konstitucionalne politike, koja se razlikuje od obične ili normalne politike. Vrijeme kon-

³⁰ Josip Šentija, *S Krležom, poslije '71.: Zapisi iz leksikografskog rokovnika*, Zagreb: Školska knjiga, 2011, str. 236-237.

³¹ Usp. Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, Beograd: JP Službeni glasnik – JP Zavod za udžbenike, 2009, posebice treći dio knjige “Socijalizam, rat i civilno društvo”, str. 127-169.

³² Ovdje se u prvome redu misli na teorijske tekstove R. Dahrendorfa, K. Offea, F. Fureta, T. G. Asha, ali jednako tako i na znakoviti tekst V. Havela, *Izgubljeni raj* (objavljen u *The New York Review of Books*), u kojem samo dvije godine nakon pada Berlinskog zida, možemo pročitati jednu prilično frustrirajuću ocjenu političkog i moralnog stanja u društvima istočne i srednje Europe: “Međunacionalna mržnja, nepovjerenje, rasizam, čak i znaci fašizma; podmukla demagogija, intrige i smišljeno laganje; politikanstvo, neobuzdana

stitucionalne politike vrijeme je kada se uspostavlja novi društveni ugovor o političkom i društvenom životu, kada se odlučuje o dugotrajnom političkom okviru društvenoga poretka, to je vrijeme kada se ustavno definiraju temeljne političke institucije društva, kada se utvrđuju najvažnije procedure i stvara konsenzus o temeljnim pravilima političke igre i ponašanja. Naposljetku, ustav i nije ništa ino nego jedan široki društveni konsenzus o identitetu političke zajednice, i kao takav mora sadržavati osjećanje ljudi za njihova prava i njihove interese. On je izraz samosvijesti pripadnika jedne političke zajednice, koji mora odgovarati isključivo toj zajednici.

Umjesto zaključka

Krajnje bi bilo naivno govoriti o tome da je, u skorijoj budućnosti, izvjesna neka povijesna pomirba između tih dviju (hrvatskih) ideologija, tih dvaju svjetova/oblika života Naime, iako je od stvaranja samostalne hrvatske države prošlo više od dvadeset godina još uvijek nije konstruiran jasan i jednoznačan patriotski govor, koji bi prevladao tu dihotomiju, tako što bi etablirao novi oblik identiteta, koji bi bio otvoren za Drugog i za unutrašnju heterogenost. Doduše, jedna dosljedna i korektna interpretacija tekstova F. Fanona, J. Derridaa, H. Bhabhe, pokazala bi nam da je ta nemogućnost svojstvena za sve kolonijalne i polukolonijalne narode i etničke zajednice, koje se jako dugo moraju suočavati s fenomenom odgađanja i rasipanja smisla nacije, različitim križanjem ideja i slika, neprestanim izmjenama političkih opcija i imaginarnih svjetova³³ – odnosno, onim što Derrida u svojim tekstovima određuje kao fenomen “diseminacije”.

Naposljetku, danas je i više nego očito da su oni koji su ušli u političku igru početkom '90-ih godina prošloga stoljeća s obzirom na to da nisu imali dovoljno jak alternativni kulturni i politički model na koji bi se oslonili, morali ponavljati unutrašnje ustrojstvo i ideološki identitet/model komunističke partije. Rezultati su bili posvema predvidljivi i logični: ovi, navodno, “novi” igrači, ni u čemu se, zapravo, nisu razlikovali od onih

i bezobzirna borba za isključivo partikularne interese; glad za vlašću, nezrele ambicije, fanatizam svake moguće vrste; nove i besprimjerne varijante pljačkanja, uspon različitih mafija; opći nedostatak tolerancije, razumijevanja, ukusa, odmjerenosti i razuma.” (Vaclav Havel, “Paradise Lost”, *New York Review of Books*, br. 7, 39 (1992), str. 6-8).

³³ Na ove dileme odgovore možemo potražiti u tekstovima postkolonijalnih teoretičara. Tako H. Bhabha nacionalizam interpretira kao dominantnu silu koja se diskurzivno ostvaruje kao “pedagogija”, zahvaljujući performativnoj snazi samih diskursa koji svaki narod pretvaraju u “performativni subjekt”, koji opet stvara “kontranaracije” nacije “prizivajući i brišući njihove totalizirajuće granice”. (Homi K. Bhabha, *Smeštanje kulture*, Beograd: Beogradski krug, 2004, str. 299). Ako je tome tako, onda se može zaključiti da diskurzivna priroda nacije mora završiti u “autodestrukciji”. I u svakome predstavljanju “omeđenih identiteta” moguće je vidjeti nacionalistički projekt, koji se naslanja na logiku i ideologiju dominacije. I takvi koncepti više ne prolaze, odnosno oni predstavljaju hegemonističko nasljeđe modernističke težnje za dominacijom. “Umjesto razmišljanja o nacionalnim kulturama kao o nečemu homogenom, trebalo bi da ih promišljamo kao diskurzivna sredstva pomoću kojih se razlike predstavljaju kao jedinstvo ili identitet. One su ispresijecane dubokim unutarnjim podjelama i razlikama, ali ujedinjenje jedino kroz očitovanje različitih oblika kulturne moći. U društvima postoje različite klase, politički interesi, etničke grupe, lokalni lideri, bogati i moćni, siromašni i nečujni, zemljoposjednici, kapitalisti, seljaci, žene, muškarci, mladi, stari. Ne postoji način da se različita iskustva na bilo koji način prepoznaju kao jedinstvena i na isti način pozicionirana u odnosu na kolonijalnu hegemoniju i ono što je iz nje proisteklo.” (Stuart Hall, *Critical Dialogues in Cultural Studies*, London: Routledge, 1996, str. 54).

“starih”: ni u (političkoj) retorici, ni u ponašanju, niti su njihovi sustavi vrijednosti bili dramatično različiti... Nema nikakve dvojbe da nas ta činjenica “istosti” trajno fascinira. Naš politički život sveden je na relativno pravilnu izmjenu, zapravo, istovjetnih ideoloških matrica. Stoga se mora postaviti logično pitanje: kako je moguće prevladati tu krajnje frustrirajuću situaciju? Mogući izlaz vidim u svakodnevnom prakticiranju teorije hibridnosti koja se bitno razlikuje od stare identitetske politike dominiranih. “Strategija ponovnog prihvatanja kulturnog nasleđa dominiranih grupa kao u suštini superiornog u odnosu na nasleđe dominantnih, bila je i još je popularna među nacionalističkim pokretima. (...) Bhabha (...) tvrdi da takav pristup samo reprodukuje onaj isti princip opresije koji upražnjavaju dominantni. Umesto pravljenja inverzije termina dihotomije, mi treba da (...) prelazimo, čak i da pomeramo, same granice. (...) Granična kultura hibridnosti je moćan i kreativan “treći prostor” posredstvom kojeg “novo stupa u svet”, podrivajući autoritet dominantnog diskursa.”³⁴ No hoće li se time riješiti svi problemi naše “usporene tranzicije” nije sigurno, ali stvoriti takve pretpostavke u društvu u kojem je moguće čuti sve glasove kudikamo je bolje rješenje od onih koji se iscrpljuju u nostalgiji za čistim, izvornim, nekontaminiranim identiteom. I, doista, moguće je u ovome otklonu od “narcističkih mitova”, filozofije identiteta koja se temelji na ideji “krvi i tla” vidjeti i prve znakove politike otpora i oslobođenja!

LITERATURA

- Bhabha, Homi K., *Smeštanje kulture*, Beograd: Beogradski krug, 2004.
- Biti, Vladimir, “Doba svjedočenja: Identitet i trauma”, *Doba svjedočenja. Tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*, Zagreb: Matica hrvatska, 2005, str. 9-31.
- Brunkhorst, Hauke, *Solidarnost. Od građanskog prijateljstva do globalne pravne zajednice*, Beograd – Zagreb: Beogradski krug – Multimedijalni institut, 2004.
- Buden, Boris, *Barikade*, Zagreb: Arkzin, 1998.
- Caruth, Cathy, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, Baltimore: The John Hopkins University Press, 1996.
- Dabčević-Kučar, Savka, *Hrvatski snovi i stvarnost '71/I.*, Zagreb: Interpublik, 1997.
- Derrida, Jacques, “Odložena demokratija”, *Drugi ot pravec*, Skoplje: Templum, 2001.
- Dimitrijević, Nenad, “Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti”, *Reč*, 60.2 (2002), str. 137-159.
- Đinđić, Zoran, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988.
- Fanon, Frantz, *Prezreni na svijetu*, Zagreb: Stvarnost, 1973.
- Felman, Shoshana, *Pravno nesvjesno: Suđenja i traume u dvadesetom stoljeću*, Zagreb: Deltakont, 2007.
- Felman, Shoshana i Laub, Dori, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, New York: Routledge, Chapman and Hall, Inc, 1992.
- Hall, Stuart, *Critical Dialogues in Cultural Studies*, London: Routledge, 1996.
- Havel, Vaclav, “Paradise Lost”, *New York Review of Books*, br. 7, 39 (1992), str. 6-8.

³⁴ Sakamoto, Rumi, *Japan, hibridnost i stvaranje kolonijalističkog diskursa*, Beograd: JP Službeni list SRJ, 2002, str. 382.

- Kramarić, Zlatko, "Nacija. Povijest. Identitet", *Zbornik na trudovi vo čest na akademik Milan Đurčinov*, Skoplje: MANU, 2008-2009, str. 161-187.
- Kramarić, Zlatko i Banović, Markovska, Angelina, "Konstrukcija identiteta u hrvatskoj i makedonskoj književnosti (na primjerima iz romana M. Jergovića i P. Avirovića)", *Politika. Kultura. Identitet (interkulturalni dijalog)*, Osijek: Odjel za kulturologiju Sveučilišta J. J. Strossmayera – Zagreb: Školska knjiga, 2013, str. 215-247.
- LaCapra, Dominick, *History in Transit: Experience, Identity, Critical Theory*, New York: Cornell University Press, 2004.
- Liotard, Jean-Francois, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Manchester: Manchester University Press, 1984.
- Mannheim, Karl, *Ideologija i utopija*, Zagreb: Jesenski i Turk, 2007.
- Milosavljević, Olivera, "Jugoslavija kao zabluda", *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Popov, Nebojša, Beograd: Republika, 1996.
- Moure, Jean-Marc, "Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze", *Zbornik, Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, (priredili: Dukić, Davor, Blažević, Zrinka i dr.), Zagreb: Srednja Europa, str. 151-169.
- Müller, Jan-Werner, "Introduction: the Power of Memory, the Memory of Power and the Power Over Memory", *Memory and Power in the Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, (ur. Müller, Jan-Werner), Cambridge: Cambridge University Press, 2002, str. 1-38.
- Nairn, Tom, "Demonizing Nationalism", *London Review of Books*, 15 (1993), str. 3-6.
- Oraić-Tolić, Dubravka, *Muška moderna i ženska postmoderna: Rođenje virtualne kulture*, Zagreb: Ljevak, 2005.
- Pavlović, Vukašin, *Civilno društvo i demokratija*, Beograd: JP Službeni glasnik – JP Zavod za udžbenike, 2009.
- Raulet, Gérard, *Apologija građanskog: Pravda i tolerancija u sukobu*, Beograd: Beogradski krug, 2004.
- Sakamoto, Rumi, *Japan, hibridnost i stvaranje kolonijalističkog diskursa*, Beograd: JP Službeni list SRJ, 2002.
- Schopflin, George, "Croatian Nationalism", *Survey, Journal of East and West Studies*, 19 (1973).
- Subotić, Milan, *Na drugi pogled, Prilog studijama nacionalizma*, Beograd: Institut za filozofiju i društvena pitanja: Filip Višnjić, 2007.
- Šentija, Josip, *S Krležom, poslije '71.: Zapisi iz leksikografskog rokovnika*, Zagreb: Školska knjiga, 2011.
- Šibl, Ivan, *Sjećanja III*, Zagreb: Globus, 1986.
- Torpey, John C., "'Making Whole What Has Been Smashed': Reflections on Reparations", *Journal of Modern History*, br. 2, 73 (2001), str. 333-358.

IDENTITY AND TRAUMA
(A POLITICAL-CULTURAL IMPACT OF THE YEAR 1971
ON THE FORMATION OF CROATIAN IDENTITY)

Abstract

The paper discusses *trauma* vs. *identity*, demonstrating the formation of a political and a cultural identity in this part of the world and how trauma is an essential part of Croatian people and their identity throughout the history. The traumatic experiences are caused by different political situations, e.g., by the fall of the hegemonic Government that ruled the country. This traumatic event stimulated certain spiritual change, which was partly ironic and pathetic but featured a strong belief in powerful ideas and culture. The Croats experienced the same drama after some other political changes and futile hopes, like in these dramatic years: 1848, 1918, 1941, 1945, 1971 and 1990. Most of these disappointments the Croats experienced quietly, accepting the role of “victims”.

Keywords: identity, trauma, nation, intellectuals

prof. dr. sc. Maja Jakimovska-Tošić,
 Institut za makedonsku literaturu,
 Univerzitet "Sv. Kiril i Metodij" u Skoplju

izv. prof. dr. sc. Ana Martinoska,
 Institut za makedonsku literaturu,
 Univerzitet "Sv. Kiril i Metodij" u Skoplju

ALEKSANDAR VELIKI: POVIJESNI HEROJ, NACIONALISTIČKI MIT ILI GEJ IKONA?

Pregledni rad

UDK: 94(38:497.7)(063)
 821.163.3.09(063)

Rad će se baviti percepcijom Aleksandra Velikog u srednjovjekovnoj, folklornoj i suvremenoj makedonskoj kulturi (pojam kulture shvaćen je u najširem smislu u skladu s perspektivom kulturalnih studija). Imajući u vidu specifično političko stanje zemlji se uskraćuje pravo na korištenje svojega ustavnog imena i ulazak u NATO i Europsku uniju zbog spora oko imena s Grčkom, uspostavljenje makedonskog nacionalnog identiteta je još uvijek proces koji traje više od dva desetljeća otkako se bivša Jugoslavija raspala. Kako bi se osnažio taj krhki nacionalni identitet, lik Aleksandra Velikog nastao u prošlosti postao je jednom od vodećih tema sadašnje kulture. Koristeći multidisciplinarni pristup, rad će preispitati kulturalnu perspektivu identiteta uhvaćenu između nacije i naracije. Ovaj rad polazi od srednjovjekovnog razdoblja, kad je roman *Aleksandrida* u srednjovjekovnom čitanju percipiran kao učinak kulta velikog osvajača Aleksandra Velikog. Prema mentalitetu srednjovjekovnoga kršćanskog društva srednjovjekovni tekstovi opisuju ga kao idealizirani i tipični lik makedonskog vladara i heroja. Iz tog razloga, svjesni intervencija i izmjena nekih povijesnih činjenica koje su se dogodile, kao i njihovih zamjena nekim fantastičnim elementima i izmišljenim događajima. Srodni procesi mogu se pratiti u makedonskom folkloru koji poznaje samo šest legendi i jednu pjesmu o Aleksandru, koje sve imaju atipičan odnos prema povijesti, čak i kad je riječ o epskom anakronizmu. Rad se nadovezuje na prikladne književne primjere (koje su napisali Slobodan Micković, Venko Andonovski, Ljubiša Georgievski i mnogi drugi) u rasponu od primjera suvremene umjetnosti do primjera iz popularne kulture. Usto, u radu će se predstaviti različite razine povijesne korektnosti u istaknutim djelima i različite interpretacije prikaza Aleksandra, kao ineke javne rasprave u društvenim medijima u odnosu na politički kontekst teme Aleksandra Velikog i njegove sadašnje percepcije u Makedoniji.

Ključne riječi: Aleksandar Veliki, kulturalna perspektiva, kult, lik, povijesna korektnost

Unatoč specifičnom, brzom i nekonvencionalnom razvoju makedonske književnosti, ona nudi primjere snažne povezanosti između povijesti i sadašnjosti, intenzivnih i strastvenih veza između mitova iz prethodnih razdoblja i potrebu za njihovom obnovom kako u doba preporoda tako i u suvremenoj književnosti i kulturi. Mit i književnost

u svojoj suštini određuju stvarnost, realnost, društvo, određuju shvaćanje vezano za bit svijeta i prožimaju se uzajamno u veliki broj kreativnih otvorenih i nedovršenih odnosa, koji se prema Šifler-Premec, odvijaju na relaciji mit, kao “direktno realno razumijevanje” i književnosti koja nalazi “opravdanje za mitska značenja”.¹

Jedan od glavnih razloga za čestu upotrebu prošlosti i tradicije, mitologizacije i demitologizacije osoba i procesa, restauracije i rešematizacije motiva i likova, njihovih refleksija i promjena u suvremenoj makedonskoj književnosti i kulturi povezanost je s pitanjem nacionalnog identiteta i specifičnosti aktualnog političkog trenutka u prošlosti i sadašnjosti. Zato ovdje postavljamo pitanje o tretmanu načina kojim jedna književna materija/figura tijekom vremena u kontekstu promjene povijesne paradigme disperzira svoj kult, mijenja se, razvija i dobiva posebno značenje i afirmaciju u sklopu jedne kulture. Promjene tretmana same književne materije i kulturnog značenja Aleksandra Velikog u književnosti različitih razdoblja, od književne produkcije srednjovjekovlja, preko folklora i samog kompleksa preporodne književnosti, pa sve do suvremene makedonske književnosti, otkrivaju različite razine povijesnog i kulturnog/kulturnog tretmana ovog povijesnog lika, ovisno o aktualnim povijesnim, kulturnim i političkim okolnostima.

U srednjovjekovnoj južnoslavenskoj prepisivačkoj tradiciji susrećemo se s prijepisima *Aleksandride* kao izuzetno popularnim tekstom.² Ovaj tekst određuje se kao helenistički i kao viteški roman jer u pojedinim dijelovima pripovijedanja prevladava jedan od dvaju žanrovskih modela. U njemu su povijesno-legendarne epizode dopunjene romantičarsko-viteškim i fantastičnim elementima.

Nastao je najvjerojatnije u 3. stoljeću naše ere u Aleksandriji na osnovi romaniziranih biografija o Aleksandru Makedonskom, Kurcija Rufa (*Historia Alexandri Magni*) i Klitarha iz 2. – 1. stoljeća pr.n.e., kao i pod utjecajem usmenih predanja. U znanosti se autorstvo obično pogrešno pripisuje Aristotelovu unuku Kalistenu koji je bio Aleksandrov dvorjanin, ali je umro prije njega. Međutim, u slavistici se i dalje spominje i uporno održava Pseudo-Kalistenova povijest, iako mnogi autori ovaj naslov prihvaćaju uvjetno. Ta je Pseudo-Kalistenova *Aleksandrida* nastala u aleksandrijskoj epohi stare grčke književnosti, a kasnije je preko latinskih prijevoda ušla u zapadnoeuropske zemlje, gdje je i dobila konačan oblik. U 5. su stoljeću, kad je u Bizantu oblikovana opširna helenizirana redakcija teksta, infiltrirani sadržajni židovsko-kršćanski elementi. Zato su događaji i ličnosti, iako preuzeti iz kasnije povijesne prošlosti, prošli svojevrstu kršćansku interpretaciju, a sam je tekst profunkcionirao u duhu nastojanja, morala i shvaćanja srednjega vijeka. Srednjovjekovni se sastavljač romana nije posebno zadržavao na Klitarhovim i Rufovim povijesnim podacima, nego baš na popularno nazvanoj Pseudo-Kalistenovoj povijesti o Aleksandru Velikom u kojoj se stvarni događaji miješaju s fantastičnima.³

¹ Ljerka Šifler-Premec, “Kako razumjeti mit?”, *Heremenutika – teorija tumačenja i razumevanja*, Delo, god. XIX, br.4/5, (1973), str. 475.

² Usp. Maja Jakimovska-Tošić, “Srednjovekovna *Aleksandrida* i njezina tradicija u hrvatskoj i južnoslavenskoj beletristici”, *Hrvatsko-makedonske književne i kulturne veze, Zbornik radova 1*, Rijeka, 2008, str. 59-73.

³ Usp. Вера Стојчевска-Антиќ, “Пораки од дамнина”, *Одгласи од Александридата*, Скопје: Наша книга, 1988, str. 266.

Prvi je slavenski prijevod *Aleksandride* napravljen u 10. – 11. stoljeću na južno-slavenskom području prema Pseudo-Kalistenovoj heleniziranoj verziji. Proširen je dopunama prevoditelja teksta kronike Georgija Amartola. Postoje još dvije kasnije slavenske redakcije. Jedna je od njih nastala u Rusiji na osnovi prijepisa prvoga tipa redakcije u JUS-ovu pravopisu, dok se krajem 13. i početkom 14. stoljeća pojavila i treća redakcija, stekavši širu popularnost u srednjovjekovnoj Srbiji. Ruska je varijanta *Alaksandride* predstavljena *Kronografskom Aleksandrijom* koja je potekla iz Pseudo-Kalistenove redakcije *Romana o Aleksandru Makedonskom*, a nalazimo je samo u sadržajima ruskih kronografija i ljetopisnih lukova. To donekle osigurava njezin tretman povijesnoga, čak i historiografskog štiva, zbog umetanja mnogobrojnih interpolacija iz drugih prevedenih djela, poput kronike Georgija Amartola i Joana Malala, *Otkrovenja* Metodija Patarskog, biblijske knjige proroka Danijela i dr.

Širenje se *Aleksandride* na južnoslavensko područje povezuje s tzv. srpskom verzijom od koje je sačuvan velik broj prijepisa. U toj verziji ima i prijepisa s tragovima JUS-ova pravopisa, zbog čega je otežano dokazivanje točnoga vremena pojavljivanja, kao i konkretnoga jezičnog područja na kojem su se pojavili – srpskoga, bugarskoga ili makedonskoga.⁴ Radmila Marinković kao najistaknutija istraživačica *Aleksandride* naglašava kako sustavno analizirana građa romana u više prijepisa sugerira regionalnu razliku u odnosu na pismo, pravopis, dijalekt.⁵ Ovakvo imenovanje (*Srpska Aleksandrida*) predstavlja svojevrsnu znanstvenu apstrakciju pod čijim se naslovom prepoznaje jedno od najrasprostranjenijih beletrističkih djela među balkanskim i istočnim Slavenima. S druge se strane u tekstu prepoznaje i jako je izražen zapadni utjecaj, vidljiv u jasno izraženim latiniziranim oblicima, što može upućivati na prostor Dalmacije gdje su prevedena i druga beletristička slavenska djela. R. Marinković misli kako se prvo pojavljivanje teksta možda treba lokalizirati na to područje, međutim, i daljnja pitanja o prijevodu i prvom grčkom izvodu moraju biti dosljednije raščišćena daljnjim usporedbama slavenskoga teksta s poznatim grčkim prijepisima.⁶ U znanosti ipak uglavnom prevladava mišljenje o nepoznatom grčkom izvorniku *Srpske Aleksandride* koji je napravljen prema jednoj od redakcija Pseudo-Kalistenova.⁷

Pritom je karakteristično da se srednjovjekovne prerade odnose na prilagođavanje ličnosti i podviga velikoga osvajača Aleksandra Makedonskoga shvaćanjima i mentalitetu srednjovjekovnoga društva, zbog čega je on oblikovan kao idealiziran i tipiziran lik makedonskoga vladara i osvajača. Da bi se ostvario taj cilj, izvršena je svjesna intervencija na planu promjene nekih povijesnih činjenica i njihove zamjene fantastičnim elementima te izmišljenim događajima. U romanu se miješaju povijesni događaji povezani s proslavljenom osobom s fantastično-folklornim predajama i legendama o čudesnim zemljama. Događaji se u romanu nižu prema kronološkom načelu uvjetovanom biografskim tipom antičke proze. Lanac događanja s detaljima

⁴ Usp. Ѓорѓи Поп-Атанасов, *Речник на старата македонска литература*, Скопје: Македонска книга, 1989, str. 15.

⁵ Usp. Radmila Marinković, *Srpska Aleksandrida*, Beograd, 1969, str. 10.

⁶ Usp. Radmila Marinković i Vera Jerković, *Srpska Aleksandrida*, Beograd: SANU, 1983, str. 11.

⁷ Usp. Майа Йонова, *Белетристиката в системата на старата българска литература*, София: Универзитетско издателство “Св. Климент Охридски”, 1992, str. 115.

o njegovu rođenju, djetinjstvu i obrazovanju te kasnijim trijumfima kao uspješnoga vojskovođe predstavljen je u fabulativnom redoslijedu te u velikoj mjeri nalikuje pripovijedanju u hagiografskoj prozi. Osim po sličnim sadržajnim koncepcijama, ovi tekstovi međusobno nalikuju i po odnosu prema moralno-didaktičkim elementima. Približavanje viteškome romanu ogleda se u nekoliko novih elemenata – uvođenju teme ljubavi, providencijalizmu, odnosno predodređenosti životnoga puta glavnoga junaka, kao i temi o vjernom Aleksandrovu okruženju prikazanome požrtvovnim vojnim osobljem, što funkcionira u duhu viteškoga kodeksa časti. Određena skupina fabulativnih epizoda upućuje na istočnjački pripovjedački folklor što obuhvaća priče o čudnim zemljama i narodima koje su oblikovane gotovo sasvim u duhu etnografske fantastike. Koncepcija se Pseudo-Kalistenove redakcije romana odlikuje nedovršenošću i otvorenošću za moguća nova umetanja i epizode, naročito za prodor nove kristijanizirane ideološke koncepcije u duhu srednjovjekovnih prerada. Zato se proces koncipiranja *Aleksandride* u srednjovjekovnim slavenskim književnostima povezuje s osobinama književnih procesa i ideološkim tendencijama koje su specifične za različita srednjovjekovna razdoblja.

Život se romana u 15. stoljeću sagledava kroz proces koji omogućava stalno udaljšavanje od osnovnoga, tj. prvoga teksta *Srpske Aleksandride* nastaloga krajem 13. stoljeća (sačuvanog u osnovi, prijepis iz NBKM – Sofija iz 16. stoljeća, br. 75, Conev II 772), kako u tekstualnom, tako i u jezičnom i stilskom pogledu. Dok je prvi tekst predstavljao svečani sastav s opširnim opisima i dugačkim frazama te bio ispunjen feudalnim duhom koji se ogledao u ritmičnim poetskim rečenicama, tekst se u 15. stoljeću skraćuje, mijenja, tumači te se na taj način približava čitateljima. Jezik s postojanim tradicionalnim okvirima dopunjuje se govorima, svakodnevnim elementima i pojednostavljuje se. Roman je na taj način postao bliži društvenoj sredini, piscima i čitateljima koji su u njemu prepoznavali zanimljivo štivo i na taj način još više približio ovog povijesnog i mitskog junaka narodnim masama. Od sredine je 15. stoljeća primjetna druga, suprotna, gotovo sasvim narodna tendencija u odnosu na jezik, stil i sadržaj, u odnosu na tretman glavnog povijesnog heroja, koja se naročito razvija od početka 16. stoljeća u raznim kulturnim i duhovnim sredinama. Tako stara tradicionalna građa sve više tendira prema svojevrsnoj narodnoj interpretaciji naročito izraženoj u 15. stoljeću.

Ovaj je roman primjetno prisutan u književnosti od 16. do 19. stoljeća. Postoji jedan oblik prerađene priče u zborniku popa Punča s kraja 18. stoljeća; zatim novi prijevod izrađen prema vlaškom rukopisu iz 1810. godine, kao i slovenski prijevod iz novogrčke narodne knjige o Aleksandru tiskan 1844. godine u Beogradu; prijepis u *Slavensko-makedonskoj općoj povijesti* Đorđija Pulevskog iz 1893. godine⁸... Ovo je bitni dokaz kako redakcija romana prolazi jednaku evoluciju u balkanskim književnim sredinama u novije vrijeme.

U makedonskom 19. stoljeću ideja o ponovnoj afirmaciji Aleksandra kao mitskog junaka postaje tematska preokupacija kod Pulevskog, Prličeva, Gologanova, Šahova...

⁸ Usp. M. Ѓорѓија Пулевски, *Славјанско-македонска општа историја* (подготовка: Блаже Ристовски, Билјана Ристовска-Јосифовска), Скопје: Македонска академија на науките и уметностите – фондација “Трифун Костовски”, 2003, str. 62-182.

Njegova pojava uklapa se u tendenciju koja je okarakterizirala makedonsko 19. stoljeće – slavenstvo kao etničko obilježje Makedonaca i skretanje prema antičkoj povijesti i Aleksandru Makedonskom kao simbolu te posebnosti i samobitnosti. Pulevski opjevava Aleksandra kao mitskog junaka što se sasvim poklapa s vremenom u kojemu živi, u kojemu su mitovi prirodna potreba da postanu ideali u oslobađanju Makedonije i ideje o stvaranju posebne države, kao povijesni dokazi o slavnoj prošlosti makedonskog naroda. Tako svoju treću knjigu u *Slavensko-makedonskoj općoj povijesti Pulevski posvećuje “Carstveniko, Golem Aleksandar”* gdje prenosi njegove pohode od Atene, preko Rima, Egipta, Azije, njegov ulazak u Jeruzalem, osvajanje Babilona, unoseći fantastična i mitska predanja, navodeći podatke iz njegove epistolarije i njegove oporuke. Ovo opširno pripovijedanje antičke povijesti Makedonije i posebno razdoblje vladavine Aleksandra Velikog u suštini određuju veliki interes i potrebu suvremenika za afirmaciju te povijesne epohe. Pulevski obrađuje žestoko svoju buditeljsku temu, kroz tipični za 19. stoljeće povijesni anakronizam, kao što je u njegovoj političkoj elegiji *Samovila makedonska*, koje se tretira istovremeno i kao angažirano pjesništvo, ali i kao lirska poema.⁹

Цар Александар Македонски тристо лета пред Христа
 Со Македонци сву вселени повладал
 Наш краљ Филип – Славјанин је, Цар Александар – Славјанин је
 Наши баби Славјанки ги родиле
 Македонци, сетите се за јунакство македонско

U ovoj svojoj elegiji Pulevski nabraja agarenske zločine zbog kojih su Makedonci primorani emigrirati u druge zemlje. Kao kontrapunkt on uvodi temu o velikom junaštvu i osvajanju svijeta u vrijeme Aleksandra i njegovog oca Filipa, kao putokaz k Slobodi. Kako je Pulevski “makedonsko slavjanstvo” tražio i nalazio na Balkanu 1400. godina prije Krista, on je lako sproveo svoju ideju kroz ovaj povijesni anakronizam, i kroz iskrene gotovnosti za samožrtvovanje kao ustanik i kao borac za slobodu svoje zemlje bez lažnog lozunga.¹⁰

Oblike slovenizacije Filipa i Aleksandara u našoj književnosti u sredini 19. stoljeća nalazimo čak i kod Dimitarija Miladinova, Jordana Konstatinova, Mažovskog, Šahova... Jedan od najilustrativnijih primjera mistifikacije lika Aleksandra Velikog u makedonskom 19. stoljeću sama je mistifikacija “Veda Slovena”, projekt i djelo Verkovića i Gologanova, kao jedno naručeno štancanje dugih pjesama iz starih vremena, gdje Gologanov prihvaća pomodnu etimološku formulu tumačenja povijesnih pojmova i događaja daleke prošlosti, i kroz oblike naručenog, štancanog pjesništva, plasira veliki broj pjesama o Aleksandru i Filipu s “povijesnim” komentarima i činjenicama o njihovom vremenu.¹¹

⁹ Usp. Билјана Ристовска-Јосифовска, Ѓорѓија М. Пулевски: револуционер и културно-национален деец, Скопје: Селектор, 2008, стр. 77-80.

¹⁰ Usp. Георги Сталев, Историја на македонската книжевност. I дел Македонската литература во 19. век, Скопје: Институт за македонска литература, 2001, стр. 97.

¹¹ Usp. Гане Тодоровски, *Ведa Словена*, Скопје: Македонска книга, 1979, стр. 66.

Imajući u vidu da su pojmovi folklor i identitet koegzistentni fenomeni,¹² makedonski folklor otkriva romantičnu sliku etno-identiteta kao pokušaj da se sačuvaju osnovne karakteristike našeg porijekla, jezika, običaja i religije, te je u isto vrijeme bitan dio procesa postajanja etnički svjesnima, vitalni dio procesa marginalizirane skupine u potrazi za vlastitom emancipacijom. Upravo je stoga zanimljivo da je, za razliku od ostalih primjera mitova o povijesnim osobama, mit o Aleksandru Velikom u makedonskoj usmenoj književnosti slučaj iznimka, a ne pravilo. Folklorna je građa prilično ograničena kada je riječ o ovoj temi, i to na “ukupno šest legendi i samo jednu pjesmu u dvije varijante”.¹³ Smatra se da je inspiracija za provedbu ovog lika u folkloru zapravo preuzeta iz popularnosti ranije spomenutoga srednjovjekovnog romana o Aleksandru Velikom.

Ove narodne legende imaju atipični odnos prema povijesti s različitim razinama povijesne korektnosti jer postoje slučajevi povijesno točnih legendi koje prikazuju borbu između Aleksandra i perzijskog kralja Darija, kao što postoje i kontaminacije povijesti s univerzalnim fantastičnim elementima kao u legendi o Aleksandrovu traganju za besmrtnom vodom, ali osim toga postoje i primjeri potpune nespojivosti s povijesnom istinom, kao što su legende o njegovoj borbi protiv Turaka. Zapravo, posljednja je klasičan primjer epskog anakronizma, tj. transfera života nekog lika/junaka iz jednog razdoblja u drugo koje je ključno za jednu naciju. “Ova pojava se smatra razumljivom, zakonomernom i opravdanom imajući u vidu poznati momenat u folkloru: ovisno o specifičnoj povijesnoj situaciji poznate junaci iz prošlosti koji su živjeli i djelovali na određenom području mogu se adaptirati u današnje vrijeme (...)”¹⁴ Ustvari, to je stanje u kojemu povijesne osobe koje su igrale veliku ulogu u povijesti jednog naroda ne umiru, već u novoj povijesnoj situaciji nastavljaju živjeti kao mit.

Ipak, najveća je dvojba za nas razlog zašto je broj tih folklornih kreacija tako malen i gotovo da i nema primjera ovog motiva u početnim fazama makedonske suvremene književnosti (nakon 1945. godine), i obrnuto, zašto se Makedonija suočava s naglim porastom suvremenih književnih i kulturnih kreacija na ovoj temi i zašto Aleksandar postaje novi junak nakon osamostaljenja zemlje? Je li to utjecaj političke volje i medijske kampanje koja povezuje antičko-makedonski identitet s novoosnovanom državom (nakon raspada Jugoslavije), kao npr. objavljivanje Plutarhove biografije Aleksandra Velikog?¹⁵ Tu je i pitanje kako se njegov lik tumači u novim književnim djelima, posebno onim pisanim iz perspektive postmoderne.

¹² Usp. Ермис Лафазановски, *Антрополошки дијалози*, Скопје: Магор, 2002, str. 62.

¹³ Кирил Пенушлиски, *Митот и фолклорот – разглед на мотиви*, Скопје: Зумпрес, 1996, str. 36.

¹⁴ Танас Вражиновски (прир.), *Народна митологија на Македонците*, Кн. I, Соработници: Ристески Љ., Караџоски В., Симоска Л., Скопје–Прилеп, 1998, str. 27.

¹⁵ Ova biografija objavljena je 1994. godine (Detska radost) u impresivnoj nakladi od 100 000 komada (s obzirom na to da se knjige uobičajeno tiskaju u samo 500-1000 komada). Knjiga je podijeljena besplatno čitateljima dječjih novina. (Кирил Пенушлиски, *Митот и фолклорот – разглед на мотиви*, Скопје: Зумпрес, 1996, str. 35). U tom razdoblju bilo je i ostalih sličnih akcija i prijevoda, kao npr. “Alexander the Great” Ulricha Wilckena i “Macedonian imperialism” J. R. Ellis. Penušliski vjeruje da su oni nadahnuli dio lokalne produkcije koja se kasnije razvijala.

Polazeći od stava jednog od vodećih svjetskih stručnjaka za antičku Makedoniju, Eugene N. Borza, “postoje tri Aleksandra, ili Aleksandar na tri zasebna nivoa”. Prvi od njih je mitološko-romantičan Aleksandar, koji je Aleksandar iz književnosti osamdeset naroda od britanskih otoka pa sve do Malajskog poluotoka. “On je div u književnosti i narodnoj tradiciji i njegovo ime i osvajanja, zamišljeni ili istiniti, su vjerojatno najpoznatiji u odnosu na bilo koji drugi u naše vrijeme.” Drugi Aleksandar je povijesni ... Povijesno, on je rangiran kao jedan od najznačajnijih osoba koje su ikada živjeli, na temelju njegovog duhovnog i fizičkog savršenstva i na promjenama koje je napravio u povijesti tog dijela svijeta. Treći Aleksandar je Aleksandar čovjek. Ono što nam omogućava da razumijemo stvarne teškoće tog čovjeka je “stalni sukob između mitološke i povijesne ličnosti...”

Što se tiče ovih triju razina tumačenja Aleksandrove slike, u makedonskom folkloru i u pričama nastalim pod utjecajem srednjovjekovnog romana *Aleksandrida* prvi je tip bio dominantan, dok se makedonska suvremena književnost, ili makar najveći dio književnih djela o Aleksandru Velikom, više fokusira na čovjeka. Tako hibridni roman *Aleksandar i smrt* pisca Slobodana Mickovića “eksperimentira s tehnikama novog historicizma, kao i sa psihološkim i epistolarnim romanom”¹⁶ i pretpostavlja dokumentiranu povijesnu pozadinu. Međutim, dopune u velikoj priči, mitskoj ili povijesnoj, jer roman počinje s poznatim krajem (Aleksandar je umro. On je mrtav.), u isto vrijeme revitalizira i relativizira, otkrivajući provokativna i poticajna značenja u nepoznatim detaljima o Aleksandru.¹⁷

Zbog toga je Micković u središtu svoje naracije postavio ne samog Aleksandra, već jednog od njegovih neznanih sudionika, Arhideja koji ulazi u dijalog i sa samim carem i s imaginarnim čitateljem njegovih zapisa, Aristotelom. U ovoj kompleksnoj komunikaciji, tu je svakako i suvremeni čitatelj, do koga je Arhidejev rukopis doputovao kroz vjekove.¹⁸ Tako se povijesni i fikcionalni književni svjetovi ukrštaju u ovaj roman, čije čitanje “u hermeneutičkom ključu identiteta i drugosti otvara više teorijskih spoznaja. To čitanje otkriva da iako je umjetnički hronotop postavljen u aleksandrijskoj epohi, sam tekst dostiže visoku razinu kulturnog vraisemblance sa svojom suvremenošću, dosegnuvši probleme bezvremenske, univerzalne naravi.”¹⁹ Među njima prije svega ističemo problem relativnosti istine, ali i prolaznosti života, ljudske slabosti i svijesti o sudbini.

Drugi primjer koji može ilustrirati prisutnost Aleksandra Velikog u makedonskoj književnosti je kratka priča “Freska br.1: Aleksandar, Aristotel. Smrt Aleksandra grešnika – Dom duše” Venka Andonovskog (iz njegove zbirke kratkih priča *Freske i groteske*, u kojoj je Aleksandar “u potrazi za zagonetkom koja će potvrditi

¹⁶ Петар Волнаровски, “Новите духовни тенденции на македонскиот современ роман”, *50 години од македонскиот роман* (Научен симпозиум Скопје 28-29 ноември 2002 година), Скопје: Институт за македонска литература, 2002, str. 66.

¹⁷ Usp. Aleksandar Prokopiev, *Postmoderen Vavilon*, Скопје: Институт за македонска литература, 2000, str. 93.

¹⁸ Isto, str. 79.

¹⁹ Елизабета Шелева, *Културолошки есеи*, Скопје, 2000, str. 142.

njegovu sposobnost da posjeduje cijelu mudrost”.²⁰ On želi zadatak koji ne može riješiti, tako da mu Aristotel daje uputu: “Saznaj svoju dušu. Izgradi komoru s jednim zidom i jednim prozorom. To je tvoja duša.” I premda je uspio u izgradnji okrugle sobe bez prozora, jer staklo ne može biti rastopljeno, kao što mu kaže Aristotel: “Ti si riješio zagonetku koju sam mislio da nikad nećeš riješiti. Ali, nikada nisi dobio poruku ove zagonetke: mislio si na rješenje, a ne na ono što je pitanje tebi govorilo.”²¹ Pouka koju je Aleksandar dobio je da ne rješava zagonetke koje je tražio da budu nerješive.

Treći je primjer kazališni hit *Aleksandar* Ljubiše Georgijevskog, redatelja i dramskog pisca, ali ujedno i političara, bivšega predsjednika Parlamenta Republike Makedonije. Napisana 2005. godine, a postavljena na pozornici 2009., očito je da drama ne može biti distancirana od političkoga trenutka, kao znak tijekovne politike prema intenziviranju mita Aleksandra u makedonskom kulturnom i društvenom životu. U ovoj “agoniji u sedam scena”, jedno je od glavnih pitanja dilema oko različitog utjecaja Aleksandrove majke koja ga odgaja da postane najveći čovjek ili bog na zemlji, i s druge strane njegov učitelj, veliki Aristotel, koji ga poučava kako ostati čovjek. Njegova posljednja i najveća pouka za Aleksandra je da se zahvaljuje bogovima svako jutro za svaki novi dan i da upamti da je smrtan. Ova dva kontradiktorna, ali jednako snažna poticaja stvaraju konfuziju u Aleksandrovoj glavi. Rastrzan između njih, on priznaje da se osjeća kao da ima dva mozga, “jedan mračni i noćno tajni, misteriozan, lažna srca, prevareni, ali kreativni, jednom riječju – ženski, a drugi – svijetao, jasan, logičan, analitički i smrtonosan za tamu”²² pa se pita može li ih pomiriti sa sobom i unutar sebe, kako bi postao bog.

Drugi dio priče univerzalna je potraga za značenjem nečijih djela. Aleksandar stalno sebi postavlja ista pitanja: je li njegov pokušaj da zavlada svijetom ustvari besmislen. “To je sve nizašta! U ovih četrnaest godina vodio sam makedonsku državu, uključujući njezine najhrabrije muškarce u nemogućoj misiji – nizašta! Širio sam makedonsku slavu od Pele do Inda na oštrim i krvavim kopljima makedonske falange – nizašta!”²³ Ovo pitanje isto je pitanje besmisla ljudskih napora koje je naglašavao i Micković, jer kako kaže i Borza mi znamo što je Aleksandar učinio, ali ne znamo kako i zašto je to učinio, dakle svatko tko se bavi s njim, na jedan ili drugi način, dijeli potrebu dati smisao njegovim besmislenim osvajanjima, a ta potreba “dolazi upravo iz mogućnosti u književnosti postaviti se skeptično, dijaloški, čak i polemički prema službenoj historiografiji i prema ideološkoj slici povijesti”.²⁴

Postoje i puno drugih književnih djela o Aleksandru Velikom, kao što su dječji roman Mitka Mandukova *Dom Aleksandra*, brojne romaneskne povijesne knjige

²⁰ Јасна Котеска, *Постмодернистички литературни студии*, Скопје: Македонска книга, 2002, str. 221.

²¹ Андоновски Венко, *Фрески и гротески*, Скопје: Македонска книга, 1993, str. 24.

²² Љубиша Георгиевски, *Александар*, Скопје, 2005, str. 14. [neobjavljena verzija]

²³ Isto, str. 40.

²⁴ Лорета Георгиевска-Јаковлева, *Книжевноста и културната традиција*, Скопје, Институт за македонска литература, 2008, str. 46.

(najpopularnije su one o istoriji Makedonije Vasila Tupurkovskog),²⁵ nekoliko poetskih kreacija Petreta Bakevskog, Jordana Danilovskog, Petra Boshkovskog, Vladimira Shopova, Vladana Velkova i mnogo drugih, i već etabliranih pisaca, ali i puno mladih, skoro nepoznatih autora. Jedan pokušaj da se napravi popis svih ovih djela govori o 78 suvremenih književnih ostvarenja iza 1991. godine u makedonskom književnom kontekstu,²⁶ mada se nama čini da je taj broj daleko veći, već s time da u tom popisu nisu navedena djela koja smo upravo analizirali u ovom radu.

U nekim od tih umjetničkih vizija Aleksandar je iskorišten kao jedna od velikih priča modernizma (u smislu zajedničke ideologije i identiteta, s naglaskom na povezanost antičkih i današnjih Makedonaca), ali još više kao jedan od narativa postmodernizma, inzistirajući na slobodi, individualizmu i aktivnom odnosu prema povijesti (kao neuspjelom pokušaju ujedinjenja svijeta, naroda i kultura). Zapravo, i analizirani Micković, i Andonovski, i Georgievski koriste postmodernu radnju dekonstrukcije, što bi značilo da ni jedno od ovih književnih djela nije izravno promicanje ideologije Aleksandra kao sinonima makedonske samoidentifikacije, nego iako su usmjereni prema prošlosti, oni koriste ironičnu crtu, gdje je prošlost prisutna kao stvarno stanje.

To je razlog zašto Micković inzistira na apsurdnosti života, neizbježnosti sudbine i neizbježni kraj Aleksandra poput svakog čovjeka, pitanje trivijalnosti života i naše želje naspram prisutnosti smrti. To je razlog zašto Andonovski zove Aleksandra pametnim i mudrim, ali i pohlepnim, žustrim i neumjerenim. U njegovoj priči, Aristotel daje sljedeći dojam za Aleksandra: "On je genije (...) jednog dana njegova neumjerenost će poći za svijetom, a zatim će ga osvojiti. No njegova duša će patiti, jer je krhak, poput egipatskog stakla, a on neće biti u mogućnosti držati granit svoje pohlepe."²⁷ Napokon, to je razlog zašto Georgievski često koristi i ironiju i autoironiju, kao u predstavljanju slike Makedonaca i Grka i razliku između njih: "Od kada Makedonci misle?" ili "Kada Makedonci misle da misle, oni misle samo na to kako da si međusobno ubodu nož u leđa."²⁸ Također, moglo bi biti vrijedno spomenuti da u njegovoj drami glavni povjesničar Klit zapravo piše dvije verzije povijesti, jednu na makedonskom, jednu na grčkom jeziku, što se može shvatiti kao pokušaj da se prezentira poznata činjenica da povijest uvijek ima dvije strane, kao napor da se pomire dvije sukobljene strane političkog spora oko povijesne istine. Dakle, čini se da makedonski književni primjeri o Aleksandru Velikom

²⁵ Dr. Tupurkovski profesor je međunarodnog prava, ali također i dio političke scene u Makedoniji kao predsjednik političke stranke "Demokratska alternativa". Značajan je njegov angažman kao člana Predsjedništva SFRJ, Predsjedništva CK SKJ i CK SKM.

²⁶ Mladenoski daje precizan popis ovih djela o Aleksandru Makedonskom u suvremenoj makedonskoj književnosti, proračenu kratkim komentarima, glavno o tematici koju ova djela obuhvaćaju. Zaključak je da "Со оглед на фактот дека новото време носи, и од аспект на квантитетот и од аспект на квалитетот, сè повеќе и повеќе македонски книжевни дела за Александар Македонски и воопшто за античка Македонија, треба да се очекува во иднина таквата тенденција не само да се одржи, ами и да се динамизира и да доживее подем." (Ранко Младеноски, "Александар III Македонски во современата македонска книжевност", *НИЕ, електронски магазин*, год. I, бр. 2, (2012), Скопје, str. 45).

²⁷ Андоновски Венко, *Фрески и гротески*, Скопје: Македонска книга, 1993, str. 20.

²⁸ Љубиша Георгиевски, *Александар*, Скопје, 2005, str. 9. [neobjavljena verzija]

“nisu samo modeli prošlih događaja, već i metaforičke tvrdnje koje sugeriraju odnos sličnosti između tih procesa i događaja i priče koje uobičajeno koristimo za obogaćivanje događaja iz naših života s kulturno sankcioniranim značenjima”.²⁹ Ipak, to nije uvijek slučaj. Nasuprot konceptu metapovijesti i stvaranja mitova kako bi se predstavila naša slika povijesti, u makedonskim primjerima također imamo upotrebu povijesti u cilju reprezentacije sadašnjosti.

Ovoga principa ima u primjerima kipova Aleksandra Velikog postavljenih u gradovima Štip i Prilep tijekom posljednjega desetljeća, još više u 22 metra visokom kipu Aleksandra i njegova konja Bukefala izgrađenog u Firenci, a postavljenom na glavnom trgu u Skoplju. Iako se spomenik službeno zove “Ratnik na konju”, izazvao je velike reakcije javnosti, krajnje ispoljarizirane u dvama suprotnim stavovima. S jedne strane vjeruje se da je konačno vrijeme za Aleksandra da dobije svoje zasluženo mjesto u kulturnom pamćenju našega glavnoga grada, s druge strane, njegove dimenzije nisu proporcionalne veličini trga i okolnih objekata, a da i ne spominjemo iracionalnu potrošnju u ovim recesijskim vremenima za skulpturu koja neće ujediniti različite etničke skupine koje žive u zemlji, ni same Makedonce. Oštra debata postavila je Aleksandra između simbola državnosti i nacionalnoga identiteta i eklatantnog primjera nacionalnog kompleksa.

Ali, ova je skulptura samo nastavak zbroja djelovanja koja su bila predmetom suprotstavljenim reakcijama, s jedne strane, kao hrabrog, odvažnog političkog djelovanja u obrani naše vlastite povijesti i nacionalnog identiteta, a s druge kao nepromišljenog političkog djela, unatoč grčkom poricanju našeg imena, kao što su i slični spomenici njegova oca i majke, u zasebnim skulpturama, također ukrašenim fontanom i pridruženim ukrasima, zatim antičke skulpture postavljene ispred socijalističke zgrade Vlade, imenovanje zračne luke u Skoplju imenom Aleksandra Velikog, isto kao i autoceste koja prolazi kroz zemlju, zatim imenovanja Gradskog stadiona u Skoplju imenom Filipa Drugog, itd. Zbog toga je u javnosti osmišljen i izraz tzv. antikvizacije sa značenjem socijalnog inženjeringa vlastite antičke povijesti. Očito je zavodljivost Aleksandra u tome da je “dovoljno snažan da izazove oko sebe političku igru ili borbu oko prava da budemo njegovi pravni sljednici i stoga osporivanje onih koji ga nelegitimno uzimaju samo za sebe”.³⁰ Da ponovo citiramo Borzu, interes o Aleksandru Velikom oduvijek je u velikoj mjeri ovladavao ljudsku maštu. “Priroda ovog procesa je složen fenomen.”³¹ To je vidljivo iz svih ovih primjera koji potvrđuju da je mit o Aleksandru Velikom još uvijek živ i još uvijek izaziva interes i publike i autora, kao i to da je mit daleko važniji od stvarnosti njegova života, daleko fascinantniji nego povijest.

Na kraju, postoji još jedan aspekt Aleksandrova života koji je kontroverzan, a to je ono što danas nazivamo seksualni identitet. Poznato je da je on prihvaćen u svijetu kao homoseksualna (ili biseksualna) ikona, ali i da to izaziva reakcije, recimo kao onu kada je jedan konzervativni grčki odvjetnik prijetio Oliveru Stoneu sudskim postupkom za-

²⁹ Hayden White, “The Historical Text as Literary Artefact”, *The Norton Santhology of Theory and Criticism*, Ed. V. B. Leitch, New York – London: W. W. Norton&Company, Inc., 2001, str. 1718.

³⁰ Наташа Аврамовска, *Ex Libris*, Скопје: Менора, 2000, str. 230.

³¹ Н. Еуген Борза, “Вовед во студиите за Александар”, во Вилкен Удрих, *Александар Македонски*, Превод од англиски Славе Николовски – Катин, Скопје: Мисла, 1988, str. 5.

branjanja njegova filma. U tom je kontekstu Aleksandrov kip na Trgu u Skoplju, također, po analogiji, svojevrsna gej ikona. “Sama estetika kipa je studija homoseksualne ikonografije. **Ocrtanost** istaknutih mišića, spartanske sandale, kratka suknjica i uski oklop, podignuti položaj konja i na kraju istaknuto erektilni mač su jaki simboli seksualnosti, a njezina gay orijentacija je evidentna u samoj monumentalnosti, kao i u ispoliranim linijama lica i talasaste kose.”³² Ove teze, zajedno s najavama nekih inozemnih LGBT udruženja o organiziranju hodočašća njegovu spomeniku u Skoplju, dodatne su dimenzije ovoga već grotesknoga spora, posebno imajući u vidu homofobičnu kampanju aktualne politike u zemlji.

Zaključak je više nego očigledan. U makedonskom slučaju, politički, društveni i ideološki procesi utjecali su i odredili recepciju mita o Aleksandru u velikoj mjeri, mnogo više od same nacionalne povijesti.

LITERATURA

- Арсовски, Петар, “Аце, бејби”, Утрински весник, <http://www.utrinski.com.mk/?ItemID=A6AB065865019E48A175D93A37148E7C>, (7. srpnja 2011.)
- Аврамовска, Наташа, *Ex Libris*, Скопје: Менора, 2000.
- Венко, Андоновски, *Фрески и гротески*, Скопје: Македонска книга, 1993.
- Борза, Н. Еуген, “Вовед во студиите за Александар”, Вилкен Улрих, *Александар Македонски*, Превод од англиски Славе Николовски – Катин, Скопје: Мисла, 1988, str. 5-27.
- Волнаровски, Петар, “Новите духовни тенденции на македонскиот современ роман”, *50 години од македонскиот роман* (Научен симпозиум Скопје 28-29 ноември 2002 година), Скопје: Институт за македонска литература, 2002, str. 62-69.
- Вражиновски, Танас (прир.), *Народна митологија на Македонците*, Кн. I, Соработници: Ристески Љ., Караџоски В., Симоска Л., Скопје – Прилеп, 1998.
- Георгиевска-Јаковлева, Лорета, *Книжевност и културната традиција*, Скопје, Институт за македонска литература, 2008.
- Георгиевски, Љубиша, *Александар*, Скопје, 2005. [neobjavljena verzija]
- Грчев, Мирослав, “Збор за глупоста или воинот на клекнат коњ”, <http://okno.mk/node/21838> (5. rujna 2012.)
- Plomaki, Henni, “The War between Us and the Other”, *Folklore in the Identification Process of Society*, Etnologicke studie 1, Bratislava, 1994.
- Jakimovska-Tošić, Maja, “Srednjovekovna Aleksandrida i njezina tradicija u hrvatskoj i južnoslavenskoj beletristici”, *Hrvatsko-makedonske književne i kulturne veze*, *Zbornik radova* 1, Rijeka, 2008, str. 59-73.
- Јовиќ, Дејан, *Причините за распаѓањето на СФРЈ*, Скопје: Темплум, 2003.
- Јонова, Майа, *Белетристиката в системата на старата българска литература*, Софија: Универзитетско издателство “Св. Климент Охридски”, 1992.
- Котеска, Јасна, *Постмодернистички литературни студии*, Скопје: Македонска книга, 2002.

³² Петар Арсовски, “Аце, бејби”, Утрински весник, <http://www.utrinski.com.mk/?ItemID=A6AB065865019E48A175D93A37148E7C>, (7. srpnja 2011.)

- Koteska, Jasna, "Troubles with History", Skoplje 2014, <http://artmargins.com/index.php/2-articles/655-troubles-with-history-skopje-2014#.TxYB-XaSEhM.twitter> (2014).
- Лафазановски, Ермис, *Антрополошки дијалози*, Скопје: Магор, 2002.
- Lyotard, Jean Francois, *Postmoderno stanje*, Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo, 1988.
- Marinković, Radmila, *Srpska Aleksandrida*, Beograd, 1969; novo izdanje teksta: Marinković, Radmila i Jerković, Vera, *Srpska Aleksandrida*, Beograd: SANU, 1983.
- Matajč, Vanesa, "Communist Revolution and Deadalus's Labyrinth: Confronting Two Concepts of Time, Confronting Two Types of Myth", *Interlitteraria 13 (Contemporary Fate of Great Cultural and Literary Myths)*, Vol. 1, (2008), str. 56-72.
- Мицковиќ, Слободан, *Александар и смртта*, Скопје: Култура, 1992.
- Младеноски, Ранко, "Александар III Македонски во современата македонска книжевност", *НИЕ, електронски магазин*, год. I, бр. 2, (2012), Скопје, str. 39-46.
- Мојсиева-Гушева, Јасмина, "Дилема помеѓу постоењето и исчезнувањето (идејата за смртта во романите на Слободан Мицковиќ)", *50 години од македонскиот роман* (Научен симпозиум Скопје 28-29 ноември 2002 година), Скопје: Институт за македонска литература, 2003, str. 84-92.
- Пенушлиски, Кирил, *Митот и фолклорот – разглед на мотиви*, Скопје: Зумпрес, 1996.
- Поп-Атанасов, Ѓорѓи, *Речник на старата македонска литература*, Скопје: Македонска книга, 1989.
- Прокопиев, Александар, *Постмодерен Вавилон*, Скопје: Институт за македонска литература, 2000.
- Пулевски, М. Ѓорѓија, *Славјанско-македонска општа историја* (подготовка: Блаже Ристовски, Билјана Ристовска-Јосифовска), Скопје: Македонска академија на науките и уметностите – фондација "Трифун Костовски", 2003.
- Ристовска-Јосифовска, Билјана, *Ѓорѓија М. Пулевски: револуционер и културно-национален деец*, Скопје: Селектор, 2008.
- Rutherford, Jonathan (ur.), *Identity: community, culture, difference*, London: Lawrence and Wishart, 1990.
- Sellers, Susan, *Myth and Fairy Tale in Contemporary Women's fiction*, Palgrave, 2001.
- Сталев, Георги, *Историја на македонската книжевност. I дел Македонската литература во 19. век*, Скопје: Институт за македонска литература, 2001.
- Стојчевска-Антиќ, Вера, *Одгласи од Александридата; види: Пораки од дамнина*, Скопје: Наша книга, 1988.
- Тодоровски, Гане, *Веда Словена*, Скопје: Македонска книга, 1979.
- White, Hayden, "The Historical Text as Literary Artefact", *The Norton Santhology of Theory and Criticism*, ur. V. B. Leitch, New York-London: W. W. Norton&Company, Inc., 2001, str. 1712-1729.
- Шелева, Елизабета, *Културолошки есеи*, Скопје, 2000.
- Šifler-Premec, Ljerka, "Kako razumjeti mit?", *Heremenutika – teorija tumačenja i razumevanja*, Delo, god. 19, br. 4/5, (1973).

ALEXANDER THE GREAT: A HISTORICAL HERO, NATIONALISTIC MYTH OR GAY ICON?

Abstract

The paper deals with the perception of Alexander the Great in the medieval, folkloristic and contemporary Macedonian culture (in the broadest sense of the term, in accordance with the cultural studies' perspective). Having in mind a specific political condition of the country being denied the right to use its constitutional name and its incapacitation to accede to the NATO and the European Union due to the name dispute with Greece, the establishment of the Macedonian national identity is still an ongoing process that has lasted for over two decades since the former Yugoslavia fall apart. In order to reinforce this fragile national identity, the character of Alexander the Great emerged from the past and became one of the leading topics in the present culture. Using multidisciplinary approach, the paper examines a cultural perspective of identity caught between the nation and narration. This study starts from the medieval period, when the novel *Alexandrida* was perceived as a medieval reading of the cult treatment of the great conqueror Alexander the Great. According to the mentality of the medieval Christian society, the medieval texts depict him as an idealized and typified character of a Macedonian ruler and hero. For this reason, a conscious interventions and modifications of some historical facts have been performed, as well as their replacement with some fantastic elements and imaginary events. Similar processes can be traced into the Macedonian folklore that knows of only six legends and one song of Alexander, all of which have atypical relation toward history, even the cases of epic anachronism. The study continues in the course of adequate literary cases in question (written by Slobodan Micković, Venko Andonovski, Ljubiša Georgievski and many others) to a range of examples of the contemporary art and popular culture. In addition, the paper presents different levels of historical correctness in the pointed works and diverse interpretations of Alexander's image, as well as some public debates in social media with regard to the political contest on the subject of Alexander the Great and his present perception in Macedonia.

Keywords: Alexander the Great, cultural perspective, cult, image, historical correctness

prof. dr. sc. Cvjetko Milanja,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu

EUROPSKI I HRVATSKI IDENTITET – DVA RAZLIČITA I/ILI SLIČNA IDENTITETA

Izvorni znanstveni rad

UDK: 32(4:497.5)(063)

323.1(4:497.5)(063)

Kada danas – u vrijeme opće europeizacije, s jedne strane te euroskepticizma, s druge strane – raspravljamo o hrvatskom nastojanju za europskim integracijama, mada je i sam pojam integracija neadekvatan, valja tu relaciju, točnije odnos Europe i Hrvatske, promisliti na tri razine. K tome je pridodati i procese globalizacije, iz čega proizlazi složenost odnosa i “račvanje” na više utjecajnih i konstitutivnih aktera u stvaranju “novog identiteta”. Potrebno je napomenuti kako naše promišljanje nije usmjereno nekakvim ideološkim (vrijednosnim) tumačenjima, pa se neće ni raspravljati o opravdanosti primjerice euroskepticizma, ili jednako o utopijnosti *vunderlanda*. Nastojat će se načelno skicirati, prema mojemu mišljenju, tri bitne razine stvaranja “novog identiteta”, koje su se događale i dalje će se događati htjeli to mi ili ne. Te su tri razine identitet Država-Nacija, Europsko-unijski identitet te globalistički identitet.

Ključne riječi: identitet, Država-Nacija, Europsko-unijski identitet, globalistički identitet

Da bi se raspravljalo o hrvatskom nastojanju za europskim integracijama u vrijeme opće europeizacije i istodobno euroskepticizma, odnos Europe i Hrvatske nužno je promišljati na tri razine. Ne smiju se zaboraviti ni procesi globalizacije iz kojih proizlazi složenost odnosa i podjela utjecajnih i konstitutivnih aktera u oblikovanju “novog identiteta”. Valja istaknuti da rad nije usmjeren na bilo kakva vrijednosna tumačenja pa neće biti riječi o opravdanosti primjerice euroskepticizma ili pak utopijnosti budućega *vunderlanda*. Namjera rada je ukratko skicirati tri važne razine stvaranja “novog identiteta” – identitet Država-Nacija, europsko-unijski identitet i globalistički identitet – koje se neovisno o našim htijenjima događaju i događat će se.

Na razini Država-Nacija, dakako, riječ je o vremenu prve moderne, kako to danas politološka literature naznačuje.¹ Načelno, nacija državljana svoj identitet bi trebala potražiti u praksi građana, onoj praksi naime koja koristi demokratska prava u životu zajednice. Države su se u Europi formirale uglavnom u 19. stoljeću, osim “starih” država (Francuska, Austrija, Engleska), pa su primjerice Italija, Njemačka, pa i Srbija, u 19. stoljeću najprije osnovale državu prije nacije, dok je Hrvatska u istom stoljeću najprije stvorila naciju. Za nju mi možemo reći da je kao politička ideologija bila u romantičkom

¹ Usp. Jürgen Habermas, *Eseji o Europi*, Zagreb: Školska knjiga, 2008; Ulrich Beck, *Moć protiv moći u doba globalizacije*, Zagreb: Školska knjiga, 2004; Anđelko Milardović, *Druga moderna*, Zagreb: Centar za politološka istraživanja, 2011; Anđelko Milardović, *Tri eseja o euroskepticizmu*, Zagreb: Centar za politološka istraživanja, 2012.

“zagrljaju” kako bi konstruirala kolektivni identitet (čak maksimalističko nadnacionalni), ali je neprijeporno da je taj (kulturni) konstrukt (odozgo) “proizveo” stvarnost koja se u krajnjoj liniji svela na kroatizam, kako je isticao Vukotinović, i kao takva postala je zbiljska i ostvarena.

Nego, navedeno ima za posljedicu nekoliko elemenata koji su ulazili u konstrukciju identiteta. Ako je najprije konstituirana Država, ona je pod svojom ingerencijom imala one identitetske tvorbene elemente koje je Hrvatska već “spravila” i prije samostalne državnosti (1991.), od jezika, kulture, do ustavno-pravne legislative. Državi je, kao novotvorbi, sa svojim institucionalnim mehanizmima bilo relativno lako profilirati, projicirati i normativizirati, pa dakle i provesti u praksama života, regulative, jer je imala u svojim rukama institucionalne mehanizme koji su legislativu mogli lako provesti u djelo (tako je srpska država, primjerice, propisala jezik). Nije imala otpore, ni vanjske ni nutarnje (zasad apstrahirajmo ratne opasnosti i unutarne partikularizme), za provedbu segmenata koji ju je tvorio (primjerice jezik) kao samosvojnu i cjelovitu Državnu jedinicu. Hrvatska je, dakako i ranije sa Saborom imala državosni status, ali ne i samostalnu državu (osim u razdoblju narodnih vladara), sa svoje strane, pa je u državu (1990.) “uplovila” sa svim tim, već gotovim, elementima, ali stoga jer nije imala državotvornih iskustava, već gotovi segmenti “lebdjeli” su slobodnije i kao da su se opirali “okupljanju u cjelinu”, pa je zato i valjalo strože kontrolirati normativnosti, što se na žalost nije uvijek ispunilo u punini.

No kada se razmotre glavni konstitutivni elementi, vidjet će se da su i europski i hrvatski slični ili jednaki. Tako, primjerice, sferu kulture čine elementi od antičke preko srednjovjekovlja do prosvjetiteljstva i moderne, kako u pojedinostima tako i u različitostima, koji na prostoru Europe, i Hrvatske, stvaraju multikulturalizam, točnije pluralnost kultura (antička, židovsko-kršćanska, perzijska, arapska, keltska; nacionalna, regionalna), a pravnoj regulativi temelj je rimsko pravo. Kao što se ni u Europi ne nastoji na unifikaciji kulturnoga modela, nego se uvažava pluralizam, pa se jedinstvo sastoji u bogatstvu pluralizama, tako se ni hrvatski kulturni model ne svodi na unifikaciju usmjerenja “praksa života”. Uostalom, hrvatski identitet čine najmanje četiri glavne tvorbene česti zajedno sa svojim kulturnim modelom – mediteranski, panonski, planinski i ličko-gorskokotarski. Slične cjeline možemo prepoznati i u europskoj raznolikosti kojoj treba pridodati sjevernjački model.

Ono što Hrvatska treba zadovoljiti kako bi se pridružila EU-u jesu *formalno-pravni* zahtjevi, što znači da Hrvatska mora prihvatiti pravnu stečevinu na području zakona, normi i ugovora, što je i normalna konzekvencija uljudbe bilo kakva dogovora, od individualnoga do kolektivnoga. Drugi je zahtjev *političke* prirode, pri čemu se dakako ne nameće pitanje nadnacionalne Države, s jedne strane, te možda najslabija karika u europskoj uvjerljivosti, jer je njena politika “neuvjerljiva”, što je i razumljivo jer to nije jedinstvena politika, nego politika svake od njenih članica. Riječ je ovdje jamačno o tome da se Hrvatska mora pridržavati vladavine prava, liberalne demokracije, dakako glede rasne, vjerske, etničke ili spolne diskriminacije, kao i demokratskih izbora. I treći je kriterij *ekonomski*, što znači logika tržišnoga gospodarstva.

Ako smo se složili da su konstitutivni elementi dvaju “samostalnih” identiteta (pluralni europski i pojedinačni hrvatski) donekle slični, jer su uostalom unutar okcidentalnoga kruga, pitanje stvaranja *europskog identiteta* najprijepornije je i najpolemičnije pitanje u recentnoj politološkoj literaturi, oko čijeg “za” i “protiv” postoji već jedva pregledna literatura. Ovdje se ne mora početi s vremenom Rimskog carstva, franačkog ili austrijskog carstva da bi se ukazalo na europske korijene, ili pak mitološko tumačenje, iako je Europa proizvodila mitove, ali druge vrste. No nije neuputno ukazati na kategoriju *individualizma*, kao bitno europsku tvorbu, koja je osviještena Rousseauom i Kantom, i ostvaruje se u političkom, gospodarskom, znanstvenom i umjetničkom polju, što je opet bitno europska značajka, i njen “izvoz” u ostatak svijeta.

Nego, za naše polje promišljanja važniji su “skorašnji pogledi”. Tako, primjerice, Luhmann² u svojem čitanju Europe govori o nekoliko (pet) razina semantike koje tvore “značenje” Europe, a koje možemo svesti na dvije kategorije. To je na prvom mjestu tradicija, to jest *kulturno* dobro, što (tradiciju) ne valja držati, poput njega, kao predmodernog, jer je ono konstitutivno, pa dakle i (dijelom) ontološko. Kulturni su konstrukti i proizvodili “konstituciju”, “identitet” i ne mogu se tretirati kao “potrošeno dobro”, jer to logika permutacije i nadogradnje ne dopušta. Na drugom je mjestu *društvo* kao cjelina, ali ona cjelina koja se konstrukcijski sastoji od dijelova – kako na razini društvene strukture tako i na razini institucija, što bismo radije sveli na razinu administracije, birokracije, koja je u sekularno strukturiranim zajednicama vodila brigu o “horizontalnom” i “vertikalnom” strukturiranju i funkcioniranju, jer se pritom eliminiralo transcendentno pred/strukturiranje. Ta razina implicira i političko-demokratski i pravno-etički aspekt kao “trajno dobro”, kao što tu spada i znanstveno (prosvjetno) ekipiranje i osvještavanje “subjekta” (pojedince i kolektiva).

Jednu od najsustavnijih i najpromišljenijih debata ponudio je Habermas, na kojeg su se, u većoj ili manjoj polemičkoj mjeri, nadovezali i drugi poznati autori, poglavito oni iz sektora euroskepticizma, mada je i sam Habermas kasnije imao znatnih zamjedbi na način funkcioniranja institucionalne izvedivosti normativnih preskripcija, dakle polemizirao je sa svojim ranijim tezama. Habermas,³ prema mojem mišljenju, dobro utemeljuje svoje teze na pretpostavci, naime, da nije nužan jedan europski narod za tvorbu ustavotvornoga “subjekta”. To je čak i krivo postavljeno pitanje jer je riječ o uvjetima koje građani moraju ispuniti kako bi mogli proširiti svoju građansku solidarnost iznad svojih nacionalnih granica, a u skladu, rekao bih, sa svojim manjkom, a to je osnovni nedostatak solidarnosti. Riječ je, dakle, o pravno prenesnoj solidarnosti. Riječ je jednostavno o otvaranju “nacionalnih jedinica” prema realizaciji stvaranja “zajedinčke volje” kako bi se nacionalno “spustilo” na “građansko”, pa bi u konzekvenciji Europa bila Europa građana, a ne nacija u strogom smislu riječi.

Oslanjajući se na kantovski shvaćen republikanizam, Habermas definira politički liberalizam kao sekularno i postmetafizičko “opravdanje normativnih temelja demo-

² Usp. Niklas Luhmann, *Društvo društva*, Zagreb: Breza, 2011.

³ Usp. Jürgen Habermas, *Eseji o Europi*, Zagreb: Školska knjiga, 2008, str. 137-149.

kratske ustavne države”⁴. Da bi se, oslobodivši se od svih mogućih “perifernih” nanosa, ta normativnost komunikacijski, što znači društveno i kulturološko, realizirala, nužno je biti načistu s činjenicom da demokratski proces vrijedi kao postupak legitimnog zakonodavstva; nadalje, da demokratski proces utemeljuje pretpostavke o racionalnoj prihvatljivosti, koja uvažava neunificiranost, te da pravna institucionalizacija takva postupka demokratskog zakonodavstva osigurava liberalna kao i politička temeljna prava.⁵ Ono za što se Habermas zalaže je “demokratsko državljanstvo” koje izbjegava biti ukorijenjeno u nacionalni identitet, a radije se usidruje u zajedničku političku kulturu i Ustav. To što je i sam autor kasnije spoznao da se Europa rastrojava zbog malformacija (šovinizam, ksenofobija, uski nacionalni ekonomski i financijski interesi, “supermarketizacija”), pa se u tomu smislu razočarao donekle, drugo je pitanje i ne ulazi u čisto načelne raspave o idealnotipskom (postnacionalnom, kozmopolitskom) modelu funkcioniranja. Slično bi se trebale, u načelu, odbaciti i moguće kritike, kao primjerice Henninga Ottmanna,⁶ pozicije inače euroskepticizma, posebice glede kategorije “ustavnog patriota”. Ottmann, izgleda, da zaboravlja Habermasove implikacije, inače ne bi zamjerao previđanje korijena europskog identiteta (helenstvo, kršćanstvo, rimsko pravo). Vrh toga, Habermas problematizira sadašnje, dakle recentno, stanje konstitucije europskog identiteta – sekularizacija, država ispred tržišta, solidarnost ispred učinka, sumnjičavost prema tehnici, svijest o paradoksima napretka, odvratanje od prava jačega, mirovna orijentacija. Ottmannova je temeljna zabluda u tezi da je “identitet nešto predkonstitucionalno”,⁷ dočim je jasno da se identitet, kao konstrukcija, stvara “izvanjskim”, i razlikuje se od subjekta i sebstva. Naravno da Europski parlament pati od manjka demokracije, naravno da Europa nema državotvornoga naroda, što tvrdi i Habermas uostalom; naprotiv, on se zalaže za pluralizam; i naravno da se ne može potpuno ostvariti određen idealnotipski model, o čemu razborit analitik i ne sanja, nego pak nudi model prema kojemu bi se valjalo ravnati kako bi se izbjegle moguće zapreke. Takav tip prigovora zapravo spada u cjepidlačno inačenje, ili kritiku radi kritike.

Moglo bi se reći da su se identiteti počeli udaljavati trenutkom krize modernosti “vraćanjem” iz općosti u pojedinačno. Naime, već se krajem 19. stoljeća uočava pojava nemoći racionalnosti kao sveopćega kvasca napretka i legitimacije u različitim partikularitetnim praksama, a jačanje onoga što će kasnije gotovo normativirati postmoderna. Ponajprije riječ je o individualnom i razlikama kao i dovođenjem u sumnju instrumentalne racionalnosti. Ako, dakle, modernu paradigmu označimo kao organizaciju društva i svijeta na filozofsko-kulturnim zasadama od renesanse i Francuske revolucije, na industrijskoj revoluciji i strojnoj tehnici, sekularizaciji, ili Kantovim riječima kao izlazak čovjeka “iz njegove samoiskrivljene nezrelosti”, tada postmoderna predstavlja slom ili radikalizaciju takva projekta. Dakle, riječ je načelno o ozračju koje će uvažavati pojedinačno (manje zajednice), drukčije i razliku, od političkog sektora (desupstancijalizacija politike), mrežne ekonomije, fleksibilizacije kapitala, do pluralnosti kultura, oblikovanje

⁴ Usp. Jürgen Habermas, *Eseji o Europi*, Zagreb: Školska knjiga, 2008, str. 150.

⁵ Isto.

⁶ Usp. Henning Ottmann, “Quo vadis Europa?”, *Politička misao*, br. 4, 41 (2004), str. 35-41.

⁷ Isto, str. 36.

društva odozdo. Paradoks je možda u tomu da se i taj projekt želi ostvariti “sredstvima” kojima se koristila moderna, u biti znanošću, to jest novim tehnologijama, s jedne strane, te ideologijskim fundamentalizmima, s druge strane.

U stanovitom smislu ponovni povratak od tog koncepta predstavlja *proces globalizacije* u obliku instrumentalne racionalnosti i re tehnologizacije kao i obnovu načina organizacije, proizvodnje, razmjene i potrošnje, informacije, komunikacije i načina životnih praktika, riječju “ekspresivnih vrijednosti”,⁸ glavničarskom sustavu, informacijskom kapitalizmu,⁹ tehnološkim inovacijama i regulacijama. Dakle, globalizacija obuhvaća gospodarsku dimenziju, koju potpomažu dakako informacijsko-tehnološka umrežavanja, te političko restrukturiranje na temelju transnacionalnih postulata (Europska unija), koju prati i kulturna dimenzija globalizacije. Vode li svi ti procesi onomu što filozofska i politološka literatura imenuje nadnacionalnim identitetom¹⁰ koji podrazumijeva normativni tip identiteta utemeljen na liberalnoj postavci “identiteta građana svijeta koja se temelje na pravu i samovlađi”, jamačno u horizontu pluralizma identiteta. Takav nadnacionalni, ili kozmopolitski (Beck) identitet moguć je, prema Ceruttiju,¹¹ na podlozi interakcije četiriju elemenata – međuovisnost (gospodarska, politička, znanstvena, kulturna, tehnološka povezanost), normativni univerzalizam (kultura i politika ljudskih prava), globalna opasnost (opasnost od globalnog društva rizika) i institucionalizacija (stvaranje nadnacionalnih institucija koji preuzimaju odgovornost za rješavanje problema). Kada je riječ o identitetu Europske unije, dakako da on nije oslobođen slabosti od demografske slike do prijepora lokalnog/nacionalnog u odnosu na nadnacionalno (identitet otpora utemeljenog na partikularizmu i minijaturizaciji).

No proces globalizacije, naprotiv, nosi i svoje implikacije – finansijsku i tržišnu logiku – i on se nameće kao svojevrsna Nadinstancija koja stvara nove uvjete “integracija i svođenja”, i koje se ne može osloboditi ni Europa ni Hrvatska, a i ni jedan kutak kugle zemaljske, pa će proces globalizacije ili mundijalizacije ipak na kraju učiniti svoje. Njega ne čini samo tehnološko (internetsko) umrežavanje, ono mu je samo “medij”, nego ga ponajprije čini gospodarska i finansijska interakcija (“inženjering”). Takva nova ekonomija svjetske politike, kao transnacionalna ekonomija, namire relevantno pitanje kako se matrica državno organizirane politike može otvoriti tom izazovu. Za ideju globalizacije, odnosno *kozmpolitizacije* zalaže se Beck,¹² dakako motreći to u idealnotipskom modelu, što je i glede idealnosti i glede otpora prakse pomalo utopijski. Ali nisu li utopije dobrodošle vazda kada se “spašavao” svijet, uz napomenu da novo globalno društvo valja iznjedriti novu etiku, etiku naime koja će uskladiti novu ekonomiju svjetske politike i matricu državno organizirane politike, a da se pritom koliko je to moguće izbjegne opasnost novih kolonizacija.

⁸ Usp. Ronald Inglehart i Christian Welzel, *Modernizacija, kulturna promjena i promjena*, Zagreb: Politička kultura, 2007.

⁹ Usp. Manuel Castells, *Uspon mrežnog društva*, Zagreb: Golden marketing, 2000.

¹⁰ Usp. Furio Cerutti, *Identitet i politika*, Zagreb: Politička kultura, 2006.

¹¹ Isto.

¹² Usp. Ulrich Beck, *Moć protiv moći u doba globalizacije*, Zagreb: Školska knjiga, 2004.

Vrijedi upozoriti na ono što su istakli dosadašnji empirijski nalazi o globalizacijskoj diskusiji: prvo, pritisak globalizacije manji je nego što se pretpostavlja; drugo, globalizacija ne traži naprosto “manje države”, nego na različitim područjima međunarodne politike (politika okoliša, ljudskih prava) transnacionalni akteri traže strože državne regulacije i međunarodnu suradnju; treće, raznovrsne reakcije nacionalnih političkih sustava upućuju na to da ekonomska globalizacija ne uklanja povijesno narasle institucije; četvrto, pritisak globalizacije djeluje različito na djelovanje i autonomiju nacionalnih država.¹³

Ili da zaključimo napatkom onoga što Rifkin naziva *europskim snom* u kojemu je naglasak na uključenosti, raznolikosti, kakvoći življenja, održivosti, univerzalnim ljudskim pravima, dakako interioriziranim, i pravima prirode, te miru.¹⁴ Ili rečeno administrativnijim jezikom, riječ je o proceduralnosti gospodarske suradnje, financijske suradnje, političke i sigurnosne suradnje, ekološke, društvene i kulturne suradnje, kao i institucijske suradnje. To bi u stanovitom smislu, kao zajednički europski projekt zamijenile, ili točnije nastavile ono zajedničko ishodište koje je generiralo Europu, a riječ je o grčkoj znanosti i filozofiji, rimskom pravu, kršćanstvu, renesansi i reformaciji, prosvjetiteljstvu, idejama što ih je namrla francuska revolucija, prvom i drugom industrijskoj revoluciji.

Može se reći da je to san, ali i njega valja okružiti optimizmom, a ne cinizmom, kako bi se bilo u esencijalnoj vrijednosti življenja za taj san. A tomu u prilog svjedoči izvješće Europske komisije iz rujna 2000., (iako puko statistički): 95% Europljana na popisu prioriteta stavlja pomaganje drugima, o čemu svjedoče i brojne dobrotvorne akcije u Hrvatskoj, 92% drži kako je važno cijeniti ljude po onome što jesu, što bi se moglo pripisati kršćanskom naslijeđu, 84% smatra kako je važno biti uključen u stvaranje boljega društva, što je jamačno obol i djelomično zasluga nevladinih udruga, 79% smatra važnim ulagati više vremena i energije u osobni razvitak, što je rad na subjektu u Kantovu i Hegelovu smislu, dok tek 49% drži važnim zaraditi mnogo novaca, što je izrazit antiamerikanizam. Kada bi ankete u Hrvatskoj pokazale sličnost, tada bi vrijedilo živjeti za europski san i unutar njega za hrvatsku komplementarnost tom snu, pa dakle i *hrvatski europski san*. Jamačno ukoliko nestane temeljna diskriminacijska konstituenta, koja je imanentna Europi kako se još danas pokazuje jednako kao i u vrijeme Krleže i Šegedina, jasno naime fundamentalno utemeljenje koje relacionira Središte prema Rubu, Subjekt prema Objektu, Centar prema Margini, Većinu prema Manjini, a sve s namjerom vježbanja strogoće. To bi moglo rastočiti i samu ideju Europe kako je zamišljaju europski tehnokrati.

LITERATURA

Beck, Ulrich, *Moć protiv moći u doba globalizacije*, Zagreb: Školska knjiga, 2004.

Beck, Ulrich i Grande, Edgar, *Kozmopolitska Europa: Društvo i politika u drugoj moderni*, Zagreb: Školska knjiga, 2006.

Castells, Manuel, *Uspon mrežnog društva*, Zagreb: Golden marketing, 2000.

¹³ Usp. Grande/Risse iz 2000. u Beck, nav. dj., str. 44-45.)

¹⁴ Jeremy Rifkin, *Europski san*, Zagreb: Školska knjiga, 2006, str. 433.

- Castells, Manuel, *Moć identitea*, Zagreb: Golden marketing, 2003.
- Cerutti, Furio, *Identitet i politika*, Zagreb: Politička kultura, 2006.
- Habermas, Jürgen, *Eseji o Europi*, Zagreb: Školska knjiga, 2008.
- Inglehart, Ronald i Welzel, Christian, *Modernizacija, kulturna promjena i promjena*, Zagreb: Politička kultura, 2007.
- Luhmann, Niklas, *Društvo društva*, Zagreb: Breza, 2011.
- Milanja, Cvjetko, *Konstrukcije kulture*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2012.
- Milardović, Anđelko, *Druga moderna*, Zagreb: Centar za politološka istraživanja, 2011.
- Milardović, Anđelko, *Tri eseja o euroskepticizmu*, Zagreb: Centar za politološka istraživanja, 2012.
- Morin, Edgar, *Penser l'Europe*, Pariz: Gallimard, 1987.
- Morin, Edgar, *Europska kultura i europsko barbarstvo*, Zagreb: AGM, 2006.
- Ottmann, Henning, "Quo vadis Europa?", *Politička misao*, br. 4, 41 (2004), str. 35-41.
- Rifkin, Jeremy, *Europski san*, Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Singer, Peter, *Jedan svijet: etika globalizacije*, Zagreb: Ibis grafika, 2005.
- Stiglitz, Joseph E., *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*, Zagreb: Algoritam, 2005.
- Todorov, Tzvetan, *Strah od barbara*, Zagreb: TIM press, 2009.
- Žmegač, Viktor, *Europski duh*, Zagreb: Profil, 2012.

EUROPEAN AND CROATIAN IDENTITY – TWO DIFFERENT AND/OR SIMILAR IDENTITIES

Abstract

At the time of the intensive integration processes in Europe and spreading skepticism against EU, Croatia experiences a hot debate about its membership in EU and underlying integration process. The expression an integration process is not the right one, but it is more a relation between Europe and Croatia, which exists on three levels. Croatia is not only confronted with its membership in EU, but also with the world globalization process, which shows how complex this relation is and how many contributive and influential factors would have an impact on "new identity". The paper is not discussing the ideological interpretations or advocates the European scepticism, but at the same time it is not offering some utopic ideal of a wonderland. The paper presents three aspects which influence the creation of "new" identity and these three aspects are: State – Nation, European-Union identity and global identity. These aspects existed before and would prevail also in the future.

Keywords: State-Nation, European-Union identity, global identity

izv. prof. dr. sc. Angelina Banović-Markovska,
Filološki fakultet “Blaže Koneski”,
Univerzitet Sv. “Kiril i Metodij” u Skoplju

OD TRANZICIJE DO GLOBALIZACIJE: POLITIČKI (NE)IDENTITET(I) EUROPE

Pregledni rad

UDK: 321.01(4)(063)
327(4)(063)

Svima je već posve jasno da će se završnica projekta *europskog identiteta* odigrati u jugoistočnoj Europi, koja je, bar za većinu građana EU, još uvijek samo mentalno prazno mjesto, a za njihove vlade predstavlja minornu “sivu” zonu predpolitičke svijesti, koja uporno odbija sudjelovati u demokratskoj potrazi za europskim legitimitetom. Spomenuti projekt ima potrebu ne samo za (re)integracijom postojećih političkih granica, već i potrebu za jednim *demokratskim javnim prostorom*, koji će dovesti kako do političkog, tako i do kultur(al)nog pomaknuća u izgradnji novoga identiteta. Stoga se nameće pitanje, kojim putem ide danas Europska unija gradeći svoj novi, postnacionalni građanski, ili, bolje rečeno, transnacionalni politički identitet? U eseju *Od tranzicije do globalizacije: politički (ne)identitet(i) Europe* pokušat ću dati odgovore na ova pitanja.

Ključne riječi: politički identitet, Europa, tranzicija, globalizacija, Makedonija

Svoja razmišljanja o *europskom identitetu* iznijela sam u knjizi *Politika, kultura, identitet*, koju potpisujemo kolega Kramarić i ja. U toj knjizi zastupam mišljenje da je ovaj koncept, već dugi niz godina, na samom vrhu postmodernih političkih diskursa, koji potvrđuju glasovitu potrebu ne samo za (re)integracijom postojećih političkih granica, već i za jednim demokratskim javnim prostorom, koji bi doveo do kultur(al)nog pomaknuća u poimanju *transnacionalnog identiteta*. Kao društvena vizija okrenuta budućnosti, europski politički identitet ne ovisi samo od civilizacijskog nasljeđa i zajedničke povijesti, već i od kolektivne volje europskih naroda. Nije riječ samo o nekakvom racionalnom odobravanju, nego i o stvaranju jedinstvene transkulturalne matrice s kojom bi se emocionalno mogli identificirati svi etniciteti u okvirima Europske unije. Čak i sama činjenica da je riječ o glocalnom, nadnacionalnom i univerzalnom konceptu koji pored strategije o zajedničkim vrijednostima, pokazuje i interes za nacionalne posebnosti, potvrđuje da se u tom *europskom konceptu različitih nacionalnosti*, mogu prepoznati i male, zaboravljene nacije.

Budući da je svako kulturno ujedinjenje manje institucionalizirajuće od političkog, ili, recimo, ekonomskog ujedinjenja, posve je razumljivo što se pojavom novog političkog vala – *paneuroskog kulturnog nacionalizma* – može otići i dalje od vlastite nacije. Evo što o tome kaže Anthony D. Smith: “Bude li stvorena evropska politička zajednica koja će imati odjeka u *narodu*, možemo biti sigurni da će se na osnovi zajedničkog

evropskog kulturnog nasleđa utemeljiti jedan *paneuropski nacionalistički pokret*, kadar da od tog nasleđa iskuje zajedničke evropske mitove i simbole, vrednosti i sećanja, i to tako da oni ne konkurišu moćnim i energije punim nacionalnim kulturama. Samo na taj način, *pannacionalizam može biti tvorac novog tipa kolektivnog identiteta, koji nadsvoduje pojedinačne nacije, ali ih ne ukida.*¹ [isticanje moje]. No krenimo redom.

U knjizi *Dvadeset i osam stoljeća Europe*, Denis de Rougemont ističe da se vizija o Europi, kao “obitelj naroda”, pojavila u ranom 8. stoljeću, da bi u 14. stoljeću producirala mit koji je stvorio rascjep u srcu Kontinenta. Taj je mit jačao uvjerenje da postoji jedna “unutarnja” zona, jedno “simbolično nesvjesno” koje producira analogiju s frejdovskim poimanjem identiteta. Potisnuvši svijest o korijenima evropske civilizacije, ta je analogija stvorila jedan od najpoznatijih kulturoloških stereotipa, vezanih uz ovo podneblje. Riječ je o Balkanu, dijelu Europe, koji poput utvare, kažu, potkopava liberalno-demokratske procese, plašći evropsku javnost mogućnošću balkanizacije, oprečnom namjerom od “europeizacije” Balkana.

I promjene koje su u proteklom razdoblju zahvatile Balkan, pomogle su stvaranju još jedne, nove paradigme. Riječ je o “tranzicijsko-etnološkoj” paradigmi koju je proizvela decenijska prevlast totalitarne psiho(ideo)logije i socijalističke kulture, na ovim prostorima. Ona je stvorila nove postsocijalističke subjekte, koji nisu imali jasnu predodžbu o principima *građanskoga društva*. Budući da se stari društveni sustav temeljio na etatističkoj opciji, socijalna logika ljudi zatečenih u tranzicijskim životnim uvjetima, u mnogome se razlikovala od logike koja i danas važi u zemljama zapadne Europe, stvarajući time dojam da se u postsocijalističkim zemljama godinama događala kulturna stagnacija, koja je generirala jednu ambivalentnu logiku. Naime, na jednoj je strani (bila) potreba za imitiranjem Zapada, a na drugoj strani – mentalno distanciranje od njegovih vrijednosti. Očito da je pojava “građanskog društva” vezana uz pojavu “građanske svijesti”, kao dio evropske kulture, no prihvatimo li tezu Ernesta Gellnera o balkanskim zemljama kao zemljama “treće vremenske zone”, morali bismo se složiti s konstatacijom da je neuspjeh stvaranja *građanske svijesti* na jugoistoku Europe, posljedica politike koja je promovirala princip “jedna kultura, jedna država”. Ta je politika promijenila geopolitičku kartu Europe (i, vjerojatno će, još dugo, igrati važnu ulogu u njenoj budućnosti), no iako je pothranjivana u doba komunizma, njezine zametke nalazimo i u evropskom građanskom konceptu o jednonacionalnim državama.

Naime, još je 1951. godine, španjolski filozof José Ortega y Gasset, govorio kako su evropske nacije, da bi prevladale osjećaj megalomanije i (ili) provincijalizma, morale razviti politiku nad-nacije i krenuti putem evropske integracije, jer – kao “najsavršeniji” oblik kolektivnog života – nacionalna je pripadnost postala “čisti anakronizam bez perspektive, te stoga i povijesno nemoguć”.² Očito je pojam integracije vezan uz pojam evropske kulturne svijesti, no evropsko je jedinstvo političko pitanje zakonskih oblika i preciznih sporazuma, koji su stvorili povijest evropskoga kontinenta. Otuda i potreba za jednim *konstitucionalnim patriotizmom*, utemeljenom više na zajedničkim idejama, a

¹ Antony D., Smith, *Nacionalni identitet*, Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa, 1998, str. 269.

² José Ortega y Gasset, *Evropa i ideja nacije*, Beograd: Artist, 2003, str. 48-49.

manje na zajedničkim emocijama. Takav bi patriotizam, prema riječima Jürgena Habermasa, unio novu sinergiju, pa bi u okvirima jedne postnacionalne demokracije, mogao postati ostvarljiv i projekt *kolektivnog identiteta*, kao spoj pojedinih nacionalnih težnji i globalnih kulturnih aspiracija europskih naroda. No, samo u uvjetima postnacionalne demokracije, nadsacionalni bi europski identitet mogao zamijeniti nacionalni, uz osjećaj elementarne pripadnosti Europi. Slično razmišlja i Gianni Vattimo, talijanski filozof, koji priznaje da još uvijek ne može zamisliti jedinstvenu nacionalnu svijest. U eseju “Dom Europa” ističe da “ono što nas fascinira kada mislimo na projekt jedne Europe kao jedinstvenoga političkog subjekta, jest upravo taj gotovo apsolutni manjak ‘prirodnih’ osnova na koje se oslanja neka nacionalna svijest. Europa može biti samo jedinstvo ‘kultura’, također i nadasve u smislu u kojem se taj termin suprotstavlja ‘prirodi’. (...) Interesi koje politika mora pomiriti često su radikalno suprotstavljeni, a kako bi došlo do *suglasnosti* potreban je svojevrsan ‘dodatak duše’, dakle, *etička odluka* (...), nešto *analogno patriotskim vrijednostima*...”³ [isticanje moje]. Kao stečena znanja one, još uvijek, nisu postale realnost, no zato jesu veliki potencijal projekta europskog ujedinjenja. One pružaju šansu da se vlastita nacionalna povijest promatra i iz transnacionalne perspektive, koja bi zajednička “mjesta pamćenja i zaborava” pretvorila u paradigmatičke europske “zone dodira”.

Kažu da je patriotizam vezan uz pojmove narod/nacija, ali kada je u pitanju EU, Habermas smatra da je, navodna, *no-demos teza* – ona koja zagovara nepostojanje europskog naroda⁴ – problematična, jer se “oslanja na pretpostavci da samo nacija povezana zajedničkim jezikom, tradicijom i poviješću daje nužnu podlogu političkoj zajednici (...) Želio bih pokazati – kaže on – da ta interpretacija... neće odoljeti detaljnijem ispitivanju. (...) Riječ je o uvjetima koje valja ispuniti da bi građani mogli proširiti svoju građansku solidarnost iznad svojih nacionalnih granica (...)... *Građanska solidarnost* izrasta iz članstva u demokratski ustrojenoj političkoj zajednici slobodnih i jednakih ljudi”⁵.

Ovakva razmišljanja potvrđuju potrebu za europskim ustavom. Naime, bez svijesti o “građanskoj solidarnosti”, ne može se realizirati ni društvena integracija u kojoj bi se putem zajedničke javne sfere, demokratske volje i političke kulture, mogle prevladati pojedine granice jezika i roda, u ispunjenju ideje o europskom identitetu, kao *jedinstvu heterogenih jedinki koje se međusobno identificiraju pojmom – građani*. No kako europski narodi stoljećima žive s mišlju da neki oblik ultranacionalne države stvarno postoji – možda kao *europsko javno mnijenje*, kao *balance of power*, neshvatljiv za sve, no relevantan i stvaran – na Europu se više ne može gledati kao na “stvar”, jer ona je “najveća tajna moderne politike”, kaže Ortega y Gasset.⁶ Njegovo nas razmišljanje ponovo vraća na potrebu o zajedničkom ustavu, otvarajući bolnu temu o krajnjoj fazi europskog ujedinjenja. Zašto?

³ Gianni Vattimo, “Dom Europa”, *Čitanka*, Zagreb: Antibarbarus, 2008, str. 238-239.

⁴ Naime, Unija se ne bi mogla razviti u političku zajednicu s vlastitim identitetom, jer “ne postoji europski narod”.

⁵ Jürgen Habermas, *Eseji o Europi (s priložima Dietera Grimma i Hansa Vorländera)*, Zagreb: Školska knjiga, 2008, str. 143-145.

⁶ Hose Ortega y Gasset, *Evropa i ideja nacije*, Beograd: Artist, 2003, str. 86.

Tema o integraciji pokazuje, zapravo – i to posve očito – da postoji europska *politika privida*, koja stvara rastezljiv, no ipak dobro kontrolirani prostor: s jedne strane je tendencija za otvaranjem prema “različitima”, a s druge je, pak, strane intencija uvođenja strogih regulatornih mjera, ne samo u pogledu zajedničkog ekonomskog tržišta, već i u pogledu zajedničke kulture. Ova me činjenica stalno podsjeća na opasnost da bi se Europska Unija mogla pretvoriti u jednu homogenu, ne-Drugu monokulturu u koju bi se balkanski narodi teško mogli uklopiti, jer oni najbolje potvrđuju ironičnu bit teze o *identitetu kao provokaciji*. Mislim, na “neidentičnost” našeg identiteta, koji bi se mogao pokazati problematičnim u ostvarivanju europskog trans-nacionalnog koncepta. Naime, slika “udvajanja” (slika udvojenih identiteta) koja prati gotovo sve europske subjekte, no ponajviše naše, balkanske, opravdava moju intuiciju koja proizlazi iz mentalnog osjećaja njihala, onog Fort-Da učinka zbog stalnog osciliranja između “izvana i unutra”. Riječ je o jednoj posve nesigurnoj poziciji “perifernosti između”, koja je najbliža možda građanima Republike Makedonije, stvarajući dojam ambivalentnosti što se, u konačnici, i očituje u podnaslovu ovoga teksta – *politički (ne)identitet(i) Europe!*

Prije no što obrazložim svoju tezu, htjela bih podsjetiti da upravo to stalno osciliranje između dviju tendencija – *integracije i proširenja* – otkriva, također, da Europa ima i svoje interne probleme. “Koliko god zvučalo paradoksalno, postoji opasnost da EU, sa svojim krutim pristupom integraciji tijekom sve većega produbljivanja i proširivanja, postane *kočnicom* integracije i kooperacije” – kažu Ulrich Beck i Edgar Grande u knjizi *Kozmopolitska Europa*.⁷ Ova me konstatacija (sugeriram sljedeću formulaciju:) podsjeća na razmišljanju Susan Sontag, da Europi možda i nije toliko potrebno širenje, koliko joj je potrebno konsolidiranje i usavršavanje, da poanta projekta Europske Unije nije u ideji koja bi europeizirala ostatak svijeta, već u ideji debarbarizacije kojom bi se europeizirala sama Europa, što ponovo upućuje na prikriveni raskol između zemalja “stare Europe” i onih sa statusom “novih kandidata”, potvrđujući činjenicu o “Europi različitih brzina”. Ta se činjenica ne može ignorirati, no jedino svijest o zajedničkoj političkoj sudbini može nešto promijeniti. A da bi se to i dogodilo, moraju se prihvatiti i ispuniti dva zahtjeva: prvi je *priznavanje razlika*, a drugi – *integracija različitoga*, jer samo bi se na taj način mogao potvrditi značaj *kulturnih posebnosti* unutar Europe i umanjiti strah od nasilnog brisanja nacionalnih identiteta, kao potencijalnu smetnju homogenizaciji Europske unije.

No kako se ova vizija može artikulirati jedino u Habermasovu “vrtlogu kakofonije višeglasne javnosti”,⁸ postaje jasno da je upravo Sporazum iz Maastrichta ukazao na važnost koju bi *kulturna dimenzija* trebala imati u procesu europske integracije. Jedan od rezultata tog sporazuma je činjenica da su se, u međuvremenu, intenzivirali međukulturni dijalozi, počele su se stimulirati zajedničke kulturne vrijednosti i respektirati nacionalne i regionalne posebnosti, potvrđujući činjenicu da su izvanjski problemi

⁷ Beck Ulrich i Edgar Grande, *Kozmopolitska Europa: društvo i politika u drugoj modernosti*, Zagreb: Školska knjiga, 2006, str. 301.

⁸ Jürgen Habermas, *Eseji o Europi (s prilozima Dietera Grimma i Hansa Vorländera)*, Zagreb: Školska knjiga, 2008, str. 125-126.

odavno i unutarnji problemi Europe.⁹ Budući da ovo referira na europski Jugoistok, možda ponajviše na balkansku regiju koja pod utjecajem čudnih turbulencija stvara dojam da stalno prkosi integraciji, spomenut ću aktualni slučaj Makedonije.

Naime, kontinuirani pritisak koji, u formi kulturnog monizma, Republika Grčka provodi nad Republikom Makedonijom (nepriznavanje makedonske manjine, ustavnog imena i odluka o stavljanju veta na svaku mogućnost da se Makedonija uključi u međunarodne organizacije NATO i EU), bude sumnju da su nekadašnji nepovrjedivi segmenti nacionalnog identiteta (povijesni, zemljopisni, etnički, kulturni, lingvistički), danas samo *krizna mjesta* jednog žalosnog političkog dijaloga, spor između dviju susjednih država i dviju različitih ideologija. Možda priča o Makedoniji i nije toliko važna, no posve je sigurno da važnije od priče koju stvara politika jesu sudbine ljudi koji, u ovom dijelu Balkana, godinama žive svoju kulturnu ambivalentnost, kao da su, istovremeno, i rub i centar europskog sna. Stoga se ne bi smijelo ignorirati nezadovoljstvo makedonskih intelektualaca, usmjereno k različitim oblicima simboličkog nasilja koje, pod plaštom lažnog kulturnog ujedinjenja, nastoji eliminirati svaku kulturnu različitost. No, ako se tim putem želi stvoriti predodžba o političkom (ne)identitetu Europe, o njegovoj *transnacionalnoj viziji*, o novom *postnacionalnom građanskom statusu* Europljan(in)a, onda su građani Makedonije kao stvoreni za usvajanje jednog decentralizirajućeg pogleda, na način kako ga artikulira Hakim Bey, s kojim bi mogla otpočeti kreativna destrukcija starog europskog konsenzusa, koji je potrošio svoju vitalnost i svoj žar.¹⁰

No, niti je Balkan, niti je Makedonija jedini europski problem. Što je, recimo, s aktualnom dužničkom krizom u eurozoni i u svijetu, općenito? Može li ta kriza ohrabriti građane Europe da napuste započeti transnacionalni koncept i da se vrate starim nacionalističkim ideologijama?

U intervjuu za hrvatski tjednik *Globus*, francuski filozof Pascal Bruckner, pokazuje iskrenu zabrinutost za budućnost Europe. “Problem Europe – kaže on – je taj što ona ne postoji niti ekonomski, niti politički (...) Nemamo europsku vojsku, europsku diplomaciju... Ne postoji jedinstvena Europa koja govori jednim glasom... (...), i to je razlog zabrinutosti. Nacije kao da ne postoje, izgubile su mnogo od svoje suverenosti, a Europe još nema.”¹¹

I masovni protesti izazvani recesijom koja je 2008. godine potresla Europu, govore o nezadovoljstvu globalnim procesima. U novoformiranom “identitetu otpora” (izazvanog tim protestima), prepoznali su se svi oni koje je globalizacija iznevjerila. Ipak, opći je dojam da su te demonstracije, kao specifični izraz kozmopolitske demokracije i demokratske političke kulture, naišle na reakcije samo kod integriranih nacija u EU, dok je većina “rubnih” europskih država, ostala nijema, što stvara dojam “kao da” one nisu u stanju upravljati vlastitom sudbinom, a kamoli biti relevantnim subjektima nove političke moći. Znači li to da naša budućnost i budućnost Europe ovisi o potpunoj integraciji

⁹ Usp. Beck Ulrich i Edgar Grande, *Kozmopolitska Europa: društvo i politika u drugoj modernij*, Zagreb: Školska knjiga, 2006.

¹⁰ Usp. Hakim Bey, *The Temporary Autonomous Zone*, <http://www.hermetic.com/bey/taz3.html#labelTAZ>

¹¹ Ekskluzivni intervju Pascal Bruckner (razgovarala Mirjana Dugandžija), *Globus: nacionalni tjednik*, br. 1109, Zagreb (2. ožujka 2012.), str. 42-49.

europskog prostora, ili, možda, u jednoj radikalnijoj “de-linking” strategiji, koja traži duboka promišljanja od strane odgovarajućih institucija svih država ovoga Kontinenta. Što se mene tiče, kako vrijeme prolazi, sve sam više sklona mišljenju Milana Kundere da je jedini smisao ujedinjenog čovječanstva u tome što ono, zapravo, i nema drugog izbora.

LITERATURA

- [Appadurai, Arjun] Apaduraj, Ardžun, “Suverenitet bez teritorijalnosti: beleške za post-nacionalnu geografiju”, *Utvara nacije/The Spectre of Nation*, Beograd: Beogradski krug, 1996-1997, (http://www.alexandria-press.com/arhiva/on_line/No_1/suverenitet.htm)
- [Appadurai, Arjun] Apaduraj, Ardžun, *Kultura i globalizacija*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2011. [original: *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.]
- [Balibar, Étienne] Balibar, Etjen, *Mi građani Evrope? Granice, država, narod*, Beograd: Beogradski krug, 2003.
- Beck, Ulrich i Grande, Edgar, *Kozmopolitska Europa: društvo i politika u drugoj moderni*, Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Bey, Hakim, *The Temporary Autonomous Zone*, <http://www.hermetic.com/bey/taz3.html#labelTAZ>
- Ekskluzivni intervju Pascal Bruckner (razgovarala Mirjana Dugandžija), *Globus: nacionalni tjednik*, broj 1109, Zagreb (2. ožujka 2012).
- [Garton Ash, Timothy] Гартон Еш, Тимоти “Што ако Европа се распадне?”, *The Guardian – Окно*, <http://okno.mk/node/14239> (17. listopada 2011).
- [Ghervas, Stella i Rosset, François] Gervas, Stela i Rose, Fransoa (ur.), *Mesta Evrope: mitovi i granice*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.
- [Giddens, Anthony] Гиденс, Ентони, *Забеган свет*, Скопје: Филозофски факултет, 2003.
- Habermas, Jürgen, *Eseji o Europi (s priložima Dietera Grimma i Hansa Vorländera)*, Zagreb: Školska knjiga, 2008.
- [Kimlika, Will] Кимлика, Вил, *Мултикултурно граѓанство*, Скопје: ИДЦЦО, 2004.
- Majer, Tomas, *Identitet Evrope: jedinstvena duša evropske unije?*, Beograd: Albatros Plus, Službeni glasnik, 2009.
- Ortega y Gasset, Jose, *Evropa i ideja nacije*, Beograd: Artist, 2003.
- [Rougemont, Denis de] Ружмон, Дени де, *Дваесет и осум векови на Европа: европската свет низ текстовите од Хесиод до денес*, Скопје: Култура, 1997.
- [Smalle, Vofgang] Шмале, Вофганг, *Историја европске идеје*, Београд: Clio, 2003.
- Smith, Antony D., *Nacionalni identitet*, Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa, 1998.
- Smith, Anthony D., *Nacionalizam i modernizam: kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2003.
- Sontag, Susan, “Ideja Evrope (još jedna elegija)”, *Odjek*, br. 1-2, (2005), str. 23-25.
- Steiner, George, *Ideja Europe*, Zagreb: Antibarbarus, 2009.

Todorova, Marija, *Dizanje prošlosti u vazduh. Ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.

Vattimo, Gianni, "Dom Europa", *Čitanka*, Zagreb: Antibarbarus, 2008.

FROM TRANSITION TO GLOBALIZATION: POLITICAL (NON)-IDENTITY (IDENTITIES) OF EUROPE

Abstract

It is evident that the final phase of European identity formation would happen in South-Eastern Europe, although for the majority of European citizens, it is still a rather empty, only mental idea. However, for their governments, it represents a minor "grey zone" related to pre-political consciousness which refuses to participate in a democratic search for European legitimacy. The mentioned project tries not only to (re)integrate the present political borders, but also to create a democratic public space which would stimulate the political and cultural promotion to create a new identity. The question raised is: Which way has European Union chosen to create its new, post national, civic or better to say, transnational political identity?

Keywords: politics, identity, Europe, transition, globalization

prof. dr. sc. Ivan Rogić,
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu

MODERNOST I NACIONALNO SJEĆANJE

Izvorni znanstveni rad

UDK: 316.32:159.953>(063)

316.6(063)

Rad se sastoji od sedam dijelova. U prvom dijelu autor pojašnjava vezu između društvenog djelovanja i sjećanja ističući tvrdnju kako je sadržaj sjećanja ključna varijabla koja utječe na načine oblikovanja društvenih praksa različitih sudionika. U idućim dvama ulomcima izlaže se shema osnove strukture sjećanja i argumentira tvrdnja kako treba računati s dvovrsnim sjećanjem: psihičkim i tjelesnim. U četvrtom dijelu analizira se kulturni sklop i poredak kao ključni čimbenik formatizacije memorijske zalihe: i društva i posebnih sudionika. Pri tomu, autor posebno ističe tri obilježja kulture koja izravno utječu na formatizaciju memorijske zalihe. To su semiotičnost, tvorbena sposobnost te normativnost kulture. Zahvaljujući tim obilježjima kulturnog sklopa i kulturnog poretka memorijska zaliha strukturira se i razlučuje po pojedinim sastavnicama te zadobiva intersubjektivnu važnost i valjanost. U idućim dvama ulomcima autor obrazlaže osnovne odrednice modernosti i njezina utjecaja na memorijsku zalihu društva. Autor polazi od tvrdnje kako je u srži modernosti intencija koja cilja *prijelazu iz neslobode u slobodu*. Na tom tragu modernost cilja oblikovati posebne osloboditeljske “viškove”: proizvodne sposobnosti, refleksivnosti, višak vremena, doživljajni višak, te višak dobara. Intervencije u memorijsku zalihu društva ima korijen u istoj osnovi. Stoga modernost teži specifično formatizirati neke njezine sastavnice i prakse. Primjerice, teži u sjećanju centrirati sjećanje na slobodu; teži razviti “delirično” sjećanje na sve te “protočni”, “otvoreni”, subjekt sjećanja. Istodobno dalekosežno profesionalizira i tehnicira raspolaganje memorijskom zalihom društva i razvija posebni, sustavni, odnos spram učenja kao aktivne prakse stvaranja potrebne memorijske zalihe. Ostvarujući te ciljeve modernost izazivlje i samoj modernosti protivne učinke (tehničko “zatvaranje” sjećanja, površnost i banalizacija sjećanja, nasilnost učenja, i druge). U zaglavnom dijelu autor iscrpnije pokazuje zašto je naciji nužno sjećanje. Autor polazi od tvrdnje kako je *nacija autentičnim “proizvodom” modernosti* sa zadaćom praktične socijalne provedbe središnje intencije modernosti: prijelaza iz neslobode u slobodu. Nacija, stoga, prirodno preuzimlje modernu rekonstrukciju memorijske zalihe društva kao djelatnu osnovu. Budući da se konstituira uključujući u svoju osnovu nekolike strukturne pukotine i opreke, nacija i dodatno mora neprekidno proizvoditi viškove sukladne osnovnim intencijama modernosti. U tom kontekstu memorijska zaliha zadobiva vrijednost temeljnog (nacionalnog) dobra. Na drugoj strani, negativni učinci modernosti u formatizaciji memorijske zalihe društva pogađaju i nacionalno sjećanje. Posebne teškoće u suvremenim društvima naciji stvaraju sudionici *konfliktno suprotstavljeni* njezinoj ulozi u procesima modernizacije. Autor ističe tri važnija. To su carstvo, korporacija i društvo pojedinaca. Budući da osporavaju središnje intencije modernosti teže naciju i praktično oslabiti i diskurzivno delegitimirati. Posebno je u tom pogledu osporavanju izložena memorijska zaliha nacije. Autor zaključuje kako nije vidljivo kako će se taj sukob okončati.

Ključne riječi: modernost, pamćenje, carstvo, nacionalna država, korporacija, “društvo pojedinaca”

Sjećanje i društveno djelovanje

Sjećanje/pamćenje, poznato je, predmetom je nekoliko znanstvenih pristupa i disciplina: biologije, antropologije, psihologije, povijesne znanosti, itd. Predmetom je, dakako, i sociologije. Središnji sociološki interes za sjećanje/pamćenje izvodi se iz “jednostavne” činjenice: sjećanje/pamćenje (društvenih sudionika) odlučujućim je čimbenikom u oblikovanju društvenih činidaba. Ako se ne sjećaju/ne pamte, jedva da se mogu predočiti kao sudionici *društvene* prakse. Ili, nešto drukčije: memorijska zaliha s kojom sudionici jednog društva raspoložu presudno oblikuje *obzor* činidbenih mogućnosti u kojemu dotični sudionici oblikuju posebne prakse.

Na apstraktnoj razini moguće je, dakako, predočiti društvene sudionike i bez sjećanja/pamćenja. Njihovo djelovanje tada oblikovalo bi se osloncem na (jednokratno) mišljenje i na (također, jednokratne), prilagodbene oblike ponašanja u odnosu na silnice i konfiguraciju okoliša. To bi imalo značiti kako su prisiljeni na vlastito djelovanje stalno otpočinjati (izvorno: sizifovski), “od nule”, a okončavati ga u sada/ovdje događajnom polju, bez izgleda na premašivanje te granice. Ponuđeno, (premda karikaturalno) niječno zrcalo olakšava točnije razumijevanje uvida po kojemu sposobnost sjećanja/pamćenja društvenih sudionika, te raspolaganje određenom memorijskom zalihom, omogućuje dvostruki “dobitak”. Prvo, omogućuje *višak autonomije* (društvenim sudionicima) bez kojega se u ulozi društvenih sudionika i ne bi mogli učvrstiti. Drugo, omogućuje prijenos društvene činidbe u širi vremenski obzor, gdje se uporaba memorijske zalihe taloži kao podloga stanovita *kontinuiteta* (djelovanja) te, istodobno, i kao jezgra postojana *identiteta* sudionika djelovanja.

Društvena zbiljnost, poznato je, nije *izravnim* otiskom spomenutih svojstava društvenih sudionika: činidbene autonomije, identiteta i težnje ka kontinuitetu (činidbe). U njezino oblikovanje i preobrazbe upletene su različite silnice prirodna podrijetla (pogodnosti, ograničenja, itd.); raznolike konfiguracije nastale u intersubjektivnim mrežama odnosa između pojedinih društvenih sudionika (jezik, institucije, postupci, itd.) koje su, postupno, stekle kakvoću “objektivnih” društvenih stanja; različite sektorske akumulacije tehničke, političke, komunikacijske, gospodarske moći, i srodne sastavnice. No društveno djelovanje za sve spomenute (a i nespomenute) čimbenike i silnice *obvezujuća je upisna adresa*, jer se samo u njemu i kroz njega – “proizvodi” društvena zbiljnost. A budući da društveno djelovanje “troši” samo sudionike sa sposobnošću sjećanja/pamćenja, (i s njoj dodanom, sposobnošću akumuliranja memorijske zalihe), dospijeva se do jednostavna zaključka, nagoviještena i u početnu ulomku: da se oblikovanje i razvitak sposobnosti sjećanja/pamćenja društvenih sudionika *ne mogu odvojiti* od “proizvodnje” – samog društva.

Ovdje je sporedno kako se, procesno (tehnički) oblikuje i razvijaju sama sposobnost i njegova memorijska zaliha: svjesno – nesvjesno, racionalno – intuitivno, mukotrpnim ponavljanjem – časovitim upisom, pod prisilom – slobodnim odabirom, organizirano – spontano. Već i površni pregled pokazuje kako se ni jedan od spomenutih načina ne može isključiti. Društvena činidba razvija se pomažući se raznolikim pomagalima, ovisno o ciljevima, mogućnostima, kontekstu i drugim, važnim, uvjetima. Njezinu tehničku heterogenost dijeli i razvitak spomenute sposobnosti: valjan je svaki posebni postu-

pak koji olakšava stvaranje memorijske zalihe u društvu te osnažuje i samu sposobnost sjećanja/pamćenja. (Notorno je, pak, da se u posebnim uvjetima spomenuti postupci hijerarhijski vrjednuju i dijele.)

O bermudskom trokutu sjećanja

U prethodnom ulomku na više mjesta upisana je složenica sjećanje/pamćenje. Njezina uporaba počiva na, sada već klasičnoj, psihologijskoj razdiobi radnja i procesa obuhvaćenih jedinstvenim nazivom: pamćenje. To su kodiranje (podataka, sadržaja); pohrana, “zadržavanje” (podataka, sadržaja); sjećanje (re/aktualizacija podataka, sadržaja). Razdioba, između ostaloga, naznačuje kako je između pamćenja i sjećanja urezana važna razlika. Njezine obrise određuje proces *zaborava*. Žanrovski okvir psihologijske analize poučava kako je zaborav otiskom dviju osnovnih skupina događaja: interferencije upamćenih, “zadržanih”, sadržaja (konkurentnog poništavanja “iznutra”) te propadanja (upamćenih) sadržaja tijekom vremena (“izvana”). Sociologijsko širenje analitičkog polja sugerira pak kako se u igre zaborava upliću brojni čimbenici socijalna podrijetla (primjerice politička represija ili kulturno normiranje pojedinih sastavnica), najčešće s korijenom u općim konstrukcijskim pravilima društvenog ili kulturnog sklopa i načini- ma njihove događajne uporabe i primjene.

Sukladno ponuđenim nagovještajima, sjećanje ili re/aktualizaciju upamćenog valja predočiti *pretežno* kao svjesnu obnovu prije upamćenih sadržaja, ali posredovanu/pre-rađenu čimbenicima i mehanizmima *zaborava*, amnezije. Sjećanje, očito je, *nije* pravocrtnom obnovom nečega što se prije upamtilo, nije obnova “faksimila”, nego je *novom tvorbom* gdje je prije upamćeni sadržaj u *novom* “rasporedu”. Ali u “raspored” su upisani i gubitci nastali zaboravom, amnezijskim brisanjem, te novi uvidi, spoznaje, osjećaji, stečeni u razdoblju između početna čina pohrane, “zadržavanja”, (pamćenja) i čina sjećanja. Drukčije rečeno, u “sjetku”, u ono što je sjećanjem re/aktualizirano, upisano je više nadoknadnih sastavnica koje *ne pripadaju* “izvornom” sadržaju upamćenog (faksimilu). No budući da su (barem procesno) tijesno svezane s potragom za “izvornim” sadržajem upamćenog, one “podliježu” dvostrukoj zadaći: na jednoj strani zastiru razliku između “izvornih” i nadoknadnih sadržaja sjećanja; na drugoj strani one su nadoknadom u zaboravu izgubljena, faksimila. Ako nema drugih, “objektivnih” načina, valjana utvrđivanja obrisa i obilježja “izvorno” upamćena sadržaja (primjerice, dokumenti u arhivu, nadzirano svjedočenje, itd.) društveni sudionici na pitanje što je “izvorno” upamćeno, moraju odgovoriti “*samo ono* što se nalazi u – sjećanju”. Ta izvorna *prijepornost* sjećanja društvenih sudionika zbiljskom je osnovom njihove društvene činidbe. Stoga u međusobnoj suradnji i sukobnu odmjerenju društveni sudionici, ponajprije, teže sjećanje drugih “preurediti” po navlastitim mjerilima, kako bi, ako ništa drugo, smanjili “transakcijski trošak” vlastita djelovanja. Istim se pravilom orijentiraju i središnji organizatori političkog ili socijalnog poretka. Skicirana, “bermudska” trokutna osnova sjećanja razlogom je uporabe složenice: sjećanje/pamćenje i u ovom tekstu. U društvenu činidbu upisano je samo ono čega se društveni sudionici – sjećaju.

Iz ponuđenih ulomaka moguće je i nehotice zaključiti kako je zaborav nekom vrsti “disfunkcionalne” sposobnosti, koja ugrožava upamćeno, a subjektu pamćenja nanosi

nezasluženu bol. Nije, dakako, taj zaključak posve netočan, napose kada zaborav pogađa prije spomenuto pamćenje autonomije i identiteta subjekta pamćenja. Ali brojni primjeri pokazuju kako društveni sudionici vole/teže zaboravu, amneziji, dopisivati i “oslobađajuća” svojstva, budući da se njime *odvajaju* od sastavnica upamćenog koje su postale teretom, ili jednostavno, memorijskim “smećem”. Promatra li se s toga stajališta, sjećanju se ne može zanijekati revitalizacijska kakvoća. S pomoću, u sjećanje ugrađena, zaborava zgoljni se manjak (upamćenog) prekriva *viškom* (tvorbene) memorijske autonomije subjekta sjećanja, oblikujući novu konfiguraciju “upamćenog”, a time i nova uporišta socijalne činidbe. Ta težnja subjekta sjećanja novoj razlici kroz koju afirmira navlastitu autonomiju u raspolaganju memorijskom zalihom nerijetko je snažniji poticaj na mijene “starih” društvenih odnosa spram autoritativnih jamaca društvenog upravljanja sjećanjem negoli, u sociologijskoj analizi nerijetko isticanih, “specifičnih” interesa. Prije nego postanu čimbenicima činidbe interesi, naime, moraju naći svoje mjesto u-sjećanju subjekta djelovanja.

Prema dioskurskoj strukturi sjećanja

Složenicom “dioskurska struktura (sjećanja)”, premda zvuči pomalo nastrano, cilja se na jednu jednostavnu činjenicu. Ona se, ukratko, može opisati tvrdnjom: subjekt sjećanja raspolaže dvjema inačicama sjećanja/pamćenja: *psihičkom* i *tjelesnom*. U raspravama o sjećanju/pamćenju, napose u psihologiji, po pravilu analitička pozornost sabrana je oko psihičke inačice. Njezina događajna pozornica omeđena je rubovima svjesne/podsvjesne zbilje u kojoj se piramidalno naziru različiti slojevi memorijske zalihe, počevši od meta/sjećanja na *samu sposobnost* (sjećanja/pamćenja) te na njezinu autonomiju i kontinuitet, prijeko *kognitivnih* sastavnica (ideje, spoznajne mreže, tipizacije, itd.) *normativnih* sastavnica, *tehničkih* sastavnica (postupci, umijeća, pravila, itd.) do sjećanja/pamćenja *događaja* ili *osjećaja*. Sve te sastavnice, na tragu W. Jamesa, dijele se, po postojanosti, na propadljive, primarne i otpornije (na zaborav), sekundarne sastavnice. Potonje pak vrstaju se na veće skupine označene etiketama: semantično pamćenje (ideje, spoznaje itd.); proceduralno pamćenje (postupci, pravila, umijeća, itd.); epizodno pamćenje.

Prethodni ulomak nema drugu zadaću nego ilustracijsku. Hoće li se u psihologijskoj analizi rabiti više ova ili ona razdioba, ovdje nije posebno važno. Uočiti je tek kako se u memorijsku zalihu psihičkog sjećanja/pamćenja upisuju brojne sastavnice nužne u društvenu djelovanju. Zato je ovdje stavljena u zagradu i moguća razdioba na individualno i kolektivno sjećanje/pamćenje. Razlika i nije odredljiva tematskim mjerilom (ideje, spoznaje, norme, postupci, itd.). Odredljiva je, naprotiv, *izvanjskim* načinom režije samog djelovanja i kakvoćom subjekta činidbe. No i tu je, kako klasični simbolični interakcionisti u sociologiji upozoruju, trag razlike više zagonetan negoli jasan. Pa se, nerijetko, najtočniji uvid u njezine tragove određuje – intuitivno.

S *tjelesnim* sjećanjem/pamćenjem stvari su nešto zamršenije. Sa sociologijskog stajališta tijelo, tjelesnost, društvenih sudionika, ma koliko oni bili i kolektivnim apstrakcijama, nije moguće zanemariti u analizi društvene činidbe. Razlog je jednostavan: ono već na fizičkoj, materijalnoj, razini, izazivlje autonomne intersubjektivne učinke koji se u

činidbu ugrađuju. Nije, primjerice, svejedno čini li što skupina stogodišnjaka ili skupina tridesetogodišnjaka, muškarci ili žene, zdravi ili bolesni, itd. No ta mjerodavnost tijela u društvenoj činidbi još nije dostatnom za uvid kako je tijelo navlastiti subjekt sjećanja/pamćenja. Nama današnjima, koliko je poznato (koliko se sjećamo) poticaj na analizu tako usmjerenu nadolazi iz dviju, međusobno odvojenih, analitičkih tradicija: biogenetičke i psihoanalitičke.

Biogenetička tradicija tijelo drži navlastitom memorijskom verigom u životnu lancu predci – potomci. Sklonost analitičara uporabi složenica kao što su genska *informacija*, prijenos genskih *informacija*, i srodne, pokazuje kako se, implicitno, služe tvrdnjom da je posrijedi navlastiti “subjekt” sjećanja/pamćenja, po načinu raspolaganja spomenutim informacijama, neodređeno srodan psihičkom. Pače, u terapijskoj praksi koja se naslanja na takve uvide u gensku razmjenu informacija nerijetko se razlikuju i usmeni/pismeni “jezici” za označiti zagonetne igre različitih biokemijskih procesa prisutne u tjelesnom pamćenju. Tijelo, dakle, nije zatočeno šutnjom.

U psihoanalitičkoj tradiciji, poznato je, tjelesno se pamćenje taloži u nespješnom, a sabire tragove različitih tjelesnih poriva, među kojima je središnji poriv spolni. Njegova *autonomna* evolucija (po shemi: oralna/analna/genitalna spolnost) određuje i temeljne obrise ontogeneze, iliti evolucije pojedinca. No implicitna hipoteza, po kojoj je u temelju tjelesnog sjećanja poopćeno sjećanje na zagonetnu, prvu/izvornu zbiljnost, a *koja se spoznaje (tjelesnim) užitkom*, već cilja i na obrise kolektivnog pamćenja. Odlučniji korak u tom smjeru, poznato je, načinio je C. G. Jung, utvrdivši kako postoji kolektivno nespješno i kako je ono sastavnicom biologijskog naslijeđa vrste. U svakom slučaju, i na psihoanalitičkom tragu moguće je razabrati memorijsku zalihu tijela; nju “puni” porivno pamćenje, sjećanje na užitak, te arhetipski jezik koji porivnoj dinamici osigurava “kolektivnost”.

Iz skiciranih analitičkih pristupa razvile su se, u međuvrijeme, različite istraživačke prakse, no njihov opis ne spada na zadaću ovoga rada. Dodati je tek da je veći istraživački interes za tijelo i tjelesno pamćenje jedan od učinaka poopćena okreta *modernosti* spram svijeta života, navlastito vremena i tijela. Bez njih se ne može valjano predočiti ni točniji obris društvenog djelovanja budući da su u svakoj njegovoj inačici “unutra”, makar samo kao pozadinski obzor posebna vremena činidbe, ili kao “subverzivni” trag životne autonomije.

Hipotetičnu skicu osnovnih sastavnica memorijske zalihe tijela praktično je, dakle, nabaciti slično onoj psihičkoj. I ovdje je događajna pozornica omeđena svjesnim/nespješnim rubovima. Na njoj se piramidalno nazire više sastavnica, u rasponu od temeljnog sjećanja na životnu autonomiju tijela i na samu sposobnost sjećanja/pamćenja, prijeko različitih sastavnica genetičnog naslijeđa u lancu: predci – potomci, arhetipskih mreža i shema, pamćenja sposobnosti za rast, razvitak i plodnost, pamćenja činidbenih sposobnosti, potreba i poriva, te osjećaja i osjeta.

U posebnu skupinu sastavnica tjelesnog pamćenja treba odvojiti one sadržaje koji su nastali kao učinci specifičnih *društvenih* postupaka i praksa, neovisno o tomu jesu li sustavna ili kontekstualna podrijetla. Druga je njihova posebnost u tomu što se njihov opis u memorijsku zalihu tijela “prelijeva” i u psihičko pamćenje. Takve su sastavnice,

primjerice habitusi, sociosomatske konverzije i traume. Habitusi, poznato je, oblikuju se na temelju “motoričkih” mogućnosti tijela “ugradbom” društvenih imperativa u te mogućnosti. Posrijedi su raznoliki predlošci *socijalnog dizajna* tijela. Sociosomatske konverzije analogne su psihosomatskim (konverzijama). Posrijedi je sjećanje/pamćenje specifičnih oblika izloženosti tijela društvenom nasilju ili posebnim rizicima. Traume u tjelesno pamćenje unose brisanje pojedinih aspekata životne autonomije tijela zarobljujući ga mehaničkim ritmovima nežive/mrtve zbilje (katatonične redukcije, brisanje sjećanja na pojedine tjelesne porive, na tjelesne sposobnosti, itd.).

U objema memorijskim zalihama, vidjelo se, upisani su osjećaji i osjeti. Razlog je jednostavan: oni su sastavnice i psihičkog sjećanja/pamćenja i tjelesnog sjećanja/pamćenja. Stoga s njima treba posebno računati u društvenu djelovanju, budući da mogu, *dvostruko autonomno* u odnosu na činidbene ciljeve i sredstva, utjecati na događajnu pozornicu.

Kako kultura formatizira sjećanje?

U ovom odjeljku namjerno preskačemo (akademsko) pitanje “što je kultura”. U kakav posao ono vodi zorno pokazuje, danas već klasični, pokušaj koji su prije više desetljeća ponudili A. L. Kroeber i C. Kluckhohn (*Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*, 1952.). Šest vrsta definicija kulture kao zaključni rezultat bolje obeshrabruje nego što usmjeruje. Stoga se, praktičnosti radi, ograničujemo na trima obilježjima kulture, po našoj ocjeni, ključnima u formatizaciji sjećanja. To su (a) *semiotičnost*; (b) *tvorbenost*; (c) *normativnost*.

(a) Uvid u semiotične učinke kulture u društvenoj zbilji, u sociologiji, za pravo kasni, usporedi li se s drugim, susjednim, znanstvenim poljima (lingvistika, antropologija, teorija književnosti itd.). Izgleda, nakon klasika, G. Simmela i M. Webera, prvi je među novijim sociologijskim uglednicima na te učinke upozorio T. Parsons. On sugerira kako sve događajno “šarene” društvene činidbe veže “u jedno” njihova – semiotičnost (da pokrademo mlađeg, C. Goertza). To znači da su socijalne činjenice, istodobno, *dvostruko (o)zbiljne*. One su konkretnim, fizičkim/tjelesnim, događajima, odredljivim u navlastitu kontekstu. No one su i semiotične tvorbe (znakovi, značenja), zamislive kao sastavnice imaginarna društvenog teksta. Kako društveni sudionici čitaju i tumače njihove semiotične vrijednosti, izravno utječe na načine njihova odnosa spram drugih sudionika te na načine djelovanja. Bez sposobnosti sjećanja i memorijske zalihe društveni sudionici *ne mogu* izbjeći opasnosti od propadanja njihova čitanja i tumačenja društvene zbilje u svojevrsni solipsizam i arbitrarnost. Nasuprot tomu, sposobnost sjećanja i memorijska zaliha omogućuju im čitanje i tumačenje od takvih opasnosti odvojiti. (Premda se učinak neodređenosti ne može, dakako, poništiti).

Iz toga uvida, zacijelo, proizlazi i vidljiva ustrajnost nemalog broja kulturnih analitičara koji sposobnosti sjećanja, i memorijskoj zalihi društva dopisuju kakvoću *konstrukcijskog jamca* kulturne i socijalne autonomije u odnosu na “izvanjsku” prirodnu nužnost. U platonističkoj pohvali sjećanju (anamnezi), primjerice, ustrajava se na tvrdnji kako je valjano sjećanje *istovrsno* oblikovanju (istinske) zajednice. To znači da samo

društvo koje se (valjano) sjeća/koje valjano oblikuje memorijsku zalihu, može uspostaviti i navlastitu autonomiju (ovdje utjelovljenu u etičkom poretku).

Čitanje i tumačenje društvene zbilje kao teksta, semiotično, nije, dakako, moguće bez *komunikacijske sposobnosti* društvenih sudionika. (U antičkoj tradiciji, primjerice, riječ idiot, označuje osobu *nesposobnu* za komunikaciju u zajednici). Ona, sposobnost je pak neodvojiva od jezika i jezične formatizacije sjećanja i memorijske zalihe. Jezik, metaforično rečeno, kultura “poklanja” društvenim sudionicima. O kakvu je događaju riječ još uvijek najuvjerljivije podsjećaju velike priče o jeziku/jezicima kojima se *bogovi* obraćaju na svoje odabranike. Motrena iz sociologijske perspektive ta kulturna “intervencija” osnažuje mogućnost preobrazbe neke jezične zajednice u generativnu, (prvu) skupinu šire društvene integracije, budući da se, zahvaljujući jezičnoj nadmoći, ta skupina može ustaliti u ulozi upravljača i nadzornika *intersubjektivnih mreža i odnosa* na širem području. Iz te mogućnosti, međutim, *nije dopušteno* izvesti zaključak kako *svaka* evolucija posebnih društava *nužno* počinje jezičnom zajednicom.

Jezična i komunikacijska formatizacija sjećanja i memorijske zalihe društva nije, poznato je, svedena na uporabu diskurzivnih sustava i pomagala. Kako je prije naznačeno, brojne društvene činidbe javljaju se kao označitelji. Stoga su značenjskim tumačenjima i formatizacijama izložene i različite konfiguracije izvan jezičnog okvira, u rasponu od tjelesnih gesta, odjevnih ili prehrambenih predmeta i postupaka do načina građenja i zamršenijih tehničkih pothvata, itd. Zahvaljujući tomu, u memorijsku zalihu društva upisuju se brojne sastavnice pod poopćenim označnicama kao što su kulturna baština, kulturni krajolik, materijalna baština, kultivirana priroda, društveni teritorij i srodne. One, rabeći pretežno nediskurzivne označitelje, omogućuju društvenim sudionicima uspješnije diferencirati širu društvenu *Mi* – zbilju kao važnu sastavnicu memorijske zalihe.

(b) Od kulture se, općenito, očekuje tvorbenost, kreativna sposobnost, pa na prvi pogled i nije jasno zašto bi se to njezino obilježje imalo ovdje posebno spominjati. Za jasnije obrazložiti na što se cilja korisno je vratiti se prije spomenutom semiotičnom učinku kulture na društveno sjećanje. U semiotičnim praksama vidljiva je svojevrsna strukturna *nesukladnost* između označitelja i označenog. Izvorna arbitrarnost koja neki označitelj veže s nekim označenim unosi u njihov odnos – *višak neodređenosti*. To zapravo znači da su odnosi označitelj/označeno (napose kada su označitelji nediskurzivni, primjerice, tjelesne geste, kompleksni postupci, itd.) prožeti pozadinskom otvorenosću/ neodređenošću koja potiče na brisanja i promjene kako u označiteljskom lancu tako i u značenjskom polju. Ta činjenica, paradoksalno, osnažuje autoritet sposobnosti sjećanja jer se promjene ne mogu oblikovati valjano bez uporabe memorijske zalihe. Međutim, budući da promjene i brisanja pogađaju i samu memorijsku zalihu (zaborav, amnezija) njezino održavanje ne može biti uspješno bez – *tvorbene* (kreativne) rekonstrukcije, ili drukčije rečeno, bez pomoći *imaginacije* i *mašte*. (Nema sjećanja bez – izmišljanja.) Ta okolnost dodatno učvršćuje položaj sjećanja u prije spominjanu bermudskom trokutu memorijskih sposobnosti. Na tom tragu dodati je kako je u nemalom broju velikih priča, kozmogenetičnih mitova, u središtu sposobnost sjećanja koja – *prethodi* memorijskoj zalihi, pamćenju. U njima glavni junak, autor kozmogeneze, prije samog čina stva-

ranja *nema što pamtiti*, pa se nema čega ni sjećati, osim navlastite tvorbene autonomije (naspram silnica nemesisa). Kulturna ustrajnost takvih priča, (a u modernosti i ustrajnost u održavanju autorske slobode), nije protumačiva upućivanjem na učinak kulturna ponavljanja. Bit će da joj pridonosi i *točnost* središnja uvida oko kojega se, poslije, velika priča o *autorskom* korijenu sjećanja kružno razvija.

Tvorbena rekonstrukcija i obnova memorijske zalihe i autorski trag u sjećanju, kako su skicirani u prethodnom ulomku, nisu na isti način uporabljivi i u obnovi memorijske zalihe tijela i njegove sposobnosti sjećanja. Semiotična razlika po shemi označitelj/označeno/referentni predmet nije u slučaju memorijske zalihe tijela dosljedno provediva jer se u nizu slučajeva tijelo samooznačuje. (Primjerice, način disanja može se razlučiti kao označitelj dublje životne autonomije tijela, ali je, na drugoj strani, i sadržajem te autonomije, dakle sastavnicom – referentnog predmeta.) No unatoč tomu, uočiti je kako sjećanje tijela ne iscrpljuje slijepo ponavljanje naslijeđenih sastavnica memorijske zalihe. Primjerice, strukturiranje potreba u posebne želje, varijacije u načinima režije životne autonomije tijela, varijacije u uporabi arhetipskih figura, i srodne činjenice, podupiru hipotezu kako je sjećanje tijela, u dakako, “prirodnu” krugu njegovih (tvorbenih) ovlasti, također, *autorski plodno*. Ne mogu se njegove aktualizacije odvojiti od utjecaja kulturnih silnica. Ali se, na drugoj strani, ne mogu ni rastvoriti u njima. Drukčije rečeno, i tijelo “udomljuje” stanovitu autorsku osnovu u reaktualizaciji (životnog) sjećanja. Stoga mu se ne može ni zanijekati kakvoća posebna čimbenika u društvenu djelovanje.

(c) Treće je obilježje kulture s kojim ovdje treba računati normativnost (kulture). Već i zgoljni uvid u značenjski korijen riječi kultura, ukazuje da je u kulturi ukorijenjena specifična porivna energija koja se očituje u *težnji k savršenosti*. Zato se kultura prvotno i drži skupom poslova zauzetih njegovom, uzgojom, “kultiviranjem”, ili drukčije, zauzetih “prijenosom” bića, stvari, stanja, iz manje “savršenih” u “savršenija” (stanja). Na nad/razini (meta/razina), kao nekoj vrsti transcendentnog regulatora kultura se služi (kulturnim) *idealom*. Zahvaljujući tomu, kulturne prakse u odnosu na društvene prakse javljaju se u ulozi *generatora* viševrsnih praktičnih i tvorbenih “prijeloma” pomoću kojih se proizvodi, događaji, sudionici, postupci, prirodna stanja, itd., razlučuju na “prve”, “izvorne”, “središnje” i srodne, i na ostale (raspoređene po ostatku klasifikacijskih shema). Sjetiti se je ovdje shematizacija s velikom postojanošću kakve su, primjerice, sveto/nesveto, pravedno/nepavedno, čovječno/nečovječno i srodne.

U sociologijskoj analizi obično pretežu redukcijiska tumačenja uzročnika spomenutih razdioba. Prema pravilu, ističu se izvankulturni čimbenici kao, recimo, politička moć, gospodarska nužda, itd. Nije, dakako, njihov utjecaj na spomenute razluke zanemarljiv. Ali svaki se utjecaj mora, prije toga, (ako može) konstituirati u kulturnoj zbilji. To znači da legitimaciju mora zadobiti kao sastavnica težnje k samosvršenosti kulturnog ideala, ili k autonomiji kulturne prakse. Razlog je u činjenici što, idealnotipski promatrano, kultiviranje društvene zbilje i praksa, sudionika i odnosa, tvorevina i sredstava, *autonomno, o sebi*, određuje kakvoću “svetoga”, “pravedna” “čovječna” itd., postupanja. Kultiviranje, dakle, istodobno uspostavlja i odgađa “prvu”, “izvornu”, itd., zbiljnost. Uspostavlja toliko koliko stavlja u pogon autonomne prakse kultiviranja i idealizacije.

Odgada toliko koliko su te prakse *i same heteronomne*, pogodene različitim tragovima otpora i ograničenja, pa su, stoga i – odgode.

Na skiciranoj podlozi razvija se i normativno razlučena kulturna uporaba sjećanja i memorijske zalihe. Pri tomu se ističu dva glavna hijerarhijska zasjeka. Prvim zasjekom razlučuju se one sastavnice sjećanja i memorijske zalihe koje jamče i potvrđuju “odnjevovanu”, “kultiviranu”, *autonomiju* i *trajnost* samog sjećanja, te sudionika koji se sjeća (zajednice, društva). Drugim zasjekom razlučuje se sjećanje u odnosu na “izvanjsku” prirodu. Pri tomu je na posebnu položaju tijelo: zasjekom se njegova “kultiviranost” ima odvojiti od njegove – “prirodnosti”. U povijesti kulture vidljivi su viševrsni primjeri takvih razlika u rasponu od kulturnog gospodarenja tijelom po shemi: vrline/poroci, do programa “humanizacije” gdje je “prirodnosti” tijela ostavljen tek tamni ostatak s pravom oglašavanja bolešću. Zacijelo najradikalnija razlika počiva na obnovi sjećanja na – *uskrslost tijela*. U njoj “kultiviranost” tijela poništava trag “prirodnosti”, potvrđujući ga u – nad/prirodnosti.

Na spomenute zasjeka prirodno se nastavljaju dvije usporedne kulturne prakse. Prvom se oblikuje i određuje način *upravljanja* pojedinim sastavnicama memorijske zalihe. One sastavnice s pomoću kojih se osnažuje “kultivirana” autonomija sjećanja i subjekta sjećanja načelno bi trebale imati prvenstvo u odnosu na ostale, pa bi se imale češće javljati i u intersubjektivnim mrežama društva. Drugom se oblikuje i određuje *praksa (kulturnog) ponavljanja* pojedinih sastavnica memorijske zalihe. Praksa (prakse) kulturnog ponavljanja, na jednoj strani, ustaljuju predloške *tradicije*, koji ponavljanjem oblikuju i specifično kulturno vrijeme. Na drugoj strani, iste prakse označuju ornamentalne rubove nijekanja tradicije. Time se, posredno, memorijska zaliha društva “premjesta” *istodobno* i u *proizvod* i u *čuvara* kultiviranja i kulturnog ponavljanja. Viševrsne sociološkijske analize pokazuju kako u takvoj uporabi memorijske zalihe treba tražiti nezanemarive poticaje ritualizaciji različitih dnevnih poslova u društvu. Ostvareni *višak značenja* što ga tako stječu izravno ih legitimira kao sredstva kultiviranja i kulturnog ponavljanja.

Ukratko: na što cilja modernost?

U pitanju upisanom u međunaslov već je sakriven stanoviti analitički predumišljaj. On se očituje nagovještajem tvrdnje kako je modernost stanoviti aktivni pothvat, s “iza” intencijama, a ne samo u povijesti zapadnih društava i kultura posebno razdoblje. Nije nam oko toga gubiti vrijeme budući da se ta dva načina razumijevanja modernosti nužno “ne svađaju”.

Najsazetiji odgovor na pitanje “na što cilja modernost”, koliko nam je poznato, ponudilo je svojedobno liberalno sjećanje na modernost. Priručni odgovor glasi: posrijedi je *prijelaz iz (društvene) neslobode u slobodu*. Nama današnjima, u čije su sjećanje upisani brojni paradoksalni učinci modernosti, takav odgovor izgleda i više nego odgovor povijesnih optimista, pače, nekritičnih idealista. Ali sam je odgovor ponuđen prije kritična bilanciranja takvih učinaka pa mu se i nema što načelno prigovoriti, osim da je konvencionalno – apstraktan. No već iduća natuknica djeluje “plastičnije”. Prema njoj je posrijedi *prijelaz iz (društvene) heteronomije u autonomiju*. Misli li se o spomenutu

iskazu kao izvorno *političkom* iskazu, a tako se je često mislilo, ne mogu se izbjeći brojne redukcije njegova značenja koje se, predvidljivo, okončavaju svođenjem značenja modernosti na događajnu pozornicu pod općenitom označnicom: *buđenje naroda*, tijekom pretežno “dugog” 19. stoljeća, a gdješto i prije i nakon njega. Nisu te redukcije bez sadržaja, ali na žalost, ni ne pogađaju točnije odgovor na pitanje iz međunaslova. U kojemu se smjeru odgovor nazire sugerira izdaleka već hegelovski način mišljenja (iz razdoblja prijelaza iz 18. u 19. stoljeće). G. W. F. Hegel traga, poznato je, za uporištima *spособnosti za autonomiju*. Ona se ne može, zaključuje, odvojiti od sposobnosti za *tvorbeno/proizvodno djelovanje*. Ta veza vraća s novom oštrinom u igru pitanje “koji je prvi (ontologijski prvi) proizvod *takve* proizvodne sposobnosti”. *Tehnički* je odgovor “*višak same te sposobnosti*”. Prisutnost viška jamči širi/veći raspon tvorbenih mogućnosti. Akumulacija viška sposobnosti pojavljuje se kao novo mjerilo dostatnosti same sposobnosti: ima je dovoljno *samo ako je ima više*. Pak, predmetni je odgovor na isto pitanje *višak sposobnosti za autonomiju*. U društvenoj zbilji prisutnost toga viška indicira se rasponom *alternativa* koje subjektu autonomije stoje na raspolaganju *u životnoj i društvenoj zbilji*. Akumulacija viška alternativa ovdje se pojavljuje kao novo mjerilo dostatnosti same autonomije: *ima je dovoljno samo ako je u igri višak alternativa*. Ta dva odgovora samo su prividno, (klasifikacijski) različita. U zbilji modernosti oni su strukturno nerazdvojiv *blizanački par*. Stoga je i prvi učinak modernosti dvostruk: jedno njegovo lice uobličuje se viškom tvorbene sposobnosti, gdje sam višak ima supstancijalne ovlasti; drugo njegovo lice uobličuje se viškom alternativa kroz koje se autonomija očituje i ostvaruje. I ovdje višak, akumulirajući zalihu drugosti, razlike, zadobiva supstancijalne ovlasti. Obris te blizanačke igre određenije pokazuje kako to modernost cilja oblikovati prijelaz iz, prije spomenutih, neslobode u slobodu. Prijelaz je “održiv” toliko koliko je u matičnoj zoni prijelaza: slobodi, mjerodavno akumuliran *tvorbeni i životni* (društveni) višak. Inače prijelaza – nema.

Modernost, dakle, cilja svezati u jedno: sposobnost za autonomiju, tvorbenu/proizvodnu sposobnost te množenje i oblikovanje alternativa. Sve tri stranice toga imaginarna trokuta presijecaju društvenu zbilju “dijagonalno”, transsektorski. Modernost cilja na preobrazbu društva u cijelosti. No ne može izbjeći sektorsku razdiobu pojedinih viškova, gdje se testira kakvoća prijelaza.

(a) *Činidbeni višak*. Oblikuje se pomoću viševersnih tehničkih/metodoloških rekonstrukcija postojećeg sklopa. Cilj je tih rekonstrukcija u tradicionalno “hrvanje sa stvarima” unijeti višak činidbene/poetične sposobnosti koji nije uspješniji samo u pojedinoj djelatnoj zgodi nego se, uporabom društvenog sjećanja, intersubjektivno popuče, transferira i taloži kao *druga/viša proizvodna sila* (neprirodna podrijetla). U oblikovanju ovog tipa viška, poznato je, modernost je neodvojiva od tehnike/znanosti. Nerijetko se ističe u kritičkoj literaturi kako je taj okret modernosti spram činidbenog viška pomoću tehnike/znanosti izvorno podređen “ontologijskom” mehanicizmu po shemi svijet = (mehanička) konstrukcija. No čitaju li se točnije intencije modernosti *romantična* podrijetla lako je uočiti kako su takve redukcije – iznude. Modernost, naprotiv, teži svezati u cjelovite djelatne sklopove viševersne poticaje i sastavnice: umske (ideje), onirične (odsanjane mogućnosti), konstrukcijske (strojni sklopovi), razmjenske

(drugi kao jamci socijalne primjerenosti dobara). U tom hibridnom polju, obilježenom talogom brojnih pokušaja/pogrešaka, nazire se u ulozi središnjeg orijentira arhetipska sastavnica tjelesna sjećanja: fantazam o *živom/organičkom* stroju. Njegova “organičnost” upućuje u primjerena mjerila izvedbene kakvoće (inteligentna funkcionalnost, kritično reagiranje, sposobnost akumulacije iskustva, učenja, *sjećanja*, itd.). Njegova pak “mehaničnost” jamči da će trajno ostati – napravom. U takvu hibridnu polju prije istaknuta mehaničnost pokazateljkom je bliskosti/udaljenosti strojnog sklopa od organskog ideala stroja. Stoga su u takvu polju važniji onirični paradoksi nego mehaničke redukcija, “iracionalna” nadahnuća nego proračunska ponavljanja. Iz perspektive modernosti bitno je da strojni sklop uspješno akumulira izvedbene viškove, ostvarujući praktično poništenje stare tehničke nužde i premještajući (radni) sklop u smjeru novog (činidbenog) viška. Na toj podlozi u praksi modernih društava (ponajprije: zapadnih, pa ma što to značilo) ustalila se tehnika kao *obećanje druge, od nužnosti oslobođene prirode*, a stroj kao blizanački lik tijela, *radni Drugi*, u njegovu prijelazu iz (radne) neslobode u (tehnički jamčenu) slobodu. Usporedno s tim, u sjeni, nazire se i oprečni proces: živo se tijelo vraća svojoj, sada tehnički odgođenoj, smrtnosti, a strojni sklop napreduje do položaja njegova nad/smrtna blizanca i – jamca.

Dodati je kako akumulacija činidbenog viška cilja ne samo na kontinuiranu re/konstrukciju tehničke drugosti moderne društva, nego i na, također kontinuiranu, preobrazbu dvaju njegovih izvanjskih, isto tako iz drugosti nadošlih, uvjeta: prostora/vremena. Ne doseže akumulacija činidbenih sposobnosti, dakako, razinu gdje je moguća nova/trajna, *kozmijska*, prerazdioba prostora/vremena. Ali doseže razinu gdje je moguća nova/privremena, modernosti primjerena, socijalna/tehnička prerazdioba. Više je analitičara u sociologiji već upozorilo na taj proces (primjerice, A. Giddens, prije: G. Simmel, K. Marx). Sažimanje je učinkom intencije modernosti koja cilja “uvlačenjem” prostora/vremena u tehničku rešetku društva “ukinuti” prostor/vrijeme kao *unutrašnje zapreke* proizvodnim i komunikacijskim mrežama i praksama. Na toj podlozi modernost cilja postići trajni *višak pokretljivosti* društvenih sudionika, a njihovu mjesnost/kroničnost delegitimirati kao čuvara prikrivene ne/slobode. Razvitak sposobnosti društvenih sudionika po formuli: biti tu/bitati tamo u poništenu vremenu/prostoru, *trenutačno*, modernost, dakle, osnažuje i potiče kao bitnu, premda komplementarnu, sastavnicu oblikovanja viška činidbenih sposobnosti.

(b) *Refleksivni višak (višak subjektivnosti)*. U modernu oblikovanju refleksivna viška razlikovati je četiri osnovne prakse i procesa.

Prvom se praksom razvijaju *metode*, metodologijski predlošci, s pomoću kojih se određuju osnovni kritični uvjeti upisa znanja, iskustava, pravila, itd., u refleksivnu zalihu. Nije, zacijelo usputnom činjenicom što je početak moderne rasprave o autonomiji i o društvenoj sposobnosti za autonomiju u znaku “rasprave o metodi”, dakle, *tehnički produktivna a autonomna načina raspolaganja mišljenjem*.

Drugom se praksom razvijaju i oblikuju različiti, ali metodologijski jednako legitimirani, *istraživački i sabirateljski postupci*, zadaća kojih je “proizvesti” prinose javnom znanju u najširem smislu, a navlastito razlučiti ono: *više* u njima. U prijašnjem ulomku naznačena je uloga tehničkog sklopa u uspostavi činidbena viška moderna društva.

Strukturno srodan vid “urastanja” tehničkog sklopa u prakse refleksivnosti vidljiv je i ovdje. U radikalnijim inačicama sadržaj dobivena znanja svodi se na trag neodređenosti čitljivost kojega jamči tek tehnička reprezentacija.

U trećoj su skupini prakse s pomoću kojih se refleksivni višak komunikacijski formatizira. Kratka povijest modernosti pokazuje kako je njezino uporište – pismo. (Klasičnim je podsjetnikom na to – enciklopedija.) No u formatizaciji, također, premda na drugoj razini, sudjeluju i tehnički sklopovi namećući društvenim sudionicima razvitak i usporedne tehničke kompetencije, funkcionalno srodne komunikacijskoj. Vjeruje se kako je prva (sposobnost za pismo) temeljom druge. Ali brojni, aktualni, (“postmoderni”) primjeri pokazuju kako se potonja osamostaljuje, razvijajući navlastite označitelje kao vodiče u “razgovorima ugodnim” sa strojevima.

Četvrtim se skupom postupaka i praksa anatomija refleksivnog viška dovršava u svojevrsnoj nadređenosti – autorske sposobnosti. Posrijedi je (paradoksalno) posezanje za poetičnom sposobnošću. Premda, nerijetko, izgleda kako je prva refleksivna intencija modernosti osnažiti teorijsko i praktično znanje (u ovom kontekstu “praktično” označuje znanja o normativnoj sferi) prije nabačene natuknice upozoruju kako takvo što ne treba sigurno očekivati. Modernost, vidjelo se, teži izravno svezati sposobnost za autonomiju i tvorbenu sposobnost. Stoga množi poticaje – poetičnoj sposobnosti (čitaj: tvorbenu u najširem smislu, dakle, i umjetničkoj i tehničkoj). Na tom tragu autorska sposobnost društvenih sudionika promiseće se u navlastiti označitelj uspješna prijelaza u slobodu. Podsjetiti je: tijekom cijelog razdoblja modernosti zahtjevi za “slobodom stvaranja”, “autorskom slobodom”, “autonomijom umjetnosti i znanosti”, i srodni ističu se na mjestu temeljnih orijentira modernosti. Zahtjevi se prenose i na svakodnevni život. Neki sociolozi (U. Beck, primjerice) zasnovano tvrde kako modernost cilja društvene sudionike poopćeno obvezati i na autorsko oblikovanje i upravljanje vlastitim životom. Stoga bi se i posebni životopisi mogli držati svojevrsnim – autorskim uradcima. Isticanje te činjenice posredno sugerira kako modernost ne briše različite sastavnice memorijske zalihe koje se nerefleksivno ponavljaju u svakodnevnoj zbilji (tradicija). Prije će biti kako se te sastavnice, zahvaćene autorskim vođenjem navlastitih životopisa, premještaju, preuređuju, zadobivaju drukčiji položaj i značenje, neodvojivo od tragova autorske autonomije. Ili, drukčije rečeno, kako se transformiraju u kritički odmjerene sastavnice sjećanja.

(c) Vremenski višak. Notorno je da članovi društva, pa i društvo kao fizička, tjelesna, skupina, raspolažu s ograničenim vremenom za život. Na to, uostalom, upozoruje i refleksivna praksa modernosti iznutra orijentirana vremenitošću i smrtnošću tjelesne zbiljnosti članova društva. Ta činjenica, za pravo, nagovještuje kako je i sama modernost, skupa sa svojim glavnim intencijama, u vremenskom procjepu. On, procjep, unaprijed oduzimlje uvjerljivost eventualnom prijelazu iz neslobode u slobodu koji je neodređeno odgođen. Ni društvo ni pojedinac nemaju dostatno vremena (životna vremena) za valjano alimentirati odgodu. Stoga se, u zbilji modernosti smrtnost promiseće u moćna pokretača društvene preobrazbe. Ali vremenski manjak ne može prekoračiti.

Na takvo “stanje stvari” modernost je, poznato je, odgovorila preokretom u društvenu normiranju i posvajanju vremena. Preokret se svodi na tvrdnju da je jedino “ne-

potrošeno”, socijalno i egzistencijalno, vrijeme – budućnost. Ona je u čistom višku koji se društvenim sudionicima nudi i otvara. To ne znači kako je prošlost zanemariva, “za otpis”. No njezin je manjak što je događajno određena (determinirana) pa se od nje više ne može dobiti novi vremenski višak. Stoga modernost mora, radi uspješna “doskoka” u činidbeni, i ostale, viškove, posegnuti za budućnošću: u njoj je još vremena, (“više” vremena), u kojemu se imaju/mogu odigrati moderne preobrazbe. (Pa i nije izvan moderna konteksta naslov jedne čitane paranznanstvene knjige o podrijetlu života na zemlji: Sjećanje na budućnost.) U oblikovanju moderne svakodnevice djelovanje “iz budućnosti” učvrstilo se, poznato je, kao težnja aktivnu upravljanju društvenim i osobnim razvitkom. Nulti postupak u tom poslu je imaginarni skok u “vrijeme buduće”, pa se iz njega, kao pravremena, izvode i “konstruiraju” strategije i prakse razvitka. Time se ne jamči da će sudionik razvitka dosegnuti “izvornu” budućnost. Ali se jamči da može računati s nekom zalihom “nepotrošena” vremena, viškom, tako bliskim – vječnosti.

(d) Organički tjelesni višak. Modernost ne može, poznato je, društvenim sudionicima doznačiti dodatna tijela; tijela, koja bi im poslužila za premještaj “izvorne” smrti, čime bi se prvo tijelo domoglo stanovita viška opstanka. Može, međutim, tehničkom/medicinskom intervencijom privremeno odgoditi trenutak smrti pa vrijeme odgode predstaviti kao izvorni lik viška. U tom smjeru, koliko se vidi, modernost je već znatno odmakla, pa, nerijetko, nije posve jasno tko je zbiljskim korisnikom spomenute odgode: živo tijelo ili njegov, intervencijom ucijepljeni, a nad/živi, Drugi.

Drugi smjer moderne režije organskog, tjelesnog, viška počiva na kulturnoj intervenciji u sjećanje. Intervencijom se cilja sjećanje na potrebe, (nedostajanje), podrediti silnicama sjećanja na želje. Sjećanje na potrebu, nedostatak, poznato je, ne probija obriše neodređene nelagode: ono je “magmatično”. Sjećanjem na želju ostvaruje se refleksivna preobrazba početne nelagode. Nelagoda se povlači na korist (semiotične) legitimacije želje kao autorskog, autonomna, proizvoda tijela. U želji, dakle, sukladno takvoj legitimaciji, uspješno se reducira prirodna nužda ucijepljena u tjelesnu zbilju potrebom (organička heteronomija), a osnažuje autonomni/autorski upis (želja) u tjelesnu težnju. Ona dobiva diferencirane subjekte želje, smjer i predmet.

Tom okretu: od (manjka) potrebe prema (višku) želje strukturno uporište pruža tjelesno sjećanje na “izvornu” organsku (životnu) autonomiju tijela. Nju tijelo, poznato je, pamti – užitkom. Na toj podlozi oblikovanje želja, (ili autonomni upis razlike u potrebu) zadobiva i pozadinsko meta/značenje: kao životno “plodna”, a autorski “izvorna”, praksa. Stoga se već samo oblikovanje želje prožimlje užitkom u svojevrsnoj – tjelesnoj autonomiji. “Plivati u moru želja”, dakle, modernost promiseće u središnji lik organske autonomije. Na zagonetan, a, opet, izravan, način to “plivanje” stavlja u izgled subjektu želje orgijastični spoj s “prvom”, “izvornom” itd., zbiljnošću tijela: njegovom (odgode-nom) besmrtnošću.

(e) Višak dobara. Stvaranje toga viška izravno je svezano s intencijom modernosti koja cilja tijelo odvojiti od podređenosti manjku, nedostatku (upisanu u potrebu). Kulturnim normiranjem tjelesna sjećanja, vidjelo se, potreba, kao svojevrsni, apstraktni, pogon nedostatka, ugrađen prirodnom voljom u tjelesni sklop, transformira se u (razlučene) želje. Na taj način tijelo stječe mogućnost stanovite odgode imperativa potrebe,

njezina: manje. Odogodom se, također, dodatno osnažuje uloga činidbene autonomije tijela u razlučivanju želja. Nerijetko se, međutim, zanemaruje kako je u to razlučivanje ugrađena i pozadinska neodređenost granica razlučivanja. Načelno se te granice poklapaju s mogućnostima refleksivne, (autorske/autonomne) preobrazbe potrebe. Teškoća je, međutim, u tomu što i sama ta sposobnost autorskog razlučivanja želja teži biti – neograničenom; težnja proizlazi iz same – autonomije. Stoga želja, u ulozi regulativa kakvoće proizvodnog/gospodarskog sklopa u modernosti predvidljivo vodi paradoksu. Prema njemu, mjerilo valjanosti sklopa nije sposobnost za proizvesti “koliko je potrebno”, “prema potrebi”, itd. Nego: koliko je sposoban proizvesti više od..., različito od... Na taj se način uspostavlja strukturna sukladnost između razlučivanja želja i tvorbene prakse gospodarskog pogona. U oba procesa igra se igra oko viška (dobara).

U kritičkoj literaturi, poznato je, ta se intencija modernosti označuje, netočno, “konsumerističkom”, “kapitalističkom”, i srodnim pridjevima. Intenciji se dopisuju i strukturne veze sa ciničnom pohleptom gospodarskih subjekata nastalih na toj podlozi. No vrati li se izum samog predložka k polaznim intencijama modernosti, lako je uočiti kako je na djelu oprečni poticaj: cilj mu je, kako je naznačeno, osloboditi od... manjka, budući da je manjak drugo lice okrutnosti, i društvene i pred-društvene, nužde. Time se, posredno, re/aktualizira pitanje: u kakvu su odnosu modernost i kapitalizam? (Ovdje se ne podrazumijeva nikakva razlika kapitalizam/socijalizam, budući da su do sada poznati: realni i samoupravljački, uglavnom totalitarne inačice – kapitalizma carstva.)

Što sa sjećanjem u modernosti?

Rekonstrukcija sjećanja. O modernosti se, nerijetko, govori uporabom raznorodnih etiketa adresiranih, ponajviše, na moderni “relativizam”, normativnu indiferenciju, i srodne označitelje. Ide li se pak tragom prije skiciranih intencija, lako je uočiti kako se zasjek modernosti u zalihu društvenog sjećanja orijentira drukčijim, da se ne veli, i oprečnim mjerilima. Najkraće, modernost normativnim rezom u središte zalihe društvenog sjećanja ugrađuje sjećanje na slobodu (ideju, mjerila, postupke, događaje, aktere, itd.) te na, s njom svezane, dinamične odrednice (autonomiju, alternative, tvorbenu sposobnost). Taj se rez izvorno zbiva u zbilji kulture. Stoga modernost svoje temeljne odrednice i prakse trajno legitimira kao kulturne sastavnice, (čak i onda kada su, prividno, kao u praksi proizvodnje dobara, tematski od kulturnog sektora udaljene). Urezom slobode u jezgru zalihe društvenog sjećanja modernost, dakle, pred društvenu zbilju stavlja dalekosežni zahtjev da se ona, zbilja, kultivira/modernizira po mjeri slobode.

Centriranje slobode modernost proteže i na tijelo. Ono, prije je nabačeno, raspoloživo s navlastitom životnom autonomijom. Ona je prvim/izvornim sadržajem tjelesna sjećanja. Modernost, upravo tu činjenicu rabi za uporište upisa slobode u tijelo. No budući da je ono, na drugoj strani, zauzeto determinističkim ostatkom njegova se autonomija ne može držati strukturno istovjetnom autonomiji psihičkog subjekta. Ali je moguće životnost tijela “podići” na razinu nužna uvjeta društvena raspolaganja slobodom. Drukčije rečeno: samo živo tijelo može biti mjerodavnim mjestom uspostave slobode. Time je modernost, i nehotice, podigla i prvi (moderni) spomenik slobodi. Njegovo (nediskurzivno) značenje ne dopušta razdvojiti život od slobode.

Skicirani zasjek, koliko je vidljivo, nastavlja se u tri posebna preobrazbena tijeka memorijske zalihe društva. Prvi tijek vodi preokretu u sjećanju na društvenu povijest. Ona se sada reprezentira, s više ili manje grubosti, kao povijest slobode. Novi okvir sjećanja i tumačenja ne isključuje uvide koji ističu slučajnosti, apsurdnosti, paradokse itd., u društvenoj zbilji. Ali njihov zaključni značenjski položaj u mrežama društvena sjećanja određuje, na kraju, obzor razumijevanja izravno ovisan o shematizmu povijesti slobode.

Drugi tijek oblikuje se u odnosu na živu zbiljnost društva. Budući da je modernom rekonstrukcijom sjećanja životnost tijela uključena, kao nužna sastavnica, u zbilju slobode, modernost ne raspolaže nikakvim unutrašnjim mjerilom razdiobe te životnosti na onu koja slobodi pripada i na onu supstancijalno izvan nje. Na toj podlozi oblikuje se dalekosežna preobrazba sjećanja na prirodu, točnije: na živi svijet. Premda je ona zauzeta, modernosti oprečnim, nuždama/nužnostima, njezina zaliha životnosti, organički svezana sa životnošću ljudskog tijela, ne može se otpisati kao zgošnj ropstvo. Pače, povratna “naturalizacija” tijela, obnova njegove životnosti i s pomoću sjećanja na prirodu, upisuje se u rekonstruiranu memorijsku zalihu društva kao mjerodavna moderna sastavnica.

Treći tijek svezan je s učvršćivanjem normativnih i poticajnih sklopova sjećanja na slobodu kao poopćena pozadinskog zrcala u društvenom djelovanju: njegovi odsjaji/odbljesci određuju osnovne obrise i horizont smisla (M. Castells) kao obvezujuću “infrastrukturu” modernih identiteta. Njihova nulta moderna legitimacija ne može se odrediti bez “osloboditeljskih” intencija. Na drugoj strani, isto zrcalo ne dopušta jezgru moderna identiteta: njegovu autonomiju, supstancijalno razgraditi u različitim izvanjskim označiteljima. Autonomija se trajno prijeko njihovih obrisa – prelijeva, u neukrotivi višak.

Prema “zapjenjenu” višku, (deliriju) sjećanja. S modernošću se često veže sklonost obračunu s, ponovimo W. Jamesa, trajnijim, sekundarnim, sastavnicama sjećanja. Sklonost se obično argumentira vezom modernosti s budućnošću i tvorbenim praksama. No izgleda, takve tvrdnje o modernosti zanemaruju očito: prije skicirani viškovi na koje modernost cilja, kao na zbiljska uporišta društvene slobode, ne mogu se djelatno postići bez primjerene akumulacije trajnije memorijske zalihe. No radi njezine valjane uporabe modernost razvija i oblikuje navlastitu, “zapjenjenu”, deliričnu, sposobnost sjećanja. Njezin je cilj biti informiran o svemu sada/ovdje; sjećati se svega; znati sve o svemu u trenutku itd. Uostalom, takve zahtjeve i potrebe ističu mnogi društveni sudionici obrazlažući zašto se trude oko dobre informiranosti. Nije, izgleda, posrijedi samo očekivanje određena dobitka nego i činjenica da je u zbilji modernosti dobra obaviještenost/informiranost vrlinom o sebi. Bez nje se ne može zadobiti položaj priznata moderna sudionika.

Unutrašnje stanje kojemu modernost izlaže psihičku sposobnost sjećanja određeno je, stoga, izrazitom/trajnom mobilizacijom te sposobnosti. Kao da se cilja pretvorbi sjećanja u imaginarnu ciklotroničnu centrifugu, koja bi imala oceanskim množenjem kratkih spojeva dovesti sposobnost sjećanja do spomenuta “zapjenjena”, delirična, stanja, gdje je trajno osiguran dobitak viška sjećanja. Metaforično govoreći, na djelu je radikalna dramatizacija predložka (bezazlena) kviza.

Izgleda kako je u središtu te “nove” sposobnosti težnja ka hirovitosti. Hirovitost je, poznato je, figurom odgovorne slobode samo u velikim pričama o bogovima. U po-

vijesnim izvješćima o takvim primjerima nema puno tragova. Očito, dakle, hirovito raspolaganje sjećanjem dovodi odveć blizu nekoj vrsti pokusne režije prisutnosti Božje sveobaviještenosti (u čije obveze nije uračunata bilanca štete nastala hirovitom praksom). Hirovitost izravno olakšava i činjenica da je u sjećanje strukturno ugrađen trag amnezije. Na toj točki prije spomenuti prigovor modernosti i nije bez kakvoće: što je sjećanje priredilo ne mora se/ne može se pozivati ni na koji “faksimil”. Time je izravno otvorena mogućnost nadmoći sjećanja nad onim što se nije dogodilo (pa se nije, prije toga, moglo ni upamtiti).

No amnezijски rezovi u sjećanju ne ciljaju zajamčiti (lažnu) zamjenu za upamćeno. Modernost sugerira kako delirična uporaba sjećanja nije istovrstna opsjenarstvu. Delirijem se tek, kako je naznačeno, radikalizira autonomija sjećanja do one točke gdje hirovite ovlasti autonomije sjećanja postaju glavnim dobitkom. Premda je u taj proces ugrađena težnja odvajanju sjećanja od upamćenog, odvajanje ne može preskočiti izvanjsku, intersubjektivnu, opnu kulture. Drukčije rečeno, ma koliko ta delirična hirovitost sjećanja bila/htjela biti autonomnom ne može se, koliko je sjećanjem, odvojiti od intersubjektivna okvira kulture. Delirična uporaba sjećanja, dakle, načelno ne izlaže opasnosti sjećanje rastvoriti u unutrašnjoj, labirintskoj, potrošnji samovoljna subjekta. No sjećanje izlaže radikalnu zahtjevu da se u nadmoći sjećanja ustali onaj memorijski višak koji je mjerodavan za svako odvajanje subjekta sjećanja od upamćenog kao zarobljujuće “sile teže”.

Na drugoj strani, delirična odlučnost modernosti nije bez bliskosti s tjeskobom, strahom od gubitka (teško stečenih viškova pa i viška sjećanja). Ta izloženost oblikuje i više nego čvrstu podlogu socijalnih redukcija sjećanja na – sjećanje na novo. Premda su viševrstne sociologijske analize pokazale kako je posrijedi (samo) redukcija, ne i izvorna intencija modernosti, nije moguće novoću, kao poopćeni označitelj modernosti, od nje ni odvojiti. Razlog je jednostavan: tvorbeni se autonomija ne može prakticirati bez novoće i različitosti. Na čistini je, dakle, neka vrst neodređenosti koja dopušta prigovoriti modernosti kako društvenu zbilju terorizira strahom od gubitka (intencionalnih) viškova. Prigovor izravno upire na paradoks prema kojemu moderno oslobađanje društva viškovima uspješno ostvaruje samo jedan (višak), i to onaj modernošću ne/namjeravani: višak izvanredna stanja.

“Protočno” strukturiranje subjekta sjećanja. Modernost, ponovimo, cilja na oblikovanje i postojanost viška autonomije društvenih sudionika u njihovu djelovanju. U to su djelovanje, dakako upleteni i drugi čimbenici, izvan domašaja same autonomije, primjerice, teritorijalne, biologijske ili socijalne nužde. Premda se njihov udio u društvenim činidbama ne može zanemariti modernost im odbija priznati kakvoću “modernih” čimbenika budući da su autonomiji ili nesukladni ili oprečni. Autonomija, za razliku od njih – indeterminira.

Primjena toga načela na moderno raspolaganje sjećanjem vodi stavu kako je “protočno” strukturiranje subjekta sjećanja najtočniji način strukturiranja s obzirom na autonomiju. Prije je spomenuto kako je prvi sadržaj sjećanja – sjećanje na autonomiju sposobnosti sjećanja. I na subjekt koji se tom sposobnošću uspostavlja. Modernost, očito, ističe posebnu važnost te sastavnice u memorijskoj zalihi društva. Posredno, to znači da

modernost osnažuje takav odnos subjekta sjećanja spram memorijske zalihe po kojemu ni jedna posebna tematska sastavnica te zalihe ne može/ne smije “zarobiti” autonomiju sjećanja (kao primjerice, memorijske opsesije, traumatična iskustva, ideologijski imperativi, itd.). U kritičnoj literaturi napisana je množina korisnih radova o spomenutoj zarobljenosti i zarobljavanju (uma...), napose o zarobljavanju sjećanja u totalitarnim društvima, pa ovdje ne držimo potrebnim raditi na daljnjoj priručnoj inventuri.

Korisnijim se čini zapitati: nije li i u takvoj intenciji modernosti, također, sakriveno paradoksalno – “zarobljivanje” sjećanja? Nije prijeporno kako u trajnoj privremenosti/protočnosti, što se oblikuje i kruži u trokutu: pamćenje – amnezija – sjećanje, mogućnost da subjekt valjano razabere i sjeti se na autonomiju životna položaja – nije rubna. Privremenost/protočnost, određuju, poznato je, brojne pukotine, pa već njihova prisutnost smanjuje izgled zarobljujućih intencija. Ali, na drugoj strani, i “osuda” sjećanja na (vječno) privremeno/protočno kruženje, čak kada se motri odvojeno od lika negativne razlike, zarobljenosti, i sama može otklizati u redukciju. Ona, doduše, ima drukčiju legitimaciju: slobodno raspolaganje memorijskom zalihom, no ispod te površine nije teško uočiti paradoksalno porobljivanje – manirizmom slobode. U sociologijskoj analizi porobljivanje te vrste označeno je kao porobljivanje – prazninom, obvezivanje ispraznošću (J. Lipovetsky). S njom je, na tjelesnoj razini, svezana i bez/ćutnost. Na nju se naslanja ekstremnija inačica, dobrodošla u svakom totalitarizmu: bez/ćutnost u odnosu na razliku živo/neživo.

Pripisati samoj modernosti takve namjere, vidljivo je i iz prije ponuđene skice osnovnih intencija, nije u najboljem dosluhu s činjenicama. Ali je očito kako, po podrijetlu, moderni zagovor protočnosti sjećanja, rabljen imperativno, kao neka vrst paradoksalna tradicionalna autoriteta (u modernosti tradicionalna) nije najboljim pomagalom u delegitimiranju spomenutih namjera. Zanimljivo je, k tomu, kako “protočnost” sjećanja moderna subjekta, potpomognuta snaženjem strojeva u poslovima gospodarenja memorijskom zalihom društva, specifično “nadodređuje” moderne intencije. Drukčije rečeno, u prakse modernosti, pa i u razvitak “protočne” autonomije subjekta sjećanja, ugrađen je strukturni rizik. Pa tu novu/staru rizičnost modernosti treba uzeti u obzir kao čimbenik neodređenosti. Opasnost od maniristična klizanja autonomije u ispraznost djelomično se, doduše, smanjuje prisutnošću intersubjektivne osnove same autonomije. Ali, na drugoj strani, ni intersubjektivne mreže nisu, same o sebi, otporne na ponavljanje označitelja bez označenog. Toliko više koliko i sama modernost njeguje posebnu vjeru u materijalnost učinaka autonomije, pa joj već i samo njihovo (maniristično) ponavljanje može izgledati – dobitkom.

Profesionalna objektivacija memorijske zalihe. Modernost, poznato je, teži memorijsku zalihu društva uspostaviti socijalno “objektivno”, s pomoću navlastitih ustanova poznatih pod radnim imenima: škola, knjižnica, arhiv, muzej, zbirka, galerija, banka gena, banka organa, spomenik, povijesni krajolik, zaštićeni krajolik, i srodnima. Prvi je cilj te težnje postići opću pristupačnost određivoj memorijskoj zalih društva jer je poopćena mogućnost raspolaganja njome nužnim uvjetom opstanka u višku (opstanka). Tomu argumentu sjaj dodaje i durkheimovsko upozorenje kako je oblikovanje modernosti “ovisno” o komunikacijskoj i demografskoj gustoći, budući da se u toj gustoći ekspo-

nencijalno množe poticaji i nagovori što ih članovi društva međusobno adresiraju jedni na druge, a time i “pozivi” na djelovanje s dubljim tragom autonomije. Ako je, dakle, u nekom društvu pristupačnost memorijskoj zalihi društva bolja/veća vjerojatnije je da će u međusobnu općenju članovi društva jedni druge uspješnije nadahnjivati: pismeni bolje od nepismenih, obaviješteni bolje od neobaviještenih, znalci bolje od neznalica, itd. Pa i nije neobično što su prve, polazne, osnove moderne objektivacije memorijske zalihe društva – pismo i pismenost (opismenjavanje). Ovdje smo (ponovo) suočeni s modernom uporabom “božjeg traga”, jer je pismo, kako ponavljaju velike priče, posebnim darom nebesnika, kojim se darovani “uzdižu” i dosežu sposobnost istinita čitanja volje nebesnika. Teško se u igrama sjećanja može posve zanemariti šum te pozadinske priče, neovisno o tomu koliko je moderna uporaba pisma i pismenosti podređena tehničkom ponavljanju odvojenu od dodatnih značenja.

Na drugoj strani, razvijajući ustanove zadaća kojih je uspostaviti socijalno “objektivnu” memorijsku zalihu, modernost praksi opće pristupačnosti toj zalihi nameće specifično ograničenje. Njegov je korijen u jednostavnoj činjenici što su spomenute ustanove obvezane profesionalnošću. U sociologiji se najčešće ističu dva (diferencijalna) obilježja profesije. Prvo je profesionalna etika, (skup vrijednosti na kojima profesionalci autonomno temelje svoje djelovanje). Drugo je priznati monopol profesionalne skupine na dotični profesionalni djelokrug. (Tim poslom nije dopušteno baviti se nikomu drugom). (Monopol, dakako, implicira i kvalificiranost, dakle, višak znanja i umijeća s kojim profesionalna skupina autonomno raspolaže). Oba spomenuta obilježja osnažuju autonomnu ulogu profesionalne skupine u međuprostoru između članova društva koji žele koristiti memorijsku zalihu i same memorijske zalihe kao navlastita dobra. Pa se uvjeti i zahtjevi što ih ta skupina adresira i na korisnike i na zalihu ustaljuju u ulozima specifičnih selekcijskih opna koje se legitimiraju profesionalnošću ali među kojima sve nužno ne izvire iz profesionalne skrbi, nego i iz dodatnih ciljeva koje nameće ili institucionalna mehanika ili koji drugi, “izvanjski” čimbenik utjecaja. Na taj se način dopijeva do svojevrsna paradoksa. Paradoks se svodi na uvid kako takve ustanove “u sjeni” upravljaju društvenom amnezijom barem toliko mjerodavno koliko javno upravljaju memorijskom zalihom.

Moderna objektivacija memorijske zalihe, dakle, nije pravocrtnim postupkom. Profesionalna “prizma” tu intenciju modernosti posreduje s pomoću različitih uvjeta koje nadsvođuje jedinstvena etiketa: profesionalna skrupuloznost. Bez nje, dakako, cijela bi moderna zamisao ostala neostvarivom. No ona, na drugoj strani, ne može poništiti mogućnost stvaranja, pod istom legitimacijom, “sivih” ovlasti u upravljanju društvenom amnezijom. Prikrivanje amnezijom u modernim društvima posebno se proteže na sjećanja oblikovana u svijetu života, jer su ona, obično, bez i minimalne refleksivne legitimacije. Među njima su posebno važne, kako sugerira, H. G. Gadamer, sjećanje na tradiciju, svjedočenje autoriteta ili predrasude. (Svojevrsni “građanski rat” protiv predrasuda najavljen u modernosti, obično zanemaruje da bez “pozitivnih” predrasuda po shemi: svi su ljudi dobričine, ili svatko zaslužuje povjerenje itd., nije moguće uspostaviti intersubjektivni minimum nužan za djelovanje.)

Tehnifikacija memorijske zalihe. Podsjetimo, modernost je služenju tehnikom/tehničkim napravama osigurala postojanu legitimaciju upisujući znak (funkcionalne) jednakosti između tehničke prakse i prijelaza iz neslobode u slobodu. Uostalom, ne bez temelja, u modernosti se drži kako funkcionalna i radna “drugost” tehnike omogućuje sudionicima društva oblikovati i akumulirati pričuvu slobode bez tehnike neodrživu. Stoga nije neobično što se u modernosti i memorijska zaliha društva teži tehnificirati.

Koliko je vidljivo, modernost memorijsku zalihu društva teži “preurediti” na tri osnovne razine. Na prvoj, komunikacijskoj, razini osnažuje se težnja redukciji/tehničkoj prikladnosti javnog jezika. Težnja se orijentira idealom jezika/mehanizma koji ostavlja malo mogućnosti za upis tragova autonomije. Vjeruje se kako uporaba takva jezična predložka/mehanizma jamči pravocrtnu protočnost i brzinu razmjene značenja, pače, stanovitu automatizaciju komunikacijske prakse u okviru koje je služenje memorijskom zalihom na sigurnoj udaljenosti od “subverzivnih” zastoja ili tragova neodređenosti što nadiru u jezičnu praksu iz oceanske drugosti konteksta. Nije pogrešno ustvrditi kako modernost ovdje nastoji oko obnove stare/nove zadaće jezika: zadaće logotehničkog stroja. Iz njegova tehničkog ostatka ne govori posebni društveni mi/subjekt (premda se, nerijetko, nudi tvrdnja kako je na djelu nacionalni subjekt), nego nepoznati, transdruštveni Nitko, koji se legitimira zavičajnošću u nemogućem, a praktično, komunikacijski, potvrđuje paradoksalnim, »priručničkim« nadzorom intersubjektivnih mreža, ugrožavajući na taj način, i prvo uporište sjećanja na višak: sjećanje na autonomnu sposobnost sjećanja.

Na drugoj, institucijskoj (razini), stroj osvaja ulogu arhiva, dakle, javlja se u kompletnu odnosu spram profesionalnih ustanova zadaća kojih je skrbiti o memorijskoj zalih društva. Premda tvrdnja izgleda naoko neobično posrijedi su, zapravo, u modernosti konvencionalne činjenice. Stroj se oblikuje u određenoj tehničkoj povijesti. To znači da je u njega ugrađeno nemalo tehničko sjećanje za koje su sposobni članovi društva u određenu razdoblju. Primjerice, Fordov motor s početka 20. stoljeća i više je nego valjan arhiv tehničkog pamćenja/sjećanja američkog društva na prvu tvorničku industrijalizaciju. Čitanje pojedinih sastavnica tog arhiva upućuje “čitatelje” na brojne druge, socijalne, sadržaje u memorijskoj zalih, u rasponu od predodžaba o “brzom” životu kao višem obliku slobodna života, do predodžaba o udobnosti ili o organizacijskim mogućnostima većih gradova. Na analitički srodan način mogu se čitati i brojni drugi strojevi kao što su, recimo, strojevi u kućanstvu (arhivi sjećanja na promjene spolnih odnosa u obitelji), strojevi u graditeljstvu, oružja, ili strojevi uporabljeni u igrama. Kao prirodna/društvena posljedica te činjenice javljaju se strojevi u ulozi čuvara pamćenja/sjećanja, navlastito u zgodama gdje su uvjerljivost izgubili stari označitelji. Nerijetko se u takvim zgodama uloga stroja kao komplementarna arhiva širi, i vodi ga prema položaju – spomenika. U pravilu, takav se spomenik opire biti bilo sociokulturnim bilo prirodnim (spomenikom). Prije će biti da traži vezu sa značenjima podrijetlom iz neodređenih kozmičkih tragova u društvenoj zbilji. (Primjerice, prijelomna oružja, prometala koja su rascijepila razdoblje na prijašnje, sporo i novo, brzo, i drugi strojevi.)

Na trećoj razini uspostavlja se nadmoć stroja kao arhiva nad arhivima u njihovoj “tradicionalnoj” inačici. Nadmoć dalekosežno preokreće mjerila pouzdanosti društve-

nog sjećanja. Nije više presudno što je u arhivu akumulirano: presudno je što pamti/čega se sjeća – stroj. “Strojni” položaj neke sastavnice iz memorijske zalihe postupno potiskuje druga mjerila “objektivnosti”, kao što su, recimo, znanstvene procjene ili, pače, usmena svjedočenja. Vidljivo je da se na tom tragu komunikacijske prakse “tehnificiraju” otvarajući se prema komunikacijskim odnosima gdje tehnički treći (uveden u suobraćaj i na adresi “pošiljatelja” i na adresi “primatelja”) nameće specifičnu “gramatiku” komuniciranja, pa, stoga, i načina uporabe sastavnica iz memorijske zalihe. Pri tomu se dubinski mijenja i vremenski okvir komunikacijskog odnosa. Nadmoć stroja kao arhiva u odnose spram društvena sjećanja unosi vremenska mjerila koja nadmašuju vrijeme “klasičnih” institucija i odnosa: zahtijeva se od “korisnika” (napisani su pod navodnicima jer je, zapravo, nejasno tko je korisnik) da pamti/sjeća se “brzo”, delirično, budući da je u simbiozi sa strojem, pa bi sporost bila i više nego neprimjerenim načinom djelovanja. U toj novoj, obvezujućoj, brzini i deliričnosti, modernost očekuje i više mogućnosti za, prije skicirani, “zapjenjeni” višak sjećanja. Pri tomu se naporu što ih nameće takav zahtjev ne adresiraju više jednosmjerno samo na prirodne/društvene sudionike (koji se delirično sjećaju). Adresiraju se, u isti mah, i na stroj i na njegovu, sposobnost nadmoćna pretraživanja i formatizacije memorijske zalihe. Drugi načini formatizacije, koji su ostali u vremenu “iza”, drže se zastarjelima: ne jamče brzinu i protočnost, a k tomu, ne pružaju ni tehnička jamstva kakvoće pamćenja/sjećanja kakve stavlja u izgled rad stroja. Stoga, predvidljivo, ustanove nastale radi skrbi o memorijskoj zalihi društva postupno evoluiraju u – industriju sjećanja. Koliko je vidljivo, njezin je prvi proizvod (ontologijski prvi) – sjećanje stroja na navlastitu, strojnu, autonomiju.

Novi položaj učenja. U modernosti učenje se može odrediti kao sustavna/ institucionalna praksa oblikovanja i proizvodnje viška sjećanja. Funkcionalno promatrano, ono je zadatkom šire mreže znanstvenih, istraživačkih, naobrazbenih, informacijskih, komunikacijskih ustanova. Na drugoj strani strukturne simetrale treba predočiti sustavnu praksu proizvodnje viška dobara i socijalnih/tehničkih stanja potrebnih za uspostavu takve prakse. Ustvrditi kako je oblikovanje i proizvodnja prije opisanih viškova (činidbenog, refleksivnog, vremenskog, organskog) na taj način sektorski funkcionalno razdijeljena nije dopušteno. Sve, prije opisane, tvorbe spomenutih viškova oblikuju se i razvijaju u okviru jedinstvena praktična djelovanja što ga, na jednoj strani, omeđuje sustavna praksa učenja a, na drugoj, sustavna praksa proizvodna/tehničkog ponavljanja dobara. Te su prakse u modernosti strukturno neodvojive. Ta činjenica izravno dopušta zaključak kako je središnji funkcionalni trokut modernosti: birokratizacija – industrijalizacija – urbanizacija, samo uvjetno sektorski diferenciran. U zbiljnosti svaki se spomenuti skup postupaka određuje i razvija u odnosu na druga dva. Posredno, to znači kako se praksa učenja strukturira kao drugo lice (tehničkih/industrijskih) predložaka proizvodnje dobara, ili, jednostavnije, kako je tehnička zbiljnost modernosti njegov sjenoviti Drugi. Modernost je, dakle, učenje trajno odijelila od ne/radna posla i pretvorila ga u moćno pomagalo zauzimanja, “kolonizacije”, ne/radna ostatka vremena – industrijskim/tehničkim figurama rada (na sjećanju i dobrima).

Osim skicirana sustavna učenja radi stvaranja viška sjećanja, u društvenom ponašanju vidljivo je i nesustavno učenje, sudioništvom u praksama svijeta života. Moder-

nost, međutim, teži i na te prakse baciti sustavnu sjenu. Na prvoj razini u tu svrhu rabe se različiti predlošci urbanizacije koji u fizičkoj zbilji množe i oblikuju odgovarajuće označiteljske mreže iz kojih se, bivanjem u njima – uči. Na drugoj razini modernost cilja, prerazdiobom legitimacija, utjecati na poučavajući potencijal pojedinih posebnih praksa svojstvenih dinamici svijeta života kao što su, primjerice, privrženost predcima (tradicija); identifikacija s potomcima (srodništvo); tipizacije koje se prijenose imitacijom (predrasude); utjecaji karizmatičnih osoba ili skupina (autoritet); čuvanje posebnih mjesnih ili obiteljskih povijesti (pučka kultura); načini uporabe tijela (navike); itd. Time se ne sugerira kako je modernost a priori suprotstavljena spomenutim izvorima (“nesustavna”) učenja. Ona im je protivna toliko koliko su takvi izvori izvan dohvata sustavna napora modernosti na stvaranju i oblikovanju viška sjećanja. Prerazdiobom legitimacija modernost ih teži razlučiti na one koji (navodno) osnažuju oblikovanje viška sjećanja i na one koji takvo što otežavaju množeći prigodne redukcije memorijske zalihe članova društva kao i redukcije autonomnosti same sposobnosti sjećanja.

Koliko je vidljivo tom poopćenom tlaku modernosti, što se ostvaruje temeljnim premještajem učenja na razinu proizvodna procesa, gdje je, intencionalno, društvena zbilja kao cjelina svojevršnom – tvornicom (viška sjećanja) s tla same modernosti ne protivi se ništa. Protimba ima korijen u životnoj autonomiji tijela. Ono nije samo stroj/trezor u kojega se beskonačno mogu unositi različite sastavnice pamćenja; njegova ontička uporišta leže na razluci koja modernosti (ipak) izmiče budući da se životna zbilja tijela konstituira transsocijalno. Tragovi takve razlučivosti tijela ostaju, do daljnjega, izvorom nepremostivih teškoća modernosti. Pa se i obveza “sve pamtiti/svega se sjećati”, od orijentira socijalne autonomije lako promiseće u novo pomagalo samosvršnog nasilja – učenjem.

Modernost i nacionalno sjećanje izbliza

Uporaba gornjeg međunaslova ne cilja na iznudu posebna “priznanja” kako je nacija, sama po sebi, u suvremenoj zbilji važan subjekt društvene formatizacije. Na uporabu naslova potiče i nagovara jedna, nerijetko zanemarivana, činjenica: nacionalni je model jednim autentičnim modelom formatizacije društva s korijenom u praksama modernosti. Drugi modeli rabljeni u tim praksama (carstvo, korporacija, društvo pojedinaca) ili su u uporabi prije razdoblja modernosti ili se oblikuju kao njegovi, no djelomični, odbljesci. (O tomu će još biti riječi).

Veza između nacije i modernosti izvodi se iz zajedničkog temelja: zahtjeva za slobodom. Drukčije rečeno: programska osnova nacije određena je prije skiciranim viševršnim intencijama modernosti, ponajprije stvaranju činidbenih i egzistencijalnih viškova kao zbiljskih jamaca društvene i životne odredljivosti (sadržajnosti) zahtijevane slobode. Kada, dakle, modernost konstituira naciju (preobrazbom odredljive narodne, etničke, skupine, ili preobrazbom teritorijalnih skupina viševršna podrijetla, itd.) konstituira je kao zajednicu slobodnih ljudi. U jezgri memorijske zalihe te zajednice je sjećanje na solidarnost u slobodi. Sama praksa uspostave teče, istodobno, u dva prividno oprečna smjera. Prvim se uspostavlja slobodna zajednica s više nadosobnih, identitet-skih, obilježja koja se upisuju u zajedničku memorijsku zalihu (Mi sjećanje). Drugim se uspostavlja zbilja autonomnih pojedinaca, koji navlastitu autonomiju potvrđuju spo-

sobnošću djelovanja po gramatici “viška”, ali i jamstvom neuklonjivosti razluke između pojedinca i zajednice. Te dvije zbilje, višekratno je ponovio nemali broj sociologa, nisu sukladne. U toj nesukladnosti zrcali se i prva konstrukcijska pukotina nacije. No ona ne ostavlja nužno dezintegrativnu bilancu. U njoj se sabire i energija razlike uz pomoć koje se nacija (izvana) pojavljuje kao zajednica slobodnih (ljudi), a iz perspektive članova (iznutra) kao slobodno izabrana zajednica. U viševrsnim analitičkim pokušajima u suvremenoj sociologiji, ta “nulta” činjenica, u pravilu, ostaje izvan pozornosti. No na nju je upozorio još E. Renan, jedan od pionira rasprave o naciji. Renan dosljedno sugerira kako se o naciji na tom tragu treba misliti kao o skupini koja se kontinuirano diferencira/integrira – referendumski. Zato su demokratske procedure, i institucionalna konfiguracija koja jamči pravnu jednakost a socijalnu pravednost, od konkretne zbilje nacije neodvojive. Ali i one ostaju bez sadržaja ako se nacija ne konstituirala osloncom na sposobnost/sposobnosti tvorbe i oblikovanja činidbenih i egzistencijalnih viškova. Bez njihove prisutnosti pravni i politički sklop nacije prirodno kliže u manirizam, gdje su još označitelji podrijetlom iz modernosti, ali je značenjsko i referentno polje sudionika nacije predmodernost.

U kakvoj je vezi ponuđena skica s modernim raspolaganjem društvenim sjećanjem? (Samo)oblikujući se kao zajednica slobodnih nacija javlja se u ulozi posebna jamca da će razluke: zajednica/pojedinac, kolektiv/individuum, u društvenom sjećanju ostati trajno na djelu, upisujući u društvenu zbiljnost i djelovanje dvostruki trag: autonomiju nacionalnih sudionika i solidarnost s njihovim kolektivnim Mi. Time se od memorijske zalihe društva otklanja opasnost kojoj ga izlaže već i sama modernost i njezini, prije nagoviješteni, paradoksi: opasnost od redukcije, u kojima, koliko je vidljivo, ponajviše štete trpe baš one sastavnice memorijske zalihe u kojima se održava i aktualizira sjećanje na – samu autonomiju sjećanja. Moderna formatizacija društva po predlošku nacije ne može bez te autonomije.

Druga konstrukcijska pukotina kojoj se nacija ne dopušta rascijepiti je pukotina između, aktualnim žargonom kazano, građanske subjektivnosti nacionalnih sudionika i “primordijalne” određenosti nacionalnog zajedništva (srodničkim, etničkim, teritorijalnim, itd., podrijetlom i čimbenicima). Za točnije odrediti “obris” same pukotine ovdje je korisno staviti u zgradu herderovski model nacije gdje se ne ustrajava samo na srodničkim, etničkim, jezičnim, teritorijalnim, itd., čimbenicima nacionalnog zajedništva, nego im se dopisuje kakvoća nužnog/determinirajućeg temelja. Dosljedno ići tim tragom značilo bi ne uzeti u obzir nulto moderno ishodište nacije: formatizaciju društva kao slobodne zajednice/slobodnih pojedinaca. To bi, drukčije rečeno, imalo značiti kako se nacija ne uspostavlja iz slobode, autonomijom društvenih sudionika, pa se, sukladno tomu, slobodno ni ne odabire, nego se oblikuje nuždom kojega nadmoćna čimbenika, iliti: manjkom slobode. Sociologijski uvidi pokazuju da je takav predložak bolje uporabiv u analizama pojedinih primjera etnogeneze ili evolucije autarkičnih skupina, ali mu izmiče autonomijski ostatak u (samo)oblikovanju nacije.

Oduzme li se, dakle, položaj generatora nužnosti, ili točnije, generatora prisile, prije spomenutim, “primordijalnim”, čimbenicima, dopijeva se do jednostavna uvida: nacija se (samo)oblikuje na određenu teritoriju, nasljeđujući jednu ili više genetičkih, etničkih,

kulturnih, političkih, i drugih “naslaga”. Analitički zahtijevati njihovo brisanje istovjetno je redukciji autonomijskih ovlasti nacije na formatiziranje moderne – ispraznosti, kako je prije nagoviješteno u osvrtu na odnos modernosti i sjećanja, (i na manirizam slobode). Jer bi “građanski” subjekt nacije, izveden na čistinu bez spomenutih “naslaga”, svoju modernu autonomnost prakticirao mehaničkim ponavljanjem normativnih sažetaka autonomije, ne dopirući do društvene zbiljnosti i do obveze nacije koju joj je “ucijepila” modernost: da se uspostavi sada/ovdje sposobnošću stvaranja i raspolaganja tvorbenim i životnim viškovima. Odlučimo li se na stanovitu zlobu nije teško u takvoj redukciji nazrijeti slabo prikrivenu sumnju nemalog broja analitičara u mogućnost (samo)uspostave nacije igdje drugdje osim u – “velikim” nacijama, koje su, navodno, uspješno “cijepljene” protiv provala “barbarskog” ostatka sakrivena u vezama članova nacionalne skupine s prije spomenutim, “primordijalnim”, čimbenicima nacije.

(Samo)uspostavljajući se sposobnošću za slobodu, (dakle, ne samo za “političku” u užem smislu, nego za tvorbenu i djelatnu) nacija sve te, spomenute, primordijalne čimbenike nalazi kao dobra i baštinu koju treba, s obzirom na modernošću zahtijevane, tvorbene i egzistencijalne viškove, “preurediti”, preoblikovati, revalorizirati, upotpuniti, re/konstruirati itd. Nacija je – baštinik. Na tom tragu se, s pomoću gospodarenja spomenutom pukotinom, u praksama nacionalnog društva učvršćuje i primjereni odnos spram društvenog sjećanja. Ne dopušta se uzajamno poništavanje “primordijalnih” i “građanskih” sastavnica, budući da bi ono trasiralo najkraći put u – predmodernost (gdje se autonomija u društvenu djelovanju priznaje samo onima na višim katovima društvene hijerarhije). Ustrajava se, naprotiv, na njihovoj komplementarnosti i – razlučenosti. No koje će “zaključne” obrise zadobiti samo razlučivanje manje ovisi o “primordijalnim” sastavnicama društvenog sjećanja a više o modernošću potaknutoj sposobnosti za autonomiju. O njoj, naime, izravno ovisi koliki će raspon prisile, iliti manjka slobode, biti reaktualiziran u društvenom sjećanju crpljenjem iz “primordijalnih” sastavnica. Ali ovisi i koliki će biti njihov udio u oblikovanju i stvaranju – oslobađajućih viškova.

Treća konstrukcijska pukotina kojoj se nacija ne dopušta rascijepiti leži u odnosu: nacionalni – internacionalni sklop u društvenoj zbilji. Nije, strogo promatrano, naznačeni par praktično tako pregledno razlučiv koliko shema sugerira. Razlog je jednostavan. U baštinu nacionalne subjektivnosti modernost je ugradila, kao neuklonjive sastavnice, dva sloja sjećanja koja se, inače, “žanrovski” adresiraju na “internationalnu” skupinu. Prvi sloj sastoji se od nekoliko univerzalnih ideja vrijednosti i uvida, počevši od same slobode. Već i klasična, premda netočna, poruka iz razdoblja prosvijećenosti: kako je čovjek po prirodi slobodan, na to upućuje. Na srodan način upućuje i činjenica da se u obzoru modernosti, prvi put, ne računamo li kršćansko sjećanje, oblikuje javno sjećanje na čovječanstvo kao na odredivu, konkretnu zajednicu, iz koje proistječu i nacionalne zajednice kao neke vrst – potomaka. Na tom tragu, položaj univerzalnih vrijednosti, ideja, i uvida određuje se na temeljnoj, generativnoj itd., razini, a vrijednosti postaju osloncem slobode i autonomije nacionalne zajednice (a ne tek zaglavnim dosegom imaginarne evolucije društva). Drugi sloj sastoji se od više obzira i obveza raznolika podrijetla koje nacionalno društvo i njegova država preuzimlju u internacionalnom skupu nacija i država. Ključni dio spomenutih obveza i obzira izravno se izvodi iz univerzalnih

vrijednosti, ideja, i uvida na koje se nacija konstrukcijski oslanja (sloboda drugih, autonomija pojedinca, isključivanje zločinštava, međusobni nadzor akumulirane moći, itd.). Drugi, pak, dijelovi određuju se i oblikuju u različitim odnosima funkcionalno svezanim s posebnim kontekstima, gdje gramatika odnosa presudno određuje nacionalna suverenost i njezino priznavanje.

Kada se, dakle, izravnije promotri sadržaj nekih sastavnica nacionalnog sjećanja paradoksalni uvid kako u njemu svojevrsnu jezgru oblikuju, prema aktualnoj žanrovskoj shematizaciji: “internacionalne” sastavnice, nije bez uvjerljivosti. Razložnim, stoga, izgleda pitanje: je li, uopće, prije spomenuta, konstrukcijska, pukotina – pukotinom? Odgovor je potvrđan. Pukotina se, doduše, ne pruža po očekivanoj žanrovskoj shemi: nacionalna “isključivost” naspram internacionalne “otvorenosti”. Pruža se, naprotiv, obuhvaćajući mogućnosti da se i na nacionalnoj i na internacionalnoj razini osnaže predmoderne tendencije protivne modernu “prijelazu iz neslobode u slobodu” i praksi oblikovanja i množenja alternativa i viškova. Katalog takvih mogućnosti na nacionalnoj razini relativno je dobro dokumentiran u različitim, kritičkim, opisima nacije (i “nacionalizma” kao neke vrsti neočekivana “demonijaštva” u modernoj zbilji). Katalog takvih mogućnosti na internacionalnoj razini nije, međutim, koliko je vidljivo, opisan s istovrsnom potrebom za iscrpnošću. Poznato je da se, zahvaljujući slijepim mjestima u spomenutu katalogu, modernim i osloboditeljskim naslovima nerijetko legitimiraju zgojine imperijalne, da se ne veli, razbojničke prakse. Pa njihova načelna zauzetost oko internacionalne “otvorenosti” zna skončati u grotesknim zgodama s onu stranu svake otvorenosti, a, nerijetko, i u zločinstvima.

Ne dopuštajući spomenutoj pukotini – “puknuti” nacionalno sjećanje, dakle, omogućuje sudionicima u nacionalnom društvu oblikovati društveno djelovanje koje modernosti ostavlja dostatno prostrani raspon značenja i poticaja. Napetost koju trajno obnavlja i osnažuje ne dopušta svijet Prvih kolonizirati svijetom Drugih, kako se nerijetko, u ime internacionalne “otvorenosti” i nasilno traži. Ali, također, ne dopušta svijet Prvih nadrediti svijetu Drugih, i na taj način moderni prijelaz iz neslobode u slobodu prometnuti u ekskluzivni privilegij koji, kako neki kritičniji analitičari sugeriraju, nije samo doskok u predmodernost nego i rekonstrukcija novih/starih predložaka feudalizma. Ustrajnost nacionalnog društva na održavanju takve pukotine na paradoksalan način pomeću se u novu/staru – tradiciju otpora. Nacija je središnji “korisnik” te tradicije.

Četvrta konstrukcijska pukotina koja presijeca memorijsku zalihu nacije pokazuje se u napetosti između tehničke zbilje (točnije svijeta strojeva) i svijeta života (tjelesne zbilje). Ta pukotina, vidljivo je, presijeca i druge predloške suvremenih društava, pa, na prvi pogled, nije jasno zašto se ona upisuje u memorijsku zalihu nacije. Iz prijašnjih je ulomaka vidljivo kako je tehnička evolucija moderna društva u socijalnom sjećanju izravno svezana s modernim prijelazom iz neslobode u slobodu (kako živa tijela tako i socijalnog identiteta). Stroj se, dakle, u socijalnom iskustvu moderna društva javlja u dualnoj ulozi: općeg označitelja moderna prijelaza iz neslobode u slobodu te zbiljskog sklopa, radnog Drugog, kojim se praktično taj prijelaz oblikuje i ostvaruje. Već i orijentacijska inventura tehnofilnih gesta u, primjerice, modernoj arhitekturi, suvremenim

medijima, proizvodima kulturne industrije, itd., dosta jasno otkriva s kojim povjerenjem u tehničke mogućnosti modernost razvija spomenuti osloboditeljski prijelaz.

Ta se veza specifično učvršćuje postupcima tehnifikacije živog tijela. Prisutnost stroja upisuje u moderno sjećanje svojevrstnu “demonsku” sumnjičavost spram funkcionalne prikladnosti tijela i njegove sposobnosti akumulacije viška (životna) vremena. Kao dubinsko/pozadinsko zrcalo tehnička imaginacija postojano reflektira jednu/istu sliku: radno nepouzdana i smrtna/potrošiva tijela, gdje su ograničene mogućnosti životne obnove reprezentiraju skromnom bilancom u množenju želja kao tragova i “proizvođa” autonomije (naspram prirodno “porobljujućih” potreba). Na toj podlozi modernost oblikuje dalekosežnu tehnifikaciju tijela rekonstruirajući njegova “slaba” mjesta ugradbom materijala i naprava koje stavljaju u izgled uspješno ispuniti brojne praktične dobitne želje u rasponu od poboljšana zdravlja, različitih funkcionalnih radnja, do ekstatična užitka ili odgode smrti u neodređenoj budućnosti.

Na drugoj strani moderni korijen nacije i nacionalnog sjećanja ne dopušta tehničkoj subjektivnosti prometnuti se u novog, poopćenog, gospodara nužnosti koji nastupa i djeluje s legitimacijom nove nad/prirode. Ne dopušta, vidjelo se, ponajprije zbog toga što bi se time dovela u sumnju središnja intencija modernosti: oslobađanje živog tijela prijelazom u višak (životnosti), te oslobađanje žive/društvene skupine prijelazom u društvo viškova i alternativa. U nacionalnom sjećanju, nije moguće (koliko je, dakako, nacionalnim) odvajanje slobode od, kako je već prije naznačeno, konkretne životne i sociokulturne zajednice. Glavna “korisnička” adresa prijelaza (iz neslobode u slobodu) i učinaka toga prijelaza trajno se legitimira “korijenskom vezom” sa životnom zbiljom i sjećanjem na njezinu autonomiju. Tehničko/funkcionalno optimiziranje pojedinih aspekata te zbilje ne smije prekoračiti tu, sakrivenu a očitu, granicu. Normativno, nacija je, podsjećamo, zajednicom živih/slobodnih ljudi.

Održavanje spomenute pukotine, dakle, drži na okupu osamostaljenu tehničku sposobnost i moć i socijalno raspolaganje tom moći kao “prijateljskim” pomagalom u ostvarivanju glavnih intencija modernosti. Nacija je u takvu kontekstu jedinim jamcom “prijateljske”, kakvoće pomagala/tehničkog sklopa. Budući da modernost, vidjelo se, obuhvaća i evoluciju tehničke subjektivnosti, zalihe tehničke autonomije predvidljivo se “prelijevaju” i u druge prakse upisujući u njih i njima stranu tehničku volju. Iznutra, u samoj tehničkoj zbilji, ništa ne stoji na putu preobrazbi te volje u novog monopolnog gospodara društvene zbilje. Potreban je, naspram nje, društveni sudionik s izvornom legitimacijom baštinika uspješna prijelaza iz neslobode u slobodu. U obzoru smisla koji ta legitimacija reflektira recimo da se jasno razlučuju ovlasti i granice posebnih “sektora”, pa i tehničkog. Može biti da je već riječ samo o utješnoj nagradi, ali druge – nema.

Taložeći se oko skiciranih konstrukcijskih pukotina i njihovih dvostrukosti nacionalno sjećanje, dakle, postupno oblikuje skup razlučujućih sastavnica. Razlučujućih na dva načina. Prvim se nacionalna praksa modernosti odvaja, razlučuje, naspram idealnotipične shematizacije modernih intencija i njihove poopćene “gramatike”. Drugim se nacionalna praksa modernosti odvaja, razlučuje, u odnosu spram drugih nacionalnih memorijskih zaliha i njima svojstvenih razlika. Kao “zaključni” rezultat nazire se navlastita memorijska zaliha, neka vrst nacionalne “autobiografije”, koja se rabi i troši u svakoj

posebnoj (nacionalnoj) identifikaciji članova društva. Iz prijašnjih je ulomaka vidljivo kako odlučnu zadaću u (kontinuiranoj) formatizaciji te zalihe preuzimlje kulturna praksa. Semiotična preuredba intersubjektivnih mreža, tvorbeno dodavanje/dopisivanje sjećanja na, u međuvrijeme, obrisanim mjestima, te “pokretna” normativna razdioba sastavnica memorijske zalihe, ne dopuštaju, memorijskoj zalih “potonuti” u mehaničko ponavljanje reducirane istosti. Pače, zahvaljujući trajnom “autorskom” dodavanju i kulturnom odabiru u nacionalnoj se memorijskoj zalih razlučuju sastavnice kakvoća kojih nije ograničena na “vodoravno” razlučivanje jednog nacionalnog identiteta od drugog. Proteže se i na “okomito”, iznutra, razlučivanje. Jedan od važnijih rezultata je i premještanje takvih memorijskih sastavnica (i njihovih označitelja) na razinu na kojoj se uobličuje – nacionalni ponos. Važnost nacionalnog ponosa u postupcima kolektivnog identificiranja posebno, poznato je, voli isticati F. Fukuyama. U nacionalnom sjećanju “oživljujuća” uloga ponosa izravno izvire iz – sjećanja na slobodu. Ponos na slobodu, izgleda, prethodi drugim oblicima kognitivnog i osjećajnog ulaganja u njega. Spomenuta skupina memorijskih sastavnica, sukladno tomu, ustaljuje se u nacionalnom sjećanju kao neka vrst zaglavnog identitetnog traga. Nema nacije bez ponosa.

Skicirano odvajanje nacionalnog sjećanja ne dopušta zaključak kako je ono besprije-kornim preventivnim postupkom koji, eto, memorijsku zalihu nacije čuva od štetnih učinaka raznolika podrijetla, a napose od onih koji, kako je već naznačeno, nastaju kao neželjeni/paradoksalni tragovi modernosti. Ovdje se, prigodno, ograničujemo na skicu s trima takvim primjerima.

Prvi primjer: učinak moderne potpore hirovitosti sjećanja. Promotri li se, recimo, raspolaganje nacionalnim sjećanjem u Hrvatskoj osamdesetih godina, lako je uočiti kako je potporom hirovitim praksama u raspolaganju sjećanjem (iliti, u najširem smislu, pozivom na široku “samoupravljajuću” komunikaciju, “brbljanje”), drugojugoslavenski poredak izravno, u sjeni, olakšavao pripremu drugojugoslavenske i srpske agresije na zapadne republike.

Drugi primjer: učinak manirizma slobode (kao prakse “protočna” subjekta sjećanja). Koliko je vidljivo, manirizam (političke) slobode, s pomoću kojega se demokratizacija društva dijeli od svojih temeljnih, modernih, obveza, olakšao je postupnu rekonstrukciju totalitarnih mreža, sada u ulozi organizatora “demokratske” preobrazbe, u znatnom broju tzv. tranzicijskih zemalja, pa i u Hrvatskoj.

Treći primjer: učinak tehnifikacije memorijske zalihe. Tehnifikacija memorijske zalihe, poznato je, naslanja se i rabi brojne tehničke izume koji se monopolno izrađuju i distribuiraju. To znači da je u njihovu uporabu ugrađena prisutnost izvanjskog, protumodernog, sudionika/gospodara koji uživa sve povlastice nevidljiva, a središnjeg, sudionika itd.

Spomenuti su primjeri tek ilustrativne kakvoće. Njihov odabir samo nagovješćuje kako moderna rekonstrukcija nacionalne memorijske zalihe pravocrtno ne jamči “sretni” upis modernih intencija u nacionalno raspolaganje tom zalihom. Ona, (rekonstrukcija), zalihu, također, izlaže i (ne)očekivanim rizicima. Ali na drugoj strani, oni se bez obrata upravo na modernost – ne mogu ni nadmašiti.

Posebni skup pitanja nameće analiza odnosa nekoliko, aktualnih, društvenih sudionika spram nacionalnog sjećanja i nacionalne memorijske zalihe. Prije smo spomenuli tri važnija: Carstvo, Korporaciju i Društvo pojedinaca. Ovdje se ograničujemo tek na prigodnu skicu tih odnosa i njihovih osnovnih učinaka.

Carstvo. Najkraće rečeno, Carstvo je socijalna tvorevina koja cilja uspostavi monopolne moći na planetarnoj/globalnoj razini. Monopolna moć intencionalno isključuje prisutnost drugih sudionika s manjom količinom moći (hegemonija) ili, pače, razdiobu po partnerskom predlošku. Za razliku od nacije, Carstvo je starije od modernosti, po povijesnom korijenu, dakle, ono je predmodernost. U učvršćivanju zbilje Carstva dvije su prakse važnije od drugih. Prva se očituje u poopćavanju moći. U predmodernom razdoblju granice poopćavanja najčešće su se poklapale s granicama vojnog, i sektora “visoke” kulture. U razdoblju modernosti poopćavanje cilja na integraciju sviju posebnih oblika moći: vojne, političke, gospodarske, tehnoznanstvene, kulturne i informacijske, te dodatno, i tzv. “meke” moći, ili sposobnosti privlačenja/zavođenja Drugih. Druga se praksa očituje u izgrađivanju legitimacija posebne kakvoće. One se svode na opis uloge Carstva u ostvarivanju stanovite “metafizičke”/epohalne zadaće, recimo, u ispunjenju božanske zapovijedi, u čuvanju civilizacije, u obrani utopije, u čuvanju demokracije itd.

Budući da je u jezgri njegove memorijske zalihe sjećanje na monopolnu moć, Carstvo ne može, već na konstrukcijskoj razini, biti mjerodavnim jamcom uspješna ostvarivanja središnje moderne intencije: prijelaza iz neslobode u slobodu. No zahvaljujući spomenutoj integraciji sviju sektora moći, ono je sposobno, kao nadoknadu za trajnu odgodu te moderne intencije, ponuditi viševrsne “moderne” nagrade, u rasponu od životne udobnosti do tehnički valjano razvedene burze egzistencijalnih mogućnosti u odnosu na koja pojedinci mogu trošiti modernu ovlast na slobodni izbor, (osnova tzv. “mnoštva”). Na toj podlozi Carstvo teži razviti i učvrstiti ulogu organizatora i jamca oblikovanja i proizvodnje životnih i društvenih viškova na kojima ustrajava moderno razdoblje.

Cijelom predlošku, očito je, nedostaje ono što je u memorijskoj zalihi nacije središnjom sastavnicom: sjećanje na solidarnost u slobodi. Stoga Carstvo sustavno razvija postupke i prakse kojih je cilj podrediti naciju kao konkurentna sudionika, preuzeti njezinu sposobnost obnove i održavanja sjećanja na autonomiju i na životne alternative, te javno “ocrniti” naciju kao izvor “primordijalnih” provala predmodernog barbarstva. (“Zanemaruje se”, pri tomu, da je baš u režiji Carstva nastala industrija smrti u odnosu na koju su mnoga “primordijalna” barbarstva “samo” jednom vrsti zločinačkog ručnog rada.) Na tom tragu ustaljuju se dvije usporedne prakse. Prva se očituje u svojevrsnoj – “nacionalizaciji” Carstva. Posrijedi je posebna morfološka evolucija Carstva s pomoću koje se funkcionalno preuzimlju brojna obilježja nacije i ugrađuju u preuređenu, zavodničku, legitimaciju Carstva. (Carstvo se re/prezentira kao velika/uspješna nacija.) Druga se, usporedna praksa očituje u sustavnu sumnjičenju nacije, kao, kako je naznačeno, “prijeporne” zajednice, ili hrvatski: “zajednice opasnih namjera”. Važnim sastavnim dijelom te prakse je postojana težnja razgradnji prije spomenutih konstrukcijskih pukotina/dvostrukosti nacije, te redukciji njezinih bitnih odrednica na teritorijalnu skupinu razlikama izoliranih pojedinaca i manjina, s apstraktnom, građanskom subjektivnošću, s

internacionalnim identitetom, te neuklonjivom tehničkom ovisnošću (kojom se simulira višak životnosti).

Nabačena skica vodi jednostavnu zaključku: odnos/sukob: Carstvo – nacija, bitno određuje načine raspolaganja memorijskom zalihom nacije u suvremenim društvima. Zacijelo nekomu na povlaštenu položaju svemirskog promatrača jedva da je očito na koga bi se trebalo kladiti.

Korporacija. Premda su konceptualno korporacije predmoderna podrijetla (povijesno prve korporacije su: Katolička crkva, crkveni redovi, slobodni kraljevski gradovi te sveučilišta) njima tek razdoblje modernosti omogućuje zadobiti legitimaciju mjerodavnih tvorbenih društvenih sudionika, bez kojih moderni prijeskok iz neslobode u slobodu, navlastito u društvo s egzistencijalnim i životnim viškovima, ne bi bio praktično moguć. (Imaginativno su taj preskok viševrсно nagovijestile i trasirale već spomenute, povijesno prve, korporacije).

Rad modernih korporacija naslanja se na jedno, u prigodnim analizama, rjeđe isticano svojstvo. U javnom poretku što ga oblikuje moderna nacija zaposlenici Korporacije su, normativno promatrano, slobodni ljudi/u slobodnoj zajednici. No u korporacijskom poretku, a njega presudno određuje tvornički poredak, položaj zaposlenika bliži je položaju “korisnika” tehničkog logora, gdje se većina javno priznatih identiteta, prava i ovlasti, tehničkom/funkcionalnom nuždom, odgađa, da se ne veli – ukida. Ta činjenica, posredno, indicira kako Korporacija oblikuje modernim intencijama oprečnu praksu, no s (nezasluženom) modernom legitimacijom. Nije, dakako prijeporno da je modernom evolucijom nekih područja prava i ovlasti prvotni učinak tvorničkog logora ublažen/socijaliziran. Tomu je, možda u znatnijoj mjeri, pridonijela i sama tehnička evolucija u korporacijskom pogonu, potaknuta brojnim čimbenicima među kojima normativni pritisak slobode “odozgo” (slobodni pojedinac u slobodnoj zajednici) nije na zadnjem mjestu.

Iz rizičnosti i nelagoda upisanih u spomenuto dvojstvo postupno se oblikovala u odnos spram nacije i nacionalnog sjećanja dvovrsna korporacijska praksa. Prvom inačicom te prakse Korporacija preuzimlje različite postupke i metode unutrašnje “humanizacije”, ali cilja i na učvršćivanje posebnih odnosa (sa zaposlenicima) u koje je ugrađena nemala zaliha – solidarnosti. Uočiti je: teži se uzajamnoj solidarnosti. Ona se očituje u skrbi Korporacije za dobrobit zaposlenika, ali i u pripravnosti zaposlenika na žrtvu radi dobrobiti Korporacije. Nije teško u tom predlošku prakse uočiti derivat podrijetlom iz – nacionalne solidarnosti. Ukratko, Korporacija se, zahvaljujući tom predlošku djelovanja, nužno predočuje likom solidarnog člana nacionalne zbilje. Drugom, usporednom, inačicom Korporacija učvršćuje tehničku i funkcionalnu autonomiju i cilja parametre njezine uspješnosti, “racionalnosti”, refleksivno poopćiti i njima “premrežiti” nacionalnu zbilju u cijelosti. Time bi se, naspram “nacionalne” Korporacije učvrstila “korporativna” Nacija, iznutra “restrukturirana” po korporacijskim predlošcima racionalnosti. Ta intencija izravno pogađa središnju sastavnicu u memorijskoj zalihom nacije: prijelaz iz neslobode u slobodu, po gramatici modernosti prijelaz je autonomnim činom, a ne proračunskom operacijom izvedenom po mjerilima korporacijske racionalnosti.

Obje skicirane inačice uklanjanja prije spomenute dvojnosti valjano se integriraju u društvenu/nacionalnu zbilju koliko ostaju instrumentalno podređene osnovnim intencijama modernosti, te nadzirane nacionalnim sjećanjem na njihove obvezujuće svrhe. Međutim, akumulacija tehničke i funkcionalne, (a u aktualnom razdoblju i financijske moći), izravnije usmjeruje Korporaciju prema ulozi sudionika Carstva negoli prema ulozi nacionalnom solidarnošću obvezanog sudionika. Time, više ili manje izravno, Korporacija ulazi u konkurentni/sukobni odnos spram nacionalne zbilje, reproducirajući, uglavnom, predrasude o konstrukcijski restriktivnom (urođenom) temelju nacionalne zajednice i njezinoj modernoj nepouzdanosti, preuzete iz arhiva Carstva. Nije vidljivo u kojem smjeru će taj konkurentni/sukobni odnos evoluirati. No očito je da izvan konteksta modernosti i nacionalne autonomije, evolucija, predvidljivo, vodi u – novi/stari logor.

Društvo pojedinaca. Posrijedi je “tehnička” etiketa za one težnje u suvremenim društvima u središtu kojih se reproduciraju i ponavljaju slike ubojstva – “simbolična” oca. Nisu, dakako, uvijek posve konceptualno pregledne takve težnje. Ali se, po pravilu, samoodređuju kao prinosi “oslobađanju” od “nacionalističke” sklonosti institucijskoj regulaciji javne sfere, te kao prinosi daljnjoj “transnacionalnoj” evoluciji suvremenih društava. U nekoj vrsti utopijskog nacrtu nagovješćuje se društvo pojedinaca s onu stranu svake društvene hijerarhije i normativne razlučivosti društvene zbilje po identitetskoj okomici.

Na praktičnoj razini pak vidljivo je kako se ponajviše takvih simboličnih “oceubojica” ustaljuje u ulozi entuzijastičnih korisnika tehničkih i komunikacijskih mogućnosti ponuđenih na burzi Carstva, te također, entuzijastičnih putnika na “transnacionalnim” trasama globusa. Razložno je, na temelju tih činjenica, ustvrditi kako su oni utopijski dosljedni određujući svoj izvorni, simbolični, položaj: oni su za zbilja trans/zavičajni. No izmicanje točnijih obrisa te trans/zavičajnosti dobro uspijeva samo u usporedbi s prethodno, predmodernom predočenim, “primordijalnim” zavičajem, koji, po gramatici Carstva, nepovratno “porobljuje” i kojim, predvidljivo, vlada “simbolični” robovlasnik: otac (čitaj: nacionalna vlast). No predoči li se obris spomenute trans/zavičajnosti kao prirodni oblik paradoksalna zarobljivanja suvremenih društava trajnom pokretljivošću, a u režiji Carstva, onda se prvotna očaranost povlači do crte gdje više nije nemoguće uputiti na unutrašnju srodnost između potrošačkih ispada koji ciljaju na “višak doživljaja” u režiji industrije doživljaja i korisnika trans/zavičajnih potraga za “životnom izvornošću”. U obama slučajevima porobljivanje (deliričnom) pokretljivošću zrcali trag Carstva. Stoga se tek treba analitički pokazati ima li u eventualnom ostatku simbolična “oceubojstva” mjerodavnih tragova moderne autonomije.

LITERATURA

- Bergson, Henri, *Matter and Memory*, London: Allen and Unwin Ltd., 1962.
 Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra (ur.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.
 Gadamer, Hans-Georg, *Nasljeđe Europe*, Zagreb: Matica hrvatska, 1997.

- Giddens, Anthony, *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1990.
- Katunarić, Vjeran, *Sporna zajednica: Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb: Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, 2003.
- Le Goff, Jacques, *History and Memory*, New York: Columbia University Press, 1992.
- Milanja, Cvjetko, *Konstrukcije kulture: Modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19. stoljeća*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2012.
- Münkler, Herfried, *Imperiji*, Zagreb: Antibarbarus, 2010.
- Rogić, Ivan, *Tehnika i samostalnost*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2000.
- Rogić, Ivan, "O četiri lika porobljavanja nacionalnog sjećanja u hrvatskom društvu", *Pamćenje i suvremenost: Rasprave o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti Hrvatske*, ur. Ljubičić, Mate i Tuđman, Miroslav, Zagreb: Udruga HIP, 2011, str. 91-108.
- Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell Publishing, 1986.
- Smith, Anthony D., *Nacionalizam i modernizam: Kritički pregled suvremenih teorija nacije i nacionalizma*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2003.
- Tuđman, Miroslav, *Programiranje istine: Rasprava o preraspodjelama društvenih zaliha znanja*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2012.

MODERNITY AND NATIONAL MEMORY

Abstract

The paper is comprised of seven parts. In the first part, the author explains a connection between social activity and memory while emphasizing a statement that a memory content is a key variable that influences the modalities of social practice formation of various participants. In two subsequent chapters, expounded is a scheme of basic memory structure and corroborated a purport that one should count on a two-sort memory: a psychic and a corporeal one. In the fourth part, analyzed is a cultural context and order as an essential factor of memory reserve formatization, both of a society and of special participants. Thereby, the author especially emphasizes the three features of culture that exert a direct influence upon memory reserve formatization. They are semioticity, capacity, and normativity of culture. Thanks to these cultural context and cultural order characteristics, memory reserve is structured and distinguished in individual components, assuming an intersubjective significance and validity. In two subsequent chapters, the author explicates the fundamental determinants of modernity and its influence on a society's memory reserve. The author starts from an assertion that an intention targeting a *transition from captivity to liberty* is situated in the core of modernity. On that track, modernity aspires to form special liberatory "surpluses": productive capacities, reflexiveness, time surplus, experience surplus and a surplus of goods. The interventions in memory reserve of a society has its roots in the same fundament. Thus, modernity aims to specifically formatize some of its components and practices. E.g., it aspires to centralize in memory a remembrance of liberty, it aspires to develop a "deliric" memory of all these "flowing," "open" memory subjects. Simultaneously, it extensively professionalizes and technifies a memory reserve disposal of a society and develops a distinct, systemic relation to learning as an active practice of necessary memory reserve creation. While

attaining these objectives, modernity challenges the effects contrary to modernity itself (technical “closure” of memory, superficiality and banality of memories, violence of learning, etc.). In the closing part, the author demonstrates in more detail why memory is necessary for a nation. The author starts from a contention that a *nation is an authentic “product” of modernity*, with a task to practically socially implement a central intention of modernity: a transition from captivity to liberty. Therefore, nation naturally assumes a modern memory reserve reconstruction as an active basis. Since it has been constituted while incorporating certain structural fissures and controversies into its foundation, nation has to incessantly additionally produce the surpluses commensurate to the basic intentions of modernity. In that context, a memory reserve acquires a value of a fundamental (national) wealth. On the other side, the negative effects of modernity in the formatization of society’s memory reserve also affect national memory. In modern societies, the participants *conflicting* its role in modernization processes create special difficulties to the nation. The author emphasizes the three more important ones. These are the empire, corporation, and a society of individuals. Since they contest the central intentions of modernity, they aspire to practically abate and discursively delegitimize the nation. In that aspect, a memory reserve of a nation is especially exposed to abjudication. The author concludes that it is not visible how this conflict would end.

Keywords: modernity, memory, empire, national state, corporation, “society of individuals”

Sonja Stojmenska-Elzeser, Ph. D., Research Advisor
Institute of Macedonian Literature, Skoplje

AN ENIGMATIC CONCEPT OF EUROPEAN IDENTITY

Pregledni rad

UDK: 323.1(4):008(497.17)>(063)=111
008(4):323.1=111

The paper deals with an enigmatic and complex meaning of the European cultural identity. The European identity is most frequently described as a common cultural heritage and memory; however, in real life, such a perspective is still an abstraction and cannot be strictly determined, for it is quite obvious that a single Europe does not exist, but several different notions of Europe do exist, as well as multiple different understandings of the notion of “Europeanism.” This paper analyzes several provocative thinkers (Zygmunt Bauman, Etienne Balibar, Denis de Rougemon, etc.), and the notion of “Europeanism” is observed from the viewpoint of Macedonian culture (through certain examples from the Macedonian literature and art). The paper also emphasizes the question adduced in the invitation to this gathering: is the European Union identity built on the monetary or cultural fundamentals?

Keywords: European Union identity, “European”, cultural heritage

The European cultural concept denotes a unique European identity based on common cultural heritage and memory; however, in practice, such a thing is still an abstraction that cannot be marked precisely because it is rather obvious that there is not only one but many different Europe(s), as claimed by the controversial French economist and thinker Jacques Attali, for example in his book published in 1994 with the very same title.¹ It is a fact that there are many variations of Europeanism. First, they are marked by geographic categories, such as West, East, North, South and all combinations thereof, or by main seas and other geographic points of orientation. Of course, the politic movements have very strong influence on the understanding of the European cultural concept. Also, there is even relative individual understanding of Europe (my, yours or her/his Europe) as a private life story and personal feeling and understanding of this concept.² Moreover, there is the provocative contradictory between a center and periphery, or maybe it will be more appropriate to use again plural and to say centers and peripheries. All those problems with the location of the European culture through the spatial terms contribute to its rethinking as much more complex phenomena than just a simple characteristic of one of the world’s continents.

¹ Jacques Attali, *Europe(s)*, Paris: Fayard, 1994.

² We can mention in this context the book *My Private Europe* by the Ukrainian author Jurij Andruhovic and Polish writer Andzej Stasjuk.

Are the geographic points or geopolitical tendencies the only arbiters of what is or what is not part of the European cultural heritage? Is the economic and political interest enough for bearing the unity of Europe? Another Frenchman, Jacques Delors, has stated: “You cannot love a common market. We need to give Europe soul.” This soul could be the core of culture and in its frames, the literature as one of the most creative human practices. But the question is as follows: is there a European literature? How could it be studied? What is European in the European literature – just the belongings of some nations that are part of Europe Union, the usage of the European languages or something else? It is a fact that during the history there were periods when this tendency for cultural unity of Europe was rather emphasized, similarly to this current moment when it is one of the top subjects of humanities. The European cultural concept has always preferred the diversity within the common system of values. In the *Notes towards the Definition of Culture* (written in 1948) by T. S. Eliot, we read: “We should start bringing together the best in new thinking and new writing on our time, from all the countries of Europe that had anything to contribute to the common good.” Recently, this same concept can be recognized in the project of electronic data of the European cultural heritage on the Web (www.europeana.eu). It is also incorporated in the main documents of European Union, such as the *European Cultural Convention* (1954), *Declaration of the European Identity* (1973), *Maastricht Treaty on the European Unity* (1992), *Declaration for Cultural Diversity* (2001), etc. The European imaginary is crucified between two tendencies: to connect all the different streams in one common identity based on the common memory and creativity, and, in the same time, to take care about the specificity and uniqueness of all the different identities in its frames. The idea of *unity in diversity* is very positive, creative and potential, but it is still very far away from its practice. What the correct balance between the unity and the diversity is, unfortunately, still impossible to say.

Evidently, there are problems with defining the European identity itself, so the question of European literature is even more complicated. Which and whose literary works could be incorporated in the common European literary canon, if such a one exists at all? The establishment of such canon cannot any longer be based on the principles of classic concept of literary history, but it must take in consideration many different aspects, mainly the unliterary ones: the pragmatic aspects of literary phenomena, the literary field, market, economy, literary awards, etc. Also, the postcolonial aspects are very influential, especially regarding the minor cultures and the hybrid cultures born as result of migrations. The transculturality as a dominant form of reality of the world has serious consequences on humanities. For all these reasons, I dare ask: does the academia need canonical approach at all? Does a student need to have an encyclopedic knowledge about the sum of national literary canons that are included in the European integration process? I prefer to answer this question negatively, and I would rather mention that the student needs to have a basic orientation in the map of European “republic of letters” (let me use the term from the influential book by Pascale Casanova), but, on the other hand, s/he should develop a strong sense of the specificities of the European cultural context.

What do I mean when I say specificities of a European cultural context? First of all, I think of the constant redefinition of the European identity as one unstable and ever-

changing concept. Europe as a “Phoenix”, as an “unfinished adventure” (according to Zygmund Bauman), as something that is still in expectations, as identity that is in process of building, or “under the reconstruction”... Europe is an enigma: geographically, it is “a little promontory on the continent of Asia” (Paul Valery), in mythology it is raped princess who is happy to be kidnapped, for the politicians it is an “unidentified political object” (Jacques Delors), for the economists it is one common market “without soul”, for the philosophers it denotes very different things: e. g., for Immanuel Kant it is “perpetual peace” project, for George Steiner “a map of cafés”, for H.G. Gadamer it is “fusion of horizons”... The “Fortress Europe” metaphor is still very frequent, and lately the most influential metaphor for Europe seems to be “Europe as empire”, particularly a neo-medieval one (Jan Zielonka et al.). The question of European identity is very often treated in literary works, so it helps to include the voices of poets and writers in this endless discussion. The orientation of student in this “intellectual cartography” of the idea of, about, and for European culture is most important for further understanding of its phenomena as inclusive, transcultural, post-national and post-Eurocentric. As intercultural communication, multiple identities, pluralism and diversity should be widely accepted as principles of rethinking of European context. Europe should always be accepted as a mission, as a task, according to the Italian philosopher Massimo Cacciari, who says: “We must always be building Europe. And it can’t be built with hegemonic intentions, as we have seen throughout European history: Charlemagne, Charles V, Napoleon, Hitler – they all attempted to exercise hegemonic power over Europe. But every time someone has tried it, Europe has got rid of them, she has not wanted anyone who wanted *one* Europe. Europe is not one, they are many.”³ In this multiple and polycentric vision of European culture the literature cannot be observed as a grand narrative – it can exist just in partial networks, the nexuses reflecting those main principles, the researches made from a European, but not from a Eurocentric perspective.

The researches of culture and literature in European context can have vertical or horizontal direction, or can in other words be made through the time or through the space, to be historical or geographic in postmodern sense. The first ones refer to the different stylistic formations in the classic literary history that can be commented from the European perspective. *De facto*, some of the best books of ComLit *de facto* are such types of researches. The problem is that there are some moments in literary history that are very appropriate for a European contextualization, and others are not. E. g., the period of Renaissance, or medieval culture, romanticism, modernism or the culture of 20th century, the avant-garde culture, can be very easily put in frames and can be researched on a transnational European level. But, there are also movements that are strongly local, and they are difficult to be observed in a wider European context.

In a horizontal perception the multiple European identity can be researched from the starting point of cultural geography, mainly oriented to the uniqueness of European regions and the dominant characteristic of literature written within them. E. g., I would

³ Josep Casals and Alicia García Ruiz, “Interview with Massimo Cacciari: ‘I am many’, says Europe. We have to be capable of being many”, <http://www.barcelonametropolis.cat/en/page.asp?id=21&ui=400> (March 26 2012).

mention the researches of the Mediterranean cultural sphere (as it is, for instance, done in Fernan Braudel's work) or of *Mitteleuropa* and/or the Central European phenomena (although these concepts seem literally synonyms, they are not, as seen through the lenses of Milan Kundera, Vaclav Havel, Danilo Kish, etc.); the West and the East, or Occident-Orient implications in culture and literature, the specificity of Balkan region (Maria Todorova), of Black Sea (Neil Asherson), of Danube River (Claudio Magris), the reflections on the Nordic, Alps-Adriatic, Iberian and others cultural regions and other similar approaches. Especially provocative and still enigmatic and strongly politically colored is the problem of East European and Southeastern European cultural region.

On this level Europe is observed as a "Europe of regions", of nexuses, of intercultural connections. Another level of observation could be a "Europe of urban settlements, of cities". The European cities as a backstage for many narratives give an opportunity to comment the characteristics of the common plurivocal European values. There are so many literary works connected or devoted to the particular cities, so that there is so much material for discussions, which can combine the literary facts with architecture, motion pictures, tourism, urban sociology and other aspects of cultural studies. For example, cities like Dublin, Sankt Petersburg, Paris, Prague, and Barcelona can be seen through the eyes/discourses of their writers James Joyce, Alexander Pushkin, Charles Baudelaire, Franz Kafka and many architects, filmmakers, painters... Most provocative on this level are border cities and cities with strong multi- and intercultural background, the so-called "liminal cities" or "marginocentric cities", such as the cities of Odessa, Vilnius, Trieste, Sarajevo, Skopje...

The cities are the surroundings for transcultural transformations provoked by the migrations, exiles, travelling, etc., and any new elaboration of European culture has to count on that.

"Transnational and transcultural streams are not exceptions any more, we can say that they became norm or very soon will be norm. They are the material from which the European culture and identity should be carefully built."⁴ The literary studies have to take care of the authors whose profiles and literary works are "on the borders" and who express the cultural dialog in their works. The exiled and the diasporic authors make a special issue of teaching literature in a European context. According to John Neubauer, their contribution is vital in producing the so-called "literature *for* Europe", because in their works we can recognize a high concern for multiplicity of the European identity in their works.

The matter of cultural mediation focuses our attention to the most important aspect of the supranational cultural and literary research. That is the translation issue. The students must be aware of the importance of literary translation as a highly creative work but also of the non-literary impacts on its development. It is always a result of many cultural streams, connected to an ideology, politics, fashion, marketing, literary awards and other segments of cultural industry. For the literary works coming from the so-called "minor cultures", a recognized and accepted by the readers of

⁴ Ana Triandafilidu and Ulrike Hana Majnhof (eds.), *Transkulturalna Europa: kulturna politika u Evropi koja se mijenja*, Beograd: Clio, 2008, p. 379.

other European environments is one of the main goals. A successful translation in several languages is the first step toward it. That is why the theory and practice of literary translation nowadays is very important part of education and cultural policy in general. Here comes the rhetorical question posed by Zygmunt Bauman on this matter: “(...) How much wisdom we would have all gained, how would our co-existence have benefited, had part of Union’s funds been devoted to the translation of members’ writings... Personally I am convinced that it would have been perhaps the best investment into the future of Europe and the success of its mission.” With the new technologies the policies of “better knowing each other” (or the imaginary situation of “everyone knowing everyone”) become more and more optimistic, so the numerous projects of electronic sources or libraries, archives, and digitalized museums provide us with an access to a really wide quantum of information.

But knowledge does not consist just of information. It is much more moving through information, systematizing and applying facts according to some premises. That is why my advocating for teaching literature in a European context rather than teaching history of literatures written in Europe in a classic sense is a kind of orientation, preparation, and general framework for various researches chosen by the students themselves. In the contact with literature written in the countries located on the European continent, they learn how to recognize and overcome the Eurocentric position, not just in the imperial history but also today, in the policies, discourses, and movements of our time. They learn to appreciate the main value of the EU concept of *unity in diversity* and to respect the plurality. They get acquainted with many different understandings of the concept of Europeanism through history, in politics, philosophy, and literature as well as in common life, they receive basic knowledge about a perception of the European cultural heritage. They participate in a redefinition of the European imaginary and enrich the polyglossia of discourses on Europe.

The students are supposed to be acquainted with canonical readings from the world literature before taking adventure of the European contextualization of literature. We have to turn back for a while to the question of common canon of European literatures and pros and cons for its importance in education. According to Jan Assman, “the cultural memory is secured by the canon” (...) so its relevance is important for preserving the traditional values for the future. But what can be the canon of European or, what is even more controversial, of EU literatures? Is that just a mathematical sum of canons of national European literatures? The problem also occurs when we consider that in national canons literatures of minorities, Diasporas, dialects, etc. are excluded. The librarian systems may presently make a detailed picture of every written text in the European cultures possible, but who needs such a picture? Can one human individual use such knowledge? It is like swimming in the sea – nobody needs to analyze all the drops of the sea to enjoy swimming. To analyze literature in a European context, it is not necessary to get informed about every single literary work in its frames (it is of course well to know as more as possible thereabout). It is more important to be capable to gain capacity for supranational, intercultural, “de-colonized” (as it is understood in the work of the Italian

comparatist Armando Gnishi) and a post-Eurocentric vision of their interconnections through the select examples.

With a proposed type of literary education, we could contribute to the establishment of a “European citizenship” and to the formation European public sphere, which is one of the main necessities for the present European integration processes. Literature is a phenomenon of cultural dialog and specific mode of communication. If we agree that “Europe exists only in the modes of communication about it” and that “EU has become more like a network than a traditional state”⁵ than researching literature in European context is one of the most interesting fields to examine the basic ideas of European Union, the dominant European discourses, the concepts and the European autopoietic self-definition. Such an approach to literary studies is appropriate to the human situation in “liquid modernity” (Zygmunt Bauman) and is strongly future-oriented.

LITERATURE

Attali, Jacques, *Europe(s)*, Paris: Fayard, 1994

[Asherson, Neil] Ашерсон, Нил, *Црно море*, Скопје: Магор, 2003.

Bauman, Zygmunt, *Europe: An Unfinished Adventure*, Cambridge: Polity Press, 2004.

Bauman, Zygmunt, “Culture in a uniting Europe” http://www.culturecongress.eu/en/europa/bauman_idea_chapter5 (March 26 2012).

Brodel, Fernan, *Mediterran 1, 2, Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II.*, Beograd: Geopoetika, 2001.

Cacciari, Massimo, *Geo-filozofija Europe*, Zagreb: Ceres, 1996.

Casals, Josep, García Ruiz, Alicia “Interview with Massimo Cacciari: ‘I am many’, says Europe. We have to be capable of being many”, <http://www.barcelonametropolis.cat/en/page.asp?id=21&ui=400> (March 26 2012).

Casanova, Pascale, *The World Republic of Letters*, London: Harvard University Press, 2004.

Cornis-Pope, Marcel and Neubauer, John (eds.) *History of the Literary Cultures of East-Central Europe - Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Virginia Commonwealth University - University of Amsterdam, (*Comparative History of Literatures in European Languages*), 2004.

Delanty, Gerard, “Europe becoming: The Civilisational Consequences of Enlargement” *The Shape of the New Europe*, (eds.) Rogowski, Ralf and Turner, Charles), Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

D’haen, Theo and Goerlandt, Iannis (eds.), *Literature for Europe?*, Amsterdam - New York: Rodopi, 2009.

Even Zohar, Itamar, “Polysystem Theory”, *Poetics Today*, 1, 1-2 (1979), str. 287-310.

Historical Dictionary of the European Union, repository.wit.ie/510/1/tob_review_eu-encyclopaedia.htm

Le Goff, Jacques, *The Birth of Europe*, Oxford: Blackwell, 2005.

Magris, Claudio, *Danube*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2008.

⁵ Gerard Delanty, “Europe becoming: The Civilisational Consequences of Enlargement”, *The Shape of the New Europe*, (eds. Ralf Rogowski and Charles Turner), Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Steiner, George, *The Idea of Europe*, Nexus Institute 2004, str. 32-34 / Steiner, George, *Ideja Europe*, Zagreb: Antibarbarus, 2009.

Todorova, Maria, *Imagining the Balkan*, London: Oxford University Press, 2009.

Triandafilidu, Ana i Majnhof, Ulrike Hana (ur.), *Transkulturalna Europa: kulturna politika u Europi koja se mijenja*, Beograd: Clio, 2008] Транскултурна Европа: културна политика у Европи која се мења, приредиле Улрике Хана Мајнхоф, Ана Триандафилиду, Београд: Clio, 2008.

Valéry, Paul, *The Crisis of the Mind*, 1919, www.historyguide.org/europe/valery.html.

ZAGONETNI KONCEPT EUROPSKOG IDENTITETA

Sažetak

Ovaj rad bavi se zagonetnim i složenim značenjem europskog kulturalnog identiteta. Europski identitet najčešće se opisuje kao zajedničko kulturalno naslijeđe i pamćenje. Međutim, u stvarnom životu takvo viđenje je još uvijek apstrakcija i ne može biti točno određeno jer je prilično razvidno da ne postoji samo jedna Europa već puno različitih Europa kao i mnogo različitih razumijevanja pojma "eupejstvo". U ovom radu se razmatra nekoliko provokativnih mislitelja (Zygmunt Bauman, Etienne Balibar, Denis de Rougemon i drugi) te se pojam "eupejstva" promatra s gledišta makedonske kulture (kroz nek primjere makedonske književnosti i umjetnosti). U radu se ističe i pitanje koje je navedeno u pozivu ovog skupa: Je li identitet Europske unije izgrađen na monetarnim ili kulturalnim osnovama?

Ključne riječi: identitet Europske zajednice, "europsko", kulturna baština

doc. dr. sc. Domagoj Sajter,
Ekonomski fakultet
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

PRIVACY, IDENTITY, AND THE PERILS OF A CASHLESS SOCIETY

Pregledni rad

UDK: 316.3:336.74>(063)=111
336.7(497.5)=111

A cashless society, wherein bills and coins are replaced by virtual money incorporated in Radio Frequency Identification (RFID), Near Field Communication (NFC), and other electronic chips or located in a “cloud,” is fiction no more; it is nearby, and in some countries it is on the verge of full manifestation. A cashless society is marketed and intensely promoted by the parties interested in its emergence, most often disregarding its negative effects on a society as a whole and overstating the positive ones. The paper aims to examine a “cashless society” phenomenon from a perspective of diminishing civil liberties by means of identity exposure and evaporation of privacy in an electronic payment processes.

It is argued that anonymity in a “classic” payment processes, obtained through bills and coins, is vital to certain civil rights and liberties, and that the vast possibilities of tracking participants’ identity in a cashless society pose large risks. Additionally, a cashless society would boost the risks of moral hazard, as banks (and other financial institutions intertwined therewith) could be provided with a superior and unparalleled position in the economy, without fallback options.

Croatia is by no means an exception to these processes, and large banks herein are already supplying their customers with contactless cards without explaining them all the caveats in detail. It is argued that by so doing the Croatian banks are harming their customers, as they are not fully disclosing the risks of contactless payment processes.

Keywords: cashless society, cards, democracy, anonymity, risks, JEL Classification: E42, E44, E59, G21, G28, O33

Introduction

“Cashless society” is a term that describes an economic ecosystem in which palpable, physical money, namely bills and coins, are replaced by virtual, digital money, and where cash circulation is substituted by payments effectuated by the usage of numerous types of cards (credit, debit, prepaid, contactless), mobile devices (cell phones,¹ tablets, and the like), and other versatile equipment connected to the Internet (from desktop PCs to smart refrigerators).

Although Hollow (2012) considers that a cashless society is a concept dated to the pre-1900s, Utopian thinkers (e.g., Thomas More) envisaged a society without money

¹ Not necessarily “smart” phones.

altogether, whereas a “cashless society” describes a civilization holding money but without its most distinctive material representation – the cash. Bearing in mind this particular distinction between money and cash, the term “cashless society” originated in the 1960s (Mitchell, 1966; Bergsten, 1967; Diebold, 1967; Lee, 1967; Reistad, 1967, etc.).

Whilst previously being just another futuristic vision, a cashless society is imagination no more: it is being gradually introduced throughout the world. Such a substantial shift could never be performed overnight; therefore, a cashless society can be foreseen as the final point of a steady sequence of small steps, whereof many have already been taken, as cash is gradually being expelled from the modern society.

Examples of this shift can be found everywhere: in 2011, the State of Louisiana passed an Act which completely outlawed the use of cash in transactions for the second-hand goods,² in December 2011 Italian citizens lost the right to conduct transactions of over € 1,000 in cash, while few months later (April 2012) cash payments were banned in Spain as well, albeit with somewhat higher cap: € 2,500.

The fees and provisions on ATMs are introduced in many countries (not only for the non-clients but for all the bank clients as well) to demotivate them from using cash.³ Plastic is taking over paper: payment cards in circulation worldwide reached 13.45 billion in 2011, which is an increase of 51% over the previous five years (8.91 billion in 2006), and for the next five years, a further 36% increase is projected.⁴

From 2000 to 2006, the number of cashless payment transactions (by non-banks) in the EU averagely increased by 7% per year, while the value of such transactions rose by 5% per year.⁵ The pace slowed down after the global financial crisis, as the average annual rise in the number of cashless payment transactions across the EU in the 2008 – 2011 period amounted to 4.9%.

A rapid development of technology pushes cash further away: contactless payment types are now marketed as the “new cash,” and NFC chips are being installed in traditional cards as well as in smartphones. Hence, electronic and mobile payments are rising sharply worldwide, with the pace of 20.0% per year in the 2009 – 2013 period. It is forecasted that the number of payments using mobile devices (M-payments) could grow even faster, by an annual rate of 53%.⁶

² Act No. 389, Regular Session, 2011, House Bill No. 195 www.legis.state.la.us/billdata/streamdocument.asp?did=760886 (accessed on Jan. 23, 2013).

³ “(...) in Croatia, there are no ATM fees for bank members, therefore clients have simple and free access to cash. Hence, banks need a lot of cash for filling the ATMs, and the habits of clients do not shift quickly enough toward debit cards.” Aleksandra Babić, Head of Marketing Department for Central and Eastern Europe in MasterCard Europe, at the roundtable *Who Still Needs Cash?* in Zagreb, October 2012. (Matija Kroflin, “Mobilna plaćanja: Cash neće još dugo biti najjeftiniji”, <http://www.bank.hr/hrvatska/mobilna-placanja-cash-neze-jos-dugo-bit-najjeftiniji> (accessed on Feb. 14, 2013).

⁴ “The Nilson Report: News and Statistics for Card and Mobile Payments, November and December 2012”, <http://www.nilsonreport.com/> (accessed Apr. 12, 2013).

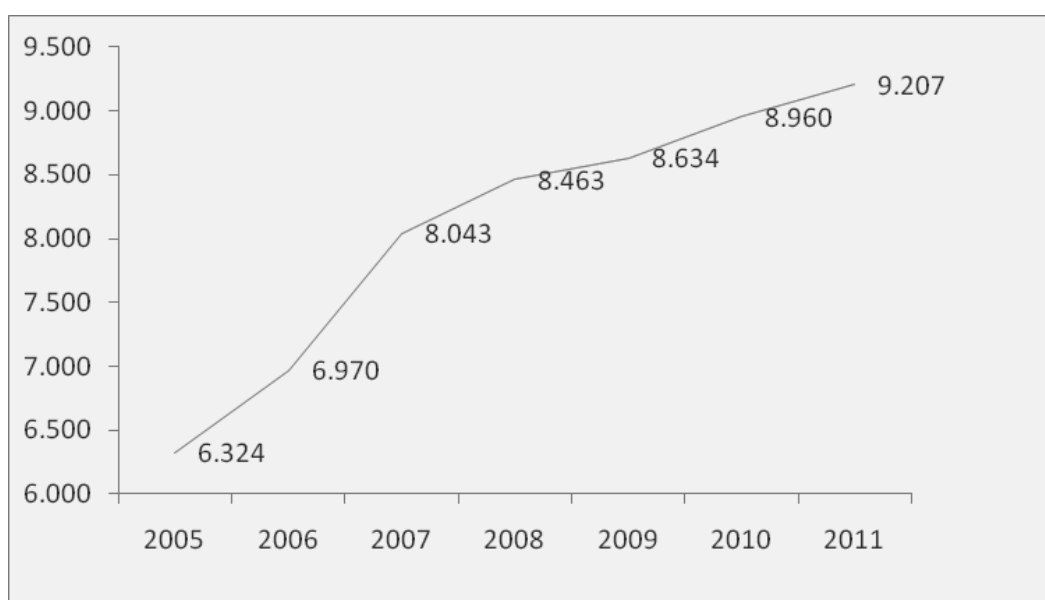
⁵ European Central Bank, “Press Release”, <http://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2007/html/pr071116.en.html>.

⁶ Capgemini. Consulting. Technology. Outsourcing., “The 8th Annual World Payments Report 2012”, <http://www.capgemini.com/insights-and-resources/by-publication/the-8th-annual-world-payments-report-2012/>, p. 5 (accessed Apr. 12, 2013).

These phenomena are not exclusive to the highly-developed, western societies⁷—quite the opposite, the cashless types of payments are rising much more rapidly in the developing markets, where the pace of growth is three times higher than in the developed world.⁸ A remarkable story of M-Pesa in Kenya (a country which holds the 130th position on the world literacy scale)⁹ is a good example: this SMS-based money transfer system that allows individuals to deposit, send, and withdraw funds using their cellphone has reached approximately 65% of Kenyan households by the end of 2009.¹⁰ According to the Central Bank of Kenya, the number of cards in circulation has increased more than tenfold in the 2005 – 2012 period, from 995 thousand to 9.9 million.¹¹

Croatia is by no means an exception: the number of payment cards in Croatia in circulation is on the rise (Figure 1), and the most used card is *Maestro* (Table 1).

Figure 1. Number of payment cards in circulation in Croatia, end of year, in thousands. Source: Croatian National Bank, Annual Reports

⁷ For instance, electronic payment machines (*kollektomats*) are installed in the Swedish churches, as the Swedes tend to use coins and banknotes less.

⁸ Capgemini. Consulting. Technology. Outsourcing., “The 8th Annual World Payments Report 2012”, <http://www.capgemini.com/insights-and-resources/by-publication/the-8th-annual-world-payments-report-2012/>, p. 6 (accessed Apr. 12, 2013).

⁹ Index Mundi, “CIA World Factbook”, <http://www.indexmundi.com/g/r.aspx?c=ke&v=39> (accessed on Feb. 14, 2013)

¹⁰ William Jack and Tavneet Suri, “Mobile Money: The Economics of M-PESA”, *NBER Working Paper No. 16721*, 2011, p. 3.

¹¹ Central Bank of Kenya, Annual Report, 2012, p. 54.

Table 1. Largest issuers of *Maestro* cards in Croatia, 2011¹²

	Volume of purchases (mil. US\$)	Number of cards issued
<i>Zagrebačka</i>	919.5	1,384,000
<i>Privredna</i>	672,2	915,000
<i>Erste&Steiermärkische</i>	315,1	452,000
Total	1,906.8	2,751,000

The 2012 *Annual World Payments Report* from *Capgemini*, RBS, and EFMA finds that “the global volume of non-cash payments continues to show healthy growth, with the largest gain in volumes occurring in developing markets,”¹³ and that “electronic and mobile payments maintain their rapid growth trajectory,”¹⁴ with the annual expected growth rate being more than 50%.

All the abovementioned trends indicate that bills and coins are being slowly withdrawn from the economy, and that (if the trends persist) a cashless society is on its way. Therefore, it is essential to closely scrutinize the possible risks that can be imposed if banknotes and coins were to become a part of history. While there are some positive aspects of a cashless society, such as the eradication of counterfeiters, suppression of illegal markets, and curbing of tax evasion, its negative effects on a society as a whole are mostly (deliberately or inadvertently, whichever is the case) disregarded. This paper attempts to discuss some of the risks of a cashless society, a possibility which is not inevitable but probable within the near future.

Identity, Trust, and Democracy in a Cashless Society

Cashless payments can be traced, since all e- and M-payments leave digital trails. Therefore, it is argued that the underground economy (illegal trading of weapons and drugs, prostitution, tax evasion, and other black market activities), operations of diverse criminal groups, and terrorists could be restrained and possibly even eliminated in some regions. The transaction parties’ identity could be revealed and thereby the participants’ anonymity and privacy would be lost, which would lead to a more effective law enforcement.

On the other hand, the notion of constant supervision of all of the citizens’ activities indicates the vanishing of governments’ trust in its own electorates, which is a process that destabilizes the very foundations of a modern society.¹⁵ It seems that every sin-

¹² “The Nilson Report: News and Statistics for Card and Mobile Payments, November and December 2012”, <http://www.nilsonreport.com/> (accessed Apr. 12, 2013).

¹³ Capgemini. Consulting. Technology. Outsourcing., “The 8th Annual World Payments Report 2012”, <http://www.capgemini.com/insights-and-resources/by-publication/the-8th-annual-world-payments-report-2012/>, p. 5 (accessed Apr. 12, 2013).

¹⁴ Ibid.

¹⁵ On the importance of trust in the society, cf. the following articles: Bruce Schneier, *Liars and Outliers: Enabling the Trust that Society Needs to Thrive*, Indianapolis: John Wiley & Sons, Inc., 2012; Jan Tullberg,

gle citizen has become a potential criminal and terrorist, worthy of a continuous and perpetual monitoring, a latent culprit whose guilt is implied only to be recorded and proven. A constantly monitored cashless society could subsequently lead to a cycle of distrust between the Government and citizens, which could have vast consequences.

Anonymity reinforces a pluralism of thoughts, opinions, and behaviors in a society, as many people rely on it when they finance and contribute to unpopular and/or controversial projects, activities, and NGOs. A possibility of identity exposure would probably reduce the funding of peculiar, provocative, contentious and disputatious ideas, persons, and organizations.¹⁶ Ultimately, this would lead to a weaker form of democracy, in which certain voices could not be heard and be lobbied for.

De-anonymization of payments would construct voluminous records and catalogs of transactions, which would shift balance of power further toward large corporations, away from the citizens and SMEs. The latter could not afford the acquisition of the opulent “gold mines” – the databases storing a history of all consumers’ payments – which could render the former possible while modeling products and services according to the consumer behaviors, habits, activities, and lifestyles. Subsequently, empowering multinationals and large corporations could extinguish smaller entrepreneurial activities and endow big businesses in a manner that it would be affordable and acceptable to ignore the demands of minorities, which could, in a long run, subdue social diversity and heterogeneity in favor of the economy of scale’s uniformity and standardization.

A voluntary tax payment is a specific declaration of trust toward policy-makers. While every tax increase and new tax levying in a traditional society bears a large political burden, tax collection automation in a cashless society could lead to a State wherein decisions could be made with less consideration of voters’ opinion and wherein a feedback loop is cut off (at least in a short and medium term). Introducing a cashless society creates risks of losing accountability, responsibility, and liability of policy-makers toward voters and tax payers, as they would be equipped with the previously-unknown levers of macro-management—those of a fully automated tax collection and a possibility of swift imposition of new duties. For instance, throughout the crisis-struck peripheral Europe, many citizens deliberately chose not to pay high taxes as they lost confidence in the Government administration efficiency since they believe they are not provided with the level of quality of public sector services adequate to the level of taxation. In a cash-free economy, political elites could pursue their goals unrelatedly to potential outbursts of civil discontent, in spite of the requests of majority, as they could finance themselves by coercion.

Furthermore, in order to scrutinize other perils of a digital cash world, a very basic question should be posed: what could be feasible to perform in such a State? Certain institutions could obstruct, hinder, or completely block financing of persons, activities,

“Trust – The Importance of Trustfulness Versus Trustworthiness”, *The Journal of Socio-Economics*, Vol. 37, Issue 5 (2008), p. 2059-2071; Arai Kazihito, “Trust and Trustworthiness in the Economy: How They Function and How They Should Be Promoted”, *Hitotsubashi Journal of Economics*, Vol. 48, Issue 2 (2007), p. 225-240; etc.

¹⁶ e.g., a funding blockade of *Wikileaks* by the Bank of America, VISA, MasterCard, PayPal and Western Union in Dec. 2010.

unions, or organizations that oppose or challenge its positions. Advanced technology could disable funding of mass actions, extensive protests, and large-scale civil disobediences, all of which are the important traits of democratic processes. Even though these scenarios may seem far-fetched, here we are not examining the likelihood (probabilities) of these outcomes: we are merely declaring that these risks exist (whereas in a society relying on cash they do not), and that they should be faced as such from a risk management perspective.

When a person (or company) pays something in cash, the person needs no intermediary to fulfill its needs: it is directly in charge of its property and free to interact with other market participants; however, if payments can be done only and exclusively via some type of electronic system, then the market processes become obscured by an interpolation of the third party, which can impose various limitations on transactions. Cash means direct interchange, a market without borders, and autonomy of participants, while cashless transactions can arise only if the prerequisites are taken into consideration. A transaction must be in the interest of the intermediary as well; otherwise, he or she might not fulfill the necessary preconditions. Prohibiting cash transactions disallows the markets to operate to their full extension: reducing transaction costs generally increases economic activity, while increasing (introducing) them is usually perceived as a source of friction.

Financial Sector Position

A fractional reserve system requires banks to constantly build, maintain, and improve their clients' trust – which is a strenuous effort – as not even the best of them can endure and withstand a bank run. With the banks being the operators of the large quantities of cash, they are particularly weary of systemic financial crises, whereby a domino effect can occur when the clients withdraw their cash from a bank they perceive disturbed. In a cashless society, the clients would lose a very important consumer right: the right to (temporarily or permanently) disbelieve in a financial system.¹⁷ They would simply be denied that option. A “trust” in a financial system would not be an effect of hard work while developing and upholding it but it would be fabricated by a decree.

With no (physical) money in the banks and no possibility of distrust by the execution of deposit withdrawals, a risk of moral hazard would inflate: knowing that there is no fallback option, some bankers would probably engage in risks they otherwise would not have taken.

A moral hazard is also found at the roots of the ongoing financial crisis, which started in the late 2000s.¹⁸ This crisis has shown a need to provide possibilities to dismantle financial institutions deemed too big/important to fail, a strong need for the “mortal” financial companies that stems from the enormous bailouts and collectivization of losses while the profits remain private at the same time. Therefore, what society needs are not stronger, irreplaceable, and immortal financial institutions but quite the opposite, those

¹⁷ This right has become essential after the proposed general expropriation of deposits on Cyprus in March of 2013.

¹⁸ e.g. Phillip Swagel, “The Financial Crisis: An Inside View”, *Brookings Papers on Economic Activity*, Spring 2009: Conference draft, p. 1-63.

that can be left to go bankrupt when they make bad business decisions and assume too much risk and can be wound up at lower costs to the tax payers. None of these claims could be fulfilled in a cashless society, wherein the position of banks as the sole drivers of money is reinforced, whereby they become more important and their viability becomes an imperative regardless of costs.

When market participants pay in cash, the banks gain nothing therefrom. In a cashless society, transaction fees would be imposed (maybe not at the first stage, to attract the volume), which would practically represent a tax on every single payment, whereby only the intermediaries benefit.

Furthermore, cash exists in the real world, it is material and tangible. Digital money is virtual, it only exists in a “cloud” and is therefore more demanding to manage. Paying only by cards would extend the usage of overdrafts,¹⁹ which would further accentuate a complex issue of consumer excessive indebtedness. Credit cards encourage spending: a willingness to pay is significantly increased when customers are instructed to use a credit card rather than cash, which Prelec and Simester (2001) clearly noted.

The abovementioned arguments indicate that the primary interest to disembark paper and metal is that of the large financial institutions, which are intensively lobbying for digital money, denigrating cash and promoting abandonment of a material representation of currency.

Security Issues

An argument often heard in the promotion of a cashless society is increased security. When there is no money, there is no object of theft, which should lessen the level of criminal activity. Hence, the absolute transferability of ownership of bills is recommended to be substituted with a limited usability of digital money, which can be utilized only after a successful completion of certain authorization processes.

There were only five bank robberies in Sweden in 2012,²⁰ which is a substantial decline in recent years (110 in 2008, 16 in 2011), a drop which is attributed to Sweden’s shift toward a cashless society; however, computer frauds and frauds performed on the Internet in Sweden are rising constantly (+12% and +43%, respectively, for 2012 compared to 2011²¹). This could signal that the criminal is merely migrating from the real world into the virtual sphere and that the overall security of cash storage is roughly at the same level. When one deposits his or her paper money in the vault, he or she is exposed to a theft performed by the local and regional criminals, but when one stores his

¹⁹ “A person who uses PayPass spends about 25 percent more on their card on a monthly basis”, stated Scott Lapstra, Vice-President of Market Development at MasterCard Canada, for CBC News. (Zach Dubinsky, “New credit cards pose security problem: Hacker shows CBC how to crack ‘contactless’ MasterCard”, <http://www.cbc.ca/news/technology/story/2010/05/31/f-rfid-credit-cards-security-concerns.html> (accessed on Feb. 18, 2013).

²⁰ Cf. Niklas Magnusson and Katarina Gustafsson, “Swedish Banks Make Money by Saying No to Cash”, <http://www.bloomberg.com/news/2013-04-10/era-of-paper-money-dies-out-in-sweden-as-virtual-cash-takes-over.html> (accessed on Feb. 18, 2013).

²¹ The Swedish National Council for Crime Prevention, “Statistical tables”, <http://www.bra.se/bra/bra-in-english/home/crime-and-statistics/crime-statistics/statistical-tables.html> (accessed on Feb. 18, 2013).

or her money in a “cloud,” every single malevolent hacker in the world becomes a potential burglar, which inflates the circle of possible intruders to the maximum: the Globe. Furthermore, identity theft, which comes hand in hand with robbing virtual money, is sometimes a far more complicated an issue than just stealing money from a pocket.

Cash transactions do not require customer education, constant power supply, a permanent Internet connection, a 24/7 customer service, a continuous updating of protection systems against all kinds of malware, alternate servers on backup locations (again, with a constant power supply and Internet connection),²² sophisticated surveillance and monitoring, a legion of stand-by engineers, etc. Providing security in a cash economy is relatively simple and inexpensive when compared to the possible shortcomings of the abovementioned requirements.

In a context of security, it is often brought up that bills and coins carry bacteria and viruses. (“Cash is filthy.”)²³ At the same time, many overlook the fact that palpable cash is undeniably and permanently immune to all the known and yet-to-be-designed digital viruses, spyware, worms, Trojans, and other malware. While germs can be easily washed away with soap, risk management in the domain of supercomputers and optical fibers is far more complex and costly.

The questions regarding databases and security issues also arise: when all of our payments are recorded and stored not only at one location but also at remote alternate backup servers, the risks of unauthorized breaches rise sharply. The tabloid media and paparazzi, stalkers and blackmailers, intelligence and counter-intelligence agencies, and similar entities – all of them will be prepared to invest an extra effort to collect payment data.²⁴ The disappearance of cash and constant administration of payments would also enable a permanent history of imperfect behavior. Youth misconduct could be brought up decades later, and the possibilities of oblivion, amnesty, and legal limitation – all of which people had enjoyed for thousands of years – could disappear.

While promoting contactless cards and similar e- and M-payment solutions as the “new coins” or the “new cash,” financial institutions are not fully disclosing all the risks of contactless payment processes. In an attempt to mimic the characteristics of coins and smaller amounts of bills (in transactions when cards are rarely used), contactless cards were designed to be used with no immediate authorization: no PIN, no signature. This simplicity comes to a cost: security levels are fairly low. Gutmann²⁵ writes the following on paying with contactless cards: “Best analogy for security: You’re handing your credit card to anyone in the vicinity to do with it whatever they want.” E-pickpocketing is a new criminal game which has already come into play, the one that leaves the cash-

²² This also raises the question of ecological costs of digital money (the electricity needed to power all these systems, and all the extra costs of the infrastructure required for day-to-day operations).

²³ David Wolman, *The End of Money: Counterfeiters, Preachers, Techies, Dreamers – and the Coming Cashless Society*, Boston: Da Capo Press, 2012, p. 34.

²⁴ e.g., how much would an information on a certain Muslim buying alcohol or a Jew buying pork be worthy to an interested party? Probably enough to attempt a break into a payment database!

²⁵ Peter Guttman, “Contactless Payment Systems: Credit Cards and NFC Phones”, www.cs.auckland.ac.nz/~pgut001/pubs/contactless_payment.pdf, p. 39 (accessed Apr. 12, 2013).

less economy with very few advantages over the time-tested (be it certainly not perfect) media of storing wealth.

Conclusion

The aim of this paper is to exhibit some of the risks of a cashless society, notwithstanding that some of the perils are less likely to occur but remembering the basic engineering principle, that of the Murphy's law: if it is possible, it will likely happen, sooner or later. Cash is a symbol of economic freedom. It has its weaknesses (best known to the counterfeiters), but it should be abandoned only if such a move would significantly improve the overall functions of money. If a technological leap *can* be done, that does not imply necessarily that it *should* be done, at least not without a methodical and detailed introspection of the possible consequences of such a move.

While it is impossible to grasp all the possible outcomes of a cashless society, it is easy to perceive that political dynamics of democracy could fundamentally be disrupted: taking money away from citizens (and companies) takes away their power as well. Both cash and non-cash payments have their advantages and disadvantages, none of the extremes is good (*all things in moderation*). A moral hazard, security breaches, and degradation of democracy are major sources of consideration in a cashless society; therefore, one can only hope that users will not voluntarily and easily abandon the essential symbol of their independence. Going cashless opens a vast array of new possibilities previously unexperienced in a modern society, which bear unexperienced risks, and in many ways resembles opening a Pandora's box; nonetheless, so often in life we learn to cherish and value certain phenomena only after they are gone.

LITERATURE

- Act No. 389, Regular Session, 2011, House Bill No. 195 www.legis.state.la.us/billdata/streamdocument.asp?did=760886 (accessed on Jan. 23, 2013).
- Batiz-Lazo, Bernardo, Haigh, Thomas and Stearns, David L., "How the Future Shaped the Past: The Case of the Cashless Society", <http://mpr.aub.uni-muenchen.de/34846/> (accessed Apr. 12, 2013).
- Bennett, Roger C. and Strang, Roger A., "Bankers and the Cashless Society", *Business Horizons*, Vol. 21, Issue 3 (1978), p. 38-45.
- Bergsten, Eric E., "Credit Cards – A Prelude to the Cashless Society", 8 *Boston College Law Review* 485 (1967), <http://lawdigitalcommons.bc.edu/bclr/vol8/iss3/6> (accessed Apr. 12, 2013).
- Capgemini. Consulting. Technology. Outsourcing., "The 8th Annual World Payments Report 2012", <http://www.capgemini.com/insights-and-resources/by-publication/the-8th-annual-world-payments-report-2012/> (accessed Apr. 12, 2013).
- Central Bank of Kenya, Annual Report, 2012.
- Diebold, John, "When Money Grows In Computers", *Columbia Journal of World Business*, Vol. 2, Issue 6 (1967), p. 39-46.
- Dubinsky, Zach, "New credit cards pose security problem: Hacker shows CBC how to crack 'contactless' MasterCard", <http://www.cbc.ca/news/technology/story/2010/05/31/f-rfid-credit-cards-security-concerns.html> (accessed on Feb. 18, 2013).

- European Central Bank, "Press Release", <http://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2007/html/pr071116.en.html>.
- Fox, Karla Harbin, "Another Step toward the Cashless Society? The 1978 Federal Electronic Fund Transfer Act", *American Business Law Journal*, Vol. 18, Issue 2 (1980), p. 209-224.
- Garcia-Swartz, Daniel D., Hahn, Robert W. and Layne-Farrar, Anne, "The Move toward a Cashless Society: A Closer Look at Payment Instrument Economics", AEI-Brookings Joint Center Working Paper No. 04-20, <http://ssrn.com/abstract=641441> (accessed Apr. 12, 2013).
- Guttman, Peter, "Contactless Payment Systems: Credit Cards and NFC Phones", www.cs.auckland.ac.nz/~pgut001/pubs/contactless_payment.pdf (accessed Apr. 12, 2013).
- Hollow, Matthew, "Pre-1900 Utopian Visions of the "cashless society"", <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/40780/> (accessed Apr. 12, 2013).
- Index Mundi, "CIA World Factbook", <http://www.indexmundi.com/g/r.aspx?c=ke&v=39> (accessed on Feb. 14, 2013).
- Introna, Lucas D. and Whittaker, Louise, "Power, Cash and Convenience: Translations in the Political Site of the ATM", *The Information Society: An International Journal*, Vol. 22, No. 5, (2006), p. 325-340.
- Jack, William and Suri, Tavneet, "Mobile Money: The Economics of M-PESA", *NBER Working Paper No. 16721*, 2011.
- Kazihiro, Arai, "Trust and Trustworthiness in the Economy: How They Function and How They Should Be Promoted", *Hitotsubashi Journal of Economics*, Vol. 48, Issue 2 (2007), p. 225-240.
- Khan, Jashim and Craig-Lees, Margaret, "Cashless" Transactions: Perceptions of Money in Mobile Payments, *International Business and Economics Review*, 1, 1(2009), p. 23-32.
- Kroflin, Matija, "Mobilna plaćanja: Cash neće još dugo biti najjeftiniji", <http://www.banka.hr/hrvatska/mobilna-placanja-cash-nece-jos-dugo-biti-najjeftiniji> (accessed on Feb. 14, 2013).
- Loix, Elen, Pepermans, Roland and Van Hove, Leo, "Who's Afraid of the Cashless Society? Belgian Survey Evidence", <http://www.bos.frb.org/economic/cprc/conferences/2005/payment-choice/papers/vanhove.pdf> (accessed April 12, 2013).
- Magnusson, Niklas and Gustafsson, Katarina, "Swedish Banks Make Money by Saying No to Cash", <http://www.bloomberg.com/news/2013-04-10/era-of-paper-money-dies-out-in-sweden-as-virtual-cash-takes-over.html> (accessed on Feb. 18, 2013).
- Marimuthu, Maran, Arokiasamy, Lawrence, Samad, M. Fazilah Abdul, Moorthy Kishna M., and Kok, Ng Kean, "Cashless Society and the Determinants: An Empirical Investigation", *International Journal of Academic Research*, Vol. 3, part 2, (2011), p. 673 – 682.
- Mbiti, Isaac and Weil David N., "Mobile Banking: The Impact of M-Pesa in Kenya", *NBER Working Paper No. 17129*, 2011.
- Mitchell, George W., "Effects of Automation on the Structure and Functioning of Banking", *The American Economic Review*, Vol. 56, No. 1/2, (1966), p. 159-166.
- "The Nilson Report: News and Statistics for Card and Mobile Payments, November and December 2012", <http://www.nilsonreport.com/> (accessed Apr. 12, 2013).
- Prelec, Dražen and Simester, Duncan, "Always Leave Home without It: A Further Investigation of the Credit-Card Effect on Willingness to Pay", *Marketing Letters*, Vol. 12, Issue 1 (2001), p. 5-12.
- Reistad, Dale L., "The Coming Cashless Society", *Business Horizons*, Vol. 10, Issue 3 (1967) p. 23-32.

- Schneier, Bruce, *Liars and Outliers: Enabling the Trust that Society Needs to Thrive*, Indianapolis: John Wiley & Sons, Inc., 2012.
- Schreft, Stacey L. and Smith, Bruce D., "The evolution of Cash Transactions: Some Implications for Monetary Policy", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 46, Issue 1 (2000), p. 97-120.
- Swagel, Phillip, "The Financial Crisis: An Inside View", *Brookings Papers on Economic Activity, Spring 2009: Conference draft*, p. 1-63.
- "The Nilson Report: News and Statistics for Card and Mobile Payments, November and December 2012", <http://www.nilsonreport.com/> (accessed Apr. 12, 2013).
- The Swedish National Council for Crime Prevention, "Statistical tables", <http://www.bra.se/bra/bra-in-english/home/crime-and-statistics/crime-statistics/statistical-tables.html> (accessed on Feb. 18, 2013).
- Tullberg, Jan, "Trust – The Importance of Trustfulness Versus Trustworthiness", *The Journal of Socio-Economics*, Vol. 37, Issue 5 (2008), p. 2059-2071.
- Wolman, David, *The End of Money: Counterfeiters, Preachers, Techies, Dreamers – and the Coming Cashless Society*, Boston: Da Capo Press, 2012.

PRIVATNOST, IDENTITET I OPASNOSTI BEZGOTOVINSKOG DRUŠTVA

Sažetak

Bezgotovinsko društvo, u kojem novčanice i kovanice zamjenjuje prividni novac ugrađen u radiofrekventnu identifikaciju (*Radio Frequency Identification*, RFID), kratkodometnu komunikaciju (*Near Field Communication*, NFC) i druge elektroničke čipove ili smješten u "oblaku", više nije fikcija: ono je blisko, a u nekim je državama na rubu pune manifestacije. Bezgotovinsko društvo marketingiraju i intenzivno promiču stranke zainteresirane za njegovu pojavu, često zanemarujući njegove negativne učinke na društvo u cjelini te precjenjujući one pozitivne. Ovaj rad želi ispitati pojavu "bezgotovinskog društva" s motrišta smanjenja građanskih sloboda izlaganjem identiteta i nestankom privatnosti u postupcima elektroničkog plaćanja. Rad tvrdi da je anonimnost u "klasičnim" platnim postupcima, dobivena novčanicama i kovanicama, ključna za neka građanska prava i slobode, te da goleme mogućnosti praćenja identiteta sudionikâ u bezgotovinskom društvu predstavljaju velike rizike. Usto, bezgotovinsko društvo povisit će rizike moralne štete budući da će banke (i druge s njima isprepletene financijske ustanove) moći ostvariti vrhunski i neusporediv položaj u gospodarstvu, bez povratnih opcija. Hrvatska ni u kom slučaju nije iznimka glede tih procesa, a velike banke ovdje već opskrbljuju svoje klijente beskontaktnim karticama ne pojašnjujući im detaljno sve opasnosti. Rad tvrdi da takvim postupkom hrvatske banke oštećuju svoje klijente, budući da im ne otkrivaju rizike procesâ beskontaktnog plaćanja u cijelosti.

Ključne riječi: bezgotovinsko društvo, kartice, demokracija, anonimnost, rizici

dr. sc., dr. sc. Miljenko Brekalo, znanstveni savjetnik,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu,
Područni centar Osijek

HRVATSKI MONETARNI SUVERENITET 1991.–2015.

Pregledni rad

UDK: 336.744(497.5)“1991/2015”(063)
339.738(4-67 EU)(063)

Republika Hrvatska kao zemlja kandidatkinja, prije ulaska u punopravno članstvo obvezala se ispuniti određene kriterije koji joj predstavljaju smjernice u procesu pristupanja i glavno su mjerilo i preduvjet uspješnog dovršetka pregovora glede ulaska u Europsku uniju. Kriteriji članstva u Europskoj uniji, koje Republika Hrvatska mora ispuniti, definirani su za vrijeme zadnjeg proširenja Europske unije, a precizno određeni u zaključcima iz Kopenhagena i Madrida, dijele se na: političke, gospodarske, pravne i administrativne. Nakon ulaska u Europsku uniju Republika Hrvatska ostaje bez dijela svoga suvereniteta. Ulaskom u eurozonu Republika Hrvatska *ipso facto* i *ipso iure* gubi monetarni suverenitet, ostaje bez mogućnosti autonomnog kreiranja monetarne politike i bez nacionalne valute. Dakle, fiskalna politika ostaje joj jedino ekonomsko sredstvo kojim se može služiti glede što bolje kvantitativnog i kvalitativnog zadovoljavanja javnih potreba svojih građana.

Ključne riječi: suverenitet, monetarni suverenitet, konvergencija, kriteriji konvergencije, eurozona

Uvod

Monetarni (novčani) sustav skup je zakonskih i podzakonskih propisa koji uređuju poslovnu politiku monetarnih institucija, odnosno financijskih institucija koje kreiraju novac kao sredstvo plaćanja. Drugim riječima, uređuje konstitutivne, funkcionalne i tehničke karakteristike novca jedne zemlje, koje se ogledaju: u odnosu novca prema vlastitom pokriću (zlatu, devizama, izvozu robe itd.); u odnosu domaćeg novca prema stranim valutama (odnos tečajeva, konvertibilnosti); u odnosima novčanih tijekova prema robnim tijekovima (razine cijena, promjene proporcija u robno-novčanim odnosima, novac kao instrument robnog prometa i sl.); u tehničkim rješenjima novčanog prometa (metalni novac, papirni novac bez konvertibilnosti i sl.).

U povijesti razlikujemo dva osnovna tima monetarnog sustava, metalistička i papirna važenja, odnosno metalističke i papirne valute. Kod metalističkog novčanog sustava vrijednost novca vezana je uz vrijednost nekoga metala (najčešće plemeniti metali, prvenstveno zlato), ali na način što se sve vrste novca koje se nalaze u optjecaju mogu uvijek zamijeniti za zlato. Na drugoj strani, kod papirnoga važenja novca ta je veza između vrijednosti novca i vrijednosti plemenitog metala napuštena. Danas ni jedna moneta nije konvertibilna za zlato, odnosno ne postoji obveza emisijske banke da papirnu novčanicu zamijeni za odgovarajuću količinu zlata.

Monetarni sustavi dijele se s obzirom na vezanost valute na vezane i slobodne valute. Kod prvih valuta je vezana na neki objektivni standard, na standard nekog plemenitog metala ili neke inozemne valute, njihova vezanost ogleda se u činjenici postojanja njihove konstantne zamjenjivosti u unaprijed određenu odnosu. Kod drugih ne postoji vezanost novčanice za objektivni standard, nego je njihovo formiranje prepušteno mehanizmu ponude i potražnje.

Hrvatski monetarni sustav čini skup zakonskih i podzakonskih propisa koji uređuju poslovanje Narodne banke Hrvatske i poslovnih banaka.

Prema Savignyu: "Osnova svakog monetarnog sustava kao pravnog uređenja novčanih odnosa u zemlji je novčana jedinica, i prva i glavna manifestacija monetarne suverenosti je njeno određenje, njezino definiranje. U izravnoj vezi s time je i određivanje onih pokretnih tjelesnih stvari kojima se ta novčana jedinica, kao jedinica apstraktne imovinske moći, po pravilu prenosi."¹

Monetarni (novčani) suverenitet, kao sastavni dio ukupnoga državnog suvereniteta, pojavio se krajem devetnaestoga stoljeća, naime, tada su sve suvremene države toga vremena normativno uredile svoje monetarne sustave.

Monetarni suverenitet dio je ukupnog državnog suvereniteta, na temelju kojega država kao subjekt međunarodnog prava autonomno uređuje svoj monetarni sustav. Prema tome, glavna obilježja monetarnog suvereniteta jesu: autonomno donošenje monetarnih propisa, ustanovljenje nacionalne novčane jedinice, određenje vrijednosti novčane jedinice i način održanja te vrijednosti, određenje oblika novčanica i kovanica kao platežnog i prometnog sredstva, ustroj monetarnih tijela koja će voditi monetarnu politiku i određuje njihova ovlaštenja, denominacija, proglašenje prisilnog tečaja novca, povlačenje iz optjecaja pojedinih novčanica i kovanoga novca, reguliranje platnoga prometa uključivši i razna ograničenja plaćanja u tuzemstvu i inozemstvu.

Prigodom kreiranja svoga monetarnoga suvereniteta država ne snosi nikakvu odgovornost za eventualne posljedice koje bi zbog toga mogle pogoditi neku drugu državu ili strane državljane.

Monetarni suverenitet može biti ograničen dobrovoljno, potpisom sporazuma s drugim državama, posebno prigodom pristupanja nekoj međunarodnoj organizaciji, kao što je npr. Međunarodni monetarni fond, koji za svoje članice može nametnuti posebne odredbe u pogledu pariteta, konvertibilnosti, izbjegavanje višestrukih tečajeva itd.

Izgradnja monetarnog sustava Republike Hrvatske

Neposredno nakon proglašenja državne nezavisnosti i samostalnosti Republike Hrvatske, Narodnoj banci Hrvatske i Narodnoj banci Slovenije, kao konstitutivnim dijelovima sustava Narodne banke SFRJ, Savjet guvernera uskratio je u lipnju 1991. godine pravo na povlačenje sredstava iz primarne emisije, povlačenje gotovog novca koji ona emitira i pristup deviznom tržištu, odnosno kupovinu deviza ovlaštenih banaka iz Hrvatske i Slovenije od Narodne banke SFRJ. Tim činom, Narodna banka Hrvatske i Na-

¹ Vjekoslav Meichsner, *Osnove monetarnog prava*, Zagreb: Informator, 1981, str. 4.

rodna banka Slovenije bile su isključene iz jedinstvenoga monetarnog sustava SFRJ, koji se nedugo nakon toga raspao.

Izgradnju monetarnog sustava u Republici Hrvatskoj treba promatrati paralelno, njegov razvoj dijeli se u dvije faze, prva faza trajala je od 6. listopada 1991. do 10. svibnja 1994. godine, odnosno do trenutka kada je započela druga faza koja traje do danas, glavno njezino obilježje uvođenje je kune kao trajne hrvatske nacionalne monete.

Prvi monetarni akt u Republici Hrvatskoj donijela je Vlada Republike Hrvatske na sjednici održanoj 6. listopada 1991. godine, kada je donijela Uredbu o mjerama zaštite Republike Hrvatske od moguće zlouporabe dinara.² Ovom Uredbom u Republici Hrvatskoj privremeno je bila ograničena upotreba gotovine od strane fizičkih osoba za svako pojedino plaćanje pravnim osobama i fizičkim osobama koje obavljaju djelatnost trgovine ili obavljaju usluge na temelju prodaje robe ili obavljanja usluga u svoti većoj od 5000 dinara. Sva plaćanja u svoti većoj od 5000 dinara mogla su se obaviti instrumentima bezgotovinskog platnog prometa (čekovima po tekućim računima građana, kreditnim karticama i preko tekućih i žiro-računa virmanskim nalogom). Banke, pošte, Služba društvenog knjigovodstva i druge financijske organizacije, bile su dužne provjeriti izvor sredstava za svaki gotovinski polog veći od 10 000 dinara. Ukoliko polagač nije bio u stanju odgovarajućom ispravom dokazati porijeklo pologa, banke, pošte, Služba društvenog knjigovodstva i druge financijske organizacije mogle su prihvatiti polog samo u iznosu do 10 000 dinara. Izuzetno mogao se vršiti polog novca i u iznosu većem od 10 000 dinara uz izjavu polagača u pisanom obliku o podrijetlu pologa i uz navođenje broja računa i banaka kod kojih su ti računi otvoreni. U putničkom prometu s inozemstvom i republikama (državama), koje imaju drukčiju novčanu jedinicu, domaće i inozemne osobe mogle su iznositi i unositi u Republiku Hrvatsku efektivne dinare do svote od 1200 dinara po osobi.

Drugi, i najvažniji, korak prema izgradnji monetarnog sustava u Republici Hrvatskoj osnivanje je Narodne banke Hrvatske. Dakle, o prvim monetarnim učincima u Republici Hrvatskoj možemo govoriti nakon što je 23. prosinca 1991. godine stupila na snagu uredba sa zakonskom snagom Vlade Republike Hrvatske, na temelju koje je osnovana Narodna banka Hrvatske (Uredba o Narodnoj banci Hrvatske).³ Navedenom Uredbom Narodna banka Hrvatske postala je centralna banka Republike Hrvatske,⁴ istovreme-

² Usp. Narodne novine, br. 53a/1991.

³ Temeljem odredbe članka 1. Zakona o ovlaštenju Vlade Republike Hrvatske za donošenje uredbi kojima će uređivati pojedina pitanja iz djelokruga Sabora Republike Hrvatske (Narodne novine, br. 39/1991.), Vlada Republike Hrvatske na sjednici održanoj 8. listopada 1991. donijela je Uredbu o Narodnoj banci Hrvatske. Ova Uredba sa zakonskom snagom objavljena je 13. prosinca 1991. godine u Narodnim novinama, br. 71/1991.

⁴ Ako ne računamo razdoblje Drugoga svjetskog rata, Hrvatska je svoju emisijsku banku prvi put dobila 23. prosinca 1991. godine, kada je Uredbom o Narodnoj banci Hrvatske osnovana Narodna banka Hrvatske. Narodna banka Hrvatske po ovoj Uredbi pravni je sljednik Narodne banke Hrvatske koja je djelovala po Zakonu o Narodnoj banci Hrvatske (Narodne novine, br. 55/1989. i 9/1991.) i po Zakonu o Narodnoj banci Jugoslavije i jedinstvenom monetarnom poslovanju narodnih banaka republika i narodnih banaka autonomnih pokrajina Službeni list SFRJ, br. 34/1989., 88/1989. i 61/1990.) Međutim, tijekom egzistiranja Socijalističke Republike Hrvatske Narodna banka Hrvatske nije bila samostalna, ona je prema odredbama članka 339. Ustava SRH bila samo posebna organizacija jedinstvenog monetarnog sustava SFRJ, koja je

no je na snagu stupila Odluku o uvođenju hrvatskog dinara kao sredstva plaćanja na području Republike Hrvatske,⁵ kao i niz drugih odluka iz kruga rada Narodne banke Hrvatske i poslovnih banaka. Točkom I. Odluke o uvođenju hrvatskog dinara kao sredstva plaćanja na području Republike Hrvatske, određeno je da je u Republici Hrvatskoj, za vrijeme do izdavanja novčanica i kovanog novca koji glase na novčanu jedinicu Republike Hrvatske (članak 34. Uredbe o Narodnoj banci Hrvatske),⁶ zakonito sredstvo plaćanja hrvatski dinar, koji se koristi za sva gotovinska i bezgotovinska plaćanja, za iskazivanje cijena proizvoda i usluga te drugih novčanih vrijednosti i iznosa. Kratica je za oznaku valute hrvatskog dinara CRD. Tadašnji ministar financija, Jozo Martinović, donio je četiri rješenja koja su bila potrebna glede uvođenja u optjecaj hrvatskoga dinara. Istovremeno je generalni direktor Službe društvenog knjigovodstva Hrvatske, Bogomil Cota, donio Upute u svezi sa zamjenom gotovog novca.⁷

Novčanice hrvatskog dinara izdane su u apoenima od 1, 5, 10, 25, 100, 500 i 1000. Novčanice od 1, 5 i 10 hrvatskih dinara tiskane su u tiskari "Zrinski" u Čakovcu, činile su prvu emisiju novčanica od 8. listopada 1991. godine, a novčanice od 25, 100, 500, 1000, 2000, 5000 i 10 000 hrvatskih dinara činile su drugu emisiju novčanica od 15. siječnja 1992. godine, tiskane su u tiskari "Tumpa Bruk" u Tumpi, Švedska.

Novčanice hrvatskog dinara izdane sukladno Odluci o uvođenju hrvatskog dinara kao sredstva plaćanja na području Republike Hrvatske i Rješenju o apoenima, obliku i temeljnim obilježjima hrvatskog dinara stavljene su u optjecaj 23. prosinca 1991. godine.

Narodna banka Hrvatske s danom primjene Rješenja o stavljanju novčanica hrvatskog dinara u optjecaj počela je povlačiti iz optjecaja na području Republike Hrvatske novčanice koje glase na dinare SFRJ. Zamjenu dinara SFRJ, tzv. Yu dinara, za hrvatske dinare (CRD) obavili su Služba društvenog knjigovodstva Hrvatske, banke, pošte i druge financijske organizacije. Novčanice i kovani novac koji je glasio na Yu dinare zami-

zajedno s drugim narodnim bankama republika i pokrajina provodila mjere zajedničke emisijske politike. Člankom 15. Promjena Ustava Republike Hrvatske (studeni 2000.) izmijenjen je spomenuti članak 53. Ustava, koji sada glasi: "Hrvatska narodna banka je središnja banka Republike Hrvatske. Položaj, prava i dužnosti Hrvatske narodne banke uređuju se zakonom. Hrvatska narodna banka u svom radu je samostalna i odgovorna Zastupničkom domu Hrvatskog sabora." Prije toga, odredbom članka 8. Ustavnog zakona o izmjenama i dopunama Ustava Republike Hrvatske (Narodne novine, br. 135/1997.) od 15. prosinca 1997. ime hrvatske središnje banke promijenjeno je u Hrvatska narodna banka.

⁵ Usp. Narodne novine, br. 71/1991.

⁶ Članak 34.: Novčana je jedinica Republike Hrvatske "HRVATSKA KRUNA", koja se dijeli na sto "BANICA". Međutim, Zakonom o izmjenama Zakona o Narodnoj banci, Narodne novine, br. 79/1993., izmijenjen je naziv hrvatske monete, umjesto "hrvatske krune" uvedena je "hrvatska kuna", a umjesto "banice" uvedena je "lipa". Kuna kao hrvatska novčana jedinica uvedena je 30. svibnja 1994. godine, kada je kao stalni hrvatski novac zamijenila privremeni hrvatski dinar. Hrvatska moneta dobila je naziv kuna zbog povijesnih razloga, naime, kao novčano sredstvo u srednjem vijeku upotrebljavalo se kunsko krzno, kunovina ili kunina. Lik kune pojavio se na hrvatskom novcu u 13. stoljeću, kada je na banskim denarima i poludenarima kovan lik kune u trku nalijevo ili nadesno. Kako je supra navedeno, tijekom egzistiranja Nezavisne Države Hrvatske (NDH) kuna je egzistirala kao službena moneta (1 kuna = 100 banica).

⁷ Usp. Miljenko Brekalo, *Suverenitet Republike Hrvatske 1990.-1998.*, Osijek: Svjetla grada d.o.o., 2009, str. 273-295.

jenjen je za hrvatske dinare u omjeru 1:1. Zamjena Yu dinara trajala je od 23. prosinca 1991. do 31. prosinca 1991. godine.

U okviru prve faze izgradnje monetarnog sustava Republike Hrvatske neophodno je spomenuti njezin prijem u Međunarodni monetarni fond. Naime, nakon dugotrajnih konzultacija koje su trajale oko godinu dana, Izvršni odbor Međunarodnog monetarnog fonda donio je 14. prosinca 1992. godine tri odluke koje su bile od vitalnog značaja za primitak Republike Hrvatske i drugih novonastalih država na području nekadašnje SFRJ u punopravno članstvo: SFRJ je prestala postojati, samim time prestala je biti članicom MMF-a; predložio je modalitet za raspodjelu imovine i dugove bivše SFRJ prema MMF-u na države sljednice i ponudio je novonastalim državama mogućnost učlanjenja u MMF putem parcijalne sukcesije.

Međunarodni monetarni fond odredio je pet država sljednica imovina i dugova bivše SFRJ, i to Republiku Bosnu i Hercegovinu, Republiku Hrvatsku, Republiku Makedoniju pod nazivom Bivša Jugoslavenska Republika Makedonija, Republiku Sloveniju i Saveznu Republiku Jugoslaviju.

U pogledu imovine i dugova određeno je da 28,49% otpada ne Republiku Hrvatsku. Treba istaknuti da se nije tražilo od novonastalih država da se unaprijed suglase s utvrđenim njihovim odnosima imovine i dugova bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, ostavljena im je mogućnost osporavanja pojedinačnih udjela uz arbitražu sukladno odredbama članka XXIX(c) Statuta Međunarodnog monetarnog fonda.⁸

Druga faza, koja je značila potpunu izgradnju monetarnog sustava Republike Hrvatske, počela je 10. svibnja 1994. a karakterizira ju donošenje sljedećih odluka Narodne banke Hrvatske: Odluke o izdavanju novčanica i kovanoga novca koji glase na novčanu jedinicu Republike Hrvatske;⁹ Odluke o puštanju u optjecaj novčanica i kovanoga novca kuna i lipa;¹⁰ Odluke o zamjeni novčanica hrvatskog dinara za novčanice i kovani novac koji glase na kunu i lipu;¹¹ Odluke o povlačenju iz optjecaja novčanice hrvatskog dinara;¹² Odluke o apoenima i osnovnim obilježjima novčanica i kovanoga novca kune i lipe.¹³

Savjet Narodne banke Hrvatske na sjednici održanoj 10. svibnja 1994. donio je Odluku o apoenima i osnovnim obilježjima novčanica i kovanoga novca kune i lipe. Tada su uvedene novčanice od 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 i 1000 kuna, kovanice od 1, 2 i 5 kuna, te kovanice od 1, 2, 5, 10, 20 i 50 lipa.

⁸ Usp. Zdravko Rogić, *Učlanjenje Hrvatske u Međunarodni monetarni fond*, Zagreb: Organizator, 1996, str. 393-403; Statut Međunarodnog monetarnog fonda s amandmanima, Narodne novine (Međunarodni ugovori), br. 3/1992; Zakon o ratifikaciji Bečke konvencije o sukcesiji država u odnosu na ugovore, Službeni list SFRJ (Međunarodni ugovori), br. 1/1980.

⁹ Usp. Narodne novine, br. 37/1994.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

¹² Isto.

¹³ Isto.

Uspostava monetarnog suvereniteta Republike Hrvatske

Uspostava monetarnog suvereniteta Republike Hrvatske na njezinu cjelokupnom državnom području nije išla glatko, osnovni razlog tomu bila je privremena okupacija određenih područja. Za razliku od izgradnje monetarnoga sustava, čija se izgradnja može promatrati kroz dvije faze, uspostava monetarnoga suvereniteta prošla je kroz četiri faze, koje koincidiraju fazama uspostave teritorijalnoga suvereniteta Republike Hrvatske.

Prva je faza počela 19. prosinca 1991. godine kada je Vlada Republike Hrvatske donijela Odluku o uvođenju hrvatskog dinara kao sredstva plaćanja na području Republike Hrvatske. Druga je faza počela nakon 2. svibnja 1995. godine, odnosno poslije vojno-redarstvene akcije kodnog imena "Bljesak" kada je oslobođeno područje zapadne Slavonije. Treća je faza počela nakon 7. kolovoza 1995. godine, tj. nakon vojno-redarstvene akcije kodnog imena "Oluja", kada su oslobođena područja Banovine, Like, Korduna i sjeverne Dalmacije. Četvrta, posljednja faza počela je 15. rujna 1997. godine kada je na području Hrvatskog podunavlja izvršena konverzija dinara Savezne Republike Jugoslavije u hrvatsku kunu.¹⁴ Naime, tada je na cijelom državnom teritoriju uspostavljen monetarni suverenitet, što nije bio slučaj s teritorijalnim suverenitetom koji je uspostavljen četiri mjeseca kasnije, odnosno 15. siječnja 1998. reintegracijom Hrvatskog podunavlja u ustavno-pravni sustav Republike Hrvatske, kada su na ovome području profunkcionirale sve institucije hrvatskog pravnog sustava.

Europska monetarna unija

Monetarna ili novčana unija naziv je za takvo stanje ili takav odnos, redovito stvoren na temelju sporazuma ili međunarodnog ugovora, između dviju ili više država, kojim su njihova monetarna područja potpuno integrirana u jedno monetarno područje. Drugim riječima, monetarna je unija bilateralna ili multilateralna zajednica dviju ili više država u pravilu s istom monetom, ili s različitim monetama koje su u čvrstom međusobnom odnosu. Glavno je obilježje ovakve zajednice država heterogenost zemljopisno-

¹⁴ Jugoslavenski dinar kao sredstvo plaćanja ostao je na području Hrvatskog podunavlja do 15. rujna 1997. godine. Nakon toga datuma, pristupilo se konverziji jugoslavenskog dinara za hrvatsku kunu. Proces konverzije obavljen je uz suradnju Prijelazne uprave Ujedinjenih naroda i hrvatskih vlasti. Na čelu Prijelazne uprave Ujedinjenih naroda, kako je već navedeno, nalazio se umirovljeni američki general Jacques Paul Klein. Normativnu podlogu za konverziju dinara SRJ na području Hrvatskoga podunavlja činile su Direktiva od 9. svibnja 1997. godine; Administrativne instrukcije za uspostavljanje platnog prometa u Hrvatskom podunavlju i Direktiva od 18. srpnja 1997. godine izdane od strane generala Kleina; Upute Narodne banke Hrvatske temeljene na Zakonu o platnom prometu u zemlji; Uredbi o izmjenama i dopunama Zakona o platnom prometu; Naputku za provođenje Uredbe i Uputa za postupanje Zavoda za platni promet za provođenje konačne konverzije 15. rujna 1997. godine u Hrvatskom podunavlju. Navedenim normativnim aktima postupak konverzije prenesen je na Zavod za platni promet, koji je temeljem tih ovlasti izdao Naputak o postupanju gotovim novcem (jugoslavenskim dinarom) u jedinicama Zavoda za platni promet na području Hrvatskoga podunavlja. Konverziju jugoslavenskog dinara za kunu proveli su djelatnici Zavoda za platni promet podružnica Osijek. Konverzija je provedena prema odnosu 1:1, najprije je to učinjeno s depozitnim novcem, a nakon toga s gotovim novcem. (Usp. Branko Matić, "Neke specifičnosti uspostave hrvatskog monetarnog suvereniteta u segmentu gotovinskog novca", *Numizmatičke vijesti*, br. 59, (2006), str. 208).

političkog prostora na kojem se jedinstvena moneta koristi kao sredstvo plaćanja. Prema kriteriju legaliteta monetarne unije mogu biti formalne/sporazumne ili ugovorne, poluformalne i neformalne.¹⁵

Europska monetarna unija¹⁶ naziv je procesa harmonizacije ekonomskih i monetarnih politika država članica Europske unije, koji je definiran Maastrichtskim ugovorom o osnivanju Europske unije. Odredbama Maastrichtskog ugovora monetarna unifikacija zemalja članica Europske unije trebala se realizirati u tri faze. Prva faza harmonizacije trajala je od 1. srpnja 1990. do 31. prosinca 1993., karakterizira ju potpuna liberalizacija cirkulacije kapitala, povećanje razine suradnje između nacionalnih centralnih banaka i uporaba EUC-a¹⁷ kao obračunske jedinice bez ikakvih zapreka. Druga faza trajala je od 1. siječnja 1994. do 31. prosinca 1998., karakterizira ju dodatno približavanje i koordiniranje monetarnih politika zemalja članica, a što se nastojalo realizirati osnivanjem Europskoga monetarnog instituta (EMI), a koji je u trećoj fazi EMU-a postao Europskom središnjom bankom. Treća faza trajala je od 1. siječnja 1999. do 1. siječnja 2002., karakterizira ju uvođenje zajedničke valute eura i zajedničke nadnacionalne centralne banke, tzv. Europskog sustava centralnih banaka, na čelu s Europskom središnjom bankom. U ovoj se fazi valute zemalja članica neopozivo fiksiraju za novu jedinstvenu valutu (euro) na temelju intervalutarnih odnosa u ERM-u ili europskom tečajnom mehanizmu na dan 31. prosinca 1998. Glede toga, u ovoj fazi EMU-a donesen je Pakt za stabilnost i rast, on je dogovor država članica Europske unije vezan za fiskalnu politiku, odnosno na nepovratno fiksiranje tečaja i uvođenje eura kao jedinstvene valute.¹⁸

Europsku monetarnu uniju ne čine sve članice Europske unije. Euro je jedinstvena valuta koja je 1. siječnja 1999. u knjižnom obliku ušla u gospodarstvo i banke 11 država članica Europske unije, među kojima su se nalazile sljedeće države: Austrija, Belgija, Finska, Francuska, Irska, Italija, Luksemburg, Nizozemska, Njemačka, Portugal i Španjolska. Prema odredbama Ugovoru iz Maastrichta, Danska i Velika Britanija koristile su pravo ostajanja izvan europodručja, a Grčka i Švedska formalno nisu zadovoljile kriterije konvergencije do spomenutoga datuma. Nakon što je zadovoljila predviđene kriterije, Grčka je 2001. ušla u europodručje ili eurozonu, a Švedska je i dalje ostala izvan europodručja, jer su njezini građani na referendumu dva puta odbili prihvaćanje jedinstvene valute.

Novčanice i kovanice eura puštene su u optjecaj 1. ožujka 2002. godine, dok je potpuna zamjena nacionalnih valuta obavljena krajem veljače 2002. godine. Naime, tada su austrijski šiling, belgijski franak, finska marka, francuski franak, grčka drahma, irska funta, talijanska lira, luksemburški franak, nizozemski gulden, njemačka marka, portugalski

¹⁵ Usp. Miljenko Brekalo, *Monetarna unija SRJ, RS i RSK*, Osijek: Svjetla grada d.o.o., 2012, str. 35-39.

¹⁶ Eng. *Economic and Monetary Union – EMU*.

¹⁷ ECU (eng. *European Currency Unit*) europska valutna jedinica, obračunska i novčana jedinica Europske zajednice/Europske unije uvedena 13. ožujka 1979. kao jedan od glavnih elemenata Europskog monetarnog sustava (eng. *European Monetary System – EMS*).

¹⁸ Usp. Ana Šabić, “Reforma pakta o stabilnosti i rastu”, *Financijska teorija i praksa*, br. 3, 30 (2006), Zagreb, str. 283-293; Marina Kesner-Škreb, “Pakt o stabilizaciji i rastu”, *Financijska teorija i praksa*, br. 1, Vol. 32 (2008), Zagreb, str. 83-85.

eskudo i španjolska pezeta nepovratno otišli u povijest. Konverzijski tečajevi svih valuta zemalja Europske monetarne unije prema euru trajno su fiksirani 1. siječnja 1999. godine, a određeni su sa šest znamenaka. Naime, kakvi su bili do tada, tijekom postojanja eura kao knjižnog novca, takvi su ostali i tijekom zamjene za euro. Dakle, jedan je euro 1. ožujka 2002. godine vrijedio: 13,7603 ATS (austrijskih šilinga), 40,3399 BEF (belgijskih franaka), 5,94573 FIM (finskih maraka), 6,55957 FRF (francuskih franaka), 340,750 GRD (grčkih drahmi), 0,787564 IEP (irskih funti), 1936,27 ITL (talijanskih lira), 40,3399 LUF (luksemburški franaka), 2,20371 NGL (nizozemskih guldena), 1,95583 DEM (njemačkih maraka), 200,482 PTE (portugalskih eskuda) i 166,386 ESP (španjolskih pezeta).¹⁹ Osim eura u Europskoj je uniji u uporabi još 11 valuta, i to britanska funta (GBP GB), bugarski lev (BGN лв), češka kruna (CZK Kč), danska kruna (DKK kr), mađarska forinta (HUF Ft), latvijski lats (LVL Ls), litvanski litas (LTL Lt), poljski zlot (PLN zł), rumunjski leu (RON lei), švedska kruna (SEK kr) i hrvatska kuna (HR kn).

Članice Europske unije koje su pristupile Ekonomskoj i monetarnoj uniji, što znači da su uvele euro kao jedino zakonsko sredstvo plaćanja te njime zamijenile nacionalne valute jesu: Austrija, Belgija, Finska, Francuska, Irska, Italija, Luksemburg, Nizozemska, Njemačka, Portugal, Španjolska, od 1. siječnja 2002. Grčka, od 1. siječnja 2007. Slovenija, od 1. siječnja 2008. Cipar i Malta, od 1. siječnja 2009. Slovačka, od 1. siječnja 2011. Estonija. Na drugoj strani, tri su stare članice Europske unije odlučile zadržati svoj monetarni suverenitet, odnosno svoje nacionalne valute, to su Velika Britanija, Danska i Švedska. Međutim, euro se nalazi u uporabi i izvan Europske monetarne unije, riječ je o državama koje nisu članice Europske unije gdje je euro u službenoj uporabi od samog početka njegovog egzistiranja, to su Andorra, Monako, San Marino, Vatikan. Ovom krugu zemalja treba pridodati Crnu Goru i Kosovo, države koje neformalno koriste euro. Naime, riječ je o državama koje su svoju samostalnost stekle kasnije, odnosno nakon službenog uvođenja eura u službenu uporabu. Pored navedenih država, euro se nalazi u uporabi u osam prekomorskih teritorija, to su Francuska Gvajana, Francuski Južni Teritoriji, Guadaloupe, Mayotte, Réunion, Sveti Martin, Svet Petar i Mikelon.²⁰

Europska monetarna unija najpoznatiji je i najrašireniji oblik monetarne unifikacije u povijesti čovječanstva.²¹ Tendencija daljnjeg širenja Europske monetarne unije, prema procjenama ekonomskih i političkih analitičara, trebala bi se dogoditi krajem 2016. ili početkom 2017. godine.

Kriteriji konvergencije

Kriteriji konvergencije predstavljaju ekonomske uvjete utvrđene Ugovorom iz Maastrichta, kojim se procjenjuje spremnost zemalja Europske unije za sudjelovanje u eko-

¹⁹ Usp. *World Development Indicators 2001*, World Bank Publications, 2001; *World Economic and Financial Surveys, World Economic Outlook : Fiscal Policy and Macroeconomic Stability*, International Monetary Fund, 2001; OECD – *Main Economic Indicators*, br. 7, (2001).

²⁰ Usp. Miljenko Brekalo, *Monetarni suverenitet i eurozona*, Osijek: Svjetla grada d.o.o., 2011, str. 144-145.

²¹ Usp. Fred C. Bergsten, "The Impact of the Euro on Exchange Rates and International Policy Cooperation", *EMU and the International Monetary System*, Washington: International Monetary Fund, 1997, str. 27-54; Boris Vujčić i dr., *Euro: Europska monetarna unija i Hrvatska*, Zagreb: Masmedia, 2003, str. 55-83.

nomskoj i monetarnoj uniji, to su sljedeća četiri kriterija: visok stupanj cjenovne stabilnosti – stopa inflacije ne smije biti veća od 1,5% u odnosu na stopu inflacije u prve tri zemlje s najstabilnijim cijenama; smanjenje prekomjernog javnog duga do 3% BDP-a; proračunski deficit do 60% BDP-a; postizanje stabilnog tečaja; prosječne nominalne kamatne stope ne smiju biti više od 2% u odnosu na kamatne stope triju zemalja Europske unije s najnižom stopom inflacije. Navedeni kriteriji poznati su i pod nazivom kriteriji iz Maastrichta.²²

Smanjenje prekomjernog javnog duga i proračunski deficit jedina su sva fiskalna kriterija konvergencije. Kad je o konvergenciji riječ, kao fiskalni dodatak Ugovoru iz Maastrichta 1. siječnja 1999. godine pojavio se Pakt o stabilnosti i rastu. U slučaju porasta naglog i prevelikog vanjskog duga zemalja članica EMU-a, Pakt definira striktna pravila u pogledu proračunskih ograničenja.

Pakt o stabilnosti i rastu definira sljedeća načela: 1.) Zemlje su dužne težiti uravnoteženom proračunu; novčane kazne do visine od najviše 0,5% BDP-a propisane su za zemlje čiji proračunski deficit prelazi 3% BDP-a. 2.) Od kazne se izuzimaju one zemlje koje su se u godini povrede odredbe Pakta susrele s tzv. izvanrednim okolnostima, tj. prirodnim katastrofama ili padom BDP-a više od 2% godišnje. U slučajevima pada BDP-a između 0,75% i 2% o primjeni novčane kazne posebno odlučuju ministri financija Europske unije. U svakom drugom slučaju plaćaju se kazne za prekoračenje, najčešće u obliku prisilnih nekamatnih depozita koji se povlače ako zemlja ne uspije smanjiti deficit konsolidiranog proračuna na manje od 3%. Postoje primjeri zemalja u ozbiljnoj recesiji tijekom 1990-ih godina kojima ipak BDP nije pao za više od 2%, pa im je zbog prekoračenja pravila Pakta prijetila kazna koja bi dovela do kontrakcije fiskalne politike i daljnjeg produljenja recesije. Samo Finska, Švedska i Ujedinjeno Kraljevstvo bile su u stanju proglasiti tzv. izvanredne okolnosti, dok su drugi riskirali kažnjavanje. 3.) Slična fleksibilnost postoji i kod javnog duga, gdje se za države s prethodno iznimno visokim udjelom javnog duga u BDP-u smatra zadovoljavajućim ako im se udio duga u BDP-u približava referentnoj vrijednosti (60% BDP-a) zadovoljavajućom brzinom.²³

Zemlje nove članice Europske unije, glede što bržeg zadovoljavanja navedenih kriterija iz Maastrichta, najprije moraju pristupiti ERM-u II ili mehanizmu deviznih tečajeva, a u okviru kojeg ne smiju izvršiti devalvaciju nacionalne valute u odnosu na euro najmanje dvije godine. Od novih članica Europske unije samo su 28. lipnja 2004. Estonija, Litva i Slovenija, 2. svibnja 2005. Cipar i Malta i 28. studenoga 2005. Slovačka ispunile sve kriterije nominalne konvergencije iz Maastrichta. Od navedenih zemalja, kao što je supra navedeno, Slovenija je uvela euro 1. siječnja 2007., Cipar i Malta 1. siječnja 2008., Slovačka 1. siječnja 2009, Estonija 1. siječnja 2011, a Litva nije i još uvijek se nalazi u ERM-u II.

U ovom trenutku Republika Hrvatska ne ispunjava kriterije konvergencije jer nema visok stupanj cjenovne stabilnosti – stopa inflacije veća je od 1,5% u odnosu na stopu

²² Usp. Vlatka Bilas, “Konvergencija tranzicijskih zemalja prema Europskoj uniji”, *Ekonomski pregled*, br. 3-4, (2005), str. 221-238.

²³ Alka Obadić, “Kordinacija ekonomskih politika i fiskalnih kriterija konvergencije u procesu proširenja Europske unije”, *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, (ur. Mato Grgić), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet Zagreb, 2005, str. 65.

inflacije prvih triju zemalja s najstabilnijim cijenama, javni je dug veći od 3% BDP-a, proračunski deficit je veći od 60% BDP-a, a kamatne su stope više od 2% u odnosu na kamatne stope triju zemalja Europske unije s najnižom stopom inflacije.²⁴ Prema tome, Republika Hrvatska neće za dvije godine ući u eurozonu, odnosno u najkraće predviđenom roku za ulazak.²⁵

Zaključna razmatranja

Nakon ulaska u Europsku uniju, a prije ulaska u eurozonu i uvođenja eura u optjecaj, Republika Hrvatska mora ispuniti kriterije konvergencije utvrđene Ugovorom iz Maastrichta, koji predstavljaju ekonomske uvjete kojima se procjenjuje spremnost zemalja članica Unije za sudjelovanje u ekonomskoj i monetarnoj uniji. Drugim riječima, prije ulaska u eurozonu Republika Hrvatska mora postići visok stupanj cjenovne stabilnosti uz stopu inflacije koja nije veća od 1,5% u odnosu na stopu inflacije prvih triju zemalja s najstabilnijim cijenama. Proračunski deficit se smije kretati najviše do 3 % BDP-a, a javni dug može iznositi najviše do 60% BDP-a. Dakle, kontrola javnog duga i proračunskog deficita jedina su dva fiskalna kriterija konvergencije. Pored navedenog, Republika Hrvatska mora imati stabilan tečaj, a prosječne nominalne kamatne stope ne smiju biti više od 2% u odnosu na kamatne stope triju zemalja Europske unije s najnižom stopom inflacije.

U ovom trenutku Republika Hrvatska ne ispunjava kriterije konvergencije jer nema visok stupanj cjenovne stabilnosti – stopa inflacije veća je od 1,5% u odnosu na stopu inflacije prvih triju zemalja s najstabilnijim cijenama, javni je dug veći od 3% BDP-a, proračunski je deficit veći od 60% BDP-a, a kamatne su stope više od 2% u odnosu na kamatne stope triju zemalja Europske unije s najnižom stopom inflacije. Prema tome, Republika Hrvatska neće za dvije godine ući u eurozonu, odnosno u najkraćem predviđenom roku za ulazak. Međutim, dok ne zadovolji kriterije konvergencije, Republika Hrvatska sudjeluje u ekonomskoj i monetarnoj uniji kao država članica uz iznimku uporabe eura te postupaju s tečajem kune kao s pitanjem od zajedničkoga interesa.

Ulaskom u eurozonu Republika Hrvatska *ipso facto* i *ipso iure* gubi monetarni suverenitet, ostaje bez mogućnosti autonomnog kreiranja monetarne politike i bez nacionalne valute. Dakle, fiskalna politika ostaje joj jedino ekonomsko sredstvo kojim se može služiti glede što bolje kvantitativnog i kvalitativnog zadovoljavanja javnih potreba svojih građana.

LITERATURA

Bergsten, Fred C., "The Impact of the Euro on Exchange Rates and International Policy Cooperation", *EMU and the International Monetary System*, Washington: International Monetary Fund, 1997.

Bilas, Vlatka, "Konvergencija tranzicijskih zemalja prema Europskoj uniji", *Ekonomski pregled*, br. 3-4, (2005), str. 221-238.

²⁴ Usp. Strategija upravljanja javnim dugom, Zagreb: Ministarstvo financija, 2013, str. 21-28.

²⁵ Usp. Miljenko Brekalo, *Monetarni suverenitet i eurozona*, Osijek: Svjetla grada d.o.o., 2011, str. 141-146.

- Brekalo, Miljenko, *Monetarna unija SRJ, RS i RSK*, Osijek: Svjetla grada d.o.o., 2012.
- Brekalo, Miljenko, *Monetarni suverenitet i eurozona*, Osijek: Svjetla grada d.o.o., 2011.
- Brekalo, Miljenko, *Suverenitet Republike Hrvatske 1990.-1998.*, Osijek: Svjetla grada d.o.o., 2009.
- Kesner-Škreb, Marina, "Pakt o stabilizaciji i rastu", *Financijska teorija i praksa*, br. 1, Vol. 32 (2008), Zagreb, str. 83-85.
- Matić, Branko, "Neke specifičnosti uspostave hrvatskog monetarnog suvereniteta u segmentu gotovinskog novca", *Numizmatičke vijesti*, br. 59, (2006), str. 201-213.
- Meichsner, Vjekoslav, *Osnove monetarnog prava*, Zagreb: Informator, 1981.
- Obadić, Alka, "Koordinacija ekonomskih politika i fiskalnih kriterija konvergencije u procesu proširenja Europske unije", *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, (ur. Grgić, Mato), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet Zagreb, 2005, str. 55-73.
- Odluka o apoenima i osnovnim obilježjima novčanica i kovanoga novca kune i lipe, Narodne novine, br. 37/1994.
- Odluka o izdavanju novčanica i kovanoga novca koji glase na novčanu jedinicu Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 37/1994.
- Odluka o povlačenju iz optjecaja novčanice hrvatskog dinara, Narodne novine, br. 37/1994.
- Odluka o puštanju u optjecaj novčanica i kovanoga novca kuna i lipa, Narodne novine, br. 37/1994.
- Odluka o zamjeni novčanica hrvatskog dinara za novčanice i kovani novac koji glase na kunu i lipu, Narodne novine, br. 37/1994.
- Rogić, Zdravko, *Učlanjenje Hrvatske u Međunarodni monetarni fond*, Zagreb: Organizator, 1996.
- Statut Međunarodnog monetarnog fonda s amandmanima, Narodne novine (Međunarodni ugovori), br. 3/1992.
- Strategija upravljanja javnim dugom, Zagreb: Ministarstvo financija, 2013.
- Šabić, Ana, "Reforma pakta o stabilnosti i rastu", *Financijska teorija i praksa*, br. 3, 30 (2006), str. 283-293.
- Uredba o mjerama zaštite Republike Hrvatske od moguće zlouporabe dinara, Narodne novine, br. 53a/1991.
- Uredba o Narodnoj banci Hrvatske, Narodne novine, br. 71/1991.
- Vujčić, Boris i dr., *Euro: Europska monetarna unija i Hrvatska*, Zagreb: Masmedia, 2003.
- World Development Indicators 2001*, World Bank Publications, 2001.
- World Economic and Financial Surveys, *World Economic Outlook: Fiscal Policy and Macroeconomic Stability*, International Monetary Fund, 2001.
- Zakon o ratifikaciji Bečke konvencije o sukcesiji država u odnosu na ugovore, Službeni list SFRJ (Međunarodni ugovori), br. 1/1980.

CROATIAN MONETARY SOVEREIGNTY 1991 – 2015

Abstract

As a candidate country, prior to the accession to a full membership, the Republic of Croatia had been obliged to fulfill certain criteria that represented its guidelines in the accession process and were a principal criterion and precondition for a successful completion of negotiations pertaining to its accession to the European Union. The membership criteria that were to be fulfilled by the Republic of Croatia were defined during the last enlargement of the European Union, being precisely stipulated by the Copenhagen and Madrid conclusions and divided into the political, economic, legal, and administrative ones. Subsequent to its accession to the European Union, the Republic of Croatia was deprived of a part of its sovereignty. By virtue of its entrance into the Eurozone, the Republic of Croatia will lose its monetary sovereignty *ipso facto* and *ipso iure*, being deprived of a possibility to autonomously create its monetary policy and without a national currency. Thus, its fiscal policy remains as the only economic vehicle to be deployed as to quantitatively and qualitatively satisfy the public needs of its citizens as optimally as possible.

Keywords: sovereignty, monetary sovereignty, convergence, convergence criteria, Eurozone

prof. dr. sc. Branko Matić,
Ekonomski fakultet
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Marija Mihaljević,
Odjel za kulturologiju
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Maja Haršanji,
Odjel za kulturologiju
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

NOVAC I KULTURNI IDENTITET HRVATSKE

Pregledni rad

UDK: 336.7:316.7>(497.5)(063)

Rad je usmjeren na novac kao jedno od bitnih obilježja suvereniteta svake države. Novac kao kompleksna pojava, a posebice neki novčani oblici poput suvremenog kovinskog i papirnog novca, danas imaju naglašenu multidimenzionalnost. Globalizacijskim i integracijskim procesima novac, prvenstveno kroz svoju kulturnu dimenziju, može određenim aktivnostima postati i bitan čimbenik u očuvanju kulturnog identiteta svake zemlje, pa tako i Hrvatske uz istodobni doprinos općoj kulturi. U radu se komparativnim, analitičkim, sintetičkim i statističkim analizama uz pomoć grafičkih prikaza statističkih podataka analiziraju praktična likovna rješenja u segmentu optjecajnog kovinskog novca država članica Europske monetarne unije te se ukazuje mogućnost kreiranja izgleda hrvatske nacionalne strane kovinskog novca denominiranog u eurima i euro centima. Ujedno, autori predlažu uvođenje jednog novog novčanog oblika u segmentu papirnog novca – prigodni optjecajni papirni novac.

Ključne riječi: identitet, nacionalni suverenitet, Europska unija, monetarna politika, kulturna dimenzija novca

Uvod

Društvene i političke okolnosti skorašnjeg pristupanja Republike Hrvatske Europskoj uniji prožimaju sve segmente društva. U takvim okolnostima za svaku državu članicu i za daljnji razvoj Unije vrlo je važno očuvanje vlastitog identiteta. Iako je temeljnim dokumentima Europske unije¹ zajamčeno očuvanje nacionalnog identiteta država kroz poštivanje raznolikosti nacionalnih vrijednosti – kulture, jezika, tradicije i sl., ono će ovisiti isključivo o tome koliko su države članice zainteresirane njegovati, razvijati i poštivati vlastitu kulturu.

¹ Usp. Klaus-Dieter Borchardt, "The ABC of European Union law", http://europa.eu/documentation/legislation/pdf/oa8107147_en.pdf (13. veljače 2013.)

Republika Hrvatska u procesu integracije suočena je s prenošenjem dijela nacionalnog suvereniteta na razinu zajedničkog odlučivanja kroz institucije Europske unije. To se, između ostalog, odnosi i na monetarni suverenitet koji donosi određene koristi, ali i ozbiljne konsekvence; kako ekonomske, tako i kulturne.

Promatrano s kulturološkog aspekta, integracijom se javlja potreba kojom se označava zajedništvo pripadnika zajednice, a istodobno i njihovo odvajanje od zajednice. Vodeći se takvim poimanjem integracije, u radu se novac prepoznaje kao element kulturnog identiteta države koji može postati važan čimbenik očuvanja identiteta i njezin potencijalni promotor. S obzirom na sve funkcije koje novac obnaša, upućuje se na nužnost interdisciplinarnog pristupa u proučavanju tog monetarnog fenomena.

Standardi emisijske politike Europske unije u segmentu optjecajnog kovinskog novca, unatoč europskom monetarnom jedinstvu, omogućavaju državama članicama vlastiti doprinos u kreiranju zajedničkog nadnacionalnog novca (eura) aplikacijom nacionalnih specifičnosti. U radu se analiziraju praktična likovna rješenja država članica Europske monetarne unije u segmentu toga novca te se daje osvrt na moguća buduća rješenja koja bi Republika Hrvatska mogla primijeniti s obzirom na monetarne promjene s kojima će, između ostalog, biti suočena.

Pojam identiteta

Procesom globalizacije, odnosno dinamičnim ekonomskim, političkim i kulturnim povezivanjem zemalja svijeta, ističu se prednosti globalne komunikacije upoznavanjem i zbližavanjem pripadnika različitih nacija koji su prostorno, ali i kulturno udaljeni jedni od drugih čime se stvara temelj međusobnog suživota razvijanjem svijesti o različitosti. "Identitet je svojstvo nekoga da, unatoč svojim promjenama i promjenama situacija u kojima sudjeluje, nalazeći se u odnosu s drugima, ostaje jednak sam sebi."²

Prema nekim autorima³ pri analizi koncepta identiteta treba razlikovati osobne od kolektivnih identiteta. Prvotni identitet koji je vezan uz primjerice stavove, motive, potrebe, ponašanja, želje i interese pojedinaca (ne)posredno utječe na izgradnju kolektivnog identiteta te su međusobno povezani. Europska unija kao "regionalna organizacija europskih država kroz koju članice ostvaruju zajedničke ciljeve"⁴ zapravo je koncept izgrađen na zajedničkoj svijesti država članica o pripadnosti tom društvu i političkom entitetu te kao takva čini kolektivni identitet. Iz prethodnoga proizlazi da se pomoću osobnog (vlastitog) identiteta države članice pokušavaju odvojiti od drugih članica ističući ono što ih čini drukčijima od drugih, dok istodobno kolektivnim identitetom

² Ljubomir Antić, "Migracije u hrvatskom kulturnom identitetu", *Hrvatski identitet*, (ur. Romana Horvat), Zagreb: Matica Hrvatska, 2011, str. 143.

³ Usp. Dario Čepo, "Od nacionalnog k supranacionalnom: Europski identitet i Europska unija", *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, (ur. Neven Budak i Vjeran Katunarić), Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo - Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010, str. 67.

⁴ Tamara Čapeta, "Što je Europska unija", <http://www.entereurope.hr/page.aspx?pageID=53> (16. veljače 2013.)

označavaju pripadnost zajednici i time zajedno utječu na izgradnju identiteta Europske unije jačajući vrijednosti koje ih povezuju.

Prema tome, u Europskoj uniji svakako treba naglasiti važnost očuvanja nacionalnog i kulturnog identiteta država članica jer su oni pokazatelji bogatstva i vrijednosti nekog društva. Sukladno tome, jasno izražena svijest o nacionalnom i kulturnom identitetu nužan je preduvjet za izgradnju društva koje će, raspoložujući vlastitim resursima, moći funkcionirati u takvom okruženju.

Nacionalni i kulturni identitet

Prema Švob-Đokić Europska unija se “kao integracija opredjeljuje za zaštitu kulturnih prava (npr. pravo na korištenje materinjeg jezika, pisma, poštivanje kulturnih vrijednosti i sl.) kao ljudskih prava i u tom kontekstu priznaje kulturne identitete raznih nacija (multikulturalnost) te se zalaže za interkulturalnost (komunikaciju i suradnju među kulturama) i promovira principe (...) slobodnog izbora kulturnih vrijednosti”.⁵ Međutim, iako se prema motu Europske unije “Ujedinjeni u raznolikostima”⁶ Europska unija obvezuje poštivati kulturnu i jezičnu raznolikost svojih članica čime utječe na očuvanje i unaprjeđenje kulturnog naslijeđa Europe, na svakoj je državi članici, pa tako i na Hrvatskoj, da ulaže napore kako bi očuvala svoje nacionalne interese te na taj način očuvala nacionalni identitet, a time i hrvatski kulturni identitet.

Budući da nacionalni identitet uključuje etnički, teritorijalni, povijesni, kulturni i drugi aspekt društva, društvo je odgovorno za izbor i stvaranje vlastitih nacionalnih vrijednosti čime postaje prepoznatljivo, a ujedno je svakom pojedincu zajednice omogućen osjećaj pripadnosti. Prema Turković,⁷ kulturni identitet neke društvene zajednice, moguće je prepoznati prema jeziku, običajima, navikama, glazbi, plesu, pjesmi, odjeći, ali i novcu koji je oduvijek izražavao, kao što i danas izražava, prepoznatljivost neke države i značajke njegova društva. Novcem se bave brojne znanstvene discipline koje otkrivaju one značajke novca koje nisu nužno ekonomske naravi. “Novac je bitna društvena institucija na kojoj se temelje financije snažno povezane uz etiku, moral, slobodu, integritet i identitet, i kao takva samo se dijelom može razlagati uporabom instrumenata ekonomske teorije.”⁸ Drugim riječima, novac ne dopušta jednostrano proučavanje te da bi ga se moglo razumjeti, potrebno ga je promatrati interdisciplinarno čime se upućuje na njegov multidimenzionalan karakter.

⁵ Nada Švob-Đokić, “Nekoliko napomena o kulturnom i nacionalnom identitetu”, *Nacionalni i kulturni identitet Hrvatske i članstvo u Europskoj uniji od Rimskog carstva do Europske unije*, (ur. Marin Kuzmić), Split: Europski pokret, 2005, str. 108-113.

⁶ Osim mota “Ujedinjeni u raznolikostima”, zastava, himna, Dan Europe (koji se obilježava 9. svibnja) i euro također predstavljaju simbole Europske unije.

⁷ Usp. Vera Turković, “Uloga novca u promidžbi kulturnog identiteta”, *Društvena istraživanja*, br. 5-6, 5 (1996), str. 977-988.

⁸ Lovre Božina, *Monetarna ekonomija: ekonomska i monetarna istraživanja*, Pula: Odjel za ekonomiju i turizam “Dr. Mijo Mirković”, 2012, str. 10.

Kulturna dimenzija novca

Novac je najčešće predmet znanstvenog interesa ekonomista, jer su novac i financije važni čimbenici u globalizacijskom procesu i promjenama koje ga prate. Međutim, novac je evolucijski mijenjao svoju ulogu i funkcije u ekonomiji i društvu te predstavlja vrlo dinamičnu kategoriju, a promatrati novac samo kao ekonomski objekt, suviše je usko.

Osim ekonomske dimenzije, novac ima i kulturnu, društvenu te pravnu dimenziju, a svaka ta dimenzija ima određenu važnost i funkciju. Društvena dimenzija ima osobitu važnost s obzirom da se novac javlja i rabi isključivo u društvu te je tijekom povijesti imao veliku ulogu u formiranju i jačanju vrijednosti društava. Osim što cirkulira u jednoj zajednici, on prikazuje određene vrijednosti i vjerovanja putem kojih se potvrđuje pripadnost zajednici. Nadalje, pravna dimenzija novca određuje što je na određenom području zakonsko sredstvo plaćanja, dok kulturna dimenzija izražava vrijednosti društva u kojem djeluje. Tako Božina razmatra novac kao kulturnu pojavu koja ima svoju svrhu koju su odredili ljudi s obzirom na njihove potrebe. Prijelaz iz svijeta prirode u svijet kulture, omogućen je svakoj prirodni u koliko ona dobije svoju svrhu. "Razni predmonetarni oblici (prirodnine) u različitim civilizacijama postaju kulturno dobro kada počinju obnašati jednu ili više novčanih funkcija, dakle postaju to u trenutku njihova prelaska iz svijeta prirode u svijet kulture. Kasnije, kada predmonetarni oblici postupno postanu opći ekvivalent, dakle novac, njihova se kulturna dimenzija još više ističe."⁹ Prema tome, uloga novca u ukupnosti aktualnih procesa i odnosa je dvojaka. S jedne strane ono predstavlja nužnost i obvezu (ako se promatra iz ekonomske i pravne perspektive), dok je s druge strane ono otvoreno razmjeni i suradnji (promatra li se iz kulturne ili društvene perspektive). Sve to upućuje kako novac ima svoju prepoznatljivost i posebnost te kao takav može postati bitan čimbenik u očuvanju kulturnog identiteta.

Novac kao element kulturnog identiteta

S obzirom na prisutne integracijske procese, promjene i globalizaciju, novac zbog svojeg simboličkog karaktera predstavlja bitno obilježje kulturnog identiteta društva te ima važnu ulogu u njegovu očuvanju.

Multidimenzionalnost novca i njegova uloga u integraciji pojedinca u vrijednosti društva vrlo je složena te se može reći da ono predstavlja:

1. "znak priznanja unutar jedne zajednice,
2. sredstvo koje povezuje cjelinu,
3. simbol hijerarhijskog poretka i
4. izraz suvereniteta ili legitimiteta."¹⁰

Novac određenog valutnog područja oduvijek je bio simbol prepoznatljivosti i znak pripadnosti tom području te upravo takvo značenje novca ima posebnu važnost u na-

⁹ Branko Matić, "Multidimenzionalnost novca", *Numizmatičke vijesti*, br. 64, (2011), str. 121.

¹⁰ Michael Aglietta i Andre Orlean, *Novac i suverenitet*, Zagreb: Golden marketing, 2004, str. 142.

dolazećim vremenima. Prema tome, najvažnije obilježje koje novac čini prepoznatljivim očituje se u motivu koji u sebi (najčešće) nosi nacionalnu simboliku. “Simboli su markantna kulturna obilježja (implicitna i eksplicitna) i strukturalni su dio identiteta. To su manje ili više vidljive etničke i kulturne oznake – obilježja jedne zajednice za koja se vjeruje da s jedne strane označavaju zajedništvo pripadnika zajednice, a s druge ih odvajaju od drugih zajednica.”¹¹

Obilježja koja novac isto čine specifičnim jesu i njegov oblik, težina, debljina, promjer, rub, boja, materijal izrade, kao i jezik i pismo koji se na njemu nalaze. Stoga, prilikom kreiranja suvremenog novca potrebno je uzeti u obzir sva ova obilježja, čija se važnost posebno ističe u onim zemljama koje mijenjaju izgled svojeg novca ili ga iznova kreiraju, kao što je slučaj s Hrvatskom koja će uskoro pristupiti Europskoj uniji i kojoj će (nakon autonomne odluke i ispunjenja određenih uvjeta – kriterija konvergencije) zakonsko sredstvo plaćanja biti zajednička nadnacionalna valuta država članica Europske monetarne unije – euro. Pomoću kriterija konvergencije procjenjuje se spremnost država članica Unije za sudjelovanje u Europskoj gospodarskoj i monetarnoj uniji. Prema Ugovoru iz Maastrichta potpisanom 1992. godine oni se odnose na:

- “inflacijski kriterij: stopa inflacije ne smije biti viša od 1,5% iznad prosječne stope inflacije,
- tečajni kriterij: zahtijeva sudjelovanje u europskom tečajnom mehanizmu (ERM) najmanje dvije godine prije pridruživanja monetarnoj uniji uz poštovanje propisanih granica fluktuacije (do 15%),
- kamatni kriterij: dugoročne kamatne stope ne smiju biti više od 2% u odnosu na istovjetne kamatne stope u tri zemlje članice s najnižom inflacijom,
- fiskalni kriterij: a) udio budžetskog deficita konsolidirane opće države manji od 3% BDP-a,
b) udio javnog duga u BDP-u manji od 60%.”¹²

“Ekonomisti kažu da su zahtjevi koje postavlja zajednička valuta vrlo visoki i da im je teško udovoljiti. Može se vjerovati da su ovi ekonomski razlozi snažna zapreka, no to sigurno nije jedini odgovor na ovo kompleksno pitanje. Drugim svojim dijelom odgovor nedvojbeno leži i u nepristajanju javnosti pojedinih zemalja na napuštanje vlastite valute zbog straha od gubitka jednog važnog elementa vlastitog kulturnog identiteta.”¹³

Novac i suverenitet

S obzirom na to da je novac sastavni dio naših svakodnevnih navika i potreba, a ujedno i dio nacionalne kulture i kulturne tradicije, skorašnjim pristupanjem Republike Hrvatske u Europsku uniju javlja se potreba za promišljanjem o budućim monetarnim

¹¹ Vera Turković, “Uloga novca u promidžbi kulturnog identiteta”, *Društvena istraživanja*, br. 5-6, 5 (1996), str. 980.

¹² Boris Vujčić, *Euro – Europska monetarna unija i Hrvatska*, Zagreb: Masmedia, 2003, str. 43.

¹³ Vera Turković, “Uloga novca u promidžbi kulturnog identiteta”, *Društvena istraživanja*, br. 5-6, 5 (1996), str. 979.

promjenama, s kojima će se naša nacionalna valuta zamijeniti zajedničkom nadnacionalnom valutom. Stvaranje Europske unije i uvođenje zajedničke valute utječe na gospodarski, ali i na kulturni segment svake države članice te se sukladno tome pojavljuje pitanje očuvanja monetarnog suvereniteta kao dijela ukupnog nacionalnog suvereniteta.¹⁴

Povijesno gledajući, suverenitet se temeljio na apsolutnoj moći vladara i regalnom pravu kovanja novca, što se između ostaloga očitovalo prikazom njegova lika na novcu, dok se s vremenom suverenitet prenosi na državu, narod, naciju. Također, danas suverenitet može biti ograničen, rascjepkan ili prenesen na institucije ispod i iznad državne razine. “Pod pojmom monetarni suverenitet podrazumijeva se zakonsko pravo vladara/države na kreiranje i definiranje vlastitog monetarnog sustava (naziva novčane jedinice, monetarne politike i drugo) te vođenje samostalne monetarne politike. Također, monetarna suverenost obuhvaća emisiju nacionalnog novca i postojanje središnje banke sa svim ingerencijama te monetarne institucije.”¹⁵

Procesom integracije, odnosno pristupanjem država Europskoj uniji dolazi do prijenosa dijela monetarnog suvereniteta na druge nadnacionalne (europske) institucije te se zajednički uređuju monetarna pitanja država članica. Prvotno, monetarni standardi jednog monetarnog područja moraju se prilagođavati standardima drugog područja, a nakon ispunjenja kriterija konvergencije, slijedi formalno (službeno) prihvaćanje novca europskog monetarnog područja te isključiva uporaba nadnacionalnog novca na nacionalnom teritoriju.

Euro i monetarno jedinstvo

Ulaskom države u monetarno jedinstvo Europske unije, tj. eurozonu¹⁶ dolazi do zamjene nacionalne valute s drugom, zajedničkom nadnacionalnom valutom – euro. U knjižnom obliku, euro se najprije pojavljuje 1. siječnja 1999. godine, da bi se u realnom, gotovinskom obliku uveo 1. siječnja 2002. godine. Tada u optjecaj ulaze novčanice i kovanice eura čime ono postaje zajednička valuta Europske monetarne unije. Prvotno, eurozonu činilo je dvanaest država članica Europske unije (Austrija, Belgija, Finska, Francuska, Grčka, Irska, Italija, Luksemburg, Nizozemska, Njemačka, Portugal i Španjolska). Međutim, prema Ugovoru iz Maastrichta, Danska i Velika Britanija koriste pravo ostanka izvan eurozone, odnosno neće uvesti euro.¹⁷ Nakon toga, u eurozonu kao članice Europske unije ulaze Slovenija (1. siječnja 2007.), Cipar i Malta (1. siječnja 2008.), Slovačka (1. siječnja 2009.) te Estonija (1. siječnja 2011.) Osim navedenih zemalja, na temelju ranije zaključenih monetarnih sporazuma, euro se nalazi u uporabi i

¹⁴ Obilježja svake suverenosti su prostor (teritorij), grb, zastava, himna, novčana jedinica, fiskus, izvršna, zakonodavna te sudska vlast.

¹⁵ Branko Matić, *Hrvatski monetarni suverenitet-hrvatske kovnice i tiskare novca*, Osijek – Zagreb: Ekonomski fakultet u Osijeku – Hrvatski novčarski zavod Zagreb, 2012, str. 1-2.

¹⁶ Istožnačnice su euroland i europodručje; države koje su uvele euro kao nadnacionalnu (zajedničku) valutu u gotovinskom obliku.

¹⁷ Nove i buduće članice Europske unije (od 1. svibnja 2004.) nemaju više opciju izbora između nacionalne ili nadnacionalne valute.

izvan Europske monetarne unije pa tako i neke države nečlanice Europske unije izdaju novac denominiran u eurima i euro centima.

Monetarnom integracijom europskih zemalja stvorena je valuta koja (uz dolar, jen i neke druge valute) obnaša funkciju svjetskog novca. Povezano s tim, “nacionalne valute oduvijek su bile pod utjecajem gospodarske snage zemlje izdavatelja te je njihova dominacija većinom bila rezultat opće stabilnosti. Međutim, pojavom eura po prvi puta u povijesti jedna transnacionalna valuta to postupno postaje.”¹⁸

Institucionalni temelji monetarnog jedinstva u Europskoj uniji čine Europski sustav središnjih banaka (ESSB), Europska središnja banka (ESB) te nacionalne, središnje banke država članica Europske unije. “Sukladno Ugovoru o Europskoj uniji i Odlukama iz Maastrichta (potpisanima 1992. godine) izdavanje kovinskog novca denominiranog u eurima u nadležnosti je članica Europske unije, a tu emisiju mora odobriti ESB. O veličini emisije toga novca odlučuje Vijeće ESB u skladu s potpisanom procedurom (čl. 252) i nakon konzultacija s ESB-om radi usklađivanja denominacija i tehničkih specifikacija svih optjecajnih kovanica (...).”¹⁹ Stvaranje monetarnog jedinstva obilježeno je, pak, nizom specifičnosti gdje je primijenjen elastičan pristup te u segmentu kovinskog novca Europska središnja banka donosi jedinstveno rješenje. Naime, posredstvom emisije kovinskog novca zemljama članicama koje su uvele euro (a i onima koje će ga uvesti) dana je obveza kreiranja i mogućnost likovnih rješenja zajedničkog novca čime one daju svoj doprinos transnacionalnom novcu i novčanoj politici Europske unije. Ugradnjom nacionalnih specifičnosti na avers optjecajnog kovinskog novca, svaka država članica ima mogućnost i dalje očuvati, ali i promovirati svoj identitet. Sukladno tome, avers kovinskog novca predstavlja nacionalnu stranu, dok je revers zajednička strana svim državama eurozone, tj. ona je ista u svim zemljama. Upravo ovakve kovanice s nacionalnim aversom i zajedničkim reversom, predstavljaju zakonsko sredstvo plaćanja unutar cijele eurozone ne umanjujući pritom monetarno jedinstvo.

Euro papirni novac

Novčanice eura, odnosno njihov apoenski niz čini sedam nominalne vrijednosti: 5, 10, 20, 50, 100, 200 i 500 eura. Sve novčanice su potpuno istovjetne u svim zemljama koje su uvele euro, ali se one međusobno razlikuju po dimenzijama, boji, vrijednosti i motivima koji se na njima nalaze. Godine 1996. izabrano je likovno rješenje dizajnera Roberta Kalina iz Austrijske tiskare novčanica. Dizajn novčanica nadahnut je temom “Epohe i stilovi Europe”, gdje je na svakoj pojedinoj novčanici prikazano jedno od sedam razdoblja europske kulturne povijesti.

Što se tiče motiva na samim novčanicama, na licu se nalaze motivi prozora i vrata koji simboliziraju otvorenost i spremnost na suradnju u Europskoj uniji, dok se na

¹⁸ Branko Matić i Antun Šundalić, “Das Europa der Monetären Einheit im Gegensatz zum Europa der Nationalen Kulturellen Uneinheit”, *Europe zwischen Erweiterung und Vertiefung*, (ur. Željko Turkalj), Pforzheim: Fachhochschule Pforzheim Hochschule für Gestaltung, Technik und Wirtschaft – Ekonomski fakultet u Osijeku, 2005, str. 75.

¹⁹ Branko Matić, “Nova monetarna rješenja u segmentu prigodnog kovinskog novca”, *Numizmatičke vijesti*, br. 60, (2007), str. 210.

naličju nalazi most koji simbolizira povezanost i komunikaciju između država članica Unije. Ono što je specifično je to da su navedeni motivi izmišljeni, odnosno izmišljena su vrata i mostovi, kakvih u Europi uopće nema. Slike na novčanicama ne postoje ni u jednoj zemlji, ono je samo umjetnička interpretacija određenog stilskog razdoblja. Takvim neutralnim rješenjem, željela se zadržati ravnopravnost svih zemalja članica. Međutim, pitanje je mogu li takve novčanice, koje nemaju ni jednog “europskog” obilježja biti simbolom Europske unije. “Način na koji je Europsko vijeće tretiralo izgled novčanice svjedoči o nelagodi koja proizlazi iz neodređenosti hijerarhije vrijednosti. Jer, u nacijama izgled novčanica nosi amblematske znakove zajednice u kojoj novčanica cirkulira kao legalni novac. Euro će, međutim, cirkulirati u prostoru tržišta koje nije zajednica socijalnih vrijednosti.”²⁰

Problem se zasigurno javlja kod određivanja što je to dovoljno europsko, što bi bilo zajedničko svim zemljama Europske monetarne unije, a s druge strane neutralno kako ne bi davao značaj, tj. pretendirao ni na jednu zemlju. Međutim, postavlja pitanje je li se za odabir simbola za euro (€) promoviralo Grčku s obzirom na to da je nadahnut grčkim slovom epsilon?

Tablica 1. Euro novčanice i njene značajke

Nominalna vrijednost (EUR)	Dimenzije (mm)	Stilovi europske kulture	Boja
5	120x62	Klasika	Siva
10	127x67	Romanika	Crvena
20	133x72	Gotika	Plava
50	140x77	Renesansa	Narančasta
100	147x82	Barok i rokoko	Zelena
200	153x82	Željezo i staklo	Žuto-smeđa
500	160x82	Moderna arhitektura	Ljubičasta

Izvor: Vlastita izrada prema podacima,

http://ec.europa.eu/economy_finance/euro/cash/specs/index_en.html (24. veljače 2013.)

Osim tehničkih specifikacija, euro novčanice zadovoljavaju i sigurnosne značajke te imaju višestruku zaštitu od krivotvorenja te jasna pravila kako i kada se slike s novčanica mogu koristiti kako ne bi došlo do zlouporabe.

Euro kovinski novac

Apoenski niz kovinskoga novca denominiranog u eurima i euro centima čini osam nominalnih vrijednosti: 1 euro, 2 eura, 50 euro centi, 20 euro centi, 10 euro centi, 5 euro centi, 2 euro centa, 1 euro cent. Ovaj broj apoenskog niza izabran je jer je bio najbliži prosječnom broju nominala koji su u optjecaju u nacionalnim sustavima. Za razliku od

²⁰ Michael Aglietta i Andre Orlean, *Novac i suverenitet*, Zagreb: Golden marketing, 2004, str. 48.

novčanica, koje ne sadrže nikakve nacionalne simbole zemalja članica Europske monetarne unije, kod kovinskog novca doneseno je drukčije rješenje – sve kovanice imaju isti revers, dok im je avers različit za svaku državu. Međutim, Europska središnja banka dopustila je i određene promjene u segmentu optjecajnog kovinskog novca. Državama članicama eurozone omogućeno je, promjenom izgleda aversa, kreiranje prigodnog optjecajnog kovinskog novca (2 eura). Tehničke karakteristike takvog novca identične su optjecajnom kovinskom novcu osim likovnog prikaza, odnosno prigode povodom koje se izdaje. Bez obzira na zemlju emitenta, takvi novčani oblici predstavljaju zakonsko sredstvo plaćanja unutar eurzone i čine njezinu novčanu masu. Sukladno navedenom, takva transnacionalna uporaba novca upućuje na značajnost novca kao potencijalnog promotora države i njenih posebnosti. “Prelaskom kovinskog novca izvan prostora izdavalca on zapravo postaje internacionalan i stoga počinje obnašati i neke funkcije koje do tada nije imao, a istodobno pruža niz mogućnosti glede prenošenja poruke i slično.”²¹

Sukladno tome, likovnim rješenjem nacionalne strane kovanice, omogućen je prijenos poruke o određenoj državi, njezinom položaju i značenju, čime novac dobiva ulogu sredstva (globalne) komunikacije. U mnogim je zemljama prikazani motiv jasan izričaj nacionalne postojanosti i nacionalni simbol putem kojeg se čuva nacionalni, ali i kulturni identitet. Prema tome, prije negoli uđe u monetarno jedinstvo “potrebno je izvršiti odabir motiva koji bi se nalazili na osam apoena kovinskog novca, a koji bi zadovoljili više kriterija kao što su:

- prepoznatljivost,
- raznolikost u odnosu na dosadašnje otkove drugih zemalja,
- originalnost,
- očuvanje nacionalnih obilježja i osobitosti,
- prihvaćenost ne samo od nacionalnih korisnika već i šire i
- umjetnički doživljaj i inovacija.”²²

Osim motiva, prilikom kreiranja euro kovinskoga sustava, bilo je potrebno razmišljati i o ostalim elementima tog zajedničkog novca. Njegovo bitno obilježje je i prilagođenost korisnicima i mogućnost jednostavnog korištenja i prepoznavanja. Ovo se posebice odnosi na slijepo i slabovidne osobe prema čijim se zahtjevima cijeli kovinski sustav podijelio u tri dijela apoenskog niza, koji se međusobno razlikuju prema materijalu, boji²³ i obliku ruba. Promjer i težina također su važne karakteristike u razlikovanju pojedinih kovanica.

²¹ Branko Matić, “Prigodni optjecajni novac kao element stabilnosti novčanog sustava”, *Numizmatičke vijesti*, br. 54, (2001), str. 144.

²² Branko Matić, *Hrvatski monetarni suverenitet–hrvatske kovnice i tiskare novca*, Osijek – Zagreb: Ekonomski fakultet u Osijeku – Hrvatski novčarski zavod Zagreb, 2012, str. 86.

²³ Tri su boje izabrane da bi se razlikovala tri dijela apoenskog niza kovanica: crvena boja za tri najmanja apoena (5 euro centi, 2 euro centa, 1 euro cent), žuta boja za tri srednja apoena (50 euro centi, 20 euro centi, 10 euro centi), te dvobojne (bijelo/žuto) kovanice za dva najveća apoena (2 eura i 1 euro). Također, oni su podijeljeni po apoenima izrađenim od iste slitine.

Tablica 2. Euro kovanice i značajke

	2 eura	1 euro	50 euro centa	20 euro centa	10 euro centa	5 euro centa	2 euro centa	1 euro cent
Promjer (mm)	25,75	23,25	24,25	22,25	19,75	21,25	18,75	16,25
Težina (g)	8,50	7,50	7,80	5,74	4,10	3,92	3,06	2,30
Debljina ruba (mm)	2,20	2,33	2,38	2,14	1,93	1,67	1,67	1,67
Boja	Bijela / žuta	Žuta/bijela	žuta			crvena		
Materijal	Nikl-bronca, Bakar-nikl		Nordijsko zlato			Pobakreno željezo		
Oblik ruba novca	Nazupčan sa slovima na rubu	Nazupčan s prekidima	Krupno nazupčan	Sedam glatkih zakrivljenja	Krupno nazupčan	gladak	Gladak s utorom	gladak

Izvor: Vlastita izrada prema podacima, http://ec.europa.eu/economy_finance/euro/cash/specs/index_en.htm (24. veljače 2013.)

S obzirom na to da se dijelovi apoenskog niza kovanica razlikuju po boji, to je, između ostalog, utjecalo i na izbor materijala, koji je različit prema njihovim dijelovima. Tako je dio apoenskog niza kovanica s najmanjom nominalnom vrijednošću od pobakrenog željeza, dio sa srednjom nominalnom vrijednošću od nordijskog zlata, dok je za dio apoenskog niza s najvišim apoenima izabran materijal dvobojnih kovanica (bimetal) s troslojnom jezgrom.

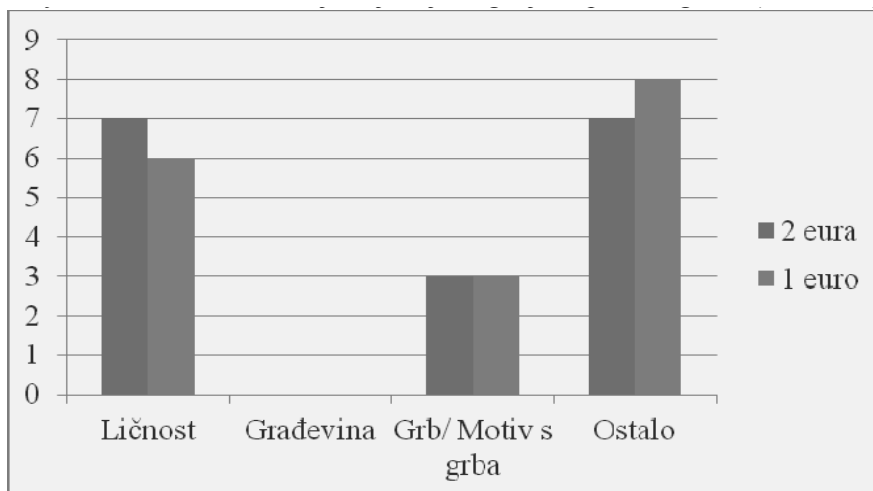
Analiza primijenjenih likovnih rješenja država članica Europske monetarne unije u segmentu optjecajnog kovinskog novca

Državama članicama Europske monetarne unije u segmentu optjecajnog kovinskog novca omogućeno je inauguriranje vlastitih likovnih rješenja na nacionalnoj strani - aversu. S druge strane, zajednička strana - revers istovjetna je unutar cijele eurozone i njen se motiv razlikuje po dijelovima apoenskog niza, gdje svaka od njih prikazuje različitu kartu Europe s pozadinom sastavljenom od dvanaest zvijezda Europske unije. Na kovanicama od 1, 2 i 5 euro centa prikazuje se Europa u odnosu na ostatak svijeta, dok se na kovanicama od 10, 20 i 50 euro centa predstavlja Unija kao skupina pojedinih naroda. Kako bi se naglasilo to jedinstvo, ista skupina naroda prikazana je kao integrirana cjelina na 1 i 2 eura.

Autori analiziraju likovna rješenja 17 država članica Europske unije²⁴ koje su uvele euro kao zakonsko sredstvo plaćanja i na različite načine riješile izgled aversa eura i euro centa. Rješenja su obrađena prema dijelovima apoenskog niza počevši od najveće prema najmanjoj nominalnoj vrijednosti apoenskog niza.

²⁴ Zemlje koje su uvele euro u vrijeme pisanja rada i time su predmet istraživanja: Austrija, Belgija, Cipar, Estonija, Finska, Francuska, Grčka, Irska, Italija, Luksemburg, Nizozemska, Njemačka, Malta, Portugal, Slovačka, Slovenija, Španjolska.

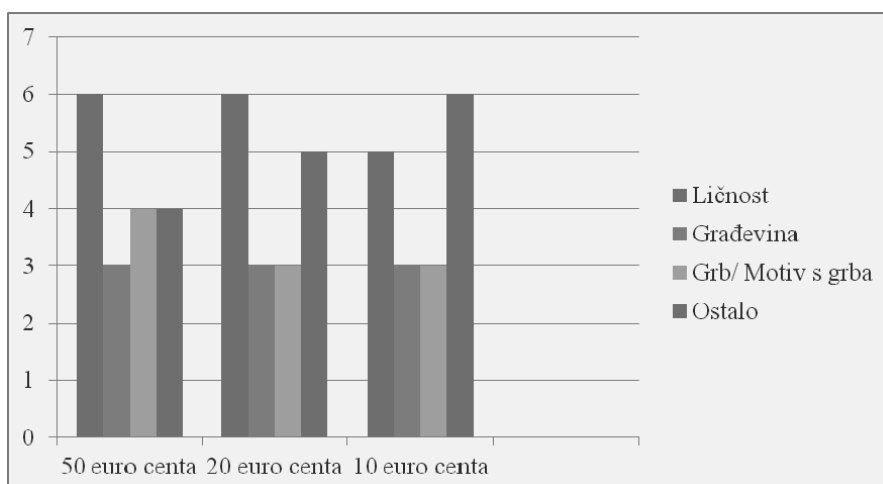
Grafikon 1. Prikaz likovnih rješenja najvećeg dijela apoenskog niza (2 i 1 euro)

Izvor: Vlastita izrada i obrada prema podacima dostupnim na http://ec.europa.eu/economy_finance/euro/cash/specs/index_en.htm (24. veljače 2013.)

U Grafikonu 1. prikazana je zastupljenost određenih likovnih rješenja, odnosno motiva na najvećem dijelu apoenskog niza (2 eura i 1 euro). Motivi su podijeljeni u četiri skupine; ličnosti (vladari i znamenite osobe), građevine, grb ili motiv s grba te ostalo. Prema toj podjeli, na kovanici od 2 eura jednako su zastupljeni motivi u skupini ličnosti i ostalo (flora i fauna, simboli države, umjetnost, karta države), dok je na kovanici od 1 euro najveća zastupljenost motiva prema kategoriji ostalo (flora i fauna, slikarska djela, karta države). Zastupljenost grba ili motiva s grba, jednaka je na obje kovanice u svim državama, dok motiv građevine nije prisutan ni na jednoj kovanici ovog dijela apoenskog niza.

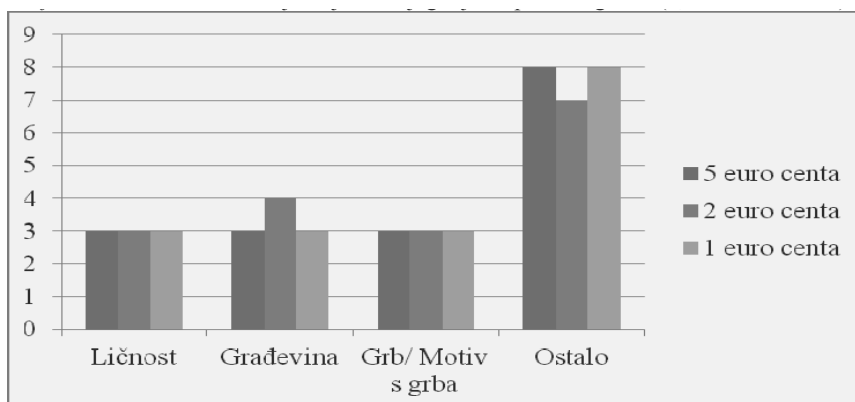
Grafikon 2. Prikaz likovnih rješenja srednjeg dijela apoenskog niza (50, 20 i 10 euro centa)

Izvor: Vlastita izrada i obrada prema podacima dostupnim na http://ec.europa.eu/economy_finance/euro/cash/national/index_en.htm (25. veljače 2013.)

Iz prethodnog grafikona podijeljenog prema srednjim vrijednostima dijela apoenskog niza, vidljivo je da kao i u prethodnom dijelu apoenskog niza dominiraju motivi ličnosti i motivi skupine ostalo u svim državama. Konkretno, na kovanici od 50 euro centi, najveći postotak jest motiv ličnosti (35%), zatim je podjednako zastupljen motiv grba ili motiv s grba te ostali motivi (imaginarna osoba, trgovački brod, karta) s 23,5%, dok je najmanja zastupljenost motiva građevina (18%). Na kovanici od 20 euro centi najviše je zastupljen motiv ličnosti (35%), zatim ostali motivi (imaginarna osoba, trgovački brod, karta, flora i fauna) s 29%, dok su podjednako zastupljeni motivi građevine i grb te motiva s grba (18%). Za razliku od prethodne dvije, na kovanici od 10 euro centi dominira skupina ostalih motiva (imaginarna osoba, trgovački brod, karta, slikarsko djelo te nerealizirani nacrt za zgradu) s 35%. Nakon toga slijedi motiv ličnosti (29%) te jednako prisutni motivi građevine i grba ili motiva s grba (18%) u promatranim državama.

Grafikon 3. Prikaz likovnih rješenja srednjeg dijela apoenskog niza (5, 2 i 1 euro centa)

Izvor: Vlastita izrada i obrada prema podacima dostupnim na http://ec.europa.eu/economy_finance/euro/cash/national/index_en.htm (25. veljače 2013.)

Na najmanjem dijelu apoenskog niza (s najmanjim nominalnim vrijednostima), na sve tri kovanice najveća je zastupljenost skupine ostalih motiva. Prvenstveno su to motivi flore i faune, imaginarne osobe, broda, karte države i sl.). Također, iz grafikona je vidljivo kako nominalne vrijednosti od 5, 2 i 1 euro cent imaju gotovo jednaku brojčanu zastupljenost motiva po svim skupinama (kovanica od 2 euro centa razlikuje u odnosu na prethodne dvije po skupini građevina i ostalih motiva).

Iz prikazanih likovnih rješenja 17 država članica Europske (monetarne) unije, između ostalog, vidljivo je da države koriste:

- Različite motive na svim kovanicama (Austrija, Grčka, Italija, Slovenija);
- Iste motive na svim kovanicama (Belgija, Irska, Luksemburg²⁵, Nizozemska²⁶ i Estonija);

²⁵ Isti se motiv razlikuje samo prema dizajnerskom rješenju prema dijelovima apoenskog niza.

²⁶ Isti se motiv razlikuje samo prema dizajnerskom rješenju eura u odnosu na euro cent.

- Različite motivi po dijelovima apoenskog niza (Francuska, Njemačka, Portugal, Španjolska, Cipar, Malta i Slovačka);
- Isti motiv na eurocentima, a međusobno različit na eurima (Finska).

S obzirom na prethodnu analizu, uočava se kako se najviše država odlučilo prikazati različite motive po dijelovima apoenskog niza. Sve su to mogućnosti o kojima je potrebno promišljati i pronaći vlastita rješenja čime bi se zadržala određena prepoznatljivost i promovirala nacionalna posebnost.

Zaključak

Priključivanjem država Europskoj uniji stječe se preduvjet za izgradnju društva koje nacionalne kulture povezuje u međuovisan i otvoren sustav poštivanjem njihove raznolikosti. Uspostavom europskog monetarnog jedinstva i eura kao zajedničke nadnacionalne valute u gotovinskom obliku, simbolički se označava zajedništvo država članica. S druge strane, emisijskom politikom Europske unije omogućeno je istodobno i njihovo odvajanje od tog zajedništva država. Gotovinski oblik koji to omogućuje jest euro kovinski novac gdje se putem nacionalnog kreiranja njegova aversa te dostupnosti takvog novca unutar cijele eurozone i obveze priznanja istoga kao zakonskog sredstva plaćanja, omogućuje promocija države i njezinih posebnosti, a ujedno i očuvanje kulturnog identiteta. Povezano s tim, moto Europske unije “Ujedinjeni u raznolikostima” ogleda se, između ostalog, i u kovanicama eura. Drugi gotovinski oblik, euro papirni novac, nema nikakva nacionalna, ali ni europska obilježja. Stoga se predlaže izdavanje prigodnog optjecajnog papirnog novca, koji bi, osim što bi predstavljao izazov umjetnicima, bio i zakonsko sredstvo plaćanja unutar cijele eurozone i čijim bi se rješenjima trebalo prikazati barem neka europska obilježja.

Imajući u vidu sve funkcije koje nadnacionalni novac obnaša, na Republici Hrvatskoj je da se dobro pripremi na tom planu, ponudi nova monetarna rješenja uz pomoć emisijske, kovničke, likovne i numizmatičke djelatnosti i time pridonese ukupnoj monetarnoj politici Europske unije.

LITERATURA

- Aglietta, Michael i Orlean, Andre, *Novac i suverenitet*, Zagreb: Golden marketing, 2004.
- Antić, Ljubomir, “Migracije u hrvatskom kulturnom identitetu”, *Hrvatski identitet*, (ur. Horvat, Romana), Zagreb: Matica Hrvatska, 2011, str. 143-160.
- Borchardt, Klaus-Dieter, “The ABC of European Union law”, http://europa.eu/documentation/legislation/pdf/oa8107147_en.pdf (13. veljače 2013.)
- Božina, Lovre, *Monetarna ekonomija: ekonomska i monetarna istraživanja*, Pula: Odjel za ekonomiju i turizam “Dr. Mijo Mirković”, 2012.
- Čapeta, Tamara, “Što je Europska unija”, <http://www.entereurope.hr/page.aspx?pageID=53> (16. veljače 2013).
- Čepo, Dario, “Od nacionalnog k supranacionalnom: Europski identitet i Europska unija”, *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, (ur. Budak, Neven i Katunarić,

- Vjeran), Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo - Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010, str. 67-80.
- Matić, Branko, *Hrvatski monetarni suverenitet-hrvatske kovnice i tiskare novca*, Osijek - Zagreb: Ekonomski fakultet u Osijeku - Hrvatski novčarski zavod Zagreb, 2012.
- Matić, Branko, "Multidimenzionalnost novca", *Numizmatičke vijesti*, br. 64, (2011), str. 121-131.
- Matić, Branko, "Nova monetarna rješenja u segmentu prigodnog kovinskog novca", *Numizmatičke vijesti*, br. 60, (2007), str. 209-220.
- Matić, Branko i Šundalić, Antun, "Das Europa der Monetären Einheit im Gegensatz zum Europa der Nationalen Kulturellen Uneinheit", *Europe zwischen Erweiterung und Vertiefung*, (ur. Turkalj, Željko), Pforzheim: Fachhochschule Pforzheim Hochschule für Gestaltung, Technik und Wirtschaft - Ekonomski fakultet u Osijeku, 2005, str. 69-81.
- Matić, Branko, "Prigodni optjecajni novac kao element stabilnosti novčanog sustava", *Numizmatičke vijesti*, br. 54, (2001), str. 144-153.
- Šunjić, Marijan, "Sačuvati hrvatski nacionalni identitet", *Hrvatski identitet u Europskoj uniji*, (ur. Baloban, Stjepan), Zagreb: Centar za promicanje socijalnog nauka crkve, 2003, str. 99-115.
- Švob-Đokić, Nada, "Nekoliko napomena o kulturnom i nacionalnom identitetu", *Nacionalni i kulturni identitet Hrvatske i članstvo u Europskoj uniji od Rimskog carstva do Europske unije*, (ur. Kuzmić, Marin), Split: Europski pokret, 2005, str. 108-113.
- Turković, Vera, "Uloga novca u promidžbi kulturnog identiteta", *Društvena istraživanja*, br. 5-6, 5 (1996), str. 977-988.
- Vujčić, Boris, *Euro - Europska monetarna unija i Hrvatska*, Zagreb: Masmedia, 2003.

MONEY AND CROATIA'S NATIONAL IDENTITY

Abstract

The authors explore and analyze money as one of the essential features of any nation's sovereignty. As a complex phenomenon, money, especially some monetary forms such as coins and bills, presently has a pronounced multidimensionality. Through globalization and integration processes, money may also become an important factor in the preservation of Croatia's cultural identity while simultaneously contributing to a general culture by certain activities, primarily by virtue of its cultural dimension. The paper deploys a comparative, analytical, synthetic and statistic scientific method, and practical design solutions are being analyzed by graphical depictions of statistical data in a segment of the European Monetary Union Member States' circulation coins, emphasizing a possibility to create a Croatian national coin side denominated in euros and cents. Simultaneously, the authors propose the introduction of a new monetary form in the bill segment - convenience circulation bills.

Keywords: identity, national sovereignty, European Union, monetary policy, cultural dimension of money

Igor Gajin,
Umjetnička akademija
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

SPORNOST IDENTITETA KAO (NE)PROFITABILNE KATEGORIJE

Pregledni rad

UDK: 323.1(497.5:4)(063)

Fredric Jameson u *Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism* navodi: “Prema nedavnim razgovorima među intelektualcima Trećega svijeta, trenutno vlada opsesivno vraćanje nacionalnome, ime domovine iznova i iznova odjekuje poput gonga... To nije način na koji američki intelektualci promišljaju Ameriku.” Koje desetljeće kasnije osvanula je izjava koju bi se moglo čitati i kao oblik “kapitulacije” pred Jamesonovim navodom. Dobrica Ćosić za Jutarnji list kaže: “Vidite, za pedeset ili sto godina ne znam hoćemo li i mi Srbi i vi Hrvati uopće postojati kao narodi. Bit ćemo urbani etnosi potrošača koji imaju nekakvo podrijetlo – i ništa više. Potkraj 21. stoljeća ni Srbi ni Hrvati neće biti nikakve značajne nacije i nikakvi ozbiljni narodi. To će se demografski riješiti samo od sebe.” Promišljati se danas kroz prizmu nacionalnoga identiteta jest manifestacija ontološki nesigurnoga identiteta u tranzicijskoj novostasalosti, jest homogenizacijska strategija transnacionalnim kapitalizmom ugroženih tradicionalnih nacionalnih zajednica koje posežu za sve dekonstruiranjem lepezom ideoloških praksi kako bi na okupu održala barem – porezne obveznike, jest uvjetovana i možda opravdana naracija uzrokovana strahom od “utapanja” i “nestajanja” iz polja vidljivosti. Ovom radu nakana je propitati je li nacionalni identitet danas uopće relevantan u (samo)percepciji disperziranoga subjekta kroz mrežu identiteta, je li identitetna “tvrdočvrstost” smetnja neoliberalnom kapitalizmu globalizacijskoga zamaha ili će ga čak forsirati kao profitabilnu nišu “egzotičnih razlika” za industriju doživljaja te je li kulturno-povijesna tradicija bogatstva razlika naslijeđe koje će Europska unija njegovati kao dio svojega identiteta ili sustavno slabiti poučena balkanskim “buretom baruta”.

Ključne riječi: ideologije, strategije, tranzicija, kapitalizam, nacionalizam, EU

Uvod: Kontekstualno o procesima

Na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće kolektivni i pojedinačni identiteti su na ovim prostorima izloženi trima prestrukturirajućim procesima čije povijesne značajnosti svatko osjeća i ujedno predosjeća kao smjerove kojim će se oblikovati sutrašnjica u (ne)poželjan, ali tim procesima i uvjetovan ishod. Riječ je o tranziciji, neoliberalnom kapitalizmu i globalizaciji.

Premda bismo ta tri termina možda mogli ekonomično sintetizirati u tvrdnju da su u pitanju sinonimi istoga procesa, tri naziva jedne pojave koja je još uvijek u tijeku i čijim smo djelovanima danomice izloženi, svaki od ova tri pojma konotira nijansirana značenja, pa bih stoga – rukovodeći se dobrodošlom osjetljivosti na razlike – zagovaro mišljenje da je zapravo riječ o trima procesima, međusobno uvjetujućima, osnažujućima i pokretajućima, isprepletenima u tekućem povijesnom razdoblju nove etape mo-

dernizacije. Ukoliko se pak inzistira na pojednostavljenom uvođenju hijerarhije među ovim trima procesima i utvrđivanju kauzalnosti u smislu što je čemu uzrok ili posljedica, rekao bih da je tranzicija konkretni učinak provođenja globalizacije motivirane neoliberalnim kapitalizmom.

Sva tri pojma (ili procesa) promišljena su u obilju literature bez definitivnoga zaključka, polemično, s obzirom na njihovu kompleksnost, obuhvatnost utjecaja na mnogobrojne aspekte društva, (de)formiranja svijeta u totalitetu i, u konačnici, s obzirom na njihovu otvorenost, tj. u smislu da trajanje ovih procesa iz dana u dan donosi nove momente ili izaziva (ne)očekivane reakcije koje bacaju novo svjetlo te potvrđuju ili osporavaju dosad mišljeno o globalizaciji, neoliberalnom kapitalizmu i tranziciji.

Ipak je možda potrebno u uvodu postaviti neke od temeljnih definicija spomenutih procesa kako bi bilo jasnije u kojem se smislu razumijevaju, a njihove "etikete" koriste u nastavku teksta: "Fenomen globalizacije u osnovi se može definirati kao tijesna integracija zemalja i naroda svijeta (...), odnosno kao rušenje umjetnih barijera optičaju dobara, usluga, kapitala, znanja i ljudi. Popraćena je stvaranjem novih institucija koje, uz one već postojeće, djeluju u pravcu nadraščanja granica."¹

Glede neoliberalnog kapitalizma: "Zagovornici neoliberalnog stajališta slijede klasični liberalni princip prema kojemu je tržište osnovni pokretač ljudskog napretka, slobode, demokracije i mira. (...) neoliberali su ne samo oživjeli nego i pojačali klasična liberalna stajališta protiv proaktivne državne intervencije kao direktivnog i ograničavajućeg faktora tržišnih operacija."²

Međutim, mimo ovakvih "neutralnih" i najopćenitijih tumačenja, poznato je da se globalizacija doživljava i kao oblik američkog imperijalizma i kulturnog kolonijalizma te kao proces unifikacije svijeta i potiranja bogatstva razlika. Isto tako, neoliberalni kapitalizam doživljava se kao novi, agresivniji stadij kapitalizma u kojem se nizom strategija pokušavaju marginalizirati i oslabiti regulatorni mehanizmi tržišta, ponajprije onaj repertoar mehanizama kojim je raspolagala tzv. socijalna država i kojim je ipak održavala "kapitalizam s ljudskim licem". Stoga kritičari govore o divljanju kapitalizma i o tendenciji da se tržišnom diktatu podrede i najsvetija socijalna ili opća dobra koja su se razvila kao stečevina humanoga društva, no koja će sada nehumano biti uskraćena ukoliko se nema platežne moći za pravo na njihovo konzumiranje. "Reformisti su za tržišnu ekonomiju, ali ne i za tržišno društvo,"³ reći će Kalanj.

Naposljetku, tranzicija, ma koliko bio osporavan pojam kao pogrešan, reduktivan i neprimjeren točnom, jezgrovitom imenovanju ključnih karakteristika za obuhvaćanje svega onoga što se u empiriji zaista zbiva, ipak je postao popularan i uvriježen termin za ekonomično i sažeto, jednorječno označavanje prijelaza nekadašnjih socijalističkih društava iz jedne paradigme u drugu: iz jednopartijske i tržišno monopolne društvene strukture (s pratećim mentalitetom, kulturom, praksom i poimanjem društvene stvarnosti od epistemološkoga horizonta do svakodnevice) u tržišno uređeno gospodarstvo i pluralizam temeljen na liberalno-demokratskim vrijednostima zapadne političke kulture.

¹ Rade Kalanj, *Globalizacija i postmodernost*, Zagreb: Politička kultura, 2004, str. 87.

² Rade Kalanj, *Modernizacija i identitet*, Zagreb: Politička kultura, 2008, str. 165.

³ Isto, str. 73.

Nehotično se i taj pojam sužava na promjene kojima su specifično izložene postkomunističke zemlje, premda su nove povijesne etape u zamasima globalizacije, radikalizaciji neoliberalnoga kapitalizma, kao i informatička revolucija te utjecaj mrežnih i digitalnih tehnologija u svaki aspekt svakodnevice kao uvjet suvremenoga funkcioniranja naveli svaki kutak planeta na tranziciju u mišljenju i tradicionalnom poimanju bilo koje ljudske djelatnosti: ratovi koje kulturna industrija i klasični mediji vode protiv pirata samo je jedna od priča kako predinternetske prakse kontrole i stjecanja profita primijeniti u virtualnoj sferi, odnosno kako kapitalistički kolonizirati internet kao još uvijek veliki prostor (nenaplative) slobode. Međutim, taj sukob je tek, rekao bih, “neriješena stavka ugovora” jer “razvoj komunikacijskih mreža ima organski odnos s pojavom novog svjetskog poretka – on je, drugim riječima, posljedica i uzrok, proizvod i proizvođač. Komunikacija ne samo što izražava već i organizira kretanje globalizacije. Ona organizira to kretanje umnožavajući i strukturirajući međupovezanosti putem mreža”.⁴ Drugim riječima, globalizacija su se i neoliberalni kapitalizam već u mnogim segmentima naplatili od informatičke revolucije, primjerice, globalnom potragom za jeftinijom radnom snagom, instaliranjem Wall Streeta u “server” globalne ekonomije te tretiranjem svijeta kao jednoga proizvodnoga pogona i jednoga *shopping* centra koji u bilo kojem kutku reagira onako kako se iz nevidljivog središta tipka *enter*, *delete*, *copy paste* ili *remove*.

Pri tomu treba napomenuti da hrvatski slučaj karakterizira jedna specifičnost i jedna zaoštrena aktualnost: osim što su hrvatski građani izloženi prethodno opisanim silnicama, specifičnost se odnosi na identifikacijski proces određen Domovinskim ratom s pratećim mitologizacijskim strategijama i nacionalističkim ideologijama, dok su identitetska pitanja u globalnom kontekstu – možda isprva apstraktna ili maglovita – sada zaoštrena do poprilične konkretnosti uslijed ulaska Hrvatske u Europsku uniju, pri čemu se ta zaoštrenost itekako očituje u kontroverznim i oprečnim predviđanjima što ovako realizirana integracija doista donosi.

Identifikacijski problemi u kontekstu navedenih procesa

U pitanjima identiteta imamo raskorak teorijskih uvida i činjenica prakticiranja identitetskih strategija. Drugim riječima, postmoderna teorija prilično je temeljito dekonstruirala umišljanu supstancijalnost identiteta, redefinirajući ga kao nepostojan, nestabilan proces, tj. porekavši mu koherentnost i monolitnost. Štoviše, identitet je fikcija, učinak narativnih strategija, virtualnost koja nam se čini ontološki onoliko snažnim uporišnim temeljem koliko su vješte diskurzivne prakse proizvodjenja “stvarnosti” identiteta. Najkraće rečeno, identitet nije (za)dano, nego konstruirano: ništa i nitko me ne obvezuje da budem Hrvat muškoga spola – nacionalnost mogu riješiti administrativno, svoj kulturni *background* kao jedan od identitetskih oblikovatelja ignorirati i prebrisati konzumacijom, simpatiziranjem i integriranjem u bilo kojoj drugoj kulturi, a spol mogu prevladati plastičnom operacijom. Mogu iznova izmisliti i projektirati samoga sebe.

⁴ Michael Hardt i Antonio Negri, *Imperij*, Zagreb: Multimedijalni institut i Arkzin, 2010, str. 40.

Međutim, konvencionalno shvaćani identitet kao entitet atavistički se vraća u praksu: “protjeran s prednjih, supstancijalizam se vraća na stražnja vrata”.⁵ Pri tome su kompleksne pojave fundamentalizma, nacionalističke mobilizacije identitetnom homogenizacijom pred agresivnom ugrozom ili zagovaranje “krutog identiteta” kao rješenja za otpor prema interakciji koju osjećamo ugrožavajućom za našu razlikovnu posebnost tek površinske manifestacije identitetskih strategija koje pripadaju drugoj strani istine o naravi i/li zakonitosti procesa (samo)identifikacije: kako kaže Kaufman, identitet je “nužna laž”.⁶ On je konstitutivna konvencija koju ispunjavamo sadržajima, bližima ili daljnijima realnosti, iz niza praktičnih razloga: priča o našem identitetu ili naša identitetska slika način je pozicioniranja spram Drugih i način samovrednovanja. Identitet je “djelatno uporište”,⁷ u smislu da se identitetom postiže “samopoštovanje kao nužna energija za djelovanje”.⁸ Kada Kaufmann kaže da učinak identitetskoga samoosjećanja služi uspostavljanju vlastitoga značenja i vrijednosti, tada si – zaključuje – pojedinac i društvo rješavaju pitanje smisla i smjera u kontingenciji zbilje.

U čemu je onda problem?

U čemu bih i kao Europljanin imao identitetskih problema s ulaskom u Europsku uniju, u čemu bih kao član konzumerističkog društva imao problema s društvom obilja neoliberalnog kapitalizma, u čemu bih imao problema s globalizacijom kao korisnik Interneta koji me deprovincijalizira, u čemu bih imao problema što mi je “gazda” Amerikanac, Kinez ili Rus ukoliko govorimo istim jezikom – novcem i obostrano zadovoljavajućom trgovinom? Tim više što politike (samo)isključivanja (kao što su nerijetko prakticirani embargo ili bilo koji drugi načini (samo)izolacije) pokazuju kako identitet postaje neka vrsta luđačke košulje za kolektiv kada takva zajednica nije u integracijskom dijalogu sa svijetom po svim ovim osnovama interakcije: koja je cijena sjevernokorejskoga identiteta?

Identitet kao ometajući pojedinčev teret

U duhu teza Zygmunta Baumana iz njegovih djela *Tekuća modernost* i *Identitet*, prema kojima je problem današnjice što je politika identiteta u potpunosti prebačena na pojedinca bez institucionalne podrške i potvrde (primjerice, u kontekstu aktualnoga prakticiranja prekarijata bitna je percepcijska razlika predstavljate li se kao djelatnik ministarstva, akademije, određene korporacije ili tek kao osoba koja nešto “izvana” privremeno radi za spomenute ustanove), moglo bi se reći da su identitetski problemi u kontekstu spomenutih procesa tek psihološki i subjektivni jer na djelu je “*cultural lag*”⁹ ili “šok budućnosti”.¹⁰ Osim što je identifikacija oblik prilagodbe, u ambivalentnom pro-

⁵ Jean-Claude Kaufmann, *Iznalaženje sebe*, Zagreb: Antibarbarus, 2006, str. 94.

⁶ Isto, str. 15.

⁷ Isto, str. 70.

⁸ Isto, str. 59.

⁹ Jure Vujić, “Hrvatski tranzicijski identitet”, *Hrvatski identitet*, (ur. Romana Horvat), Zagreb: Matica Hrvatska, 2011, str. 133.

¹⁰ Alvin Tofler, *Šok budućnosti*, Rijeka: Otokar Keršovani, 1975.

cesu identifikacije u smislu i integriranja i diferenciranja, i uranjanja i izdvajanja, identitet – kako svjedoči aktualna praksa – u razdobljima turbulentnijih vremena naginje konzervativnosti, okoštavanju, na tragu Kaufmannovih tumačenja identiteta kao reakcije na promjene s većim ili manjim uspjehom podnošenja tih promjena. Naime, u razdobljima “preokretanja poznatoga svijeta” identitet postaje “sredstvo fiksacije”,¹¹ mjesto sigurnosti i prividno čvršće, možda i jedino uporište, a naracija kojom se identitet gradi pruža privid koherencije i smislenosti koje promjenjivom i kaotičnom svijetu nedostaju. U trenutku kada se promjene, nošene navedenim procesima, danomice zbivaju, “svrha identiteta je (...) odgovoriti na kakofoniju”.¹²

Prema Baumanu, pojedinci koji se odluče za takvu identitetsku reakciju osuđeni su biti *luzeri* spomenutih procesa. To su ljudi koji nisu spremni odseliti se u potrazi za poslom, koji se nisu spremni prekvalificirati, koji ignoriraju *on-line* povratnu informaciju samo zato što je potpisana *nickom*, a ne punim imenom i prezimenom... “U naše doba tekuće modernosti, čiji je junak slobodno plutajuća, ničim opterećena individua, ‘biti fiksiran’ – biti ‘identificiran’ nefleksibilno i bez mogućnosti uzmaka – dobiva sve nepovoljnije ocjene,”¹³ piše Bauman, komentirajući kako današnjica preporučuje “zajednicu garderobe,”¹⁴ gdje se identiteti nose “poput lakog ogrtača koji se spremno može skinuti u bilo koje doba”.¹⁵

Iako identitet u sebi ima mehanizam za rješavanje ovoga konflikta kroz idiosinkratsko prihvaćanje višestrukih identiteta, prilagođavajući ih nerijetko kontradiktorno u partikularni identitet (Hrvat katolik koji psuje svece i ne plaća porez, ali navija za *repku* i voli srpske filmske hitove, recimo), tj. identitetu “svojevne su (...) varijacije i podložnost reformulacijama”,¹⁶ očito se dogodi kritična točka kada u ovo doba “lakoga kapitalizma”¹⁷ identitet kao također, bilo bi poželjno, lak kapital, ipak postaje protuteg: dok određenoj populaciji nije problem emigrirati u perspektivnije krajeve i svim srcem prigrliti, recimo, skandinavski ili kanadski identitet, mojim roditeljima, primjerice, koji su tri četvrtine života uhodano i uljuljkano proveli u socijalističkom tvorničkom gigantu, nije lako uhvatiti korak s tržišnim pravilima igre, nego i nadalje pasivno čekaju da im odjednom “maćehinska” država rješava egzistenciju preko formalnih obećanja s “biroa” o doglednom zapošljavanju u nedefiniranom futuru.

Ponekom hrvatskom branitelju, mentalno zarobljenom u devedesetima, neshvatljivi su trendovi uspostave diplomatske, gospodarske ili kulturne komunikacije sa Srbijom, no pri tome ne mogu ne spomenuti jedan zgodan primjer identitetske pragmatičnosti: moj poznanik, vukovarski prognanik s izrazito negativnim komentarima o srpskoj nacionalnosti, prešutno je ipak iskoristio slučajnu biografsku činjenicu da je rođen u Šidu.

¹¹ Jean-Claude Kaufmann, *Iznalaženje sebe*, Zagreb: Antibarbarus, 2006, str. 14.

¹² Isto, str. 59.

¹³ Zygmunt Bauman, *Identitet*, Zagreb: Naklada Pelago, 2009, str. 30.

¹⁴ Isto, str. 31.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Rade Kalanj, *Modernizacija i identitet*, Zagreb: Politička kultura, 2008, str. 61.

¹⁷ Zygmunt Bauman, “Kapitalizam – težak i lak”, *Tekuća modernost*, Zagreb: Pelago, 2011, str. 58.

Kada je shvatio da bi mu po toj osnovi sin mogao besplatno studirati u Novom Sadu, spremno je zatražio srpsko državljanstvo.

Drugim riječima, s jedne strane imamo sentimentalnost prema identitetskoj stečevini ili trenutak kada se “želi počinuti u stečenim identitetima”,¹⁸ dok s druge strane imamo preporučljivu praksu identitetske fleksibilnosti i pragmatičnosti jer “staromodni, kruti i ne-pregovorni identiteti jednostavno nisu dovoljno dobri”.¹⁹ Preporučuje se nevezanje za “mjestu u koja se tradicionalno ulagao osjećaj pripadanja”.²⁰ Međutim, one kojima to nevezanje ide od ruke Bauman upozorava: “Plutanje bez oslonca u slabo definiranom prostoru (...) dugoročno postaje stanje malodušnosti i tjeskobe.”²¹ Odnedavno učestale kritičke reakcije na politiku prekarijata govore da su se prve generacije takve prakse već umorile, “uhljebljenje” postaje ekvivalentno činjenici da “zajednica predstavlja sklonište u odnosu na planetarne učinke globalizacije”.²²

Identitet kao “smokvin list” nacije

Nacionalni identitet i identifikacija s nacionalnom kulturom oblik je suradnje građanina sa svojom državom koju će uz pomoć ove identifikacijske razmjene čak prisnije nazvati i domovinom. Prema Kaufmannu, upravo je država izmislila identitete radi administrativne kontrole, ali još je važnije ukazati na činjenicu da je niz strategija identitetskih naracija o kolektivu s pratećim mitovima te njihova vizualizacija u simbole nerijetko i afektivno vezivno tkivo za homogenizaciju gomile kako bi bila upravljiva i koordinirana u provođenju kolektivnih interesa, ali i u legitimiranju elite. Kada Rade Kalanj navodi da se “identifikacija (...) odvija zajedno s razlikovanjem”,²³ onda zapravo opisuje vrlo jednostavno pravilo postizanja unificirane kolektivizacije u jednu identitetnu grupu samo time što je isprovocirana “Onima”, “Drugima”, “Različitima”, odnosno identitet prividno biva tvoren iz imanentnih posebnosti zajednice, no zapravo ga se izmišlja kao razliku motiviranu prijetećom bliskošću koju se identitetnom naracijom odbija i isključuje.

S druge strane, građanin, pojedinac, dobiva dodatni resurs za gradnju svoga identiteta, pa takva politika nailazi na plodno tlo spremno upravljanih. Tumačeći kolektivni identitet kao “povećanu singularnost”,²⁴ Kaufmann uporabom zorno slikovitih termina pojašnjava kako se pojedincu korištenjem resursa kolektivne identifikacije događa “sebeproširenje”²⁵ i “nadimanje vlastitog bitka”.²⁶

¹⁸ Jean-Claude Kaufmann, *Iznalaženje sebe*, Zagreb: Antibarbarus, 2006, str. 56.

¹⁹ Zygmunt Bauman, *Identitet*, Zagreb: Naklada Pelago, 2009, str. 28.

²⁰ Isto, str. 31.

²¹ Isto, str. 30.

²² Benedetto Vecchi, “Uvod”, *Identitet*, Zagreb: Naklada Pelago, 2009, str. 13.

²³ Rade Kalanj, *Modernizacija i identitet*, Zagreb: Politička kultura, 2008, str. 52.

²⁴ Jean-Claude Kaufmann, *Iznalaženje sebe*, Zagreb: Antibarbarus, 2006, str. 83.

²⁵ Isto, str. 107.

²⁶ Isto.

Kada pak danas intelektualci govore o mogućoj ugroženosti hrvatskoga kulturnoga identiteta, a običan puk u novinskim anketama papagajski tu paranoju jednostavnije reproducira kroz strah za status i tradiciju svinjokolje i kulena, opravdano je upitati se što bi ti pojedinci konkretno mogli izgubiti rastvaranjem hrvatskoga identiteta u “fluidno i amorfnu množstvo?”²⁷ Je li im ta “manipulativna” retorika medijskim i političkim ponavljanjem do automatizma usađena kako bi interese ugrožene elite branili kao svoje, pri čemu je riječ o tome da su globalizacijom jedino ugroženi interesi elite za zadržavanjem što većeg dijela suvereniteta, tj. upravljačke i izvršne moći?

Usljed evidentne činjenice da se mnoge tradicionalno nacionalne prakse i politike ne prepuštaju samo tržištu i u ruke moćnih privatnika, nego i transnacionalnim subjektima (Bruxellesu, MMF-u, NATO-u, itd...), pri čemu je nekad riječ o oportunističkim lokalnim političkim elita uslijed tendencije “slabljenja države” u smislu rasterećivanja od neugodnih obveza koje bi donosile poraz na izborima, riječ je i o tome da je “globalizacija nužnost povezivanja svijeta bez nacionalnih granica na temelju vladavine zakonitosti svjetskoga tržišta.”²⁸ “Nacija-država se u tom procesu pojavljuje kao preživjeli, ali bitno zastarjeli okvir razvitka individualizma i društvenoga kapitala moderne epohe,”²⁹ reći će Paić, dok će Kalanj ideologiju neoliberalnog kapitalizma prevesti u “uvjerenje da državne granice ne bi smjele predstavljati barijere stvarnoj alokaciji resursa u svjetskoj ekonomiji.”³⁰ Bauman će to sažeti u strah kapitala od vezanja koji prevladava rušenjem tradicionalnih institucija i bilo kakvih oblika ograničavanja ne bi li svoju nužnost za cirkulacijom dodatno osigurao ambicijom k lakoći skakanja u bilo koji povoljni ili profitabilni dio svijeta bez osvrtnja na devastacijske posljedice koje ostavlja za sobom. Hardt i Negri će reći: “Kapital u svome neumornome maršu po svijetu razara tradicionalne kulture i društvene organizacije da bi stvorio mreže i staze jednoga jedinoga kulturnoga i ekonomskoga sustava proizvodnje i kolanja. (...) kapital spaja sve oblike vrijednosti na jednoj općoj ravni i povezuje ih sve putem novca.”³¹

Sumiraju li se teze medija i javnoga mnijenja u povodu predstojećih integracija, među točkama dnevnoga reda nije samo strah od nestanka identiteta uslijed rastakanja u veću cjelinu, nego i strah od jednostrane eksploatacije i svođenja na tržišni objekt, na robu u razmjenskoj vrijednosti globalne igre. Da parafraziramo naslov knjige Arjuna Appaduraia, obuzima nas “strah od velikih brojeva”,³² premda nas Thomas L. Friedman tješi kako će globalizacija omogućiti nacijama “da budu čak i više Indijci.”³³ Zaključio je to na primjeru izjava jedne Indijke koja je konstatirala kako više nema potrebu ići u Ameriku jer je Amerika ovdje (u Indiji, op. a), čime joj je omogućeno da istodobno uživa sve najbolje od sanjanoga američkoga i voljenoga matičnoga, indijskoga. Sretna globalizacijska priča za Indijku koja bi u Americi žalila za Indijom, a u Indiji za Ame-

²⁷ Michael Hardt i Antonio Negri, *Imperij*, Zagreb: Multimedijalni institut i Arkzin, 2010, str. 168.

²⁸ Žarko Paić, *Politika identiteta*, Zagreb: Antibarbarus, 2005, str. 66.

²⁹ Isto, str. 76.

³⁰ Rade Kalanj, *Modernizacija i identitet*, Zagreb: Politička kultura, 2008, str. 165.

³¹ Michael Hardt i Antonio Negri, *Imperij*, Zagreb: Multimedijalni institut i Arkzin, 2010, str. 273.

³² Arjun Appadurai, *Strah od malih brojeva*, Beograd: XX vek, 2008.

³³ Thomas L. Friedman, *Svijet je ravna ploča*, Zagreb: Algoritam, 2010, str. 39.

rikom, da ovdje zapravo nemamo priču o onome što se naziva ulazak Prvoga svijeta u Treći svijet s tim da Trećem svijetu kroz regulative imigracijske politike nije dopušten ulazak u Prvi svijet. Friedman kao da previđa kako je na par stranica ranije opisao da se – zahvaljujući globalnoj umreženosti – jeftiniji Indijci iz Indije javljaju Amerikancima kao djelatnici operaterskoga servisa uz znakovito spomenutu epizodu da su prošli trening koji se zove “neutralizacija akcenta”.³⁴

Budući da prema brojnim prognozama tendencije suvremenih zbivanja navode na slutnju kako nam predstoji izumiranje država, retorika o ugroženosti hrvatskoga kolektivnoga i kulturnoga identiteta u duhu je Appadurajevih rečenice: “Nacionalna država se polako ali sigurno svodi na fikciju o etnosu kao posljednjem kulturnom resursu nad kojim može potpuno da vlada”,³⁵ dok Rade Kalanj tu konstataciju kontekstualizira postmodernom perspektivom: budući da su dekonstruirane sve “velike priče”, “politika interesa zamijenjena (je) politikom identiteta (...) Te su “velike priče” izgubile svoju identifikacijsku snagu i prepustile mjesto čvršćem, izvornijem, primordijalnijem (...) i tradicijskom identitetskom imaginariju (etničnost, nacija, jezik, običajnost, teritorijalnost, religijska pripadnost)”.³⁶

Žarko Paić rezimirat će dijagnozu: “Ako (...) nacija-država izživljava svoj kraj u doba globalizacije time što transnacionalna informacijska ekonomija korporacija preuzima zbiljsku moć (...), problem se pokazuje u otpornosti nacije kao ‘zamišljenog poretka’. Kultura se otuda pojavljuje kao ideologijski pokretač života nacije u vrijeme novih identiteta.... (...) kultura čuva naciju od nestanka time što joj podaruje smisao... Drugim riječima, (...) kultura preuzima pod svoje okrilje ono što je preostalo od nacije – identitet.”³⁷

No u današnje vrijeme pluralizma kome treba nacija i tko danas konzumira samo jednu kulturu? Kome treba država koja je sve manje država s velikim D i kojoj bi bilo primjerenije da se upristoji u besprijekorni, gotovo nevidljivi servis građanima, a ne da “spinuje” ideološkim i mitološkim pričama od kojih su se, čini se, tek odabrani najeli, dok ostalima preostaje prazan zrak euforičnog skandiranja “Hrvatska, Hrvatska” na demonstracijama, nogometnim utakmicama i dočecima generala?

Ipak, treba uzeti u obzir da se aktualne “identitetske ugroze” zbivaju u trenutku – nazvao bih to – “prekratkog perioda stjecanja i prepuštanja”, i to još naciji koja i te kako ima dugog povijesnog i traumatičnog iskustva žilavog i (ne)taktičnog manevriranja u transnacionalnim zajednicama. Hrvatska je u Domovinskom ratu doživjela identitetsku renesansu i unatoč dobrom dijelu “izmišljene tradicije”, mnogi atributi državnosti još uvijek imaju fetišistički karakter da bi ih se bez polemike prepustilo. No pri tome treba razlučiti kada nas elita huška da galamimo zbog očuvanja njezinih interesa i pozicija, tj. kada su kultura i identitet polja nove politike i nove ideologije manipulativne nekolicine, a kada novi “identitetski režimi” doista ugrožavaju naš osobni integritet i perspektivu.

³⁴ Thomas L. Friedman, *Svijet je ravna ploča*, Zagreb: Algoritam, 2010, str. 37.

³⁵ Arjun Appadurai, *Strah od malih brojeva*, Beograd: XX vek, 2008, str. 34.

³⁶ Rade Kalanj, *Modernizacija i identitet*, Zagreb: Politička kultura, 2008, str. 28.

³⁷ Žarko Paić, *Politika identiteta*, Zagreb: Antibarbarus, 2005, str. 81.

Naime, ako ćemo doista brinuti za identitet i kulturu, tada slijedi jedna dobra vijest: veličanjem kulturnih razlika nadomješta se, pa i zasjenjuje ukidanje svih onih granica koje globalnom kapitalu smetaju. “Dok se s pravnoga stajališta razlike moraju staviti postrance, s kulturnoga stajališta one se veličaju.”³⁸ Izgubivši već podosta bitaka (i tradicionalnih atributa) pred superiornim i nadnacionalnim kapitalom, kultura je možda jedino preostalo političko sredstvo samoodržanja države-nacije.

Stoga je loša vijest da kapital, dakako, itekako ima motiva riješiti i taj problem “natezanja” s “anakronizmom” zvanim država-nacija te da “veličanje kulturnih razlika” kao nešto što dobrodošlo zvuči u svrhu industrije doživljaja i egzotičnih razlika ima i svoju negativnu stranu.

Perspektive identiteta u globalizaciji

Zadnju rečenicu u filmu *Killing them softly* iz 2012. godine u režiji Andrewa Dominika glavni lik (u glumačkoj interpretaciji Brada Pitta) izgovara brutalnom izravnošću. Komentirajući nadahnuti politički govor Baracka Obame, ispunjen obećanjima i motivirajućim pozivanjima na mitske vrline američke tradicije i američkog čovjeka, Brad Pitt jezgrovito izjavljuje: “America is not country – America is just business.”

Jesu li identiteti *just business*?

Prema Baumanu, jesu. U duhu “ere trenutačnosti”,³⁹ kojoj su imperativi nevezanje, pokretljivost i fleksibilnost (tj. kapital, da bi mogao slobodno cirkulirati, sili se i ljudske subjekte te odnose među njima oblikovati prema sebi odgovarajućim karakteristikama), “upotreba/potrošnja odnosa među ljudima i time, posredno, također i naših identiteta (...) postaje sve sličnijom načinu upotrebe/potrošnje automobila, te oponaša ciklus koji počinje kupovinom...”⁴⁰

U postindustrijskom svijetu u kojem se na tržištu sve više razmjenjuju simboli (brendovi) i naplaćuju apstraktne vrijednosti (priželjkivani stil života na koji aludira određeni proizvod svojim marketinškim napuhavanjem), pa nam tako Nike, Coca-Cola ili neka druga korporacija prodaju imaginaciju, *spirit, way of life*, životnu filozofiju, tako i među “krute” i “ne-pregovorne” identitete treba uvesti lakoću neobveznosti i potrošivosti, tj. trgovinu, kako bi se zarađivalo. Drugim riječima, ljuti Hrvat koji kupuje isključivo hrvatsko dobar je potrošač dok se ne ljuti predugo, idealan Hrvat je i onaj koji kupuje suvenire u Međugorju, ali i bižuteriju ostalih religija, koji sluša “sve što slušaju mladi” (a to je doista sve), i koji konzumira kulture kao kulene, pizze, hamburgere, kebase kako bi proživio i doživio iskustvo, tradiciju i kulturu drugih zajednica. Identiteti su u ovoj praksi faze i trendovi izdiktirani marketinškim kampanjama, nose se jednu sezonu. “Sam marketing je praksa zasnovana na razlikama, a što je više razlika to se može razviti više marketinških strategija. Sve više hibridno i raznoliko stanovništvo umnožava broj ‘ciljanih tržišta’.. Postmoderni marketing prepoznaje razliku svake robe i svakoga

³⁸ Michael Hardt i Antonio Negri: *Imperij*, Zagreb: Multimedijalni institut i Arkzin, 2010, str. 171.

³⁹ Zygmunt Bauman, *Tekuća modernost*, Zagreb: Naklada Pelago, 2011, str. 126.

⁴⁰ Zygmunt Bauman, *Identitet*, Zagreb: Naklada Pelago, 2009, str. 75.

segmenta stanovništva (...). Svaka razlika je prigoda.”⁴¹ Što više kulturnih razlika, što više identiteta, više *businessa*.

Posve u tom tonu piše Božo Skoko kada iznosi niz preporuka kako brendirati državu i naciju na svjetskom tržištu, ne libeći se ortodoksnih neoliberalno-kapitalističkih parola: “nužno je identitet ‘komercijalizirati’”⁴² ili “briga o nacionalnom identitetu više nije pitanje samo nacionalnog ponosa, već i ekonomska kategorija”.⁴³

Međutim, u tomu i jest problem.

Zaključak

Mark Fisher konstatira: “Kada se zbiljski pojavi, kapitalizam sa sobom donosi masovnu desakralizaciju kulture”,⁴⁴ i pri tom ne misli na mogućnost da nekoga vrijeda što će se ikonička djela svjetski slavni slikara reproducirati na majice, šalice, blokiće i sličnu bižuterijsku industriju. Nego, kada piše: “Neoliberalizam je nastojao eliminirati samu kategoriju vrijednosti u etičkom smislu”,⁴⁵ onda zapravo govori isto što napominju Hardt i Negri: “Kapital spaja sve oblike vrijednosti na jednoj općoj ravni i povezuje ih sve putem novca.”⁴⁶

Bauman će to nazvati “novo ‘kulturno svežderstvo’ globalne elite: odnosimo se prema svijetu kao prema divovskoj robnoj kući”.⁴⁷

Uoči zaključka, ovim se radom nastojalo odvagnuti (ne)opravdanosti i (ne)motiviranosti identitetskih strahova uslijed globalizacijskih, integracijskih i ideoloških procesa koji su s jedne strane neprevladiva sila i pogoni novoga poretka, dok se s druge strane doživljavaju kao prijetnje ili barem kao dvojbe za trenutačne identitetske statuse. Rad je u prvom dijelu pokušao razmotriti poziciju, perspektivu i psihologiju pojedinačnog identiteta, spekulirajući koji su benefiti ili (umišljeni) gubici mogući za građanina uslijed svojevrsnog “ispadanja” iz uporišta ili skloništa matične zajednice u dinamiku nestabilnoga identitetskoga pluralizma, čemu je pripremljen teren retorikom i praksom afirmiranja identitetskih vrijednosti u duhu “tekuće modernosti”: fleksibilnost, nezavisnost, privremenost, potrošivost... U drugom se dijelu pak problematizira u kojoj su mjeri aktualizirane i intenzivirane polemike o identitetu strategija uzbunjivanja pojedinca, ionako identitetski manipulativnog, uslijed mogućnosti da pitanja identiteta alarmirajuće postavlja ona elita koja ovisi pomoću vladanja i instrumentaliziranja identitetom. Drugim riječima, trebalo li tražiti odgovore i smišljati rješenja onima kojima je (kulturni) identitet kao sve više deprivilegiranim subjektima i instancama suvereniteta posljednja linija obrane i održanja? Ipak, na tom raskrižju koje traži mudro snalaženje,

⁴¹ Michael Hardt i Antonio Negri, *Imperij*, Zagreb: Multimedijalni institut i Arkzin, 2010, str. 135.

⁴² Božo Skoko, “Hrvatska kao brend ili komercijalizacija nacionalnog identiteta”, *Hrvatski identitet*, (ur. Romana Horvat), Zagreb: Matica hrvatska, 2011, str. 68.

⁴³ Isto, str. 69.

⁴⁴ Mark Fisher, *Kapitalistički realizam*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2011, str. 17.

⁴⁵ Isto, str. 36.

⁴⁶ Michael Hardt i Antonio Negri, *Imperij*, Zagreb: Multimedijalni institut i Arkzin, 2010, str. 273.

⁴⁷ Zygmunt Bauman, *Identitet*, Zagreb: Naklada Pelago, 2009, str. 79.

raskrinkavanje, prozrijevanje i opredjeljivanje, u odnosu na interesnu pozadinu izvornih adresa identitetske naracije također se upire u upozoravajuće momente, efekte i posljedice transformiranja identiteta prema logici novoga poretka, krećući se prema pitanju je li to više identitet?

Drugim riječima, je li identitet više uopće identitet kada se realizira tržišno, kada funkcionira prema pravilima kapitala i neoliberalnog kapitalizma ili je identitet tek ono što se realizira isključivo u otporu kapitalu? Je li identitet Pariza ono što je ljepuška-sto prikazano u filmu *Amelie* ili sve ono što je iz tog kiča *isključeno*? Demonstrira li se identitet kada konobar uslužno turistima nudi lokalnu gastronomiju, ili kada se odbija sporazumjeti s turistima i opstruira turistički *business* tako što isključivo, nacionalistički govori svojim nerazumljivim jezikom, recimo slovenskim, talijanskim, francuskim, a ne globalističkim engleskim?

Je li identitet – osobni, nacionalni, kulturni – nadtržišna vrijednost koja nije na prodaju niti se smije dati kolonizirati kapitalom, ma koliko bio optuživan kao fundamentalistički, konzervativan i anakron?

LITERATURA

- Appadurai, Arjun, *Strah od malih brojeva*, Beograd: XX vek, 2008.
- Bauman, Zygmunt, *Identitet*, Zagreb: Naklada Pelago, 2009.
- Bauman, Zygmunt, *Tekuća modernost*, Zagreb: Naklada Pelago, 2011.
- Hudelist, Darko, "Hrvati su iz 20. stoljeća izašli kao pobjednici jer su imali Tita", *Jutarnji list*, 21. srpnja 2012.
- Fisher, Mark, *Kapitalistički realizam*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2011.
- Friedman, Thomas L., *Svijet je ravna ploča*, Zagreb: Algoritam, 2010.
- Hardt, Michael i Negri, Antonio, *Imperij*, Zagreb: Multimedijalni institut i Arkzin, 2010.
- Jameson, Fredric, "Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism", *Social Text*, br. 15, (1986), str. 65-88.
- Kalanj, Rade, *Globalizacija i postmodernost*, Zagreb: Politička kultura, 2004.
- Kalanj, Rade, *Modernizacija i identitet*, Zagreb: Politička kultura, 2008.
- Kaufmann, Jean-Claude, *Iznalaženje sebe*, Zagreb: Antibarbarus, 2006.
- Paić, Žarko, *Politika identiteta*, Zagreb: Antibarbarus, 2005.
- Skoko, Božo, "Hrvatska kao brend ili komercijalizacija nacionalnog identiteta", *Hrvatski identitet* (ur. Horvat, Romana), Zagreb: Matica hrvatska, 2011.
- Toffler, Alvin, *Šok budućnosti*, Rijeka: Otokar Keršovani, 1975.
- Vujić, Jure, "Hrvatski tranzicijski identitet", *Hrvatski identitet* (ur. Horvat, Romana), Zagreb: Matica hrvatska, 2011.

DISPUTABILITY OF AN IDENTITY
AS A (NON)PROFITABLE CATEGORY**Abstract**

In his book *Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism*, Frederic Jameson states the following: "According to the recent conversations among intellectuals of the Third World countries, there is an obsessive evocation of the national, the name of the homeland is repeated over and over again, like a gong. ... But it is not how the American intellectuals perceive America. ..." Just a decade later, a new Dobrica Ćosić's statement appeared in the Jutarnji list daily, rejecting Jameson's statement while saying the following: "You see, I doubt that the Croats and Serbs would exist as nations in 50 years. We will be urban citizens, the consumers who do not know much about their ancestors, and nothing more. At the end of the 21st century, no Serbs and no Croats will be an important ethnic group or nation. Demography will solve the problem." Nowadays, if we perceive the world through a national identity, we ontologically manifest an uncertain identity in a transitional new reality; namely, a transnational capitalism's homogenization strategy, aiming to unite the threatened, traditional communities that already use the deconstructed, different ideological practices in order to minimalistically keep the taxpayers together, is only a conditioned but possibly justified narration, provoked by an identity loss and its disappearance. The paper's objective is to question whether a national identity is still relevant in a (self-)perception of an individual, dispersed into an identity web. The other question raised is as follows: Is the identity a stubborn insistence and an obstacle to a neoliberal capitalism in this global growth, or will the identity be further stimulated as a profitable industrial niche, advertising "exotic differences" and stimulating an "industry of experience"? The last question in this paper is whether the European Union will continue to promote its rich historico-cultural heritage as a part of its identity, or whether it will weaken the national identities, confronted with a tense situation in the Balkans in the past.

Keywords: ideology, strategy, transition, capitalism, nationalism, EU

izv. prof. dr. sc. Anna Piotrowicz,
Sveučilište Adama Mickiewicza u Poznaniu

INTERNACIONALIZACIJA I REGIONALNE POSEBNOSTI U SUVREMENOM POLJSKOM JEZIKU

Prethodno priopćenje

UDK: 811.162.1'373.45(063)
81'272(438)(063)

Internacionalizacija (globalizacija) jedna je od izvanjezičnih razvojnih tendencija suvremenog poljskog jezika. Vidljiva je na različitim razinama jezičnog sustava (tvorbenom, leksičkom, sintaktičkom), obuhvaća također jezične formule ljubaznosti, odnosi se na različite vrste kako jezika, tako i teksta. Ta je pojava različito ocjenjivana od strane samih lingvista – s jedne strane, a s druge od strane korisnika poljskog jezika (razina obrazovanja nema uvijek utjecaj na tu ocjenu). Pojava suprotna internacionalizaciji briga je da se sačuvaju regionalne posebnosti u jeziku stanovnika gradova, što je u referatu predstavljeno na primjeru poljskog jezika stanovnika Poznania. Regionalizmi nisu samo mrtvi relikv teritorijalnih posebnosti iz prošlosti, nego stalno živi, do kraja nepoznati i – što je najvažnije – promjenjivi sloj suvremenog jezika koji neprestano zaslužuje pozornost. Te dvije krajnje jezične pojave – internacionalizacija i regionalizacija – ulaze u odnose s drugim sferama stvarnosti i upisuju se u sliku suvremene kulture.

Ključne riječi: jezična komunikacija, internacionalizacija, regionalizmi

Godine 1999. Parlament Republike Poljske donio je *Zakon o poljskom jeziku*. U njegovoj preambuli među ostalima čitamo:

“Parlament Republike Poljske:

- budući da je poljski jezik osnovni element nacionalnog identiteta i dobro nacionalne kulture, (...)
- utvrđujući neophodnost čuvanja nacionalnog identiteta u *procesu globalizacije*,
- smatrajući da poljska kultura ima doprinos u izgradnji zajedničke, kulturno raznovrsne Europe, a očuvanje te kulture i njezin razvoj moguć je jedino putem očuvanja poljskog jezika (...) donosi ovaj zakon.”¹

Želim istaknuti gore navedenu rečenicu: “utvrđujući neophodnost čuvanja nacionalnog identiteta u *procesu globalizacije*”, jer u vrijeme kada je zakon proglašen (1999. godine) ni jedan rječnik još nije bilježio natuknicu *globalizacija*, iako je danas to teško zamisliti.

Danas, u najnovijem *Velikom rječniku poljskog jezika*, *globalizacija* se definira na sljedeći način: “proces koji se diljem svijeta temelji na sve široj trgovinskoj razmjeni, na in-

¹ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1999, nr 90, poz. 999, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20110430224> (10. ožujka 2013.)

tenziviranju protoka kapitala, ljudi, tehnologija i informacija među državama i na kraju na brisanju kulturnih razlika.”² Među leksičkim spojevima u rječniku se navode sljedeći: ekonomska, gospodarska, kulturna globalizacija; globalizacija gospodarstva, trgovine, kulture, politike.

Nema pak u njemu primjera kolokacija koje bi bile vezane za jezičnu ravan. Slično je i s rječničkim definicijama natuknice *internacionalizacija* (“konstatiranje da je nešto međunarodno”).

Međutim, ti pojmovi već cijeli niz godina funkcioniraju i kao kvazijezikoslovni termini, jer se globalizacijski procesi očituju ne samo u gospodarskoj, ekonomskoj ili kulturnoj sferi, nego i u jezičnoj. O internacionalizmima u suvremenom poljskom jeziku pisala je još prije 30 godina Jolanta Maćkiewicz, smatrajući da su to “izrazi koji se pojavljuju u različitim jezicima, čija *vanjska* forma (pisana ili/i govorna) omogućava čak i osobi koja ne zna dati jezik *identificiranje* s vlastitim *sustavnim prevodilačkim ekvivalentima*. Trebaju se ponavljati u najmanje *tri jezika* koji pripadaju *različitim* jezičnim obiteljima.”³ Nakon promjene uređenja 1989. g. u Poljskoj se proces internacionalizacije jezika intenzivirao, a pojačao se još više pod utjecajem interneta i različite vrste komunikatorâ. U 21. stoljeću internacionalizacija se (pored tendencija prema ekonomičnosti jezika) može smatrati jednom od najvažnijih vanjskih jezičnih razvojnih tendencija suvremenog poljskog jezika. Neki jezikoslovci govore ne o internacionalizaciji, nego o europeizaciji, a drugi o jezičnoj globalizaciji.⁴ Krystyna Waszakowa konstatira da se “na jezičnoj razini globalizacija očituje kao tendencija prema internacionalizaciji. (...) osnovna je karakteristika razmatranih procesa globalizacije to što odnosi između jezika u kontaktu nisu uzajamni, već jednostrani: slavenski jezici pojavljuju se u ulozi ‘uzimatelja’ posuđenica. *Internacionalizacija dakle nije suradnja među jezicima, nego utjecaj jedne grupe jezika na drugu* [kurziv A. P.]”⁵ Autor najnovijeg akademskog priručnika za kulturu poljskog jezika također ističe: “Internacionalizacija ekonomskih i tehnoloških procesa, dominacija supranacionalnih političkih struktura, kao i snažan utjecaj američke popularne kulture na kulture drugih naroda doveli su do toga da se u euroatlantskoj civilizacijskoj zoni koristi sve veći broj zajedničkih izraza, najvećim dijelom adaptiranih anglosaksonskih posuđenica, a nešto rjeđe jezičnih kalkova.”⁶

Internacionalizacija je vidljiva na različitim razinama jezičnog sustava (tvorbenoj, leksičkoj, sintaktičkoj), obuhvaća također ljubazne forme obraćanja, tiče se raznih vrsta kako jezika tako i teksta.

² Piotr Źmigrodzki (voditelj projekta), “Wielki słownik języka polskiego PAN”, http://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=22984&ind=0&w_szukaj=globalizacja (10. ožujka 2013.)

³ Jolanta Maćkiewicz, “Co to są tzw. internacionalizmy?”, *Język Polski*, 3 (1984), str. 181.

⁴ Usp. Jolanta Maćkiewicz, “Wyrazy międzynarodowe (internacionalizmy) we współczesnym języku polskim”, *Współczesny język polski* (ur. Jerzy Bartmiński), Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001, str. 555-562.

⁵ Krystyna Waszakowa, *Przejawy internacionalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2005, str. 197.

⁶ Andrzej Markowski, *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005, str. 271.

Na leksičkoj razini pokazatelji internacionalizacije jesu:

1. adaptirane anglosaksonske posuđenice iz područja politike: *consensus, pluralizam, prezydencja*, ekonomije: *audyt, broker, dealer, holding, transza*; administrativnog leksika: *alokacija sredstava, implementacija* direktiva; računalnog i internetskog leksika: *czat, infostrada, notebook, tablet*; svakodnevnog života (leksik o stilu života, društvenom životu, sportu, odjeći, kozmetici, kulinarstvu i sl.): *singiel(ka), gej, fitness, oldschoool, vintage, dogoterapia, clubbing, callanetics, kitesurfing, martensy, top, make-up, chipsy, hamburger*; popularne kulture: *show, talk-show, reality show, talent show, remake, sitcom, casting, hip hop*;
2. strukturni kalkovi iz engleskog jezika – leksički, npr. *mysz* (računalni – eng. *mouse*), *uśmieszki* ‘smajlići’ (također internacionalizam) – eng. *smileys*, *inforozrywka* (eng. *inforamtion* i *entertainment*), *trener* ‘osoba koja obučava druge u nekom području’ (*trener biznesa*), kao i frazeološki, npr. *gorący temat* (eng. *hot topic*), *wyścig szczurów* (eng. *rat race*), *wolny strzelec* (kalk koji je danas gotovo sasvim potisnuo engleski ekvivalent *freelancer*), *katastrofa ekologiczna* (*ecological catastrophe*), *przyjazny dla środowiska* (eng. *environmentally friendly*), *poduszka powietrzna* (češće na engleskom *airbag*), *miękka pornografia* (eng. *soft porn*);
3. intersemantizmi/anglosemantizmi (internationalizacija značenja izraza i frazeologizama) kako u specijalističkom leksiku, npr.: *aplikacja* ‘zamolba, podnesak’, *protektor* ‘sredstvo za zaštitu kože, kose’, *film* ‘tanak sloj kozmetičkog preparata koji ostaje na koži’, *koń trojański* ‘vrsta računalnog virusa’, *nawigacja* 1. ‘pregledavanje stranica i podstranica internetskih portala’, 2. ‘kretanje po izborniku mobilnog telefona’, tako i u općem leksiku, npr.: *kondycja* ‘stanje’, *relacje* ‘odnosi, ovisnosti’, *prezydent* ‘predsjednik, predsjedavajući’, *molestować* ‘napastovati, seksualno zlostavljati’, *promocja* 1. ‘težnja k popularizaciji nekih ideja, djelovanja i olakšavanje njihova razvoja’ (*promocja przedsiębiorczości*), 2. ‘predstavljanje klijentima novog proizvoda, povezano s informacijom o njemu i njegova reklama’ (*promocja książki*), 3. ‘prodaja robe ili ponuda usluga po specijalno sniženim cijenama kako bi se privukli i stekli novi klijenti’ (*promocja proszku do prania*), *agresywny* 1. ‘vrlo intenzivan’ (*agresywna zieleń*), 2. ‘dinamičan’ (*agresywna linia samochodu*), 3. ‘energičan, poduzetan’ (*agresywny menedżer*), *ekskluzywny* ‘koji se ne dijeli s drugima’ (*ekskluzywny wywiad*), kao i sveprisutni (zbog jezične mode): *projekt*, koji može označavati kako referat tako i primjerice film, *prezentacja* (gotovo svaki javni nastup, ne uvijek uz upotrebu multimedijalnih sredstava), *event* ‘događaj, svečanost i sl.’, *kultowy* ‘popularan u određenoj društvenoj grupi’;
4. internacionalizmi podrijetlom – istina rjeđe – iz drugih jezika, npr.: iz talijanskog *pizza, lasagne, paparazzi, papamobole*, francuskog *balejaż, wizazyst(k)a, malakser*, njemačkog *autoszrot, gastarbeiter*, ruskog *pierestrojka*, turskog *kebab*, španjolskog *macho*, portugalskog *capoeira*, japanskog *sushi, jaccuzi, karaoke*, kineskog *wok*; korejskog *taekwondo*;
5. umjetne posuđenice, građene od grčkih i latinskih morfema, koje većinom stižu u druge europske jezike posredstvom engleskog, npr.: *mammografia, laparoscopia, tomografia, ultrasonografia, kserokopia, wideotelefon*.

Internacionalizmi najčešće nazivaju nove designate i pojave (npr. *smartfon*, *halloween*), ali mogu također nazivati nešto što je ranije bilo poznato pod drukčijim nazivom (npr. *sponsor* – ranije *mecenas*, *aborcja* – prije 1989. g. *uklanjanje trudnoće* ili kolokvijalno *skrobanka*). Ogroman prirast tog leksika posljednjih godina ima veze s potrošačkom kulturom ili, šire, filozofijom konzumerizma.

Na tvorbenoj razini internacionalizacija znači stvaranje novih izraza (i od stranih i od domaćih osnova – tada nastaju leksički hibridi) pomoću:

1. stranih morfema, osobito brojnih prefiksa, npr. *eko-* (*ekoforum*, *ekotursytyka*), *euro-* (*eurowybory*, *euroustawa*, *euroentuzjasta*, *eurobankructwo*), *e-* (*e-konto*, *e-kontakty*, *e-podpis*, *e-zakupy*), *porno-* (*pornomodelka*, *pornostrona*), *pseudo-* (*pseudodemokracja*, *pseudoelita*), rjeđe sufiksa, npr.: *-izacja* (*dekomunizacja*, *pluralizacja*, *macdonaldyzacja* (kulture), *cyfryzacja* (zemaljske televizije) *tabuizacja* (smrti)), *-ant* (*koalicjant*, *serwisant*).

Vrijedi dodati da neki prefiksi vrše dodatno hiperbolizacijsku funkciju, korištenu osobito u cilju uvjeravanja i kao sredstva ekspresije u govoru mladeži, npr.: *hiper-* (*hipermarket*, *hipernowoczesny*, *hiperodlot*), *super-* (*superprodukcja*, *supermodny*), *mega-* (*megaobniżki*, *megawyprzedaż*, *megawypas*), *giga-* (*gigaprojekt*, *gigamożliwości*);

2. segmenata apstrahiranih iz posuđenih leksema koji stvaraju serijske i analoške konstrukcije, npr. *-holik* (po uzoru *alkoholik*: *pracoholik*, *ślodyczoholik*, *czekoladoholik*, *zakupoholik*, *sklepoholik*, *seksoholik*, *siecioholik*, *internetoholik*, *netoholik*, *teleholik*), *-mat* (po uzoru na *automat*: *bankomat*, *wpłatomat*, *paczkomat*, *butelkomat*), *-gate* (po uzoru na *watergate*: *rywingate*, *kulczykgate* - od prezimena Rywin, Kulczyk, prominentnih javnih osoba osumnjičenih za nemoralne poslove).

Na sintaktičkoj razini internacionalizacija se iskazuje izmijenjenim (u odnosu na poljsku sintaksu) redom riječi s prepozicijom (a ne postpozicijom) izraza, npr. *top modelka* (manekenka koja je na vrhu), *Sport Telegram* (naslov TV programa – sportski telegram), *Kredyt Bank* (naziv banke – kreditna banka).

Internationalizacija obuhvaća također *ljubazne forme obraćanja*, npr. tradicionalna poljska forma obraćanja prodavača klijentu (koja se smatra previše servilnom) *Čime mogu služiti?* zamijenjena je formom *W czym mogę pomóc?* (eng. *Can I help you?*), a sveopća forma opraštanja postalo je *Miłego dnia!* (eng. *Have a nice day!*).

Internationalizacija dotiče različite vrste jezika (npr. u jeziku internauta: *Facebook*, *fanpage*, *Twitter*, *lajknąć* (iz eng. *like*) ‘na internetskoj stranici kliknuti ikonu “sviđa mi se”) i teksta (internationalizmi funkcioniraju u publicističkim, znanstvenim, primijenjenim tekstovima, npr. u uputama za uporabu, usp. “*Inteligentni sustav* pranja omogućava *minimaliziranje* potrošnje vode i energije” – iz upute za uporabu perilice, u jednoj rečenici čak tri internacionalizma).

Tu pojavu različito ocjenjuju s jedne strane jezikoslovci, a s druge korisnici poljskog jezika (razina njihova obrazovanja ne utječe uvijek na tu ocjenu). Navođene pozitivne posljedice internacionalizacije, viđene kao integracijska tendencija, jesu: učvršćivanje

europske jezične lige, olakšavanje međunarodnih kontakata (uključujući i rad simultanih prevoditelja), dokaz kulturnih kontakata. U prilog internacionalizmima ide još jedna važna tendencija – ekonomičnosti jezika (na primjer *catering* je kraći izraz od definicije ‘usluga koja se temelji na pripremi i dostavi gotovih jela po narudžbi ili na organiziranju prijema na mjestima koje je odredio klijent’, a *megahit* na kratak način uvjerava u reklamama da je riječ o najvećem hitu na svijetu). Protivnici internacionalizacije, u komunikacijskoj perspektivi, vide u njoj uzrok osiromašivanja poljskog aktivnog leksika (internationalizmi su često moderni izrazi koji potiskuju brojne sinonime) i nerazumijevanja od strane govornika poljskog jezika koji ne znaju engleski jezik mnogih riječi koje su u javnom/medijskom optjecaju, a u sustavnoj perspektivi opasnost po integritet poljskog jezičnog sustava. Odlučni protivnici internacionalizacije su, naravno, jezični puristi (pristalice različitih vrsta puritanstva, osobito nacionalističkog i tradicionalističkog).

Na drugom polu te globalizacijske tendencije nalaze se u suvremenom poljskom jeziku *regionalne posebnosti* (osobito u području leksika i frazeologije) u jeziku stanovnika gradova, kao što su Varšava, Lođ, Bydgoszcz (izostavljam ovdje dijalektalne osobine, karakteristične za stanovnike sela). Regionalizmi (kao elementi, što osobito želim istaknuti, koji nisu izvan jezične norme, nego pripadaju uporabnoj normi, tj. nižoj razini norme) nisu samo okoštali reliktni nekadašnjih teritorijalnih posebnosti, nego još uvijek živi sloj suvremenog jezika, što ću pokazati na primjeru stanovnika Poznanja, mog rodno grada.

Poznanj se može pohvaliti time da je jezik njegovih stanovnika zabilježen u rječniku, koji osim dijela s natuknicama (oko tri tisuće leksema) sadrži opsežan monografski dio.⁷ Poznanjski je govor tu kultiviran i širen među ostalim u redovno objavljivanim feljtonima, radioprogramima (radiodrame, nagradne igre), a glavni junak poznanjskih priča, Stary Marych, ima svoj spomenik u centru grada. *Pravi stanovnik Poznanja*, odnosno *echt Poznaniak* je *poznajska pyra*, tj. poznanjski krumpir. Njegov se govor parafrazira rečenicom popularnom u cijeloj Poljskoj: “W antrejce na ryczce stały pyrki w tytce”, što znači: “U *predsoblju* na *stolčiću* stajahu *krumpiri* u *vrećici*.”

U poznanjskom leksiku najbrojniji su dijalektizmi, kao na primjer *brękot* ‘gundalo, zanovijetalo’, *chochla* ‘kutlača’, *dziabka* ‘motika’, *giglać* ‘škakljati’, *miągwa* ‘plačljiva, boležljiva osoba’, koji u gradski jezik stižu zajedno s dolaskom stanovništva iz okolnih velikopoljskih sela.

Sloj koji se u znatnoj mjeri povlači predstavljaju germanizmi, kao ostatak iz perioda kada je Poznanj bio pod pruskom aneksijom i iz vremena njemačke okupacije. Kao primjere možemo navesti strukturne kalkove: *odkluczyć* (njem. *ausschliessen*) ‘otključati’ ili *zrobić łóżko* (njem. *das Bett machen*) ‘namjestiti krevet’, kao i prave posuđenice, npr. *ántop* (njem. *der Eintopf*) ‘jelo u jednom loncu, najčešće u vidu juhe od više sastojaka’, *dynks* (njem. *das Ding*) ‘nekakva stvar, čiji naziv govornik ne zna ili se u trenutku govora ne može sjetiti’ (iz novinarske ankete proistječe da je to omiljeni regionalizam stanovnika Poznanja), *eka* (njem. *die Ecke*) 1. ‘ugao kuće, kut, ćošak’, 2. ‘grupa drugara,

⁷ Usp. Monika Gruchmanowa i Bogdan Walczak (ur.), *Słownik gwary miejskiej Poznania*, Warszawa – Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.

mangupa, omladinska banda iz istog dijela grada, ulice, naselja, 3. 'korner u nogometu', *fyrstel* (njem. *das Viertel*) 'dio grada, naselje, gradska četvrt, okolina', *szneka* (njem. *die Schnecke*) 'okrugli kolač spiralno savijen u obliku puževe školjke'.

Ponos stanovnika Poznania arhaizmi su koji su ostali u jeziku žitelja našega grada, a u proteklim stoljećima pripadali općem poljskom jeziku, npr. *ból* 'rana, čir', *całki* 'cijel', *drętki* 'kiseo, opor', *kokot* 'pijetao', *modrak* 'različak', *wymborek* 'kabao' ili *zybura* 'prljava, mutna tekućina'.

Događa se i tako da je poznanjski regionalizam istodobno arhaizam, dijalektizam i germanizam, npr.: *bindka* (njem. *die Binde*) 'kravata', *cug* (njem. *der Zug*) 'strujanje zraka', *ganek* (njem. *der Gang*) 'staza, prijelaz', *hajcować* (njem. *heizen*) 'ložiti vatru u peći', *kejter* (njem. *der Köter*) 'pas, džukac', *korbol* (njem. *der Kürbis*) 1. 'bundeva', 2. 'veliki stomak', *macoszka* (njem. *das Stiefmütterchen*) 'maćuhica', *świętojanki* (njem. *die Johannisbeere*) 'ribiz' – sve su te riječi iz poznanjskoga govora ne samo germanizmi nego i izrazi koji su ranije funkcionirali u općem poljskom jeziku i sačuvali se u velikopoljskim govorima.

Još jedan sloj regionalnog leksika predstavljaju izrazi koje su stvorili stanovnici grada, a odnose se na poznanjske realije, na primjer: *bimba* 'tramvaj', *botanik* 'botanički vrt', *zoolog* 'zoološki vrt', *rogale marcińskie* 'kifle s nadjevom od bijelog maka i badema, peku se na dan sv. Martina, 11. studenog', *okrągłak* 'robna kuća u centru Poznania', *pestka* (od PST – Poznański Szybki Tramwaj [poznanski brzi tramvaj]), *odbić bilet* 'poništiti kartu'.

Regionalizmi u najširoj uporabi odnose se na svakodnevni život. Stanovnici Poznania idu u kupnju na *rynieczek* 'pijacu' (stanovnici Varšave idu na *bazarek*), gdje kupuju *pyrki* 'krumpiriće', *modrą kapustę* 'crveni kupus', *szabelek* 'mahune' i *glubki* 'vrste šljiva'. Često prave *zaprawy*, tj. zimnicu, za što im služe *weka*, odnosno odgovarajuće tegle. U dućanima kupuju *kawiorek* (vrsta pšeničnog peciva, tzv. pariški kruh), a u slastičarnicama *brzdące*, *amerykany*, *wietrzniki* (vrste kolača). Rado jedu *ajs bajnę* (koljenicu), *galart* (hladetinu od mesa), *leberkę* (paštetu), *szagówki* 'valjuške' i *plendze* (popočke od kumpira), a od pileta najviše vole *pałkę* (batak).

Bogata je sfera ekspresivnog leksika, osobito onog koji služi nazivanju čovjeka po njegovim fizičkim osobinama, npr. *gideja* 'vrlo visoka, mršava žena', *kłofta* 'debela žena', *lebioda* 'netko slabašan, sitan, žgoljav', *łągol* 'vrlo visok čovjek, dugonja', kao i psihičkim, npr. *bojączka* 'netko bojažljiv, plašljiv, kukavica', *gryzinyra*, *nyrol* 'tvrđica, škrtac', *pyskolicha* 'svadljiva žena', *szplin* 'udaren čovjek, luđak'. Prevladava u njemu negativno vrednovanje. Apsolutno su pozitivni izrazi za djecu, kao: *bymbas*, *gzik*, *gzubek*, *szczunek*.

Zanimljivi su poznanjski regionalni frazeologizmi, od kojih su najrašireniji: *być na fleku* 'biti u punoj snazi' (u općem poljskom jeziku funkcionira u drugom značenju – biti pijan), *być po jednych pieniądzach* 'biti isto kao netko drugi malo vrijedan', *coś wpadło komuś do niemieckiej dziurki* 'netko se zagrcnuo', *każdy walczy o swojego bejma* 'svatko brine samo za svoj posao; svatko misli samo na sebe', *ładna miska jeść nie daje* 'upozorenje: ženina ljepota nije sve', *mieć muskuły jak u bociana pięty* 'ironično-šaljivo o mršavom čovjeku', *mieć rulę* 'biti spor, miran' (u jeziku mladih u suprotnom značenju – 'biti brz'), *o słodka godzino!* 'uzvik koji ovisno o situaciji može izražavati nerviranje, suosjećanje, divljenje, čuđenje i sl.', *poznajska pyra* 'šaljivo ili ironično o stanovniku Po-

znanja, *poznawska wiara* ‘stanovnici Poznania’ i *lepsza wiara* ‘elita’ (sama riječ *wiara* znači ‘ljudi’), *patrzeć jak byk na pykę* ‘gledati s prezirom, neprijateljski’, *wyłażyć z papci* ‘jako se nervirati’ (sve češće i u novom značenju ‘jako se truditi’), *żdżarty gatunek* ‘izjelica, sladokusac’ i mnogi drugi.

Ovdje karakterizirani regionalni jezik javlja se i u govornom i u pisanom obliku, npr. u romanima i pripovjetkama poznanjskih pisaca, u feljtonima i člancima memoarskog tipa, objavljivanim u poznanjskom tisku, u reportažama, novinskim naslovima, oglasima, reklamnim sloganima, pa čak i u informativnoj publicistici.

Te dvije krajnje jezične pojave – internacionalizacija i regionalizacija, odnose se, što sam se trudila pokazati u članku, na različite oblasti stvarnosti i sastavni su dio suvremene poljske kulture – s jedne strane globalnog sela, a s druge strane malih domovina.

LITERATURA

- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1999, nr 90, poz. 999,
<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20110430224> (10. ožujka 2013.)
- Dubisz, Stanisław (ur.), *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, t. I-IV, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Gruchmanowa, Monika i Walczak, Bogdan (ur.), *Słownik gwary miejskiej Poznania*, Warszawa – Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
- Maćkiewicz, Jolanta, “Co to są tzw. internacionalizmy?”, *Język Polski*, 3 (1984), str. 176-184.
- Maćkiewicz, Jolanta, “Wyrazy międzynarodowe (internationalizmy) we współczesnym języku polskim”, *Współczesny język polski* (ur. Bartmiński, Jerzy), Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001, str. 555-562.
- Mańczak-Wohlfeld, Elżbieta (ur.), *Słownik zapożyczeń angielskich w polszczyźnie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.
- Markowski, Andrzej, “O pojęciu i typach internacionalizmów semantycznych”, *Poradnik Językowy*, 2 (2004), str. 39-50.
- Markowski, Andrzej, *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- Piotrowicz, Anna, *Typy regionalizmów leksykalnych*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1991.
- Piotrowicz, Anna, *Wielkopolskie słownictwo regionalne w prozie współczesnych pisarzy poznańskich*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1991.
- Piotrowicz, Anna i Witaszek-Samborska, Małgorzata, *Studia nad polszczyzną miejską Poznania*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009.
- Piotrowicz, Anna i Witaszek-Samborska, Małgorzata, “Słownictwo polszczyzny miejskiej Poznania w ujęciu tematycznym”, *Mundus Verbi* (ur. Pachowicz, Małgorzata i Choińska, Krystyna), Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos, 2012, str. 315-325.
- Waszakowa, Krystyna, *Przejawy internacionalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2005.
- Żmigrodzki, Piotr (voditelj projekta), “Wielki słownik języka polskiego PAN”, http://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=22984&ind=0&w_szukaj=globalizacja (10. ožujka 2013.)

INTERNATIONALIZATION AND REGIONAL PARTICULARITIES IN THE CONTEMPORARY POLISH LANGUAGE

Abstract

Internationalization (globalization) is one of the extralinguistic developmental tendencies in the contemporary Polish language. It is obvious on many different levels (e.g., formational, lexical, and syntactic) of the linguistic system, entails different linguistic politeness formulae, and refers to the various types of speech, as well as to the text. This phenomenon is differently assessed by the linguists on one side and by the Polish language speakers on the other side (whereby an educational level does not always affect the assessment itself). A phenomenon opposing internationalization is an aspiration to preserve regional particularities in the language of various municipal residents. In the paper, it was exemplified by a Polish language of the Poznan residents. Regionalisms are not merely the passive relics of territorial particularities from the past; moreover, there is a rather alive, still unknown, and, most importantly, changing layer of contemporary language that deserves a permanent attention. Internationalization and regionalization, these two extreme linguistic phenomena, interact with their mutual spheres of reality, being inscribed in a picture of contemporary culture.

Keywords: linguistic communication, internationalization, regionalisms

dr. sc. Artur Stęplewski,
Instytut za slavistikę Sveučilišta Adama Mickiewicza u Poznaniu

EVROPSKA PLEMENA POTRAGA ZA JEZICIMA MALIH ZAJEDNICA

Pregledni rad

UDK: 811.16'27(063)=163.41
811.16'282(063)=163.41

Tekst predstavlja dva pristupa pitanju jezika kao sredstva komunikacije i umetničkog materijala. S jedne strane, ljudi veruju u univerzalni kod, koji eliminiše komunikacione barijere (biblijska priča o Vavilonskoj kuli, istorija filozofskih univerzalnih jezika, a isto tako ideja nacionalnog standarda koji eliminiše lokalne idiome kao subvarijante s ograničenom upotrebom), s druge strane, različite grupe žele da izraze svoje emocije jezikom koji se ne oseća kao strani, veštački, školski. Tako su, zbog političkih promena i decentralizacije nacionalnih država, u poslednjih nekoliko decenija oživeli idiomi male zajednice i postali intimni kod modernih plemenskih zajednica. Analiziram ovaj problem na osnovu literature pisane na jeziku Šleska i kajkavske verzije "Breze" Borivoja Radakovića.

Ključne reči: jezik, zajednica, identitet, Šlesko, kajkavština

Svaka definicija jezika počinje od toga da je jezik sredstvo komunikacije ili tačnije – medijum pomoću kojeg čovek gradi i tumači svet u kojem živi, a uz to i osnovno sredstvo interakcije i komunikacije među ljudskim bićima i bitan preduslov svekolikog čovekovog stvaralaštva.¹

Iako je jezik opšta odlika čoveka, postoji jedno pitanje koje se trenutno ponavlja kod lingvisti, antropologa i sociologa, tačnije – može li se dokazati da je jezik nastao na jednom mestu ili su ga izmislile različite grupe na svetu u isto vreme slučajno, samo kao neko novo sredstvo, instrument?

Možemo da prihvatimo mišljenje Kventina Etkinsova (Atkinson) da je jezik nastao samo jednom u centralnoj ili južnoj Africi gde se nalazi i kolenka ljudskog roda. Govor je bio vrstom evolucije i adaptacije u pokušaju Homo sapiensa koja je umogućila da krene dalje u borbi za biološku dominaciju. Čovek je oslobodio ruke da bi uzeo kamen ili batinu.

Eto, dominacija, kamen, batina asociraju na mušku supremaciju, što bi značilo da je jezik povezan sa muškim kolektivom koji ga koristi za vreme zajedničkog lova i kasnije, kad su se pored vatre pričale priče o precima i o životinjama. Žene prema teoriji muške dominacije još uvek čute u pećinama.

¹ Usp. Ranko Bugarski, *Jezici*, Beograd: Čigolja štampa XX vek, 2003, str. 7.

Novu teoriju početka jezika postavlja Robin Danbar (Dunbar), britanski antropolog i evolucionisti psiholog koji hoće da dokaže da jezik nije bio sredstvo za borbu niti samo oružje lovaca. On gleda jezik kao važan ili glavni element integracije grupe. Fiziološke promene govornog aparata, pre svega nizak položaj grkljana i proširenje kičmenog kanala mogu samo da se smatraju kao adaptacija za govor, međutim to nije bilo dovoljno da se objasne komunikativne i socijalne funkcije jezika.

Kako bi objasnio kakvu je društvenu funkciju vršio jezik, Danbar, za razliku od ranijih antropologa, vidi u njemu konsolidacijski aspekt koji stvara veze među ljudima. Dakle, ne oruđe muškaraca, nego pre svega početak jezika treba tražiti među ženama. Danbar konstatuje da ljudski jezik izrazito podseća na ponašanje primata, koji se socijalizuju tokom zajedničkog biskanja i na taj način određuju poziciju unutar grupe, hijerarhiju, ali im to istovremeno čini ugodnim slobodno vreme, kada se međusobno zbližavaju. Ako je tako, onda bi jezik pre bio sredstvo žena koje su, zauzete drugim poslovima, iskoristile fiziološke promene, počele da koriste govor za komunikaciju i za održavanje zajednice. Kao rezultat toga, on bi već na samim počecima služio za identifikaciju i podelu na nas, koji razumemo kod i njih, koji ne “govore” uopšte ili je njihov kod stran, odnosno loš.²

U istoriji kulture važnu ulogu je igrala predstava o zajedničkom, jednom jeziku koji je bio dar od Boga, a njegovo poznavanje biva oduzeto čoveku za njegove grehe protiv Tvorca, npr. za zidanje Vavilonske kule. Za kaznu su jezici pomešani ili su pre nastali novi (u biblijskoj tradiciji 72 jezika), kako se ljudi ne bi mogli sporazumevati. Tragičnost te situacije su osećali ljudi u antičko doba, ali ona nije strana ni savremenim ljudima i razume je svako ko mora da nauči strani jezik. Bili su svesni toga i brojni filozofi, teolozi, alhemičari koji su tražili onaj jedini, nestali jezik ili su stvarali nove, veštačke kodove, npr. filozofski jezik znakova i brojeva Llulla.³ Verovanje u mogućnost i neophodnost stvaranja zajedničkog koda za sve ljude na Zemlji je želja ne samo filozofa koji su svesni da svi nesporazumi proističu iz ograničenja jezika ili različitog shvatanja reči/termina (npr. Wittgenstein), nego pre svega običnih ljudi koje u svakodnevnim kontaktima ograničava neznanje stranih jezika. Stvaranje veštačkih jezika, baziranih na prirodnim korenima, kao što se na primer esperanto Zamenhova pokazao kao utopijska koncepcija. Jer i pored originalne književnosti koja je pisana na tom jeziku, kritičari joj pripisuju izveštačenost. Čini se da bi u ulozi zajedničkog jezika trebalo da se pojavi neki od prirodnih/etničkih jezika, npr. na takvu funkciju pretenduje engleski jezik. Istorijski gledano, takvu ulogu na evropskom tlu igrali su tzv. kulturni/kultni jezici ili pisma (Burke): latinski, italijanski, francuski, nemački, staroslovenski, turski (u zavisnosti od vremena i kulturno-političkih uticaja). Ali upravo protiv te prirodnosti i veze s određenim krugom kulture, religije ili naroda protesti su bili najoštriji. Društvene zajednice i pojedinci koji su bili izvan uskog kruga elitnih govornika tog jezika videli su u njemu samo njegovu izolacijsku funkciju koja ograničava njihovu mogućnost izjašnjavanja, stvaranja, pristupa obrazovanju i napredovanja u društvu. 16. i 19. vek su pokazali kako su se, pri odgovarajućim političkim i ekonomskim uslovima, grupe bunile i težile

² Usp. Robin Dunbar, *Pchły, plotki a ewolucja języka*, Warszawa: Czarna Owca, 2009.

³ Usp. Umberto Eco, *W poszukiwaniu języka uniwersalnego*, Gdańsk: Marabut, 2002.

emancipaciji i standardizaciji vlastitog idioma, pokazujući na taj način da njihov idiom/ jezik može vršiti iste funkcije kao i drugi, priznati jezici kulture. Skrećem pažnju na činjenicu da govorim o političkim i ekonomskim uslovima, a ne o preporodima i buđenjima narodâ, jer polazim od toga da ti termini pripadaju nacionalnim mitologijama i imaginarijuma država koje su počele da nastaju u 19. i 20. veku. Obe metafore koje su za stalno ostale u kolektivnom pamćenju pozivaju se na kontinuitet trajanja i/ili istorijsku neophodnost postojanja zasebnog naroda i jezika. Prva odrednica: preporod – pojavljuje se u vidu feniksa koji nakon smrti mora da povrati svoju formu. Periodi ropstva, brisanja naziva države, zabrane upotrebe etničkog jezika su u takvom shvatanju uvek trenutni i moraju se završiti moralnom pobedom. Buđenje – drugi termin – je kao iz bajke o uspavanoj princezi. Ona mora biti princeza, jer su poreklo i prošlost naroda uvek bili plemeniti, u svojim prapočecima narod je bio odvažan, dobar, vredan. Zatim se pojavljuje zla veštica koja truje nevinu devojkicu i ona pada u veoma dugi san. Budi je, još uvek nevinu, lep i jednako čist princ poljupcem i posle toga žive dugo i srećno. U ulozi princa mogu se pojaviti “očevi naroda”, priznati u kanonskim verzijama istorije države.

Vredelo bi skrenuti pažnju na činjenicu da je zaobilaženi element u istoriji razvoja nacionalnih/književnih jezika bio proces centralizacije u toku standardizacije. Eksponiraju se, u skladu s nacionalnim kanonom pamćenja, periodi borbe s jezicima administracije država koje su bile na vlasti, čak i ako je s tačke gledišta sveopštosti jezika to bio prirodan proces u razvoju državnosti. Mislim tu pre svega na administrativne reforme, npr. Josifa II, Baha, Katarine II ili Meterniha, čiji cilj je bilo konsolidovanje multietničkih imperija. Istorija, uključujući i istorije nacionalnih jezika, ta vremena jednoznačno ocenjuju kao neprijateljsku germanizaciju ili rusifikaciju protiv koje se trebalo boriti.

Međutim, svaka standardizacija nacionalnog jezika je isti administrativni proces, povezan s birokratizacijom života (Burke).⁴ Nastanak mreže škola, ministarstava, ureda iziskuje odluke o centralizovanom državnom jeziku. Odluke o tome koji idiom će postati osnova datog jezika donose se svesno i proističu iz izbora konkretnih elemenata društvenog, ekonomskog, političkog života. Na kraju ti izbori, ukoliko uspešno dovedu do stvaranja jezika administracije koji nikad nije jednak konkretnom etničkom jeziku – idiomu, moraju dovesti do nastanka oprečnosti centar-periferija, pri čemu je centar nacionalni jezik, a na periferiji se nalaze oni idiomi koji iz različitih razloga nisu uzeti u obzir kao jezički materijal. Na taj način, ograničeni na lokalnu upotrebu i svakodnevnu komunikaciju, idiomi postaju podređeni jeziku centra, postajući njegovi dijalekti i govori. Zdravorazumsko shvatanje tih termina (iako se pojavljuje i u lingvističkim radovima) svodi periferne idiome (dijalekte) na isključene, pogrešne leksičke, fonetske, fleksijske forme. Pogrešne, naravno, iz perspektive nacionalnog/opšteg jezika. U naučnoj, jezičko-istorijskoj refleksiji dijalekti su potvrda faza razvoja književnog jezika, njegova starija verzija. Filološka i estetska zainteresovanost za dijalekte obično biva prolazna i ograničava se na traženje “čistih”, etničkih leksema. To je proces karakterističan za pu-

⁴ Usp. Peter Burke, *Języki i społeczności w Europie wczesnonowożytnej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009.

rističke periode, koji ne proističu na prirodan način iz razvoja jezika, nego su povezani s konkretnim promenama kulturne politike države. Jezički purizam se obično svodi na pozajmljivanje pojedinačnih izraza, u nevelikoj meri se poziva na fonetiku ili fleksiju. Jer dijalektalna leksika, kako sam već naglasio, doživljava se kao svoja, vlastita, nasleđena od predaka, dok se promene u oblasti gramatičkog sistema predstavljaju kao napad na “duh jezika”, koji, zbog ozbiljnosti, dobija naziv identičan s nastalom državom, što je takođe arbitralna stvar, jer osim naučnih koncepcija i objektivizacije stvarnosti, govornici ne moraju imati teorijsku refleksiju o upotrebi jezika i njegovog nazivanja. Obično se, uostalom, ograničavaju na određivanje vlastitog koda kao “naš jezik”.

Dijalekat ili govor nisu ipak najmanje jedinice u lingvističkoj taksonomiji. Takva podela potiče iz vremena kada je filologija za temu istraživanja imala samo pisane tekstove, a ti su pripadali jeziku, dok su nekodifikovani dijalekti, bez književne tradicije (iako taj argument nije uvek bio tačan), bili prvenstveno domen uske grupe dijalekologa ili etnografa.

Tek je razvoj sociolingvistike u drugoj polovini 20. veka⁵ omogućio da se primeti i uvede naučna analiza da osim horizontalne, teritorijalne jezičke diferencijacije postoji vertikalna podela, odnosno da svaka društvena grupa, od porodice, preko prijatelja, bande, do lokalnih zajednica, želi da pokaže svoju jezičku zasebnost. Specifične osobine jezičkog ponašanja se u istoj meri tiču razmene nežnih reči između dveju osoba, kao i “tajnih” sociolekata dece u dvorištu ili školi, tajnih jezika kriminalnih grupa ili grupa filologa. Svaka od njih očekuje od jezika izražavanje individualnih potreba koje proističu iz određene situacije upotrebe koda.

U sociolingvistici funkcioniše koristan termin, slično kao priča o Vavilonskoj kuli preuzeta iz Biblije. Radi se o terminu šibolet.

Šibolet u lingvističkom smislu označava da osoba koja koristi određenu reč ili pojam identifikira pripadnost određenoj grupi, etničkoj, religijskoj ili političkoj zajednici.

4) Tada skupi Jiftah sve Gileadane i udari na Efrajima. Gileadani potukoše Efrajima, jer su ovi govorili: “Vi ste, Gileadani, Efrajimovi bjegunci koji ste živjeli usred Efrajima i Manašea.” (5) Zatim Gileadani presjekoše Efrajimu jordanske gazove, i kada bi koji bjegunac Efrajimov rekao: “Pustite me da prijedem”, Gileadani bi ga pitali: “Jesi li Efrajimovac?” A kada bi on odgovorio: “Nisam”, (6) oni bi mu kazali: “Hajde reci: Šibolet!” On bi rekao: “Šibolet” jer nije mogao dobro izgovoriti. Oni bi ga tada uhvatili i pogubili na jordanskim plićacima. Tako je poginulo četrdeset i dvije tisuće ljudi iz Efrajimova plemena. (*Suci 4 -6*)⁶

Prema Danbaru pojam šibolet omogućava razumevanje čovekove potrebe da se identifikuje s određenom grupom pomoću jezika. Naravno, to je povezano s razumevanjem drugih znakova. Međutim, svi kulturni i jezički znaci omogućavaju funkcionisanje u datom društvu, ali pre svega određuju granicu između *mi* i *oni*. Dakle, prema

⁵ Usp. radove Praškog lingvističkog kruga.

⁶ Suci, 12:4, <http://www.biblesos.org/hr/Tada-skupi-Jiftah-sve-Gileadane-i-udari-na-Efrajima-Gileadani-potukoše-Efrajima-jer-su-ovi-govorili-Vi-ste-Gileadani-Efrajimovi-bjegunci-koji-ste-živjeli-usred-Efrajima-i-Manašea/> (8. februara 2013.)

Danbaru, jezik bi bio neka vrsta oružja, jer je omogućio da se lako prepozna neprijatelj, posebno onda kada se radilo o odbrani prikupljene hrane. Tek od te osnovne funkcije može se preći na više, kulturne aspekte korištenja jezika.

S tačke gledišta nauke o jeziku nema nikakvih ograničenja da se bilo koji idiom kodificira i proglasi posebnim jezikom. S druge strane, nije dovoljna, u 19. i 20. veku promovisana teza o razumljivosti dvaju idioma da bi se odlučilo da oni pripadaju istom jeziku; razumevanje idioma je često individualna stvar, samim tim naučno dokazivanje zajedničkog porekla, što bi trebalo da se odrazi na razumljivost koda, obično ostaje naučna konstrukcija. Dakle, sasvim je moguće, opet u zavisnosti od spoljašnjih ekonomsko-političkih uslova, da će periferne grupe, a tačnije one koje su na perifernost osuđene, tražiti ravnopravnost, kulturnu emancipaciju i standardizaciju vlastitog idioma.

Je li ta pojava funkcionalna? Objektivno gledano, s aspekta želje i deklarisanе potrebe za jednim, zajedničkim jezikom, takvi postupci su potpuno neracionalni. Ako se kritički osvrnemo na nacionalne književnosti koje su nastajale u 19. veku, njihovi stvaraoci su pre svega ograničavali krug primalaca/čitalaca. Pretežno su se, kao ljudi od pera, služili znatno bolje jednim ili više kulturnih jezika i na taj način pripadali nadnacionalnoj zajednici evropske kulture. Odluka o izboru etničkog jezika primoravala ih je uglavnom na rad na samom jeziku, a tek kasnije na temi. U istoj meri je trebalo stvoriti i čitaoca, koji ili uopšte nije umeo da čita, dakle ostajao je izvan sfere književne kulture (osim usmene), ili je bio primalac tekstova na jezicima pisma, uključujući se u nadetničku zajednicu; obično je takođe ocenjivao estetske vrednosti etničke kulture.

Sličan ili čak identičan proces pratimo i danas, posebno posle '90-ih godina 20. veka koje demokratizuju život. Evropa i slovenski svet su iz godine u godinu bogatije za nove standardizovane jezike malih etničkih grupa koji do tada uopšte nisu bili primećivani ili ih je dominantna kultura centra ignorisala. Posebnu ulogu u tom procesu igraju masmediji, pre svega internet, koji omogućava popularizaciju ideja i lako širenje tekstova i pristup njima. Nepromenljiva je jedino priroda traženja kulturne emancipacije i priznavanja jezika. Ističe se da je samo na njemu moguće prenošenje svih nijansi emocionalnog života zajednice, lokalnog kolorita. Državni jezik izgleda kao bezdušni kod administracije, ugnjetavanja, koji ograničava stvaralačku ekspresiju. Dalji tok procesa i danas je isti kao pre jednog veka: kodifikatori moraju izabrati određeni idiom kao osnovni, centralni, ostali će automatski postati periferni.

Ilustracije radi, hteo bih da predstavim književnu parafrazu "Breze" Slavka Kolara. Autor originala, opisujući život sela, odlučio se na tipičan stilistički postupak, odnosno naracija je vođena na standardnoj štokavskoj verziji, a lokalni kolorit dobija se individualnim jezikom junaka koji govore turopoljsku kajkavštinu. Sam Kolar je na sledeći način odredio svoj odnos prema kajkavštini: "Kajkavština je moj drugi jezik. Od ranog djetinjstva živim u Zagrebu koji je tada bio mnogo kajkavskiji grad nego danas, naročito općina Trnje u kojoj živim. Nisam je, dakako, upijao na zagorskim bregima vu toplemu domu vu teremu so otec mati, sestre brati, ali sam je upijao među djecom radničkom i obrtničkom u školi, na tržnici med kumicama, raznim tecama i stričekima, od mlekara

kaj nam je sak dan mleko donosil doma.”⁷ A Radaković u istom odlomku: “Moja se kajkavština poslije profilirala u kajkavštinu urbanu, zagrebačku čiji je prostor asfalt prigradske ulice, trpak i opor govor svijeta na rubu grada. Poslije sam učio iz knjiga, poslije sam studirao, poslije sam putovao. Danas je kajkavski, kao mali europski jezik, ugrožen prvenstveno pred invazivnom štokavštinom koja ima političku i medijsku moć. Moja inačica ‘Breze’ pokušaj je doprinosa kajkavštini, skromna potvrda da je kajkavština jezik koji može izraziti sve tekovine suvremene civilizacije. Stoga i jest jezik. Moja je želja bila da doprinesem potvrdi da je kajkavština besprijeckorno podobna za izražavanje najsuptilnijih osjećaja.”⁸

U prethodnom odlomku vidimo sve elemente neophodne da se se od idioma koji je identifikovan kao prvi, najbliži, pređe do svesti o ulozi jezika koji ni po čemu nije gori ni od jednog drugog evropskog jezika, štaviše, bolji je upravo zbog toga što je svoj.

Sasvim drugačiji odnos prema tom pitanju ima inscenizator Kolarova dela, Borivoj Radaković, koji celu pripovetku piše na kajkavskom: “U ‘Brezi’ me privukao u prvom redu jezik, a zatim i motiv mentaliteta koji čak i nije tipično seoski i ne samo rođen u nuždi, nego perzistira i u drugim sredinama, ni grad ga nipošto nije lišen. Međutim, nisam se bavio, i ne planiram ni ubuduće, generacijom koja je iz sela došla u grad prije pedesetak godina, a još manje me zanima ‘sudar’ urbane i ruralne kulture. Želio sam naći pravo ishodište svijeta i njegova morala koji opisuje Kolar. Nadalje, ova predstava je i svojevrsan *hommage* Anti Babaji i njegovu filmu ‘Breza’ iz 1967. godine” – kaže Radaković. I dodaje: “Uostalom, standardne kajkavštine i nema, svaki pokušaj da se piše kajkavski završi na stvaranju nekakvog umjetnog jezika.”⁹

Radaković proširuje funkciju kajkavskog, on prestaje biti samo lokalni dodatak tekstu. Nije takođe jezik podjeljen na seosku i gradsku varijantu koja određuje granice kultura koje se ne prožimaju i međusobno ne razumeju. Mešajući oba idioma, Radaković kreira svet koji podleže opisu samo na tom jeziku. Svet jezika i svet ljudi koji njime govore odgovaraju jedan drugome samo u okviru određenog konteksta. Samo u tom kontekstu taj jezik je živ i prirodan, svi pokušaji kodifikacije bi mu, prema Radakoviću, oduzele konkretnu vezu s grupom koja se identifikuje sa svojim idiomom, u čijim granicama je bezbedna.

Bez takve kritičke refleksije, nego jedino nadovezujući se na emancipacijske uzore iz 19. veka, nastaje književnost na šleskom jeziku, koji poljska vlast zvanično ne priznaje. Nisam u mogućnosti da razmatram estetske vrednosti tekstova koji se pojavljuju u regionalnoj štampi ili su izdavani u nevelikim tiražima u šleskim izdavačkim kućama. Važnije mi je to što većina tih tekstova obično funkcioniše kao dokaz postojanja naroda, nego to da li zaista pronalazi čitaoce. Kako sam prethodno pokazao, o recepciji mora odlučivati tendencija odozgo koja se odražava na obrazovanje najmlađe generacije. Me-

⁷ Borivoj Radaković, “Autorska bilješka”, <http://www.hnkqvz.hr/index.php?p=detail&article=433> (8. februara 2013.)

⁸ Isto.

⁹ Jasmina Parić, “Borivoj Radaković: Jezik ‘Breze’ bio mi je veliki autorski izazov”, <http://slobodnadalmacija.hr/Kultura/tabid/81/articleType/ArticleView/articleId/136616/Default.aspx> (8. februara 2013.)

đutim, za njih je jezik i visoka kultura još uvek poljski jezik, a šleski je kod svakodnevnog komuniciranja u porodici ili među prijateljima.

Šleska književnost, pretežno popularna, takođe je primer na koji način identitetske predodžbe bivaju umnožavane i fiksirane u tekstu. Predodžbe koje su genetski mogle biti nametnute spolja ili podležu manipulaciji pamćenjem. Jedan od pokazatelja takve delatnosti je stvaranje mita zajednice koja nastanjuje tzv. *familoke* – nevelike zgrade za nekoliko porodica. Te zgrade su deo šleskog predela kao njegova immanentna vrednost, a sudbine porodica koje su u njima stanovale su stalni element rudarske regije. U njima se odrasta, prolazi kroz inicijaciju u zrelost, često se sazreva patriotski. U zidovima i okvirima *familoka* i specifični, rudarski život obojen je regionalnom religioznošću i specifičnom duhovitošću.

Književnost koja podržava mit zajednica idealizovanih *familoka* stvorila je lokalno i etničko pamćenje i omogućila da se zaboravi da su krajem 19. i početkom 20. veka bili građeni za najsiromašnije porodice, a istorijski i etnografski opisi ukazuju na to da je stanovanje u njima bilo povod za stid i želju za što bržim iseljavanjem iz njih.¹⁰

Kao što se vidi, jezik se u jednakoj meri može približiti iskazivanju nijansi života malih zajednica, kao i kreiranju njihovog sveta za njih same i za one spolja.

LITERATURA

- Bugarski, Ranko, *Jezici*, Beograd: Čigoja štampa XX vek, 2003.
- Burke, Peter, *Języki i społeczności w Europie wczesnonowożytnej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009.
- Dunbar, Robin, *Pchły, plotki a ewolucja języka*, Warszawa: Czarna Owca, 2009.
- Eco, Umberto, *W poszukiwaniu języka uniwersalnego*, Gdańsk: Marabut, 2002.
- Parić, Jasmina, “Borivoj Radaković: Jezik ‘Breze’ bio mi je veliki autorski izazov”, <http://slobodnadalmacija.hr/Kultura/tabid/81/articleType/ArticleView/articleId/136616/Default.aspx> (8. februara 2013.)
- Radaković, Borivoj, “Autorska bilješka”, <http://www.hnk vz.hr/index.php?p=detail&article=43> (8. februara 2013.)
- Smolorz, Michał, *Śląsk wymyślony*, Katowice: Antena Górnośląska, 2012.
- Suci, 12:4, <http://www.biblesos.org/hr/Tada-skupi-Jiftah-sve-Gileadane-i-udari-na-Efracjima-Gileadani-potukoše-Efracjima-jer-su-ovi-govorili-Vi-ste-Gileadani-Efracjimovi-bjegunci-koji-ste-živjeli-usred-Efracjima-i-Manašea/> (8. februara 2013.)

¹⁰ Usp. Michał Smolorz, *Śląsk wymyślony*, Katowice: Antena Górnośląska, 2012.

EUROPEAN TRIBES. QUEST FOR THE LANGUAGES OF SMALL COMMUNITIES

Abstract

The paper presents two approaches to the issue of language as means of communication and artistic material. On the one hand, people believe in the universal code, that eliminates communication barriers (the biblical story of The Tower of Babel, the history of philosophical universal languages as well as the idea of the national language standard which eliminates local idioms as subvariants in limited usage); on the other hand, different groups want to express their emotions by using the language that does not seem odd, artificial, scholastic. Thus, due to the political changes and decentralization of national state, in the last few decades idioms of small communities have enlivened and they have become intimate among modern tribal communities. This problem is analysed on the basis of the literature written in Silesian language and in the Kaikavian version of the novel *Breza* by Borivoj Radaković.

Keywords: language, community, identity, Silesia, Kaikavian dialect

dr. sc., dr. sc. Miljenko Brekalo, znanstveni savjetnik,
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu,
 Područni centar Osijek

izv. prof. dr. sc. Mile Lasić,
 Pravni fakultet
 Sveučilišta u Mostaru

KONSTRUKCIJE "MULTI-KULTI" IDENTITETA EUROPSKE UNIJE – POGLED IZ BOSNE I HERCEGOVINE

Izvorni znanstveni rad

UDK: 316.722(497.6)(063)
 316.752(497.6)(063)

U članku je predmet razmatranja multikulturalnost društva, nacionalni (državni) identitet, a posebice multikulturalnost Bosne i Hercegovine. Sam pojam "multi-kulti", u posljednje vrijeme, sve se više koristi za ona društva u kojima je ta multikulturalnost naglašena po više osnova, kao npr. za bosanskohercegovačko društvo. Bosna i Hercegovina predstavlja pluralno i podijeljeno društvo, koje neki autori smatraju i najdublje podijeljenom europskom državom. Zbog svoje višenacionalne i višekonfesionalne strukture, bosanskohercegovačko društvo duboko je podijeljeno i konfliktno te je njegov osnovni konstitucionalni problem kako urediti demokratsku državu u kojoj će biti pomireni i nacionalni (posebnost) i građanski (jedinstvo) elementi.¹ Zbog toga se za BiH, osim posredne, veže i pojam konsocijacijske demokracije.

Ključne riječi: multikulturalno, multikonfesionalno, multijezično, multietničko, (multinacionalno) društvo

Uvod

Glede boljeg poimanja "multi-kulti" identiteta bosansko-hercegovačkog društva, potrebno je pobliže objasniti pojmove identiteta, kulture, naroda, nacije, nacionalizma, etničke skupine, konfesije, kulture, jezika.

Pojam identiteta može se promatrati s više stajališta, npr. filozofskog, psihološkog, sociološkog itd. Za potrebe ovoga rada najvažnije je njegovo sociološko poimanje, prema kojemu je identitet skup značajki koje određuju posebnost pojedinca ili skupine u smislu različitosti ili pak pripadnosti u odnosu na druge pojedince ili skupine, odnosno državljanstva.² Međutim, ako pojam identiteta vežemo za kolektivitet (međunarodna

¹ Usp. Božo Žepić, *Pat pozicija u Bosni i Hercegovini: prilog kritičkom promišljanju stvarnosti i budućnosti*, Mostar: Matica hrvatska Mostar, 2005, str. 247-267.

² Usp. Branimir Donat (ur.), *Filozofijski rječnik*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989, str. 136.

organizacija, država, nacija, narod, nacionalna manjina, društvena grupa i dr.) onda taj pojam obuhvaća skup značajki koje neki kolektivitet čine onim koji jest.³ Pored navedenih socioloških značajki pojma identiteta, identitet je i pravni pojam koji se u prvom redu veže za osobni identitet, zatim identitet norme, identitet postupka, identitet presude i optužbe, identitet stranaka i dr.⁴

Uz pojam identiteta potrebno je nešto kratko reći i o pojmu kulture. U širem smislu riječi, pod pojmom kulture prof. Božo Žepić podrazumijeva ukupnost cjelokupne intervencije čovjeka i društva u prirodi, društvu i mišljenju, dakle, u cjelokupnoj objektivnoj postojećoj stvarnosti. To znači da pojam kulture znači kako duhovnu tako i materijalnu kulturu, cjelokupnu društvenu nadgradnju, uključujući sustav vrijednosti, postupaka, standarda i ukupnih civilizacijskih dostignuća na svim područjima ljudskog stvaralaštva.⁵

Temeljna je značajka identiteta jedne nacije (naroda) nacionalnost. Nacionalnost je pripadnost čovjeka povijesno i idejno oblikovanoj zajednici, koja se razlikuje od drugih skupina po kulturi, jeziku, religiji, načinu gospodarenja, povijesti i psihičkom opredjeljenju, te koja ima zajedničke interese i eventualno je teritorijalno grupirana na lokalnom ili regionalnom području na kojem njezini pripadnici žive.⁶

Krajem 20. stoljeća, nakon raspada Istočnog bloka, SFRJ i ujedinjenja Njemačke, pojmovi nacija, narod, nacionalna država, nacionalizam, kolektivni identitet, etničke skupine postaju središnji pojmovi svih integracijskih procesa. Navedeni pojmovi od prvorazrednog su značaja glede boljeg poimanja "multi-kulti" identiteta bosansko-hercegovačkog društva, koje najbolje u Europi oslikava multinacionalnu, multikonfesionalnu, multikulturalnu i multijezičnu zajednicu koja ne funkcionira sa svim demokratskim i pravnim standardima modernih društava koja svoje normativno i političko izvorište imaju u Povelji Ujedinjenih naroda.

"Nacija je specifična društveno-ekonomska, politička i kulturna zajednica, najčešće povezana zajedničkim jezikom, povijesnim razvojem i kulturom, koja živi na povezanom teritoriju, ima vlastitu (samostalnu) društvenu organizaciju, političku vlast i državnost. Konceptija nacije je nastala u talijanskim gradovima u trinaestom i četrnaestom stoljeću, a termin je u ušao u upotrebu pred potkraj devetnaestog stoljeća. U međunarodnom pravu nije nikada definiran, a u međunarodnom političkom i diplomatskom rječniku upotrebljava se u više različitih značenja. Pojam Nacije ne treba poistovjećivati s pojmom naroda. Nacija je pojednostavljeno politički suveren narod koji raspolaže teritorijem, kulturom, a najčešće s autonomnim gospodarskim životom, te ima svoju državu, ili tome teži. Razliku su uočili i sastavljači Povelje Ujedinjenih naroda, tekst koje počinje rečenicom 'Mi narodi Ujedinjenih nacija...'"⁷

³ Usp. Zvonko Miljko, *Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006, str. 108-115.

⁴ Usp. Vladimir Pezo (ur.), *Pravni leksikon*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007, str. 429-430.

⁵ Usp. Božo Žepić, *Sociologija*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2007, str. 303-304.

⁶ Usp. Vladimir Pezo (ur.), *Pravni leksikon*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007, 761-762.

⁷ Stanko Nick, *Diplomatski leksikon*, Zagreb: Barbat, 1999, str. 139.

Karl Wolfgang Deutsch (1912.-1992.), profesor na Harvardu i jedan od najpoznatijih društvenih znanstvenika u 20. stoljeću, dao je kratke i odlične definicije naroda, nacije i nacionalizma. On narod definira kao grupu ljudi s komplementarnim navikama komunikacije, a naciju kao narod koji je preuzeo nadzor nad nekim institucijama društvene prisile, a što na kraju dovodi do stvaranja potpuno razvijene nacionalne države. Na drugoj strani, preferiranje natjecateljskih interesa te nacije i njezinih članova nad interesima drugih nacija naziva nacionalizmom.⁸

Etničku skupinu odlično je definirao Friedrich Heckmann, profesor emeritus na Fakultetu društvenih i ekonomskih znanosti na Sveučilištu Bambergu. Prema Heckmannu, etnička je skupina grupa ljudi s izrazitim kulturološkim kolektivnim identitetom, koja zajedno s drugim etničkim skupinama živi u okviru jedne države. Etnička skupina u takvoj državi može predstavljati većinu ili manjinu, države sa stanovništvom koje se sastoji od više etničkih skupina vanjski svijet često ocjenjuje na temelju toga u kojoj se mjeri štite prava etničkih skupina. Komplementarne komunikacijske navike određene etničke skupine ili naroda proizlaze iz određenih zajedničkih odlika njezinih članova (suživot, jezik, kultura, povijest, tradicija), tj. iz kolektivnog identiteta, koji je najčešće dodatno učvršćen vjerom o zajedničkom podrijetlu.⁹

Daytonski sporazum i ustavno-pravni položaj BiH

Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini ili Daytonski sporazum naziv je mirovnoga dogovora iz američke zrakoplovne baze Wrigt-Patterson pokraj Daytonu u saveznoj državi Ohio o uređenju Bosne i Hercegovine nakon rata 1992.-1995. Pregovori su vođeni od 1. do 21. studenoga 1995. pod nadzorom SAD-a i Međunarodne kontaktne skupine. Glavni sudionici bili su Alija Izetbegović (predsjednik Republike BiH), Slobodan Milošević (predsjednik Republike Srbije), hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman, Richard Holbrooke (glavni američki pregovarač) i američki general Wesley Clark. Daytonski je sporazum definirao uvjete mirovnog sporazuma, parafiran je 21. studenoga u navedenoj američkoj vojnoj bazi, a formalno potpisan 14. prosinca 1995. god. u Elizejskoj palači u Parizu.

Najvažnije točke Daytonskog sporazuma jesu sljedeće:

- BiH i nadalje postoji u međunarodno priznatim granicama.
- BiH će se sastojati od dvaju entiteta, bošnjačko-hrvatske federacije (51%) i Republike Srpske (49%).
- Državna je tvorevina zamišljena kao labava savezna država u čijoj su nadležnosti vanjska politika, vanjska trgovina, carinski sustav, valuta, financije, pitanja državljanstva i useljavanja. Svi ostali poslovi prenijet će se na dva entiteta.
- Zajedničke su ustanove: Parlament (koji se sastoji od Doma naroda s 15 i Zastupničkog doma s 42 mjesta), predsjedništvo od devet članova (po tri delegira sva-

⁸ Usp. Wolfgang Karl Deutsch, *Nationenbildung, Nationalstaat, Integration*, Düsseldorf: Bertelsmann, 1972, str. 27.

⁹ Usp. Friedrich Heckmann, *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation: Soziologie inter-ethnischer Beziehungen*, Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1992, str. 57.

- ka narodnosna skupina, a predsjedatelj se mijenja rotacijom), Vlada (ovlaštena za vanjsku politiku, vanjsku trgovinu, financijsku politiku, državljanstvo i pitanje izbjeglica), Savezni ustavni sud (s 9 članova) i Središnja banka.
- Predsjedništvo i parlament trebaju se konstituirati nakon slobodnih i poštenih izbora pod međunarodnim nadzorom i pod vodstvom OESS-a.
 - Sarajevo će biti nepodijeljeni glavni grad, a Goražde će s područjem Federacije biti spojeno koridorom.
 - Prema odluci Vijeća sigurnosti, bit će obrazovane multinacionalne mirovne postrojbe za provedbu sporazuma s mandatom od godine dana, tzv. IFOR, a u kojima mogu sudjelovati i zemlje koje nisu članice NATO-a, Rusija je dobila pravo konzultiranja, ali ne i veta.
 - Svi građani imaju pravo kretanja u cijeloj zemlji, izbjeglice se mogu vratiti u svoje domove, sve strane postrojbe (osim IFOR-a) moraju u roku od 30 dana napustiti Bosnu, strane u sukobu povlače svoje jedinice dva kilometra iza linije prekida vatre, svi ratni zarobljenici moraju biti oslobođeni do 19. siječnja 1996. Odredbama Daytonskog sporazuma podržana je teritorijalna cjelovitost BiH, geopolitički su određeni entiteti u BiH (Republika Srpska i Federacija BiH) i predviđene međunarodne snage za provedbu sporazuma (IFOR).

Pored općeg teksta, Daytonski sporazum sadržava dodatne sporazume (anekse) za različita vojna, politička i društvena pitanja (Aneks 4. je Ustav BiH) kojim je regulirano djelovanje IFOR-a i međunarodne policije (posebno i snaga NATO-a), nadgledavanje razoružavanja, razgraničenja entiteta (uz arbitražu u oblasti Brčkog), raspisivanje izbora, osnivanje javnih poduzeća, rješavanje sporova među entitetima, očuvanje nacionalnih spomenika i dr.¹⁰

Ustavno-pravni položaj Bosne i Hercegovine kompleksan je, determiniran Daytonskim sporazumom, koji u suštini predstavlja niz pravnih i političkih kompromisa i nelogičnosti, što je rezultiralo pravnom i političkom situacijom u kojoj nije osigurana jednakopravnost triju većinskih naroda. Prema Daytonskom sporazumu BiH je uređena kao federativna država, sastavljena od dviju federalnih jedinica nazvanih entitetima i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Entiteti su BiH Federacija Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republika Srpska (RS). Dakle, upravno ustrojstvo Bosne i Hercegovine sastoji se od dvaju entiteta (samoupravnih jedinica), FBiH prostire se na 51% državnog teritorija BiH, a RS na 49%. Međutim, Arbitražnom odlukom o statusu grada Brčkog, te uspostavljanjem Brčko distrikta Bosne i Hercegovine 2000. godine, posjed teritorija obaju entiteta smanjen je za cca. 0.5-1.0%.

Središnja su državna tijela vlasti Bosne i Hercegovine bez značajnih ovlasti, težište je vlasti na entitetima, koji se ponašaju autonomno.

¹⁰ Usp. Alois Mock, *Dossier Balkan i Hrvatska: ratna agresija u bivšoj Jugoslaviji: perspektive za budućnost*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Hrvatski institut za povijest, 1998, str. 110-117; Miljenko Brekalo, *Suverenitet Republike Hrvatske*, Osijek: Svjetla grada d.o.o., 2009, str 121.

Federacija Bosne i Hercegovine (FBiH) ustrojena je 18. ožujka 1994. godine na temelju Washingtorskog sporazuma¹¹ kao pravnog okvira, a na temelju kojega je okončan rat između Bošnjaka i Hrvata. FBiH ustrojena je na federalnom principu, podijeljena je na deset županija (kantona),¹² prema abecednom redu to su Bosansko-podrinjska županija Goražde, Hercegbosanska županija, Hercegovačko-neretvanska županija, Sarajevska županija, Tuzlanska županija, Unsko-sanska županija, Zeničko-dobojska županija, Županija Posavska, Županija Središnja Bosna i Županija Zapadnohercegovačka.

Republika Srpska (RS) svoj pravni kontinuitet ima u Srpskoj Republici Bosni i Hercegovini. Naime, pobunjeni bosansko-hercegovački Srbi, prema identičnom scenariju kao i hrvatski pobunjeni Srbi, osnovali su na okupiranim dijelovima BiH svoju paradržavu tvorevinu pod nazivom Srpska Republika Bosna i Hercegovina. Dana 21. prosinca 1991. godine tzv. Skupština srpskog naroda Republike Bosne i Hercegovine usvojila je rezoluciju s ciljem ustanovljenja Srpske Republike Bosne i Hercegovine u federalnim jugoslavenskim okvirima. U slučaju da muslimanska i hrvatska zajednica BiH odluči promijeniti svoj stav u pogledu opstanka SFRJ, Skupština srpskog naroda Republike Bosne i Hercegovine odlučila je proglasiti nezavisnost Srpske Republike Bosne i Hercegovine, što je i učinila 9. siječnja 1992. godine, a 27. ožujka iste godine pobunjeni Srbi izvršili su njezino preimenovanje u Republika Srpska. Tada je odlučeno da je glavni grad Republike Srpske Sarajevo, koje je bilo *de iure*, a *de facto* oduvijek je bila Banja Luka, koja je danas u formalno-pravnom smislu glavno administrativno, kulturno i gospodarsko središte bosansko-hercegovačkih Srba. Republika Srpska podijeljena je na pet regija: Regiju Banja Luka, Regiju Doboje, Regiju Bijeljina, Sarajevsko-romanijsku regiju i Regiju Trebinje.

RS je svoj legitimitet dobila 14. studenoga 1995. godine kada je u Parizu potpisan Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, kada je *de facto* i *de iure* priznata kao subjekt međunarodnog prava. Drugim riječima, RS je dobila pravo na svome području vršiti isključivu i sveobuhvatnu jurisdikciju nad svim fizičkim i pravnim osobama i nad stvarima.

¹¹ Washingtonskim sporazumima prethodili su žestoki hrvatsko-bošnjački oružani sukobi koji su okončani pod pritiskom SAD-a. Sporazumi su nastali tijekom ožujka 1994. u Washingtonu između Hrvata i Bošnjaka, kojima su postavljene pravno-političke osnove za formiranje Federacije BiH. Naime, od kraja veljače 1994., uz američko posredstvo, vođeni su pregovori između predstavnika BiH, Republike Hrvatske i bosansko-hercegovačkih Hrvata. Okvirni sporazumi postignuti su 1. ožujka 1994., a formalno su potpisani 18. ožujka 1994., a potpisali su ih bosansko-hercegovački premijer dr. Haris Silajdžić, hrvatski ministar vanjskih poslova prof. dr. Mate Granić i predsjednik Herceg-Bosne Krešimir Zubak. Sporazumi su se odnosili na stvaranje Federacije BiH i na njezino konfederalno povezivanje s Republikom Hrvatskom (s rješenjima za pristupanje Federacije BiH Jadranskom moru preko hrvatskog državnog teritorija i status luke Ploče, tranzitna prava RH kraj Neuma i dr.). Sporazum je bio i određeno uspostavljanje zajedničkog vojnog zapovjedništva Federacije BiH. Međutim, položaj u državnom okviru BiH konačno je definiran krajem 1995. godine Daytonskim sporazumom. Sporazumi ostvareni u Washingtonu, uz Daytonski sporazum, danas se smatraju jednim od najkontroverznijih političkih rješenja proizašlih iz cjelokupne krize na području bivše Jugoslavije. (Usp. Zvonko Miljko, *Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006, str. 43-58).

¹² U federalnim jedinicama FBiH gdje prevladava hrvatski nacionalni korpus koristi se izraz županija, a gdje je dominantan bošnjački u službenoj je upotrebi izraz kanton.

U RS-u je prisutna trodioba vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudbenu. Narodna je skupština Republike Srpske jednodomna, sastoji se od 83 zastupnika, koji se biraju na izborima svake četvrte godine. Narodna skupština RS-u ima zakonodavnu vlast. Vlada RS-u ima izvršnu vlast. Predsjednik Republike Srpske bira se na izravnim izborima svake četvrte godine. Vojska RS-u integrirana je u sustav Oružanih snaga BiH. Sukladno dogovorima triju naroda i predstavnika međunarodne zajednice, neke ingerencije RS-u definirane Daytonskim sporazumom i njegovim aneksima prenesene su na razinu BiH, npr. carinska i granična služba, vojska, pravosuđe - osnivanjem Visokog sudskog i Tužiteljskog vijeća, itd.

Brčko distrikt Bosne i Hercegovine jedinstvena je administrativna jedinica lokalne samouprave koja je pod suverenitetom BiH. Službeno je ime distrikta “Brčko distrikt Bosne i Hercegovine”, a njegovo je sjedište grad Brčko. Teritorij Distrikta obuhvaća cjelokupni teritorij prijeratne općine Brčko u granicama od 1. siječnja 1991. godine, ukupne površine 493 km² koja seže od rijeke Save do obronaka planine Majevice.

Ovlasti Distrikta po pitanju lokalne samouprave proizlaze iz toga što je svaki od entiteta delegirao Vladi Distrikta sve svoje ovlasti u svezi s upravom koja su prethodno vršili dva entiteta i tri općinske vlasti na teritoriju prijeratne općine Brčko. Entiteti u okviru Distrikta izvršavaju samo one funkcije i ovlasti koje su im povjerene u tekstu Statuta Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, koji je donesen 8. ožujka 2000. godine.

Distrikt nema drugu zastavu i grb osim zastave i grba Bosne i Hercegovine. Međutim, ima okrugli pečat s tekstom “Bosna i Hercegovina, Brčko distrikt Bosne i Hercegovine”, ispisan latiničnim i ćirilničnim pismom.

Pravni je status Brčko distrikta Bosne i Hercegovine reguliran:

- Konačnom odlukom Arbitražnog tribunala od 5. ožujka 1999. godine, koja je dopunjena Aneksom od 18. kolovoza 1999.
- Statutom Brčko distrikta Bosne i Hercegovine od 8. ožujka 2000. godine, odnosno njegovim pročišćenim tekstom od 14. listopada 2010.¹³
- Amandmanom I. na Ustav BiH.¹⁴

Ustav BiH, pozitivna legislativa i odluke institucija BiH izravno se primjenjuju na cijelom području Distrikta. Zakoni i odluke svih vlasti Distrikta moraju biti u skladu s važećim zakonima i odlukama institucija BiH. Istovremeno, sve institucije Distrikta obavezne su pridržavati se svih odluka Tribunala za spor oko međuentitetske linije razgraničenja u oblasti Bračkog i svih naloga supervizora za Brčko.

Hrvatski, bosanski i srpski jezik, te latinično i ćirilčno pismo u ravnopravnoj su uporabi za sve službene svrhe. Pojedinačne odluke institucija Distrikta o pravima i obavezama građana izdaju se na jednom od navedenih jezika i pisama, ali prema osobnom zahtjevu stranke u postupku.

Distrikt je pravna osoba i posjeduje pravnu sposobnost potrebnu da obavlja svoje funkcije, uključujući sposobnost stjecanja prava i obaveza, ali i pravo da tuži i da bude

¹³ Usp. Službeni glasnik BiH, br. 36/2010; Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 2/2010.

¹⁴ Usp. Službeni glasnik BiH, br. 25/2009.

tužena na sudu. Gradonačelnik predstavlja Distrikt u skladu s odredbama Statuta Brčkog distrikta Bosne i Hercegovine.

Javni dužnosnici u Distriktu polažu prisegu uz svečanu izjavu. Tekst prisege glasi: "Svečano se zaklinjem / izjavljujem da ću savjesno obavljati dužnosti koje su mi povjerenene i da ću se pridržavati Ustava i zakona BiH, odluka Arbitražnog tribunala za Brčko, Statuta i zakona Brčko distrikta i da ću štiti interese Brčko distrikta kao i jednakost i slobode svih građana Brčko distrikta." Prije stupanja na dužnost, svi članovi Vlade Distrikta i svi zastupnici u Skupštini Distrikta polažu prisegu pred Skupštinom Distrikta.

Nadležnosti javnih tijela vlasti u Distriktu jesu: gospodarstvo, financije, javna imovina, javne usluge/infrastruktura, kultura, obrazovanje, zdravstvena zaštita, zaštita životne sredine, socijalna zaštita, pravosuđe i pravne usluge, policija, stambena pitanja, urbanizam i prostorno planiranje, ostale nadležnosti potrebne za funkcioniranje Distrikta kao jedinstvene administrativne jedinice lokalne samouprave.

Stanovnik je Distrikta osoba koja je državljanin BiH, ili osoba koja zakonito boravi u BiH, koja ima prebivalište na teritoriju Distrikta. Naime, stanovnici Distrikta mogu biti državljani entiteta i BiH, a imaju pravo izabrati i promijeniti svoje entitetsko državljanstvo.

Jedine vojne snage čija je nazočnost dopuštena na teritoriju Distrikta oružane su snage BiH i međunarodne i druge oružane snage nazočne sukladno sporazumu s BiH o razmještanju snaga ili odobravajućem aktu NATO-a, Europske unije ili Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda. Nikakvim drugim vojnim snagama bilo koje vrste, uključujući, ali ne ograničavajući se na entitetske ili paravojne snage, nije dopuštena nazočnost na području Distrikta.

"Multi-kulti" identitet BiH

Bosna i Hercegovina uistinu je multikulturalno, multikonfesionalno, multijezično, multietničko (multinacionalno) društvo i otuda ovaj naziv "multi-kulti", koji se na bosansko-hercegovačkim prostorima množi četiri puta, pa čak i više od toga. BiH je to bila kroz svoju burnu i tešku povijest, kroz prvu i drugu Jugoslaviju, ona je to i danas, jer kako reče jedan pjesnik: "Ovdje su se burkala vremena, ko nemirni valovi oceana."¹⁵ U tom burkanju vremena burkali su se i narodi na ovim prostorima, tako da je BiH u svoju multietničnost očuvala do danas.

Iz alineje 3. Preambule Ustava BiH vidljivo je (izvodi se) da je BiH multietničko pluralističko društvo koje odgovara modelu multinacionalne države, a svrha je cjelokupnog Daytonskog sporazuma ponovna uspostava multietničkog društva koje je postojalo i prije posljednjeg rata (1992.-1995.).¹⁶

Nema sumnje, načela i pravna struktura ustavno-pravnog sustava Federacije BiH uvedena su na temelju Washingtonskih sporazuma i po uzoru na švicarski model multi-

¹⁵ Fra. Musa Gojko, Široki Brijeg, 1971.

¹⁶ Usp. Christian Steiner i Nedim Ademović, *Ustav Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Konrad Adenauer Stiftung, 2010, str. 74-75.

etničkog federalizma iz 1848. godine, koji u Švicarskoj odlično funkcionira i danas, bez bilo kakvih namjera da se naprave nove podjele.¹⁷

Tijekom raspada SFRJ i Domovinskog rata multietničnost je na bosansko-hercegovačkim prostorima posebno bila stavljena na kušnju i unatoč raznim iskušenjima preživjela. BiH je 1992. godine postala međunarodno priznata država, ali ona je, još uvijek, i tipično podijeljeno društvo, za koje neki autori kažu da je toliko podijeljeno da je zrelo za tri nacionalne države. Zbog toga, BiH danas funkcionira uz potporu međunarodne zajednice kroz instituciju Visokog predstavnika za BiH,¹⁸ i na temelju Daytonskog sporazuma, čime je, pravno gledano, njezina državnost pod skrbništvom UN-a.¹⁹

Koncept se državnog uređenja BiH od 1995. temelji na nacionalnom konceptu, koji takav svoj ustavni razvitak zadržava do 2005., a od kada se, deset godina nakon Daytona, skida moratorij za raspravu s toga sporazuma i želi postupno uvesti građanski koncept,²⁰ koji nije primjeren multietničkim državama i društvima. Glede toga, na desetu je obljetnicu Daytonskog mirovnog sporazuma 14. prosinca 2005. u Mostaru održan znanstveni skup pod nazivom “Daytonsko-pariški mirovni sporazum: deset godina poslije – stanje i perspektive,”²¹ na kojem je aktivno sudjelovalo 27 znanstvenika. Tom su prigodom ukazali na većinu problema s kojima se danas susreće BiH. Međutim, prije navedenog znanstvenog skupa postojao je vrlo velik interes hrvatske znanstvene, političke i ine javnosti u BiH za navedenu problematiku. U organizaciji Matice hrvatske Mostar 1999. u Mostaru je održan okrugli stol o temi “Može li Daytonaska BiH imati tri identiteta bez tri entiteta”, godinu dana kasnije također je održan okrugli stol o temi “Hrvati u BiH – što i kako dalje”, a tri godine poslije 2003. o temi “Hrvatski jezik u BiH – danas i sutra”. Rezultati rasprava s naprijed navedenih triju okruglih stolova u Mostaru, na kojima je sudjelovalo 58 referenata objavljeni su 2004. u zborniku radova

¹⁷ Usp. Nedim Ademović, Joseph Marko i Goran Marković, *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Konrad Adenauer Stiftung, 2012, str. 335.

¹⁸ Ured je visokog predstavnika i specijalnog predstavnika Europske unije za Bosnu i Hercegovinu (eng. *Office of the High Representative – OHR*) *ad hoc* međunarodna institucija za civilni aspekt implementacije mira u Bosni i Hercegovini. Glavno je sjedište OHR-a u Sarajevu. Visoki predstavnik, njegov prvi zamjenik, te njihovi kabineti također su smješteni u Sarajevu. Pored njih u sarajevskom su uredu također smješteni Politički odjel, Ekonomska jedinica za tranziciju, Pravni odjel, Odjel za administrativno-finanjske poslove i kadrovska pitanja, te Pres-ured. OHR ima dva regionalna ureda, u Banja Luci i Mostaru, arbitražni ured u Brčkom, te satelitski ured u Bratuncu. Predstavništvo OHR-a u Bruxellesu koordinira s međunarodnim organizacijama izvan BiH.

¹⁹ Usp. Nedim Ademović, Joseph Marko i Goran Marković, *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Konrad Adenauer Stiftung, 2012, str. 731.

²⁰ Usp. Božo Žepić, *Pat pozicija u Bosni i Hercegovini: prilog kritičkom promišljanju stvarnosti i budućnosti*, Mostar: Matica hrvatska Mostar, 2005, str. 247-267.

²¹ Usp. Božo Žepić, *Neodrživost postojećeg i dvojbenost budućeg modela državno-pravnog uređenja Bosne i Hercegovine, Daytonsko-pariški mirovni sporazum: deset godina poslije – stanje i perspektive*, Mostar: Organizacijski odbor za obilježavanje desete obljetnice Daytonsko-pariškog mirovnog sporazuma, 2005, str. 11-32.

“Pitanje iz Mostara”.²² Naime, navedeni okrugli stolovi i referati bili su u svrhu očuvanja identiteta hrvatskog naroda u BiH u budućim ustavnim promjenama u BiH.

BiH je u svojoj osnovi koncipirana kao država dvaju entiteta za tri konstitutivna naroda. Venecijanska je komisija²³ u svom Mišljenju iz 2005. godine, između ostalog, utvrdila da je dvoentitetska struktura BiH “neracionalna i neefikasna”.²⁴ S postojećim državnim uređenjem BiH je nesposobna za europske i euroatlanske integracije, zbog toga se već deset godina želi promijeniti njezino državno uređenje, kako bi BiH iz statusa “potencijalnog kandidata” prešla u zemlju “kandidata” za pristup Europskoj uniji.

Prigodom državnog predstavljanja u svijetu BiH nema ništa nacionalno ni od jednog konstitutivnog naroda. Drugim riječima, grb, zastava, himna (bez teksta samo melodija), novac, registarske pločice automobila (samo s pet slova istih na latinici i ćirilici), nemaju nacionalni predznak. Nadalje, BiH je država u kojoj se obilježavaju tri dana državnosti, Hrvati slave 18. studenoga (Dan Hrvatske Republike Herceg-Bosne), Srbi obilježavaju 21. studenoga (Dan Republike Srpske odnosno Daytonskog sporazuma), a Bošnjaci 25. studenoga (Dan ZAVNOBiH-a). Razjedinjenost bosansko-hercegovačkog društva zorno ilustrira zakonodavna inicijativa iz 1996. godine. Naime, tada je u Parlamentu Federacije BiH predložen Zakon o računanju vremena, koji na svu sreću nije prošao. Prema tom Zakonu, BiH je trebala biti zemlja s trima načinima računanja vremena, odnosno prema gregorijanskom kalendaru, julijanskom kalendaru i hidžri.²⁵ Ovakav način računanja vremena stvorio bi vrlo velike poteškoće u BiH, npr. prema Hidžri 2013. bila bi 1435. godina.

²² Usp. Marko Tadić, “Politička budućnost Hrvata u Bosni i Hercegovini”, *Znanstveni skup: Pitanje iz Mostara*, Mostar: Matica hrvatska Mostar, 2004, str. 40-46.

²³ Venecijanska komisija, čiji je puni naziv Europska komisija za demokraciju putem prava, savjetodavno je tijelo Vijeća Europe za ustavna pitanja. Skraćeno se naziva Venecijanska komisija zato što je njezino sjedište u Veneciji, gdje se održavaju plenarne sjednice (stalno Tajništvo nalazi se u Strasbourgu), i zato što je njezino konstituiranje inicirano u Veneciji u siječnju 1990. godine na sastanku europskih ministara vanjskih poslova. Venecijanska komisija ustanovljena je 10. ožujka 1990. godine na 86. sjednici Komiteta ministara vijeća Europe i od tada do danas ima vodeću ulogu u usvajanju ustava koji su u skladu sa standardima europskog ustavnog nasljeđa. U početku djelovanja bila je zamišljena kao europska institucija za pravnu “prvu pomoć” zemljama u tranziciji, a od tada je prerasla u međunarodno priznati nezavisni pravni institut za istraživanje. Cilj rada Komisije potpora je trima glavnim principima europskog ustavnog nasljeđa: demokraciji, ljudskim pravima i vladavini prava, naime, to su kameni temeljci Vijeća Europe. U skladu s tim Komisija radi u sljedećim četirima područjima: ustavna pomoć, izbori i referendumima, suradnja s ustavnim sudovima, međunarodne studije (izvještaji i seminari).

²⁴ *Mišljenje Venecijanske komisije o ustavnoj situaciji u BiH i ovlastima Visokog predstavnika*, Sarajevo: Ured Vijeća Europe u BiH, 2005, str. 18.

²⁵ Hidžra (hedžra) (arap. *hiğra – seoba*) Muhamedova je selidba i njegovih sljedbenika iz Meke u Jesrib, kasnije preimenovan u Medinat Al-Nabi (*Poslanikov grad*) ili kraće Medina. Hidžra se događala između mjeseci muharrema i rebiul-ewela 622. godine ili u 13. godini njegova “pozivanja na islam”. Selidba označava prekretnicu u Muhamedovu životu jer je od progonjenoga propovjednika postao društveno-vjerski vođa. Preseljenje je bilo postupno, oko 313 muslimanskih obitelji iselilo se u Medinu tijekom tri mjeseca zbog nemogućnosti ispovijedanja svoje vjere, islama. Posljednji se preselio Muhamed s prijateljem Abu Bakrom, i to upravo u noći u kojoj su Mekanci pokušali atentat na njega. Grad Medina, nakon hidžre, postaje središte Muhamedova djelovanja. Događaj je uzet za početnu točku novog, hidžretskog ili islamskog kalendara.

U svim ustavnim reformama od 1995. do danas Hrvati su u BiH uvijek ponešto izgubili, kroz političke (ne)sporazume (Sarajevski sporazum o Federaciji BiH, Prudski sporazum, Butmirski sporazum), brojne entitetske ustavne reforme, koje neki autori nazivaju “puzajuće ustavne promjene”, kroz tzv. Travanjki paket ustavnih promjena iz 2006. i sl., od kada se bezuspješno želi promijeniti Ustav BiH koji je Aneks 4. Daytonskog sporazuma.²⁶ Cijelo to vrijeme Hrvati BiH žele se izboriti za ustavnu i stvarnu jednakopravnost s drugim dvama konstitutivnim narodima u BiH, predlažu ista rješenja, za sebe i druge. Hrvatski članovi tročlanog Predsjedništva BiH dva su puta smjenjivani pod suspektinim političkim okolnostima iako su izravno i demokratski izabrani,²⁷ smijenjeni su Ante Jelavić²⁸ i Dragan Čović.²⁹ Pored njih dvojice, ostali dužnosnici u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti također su smjenjivani po istom scenariju. U jednom razdoblju montirani politički procesi hrvatskim dužnosnicima bili su gotovo svakodnevnica. Danas, Hrvatima njihove predstavnike biraju drugi, a pri tome sužavaju krug pitanja o kojima oni odlučuju od vitalnog nacionalnog interesa. Nazočna je asimetrična ustavna reforma u entitetima, formula 8-5-3 u vladama entiteta gdje osam ne pripada samo Hrvatima i sl.³⁰

Zbog toga je u organizaciji Hrvatskog društva za znanost i umjetnost iz Sarajeva i Sveučilišta u Mostaru u Neumu od 27. do 28. listopada 2005. održan znanstveni skup “Ustavno-pravni položaj Hrvata u BiH – pravni status jezika, mediji, obrazovanje, kultura”, na kojem je izlagalo više od 30 autora. Skup je završio usvajanjem Deklaracije o ustavno-pravnom položaju Hrvata u Bosni i Hercegovini,³¹ čiji sadržaj obuhvaća ustavno-pravni položaj Hrvata, jezik, medije, obrazovanje i kulturu i koja odražava identitet Hrvata u BiH.

Hrvati u BiH, kao konstitutivan, suveren i jednakopravan narod, u parlamentima i na ustavnim sudovima traže svoja kolektivna prava kao npr. pravo na obrazovanje,³²

²⁶ Usp. Božo Žepić, *Pat pozicija u Bosni i Hercegovini: prilog kritičkom promišljanju stvarnosti i budućnosti*, Mostar: Matica hrvatska Mostar, 2005, str. 87-123.

²⁷ Visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu, Wolfgang Petritsch, 3. ožujka 2001. godine smijenio je Antu Jelavića s funkcije hrvatskog člana Predsjedništva BiH i predsjednika HDZ BiH. Smjena je povedena uz obrazloženje da je ugrozio ustavni poredak FBiH i BiH. Umjesto Jelavića član Predsjedništva BiH iz redova hrvatskog puka postao je Jozo Križanović. Nakon Jelavića, Dragan Čović drugi je član Predsjedništva BiH iz redova hrvatskog puka koji je smijenjen. Smjenu je 29. ožujka 2005. godine obavio Visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu, Paddy Ashdown. Međutim, nije mu izrekao trajnu zabranu budućeg političkog djelovanja, kao što je to bio slučaj s Jelavićem i drugim dužnosnicima. Naime, pored Jelavića, Ivi Andriću Lužanskom, Zdravku Batiniću i Marku Tokiću zabranjeno je javno djelovanje i obnašanje stranačkih dužnosti u budućnosti. Umjesto Čovića član Predsjedništva BiH iz redova hrvatskog puka postao je Ivo Miro Jović.

²⁸ Usp. Ilija Filipović, *Hrvati u daytonskim okovima*, Mostar: Crkva na kamenu, 2011, str. 136.

²⁹ Isto, str. 137-145.

³⁰ Isto, str. 171-183.

³¹ Tekst Deklaracije nalazi se u “Deklaracija o ustavno-pravnom položaju Hrvata u Bosni i Hercegovini”, *Zbornik radova znanstvenog skupa: Ustavno-pravni položaj Hrvata u BiH – pravni status jezika, mediji, obrazovanje, kultura*, (ur. Šimun Musa), Mostar: Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost u Sarajevu – Sveučilište u Mostaru, 2006, str. 420-426.

³² Usp. Ilija Filipović, *Hrvati u daytonskim okovima*, Mostar: Crkva na kamenu, 2011, str. 191-207.

pravo na medije i uspostavu RTV kanala na hrvatskom jeziku,³³ diskriminirajući Statut grada Mostara.³⁴ Posebno boli Hrvate gdje tri hrvatska glasa vrijede kao jedan bošnjački, i dr., a sve su to pitanja od vitalnog hrvatskog interesa.³⁵

U svim ustavnim reformama od 1995. do danas Hrvati u BiH željeli su dati svoj konstruktivan doprinos. Tako je u organizaciji Hrvatske zajednice Herceg-Bosna u Mostaru 24. siječnja 2011. održan okrugli stol pod nazivom "U susret ustavnim promjenama" na kojem su znanstvenici, predstavnici hrvatskog naroda, izložili neke modalitete mogućih ustavnih promjena u BiH.³⁶

Nakon što su Hrvati nametnuli hrvatsko pitanje, domaćoj i međunarodnoj javnosti, iz Strasbourga je 22. prosinca 2009. došla presuda Europskog suda za ljudska prava u predmetu Sejdić-Finci³⁷ koja zahtijeva ustavnu reformu cijele BiH prema građanskom modelu, a koja se temelji na Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda iz 1950.³⁸ Pojednostavljeno rečeno, ova presuda zahtijeva omogućavanje izbora predstavnika nacionalnih manjina i ostalih građana u tročlano Predsjedništvo BiH, članove Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH i dr., a to sve u vrijeme kada se jednom konstitutivnom narodu, Hrvatima, onemogućuje takav izbor. Provedba ove presude, kao i drugi ključni uvjeti, bit će uvjet BiH na njezinu europskom putu. Međutim, danas u BiH nema spremnosti za takvo što kod političkih elita, odnosno partnera u vlasti.

Kako je supra navedeno, BiH je do sada imala tri bezuspješna pokušaja ustavnih promjena, prvi je pokušaj poznati Travanjski paket, drugi je Prudski sporazum, a treći su Butmirski proces (razgovori).

Ustavni amandmani na Ustav BiH, tzv. Travanjski paket, produkt je političkog pritiska administracije SAD-a i Europske unije, koji 26. travnja 2006. godine nije usvojen na sjednici Zastupničkog doma Parlamentarne skupštine BiH. Naime, njegovo usvajanje

³³ Usp. Ilija Filipović, *Hrvati u daytonskim okovima*, Mostar: Crkva na kamenu, 2011, str. 311-316.

³⁴ Isto, str. 344-347.

³⁵ Usp. Mile Lasić, "Suverenitet (konstitutivnih) naroda i Ustav Bosne i Hercegovine", *Zbornik radova znanstvenog skupa: Daytonski ustav i vitalni nacionalni interesi, Zbornik radova znanstvenog skupa: Daytonsko-pariški mirovni sporazum: deset godina poslije – stanje i perspektive*, (ur. Nevenko Herceg), Mostar: Organizacijski odbor za obilježavanje desete obljetnice Daytonsko-pariškog mirovnog sporazuma, 2005, str. 33-51; Ilija Filipović, *Hrvati u daytonskim okovima*, Mostar: Crkva na kamenu, 2011, str. 84-93.

³⁶ Usp. Zbornik radova Okruglog stola, U susret ustavnim promjenama, Mostar, 24. siječnja 2011.

³⁷ Usp. Europski sud za ljudska prava, Veliko vijeće, Presuda na aplikacije br. 27996/2006. i 3486/2006., Strasbourg, 22. prosinca 2009. U predmetu Sejdić i Finci protiv BiH postupak je pokrenut s dvjema aplikacijama (br. 27996/2006. i 34836/2006.), koje su 3. lipnja i 18. kolovoza 2006. godine, u skladu s odredbama članka Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda Europskom sudu za ljudska prava, podnijela dva državljanina BiH, Dervo Sejdić i Jakub Finci (aplikanti). Aplikanti su se žalili da im je onemogućeno da se kandidiraju na izborima za Dom naroda i Predsjedništvo BiH zbog njihova romskog (Sejdić) i židovskog (Finci) podrijetla.

³⁸ Odredbe ove Konvencije u BiH imaju status ustavnih odredbi jer su dodatak Ustava BiH i Ustava Federacije BiH, dok su njezine odredbe preuzete i u Ustavu Republike Srpske. Inače ovu Europsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda iz 1950. (EHCR) neki autori smatraju toliko važnom da je nazivaju i *de facto* ustavom Europske unije (EU), odnosno najvažnijim pravnom temeljem europskih integracija.

podržalo je 26 zastupnika od 42, nedostajala su dva glasa za 2/3 većinu.³⁹ Amandmane su podržali predstavnici najvažnijih političkih stranaka, osim bošnjačke Stranke za Bosnu i Hercegovinu (SBiH) i nekolicina hrvatskih predstavnika, koji su nakon toga revoltirani istupili iz HDZ-a i osnovali novu hrvatsku stranku Hrvatsku demokratsku zajednicu 1990 (HDZ 1990.) na čelu s dr. Božom Ljubićem. U Travanjskom paketu ustavnih promjena bile su značajne dvije skupine pitanja, podjela nadležnosti i organizacija i funkcioniranje institucija BiH. Pored postojećih državnih nadležnosti, BiH je trebala dobiti isključivu nadležnost za obranu i sigurnost, te za Sud i Tužiteljstvo BiH. Pored toga, Travanjskim paketom predviđene su i zajedničke nadležnosti entiteta i države: fiskalni (porezni) sustav, izborni proces, sudstvo, poljoprivreda, znanost i tehnologija, ekologija i lokalna samouprava. Institucionalne promjene odnosile su se na Parlamentarne skupštine, Predsjedništvo BiH te u manjoj mjeri na Vijeće ministara. Parlamentarna skupština trebala je dobiti duplo veći Zastupnički dom (87 umjesto 42 zastupnika), koji bi zajedno s Domom naroda ravnopravno usvajao ustavne amandmane, te birao članove Predsjedništva BiH. Naime, ova dva doma u zakonodavnom procesu nisu ravnopravni, jer je Dom naroda, za razliku od aktualnog stanja, trebao imati isključivo ulogu tijela za zaštitu vitalnih nacionalnih interesa. Na drugoj strani, za razliku od postojećeg stanja, Predsjedništvo se trebalo sastojati od predsjednika BiH i njegovih dvaju zamjenika, a pri čemu je njegova nadležnost trebala biti daleko veća od ceremonijalne. Nadalje, Travanjski paket ustavnih promjena predvidio je ukidanje diskriminiranih odredbi Ustava BiH, prema kojima se u Predsjedništvo BiH i Dom naroda mogu birati samo Srbi iz RS-a, a Hrvati i Bošnjaci samo iz FBiH. Međutim, diskriminacija manjina i etnički nedeklariranih građana ostala bi zadržana.⁴⁰

Prudski su sporazum⁴¹ 8. studenoga 2008. god. u Prudu potpisali predstavnici triju najvećih nacionalnih bosansko-hercegovačkih stranaka. U ime Hrvata potpisao ga je Dragan Čović, predsjednik Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), u ime Srba Milorad Dodik, predsjednik Saveza nezavisnih socijaldemokrata (SNSD) i u ime Bošnjaka Sulejman Tihić, predsjednik Stranke demokratske akcije (SDA). Sporazumom su dogovorene reforme Ustava BiH, usuglašena su stajališta oko državne imovine, dogovoreno je modalitet popisa pučanstva, dogovorena je rekonstrukcija Vijeća ministara i dogovoreno je rješavanje pravnog statusa Distrikta Brčko. U pogledu ustavnih reformi dogovoreno je sljedeće: usklađivanje Ustava BiH s Europskom konvencijom o temeljnim ljudskim pravima i slobodama, nadležnosti države, funkcionalnije institucije BiH, teritorijalna organizacija – središnji nivo vlasti. Nacionalni su se predstavnici suglasili da se Ustav mijenja kroz amandmansko djelovanje na postojeći ustavni tekst, a pri tome će biti ko-

³⁹ Usp. Maša Alijević, "Ustav Bosne i Hercegovine (1995.-2010.) s posebnim osvrtom na ustavnu reformu", *Zbornik radova sa znanstvenog skupa: Ustavno-pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910.-2010.)*, Tuzla: Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli, 2011, str. 434.

⁴⁰ Usp. Enes Hadžiefendić i Sulejman Hasanović (priredili), *Opći izbori 2010. – Statistika općih izbora*, Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2011, str. 62-64.

⁴¹ Prud je selo u sastavu Općine Odžak, koja se administrativno nalazi u sastavu Županije Posavske u Federaciji BiH, a prije Domovinskog rata u BiH nalazilo se u sklopu Općine Bosanski Šamac. Zemljopisno promatrano, Prud se nalazi na samom ušću rijeke Bosne u rijeku Savu, 15 je km udaljen od središta Općine Odžaka, a 3 km od Bosanskog Šamca.

rištena stručna pomoć međunarodnih institucija. U pogledu državne imovine, stranke su se suglasile da se pitanje državne imovine riješi na taj način što će u vlasništvu ostati uknjižena nepokretna imovina potrebna za rad državnih institucija, uključujući tu i perspektivnu nepokretnu i pokretnu vojnu imovinu. Ostala imovina, kao i neperspektivna vojna imovina, pripala bi entitetima, odnosno županijama (kantonima) i općinama, sukladno potrebama entitetskih, kantonalnih i općinskih institucija. Ukoliko dio nepokretne vojne imovine u budućnosti ne bude bio potreban oružanim snagama, odnosno vojnim institucijama BiH, ta imovina prelazi na entitete, na čijem se prostoru nalaze. U svezi s popisom pučanstva dogovoreno je donošenje Zakona o popisu stanovništva na razini BiH koji će biti održan 2011. godine, te da taj popis sadrži sve neophodne elemente prema EUROSTATU, uključujući i pokazatelje etničke, vjerske i jezične pripadnosti, pod uvjetom da popis stanovništva iz 1991. godine bude i dalje osnova za nacionalnu zastupljenost u svim državnim, entitetskim, županijskim (kantonalnim) i općinskim institucijama, zaključno do 2014. godine. U pogledu pravnog statusa Distrikta Brčko dogovoreno je da se on uredi Ustavnim zakonom, ali s ustavnom (2/3) većinom. Nacionalni su predstavnici dogovorili potrebu rekonstrukcije Vijeća ministara, a o čemu će biti detaljnije dogovoreno u budućim nacionalnim pregovorima (dogovorima).⁴²

Među navedenim trima pokušajima ustavnih promjena Butmirski su razgovori možda najvažniji i najkonkretniji. Razgovori su vođeni u dvama navratima, 9. i 20. listopada 2009. godine u vojnoj bazi EUFOR-a u Butmiru, naselju u sklopu sarajevske Općine Ilidža. Butmirski razgovori vođeni su pod političkim okriljem SAD-a i Europske unije, gdje su najznačajnije političke lidere triju nacionalnih političkih elita pozvali Carl Bild (švedski ministar vanjskih poslova i predsjedavajući Vijeća Europske unije), Olli Rehn (povjerenik Europske komisije za proširenje EU), James Steinberg (zamjenik državne tajnice SAD-a, Hillary Clinton). Povod sazivanju razgovora bila je zaoštrena politička situacija u BiH, naročito na relaciji premijera RS-a, Milorada Dodika, i visokog povjerenika međunarodne zajednice za BiH, Valentina Inzko. Američki i europski diplomati predstavili su paket prijedloga za promjenu Ustava BiH, koji je podijeljen na nekoliko cjelina. Dosadašnje prenesene nadležnosti trebale su biti unesene u Ustav BiH, npr. obrana, te je država, kao što je to bilo predviđeno Travanjskim paketom ustavnih promjena, trebala dobiti dodatne nadležnosti koje bi obligatno dijelila s entitetima. Nadalje, Dom naroda trebao je u budućnosti odlučivati samo o pitanjima od vitalnog nacionalnog interesa, pri čemu je rok za prigovore limitiran na 15 dana. Članovi Doma naroda u budućnosti bi trebali biti birani iz Zastupničkog doma, a ne iz entitetskih parlamenata, kao što je to sada slučaj. Broj zastupnika u budućem Zastupničkom domu trebao bi narasti sa sadašnja 42 na 87, jer on postaje dominantniji dom u Parlamentu BiH. Uloga Predsjedništva BiH u budućnosti bi trebala biti svedena na reprezentativnu ulogu, a bila bi birana od strane Parlamenta BiH. Međutim, predloženi paket ustavnih promjena poznat pod nazivom "Mali Dayton" doživio je politički fijasko jer su ga predstavnici svih političkih stranaka osim bošnjačkog SDA odbili. Po svom ustavno-pravnom karakteru, Butmirski je proces bio vrlo sličan Travanjskom paketu ustavnih promjena, nakon nje-

⁴² Usp. Enes Hadžiefendić i Sulejman Hasanović (priredili), *Opći izbori 2010. – Statistika općih izbora*, Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2011, str. 64-68.

gove su propasti u BiH do daljnega ostala tri koncepta ustavnih promjena, odnosno državnog ustrojstva, hrvatski, bošnjački i srpski.⁴³

Europske i euroatlanske integracije pred BiH stavljaju one izazove koje je Europska unija imala u procesu svog nastajanja u posljednjih 60 i više godina. EU je jedino moguć uz uvažavanje multikulturalnosti, uvažavanje drugoga i drukčijega. Ona je bogatstvo u različitosti i polazi od onog što je zajedničko svima i što spaja, a ne od onog što razdvaja. Multikulturalnost danas u EU uz izazove ima i svoje krize (Belgija, Španjolska, Francuska, Njemačka, Škotska i dr.). Sve to, uz neusvajanje Ustava EU, danas identitet EU čini još uvijek neprepoznatljivim. Zato je, na današnjem stupnju europskih integracija, konsenzus u odlučivanju jedino moguć model u odlučivanju između europskih nacija (država). To se zorno vidi na primjeru (ne)usvajanja Ustava EU, odnosima Slovenije i Hrvatske, pristupu Makedonije NATO-u i dr. Usvajanjem Ustava EU konsenzus u odlučivanju bio bi postupno zamijenjen uvođenjem većinskog principa u odlučivanju.

Neravnopravnost na državnoj, entitetskoj i lokalnoj razini vlasti

U BiH je prisutna neravnopravnost Hrvatskog naroda na državnoj, entitetskoj i lokalnoj razini, gdje postoje brojni primjeri, a najeklatantniji su primjeri izbor Željka Komšića za člana Predsjedništva BiH, Živka Budimira za predsjednika FBiH, Emila Vlajkija za potpredsjednika RS-a. Na drugoj strani, brojni su primjeri nepoštivanja volje Hrvata kao većinskog naroda na lokalnoj razini, a najeklatantniji je primjer položaja Mostara gdje hrvatski nacionalni korpus čini većinu gradskog pučanstva.

Izbor hrvatskih predstavnika na državnoj razini, kao i na razini entiteta u Bosni i Hercegovini, predstavlja demokratski proces samo u formalnom smislu riječi, a u stvarnosti predstavlja svojevrsan oktroj hrvatskom nacionalnom korpusu, koji je protivan njihovim vitalnim nacionalnim interesima. Politički predstavnici bosansko-hercegovačkih Hrvata na najvišim razinama vlasti u BiH na posljednjim općim izborima od 3. listopada 2010. godine, čiji je politički i nacionalni legitimitet vrlo upitan, jesu: Željko Komšić, član Predsjedništva BiH, Živko Budimir, predsjednik Federacije BiH i Emil Vlajki, potpredsjednik RS. U određenim je sredinama identična situacija i na lokalnoj razini vlasti, gdje je participacija Hrvata u vlasti samo formalnog karaktera, a naročito je to slučaj u županijama s većinskim bošnjačkim i srpskim pukom.

Hrvati u BiH nezadovoljni su izborom Željka Komšića (SDP) za člana Predsjedništva BiH iz njihovih redova, koji je to postao s 337 065 glasova ili 60,6%. Svojim legitimnim predstavnikom smatraju Borjanu Krišto (HDZ) koja je osvojila najviše glasova od predstavnika stranaka s hrvatskim nacionalnim predznakom (109 758 ili 19,7%).⁴⁴ Komšićev izbor smatraju produktom majorizacije, koju omogućava Ustav BiH u kojemu nije osigurana puna ustavna i institucionalna jednakost svih triju konstitutivnih naroda. Na

⁴³ Usp. Božo Žepić i Damirka Mihaljević, *Pravni i politički sustav Bosne i Hercegovine*, Mostar: Tkanica d.o.o. Zagreb, 2013, str. 193-201; Ilija Filipović, *Hrvati u daytonskim okovima*, Mostar: Crkva na kamenu, 2011, str. 68-74.

⁴⁴ Usp. Enes Hadžiefendić i Sulejman Hasanović (priredili), *Opći izbori 2010. – Statistika općih izbora*, Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2011, str. 19.

drugoj strani, Izborni zakon BiH⁴⁵ omogućio je zanemarivanje legitimne izborne volje hrvatskog biračkog tijela, zbog čega je došlo do zloupotrebe izbornog procesa i lažnog predstavljanja u ime hrvatskog nacionalnog korpusa. Zbog ustavne i zakonske nedorečenosti, Željko Komšić izabran je bošnjačkim glasovima. Vrlo je lako ovaj podatak matematički dokazati ako se uzme u obzir da je prema posljednjem popisu pučanstva BiH iz 1991. godine u BiH živjelo 760 852 Hrvata, a od kojeg broja su samo 2/3 imale pravo glasa. Na posljednjim izborima Komšić je dobio 337 065 glasova, a svi ostali kandidati iz redova hrvatskog nacionalnog korpusa 219 046 glasova,⁴⁶ što ukupno iznosi 556 111 glasova, a što je više od ukupnog broja Hrvata s pravom glasa u cijeloj BiH. Prema tome, vrlo je lako zaključiti da je Komšić izabran glasovima Bošnjaka, koji su se lažno predstavili i glasali u ime Hrvata.

Nakon posljednjih općih izbora političke stranke nisu bile u mogućnosti sastaviti vladu što je dovelo Federaciju BiH u političku krizu. Nakon političke blokade, SDP, SDA, HSP i Narodna stranka radom za boljitak formirali su politički neprirodnu koaliciju, koju su nazvali Platforma. Koalicijskim je sporazumom Živko Budimir, kao predstavnik HSP-a,⁴⁷ postao predsjednikom Federacije BiH, što je bilo protivno političkoj volji većine hrvatskog korpusa u BiH izraženoj na općim izborima. Unatoč toj činjenici, majorizacijom u oba doma Parlamenta Federacije BiH, 17. ožujka 2011. godine potvrdili su Budimira za predsjednika Federacije BiH.⁴⁸ Zbog toga političkog čina, predstavnici raznih političkih stranaka s hrvatskim predznakom u Federaciji BiH imali su niz primjedaba na provedene izbore. Nakon toga, Središnje je izborno povjerenstvo (SIP) 22. ožujka 2011. godine, postupajući po primljenim prigovorima koji se odnose na održavanje konstituirajuće sjednice Doma naroda Parlamenta Federacije BiH i izbor predsjednika i potpredsjednika Federacije BiH, donijelo Odluku kojom je utvrđeno da izbori za Dom naroda Parlamenta BiH nisu provedeni u svih deset županija u skladu s odredbama Izbornog zakona BiH, te da nisu ispunjeni uvjeti za njegovo konstituiranje. Istovremeno, SIP je donio odluku kojom je utvrđeno da izbor Živka Budimira (HSP) za predsjednika, Mirsada Kebe (SDA) i Svetozara Pudarića (SDP) za potpredsjednike Federacije BiH nije proveden u skladu s Izbornim zakonom BiH i kojom se poništava izbor predsjednika i potpredsjednika Federacije BiH. Donesen je i zaključak kojim se nalaže županijskim zakonodavnim tijelima koja nisu provela izbore za Dom naroda

⁴⁵ Usp. Službeni glasnik BiH, br. 23/2001., 7/2002., 9/2002., 20/2002., 4/2004., 20/2004., 25/2005., 52/2005., 77/2005., 11/2006., 24/2006., 32/2007., 33/2008., 37/2008., i 32/2010.

⁴⁶ Usp. Jakov Gelo (ur.), *Stanovništvo Bosne i Hercegovine – narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995, str. 19.

⁴⁷ Velike nacionalne hrvatske stranke u BiH optužuju HSP da je marionetska stranka u rukama SDP-a i Narodne stranke radom za boljitak, kojima su primarni vlastiti (partikularni) interesi, što je protivno nacionalnim interesima Hrvata. Na drugoj strani, Živka Budimira optužuju za politički pragmatizam, kojemu nisu bitna politička načela Ante Starčevića, već isključio njegov politički habitus, koji je došao do izražaja 7. ožujka 2013. kada je napustio HSP, odnosno 13. travnja iste godine kada je u zgradi Parlamenta FBiH u Sarajevu osnovao Stranku pravde i povjerenja, čiji je glavni osnivač i predsjednik.

⁴⁸ Na općim izborima 2010. godine HSP je u Zastupničkom domu Parlamenta FBiH imao dva zastupnika, a u Domu naroda Parlamenta FBiH samo jednog predstavnika. (Enes Hadžiefendić i Sulejman Hasanović (priredili), *Opći izbori 2010. – Statistika općih izbora*, Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2011, str. 8-10, str. 18-20, 25).

Parlamenta Federacije BiH da to odmah urade. Međutim, u Sarajevu je 27. ožujka 2011. godine Valentin Inzko, visoki predstavnik međunarodne zajednice u BiH donio Nalog kojim se privremeno suspendiraju određene odluke Centralnog izbornog povjerenstva Bosne i Hercegovine donesene na njegovoj 21. sjednici, održanoj 24. ožujka 2011. godine, kao i svi postupci u svezi s prethodno navedenim odlukama. Svoj je nalog Inzko pravdao da je ovim političko-pravnim činom izbjegao kolaps funkcioniranja Federacije BiH, te kako bi ustavni sud tog entiteta mogao odlučiti o zakonitosti konstituiranja Doma naroda u nepotpunom sastavu, odnosno izboru Živka Budimira za predsjednika entiteta kao i dvojice njegovih zamjenika.⁴⁹

Na entitetskoj razini, izbor Emila Vlajkija za potpredsjednika RS-a drugi je primjer majorizacije na štetu hrvatskog nacionalnog korpusa u BiH. Naime, Vlajki je samo biološki Hrvat, a u političkom smislu poznat je po ekstremnim velikosrpskim stavovima, bio je govorljivi pobornik Miloševićeva režima i velikosrpske agresije na Republiku Hrvatsku i Republiku Bosnu i Hercegovinu. On je na posljednjim općim izborima u BiH, kao politička marioneta Milorada Dodika, izabran za potpredsjednika Republike Srpske. Predizbornu koaliciju činili su Savez nezavisnih socijaldemokrata (SNSD), Stranka demokratske akcije (SDA) i Narodna demokratska stranka (NDS). Za predsjednika je izabran Dodik (SNSD) s 319 618 glasova ili 50,2%, a potpredsjednik Enes Suljkanović (SDA) s 15 425 glasova ili 2,44% i Emil Vlajki (NDS) sa 6101 glasova ili 0,96%.⁵⁰ Međutim, Vlajki kao formalni predstavnik hrvatskog puka ne promiče hrvatske interese i povratak Hrvata u RS, njegovi javni nastupi usmjereni su na provociranje sukoba i potkopavanje rekonzilijantnih napora Hrvata i banjalučkog biskupa Franje Komarice prema stvaranju međusobnog povjerenja naroda na području RS-a, odnosno cijele BiH.

Bezbroj je primjera neravnopravnosti Hrvata u odnosu na druga dva konstitutivna naroda, na lokalnoj razini u BiH. Međutim, najdrastičniji je primjer grada Mostara, najvećeg grada u BiH s većinskim hrvatskim pukom. Paddy Ashdown, Visoki predstavnik međunarodne zajednice u BiH, 28. siječnja 2004. godine donio je Odluku kojom se proglašava Statut Grada Mostara,⁵¹ kojim je nametnuo poseban status Grada Mostara u odnosu na druge bosanskohercegovačke gradove. Prema odredbama novog, nametnutog Statuta Grada Mostara,⁵² koji je stupio na snagu 15. ožujka 2004. godine, u Grad-

⁴⁹ Usp. Ured visokog predstavnika: Odluke visokog predstavnika, www.ohr.int/?lang=bs (25. svibnja 2013.)

⁵⁰ Usp. Enes Hadžiefendić i Sulejman Hasanović (priredili), *Opći izbori 2010. – Statistika općih izbora*, Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2011, str. 34.

⁵¹ Usp. Službeni glasnik grada Mostara, br. 4/2004.

⁵² Nedostaci su Ashdownova Statuta Grada Mostara brojni, a najvažniji su da ni jedan grad ili općina u BiH tako nisu uređeni kao Mostar i njegovo uređenje predstavlja pravni izuzetak; nametnutim Statutom propisano je čak i to koliko jedan narod može imati najviše i najmanje vijećnika/nacionalne kvote; jedino se gradonačelnik Mostara ne bira izravno na izborima kao u ostalim općinama nego iz reda vijećnika; za Gradsko vijeće Grada Mostara postoje dvije liste, gradska i lista gradskih područja, a koje su granice bivših općina, tako da u jednom području za mandat u vijeću treba 1000, a u drugom 10 000 glasova; isti broj vijećnika daje gradsko područje (Jugozapad) s 40 000 i ono sa 6000 stanovnika (Jugoistok); građani bivše Središnje zone diskriminirani su jer ne mogu glasovati na listi za gradska područja niti biti birani već isključivo na zajedničku gradsku listu; u Gradskom vijeću postoje klubovi stranaka i naroda, tako da vijeće funkcionira kao dvodomni parlament, što nigdje nije slučaj u jedinicama lokalne samouprave.

skom vijeću grada Mostara od 35 članova ni jedan narod ne može imati većinu, iako su Hrvati većinski u gradu. Primjera radi, jedna hrvatska izborna jedinica, koja može imati četiri puta više birača nego bošnjačka, jednako ima u Vijeću tri predstavnika kao i manja izborna jedinica. Izbor gradonačelnika postao je dugotrajan proces, Gradskom vijeću obično treba godina i više dana da ga izabere. Prema svome pravnom i demokratskom karakteru Ashdownov je Statut Grada Mostara nedemokratski i segregacijski, u suprotnosti s Europskom poveljom o lokalnoj samoupravi, on je postao novi izvor stalnih političkih sukoba i kriza, naročito između dviju najvećih nacionalnih stranaka, HDZ-a i SDA.⁵³

U budućim ustavnim promjenama u BiH Hrvati žele sačuvati svoj identitet što će postići kroz punu ustavnu i stvarnu, institucionalnu i teritorijalnu jednakopravnost s drugim dvama konstitutivnim narodima, nacionalnim manjinama i ostalim građanima u BiH. Pri tome, i u BiH se mogu primijeniti, i za BiH moraju vrijediti ista ona europska načela, standardi i vrijednosti, na kojima počiva moderna EU, a to je očuvanje i uvažavanje multikulturalnosti BiH za multikulturalnu EU, na čemu se gradi identitet Europske unije.⁵⁴

Zaključak

BiH je uistinu multikulturalno, multikonfesionalno, multijezično, multietničko (multinacionalno) društvo, ali u kojemu demokratski standardi ne vrijede jednako za sve narode, naročito je to izraženo kod Hrvata, konstitutivnog i trećeg naroda prema brojnosti. Upravo su razvijeni demokratski standardi polazna premisa za prijem u punopravno članstvo Europske unije, kao nadnacionalne zajednice ravnopravnih država. Tijekom rata (1992.–1995.) i raspada SFRJ multietničnost je posebno bila stavljena na kušnju i preživjela. BiH je danas tipično podijeljeno društvo, za koje neki autori kažu da je toliko podijeljeno da je zrelo za tri nacionalne države. Zato BiH danas funkcionira uz potporu međunarodne zajednice posredstvom institucije Visokog predstavnika za BiH, i na temelju Daytonskog sporazuma iz 1995., čime je, pravno gledano, BiH pod skrbništvom UN-a.

Koncept se državnog uređenja BiH od 1995. temelji na nacionalnom konceptu, koji takav svoj ustavni razvitak zadržava do 2005. godine, a od kada se želi postupno uvesti građanski koncept, koji nije primjeren multietničkim državama i društvima. Tako je BiH u svojoj osnovi koncipirana kao država dvaju entiteta za tri konstitutivna naroda. Venecijansko povjerenstvo za dvoentitetsku strukturu BiH donijelo je zaključak da je neracionalna i neefikasna.

Postojećim državnim uređenjem BiH je nesposobna za europske i euroatlantske integracije (asocijacije) i zato se već deset godina želi promijeniti njezino državno uređenje, kako bi BiH iz statusa "potencijalnog kandidata" prešla u zemlju "kandidata" za pristup EU.

⁵³ Usp. Božo Žepić, *Pat pozicija u Bosni i Hercegovini: prilog kritičkom promišljanju stvarnosti i budućnosti*, Mostar: Matica hrvatska Mostar, 2005, str. 217-231.

⁵⁴ Usp. Božo Žepić, *Enigma Bosna i Hercegovina*, Mostar: Matica hrvatska Mostar, 2002, str. 87-95.

U svim ustavnim reformama od 1995., tijekom političkih (ne)sporazuma (Sarajevski, Prudski, Butmirski), tzv. puzajućih ustavnih promjena, hrvatski je narod kontinuirano gubio u odnosu na druga dva većinska naroda.

Razne politike koje idu na razbijanje BiH i pripajanje drugim državama, kao i one koje ju zamišljaju kao državu samo jednog naroda, neprihvatljive su budući da u biti dugoročno rade protiv svih bosanskohercegovačkih državljana, odnosno građana.

U ovom političkom kontekstu u BiH, gdje Srbi imaju RS, a Bošnjaci upravljaju drugim entitetom (FBiH), onda i Hrvatima treba dati federalnu jedinicu. Hrvatska federalna jedinica trebala bi obuhvaćati općine od Posavine, srednje Bosne do Neuma, bez obzira na diskontinuitet teritorija. U novoformiranoj federalnoj jedinici Hrvati bi mogli u punoj mjeri ostvarivati svoja demokratska prava, sve drugo vodi u politički kaos s tendencijom iseljavanja Hrvata u matičnu domovinu i na Zapad.

LITERATURA

- Ademović, Nedim, Marko, Joseph i Marković, Goran, *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Konrad Adenauer Stiftung, 2012.
- Alijević, Maša, "Ustav Bosne i Hercegovine (1995.–2010.) s posebnim osvrtom na ustavnu reformu", *Zbornik radova sa znanstvenog skupa: Ustavno-pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910.-2010.)*, Tuzla: Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli, 2011.
- Amandman I. na Ustav BiH, Službeni glasnik BiH, br. 25/2009.
- Brekalo, Miljenko, *Suverenitet Republike Hrvatske*, Osijek: Svjetla grada d.o.o., 2009.
- "Deklaracija o ustavno-pravnom položaju Hrvata u Bosni i Hercegovini", *Zbornik radova znanstvenog skupa: Ustavno-pravni položaj Hrvata u BiH – pravni status jezika, mediji, obrazovanje, kultura*, (ur. Musa, Šimun), Mostar: Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost u Sarajevu – Sveučilište u Mostaru, 2006.
- Deutsch, Wolfgang Karl, *Nationenbildung, Nationalstaat, Integration*, Düsseldorf: Bertelsmann, 1972.
- Donat, Branimir (ur.), *Filozofijski rječnik*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- Filipović, Ilija, *Hrvati u daytonskim okovima*, Mostar: Crkva na kamenu, 2011.
- Gelo, Jakov (ur.), *Stanovništvo Bosne i Hercegovine – narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995, str. 19.
- Hadžiefendić, Enes i Hasanović, Sulejman (priredili), *Opći izbori 2010. – Statistika općih izbora*, Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2011.
- Heckmann, Friedrich, *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation: Soziologie inter-ethnischer Beziehungen*, Stuttgart: Ferninadn Enke Verlag, 1992.
- Lasić, Mile, "Suverenitet (konstitutivnih) naroda i Ustav Bosne i Hercegovine", *Zbornik radova znanstvenog skupa: Daytonski ustav i vitalni nacionalni interesi, Zbornik radova znanstvenog skupa: Daytonsko-pariški mirovni sporazum: deset godina poslije – stanje i perspektive*, (ur. Herceg, Nevenko), Mostar: Organizacijski odbor za obilježavanje desete obljetnice Daytonsko-pariškog mirovnog sporazuma, 2005.
- Miljko, Zvonko, *Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006.

- Mišljenje Venecijanske komisije o ustavnoj situaciji u BiH i ovlastima Visokog predstavnika*, Sarajevo: Ured Vijeća Europe u BiH, 2005, str. 18.
- Mock, Alois, *Dossier Balkan i Hrvatska: ratna agresija u bivšoj Jugoslaviji: perspektive za budućnost*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Hrvatski institut za povijest, 1998.
- Nick, Stanko, *Diplomatski leksikon*, Zagreb: Barbat, 1999.
- Ured visokog predstavnika: Odluke visokog predstavnika, www.ohr.int/?lang=bs (25. svibnja 2013.)
- Pezo, Vladimir (ur.), *Pravni leksikon*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2007.
- Presuda na aplikacije br. 27996/2006. i 3486/2006. Europskog suda za ljudska prava, Strasbourg, 22. prosinca 2009. u predmetu Sejdić i Finčević protiv BiH.
- Službeni glasnik BiH, br. 23/2001., 7/2002., 9/2002., 20/2002., 4/2004., 20/2004., 25/2005., 52/2005., 77/2005., 11/2006., 24/2006., 32/2007., 33/2008., 3772008., i 32/2010.
- Statut Brčko distrikta Bosne i Hercegovine – prečišćeni tekst, Službeni glasnik BiH, br. 36/2010. i Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 2/2010.
- Statut Grada Mostara, Službeni glasnik grada Mostara, br. 4/2004.
- Steiner, Christian i Ademović, Nedim, *Ustav Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Konrad Adenauer Stiftung, 2010.
- Tadić, Marko, "Politička budućnost Hrvata u Bosni i Hercegovini", *Znanstveni skup: Pitanje iz Mostara*, Mostar: Matica hrvatska Mostar.
- Zbornik radova Okruglog stola, U susret ustavnim promjenama, Mostar, 24. siječnja 2011.
- Žepić, Božo, *Enigma Bosna i Hercegovina*, Mostar: Matica hrvatska Mostar, 2002.
- Žepić, Božo, *Neodrživost postojećeg i dvojbenost budućeg modela državno-pravnog uređenja Bosne i Hercegovine, Daytonsko-pariški mirovni sporazum: deset godina poslije – stanje i perspektive*, Mostar: Organizacijski odbor za obilježavanje desete obljetnice Daytonsko-pariškog mirovnog sporazuma, 2005.
- Žepić, Božo, *Pat pozicija u Bosni i Hercegovini: prilog kritičkom promišljanju stvarnosti i budućnosti*, Mostar: Matica hrvatska Mostar, 2005.
- Žepić, Božo, *Sociologija*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2007.
- Žepić, Božo i Mihaljević, Damirka, *Pravni i politički sustav Bosne i Hercegovine*, Mostar: Tkanica d.o.o. Zagreb, 2013.

THE CONSTRUCTIONS OF A “MULTICULTURAL IDENTITY” OF THE EUROPEAN UNION – A VIEW FROM BOSNIA-HERZEGOVINA

Abstract

The article's topic is social multiculturalism, national identity, and especially multiculturalism of Bosnia-Herzegovina. Recently, the very notion of “multi culti” has been used for the societies wherein such multiculturalism is pronounced in numerous aspects, e.g., for a Bosnian-Herzegovinian society. Bosnia-Herzegovina represents a pluralist and divided society, also considered to be the most deeply divided European state by some authors. Due to its multinational and multi-confessional structure, the Bosnian-Herzegovinian society is deeply divided and conflictual, so that the issue of how to settle a democratic state that would appease both the national (special) and civic (unitarian) elements is its basic constitutional problem. Therefore, the notion of a consociate democracy is also related to Bosnia-Herzegovina, in addition to an indirect one.

Keywords: multicultural, multiconfessional, multilingualistic, multiethnic, (multinational) society

Sandra Cvikić, M. s., Professional Assistant
Ivo Pilar Institute of Social Sciences, Zagreb
Regional Center Vukovar

prof. Dražen Živić, Ph. D., Research Advisor
Ivo Pilar Institute of Social Sciences, Zagreb
Regional Center Vukovar

SOCIAL CONSTRUCTION, DECONSTRUCTED REALITY AND DEMOGRAPHY OF THE CROATIAN EUROPEAN INTEGRATION PROCESS

Izvorni znanstveni rad

UDK: 327.39(497.5:4-67 EU)(063)=111

316.42.063.3(497.5:4-67 EU)(063)=111

In the aftermath of the Croatian *Homeland War* and *Peaceful Integration Process* it is difficult to conceptualize socially constructed forms of reality as an integral part of the EU accession process in Croatia. In this paper, the reality of Croatian European integration process is deconstructed against the background of socially constructed EU policies and demography in order to develop conceptual tools, which enables one to better understand the EU accession framework for Croatia. It is argued that the socially constructed forms of reality and demography developed through various EU policy papers and integration framework for Croatia diverge from the “true” reality of the post-communist transition and accession process. The analysis of official EU integration framework, policy papers and NUTS regional classification related to Croatia’s accession indicate a deep gap between what was socially constructed and what is the reality of the integration process. Issues and controversies related to the social construction, deconstructed reality and demography of the Croatian European integration process are, therefore, discussed to the extent to which methodological rigor allows for critical theory to sustain the argued scientific debate.

Keywords: social construction, deconstructed reality, conceptual tools, demography, NUTS regional classification, Croatian European integration process

Introduction

The Republic of Croatia has first established formal relations with the EU after its international recognition (January 15, 1992) and continued with its development during the Homeland War and Peaceful Reintegration Process of Eastern Slavonia. Namely, when introduced, the *two tier policy* based on a combination of integration into EU structures and cooperation at the SEE level has become functional EU strategy which resulted in the Stability Pact (SP).¹ The EU initiatives were very well received by the SEE

¹ “The Stability Pact for South Eastern Europe was launched in 1999 as the first comprehensive conflict prevention strategy of the international community, aimed at strengthening the efforts of the countries of

countries and Croatia perceived it as an opportunity to strengthen its political links with the West and attract financial means and instruments to implement necessary reforms and post-war reconstruction. Therefore, the unified approach and financial support of the wide coalition of international foreign investors, donor governments and organization lead by the EU institutions has ensured through bilateral instruments a blueprint for interdependent growth and generation of political stability of Croatia. As Bechev (2006) notes the perception about the level of EU involvement mattered as much as the financial contribution they made to the countries of the SEE. Namely, under the OSCE umbrella the SP was used as an instrument according to which SEE governments could measure not only financial inflows into their countries, but more importantly, how much their political and economic ties with the EU have progressed. Therefore, the regional cooperation was considered by Croatia as a step closer towards EU membership and further advancement of its integration process. With the framework document adopted in Sarajevo a particular progress in developing regional cooperation became important element of Croatia's evaluation of its merits for membership perspective. However, the Stability Pact for South Eastern Europe as an institution of key importance for the SEE states, underlined Croatia's eagerness to show that it is eligible for membership on the basis of its commitment to EU values.²

The EU has established deeper contractual relations with the individual SEE states based on the principle of conditionality through agreements under Stabilization and Association Process (SAP). It has offered to the states like Croatia that fall into the SAP ambit *association deals* as a reward for their individual democratic and market reforms, and it further opened the EU markets to their products. Political message sent to the SAP countries through the EU policies relates to the fact that they will not be left out of the enlargement process and, a coherent set of policies for the whole region was developed with a strong emphasis on regional cooperation and readiness to engage in bilateral and multilateral cooperative schemes as conditionality to obtain associate status with the EU.³ However, it is important to note that commitment to the EU integration process and regional cooperation agenda meant something different for Croatia than for the rest of the Western Balkan states, as they were indeed treated differently by the EU. The security issue was not number one on the priority agenda for Croatia, and its reform minded government on the SAP meeting in Zagreb,⁴ has confirmed Croatia's pledge to the democracy and market economy reforms and adjustments that should bring it closer to the EU. Full integration and membership status has become Croatia's national goal for their reform minded government. Namely, the Zagreb Sum-

South Eastern Europe in fostering peace, democracy, respect for human rights and economic prosperity. The Stability Pact provided a framework to stimulate regional co-operation and expedite integration into European and Euro-Atlantic structures", <http://www.stabilitypact.org> (accessed on March 7, 2013).

² Charter of Stability and Good Neighborly Relations, Stability and Security in South East Europe, February 2000.

³ One of the key SAP instruments at the beginning of the Croatia's integration process was the Community Assistance for Reconstruction, Development and Stability (CARDS) Programme. Later as Croatia progressed with the EU accession the new instrument was developed called Instrument for Pre-Accession (IPA).

⁴ Zagreb Summit (November 24, 200) marked the beginning of the negotiations regarding SAA.

mit pronounced belief that the deepening of the regional cooperation goes parallel with rapprochement to the EU and, SAP already in 2001 resulted in contractual agreements between the EU and Macedonia and Croatia on individual bases.⁵ Croatia was deemed sufficiently advanced in terms of democratization and economic reform, and the agreement contained clauses whereby Croatia was required to conclude in the following two years FTA with the rest of the SAP states. Therefore, the one can conclude that the SAP has become leading EU strategy towards the SEE countries when it comes to conditionality fulfillment and integration in the area of regional policy implementation. Thus, regional integration agenda as opposed to regional cooperation has become a mandatory political issue for Croatia (Article 12)⁶ and following the EC's positive assessment, the December 2004 Brussels Council declared Croatia a Candidate Country and resolved to commence membership negotiations in October 2005 together with the screening process, which culminated with the formal opening of the accession negotiation along with Turkey. Since then, Croatia has finished accession negotiations on June 30, 2011, and on December 9, 2011 signed the Treaty of Accession with the prospect of becoming the 28th member state⁷ of the EU on July 1, 2013 pending the ratification process completion.⁸

Debating the Theoretical Framework

When first introduced by Peter L. Berger and Thomas Luckmann in their book⁹ published in 1966, social constructionism as a theory has opened a new venue of social inquiry and ways to understand modern societies. The term *social construction* was introduced into the social sciences and since then it helps to understand, to a great extent, the complexity of institutionalization process in modern society. Since the meaning is embedded in society and is attributed by its social actors, people's conception of their reality is inseparably intertwined and connected to the institutional fabric of modern society. Therefore, according to Berger and Luckmann, reality is socially constructed. Namely, due to the fact that individual and group social interaction in the society and its systems create mental representations and concepts of their actions, the reciprocal interaction enables integration of those mental representations and concepts into the habitual roles played by social actors, and in doing so, they become embedded into the institutionalized society.¹⁰

⁵ Stabilisation and Association Agreements was signed with Croatia on March 14, 2001.

⁶ ... provides cooperation in terms of labor and capital mobility, reciprocal rights of business establishment, liberalization of the trade services.

⁷ A referendum on EU accession was held in Croatia on January 22, 2012, with 66, 27% voters supporting Croatia's accession to the EU, <http://www.delhrv.ec.europa.eu/?lang=en&content=62> (accessed on March 7, 2013).

⁸ By the parliaments of all 27 EU member states.

⁹ Peter L. Berger and Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality*, US: Anchor Books, 1966.

¹⁰ Integral elements of the institutionalized society are history and control. (Peter L. Berger and Thomas Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje. Rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb: Naprijed, 1992, p. 76).

The intersubjectivity of every day social life¹¹ in modern society is grounded in social stock of knowledge¹² and is structured by institutions, therefore, creating objective reality operated through functional signs and language.¹³ Society as objective reality is made of institutionalized social processes that are in return created by habitualization and customs agreed upon by society members. Objective social worlds passed on to each new generation through institutionalization, further on ensure the stable underlying logic of modern societies where symbolic universes legitimize the creation of institutional structures. Maintenance of objective social worlds legitimized by the symbolic universes of beliefs, mores, mythology, religion, ideology, culture, tradition and value systems, thus predisposes that institutional structures are in place and organized by elite social groups, experts and schools. Therefore, objective social worlds and its symbolic universes are self-driven, maintained and legitimating if modern societies are not burdened with major intrinsic problems developed in their conceptual machinery design. Namely, contemporary modern societies are run by neo-liberal economy, democracy, universal human rights, superiority and supremacy of science and technology as functional parts belonging to this perpetual conceptual machinery that maintains the institutionalized structures of people's objective reality. However, quite often, tools¹⁴ that maintain this conceptual machinery design of modern objective social worlds and its symbolic universes are used and misused by power politics and elite social groups in order to achieve their impartial agendas and privileged social order. In this ongoing human production of social order, power positions and relations based on the size of national wealth and aggressive liberal/radical politics of the developed world, it is necessary to critically assess and deconstruct the social reality of the contemporary social world in European union in order to understand the underlining mechanisms and machinery of Croatian integration process.

Contemporary analysis of the European integration is greatly enhanced by the modernist branch of constructivism, as it builds upon the insights of various theories ranging from sociological institutionalism, neo-functionalism, rational choice and historical institutionalism, intergovernmentalism and rationalism. Namely, according to Christiansen, Jørgensen and Wiener the intersubjective nature of constructivism itself enables research into EU integration as a process and the nature of its change, providing answers to the questions related to what extent and in which way this new polity is being constituted.¹⁵ Being somewhere in between two mainstream rationalist debate – intergovern-

¹¹ Every day life is represented as reality interpreted by people, and for them, the reality is subjectively filled with meaning as a coherent world. (Peter L. Berger and Thomas Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje. Rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb: Naprijed, 1992).

¹² Customs, common interpretations, norms, institutions, shared routines, beliefs, social processes and division of labor and others.

¹³ Function of language and signs understood by symbolic interactionism (George Herbert Mead). Compare: Peter L. Berger and Thomas Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje. Rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb: Naprijed, 1992, p. 41.

¹⁴ Laws, policies, development strategies, plans, priorities, measures, directives.

¹⁵ Thomas Christiansen, Knud Erik Jørgensen and Antje Wiener (ed.), *The Social Construction of Europe*, London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage, 2001, p. 11.

mentalists¹⁶ and comparativists¹⁷ – they indicate “three ways in which constructivism have an impact on studies of European integration: development theories, construction of frameworks of analysis, and meta-theorizing”.¹⁸ Therefore, the European integration process requires a study of long-term political and social change in Europe. The novel forms of governance created by the EU political class are used to maintain and construct the sociopolitical world based on their practices and interests.¹⁹ Namely, the research into the nature of this polity formation according to Christiansen, Jørgensen and Wiener should include rules and norms in the framework of “Giddens’s structuration theory” because the “dynamic interaction between institutional norms and political action is an aspect of the integration process”.²⁰ It follows then, that the *constructivist research* into EU integration process includes a study of identity formation with great emphasis on role of language and of discourses. Namely, it requires a mandatory analysis of the EU treaties, directives, communication and policy papers because the underlining “purpose-built vocabulary of terms” describes and shapes the contemporary reality of the EU.²¹ As indicated by Checkel, since the beginning of the European project there is barely enough knowledge about its impact on national agendas through socialization and identity-shaping process.²² He indicates that in order to better understand integration process and construction of its institutions it is necessary to apply both rationalist and sociological tools,²³ whereas, at the same time, the constructivist approach provides valuable insights into the institution-building and “explains key aspects of Europeanization – social learning and normative diffusion”.²⁴

Therefore, this paper’s inquiry is problem driven dealing with the range of issues related to institutional dynamics of the EU integration process in Croatia and social interaction of the political elite based on its strategic exchange and self-interested behaviour. However, the *critical theory* is supplemented with the *constructivist approach*²⁵ in order to include the underlying concepts of how the social and political world works in the framework of Croatia’s European integration process. Furthermore, the social inquiry is directed towards, on one hand, 1) the deconstruction of the European integration’s social and material environment in which Croatia finds itself during its accession

¹⁶ Intergovernmentalist implicitly assume that there is no fundamental change due to EU integration process.

¹⁷ Comparativists are convinced that fundamental change has already occurred due to EU integration process.

¹⁸ Thomas Christiansen, Knud Erik Jørgensen and Antje Wiener (ed.), *The Social Construction of Europe*, London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage, 2001, p. 11.

¹⁹ Hass in: *Ibid.*, p. 23.

²⁰ *Ibid.*, p. 13.

²¹ *Ibid.*, p. 15.

²² *Ibid.*, p. 50.

²³ Checkel states that so far “much of European integration can be modeled as strategic exchange between autonomous political agendas with fixed interests; at the same time; much of it cannot”. (*Ibid.*, p. 50.)

²⁴ *Ibid.*, p. 50.

²⁵ Namely, it’s not limited to the application in the political sphere as a method, and is extended from the purely IR (international relations) theories or levels of analysis.

process; and on the other hand, 2) the definition of conceptual tools which enable one to better understand socially constructed forms of reality designed by agents – *political elite* – along the lines of their interests. In this process of interaction between agents – *Croatian political elite*, and structures – *institutions of the EU*, it is argued that through European integration policy framework, Croatian political actors with fixed preferences not only interact via a process of strategic exchange with EU institutions, but rather develop alternative modes of action and socialization, and in return, create distorted image of Croatia's accession.

Deconstructed reality and demography of the Croatian European integration process

How the social and political world works in the framework of Croatia's European integration process so far has indicated that the institutional dynamics and social interaction between Croatian political elite and EU institutions is based on its strategic exchange and self-interested behavior. From this point of view it may seem farfetched to think in analytical sense and direct attention towards definition of *conceptual tools* which can enable one to better understand socially constructed forms of reality of the Croatia's European integration process designed by its agents – political elite – along the lines of their interests.

Concepts and perspectives developed under the auspice of EU enlargement policy are thematically clear and reflect Croatia's potential and challenges to fulfill pre-accession compliance criteria and strategically apply policy reform. Therefore, a combination of clear application strategy and strong mental ownership of relevant stakeholders, have become increasingly important and relevant to European integration development concepts. Same as stakeholder's tacit knowledge on the Croatian potentials as they have detailed framework of preconditions for development based on quality factual knowledge about an area, its territorial potentials and challenges. In general, European integration has offered national and local/regional stakeholders the possibility to engage into common activities and exchange of experiences designed to strengthen economic and social cohesion throughout Croatia in line with EU development policies and strategies. This in return is possible through fostered and facilitated balanced integration in line with the EU enlargement policy where this practical knowledge of the process represents a key feature to assess "right" policy choices and formulate new conceptual tools.

Various tangible²⁶ and intangible factors²⁷ same as soft ones, are all valuable assets of conversion and reduction of socio-economic disparities present on all levels in Croatia, especially during integration process as they demand rigorous pursue of development policies where social interaction of the political elite is powerful force affecting EU integration structures based on their strategic exchange with the EU institutions and self-interested behaviour. So far, it has become evident that strategic exchange with the

²⁶ Natural and human resources, investments, infrastructure and business premises.

²⁷ Various kinds of social, cultural, institutional and environmental assets and local knowledge.

EU institutions still represents liability as Croatian political elite have gradually compromised national interests in favour of the European integration framework through various conditions (social, economic, cultural, political and regulatory) on both sites of the negotiating ends. However, the overall generalization is not possible due to very large diversity of social interactions and strategic exchange between Croatian political elite and the EU institutions, and it is only possible to define the strategic role of the European integration relations in terms of their structural and functional properties, along with defined tailor-made policy mixes and actions that can further stimulate integration into European architecture.

Therefore, it could be inferred that the processes of structural change that affects Croatia requires from their political elite to focus on strategic exchange with the EU institutions in the manner that will protect and promote Croatian national interests and strategic priorities. However, their ability to develop functional links with Croatian integration process stripped from self-interested behaviour is greatly enhanced by the EU policy framework that supports the patronizing mentality of the Eurocentric politico-bureaucratic bureaucracy. In order to fully utilize advantages of the EU integration process in Croatia, the above mentioned political elite has developed patterns of social interaction with the EU institutions which enables them to socially construct the reality and develop new norms justifying the very same world of preferential agreements based on their self-interested behaviour. Therefore, in order to analyze their socially constructed reality of Croatian European integration process which is based on the applied policy framework requires development of *conceptual tools*. These in return, are developed along the normative side of Europeanization at the Croatian national level taking into consideration its dynamics and ways in which preferences, beliefs and desires are shaped by the participation of the Croatian political elite in decision-making process itself.²⁸ Therefore, the *conceptual tools* developed in this context are set benchmarks as foundations of critical theory application favouring elements that enable deconstruction of the socially constructed EU reality of Croatia's integration process. Namely, based on the Chackel's definitions of the three dynamics pertaining norm development process, the *conceptual tools* are as following:

1. individual agency in the context of cooperation,
2. social agent's preferential idea-normative beliefs transfer,
3. diffusion mechanism of new normative beliefs (societal mobilization and social learning).²⁹

The context of cooperation between Croatian political elite and the EU institutions is centered on the individual agency. Namely, Croatian well placed politicians have over the time developed entrepreneurial skills which enabled them to turn their individual beliefs related to Croatia's European integration into broader shared understanding that EU membership does not have alternative. Those moral agents are in constant strain to

²⁸ Checkel in: Thomas Christiansen, Knud Erik Jørgensen and Antje Wiener (ed.), *The Social Construction of Europe*, London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage, 2001, p. 56.

²⁹ *Ibid.*, p. 57.

maintain their level of persuasion and with the support of national and international media they construct and reconstruct *the detrimental European destiny of Croatia*. Based on the existence and experience of a tradition of cooperation between Croatian political elite and the EU institutions, those moral agents with entrepreneurial skills are turning their individually held ideas about the integration process into a broader normative belief each time – when during integration process – a policy window opened. Namely, when each new policy change and reform related to the integration process was introduced and implemented in Croatia those agents were engaged in cognitive information searches necessary to maintain their socially constructed reality of the European integration process. Therefore, the result of their cognitive information search was always a proposed normative belief that “the painful policy implementation is mandatory because the EU orders it”.

The best example of such preferential idea-normative beliefs transfer relates to the recent 2012 change of NUTS³⁰ regional classification in Croatia. Namely, the Croatian Bureau of Statistics has in 2007, based on the Article 43 of the Law on Official Statistics (Public Gazette 103/2003), determined three levels of NUTS classification related to the spatial units: NUTS 1 level covers the territory of the whole Republic of Croatia; on the NUTS 2 level there are three statistical regions – *North-Western Croatia*, *Central and Eastern (Pannonia) Croatia* and *Adriatic Croatia*; and the NUTS 3 level belonged to the Croatian counties (Public Gazette 35/2007). The North-Western Croatian NUTS 2 region was composed of 6 counties.³¹ This regions was covering 15,3% of the Croatian territory and according to the 2011 Census³² it had 38,4% of the total Croatian population. Eight counties belonged to the Central and Eastern (Pannonia) Croatian NUTS 2 region,³³ covering 41% of the Croatian territory with 28,6% of the total Croatian population (2011 Census). The Adriatic Croatia NUTS 2 region with its seven counties³⁴ has covered 43,7% of the Croatian territory and had 33% of the total Croatian population (2011 Census).

³⁰ “The NUTS classification (Nomenclature of territorial units for statistics) is a hierarchical system for dividing up the economic territory of the EU for the purpose of: 1) the collection, development and harmonization of EU regional statistics; 2) socio-economic analysis of the regions (NUTS 1: major socio-economic regions, NUTS 2: basic regions for the application of regional policies, NUTS 3: small regions for specific diagnoses); 3) framing of EU regional policies (regions eligible for aid from the Structural Funds – Objective 1 – have been classified at NUTS 2 level, areas eligible under the other priority objectives have mainly been classified at NUTS 3 level); the Cohesion report has so far mainly been prepared at NUTS 2 level”, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/nuts_nomenclature/introduction (accessed on April 2, 2013).

³¹ The City of Zagreb, Zagreb County, Krapinsko-Zagorska County, Varaždinska County, Koprivničko-Križevačka County and Međimurska County.

³² 2011 Croatian Census, DZSRH, Zagreb, www.dzs.hr (accessed on March 1, 2013).

³³ Bjelovarsko-Bilogorska County, Virovitičko-Podravska County, Požeško-Slavonska County, Brodsko-Posavska County, Osječko-Baranjska County, Vukovar-Srijem County, Karlovačka County and Sisačko-Moslavačka County.

³⁴ Primorsko-Goranska County, Ličko-Senjska County, Zadarska County, Šibensko-Kninska County, Splitsko-Dalmatinska County, Istarska County and Dubrovačko-Neretvanska County.

This NUTS 2 classification with minor disadvantages³⁵ is relatively well balanced and determined according to the before mentioned territorial coverage and population number. More importantly, the three region NUTS 2 classification was detrimental for the development of the Croatian Regional Development Law (Public Gazette 153/2009) and the Strategy for Regional Development 2011-2013.³⁶ The whole policy development process has lasted for more than eight years³⁷ and was an indicator of how difficult it was to create such policy in diverse political setting with political elites unaware of the “real” importance for the future sustainable regional development in Croatia other than just being a viable source of EU funding (Structural and Cohesion Funds). Nonetheless, the Law and the Strategy was very important for the future Croatian regional development since it was based on the analysis of the “real” situation on the ground providing workable policy framework (strategic priorities and measures) that could decrease regional disparities and ensure convergence to the overall even and sustainable socio-economic development of all NUTS 2 regions.

However, in August 2012 (Public Gazette 95/2012) the Croatian Bureau of Statistics has announced the new NUTS classification for Croatia changing the NUTS 2 level into two statistical regions: the *Continental Croatia*³⁸ and the *Adriatic Croatia*.³⁹ This was an unnecessary and unwise decision made under the pressure of power politics and political elites – moral agents with entrepreneurial skills. Namely, the new NUTS 2 classification of two Croatian regions therefore, does not base its justification on the previously analyzed state of affairs pertaining Croatian regional development disparities⁴⁰ as well as on the impact produced by already implemented measures proposed by the Law and the Strategy itself. Further on, the new solution – the two NUTS 2 regions – has created an enormous imbalance in the number of counties, the share of the municipalities and settlements and the share and the number of the population. Namely, the Continental Croatia is now composed of 62,7% of municipalities and 63,8% of the settlements; and it has 67% of the total Croatian population, which only deepens *the regional polarization of the country* and does not diminish its regional development disparities. If one adds to those figures the fact that Croatia is undergoing overall depopulation for the last two decades than it is evident that the current situation is deeply influenced as well by the process

³⁵ Even though there is slightly unbalanced share of cities in the proposed classification on NUTS 2 level in Croatia, the three regions however have almost equal share of municipalities and settlements.

³⁶ *Strategija regionalnog razvoja Republike Hrvatske 2010.-2013.*, Republika Hrvatska, Ministarstvo regionalnog razvoja, šumarstva i vodnog gospodarstva, 2010.

³⁷ It started with the project *Capacity Building for Regional Development: Strategic Development Capacity Building* (CARDS 2001) in October 2002, followed by the analysis of the current state of affairs related to the regional development in Croatia (Strategija i jačanje kapaciteta za regionalni razvoj. Analiza stanja u regionalnom razvoju RH) in September 2004, and concluding with the Law (2009) and the Strategy (2010).

³⁸ Merging the previous two NUTS 2 regions: the North-Western Croatia and the Central and Eastern (Pannonia) Croatia.

³⁹ With unchanged number of counties (7 counties).

⁴⁰ This is strongly supported by the chosen demographic indicators used to first determine regional disparities and later on to create measures to decrease it on the regional NUTS 2 level in the three Croatian regions. For more information see the Law and the Strategy.

of *spatial population polarization*.⁴¹ Namely, submerged into one Continental Croatian NUTS 2 region⁴² the overall real population situation is greatly distorted.⁴³ Namely, the depopulation is now presented as significantly smaller than it really is, and the unfavorable demographic and socio-economic development indicators are less disastrous than reported in official statistics. Therefore, the internal development disparities in the Continental Croatia are officially present and detected with its various endogenous and exogenous socio-economic development factors. However, the new NUTS 2 administrative “cover up” is used by the Croatian political elite to justify the partial interests of the developed Zagreb region⁴⁴ in order to assert and ensure the financial aid through EU Structural and Cohesion funds. The *diffusion mechanism* of new normative beliefs related to the new NUTS 2 regional classification induced by the Croatian political elite is greatly supported by the Ministry’s program⁴⁵ that will ensure equal distribution of allocated EU funds constructing the false “reality” of the future membership scenario. Socially constructed reality in this case indicates to what extent the power of persuasion is effective when transferred into the new normative beliefs proposed by the Croatian political elite.

In close coordination and relation with the European Commission, Croatian moral agents are ruled by the self-interest in such a dense fabric of relations, political and administrative organizations of the state and EU institutions which requires from them to constantly develop their skills through process of social learning and socialization.⁴⁶ In

⁴¹ Namely, the spatial population polarization was first evident from the three NUTS 2 regions classification. However, the North-Western Croatian region’s inter-census population change index for the period 2001 and 2011 was 99,2, whereas for the Central and Eastern (Pannonia) Croatia the index was 90,8. In the same period, the inter-census population change index for Adriatic Croatia was 98,9 and for the entire Croatia it was 96,6. Submerged into one Continental Croatian NUTS 2 region.

⁴² The previous two continental Croatian NUTS 2 regions: the North-Western Croatian and the Central and Eastern (Pannonia) Croatian region.

⁴³ It’s greatly distorted because the inter-census population index for the Continental Croatia is now 95,4 – namely, the overall depopulation figure is “decreased” and therefore smaller than its real value.

⁴⁴ According to the Ministry of Regional Development and EU Funds, the reasons behind their decision to change the existing 3 into 2 NUTS 2 regions are all related to the following: 1) the less developed counties in the North-Western Croatian region are held “hostage” to the high GDP per inhabitant of the City of Zagreb; 2) due to Zagreb’s GDP per inhabitant, the North-Western Croatian region would be losing its allocated funds under the Cohesion Policy (Conversion) Goal 1 during financial perspective 2014 – 2020, www.mrrfeu.hr (accessed on April 2, 2013). The Ministry’s decision is supported by the expert opinion from the Institute for International Relations in Zagreb (dr. sc. Sanja Maleković and dr. sc. Krešimir Jurilin) which greatly neglects the issues expressed in this paper, www.irmo.hr (accessed on April 2, 2013).

⁴⁵ Namely, in order to substitute the absence of the most underdeveloped areas of the Eastern Slavonija (greatly affected by the recent war) in the new regional NUTS 2 framework, the Ministry of Regional Development and EU funds thought to have solved their development issues with the allocation of 12 million kunas in 2012 through the programme called: *Programme for the Local Project Preparation of the Supported Areas*, www.irmo.hr (accessed on April 2, 2013).

⁴⁶ When asked by the journalists why the city of Zagreb cannot become a separate statistical region, the Minister Branko Grčić answers: “Even though there were numerous publicly proposed options regarding Zagreb’s becoming a separate statistical region, which would in return resolve the issue of the North-Western Croatia, in negotiations with the European Commission it was stated to us very clearly that such solution

doing so, they not only further norm creation process (because the individual agency is insufficient to create durable social norms) when new European norms emerged in the Croatian European integration framework, but in order to construct and reconstruct the reality of the integration process, they are required to diffuse it to national settings through socialization of relevant political agents. Therefore, mechanisms of cognitive information searches and self-interested behaviour through which they diffuse it to particular national settings of European integration process in Croatia and further on socialize relevant political agents, Croatian moral agents utilize societal mobilization and social learning.

Social construction of the Croatian European integration process

European integration as a process in Croatia has become a key referent of contemporary political discourse and quite often, a meaning lens through which political elite views the context in which they find themselves. Namely, the political actors – moral agents with its privilege on the information and understanding of the Croatia’s European integration process are the founding creators of the idea – *the unavoidable and destined EU membership* – where the content of such idea is prone to affect significantly political dynamics and create the social reality of the process accordingly. Until now, all Croatian governments believed it to be true, and find it to their advantage to present it as true, therefore acting in a manner consistent with its professed integration prospects, thereby contributing to an aggregate social construction of reality.⁴⁷

Croatian governments over the years have internalized the discourse on European integration as an accurate representation of the most logical and only rational choice made by them to secure the prosperity of their country. However, government’s intentional, reflexive and strategic choice of such European integration discourse was a convenient justification for implemented policies and state reforms pursued for altogether wrong reasons. Unable to cope with necessary transition, reform and integration issues, political elite was ready to engage into construction of the social reality that will justify decisions pertaining painful and often unpalatable social and economic reforms along with the pre-accession requirements and against the national interests. Namely, the idea of European integration as undisputable and the most desirable future destiny of Croatia, was held to be constitutive of the perceived interest of the political actors – moral agents. With the deployment of such particular rhetoric and purpose-built vocabulary of European integration terms, they have become increasingly more of an instrument devised and shaped by the EU institutions in order to promote the founding pillars of European values and interests of the power politics. The social reality they have constructed in that respect is an evidence of, on one hand, unreflexive internalization of European integration discourse by the Croatian political elite; and on the other hand, their exercise of European power politics which displace and offload their responsibil-

is not possible (...)", www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/212822/eu-je-reako-ne-zagrebu-kao-posebnoj-regiji.html (accessed on April 2, 2013).

⁴⁷ Colin Hay and Ben Rosamond, "Globalisation, European Integration and the Discursive Construction of Economic Imperatives", *Journal of European Public Policy*, 9, 2 (2002), pp 147-167.

ity for decisions made against national interests. Based on Hay and Rosamond's (2002) observation, it is necessary to make distinction between a) effects of the European integration process itself; b) the effects of having internalized social constructions of the integration process; and c) the strategic and interest-driven appeal of the EU membership as a convenient justification for unpopular reforms.

The "true" reality of the European integration process is greatly affected by unpopular and quit often difficult state reforms that are in sharp opposition and against the national interest. The whole process itself has exhibited during those accession years numerous social unrests, injustice and difficulties to cope with the social reality that is contrary to the professed European future of infinite possibilities and benefits. Therefore, Croatian people are stuck in between, on one hand, imposed social construction of the EU prospects and the "perfect future" promised by the political elite; and on the other hand, their inability to internalize this very social construction of reality due to the fact that it's vastly different form the "true" environment they inhabit. Namely, the strategic and interest-driven appeal of the EU membership as a convenient justification for unpopular reforms implemented by the political elites on power (by all the governments so far) is now divergent from the inexorable and fatalistic tailor-made economic "logic of no alternative" closely related to the conditionality fulfillment and implementation of EU integration policy framework for Croatia. Namely, this economic "logic of no alternative" is now in sharp opposition to EU membership "logic of no alternative" which affects the integration process and creates problems on the level of state reform and policy implementation. Furthermore, in this context Croatian political elite-moral agents are operating as entrepreneurs who are beyond the control or purview of the Croatian people and to whom they are hold accountable for before mentioned consequences. The appeal to European integration social construction of reality is therefore not a viable alternative that can substitute and resolve issues and consequences related to the both – transition and integration process in Croatia. This socially constructed reality of undisputable and deterministic EU future by the Croatian political elite is unable to restore the notions of political responsibility and accountability for the contemporary political and economic dynamics of the pre-accession transitional and integration problems.

Concluding remarks

The socially constructed reality of the Croatian integration process so far has been rendered intelligible by its citizens because it is ordered and narrated through a discourse⁴⁸ which is structured around the sets of ideas about EU membership. Croatian political elite as moral agents with entrepreneurial skills form implicit and self-serving assumptions upon which Croatian governments draw in formulating their integration strategy and accordingly legitimize their pursuit of distinct ends – unquestionable com-

⁴⁸ The term discourse, according to Hay and Rosamond, refers to the organization of meaning through dominant forms of knowledge. (Colin Hay and Ben Rosamond, "Globalisation, European Integration and the Discursive Construction of Economic Imperatives", *Journal of European Public Policy*, 9, 2 (2002), pp 147-167).

pliance with the EU accession and negotiations demands. Therefore, this ideational context centered around the EU membership discourse is deeply rooted into the social practices matrix of the Croatian political elite. In return, this matrix of social practices are used and misused to develop self-serving and self-interested interpretative schemes, and create shared worlds of meaning through reproduction of discursive structures related to the Croatian integration process with the aim to legitimize their “effects of truth”.⁴⁹ Croatian political elite as actor have used societal mobilization and social learning in order to maintain their upper hand on understanding of the European integration process in desperate effort to control the knowledge about negotiated Croatian future in the EU. Fashioned in discursive manner, the socially constructed reality of the European integration process is strategically organized by them in order to persuasively legitimize their specific course of action or policy initiative which is against the national interests and in line with the EU accession requirements.

Therefore, it is possible to conclude that such socially constructed reality pertaining Croatia’s integration process dose have political consequences which threaten to dissolve Croatian national distinctiveness. Sophisticated modes of EU colonizing imperialism are more than evident in the Croatian integration process, as it is almost impossible to imagine a different future then the one constructed by the Croatian political elite. Those moral agents with entrepreneurial skills are forced to maintain a certain sense of fatalism about Croatia’s inevitable, non-optional and almost mythical EU membership destiny. Thus, despite their efforts to contain and control, there is a different – a “true” reality – of the integration process impregnated with “outpourings of resistance to the prevailing tide of social and economic reform”.⁵⁰ With rapid rapprochement of the accession date, there is a sense of fatalism present among Croatian citizen, which is based on the fact that the integration process was unmasterable by Croatian governments, thus for Croatian political elite there was always a lack of a perceived alternative to the EU membership. Therefore, socially constructed reality of this process was then protected, preserved and promoted, and thereby considered necessary and inexorable, against unfavorable and undesirable option – an independent national effort to manage successful transition and transformation of the Croatian state according to its national interests.

LITERATURE

- Bechev, Dimitar, “Carrots, sticks and norms: the EU and regional cooperation in Southeast Europe”, *Journal of Southeastern Europe and the Balkans*, Vol. 8, No. 1, (2006), pp 27-43.
- Berger, Peter L. and Luckmann, Thomas, *The Social Construction of Reality*, US: Anchor Books, 1966.
- Berger, Peter L. and Luckmann, Thomas, *Socijalna konstrukcija zbilje. Rasprava o sociologiji znanja*, Zagreb: Naprijed, 1992.

⁴⁹ Dorte Salskov-Iversen, Hans Krause Hanse and Sven Bislev, “Governmentality, Globalization, and Local Practice: Transformation of a Hegemonic Discourse”, *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 25, No. 2, (2000), pp 183-222.

⁵⁰ Colin Hay and Ben Rosamond, “Globalisation, European Integration and the Discursive Construction of Economic Imperatives”, *Journal of European Public Policy*, 9, 2 (2002), p. 158.

- Checkel, Jeffrey T. "Social Construction and Integration", <http://www.sv.uio.no/arean/> (accessed on March 3, 2013)
- Christiansen, Thomas and Jørgensen, Knud Erik and Wiener, Antje (ed.), *The Social Construction of Europe*, London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage 2001.
- Hay, Colin and Rosamond, Ben, "Globalisation, European Integration and the Discursive Construction of Economic Imperatives", *Journal of European Public Policy*, 9, 2 (2002), pp 147-167.
- Salskov-Iversen, Dorte, Hanse, Hans Krause and Bislev, Sven, "Governmentality, Globalization, and Local Practice: Transformation of a Hegemonic Discourse", *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 25, No. 2, (2000), pp. 183-222.
- Strategija regionalnog razvoja Republike Hrvatske 2010.–2013.*, Republika Hrvatska, Ministarstvo regionalnog razvoja, šumarstva i vodnog gospodarstva, 2010.
- Walkenhorst, Heiko "Constructing the European identity – trap or gap? European integration between community-building and path-dependency", <http://www.ul.ie/ppa/Politics/> (accessed on March 3, 2013)

Appendix

Accession Treaty with Croatia – Key Documents/Reports⁵¹

Date	Document/Report
April 3, 2002	Stabilisation and Association Reports, First Annual Report, COM (2002) 163 final
March 26, 2003	Stabilization and Association Reports, Second Annual Report, COM (2003) 139 final
April 20, 2004	Communication from the Commission, Opinion on Croatia's Application to Membership of the European Union, COM (2004) 257 final
January 28, 2005	Stabilisation and Association Agreement, Official Journal of the European Union
January 28, 2005	Council and Commission Decision of 13 December 2004, Official Journal of the European Union
October 3, 2005	Negotiating Framework
November 9, 2005	Communication from the Commission, 2005 enlargement strategy paper, COM (2005) 561 final
November 9, 2005	Croatia 2005 Progress Report, SEC (2005), 1424
February 20, 2006	Council Decision on the principles, priorities and conditions contained in the Association Partnership with Croatia and repealing Decision 2004/648/EC
November 8, 2006	Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2006–2007 Including annexed special report on the EU's capacity to integrate new members, COM (2006) 649
November 8, 2006	Commission Staff Working Document, Croatia 2006 Progress Report, SEC (2006) 1385
March 5, 2007	Joint Memorandum on Social Inclusion of the Republic of Croatia
March 25, 2007	Declaration on the occasion of the fiftieth anniversary of the signature of the Treaties of Rome
November 6, 2007	Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2007–2008, COM (2007) 663 final

⁵¹ "Delegation of the European Union to the Republic of Croatia", <http://www.delhrv.ec.europa.eu/?lang=en&content=65> (accessed on March 5, 2013).

Date	Document/Report
November 6, 2007	Proposal for a Council Decision on the principles, priorities and conditions contained in the Accession Partnership with Croatia and repealing Decision 2006/145/EC
November 6, 2007	Commission Staff Working Document, Croatia 2007 Progress Report, SEC (2007) 1431
November 5, 2008	Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009, COM (2008) 674 final
November 5, 2008	Commission Staff Working Document, Croatia 2008 Progress Report, SEC (2008) 2694 final
October 14, 2009	Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2009–2010, COM (2009) 533
October 14, 2009	Croatia 2009 Progress Report, SEC (2009) 1333/2
November 9, 2010	Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2010–2011, COM (2010) 660
November 9, 2010	Commission Staff Working Document, Croatia 2010 Progress Report, SEC (2010) 1326
March 2, 2011	Interim report from the Commission to the Council and the European Parliament on reforms in Croatia in the field of judiciary and fundamental rights (Negotiation Chapter 23), COM (2011) 110
October 12, 2011	Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2011–2012, COM (2011) 666 final
October 12, 2011	Commission Staff Working Document, Croatia 2011 Progress Report, SEC (2011) 1200
April 24, 2012	Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Monitoring Report on Croatia's accession preparations
October 10, 2012	Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2012–2013, COM (2012) 600 final
October 10, 2012	Commission Staff Working Document Comprehensive Monitoring Report on Croatia, SWD (2012) 338

DRUŠTVENA KONSTRUKCIJA, DEKONSTRUIRANA STVARNOST I DEMOGRAFIJA HRVATSKOGA EUROPSKOG INTEGRACIJSKOG PROCESA

Sažetak

U razdoblju nakon Domovinskog rata i Procasa mirne reintegracije teško je pojmiti društveno konstruirane oblike stvarnosti kao sastavni dio procesa pristupanja Hrvatske u Europsku uniju. U ovom radu stvarnost hrvatskog europskog procesa integracije dekonstruirana je na temelju pozadine društveno konstruirane politike Europske unije i demografije s namjerom razvijanja konceptualnog oruđa, koje omogućava bolje razumijevanje okvira pristupanja Europskoj uniji za Hrvatsku. Smatra se kako društveno konstruirani oblici stvarnosti i demografija, koji su se razvili kroz razne dokumente politike Europske unije i integracijski okvir za Hrvatsku, odstupaju od "prave" stvarnosti postkomunističke tranzicije i procesa pristupanja. Analize službenog integracijskog okvira Europske unije, političkih dokumenata te NUTS regionalne klasifikacije koja se odnosi na pristupanje Hrvatske, ukazuju na duboki jaz između onoga što je društveno konstruirano i onoga što je stvarnost integracijskog procesa. Stoga se o pitanjima i polemikama u svezi s društvenom konstrukcijom, dekonstruiranom stvarnošću i demografijom hrvatskog europskog procesa integracije raspravlja do krajnje granice koju metodološka oštrina dopušta kritičnoj teoriji kako bi se održavala razina dotične znanstvene rasprave.

Ključne riječi: društvena konstrukcija, dekonstruirana stvarnost, konceptualno oruđe, demografija, NUTS regionalna klasifikacija, hrvatski europski proces integracije

dr. sc. Mateo Žanić,
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu,
 Područni centar Vukovar

DRUŠTVENI OKVIRI OBILJEŽAVANJA VUKOVARSKA BITKA I DAN SJEĆANJA NA ŽRTVU VUKOVARA 1991. GODINE

Izvorni znanstveni rad

UDK: 335.01(497.5Vukovar)“1991”(063)

U ovom radu ispituju se tri pitanja vezana uz obilježavanje Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. godine: na koji način se oblikuje veza između komemoriranja i prošlog događaja, na koji način su pojedini akteri uključeni u obilježavanje te koji su interpretativni okviri u kojima se artikulira komemorativni narativ. Pokazuje se da interpretativnim okvirima dominiraju tumačenja koja događaje iz 1991. godine postavljaju kao temelj za oblikovanje urbanog poretka te objašnjenja Domovinskog rata kao cjeline. Stoga se pomoću izvedbi ovog obilježavanja prate relacije između aktera koji sudjeluju u obilježavanju i “simboličkih drugih” koji ostaju izvan obilježavanja.

Ključne riječi: Vukovar, sjećanje, obilježavanje, Dan sjećanja na žrtvu Vukovara, Domovinski rat

Uvod. O suvremenom svijetu obilježavanja

Obilježavanja predstavljaju jedan od ključnih oblika pojavljivanja ritualnog u suvremenom svijetu.¹ Kako se širok broj događaja obilježava u okviru različitih oblika zajednica, od onih lokalnih do zamišljenih nacionalnih zajednica, ne čudi da su njihova organizacija i efekt privukli veliku pozornost znanstvenika iz društvenih i humanističkih znanosti. Naročitu pozornost komemoriranje je izazvalo u onih znanstvenika koji se bave nekim oblikom sjećanja, bilo da ga nazivaju društvenim, kulturnim, kolektivnim ili na neki drugi način. Zapravo, J. Winter drži da je jedan od ključnih impulsa za posvećenje pozornosti sjećanju potekao iz javnih komemoracija.² Osim komemoriranja holokausta, koje je prema autoru zadobilo posebno istaknuto mjesto, održavaju se obilježavanja još niza drugih važnih događaja iz Prvog i Drugog svjetskog rata.³ Uzimajući u obzir to obilježavanje koje karakterizira suvremeni svijet, važno je ukazati na dva bitna momenta za analizu tih događanja. Kao prvo, budući da se obilježavanja odnose na važne, reprezentativne događaje iz prošlosti grupe, pri analizi njihova izvođenja

¹ Zahvaljujem Ivani Žanić i prof. dr. sc. Draženu Živiću na komentarima ranije verzije rada.

² Usp. Jay Winter, “The generation of Memory: Reflections on tihe ‘Memory Boom’ in Contemporary Historical Studies”, *German Historical Institute*, br. 27, 3 (2000), str. 69-92.

³ Tako je npr. 25. travanj, dan iskrcavanja na Galipolju, Dan nezavisnosti u Australiji, dok se godišnjica bitke na Sommi još kolektivno obilježava u nekim dijelovima Velike Britanije.

potrebno je voditi računa o akterima koji se pojavljuju unutar grupe u ime koje se izvodi obilježavanje. Suvremena obilježavanja su, naime, složeni događaji u kojima se susreću različiti akteri i predstavnici institucija koji zajedno, vraćajući se na ključne momente svoje prošlosti, priređuju ono što J. Winter naziva “izvođenje sjećanja” koje može imati iznimno pozitivne učinke na grupnu koheziju ali može ukazati i na pucanje povjerenja između pojedinih aktera. Ono se dakle tiče istraživanja identiteta zajednica ali i mogućih razlika koje se unutar njih pojavljuju.⁴

Kao drugo, putem obilježavanja se može pratiti dinamika odnosa između dviju ili više zajednica. U tom smislu otvara se prostor za analizu načina na koji način zajednice vrednuju povijesni značaj prošlog događaja i njegov identitetski potencijal. U tom kontekstu od koristi može biti analiza K. Foota koji je istraživao na primjeru američkog društva kada i zašto u nekim slučajevima dolazi do komemoracija i do prisjećanja na neki događaj, dok se u drugim slučajevima važan događaj nastoji zaboraviti.⁵ Pritom autor razlikuje četiri moguća načina odnošenja spram događaja, i to posvećenje, obilježavanje, čišćenje i brisanje. Pitanje koje se nameće je kakav modalitet odnosa prema prošlosti zauzimaju pripadnici različitih zajednica u nekom prostoru opterećenom ratnim razaranjima i kako svoje pozicioniranje tumače.

Uzimajući u obzir navedene teze o važnosti analize unutar grupnog vrednovanja obilježavanja te tumačenja odnosa koji različite zajednice uspostavljaju spram obilježavanog događaja u ovom radu, cilj je razmotriti tijek samog obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. godine, i to u razdoblju od 1998., kada se nakon progonstva počelo vraćati nesrpsko stanovništvo u grad, do 2012. godine koja će zadobiti simbolički istaknuto mjesto jer će mnogi ustvrditi da je izricanjem oslobađajućih presuda hrvatskim generalima Domovinski rat završio. U prvom dijelu rada razmotrit će se koji akteri su igrali važnu ulogu u oblikovanju obilježavanja te do kakvih promjena je dolazilo tijekom petnaest godina izvođenja. U drugom dijelu cilj je analizirati na koji se način kroz obilježavanje artikulirale poruke o vukovarskom urbanom poretku te o značenju Domovinskog rata.

Događaj, akteri i komemoriranje

U svojoj analizi društvene organizacije vremena E. Zerubavel se koristi metaforama planine i doline kako bi prikazao nejednak odnos prema pojedinim dijelovima prošlosti. Naime, za svaku skupinu postoje neki presudni događaji koji su usmjerili daljnji period u životu skupine te se shodno tome tim periodima posvećuje posebna pozornost. Ovaj sociolog u tom kontekstu piše kako se naročito ratovi smatraju važnim događajima, te shodno tome i vrijednim pamćenja, dok se dugački “mirni periodi” među njima drže praktično praznim. Tako je u jednom prikazu američke povijesti period od tri go-

⁴ Dok jezik identiteta u tom smislu “utvrđuje odnose između pojedinca i raznih kolektiviteta kojima on pripada ili ne, psiho-filozofski jezik različitosti postavlja pitanje međusobnog odnosa osoba ili, još šire, odnosa između istog i drugačijeg”. (Marc Augé, *Prilog antropologiji savremenih svetova*, Beograd: XX vek, 2005, str. 90).

⁵ Usp. Kenneth E. Foote, *Shadowed Ground. America's Landscapes of Violence and Tragedy*, Austin: University of Texas Press, 2003.

dine, od 1775. do 1777. dobio jednaku količinu pozornosti, odnosno broj stranica, kao i šezdesetogodišnji interval od 1690. do 1749. Samim pristupom kronologiji dolazi se do mnemotički prekomjerne zastupljenosti određenog razdoblja, dok se istovremeno kompresiraju drugi periodi. Upravo se u ovim posebno naglašenim razdobljima kriju i sveti događaji za neku naciju. Ti sveti događaji nisu samo nadzastupljeni u povijesnim prikazima, nego se oko njih pletu i ritualna izvođenja koja istovremeno i “pomažu mnemotičkoj zajednici da eksplicitno artikulira što smatra historijski važnim”.⁶ Povratno, stoga, samo izučavanje komemoriranja neke skupine ili nacije može biti ključ za razumijevanje što ona smatra svetim ili presudnim u svojoj povijesti.

U slučaju Hrvatske Domovinski rat je obilježen nekim iznimno važnim povijesnim događajima te stoga ne čudi da neki datumi imaju istaknuto mjesto u kalendarskoj godini. Dan 18. studeni, osim dva dana koja su proglašena državnim praznicima, i to 5. kolovoza i 8. listopada, svakako spada među ključne datume. Na taj dan se odaje počast žrtvama koje su stradale u Vukovaru 1991. godine, a na određen način i sam Vukovar je pritom simbolički označen kao žrtva. Brojne znanstvene analize posvećene su rasvjetljavanju različitih aspekata vukovarske bitke kao što su politički, demografski ili vojno-taktički. Analize će redovito ukazivati na dvije ključne značajke bitke, i to izrazitu razliku u broju vojnika, vojnoj opremi i materijalno tehničkim sredstvima napadača i branitelja te na strašne posljedice bitke koje su vidljive u golemim materijalnim razaranjima (9.5 milijardi kuna) te velikim ljudskim gubicima (nekoliko tisuća poginulih, ranjenih i nestalih te približno 22 000 prognanih).⁷ Nakon povratka protjeranog stanovništva 1998. godine u gradu se organizira komemoriranje žrtava koje su stradale u obrani grada 1991. godine. U oblikovanju ovog obilježavanja uključene su, osim ključnih aktera, žrtava rata i branitelja (uglavnom predstavljenim različitim udrugama) i predstavnici tri važne institucije: države, gradske vlasti i crkve. Hrvatski državni sabor je tako 1999. godine donio Odluku o proglašenju 18. studenog Danom sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. godine, a brojni državni dužnosnici su tijekom godina sudjelovali u obilježavanju. Gradska vlast pak igra važnu ulogu u organizacijskom pogledu. Ovo se prvenstveno očituje u formiranju odbora koji je godinama bio zadužen za oblikovanje programa obilježavanja. Zamišljeno je da članovi odbora raspravljaju o manifestacijama koje će biti dio programa obilježavanja, ključnim organizacijskim pitanjima kao i pitanjima pod kojim bi se nazivom skup trebao održati. Bitno je, naime, navesti da se cijeli program traje više dana te obuhvaća brojne događaje koje se u danima prije i poslije 18. studenog odvijaju u gradu, a uključuju znanstvene skupove i kulturne manifestacije. U radu odbora za obilježavanje 18. studenog 2007. godine sudjelovalo je 30 osoba među kojima su bili

⁶ Eviatar Zerubavel, *Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past*, Chicago - London: The University of Chicago Press, 2003, str. 29.

⁷ Brojevi o poginulim, ranjenim i nestalim variraju u različitim izvorima, pa ovdje citiramo podatke iz nešto novijeg izvora: “U tromjesečnom razdoblju napada na Vukovar poginulo je oko 1850 branitelja, oko 1600 civila od čega 86 djece. Ranjeno je 2500 osoba od čega su 570 ostali trajni invalidi. Bez jednog ili oba roditelja ostalo je 858 djece. Po procjeni glavnog stožera HV napadač je u borbama za Vukovar izgubio nekoliko tisuća vojnika i oko 600 oklopnih vozila.” (Davor Marijan, “Bitka za Vukovar 1991.,” *Prilozi iz hrvatske historiografije. Zbornik radova sa znanstvenih kolokvija*, Zagreb: Hrvatski studiji sveučilišta u Zagrebu, 2012, str. 288).

predstavnicima gradske vlasti, različitih udruga proizašlih iz Domovinskog rata, znanstvenih ustanova te crkveni predstavnici. Ipak, čini se da posljednjih godina važnost ovog odbora znatno opada te se odluke o programu i načinu obilježavanja donose na manje jasan način. Katolička crkva, kao treća važna institucija, prvenstveno je prisutna kroz održavanje mise koja slijedi nakon polaganja vijenaca na Memorijalnom groblju. No predstavnici crkve uključeni su i na druge načine u obilježavanje, a upravo su prijedlozi svećenika dva puta prihvaćeni za nazive službenog obilježavanja.⁸

Međutim, redovita prisutnost predstavnika svih navedenih institucija, različitih vladinih dužnosnika, izaslanika predsjednika ili drugih političara ne treba odvesti s puta koji u središte pozornosti postavlja brojne žrtve rata koje su u obilježavanju sudjelovali. Kako je pokazao J. Winter, službeni program obilježavanja često se naslanja na bogato područje neoficijelnih aktivnosti koje su prethodile formalnom dijelu i nastavljaju se nakon što je on završen. Ove aktivnosti obavljaju grupe koje povezuje “fiktivno srodstvo” odnosno iskustvo, često traumatsko, proživljeno u događaju koji se obilježava. Winteru je stalo da pokaže kako se orijentacijom na državu, elitu i manipulaciju zamagljuje ili potpuno ignorira bogata slika žaljenja onih koji se skupljaju zajedno kako bi oplakivali one kojih više nema. Iz ove perspektive, komemoracije pomažu ne samo u prisjećanju na prošlost, nego i u prihvaćanju nove situacije odnosno mogu uključivati dimenziju “oporavka” pojedinca. Ovim pristupom samo pamćenje se razotkriva kao aktivnost žrtava rata koji se okupljaju u potrazi za utjehom pa i međusobnom solidarnošću. Stoga ne treba zaboraviti na situaciju u kojoj su se našli svi oni koji su proživjeli vukovarska događanja 1991. godine vrativši se u grad. Naime, sam povratak protjeranog nesrpskog stanovništva u grad bio je obilježen brojnim teškoćama među koje su spadale i one vezane za obnovu kuća, infrastrukture, nesigurnosti vezane uz etničke odnose te nezavršena potraga za nestalim osobama. Prošlost je tako predstavljala teret s kojim se svaki povratnik morao nositi individualno, u svom privatnom životu. Međutim, još u progonstvu postojali su dani kada su se prognani Vukovarci kolektivno sjećali događaja iz 1991. godine. Pritom je 18. studenog zadobio posebno značenje, dan kada su Jugoslavenska Narodna Armija (u daljnjem tekstu JNA) i srpske paravojne postrojbe zauzele centar grada postao je dan u kojem će se simbolički sažeti sve žrtve koje su stanovnici podnijeli kako prije, tako i poslije tog dana. Postojali su dakako i drugi važni datumi, kao dan pada Bogdanovaca, pogibija Blage Zadre, obilježavanje žrtava Borovo Commerca (19. studenog) ili Veleprometa (20. studenog), no 18. studeni će u imaginaciji sažeti i strukturirati cijelu vukovarsku dramu, mjesec borbe pa i godine provedene u progonstvu. Upravo će ove žrtve rata činiti jezgru onih koji će tijekom godina sudjelovati u obilježavanju. Štoviše, sam početak kolone sjećanja bit će zamišljen da na njemu idu različiti sudionici ratnih događanja.

Samo obilježavanje, kojem se u prvi plan stavlja sjećanje na događanja iz 1991. godine, razlikovao se iz godine u godinu, kako prema broju sudionika tako i po temama koje su se tijekom obilježavanja aktualizirale. Prvih godina po povratku program obilježavanja se mijenjao iz godine u godinu te će tek nakon 2000. godine zadobiti stalnu strukturu, odnosno odvijati se oko ključnog događaja, kolone sjećanja. Osim toga, za ono što

⁸ Fra. Ante Peković predložio je prihvaćeni slogan 2007. godine, a fra. Ivica Jagodić 2010. godine.

se danas uvriježio naziv kolona sjećanja prvih godina je u medijima bilo predstavljano kao križni put. Prvo obilježavanje koje se dogodilo u gradu 1998. godine odvijalo se na način da su položeni vijenci na Memorijalnom groblju žrtava Domovinskog rata te Ovčari, a potom je ispred hotela Dunav održana misa. Ono što se isticalo kao bitno za ovo obilježavanje, jest da su se prvi put u gradu okupila trojica zapovjednika njegove obrane, T. Merčep, M. Dedaković – Jastreb i B. Borković – Mladi Jastreb. Godinu potom, 1999., formirana je kolona koja je propješačila put od vukovarske bolnice do skladišta Veleprometa na Sajmištu, mjestu koje je pretvoreno u logor nakon što su JNA i srpske paravojne postrojbe zauzele grad 1991. godine. Te su godine otkrivene i dvije spomen ploče, jedna u području Opće bolnice Vukovar, a druga na zgradi tzv. stolarije u krugu Veleprometa. Godine 2000. program obilježavanja trajao je tri dana, a križni put je išao od opće bolnice do groblja hrvatskih branitelja odakle se potom autobusima išlo do Ovčare. Te godine je u sklopu obilježavanja predstavljena i knjiga o stradanju branitelja u srpskim logorima koju je uredio prof. Danijel Rehak.

Kako se može vidjeti iz Tablice 1. veliki porast broja sudionika zabilježen je prvo 2004. pa onda i 2005. godine. Branko Borković će prateći ovaj trend 2004. godine izjaviti “današnja obljetnica stvarno je impozantna i dobro je da se polako pretvara u općehrvatsku svetkovinu”,⁹ a godinu dana potom je rekao da je “kolona svake godine sve duža, što dokazuje da je Vukovar upisan u genetski kod hrvatskog naroda”.¹⁰

Do sredine prvog desetljeća 21. stoljeća obilježavanje 18. studenog zadobilo je prepoznatljivu organizacijsku strukturu koja se nije bitno mijenjala. Oblikovanju prostora najveća pozornost se posvećuje na području bolnice gdje se izvode recitacije prije polaska kolone te na području Memorijalnog groblja na kojem se organizira misa. Važno je reći i to da se uzduž puta kojim prolazi kolona postavljaju lampioni koji čine “scenu” prikladnijom za obilježavanje, čineći prostor simbolički doradenim. Izniman i gotovo neočekivan porast broja sudionika sugerira da su vukovarska događanja iz 1991. godine sasvim sigurno ostavila snažan trag u hrvatskom kolektivnom sjećanju te da je i samo obilježavanje organizirano na način koji se sudionicima činio primjerenim.

Tablica 1. Pregled osnovnih obilježja obilježavanja u razdoblju 1998.-2012.

Godina	Broj sudionika (prema procjeni medija) ¹¹	Naziv obilježavanja
1998.	3 000	—
1999.	4 000	—
2000.	—	—
2001.	1 800	—

⁹ Željko Garmaz i Maja Sajler, “U koloni sjećanja 15.000 ljudi”, *Vjesnik*, <http://www.vjesnik.hr> (22. srpnja 2007.)

¹⁰ Goran Ćorkalo, “Šeks: neće sve ostati samo na odgovornosti ‘vukovarske trojke’”, *Vjesnik*, <http://www.vjesnik.hr> (22. srpnja 2007.)

Godina	Broj sudionika (prema procjeni medija) ¹¹	Naziv obilježavanja
2002.	10 000	–
2003.	7 000	“Bijeli križ opomenu šalje”
2004.	15 000	“Zazvonite zvona sa svih zvonika”
2005.	15 000	“Gdje da tražim sina svoga”
2006.	20 000	“Hodočašće Hrvatskoj slobodi”
2007.	15 000	“U Vukovar za istinu i pravdu”
2008.	20 000	“Vukovar je Lijepa naša, Vukovar je moja Hrvatska”
2009.	17 000	“Vukovar je jučer, danas i sutra”
2010.	15 000	“Vukovar – pobjednik jer je žrtva”
2011.	50 000	“Hrabri ljudi”
2012.	60 000	“Vukovaru – ime sveto”

Komemorativna izvedba i njezini efekti

¹¹ U sociološkoj tradiciji funkcionalističkog usmjerenja dugo vremena je dominiralo mišljenje prema kojem rituali, pa shodno tome i komemoriranja, bivaju izjednačeni s učvršćenjem zajednice.¹² Premda učvršćenje zajednice, o kojoj će se nakon B. Andersona sve češće govoriti kao zamišljenoj, ostaje jedan od ključnih motiva koji se provlače kroz ritualnu izvedbu, pokazuje se da je to prije težnja nego i nužan ishod izvedbe. U tom smislu koristan može biti uvid J. Alexandera u ključne aspekte suvremenih izvedbi i njegovo iskušavanje kada su u pitanju suvremene komemoracije.¹³ Alexanderova interpretacija uzima u obzir analitički pomak koji se dogodio od interpretacije rituala koji izravno proizvodi integraciju, prema mogućnostima, odnosno neizvjesnostima izvedbe. On se usredotočuje na pitanje je li moguće razviti teoriju koja bi mogla objasniti način na koji se integracija pojedinih skupina i ponekad čitavih kolektiva može postići posredstvom simboličke komunikacije, dok bi se istovremeno vodilo računa o kulturnoj kompleksnosti i kontradikcijama, institucionalnoj diferencijaciji, osporavanju društvene

¹¹ Za procjenu broja sudionika korišteni su sljedeći izvori: Glas Slavonije, Jutarnji list, Vjesnik te Vukovarske novine. Treba, međutim, napomenuti da je postojala razlika u procjenama broja sudionika od strane ovih izvora za pojedine godine. Ova razlika bila je najuočljivija 2012. godine kada su Vukovarske novine pisale o 100 000 ljudi koji su sudjelovali u obilježavanju. U slučajevima kada su se procjene broja sudionika razlikovale odlučili smo se za one procjene koje je dala većina izvješća.

¹² Usp. Steven Lukes, “Political ritual and social integration”, *Sociology*, br. 9, (1975), str. 289-308.

¹³ Usp. Jeffrey Charles Alexander, “Cultural pragmatics: social performance between ritual and strategy”, *Social Performance. Symbolic action, Cultural Pragmatics, and Ritual*, (ur. Jeffrey Charles Alexander, Bernhard Giesen i Jason Mast), Cambridge: Cambridge University Press, 2006, str. 29-90.

moći i segmentaciji? Zapravo se autor pita koliko su rituali koji su nekada imali uspješnu izvedbu u jednostavnim društvima mogući i prisutni u suvremenim složenim društvima. Prema autoru fuzija ostaje centralna težnja izvedbe čak i u kompleksnim društvima, međutim, ono što je bitno je da se kontekst koji treba dovesti do uspjeha izvedbe promijenio, odnosno da uspjeh izvedbe nije više zajamčen. Stoga je važno razmotriti elemente koji čine izvedbu a među koje spadaju: pozadinski simboli koji se reprezentiraju i scenarij prednjeg plana, akteri, publika, sredstva simboličke produkcije, mizanscena i društvena moć. Uklopljena u navedene elemente komemoriranja ratnih događanja otkrivaju se kao kompleksni pothvati koji uključuju kako veći broj aktera tako i veći broj odnosa koje treba uzeti u obzir. Kako je već bilo riječi o akterima i pozadinskim simbolima koji se reprezentiraju, potrebno je procijeniti kakav efekt je imalo izvođenje vukovarskog obilježavanja te koje su se ključne teme nastojale interpretativno artikulirati prilikom izvedbe obilježavanja. Pritom se smatra da su se dva bitna okvira isprepletala i vraćala u obilježavanju Dana sjećanja na žrtvu Vukovara, i to važnost koju komemorirani događaj ima za urbani poredak koji se uspostavlja nakon mirne reintegracije te važnost događaja u kontekstu Domovinskog rata kao cjeline.¹⁴ Oni su u prvom planu budući da je Hrvatska 1998. godine ispunila svoje ciljeve postigavši punu samostalnost i suverenitet nad cijelim područjem, ali ipak, nije riješila mnoge s ratom povezane probleme. Tako se može pratiti kako se obilježavanjem žrtava 1991. godine iznova promišljao vukovarski urbani poredak i rezultati Domovinskog rata te se na taj način održavao društveni okvir u kojem bi žrtva Vukovara našla svoj smisao.

Mirnu reintegraciju hrvatskog podunavlja su neki akteri proglasili najuspješnijom mirovnom misijom Ujedinjenih Naroda.¹⁵ Mirnim putem postignut mir u području na kojem su se sedam godina ranije dogodili neki od najstrašnijih zločina u Europi nakon Drugog svjetskog rata. No interpretacija uzroka i tijeka tih događanja ostat će različita kod pripadnika različitih etničkih grupa. Novinarka Vjesnika je tako 2004. godine pisala: “Oba naroda imaju svoju verziju o događajima iz 1991. godine. – dok Hrvati zahtijevaju da se kazne ratni zločinci kao i svi oni koji su na bilo koji način umiješani u srpsku agresiju na Vukovar, vukovarski Srbi najradije izbjegavaju teme o ratu, a kad o njemu govore svode ga na razinu građanskog sukoba za koji su podjednako krivi i jedni i drugi.”¹⁶ Ovaj stav o različitom doživljaju prošlosti potvrđuju istraživanja provedena u gradu, ali i u županiji. Istraživanje provedeno 2008. godine pokazuje da pripadnici etničkih grupa imaju različit stav o tome tko je bio veća žrtva rata. Rezultat ovog istra-

¹⁴ Ovi okviri rekonstruirat će se putem analize komemorativnih narativa. Pritom, kao definiciju narativa prihvaćamo onu prema kojoj narativ “označava predstavljanje jednog ili više događaja”. (Porter H. Abbott, *Uvod u teoriju proze*, Beograd: Službeni glasnik, 2009, str. 37). Komemorativni narativ je stoga onaj narativ koji se iznosi tijekom ili povodom obilježavanja a svrha mu je predočiti značaj prošlog događaja tako što uspostavlja vezu između komemoriranog događaja i sadašnjosti.

¹⁵ Mirna reintegracija proces je koji je započeo potpisivanjem “Temeljnog sporazuma o Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Srijemu” 12. studenog 1995. godine, a provedba reintegracije je trajala od 15. siječnja 1996. do 15. kolovoza 1998. Različite aspekte ovog procesa obrađuje zbornik: Dražen Živić i Sandra Cvikić (ur.), *Mirna reintegracija hrvatskog podunavlja: znanstveni, empirijski i iskustveni uvidi*, Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2010.

¹⁶ Maja Sajler, “Grad heroj vodi nove bitke”, *Vjesnik*, <http://www.vjesnik.hr> (22. srpnja 2007.)

živanja provedenog na uzorku od 150 ispitanika pokazuje da 82% Hrvata smatra da su Hrvati pretrpjeli veće žrtve u ratu dok 84% Srba drži da su Hrvati i Srbi bili podjednake žrtve.¹⁷ S obzirom na navedene rezultate važno je razmotriti što Vukovarci misle o važnosti pojedinih obilježavanja za identitet grada.

U Tablici 2. priloženi su rezultati istraživanja provedenog u gradu Vukovaru tijekom lipnja 2012., a kojim se istraživao odnos stanovnika prema identitetu grada.¹⁸ Iz priložene tablice u kojoj su dani samo pripadnici dviju najbrojnijih urbanih zajednica, vidljivo je da je obilježavanje dana sjećanja na žrtvu Vukovara za Hrvate najvažnije gradsko obilježavanje. Osim ovog obilježavanja Hrvati su u statistički važnoj mjeri pozitivnije od Srba procijenili obilježavanja Dana grada te Spomendan žrtvama komunističkog terora. Obilježavanje Dana grada organizira se 3. svibnja na dan zaštitnika grada sv. Filipa i Jakova, dok se Spomendanom žrtava komunističkog terora podsjeća na žrtve do kojih je došlo neposredno po svršetku Drugog svjetskog rata.

Tablica 2. Stav pripadnika hrvatske i srpske etničke pripadnosti o važnosti obilježavanjima koja se održavaju u gradu.

“Koliko je za Vas osobno važno da se u Vukovaru javno obilježava svaki od navedenih datuma?”	Ispitanici hrvatske etničke pripadnosti (N=250)	Ispitanici srpske etničke pripadnosti (N=119)	
Obilježavanje Praznika rada	M=4.24 SD=0.93	M=4.53 SD=0.75	t(367)=-3.0 p<0.005
Obilježavanje Dana grada Vukovara	M=4.71 SD=0.56	M=4.03 SD=0.93	t(159.8)=7.31 p<0.001
Obilježavanje Dana antifašističke borbe	M=3.09 SD=1.31	M=3.63 SD=1.00	t(295.5)=-4.36 p<0.001
Obilježavanje Dana sjećanja na žrtvu Vukovara	M=4.86 SD=0.44	M=3.51 SD=1.10	t(135.8)=12.89 p<0.001
Obilježavanje Dana oslobođenja grada od fašizma	M=3.19 SD=1.31	M=3.60 SD=1.11	t(367)=-2.95 p<0.005
Spomendan žrtvama komunističkog terora u Vukovaru	M=3.64 SD=1.31	M=2.97 SD=1.27	t(367)=4.60 p<=0.001

¹⁷ Usp. Dinka Čorkalo Biruški i Andreja Magoč, “Mi’ ne možemo biti krivi?! Etnički identitet i opravdavanje postupaka vlastite grupe kao odrednice doživljaja kolektivne krivnje”, *Revija za sociologiju*, br. 3, 4 (2009), str. 211-232.

¹⁸ Istraživanje je provedeno metodom anketnog upitnika na višestapnom stratificiranom uzorku punoljetnog stanovništva grada Vukovara. U istraživanju je sudjelovalo 400 ispitanika od kojih su 250 bili Hrvati, a 119 Srbi. Pri istraživanju odnosa prema gradskim obilježavanjima svakoj čestici pridružena je skala od 1 – uopće nije važno do 5 – izrazito mnogo je važno. S obzirom na to veći rezultat upućuje na veću važnost pojedinog obilježavanja za identitet grada. Obrada podataka izvršena je programskim paketom SPSS, a od statističkih procedura na podacima prezentiranim u radu proveden je t-test.

No iz rezultata aritmetičkih sredina vidljivo je da najveća razlika među skupinama postoji upravo pri procjeni važnosti Dana sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. godine. Za ovo obilježavanje čak 90% Hrvata drži da je iznimno važno za identitet grada. Iz izjava lokalnih sudionika obilježavanja može se rekonstruirati poruka da komemoriranje za njih znači nastojanje da se prošlost postavi kao opomena i temelj za budući poredak grada.¹⁹

Prilikom prvog obilježavanja Dana sjećanja 1998. godine izaslanica predsjednika Republike Hrvatske V. Škare-Ožbolt prisjećajući se toga da je Hrvatska prije sedam godina "proživljavala svoje najstrašnije trenutke" poručila je: "kolone prognanika koje ćemo svi nositi u sjećanju, dio su naše povijesne, kolektivne memorije na koju smo posebno osjetljivi. Danas ispunjavamo moralnu želju onih kojih nema da ih nikada ne zaboravimo i da budućim naraštajima prenesemo spomen na događaje i žrtve domoljublja. Budućnost našeg Vukovara možemo graditi samo na istini i pravdi, na istini da se nikada više ne zaboravi ono što se dogodilo. Prošlost poučava, a onaj tko traži da se prošlost zaboravi, taj će prvi biti žrtva ponovljene pogreške. Ono čega smo mi danas svjedoci jest da se Hrvatska ponovo vratila u Vukovar – to je velika pobjeda bez ijednog izgubljenog života. Vukovar se danas diže iz pepela, obnavljaju se kuće, ljudi se vraćaju i zadovoljstvo nam raste."²⁰ Ovaj nešto duži citat ukazuje na samu važnost obilježavanja za održavanje sjećanja na žrtve ali pritom sugerira ključne teme koje u ritualnom narativu nastoje povezati žrtvu, istinu i moral. Grupa se na važan datum podsjeća prošlog događaja kako bi se sjetila povijesne istine i kako bi na njoj utemeljila moralni poredak grada. Time se žrtva postavlja u društveni interpretativni okvir u kojem se događaju daje smisao tako što se podsjeća na to da je Vukovar bio napadnut i time da je Vukovar dugoročno proizročio poraz agresora.

Srbi smatraju, u odnosu prema Hrvatima, da su za identitet grada važniji Praznik rada (Prvi maj), obilježavanje Dana antifašističke borbe te obilježavanje dana oslobođenja grada od fašizma. Kada su u pitanju događanja iz 1991. godine, srpski lokalni političari su u više navrata naglašavali kako se ne priznaje i njihova ratna žrtva i sve teškoće prouzrokovane ratom koje su oni prošli. Doduše, tijekom okupacije grada kao i prvih godina nakon povratka Hrvata, Srbi su 18. studenog odvojeno obilježavali svoje žrtve, ali će već 2001. godine istaknuti srpski političar izjaviti da mu smeta što je službeno obilježavanje prema sadržaju i prema protokolu namijenjeno samo Hrvatima.²¹ Osim toga, požalit će se da je "na vlasti radikalna opcija koja jedan dio stanovništva isključuje iz lokalnih organa vlasti. Srbi uopće nemaju svojih predstavnika u lokalnoj vlasti. Tolerancija je niža nego što je bila 1997. poslije prvih lokalnih izbora."²² No gle-

¹⁹ Mnogi sudionici događanja izjavili su da sudjelovanjem iskazuju počast žrtvama srpske agresije, dok su lokalni sudionici izrazili i žaljenje što im lokalni Srbi ne pomažu u pronalasku preostalih nestalih osoba.

²⁰ Ljiljana Pandža, "Hrvatska obilježila sedmu godišnjicu pada Vukovara", *Vjesnik*, <http://www.vjesnik.hr> (18. srpnja 2008.)

²¹ Više o razlikama na koje su Hrvati i Srbi obilježavali 18. studenog vidi: Mateo Žanić "Važnost rituala u poslijeratnom razdoblju: primjer Vukovara", *Polemos*, br. 10, 1 (2007), str. 73-90.

²² Andrija Tunjić, "Deset godina nakon vukovarske tragedije: grad sjena i uspomena", *Vjesnik*, <http://www.vjesnik.hr> (18. kolovoza 2007.)

dajući na drugi način, može se primijetiti da Srbi u odnosu na Hrvate po rezultatima provedenog istraživanja više vrednuju sjećanje na Drugi svjetski rat i motive radničke kulture što će sugerirati drukčije strukturiranje slike grada. Tako je kod dijela srpske populacije primjetna i sklonost interpretaciji prema kojoj 1991. godina zadobiva preveliko mjesto u reprezentiranju grada (ova sklonost dolazi do izražaja i kod izbora termina sukob umjesto rat). Stoga se može ustvrditi da, govoreći Footovom terminologijom, Srbi u okolnostima nakon što su izgubili kontrolu nad gradom u mnogo manjoj mjeri skloni posvećenju ili obilježavanju sjećanja na događanja iz 1991. Ovaj interpretativni moment iznova naznačuje da samo obilježavanje može biti označeno prije kao simbolička granica među etničkim skupinama nego kao moment obnove poslijeratne zajednice.

Narativom koji je prožimao obilježavanje Dana sjećanja Domovinski rat se problematizirao na tri načina, i to prema mjestu vukovarske bitke u ratu, prema važnosti rata za hrvatsko društvo i državu te na koncu prema međunarodnim odjecima rata. Kada je u pitanju mjesto vukovarske bitke u ratu, tu je bilo najmanje polemika. Naime, gotovo bez iznimke varirao je stav o ključnoj bitci Domovinskog rata, o preokretu u vojnim i međunarodnim odnosima te o događaju kojim je Vukovar zadobio trajno posebno mjesto za hrvatski nacionalni identitet.²³ Međutim, ako nije bila upitna važnost vukovarske bitke za Domovinski rat, ostat će otvoreno pitanje pojedinih događaja, aktera i posljedica rata u cjelini.

Domovinski je rat za Hrvate završio pobjednički, budući da je Hrvatska prvo priznata u svojim granicama, a potom kroz akcije Bljesak, Oluja te procesom mirne reintegracije postigla puni suverenitet nad svojim područjem. Poraz pobunjenih Srba na vojnom planu koji se manifestirao u dvjema vojno-redarstvenim akcijama bio je pritom potpun, a punom podrškom državnog vrha procesu mirne reintegracije Hrvatska je načelno pokazala i spremnost za kompromisnim rješenjima. Ipak, status Domovinskog rata bit će predmetom povremenih polemika pri čemu će javnost sve više mjesta posvećivati nekim problematičnim odlukama hrvatskog vodstva te zločinima počinjenim od strane hrvatske vojske. Komentirajući navedeni trend D. Živić je 2007. godine ustvrdio da je “više nego razvidno kako se posljednjih nekoliko godina u široj hrvatskoj i osobito međunarodnoj javnosti, pa i u nekim akademskim krugovima, hrvatski Domovinski rat sve više doživljava i prikazuje kao prijeporni i kontroverzni povijesni fenomen, pri čemu se ponajprije dovodi u pitanje njegov oslobodilački karakter”.²⁴ Polemike vezane uz rat možda nigdje neće doći toliko do izražaja kao u slučaju obilježavanja Dana domovinske zahvalnosti, odnosno dana obilježavanja akcije “Oluja”. Premda je proglašeno državnim praznikom, obilježavanje Dana domovinske zahvalnosti iz različitih razloga svojom izvedbom ne samo da ne podiže integraciju među onima koji bi se trebali doživjeti kao dijelovi jednog kolektiva već se stječe dojam da samo obilježavanje pojačava tenzije u

²³ Usp. Ivan Rogić Nehajev, *Smaragdni brid. Vukovar 91. i hrvatski nacionalni identitet*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1998.

²⁴ Dražen Živić, “Hrvatski Domovinski rat – između kriminalizacije i pozitivne percepcije”, *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja*, br. 24, (2007), str 164.

društvu. Tome prvenstveno pridonose nesuglasice onih koji bi trebali biti noseći akteri obilježavanja, političara i branitelja.²⁵

Nasuprot ovim tenzijama koje se javljaju prilikom obilježavanja Oluje, obilježavanje Dana sjećanja, osim 2001. godine, nije dovodilo do nesuglasica između sudionika obilježavanja. Godine 2001., upravo na desetogodišnjicu tragičnih vukovarskih događanja program je kasnio zbog toga što Predsjednik Republike nije mogao uslijed guste magle sletjeti. Kako je organizator više od pola sata inzistirao na čekanju Predsjednika, kolona od nekoliko stotina ljudi na čelu sa S. Praljkom “demonstrativno” je krenula prema Memorijalnom groblju. Desetak minuta nakon prve grupe krenula je, opet bez Predsjednika, službena povorka s istaknutim akterima vukovarske obrane te istaknutim političkim predstavnicima. Konfuznu izvedbu te godine pratilo je i vrijeđanje predsjednika, koji je stigao na polaganje vijenaca, kao i pojedinaca iz “državnog vrha”. Ovo obilježavanje pokazalo je kako komemorativna izvedba može biti neuspješna, odnosno kako svako obilježavanje uvijek u sebi nosi i element onog što V. Turner označava indeterminacijom. Međutim, zanimljivost leži u tome da će baš to najslabije posjećeno i najkonfuznije obilježavanje dovesti do neočekivanog preokreta te da će baš nakon 2001. godine ovo obilježavanje sve više dobivati na važnosti.

Isto tako, iako je samo 2001. godine bilo obilježeno otvorenim rascjepima, kroz obilježavanje se zapravo stalno propitivao položaj i značenje Domovinskog rata za Hrvatsku. Na obilježavanju Dana sjećanja 2000. godine, potpredsjednik Hrvatskog sabora u Vukovaru ustvrdio je da mu je teško reći “koji su to ljudi koji bi htjeli marginalizirati Domovinski rat, jer ih ima mnogo, pa se bojim da ne bi nekoga zaboravio”.²⁶ Tomac će razlog za takvu tvrdnju pronaći u tome što se agresija na Hrvatsku sve više prikazuje kao građanski rat u kojem su svi bili isti. Na sličan je način povodom 18. studenog 2008. godine događaje oko Vukovara tumačio uvaženi književnik i akademik P. Pavličić. On je u jednom intervju rekao: “Ako se ponekad čini da je sjećanje na Vukovar svedeno na puku prigodu, onda za to nije kriva ni tranzicija ni konzumerizam, nego činjenica da postoje ljudi – političari, novinari, povjesničari – koji rade na tome da se taj događaj što manje spominje. Vukovar je, naime, velika prepreka onom redizajnu povijesti koje se danas obavlja na sve strane.”²⁷

Kao treća važna stvar koja je utjecala na izvedbu obilježavanja javlja se međunarodno tumačenje Domovinskog rata, koje će se prvenstveno vezati uz podizanje optužnica i izricanje presuda na Međunarodnom kaznenom sudu za zločine počinjene na

²⁵ Tako se već godinama, paralelno s državno potpomognutim obilježavanjem u Kninu organizira i obilježavanje u Čavoglavama. Može se reći da među ovim obilježavanjima vlada neka vrsta kompeticije koja se ogleda u tome da se nakon obilježavanja uspoređuju programi obilježavanja, akteri, ali i publika obilježavanja. Ukoliko se gleda samo na publiku obilježavanja, nedvojbeno je da obilježavanje u Čavoglavama privlači višestruko veći broj ljudi, te su različite procjene kretale od 30 000 do 80 000 posjetitelja 2009. godine. Međutim, bitni su i akteri obilježavanja pa je zanimljiva informacija da su neke glazbene zvijezde koje inače dobivaju visoke honorare za svoje nastupe na Dan pobjede i domovinske zahvalnosti u Čavoglavama nastupali besplatno, što sugerira njihovu identifikaciju i podršku događaju.

²⁶ Snježana Čanić, “Vukovar se poklonio svojim herojima”, *Vjesnik*, <http://www.vjesnik.hr> (18. kolovoza 2007.)

²⁷ Delimir Rešicki, “Vukovar je prepreka redizajnu povijesti”, *Glas Slavonije*, (18. studenog 2008.)

području bivše Jugoslavije (tzv. Haški sud). Zapravo će se ova međunarodna recepcija ratnih događanja gotovo svake godine spominjati prilikom obilježavanja.²⁸ Tako je 1998. godine, prilikom prvog obilježavanja koje se organiziralo u gradu, isticana nužnost podizanja optužnica protiv M. Radića, V. Šljivančanina i M. Mrkšića. Tadašnja izaslanica predsjednika, koja je figurirala i kao savjetnica predsjednika za politička pitanja tijekom obilježavanja izjavila je: “Samo kada se njih privede pred lice pravde, moći ćemo do kraja normalizirati život.”²⁹ Nakon što je podignuta optužnica, sudbina tzv. “vukovarske trojke” pomno će se pratiti u Vukovaru. Naročito će se uzburkati gradski život nakon izricanja prvostupajskih presuda 27. rujna 2007. godine kada je M. Mrkšić dobio 20. godina zatvora, V. Šljivančanin 5 godina a M. Radiću je izrečena oslobađajuća presuda. Kako su za velik broj građana presude bile neprimjereno male, u gradu je organiziran i prosvjedni skup na kojem se okupilo oko tisuću ljudi i na kojem se ustvrdilo da je presuda “sramotan udarac žrtvama, članovima njihovih obitelji, gradu, državi i domovini”.³⁰ Stoga je upravo sloganom obilježavanja iz 2007. godine “U Vukovar za istinu i pravdu” komentirana presuda Haškog suda. Vukovarska gradonačelnica prokomentirala je situaciju uoči obilježavanja sljedećim riječima: “Ove godine je posebno teško zbog sramotne haške presude ‘vukovarskoj trojci’ za zločin na Ovčari. Vukovar je izrazio svoje nezadovoljstvo, vjerujem da to nikoga nije ostavilo ravnodušnim i nadamo se da ćemo ipak dočekati pravdu.”³¹

S druge strane naći će se podizanje optužnica protiv hrvatskih generala (J. Bobetko, A. Gotovina, M. Markač, R. Ademi, I. Čermak) koje su sadržavale i formulaciju o udruženom zločinačkom pothvatu. Ove optužnice izazvale su pravi potres u hrvatskom javnom životu te su jednim dijelom uzrokovale i, prije spomenuti, rascjep u tumačenju Domovinskog rata. Izricanje oslobađajućih presuda generalima A. Gotovini i M. Markaču imat će toliku važnost za obilježavanje da će neki mediji ustvrditi da je cijelo obilježavanje izvedeno u svjetlu ovih oslobađajućih presuda.³² Prema jednom komentaru “bila je to po mnogo čemu specifična kolona, potpuno drukčija od svih dosadašnjih, jer se na

²⁸ Na šire međunarodno ignoriranje događaja koji su se u Vukovaru zbili 1991. ukazivat će se i u znanstvenim krugovima, osobito u radovima S. Špoljar Vržina. Autorica koja će se tim odnosom baviti kroz prizmu koncepta posramljivanja žrtve piše: “Usljed opisane dinamike doista ne začuđuje što smo unazad petnaest godina bili svjedoci internacionalnog marginaliziranja vukovarske žrtve, historijata vukovarskih zbivanja, te samih početaka rata u Hrvatskoj. U već potvrđeno imaginarno-disfunkcionalnim očima internacionalne zajednice sve je sabito u slogan mnogo ambicioznijeg regionalnog akcijskog učinka – pomirenje svih sukobljenih ‘balkanskih’ strana – koji ujedno postaje i iluzorni *perpetuum mobile* demokracije, nepostojeći niti u zemljama paragonima.” (Sanja Špoljar Vržina, “Prilog antropoloških promišljanja – identiteti Vukovara iz očista domaćih i svjetskih eksperata savjeti i morala”, *Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja*, (ur. Dražen Živić i Ivana Žebec), Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007, str. 130).

²⁹ Ljiljana Pandža, “Hrvatska obilježila sedmu godišnjicu pada Vukovara”, *Vjesnik*, <http://www.vjesnik.hr> (18. srpnja 2008.)

³⁰ Mirjana Đermadi, Marija Molnar, Jasenka Vrdoljak i Milan Paun, “Gospodo suci sramite se”, *Vukovarske novine*, (5. listopada 2007.)

³¹ Sanja Butigan, “Slogan: u Vukovar za istinu i pravdu”, *Jutarnji list*, (7. studenog 2007.)

³² Do izricanja presuda došlo je samo dva dana prije obilježavanja, 16. studenog 2012.

licima ljudi u njoj i pokraj nje prvi put vidio osmjeh. Radost se miješala s ponosom”.³³ U koloni je bio prisutan i general M. Markač koji je bio dočekan pljeskom od strane velikog broja sudionika.

Godine 2012. stekao se dojam da se oslobađajućim presudama generalima dogodilo nešto iznimno bitno što su mnogi akteri obilježavanja označili izjavama po kojima je Domovinski rat tek sada završio. Ostaje tako vidjeti kako će se tijekom obilježavanja o ratu govoriti poslije pravnog “kraja rata”.

Zaključak

Komemoracije se otkrivaju kao složeni suvremeni rituali, koji izvlače svoju važnost iz različitih aktera koji se u njima isprepleću, od obitelji stradalih, aktera sjećanja koji predstavljaju civilno društvo, pripadnika različitih institucija, medija i na koncu države. Ono što je pritom bitno je da svi ovi akteri teže u fazi izvođenja pozicioniraju kao dionici neke šire, zamišljene, zajednice, koja se prisjeća prošlosti da bi ustanovila određenu sliku sebe same. Na složenost ovog procesa ukazala je i A. Cossu pišući: “Stavljanje reprezentacija u akciju je kompleksan zadatak koji uključuje njihovo prevođenje u prihvatljive ‘skripte’, te kasniju upotrebu tih skripti u izvođenju aktualne izvedbe.”³⁴ Stoga se kao istraživački zadatak nameće interpretacija uspostavljenih odnosa između pojedinih aktera kao i društvenog okružja u kojem se komemoriranje odvija. U slučaju obilježavanja Dana sjećanja na žrtvu Vukovara ova dva pitanja se susreću u nastojanju da se objasni intrigantan fenomen porasta sudionika obilježavanja do kojeg je došlo u desetljeću nakon 2001. godine. Premda bi bila potrebna daljnja istraživanja kako bi se na to pitanje dao cjelovit odgovor, smatramo kako se mogu naznačiti dva elementa koja su bitna za razumijevanje ove činjenice. Kao prvo, porast broja sudionika sugerira da je sudionicima prihvatljiv narativ koji prati obilježavanje, a koji težište stavlja na to da se ne dopusti relativizacija prošlosti. Pomicanje interpretativnog okvira vjerojatno bi dovelo do “redizajna povijesti” u kojem ni vukovarska žrtva ne bi imala isto mjesto. Analiza prikazana u ovom radu pokazuje strukturalnu istovjetnost narativa kojim se prilikom vukovarskog obilježavanja održavao okvir tumačenja u kojem se vukovarska žrtva dovodila u odnos spram, s jedne strane aktualnog vukovarskog poretka i s druge strane, spram konteksta Domovinskog rata kao cjeline. U oba slučaja nastoji se djelovati protiv onoga što se označava kao opasna relativizacija prošlosti ili redizajn povijesti.

Kao drugi moment može se naznačiti ono što se, možda najmanje pogrešno, može nazvati “kriza institucija”. U iznimno utjecajnom tekstu koji je činio uvod u poznatu studiju “Izmišljene tradicije”, E. Hobsbawm je istaknuo važnu ulogu države i političkih elita u formiranju tradicija koje, prema autoru, obavljajući ulogu solidarnosti predstavljaju i ono što bi mogli nazvati zavođenje kulturom. Premda je među akterima vukovarskog obilježavanja navedena i uloga države, njezinih institucija pa i političara čini se da nema argumenata koji bi vodili u pravcu interpretacije koja bi u prvi plan stavljala politič-

³³ Nikola Patković, “General Mladen Markač: Neka ovo bude novi početak za nas”, *Jutarnji list*, (19. studenog 2012.)

³⁴ Andrea Cossu, “Durkheim’s argument on ritual, commemoration and aesthetic life: A classical legacy for contemporary performance theory?”, *Journal of Classical Sociology*, br. 10, 33 (2010), str. 37.

ku instrumentalizaciju obilježavanja. Štoviše, može se ustvrditi da je jedan od razloga stalnog i sve većeg interesa za ovo obilježavanje permanentna kriza države i državnih institucija, ali i institucija uopće. Kriza upravo u ovoj regiji ima posebno štetne posljedice budući da među stanovnicima ovog kraja “stvara osjećaj zaboravljenosti” i sugerira neuspjeh pune reintegracije ove regije u ustavno-pravni poredak hrvatske države. A. Šundalić u tom kontekstu piše da se odvija samo zatvaranje ovog područja kao izraz nepovjerenja prema državnim institucijama na više razina: političkoj, gospodarskoj i međuljudskoj razini svakodnevnice.³⁵ Ova kriza može se pratiti i kroz rezultate istraživanja koja su pokazala nepovjerenje građana prema pojedinim važnim institucijama. Istraživanje provedeno u Vukovarsko-srijemskoj županiji pokazalo je kako tek manji dio lokalnog stanovništva vjeruje, recimo, u sudstvo, lokalne medije, udruge građana i nevladine organizacije te političke stranke i lokalne političare.³⁶ Autori istraživanja odmjereni su zaključili da “nije potrebno isticati kako takva situacija zasigurno poziva na ozbiljno preispitivanje rezultata u provedbi zadaća nekih od naznačenih institucija, kako bi se vidjelo u kojoj mjeri su one pokretač ili pak zapreka razvitku i uopće boljoj kvaliteti življenja u županiji”.³⁷ U vremenu nepovjerenja jača interes za ponovno promišljanje žrtava koje stoje u temeljnom događaju dobivanja neovisnosti, a propitivanje smisla utemeljujućeg događaja motivira ljude da sudjeluju u komemoriranju žrtava. Ako je E. Hobsbawm govorio o eliti i državi koja “izmišlja tradicije” ovdje bi se prije moglo govoriti o obilježavanju kojim se želi iznova “izmisliti država”. Država u kojoj bi Vukovar istinski, a ne samo deklarativno, dobio istaknuto mjesto.

LITERATURA

- Abbott, H. Porter, *Uvod u teoriju proze*, Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Alexander, Jeffrey Charles, “Cultural pragmatics: social performance between ritual and strategy”, *Social Performance. Symbolic action, Cultural Pragmatics, and Ritual* (ur. Alexander, Jeffrey Charles, Giesen, Bernhard i Mast, Jason), Cambridge: Cambridge University Press, 2006, str. 29-90.
- Augé, Marc, *Prilog antropologiji savremenih svetova*, Beograd: XX vek, 2005.
- Cossu, Andrea, “Durkheim’s argument on ritual, commemoration and aesthetic life: A classical legacy for contemporary performance theory?”, *Journal of Classical Sociology*, br. 10, 33 (2010), str. 33-49.

³⁵ Antun Šundalić, “Globalna međuovisnost kao okvir hrvatskog kretanja od ‘zajednice’ prema ‘društvu’: primjer istočne Hrvatske”, *Demografski kontekst i sociokulturne posljedice hrvatskog Domovinskog rata* (ur. Dražen Živić i Ivana Žebec), Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2009, str. 195-210.

³⁶ Najveći broj ispitanika iskazao je povjerenje Katoličkoj crkvi, a preko pedeset posto ispitanih iskazalo je povjerenje još i školskom sustavu, zdravstvenom sustavu i policiji (Usp. Anka Mišetić, Renata Franc, Marko Miletić, “Sadašnjosti i budućnost Vukovarsko-srijemske županije iz perspektive njezinih stanovnika”, *Vukovarsko srijemska županija. Prostor, ljudi, identitet*, Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Vukovarsko-srijemska županija, 2012, str. 439-452).

³⁷ Anka Mišetić, Renata Franc, Marko Miletić, “Sadašnjosti i budućnost Vukovarsko-srijemske županije iz perspektive njezinih stanovnika”, *Vukovarsko srijemska županija. Prostor, ljudi, identitet*, Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Vukovarsko srijemska županija, 2012, str. 442.

- Čorkalo Biruški, Dinka i Magoč, Andreja, “Mi’ ne možemo biti krivi?! Etnički identitet i opravdavanje postupaka vlastite grupe kao odrednice doživljaja kolektivne krivnje”, *Revija za sociologiju*, br. 3-4, (2009), str. 211-232.
- Foote, Kenneth E., *Shadowed Ground. America’s Landscapes of Violence and Tragedy*, Austin: University of Texas Press, 2003.
- Hobsbown, Eric, “Uvod: kako se tradicije izmišljaju”, *Izmišljanje tradicije* (ur. Hobsbown, Eric i Ranger, Terence), Beograd: xx vek, 2002, str. 5-26.
- Lukes, Steven, “Political ritual and social integration”, *Sociology*, br. 9, (1975), str. 289-308.
- Marijan, Davor, “Bitka za Vukovar 1991.”, *Prilozi iz hrvatske historiografije. Zbornik radova sa znanstvenih kolokvija*, Zagreb: Hrvatski studiji sveučilišta u Zagrebu, 2012, str. 243-293.
- Mišetić, Anka, Franc, Renata, Miletić, Marko Geran, Vrselja, Ivana, “Sadašnjosti i budućnost Vukovarsko-srijemske županije iz perspektive njezinih stanovnika”, *Vukovarsko srijemska županija. Prostor, ljudi, identitet*, Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Vukovarsko-srijemska županija, 2012, str. 439-452.
- Rogić Nehajev, Ivan, *Smaragdni brid. Vukovar 91. i hrvatski nacionalni identitet*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1998.
- Sučić, Stjepan i Živić, Dražen, “Značenje Vukovarske bitke u stvaranju i obrani hrvatske države”, *Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja* (ur. Živić, Dražen i Žebec, Ivana), Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007, str. 73-96.
- Špoljar Vržina, Sanja, “Prilog antropologijskih promišljanja – identiteti Vukovara iz očista domaćih i svjetskih eksperata savjeti i morala”, *Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja* (ur. Živić, Dražen i Žebec, Ivana), Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007, str. 125-146.
- Šundalić, Antun, “Globalna međuovisnost kao okvir hrvatskog kretanja od ‘zajednice’ prema ‘društvu’: primjer istočne Hrvatske”, *Demografski kontekst i sociokulturne posljedice hrvatskog Domovinskog rata* (ur. Živić, Dražen i Žebec, Ivana), Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2009, str. 195-210.
- Winter, Jay, *Sites of memory, sites of mourning*, Cambridge: University Press, 1995.
- Winter, Jay, “The generation of Memory: Reflections on the ‘Memory Boom’ in Contemporary Historical Studies”, *German Historical Institute*, br. 27, 3 (2000), str. 69-92.
- Winter, Jay, *Remembering war*, New Haven – London: Yale University Press, 2006.
- Zerubavel, Eviatar, *Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past*, Chicago – London: The University of Chicago Press, 2003.
- Žanić, Mateo, “Važnost rituala u poslijeratnom razdoblju: primjer Vukovara”, *Polemos*, br. 10, 1 (2007), str. 73-90.
- Žanić, Mateo, “Predstavljanje i praćenje provedbe Erdutskog sporazuma u hrvatskom i srpskom izdanju Vukovarskih novina”, *Mirna reintegracija hrvatskog podunavlja: znanstveni, empirijski i iskustveni uvidi* (ur. Živić, Dražen i Cvikić, Sandra), Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2010, str. 227-242.
- Živić, Dražen, “Hrvatski Domovinski rat – između kriminalizacije i pozitivne percepcije”, *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja*, br. 24, (2007), str. 161-176.
- Živić, Dražen i Cvikić, Sandra (ur.), *Mirna reintegracija hrvatskog podunavlja: znanstveni, empirijski i iskustveni uvidi*, Zagreb – Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2010.
- Žunec, Ozren, “Rat u Hrvatskoj 1991.–1995. Prvi dio: uzroci rata i operacije do Sarajevskog primirja”, *Polemos*, br. 1, (1998), str. 51-89.

A SOCIAL FRAMEWORK OF IMPORTANT
DATE COMMEMORATION: THE BATTLE OF VUKOVAR
AND THE 1991 VUKOVAR VICTIMS' REMEMBRANCE DAY

Abstract

The paper analyzes three important questions related to the commemoration of the 1991 Vukovar Victims' Remembrance Day: how is a connection made between commemoration and a past event, how certain actors are involved in the process of commemoration, what an interpretation framework is, according to which a commemoration narrative is articulated. It turns out that the interpretation framework is dominated by the explanations presenting the 1991 events as the milestones for the formation of urban organization and an explanation of the Croatian War of Independence entirely. Therefore, in a commemoration of this day, there is a monitoring process pertaining to the relations among the actors participating therein and the "symbolic others" standing by.

Keywords: Vukovar, memory, commemoration, 1991 Vukovar Victims' Remembrance Day, Croatian War of Independence

Sanja Špoljar Vržina, Ph. D., Research Advisor
Ivo Pilar Institute of Social Sciences, Zagreb

Snježana Čolić, Ph. D., Research Advisor
Ivo Pilar Institute of Social Sciences, Zagreb

Ivica Šola, Ph. D., Assistant Professor
Department of Cultural Studies,
Josip Juraj Strossmayer University of Osijek

FORCED EUROPEANIZATION, EPISTEMIC VIOLENCE, AND DEMOCRATIC DEFICIT*

Izvorni znanstveni rad

UDK: 327.39(497.5:4-67 EU):316.653>(063)=111

This paper is orientated toward questioning the European integrative processes connected to a translation of the local into the global, i.e., to the processability of a Europeanizing progression, understood as an experience of wider globalist work in the process of Europeanization. In the majority of current literature sources, Europeanization is simplistically interpreted through an analysis of legislative and politico-economic themes focused on the revelation of obstacles of unobstructed flows, rarely via anthropological, sociological, and philosophical aspects of the effects exerted by this project on the sustainability of local life, or, more precisely, on the local identities of life (erasing cultural memory) and biocultural survival (erasing local knowledge and its patterns). Wider than this, the project of Europeanization inevitably entails epistemological violence, based on a politicking of culture and a negation of local living, wherefor a consciousness about a need for predicting the consequences is not even present. In most cases, this process, which should include problematization of the translation of culture, negation of identities, or their reduction to a joint, neoliberally profitable classification matrix, is discarded as euroskepticism. Thus, this paper is orientated toward a necessity of work in the field of the aforementioned deficits of knowledge, all eventually reducible to a democratic deficit of (potential) European citizens.

Keywords: Europeanization, epistemological violence, biocultural survival, euroskepticism, democratic deficit

Introductory Note

There are numerous lamentations on the cultural issues of the European Union and Europe, given a rich corpus of cultural encounters, synergies, and diversification of its peoples' lives; however, rather than theorizing upon narrations on the entangled identities, ethnicities, and cultures and/or communities in transition, migration and/or affili-

* The paper is written in English, with an aim to accelerate internalization of covered topics and facilitate a quick joining to the necessary debates. The authors are in no way the supporters of a thesis that science is internationalized through a disavowal of one's mother tongue only.

ation, this paper sets its aim at questioning a manipulation of these terms through the processes that are frequently overlooked. There are three keyword syntagms, although they are also variously used as the political sweeping terms that continuously underline the core issues of a not-so-solidified status of Europe. Regardless of being sought as a place of collective celebration of rich differences, it is also a place of empty hopes, underlined through a *forced Europeanization*, *epistemic violence*, and *democratic deficit*. This *reality triad* is the firmest denominator of the European Union's agenda, and this paper will put forward the arguments and factography supporting this discourse.

Becoming European? What is a Forced Europeanization?

This paper was written around the time of Croatia's accession to the European Union. If one was to ask a passerby about how s/he felt about the accession to the European Union on July 1, the answer was reversed – *Why should one feel anything for the accession to the European Union?* We know that we have been a part of Europe long ago. We were brought to differentiate between Europe and its bureaucratic form of unifying – the European Union. How can we not? Since 2004, upon hoisting the first EU flag on the main Croatian square (Trg Bana Josipa Jelačića), we have been exposed to the display of the flag on all the governmental institutions.¹ This was not a result of a direct act pertaining to the obtainment of the accession status but a Prime Minister decision in 2004.²

Yet, sadly, the Croatians' swaying choreography with the EU officials started a long time ago. In 1991, we did not understand why we are not wanted/supported/recognized by the European Union at that time (on time!), i.e., at a proper time to stop the genocide in Vukovar and the time whereat genocidal patterns of civilian homicides, bombardments, and devastations encompassed a visibly large part of Croatia. The Greater Serbian aggression upon Croatia was not stopped. The rampage spread from Vukovar toward the whole region, allowing us to talk about a Vukovar "ground zero" phenomenon and the future dangers of denial.³ Wider than that, it obliges us not to forget and to prevent a repetition thereof in the course of the European security.

In 2013, we do know why we are wanted. Let us summarize the few basics only: we are the fifth nation in the EU concerning the self-renewable water supplies, we are among the leading countries in the number of national parks, 43% of our total territory are natural forests, and we are classified among the green countries.⁴ All in all, it is claimed that Croatia is a *beauty to die for*, having an *amazing coastline with a continental blob on the top*, with *cute towns*, great food and affordable costs, with the people that

¹ It is a very interesting detail, largely unnoticed but still pertaining to the question of forced symbolization through the accelerated and forced institutionalization changes.

² Cf. B. Zekić, <http://www.index.hr/vijesti/clanak/zastave-eu-nema-u-zakonu-vjesa-se-po-sanaderovoj-naredbi-iz-2004-/548211.aspx> (accessed on April 21, 2011).

³ Sanja M. Špoljar-Vržina, "Brainstorming for which Brains are Prohibited: Analyzing our Bio-Neoliberal Realities", *Collegium Antropologicum*, No. 4, 36 (2013), pp. 1109-1118.

⁴ Vladimir Lay and Jelena Puđak, *Zeleno-plava Hrvatska; Ekološke i okolišne posebnosti i izvrsnosti Hrvatske u Europskom kontekstu*, Zagreb: Hrvatski centar "Znanje za okoliš", 2007.

are nice and know languages.⁵ The Manichean approach toward peoples, identities, and cultures is quite usual, and the presented example is the most apparent way of addressing any new accession nation: land, food, wine and affordability, opposed to all that is stuffed and blobbed “inside”. That stuffed “feast” in the case of Croatia is quite large. The “stuffing” is quite dense. While we are describing ourselves, we may purposely use this food metaphor the most basic one in our Europeanization.⁶ Placing one’s history, art, and livelihoods in culinary metaphors might seem exaggerated, but it is still a basic discursive space of understanding. When one speaks of his or her national history, s/he might be proclaimed a right-wing nationalist; yet, speaking of national spicy foodstuffs, aromatic beverages, and ethnic dances on a list of tourist pleasures ushers into the domain of jolly, happy folklorization, ethnicization, and branding, all with the aim of making many differentiations, which one could call local “sustainability prerogatives”, more meaningful, digestible, and light enough (without “boring” historical underpinnings). This observation is streamlined to the direction of encompassing and underlining the significance of work set out by the ethnologists Klarić and Vince-Pallua (2006), who provided one of the first prolegomena in the work on the Croatian cultural and touristic orientation, which should respect the spiritual and be opposed to the vulgar, materialistic approach of banal usability, affordability, and consumerism.

The postmodernistically shaped ahistoricity goes hand in hand with the EU’s oblivion, built upon an erasure of memory. It is based on a gastrointestinal, mouth-to-taste-bud consumerism in the service of a present-day frenzy EU enlargement and the national accession processes, the frenzy of the establishment of mechanisms pertaining to the rampant neoliberal exploitative tactics against its reactive national uprisings sweeping over Europe.

In this manner, one of the first authors to point to the direction of the problem of an approaching culture and diversity was Philip Schlesinger, as early as in 1994. He defined the state of cultural imperialism tied to the concept of the European cultural diversity. Schlesinger posed concerns regarding a mechanistic model of culture present in the Brussels approach of the decade and stressed the syncretic and complex capacities of cultures.⁷ He draws upon a notion of the European identity, which is very vague in his opinion. He cited an official document: “Beneath a superficial diversity of languages, tastes, and artistic styles, there is a likeness, a kinship, a European dimension, or an identity based on a common heritage. Over the centuries, the contributions of different

⁵ Visit Croatia: “Five Things You Will Love and Hate about Visiting Croatia”, <http://www.youtube.com/watch?v=FGHqau3SkbI> (accessed on August 16, 2012).

⁶ It is important to mention that the majority of worries and public disputes concern the matters of branding food and prohibitions concerning the food-patterned habits, such as that of the *kumice*, i.e., the peasant women bringing eggs and cheese from the outskirts to the markets in Zagreb. Their existence was under pressure of the EU laws a number of times, and it is still not sure whether this hundred-year-old tradition would prevail.

⁷ Philip Schlesinger, “Collective Identities, Friends, Enemies”, *The Role of Stereotypes in International Relations* (eds. Jan Barting and Christianne Villain-Gandossi), Rotterdam: Erasmus University of Rotterdam, 1994, pp. 91-92.

individuals, ideas, styles and values have created our common civilization.”⁸ Concerned, Schlesinger posed a very important contemplation, actual to this date (i.e., that about Croatian accession to the EU on July 1): “The very vagueness of the formula is a token of the problems of coping with our real history. What about the centuries of wars on the Old Continent, of imperial expansions on a global scale (a European cultural export drive, inter alia)? Are these not the makers of what we have now? The silences of the official story are symptomatic: the proposed common identity is based on forgetting the awful past, above all else the depredations of World War II.”⁹

As acknowledged, the forced amnesia, i.e., a forced disremembrance, got worse. The talk on “tastes” and “styles” reached its physiological taste bud (and gastrointestinally significant) low.

Forced Disremembrance and Epistemic Violence

It has been repeatedly stressed that Croatia has been preparing for the accession to the EU for over ten years. The two major, unmentioned, under-analyzed and well-controlled mechanisms that drove us and by which we are still driven, are as follows: a) the criteria of Croatia being a major stability factor in the region, b) the criteria of an adaptation to, and of an adoption of, the EU legislation (*Acquits Communautaire*, 35 chapters) through the publically poorly presented accession negotiations. Both are the inventions of the creators of the European politics in Brussels, with the main driving force of the Union (Germany),¹⁰ with little to do with the *on-ground peoples’ reality*, as well as with the *real* history, as Schlesinger would add thereto. In a matter of time, we became the land of forced forgetting and, paradoxically, since no stability can come from amnesia, a brand-land of future “Balkan”¹¹ security.

Furthermore, the major fact of an epistemological violence is to be sought in the fact that there is an unknown fate of exactly how many laws were changed to this date. The estimate is that 433 acts were harmonized in Croatia between 2003 and 2012, and another 400 are in the foresight for 2013 and up to 2014.¹² Regardless of this inexactness concerning the count, the main point is as follows: What culture can sustain the changes through law, and of that sort? What reintegration of memories can be constructive under a hypernormization, hyperinstitutionalization, and hypersurveillance of that extent?

⁸ Philip Schlesinger, “Collective Identities, Friends, Enemies”, *The Role of Stereotypes in International Relations* (eds. Jan Barting and Christianne Villain-Gandossi), Rotterdam: Erasmus University of Rotterdam, 1994, pp. 83-94; Commission of the European Communities, *The European Community and Culture*, Brussels: CEC, 1985, p. 3.

⁹ Philip Schlesinger, “Collective Identities, Friends, Enemies”, *The Role of Stereotypes in International Relations*, (eds. Jan Barting and Christianne Villain-Gandossi), Rotterdam: Erasmus University of Rotterdam, 1994, p. 92.

¹⁰ Johannes Varwick, The Kosovo crisis and the European Union: The Stability Pact and its Consequences for EU Enlargement, <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=390> (accessed on September 13, 2000).

¹¹ According to Slukan Altić, the concept of “Western Balkans” is in serious academic conflict with the exact geographical definitions, as well as with those pertaining to the geographically regional Europe (2009).

¹² Till this paper’s completion, the exact number was unable to be estimated.

Figure 1. Symbolically hyperpowered EU health surveillance squad normalized in EU

Source: <http://uk.reuters.com/article/2012/02/14/uk-birdflu-who-meeting-iduk-TRE81DOW920120214>
Credit: Reuters/Sukree Sukplang (August 19, 2004)

Figure 2. Symbolically hyperpowered EU intervention police squad normalized in EU

Source: <http://tropicsofmeta.wordpress.com> Credit: by Ryan Reft (April 28, 2014)

Visually, the hyperpowered symbols of changes might be portrayed by the health surveillance preparedness teams (as in the Slavonia region, upon the avian influenza pandemic in October 2005), Fig. 1, and the intervention police, Fig. 2, fully equipped and prepared for actions against those demonstrating disobedience (such as in the case of the Croatian farmers protesting over the price of milk and the EU adjustments undervaluing their work, on October 23, 2013 in Đakovo), or for the protection of parades demonstrating the power of nominal Human Rights (such as in the case of all Gay Pride parades since 2002 in Croatia). In all cases, the cost of intervention army/surveillance teams was/is extreme and not exactly declared, yet promulgated as highly needed. It is perhaps on this level that one can grasp the severity of what Leibfried and Wolf have purported when they questioned whether Europe is a part of the problem or a part of the solution with regard

to a counteract to the neoliberal globalization¹³ on the basis of various scientific dealings with the concept of *Europeanization*,¹⁴ or with that what Rasmond calls the *globalization – Europeanization nexus*, awaiting some *new political economy* of the European integration, since globalization cannot be understood as an *exogenous process* only.¹⁵ Yet, all these authors, regardless of their range of expertise, did not see the 2008 peak of a neoliberal triumph coming, together with a great deal of totalitarianism, already apparent on the level of visual representation. Is it not troublesome and at least disturbing that none of these images (such as those of masses and their discriminative powerlessness) remind anyone of the *real* history European past? At this point, Schlesinger's cautionary warning from 1994 seems dramatically actual and seminal: "We could say such Eurocratic vagueness is pardonable. A new beginning needs a new myth of origin. But history will not lie down. As we have seen, during the Waldheim affair and the trial of Barbie, as with the emergent confrontation with the legacy of Stalin, there must, while contrary memories prevail, still be a reckoning. National memories inevitable involve processes of selection and conflict over what is to count as the truth and what is to feed into the identity of the collectivity. This is no less true, and even more complicated in the case of supranational entities such as the EC which lay claim to a loyalty running against those more primordial structures of sentiment which root people in regions, countries, ethnicities, states."¹⁶

Schlesinger rightly defined the danger zone of disremembrance. National memories that needed to be transgenerationally processed, *real* history, especially of a genocidal type, needed to be acknowledged and dignified, not allowed to penetrate into memoricide any further.¹⁷ Today's *Eurocratic vagueness*, having passed for two decades along a memory lane that was not envisaged this way, implies a rising anti-Semitism in Hungary, a burned Synagogue in Bordeaux, France, a prohibited erection of a mosque in Cologne, Germany. One would conclude all nationalistic, conservative, and religious issues if they were not intended for a deeper understanding of historical processes, erased through a postmodern secular stance that we (have been urged to) live in and are governed by.

¹³ Stephan Leibfried and Dieter Wolf, "Europeanization and the Unraveling European Nation State: Dynamics and Feedback Effects", *European Foreign Affairs Review*, No. 4, 10 (2005) p. 480.

¹⁴ According to the authors (Stephan Leibfried and Dieter Wolf, "Europeanization and the Unraveling European Nation State: Dynamics and Feedback Effects", *European Foreign Affairs Review*, No. 4, 10 (2005) p. 479.), there are three types of "Europeanization" explanation: a) as a particle of globalization (Nahmowitz, 1999), b) synonymous with liberalization, denationalization, and a loss of national borders (Altvater and Mahnkopf, 1993), and c) European integration as the national state's natural response to the challenges of globalization (Beck, 2004).

¹⁵ Ben Rasmond, "Review article: Globalization and Europeanization", *Yearbook of European studies*, 14 (2000), p. 271.

¹⁶ Philip Schlesinger, "Collective Identities, Friends, Enemies", *The Role of Stereotypes in International Relations* (eds. Jan Barding and Christianne Villain-Gandossi), Rotterdam: Erasmus University of Rotterdam, 1994, p. 92.

¹⁷ "Memoricide" is a term coined by the Croatian historian and scientist Dražen Mirko Grmek in 1992 and applied to the severity of attacks that Croatia underwent in 1991 upon the Greater Serbian aggression. He associated memoricide with a concept of genocide, emphasizing that its intent is a total erasure of national past as well.

In the postmodern stance, people are “representing” cultures, not living them. In the postmodern European times, the peoples’ cultures are the last hope of the EU Project survival, when both the economic (coal-and-steel-style community) and legal (an *acquis*-style community) integration were proven incapable of creating a United Europe. Thus, the European cultural identity and the EU symbolism were utilitarianly seen as important with regard to a conception of an imagined EU community.¹⁸

While war was rampant in a proximity of the EU, there was a serious business of rising the level of an accession to the EU cultural identity, not through solidarity, awareness, and support toward populations under attack, such as in case of Croatia and Bosnia and Herzegovina, but by inventing common practices built around common symbolic initiatives,¹⁹ for example that of the *European Cultural Capital* (CEC, 1988). The irony might be that, upon Croatia’s joining to the EU, the cities such as Osijek and Vukovar are repeatedly put aside in a joining “game” of competition, the competition that has its main aim in the establishment of whose culture is to be set forward, as exemplary and worthy of extra money from a joint EU money pot. Thus, they might not be worthy of cultural issues, while the issues of cultural survival in war do not account much in the EU. For countries that had rampant genocidal patterns of destruction, such as Croatia and Bosnia and Herzegovina, the schizoid, unchanged cultural frenzy of a continuous EU cultural policy (ever since the early 1980s) is visible and monstrous in its heretofore unaddressed, epistemic violence.

Negated, Denied, and Epistemically Violated

The whole issue of being negated, denied and, finally, overrun (in simpler situations through the change and integration) as people is not a new theme. According to Vazquez, there is no (cultural) translation without a mechanism of erasure and epistemic hegemony exercising its power over untranslatability and epistemic violence. Vazquez explains simply: the practices of translation are instrumental for epistemicide and a particular part of coloniality. As in the case of Latin America, one can demonstrate “how the writing of the history and geography of the ‘discovered’ territories meant the erasure of the local histories and geographies, furthermore, of the local notions of memory, land and language.”²⁰ Extending this crucial observation closer to our experience, we must concentrate on Bhambra when he speaks of the multiple modernities in which the European institutional framework and Eurocentric parameters remain an unquestioned measure.²¹ Seen from this angle, the *Europeanization* is simplistically interpreted in the majority of current literature sources through the analysis of legislative and politico-economic themes focused on a revelation of obstacles of the unobstructed flows: it is

¹⁸ Monica Sassatelli, “Imagined Europe: The Shaping of a European Cultural Identity Through EU Cultural Policy”, *European Journal of Social Theory*, No. 5 (2002), p. 435.

¹⁹ Pascal Fontaine, *A Citizen’s Europe*, Luxembourg: OOPEC, 1991.

²⁰ Rolando Vazquez, “Translation as Erasure: Thoughts on Modernity’s Epistemic Violence”, *Journal of Historical Sociology*, No. 1, 24 (2011), pp. 29-30.

²¹ Gurinder K. Bhambra, *Rethinking modernity, postcolonialism and the sociological imagination*, New York: Palgrave Macmillan, 2007, p. 71.

rarely excogitated through the anthropologically, sociologically, and philosophically visible and observable, which this project adds to the sustainability of local life. More precisely, the epistemic violence has a direct visible toll upon local identities of life (erasing cultural memory) and biocultural survival (erasing local knowledge and its patterns). The addressed violence goes way beyond what Galtung (1969) so precisely diagnosed through the trias of direct, structural, and cultural invisible violence, into the planned epistemic violence,²² planned, consciously or unconsciously, through a negation, denial and, to confirm Vazquez's statement, total erasure.

Very concrete flashback starting points of this issue could be tested through the questions that have no answers and for which brainstorming is prohibited.²³ They are not affordable, profitable, and joint Union market-friendly, yet they remain not only to be asked but to be excogitated transgenerationally, since they will not disappear for the people and populations on ground. To mention only a few starting ones: Will an attempt to erase the memory of Croatia's war history through an equilibrated justice result in the new genocidal patterns being aimed at its people again in the near future? Will an attempt to downgrade the consequences of all physio-biological war aftermaths of a genocidal patterned shelling throughout Croatia result in populations that are interesting for private laboratories and their toxicity patent studies but not for a regular, ground, public biomedical care, responsible to address the unexplainably high numbers in all leading diseases (carcinoma, immune system deficiencies, etc.)? Will Croatia merely become yet another testing ground for the European Union biopolitics and biopolicies,²⁴ proving that the slogan *people must trust us*²⁵ is more dangerous than just being a marker of an unconvinced population and a Croatian representative observer's ignorance of the English language?

From a Democratic Deficit to (Bio)totalitarianism

When we talk about biopolitics in the sense of Foucault, we talk about power and the Government's attempts to rationalize the problems one faces in physical everyday living of individuals and populations. When we talk about biopolitics and biopolicies in the EU style, we talk about rationalizations based on numbers, strategies, and charters

²² Sanja M. Špoljar-Vržina, "Talking Culture, Crying Health, Hoping for Nothing: Surviving the Many Flyers above the Human Rights Global Cuckoo's Nests", *Collegium Antropologicum*, No. 4, 35 (2011), pp. 969-978; Sanja Špoljar-Vržina, "Anthropology of Vukovar: Strategically Revealing the 'Civilizing Missions' and Practices of the Culture of Death", *Victor quia victim. Nada za Hrvatsku*, (ed. Dražen Živić), Zagreb - Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2012, pp.133-170.

²³ Sanja Špoljar-Vržina, "Anthropology of Vukovar: Strategically Revealing the 'Civilizing Missions' And Practices of the Culture of Death", *Victor quia victima Nada za Hrvatsku*, (ed. Dražen Živić), Zagreb - Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2012, pp. 133-170.

²⁴ Gabriele Abels, "Experts, citizens and eurocrats – towards a policy shift in the governance of biopolitics in the EU", *European Integration Online Papers (EIoP)*, No. 19, 6 (2002), <http://eiop.or.at/eiop/texte/2002-019a.htm>.

²⁵ This is to paraphrase the fact that there was a delegate among the members of the Croatian EU Parliament observers whose expose was presented in the media and scrutinized because of her ignorance of a foreign language; yet, nobody questioned the morality of her mentioning the word "trust" 20 years thereafter, as well as why did she do it presently?

regardless of populations and individuals.²⁶ The reversal and erasure is apparent. It gets worse when we add the erasure of historical factography. The joint issues of the EU are those profitable and visible from above. On the ground, the problems abide by the rules of populations and individuals (possibly the NGOs joined) searching for the mechanisms to represent the issues of social importance through individualized means. As pointed out by Leibfried and Wolf while citing Pollack (2003), "... the European rule of law offers its citizens an alternative to reliance on the input side of the political system. By using their (indirect) right to litigate, which was often quite restricted nationally, the European Court of Justice offers them a place for enforcing citizens' interests against national governments. This may not adequately substitute for the absence of participation on the input side. Seen from the individual perspective, on the output side it has the additional advantage that it is not necessary to build or sustain an expensive organization of interest aggregation through interests groups or social movements."²⁷ Leibfried, Wolf, and Pollack would be happy to know that their thesis was successfully tested in 2012 by the three Croatian independent intellectuals from Croatia's South (Batistić, Jasprica, and Lupis) in their engagement with regard to the Pelješac Bridge Initiative,²⁸ launched through an online petition. With 100 signatures, they were marginalized, i.e., with 4,000 to 5,000 signatures being hacked and with 7,500 petitions having earned the recognition and having been addressed by the politicians, as well as acknowledged by the President of the EU Commission, there was also a copycatted NGO with its identity stolen by an ad hoc "NGO", that has used the same idea and, naturally, collected money for the cause.

Retroactively, does this testify to a democracy and justice, or does it only push us toward moving these categories to an individualized level and the domain of democracy gameplay²⁹ in which one must resist for the sake of his or her own individualized sustainability, being also prepared to be robbed thereof, as well as of his or her rights, while entering into a new cycle of testing the judiciary system and plaintiff action?

It is easy to show how the EU operations, based on the EU acts (Constitution), are undemocratic, if one is not bothered to read the Constitution and compare it to the situations in the field. As early as 2005, Efler and Rohde (2005) and Thomas Rupp (2005) have conducted an analysis whose main points pertaining to an observed undemocratic action in the domain of supremacy of the EU law we will especially mention: pursuant to the Constitution, the EU can legislate or take action in virtually every area of policy. In the domain of basic centralized authority establishment and public capabilities, the

²⁶ Gabriele Abels, "Experts, citizens and eurocrats – towards a policy shift in the governance of biopolitics in the EU", *European Integration Online Papers* (EIoP), No. 19, 6 (2002), <http://eiop.or.at/eiop/texte/2002-019a.htm>

²⁷ Stephan Leibfried and Dieter Wolf, "Europeanization and the Unraveling European Nation State: Dynamics and Feedback Effects", *European Foreign Affairs Review*, No. 4, 10 (2005), p. 497.

²⁸ <http://daily.tportal.hr/264343/Croatian-territory-should-be-connected-but-not-at-Bosnia-s-expense.html> – stolen identity site in 2013, replacing the real initiative site of Batistić, Jasprica, and Lupis – <http://www.slobodnadalmacija.hr/Dubrovnik/tabid/75/articleType/ArticleView/articleId/172298/Default.aspx>

²⁹ Cynically but precisely, it is the same EU democracy gameplay that was/is responsible for the failure of prevention of the Vukovar genocide (November 18, 1991) and the Srebrenica carnage (July 11, 1995), failing to fortify the standards of non-manipulative justice afterward.

EU power continues to be largely unnoticed and critically unchallenged by the public. The local officials delegated to the EU are bribed concerning their positions and status and are protected by an immunity, which allows for a room to operate in a bliss of an unobserved space. In the domain of integration without legitimation, there is a myth of transparency where no real participation of citizens is sought: the Constitution itself was based on an illegitimate decision-making of a handful of Presidency members, while the ratification process was undemocratic, leaving parliaments and citizens faced with the end results. Finally, in the domain of flexibility vs. subsidiarity (i.e., from the people below), if a national parliament considers a EU law could violate the principle of subsidiarity, they enjoy a right to complain; however, this leads to a *review* of the draft legislation by the EU Commission only if one-third of all the national parliaments submit a reasoned opinion within six weeks, which leaves little time to be observed by the national governments, not to mention that national legislation, many draft EU acts, and coordination with other parliaments also have to be accounted for, if the national parliaments ever manage to do so.

A myth about EU democracy, transparency, progressiveness and subsidiarity as the upheld values is quite apparent. One should go to a higher level to understand what Levinas (1986) means by his conclusion in *Difficile liberta* when he states that the whole (political) history of the West is a history of possessiveness and domination upon others, which made our culture the one of usurpers and killers. A frenetic race toward wealth, capitalism, imperialism and colonialism are a product of this project, encompassed and upraised through a totalitarian ecological theory.

There is no "... we, the people" phrase any more. "We, the Croatians" has effectuated in a great number of alienated officials (some of them not knowing what to do with this accession already in 1991, while the veterans were sacrificing their lives for democracy), and certainly not knowing what to do with this accession nowadays, except for the enjoyment of the EU community of luxury. The expenditures covering all the Brussels delights are high, bribed by an immunity to all the actions and having the potential means for a nepotistic endorsement of all their family members while receiving the payments of enormous sums for civilizing and democratizing *their people* at home. Who owns the rights?

A visible case in this point is present in *reality*, is registered by the few, and is contested by none. There is something very troublesome in the fact that, simultaneous to the liberally progressive activities taken as the worthwhile markers of democratization, none is bothered by the information that, by virtue of an ad hoc EU demand of visas, two whole nations (Russians and Ukrainians) were prohibited from a free EU border passage they enjoyed in the past, which is a practice launched in Croatia a few months ago. There is something quite troublesome in the fact that a nation that had an immediate experience with the refugees, displaced persons, and forced migrations is becoming and active partner and actively prepares itself for border discrimination and dehumanized bureaucracy (via infrared cameras, borderline scrutiny premises, high emergence walls, with a number of detention centers planned). Somehow, the position of being lined up in the "non-EU" category on the border, however humiliating, is a choice of a preserved human dignity, greater moral stance, and, perhaps, a greater possibility of

self-interpretation and fight against (an indirect) racism. On July 1, Croatia will lose this apparatus of being human, practical, and visible, which it has at its disposal heretofore, at least to some degree. The issue of *interpretation* remains.

According to Patrick,³⁰ there are many sources of major injustice veiled from the liberal's view that need to be enlightened through a hermeneutic perspective. Patrick emphasizes the following: "Whereas liberalism is refractory to the reality of indirect racism, hermeneutics explains this phenomenon with reference to the quality of consciousness or uncritical self-understanding that shows a lack of respect for the real. On the hermeneutic view, realistic vision requires taking responsibility for our symbolizing identity or the narrative source of meaning, identity and action. For those who view social justice through this lens, the picture is much more complex than the liberal vision allows. Most obviously, it reveals that universal rights capture only one dimension of justice, which particular values are endorsed by a community is also central."³¹

The given examples testify to these two ways and a difference it makes in practice. The problem with the EU is not in its hard identity molding and a question of the exact perception of whether it fails because of nationalisms or is being enhanced by liberalisms. Is it a problem of unification or diversification, of knowledge or ignorance? No knowledge and culture can withstand tyranny and totalitarianism and a total erasure of cultures, communities, societies and people's will. Yet, the nations withstand an epistemic violence, forced identifications, and democratic deficits through memory, i.e., the one liberated from the liberalistic underpinnings of a superficial understanding of rights.

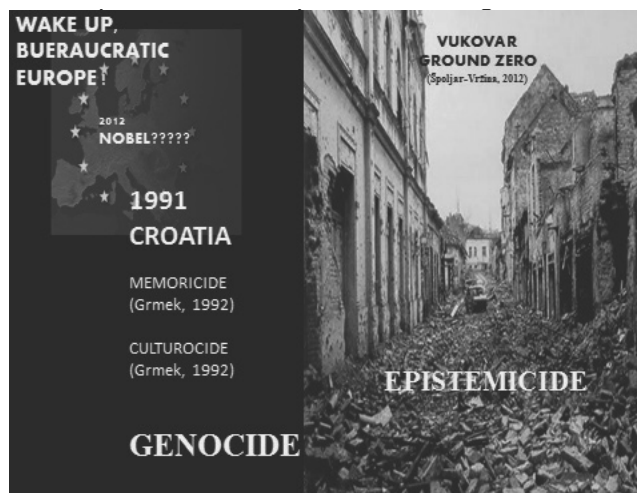
A Brief Conclusion

The paper aimed to utter a different voice than the one being exuberant and proud of the cultural, social, and atomistic, yet "unified", vision of Croatia's joining to the European Union, at long last, the voice of reason knowing its civil obligations, those that were at the bottom of one's heart, as well as in the minds and actions of a great number of those in Croatia in 1991 who defended and supported the liberation of their country. At the same time, the European democracy failed to rise its parliamentary mechanisms to the level of security and prevention, deploying them at the right time and at the right spot. Yet, the Nobel Peace Prize for 2012 was bestowed to the EU, not to the real peace survivors: the citizens of some Croatian cities, especially those of Vukovar in 1991. Croatia underwent a genocidal scenario on the end of the 21st century, on the edge of the so-called "civilized" and "democratic" Europe (Fig. 3). It remains to be seen whether Europe will remain shameless or will embrace its remembrance call.

³⁰ Morag Patrick, "Rights and Recognition, Perspectives on Multicultural Democracy", *Ethnicities*, No. 1, 2 (2002), p. 49.

³¹ *Ibid*, p. 47.

Figure 3. Europe: shameless or capable of embracing a remembrance call?

Source: [http://slobodni.net/t5083/The hell of Vukovar](http://slobodni.net/t5083/The%20hell%20of%20Vukovar)

LITERATURE

- Abels, Gabriele, "Experts, citizens and eurocrats – towards a policy shift in the governance of biopolitics in the EU", *European Integration Online Papers (EIoP)*, No. 19, 6 (2002), <http://eiop.or.at/eiop/texte/2002-019a.htm>
- Bhambra, Gurminder K., *Rethinking modernity, postcolonialism and the sociological imagination*, New York: Palgrave Macmillian, 2007.
- Commission of the European Communities, *The European Community and Culture*, Brussels: CEC, 1985.
- Commission of the European Communities, *A People's Europe: Communication from the Commission to the European Parliament*, COM (88)331/final. Bulletin of the EC, Supplement 2, Luxembourg: OOPEC, 1988.
- Efler, Michael i Rohde, Percy, "Critical analysis of the democratic aspects of the EU", <http://www.mehr-demokratie.de/eu-criticism.html> (5 May 2005)
- Fontaine, Pascal, *A Citizen's Europe*, Luxembourg: OOPEC, 1991.
- Galtung, Johan, "Violence, Peace and Peace Research", *Journal of Peace Research*, No. 3, 6 (1969), pp. 167-192.
- Grmek, Dražen Mirko, "The Alibis of Total war", *Collegium Antropologicum*, No. 2, 16 (1992), pp. 239-240.
- Klarić, Vlasta and Vince-Pallua, Jelka, "Spirit of the Space – Challenges of its Contemporary use in Cultural Tourism", *Etnološka tribina*, No. 29, 36 (2006), pp. 207-222.
- Lay, Vladimir and Puđak, Jelena, *Zelena-plava Hrvatska; Ekološke i okolišne posebnosti i izvrsnosti Hrvatske u Europskom kontekstu*, Zagreb: Hrvatski centar "Znanje za okoliš", 2007.
- Leibfried, Stephan and Wolf, Dieter, "Europeanization and the Unraveling European Nation State: Dynamics and Feedback Effects", *European Foreign Affairs Review*, No. 4, 10 (2005), pp. 479-499.
- Levinas, Emmanuel, *Difficile liberta*, Brescia: La scuola, 1986.

- Patrick, Morag, "Rights and Recognition, Perspectives on Multicultural Democracy", *Ethnicities*, No. 1, 2 (2002), pp. 31-51.
- Rasmond, Ben, "Review article: Globalization and Europeanization", *Yearbook of European studies*, 14 (2000), pp. 261-274.
- Rupp, Thomas, "Why the EU Constitution is undemocratic", *ENC Conference*, Amsterdam (12. May 2005).
- Sassatelli, Monica, "Imagined Europe: The Shaping of a European Cultural Identity Through EU Cultural Policy", *European Journal of Social Theory*, No. 5, (2002).
- Schlesinger, Philip, "Collective Identities, Friends, Enemies", *The Role of Stereotypes in International Relations* (eds. Barting, Jan i Villain-Gandossi, Christianne), Rotterdam: Erasmus University of Rotterdam, 1994, pp. 83-94.
- Slukan Altić, Mirela, "Hrvatska kao zapadni Balkan – geografska stvarnost ili nametnuti identitet", *Društvena istraživanja*, No. 2, 20 (2011), pp. 401-413.
- Špoljar-Vržina, Sanja M., "Brainstorming for which Brains are Prohibited: Analyzing our Bio-Neoliberal Realities", *Collegium Antropologicum*, No. 4, 36 (2013), pp. 1109-1118.
- Špoljar-Vržina, Sanja, "Anthropology of Vukovar: Strategically Revealing the 'Civilizing Missions' And Practices of the Culture of Death", *Victor quia victima Nada za Hrvatsku* (ed. Živić, Dražen), Zagreb - Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2012, pp. 133-170.
- Špoljar-Vržina, Sanja M., "Talking Culture, Crying Health, Hoping for Nothing: Surviving the Many Flyers Above the Human Rights Global Cuckoo's Nests", *Collegium Antropologicum*, No. 4, 35 (2011), pp. 969-978.
- Vazquez, Rolando, "Translation as Erasure: Thoughts on Modernity's Epistemic Violence", *Journal of Historical Sociology*, No. 1, 24 (2011), pp. 27-44.

EUROPSKI IDENTITETI, EUROPEIZACIJA I EPISTEMOLOŠKO NASILJE

Sažetak

U radu se propituju europski integracijski procesi vezani uz prevođenje lokalnog u globalno, odnosno procesnost poeuroljivanja shvaćenog kroz iskustvo šireg globalističkog djelovanja europeizacije. Europeizacija se pojednostavljeno tumači u većini kurentne literature analizom legislativnih i političko-ekonomskih tematika usredotočenih na otkrivanje prepreka nesmetanog tijeka, a rijetko kroz discipline socioloških, antropoloških i filozofskih orijentacija koje su sposobne pravovremeno sagledati i ukazati na dalekosežne posljedice što ga ovaj projekt ima u odnosu na održivost lokalnog života. Točnije rečeno, identitete lokalnog življenja (brisanje kulturne memorije) i bio-kulturnog opstanka (brisanje lokalnih znanja i obrazaca). Šire od toga, projekt europeizacije neminovno uključuje i epistemološko nasilje temeljeno na politizaciji kulture i negaciji lokalnog življenja, a za što ne postoji ni svijest o potrebi sagledavanja posljedica. Kritički osvrt na ovaj proces, a koji bi uključivao problematiziranja prevođenja kulture, negacije identiteta ili pak njihova svodenja u zajedničku neoliberalnu-profitabilnu klasifikacijsku matricu, najčešće je odbacivano kao euroskepticizam. Rad upućuje na nužnost rada u području spomenutog deficita znanja, koji se u konačnici svodi na demokratski deficit europskih (potencijalnih) građana.

Ključne riječi: europeizacija, epistemološko nasilje, biokulturalni opstanak, euroskepticizam, demogradski deficit

izv. prof. dr. sc. Krystyna Pieniążek-Marković,
Sveučilište Adama Mickiewicza u Poznaniu

OD LOKALNOG PREKO
IZNADNACIONALNOG DO NIČIJE ZEMLJE
PROSTOR I IDENTITET U SUVREMENOM HRVATSKOM
PJESNIŠTVU NA PRIMJERU POEZIJE DELIMIRA REŠICKOGA

Izvorni znanstveni rad

UDK: 821.163.42.09(063)
323.1(497.5)(063)

Isprepletenost prostorno-identitetskih problema u hrvatskom suvremenom pjesništvu prikazat ću na primjeru poezije Delimira Rešickoga. U svojim se ranijim zbirkama autor koncentrira na uzak prostor grada u kojem živi (kretanje subjekta odvija se unutar i u dubinu grada-tijela), dok u svojoj posljednjoj zbirci re-kreira nostalgični prostor geokulturne Srednje Europe kao svojevrsne domovine. Ipak ni ta pripadnost nije postignuta za stalno, a krajnju privrženost svojem gradu, mimikriju u mjestu stanovanja zamjenjuje osjećaj potpune nepripadnosti bilo kojem prostoru ili eventualno uvjetna identifikacija s malenim prostorom Baranje. Do tih zaključaka dolazi se i koračanjem europskim putevima i putevima obiteljske povijesti i tragovima idejnih prethodnika.

Ključne riječi: hrvatska poezija, Delimir Rešicki, identitet, prostor, lokalno

Isprepletenost prostorno-identitetskih problema u kontekstu lokalnog i iznadnacionalnog pokušat ću prikazati na primjeru dviju pjesničkih zbirki Delimira Rešickoga – *Sretnih ulica*, 1987.¹ (koja mu je druga po redu) i *Aritmije*, 2005.² (za sada posljednja). Taj autor iz Osijeka predstavnik je kvorumaša, grupacije okupljene oko časopisa “Quorum” pokrenutog 1985, i jedan od utjecajnijih današnjih hrvatskih autora, čije su *Sretne ulice* u godini objavljivanja proglašene kulturnom zbirkom (prema njoj je nazvana biblioteka izdavačke kuće Meandar “Sretne ulice” i knjiga Gorana Rema i Helene Sablić Tomić, 2001., u kojoj su skupljena književna djela posvećena Osijeku)³ i nagrađene tada važnom nagradom “Sedam sekretara SKOJ-a”. Već sam naslov knjige upućuje na eventualne smjerove čitanja i teoretskog kontekstualiziranja. U centar pjesničkog svijeta stavljen je jedan od izanvremenskih simbola ljudskog postojanja – simbol puta, vječitog ljudskog kretanja – i likovi *homo viatora* (lutanje bez cilja), *homo peregrinusa* (put prema cilju), romantičarskog vagabunda, flanera fin de siecla i suvremenoga nomada.

¹ Usp. Delimir Rešicki, *Sretne ulice/Sagrada familia*, [drugo izdanje], Zagreb: Meandar, 2000. (SU).

² Usp. Delimir Rešicki, *Aritmija*, Zagreb: Meandar 2005. (A).

³ Usp. Helena Sablić Tomić i Goran Rem (ur.), *Osječka čitanka. Sretne ulice*, Osijek: Matica Hrvatska, 2001.

Put, ovdje konkretiziran u inačici ulice, uvodi i prostorna ograničenja, kretanje zatvara u granice grada, a tjera i na određeni metodološki pristup: suvremene geokulturne i prostorne studije. Riječ ulica otvara pitanja puta i mjesta istovremeno, prostora, kronotopa; naglašena u naslovu upućuje na autorovo "mišljenje prostorom" i uvažavanje prostornih odnosa: sprijeda - iza, dolje - gore, unutar - izvan, centar - periferija, granica i sl. Za kretanje prostorom/ulicom neophodno je i tijelo, a ako pretpostavljamo i mišljenje o kretanju, deskripciju, osvješčivanje i problematiziranje samoga čina, onda je jasno da se radi o subjektovu/čovjekovu tijelu, tijelu - sredstvu za doživljavanje i stjecanje znanja. Put, ulica, grad poprimaju dakle ne samo simboličko već i antropološko određenje i govore o mjestu čovjeka u svijetu, odnosno o traženju svojeg mjesta i svojeg identiteta.

U zbirci *Sretne ulice* ulica postaje glavni simbol grada (gotovo sinegdoha), ostali su sinonimi toga urbanog prostora, osim kina i kolodvora, neprisutni. Hodanje "sretnim ulicama" je lutanje, kretanje bez cilja. Djeca ulice u kinu sazrijevaju, doživljavaju inicijaciju i traže odgovore na pitanja koje ne pronalaze na ulici. Kino i kolodvor su u opisanom gradu jedina mjesta u kojima se lualica zaustavlja. Unatoč svojim namjenama, kolodvor nije dakle mjesto prolaza, promjene, odlaska ili dolaska. Na kolodvoru *Sretnih ulica* svijet je stao, njegov simbol nije težnja prema progresu i novome, on je mjesto vladanja drevnog prava, prava snažnijega i - paradoksalno - mjesto barem privremene stabilizacije, gdje se odvija borba za komad "vlastitoga", komad prostora za odmor, "komad doma". Kolodvor daje privid doma, postaje teško postignuto "svoje mjesto", mjesto odmora i noćenja za smrdljive, prljave i pijane osječke "nomade" osamdesetih; za sve koji su se našli na margini i u čekaonici prepoznali svoje pristanište, točku ukotvljavanja. Sami izvan društva u kolodvorskom kaosu uspostavili su red, izgradili hijerarhiju i osjećaju se na pravom, svom mjestu.⁴ Prizore s kolodvorske scene Rešicki predstavlja u ciklusu *Šlageri u kolodvorskom jukeboxu*. Evo jednog od njih, s naturalističkom naracijom, mirisom (smradom) ekskremenata, golim tijelima, fiziološkim reakcijama:

(...) jeste li vidjeli kako u
 (...) mokroj veži maternice
 dijete dodiruje lice blizanca
 koga više nikada neće ugledati tako jasno
 (...)
 jeste li ikada
 dobro pogledali
 i obišli bar jedan kolodvor
 bar jednom obukli
 njegov donji
 ljepljivi veš
 uprljan skutrenom pivskom pjenom
 što je briznula iz uda vrača
 s izrezbarenim totemom za pojasom

⁴ Usp. Justyna Gill, "Wielkomiejski dworzec kolejowy. Słowo w przestrzeni, przestrzeń w słowie", *Kultura miasta. Miasto w kulturze*, br. 1, 1 (2008), str. 30.

*i na kraju
jeste li ikada vidjeli usta mucavca
kako pokušavaju ispričati trosatni vic o
ulici
kada ulicom
lete prve
crne pahulje*

(II, iz ciklusa *Šlageri u kolodvorskom jukeboxu*, SU, str. 28-29.)

U *Sretnim ulicama* kolodvor je centar, najprepoznatljiviji topografski objekat grada i njegovi su stanovnici također tipični ukućani urbanog prostora. Kolodvorske priče Rešicki sastavlja s prenatalnom naracijom i pričom mucavca, sve tri, izmičući kontroli samoga kazivača, pokušavaju izreći bit neizrecivoga i neobuhvatnoga. U gradu *Sretnih ulica* subjekt ulazi u njegovu dubinu, ulazi unutar tijela grada. Govor iz perspektive maternice trudne žene i unutrašnjosti kolodvorskog mini svijeta teško je izvediv ili gotovo neizvediv poput trosatnog vica mucavca, ali se unatoč tomu ne odustaje od pokušaja predstavljanja nevidljivog, najdublje skrivenog, nemogućeg i najbližeg istini, jer to bi značilo i odustajanje od traženja samoga sebe, od uspostavljanja vlastita identiteta, koji se prepoznaje i gradi u tijesnom povezivanju s unutarnjim tijekovima života grada, s njegovim krvotokom.

Unatoč sugestijama iz naslova, knjiga Rešickog prikazuje nesretan i ružan svijet koji izaziva gađenje. Prikazuje grad kroz sliku predgrađa, kroz slojeve prikriivenog, kroz unutrašnjost gradske tjelosfere.⁵ Žudnja za prodorom u unutarnje organe tijela grada izražena je i u zagonetnoj molbi:

*pokaži mi sretne ulice
svoja plava
široka bedra
bolnicu u čijem ćemo se želucu voljeti
kada budeš debeljuškasti sonet
tamo ćemo razbijati čitljive ampule vremena
i njegovim glazbenim sirupom
dražiti udove umorne od kemije i
sodomije*

(*Sretne ulice*, I, SU, str. 72.)

Rešicki pokreće somatsku imaginaciju, grad se tu doživljava i upoznaje tijelom i preko tijela, ali nije to ugodan doživljaj, prije perverzna raskoš, koju donose svakakvi oblici boli, nasilja, drogiranja, pedofilije, incesta, sodomije. U tom gradu – bludnici, Sodomi

⁵ Hermann Schmitz, *Ciałosfera, przestrzeń i uczucia*, Poznań: Garmond, 2001. [na poljski prev. B. Andrzejewski]

i Gomori s kraja 20. stoljeća, gradu – ponoru subjekt prepoznaje sebe. S tim se gradom identificira i s njim tvori hibridno su-tijelo, vrstu prostorno-tjelesne, urbane mimikrije. Tragovi ostavljeni na ulici utiskuju se i na tijelu lirskoga “ja”, njegov *alter ego* (spomenuti u naslovu Sven) izjavljuje:

(...) ležao potrbuške
na sanjkama i kažiřstom vukao
po mekom trbuhu ulice. tom postojanom crtom
na mojim prsima, rekao mi je
dolazit će i odlazit godišnja doba

(Kada sam posljednji puta vidio Svena, SU, str. 19.)

Ontološka isprepletenost subjektova tijela i grada predstavlja srž somatske koncepcije Rešickoga. Autoreferencijalno “ja” ne doživljava prostor kao objektivnu, apstraktnu i nepromjenjivu vanjštinu, nego sebe vidi u tjelesnoj povezanosti sa svijetom, u tjelesnom subivanju.⁶ Majka stanovnika grada o kojem govori Rešicki je ulica i ona se brine o njima: *cesta te (...) njeguje kao vlastito potomstvo*.⁷ A ta su djeca beskućnici, narkomani, homoseksualci, prostitutke, alkoholičari, svakakvi reprezentanti margine i predgrađa koje osvajaju za sebe.

Umjesto gradskog pejzaža, dobivamo sliku unutarnjeg svijeta, rendgensku sliku ili višedimenzionalni ultrasonografski nalaz, sve te slike prikazuju kostur, krvotok i organe snimanog tijela. “Uređaj” upotrijebljen za upoznavanje tijela grada iznosi na vidjelo isključivo to što je zagađeno, inficirano, pokazuje tumore, ružnoću i prljavštinu. Tijelo je zahvalno sredstvo i za prikazivanje ljepote i za prikazivanje odvratnosti, ljepote ljudske seksualnosti i hibridnih erotskih deformacija. Pjesnik eksponira negativni pol somatskog i erotskog, viđenje tijela grada i tjelesnosti njegovih podstanara (nijedan od junaka nije vlasnik kuće ili stana) usredotočeno je na izvođenje svega što je bolesno, neukusno, neprihvatljivo, u najblažem obliku neprihvatljivo zbog pretjeranosti. Evo nekoliko primjera iz *Sretnih ulica*: glaukom (str. 17), prhut (str. 21), tumor (str. 27), tvrdo kuhana muda (str. 46),

*neugašene ulične lampe
bivaju rabljenim tamponima uličarke
koja ti je sinoć
poljubila koljena
(SU, str. 30.)*

*pogled ustrijeljen kroz ključaonicu
otvorenom vulvom
(SU, str. 36.)*

⁶ Usp. Artur Szarecki, “Somatyka miasta”, *Kultura miasta. Miasto w kulturze*, br. 1, 1 (2008), str. 6.

⁷ SU, str. 30

*brze doze orgazma
u krinolinama
u strahotnome napalmu probuđenoga punka
ljube se na tvojim bradavicama
sa svojim vlastitim sjenama*
(SU, str. 49.)

*čuvam tvoj prvi
deflorirani moždani režanj*
(SU, str. 14.)

kiselkasta posteljina grada
(SU, str. 18.)

Književni portreti suvremenih gradova gotovo obavezno donose motive labirinta, mreže isprepletenih ulica kojima luta današnji gradski nomad. Slika gradskog prebivališta koju je nacrtao slavonski pjesnik je akt, golo tijelo grada s labirintima crijeva, sa središtima u obliku unutarnjih organa; to je otvoreno tijelo koje uvlači i proždire. U tom dualističkom organizmu izgrađenom od dijelova oživljene i neoživljene materije, u događajnosti prevladale su aktivnosti povezane s funkcioniranjem tijela: gutanje i upijanje (prije svega svakakvi sedativi), probava, izlučivanje (i ejakulacija), spolni odnos, bolesti, smrt.

Stanovnike i događaje urbanog prostora koje opisuje ovaj pjesnik iz Osijeka lako možemo preseliti u neki apstraktni grad ili svaki drugi grad odnosno predgrađe, ulice, veže, skrivena dvorišta, kina i kolodvore. O tome da je Rešicki koautor lokalnog osječkog teksta svjedoče pojedine topografske uputnice poput "Saponije" (kemijska industrija) ili svojedobno kulturnog kafića "Valentino"⁸

Rešicki dehumanizira i hibridizira svoje lokalno, eksponira estetski oštre vrijednosti, sve što izaziva gađenje. Nudi antireklamu lokalnoga, a u tu svrhu iskorištava tijelo, pogotovo kada otkriva njegovo bolesno tkivo, katastrofični prostor odbacivanja, isključivanja, povraćanja. Rane koje se gnoje, smrad gnojiva, ekskrementi, znoj i raspad, nečistoća s kojima je grad identificiran ipak su dokaz njegova života. Tijelo se danas smatra mjestom susreta prirode i kulture, Rešickijevo predstavljanje javne sfere također je znak kulture. Prljavi, ljepljivi veš je odjeća gradske kulture – duboke, unutarnje. Njezin predstavnik i stvaralac je podstanar u javnim prostorijama; ne vlasnik, ne ukućanin, privremeni stanovnik, suvremeni nomad, inficiran svakojakim bolestima.

⁸ Usp. Vlastimir Kusik, *Valentino*; Vlastimir Kusik, *Adresa. Eseji, kritike kolumne i ostalo*, Osijek: Matica Hrvatska, 2007, str. 83-89.

U svoju posljednju pjesničku zbirku *Aritmija* Rešicki upisuje čežnju za nepoznatim i osjećaj nekorijenjenosti i neudomaćivanja koji su, uz prošlost i njezinu stalnu prisutnost u sadašnjosti, osnovna pitanja s kojima se suočava. U taj sklop problema spada želja da upozna povijest obitelji, da otkrije obiteljsko gnijezdo koje je postojalo – saznajemo iz posvete na kraju knjige – u Gdanjsku. Ekspresija je u *Aritmiji* neposrednija i intimnija; autor prekida s provokacijom, naglašavanjem negativne slike tjelesnosti, polifonijom jezika i medija⁹ u korist lirске ispovijednosti, za koju možemo reći da je tu autobiografizam i autoreferencijalnost nužna hipoteza.¹⁰

Prije *Aritmije* Rešicki je objavio zbirku *Ezekijelova kola* (1999), u zadnjoj pjesmi te knjige izjavljuje:

*Nikada nisam puno putovao
Možda zato što sam imao srce sitnije
od najsitnijega čička u polju
(...)
naučio sam sada i to
kako i najsitniji
pa i najpreplašeniji čičak
u neizvjesnosti svojega puta iz nepoznatoga*

⁹ Ta je karakteristika njegova pjesništva najčešće navođena i interpretirana. U uvodu u svom radu o romantičarskim vidovima poezije Rešickog pisao je i Tvrtko Vuković: 'Nick Cave and the Bad Seeds', 'Joy Division', 'Misfits' samo su neki od bendova na čiju je glazbenu poetiku katkad izravno, a najčešće neizravno referirala autorova lirská poetika. (Dodajem kao napomenu da je Rešicki uređivao važan glazbeni časopis 'Heroina nova' te je surađivao s alternativnom rock-grupom 'Roderick' i bio članom alternativne rock-grupe 'Galebovi'). Kritika se, rekao bih s pravom, dosta iscrpno bavila tim vidom pjesništva Rešickog. Citate, aluzije ili parafraze djela popularne i rock-kulture analitičari su tumačili ili kao iskaz intertekstualne, intermedijalne i autoreferencijane osviještenosti njegova pisma ili kao način da se prikaže poseban oblik izgobljenosti pojedinca u našem (postmodernističkom) svijetu gdje su sve vrijednosti obezvrijeđene, a egzistencija obestrašćena." (Tvrtko Vuković, "Teološki nomadizam. Po/etika i politika zazorne sublimnosti u pjesništvu Delimira Rešickoga", *Poznańskie Studia Slawistyczne*, br. 1, (2011), str. 276, <http://www.pss.amu.edu.pl/images/stories/pss/Inumer/pss%2001%20-%2023.pdf>). O intermedijalnosti i intertekstualnosti u poeziji Rešickoga: Krešimir Bagić, *Tema praznine u hrvatskome pjesništvu druge polovice 20. stoljeća*, Krešimir Bagić, *Treba li pisati kako dobri pisci pišu*, Zagreb: Disput 2004, str. 23-109; Vladimir Biti, "Uskrsnuće 'mrtve utopije' lirské tradicije", *Poezija*, br. 1-2, (2005), str. 89-90; Dubravka Brunčić, "O anđelima", *Književna revija*, br 1-2, (1998); Pavao Pavličić, *Mala tipologija moderne hrvatske lirike*, Zagreb: Matica Hrvatska, 2008; Goran Rem, *Koreografija teksta. Pjesništvo iskustva intermedijalnosti*, Zagreb: Meandar, 2003; Tvrtko Vuković, *Svi kvorumaši znaju da nisu kvorumaši*, Zagreb: Disput, 2005.

¹⁰ Jerzy Ziomek, "Autobiografizm jako hipoteza konieczna. (*Treny* Jana Kochanowskiego)", *Biografia – geografia – kultura literacka*, (ur. Jerzy Ziomek i Janusz Sławiński), Wrocław: Ossolineum, 1975, str. 17. Radi potvrđivanja teze može se citirati sam pjesnik: "u *Aritmiji* je kondenziran dio i toga, što fizičkoga, što, našalimo se opet, metafizičkoga iskustva. Krenuo sam, u prvotnoj ideji te knjige, od kondenzacije prepričanih mi fragmenata daleke i bliže obiteljske prošlosti, potom svojih i, što je posebice važno, tuđih, a nekako bliskih sjećanja, određenoga srednjoeuropskoga *deja vu* efekta, ali i one nedavne prošlosti, posve konkretno i prilično bolno obilježene progonstvom i ratom, i valjda stigao do, bar za sada, krajnjih točaka u pokušaju osobnoga pronalaženja onoga što i danas u mome svakodnevlju može biti poetično na način bar elementarne stihovne višeznačnosti, ali i poneke nedvojbene, prije svega emocionalne izravnosti." (Sandra Viktorija Antić, *Pjesnici nigdje nisu medijske zvijezde*, *Vjesnik*, 29. lipnja 2006, str. 41. [intervju s Delimirom Rešickim]).

*i njegove nedokučive namjere
ponekad zna pronaći put do tamo
otkuda je jednom krenuo*

(Još jednom (i zadnji put) o njima anđelima, EK, str. 79-80.)

Subjekt prestaje biti pasivan, odbacuje ulogu osobe predane voditelju, i tako prekida s nesubjektivnošću, koju među ostalim definira pasivnost, predavanje, odustajanje od donošenja odluka. "Sadašnjost" navedene pjesme postaje prijelomni trenutak s dva razloga, prvi je vraćanje vjere u sebe, drugi – simptomatičan povratak točki polaska, ponovno zauzimanje pozicije na startu, ali ovaj put sa poznatim početkom. *Aritmija* je svojevrsan zapis s putovanja u potrazi za svojim korijenima u naracijama, pričama i povijesti obitelji, te ostvarivanja snova o putovanju u zemlju predaka. Dokumentira boravak u Poljskoj, a lirski susret s "izgubljenim domom/domovinom" počinje u Krakovu i njegovoj židovskoj četvrti Kazimierz. Ali ova zbirka donosi i spoznaju da prodor u davninu i povratak mitskom gnijezdu nisu mogući. Upravo zbog toga ta se želja pretvara u opsesivan motiv, krvareće prazno mjesto. U *Aritimiji* nailazimo na dva "prazna mjesta", ali se njihova praznina iskazuje na dva načina, u jednom slučaju ona se tematizira, "ja" naziva svoje prazno mjesto, u drugom – suprotno, riječ je o neprisutnosti u tekstu. Prvo je ovo koje su napustili preci i koje lirski subjekt i kazivač nije upoznao. Mjesto cenzurirano u obiteljskom pamćenju postaje mjesto smještanja nostalgične čežnje. Razlozi napuštanja Gdanjska i preseljenja na jug Europe, u Baranju i Osijek, u obiteljskim su anama vješto prešućeni, kao i priča o poljskoj sudbini pokoljenjâ koja je također potisnuta iz obiteljske povijesti. Drugo je prazno mjesto slaba prisutnost djetinjstva, roditeljskog doma i samih roditelja. Atmosfera nevidljivosti, nepoznavanja, skrivenoga upotpunjena je čestim motivima magle i paučine, a i sam rastrgani subjekt jedan dio sebe identificira sa snijegom i maglom. Nije slučajno da do te identifikacije dolazi u Varšavi, otkud lirski subjekt/Rešicki šalje poruku svojoj kćeri. Izvješće s putovanja postaje zapis interpretacije upoznavanog svijeta i autointerpretacije, a dolazak u Poljsku dovodi i do samoprolaženja i samoprepoznavanja u "drugosti", koja je prihvaćena kao "svojost" i vlastitost:

*Laterne, laterne sam ti kćeri
gledao u Varšavi.
Nešto me je zauvijek
ovdje razdijelilo na dvoje, na troje
na prah i dah koji me
svakoga trenutka otire
iz tvoga pamćenja.*

*Jedan ti se, što snijeg je i magla
nikada neće vratiti.
(Varšava, A, str. 39.)*

Ova se izjava može smatrati i kao signal za kćer koja je u svojem sjećanju na oca osuđena na brisanje nekih fragmenata koji su neophodni za izgradnju njegova potpunog, cjelokupnog portreta.¹¹ U opisu prostora kojim se kreće subjekt *Aritmije* magla zauzima iznimno mjesto: putovanje magle sa sjevernih mora prema jugu i ravnici povezano je s nastajanjem Poljske (*Krakow, Kazimierz*, A, str. 12), stara plemena promatraju kako se u mlječnoj maglici rađaju zvijezde melankolije (*Šalamunov hram*, A, str. 18), magle su karakterističan znak krajolika između Baranje i Osijeka (*Godišnja doba*, A, str. 14), zimska sumaglica pada na seoska groblja (*Dobova*, A, str. 49), traci maglice lebde iznad tmaste zemlje djetinjstva (*Nostalgija*, A, str. 23). Magle i paučine postaju bitan sloj povijesti obitelji i posebna poveznica (ljepilo) koja se provlači od Baranje (gdje se autor rodio i odrastao) do Varšave. A možda i nije slučajno da se ta – s jedne strane neuhvatljiva, lebdeća, a s druge strane (u obliku babljeg ljeta ili jablanova “cvijeta”) u svojoj prirodnoj cikličnosti nesumnjiva – veza otkriva u vlaku iz Varšave do Poznania:

*kada su se punili vagoni prema Poznańu
toga kasnoga proljeća
kada u Baranji cvjetaju topole i zrakom
sve do Varšave
leti ta paučina zbog koje smo
svi mi zauvijek
ostali živjeti u ravnici
(Varšava, A, str. 41.)*

U *Aritmiji* promatranje svijeta i prostora u kojem se živi vrsta je gledanja unatrag i nostalgičnog viđenja u kojem je prošlost stalno prisutna i kao estetski eho i kao aura.¹² Nostalgija nije čežnja za konkretnim mjestom povezanim s vlastitom biografijom, čežnja je za izgubljenom, nepoznatom domovinom i ovom od prije nekoliko stoljeća, davnim poljskim Gdanjskom, i ovom od prije stoljeća, vrstom Mitteleurope¹³ u svojevrsnom utjelovljenju Au-

¹¹ Slika ne-cijeloga, nepotpunoga, osakaćenoga čovjeka pojavljuje se i u pjesmi *Kocke* (A, str. 42-43), to je ranjeni lik, s jednim zdravim okom, jednim validnim uhom i jednom rukom, jer mu je druga zauvijek ostala zauzeta kidanjem pupkovine u činu pisanja, u tekstu: *druga je ostala zauvijek kidati pupkovinu/na dnu suhe tinte u pisarnici/među tuđim nogama*. Ova je zadaća, s obzirom na praznu flašu tinte, neispunjiva, osuđena na poraz. Invalidan/hrom junak u neku ruku je istovremeno bezimen ili “mnogoimen” (što je posebno važno u kontekstu identitetskih problema), svoje ime svaki dan izgovara drukčije.

¹² Usp. Marek Zaleski, *Formy pamięci*, Gdańsk: słowo/obraz/terytoria, 2004, str. 12.

¹³ O svojem složenom odnosu prema Srednjoj Europi Rešicki govori u intervjuu s Miljenkom Jergovićem. Prema njemu sam se termin zlorabi kao geopolitička, geokulturološka ili geofilozofska sintagma, “koja je mnogo puta bila priručnim žetonom najrazličitijih ideoloških, namjernih ili nenamjernih mistifikacija i manipulacija, ali isto tako i temom posve histeričnoga nipodaštavanja ama baš svega što bi u jednoj ozbiljnoj kulturološkoj analizi taj termin danas trebao ili imao konotirati. (...) Nisam, dakako, mitoman Srednje Europe, notorne su i krvave kontradikcije toga prostora bile, doista, katalizatorom mnogih fatalnih povijesnih zala, ali ja, jednostavno nemam drugoga, ni širega, ni užega, ni zemljopisnoga, ni kulturološkoga zavičaja.” (Miljenko Jergović, “Nakon pedesete prestajem pisati poeziju”, *Poezija. Časopis pjesničke prakse*, br. 1-2, 1 (2005), str. 29-30. [intervju s Delimirom Rešickim]). Između ostalog, uvjerenje da je multietničnost jedna od bitnih sastavnica osječkog identiteta razlog je žaljenja za davnim Osijekom, danas nevidljivim

stro-Ugarske koja postaje metafora multietničke (ili – kako kaže u intervjuu – *tragikomično pluralne*)¹⁴ genealogije i identiteta Rešickog. Autor često priziva atmosferu poznatu iz djela Srečka Kosovela, Janka Polića Kamova, Franza Kafke, Antuna Branka Šimića, Gustava Meyrinka, Brune Schulza, ranijeg Miroslava Krleže ili Miloša Crnjanskog, čiji se *Dnevnik o Čarnojeviću* gotovo automatski odaziva u sjećanju kada se pojavljuju motivi dječaka iz CK armije (*Dječaci iz starih austrougarskih vojarni* je naslov prvog ciklusa *Aritmije*, a moto za njega je citat iz Meyrinkova djela). U pozadini izranjaju tragična iskustva Prvog svjetskog rata, s grozom spojena fantastika moderne, surreizam isprepleten s kafkijanskim apsurdnim svijetom, somnambulizam početka prošloga stoljeća pomiješan s autobiografskim reminiscencijama suvremenosti. U tom heterogenom konglomeratu prepoznaju se temelji vlastita duhovnog, svjetonazornog (gnosticizam)¹⁵ i biografskog identiteta:

*S neba, na polja u proljeće
pada nevidljiva mana.
Poput paučine je
u koju zadivljeno gledaju mjesečari
mrtvi dječaci iz starih
austrougarskih vojarni.
Izgubio sam sve darove
koje su čuvali za tebe
u očima sličnima
maslačima na vjetru.
(...)
Što je tako tužno u zvuku cimbara
ako ne glas zalutaloga
među posve sličnim svjetovima.*

multikulturalnim oblikom grada i Slavonije (za koju kaže da je multikulturalna u srži), kao i kritične ocjene žestokog inzistiranja na subnacionalnom šokačkom identitetu. (Usp. <http://www.radio101.hr/?section=1&page=2&item=30533>).

¹⁴ Miljenko Jergović, “Nakon pedesete prestajem pisati poeziju”, *Poezija. Časopis pjesničke prakse*, br. 1-2, 1 (2005), str. 29. [intervju s Delimirom Rešickim]

¹⁵ Kod Rešickog su prisutni određeni elementi ekspresije, o kojima Hans Jonas kaže da “objavljaju nešto iz fundamentalnog iskustva, osjećajnog tonaliteta i vizije koje posebno karakteriziraju gnostički um”. (Hans Jonas, *Religia gnozy*, Kraków: Platan 1994, str. 63. [na poljski prev. M. Klimowicz]) Među njih spadaju: tuđost/stranost kao osnovno iskustvo, stalni atribut života, čežnja za “drugim svijetom”, dolazak izvana, “stizanje”, “ovdje”, negativno gledanje doma (dom smrti, tamni ili bijedan), rasprsnutost (i sakupljanje), pad, zatvaranje, izbacivanje, samoća, svijet i eoni (više o eonima u kontekstu *Aritmije* vidi Krystyna Pieniżek-Marković *Ja-człowiek i świat*, Poznań, 2011.) i dr. (Hans Jonas, “Gnostycka obrazowość i język symboliczny”, *Religia gnozy*, Kraków: Platan 1994, str. 63-113). Na gnostičke inspiracije upućuje uostalom i autor kako u pjesničkom tekstu (u slici napola srušenog gnijezda ptice selice, koje postaje srce lutajuće gnoze; znak negostoljubivosti u istoj pjesmi je gostionica s okrenutim stolicama koje spavaju na stolovima; *Zamak*, A, str. 52), tako i u gore navedenom razgovoru s Jergovićem, kada kaže da asocijacije s Kafkom ili Meyrinkom prije svega označavaju “primarno komunikaciju s gnostičkom suštinom njihovoga književnoga djela”. (Miljenko Jergović, “Nakon pedesete prestajem pisati poeziju”, *Poezija. Časopis pjesničke prakse*, br. 1-2, 1 (2005), str. 29. [intervju s Delimirom Rešickim]).

(...)
*u očima tih dječaka
 iz starih austrougarskih vojarni
 na fotografijama koje bih htio
 da mi ponekad
 bar malo sličē.*
 (Dijadema, A, str. 32-33.)

Elementi oniričke tehnike uvode u tajanstven, neuhvatljiv i fluidan svijet, u atmosferu prolaznosti, zaborava i vječitog sna. Mana-paučina koja pada s neba vrsta je veziva između različitih stvarnosti, spaja i nebo sa zemljom, i austro-ugarsku raznovrsnost, transformirajući mnogo u jedno i u slično. Konkretno i tjelesno u *Sretnim ulicama* Rešicki je u *Aritmiji* zamijenio maglovitom stvarnošću koja nema izrazite crte, atmosferom koju stvara i zvuk cimbalā, glazbala popularog u svakom kraju monarhije, ali poznatog i u Perziji, Rusiji, Indiji, Koreji ili Kini. Ekvivalent zamagljenog pejzaža su oči mrtvih vojnika CK armije, oči slične maslaćima na vjetru. Muškarci ovjekovječeni na stogodišnjim portretima vrsta su ogledala, područje identifikacijskih potraga. Smještajući u prošlosti sve za čime čezne, pjesnik neprestano odlazi u dubinu povijesti. Najčešće se kreće tragovima umjetnosti. Oni će ga dovesti i u Kazimierz. U pjesmi *Kraków, Kazimierz*, posvećenj Schulzu, govori o simbiozi prošlosti i sadašnjosti koju s posebnim intenzitetom osjeća u toj krakovskoj četvrti:

*Nikada bog nije prošlost i sadašnjost
 sljubio s tako teškim ljepilom
 kakvo sam posvuda u zraku
 udisao tamo pokraj Wisle
 (...)
 Tko je i jednom hodao
 za bilo čijim stopama u snijegu
 stići će zato, makar u snu
 na kraju puta
 jednom u Kazimierz*

*tu reći dome
 zašto me ostavi
 o ti, yingle.*
 (Krakow, Kazimierz, A, str. 11 i 13.)

Tragovi koji su ga doveli u Kazimierz uz ostalo donose iznenađujuću spoznaju o odlasku doma, o apsurdnoj situaciji kada kuća napušta subjekt. Ta pjesma donosi odgovor na pitanje zašto je u njegovu pjesništvu odsutna arkadija roditeljskog doma i nostalgično prizivanje djetinjstva. Nostalgija proizlazi iz čežnje za udomaćivanjem i nije rezultat

gubitka konkretnog, geografski određenog mjesta; stanje je svijesti, luči se iz rane nepoznatoga i odsutnoga. Nostalgично “ja” iz *Aritmije* je beskućno, odvojeno od doma i od dijela sebe.¹⁶ Aritmija koju dijagnosticira u naslovu počinje u djetinjstvu kada je zauvijek ranjeno srce dječaka, odnosno zauvijek zaglavljeno u kotaču bicikla ostavljenog na tavanu doma (*Kotač*, A, str. 56). Taj je događaj razlog disharmoničnih odnosa subjekta sa sredinom i na razini kontakata s drugima i na razini kontakata s prostorom u kojem živi (uključujući vrlo kritičan odnos prema hrvatskoj zbilji).¹⁷ Neovisno o tome koliko su bile ružne i nehumane njegove “sretne ulice”, on je s njima stvarao harmonično sutijelo, u svojoj posljednjoj zbirci naglašava aritmijski odnos s prostorom.

Nit svoje veze s prostorom, mjesto traženja identiteta i izgradnje mita vlastite geneze pronalazi u grobovima bliskih koji mu se obraćaju na četiri jezika, uče ga kako govoriti o sebi i kazuju o tragičnim povijestima mladih djevojaka koje su završavale kao obudovjele sluškinje, o starim momcima koji su se pješice pijani vraćali iz rata pričajući o Rusiji, Kavkazu, Taškentu (*Godišnja doba*, A, str. 14-15). Do raspuknuća subjekta dolazi dakle već na nivou savladavanja sposobnosti govorenja, ovdje se mogu tražiti i izvori ranih identitetskih poremećaja, umjesto jednog materinskog (Poljaci kažu očinskog) jezika, on istovremeno uči govoriti na četirima, i – što treba naglasiti – od predaka muške i ženske loze (Lacan kaže da je za učenje jezika i uvođenje u simbolički prostor odgovoran otac). Komunikacija s prošlošću rodbine ne odvija se dakle u kontaktu sa živima, nego mrtvima, a i kad se pojave živući bliski, oni zapravo stoje nad grobom, kao u slučaju strica, pacijenta onkološkog odjela. Subjekt koristi zadnje dane stričeva života da od njega naslijedi dio tragičnog nasljedstva, i to upravo onaj dio koji nedostaje, to bolno prazno mjesto, preostalo od onoga što je ishlapilo, što je požderano, nevidljivo, a ipak na neki način sačuvano (*Pidžame na odjelu za rak*, A, str. 25).

Prizivanje i problematiziranje vlastite i obiteljske lutalačke (progonstvo?) sudbine javlja se kao prirodna posljedica pokretanja mita izgubljena gnijezda s kojim se neraskidivo veže osjećaj življenja u pogrešnom prostoru, bivanja pod tuđim nebom:

*Ono što svake večeri
gasne nad ravnicom
nije bila tebi i meni
poklonjena zvijezda.*

Gledam vode, te snovite vode.

*Od ovoga blata
bog stvori lopoč
kandilo i lastavicu.*

¹⁶ Prema Zaleskom: “Ja’ nostalgично je također ‘ja’ bez sebe, ‘ja’ u separaciji sa samim sobom, šuplje i osuđeno na neprestano proučavanje stanja praznine i boli rastavljanja. Ipak, nepromjenljivo je ‘ja’, a ne mjesto koje tek kao prostor na karti iskustava postaje obojeno trpljenjem ‘ja’ u traženju samoga sebe.” (Marek Zaleski, *Formy pamięci*, Gdańsk: słowo/obraz/terytoria, 2004, str. 16).

¹⁷ Vidi prije svega pjesme *Doktore, oče* i *Fragment o blizini i zaboravu*.

*Od ovoga blata lastavica
učini gnijezdo na starome trijemu
pod tvojim usnama
i odletje na kraju ljeta kući
na početak svijeta
(Lastavice u Baranji, A, str. 21.)*

Napušten od doma – u motivu (nemogućnosti) povratka obiteljskom gnijezdu i prognan iz doma – u motivu povratka domu iz djetinjstva, subjekt ne dobiva šansu za ukorjenjivanje u mjestu stanovanja. Ravnica – sinonim Slavonije – iako je postala cilj u skitnji generacija i predstavlja zavičaj, u osjećajima subjekta nije njemu suđeno mjesto. U motivu selidbe iz “doma života” (s ovoga svijeta) pod neko tuđe nebo mogu se pronaći reminiscencije gnostičkog simbola izbacivanja iz gnijeza i padanja u “onaj” svijet (iz perspektive domovine koja se nalazi u svjetlosti, iznad našega svijeta, iz perspektive gnijezda, naš je svijet smatran “onim” svijetom). Tuđi prostor ima crte atopije, nije udomaćen i kao takav “generira doživljaj distance, stranosti i nelagode. Prostor je ne-svoj, ne-poznat, ne-razumljiv/ne-pojmljiv. *A-topos* kao *privativum*”.¹⁸ Prikazano na gnostički način mjesto pada i istodobno atopija u slučaju Rešickoga je Baranja, jedino mjesto na biografskoj karti o kojem govori sa sentimentom.

U slici Baranje osjećaj tuđosti neraskidivo se spaja s atributima doma i povratka početku, čak povratka biblijskom opisu stvaranja svijeta. Blato Baranje pokazuje se najboljom građom, glinom za kojom u procesu kreiranja svijeta najprije poseže Bog, stvarajući predmete, biljke, ptice, a zatim Njegova stvorenja od nje grade vlastita prebivališta. Lastavičje gnijezdo – dobar znak za kuću, i stari ganjak bude gotovo idilične asocijacije na neiskvarenu davninu, dobrobit, kućnu sreću. Atopija u *Aritmiji* ima dakle i crte koje je naglašavao Barthes u razmatranjima o ljudskim odnosima, no njegovo se poimanje termina može upotrijebiti i u odnosu na atopijski prostor: “*Atopos* je drugi kojega volim i koji me očarava.”¹⁹ Na osnovi Barthesova opisa atoposa mogu se zaključiti razlozi slabe prisutnosti zemlje djetinjstva u pjesništvu hrvatskog autora: “Drugi – kada je *atopos* – potresa jezikom: *o* njemu se ne da govoriti; svako je određenje lažno, bolno, pogrešno, nije na mjestu; drugi se ne daje odrediti (takvo bi bilo pravo značenje *atopos*).”²⁰ Gnostički “onaj svijet”, kao i vidljiv nedostatak koji je sadržan u atopiji, motivi su koji prsiljavaju na skitalačko traženje primjerenog svijeta, na traženje nedostatka, zato se pad u svijet povezuje s motivom progonstva. Čak ni rajska slika stare kuće s lastavičjim gnijezdom u vrtovima Baranje ne označava stabilizaciju, kada dođe vrijeme ta se kuća napušta kako bi se stiglo do prve točke, kako bi se – kao u slučaju lastavice – otkrilo da je početak sada mjesto mrtvih.

¹⁸ Zuzanna Dziuban, “Atopia – poza miejscem i nie-miejscem”, *Czas przestrzeni*, (ur. Krystyna Wilkoszewska), Kraków: Universitas, 2008, str. 306.

¹⁹ Roland Barthes, *Fragmenty dyskursu miłosnego*, Warszawa: Wydawnictwo KR, 1999, str. 79. [na poljski prev. Marek Bieńczyk]

²⁰ Roland Barthes, *Fragmenty dyskursu miłosnego*, Warszawa: Wydawnictwo KR, 1999, str. 80. [na poljski prev. Marek Bieńczyk]

Možda je najdramatičnija konstatacija u tim prostorno-identitetkim traženjima, koji jednosmjerno vode prema raspoznavanju nepripadnosti i neukorijenjenosti, formulirana u pjesmi u naslovu gdje se susreću crna komedija o apsurdnom postjugoslavenskom rata bosanskog redatelja Danisa Tanovića *Ničija zemlja* iz 2001. godine i Janko Polić Kamov, hrvatski pjesnik koji je neprestano provocirao ondašnje građanstvo i u vremenu “diktata Ljepote” usuđivao se tvrditi da prednost ima istina koja se otkriva zajedno s neizbježnom pratećom ružnoćom. Svjestan izgubljenog raja i neudomaćen u mjestu prebivanja, subjekt Rešickijeve pjesme identificira se s junakom filma, žrtvom perfidne podvale koja leži u pojasu ničije zemlje, na protupješačkoj odskočnoj mini. Lirsko “ja” poistovjećuje se i sa samom tom zemljom, komadom ničijeg teritorija koje se – paradoksalno – pokazuje kao ono za čime je tragao cijeli svoj život: eksplozivnom arkadijom-minom deponiranom u vlastitom tijelu. Ničija se tranšeja od prividnog skloništa preobražava u bezizlaznu klopku, a sinegdohičan znak te situacije je vojnik položen na minu. Za sve koji će svoje stopalo staviti na nju/njega, to je područje pogodno za otkrivanje i osluškivanje dubokih rahlina u vlastitu glas. Paralizirani otkrićem, neoprezni sudionici ekspedicija u ničije prostore bježe u majčine zagrljaje, u sigurne prostore s jasno određenim granicama, u uređen svijet, s jednoznačnim oznakama pripadnosti i vlasništva. Takvu mogućnost interpretacije daje pjesma Rešickog, Tanovićev film junacima ne daje tu šansu, u njegovoj slici iz rova mogu prijeći isključivo izvan granica ovoga svijeta:

*Nigdje nikada
 nisam našao niti pedalj
 ničije zemlje.
 A nije da nisam
 tražio izgubljene rajeve.
 Sada znam da ja sam
 zapravo
 ta ničija zemlja u zemlji
 to nešto
 na čemu ne može zastati
 baš ničije neoprezno stopalo
 a da se ne uplaši
 duboke rahline
 u vlastitome glasu
 i pobjegne među matere
 među granice.*

(Ničija zemlja, Kamov, A, str. 98.)

Svijet *Aritmije*, pored “ikona kulture”,²¹ naseljavaju mrtvi, sablasti, ljudi bez tijela, utvare koje žele spaliti vlastite sjene. Ta osobita dematerijalizacija ljudi, usredotočenost

²¹ Umjetnici koje u *Aritmiji* Rešicki neposredno imenuje (prema abecednom redu): Tim Backley, Roland Barthes, Raymond Carver, Marija Čudina, Ian Curtis, Rainer Werner Fassbinder, Michael Gira, Dario Grgić, Buddy Holly, Slavko Jendričko, Zvonko Karanović, Srećko Kosovel, Ana Lederer, Zvonko Maković, Gustav

na uspomene, dominacija motiva doma i prevladavanja beskućništva urastanjem u prošlost čine svojevrsan negativ slika i tema iz ranijeg Rešickijeva pjesništva. Autor potpuno izokreće način prikazivanja čovjeka i odustaje od njegova viđenja isključivo u perspektivi perverzija i provokacija, nadvladavajuće tjelesnosti, čovjeka nezainteresiranog za dom, obitelj, baštinu, prošlost. Intermedijalnost, polifoniju jezika, ironiju zamijenili su nostalgija i elegičnost. A krajnju privrženost svojem gradu, mimikriju u mjestu stanovanja zamjenjuje osjećaj potpune nepripadnosti bilo kojem prostoru ili eventualno uvjetna identifikacija s malenim prostorom Baranje. Do tih zaključaka dolazi se i koraćanjem europskim putevima i putevima obiteljske povijesti i tragovima idejnih prethodnika.

LITERATURA

- Bachtin, Michail, *Twórczość Franciszka Rabelais'go a kultura ludowa średniowiecza i renesansu*, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1975. [na poljski prev. Goreniovie, Anna i Goreniovie, Andrzej]
- Bagić, Krešimir, "Proza urbanog pejzaža", *Goli otok. Antologija hrvatske kratke priče*, Zagreb: Naklada MD, 2003.
- Bagić, Krešimir, *Treba li pisati kako dobri pisci pišu*, Zagreb: Disput, 2004.
- Barthes, Roland, *Fragmenty dyskursu miłosnego*, Warszawa: Wydawnictwo KR, 1999.
- Biti, Vladimir, "Uskrnuće 'mrtve utopije' lirske tradicije", *Poezija*, br. 1-2, (2005), str. 89-91.
- Brunčić, Dubravka, "O anđelima", *Književna revija*, br. 1-2, (1998).
- Dziuban, Zuzanna, "Atopia – poza miejscem i *nie-miejscem*", *Czas przestrzeni* (ur. Wilkoszewska, Krystyna), Kraków: Universitas, 2008.
- Gill, Justyna, "Wielkomijski dworzec kolejowy. Słowo w przestrzeni, przestrzeń w słowie", *Kultura miasta. Miasto w kulturze*, br. 1, 1 (2008).
- Jonas, Hans, *Religia gnozy*, Kraków: Platan, 1994. [na poljski prev. Klimowicz, M.]
- Kristeva, Julia, *Potęga obrzydzenia. Esej o wstręcie*, Kraków: Wydawnictwo UJ, 2007. [na poljski prev. Maciej Falski]
- Kusik, Vlastimir, *Adresa. Eseji, kritike kolumne i ostalo*, Osijek: Matica Hrvatska, 2007.
- Mićanović, Miroslav "Cóż ma począć obserwator ptaków", *Wyspa. Kwartalnik Literacki*, br. 2, 6 (2008). [na poljski prev. Dobrołęcki, Piotr i Kramar, Barbara]
- Pavličić, Pavao, *Mala tipologija moderne hrvatske lirike*, Zagreb: Matica Hrvatska, 2008.
- Pieniążek-Marković, Krystyna, *Ja-człowiek i świat w najnowszej poezji chorwackiej 1990-2010*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2011.
- Rem, Goran, *Koreografija teksta. Pjesništvo iskustva intermedijalnosti*, Zagreb: Meandar, 2003.

Meyrink, Branko Miljković, Simo Mraović, Dora Pejačević, Robert Plant, Janko Polić Kamov, Edo Popović, Rainer Maria Rilke, Tomaž Šalamun, Bruno Schulz, Josip Sever, Andriej Tarkowski, Judy Teen, Georg Trakl, Oscar Wilde. Uzimajući u obzir i ranije pjesničke zbirke trebalo bi ovaj popis upotpuniti još mnogim imenima poznatih autora, od kojih se iznimno važnim čini Antun Branko Šimić, velika Rešickijeva inspiracija posebice u zbirci *Ezekijelova kola*, o kojoj se bez pretjerivanja može reći da je sva u znaku Šimića. To što povezuje ove "pomoćnike" poeziji Rešickoga – kako navedene autore zove Miroslav Mićanović – je "neraskidivost njihove životne sudbine s oblikom teksta u koji su upisali svoju patnju, pružili su leđa za udarce nerijetko somnambulnih i nevjerovatnih događaja". (Miroslav Mićanović, "Cóż ma począć obserwator ptaków", *Wyspa. Kwartalnik Literacki*, br. 2, 6 (2008), str. 82. [na poljski prev. Piotr Dobrołęcki i Barbara Kramar]).

- Rešicki, Delimir, *Aritmija*, Zagreb: Meandar, 2005.
- Rešicki, Delimir, *Sretne ulice & Sagrada familia*, Zagreb: Meandar, 2000.
- Rewers, Ewa, *Język i przestrzeń w poststrukturalistycznej filozofii kultury*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1996.
- Sablić Tomić, Helena i Rem, Goran (ur.), *Osječka čitanka. Sretne ulice*, Osijek: Matica Hrvatska, 2001.
- Schmitz, Hermann, *Ciałosfera, przestrzeń i uczucia*, Poznań: Garmond, 2001. [na poljski prev. Andrzejewski, B.]
- Szarecki, Artur, "Somatyka miasta", *Kultura miasta. Miasto w kulturze*, br. 1,1 (2008).
- Szpakowska, Małgorzata, "Wstęp: ciało w kulturze", *Antropologia ciała. Zagadnienia i wybór tekstów* (ur. Szpakowska, Małgorzata), Warszawa: Wydawnictwo UW, 2008.
- Toporow, Władimir, *Miasto i mit*, Gdańsk: słowo/obraz/terytoria, 2000. [na poljski prev. Żyłko, Bogusław]
- Vuković, Tvrtko, *Svi kvorumaši znaju da nisu kvorumaši*, Zagreb: Disput, 2005.
- Vuković, Tvrtko, "Teološki nomadizam. Po/etika i politika zazorne sublimnosti u pjesništvu Delimira Rešickoga", *Poznańskie Studia Slawistyczne*, br. 1, (2011).
- Zaleski, Marek, *Formy pamięci*, Gdańsk: słowo/obraz/terytoria, 2004.
- Ziomek, Jerzy, "Autobiografizm jako hipoteza konieczna. (*Treny* Jana Kochanowskiego)", *Biografia – geografia – kultura literacka*, (ur. Ziomek, Jerzy i Sławiński, Janusz), Wrocław: Ossolineum, 1975.

FROM THE LOCAL VIA SUPRANATIONAL TO THE NO MAN'S LAND:
SPACE AND IDENTITY IN THE CONTEMPORARY CROATIAN POETRY,
EXEMPLIFIED BY THE LYRICS OF DELIMIR REŠICKI

Abstract

A perplexity of spatial and identity problems in the Croatian contemporary poetry will be exemplified by the lyrics of Delimir Rešicki. In his earlier collections, the author was concentrated on a narrow space of the city he resides in (whereby a subject movement takes place within and in the depth of a municipal corpus), and he recreated a nostalgic space of geocultural Central Europe as a sort of homeland in his last collection. However, this affiliation was also not achieved permanently, and an ultimate dedication to his city, a mimicry in the place of abode, is substituted by a sense of a complete dissociation with any space or by a possible identification with a small-sized Baranja area. He also arrives at these conclusions while exploring the European pathways, the pathways of his familial history, and the tracks of his ideational predecessors.

Keywords: Croatian poetry, Delimir Rešicki, identity, space, local

izv. prof. dr. sc. Kristina Peternai Andrić,
 Filozofski fakultet
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Zvonimir Glavaš,
 Filozofski fakultet
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

IDENTITET I NARATIVNA EMPATIJA KONCEPT SUZANNE KEEN

Pregledni rad

UDK: 82.0-3(063)
 130.31:82.0

Tvorba identiteta, bilo pojedinačnog ili kolektivnog, odnosno kulturalnog, nacionalnog, arealnog, političkog, rodnog, rasnog, klasnog, seksualnog... danas se uglavnom promatra kao nezavršiv proces postajanja; identitet se uspostavlja s obzirom na jednakosti ili različitosti od drugih kojima smo okruženi i u stalnoj je mijeni. Kategorija identiteta motri se stoga kao promjenjiva, lišena svojevrstne čvrste jezgre, specifična za pojedino vrijeme i mjesto te nestabilna u smislu da je oblikovanje nepromjenjivih ili potpunih identiteta zapravo nemoguće. Umjetnost, posebno književnost, nerijetko se tiče identitetnih kategorija, izravno prikazuje razvoj identiteta subjekta (pr. *buildungs roman*, autobiografija, biografija), ali može i neizravno utjecati na oblikovanje identiteta čitatelja. Pripovijest se ispostavlja kao važno polazište u prikazu i tvorbi identiteta, s tim što jednu od ključnih uloga u tom procesu ima proces identifikacije te s njim povezana pripovjedna empatija. Prema definiciji Suzanne Keen (*Empathy and the Novel*, 2007), pripovjedna empatija podrazumijeva prizivanje osjećaja i zauzimanje perspektive potaknute čitanjem, gledanjem, slušanjem ili zamišljanjem situacija ili stanja u pripovijestima predstavljenih drugih (likova). Iako se pripovjedna empatija može istraživati i s obzirom na poziciju autora, ovo izlaganje tical će se prvenstveno različitih tehnika i učinaka pripovjedne empatije na recipijenta.

Ključne riječi: identitet, subjekt, identifikacija, narativna empatija, pripovijest

Pitanje tvorbe identiteta nesumljivo predstavlja jedan od središnjih problema suvremene (književne) teorije i kulturalnih studija gdje se proučava kontekst unutar kojega i kroz koji se pojedinci oblikuju, preoblikuju, pregovaraju i brane svoj identitet ili shvaćanje sebe.¹ Tvorba identiteta, bilo pojedinačnog ili kolektivnog, odnosno kulturalnog, nacionalnog, arealnog, političkog, rodnog, rasnog, klasnog, seksualnog... danas se uglavnom promatra kao nezavršiv proces postajanja: identitet se uspostavlja s obzirom na jednakosti ili različitosti od drugih kojima smo okruženi i u stalnoj je mijeni. Još od uvida S. Freuda teorija drži da se nizom identifikacija, poistovjećivanjem s osobama

¹ Usp. Kristina Peternai Andrić, *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Zagreb: Naklada Antibarbarus, 2012.

koje gledamo ili o kojima čitamo, stvara osobnost. Subjekt je, prema mišljenju jedne od utjecajnih suvremenih teoretičarki Judith Butler, križište spolnih, seksualnih, rasnih, klasnih, religijskih i drugih kulturalnih identifikacija koje se međusobno udružuju stavljajući tako subjekt u “srednji” položaj, između podvrgavanja moći i otpora toj moći. Zalaže se za tezu o ambivalentnom uvjetu funkcioniranja subjekta, kojem je subjekt sam mjesto: više ne postavlja pitanje prethodi li moć subjektu ili je moć instrumentalni efekt subjekta, oboje je točno utoliko što subjekt postaje mjestom ambivalencije, tu se subjekt javlja i kao efekt prethodne moći i kao uvjet mogućnosti djelovanja.²

Suvremeni naratološki pristupi naglasak s pitanja vjerodostojnosti ili istinitosti pripovijesti premještaju na pitanje političko-etičkih učinaka koje tekst proizvodi. Umjetnost, posebno književnost, nerijetko se tiče identitetnih kategorija bilo da izravno prikazuje razvoj identiteta subjekta (pr. *buildungs roman*, autobiografija, biografija), ali se također postavlja pitanje – izravnog ili neizravnog – utjecaja na oblikovanje identiteta čitatelja. Pojednostavljeno, postavlja se pitanje imaju li književna djela moć oblikovanja i preoblikovanja pojedinca, a odgovori se daju iz najrazličitijih perspektiva. Jedna od njih je i koncept narativne empatije.

Koncept narativne empatije relativno je novija pojava u suvremenoj naratologiji koja, ukratko rečeno, označava “dijeljenje osjećaja i preuzimanje perspektive potaknuto čitanjem, gledanjem, slušanjem ili zamišljanjem narativa ili pak situacije i stanja nekoga drugog”.³ Dakako, i prethodno su u klasičnoj naratologiji, kao i u nizu drugih disciplina, postojali pojmovi na različite načine bliski narativnoj empatiji, dio kojih taj koncept danas nadsvoduje, dok ga se u odnosu na druge razlikovno određuje. Narativna empatija važan je čimbenik pri proučavanju pripovjednog teksta s različitih pozicija; od pozicije autorskog stvaralaštva, preko čitateljske recepcije pa do formalnih osobina samog teksta. S kojeg god od tih aspekata gledana, uvijek je riječ o složenom fenomenu koji se ne svodi jednostavno na nešto poput Genetteova pojma fokalizacije,⁴ jer uključujući obuhvaća veći broj narativnih kategorija, niti se iscrpljuje samo u poistovjećivanju s likom (ili širom situacijom), premda je poistovjećivanje njezin iznimno važan segment.

Kao što je razvidno iz samog naziva, narativna empatija podvrsta je šireg psihološkog fenomena empatije,⁵ što njezino suvremeno proučavanje smješta na područje presije-

² Drugim riječima, subjekt je oblikovan i osposobljen društvenim odnosima moći, ali to ne znači da je on njima bezuvjetno sputan. Baš naprotiv, subjekt je djelovanjem sposoban pružiti otpor moći koja ga je oblikovala. (Usp. Kristina Peternai, *Učinci književnosti. Performativna koncepcija pripovjednog teksta*, Zagreb: Disput, 2005).

³ Suzanne Keen, “Narrative Empathy”, *The Living Handbook of Narratology*, dostupno na: <http://www.lhn.uni-hamburg.de> (5. travnja 2013.)

⁴ Usp. Gérard Genette, “Tipovi fokalizacije i njihova postojanost”, *Suvremena teorija pripovijedanja*, (ur. Vladimir Biti), Zagreb: Globus, 1992, str. 96-115.

⁵ Empatija se može odrediti kao “zamjensko, spontano dijeljenje osjećaja koje može biti izazvano time da se osoba izravno osvjedoči o nečijem emocionalnom stanju, čuje o stanju drugoga, ili čak o tome čita. Nije nužno riječ o svjesnoj reakciji: novorođenčad koja plačem odgovara na zvuk plača druge djece gotovo je sigurno nesvjesna svoje primitivne empatije”. (Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 4). To dijeljenje osjećaja obuhvaća širok spektar očitovanja, od automatskih motoričkih i fizioloških reakcija pa do složenih dijeljenja perspektive, identifikacija i sl.

canja znanosti o književnosti, analize diskursa, filozofije, psihologije i neuroznanosti. No zanimljivo je primijetiti da su slična višedisciplinarnost te povezanost s književnošću i filozofijom proučavanje empatije pratili i ranije, od samih početaka razvoja tog koncepta. Naime, kako navodi Suzanne Keen u svojoj studiji *Empathy and the Novel*,⁶ počeci sustavnijeg promišljanja o empatiji vežu se uz radove osamnaestostoljetnih filozofa Davida Humea i Adama Smitha, doduše pod nešto drukčijim nazivom. U spisima *A Treatise of Human Nature* (1739.) Davida Humea te *Theory of Moral Sentiments* (1759.) Adama Smitha fenomen najbliži onome što se u suvremenim znanostima naziva empatijom opisan je i razmatran pod nazivom suosjećanja, a slična situacija nalazi se i u velikom engleskom rječniku Samuela Johnsona iz 1755. Činjenica da je pojam suosjećanja (donekle) bio povijesni prethodnik pojmu empatije odražava se i na današnjem stanju, proizvodeći nerijetko terminološku zbrku ne samo u svakodnevnom nego i u znanstvenom diskursu. Jer dok primjerice Keen⁷ u naratološkoj domeni inzistira na razgraničavanju pojmova empatije i suosjećanja⁸ – definirajući prvo kao osjećanje s nekim, a drugo kao osjećanje za nekog – neki teoretičari i dalje tu suptilnu i pomalo zamagljenu značenjsku razliku posve zanemaruju. Tako će, recimo, Keith Oatley,⁹ na kojeg se Keen u svojim radovima nerijetko referira, lakonski zaključiti upravo suprotno pišući: “Suosjećanje doslovce znači ‘osjećanje s nekim’”, a istovremeno uopće ne spominjući pojam empatije. I iz suvremene psihološke i filozofske perspektive stvari također ostaju jednako zamršene, pa će tako Daniel Batson u svom članku *These Things Called Empathy*¹⁰ ustvrditi kako se u tim domenama pojam *empatija* “upotrebljava za pola tuceta fenomena”, izdvojivši među njima čak osam različitih. Što se pak samog početka uporabe konkretnog koncepta empatije tiče, Lauren Wispé¹¹ prepoznaje ga u njemačkom pojmu *Einfühlung* upotrebljavanom među njemačkim estetičarima kasnog devetnaestog stoljeća, odakle je početkom dvadesetog stoljeća prihvaćen i preveden pojmom empatije u američkoj eksperimentalnoj psihologiji. Otada, empatija se uvriježila kao predmet (eksperimentalnih, empirijskih) istraživanja u nekoliko grana psihologije, uz impresivan napredak istraživačkih metoda, od introspekcije i anketnih listića pa do praćenja elektronske aktivnosti mozga, praćen usporednim spekulativno-teorijskim promišljanjima u humanističkim disciplinama.

⁶ Usp. Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 42.

⁷ Isto, str. 5.

⁸ Dodatan problem glede tog terminološkog pitanja predstavlja i prijevod na hrvatski jezik. Naime, u engleskom je riječ o paru bliskoznačnica *empathy-sympathy*, čiji prvi član na hrvatski jednostavno prevodimo kao *empatiju*, dok je drugi tek lažni par pojmu *simpatije*. Engleski pojam *sympathy* odlučili smo se stoga ovdje prevesti pojmom *suosjećanja*, premda je riječ tek o najmanje nesretnom rješenju, budući da se *suosjećanje* značinski donekle podudara i uobičajeno prevodi s trima engleskim bliskoznačnicama – *sympathy*, *empathy* i *compassion* – koje proučavatelji (narativne) empatije nastoje terminološki odvojiti.

⁹ Keith Oatley, “A taxonomy of the emotions of literary response and a theory of identification in fictional narrative”, *Poetics*, br. 23, (1994), str. 61.

¹⁰ Daniel Batson, “These Things Called Empathy: Eight Related but Distinct Phenomena”, *The Social Neuroscience of Empathy* (ur. Jean Decety i William, Ickes) Cambridge – Massachusetts: MIT Press, 2009, str. 3.

¹¹ Usp. Lauren Wispé, “History of the concept of empathy”, *Empathy and its Development* (ur. Nancy Eisenberg i Janet Strayer), Cambridge: Cambridge University Press, 1987, str. 17.

Značaj fenomena empatije u proučavanju, doživljavanju i uopće nastajanju pripovjednog teksta tim je istraživanjima više puta potvrđen, budući da su neka od njih za metodu izazivanja empatijske reakcije kao predloške koristila upravo književne tekstove. No uska povezanost empatije i pripovjednog teksta uočena je i daleko ranije. Oatley¹² u svojim opaskama glede toga ide najdalje, smatrajući kako se Aristotelov pojam mimeze neprecizno prevodi kao oponašanje ili predstavljanje, te da bi prijevod bio precizniji, suvremenim rječnikom, *simulacija*. Tu simulaciju, nalik računalnoj, on povezuje s onim što se u glavama čitatelja odvija dok čitaju pripovjedni tekst, čime u njoj zapravo možemo prepoznati ili omogućiti okvir i uvjet empatije, ili čak empatiju samu. Takvo gledanje i pojam katarze doživljava kao označitelj empatijskog proživljavanja osjećaja, iz čega bi slijedilo da su neki od temeljnih koncepata Aristotelove *Poetike* zapravo prethodnici narativne empatije. I dok su te Oatleyeve sugestije potencijalno pretjerane, Keen¹³ povijesnu “karijeru” narativne empatije opisuje ipak u nešto kraćem (i argumentiranijem) rasponu, no svejedno zahvaćajući daleko u prošlost. Fokusirajući značaj narativne empatije u sentimentalnim romanima osamnaestog stoljeća, romantičarskim i realističkim romanima devetnaestog stoljeća, te u popularnoj prozi dvadesetog stoljeća, ona pokazuje da je empatija među čitateljima, ali i među kritičarima te proučavateljima književnosti, u svim navedenim razdobljima bila svjesno i naglašeno prepoznata kao vrlo važan segment pripovjednog teksta, kao i da je utjecala na razvoj i mijene pripovjednih vrsta i oblika te njihovu institucionalnu prihvaćenost. Konačno, nastavljajući niz dovoljno je osvrnuti se i na današnju književnu kritiku izvan užeg akademskog konteksta (a nasuprot književne teorije, kao pretežno akademske pojave), u kojoj središnje mjesto pri opisu i vrednovanju pojedinog književnog djela najčešće zauzimaju upravo opaske vezane uz pojavu narativne empatije. No dok se u svim tim primjerima pojavi empatije pristupalo više intuitivno nego metodološki sustavno, bez artikulacije specifičnog pojma narativne empatije, za istraživanja iste u sklopu suvremene naratologije vrijedi upravo suprotno. Ta istraživanja okupljaju naglašeno interdisciplinarni skup radova nastao najvećim dijelom unutar prošla dva-tri desetljeća,¹⁴ čiji je vjerojatno najsustavniji pregled knjiga Suzanne Keen *Empathy and the Novel* (2007.), zajedno s još nekim njezinim radovima.¹⁵

Narativnu empatiju moguće je proučavati na pripovjednim tekstovima bilo koje vrste, u najširem smislu tog pojma koji uključuje i narativne ostvaraje u drugim mediji-

¹² Usp. Keith Oatley, “A taxonomy of the emotions of literary response and a theory of identification in fictional narrative”, *Poetics*, br. 23, (1994), str. 65.

¹³ Usp. Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 37.

¹⁴ Za ponovno uvođenje pojma empatije u akademsko proučavanje književnosti uvelike su tijekom prošlih desetljeća bile zaslužne feminističke te postkolonijalne teorije, kojima je empatijska dimenzija teksta bila osobito važna zbog vlastitih primarnih preokupacija. No narativna empatija proučavala se i neovisno o tim teorijskim pravcima, unutar većeg područja naratoloških studija koje se danas često naziva postklasičnom naratologijom. Vrijedi napomenuti i da se, unatoč tih nekoliko desetljeća proučavanja, u hrvatskoj znanosti o književnosti o narativnoj empatiji nije mnogo (ili gotovo uopće) pisalo.

¹⁵ Misli se na već spominjan članak u mrežnom *The Living Handbook of Narratology*, ali i druge, tiskane članke; usporediti još i Keen, 2006., 2008. i 2011.

ma.¹⁶ Ipak, predmet dosadašnjih proučavanja pretežno su bili romani, ukoliko se radilo o proučavanjima u disciplinarnim poljima književne teorije i filozofije, te kratke priče i filmovi, ukoliko se proučavalo prvenstveno u okvirima psihologije i neuroznanosti, dok se znatno manje empatijska dimenzija proučavala na primjerima drame ili raznih neklasinih prozanih oblika. Mogućih je uzroka takvog stanja više, od kojih Keen¹⁷ izdvaja neke uočljivije. Naime, na izbor predložaka u prvom slučaju nerijetko je utjecalo preferiranje kanonskih “klasika” prije nego “marginalnijih” oblika i popularne književnosti, dok su u drugom slučaju, kod psiholoških i neuroznanstvenih istraživanja, vremenski sažetiji predloži u pravilu bili kompatibilniji s dostupnim metodama istraživanja.¹⁸ Osobito je zanimljivo da su u najvećoj mjeri neistražena ostala pitanja narativne empatije pri čitanju ne-fikcionalnih pripovjednih tekstova, budući da su predloži istraživanja do sada uglavnom bili fikcionalni tekstovi.

Radeći malen, no zanimljiv iskorak u tom smjeru, nekoliko je istraživača nastojalo usporediti empatijske reakcije čitatelja pri čitanju fikcionalnih i nefikcionalnih tekstova, polazeći od različitih premisa i koristeći različite metode. Primjerice, Richard Gerrig i David Rapp¹⁹ svojim su se istraživanjem suprotstavili uvjerenju Samuela Taylora Coleridgea kako se pri čitanju književnosti događa “voljna suspenzija nevjerovanja” koja omogućuje empatiju, tvrdeći da stvari stoje upravo suprotno. Proučavajući s psihološke i neurološke strane fenomen “uronjenosti” u pripovjedni tekst, Gerrig i Rapp²⁰ ustvrdili su kako čitatelj prirodno doživljava informacije “narativnog iskustva” u kontinuitetu s informacijama “stvarnog iskustva”, te je stoga potrebno “uložiti trud u obradu [iskustva] kako bi se ne-povjerovalo informacijama koje se sreće u književnom narativu (i ostalim narativima), inače će te informacije imati učinak i u stvarnom svijetu”.²¹ Keen pak tvrdi kako ne samo da fikcionalnost ne umanjuje kapacitet pripovjednog teksta da izazove empatijsku reakciju, nego upravo zbog fikcionalnosti on ima veći empatijski potencijal. Provedši eksperiment među svojim studentima s tri različita teksta, od kojih su dva pretendirala na ne-fikcionalnost, dok je treći bio fikcionalan, Keen je utvrdila kako ispitanici znatno otvorenije i s većom dozom empatije pristupaju fikcionalnom tekstu, dok navodno “istinitom” pristupaju s dozom opreza i skepse. Oslanjajući se uz to i na razmatranja još nekolicine istraživača, zaključila je kako je fikcionalni narativni tekst znatno poticajniji okvir za empatiju nego ne-fikcionalni tekst ili izvantekstualni svijet, budući

¹⁶ Barthes piše: “pripovjedni tekst može se oslanjati na artikuliranu jezičnu djelatnost, usmenu ili pisanu, na čvrstu ili pokretnu sliku, na pokret, ili na određenu mješavinu svih tih sastojaka. Pripovjedni tekst nalazimo u mitu, predaji, bajci, pripovijetki, noveli, epu, priči, tragediji, drami, komediji, pantomimi, na oslikanom platnu (...), na vitražu, filmu, u konverzaciji.” (Roland Barthes, “Uvod u strukturalnu analizu pripovjednih tekstova”, *Suvremena teorija pripovijedanja* (ur. Vladimir Biti), Zagreb: Globus, 1992, str. 47).

¹⁷ Usp. Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 68, 87.

¹⁸ Bilo da je riječ o anketnom listiću kojeg ispitanik ispunjava neposredno nakon doživljavanja narativnog teksta ili o snimanju aktivnosti živčanog sustava u realnom vremenu, metodološki pogodniji je predložak kratka priča ili dvosatni film nego, primjerice, realistički roman.

¹⁹ Usp. Richard Gerrig i David Rapp, “Psychological Processes Underlying Literary Impact”, *Poetics Today*, br. 2, 25 (2004), str. 265-281.

²⁰ Isto, str. 268.

²¹ Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 30.

da je čitatelj lišen opreza i odgovornosti za djelovanje koje sa sobom nose stvarne situacije. Naravno, ne valja zanemariti ni institucionalnu uvjetovanost, budući da su čitatelji onome što prepoznaju kao fikcionalni tekst obično naučeni pristupati tako da nastoje ostvariti empatiju. Na tragu uočavanja toga da različite vrste teksta (čak i različiti žanrovi iste vrste) u različitoj mjeri proizvode neke psihološke i neurološke učinke tijekom čitanja, među kojima je i empatija, neki su istraživači²² došli na ideju pokušati fenomene poput empatije upotrijebiti u odgovaranju na vječno pitanje definicije književnog teksta i “književnosti” (eng. *literariness*) pojedinog teksta. Ipak, u takvim je pokušajima, vrijedi opaziti, u velikoj mjeri zanemarena proizvoljnost granice između pojedinih diskursa i činjenica da se pojedine psihološko-neurološke reakcije na književnost javljaju prvenstveno zato što je čitatelj naučen prepoznati određene tekstove kao književnost, a ne zato što oni posjeduju nešto što ih esencijalno i transhistorijski određuje kao književnost. Argument u prilog takve opaske može se pronaći u zaključcima Keen kako “nijedan tekst ne izaziva iste odgovore kod svih svojih čitatelja”,²³ te kako se “kapacitet pojedinog teksta da izazove čitateljsku empatiju mijenja s vremenom”.²⁴

Posebnost emocija koje proizvodi narativna empatija pri čitanju fikcionalnog književnog teksta predmet je rasprave i sa stanovišta njihove autentičnosti. Riječ je naime o poznatom filozofskom problemu “paradoksa fikcije” koji propituje kako ljudi mogu osjećati nerijetko tako snažne emocije u odnosu na fikcionalne stvari i je li riječ o emocijama koje bi valjalo smatrati stvarnim ili pak također fikcionalnim.²⁵ Izrađujući svoju taksonomiju emocija koje izaziva čitanje književnosti, Oatley razlikuje dvije temeljne skupine emocija ovisne o položaju čitatelja u odnosu na narativ. Zamišljajući interakciju čitatelja i teksta kao interakciju kroz polupropusnu membranu, razvrstava ih s obzirom na to s koje se strane membrane pretežno nalazi čitatelj. Stoga piše: “Za književnu umjetnost, emocije izvan membrane nastupaju kada se čitatelj suočava s tekstom: užitek čitanja, zadovoljenje znatiželje, iznenađenje koje čini stvari nepoznatima. Emocije koje nastupaju unutar narativnog svijeta uključuju pak one prizvane radnjom ili likovima priče.”²⁶ Takvo odjeljivanje dihotomijom izvan-unutra, kojoj s jedne strane odgovaraju emocije što ih i neki drugi teoretičari smatraju stvarnim pokretačima narativnosti (znatiželja, napetost, iznenađenje, užitek), a s druge one koje zapravo predstavljaju narativnu empatiju (premda ih Oatley tako ne naziva), kompatibilno je sa sličnim razgraničavanjima drugih autora, a može sugerirati i poklapanje s dihotomijom stvarno-fikcionalno.

²² Npr. David Miall i Don Kuiken, koji su pokušali naći generalnu empirijski opazivu razliku u psihološko-neurološkim reakcijama pri čitanju književnih i ne-književnih tekstova i tako definirati što je književnost. (Usp. David S. Miall i Don Kuiken, “What is Literariness? Three Components of Literary Reading”, *Discourse Processes*, br. 28, (1999), str. 121-138).

²³ Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 4.

²⁴ Isto, str. 74.

²⁵ Usp. Robert J. Yanal, *Paradoxes of Emotion and Fiction*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1999; Mette Hjort i Sue Laver (ur.), *Emotion and the Arts*, Oxford: Oxford University Press, 1997.

²⁶ Keith Oatley, “A taxonomy of the emotions of literary response and a theory of identification in fictional narrative”, *Poetics*, br. 23, (1994), str. 55.

No Keen²⁷ daje naslutiti kako smatra problematičnom tu zadnju dihotomiju, skrećući pozornost i na autore koji sve emocije proizašle iz konzumacije narativa smatraju jednako autentičnim (npr. Dewey i Yanal), kao i na suvremena psihološka istraživanja koja donekle govore tome u prilog. Primjerice, uz već spominjano Gerrigovo i Rappovo²⁸ psihološko istraživanje fenomena “uronjenosti” u tekst i “prijenosa” (Gerrig naglašava metaforu putovanja kao značajnu) u fikcionalni svijet kao posljedice toga, vrlo zanimljivo za proučavanje narativne empatije jest otkriće tzv. *zrcalnih neurona* na snimkama elektronske aktivnosti mozga – neurona koji “svijetle” i kada ispitanik promatra određenu aktivnost, čita/sluša o njoj, i kada ju radi sam – te primjena tog otkrića u proučavanju reakcija na pripovjedni tekst. Istraživanja reakcija tih neurona daju naslutiti, kako pišu Mar i Oatley, da “okoliš i likovi prizvani [u svijest] književnošću vjerojatno uključuju iste dijelove mozga koji bi se koristili i usporednim izvođenjem određenog djelovanja i njegovom percepcijom”.²⁹ Naravno, iako takvi pomaci u neuroznanosti omogućuju važne i fascinantne nove uvide u problematiku narativne empatije, valja imati na umu da oni ne rješavaju filozofsku stranu problema.

Napokon, dotaknuli smo se već više puta različitih aspekata narativne empatije, donekle i različitih mogućnosti njihove klasifikacije i rakursa proučavanja, no još ih nismo sustavnije izložili. Kako je i za pretpostaviti kada je riječ o tako mladom konceptu, i dalje ne postoji jedinstvena općeprihvaćena podjela, već razni autori donose svoje modele, premda su oni nerijetko i međusobno kompatibilni. Kao i do sada, u ovom ćemo se tekstu prvenstveno držati podjela što ih zagovara Suzanne Keen,³⁰ koja kao dvije temeljne strane, odnosno dvije podvrste narativne empatije izdvaja čitateljsku i autorsku empatiju.

Čitateljska empatija najreprezentativniji je i primarno istraživani oblik narativne empatije, a u najširem smislu označava sve empatijske reakcije čitatelja pri čitanju pripovjednog teksta. Upravo istraživanju te vrste narativne empatije većinom su usmjerene istraživačke metode spomenute ranije u tekstu, kao i većina promišljanja o odnosima empatije i književnosti tijekom povijesti do danas. No iako je u velikom broju ranijih promišljanja između čitateljske empatije i identifikacije s nekim od likova pripovjednog teksta povlačen znak jednakosti, Keen³¹ se slaže kako identifikacija s likom “leži u srcu čitateljske empatije”, predstavljajući nesumnjivi prototip, no smatra kako nije njezin jedini oblik. Kao podvrstu čitateljske empatije, uz empatijsku identifikaciju s likom, Keen³² opisuje i empatijsku reakciju vezanu za situaciju – fenomen dijeljenja osjećaja koji nije primarno pokrenut i povezan s nekim od likova te “kanaliziran” kroz njega,

²⁷ Usp. Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007; Suzanne Keen, “Narrative Empathy”, *The Living Handbook of Narratology*, dostupno na: <http://www.lhn.uni-hamburg.de> (5. travnja 2013.)

²⁸ Usp. Richard Gerrig i David Rapp, “Psychological Processes Underlying Literary Impact”, *Poetics Today*, br. 2, 25 (2004), str. 265-281.

²⁹ Raymond A. Mar i Keith Oatley, “The Function of Fiction is the Abstraction and Simulation of Social Experience”, *Perspectives on Psychological Science*, br. 3 (2008), str. 180.

³⁰ Usp. Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007.

³¹ Isto, str. 68.

³² Isto, str. 78, 96.

već s općenitom narativnom situacijom, elementima poput pripovjedne perspektive i popratnih komentara koji ju sačinjavaju, okolnostima, atmosferom, jezikom itd. Već je napomenuto kako su različita istraživanja pokazala da je čitateljska empatija gotovo automatski proces kojemu svi čitatelji spontano nagingju, no određeni čimbenici svakako povećavaju njezinu djelotvornost. Ne ulazeći u iscrpnije nabranjanje, izdvojiti ćemo samo neke od njih, koje Keen³³ prilično sustavno okuplja i analizira u svojih nekoliko temeljnih hipoteza. Primjerice, iako je za empatiju prema liku dovoljno “samo minimalno elemenata identiteta, situacije i osjećaja, bez nužno kompleksnije ili realističnije karakterizacije”,³⁴ svakako ju mogu uvjetovati i intenzivirati najraznovrsnije dodatne informacije o identitetu lika. Nadalje, identifikacija s likom nije nužno uvjetovana sličnim životnim iskustvom, no dodirne točke na tom polju svakako ju pospešuju. Upravo zato, identifikacija i uopće empatija uvjetovane su i identitetnim odrednicama čitatelja, njegovim karakterom, temperamentom te pozicioniranosti u vremenu i prostoru. Također, čitateljsku empatiju ne izaziva samo naglašeno emocijski evokativna fikcija, no češće se pojavljuje u slučaju emocijski evokativnih negativnih stanja, bez obzira na (ne)postojanje podudarnog iskustva.³⁵ Što se formalnih odlika teksta tiče, na narativnu empatiju u različitoj mjeri utječu naviknutost na određeni oblik pripovjednog teksta i njegove konvencije, pozicija i pouzdanost pripovjedača, fokalizacija, metanarativni elementi, duljina pripovijesti, jezik, stil itd.³⁶

Autorska empatija pak naziv je kojim Keen³⁷ obuhvaća dvije razmjerno različite i nešto rjeđe istraživane pojave – s jedne strane taj se pojam odnosi na empatiju koju proživljava autor “gradeći” fiktionalne likove, situacije i uopće tkanje čitavog pripovjednog teksta (u odnosu prema njima), dok se s druge strane njim označava tematiziranje empatije od strane autora i njegova intencija pobuđivanja iste kod čitatelja. O autorskoj empatiji shvaćenoj na prvi način pisao je već i Sigmund Freud³⁸ u svom ogledu o kreativnom pisanju i sanjarenju, predlažući kako bi mogla postojati veza između dječjih

³³ Isto, str. 65, 94.

³⁴ Isto, str. 69.

³⁵ Empatija se, dakako, može javiti i pri opisu radosti i užitka, no daleko češće se javlja pri negativnim iskustvima, što je zanimljiv paradoks. Keen (Usp. Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 72) sugerira kako bi razlog tome mogao biti to što nam fiktionalni pripovjedni tekst omogućuje istraživanje negativnih osjećaja koje bismo inače zbog osobnih ili društvenih razloga potisnuli ili izbjegavali.

³⁶ Većina nabrojanih čimbenika dovodi se u vezu s narativnom empatijom i čisto intuitivno, no neka su psihološka istraživanja znala dati rezultate suprotstavljene intuiciji i spekulativnim razmatranjima. Primjerice, Keen (Isto, str. 97) navodi slučaj nizozemskog psihološkog istraživanja koje je rezultatima osporilo tradicionalnu naratološku pretpostavku o učincima pripovijedanja u prvom licu jednine i njegovom empatijskom potencijalu – pokazalo se da je razina empatije bila identična kao i u predložaka s naracijom u trećem licu. Ipak, iz opisa istraživanja ostaje nejasno je li u različitim predlošcima promijenjeno samo gramatičko lice pripovjedača, ili i njegova cjelovita, istinska pozicija. O razlici između toga vidjeti u Roland Barthes, “Uvod u strukturalnu analizu pripovjednih tekstova”, *Suvremena teorija pripovijedanja*, (ur. Vladimir Biti), Zagreb: Globus, 1992, str. 47-78.

³⁷ Usp. Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 121, 125.

³⁸ Usp. Sigmund Freud, “Creative Writers and Day-Dreaming”, *The Freud Reader*, London: Norton & Company, 1995, str. 436-443.

maštarija i autorske imaginacije. Nakon njega, dalje od intuitivnih pretpostavki otišlo je nekoliko psihologa sa svojim istraživanjima, među kojima Keen³⁹ posebno izdvaja Majorie Taylor (2002), koja je na velikom uzorku ispitanih književnika pokazala kako pri ispitivanjima empatije znatno odskoči od generalne populacije. Narativna empatija autora za Taylor se pokazala središnjim elementom autorske imaginacije (kao primarnog predmeta istraživanja), a u njezinom i drugim istraživanjima varirala je od umjerenog povišene razine pa do gotovo shizofrenih vizija koje su u ispitivanjima opisali neki autori. No iako se takvi rezultati, koji ukazuju na tijesnu povezanost autorske empatije i kreativnog pisanja, mogu ocijeniti očekivanima, valja naglasiti da je pretjerano optimistično u tome gledati objašnjenje cjelokupnog procesa nastajanja književnog teksta. Uz autorsku sposobnost empatije i imaginacije ne bi valjalo zaboraviti i na, primjerice, (post)strukturalističke opaske o vladanju kodom i reprodukciji diskursa. Opaske iste provenijencije valja imati na umu i kod drugog poimanja pojma autorske empatije jer, ma koliko ona tako shvaćena nedvojbeno bila realan i važan čimbenik nastajanja pripovjednog teksta, rasprave o tome gdje je pojedini autor namjeravao izazvati empatiju i zašto u nekim slučajevima sugeriraju prilično tradicionalno poimanje problema (dostupnosti) autorske intencije. Međutim, ne valja zaboraviti ni da su tekstovi koji su imali izrazitu i vrlo jasno izrečenu namjeru pobuditi točno određenu vrstu narativne empatije ili djelovati na točno određenu publiku⁴⁰ upravo uvelike i zaslužni za pojavljivanje/vraćanje tog koncepta u akademsko proučavanje književnosti, tako da ni proučavanje autorske empatije shvaćene na taj način nipošto nije promašeno.

No dok su neki autori autorsku empatiju doista zamišljali kao nešto što se na empatičnog čitatelja prenosi kao “verbalno posredovana zaraza; riječi omogućuju čitatelju da osjeća ono što je umjetnik osjećao”,⁴¹ Keen u svakom slučaju nije jedna od njih. Naglašavajući kako autorska empatija ne odgovara uvijek čitateljskoj empatiji, budući da potonja proizlazi iz primljenog, ko-kreiranog narativa koji nije identičan onom odaslanom, Keen⁴² uvodi i pojam *empatijskog promašaja* ili *nepreciznosti*, kojim označava različite vrste te diskrepancije. Uz to, opisuje i neke situacije iz vlastitih istraživanja u kojima je čitateljska empatija bila usmjerena prema implicitno doživljenom autoru, u čemu

³⁹ Usp. Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 126.

⁴⁰ Keen (Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007; Suzanne Keen, “Empathetic Hardy: Bounded, Ambassadorial, and Broadcast Strategies of Narrative Empathy”, *Poetics Today*, br. 32, (2011), str. 349-389) u svom razmatranju složenog odnosa narativne empatije i identiteta pozornost skreće upravo i na takav varijetet autorske empatije koji “pokušava ostvariti izravni emocionalni prijenos fikcionalnim djelom ciljajući točno određenu publiku, a ne nužno svakog potencijalnog čitatelja djela”. (Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 142). Tu pojavu naziva *strateškom empatijom*, a razlikuje njezine tri vrste: (1) *omedenu stratešku empatiju*, koja se ostvaruje u manjoj zatvorenoj skupini, a proizlazi iz osjećaja zajedništva te skupine i pojačava ga; (2) *poslaničku stratešku empatiju*, usmjerenu na odabranu izvanjsku skupinu s ciljem da potakne njezinu empatiju prema drugoj skupini, te (3) *široko odaslanu stratešku empatiju*, koja poziva sve čitatelje na suosjećanje prema određenoj skupini, oslanjajući se na sugerirane općeljudske slabosti i/ili nade.

⁴¹ Keith Oatley, “A taxonomy of the emotions of literary response and a theory of identification in fictional narrative”, *Poetics*, br. 23, (1994), str. 56.

⁴² Usp. Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 136.

Keen⁴³ prepoznaje nešto sličnije foucaultovski shvaćenoj *funkciji autora*, nego autoru kao konkretnoj, izvantekstualnoj osobi. Sve u svemu, ono što vrijedi napomenuti na kraju jest da je svaki od tih pristupa različitim vidovima empatije zanimljiv i s obzirom na to da u akademsko proučavanje književnosti vraća legitimnost proučavanju emocija i različitih spontanijih reakcija pri čitanju teksta. No koliko god se takav pristup činio po mnogočemu suprotan dominantnim trendovima u književnoj teoriji i uopće “akademskom čitanju”, istina je da empatijsko čitanje možda predstavlja drukčiji vid čitanja od, primjerice, dekonstrukcijskog i (post)marksističkog čitanja “uz dlaku”, no istovremeno ono nije nužna suprotnost analitičkom čitanju djela uopće, već može predstavljati njemu komplementaran pristup.

Jedno od područja na kojem to najbolje dolazi do izražaja jest upravo proučavanje učinaka narativne empatije. Naime, još od ranijih promišljanja povezanosti empatije i pripovjednog teksta, velik naglasak stavljan je na pitanje učinka pripovjednih tekstova. Bilo da je riječ o zabrinutosti uvjerenjem da sentimentalni romani kvare čitateljstvo, ili oduševljenosti navodnim postignućima pojedinih realističkih romana po pitanju senzibilizacije čitateljstva glede socijalnih problema i postkolonijalne fikcije koja je osvijestila čitatelje o situaciji koloniziranih naroda, od osamnaestog i devetnaestog stoljeća pa do danas pisanja o književnosti obilježena su uvjerenjem da narativna empatija za posljedicu ima učinak na čitatelja u vidu promjene uvjerenja i poticanja praktičnog djelovanja. I u suvremenijim istraživanjima narativne empatije pitanje učinka značajno je profilirano, i to nerijetko bivajući promatrano prilično optimistično, pretežno s naglaskom na razvijanje altruizma. Tako Martha Nussbaum⁴⁴ preporučuje čitanje klasičnih romana, za koje smatra da odgajaju dobre građane svijeta i potiču razumijevanje drugih, Batson⁴⁵ razvija teoriju povezanosti generalne empatije, promjene u stavu i pro-socijalne akcije, pri čemu nerijetko koristi književna djela kao predloške i primjere, a Mary-Catherine Harrison,⁴⁶ oslanjajući se na njega, smatra kako je njegova teorija u potpunosti primjenjiva i na narativnu empatiju, koja pomaže razvoju altruizma i odbacivanju predrasuda.⁴⁷ Povjesničarka Lynn Hunt⁴⁸ odlazi čak korak dalje od razvoja pojedinca, smatrajući da je čitanje romana presudno djelovalo i u općepovijesnom razvoju, kao zaslužno za razvoj demokratičnosti i diskursa o ljudskim pravima. No dakako, nisu sva razmišljanja o učincima na toj liniji. Primjerice, Raymond Williams (1960.) smatra kako intenzivno

⁴³ Isto, str. 78.

⁴⁴ Usp. Martha C. Nussbaum, *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*, Oxford: Oxford University Press, 1992.

⁴⁵ Usp. Daniel Batson i dr., “Empathy and Altruism”, *Handbook of Positive Psychology*, Oxford: Oxford University Press, 2002, str. 485-499.

⁴⁶ Usp. Mary-Catherine Harrison, “The Paradox of Fiction and the Ethics of Empathy: Reconceiving Dickens's Realism”, *Narrative*, br. 3, 16 (2008), str. 265-281.

⁴⁷ Zanimljivo je spomenuti kako neki psiholozi, npr. Nizozemac Jemeljan Hakemulder u svom djelu *The Moral Laboratory*, naglašavaju kako za znatniji učinak nije dovoljno jednostavno čitati književnost, nego je potrebno o njoj promišljati, raspravljati, detaljnije ju analizirati itd. (Usp. Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007, str. 90).

⁴⁸ Vidjeti u intervjuu s Lynn Hunt dostupnom na <http://news.stanford.edu/news/2002/april17/hunt-417.html>.

doživljavanje suosjećanja u istim onim romanima čije učinke hvali Nussbaum zapravo vodi do apatije u stvarnom svijetu, Patrick Colm Hogan (2011) slaže se da je narativna empatija neodvojiva od čitanja, no da joj je neopravdano pridružen visok moralni standard, dok se Keen⁴⁹ jasno ograđuje od uvjerenja kako narativna empatija nužno vodi altruizmu ili djelovanju uopće (kojem posvećuje velik prostor knjige) te upozorava kako ona jednako može voditi i etnocentrizmu i šovinizmu (npr. rasistički književni klasici SAD-a i nacističke Njemačke). Ukupno gledano, raspravu o učincima narativne empatije moguće je pojednostaviti na dvije strane – na pristalice empatijsko-altruističke teorije i one koji prema toj teoriji izražavaju skepticizam različitog stupnja. Međutim, ono što ostaje kao mana većine istraživanja opisanih u spomenutim djelima jest to što ona učinke književnosti ispituju gotovo isključivo u domeni svjesnog i neposredno opazivog, zanemarujući althusserijanske⁵⁰ postavke o tekstu kao poprištu borbe ideoloških silnica i ideologiji koja djeluje u domeni latentnog, nesvjesnog. Osim toga, navedenim psihološkim istraživanjima moguće je iz istog pravca predbaciti i esencijalizam, univerzalizam, ne uzimanje u obzir kulturoloških razlika, društvene pozadine, ostalih identitetnih odrednica i različitih drugih društveno-povijesnih okolnosti koje opisane zaključke čine kontigentnom prije nego prirodnom, apsolutnom činjenicom. Dosadašnja istraživanja o učincima narativne empatije stoga su vrijedan doprinos općenitim razmatranjima o učincima književnosti, no neke njihove rezultate valja uzeti s dozom skepse i opreza, razvijajući ih dalje suočavanjem s promišljanjima drugih teorijskih provenijencija među kojima su one Louisa Althuserra, Michela Foucaulta, Marka Curriea, Waynea Bootha, Judith Butler, Laure Mulvey.⁵¹

LITERATURA

- Barthes, Roland, “Uvod u strukturalnu analizu pripovjednih tekstova”, *Suvremena teorija pripovijedanja* (ur. Biti, Vladimir), Zagreb: Globus, 1992, str. 47-78.
- Batson, Daniel i dr., “Empathy and Altruism”, *Handbook of Positive Psychology*, Oxford: Oxford University Press, 2002, str. 485-499.
- Batson, Daniel, “These Things Called Empathy: Eight Related but Distinct Phenomena”, *The Social Neuroscience of Empathy* (ur. Decety, Jean i Ickes, William) Cambridge – Massachusetts: MIT Press, 2009, str. 3-17.
- Freud, Sigmund, “Creative Writers and Day-Dreaming”, *The Freud Reader*, London: Norton & Company, 1995, str. 436-443.
- Genette, Gérard, “Tipovi fokalizacije i njihova postojanost”, *Suvremena teorija pripovijedanja* (ur. Biti, Vladimir), Zagreb: Globus, 1992, str. 96-115.
- Gerrig, Richard i Rapp, David, “Psychological Processes Underlying Literary Impact”, *Poetics Today*, br. 2, 25 (2004), str. 265-281.

⁴⁹ Usp. Suzanne Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007.

⁵⁰ Ili gramscievске, ili foucaultovske – svejedno. Mogli bismo jednostavno reći (post)marksističke.

⁵¹ Koncepte slične ovima što predlaže Keen izlagala sam u knjizi *Učinci književnosti*. O “srednjem” i neodlučivom položaju subjekta, odnosno recipijenta, između moći i otpora, te o konceptima identifikacije, interpelacije i slično vidi detaljno Kristina Peternai, *Učinci književnosti. Performativna koncepcija pripovjednog teksta*, Zagreb: Disput, 2005.

- Harrison, Mary-Catherine, "The Paradox of Fiction and the Ethics of Empathy: Reconceiving Dickens's Realism", *Narrative*, br. 3, 16 (2008), str. 265-281.
- Hjort, Mette i Laver, Sue (ur.), *Emotion and the Arts*, Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Keen, Suzanne, "A Theory of Narrative Empathy", *Narrative*, br. 3, 14 (2006), str. 209-236.
- Keen, Suzanne, *Empathy and the Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Keen, Suzanne, "Strategic Empathizing: Techniques of Bounded, Ambassadorial, and Broadcast Strategic Empathy", *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, br. 82, (2008), str. 477-493.
- Keen, Suzanne, "Empathetic Hardy: Bounded, Ambassadorial, and Broadcast Strategies of Narrative Empathy", *Poetics Today*, br. 32, (2011), str. 349-389.
- Keen, Suzanne, "Narrative Empathy", *The Living Handbook of Narratology*, dostupno na: <http://www.lhn.uni-hamburg.de> (5. travnja 2013.)
- Mar, Raymond A. i Oatley, Keith, "The Function of Fiction is the Abstraction and Simulation of Social Experience", *Perspectives on Psychological Science*, br. 3, (2008), str. 173-192.
- Miall, David S. i Kuiken, Don, "What is Literariness? Three Components of Literary Reading", *Discourse Processes*, br. 28, (1999), str. 121-138.
- Nussbaum, Martha C., *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*, Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Oatley, Keith, "A taxonomy of the emotions of literary response and a theory of identification in fictional narrative", *Poetics*, br. 23, (1994), str. 53-74.
- Peternai, Kristina, *Učinci književnosti. Performativna koncepcija pripovjednog teksta*, Zagreb: Disput, 2005.
- Peternai Andrić, Kristina, *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Zagreb: Naklada Antibarbarus, 2012.
- Sanford, John, "Human Rights: A Novel Idea?", *Stanford Report*, <http://news.stanford.edu/news/2002/april17/hunt-417.html> (5. travnja 2013.)
- Wispé, Lauren, "History of the concept of empathy", *Empathy and its Development* (ur. Eisenberg, Nancy i Strayer, Janet), Cambridge: Cambridge University Press, 1987, str. 17-38.
- Yanal, Robert J., *Paradoxes of Emotion and Fiction*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1999.

IDENTITY AND A NARRATIVE EMPATHY: A CONCEPT BY SUZANNA KEEN

Abstract

Nowadays, an individual or collective identity construction, i.e., cultural, national, aerial, political, gender-, race-, or class-based and sexual one, is generally observed as an infinite process of existence; identity is being established with regard to the equalities or differences concerning the others we are surrounded with and is being constantly changed. An identity category is therefore observed as changeable, deprived of a kind of its solid nucleus, specific of certain time and place and instable in the sense that a formation of unchangeable or complete identities is actually impossible. Art, and especially literature, frequently pertains to the identity categories, directly depicting a subject's identity development (e.g., *Bildungsroman*, autobiography, and biography), but it may also indirectly influence a reader's identity formation. A narrative is being established as a significant starting point in the depiction and formation of an identity, bearing in mind the fact that one of the key roles in this process is played by an identification process and a narrative empathy connected therewith. According to a definition by Suzanna Keen (*Empathy and the Novel*, 2007), a narrative empathy implies an invocation of senses and setting up a perspective stimulated by reading, watching, listening or imaging the situations or statuses of other (characters) represented in the novels. Although a narrative empathy may be also explored with regard to an auctorial position, this paper will predominantly discuss various techniques and impacts of a narrative empathy upon a recipient.

Keywords: identity, subject, identification, narrative empathy, novel

izv. prof. dr. sc. Tvrtko Vuković,
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

NAŠA ZAZORNA DRUGOST ČUDACI U KNJIŽEVNOSTI HRVATSKE MODERNE I RAĐANJE HRVATSKE GRAĐANSKE KULTURE

Izvorni znanstveni rad

UDK: 821.163.42.09“18”(063)
316.4(497.5)“18”(063)

Druga polovica 19. stoljeća vrijeme je uspostave hrvatskog građanskog društva, građanske kulture i nacije. Iako hrvatski identitet nastaje na rubu zapadnog svijeta, u sam njegov temelj ugrađene su tekovine europskog racionalizma, empirizma i pozitivizma: povjerenje u tehniku, znanost, napredak, inženjerstvo, medicinu, pravo i kapitalističku tržišnu ekonomiju. Međutim, ti u 19. stoljeću razvijeni mehanizmi, ideje i prakse, proizvodeći ubrzano mrežu stabilnih građanskih normi, proizvode i neku čudnu stranost u središtu vlastite intimnosti: ludilo, tjeskobu, siromaštvo, nepravdu, granične identitete i različite psihosomatske oblike bolesti. Hipoteza rada je ova: književnost u razdoblju hrvatske moderne biva usredotočena na artikulaciju zazorne jezgre racionalističke građanske kulture koja nastaje u to vrijeme i nešto prije. Zazorno, prema Freudovoj definiciji, obilježava povratak potisnutog u kulturi, ono što ona u sebe ugrađuje kao unutarnje iščašenje. Hrvatski književni modernizam oblikuje književni kanon i time pokrećući jedan od snažnijih identitetskih mehanizama, no istodobno čitatelja suočava s cijelim nizom aporija i neodlučnosti u području identiteta, duhovnosti, etike, politike, epistemologije i aksiologije. On tako postavlja i prekoračuje granicu koju je kultura 19. stoljeća nastojala osigurati. U tom smislu čitanje književnih likova-čudaka uobličjenih u razdoblju hrvatske moderne paralelno s aktiviranjem analitike zazornog i drugih psihoanalitičkih pojmova i problema može dati odgovor na složene mehanizme uspostavljanja građanske kulture i u njima osiguranih subjektivnih položaja i uloga.

Ključne riječi: modernizam, zazorno, psihoanaliza, građanska kultura, identitet

Hipoteza

Istraživanje odnosa uspostave hrvatske građanske kulture s jedne strane te književnosti, i umjetnosti općenito, u razdoblju moderne s druge slijedi jednostavnu Freudovu hipotezu. Ne postoji kultura bez nelagode. Oblikovanje kulturnog života kao racionalnog sustava pojedinaca povezanih društvenim pravilima i praksama samo je jedna strana procesa. Ono što se pojavljuje istodobno s tim, ali i onkraj toga, potisnuta je nesvjesna žudnja. Točnije, potisnuto je ono što sustavu kulture i žudnji u kulturi omogućuje posve nesvjesno kolanje. Nelagoda u kulturi dolazi upravo iz tog prostora potisnutog, iz mjesta kulture o kome kultura ništa ne može kazati.

Moja je argumentacija stoga dvokomponentna. U drugoj polovici 19. stoljeća na području hrvatskih zemalja u različitim poljima ljudskog djelovanja – od poljoprivrede, inženjerstva, arhitekture, psihologije, medicine, prirodnih znanosti, ekonomije pa do povijesti, filologije, prava, školstva i politike – dolazi do mnogobrojnih važnih modernizacijskih procesa. Većina naših istaknutih povjesničara i kulturologa napominje – premda je u hrvatskim zemljama riječ o zakasnjeloj modernizaciji,¹ na najnižoj epistemološkoj razini,² s obilježjima koloniziranosti i dvostruke europske i carske periferije³ – da ta krnja modernizacija ipak nepovratno mijenja hrvatsko društvo.⁴ Kao što sam već istaknuo, svi društveno-ekonomski, politički, znanstveni, tehnološki i drugi procesi uključeni su u izgradnju hrvatske građanske kulture. Slijedeći tu logiku, hrvatska građanska kultura izgrađuje se na osnovama empirizma, pozitivizma i racionalizma, dakle na epistemologiji, aksiologiji, tehnologiji i prevladavajućem svjetonazoru kulture 19. stoljeća. Ona tako u svim svojim vidovima – od pitanja identiteta do pitanja znanstvenoga znanja ili ideologije svakodnevice – slijedi progresivistička načela logike, izračunljivosti, zdravog razuma i normalnosti.⁵

U zapadnome svijetu, kojemu rubno pripada i hrvatska građanska kultura u nastajanju, 19. je stoljeće dakle stoljeće ubrzanog napretka te neprocjenjivih znanstvenih i tehnoloških izuma poput fotografije, dinamita, eksperimentalne psihologije, bakteriologije, rendgenskih zraka, pisaceg stroja, fonografa, telefona, žarulje, parobroda, kvantne teorije i dijelom genetike. Druga komponenta moje argumentacije proizlazi iz literature o problemu modernizacije u 19. stoljeću.⁶ Ono što manje-više sve te analize pokazuju jest da mehanizmi, tehnologija i složeni procesi modernizacije u samom središtu kultu-

¹ Usp. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu, Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Globus, 1992.

² Usp. Cvjetko Milanja, *Konstrukcije kulture*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2012.

³ Usp. Ivan Rogić i Ivan Čizmić, *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2011.

⁴ Usp. monografija *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. U njoj autorica, između ostalog, daje prikaz povijesti svakodnevnog života, svojevrsne kulturne antropologije onog sloja stanovništva koji zauvijek mijenja i bitno unaprjeđuje život zajednice u kojoj je udomljen. Knjiga oslikava lice, a donekle i naličje gospodarskog, tehnološkog i institucionalnog napretka Zagreba. Iako na rubu Carstva, Zagreb izrasta u urbano središte s najvažnijim obilježjima drugih europskih razvijenih gradova. Neka za ilustraciju posluži podatak da se u nekim zagrebačkim kavanama s konca stoljeća mogla pronaći periodika na osam različitih svjetskih jezika. (Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb: Leykam international, 2007, str. 360).

⁵ Do kuda seže zdrav razum devetnaestostoljetne kulture najbolje ilustriraju brojni radovi onodobnih psihijatarata i liječnika koji su svaki oblik drugosti pokušavali isključiti kao bolest. O rađanju ideje o protuprirodnosti ludila u 17. i 18. stoljeću pisao je Foucault u *Istoriji ludila u doba klasicizma* (1986). O bipolarnosti normalnog i patološkog u kulturi 19. stoljeća usp. Greensladeovu studiju *Degeneration, Culture and the Novel* (1994).

⁶ Usp. Louis A. Sass, *Madness and Modernism: Sanity in the Light of Modern Art, Literature, and Thought*, New York: BasicBooks, 1992; Jo Collins i John Jervis, *Uncanny Modernity: Cultural Theories, Modern Anxieties*, New York: Palgrave: Macmillan, 2008; Anthony Vidler, *The Architectural Uncanny: Essays in the Modern Unhomely*, Cambridge – London: The MIT Press, 1992; Pamela Thurschwell, *Literature, Tehnology and Magical Thinking 1880-1920*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001; Jeffrey Sconce, *Haunted Media: Electronic Presence from Telegraphy to Television*, Durham – London: Duke University Press, 2000;

re – koju iznova ponavljam oblikuju na načelima empirizma, racionalizma i pozitivizma – proizvode iščašenje, neku uznemirujuću intimnu stranost, zazornost, čudovišnost ili naprosto čudnost. Očit primjer takve refleksivnosti uvezanost je kapitalističke tehnologije rada i ondašnje psihologije. Kapitalistička tehnologija rada omogućuje s jedne strane sve veću produktivnost, ali s druge strane dovodi do sve veće tjelesne i psihičke opterećenosti čovjeka. Na tu epidemiju nervne napetosti, zamora i bezvoljnosti⁷ potom reagira eksperimentalna psihologija. Ona se opsežno bavi duševnim zdravljem na znanstvenim osnovama energetike i neurologije, ali njezine metode proizvode učinke čije su posljedice rigorozno selektiranje, zatvaranje i otpisivanje cijelog niza tjelesnih identiteta i takozvanih duševnih pojava. Poguban učinak modernizacije na mentalno zdravlje ljudi suvremena psihologija ne suzbija nego nekako omogućuje i potiče.⁸ Empirizam i racionalizam 19. stoljeća ne samo da ne mogu zatomiti slijepu pjegu iracionalnosti, nego je na određeni način formiraju kao vlastito uporište. Isti je slučaj i s brojnim znanstvenim izumima. Premda se i neki drugi znanstveni i tehnološki noviteti u hrvatskim zemljama usvajaju relativno brzo nakon njihova prvog korištenja uzet ću primjer fotografije koja se u hrvatskoj pojavljuje gotovo istodobno kada i drugdje. Naime, naš prvi dagerotipist N. Novaković snimao je okolicu Zagreba 1839., iste godine kada je u Parizu izumljena dagerotipija.⁹

Zazornost fotografije

Tridesetih godina 19. stoljeća razvijena je tehnologija za proizvodnju fotografija.¹⁰ Do konca stoljeća fotografija je postala vrlo važan medij realističnog zapisivanja i prenošenja stvarnosti. Realizam je fotografije međutim krajnje paradoksalan: ono što je trajno odsutno, ona prikazuje kao trenutno prisutno. Fotografija je doslovno ono što više nije, potiče i osnažuje osjećaj diskontinuiteta realnosti, zauvijek zarobljava u trenutku ono što je ostalo “iza”, na zazoran način u sebe zatvara stvarnost koja je i prošlost i sadašnjost, a nije ni jedno ni drugo. Opskurna ontologija fotografije uvijek je potencijalno

Allen Thiher, *Revels in Madness: Insanity in Medicine and Literature*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2004.

⁷ Usp. *Kult energije* A. G. Matoša koji govori o tome. Također, više o tome u: Anson Rabinbach, *Human Motor: Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity*, Berkley – Los Angeles: University of California Press, 1992.

⁸ Usp. Louis A. Sass, *Madness and Modernism: Insanity in the Light of Modern Art, Literature, and Thought*, New York: BasicBooks, 1992.

⁹ O radovima N. Novakovića, poslovnog čovjeka kome se ime pouzdano ne zna, prvi je izvjestio Kukuljević u *Slovníku umjetnikah jugoslavenskih* 1858. Ni jedna njegova dagerotipija na žalost nije sačuvana. (Usp. Nada Grčević, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1981, str. 12-13).

¹⁰ Godine 1822. Francuz Joseph Nicéphore Niépce snimio je prvu fotografiju na metalnoj ploči. 1835. Louis Jacques Mandé Daquerre napravio je prvu pozitivnu fotografiju. Godine 1839. Louis Jacques Daquerre predstavio je javnosti fotografski proces – dagerotipiju. Godine 1840. Aleksandar S. Wolcott i John Johnson izumili su kameru koja dagerotipiju radi u sekundama, a ne kao prije u minutama. Godine 1841. William Henry Fox Talbot patentirao je prvi negativ-pozitiv proces koji je nazvao talbotipija. Iz tog se postupka razvila suvremena fotografija. (Usp. Nada Grčević, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1981, str. 9-31).

fantazmagorična jer zamućuje granice realnosti i irealnog, prošlosti i sadašnjosti i, u konačnici, umjetnosti i pukog dokumentarizma.

Zazornost fotografije možda se ponajprije odnosi na činjenicu da ona ukazuje na nešto bolno, nepoznato i tuđe u subjektu. Na vlastitim smo fotografijama suočeni s otišlim, trošivim, bivšim, nepristupačnim dijelom sebe. Prisutnost fotografske slike neka je odsutna prisutnost, prisutnost smrti na licu sebstva. Fotografija nam tako daje do znanja da su autentičnost i autonomnost subjekta obremenjeni fantomskim dvojnicima, osipanjem identiteta, njegovim trošenjem i zamjenama. Mi sebe nikada ne možemo prikazati bez udjela toga utvarnog viška. Taj se zazorni višak realizira u vizualnoj tehnologiji fotografije. Točnije, fotografija pobuđuje zazorno sve dok njezina halucinatorna narav u najvećoj mjeri odgovara osjećaju nesigurnosti koji se javlja življenjem u ubrzanoj sadašnjosti modernog doba u drugoj polovici 19. stoljeća. U Matoševoj noveli "Cvijet sa raskršća" glavni lik Solus nije nimalo slučajno stiliziran kao fotograf čiji je životni moto bodlerovski otpor zaustavljanju protoka vremena.¹¹

Frojdska teorija zazornog

Analitiku i tematizaciju zazornog viška u književnosti hrvatske moderne, po meni, treba čitati kao simptom nesigurnosti koja se javlja u kulturi rastućeg povjerenja u razum, tehnologiju i znanstveno znanje. Samo ću ukratko ovdje uputiti na Freudov pojam zazornog radi lakšeg shvaćanja problema. Freudov esej "Das Unheimliche" tiskan 1919. do danas je izrodio golemi korpus radova o umjetnosti i kulturi koji se na njega oslanjaju tako da je zazorno postao utjecajan teorijski koncept te važna epistemološka i estetska ideja.¹² Ukratko, prema Freudu, element zazornog nije ništa novo ni strano, već nešto psihi dugo poznato, ali trajno otuđeno potiskivanjem. Zazorno se, dakle, objašnjava potisnutim pa vraćenim sadržajem u situaciji kada djeluje prisila na ponavljanje. U okviru obrambenog mehanizma psihe ljudi potiskuju traume, štite svijest od agresivnih i seksualnih nagona, ali je i ugrožavaju nerazrješivom (tamnom, nepoznatom) napetošću zbog koje ego na koncu biva bitno oslabljen. Stoga ambivalencija pojma zazornoga ide ruku pod ruku s razapetošću osobnosti. Zazorno tako obilježava povratak potisnutog u kulturi, povratak onoga što kultura nije mogla prevladati. To što je "progutala" izjeda je iznutra. Hrvatski književni modernizam čitatelja suočava s cijelim nizom zazornih neodlučnosti u području identiteta, stvarnosti, duhovnosti, etike, politike i epistemologije. To je ona u naslovu rada spomenuta zazorna drugost.

Hrvatski književni modernizam koncipiranjem, između ostaloga, likova čudaka napada granicu koju je građanska kultura 19. stoljeća nastojala osigurati. Književnost našeg modernizma iznosi na vidjelo to neko potisnuto kulturno zazorno, počesto upravo kao neoznačivi višak na koji racionalno ustrojena kultura nema odgovor. Likovi modernističke književnosti, čudaci o kojima pišem, zapravo su zazorni objekti uređene građanske društvenosti. Prema Elizabeth Wright zazorni je objekt onaj koji naglašava snažnu i

¹¹ O zazornosti fotografije usp. npr. esej: Jo Collins Jo i John Jervis (ur.), "Uncanny Presences", *Uncanny Modernity: Cultural Theories, Modern Anxieties*, New York: Palgrave Macmillan, 2008.

¹² Usp. Sigmund Freud, *The Uncanny*, New York: Penguin Books, 2003.

bolnu neispunljivost žudnje kao sastavni dio bića ili kulture.¹³ Učinak zazornog bio bi taj da temeljito uzdrma svaki narcistički pogled, uznemiruje idealnu fantazmatsku sliku sebstva i svijeta kao kakve cjelovitosti. Uloga umjetničke naracije kao zazornog scenarija nije u ispunjenju nesvjesnih želja, nego u ukazivanju na smrtno, nemoguće zazorno kao onaj nedokučivi element koji je u temelju realnosti. Ono što je u hrvatskoj kulturi 19. stoljeća potisnuto i što je nemoguće izravno vratiti, pojavljuje se kao književno zazorno, kao stalna tema i izvedba zazornog u književnosti i umjetnosti moderne. To je ono što nagrizava fantazmu cjelovitosti i sklada potrebnu građanskom društvu u nastajanju.

Anna O. – Freudova čudakinja

Prije negoli se prihvatim čitanja Šimunovićeve novele “Duga”, u kojoj je glavna junakinja pravi primjer čudakinje u književnosti hrvatske moderne, uvest ću jednu teorijsku digresiju. Riječ je o slavnom i najranijem Freudovu, točnije Freudovu i Brauerovu, slučaju hysterije. Taj slučaj dobro ilustrira kako tjeskoba izazvana kulturnom presijom rezultira nelagodnom u kulturi i na koncu otporom toj kulturi. Opisan je u “Studijama o hysteriji”, knjizi iz 1895. kojom se na neki način uspostavlja freudovska psihoanaliza.¹⁴ Anna O. dakle razvila je simptome koji se nisu mogli objasniti somatski: stalni kašalj, gubitak vida, paraliza desne ruke, nogu, djelomična paraliza vrata. Ni jednu od tih boljki konvencionalna medicina nije mogla protumačiti s obzirom na stanje njezina tjelesnoga zdravlja. Do svoje 21. godine Anna O. bila je posve zdrava osoba. Nakon spomenutih simptoma pojavili su se i psihički poput brze i radikalne promjene ponašanja i izmjene uloga (čas je bila dobra, čas zla), nemogućnost govora materinjeg njemačkog jezika i slično. Najteži simptom pojavio se u noći kada je morala ostati s bolesnim ocem jer je majka bila odsutna. Anna O. je tada imala priviđenje: iz zida je izlazila zmija koja je namjeravala ugristi njezina bolesnog oca. Taj je simptom Anna O. bila potisnula, a Brauer ga je otkrio prilikom jedne seanse hipnozom. U svojim zapisima Brauer svjedoči da je Anna O. bila iznimno inteligentna žena, tečno je govorila nekoliko europskih jezika, a na koncu skovala je i termin “liječenje govorom”. Međutim, unatoč intelektualnoj vitalnosti Anna O. živjela je ekstremno monotonim životom, pod stalnim pritiskom puritanskog morala njezine patrijarhalne obitelji. Na koncu se morala posvetiti i njegovanju bolesna oca da bi nakon nekoliko mjeseci doživjela potpuni slom.

Dok je bila zdrava, Anna O. vodila je normalan život bečke žene s kraja 19. stoljeća. Najčešće je bivala kod kuće gdje se njezin intelekt nakon napuštanja škole nije mogao razmahati, a potreba za spolnim životom bila je posve nerealizirana. Kad je otac obolio, ona je prionula njegovu njegovanju i to je pojačalo osjećaj vezanosti za ženski identitet koji joj je matična kultura dala. Tako se zmija iz njezine halucinacije može tumačiti kao simptom nesvjesne žudnje koji izbija iz kulturne memorije: edenska zmija nudi jedan drukčiji zabranjeni, prekoračujući, divlji ženski identitet upisan onkraj autoriziranog značenja onodobnog ženstva. Njezina sudbina, upisana i utvrđena nedvosmisleno arti-

¹³ Usp. Elizabeth Wright, *Speaking Desires can be Dangerous, The Poetics of the Unconscious*, Cambridge: Polity Press, 1999.

¹⁴ Usp. Sigmund Freud, “Studies on Hysteria”, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Volume II (1893-1895), London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, 1955.

kuliranim kulturnim znakovima, u halucinaciji na određeni način biva poništena. U halucinaciji se ostvaruje ono što je pod pritiskom kulture potisnula, kao što je u gubljenju jezične kompetencije vidljivo odbijanje jezika u kojem se njezino ženstvo oblikovalo. Pitanje je otkud dakle dolazi njezin otpor? Sigurno ne iz svijesti jer je voljela oca te je silno željela njegovo ozdravljenje. No otpor ne proizlazi ni iz tijela. Nesvjesna žudnja dolazi kao rezultat nužnog prekida između kulture i prirode, točnije javlja se zbog nužnog poništavanja organskog života jezikom ili znakovima kulture. Objekt nesvjesne žudnje zamjena je za to nešto što nužno mora biti izgubljeno. Halucinacija o zmiji simptom je koji se kasnije doslovno upisao u njezino tijelo i prouzrokovao niz paraliza. I taj je simptom kao i svaki drugi simptom zapravo otpor, znak otpora patrijarhalnoj kulturi koja je svojim mehanizmima prejako pritiskala iznimnu inteligenciju i spolnu vitalnost Anne. O. Pravo je ime Anne O. Bertha Pappenheim. Ozdravivši, Bertha Pappenheim u svom je "pravom", zdravom identitetu nastavila pritiskati opresivnu kulturu boreći se za emancipaciju žena i pišući drame o seksualnim slobodama.¹⁵

Otpor dakle dolazi iz mjesta koje je Freud nazvao zazornim, a Lacan, Realnim. Lacan je to *Realno* određivao na različite načine: materijalna, tjelesna stvarnost bića prije podjela, puknuća i razlika što ih društveni strojevi donose u procesu njegove kulturacije; ono što se u potpunosti odupire označiteljskom automatu; izgobljeno središte simboličkog poretka koje se u njega ne može naknadno uzglobiti, a pokreće ga, strukturira te je i samo njime uspostavljeno; inherentna nemogućnost simboličkog poretka da označi, predoči svoj limit; traumatsko iskustvo istodobno otvoreno u polju jezične distorzije i u njega neprevedivo; ono što se u društvenoj stvarnosti javlja samo kao nužno imaginarno, iščašeno, sablasno proturječe; neznana jezgra znanja uključena u nj kao radikalna isključenost.¹⁶ Kultura nikada do kraja ne može poništi to neko Nemoguće, nego ga pripitomljuje. U procesu sažimanja, prešanja i oblikovanja tijela kulturom zauvijek ostaje nezacjeljiva, nemisliva i neoznačiva pukotina koja kulturi pruža otpor, iako je i konstituira. Modernistička je književnost u tom smislu simptom u kojem izbija pritisak, susprezanje dominantne kulture toga što nema i ne može imati ime. Prema znanstvenoj ideologiji 19. stoljeća sve mora imati ime u smislu da mora postati normirano, jasno i objašnjeno. Umjetnički je modernizam gesta koja stoji umjesto onoga što doslovno nema ime, a što je 19. stoljeće iz svoje taksativne logike i zdravog razuma moralo kastrirati.

Srna – Šimunovićeve modernistička čudakinja

Novela "Duga" Dinka Šimunovića govori o djevojčici Srni iz malog mjesta Čardaci smještenog u blizini rijeke Glibuše u Dalmatinskoj Zagori. Srna dolazi iz najimućnije mjesne obitelji, a pravo ime joj je Brunhilda. Zaplet u osnovama ide ovako: ljetne dane

¹⁵ Usp. Mikkel Borch-Jacobsen, *Les Patients de Freud: Destin*, Auxerre: Éditions Sciences Humaines, 2011.

¹⁶ Usp. Jacques Lacan: "Četiri temeljna pojma psihoanalize", posebno poglavlja *O mreži označitelja te Tyhé i automaton*, Zagreb: Naprijed, 1986, str. redom navođenja 48-58 i 59-71; Jacques Lacan, "Écrits I", posebno poglavlje *Function et champ de la parole et du langage en psychanalyse*, Paris: Points, 2002, str. 235-321; Jacques Lacan, "The Psychoses", posebno poglavlje *On the signifier in the real and bellowing-miracle*, London – New York: Routledge, 2000, str. 130-142; Jacques Lacan, "Léthique de la psychanalyse", posebno poglavlje *Das Ding II*, Paris: Seuil, 1986, str. 71-86.

djevojčica provodi u kući. Iako silno žudi biti kao druga djeca, napose kao čardački dječaci, druženje s njima i izlaganje suncu bili su joj strogo zabranjeni. Tek bi predvečer, sapeta svečanom odjećom, izlazila s roditeljima u šetnju. U jesen su roditelji povelili Srnu sa sobom u berbu grožđa. Bila je to dobra prilika da se Srna naigra. Šetajući s udovicom Klarom, vlasnicom vinograda koja je grožđe godinama prodavala njezinim roditeljima, došla je do najsiromašnije kuće u kraju. Tu je živjela Sava, žena bez obje šake. Sava je, unatoč tom hendikepu, izrađivala najljepše vezove u okolici. Razgovarajući sa Savom, ugledala je dugu koja se pojavila na obzoru. Tada je čula i priču o tome kako može postati dječak ako uspije protrčati ispod duge. Osokoljena pričom Srna je pojurila prema dugi. Na putu joj se ispriječi Mrtvo jezero, no ona nije stala, išla je dalje vođena svojom žudnjom. Pala je u Mrtvo jezero i utopila se. Njenu smrt roditelji nisu mogli preboljeti. Shvatili su kako su grdno pogriješili u odgoju i sami su sebi oduzeli život, skočivši u rijeku Glibušu s bedema neke stare tvrđave.¹⁷

Problem ove Šimunovićeve novele problem je glavnog lika Srne. Srna je nositelj transrodnog identiteta, točnije ona je materijalizacija neobličive identitetske razlike. Rođena je u tijelu djevojčice, a ima vitalizam dječaka. Njezina dvostruka rodna kodiranost, promatrana iz očista patrijarhalnog morala i tradicionalno ustrojene zajednice – a Čardaci su metonimija takve zajednice – posve je zazorna. U Srninu tijelu ugrađena je neoznačiva i nemisliva razlika koju racionalistička patrijarhalna kultura 19. stoljeća, ako želi ostati stabilnom, mora držati na distanci. Već dvostrukost imena Srna-Brunhilda signalizira da se pukotina u identitetu junakinje otvara na presjecištu odnosa prirodnosti i kultiviranosti, životinjskosti i ljudskosti. Na određeni način ova novela govori o prelasku iz prirode u kulturu što je prema Freudu jedna od utemeljujućih ljudskih fantazmi, takozvana fantazma o porijeklu. Taj se prijelaz – a razlika u imenu kojim se obilježava identitet glavne junakinje jezična je razlika – može vidjeti samo iz perspektive kulture, simboličkih odnosa, diskursa. Rod je slijedimo li Foucaulta ili Butler diskurzivno formiran, on nije ništa prirodno već je njegova “priroda” prozvedena jezično na osnovi materijalne razlike koja je nužno arbitrarna.¹⁸ Duboko patrijarhalna kultura 19. stoljeća rodne identitete oblikuje citiranjem binarne spolne razlike. Sve ono što toj razlici izmiče ona potiskuje u zonu bez identiteta ili bolesti koju treba liječiti. Tako se arbitranost premeće u prirodnost gdje su granice navodno čvrste i osigurane.

Srna je zazorna jer utjelovljuje nešto kulturi poznato i istodobno strano i potisnuto. Ona/on je zazorna/o jer izbija kao malformacija kulture u samoj kulturi. Ona/on strši kao višak kojemu se ne može pronaći mjesto. Ona/on na kraju skončava tragično zašto što ne može citirati normativne kulturne kodove. Srnina sudbina neobično je slična sudbini Abela Barbina, transvestita koji je živio sredinom devetnaestog stoljeća u Parizu, a čiji je dnevnički zapis objavio i analizirao Foucault.¹⁹ Nemogućnost podvrgavanja heteroseksualnoj matrici to biće čiste razlike odvodi u propast. Tekst ove Šimunovićeve

¹⁷ Usp. Dinko Šimunović, “Duga”, *Izabrana djela*, Zagreb: Matica hrvatska, 1996.

¹⁸ Usp. Judith Butler, *Tela koja nešto znače: O diskurzivnim granicama “pola”*, Beograd: Samizdat B92, 2001; Michel Foucault, “Le mystérieux hermaphrodite”, *Dits et écrites II, 1976-1988*, Paris: Gallimard, 2001.

¹⁹ Usp. Michel Foucault (uvod), *Herculine Barbin: Being the Recently Discovered Memoirs of a Nineteenth-century French Hermaphrodite*, New York: Pantheon Books, 1980.

novele tako ponavlja i iznosi na vidjelo ono što je kultura na prijelazu stoljeća nastojala držati na distanci. “Duga” na određeni način upada kao uljez u fantazmu građanske kulture o stabilnosti rodnih podjela i čvrstoći na njima zasnovanih identiteta. Lik Srne iznosi na vidjelo činjenicu da su identiteti diskurzivni, a zbog toga su i uvijek zazorni jer postoji u njima nešto čudno i izvrnuto što diskurzivni mehanizmi ne mogu asimilirati. Čudnost kultura nastoji držati na odstojanju zbog vlastita “zdravlja”, ali se to izguravanje, točnije pokopavanje osvećuje uskrsavanjem pokopanog, povratkom potisnutog. Srna je baš u tom smislu čudovište: materijalizacija fantomske nemogućnosti identiteta, vraća se iz mrtvih i opsjeda. Premda mnoga čitanja ove novele idu za tim da Srnu tumače kao utjelovljenje ljudskosti koju sputavaju institucije društva, meni se čini da je Srna potpuno neljudska, naravno samo ako ljudskost shvaćamo na konvencionalan način kao oblik dominantne kulturne normalnosti. Srna ne može preuzeti ni jednu od identifikacijskih uloga što joj patrijarhalna kultura 19. stoljeća nudi: majka, supruga, žena, biće doma, a ne biće tržišta i slično. Vratimo li se tezama Elizabeth Wright, možemo kazati da je Srna objekt koji se ne može ugraditi u glatko optjecanje žudnje devetnaestostoljetne kulture. Ona/on je onaj objekt koji naglašava bolnu neispunjivost žudnje kao sastavni dio identiteta.

“Duga” je tako simptom zbog kojeg se treba vratiti u samo središte formiranja hrvatske građanske kulture. Nastao u prvom desetljeću 20. stoljeća taj tekst ukazuje na procese koji su pod utjecajem sve brže modernizacije kuljali ispod površine ovjerenog svakodnevnog života. Ako se degeneracija ondašnje kulture, prema vjerovanju Maxa Norda, autora čuvene istoimene studije, očitovala najizraženije u radovima umjetnika na prijelazu stoljeća, onda je Šimunović s “Dugom” umjetnik te gadne rodne izrasline koja raste i buja na umivenom licu hrvatske patrijarhalne zajednice. Njezino grubo otklanjanje nije moglo proći bez bolnih posljedica koje zasigurno naše društvo trpi i danas. Svaki put kada mehanizmi društvene kontrole popuste, potisnuti sukobi izbiju na površinu. Modernistička književnost kao jezik krize govori o izvorištima tih procesa, o mjestu i vremenu potiskivanja i o njegovoj naravi i utjecaju na formiranje društva. Kriza patrijarhalnog zakona i njegova svemogućeg autoriteta, što je sveprisutan osjećaj na koncu 19. stoljeća, u “Dugi” je povezana s pojavom rodne prekomjernosti, čudaštva koje u takvoj kulturi može samo nasilno umrijeti. Nije li to dobar razlog za istraživanje polazišta i ishodišta te građanske kulture koja je, čini se, svoje “zdravlje” platila ušutkavanjem “bolesnih” viškova.

LITERATURA

- Borch-Jacobsen, Mikkel, *Les Patients de Freud: Destin*, Auxerre: Éditions Sciences Humaines, 2011.
- Butler, Judith, *Tela koja nešto znače: O diskurzivnim granicama “pola”*, Beograd: Samizdat B92, 2001.
- Collins, Jo i Jervis, John (ur.), “Uncanny Presences”, *Uncanny Modernity: Cultural Theories, Modern Anxieties*, New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Foucault, Michel (uvod), *Herculine Barbin: Being the Recently Discovered Memoirs of a Nineteenth-century French Hermaphrodite*, New York: Pantheon Books, 1980.

- Foucault, Michel, *Istorija ludila u doba klasicizma*, Beograd: Nolit, 1986.
- Foucault, Michel, "Le mystérieux hermaphrodite", *Dits et écrites II, 1976-1988*, Paris: Gallimard, 2001.
- Freud, Sigmund, "Studies on Hysteria", *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Volume II (1893-1895), London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, 1955.
- Freud, Sigmund, *The Uncanny*, New York: Penguin Books, 2003.
- Grčević, Nada, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1981.
- Greenslade, William, *Degeneration, Culture and the Novel*, New York: Cambridge University Press, 1994.
- Gross, Mirjana i Szabo, Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu, Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Globus, 1992.
- Iveljić, Iskra, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19.*, Zagreb: Leykam international, 2007.
- Lacan, Jacques, *Četiri temeljna pojma psihoanalize*, Zagreb: Naprijed, 1986.
- Lacan, Jacques, *Léthique de la psychanalyse*, Paris: Seuil, 1986.
- Lacan, Jacques, *The Psychoses*, London – New York: Routledge, 2000.
- Lacan, Jacques, *Écrits I*, Paris: Points, 2002.
- Matoš, Antun Gustav, "Kult energije", *Sabrana djela Antuna Gustava Matoša*, sv. XVI, Zagreb – Rijeka: JAZU i Liber, 1973.
- Milanja, Cvjetko, *Konstrukcije kulture*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2012.
- Rabinbach, Anson, *Human Motor: Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity*, Berkley – Los Angeles: University of California Press, 1992.
- Rogić, Ivan i Čizmić, Ivan, *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2011.
- Sass, Louis A., *Madness and Modernism: Insanity in the Light of Modern Art, Literature, and Thought*, New York: BasicBooks, 1992.
- Sconce, Jeffrey, *Haunted Media: Electronic Presence from Telegraphy to Television*, Durham – London: Duke University Press, 2000.
- Šimunović, Dinko, "Duga", *Izabrana djela*, Zagreb: Matica hrvatska, 1996.
- Thiher, Allen, *Revels in Madness: Insanity in Medicine and Literature*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2004.
- Thurschwell, Pamela, *Literature, Tehnology and Magical Thinking 1880-1920*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Vidler, Anthony, *The Architectural Uncanny: Essays in the Modern Unhomely*, Cambridge – London: The MIT Press, 1992.
- Wright, Elizabeth, *Speaking Desires can be Dangerous, The Poetics of the Unconscious*, Cambridge: Polity Press, 1999.

OUR UNCANNY OTHERNESS

THE ECCENTRICS IN MODERN CROATIAN LITERATURE
AND PROCREATION OF THE CROATIAN CIVIC CULTURE**Abstract**

The Croatian civic society, culture, and nation have been established throughout the second half of the 19th century. An inheritance of the European 19th-century rationalism and empiricism, beliefs in technics, science, advancement, engineering medicine, law, and the capitalist economy, were embedded in those foundations of the Croatian identity. As they produce a network of strong civic norms, these mechanisms, ideas, and practices also produce an estrangement in the midst of their intimacy: madness, anxiety, poverty, injustice, borderline identities, and many psychosomatic disorders. This paper's thesis claims that the literature was obsessively focused on the articulation of an uncanny core of rationalistic civic culture that had originated from that time and even earlier. During the period of Croatian Modernism, the uncanny represented a recurrence of the repressed in culture, i.e., of the culture imbedding itself as its own internal problem. Our literal modernism confronts us with indecisiveness existent in the identity domain, reality, spirituality, ethics, politics, epistemology, and axiology. In that way, our literal modernism is forcing a frontier that the 19th-century culture tried to ensure. In that sense, reading about eccentrics from the period of the Croatian Modernism may provide for an answer pertaining to the complex mechanisms that establish the civic culture, position, and roles of its actors while analyzing the uncanny and other psychoanalytic terms and problems.

Keywords: modernism, uncanny, psychoanalysis, civic culture, identity

doc. dr. sc. Đurđica Čilić Škeljo,
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

GEJ KAO KLAUN

POLITIČKA I ETIČKA POTENTNOST ROMANA "LUBIEWO" MICHAŁA WITKOWSKOG

Izvorni znanstveni rad

UDK: 821.162.1.09(063)

Samo postojanje sintagme *gejevska književnost* i njezina frekventnost u suvremenoj poljskoj književnoj kritici govore o rastućoj legitimizaciji i prihvaćanju problema gejevskog identiteta u javnom diskursu, te o neospornom postojanju skupina koje se s tim emancipacijskim procesom mogu identificirati. Ako pođemo od pretpostavke da gejevska književnost ima pozitivne efekte na artikulaciju, vidljivost i legitimizaciju seksualnih manjina u društvu, posebno je intrigantan i u političkom i etičkom polju potentan roman "Lubiewo" Michała Witkowskog koji – kreirajući radikalnu sliku seksualnih manjina u komunističkoj Poljskoj, manjina koje su prebivale mimo, odnosno ispod svih vidljivih i prihvaćenih slojeva društva – govori o postojanju duplog društvenog i manjinskog dna te danas provocira nerv političke korektnosti.

Ključne riječi: gejevska književnost, poljska književnost, homoseksualnost, etika, rod

Pretpostavkom za pisanje analitičko-interpretativnog teksta o homoseksualizmu kao temi u književnosti, za zbornik koji je posvećen pitanjima identiteta, kulture i društva, bila bi nužnost da se govori o identitetu homoseksualca, ali i o identitetu samog književnog teksta u kojemu je homoseksualac središnje mjesto, s posebnim osvrtom na njegov društveni i politički ulog i potencijal. Takav bi tekst mogao završiti, ili barem započeti, znanom već konstatacijom da je svaki identitet, pa tako i rodni, tek društveni konstrukt, a između početka i kraja moglo bi se prikazivati mehanizme njegove literarne konstrukcije.

U slučaju romana "Lubiewo", poljskog autora Michała Witkowskog, moguća je, međutim, i inverzija u odnosu na inicijalnu zamisao. Naime, likovi tog romana, posebno njegova prvog dijela "Knjiga ulice", svakom svom čitatelju, a napose onom koji ima interpretativnu ambiciju, stvara komplikacije u pokušaju da pronađe čiste i uredne klasifikacije i kategorije. Oni izmiču prinudnoj i naturaliziranoj heteroseksualnosti, u kojoj rod postoji isključivo u binarnom odnosu. Likovi romana "Lubiewo" slika su opiranja konačnoj ne samo rodnoj, nego i seksualnoj, spolnoj, identitetskoj, pa i društvenoj klasifikaciji.

Pitanjem kako se u određenoj kulturi doživljavaju i tretiraju spol i rod te njima pridružene karakteristike i uloge, dominantno se bave rodni studiji, posebno se zanimajući za rubne i granične pojave. U tom smislu su iznimno intrigantne kategorije homoseksualizma i svakog tipa spolne transgresije. Sam je homoseksualizam neumorno provokativan u optici heteronorme jer je on mjesto na kojem se sudaraju s jedne strane stereotipi

koji konstruiraju rod, spol i njihove funkcije i, s druge strane, ponašanje i životni stilovi koji te petrificirane predodžbe podrivaju. Stoga u našem vremenu homoseksualizam implicira prinudnost življenja u razdoru između vlastite homoseksualnosti i potrebe za prihvaćanjem i samoprihvatanjem.

Samoprihvatanje podrazumijeva emancipaciju, a da bi ona započela, najprije se mora problematizirati dominantni – heteronormativni poredak, koji je restriktivan i kojem je imanentna interiorizirana samokontrola seksualnosti. Dosadašnji običaji, norme i većinski diskurs moraju biti prikazani kao nepodrazumijevajući i reduktivni s obzirom na puni spektar ljudskog ponašanja. Koristan instrument u tom nastojanju je literatura koja provocira svaki društveni tabu, a još više odvažna literatura koja progovara o emancipaciji na način da je jedan korak ispred nje. Upravo se u takav literarni rukavac upisuje roman “Lubiewo”.

Središnji su likovi romana, a prije svega njegova prvog dijela – “Knjiga ulice” – tzv. *tetkice* (polj. *ciotki*) – homoseksualci koji su na dnu društva, koji u materijalnom smislu nemaju (gotovo) ništa, koji žive svoje otužne umirovljeničke, staračke dane i nostalgичno prizivaju vrijeme komunizma u kojem su, iako i tada egzistencijalno i socijalno ugrožene ili, što je češće, iz društva posve isključene, živjele intenzivan seksualno i socijalno dinamičan život. Katkad sklone nasilju, češće njegovom žrtvom, radile su kao prostitutke, čistači u javnim WC-ima, noćni čuvari, garderobijeri itd. To je bilo vrijeme kad je, “pederluk još bio grijeh”, ali one u tranzicijskom razdoblju nostalgичno uzdišu za prošlošću lamentirajući “svi ste htjeli te promjene, taj novi sustav, samo smo se mi molile da vam ne pođe za rukom. Sve ide nagore.”¹ Dakle, vremenski okvir njihova najsretnijeg životnog razdoblja su 70-e i 80-e godine 20. stoljeća, vrijeme komunističke Poljske. Scenografija romanesknog svijeta smještena je u opskurna mjesta zapuštenih parkova, čekaonica i garderoba željezničkog kolodvora, javnih WC-a, vojarni, parkirališta, javnih kupelji, bolnica itd. Stvarnost koja ih okružuje i politički kontekst njih se zapravo malo tiču jer u njima ne percipiraju, osim na razini incidenta, devijacije i anomalije. Ta “pederska ciganerija”, kako je naziva sam autor, pred neprijateljski impostiranom zbiljom bježi u svoj imaginativni teatar, nadrealizam i camp. Likovi su buntovni prema društvenoj hijerarhiji i ono što je većini odvratno njima je blisko, dok im je cijeli ružičasti svijet građanske srednje klase potpuno neprivlačan. Svojim načinom života i svjetonazorom posve relativiziraju svete društvene norme, građanski dobar ukus i moralne zasade. Hrane se uspomena na seksualna iskustva iz vojarni, kolodvora i javnih parkova, odnosno nudističko-pederskih plaža na baltičkoj obali, poput one po kojoj je i sama knjiga dobila ime. Seksualno nezasitni i nezajažljivi, oni poboljšavaju od AIDS-a i pomireni s tom činjenicom i dalje orgijaju, zavode psihičke bolesnike, maloljetnike, ruske vojnike koji po dužnosti borave u Poljskoj, u zreloj dobi se prepuštaju putenim užiticima neopterećeni svojim godinama, izgledom, formama i konvencijama.

Sam pripovjedač, stiliziran autobiografski kao novinar pisac, nema jednoznačan odnos prema tetkicama čije uspomene sluša i bilježi, štoviše, ostavlja dojam da prema njima istodobno osjeća i gađenje i fascinaciju, da se u isto vrijeme i identificira i distancira.

¹ Michał Witkowski, *Lubiewo*, Kraków: Korporacja ha!art, 2009, str. 65.

Ti likovi, oni, muškarci, zapravo su one – svi sufiksi u njihovoj međusobnoj komunikaciji ženskoga su roda. Jedni drugima obraćaju se isključivo u ženskom rodu i nadijevaju si ženska imena. Na taj je način autor naglasio njihovu nesuradljivost na polju društvene kvalifikacije. Naime, Monique Wittig, ustvrdivši da nitko ne može biti označen u jeziku bez rodnog obilježja, konstatira da upravo ta nužnost da se *jest* ženom ili muškarcem pojam roda podređuje pojmu identiteta. Tvrdeći da su spol, rod i identitet iluzorni, odnosno da je negiranje i prerastanje tih kategorija preduvjet individualnih, slobodnih subjekata,² Wittig bi, iako su njezine analize bile usredotočene na denunciranje mizogine hegemonijske naravi jezika, upravo u "Lubiewu" našla potvrdu limitirajućeg karaktera gramatičkih kategorija roda i kad je riječ o muškoj homoseksualnosti. Heteronormativni falocentrizam nije ništa manje bespoštedan ni isključiv kad je riječ o vlastitom spolu, ukoliko on odudara od heteroseksualnosti.

Ni likovi u "Lubiewu" sami sebe, a ni autor ih, nikad jednoznačno ne okiva gramatičkim rodom. Štoviše, svaka je gramatička kategorija okrenuta naopako i ukotvljena u svom binarnom parnjaku, pa je na djelu proces samoodređenja kao jedini relevantan način atribucije. Takva instrumentalizacija gramatičkih kategorija dokida binarni odnos ili mu se, ilustrirajući ga paralelno maskulinim i femininim obilježjima, podsmjehuje: "Obični muški hetero, ide u grmlje, ja za njim, tako je muško, to se rijetko događa, kod njega se ne osjeti ni grama tetkice. I tako. Klasika, on otvara šlic, ja kleknem. Sve dobro. Ali nešto me kosnulo, jer on se spušta i hoće mi drkati. Ali ja sam baba, prokleta tetkica, a on je muško! I on tada spušta gaće do koljena, kad tamo crvene, čipkaste samostojeće čarape... Mislila sam da ću umrijeti od smijeha, odmah mi je pao (...)"³

Likovi u romanu "Lubiewo" su transrodne osobe, oni/one su homoseksualci. Međutim, za njih vrhunac užitka nije seks s drugim homoseksualcima nego upravo seks s heteroseksualcima istoga spola. Štoviše, odmak od norme tu se ne iscrpljuje: oni/one žive u paru, u dugotrajnim vezama ali ne znaju za kategoriju vjernosti, oni/one dovode u pitanje svaku konačnost u definiranju, a u polju samodefiniranja otvaraju bezbroj mogućnosti istovremeno pokazujući krajnji nehaj i manjak potrebe za tim.

Roman je mjestimice i apoteoza sadomazohističke, agresivne, rovovske homoseksualnosti koja se gotovo konfrontira s onom umivenom, građanskom homoseksualnošću. Citiram: "To više nije to. Nema vojnika, nema parka, a pederi se zabavljaju u modernim i elegantnim barovima, koji su in, u koje dolazi sama elita i novinari. Ali to više nisu pederi, to su gejevi."⁴ Dakle, roman "Lubiewo" je ne samo konačno prekinuo tradiciju "poetike neiskazive žudnje", kako ju je nazvao švicarski slavist German Ritz, nego je preskočio i varijantu lirskog, dopadljivog i pomodnog prikaza gejevske kulture. "Lubiewo", štoviše, zaoštrava stvar i nudi predodžbu homoseksualaca koja nadmašuje čak i ono što maštoviti homofobi mogu zamisliti. Njegove ortodoksne tetkice se ne razumiju s elegantnim, zgodnim i njegovanim gejevima. Potonje, štoviše, nazivaju izdajnicima jer o sebi govore u muškom rodu i iscrpljuju teme kao što su posvajanje, emancipacija, pravo na brak, stalni partner, siguran seks, prezervativi. "Lubiewo" je u tom smislu

² Usp. Monique Wittig, "The point of view, Universal or Particular?", http://link.springer.com/article/10.1007%2F978-94-007-2685-4_3#page-1 (15. srpnja 2013.)

³ Isto, str. 226.

⁴ Isto, str. 36.

provokativan tekst jer homoseksualni identitet emancipira i u odnosu na trendovsku, popkulturnu sliku geja: ne tematizira se problem *coming-outa*, nema lamentiranja nad netolerantnom okolinom ili žala zbog društvene izolacije. Tеткиce Witkowskog ne haju! Samoizolirane, samodostatne, prebivaju u međuzoni dvostrukog dna: onog prvog, pod koje ih je poguralo heteroseksualno društvo i vlastitog, ispod kojeg nema više ničeg. Paradigma normalnosti u njihovu je slučaju neprijeporna jer je uspostavljena samoregulacijom, unutar vlastitih gabarita i ne samo da nema nikakve veze s onom dominantnom, heteronormativnom nego ju ni ne pokušava uspostaviti. Dakle, ono što Robert Ferro apostrofira kao centralno mjesto u homoseksualnoj književnosti 20. st. – mit žrtve, figura homoseksualca mučenika, u Witkowskog uopće ne nalazimo. Njegovim likovima samosažaljenje i lamentacija uopće nisu imanentne jer bi one podrazumijevale ne samo svijest o boljem vanjskom svijetu nego i čeznutljivu ideju o vlastitom mjestu u njemu. Toga nema, jer ni njih u tom svijetu nema, one za nj ne postoje. Kad jedna od tetkica u supermarketu izgubi ključ za pretinac u kojem je ostavila svoju torbu, odbijaju joj dati tu torbu jer je torba ženska. Dakle, identitet tetkica, koji je u njihovim internim relacijama jasan i neprijeporan, vani je osporen. Kad jedna od njih prepričava svoje privođenje u policijsku postaju, kao i uvijek govori o sebi u ženskom licu, ali kad citira policajku koja od nje uzima izjavu, vidimo da je tretirana kao muškarac i da na pitanje koje je formulirano u muškom rodu, i ona sama odgovara u muškom rodu. Otud, između ostalog, i zazor prema tom vanjskom svijetu: “Ti ljudi nas gledaju izvana. Mirišu na kremu za cipele, na pastu za zube. Nose novine u torbi. Općenito: trijezna i odurna svježina. Brrr. Treba bježati, da ne gledamo tu profanaciju.”⁵ Likovi Witkowskog ne priželjkuju strukturu odnosa kakva među heteroseksualcima dominira: nema zahtjeva za brak, ne sanjaju o roditeljstvu, ne čeznu za hijerarhijom koja se u pravilu uspostavlja unutar para. Zapravo ni jedna vrijednost ili kategorija, koja je imanentna homoseksualnim parovima i nerijetko ima očit ili prikriveno opresivni karakter, nije predmetom njihove želje niti leži u pozadini regulacije međusobnih odnosa.

Dugogodišnji partnerski odnos između Patrycje i Lukrecje, dvojice homoseksualaca čija je veza markantnije prikazana u knjizi, upadljivo je lišena patrijarhalnih, arhaičnih, diskriminatorskih, brahijalnih mehanizama uspostave pozicija, koji su nerijetko do te mjere imanentni heteroseksualnim vezama da se katkad čine i konstitutivnima, odnosno nužnima za samo postojanje odnosa. Gotovo da se nameće pitanje po čemu je njihova veza onda uopće veza i u kojoj su mjeri oni isključeni ako ih društvo koje ih ekskomunicira, njima potpuno odbojno, pri čemu ništa ne sugerira da je riječ o racionalizaciji. Za njih je stvarni svijet dakle samo jedan, onaj u kojem one prebivaju, opisan kao, prema njihovim mjerilima, idiličan iako žive u komunizmu, kupuju odjeću na placu, ponekad su gladne, žrtvama su nasilja naci skupina, a katkad su i same nasilne prema pijanim heteroseksualcima koje zatječu onesviještene na klupama u parku i ne mogu im odoljeti...

Književno i socijalno pripitomljavanje

Junaci Witkowskog drukčiji su od današnje javno prezentirane slike gejeva više nego što se na toj slici moderni gejevi razlikuju od heteroseksualaca. Dihotomija je očita već

⁵ Usp. Monique Wittig, “The point of view, Universal or Particular?”, <http://link.springer.com/article/10.1007%2FBF02685543#page-1> (15. srpnja 2013.), str. 55.

na prvi pogled: u našem vremenu na prezentacijskoj, marketinškoj, kulturnoj, estradnoj i filmskoj razini dominira figura *unisex* gejeva sa smislom za modu, umjetnost, dekorativnost, jezične finese. Ukratko – profinjeni muškarci u ružičastim Lacoste majicama koji su tek nježniji ogranak takozvanog jačeg spola. Na institucionalnom planu koji se trsi biti politički korektan, operira se kategorijom geja kojemu se jamče sva prava koja uživa (ili zlorabi) njegov heteronormativni parnjak. U uglavnom takvoj medijski prezentiranoj idili, koja nas prvo navikava na drukčije da bi nas postepeno uspavala razvijajući u nama neosjetljivost, junaci Witkowskog mogu biti čitani kao partibrejkeri koji ponovno zaoštravaju liniju između nas i njih, između prihvatljivog i devijantnog, sličnog i drukčijeg. Njegove tetkice ne identificiraju se prema ili nasuprot heteronormativnim kategorijama. One/oni se ne samoklasificiraju i ne autodefiniraju prema dominantnim kategorijama, nemaju autorefleksiju za kojom bismo posegnuli kao za nužnim minimumom polazišne baze na kojoj ćemo ih promišljati. U svojoj kompletno autsajderskoj poziciji one/oni u sebe uključuju više nego što su normalnost, hetero većina i *mainstream* dobili njihovim isključivanjem. Oni su rub: i muškarci i žene, i nezaposleni i ekonomski neovisni, i isključeni i neosporni. U svakom slučaju, iz perspektive službene slike nedavne, komunističke prošlosti, u kojoj nije bilo gejeva, oni su prešućeni i pospremljeni u podzemlje, ono koje ne vidimo ali nama, gore, kao podzemni vrtlozi rašljaru, šalje poruke koje tek treba dešifrirati.

Međutim, potentnost ovog romana, najavljena u podnaslovu teksta, ali i interpretativno klizište, razotkrivaju se i posredno, u recenzijama što su ih potpisali Piotr Śliwiński i Dariusz Nowacki, koji spadaju među najuglednije poljske književne kritičare srednje generacije i njihov glas ima znatnu težinu i veliki domet. Inzistirajući na umjetničkoj vrijednosti, visokoj estetskoj kvaliteti romana, a eksplicitno odbacujući njegove političke i etičke implikacije, oni kao da svjesno priznaju nemoć da ovladaju njegovim viškovima, npr. ne samo seksualnim, nego i ideološkim. Śliwiński piše: "Svođenje romana Witkowskog na njegovu gejevsku temu, bilo bi osudom koju taj roman ne zaslužuje."⁶ Nowacki Śliwińskom staje uz bok navijajući za estetiku nauštrb etike, odnosno politike: "Politička artikulacija i javno (izvanknjiževno) postojanje Lubiewa to nije moja briga. Na meni je bilo da konstatiram koliko je u romanu Witkowskog književne vrijednosti. Tvrdim da je ima puno."⁷

Međutim, pederska tema je za taj roman iznimno važna, s obzirom da progovara o nekome koga službeno nije bilo. Zašto je bivši politički sistem prešutio pedere? Zašto oni prebivaju u podzemlju? Zašto ih je prešutjela i književnost? Zašto dobivaju glas tek u novom društvenom poretku, a i sad samo u književnosti? German Ritz je ustvrdio da se u poljskoj književnosti sredinom 20. stoljeća pojavila karakteristična, ovdje već spomenuta, "poetika neiskazive žudnje", pod čim je podrazumijevao da homoseksualna književnost iskazuje nemogućnost iskazivanja, odnosno da na kamuflirani način govori o onome o čemu se nije moglo govoriti izravno i otvoreno. Ta se književnost smjestila u

⁶ Piotr Śliwiński, *Literatura po 1989 roku – skromna, polowiczna*, <http://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/184911,skromna-polowiczna.html> (17. srpnja 2013.)

⁷ Dariusz Nowacki, *Lubiewo, Witkowski, Michał*, <http://wyborcza.pl/1,75517,2475361.html> (15. srpnja 2013.)

višim registrima kulture i nerijetko je operirala modernističkom vezom ljubavi i smrti. Iz tog je rakursa bilo moguće nanovo interpretirati djela kanonskih poljskih autora poput Jarosława Iwaszkiewicza, Jerzyja Andrejewskog ili Witolda Gombrowicza. Njihova literatura nije opisivala homoseksualnost, ali je ukazivala na *tajnu*. Seksualni identitet je skrivan, a odnos prema njemu najčešće ambivalentan. To je naravno onemogućavalo konceptualizaciju bunta, konflikta, gradnju identiteta u javnom prostoru. U suvremenoj poljskoj književnosti nema više ni razloga pa ni mjesta za skrivanje. Pritom se ne želi reći da je homoseksualnost postala čvrstim i neupitnim punktom u društvenoj sferi. Ona je i dalje izvan norme, ali je prestala biti osobnom tajnom. Witkowski međutim literarno oživljava pedere, odnosno tetkice, koji su u javnoj sferi komunističke Poljske bili najstrože čuvanom tajnom. Oni dakle nisu *imali* tajnu, nego su oni *bili* tajna. Je li to možda objašnjivo činjenicom da je riječ o deklasiranim, u ekonomskom i društvenom smislu najnižim slojevima poljskog društva? Jesu li onda današnji gejevi prigrljeni zato jer su nositelji srednjostrujaških kulturnih i političkih vrijednosti i pripadnici srednjeg sloja?

U “Lubiewu” je na djelu dvostruko kostimiranje homoseksualnosti – smještanje u prošlost, makar i nedavnu, ali svakako svršenu, koja impostirana u nostalgичni registar djeluje kao sretno mjesto, te zaodijevanje u ekscentrični, podzemni, transvestitski i transrodni svijet smješten na socijalnom dnu, u mračnim kutovima parkova, u kamionskim kabinama, javnim WC-ima, na nudističkim plažama itd. Oba postupka do te mjere homoseksualnost kao temu čine artificijelnom da njezin politički potencijal izvode na t-križanje. Na njemu jedan interpretacijsko-analitički put vodi u problematiziranje Drugog koji više nije isti kao većinsko mi ali samo voli drukčiji seks, nego je to drukčiji Drugi, čudniji Drugi, Drugi koji je zazoran jer je bijedan, ružan, bolestan, i izaziva nelagodu, gotovo anksioznost. A drugi put vodi u prigrljivanje tog geja-klauna koji je jako dalek, ne samo zato jer dolazi iz vremena koje je svršeno, nego je dalek i u svojoj začudnosti do te mjere da prestaje biti moguć drugdje osim u literaturi pa je kao takav bezazlen i ne samo prihvatljiv nego i smiješan. On je uveden kao margina, koja će svojom rubnošću potvrditi dominaciju heteronorme.⁸

Dakle, ako je, pojednostavljeno rečeno, postmodernistička kulturna i književna teorija dovela do kolapsa legitimirajućih metanarativa oblikovanih u stožeru za obranu patrijarhalne obitelji, heteroseksualnosti i reprodukcije, i stvorila liberalnu klimu deklarativne tolerancije i priznavanja prava raznolikih pa i seksualno različitih subjekata, roman Witkowskog je i u tom kontekstu neka vrsta izazova jer tetkice probijaju okvir prihvatljive drukčijosti, one ne samo da prebivaju u polju devijantnog, perverznoeg, ekscentričnog, nego provociraju svojom eklektičnošću, svojim proturječjem, svojom klaunovskom figurom: nasmiješanim cerekom i plačljivim očima.

Roman dakle skicira identitetske kategorije koje današnja queer nomenklatura ne može ukrotiti. Ako bi, kako tvrdi Butlerova, “postaviti se unutar okvira kategorije identiteta, značilo suprotstaviti se seksualnosti koju ta kategorija nastoji opisati, to bi vrijedilo i za svaku drugu kategoriju identiteta koja teži uspostavljanju kontrole nad samom

⁸ Usp. Kinga Dunin, “Sklep z Żydówkami”, *Polityka literatury, Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2009, str. 273-274.

tom erotikom, koju navodno opisuje i autorizira, manje no što je oslobađa”.⁹ “Lubiewo” se ne postavlja unutar, nego izvan tih kategorija jer najveća vrijednost u njemu nije zahtjev za pravom na identitet nego za pravom na slobodu. Ovdje je dakle na djelu sloboda postmodernog otvaranja kategorije identiteta i ne toliko osporavanje postojećih granica koliko dokaz o njihovoj prevladanosti.

Uz otvaranje problema identiteta i njegova čitanja, u romanu se nižu i kuriozitetne, a istovremeno i politički potentne epizode, poput one o tekici koja je iz Poljske odlazila u Tursku, radi seksa s mladoženjama koji nisu smjeli konzumirati vezu prije braka, o čemu poantira: “Sa svim sam Turcima bila, sa svim!”¹⁰ ili one o tetkici Oleśnickoj, koja je prostitutkama koje opslužuju kamiondžije postala najljućom konkurenticom, i to tako što je svoje usluge davala – besplatno. U prvom se slučaju iznevjerava običaj upravo da bi se održao: pod krinkom poštivanja pravila odvija se njegovo najgrublje kršenje. U drugom se slučaju otvaraju najmanje dva pitanja: prvo, pitanje ekonomske nužnosti bavljenja prostitucijom, koja je, podsjetimo, jedina ljudska djelatnost u kojoj žene zarađuju više od muškaraca; i drugo: pitanje tržišne konkurencije i subverzivnog akta nenaplaćivanja u kontekstu gdje je novac ekvivalent vrijednosti usluge.

Uza sve, ili možda prije svega, “Lubiewo” progovara o pravu na alternativnu povijest, koja nije ništa manje važna zato što je natkriljena dominantnom, oficijelnom poviješću. Naime, službena poljska povijest prešućuje koliko žene koje izmiču stereotipu “matke Polke”,¹¹ toliko i muškarce drukčije seksualne orijentacije. Smještajući ih na autentične, faktične lokacije i vremenski i društveni kontekst, romanom se podcrtava njihova vjerodostojnost unatoč javnoj nevidljivosti.

Prema zaključku

Gejevi u romanu Witkowskog nisu, kao danas (a i danas uvjetno), emancipirani unutar heteronormativne kulture. Oni sebe ne definiraju u odnosu na nju. Oni se oslovljavaju osobnim zamjenicama u ženskom rodu, svojim najvećim seksualnim uspjehom – koji je ujedno i vrhunac užitka, ali i čin visokog rizika – smatraju odnos s tzv. lujem – muškarcem koji je heteroseksualac. U dodatku, uznemirujuća dimenzija prezentiranog svijeta kreirana je na spoju fikcionalnog i stvarnog. Naime, romaneskni svijet Witkowskog smješten je u vremenske i prostorne parametre posuđene iz stvarnosti odnosno bliske prošlosti: Wrocław, Bydgoszcz, ’70-e, ’80-e, komunizam, zatim ’90-e na baltičkoj obali, tzv. tranzicija. Toponimi, kontekst, socijalna i politička scenografija, sve je mimetički prikazano, prepoznatljivo, neosporno jer je preuzeto iz službene povijesti. Međutim, na tom prvospomenutom vremensko-prostornom planu prezentiranog svijeta izranjaju likovi kojih u stvarnosti nije bilo. Odnosno, nitko ne zna da ih je bilo. Odnosno, tko je znao, zaboravio je. Odnosno, tko je zaboravio, ne želi se podsjećati. Tu dolazimo na čvorište subverzivnog: ti podzemni homoseksualci, nezajažljivi u svojoj

⁹ Judith Butler, *Nevolja s rodom, Feminizam i subverzija identiteta*, Beograd: Karpos, 2010, str. 26.

¹⁰ Michał Witkowski, *Lubiewo*, Kraków: Korporacja ha!art, 2009, str. 226.

¹¹ Mit o poljskoj majci, čiji sinovi požrtvovano daju svoj život za domovinu, literarna je, ali i kulturna figura koju nalazimo u djelima najpoznatijih poljskih autora. U nj je upisan i stereotip o snažnoj, samostalnoj, herojskoj ženi – Poljakinji koja je posvećena svojoj djeci i obitelji.

seksualnoj gladi, nezasićni i pohotni, sublimat su muške seksualne želje koja nije usmjerena na ženu i kao takva izaziva nelagodu. Štoviše, nije usmjerena ni na sebi sličnog nego na heteroseksualce, zbog čega katkad dovodi u pitanje i vlastiti život. Na djelu je remećenje poretka uspostavljenog na moći onog koji penetrira, odnosno nemoći onog koji je pasivni subjekt u seksualnom činu. Govoriti o tome najprije znači prevladati ili barem prihvatiti nelagodu koju ta slika izaziva, a zatim i postaviti pitanje ima li ih i kakve su političke implikacije postojanja literature kojoj kao da nedostaje smisla za komunikaciju, prihvatljivu prezentaciju i diskretno educiranje pod geslom "gej je okej". I drugo, ta u romanu tako brbljavo, plastično i detaljno prikazana seksualnost s dna, koja atakira *nevine* heteroseksualce glatko uzglobljene u uređeni društveni poredak, preuzima aktivnu ulogu koja joj je u poretku i javnoj sferi potpuno dokinuta jer negira i samo postojanje njezinih nositelja.

Prizovemo li na ovom mjestu Lyotarda, možemo reći da nam ovakav tip književnosti predstavlja postmoderni pluralistički uvid u to da su ljudske okolnosti (*human affairs*) snažnije fragmentirane i manje uredno strukturirane nego što metanarativi poput kršćanskog, zapadnokulturnog, heteronormativnog dopuštaju. A osim toga, upravo ovakva književnost pokazuje da uzalud postoji ako je estetska dimenzija jedinom mjerom njezine vrijednosti.

LITERATURA

- Butler, Judith, *Nevolja s rodom, Feminizam i subverzija identiteta*, Beograd: Karpos, 2010.
- Dunin, Kinga, "Sklep z Żydówkami", *Polityka literatury. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2009, str. 270-277.
- Dunin, Kinga, "Polska homoliteracka", *Polityka literatury. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2009, str. 280-288.
- Nowacki, Dariusz, *Lubiewo, Witkowski, Michał*, <http://wyborcza.pl/1,75517,2475361.html> (15. srpnja 2013.)
- Ritz, German, *Nić w labiryncie pożądania, Gender i płeć w literaturze polskiej od romantyzmu do postmodernizmu*, Warszawa: Wiedza powszechna, 2002.
- Szestowicki, Jakub, "Zwrot (nie)polityczny, albo polityczna śmierć Michała Witkowskiego?", <http://www.polisemia.com.pl/numery-czasopisma/numer-3-2010-3/> (10. srpnja 2013.)
- Śliwiński, Piotr, *Literatura po 1989 roku – skromna, połowiczna*, <http://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/184911,skromna-polowiczna.html> (17. srpnja 2013.)
- Tomszewicz, Ewa, "Dobry gej czy zły pedał", www.krytykapolityczna.pl (16. ožujka 2013.)
- Warkocki, Błażej, "Poetyka i polityka współczesnej polskiej powieści gejowskiej", *Polityka literatury. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2009, str. 288-302.
- Warkocki, Błażej, "Światowi i sentymentalni albo 'męskość' i 'homoseksualność'" jako *strange badfellows*, *Polityka literatury. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2009, str. 311-320.
- Witkowski, Michał, *Lubiewo*, Kraków: Korporacja ha!art, 2009.
- Wittig, Monique, "The point of view", Universal or Particular?, http://link.springer.com/article/10.1007%2F978-3-319-02685-4_3#page-1 (15. srpnja 2013.)

GAY AS A CLOWN
POLITICAL AND ETHICAL POTENCY OF LUBIEWO,
A NOVEL BY MICHAŁ WITKOWSKI

Abstract

The very existence of the *gay literature* syntagm and its frequency in the contemporary Polish literary criticism circumstantiate an increasing legitimation and acceptance of the gay identity problem in public discourse, as well as an indubitable existence of groups that can be identified with this emancipation process. If we start from a supposition that gay literature has positive effects on articulation, visibility, and legitimation of sexual minorities within a society, the novel *Lubiewo* by Michał Witkowski is especially intriguing and both politically and ethically potent. Creating a radical picture of sexual minorities in the communist Poland, i.e., the minorities that subsided aside of and underneath all the visible and accepted social strata, the novel testifies to the existence of a double social and minority bottom while provoking the nerve of political correctness nowadays.

Keywords: gay literature, Polish literature, homosexuality, ethics, gender

doc. dr. sc. Ivana Žužul,
 Odjel za kulturologiju
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

“RAĐANJE” OČEVA NACIJE SAMOPREPOZNAVANJE KAO PRAKSA OBLIKOVANJA NACIONALNOG IDENTITETA

Izvorni znanstveni rad

UDK: 821.163.42.09:323.1(497.5)
 94(497.5)“18”(063)

Korištenje tradicije i drugih kulturnih sadržaja u svrhu postizanja nacionalnih ciljeva u prvoj polovini 19. stoljeća raširena je europska pojava. Književnost i kultura hrvatskoga narodnog preporoda u tom smislu nisu izuzetak. Oni se ovdje shvaćaju kao diskursi koji kod širokih slojeva stanovništva potiču stjecanje društveno važnih vrijednosti i normi te proizvode kontekst u kojem nastaju i djelatno uspostavljaju nacionalizam kao najsnažniju homogenizirajuću silu. U radu se polazi od činjenice da je kulturno i političko djelovanje prvaka hrvatskog narodnog preporoda izgrađeno tehnikom autoreprezentacije: predočavanjem sebe kao nositelja izvorne nacionalne ideje. Time su hrvatski preporoditelji priskrbili legitimitet potreban za konstituciju nove nacionalne zajednice. Ne bi li se domogli statusa vjerodostojnih zastupnika naroda, oni su morali stvoriti sliku o sebi kao homogenoj i organiziranoj skupini objedinjenoj zajedničkim stavovima, vrijednostima i normama. Teza je rada da se preporoditeljska skrb o vlastitoj slici i ulozi u “ilirskom pokretu” u svojim i u tuđim očima čita kao oblikotvorna za konture koje će poslije nacija dobiti. Iako se na tragu antiesencijalističkih teorija nacije nacionalni identitet shvaća kao “zamađljena” i nestalna kategorija podložna preoblikama, u radu se uzima u obzir da je također iznjedren materijalnim strategijama samoblikovanja preporoditeljskog subjekta. Drugim riječima djelatnim praksama čije su posljedice etičke i političke prirode.

Ključne riječi: hrvatski narodni preporod, samooblikovanje, nacija, identitet, konstruktivizam, reprezentacija

Rad polazi od pretpostavke da su se prvaci hrvatskog narodnog preporoda poslužili književnim, publicističkim i programatskim tekstovima u reprezentativnom književnom časopisu svoga vremena, *Danici*, da bi se legitimirali kao nositelji izvorne nacionalne ideje.¹ U tom smislu za rad su važni simbolički oblici samoidentifikacije preporoditelja kao onodobne intelektualne elite u tranziciji prema građanskom sloju. Međutim taj uspon prema građanskom sloju ne može se jednostavno poistovjetiti s razvojem modela nacio-

¹ O prisvajanju pravogovora u ime hrvatskog naroda/nacije Protrka je u *Stvaranju književne nacije* ustvrdila: “Njihovo ‘mi’ koje upotrebljavaju govoreći o narodu/naciji u tom je smislu samouspostavljajuće i, istodobno, samopotvrđujuće na razini skupine. Oni, budni, govoreći u ime svih dijelova uspavane majke domovine, zapravo, iz tog dugotrajnog drijemeža žele ‘probuditi’ ponajprije njezine najbrojnije članove: puk i, od samih početaka, sve brojnije žene-čitateljice.” (Marina Protrka, *Stvaranje književne nacije, Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*, Zagreb: Biblioteka Periodica Croatica - Filozofski fakultet u Zagrebu, 2008, str. 80).

nalizma hrvatskih preporoditelja.² U očima Monarhije kao društvena skupina preporoditelji su praktički nevidljivi. Međutim i kao takva skupina bez društvene ili ekonomske moći u Monarhiji pobudili su zanimanje. Budnim okom nadzire se njihova djelatnost pa je i samo pokretanje časopisa nailazilo na otpor.³ Iz mađarskog nijekanja društvene relevantnosti preporoditelja u Monarhiji, iz tog svojevrsnog "omalovažavanja", oni su paradoksalno crpili širu društvenu legitimaciju. Kao što Wehler naglašava, "ne postoji nijedan društveni sloj, klasa ni elita koji su *prima facie* predestinirani za nacionalizam ili su zaštićeni od njega".⁴ Privlačnost nacionalizma on stoga vidi u njegovim mogućnostima zaobilaženja društvenih, konfesionalnih i regionalnih granica. Sve te granice nisu bile prepreka preporoditeljima kao manjinskoj zajednici koja treba što većem broju pripadnika hrvatskog naroda posredovati svoj zamišljeni poredak zasnovan na mobilizacijskoj i integracijskoj doktrini. Za takvu doktrinu presudnu važnost za preporoditelje imalo je komunikacijsko zgušnjavanje putem *Danice*, njihova časopisa koji će osigurati kolektivnu identifikaciju i ujedno proces modernizacije "nacije". Naravno za posredovanje vlastite predodžbe nacionalizma uz časopis potreban im je još jedan medij, a taj je "narodni jezik".⁵ Preporoditeljski svakako nevećinski diskurs u Monarhiji bio je u tu svrhu osuđen

² Prema Gellneru taj model nacionalizma bio bi "klasični habsburški oblik u kojem vlastodršci (...) imaju povlašteni pristup središnjoj visokoj kulturi, koja uistinu jest njihova vlastita kultura, kao i gomili smicalica koje im omogućuju da se dobro snalaze u modernim okolnostima. Onima bez moći ujedno je uskraćeno i obrazovanje. Oni, ili neke skupine unutar njih, dijele pučke kulture koje se, uz mnogo napora te standardizirane i uporne propagande, mogu pretvoriti u suparničku novu visoku kulturu, bez obzira na to bila ona održavana u sjećanju, stvarnom ili izmišljenom, na povijesnu političku jedinicu koja je navodno jednom bila izgrađena oko iste te kulture ili neke od njezinih inačica, ili ne. Potrebni napor, međutim, u tu zadaću vrlo energično ulažu intelektualci budničari te etničke skupine, i konačno, ako i kada okolnosti postanu povoljne, ta skupina uspostavlja svoju vlastitu državu koja održava i štiti novorođenu ili ponovno rođenu kulturu, već prema tome. (...) Nastalo stanje neposredno i neizmjereno ide u korist spomenutim budničarima, a s vremenom može biti od neke koristi i drugim pripadnicima te kulture, iako je teško reći nisu li oni mogli jednako dobro proći asimilirajući se u kulturu izvornih vlastodržaca." (Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Minerva - Politička kultura nakladno-istraživački zavod, 1998, str. 117-118).

³ Poznato je da se Gaj okrenuo Beču, odnosno, da ga je car Franjo primio u audijenciju kad mu se došao požaliti na ugarske vlasti koje mu nisu dopustile izdavanje novina. (Usp. Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Homines, tempora, loci - Barbat, 2002, str. 169).

⁴ Usp. Hans-Ulrich Wehler, *Nacionalizam, Povijest, oblici, posljedice*, Zagreb: Biblioteka Znanost u džepu - Naklada Jesenski i Turk, 2005, str. 53.

⁵ Kad je riječ o jeziku, Kollárov etnofilološki pristup Gaju bio je prikladniji od Kopitarova, Šafaříkova i Dobrovškoga jer u jezičnome smislu nije razdjeljivao prostore hrvatskih zemalja, nego je dodatno poticao u njima već započete integracijske procese. Prema Stančiću Gaj se u Grazu (...) u sredini slovenskih studenata, preko djela suvremene slavistike upoznao s novim modelom nacionalne ideologije. Uočio je ulogu jezika kao elementa slavenskih nacionalnih integracijskih ideologija, njegovu snagu kao motivacijskog elementa i kao sredstva nacionalne identifikacije. I on se, kao što je bilo s njegovim prethodnicima pretečama preporoda, našao u procjepu između nacionalnih integracijskih tokova na hrvatskom prostoru koje je osjećao, hrvatske tradicije i slavističkih klasifikacija. On se izričito suprotstavljao klasifikacijama Dobrovškoga, Kopitara i Šafaříka. Međutim, za razliku od svojih prethodnika on je uspio izgraditi konzistentan ideološki sustav koji je odgovarao potrebama hrvatske nacionalne integracije s njenim južnoslavenskim konotacijama, a svoj sustav je izgradio prema modelu koji je iznio slovački pjesnik i ideolog Jan Kollár. Gaj je Kollára upoznao u Pešti upravo u vrijeme dok je on stvarao prvu formulaciju svog učenja o slavenskoj uzajamnosti. Kollárova koncepcija predviđala je okupljanje Slavena u samo četiri književna jezika: ruski, češki, poljski i srpski. Gaju je bilo važno što ta klasifikacija s jedne strane nije prostor na kojem je tekao hrvatski nacionalni integracijski proces cijepala u dva književna jezika i što je s druge strane predviđala stvaranje jednog književnog jezika

u *Danici* “ponavljati” neke ranije uspješnice iz hrvatske srednjovjekovne povijesti, oživljavati pra-ime Ilir i reprezentirati zajednicu koja nije tek jedna od podaničkih u Monarhiji nego ravnopravna s drugim zajednicima te konstitutivna za onodobnu državu.

Preporoditeljska se briga o vlastitoj slici i ulozi u “ilirskom pokretu” u svojim i u tuđim očima čita kao oblikotvorna za konture koje će poslije nacija dobiti. Iako rad prije svega počiva na antiesencijalističkim teorijama nacije, ovdje se uzima u obzir da je identitet nacije jednim dijelom iznjedren materijalnim strategijama samoprepoznavanja preporoditeljskog subjekta. Samoprepoznavanje je pojam srodan Greenblattovu *samooblikovanju*. Riječ je o fukoovski intoniranoj novohistorističkoj pretpostavci da povijesni identiteti ne nastaju sami od sebe u nekom bešavnom kontinuitetu s tradicijom ili etosom zajednice, nego su rezultat složenih kulturnih praksi u kojima se konfliktna ideja sebstva oblikuje u međugri predodžbe o autentičnoj esenciji i društvenih performativnih alata kao što su samoizlaganje ili autoreprezentacija. Drugim riječima, ideja sebstva koja je ugrađena u identitet očeva nacije nastaje u diskurzivnoj međugri otpora i moći. Otuda dakle i termin samoprepoznavanje koji sam za ovu priliku gelnerovski izmislila: očevi nacije nisu očevi po svom rođenju, nego su takozvani performativno-samoaktualizirani očevi čija je kulturna uloga osigurana snažnim institucionalnim mehanizmima i složenim diskurzivnim strategijama.

Proces samooblikovanja identiteta preporoditelja kao pokretača nacionalnih identifikacijskih procesa, u neprenesenom je smislu poetičan ili literaran. To ne znači da je on nedjelatan ili u pejorativnom značenju termina fikcionalan.⁶ On je poput kakve pjesme proizveden, imaginiran i kao takav je pušten u optjecaj političkog, društvenog i kulturnog života hrvatske nacionalne zajednice u nastajanju.

Da bi određena društvena skupina sebe prepoznala kao ovlaštenu predstavnicu zajednice i da bi uzurpirala pravo govorenja u ime nje, nužno se mora u jeziku autoreprezentirati kao skupina koja ima određenu (socijalnu) moć.⁷ Stjecanje je moći preporoditeljima bilo otežano jer su, za razliku od drugih zapadnoeuropskih nacionalno-predvodničkih grupa, oni tek trebali “izmisliti” mjesto za njezino pojavljivanje u okviru Habsburške Monarhije. Ne treba posebno napominjati kako im društveno-političke okolnosti pritom baš i nisu išle u prilog: živjeli su u društvu ispresijecanom izrazitim kulturnim diferencijacijama, koje je tek bilo na putu prerastanja u industrijama oblikovani svijet. Sve je to usporavalo izdvajanje društvene skupine koja se prema Stančiću sastojala od tek

za čitav južnoslavenski prostor koji je Kollár nazvao srpskim kao što je čehoslovački prostor nazvao češkim. Gaj je tu klasifikaciju prilagodio vlastitim potrebama zamijenivši srpsko ime ilirskim (s vremenom je to učinio i Kollár). On je u toj ideologiji našao ‘znanstveno’ obrazloženje za stvaranje jednog, južnoslavenskog, ‘ilirskog’ književnog jezika za jednu, ‘ilirsku’ naciju. Ispunivši ilirski okvir jezičnim sadržajem, uskladio je svoju ideologiju sa zahtjevima jezičnog modela nacije.” (Nikša Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790-1848., Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1985, str. 20).

⁶ Ovakva artikulacija ne naslanja se samo na modernističke ili postmodernističke teorije nacije nego i na mnogo raniju Nietzscheovu tvrdnju da subjekt nije ništa zadano, nego prije nešto što izmišljamo ili projiciramo. Nietzsche drži da subjekt ne može postojati kao nešto ujedinjena i čista duha jer je to proturječno njegovu diskurzivnu podrijetlu. (Usp. Friedrich Nietzsche, *The Will To Power*, New York: Vintage, 1968, str. 267).

⁷ Usp. Marina Protrka, *Stvaranje književne nacije, Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*, Zagreb: Biblioteka Periodica Croatica - Filozofski fakultet u Zagrebu, 2008, str. 57.

završenih studenata iz Zagreba, Graza i Pešte različitog socijalnog porijekla te slušača bogoslovije ili mladih svećenika. Na čelu joj je bio Ljudevit Gaj, čijim povratkom sa studija u Grazu i Pešti i dolaskom u Zagreb, početkom 1832., ona počinje organizirano djelovati.⁸ Nameće se pitanje kako se preporoditeljska skupina⁹ uspjela predstaviti kao reprezentativna zastupnica interesa cijele zajednice i kasnije mogla konkurirati sličnim vodećim skupinama u drugim zemljama Austro-Ugarske Monarhije. Preporoditelji su, dakle, ponajprije trebali povjerovati u sebe kao sposobne "kirurge" i reanimatore kulture zbog čega su puno pažnje posvećivali oblikovanju vlastitog identiteta. Pritom su od presudne važnosti bili počesto neusustavljivi smjerovi privatnih komunikacija,¹⁰ obrazovanja (svi su uz završene studije govorili nekoliko jezika) i nesvjesnih žudnja pojedinaca.¹¹

Glavni je zadatak, dakle, bio zadobiti povjerenje ukupnog etniciteta. Gaj je u tu svrhu "izmislio" mjesto, *Danicu*, i vlastiti časopis učinio amblemom javnog dobra i obnavljanja baštine. Predočavanje vlastitog časopisa u svjetlu novog nacionalnog porođenja nije imalo za cilj samo usađivanje osjećaja vjernosti "svetoj zajednici" nego i razvijanje odanosti mediju, glasilu¹² i njegovim urednicima. Takvom se samoprikazivačkom stra-

⁸ Doduše, Josip Horvat ističe da se idejna grupa (Mojsije Baltić, Dimitrije Demetar i dr.) oblikuje još i ranije oko 1828. u Grazu. A potom se u Zagrebu "(...) Gaju prvi priklanja Rakovac a potom Vjekoslav Babukić, Nikola Maraković, Antun Vakanović, Fran Kurelac i Ljudevit Vukotinović. U Danici s radom prvo kreću Gaj, Rakovac i Antun Mažuranić te Babukić kao jezični savjetnik. Najmarljiviji suradnici su Pavao Štoos i Ivan Mažuranić." (Josip Horvat, *Ljudevit Gaj, Njegov život, njegovo doba*, Monografije – biografije 4, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1975, str. 53-54).

⁹ Socijalni sastav preporoditeljske skupine Stančić je prikazao na ovaj način: "Ta međusobno povezana skupina sastojala se od studenata različita socijalnog porijekla koji su studirali u Zagrebu, Grazu i Pešti, ili mladih ljudi sa tek stečenom diplomom zagrebačke Akademije, gradačkog i peštanskog sveučilišta, slušača bogoslovije ili mladih svećenika. Na čelu joj je bio mladi Ljudevit Gaj, čijim povratkom sa studija u Grazu i Pešti i dolaskom u Zagreb, početkom 1832. ona počinje organizirano djelovati." (Nikša Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790-1848., Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1985, str. 20). Uspoređi osobito poglavlje *Društvene karakteristike (sastav) nositelja nacionalne agitacije*, u: Miroslav Hroch, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi, Komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Zagreb: Srednja Europa, 2006, str. 44-47.

¹⁰ Utemeljenje rečenih ustanova zasigurno je ubrzano upoznavanjem preporoditelja s radom nacionalnih institucija u Grazu i Pešti. O susretu i vezama s češkim (Josef Dobrovski), slovačkim (Pavel Josef Šafařík), slovenskim (Jernej Kopitar) i srpskim (Vuk Karadžić) predstavnicima nacionalnih ideologija svjedoči razgranata preporoditeljska korespondencija. Kukuljevićevo pismo Vrazu iz Beča objavljeno u *Danici* zorno ukazuje na živu komunikaciju s idejnim pokretačima susjednih nacionalnih pokreta. Ti su kontakti preporoditeljima, dakle, omogućili posuđivanje obrazaca imaginiranja "operativnog sustava" za oblikovanje nacionalne zajednice. Budući da su gotovo svi predvodnici srednjoeuropskih nacionalnih pokreta uvelike poodmakli u poslovima izgradnje temeljnih simbola nacija, "naši" prvaci, u određenom smislu, za njima kasne. Zahvaljujući tome, preporoditelji su sebe mogli predstaviti kao društvenu elitu koja ne samo da ima ekskluzivno pravo pristupa kulturnim sadržajima drugih slavenskih naroda nego i moć osmišljavanja identiteta vlastitog etniciteta.

¹¹ Primjerice "Gaj je do odlaska na studij u Graz 1826. asimilirao hrvatsku kulturnu tradiciju s njenom hrvatskom i južnoslavenskom, ilirskom komponentom. U Graz je krenuo s ciljem da istraživanjem hrvatske povijesti položi 'znanstvenu' osnovu za izgradnju predodžbe o povijesnom kontinuitetu i povijesnoj individualnosti hrvatskog naroda." (Nikša Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790-1848., Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1985, str. 20).

¹² *Danica* se na vlastitim stranicama reprezentirala kao "braniteljica naroda", iako je bila zapravo glas elitne kulturne skupine. Da bi etnicitet povjerovao da je riječ o "glasu naroda", sadržaj *Danice* opet u *Danici* često su morali poduprijeti autoriteti poput Herdera, Goethea ili pak Grimma. Kredibilitet koji su preporoditelji

tegijom, ustrajno iz broja u broj, ponavljanjem svojevrsnog hvalospjeva svojem "glasu" (ali i glasu naroda) osnaživala njegova simbolička, ali i tvorna moć.

Općenito govoreći, tautološkim gomilanjem uvijek istih pojmova u *Danici* – poput jezika, sloge, slavenske uzajamnosti, domorodne bitke na Grobniku, običaja, slavenskih bogova Davora i Svetovida, ilirskoga grba, surke, itd., koji svi do jednoga zapravo konotiraju naciju – gradi se odnos svakog subjekta prema domovini kao svojevrsnoj "svetačkoj relikviji". Amajlije "nas" uvijek štite od mogućih nasrtljivaca ma tko oni bili te mi slijepo i bezrezervno vjerujemo tim sićušnim predmetima nikad ne dvojeći o njihovoj moći. Preporoditelji se stoga gorljivo poistovjećuju sa svetim predmetom: *Danicom*.

Takvo čitanje nacionalizma iz psihoanalitičke perspektive pokreće Žižek koji podupire odnos prema Naciji kao Stvari. Ta Nacija-Stvar prema njemu određena je nizom proturječnih svojstava. Ona nam se ukazuje kao "naša stvar", kao nešto dostupno samo nama, kao nešto što "oni", drugi, ne mogu da domaše; pa ipak, to je nešto što "oni" stalno ugrožavaju. Ona se ukazuje kao nešto što daje punoću i snagu našem životu, a ipak, jedini način na koji možemo da je odredimo pribjegavanje je različitim verzijama iste prazne tautologije – sve što o njoj možemo konačno reći jeste da je Stvar "ona sama", "prava stvar", "ono o čemu se zapravo radi".

Tautološki karakter govora o naciji razvidan je i u preporoditeljskom prepoznavanju oživljene "nove vjekovne zajednice". Svaki pokušaj njezina reprezentiranja ovisi o ponavljanjima i umnožavanjima različitih pojava očitovanja etniciteta, o jeziku, dakle, koji nikada ne stiže do nužno neuhvatljivog a sveobuhvatnog smisla nacije. Stoga preporoditeljima ne preostaje ništa doli prikupljati krhotine, bilo povijesti bilo mitologije, čime paradoksalno "dokazuju" da je nacionalni užitek istodobno i nemoguć i neporeciv. Preporoditelji doslovno "žude" tu nemoguću Stvar – predstavljaju se kao da su nositelji "najnovijeg književnog preporoda naše domovine", kako ga je 1838. nazvao Janko Drašković, i tako preuzimaju ulogu koju je nemoguće "stvarno" igrati. Njihova je zajednica zapravo "nacija u malom", organizirana po načelu *paradoksalne refleksivne strukture* ili *tautološkog karaktera*.¹³ Priliježući uz "našu Stvar", preporoditelji toj čistoj nemogućnosti povratnim djelovanjem daju tijelo. Perpetuiranje istih tema, gomilanje različitih nacionalnih simbola, poput *Danice*, korištenje pleonastičkih slogana odraz su tautološkog karaktera jezika nacije, radikalno neprisutnog iskona koji se nastoji dosegnuti pozivanjem na "prave stvari". Stalno fabriciranje tih sadržaja antagonističku jezgru preporoditeljske i nacionalne zajednice povratno prikazuje kao mjesto njihove homogenizacije. "Vjervanje" preporoditelja u postojanje nacionalnog jedinstva djeluje kao uzrok i posljedica konstituiranja mikrozajednice iliraca i makrozajednice hrvatskoga naroda. *Zamišljanje* nacije prema Žižeku zatvoreno je u paradoksalnoj refleksivnoj strukturi: "Vjerujem u (nacionalnu) Stvar' isto je što i 'Vjerujem da drugi (članovi moje zajednice) vjeruju u

tako zadobivali imao je svrhu potvrde kako vlastitog tako i ukupnog etničkog identiteta. Škiljan je višeputo naglašavao činjenicu "(...) da se konstituiranje kolektivnih identiteta zasniva bar podjednako na uspostavljanju granica prema drugima koliko i na određivanju njegovih inherentnih sadržaja, te da se te granice zacrtavaju ne samo 'iznutra' u pregovorima s drugima: da bi one dobile svoj puni legitimitet, potrebno im je bar implicitno, a po mogućnosti i eksplicitno, priznanje drugih." (Dubravko Škiljan, *Govor nacije, Jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb: Biblioteka Obrisi moderne - Golden marketing, 2002, str. 276-277.)

¹³ Slavoj Žižek, *Metastaze uživanja*, Beograd: Biblioteka XX vek, 88, 1996, str. 12.

Stvar. Nacionalna Stvar postoji dotle dok članovi zajednice veruju u nju, ona je doslovno posljedica verovanja u samu sebe.¹⁴ Vjerovanje preporoditelja u *nacionalnu Stvar* doводи do toga da se uzrok i posljedica preklapaju i uvrću – oni koji zajednicu izmišljaju, njoj istodobno daju oblik, svoje djelovanje postavljaju retroaktivno kao već dogođeno.

Strategije autoreprezentacije moraju prikriti te proturječnosti zamišljanja nacije koje nikada nije savršeno, ali da bi njegova ideologija djelovala, ono se mora takvim doimati. Upravo iz tog razloga niz proturječja na kojima se temelji nacionalna preporoditeljska strategija počinje djelovati kao logična naracija čija je neupitnost neupitna. Utvara *nacionalne stvari*, dakle, onaj je paradoksalni objedinjavajući faktor koji uspjeva pokrpati sve materijalne nedosljednosti ma koliko one bile očite.

Povjerenje su etniciteta ilirci, između ostaloga, "kupovali" tako što su sami sebe nazivali izravnim nastavljajima narodne tradicije,¹⁵ njezinim gorljivim braniteljima i promicateljima. Iako su stalno isticali kako su im ciljevi izraz volje i htijenja sveukupnog naroda, rascjep između njih i preostale populacije bio je evidentan. Budući da im je za polaganje temelja nacionalne zajednice bilo prijeko potrebno proizvesti pričin kako rečenoga jaza nema, oni su ga morali zakamuflirati. Osim toga, i unutar relativno male skupine preporoditelja opstojale su (velike) razlike koje također nisu smjele biti vidljive; jedinstvo književnih i političkih koncepcija prototip-zajednice puka je tlapnja.¹⁶ No, slika koja se u javnost propuštala, primjerice u *Danici*, varavo je odražavala opću preporoditeljsku slogu. Ilirci pritom nisu "zatravljivali" isključivo narod, proglašavajući se njegovim "trbuhozorcima", nego i sebe same, doslovno se poistovjećujući s ulogom (pre)nositelja nacionalnog iskona. Kako bi ostvarili svoje političke ciljeve, preporoditelji nipošto nisu smjeli razotkriti (ni sebi ni drugima) da ono što se inače drži prirodnim nužno treba rad izumljavanja, proizvođenje *visoke kulture* kao servisa nacionalne vječnosti. Narod je, u tom smislu, lakše mogao prihvatiti/zamisliti nešto poznato, što je imao oduvijek, i za što treba tek kratko "prisjećanje", nego gradnju nečeg radikalno novog i nepoznatog. Modificirana, ta je kultura podmetana kao tradicionalna, rođena u narodu, jer se na taj način jednostavnije stapala s etnicitetom. Kako bi proizveli učinke buđenja

¹⁴ Slavoj Žižek, *Metastaze uživanja*, Beograd: Biblioteka XX vek, 88, 1996, str. 12.

¹⁵ U tu su se svrhu u *Danici* poistovjećivali s izravnim nasljednicima kulturne baštine od Orbinija, Gundulića i Vitezovića do Vrhovca, od kojih su, između ostaloga, "zadužili" potrebu osnivanja institucija od nacionalne važnosti: sveučilišta, akademije, nacionalne knjižnice, narodnog muzeja, standardnog jezika, jedinstvenog pravopisa i sl.

¹⁶ Poznato je da je Vukotinić uz Vraza i Rakovca proizvodio djela koja tematski odudaraju od zadanog ideološkog okvira. Tu su liričku, novelističku, feljtonističku i esejističku produkciju Vukotinića, međutim, njegovi suvremenici bili spremni u manjoj mjeri popularizirati u *Danici*. Stoga, prema europskim mjerilima, jedan osobito važan esej, *Tri stvari knjiženstva*, objavljen u *Kolu* 1843., u kojemu se ideološkoj estetici suprotstavlja imanentno književna, neće dobiti adekvatan prostor u *Danici*. Osim toga u *Danici* se mogu naći i ljubavne pjesme, no one su obično smještene u svojevrsan zapečak na samom njezinu kraju u odnosu na "udarničke" davorije i budnice koje su uvijek bile na prvoj stranici. Želim podcrtati da su preporoditelji prilično rasložena i razjedinjena grupa (klasno, dobno, etnički ili "estetički"); njihova je temeljna zadaća homogeniziranje naroda prema nacionalnom kriteriju. Zbog toga ilirci pokušavaju samooblikovati identitet vlastite grupe tako da iz njega isključe svaki vid drugosti. Međutim, ta im se neponištiva razlika neprestano vraća i opsjeda ih. Sama činjenica da su gotovo svi prvaci pokreta imali "tuđinsko" etničko podrijetlo: Gaj francusko-njemačko, Vraz slovensko, Demeter grčko, Šulek slovačko, na određeni način svjedoči kako se u tijelo nacionalnog bića nužno uvlači virus nadnacionalnog ili nenacionalnog.

nacionalne svijesti, preporoditelji pribjegavaju određenim oblicima samoiskrivljanja i samoobmanjivanja. Gellner to smatra neizbježnim komponentama nacionalizma koji postojeće kulture zamjenjuje *visokom*.¹⁷

Ovdje spomenuta Žižekova kritika (dekonstrukcionističkog) čitanja nacije kao čisto diskurzivne konstrukcije zasniva se na pretpostavci da nacija nije samo jezična tvorina nego je nužno određena i neprikazivom, nejezičnom *jezgrom uživanja* (Žižek). Reprezentacijske prakse što ih hrvatski preporoditelji koriste kao mehanizme za oblikovanje nacionalnog bića, u tom pogledu, ne mogu funkcionirati ako nisu protkane nepredstavljivom dimenzijom *nacionalne Stvari*. Davorije, ratni poklič, ilirska surka, grb, uglazbljeni stihovi te drugi predstavljački mediji izraz su nacionalne ideje koja, unatoč svim pokušajima njezine artikulacije, nužno ostaje u nevidljivoj zoni.

Iskonska samoniklost i prirodnost preporodene kulture bile su plod samozavaravanja koje ilirci pokreću u procesu konstrukcije nacionalnog identiteta, Gellnerovim riječima: “nacionalistička ideologija pati od prožimajuće pogrešne svijesti. Ona tvrdi da brani pučku kulturu, dok zapravo kuje visoku kulturu; slika nje same i njezina stvarna narav u obratnom su razmjeru.”¹⁸ Gellner nas ovdje upozorava da se nacionalizam koji prikazuju sami nacionalisti nikad ne uzima zdravo za gotovo. Tako ni unutarnja shvaćanja preporoditelja ne treba smatrati samorazumljivima, osobito uzmemo li u obzir njihovo poimanje funkcije umjetnosti kao tvoračkog, propedeutičkog diskursa.

Naposljetku i autolatrijske samoprikazivačke strategije idejnog vođe ilirskog pokreta, Gaja, bile su također učinkovita praksa stiliziranja preporoditeljske skupine kao očeva nacije. Poznato je da je Gaj još u vrijeme punog zamaha pokreta naručio svoj svima poznati portret (poprsje u poluprofilu, u kabanici s ovratnikom od krzna) u Beču i da ga je koncem 1838. donio u Zagreb da bi ga, prema Stančićevim riječima, prodavao i poklanjao u svrhu popularizacije svoje ličnosti i stjecanja pobornika. Znakovit je podatak da u *Danici* nije potpisivano uredništvo u kojemu su radili Vukotinović, Vraz, Rakovac, Antun Mažuranić, Vjekoslav Babukić i drugi, dok je Gaj proglasima za svako godišće bio uvijek istaknut kao glavni i odgovorni urednik i zato je u *Danici* mogao bez posljedica njegovati kult vlastite ličnosti. Ilustrativan je primjer obavljanje pisma čitatelja (pismo je osobno i potpisuje ga Izmail koji piše svojoj “posestrimi”) koje zapravo treba potvrditi Gajevu omiljenost u rodnom mjestu Krapini: “Po kazalištu bio je narodan bal; oko 5 urah u jutro otidje množina uglednih osobah s muzikom narodne napěve svirajućom do

¹⁷ “Osnovno zavaravanje i samozavaravanje koje prakticira nacionalizam jest sljedeće: nacionalizam je u biti općenito nametanje visoke kulture društvu u kojemu su prijašnje niske kulture obuzele živote većine, a ponekad i cjelokupnog stanovništva. (...) Nacionalizam obično osvaja u ime tobožnje pučke kulture. Njegova je simbolika izvedena iz zdravog, davnašnjeg, krepkog života seljaka, Volka, naroda. U nacionalističkom samopredstavljanju postoji određeni element istine kada narodom ili Volkom vladaju dužnosnici druge, strane visoke kulture čijem se tlačenju mora oprijeti najprije kulturnim preporodom i reafirmacijom, a kasnije eventualno i radom za nacionalno oslobođenje. Ako nacionalizam uspije, on eliminira stranu visoku kulturu, ali ju potom ne zamjenjuje starom lokalnom niskom kulturom; on ponovno oživljuje ili izmišlja vlastitu lokalnu visoku (pisanu, koju šire stručnjaci) kulturu, iako, mora se priznati, donekle povezanu s prijašnjim pučkim stilovima i narječjima.” (Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Minerva - Politička kultura nakladno-istraživački zavod, 1998, str. 77).

¹⁸ Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Minerva - Politička kultura nakladno-istraživački zavod, 1998, str. 144-145.

stana gospodina Ljudevita Gaja, gdje su mu dvě pësme izpëvali i gromovitim 'živio' opet pokazali, na koliko nam je mio i drag, i kako nam je u svom zavičaju 'dobro došo!'"¹⁹ Slični primjeri mogu se pronaći i drugdje u *Danici*, kao npr. u Topalovićevoj pjesmi *Društvo ilirsko*, u kojoj osnivanje društva kojem je i sam u širem smislu pripadao autor prikazuje kao sudbinsko za cijeli narod; godina 1836., kad je osnovano, kao i imena pristupnika, zavijeke će biti istaknuti u nacionalnoj pri-povijesti: *Vi njegovi učastnici! / Vi, o vi pokrovitelji! / Vi njegovi stvoritelji! – / Slav-ilirskoj predmet žici! – / / Vaša nikda neće imena / Nikda bit zaboravjena!*

Pritom je osobito zanimljiv položaj iz kojega Topalović odašilje svoj iskaz: o preporoditeljima govori kao o osobama u trećem licu ili kao osobama kojima se obraća u drugom licu množine, ne tematizirajući ni u jednom trenutku činjenicu da se zapravo na određeni način obraća samome sebi. Na taj način on formira jedan "neutralan" govor koji objektivno svjedoči o onome što mora ostati nezaboravljeno, vječno i sačuvano u *nacionalnom pamćenju* (Assmann). Navedeni primjeri svjedoče o formiranju elitističkog, pa i narcističkog preporoditeljskog "ja". Domoljubni se altruizam tu pretiče s egoizmom, a rodoljublje sa sebeljubljem. Pritom zamišljeni žuđeni identitet kao da nužno mora otkriti ono što stalno potiskuje.

Preporoditelji su pomno ucjepljivali svoj odraz što široj populaciji kako bi istu povratno mogli uvjeriti da su je dostojni suvereno zastupati. Na tom se tragu preporoditeljska skrb za *ethnos* čita kao vid brige o sebi, o vlastitoj slici kako u svojim tako i u tuđim očima. Isto tako, kako ne bi izgubili povjerenje naroda, preporoditelji su se, 1844. kad je *Danica* nepovratno izgubila pridjevak *ilirski*, u toj fazi, morali još jednom preoblikovati u ruho "nepromjenjivosti" i "jedinstvenosti". Slika koju su iskonstruirali tada također je bila plod svojevrsnoga narcističkog uživanja bez kojega, treba to priznati, ideja o naciji ne bi uspjela zaživjeti. U tom su smislu tehnike egolatrije i egokracije presudne za preporoditelje. Pomoću njih oni su, ali i drugi, mogli snatriti o sebi kao o subjektima nositeljima valjanih etičkih i političkih vrijednosti. One su im omogućile da zauzmu poziciju znanja iz koje su definirali objekt domovinu i svoj odnos prema njoj. Stvaranje kulta vlastite skupine imalo je funkciju usađivanja sadržaja koji će pripadnike etniciteta poučiti što je domovina, kako čitati prošlost ili tradiciju, i to na "jedini ispravan" način. Prisvajajući pravogovor o naciji, preporoditelji su lakše ostvarivali ciljeve vlastite ideologije.

LITERATURA

- Gellner, Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Minerva – Politička kultura nakladno-istraživački zavod, 1998.
- Horvat, Josip, *Ljudevit Gaj, Njegov život, njegovo doba*, Monografije – biografije 4, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1975.
- Hroch, Miroslav, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi, Komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Zagreb: Srednja Europa, 2006.

¹⁹ *Danica ilirska*, VII., br. 40, 2. listopada 1841., str. 162. *Danica ilirska* 1841-1842-1843, VII-VIII-IX, Serija reprint izdanja Liber Croaticus, III. Knjiga pretiska, Zagreb: Liber – Izdanja Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1971.

- Nietzsche, Friedrich, *The Will To Power*, New York: Vintage, 1968.
- Protrka, Marina, *Stvaranje književne nacije: oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*, Zagreb: Biblioteka Periodica Croatica – Filozofski fakultet u Zagrebu, 2008.
- Stančić, Nikša, *Hrvatski narodni preporod (1790-1848), Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1985.
- Stančić, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Homines, tempora, loci – Barbat, 2002.
- Škiljan, Dubravko, *Govor nacije, Jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb: Biblioteka Obrisa moderne – Golden marketing, 2002.
- Wehler, Hans-Ulrich, *Nacionalizam, Povijest, oblici, posljedice*, Zagreb: Biblioteka Znanost u džepu – Naklada Jesenski i Turk, 2005.
- Žižek, Slavoj, *Metastaze uživanja*, Beograd: Biblioteka XX vek, 88, 1996.

THE “BIRTH” OF THE FATHERS OF NATION SELF-RECOGNITION AS PRACTICE OF MOULDING NATIONAL IDENTITY

Abstract

The utilization of tradition and other cultural contents in order to achieve nationalistic goals was a widely spread European phenomenon in the first half of the 19th century. Thus the literature and culture of Croatian national revival is no exception. They are understood as discourses that encourage the acquisition of socially important values and norms among broad layers of general public and they develop the context that views nationalism as the most powerful homogenizing force. The starting point of this paper is the fact that cultural and political acts of Croatian national revival leaders are based upon self – representation, e.g., introducing themselves as bearers of original national idea. In that way the Croatian national revivers were obtaining legitimation needed for the constitution of new national community. In order to achieve the status of trustworthy representatives of the people, they had to create an image of themselves being a homogeneous and organized group that is brought together by common attitudes, values and norms. The thesis of this paper is that the revivers' concern about their own image and the role in “Illyrian movement” and how they perceive themselves and others perceived them, defines the contours that nation is about to assume. Although, according to antiessentialistic theories of nation, national identity is considered to be “obscuring” and unstable category that is susceptible to changes, the paper also takes into account that national identity is created by material strategies of self-moulding used by Croatian revival subjects. In other words, through active practice that had ethical and political consequences.

Keywords: Croatian national revival, self-moulding, nation, identity, constructivism, representation

Luka Alebić,
 Odjel za kulturologiju
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Gordana Lesinger,
 Odjel za kulturologiju
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

IDENTITET JAVNIH SERVISA OD KOMUNIZMA DO DEMOKRACIJE – OD RTV-A ZAGREB DO HRT-A

Stručni rad

UDK: 316.77(497.5)(063)
 654.1(497.5)(063)

Definiranjem, istraživanjem povijesnog razvoja i povijesnog tijeka razvoja javnog servisa, pokušali smo istražiti problematiku preobrazbe državne radiotelevizije u javni servis. Središnje mjesto našeg rada čini pitanje – je li se, i u kojoj mjeri, hrvatski državni medijski sustav preobrazio u sustav javnog servisa, onako kako je isti definiran u službenim dokumentima. Naglasak istraživanja temeljili smo na sljedećim elementima hrvatskog medijskog konteksta; proučavanjem početaka medijske scene u Hrvatskoj i tadašnjoj Jugoslaviji, detaljnim pogledom na ključni trenutak preobrazbe medijskih sustava, te pokušajima anticipiranja budućih trendova i okolnosti razvoja javnog servisa. Također, tematizirali smo sveobuhvatnije europsko iskustvo cjelokupne problematike. Govoreći konkretnije, analizom zakonodavnih okvira javno dostupne literature pisane na tu temu, analizom sadržaja pojedinih emisija te metodom intervjua izravnih uključenih aktera te problematike, detektirali trenutnu situaciju transformacije medija u sustav javnih servisa. Istraživanjem, gledajući suštinski, mišljenja smo kako se preobrazba iz državnih televizija u javne servise u velikoj mjeri dogodila, no uz specifičnosti koji isključuju zaključak potpune transformacije. Dio je ovog rada i detektiranje mogućih elemenata transformacije koji su do sada bili izostavljeni.

Ključne riječi: teorija medija, medijska regulativa, javni servis, preobrazba državnog servisa, povijesni pregled, intervju

Uvod

Za potrebe ovoga rada preuzimamo UNESCO-ovu definiciju javnog medijskog servisa koji glasi: "Javni servis stvoren za javnost, javno je financiran i javnost ga nadzire. On nije niti komercijalan niti državan, slobodan je od političkoga upletanja i od pritiska komercijalnih sila. Javni servis, dakle, informira, obrazuje, ali i zabavlja slušatelje i gledatelje. Tek uz osiguran pluralizam, programsku raznolikost, uredničku neovisnost, primjereno financiranje, odgovornost i transparentnost, javni servis može služiti kao

temelj demokracije.”¹ Na svojim internetskim stranicama Hrvatska radiotelevizija definirala je što je javni servis.² Plaćanjem RTV pristojbe građani Republike Hrvatske omogućuju postojanje javnog RTV servisa svoje zemlje, koji – za razliku od komercijalnih radijskih ili televizijskih postaja – ima prema njima posebne, zakonom precizno definirane obveze. Što su to točno javni radio i javna televizija? HRT, na svojim internetskim stranicama,³ svojim korisnicima tumači kako javni radio i javna televizija (a podsjetimo se, HRT čine i Hrvatski radio i Hrvatska televizija) moraju ispunjavati jasan i točan zahtjev: biti televizija ili radio za sve, odnosno za svakoga građanina svoje zemlje. Programima se obraćaju svim građanima bez obzira na godine, obrazovanje ili kupovnu moć. Za razliku od komercijalnih radijskih i televizijskih postaja, koje legitimno počivaju na komercijalnim prihodima i prilagođavaju program primjerice određenom dijelu publike koji zanima oglašivače, javni radiotelevizijski servis namijenjen je svekolikoj javnosti, koja ju i financira i kontrolira. No prema Zakonu o Hrvatskoj radioteleviziji iz 2012. godine,⁴ taj javni servis ne zadovoljava gore navedene kriterije prema članku 38. “(1) HRT stječe javne i komercijalne prihode u skladu s ovim Zakonom; (2) Javni prihodi HRT-a izravni su i neizravni prihodi vezani uz obavljanje djelatnosti pružanja javnih usluga utvrđenih ovim Zakonom. Javni prihodi HRT-a obuhvaćaju sredstva mjesečne pristojbe i sredstva iz fondova Europske unije; (3) Komercijalni prihodi HRT-a obuhvaćaju sredstva ostvarena obavljanjem komercijalne djelatnosti, te svih drugih djelatnosti koje ne spadaju u sadržaj javnih usluga”. Javni RTV servisi danas su Europi potrebni više nego ikada kao jamci slobodnog oblikovanja javnog mišljenja u svim važnim dijelovima društva, jer ne moraju voditi brigu o interesima dioničara, nego pružiti uslugu javnog servisa. Sve vlade i države moraju imati dovoljno povjerenja same u sebe, kao i u zrelost svojih demokracija, kako bi izgradili samostalan javni RTV servis u službi svojih građana, koji ima mehanizme kontrole i ispravljanja pogrešaka, ali i slobodu i odgovornost kako bi radio objektivno, korektno i nepristrano.

HRT kao javni servis

Javni je servis medij koji su stvorili korisnici, slušatelji i gledatelji. Modeli nadzora nad javnim radijsko-televizijskim servisom provode se posredstvom različitih Vijeća, od Nadzornih odbora, pa sve do izbora Glavnog ravnatelja putem javnog natječaja. Ono što je bilo olakotna okolnost HRT-u jest da je prilagodba bila lakša nego što je u drugim zemljama istočne Europe jer je JRT bio jedna moderna televizija – što po vrsti programa, što po zastupljenosti stranog programa.⁵ Na temelju Amsterdamskih protokola

¹ “Public Service Broadcasting”, http://portal.unesco.org/ci/en/ev.phpURL_ID=1525&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (27. veljače 2014.)

² Usp. “Što je javna televizija i zašto se plaća pristojba”, [http://www.hrt.hr/index.php?id=186&tx_ttnews\[tt_news\]=298&cHash=316bbb5e4c](http://www.hrt.hr/index.php?id=186&tx_ttnews[tt_news]=298&cHash=316bbb5e4c) (27. veljače 2014.)

³ Isto.

⁴ Usp. Narodne novine 137/10, izmjene i dopune od 6. srpnja 2012, Narodne novine 76/12.

⁵ Intervju s Marijom Nemčić održan je u prostorijama HRT-a dana 15. rujna 2013. godine. Marija Nemčić dugogodišnja je televizijska djelatnica, a obnašala je funkcije glavne urednice i ravnateljice programa. Pod “moderna” Nemčić podrazumjeva: “Mi smo ovdje imali jedan prijelaz iz državne televizije u javnu televiziju

usvojenih u Amsterdamu 1997. koji su na snazi od 1. svibnja 1999. godine danas se već mogu sugerirati četiri načela financiranja, na kojima će se zasnivati budućnost javnih servisa: stabilnost, nezavisnost, proporcionalnost i transparentnost.⁶ Stabilnost - ono što je potrebno je jasan, stabilan okvir koji osigurava javnom servisu financijska sredstva za ispunjavanje njegove misije i jamči kontinuiranost i sigurnost kad je riječ o planiranju budžeta. Financijska sredstva moraju biti određena za fiksno razdoblje, uzimajući u obzir i čimbenike poput inflacije ili pak mogućeg smanjenja prihoda s komercijalne strane. To bi trebalo spriječiti deficite ili potrebu za *ad hoc* financiranjem. Nezavisnost - okvir financiranja i posebno sustav određivanja odluka vezan uz javno financiranje treba biti takav da onemogućuje izlaganje javnog servisa bilo kakvim ekonomskim pritiscima i političkim upletanjima u programska pitanja. Uređivačka autonomnost javnog servisa treba biti poštovana, a nezavisna tijela uspostavljena od zemalja članica u tom smislu, mogu odigrati korisnu ulogu. Proporcionalnost - količina sredstava pružena javnom servisu trebala bi biti tolika da omogući izvršavanje misije u potpunosti, no ne bi trebala iznositi više od onoga što je doista potrebno. Drugim riječima, financiranje mora biti proporcionalno. Transparentnost - ispunjenje zadatka javnog servisa i pametno korištenje sredstava pažljivo prate nadzorna tijela, zastupnici javnog interesa. Kada je o financiranju HRT-a riječ, Marija Nemčić pojašnjava način financiranja putem pristojbe pa kaže kako je takav način financijski prihod samog medija. Pristojba, bez obzira na to dolazi li iz državnog budžeta ili se skuplja prema hrvatskom modelu, definirana je kao jedna vrsta paraporeza i smatra ju se državnom potporom. Državna potpora kao takva, strogo je kontrolirana mehanizmima Europske Unije i nju kao takvu morate opravdati, a onda tu nastaju nekakve obveze koje čak nije ni lako ispuniti. Iako su gledatelji najosjetljiviji upravo na plaćanje pristojbe, a ona se mijenjala i zakonski te se drukčije i definirala, Nemčić se zalaže da se postojeći način financiranja ne mijenja. Analizirajući praksu u državama EU-a, Nemčić ustvrđuje: "U zemljama EU način financiranja javnih servisa je najčešće upravo ovakav kakav mi imamo. Ja sam veliki protivnik da u zemljama mlade demokracije javni mediji prelaze na budžet. Tu sam ogromni protivnik jer je to donijelo samo vrlo loše iskustvo u Mađarskoj, Slovačkoj, Češkoj, dakle članicama EU-a. U doba Jugoslavije pristojba je uvijek iznosila mjesečnu pretplatu novina, dakle to bi danas bilo potpuno neodrživo jer bi iznosilo više od 200 kn. Ne postoji ni jedan komercijalni medij koji je dokazao da može zamijeniti upravo javnu televiziju, a imati svoj javni medijski servis je jedino jamstvo razvoja demokratskog dijaloškog društva, drugog jamstva nema." U slučaju HRT-a zanimljivo je da se 95% pristojbe naplaćuje. Dakle, ljudi pla-

pa sada imate treću stepenicu gdje prelazite u javni medijski servis po pravilima Europske unije. To su tri koraka koja su napravljena od 90-ih do danas, koji nisu jednostavni i koji su vrlo komplicirani te je zbog toga nama Eurovizija bila nužna potpora u svemu ovome što se radilo. JRT pa kasnije i HRT sudjelovao je i sudjeluje u Eurovizijskoj razmjeni programa pri čemu smo uvijek bili u korak s najnovijim naslovima. Naši predstavnici zauzimaju brojna mjesta u određenim tijelima Eurovizije, tako da to nije uvijek proporcionalno veličini zemlje, financijskim udjelima i slično. Dakle, mi spadamo u red onih koji su tu vrlo aktivni, zato što ja smatram da je to mjesto na kojemu dobivate kompletni i profesionalni okvir za razvoj medija danas." Svi daljnji navodi Marije Nemčić preuzeti su iz emisije Hrvatske radio-televizije "Paralele", (www.hrt.hr, televizija na zahtjev, siječanj 2013.)

⁶ Usp. "Protocol on the system of public broadcasting in the Member States", <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11997D/htm/11997D.html#0109010012> (27. veljače 2014.)

čaju u izuzetno visokom omjeru. Stoga Nemčić smatra da je to pitanje dobro zakonski regulirano. Nastavlja kako su u zemljama regije svi servisi propali, prije svega zato što se netko počeo igrati s pristojbom. “To je pitanje opredjeljenja države imati javni servis ili ne imati ga. U EU-u još ni jedna zemlja nije odustala od javnog servisa.” Hrvatska radiotelevizija je od samih početaka nastajanja televizija u Europi pratila trendove i hvatala korak s vremenom. Tako je početkom 50-ih godina prošloga stoljeća sudjelovala u samom stvaranju European Broadcasting Union (EBU). Predstavnici HRT-a zauzimaju brojna mjesta u određenim tijelima Eurovizije, što nije uvijek proporcionalno veličini zemlje, financijskim udjelima i slično. Hrvatska je vrlo aktivna u strukturama EBU-a iz razloga što je to mjesto na kojemu se dobiva kompletan i profesionalan okvir za razvoj medija danas. Hrvatska je imala jedan prijelaz iz državne televizije u javnu televiziju, a sada ulazi u treću etapu gdje prelazi u javni medijski servis prema pravilima Europske unije. To su tri koraka koja su napravljena od 90-ih godina prošloga stoljeća do danas. Ove konvergencije nisu jednostavne, stoga je Eurovizija bila nužna potpora u svim reformama koje je ovaj servis doživio – od RTV-a Zagreb pa sve danas. Bivši predsjednik Uprave Hrvatske radiotelevizije, Josip Popovac, na Međunarodnom seminaru “Jugoistočna Europa nakon 20 godina: Transformacija iz državnih u javne servise”⁷ istaknuo je kako su javni servisi u posljednjih dvadeset godina doživjeli najveće promjene od svojega postojanja i svuda se u svijetu suočavaju sa složenim problemima. Više ne uživaju monopolistički status, ne razlikuju se tako jasno od ostalih medija, ali ostaju važnim podsjetnikom na socijalne i kulturne mogućnosti medija u doba u kojem dominira pritisak prema konzumerizmu.

Kronologija razvoja HRT-a

Preteča Hrvatske radiotelevizije, Radio televizija Zagreb (RTV Zagreb) nastajala je u kontekstu nastajanja i razvoja javnih servisa diljem svijeta. Inicijativa za pokretanje televizije potekla je 1955. s Radija Zagreb, kada je širenje i jačanje radiomreže ovisilo gotovo isključivo o dotoku novca iz pretplate. Slanje signala i slike započinje 15. svibnja 1956. Ovo je bio prvi televizijski odašiljač u tadašnjoj Jugoslaviji, ali i u ovom dijelu Europe.⁸ Od 19. studenoga 1956. TV Zagreb, osim prijenosa stranih programa, uglavnom austrijskih i talijanskih, redovito je emitirao i vlastiti eksperimentalni program (nedjeljom, a od jeseni 1957. i srijedom). Prevladavalo je ozračje srednjoeuropske i mediteranske kulture, a iz toga su ozračja svoje spoznaje crpili prvi djelatnici zagrebačke televizije.⁹ Ubrzo je uslijedilo i prvo izravno emitiranje, otvaranje Zagrebačkog velesajma, 7. rujna 1956. Daljnji je korak bila redovitost emitiranja Eksperimentalnog programa RTV Zagreb iz studija u Jurišićevoj 4, isprva jedanput ili dva puta tjedno, dok su se u ostale dane preuzimali talijanski i austrijski programi. Sve je to priprema za stalno emitiranje Tele-

⁷ Josip Popovac, “Tematsko obraćanje, Sarajevo, 14. studenoga 2011. godine”, http://www.rcc.int/files/user/docs/JP_speech_141111_hr.pdf (27. veljače 2014.)

⁸ Usp. Antonija Bogner-Šaban, “Panorama televizijske kritike”, *Vijenac*, br. 486, (2012).

⁹ Usp. Nikola Vončina, *RTV Zagreb: 1959–1964: prilozi za povijest radija u Hrvatskoj IV*, Zagreb: Hrvatski radio, 2001.

vizije Zagreb u siječnju 1957.¹⁰ Od kraja 1958., nakon otvaranja TV studija u Beogradu i Ljubljani, uspostavljeni su slični programi u sva tri studija, što je označilo novu eru u povijesti Hrvatske televizije.¹¹ Potkraj 1958. TV Zagreb se uključila u Zajednički program JRT-a u sastavu kojega je emitirala trideset godina. Uspostavom zajedničkog programa Jugoslavenske radiotelevizije došlo je do znantne preinake dosadašnje programske sheme i promjene uređivačkog statusa Televizije Zagreb. RTV Zagreb pripada elitnom krugu najstarijih, najvećih i najuglednijih nacionalnih radiodifuznih ustanova članica Europske Radiodifuzne Unije (EBU). RTV Zagreb bio je pionir radiodifuzije u ovom dijelu Europe i gotovo čitavo stoljeće je nositelj razvoja radiodifuzijske djelatnosti, promicatelj društvene i nacionalne svijesti te je imao ključnu ulogu u nekim kritičnim razdobljima novije nacionalne povijesti.¹² Odlukom EBU-a, 1967., TV centar Zagreb postaje Eurovizijski tehnički centar za cijelu Jugoslavensku Radioteleviziju (JRT), krovnu organizaciju radija i televizija u tada Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Godine 1972. počinje stalno emitiranje Drugog programa Televizije Zagreb, a 1975. godine programi Televizije Zagreb emitiraju se u boji. Ta je godina također označena početkom emitiranja dnevnih novosti. Kronika i Zagrebačka panorama pokrivala su regionalni, komunalni i gradski život Zagreba, Osijeka, Rijeke, Splita, Varaždina, Bjelovara, Siska, Karlovca i Gospića. Godine 1977. Televizija Zagreb uvodi sustav elektroničkog prikupljanja vijesti (ENG), a izgrađen je i novi TV studio u Osijeku.¹³ Rane 80-e mnogi smatraju zlatnim razdobljem Hrvatske radiotelevizije, odnosno Televizije Zagreb, i to ne bez razloga! Bilo je to vrijeme kada su mnogobrojni televizijski projekti dobivali svjetske nagrade i priznanja i s uspjehom su prodavani u inozemstvu. To je osobito vrijedilo za emisije dječjeg i školskog programa, a utemeljitelj programa za djecu i mlade Mladen Bjažić obilježio je najplodnije i najzanimljivije dane. Prva igrana serija, koja je zaista pljenila gledateljstvo, zvala se “Stoljetna eskadra”. Hrvatska radiotelevizija, odnosno Televizija Zagreb, uvijek je bila perjanica i promicatelj poznatog i u svijetu nagrađivanog programa, osobito za djecu i mlade. Televizijski scenarist i prvi glavni ravnatelj Hrvatske radiotelevizije Hrvoje Hitrec za to razdoblje kaže: “Tada je postojala jedna cijela ekipa autora, urednika i urednica, jedna vrlo dobra atmosfera u kojoj se krasno radilo. Tada nije bilo toliko snažnog ideološkog nadzora svemoćne partije koja je smatrala to jednim minornim segmentom Hrvatske televizije pa se moglo vrlo solidno i dobro raditi.” U svim europskim javnim televizijama, dječji i obrazovni program sve više dobiva na značenju. Arhiv HRT-a nepresušan je izvor materijala, stoga ako HRT danas odluči slijediti europske servise, može učiniti profesionalni iskorak prema novoj višoj razini na ovim prostorima. Nakon godina stvaranja i izgradnje Televizije Zagreb, slijede godine prijelaza i transformacije pa je tako 29. lipnja 1990. godine Sabor Republike Hrvatske izglasao Zakon kojim je Radiotelevizija Zagreb preimenovana u Hrvat-

¹⁰ Usp. Antonija Bogner-Šaban, “Panorama televizijske kritike”, *Vijenac*, br. 486, (2012).

¹¹ Usp. Nikola Vončina, *TV osvaja Hrvatsku: prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj III: (1954–1958)*, Zagreb: Hrvatski radio, 1999.

¹² Usp. Goran Radman, “Prijedlog programa rada i upravljanja hrvatskom radiotelevizijom 2012–2017”, www.sabor.hr/lgs.axd?t=16&id=22129 (27. veljače 2014.)

¹³ Usp. “Povijest HRT-a”, <http://www.hrt.hr/povijest/povijest-hrt-a-2> (27. veljače 2014.)

sku radioteleviziju, a u lipnju 1990. godine, po odluci Sabora, Radiotelevizija Zagreb mijenja naziv u Hrvatska radiotelevizija (HRT). Kada govorimo o ovome prijelazu iz jednog sustava u drugi, tada govorimo o razdoblju kada je bilo više demokracije i slobode nego što se događa 90-ih godina. Razlog je tomu vjerojatno što u trenutku kada se jedan sustav kao takav raspada, a ne postoji drugi koji ga mijenja. To je zapravo bilo možda najjače razdoblje u kojem je novinarstvo imalo najmanje političkog utjecaja što se, naravno, nije poslije događalo. Razdoblje rata donijelo je poteškoće u stvaranju televizije, ali i postavilo neke nove norme pa su se tako za vrijeme rata novinarstvo i uopće mediji prepuštali sami sebi da bi se kasnije uspostavljeni sustav suočio s modelima pritisaka i raznoraznih utjecaja. HRT je u Hrvatskoj odradio ogromnu ulogu u stvaranju neovisne države, a novinarska je profesija tada bila na zavidnoj razini. No najvažniji doprinos HRT-a (radija i televizije) je onaj u vrijeme Domovinskog rata na početku devedesetih godina prošlog stoljeća. Nekoliko je novinara, snimatelja i drugih zaposlenika radija i televizije poginulo ili bilo ranjeno na zadatku izvještavajući s bojišnica na okupiranim područjima. U jednom je trenutku čak i kompleks HRT-a bio pod neprijateljskom paljbom. Kao jedna od sljedbenica bivše Jugoslavenske radiotelevizije (JRT), krovne organizacije radiotelevizijskih organizacija u Jugoslaviji, HRT je 1993. godine postao punopravni i aktivni član Europske unije radiotelevizija (EBU). U veljači 2001. godine donesen je dugo pripremani novi Zakon o HRT-u. Prema tom Zakonu neke jedinice odvojene su od sustava Hrvatske radiotelevizije, a izabrano je Vijeće HRT-a u kojemu je civilno društvo imalo mogućnost nadzora i utjecaja na programski sadržaj. Bilo je to prvo takvo tijelo u kojemu nije bilo političara ni predstavnika koje su izabrale političke stranke. Imao je predstavnike 22 udruge, uz tri člana koja postavljaju predsjednici Republike, Vlade i Sabora. Godine 2002. Odlukom Vlade RH, HRT je u travnju podijeljen u dvije jedinice – javna ustanova Hrvatska radiotelevizija i trgovačko društvo, tj. poduzeće za emitiranje programa Odašiljači i veze d.o.o. (OIV). Tijekom tog procesa HRT je izgubio svoj treći zemaljski kanal, no zadržano je emitiranje na trećem satelitskom kanalu nazvanom HRT PLUS. Na temelju novog Zakona koji je donesen 2003. godine biralo se novo Vijeće, Programsko vijeće HRT-a. Te je godine donesen i Zakon o elektroničkim medijima i provedena je privatizacija trećeg kanala Hrvatske televizije. Novi Zakon o HRT-u koji je stupio na snagu u prosincu 2010. godine donio je brojne promjene u funkcioniranju i upravljanju HRT-om. Njime se, između ostalog, uvodi tročlana uprava kojoj je na čelu predsjednik. Novi je Zakon uveo i Nadzorni odbor. U daljnjoj fazi razvoja i izgradnje javnog servisa Hrvatska radiotelevizija, uz aktivno sudjelovanje u radu Europske unije radiotelevizija (EBU), uključuje se i u rad *Europske asocijacije javnih radiotelevizijskih servisa Jugoistočne Europe*. Udruga je osnovana 27. studenog 2010. godine u Novom Vinodolskom na inicijativu HRT-a. To je neprofitna strukovna udruga sa sjedištem u Zagrebu. Zalaže se za regionalnu suradnju te promiče stav kako javni servisi trebaju biti lideri u promicanju društva znanja, gospodarskog rasta, očuvanja kulturne baštine, promicanja europskih vrijednosti i integracije u EU.¹⁴ Posljednji veliki trenutak u povijesti HRT-a prelazak je s analognog na digitalni sustav emitiranja programa, koji je započeo 26. siječnja, a dovršen je 5. listopada 2010. godine,

¹⁴ Usp. "Povijest HRT-a", <http://www.hrt.hr/povijest/povijest-hrt-a-2> (26. veljače 2014.)

kada je digitalizirana posljednja hrvatska regija – Zagreb i Zagrebačka županija. Njome je analogni zemaljski signal u potpunosti zamijenjen digitalnim, čime je poboljšana kvaliteta slike te se otvorila mogućnost za pokretanje novih kanala. Stoga će HRT uskoro pokrenuti dva nova programa: HRT 3 i HRT 4. Na temelju novog Zakona o HRT-u, donesenog u srpnju 2012. godine, potpisan je Ugovor između HRT-a i Vlade Republike Hrvatske za razdoblje od 1. siječnja 2013. do 31. prosinca 2017., kojim se definira program rada i upravljanja Hrvatskom radiotelevizijom do 2017:¹⁵

- a) Funkcionalna multimedijaska organizacijska integracija HRT-a koja slijedi vrijednosni lanac i objedinjuje sve medije i tehnološke platforme te programsko, kadrovsko, tehnološko i poslovno restrukturiranje u cilju povećanja vrijednosti i učinkovitosti rada, kvalitete i efikasnosti u proizvodnji, emitiranju i plasiranju programskih sadržaja.
- b) Financijsko konsolidiranje poslovanja, uravnoteženje prihoda i rashoda, promjena strukture i povećanje komercijalnih prihoda te anuliranje sadašnjih zaduženja kako bi se omogućila nužna programska i tehnološka razvojna ulaganja.
- c) Tehnološko osuvremenjivanje arhivske, proizvodne, produkcijske i distribucijske medijske i poslovne infrastrukture u cilju potpunog prelaska na digitalno programsko i operativno poslovanje.
- d) Promjena sadašnjeg “analognog” organizacijskog ustrojstva HRT-a po medijima (HRA, HRT, GP, HRT MM i OP) na funkcionalno ustrojstvo po ključnim poslovnim aktivnostima (Program, Produkcija, Tehnologija i Poslovanje) s ciljem uvođenja moderne, matrične i projektne “politke” i “multimedijalne” organizacije te učinkovitog, transparentnog, efikasnog i efektivnog poslovanja.
- e) Programska transformacija postojećih općenamjenskih kanala u medijske programe s kvalitetnijom segmentacijom ciljanih javnosti te izrastanje internetskog portala u novi programski multimedij s ciljem omogućavanja medijske konvergencije, razvoja novih multiplatformskih medijskih usluga i novih specijaliziranih programskih kanala.
- f) Razdvajanje programsko-uređivačke od programsko-produkcijske organizacije uz poštivanje specifičnosti proizvodnje pojedinih žanrova s ciljem stvaranja internog tržišta (profitni ili troškovni centri), kvalitetnijeg upravljanja vrijednosnim lancem (planiranjem, proizvodnjom, marketingom, distribucijom i prodajom) medijskih sadržaja prema važećim međunarodnim programskim, tehnološkim i tržišnim standardima.
- g) Objedinjavanje sadašnjih informativnih redakcija HRA i HTV-a u jedinstven informativni medijski servis HRT-a s ciljem kvalitetnijeg korištenja raspoloživih novinarskih i tehnoloških resursa, razvoja novih te optimalnog višeplatformskog korištenja informativnih multimedijaskih sadržaja.
- h) Dugoročno planiranje, pripremanje i realizacija kvalitetnih projekata igranog, filmskog i dramskog te dokumentarnog žanra s ciljem stvaranja medijskih dobara

¹⁵ Usp. Goran Radman, “Prijedlog programa rada i upravljanja hrvatskom radiotelevizijom 2012-2017”, www.sabor.hr/lgs.axd?t=16&id=22129 (27. veljače 2014.)

trajne kulturne vrijednosti i transparentne produkcijske suradnje s najboljim domaćim i stranim autorima i producentima te nacionalnim strukovnim medijskim i kulturnim udrugama i institucijama.

- i) Digitalizacija cjelokupne audiovizualne arhive HRT-a i rješavanje povezanih autorskih prava s ciljem bržeg, jednostavnijeg i kvalitetnijeg korištenja građe za potrebe aktualnog medijskog korištenja, programske produkcije, komercijalne upotrebe, interne edukacije, stručnih istraživačkih i općih kulturoloških potreba zainteresirane javnosti te stavljanja u funkciju AV Centra HRT-a (arhiv, muzej, knjižnica i obrazovna akademija).
- j) Transformacija prevladavajućeg oglašivačkog karaktera marketinških usluga HRT-a s ciljem razvoja novih formi komercijalizacije, prodaje i plasmana medijskih sadržaja, efikasnog upravljanja brendovima, copyrightom, autorskim pravima i drugim oblicima intelektualnog vlasništva HRT-a.

Navedeni su ciljevi u velikoj mjeri međuovisni i njihova uspješna realizacija podrazumijeva sustavno i simultano, cjelovito i sveobuhvatno djelovanje na pozitivnoj promjeni unutarnjeg ustroja i kulture, načina organiziranja, restrukturiranja a potom i razvoja na svim ključnim područjima djelovanja i rada HRT-a, a posebno na područjima oblikovanja i proizvodnje programa, tehnologije, poslovanja i strategijskog upravljanja. Najvažnije pretpostavke ostvarenju ovakvog Programa rada i upravljanja Hrvatskom radiotelevizijom do 2017. stabilno su europsko, nacionalno ekonomsko i socijalno okruženje, stabilno i dosljedno primjenjivanje od strane svih društvenih dionika, nacionalnih regulatornih i normativnih odredbi Zakona o HRT-u (2010/2012), te osiguranje stabilnog javnog i neovisnog financiranja javne djelatnosti putem Ugovora HRT-a s Vladom Republike Hrvatske.

Društveno-politički kontekst transformacije

Model javne televizije (MJT) nacionalno je struktuiran model formiran početkom dvadesetog stoljeća s ciljem prezentiranja i prenošenja najviše razine ljudskog znanja koja će demokratski predstavljati ujedinjeni glas nacije.¹⁶ Kada govorimo o društveno-političkom kontekstu u kojemu je nastajala državna televizija, odnosno RTV Zagreb, Šalković kaže kako je televizija sagledavana kao snažno sredstvo propagande, kao vodilja koja će javno mnijenje usmjeravati prema ciljevima koje će diktirati vodstvo komunističke partije. Naravno, takva percepcija televizije znakovita je za sve zemlje bivšeg istočnog bloka. Ranije smo u tekstu naveli kako je RTV Zagreb, kao servis, bio napredniji od ostalih televizija u regiji pa i unatoč velikom utjecaju državnog aparata na samu uređivačku politiku ipak je dio zakonodavnog okvira bio usklađen s Eurovizijskim standardima. Tako Šalković navodi primjere poput “prava na slobodno iskazivanje mišljenja kroz medije” (implementirano 1963.), te “prava na demanti i korekciju” (implementirano 1980.), što je izazvalo veliku senzaciju u ono vrijeme. “Gledano iz perspektive konceptualizacije programa, Zagrebačka televizija zaista je obzirno pokušala kreirati

¹⁶ Usp. Hrvoje Šalković, “Hrvatska televizija u transformaciji prema modelu javne televizije – iluzija ili realnost”, <http://www.mediaaresearch.cro.net/clanak.aspx?l=hr&id=59> (27. veljače 2014.)

program u skladu s načelima modela javne televizije. Međutim, zbog permanentnog nadzora partijskog vrha, koji je cenzorske škarice čvrsto držao u svojim rukama, Zagrebačka televizija, dijeleći sudbinu svih zemalja socijalističke orijentacije, na grub je način izgurana s puta koji je vodio k strukturiranju u skladu s načelima javne televizije.”¹⁷ Prijelaz iz jednog sustava u drugi počeo se događati krajem 80-ih godina prošloga stoljeća i tada je, prema mišljenju Marije Nemčić, postojalo puno više demokracije i slobode nego 90-ih godina. Smatra kako je razlog tome bio upravo političko previranje i prelazak iz socijalizma u demokraciju kada su se “vlasnici” televizije borili za politički opstanak, a televizija se tada mogla posvetiti samo novinarstvu. HRT je 90-ih godina bio državna televizija i bio je, kolokvijalno govoreći, “glasnogovorništvo ondašnje Vlade ili Predsjednika” – “upravljalo se naravno i sa Pantovčaka, sigurno da je bilo toga, no mislim da je opet nastao jedan drugi problem koji je meni gori od same cenzure a to je autocenzura. Mislim da je tu došlo do većeg problema, stavljajući određene novinare u ovisnost određenih centara moći, što je bilo puno gore nego što je javna cenzura. Autocenzura je uvijek opasnija, jer za ovu javnu znate gdje će uprijeti prstom. Nakon razdoblja rata, država se ponovno počinje formirati sve jače i jače, a politički moćnici tako postaju sve svjesniji i svjesniji utjecaja medija stoga i pritisak postaje sve veći i veći”. Godine 2000., s novim političkim promjenama i dolaskom nove političke struje, čini se kako se politički utjecaj na javni medij ne isplati. Naime, prema mišljenju Marije Nemčić, državni je aparat osvijestio da je vladajuća struktura iz 90-ih godina izgubila izbore upravo zato što je prevršila svaku mjeru s pritiscima na državnu televiziju i tako je, vjeruje, započela jedna u nizu transformacija Hrvatske radiotelevizije. “U tom razdoblju zapravo se počinje stvarati javni servis, vrlo brzo on se zapravo transformira, ne mislim u smislu novinarstva nego zakonski, a upravo je taj Zakon iz 2000/01. omogućio tu transformaciju.” “Demokratska svijest u Hrvatskoj je stagnirala. Takvo teško stanje duha zrcalilo se na i na televizijskim ekranima. Posljedice se, nažalost, osjećaju čak i danas, deset godina nakon kraha komunističkog političkog uređenja. Desetljeća u kojima je gledatelj bio vođen, desetljeća u kojima je u njemu ubijan plam kritičkog razmišljanja, načinio je od njega objekt političkih manipulacija, objekt kojemu će se, uz prilično slične metode, plasirati razni politički predznaci.”¹⁸ Javni medijski servis je medij koji je stvoren od svojih korisnika, slušatelja i gledatelja, i koji kontrolira i koji služi prvenstveno njima, stoga Šalković smatra kako je za prevelik utjecaj politike na HRT krivo i gledateljstvo kojemu je sustavno uništavano i kritičko promišljanje te nedovoljno iskazivanje vlastitoga mišljenja. Iluzorno je zanositi se da će ikada i negdje postojati mediji koji njihovi vlasnici neće nadzirati ili kontrolirati – bez obzira na to je li riječ o javnom mediju ili je riječ o komercijalnom mediju. Vlasnik uvijek postoji, ali javni je servis onaj koji mora zadovoljiti standarde struke. Danas su pritisci puno veći, a odnose se na financijske pritiske više nego na političke. Nemčić, u tom smislu naglašava: “Država je vlasnik HRT-a, koja to provodi kroz Sabor stoga je logično da Sabor i Vlada imaju pravo ne utjecati nego imaju pravo tražiti podatke, imaju pravo reći čime su zadovoljni a čime ne – a mi za to moramo imati argumente

¹⁷ Usp. Hrvoje Šalković, “Hrvatska televizija u transformaciji prema modelu javne televizije – iluzija ili realnost”, <http://www.mediaresearch.cro.net/clanak.aspx?l=hr&id=59> (27. veljače 2014.)

¹⁸ Isto.

i moramo biti dosljedni! Danas, ako želite javni medij dovesti u ovisnu situaciju, onda to radite financijski. Pojavi se jednostavna priča o pristojbama, porezima i zapravo se dovodite u situaciju da vučete priču o restrukturiranju godinama, a zapravo u pozadini svega toga može/ne mora ali uvijek postoji nešto što vam je nad glavom – to se zove financijski dio. Mislim da danas svatko može utjecati na bilo koji medij. Više se ništa ne može zaustaviti, prema tome najgore je u pokušaju zaustavljanja.” Budućnost javnih radiotelevizija nije blistava, i to se posljednjih deset godina zna. Prolaze samo one koje su se prilagodile trenutku. Javne televizije koje su doživjele transformaciju, ponudile su nešto drugo, drukčije, novo, i više. Danas javni servisi ne mogu opstati ako nemaju specijalizirane kanale čime su orijentirani samo jednom određenom profilu publike. Na taj se način javni medijski servisi razlikuju i postaju prepoznatljiviji. Riječima Marije Nemčić: “Ovaj svijet liberalnog kapitalizma je nesklon javnim radiotelevizijama u EU, sastav Europske komisije je takav da smatra kako je to skoro pa bespotrebno, potezi su vrlo čudni u različitim zemljama i ako su to trendovi onda oni nisu dobri.”

Zaključak

Kao što tvrdi teoretičar medija Rade Veljanovski: “Nužni uvjeti za uspješan rad javnog servisa su politička i ekonomska neovisnost, stabilan izvor financijskih sredstava koji će omogućiti proizvodnju programa u javnom interesu, te nezaobilazan javni nadzor.”¹⁹ Smatramo kako je u potpunosti razvijeni i zreli javni servis u neraskidivoj vezi i stalnom suodnosu s aktivnim civilnim inicijativama. Također, vidimo vođenje diskusije na svim razinama o postojanju i svrsi ovakvih servisa vrlo važnim. Naime, kako se demokracija mora braniti, tako se i stalno potvrđivanje, definiranje i utvrđivanje svrhe javnog servisa mora misaono zaokruživati i poticati. Dalje, treba poticati povjerenje u javnu regulaciju emitiranja u službi javnog interesa i prihvaćanje te regulacije nastanka i njegovanje neovisnog novinarskog profesionalizma utemeljenog na pojmu javne službe. Završni je moment ovog rada tvrdnja da je uloga javnog servisa od presudne važnosti u kontekstu neoliberalnog kapitalizma koji u najvećoj mjeri nameće dinamiku medijskih reprezentacija. Prije svega uloga javnog servisa ogleda se u dvama elementima, njegova neovisnosti i posebnosti u odnosu na političke i komercijalne inpute oblikovanja medijske politike. Ukoliko se u što većoj mjeri zadrže suštinske, temeljne vrijednosti na kojima počiva ideja javnog servisa, društvena i kulturna važnost ovog tipa medija zasigurno će pridonijeti bolje informiranom društvu, i na kraju i puno bolje usmjerenom pojedincu.

LITERATURA

- Bogner-Šaban, Antonija, “Panorama televizijske kritike”, *Vijenac*, br. 486 (2012).
 Car, Viktorija, “Konvergirani javni medijski servis”, *Politička misao*, br. 2, 44 (2007), str. 113-127.
 Novak, Božidar (ur.), *Leksikon radija i televizije: izdanje u povodu osamdesete godišnjice Hrvatskog radija i pedesete godišnjice Hrvatske televizije*, Zagreb: Masmedia, 2006.
 Perišin, Tena, *Televizijske vijesti*, Zagreb: Naklada medijska istraživanja, 2010.

¹⁹ Rade Veljanovski, *Javni RTV servis u službi građana*, Beograd: Clio, 2005.

- Popovac, Josip, “Tematsko obraćanje, Sarajevo, 14. studenoga 2011. godine”, http://www.rcc.int/files/user/docs/JP_speech_141111_hr.pdf (27. veljače 2014.)
- Radman, Goran, “Prijedlog programa rada i upravljanja hrvatskom radiotelevizijom 2012-2017”, www.sabor.hr/lgs.axd?t=16&id=22129 (27. veljače 2014.)
- Ruk, Ričard, *Evropski mediji u digitalnom dobu*, Beograd: Clio, 2011.
- Šalković, Hrvoje, “Hrvatska televizija u transformaciji prema modelu javne televizije – iluzija ili realnost?”, <http://www.mediaresearch.cro.net/clanak.aspx?l=hr&id=59> (27. veljače. 2014.)
- Veljanovski, Rade, *Javni rtv servis u službi građana*, Beograd: Clio, 2005.
- Vončina, Nikola, *TV osvaja Hrvatsku: prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj III: (1954-1958)*, Zagreb: Hrvatski radio, 1999.
- Vončina, Nikola, *RTV Zagreb: 1959–1964: prilozi za povijest radija u Hrvatskoj IV*, Zagreb: Hrvatski radio, 2001.

IDENTITY OF PUBLIC SERVICES IN THE RTV ZAGREB TILL HRT

Abstract

The paper presents the transformation problem of a state television into public service, defining and analyzing the development through history, as well as describing the current situation. The paper raises a question whether and to what extent Croatian media have turned into a public service as it is prescribed in the official documents. The conducted research deals with Croatian media context, like the beginning of media scene in Croatia and ex-Yugoslavia, focusing on the moment when the media changed and how it managed to anticipate the coming trends and circumstances of public service development. We have also closely analyzed the whole European experience, dealing with the same problem. All important documents dealing with the topic were studied and using interview method, we have asked the people who were involved in the transformation process at the same time, but also, the current situation of media transformation into public service was observed. The conducted research provides an in depth look how the state television got transformed into public service media, but taking in the consideration certain specific conditions which have prevented the completion of the transformation. The part of this paper deals with the detection of the potential transformation elements which are not included in the paper.

Keywords: media theory, media regulations, public service, transformation of state service, history survey, interview

dr. sc. Zvezdana Penava Brekalo,

dr. sc. Ivana Marčinko,

Filozofski fakultet

Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

AUTONOMIJA KAO DETERMINANTA USPJEŠNOG AUTOMARKETINGA

Izvorni znanstveni rad

UDK: 658.8.013(063)

159.9:65.01(063)

Poznavanje motivacijskih aspekata ljudskog ponašanja neophodno je za razumijevanje zašto su neki ljudi u odnosu na druge uspješniji u automarketingu, odnosno ostvarenju svojih ciljeva. Teorija samoodređenja upućuje da se razlike među ljudima u napredovanju i ostvarenju ciljeva te posljedično i dobiti koja se veže uz ciljeve može pripisati individualnim razlikama u autonomnoj i kontrolirajućoj motivaciji. U radu će se objasniti konceptualne razlike između autonomne i kontrolirajuće motivacije kao i to kako i na koje sve aspekte prema cilju usmjerenog ponašanja ti različiti motivacijski oblici djeluju. Prikazat će se da je autonomija neophodna za uspješan automarketing. Osvrnut ćemo se na istraživanja koja ukazuju da su autonomno regulirana ponašanja za razliku od kontrolirajućih povezana s većom predanošću, napredovanjem i ostvarenjem željenog cilja. Pokazat će se i to da je autonomija povezana s većim zadovoljstvom vezanim uz nastojanja da se ostvari cilj kao i sa stupnjem dobiti u točki ostvarenja cilja.

Ključne riječi: automarketing, motivacija, autonomna motivacija, kontrolirajuća motivacija, cilju usmjerena ponašanja

Uvod

Automarketing se u smislu krajnje primjene osobnog marketinga može opisati kao vrlo slojeviti proces koji se odvija na finoj liniji između marketinga kao ekonomske znanosti i motivacijskih procesa koje proučava psihologija, a koji osobu vode prema samoaktualizaciji. Pojam automarketing odnosi se na sve ono što osoba čini da bi došla do svog zacrtanog cilja ili pak rješenja nekog osobnog problema u "dogovoru sa samim sobom". Prema Abrahamu Maslowu,¹ tvorcu hijerarhije potreba/motiva i njegovoj teoriji ličnosti, samoaktualizacija predstavlja određeno psihičko stanje pojedinca koje on treba postići u svom razvoju. Prema tome, to je najviši cilj koji pokreće čovjeka i kojemu čovjek po svojoj naravi teži. Točnije rečeno, samoaktualizacija je proces stalne aktualizacije potencijala, kapaciteta i talenta, a što se manifestira u spoznaji i prihvaćanju vlastite intrinzične prirode pojedinca. Stoga bi se Maslowljeva teorija ličnosti mogla nazvati i teorija o samoaktualizaciji, čiji temelj čini teorija potreba, koja pak na potrebe i njihovo zadovoljenje gleda kao na način

¹ Usp. Ratus, A. Spence, *Temelji psihologije*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2000, str. 382.

dolaženja do samoaktualizacije. Ciljevi su vrlo bitni u životu osobe jer oni predstavljaju vrijednosti koje su operacionalno definirane, a njihovo zadovoljenje služi kao nagrada, te samim time život dobiva na značenju i smislu. Zbog toga je vrlo bitno proučavati potrebe pojedinca, koje ga tjeraju na rast. Stanja su zadovoljstva trenutačna, jer zadovoljenje jednog cilja (prema Maslowu ciljnog stanja) dovodi do potrebe za zadovoljenjem nekog drugog (a ne do homeostaze,² kao u slučaju potreba nedostatka ili deficijencije, tzv. nižih potreba). Na taj način postoji konstantna dinamika ispunjenja želja i postizanja ciljeva pri čemu se uočava red i pravilnost u samom procesu koji se u psihologiji naziva motivacijski ciklus ponašanja. U početku ciklusa nastaje potreba koju prati određeni motiv, a on potiče instrumentalno ponašanje³ koje prešavši eventualne barijere vodi postizanju cilja. No postignuti cilj samo neko vrijeme zatamljuje potrebu, jer se obično ubrzo javlja nova, viša potreba, te se motivacijski ciklus ponašanja ponavlja.⁴

Potrebe su hijerarhijski svrstane u pet razina. U osnovi te hijerarhije nalaze se najprioritetnije potrebe, koje trebaju biti ispunjene (tj. osnovne fiziološke potrebe, potrebe za sigurnošću i potrebe za pripadanjem i ljubavlju). Tek nakon ispunjenja tih potreba može se prijeći na zadovoljavanje potreba na sljedećim, višim razinama (potrebe za samopoštovanjem i potrebe za samoaktualizacijom). Ova hijerarhijska organizacija potreba jest svojstvena ljudskoj rasi i vrijedi za sve ljude, s tim da su ljudi to sličniji u potrebama što su one niže na hijerarhijskoj ljestvici. Potrebe više razine individualiziranije su, odnosno razlike u načinu zadovoljavanja tih potreba među pojedinim osobama znatno su uočljivije. Potreba za samoaktualizacijom nalazi se na vrhu hijerarhije potreba, pa kad su zadovoljene, to znači da je osoba postigla maksimum koji joj je omogućen. Kako ne postoji točno određenje tog maksimuma, ne može se ni znati je li neka osoba potpuno ili u kojoj mjeri samoaktualizirana, te se može govoriti samo o težnji k samoaktualizaciji, a tu se ljudi najviše razlikuju jer se svatko samoaktualizira u skladu s vlastitim sposobnostima i talentima, a pri tome osoba mora biti iskrena prema sebi jer će ju to dovesti na pravi put samoostvarenja.⁵ Humanistička psihologija općenito naglašava da je ljudska priroda stvaralačka, univerzalna, no ona se može očitovati jedino ako postoji podrška okoline za njezinu ekspanziju. Ukoliko to nije slučaj, osoba postaje žrtva društva i potrebna joj je snaga da se bori protiv svih ograničenja, te preuzme punu odgovornost za ostvarivanje vlastitih potencijala. Ovdje je važno istaknuti da uspjeh u svladavanju ovih ograničenja leži i u karakteristikama same osobe, te se na taj način mogu objasniti interindividualne razlike u stupnju samoaktualizacije.

² Homeostaza je održavanje stalnih uvjeta u unutrašnjoj okolini u organizmu koji su neophodni za normalan rad tjelesnih stanica. Ovaj je pojam uveo američki fiziolog W. B. Cannon koji je smatrao da svako odstupanje neke fiziološke varijable od optimuma koji omogućuje skladno funkcioniranje tjelesnih sustava, aktivira procese u organizmu koji će omogućiti vraćanje na tu optimalnu vrijednost. Primjerice, u slučaju manjka vode u organizmu, hipofiza počinje lučiti antidiuretski hormon koji dovodi do reapsorpcije dijela vode iz bubrega u krvotok. (Usp. Boris Petz (ur.), *Psihologijski rječnik*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005, str. 160).

³ "Instrumentalno ponašanje je svako djelovanje koje služi za postizanje nekog cilja, odnosno svako čovjekovo ponašanje osim nesvjesnih i refleksnih reakcija." (Boris Petz (ur.), *Psihologijski rječnik*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005, str. 160).

⁴ Usp. Boris Petz (ur.), *Psihologijski rječnik*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005, str. 277.

⁵ Usp. Ante Fulgosi, *Psihologija ličnosti: teorije i istraživanja*, Zagreb: Školska knjiga, 1997, str. 184.

Analizirajući sve gore navedeno, moguće je izlučiti sljedeću definiciju: automarketing jest kontinuirani i vrlo dinamični ciklički proces koji neka osoba provodi tijekom cijelog svog života s težnjom k samoaktualizaciji. Šire gledano, s filozofskog gledišta, moglo bi se ustvrditi da je automarketing kao takav cjeloživotni proces ostvarivanja smisla života čovjeka kao univerzalnog, kreativnog bića. “Pri tom bi moglo biti najvažnije to što može *sam učiti* iz uspjeha ili neuspjeha svoga situacijski otvorenog načina postupanja. Ima sposobnost *aktualne samokorekture* svojih činova. I čim ta sposobnost samopromjene postane *svjesnom*, a sama ta svijest *aktivnim momentom* samoupravljanja, potencira se situacijska otvorenost bića koje organizira samo sebe. To se potom očituje i terminološki: sa sposobnošću *samokorekture pomoću vlastita znanja od ponašanja nastaje djelovanje*.”⁶ Automarketing, u najužem smislu, podrazumijeva svako ono djelovanje/aktivnost osobe koja teži k samoaktualizaciji, te spoznavši svoju potrebu, određuje svoj cilj poštujući željeno/ciljno stanje i u razmjenskom odnosu “staro za novo” stanje, putem promjene sebe same, tj. samopromjene, uz optimalni utrošak vlastite energije/rada/napora i najbolju strategiju, zadovoljava ishodišnu potrebu i postiže željeno/ciljno stanje, tj. ostvaruje napredak u težnji k samoaktualizaciji. Automarketing je proces osobnog rasta, odnosno slijed postupaka kojima osoba provodi samopromjenu, pri čemu je ishodišna točka neka potreba koju je osoba spoznala, a završnica procesa očituje se u ostvarenju željenog/ciljnog stanja tj. u postizanju osjećaja postignuća i zadovoljstva, te osjećaju napretka u odnosu na ishodišno stanje.

Proces automarketinga

Automarketing kao svaki marketinški proces ima svoje etape koje se logično nadovezuju kako slijedi: 1. samoanaliza, tj. analiza postojećeg stanja; 2. spoznaja problema; 3. definiranje cilja; odabir najboljih metoda za rješavanje problema/postizanje cilja; 4. planiranje potrebnih napora, troškova i aktivnosti; 5. primjena metode za rješavanja problema; 6. samoevaluacija; 7. samokorektura.

Samoanaliza predstavlja analizu vlastitog sadašnjeg stanja i daje odgovor na pitanje što je to što osobu u danom trenutku pokreće na aktivnost, kakvo je to stanje nezadovoljstva, ili koji su to razlozi odnosno motivi i što se treba učiniti kako bi se to stanje promijenilo u stanje zadovoljstva. Spoznaja problema⁷ ili potrebe nastaje kad osoba uoči značajnu razliku između stvarnog stanja (tj. trenutačne situacije) i željenog stanja (situacije u kojoj se osoba želi naći). Što je ta razlika veća od prihvatljive razlike, javlja se potreba. Čimbenici koji uvjetuju osviještenost problema nezadovoljstvo su postojećim stanjem osobe, težnja osobe za nečim novim, drukčijim. Definiranje cilja faza je u kojoj se određuju krajnje točke prema kojima osoba usmjerava svoje aktivnosti, to su tzv. odredišne točke do kojih osoba želi doći. Pri definiranju cilja treba voditi računa da cilj mora biti mjerljiv, ostvariv i realan. Odabir najbolje metode za rješavanje problema/postizanje željenog stanja počinje skupljanjem informacija o ponuđenim rješenjima u okružju. Odabravši najbolju metodu, osoba mora pristupiti pomnom planiranju kako vremena tako i financijskih i drugih napora koji su potrebni kako bi se ostvario zadani cilj. Nakon dobro definiranog plana

⁶ Volker Gerhardt, *Selbstbestimmung: Das Prinzip der Individualität*, Stuttgart: Verlag Philipp Reclam jun, 1999, str. 130.

⁷ Usp. Tanja Kesić, *Ponašanje potrošača*, Zagreb: ADECO, 1999, str. 272-274.

treba pristupiti primjeni odabrane metode rješavanja problema i sustavno ju provoditi za utvrđeno razdoblje. Velike su interindividualne razlike u primjeni plana, koje se prije svega očituju u intenzitetu motivacije te samosvjesnosti i samopouzdanju osobe koja provodi automarketing. Samoevaluacija ili samovrednovanje jest proces, s jedne strane, koji se odvija u osnovi svake od etapa automarketinga jer je prisutno automatsko ocjenjivanje i provjeravanje svakog koraka koji osoba poduzima. S druge strane, samoevaluacija jest etapa u kojoj osoba na osnovu jasno definiranog i mjerivo iskazanog cilja provjerava rezultate primjene najbolje metode rješavanja problema nakon nekog vremenskog razdoblja. Ako je cilj postignut, znači da je osoba ostvarila željeno/ciljno stanje i nastupa trenutačno stanje zadovoljstva i osjećaj postignuća, a to je samo po sebi nagrada. Samokorektura jest logičan nastavak samoevaluacije i osoba ju poduzima ukoliko cilj nije ostvaren u zadanom roku. Samokorektura podrazumijeva izmjenu ili prilagodbu kako zadanog cilja tako i eventualne metode za rješavanje problema kako bi se što prije ostvarilo željeno stanje.

Čimbenici automarketinga

U studijama američkih psihologa koji se prije svega bave proučavanjem uspjeha u životu čovjeka i pitanjima zašto su neki ljudi uspješniji od drugih i kako to da neki ljudi uspijevaju bolje od drugih u postavljanju i ostvarivanju osobnih ciljeva, odnosno automarketinga, nailazi se na nekoliko izdvojenih čimbenika uspješnog automarketinga, a to su optimizam, kao temeljni životni stav pozitivnog predznaka, potom osobni *image*, samopoštovanje, samoučinkovitost, samopouzdanje i težnja za postignućem, a za potrebe ovog rada u daljnjem tekstu poseban naglasak stavljen je na autonomiju kao determinantu uspjehnosti automarketinga.

Optimizam (franc. *Optimisme*, prema lat. *optimus*: najbolji) podrazumijeva opće stajalište (svjetonazor) koje osoba stječe u procesu socijalizacije koje označava pretežno pozitivno procjenjivanje sebe (svojih osobina i sposobnosti) i/ili različitih životnih situacija i njihovih ishoda. Optimističko stajalište predstavlja i relativno trajno obilježje ličnosti, dakle, to je osnovni životni stav koji se manifestira kroz težnju čovjeka da u svemu vidi uglavnom dobre, tj. pozitivne strane i očekuje pozitivne ishode.

Prema McCaffreyju postoje opće vještine u postizanju velikih ciljeva: "Uspješni ljudi rade više i dobro poznaju svoj rad, ali oni koji imaju dobru projekciju osobnog imagea u smislu osobnog životnog cilja, postižu puno više od onih koji je nemaju. Neki to nazivaju pozitivni mentalni stav, ali to je više od toga. To je sposobnost unutarnje vizije koja osobi dopušta vlastitu projekciju u budućnosti u kojoj se vidi kao uspješna osoba sada."⁸ Osobe koje imaju slabo razvijen osobni *image* često u životu ne iskoriste u cijelosti svoje talente. Osobe koje pak imaju dobar osobni *image* spremnije su i voljne preuzeti rizike koje vide kao sredstvo boljeg napredovanja u životu.

Samopoštovanje⁹ predstavlja sklonost prema procjenjivanju samoga sebe i prihvaćanju samoga sebe i svojih osobnih vrijednosti i kompetencija. To je stupanj ocjene koliko neka osoba voli samu sebe i koliko se pozitivno vidi u vlastitim očima. Sa-

⁸ Anonimous, *Power of self-image psychology*, Burlington: The American Salesman, 1996, str. 34.

⁹ Usp. William Umiker, *Optimism, self-image, and self-esteem*, Gaithersburg: The Health Care Supervisor, 1993, str. 18-20.

mopoštovanje nije urođeno nego se stječe u okviru obitelji, odnosno pod utjecajem bliskih osoba kao što su roditelji, a kasnije pod utjecajem važnih osoba u okruženju u kojem osoba živi. Samopoštovanje se temelji na integritetu osobe, na etičkim i moralnim standardima, te na prihvaćenosti osobe u krugu obitelji, kolega i prijatelja te drugih društvenih grupa.

Samoučinkovitost ili samodjelotvornost¹⁰ termin je kojim se označava procjena vlastitih sposobnosti za uspješno obavljanje različitih zadataka ili oblika ponašanja. Bandura u svojoj socijalno-kognitivnoj teoriji tvrdi da uvjerenje o samoučinkovitosti znatno utječe na odluke koje osobe donose, ciljeve koje si postavljaju i radnje koje poduzimaju. On smatra da se ljudsko ponašanje može bolje predviđati na osnovi uvjerenja koje osoba ima o vlastitim sposobnostima, tj. o samoučinkovitosti, nego na osnovi stvarnih sposobnosti, jer upravo ta uvjerenja određuju što će osoba učiniti/ostvariti sa znanjima i vještinama koje posjeduje. Samopouzdanje ili samouvjerenost¹¹ ugodan je osjećaj sposobnosti ostvarivanja ciljeva koji nekoj osobi omogućava da ima pozitivno i realistično viđenje sebe same i situacija u kojima se nalazi oslanjajući se pri tome isključivo na vlastite sposobnosti i procjene. Samouvjereni ljudi vjeruju u svoje sposobnosti, posjeduju opći osjećaj kontrole nad svojim ciljevima i životom, i duboko vjeruju da su, u granicama svojih mogućnosti, u stanju ostvariti ono što žele i što od sebe očekuju. Njihova su očekivanja realistična, no ukoliko i ne ostvare zacrtane ciljeve, oni nastavljaju njegovati pozitivan stav i prihvaćaju svoju osobnost.

Psiholozi opisuju težnju za postignućem¹² kao tendenciju ili želju za svladavanjem prepreka i nametanjem volje kao i nastojanje da se postigne nešto što je inače teško, i to što je brže moguće.¹³ Težnja za postignućem vrsta je socijalnog motiva koja se manifestira u težnji k uspjehu i ostvarenju visokih standarda dostignuća, u težnji za postizanjem ciljeva koji su teže dostupni i čije postizanje dovodi do isticanja pred drugima. Napori koji se ulažu kako bi se ostvarili vrijedni ciljevi popraćeni su snažnim doživljajem uspjeha. Osobe s visokom potrebom za postignućem ustrajnije su, rade napornije, a spremni su i preuzeti umjereni rizik. McClelland¹⁴ je postavio teoriju o postignuću koja kaže da su ljudi u sličnim situacijama skloni činiti ono za što su već prije bili nagrađivani. Ljudi s visokom potrebom za postignućem potječu iz obitelji u kojima se zalaganje nagrađivalo. Mladi ljudi s visokom potrebom za postignućem često podvlače da su njihovi roditelji bili relativno emocionalno hladne osobe te da su više pozornosti davali samoj važnosti postignuća od samog druženja s djecom.

¹⁰ Samoučinkovitost (eng. *self-efficacy*) je kao pojam uveo Albert Bandura 70-ih godina prošlog stoljeća u svojoj teoriji socijalno uvjetovanog učenja.

¹¹ Usp. Nathaniel Branden, *Honoring the Self: Self-Esteem and Personal Transformation*, Los Angeles: J. P. Tancher, Inc., 1985, str. 4.

¹² "Postignuće se sastoji od usvojenih standarda koji predstavljaju razinu željenog osobnog dostignuća onoga što osoba smatra vrijednim." (Boris Petz (ur.), *Psihologijski rječnik*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005, str. 276).

¹³ Ovom potrebom najviše se bavio Henry Murray, vojni psiholog, koji je u tu svrhu konstruirao Test tematske apercepcije (TAT) u kojem razmjerno dvosmislene slike trebaju potaknuti osobu na pričanje o sadržajima karakterističnim za tu osobu. (Usp. Klaus Warner Schale i Sherry Willis, *Psihologija odrasle dobi i starenja*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2001, str. 307).

¹⁴ Usp. John Arnold, *Work psychology*, Essex: Pearson Education Ltd., 2005, str. 316.

Atkinson¹⁵ oblikuje teoriju postignuća naglašavajući da spremnost na obavljanje nekog zadatka koji vodi prema postignuću ovisi o vjerojatnosti uspjeha, motivacijskoj vrijednosti uspjeha kao i o samoj potrebi za postignućem. Novitet u ovoj teoriji o postignuću jest sama motivacijska vrijednost uspjeha u odnosu na vanjske nagrade. Ova teorija smatra da je veća motivacijska vrijednost obavljanje neke teške aktivnosti kod koje postoji mala vjerojatnost uspjeha, nego u svladavanju nekog lakog zadatka gdje je velika vjerojatnost uspjeha. Drugim riječima, osoba s visokom potrebom za postignućem radije će odabrati teže zadatke jer će osjećaj postignuća nakon obavljenog zadatka biti veći. Osoba koja se boji neuspjeha, odabrat će aktivnost koja je tako lagana da se skoro nikako ne može dogoditi neuspjeh ili pak aktivnost koja je preteška tako da se neće morati sramiti ako doživi neuspjeh.

Motivacija

Teorija samoodređenja¹⁶ ukazuje da se pozitivni ishodi kao što je napredovanje i ostvarenje ciljeva te razina dobrobiti koja se veže uz ostvarenje postavljenih ciljeva može objasniti kvalitetom, odnosno vrstom motivacije prije nego njezinom ukupnom razinom. Dakle, u okviru ove teorije motivacija nije jednoznačan koncept, u skladu s čim bi se određena aktivnost obrazložila nekom općom razinom motivacije, već se razlikuju dva oblika motivacije: *autonomni* i *kontrolirajući*, kojima se objašnjavaju individualne razlike u uspješnosti cilju usmjerenog ponašanja.

U okviru teorije samoodređenja pojam se *autonomije* već dva desetljeća koristi naizmjenično s pojmom samoodređenja ili samoregulacije. Ona predstavlja temelj autonomne motivacije. Autonomija doslovno znači "samo-vođen", odnosno, iskustvo je regulirano pojmom o sebi. Veći stupanj autonomije ukazuje na to da je ponašanje u skladu s osobnim vrijednostima, potrebama i ciljevima prije nego što odražava pritiske koji se, bilo nametnuti od osobe (različiti nagoni ili ego upletanja) ili izvana (socijalna pravila), doživljavaju kontrolirajućima i stranima.

Kontrolirana motivacija očituje se u dvama oblicima: eksterni i usvojeni. Visoko kontrolirana ponašanja *eksterno* su regulirana. Eksterno motivirana ponašanja u potpunosti su kontrolirana vanjskim čimbenicima, bilo opipljivim nagradama ili izbjegavanjem kazne. Samim tim, ovakva ponašanja uopće nisu autonomna. Ona se rijetko prenose ili su rijetko prisutna izvan okolnosti u kojima se javljaju, a čak i u takvim uvjetima nestaju neposredno nakon što se ukloni nagrada ili kazna.

Usvojena regulacija uključuje ekstrinzična ponašanja koja su, za razliku od eksterno reguliranih ponašanja, nešto više autonomna i integrirana, ali još uvijek kontrolirana. Kod ekstrinzične motivacije ponašanje je regulirano vanjskim čimbenicima, dok je kod usvojene regulacije osoba kontrolirana vlastitim pritiscima i očekivanjima. Ovaj oblik regulacije javlja se kada pojedinac prihvati eksternalna pravila, ali ih ne usvoji

¹⁵ Usp. John Atkinson, *An introduction to motivation*, Princeton, NJ: Van Nostrand, 1964, str. 21-32.

¹⁶ Usp. Edward Lewis Deci i Richard M. Ryan, *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*, New York: Plenum, 1985, str. 113-147.

kao vlastita. Usvojena pravila najčešće se manifestiraju u obliku ego uplitanja,¹⁷ visoke samosvijesti¹⁸ ili krivog tumačenja uzroka uspjeha ili neuspjeha¹⁹.

Autonomna motivacija isto se očituje dvama načinima: intrinzičnom i poistovjećenom motivacijom. *Poistovjećena motivacija* oblik je regulacije kod kojega osoba prepoznaje vrijednost određenog ponašanja. Za razliku od usvojene regulacije, ovdje ljudi pristupaju ponašanju bez osjećaja nametnutog pritiska ili kontrole. Na primjer, osoba će vježbati jer prepoznaje da je tjelovježba važna za zdravlje.

Intrinzično motivirana ponašanja klasični su primjer autonomne regulacije.²⁰ Intrinzična motivacija najbolje pokazuje da su ljudi prirodno proaktivni, rođeni s interesom za nove stvari koje žele usvojiti i uz koji se javlja osjećaj zadovoljstva, radosti i vitalnosti. Dakle, kada je osoba intrinzično motivirana, tada je aktivnost sama sebi svrhom, dok se kod manje autonomnih ponašanja interes za aktivnost veže uz željene posljedice ponašanja, najčešće uz nagrade ili mogućnost izbjegavanja kazne.

Odnos autonomije i cilju usmjerenog ponašanja

Imajući u vidu da autonomija objedinjuje osjećaj potrebe, želje te mogućnosti izbora vlastitog ponašanja u svrhu realizacije osobnih potencijala, nameće se kako ona predstavlja nezaobilazan aspekt automarketinga. Kako bismo približili njezine efekte, sjetimo se koliko smo često u životu donijeli novogodišnju odluku, ali i našeg početnog entuzijazma vezanog uz nju. Iako ovakve odluke imaju veću vrijednost nego drugi, svakodnevni ciljevi²¹ nerijetko se događa da već nakon nekoliko tjedana pa čak i dana, odustajemo od njih. Međutim, kada se odluke donose zbog autonomnih razloga, tada ljudi bivaju dosljedni toj odluci znatno duže.²² Pokazalo se i to da su varijacije u autonomiji povezane sa spremnošću započinjanja rada na nekom cilju.²³ Također, kada se ljudi osjećaju autonomnima, češće izvještavaju o interesu za određenu aktivnost te imaju

¹⁷ Usp. Richard M. Ryan, "Control and information in the intrapersonal sphere: an extension of cognitive evaluation theory", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 43, (1982), str. 450-461.

¹⁸ Usp. Robert W. Plant i Richard M. Ryan, "Intrinsic motivation and the effects of self-consciousness, self-awareness and ego-involvement: an investigation of internally controlling styles", *Journal of Personality*, br. 53, 3 (1985), str. 435-449.

¹⁹ Usp. Julius Kuhl i Miguel Kazen, "Self-discrimination and memory: state orientation and false self-ascription of assigned activities", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 66, (1994), str. 1103-1115.

²⁰ Usp. Edward Lewis Deci, "Effects of externally mediated rewards on intrinsic motivation", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 18, 1 (1971), str. 105-115.

²¹ Usp. Richard Koestner, Natasha Lekes, Theodore A. Powers i Emanuel Chicoine, "Attaining personal goals: self-concordance plus implementation intentions equal success", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 83, (2002), str. 231-244.

²² Usp. Richard Koestner, "Reaching one's personal goals: a motivational perspective focused on autonomy", *Canadian Psychology*, br. 49, 1 (2008), str. 60-67.

²³ Usp. Gaynor Parfitt, Elaine A. Rose i William M. Burgess, "The psychological and physiological responses of sedentary individuals to prescribed and preferred intensity exercise", *British Journal of Health Psychology*, br. 11, (2006), str. 39-53.

visoko samopouzdanje da će zadatak dobro odraditi.²⁴ Black i Deci²⁵ ispitivali su odnos motivacije i izvedbe u studenata koji su pohađali izborni kolegij iz kemije pri čemu su uspoređivali one koji su izabrali taj predmet iz autonomnih s onima koji su ga pohađali zbog kontrolirajućih razloga. Autonomno motivirani studenti imali su veću kompetenciju, interes i manji stupanj tjeskobe tijekom semestra. Ujedno su bili manje usmjereni na ocjene, a i manje ih je odustalo od tog kolegija.

Odnos autonomnosti cilja i ostvarenja cilja

Jedan je od boljih načina da se prikaže uloga autonomije u automarketingu na način kako varijacije u stupnju autonomnosti cilja pridonose napredovanju i njegovu ostvarenju. U kontekstu ispitivanja ovih odnosa Sheldon i Elliot²⁶ uvode pojam *samosuglasnosti* pod kojim podrazumijevaju ponašanje koje je sukladno potrebama i željama pojedinca dok se samosuglasnost cilja odnosi na stupanj u kojem izabrani cilj odražava njegove vrijednosti i interese. S fenomenološkog stajališta, samosuglasnost obuhvaća osjećaj posjedovanja (ili neposjedovanja) cilja kojeg je osoba izabrala. Ciljeve niske samosuglasnosti prati osjećaj da se na njima mora raditi ili da se moraju ostvariti. Duboko u sebi, osoba ne vjeruje u njih i ne vidi njihovu pravu svrhu te ju prati subjektivni osjećaj kontrole.²⁷

Sheldon i suradnici proveli su niz ispitivanja kojima su pokazali kako suglasnost cilja pridonosi njegovu ostvarenju, dok ciljevi koji se doživljavaju kontrolirajućima nisu povezani s ostvarenjem.²⁸ Jedan način interpretacije pozitivnog utjecaja samosuglasnosti cilja na njegovo ostvarenje veže se uz to da autonomija pozitivno djeluje na implementaciju koraka koji vode k realizaciji cilja. Osobe s autonomnim ciljevima češće si postavljaju pitanja: “Na čemu ću prvo početi raditi?” ili “Kako ću najbrže odraditi ovaj dio?” i pronalaze odgovor na njih.²⁹

²⁴ Usp. Romin Tafarodi, Alan Milne i Alyson J. Smith, “The confidence of choice: evidence for an augmentation effects on self-perceived performance”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, br. 25, (1999), str. 1405-1416.

²⁵ Usp. Aaron E. Black i Edward Lewis Deci, “The effects of instructors ‘autonomy support and students’ autonomous motivation on learning organic chemistry. A self-determination theory perspective”, *Science Education*, br. 84, (2000), str. 740-756.

²⁶ Usp. Kennon M. Sheldon i Andrew J. Elliot, “Goal striving, need satisfaction and longitudinal well-being: the self-concordance model”, *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 76, 3 (1999), str. 482-497.

²⁷ Usp. Edward Lewis Deci i Richard M. Ryan, “Motivational approach to self: integration in personality”, *Nebraska symposium on motivation: Vol. 38. Perspectives on motivation*, (ur. Richard Dienstbier), Lincoln: University of Nebraska Press, 1991, str. 237-288.

²⁸ Usp. Kennon M. Sheldon i Andrew J. Elliot, “Not all personal goals are personal: comparing autonomous and controlled reasons for goals as predictors of effort and attainment”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, br. 24, 5 (1998), str. 546-557; Kennon M. Sheldon, i Linda Houser-Marko, “Self-concordance, goal attainment and pursuit of happiness: can there be an upward spiral?”, *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 80, 1, (2001), str. 152-165; Kennon M. Sheldon i Tim Kasser, “Pursuing personal goals: skills enable progress but not all progress is beneficial”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, br. 24, 2 (1998), str. 1319-1331.

²⁹ Usp. Kennon M. Sheldon, Tim Kasser, Kendra Smith i Tamara Share, “Personal goals and psychological growth: testing and intervention to enhance goal attainment and personality integration”, *Journal of Personality*, br. 70, (2002), str. 5-31.

Drugi način na koji se utvrđene povezanosti tumače jest da ponašanja kojima se pokušavaju ostvariti samosuglasni ciljevi prati visoka razina energije dok ciljeve niske samosuglasnosti prati niska razina energije. Pretpostavlja se da je razlog niske energije kod ponašanja koja prate ciljeve niske samosuglasnosti prisutnost psiholoških konflikata. Osobe koje pokušavaju ostvariti cilj niske samosuglasnosti već kod prvih prepreka imaju sukob interesa: treba li ostati dosljedan pokušajima ostvarivanja cilja ili se prepuštiti anticipiranom olakšanju koje bi uslijedilo nakon odustajanja od takvog cilja.³⁰ U prilog ove pretpostavke govore ispitivanja Nixa, Ryana, Manly i Decia³¹ o odnosu autonomne i kontrolirajuće regulacije s vitalnosti, energijom koja se koristi u svrhu kontrole vlastitog "ja".³² Rezultati tih ispitivanja pokazuju da bilo kakva ponašanja koja nisu autonomna, iscrpljuju.

Odnos autonomije i samoaktualizacije

Autonomija ne samo da pozitivno utječe na ostvarenje cilja već pridonosi i samoaktualizaciji. Carver i Baird³³ utvrdili su da su autonomni razlozi za ostvarenjem bogatstva povezani sa samoaktualizacijom dok kontrolirani razlozi za ostvarenje istih ciljeva pridonose niskoj samoaktualizaciji. Neki radovi upućuju i na povezanost autonomije s dobrobiti. Pokazalo se kako autonomni ciljevi pridonose dobrobiti dok ju kontrolirajući ciljevi snižavaju ili nisu povezani s njom.³⁴ Sheldon i Kasser³⁵ ispitali su kako koherentnost i kongruentnost ciljeva utječe na integraciju ličnosti i dobrobit. *Koherentnost* su opisali kao usklađenost ciljeva na vertikalnoj razini (ciljevi niže razine usklađeni su i regulirani od ciljeva više razine), ali i na horizontalnoj razini (cilj pridonosi ostvarenju drugog cilja na istoj toj razini), dok je *kongruentnost* cilja opisana kao stupanj autonomnih razloga zbog kojih se cilj nastoji ostvariti. Nalazi su pokazali da visoka autonomnost cilja zauzima važnu ulogu u samoaktualizaciji organizma. Visoka kongruencija bila je pozitivno povezana sa svim upitnicima i dnevnim mjerama dobrobiti od čega je najbolje predviđala samopoštovanje i negativan afekt. Vertikalna koherentnost znatno je pridonijela drugim varijablama dobrobiti (pozitivnom afektu, samoaktualizaciji, vitalnosti, otvorenosti i empatiji), što se također obrazložilo većom autonomijom jer, kao što

³⁰ Usp. Charles S. Carver i Michael F. Scheier, "A control-process perspective on anxiety", *Anxiety, Stress & Coping*, br. 1, 1 (1988), str. 17-22.

³¹ Usp. Glen A. Nix, Richard M. Ryan, John B. Manly i Edward Lewis Deci, "Revitalization through self-regulation: the effects of autonomous and controlled motivation on happiness and vitality", *Journal of Experimental Social Psychology*, br. 35, (1999), str. 266-284.

³² Usp. Richard M. Ryan i Christina Frederick, "On energy, personality, and health: subjective vitality as a dynamic reflection of well-being", *Journal of Personality*, br. 65, 3 (1997), str. 529-565.

³³ Usp. Charles S. Carver i Eryn Baird, "The american dream revisited: is it what you want or why you want it that matters", *Psychological Science*, br. 9, 4 (1998), str. 289-292.

³⁴ Usp. Robert J. Vallerand, Sarah-Jeanne Salvy, Genevieve A. Mageau, Andrew J. Elliot, Pascale Denis, Frederic M. E. Grouzet i Celine B. Blanchard, "On the role of passion in performance", *Journal of Personality*, br. 75, (2007), str. 505-534.

³⁵ Usp. Kennon M. Sheldon i Tim Kasser, "Coherence and congruence: two aspects of personality integration", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 68, (1995), str. 531-543.

autori ukazuju, vertikalna koherentnost objedinjuje i koherentne i kongruentne aspekte integracije.

Kako bi objedinili sve dotadašnje spoznaje u jednu smislenu cjelinu te kako bi pokazali, kako autonomni ciljevi pridonose samoaktualizaciji Sheldon i Elliot³⁶ predlažu model samosuglasnosti kojim objašnjavaju način na koji pozitivna motivacija, u dugoročnom smislu, pridonosi pozitivnim ishodima. Model opisuje vremensku sekvenciju događaja koja počinje odabirom samosuglasnog cilja uz koji je prisutan visoki trud koji pridonosi napretku, a zatim i njegovu ostvarenju. Budući da su tijekom cijelog vremena zadovoljene potrebe, dolazi do dugoročno prisutnih pozitivnih promjena u dobrobiti.

Model samosuglasnosti potvrđuju dva istraživanja. U prvom od njih sudionici su na početku semestra imali zadatak navesti šest ciljeva koje će pokušati ostvariti tijekom semestra i uz koje je ispitana razina opće dobrobiti. Zatim su tijekom semestra u nekoliko navrata prikupljeni podatci o uloženom trudu, osjećaju napretka prema cilju te stupnju zadovoljenja potreba. Na kraju semestra drugi je put utvrđen stupanj dobrobiti, kako bi se utvrdile razlike u dobrobiti između dvaju mjerenja. Podatci su pokazali da su sudionici samosuglasnih ciljeva unijeli više truda u ostvarenje cilja, što je pridonijelo njihovom ostvarenju. Ostvarenje cilja pozitivno je koreliralo sa zadovoljenjem psiholoških potreba, a to je zauzvrat pridonijelo osjećaju veće dobrobiti na kraju semestra.

S obzirom na navedene podatke, Sheldon i Houser-Marko³⁷ pokušali su utvrditi postoji li “uzlazna” spirala pozitivnih ishoda gdje bi se nakon ovakvog prvog ciklusa nadovezao isti takav, ali drugi. Postupak istraživanja bio je identičan prethodnom, s tom razlikom da su podatci prikupljeni tijekom cijele godine. Ukratko, pokazalo se kada ljudi rade nešto iz pravih razloga, tada su u mogućnosti potaknuti niz pozitivnih ponašanja i tako pridonijeti osobnoj dobrobiti i uz to rasti.

Zaključak

Prema rečenim rezultatima istraživanja vezanih uz teoriju samoodređenja, kad je u pitanju uspješnost automarketinga, može se zaključiti kako se na izvjestan način nameće aktivacija organizma, bilo pozitivna ili negativna te započinje motivacijskim čimbenicima koji pridonose različitim ponašanjima koja su međusobno povezana i koja utječu jedna na drugo. Nadalje, izvodi se zaključak kako uspješnost automarketinga ovisi o fenomenološkim aspektima iskustva, točnije o iskustvenoj autonomiji. Kada je osoba autonomna, tada ona izabire ciljeve koji odražavaju implicitne interese, vrijednosti i sklonosti koje vode u smjeru rasta. Ponekad su autonomne aktivnosti intrinzične, a ponekad se uz njih veže osjećaj ponosa i upotpunjavanja sebe pa su zato potkrjepljujuće. Kako ovakva iskustava donose pozitivna ponašanja, osoba se kontinuirano kreće prema samoostvarenju. Ipak, stvari se ne odvijaju uvijek tako i samoaktualizirajući potencijal ponekad nije realiziran. Takve su okolnosti prisutne kada osoba radi stvari zbog ekster-

³⁶ Usp. Kennon M. Sheldon i Andrew J. Elliot, “Goal striving, need satisfaction and longitudinal well-being: the self-concordance model”, *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 76, 3 (1999), str. 482-497.

³⁷ Usp. Kennon M. Sheldon i Linda Houser-Marko, “Self-concordance, goal attainment and pursuit of happiness: can there be an upward spiral?”, *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 80, 1 (2001), str. 152-165.

nih pritisaka ili potencijalnih sankcija. Nakon početne determinacije i predanosti cilju, ona ne ulaže dovoljno kako bi ostvarila željeno stanje. U tom slučaju pomaci, koji su u međuvremenu prisutni, ne donose pozitivno raspoloženje ni veće zadovoljstvo životom. To govori da nije svaki napredak koristan i za osobu dobar. Zato je važno da pojedinac nauči raspoznavati vlastite potrebe od trenutnih poriva ili potreba koje mu nameću drugi. Rogers³⁸ tvrdi kako svaka osoba ima *proces organizmičkog vrednovanja*, sposobnost pomoću koje procjenjuje i raspoznaje što je za nju neophodno i važno te koje uvjete treba izabrati kako bi pridonijela vlastitom napretku te svrhovitom i ispunjenom životu. S obzirom na to, treba slušati što nam proces organizmičkog vrednovanja upućuje jer on, poput glasa iznutra, ponekad tih i gotovo neprimjetan, ali uvijek prisutnog, govori što napraviti i u kojem smjeru ići. Čini se kako je čuti taj glas jedini pravi put prema vlastitom razvitku i rastu.

Navedeni radovi ukazuju i na to kako autonomija utječe na automarketing na više načina. S jedne strane, čini se kako autonomija, putem akumulacije svakodnevnih pozitivnih iskustava i dnevnog zadovoljenja psiholoških potreba, pridonosi većem razvoju, tj. samoaktualizaciji putem utjecaja odozdo-prema-gore. S druge strane, ostvarenje osobi bitnih ciljeva može se objasniti i doprinosom autonomije nizu osobina kao što je kreativnost, analitičnost, samodjelotvornost ili pozitivna interpretacija događaja, tj. utjecajima odozgo-prema-dolje.

LITERATURA

- Arnold, John, *Work psychology*, Essex: Pearson Education Ltd., 2005.
- Atkinson, John, *An introduction to motivation*, Princeton, NJ: Van Nostrand, 1964.
- Anonimous, *Power of self-image psychology*, Burlington: The American Salesman, 1996.
- Black, Aaron E. i Deci, Edward Lewis, "The effects of instructors 'autonomy support and students' autonomous motivation on learning organic chemistry. A self-determination theory perspective", *Science Education*, br. 84, (2000), str. 740-756.
- Branden, Nathaniel, *Honoring the Self: Self-Esteem and Personal Transformation*, Los Angeles: J. P. Tancher, Inc., 1985.
- Carver, Charles S. i Scheier, Michael F., "A control-process perspective on anxiety", *Anxiety, Stress & Coping*, br. 1, 1 (1988), str. 17-22.
- Deci, Edward Lewis, "Effects of externally mediated rewards on intrinsic motivation", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 18, 1 (1971), str. 105-115.
- Deci, Edward Lewis i Ryan, Richard M., *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*, New York: Plenum, 1985, str. 113-147.
- Deci, Edward Lewis i Ryan, Richard M., "Motivational approach to self: integration in personality", *Nebraska symposium on motivation: Vol. 38. Perspectives on motivation*, (ur. Dienstbier, Richard), Lincoln: University of Nebraska Press, 1991, str. 237-288.
- Fulgosi, Ante, *Psihologija ličnosti: teorije i istraživanja*, Zagreb: Školska knjiga, 1997.

³⁸ 1950; Usp. Kennon M. Sheldon, Jamie Arndt i Linda Houser-Marko, "In search of the organismic valuing process: the human tendency to move towards beneficial goal choices", *Journal of Personality*, br. 71, 5 (2003), str. 835-869.

- Gerhardt, Volker, *Selbstbestimmung: Das Prinzip der Individualität*, Stuttgart: Verlag Philipp Reclam jun, 1999.
- Kesić, Tanja, *Ponašanje potrošača*, Zagreb: ADECO, 1999.
- Koestner, Richard, Lekeš, Natasha, Powers, Theodore A. i Chicoine, Emanuel, "Attaining personal goals: self-concordance plus implementation intentions equal success", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 83, (2002), str. 231-244.
- Koestner, Richard, "Reaching one's personal goals: a motivational perspective focused on autonomy", *Canadian Psychology*, br. 49, 1 (2008), str. 60-67.
- Kuhl, Julius i Kazen, Miguel, "Self-discrimination and memory: state orientation and false self-ascription of assigned activities", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 66, (1994), str. 1103-1115.
- Nix, Glen A., Ryan, Richard M., Manly, John B. i Deci, Edward Lewis, "Revitalization through self-regulation: the effects of autonomous and controlled motivation on happiness and vitality", *Journal of Experimental Social Psychology*, br. 35, (1999), str. 266-284.
- Norcross, John C. i Vagarelli, Dominic J., "The resolution solution: longitudinal examination of New Year's change attempts", *Journal of Substance Abuse*, br. 1, (1988), str. 127-134.
- Parfitt, Gaynor, Rose, Elaine A. i Burgess, William M., "The psychological and physiological responses of sedentary individuals to prescribed and preferred intensity exercise", *British Journal of Health Psychology*, br. 11, (2006), str. 39-53.
- Petz, Boris (ur.), *Psihologijski rječnik*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2005.
- Plant, Robert W. i Ryan, Richard M., "Intrinsic motivation and the effects of self-consciousness, self-awareness and ego-involvement: an investigation of internally controlling styles", *Journal of Personality*, br. 53, 3 (1985), str. 435-449.
- Rathus, A. Spence, *Temelji psihologije*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2000.
- Ryan, Richard M., "Control and information in the intrapersonal sphere: an extension of cognitive evaluation theory", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 43, (1982), str. 450 - 461.
- Ryan, Richard M. i Frederick, Christina, "On energy, personality, and health: subjective vitality as a dynamic reflection of well-being", *Journal of Personality*, br. 65, 3 (1997), str. 529 - 565.
- Schale, Warner Klaus i Willis, Sherry, *Psihologija odrasle dobi i starenja*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2001.
- Sebire, Simon J., Standage, Martyn i Vansteenkiste, Marteen, "Examining intrinsic versus extrinsic exercise goals: cognitive, affective and behavioral outcomes", *Journal of Sport and Exercise Psychology*, br. 31, (2009), str. 189-210.
- Sheldon, Kennon M. i Kasser, Tim, "Coherence and congruence: two aspects of personality integration", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 68, (1995), str. 531-543.
- Sheldon, Kennon M. i Elliot, Andrew J., "Not all personal goals are personal: comparing autonomous and controlled reasons for goals as predictors of effort and attainment", *Personality and Social Psychology Bulletin*, br. 24, 5 (1998), str. 546-557.
- Sheldon, Kennon M. i Kasser, Tim, "Pursuing personal goals: skills enable progress but not all progress is beneficial", *Personality and Social Psychology Bulletin*, br. 24, 2 (1998), str. 1319-1331.
- Sheldon, Kennon M. i Elliot, Andrew J., "Goal striving, need satisfaction and longitudinal well-being: the self-concordance model", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 76, 3 (1999), str. 482-497.

- Sheldon, Kennon M. i Houser-Marko, Linda, "Self-concordance, goal attainment and pursuit of happiness: can there be an upward spiral?", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 80, 1 (2001), str. 152-165.
- Sheldon, Kennon M., Kasser, Tim, Smith, Kendra i Share, Tamara, "Personal goals and psychological growth: testing and intervention to enhance goal attainment and personality integration", *Journal of Personality*, br. 70, 1 (2002), str. 5-31.
- Sheldon, Kennon M., Arndt, Jamie i Houser-Marko, Linda, "In search of the organismic valuing process: the human tendency to move towards beneficial goal choices", *Journal of Personality*, br. 71, 5 (2003), str. 835-869.
- Sheldon, Kennon M., Elliot, Andrew J., Ryan, Richard M., Chirkov, Valery I., Kim, Youngmee, Wu, Cindy, Demir, Meliksah i Sun, Zhigang, "Self-concordance and subjective well-being in four cultures", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, br. 35, 2 (2004), str. 209-223.
- Tafarodi, Romin, Milne, Alan i Smith, Alyson J., "The confidence of choice: evidence for an augmentation effects on self-perceived performance", *Personality and Social Psychology Bulletin*, br. 25, (1999), str. 1405-1416.
- Umiker, William, *Optimism, self-image, and self-esteem*, Gaithersburg: The Health Care Supervisor, 1993.
- Vallerand, Robert J., Salvy, Sarah-Jeanne, Mageau, Genevieve A., Elliot, Andrew J., Denis, Pascale, Grouzet, Frederic M. E. i Blanchard, Celine B., "On the role of passion in performance", *Journal of Personality*, br. 75, (2007), str. 505-534.

AUTONOMY AS A DETERMINANT OF SUCCESSFUL AUTO-MARKETING

Abstract

Knowing motivational aspects of human behavior is necessary for understanding why some people, as oppose to others, are more successful at auto-marketing, that is at achieving their goals. The self-determination theory indicates that differences in progress and achievement of goals as well as in benefit levels that are linked to achievement of goals, could be attributed to individual differences in autonomous and controlled motivation. In this paper conceptual differences between autonomous and controlled motivation will be outlined and there will be described how and which aspects of goal-directed behavior are affected by these different types of motivation. It will be demonstrated that autonomous motivation is essential for successful auto-marketing. Specifically, it will be shown that autonomously regulated behaviors, as oppose to the controlled ones, contribute to greater commitment, progress and goal accomplishments. It will also be shown that autonomy is more bound to higher level of satisfaction associated with goal-directed behavior and higher levels of well-being tied to achievement of goals.

Keywords: auto-marketing, motivation, autonomous motivation, controlled motivation, goal-directed behavior

mr. sc. Aleksandra Krstić,
Fakultet političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

EVROPSKE INSTITUCIJE I INTERNET: NOVA FAZA DEMOKRATIJE?

Pregledni rad

UDK: 316.774.8(4):321.7>(063)=163.41

Razvoj interneta i multimedijalnih onlajn servisa omogućio je razvoj novih komunikatora na svetskoj medijskoj sceni. Globalne i regionalne organizacije postale su kreatori i distributeri sadržaja na internetu, što je doprinelo tome da direktno komuniciraju sa najširim auditorijumom. Iako je ovo bilo do skoro ekskluzivno pravo medija, u poslednjih nekoliko godina međunarodne organizacije, poput Ujedinjenih Nacija, Svetske trgovinske organizacije, NATO i drugih, razvijaju sopstvene onlajn servise kako bi informisali i same medije i građane. Evropska unija ima razvijene multimedijalne onlajn servise, među kojima još od 1995. godine postoji onlajn televizijski servis Europe by Satellite. Danas najvažnije evropske političke institucije, Evropska komisija, Evropski parlament i Evropski savet, imaju sopstvene onlajn i audiovizuelne servise koji proizvode i distribuiraju najrazličitije sadržaje o evropskim temama kroz televizijske, radijske, foto i štampane materijale. Cilj ovog rada je da predstavi onlajn i audiovizuelne servise političkih institucija Evropske Unije i da doprinese razmatranju nekoliko važnih pitanja u aktuelnim debatama i u teoriji i u praksi: na koji način ovi servisi institucija EU-a mogu da doprinesu većoj participaciji građana u demokratskom procesu i šta se zapravo događa sa medijima u situaciji kada političke institucije preuzimaju njihovu ulogu? Rad će predstaviti pozitivne efekte proizvodnje i distribucije sadržaja koji kreiraju evropske institucije u odnosu na informisanost građana i izveštavanje medija o ovim temama, ali će se razmotriti i pitanja "zaobilaznja" medija kao četvrtog stuba demokratije u kontekstu kada političke institucije Evropske unije preuzimaju ulogu direktne komunikacije sa najširoj javnošću.

Ključne reči: Evropska unija, institucije Evropske unije, multimedijalni servisi, demokratija, Internet, mediji, građani

Uvod

Procenjuje se da u Evropskoj uniji radi između 220.000 i 300.000 novinara.¹ Na stanje u evropskoj medijskoj industriji uticala je svetska ekonomska kriza, usled čega je čitanost novina u Evropi opala za 10-12%, a sektor marketinga i oglašavanja u štampanim medijima suočio se sa finansijskim gubicima od 23%.² Kada je reč o izvorima informisanja koje koriste građani Evropske unije, televizija i dalje zauzima prvo mesto.

¹ Usp. Economisti Associati: Feasibility study for the preparatory action "ERASMUS for journalists" – Statistical Review, March 2011, http://ec.europa.eu/information_society/media_taskforce/doc/mobility/erjo_part2_report.pdf (12. decembra 2012.)

² Isto, str. 7.

Podaci Eurobarometra pokazuju 87,6 odsto Evropljana svakodnevno gleda televiziju, a ovaj medij je za 84% njih najvažniji izvor informacija o nacionalnim temama iz oblasti politike.³ Dok je korišćenje interneta u Evropskoj uniji povećano sa 20 minuta u 2000. godini na 90 minuta dnevnog korišćenja u 2009. godini, predviđa se da će u 2014. godini tek 14% Evropljana će izabrati radio kao primarni izvor informisanja. Nove platforme za distribuciju sadržaja (*smartphones, e-readers, itd.*) doprinose “unovčavanju” sadržaja: jedna trećina građana Evropske unije pristupa webu preko mobilnih telefona, a oko 85% onih koji poseduju iPad redovno posećuju novinske sajtove.⁴ I evropski novinari smatraju da su društvene mreže i blogovi korisni kao izvori informacija i kao instrument privlačenja publike.⁵ Pored tradicionalnih izvora informisanja o evropskim temama, u koje ubrajaju intervjuisanje, korišćenje interneta i međunarodnih novinskih agencija, novinari u EU-u smatraju da su prednosti korišćenja društvenih mreža brzina pristupa, dostupnost informacija i pristup najrazličitijim izvorima.

Iako su ovi podaci važni da bi se razumeo kontekst razvoja informaciono komunikacionih tehnologija, važan aspekt u razmatranju uloge medija u razvoju evropske demokratije jeste analiza medija kao instrumenata u rukama drugih institucija. Istorijski gledano, od devetnaestog veka političke partije su postajale vlasnici štampanih glasila, a kasnije su i druge javne institucije osnivale sopstvene kanale za distribuciju sadržaja, najpre u štampi, a zatim i na radiju i televiziji. Dakle, pojava da se institucije koje nisu mediji ponašaju kao mediji nije nova u istoriji novinarstva, ali je ta pojava postala očiglednija razvojem informaciono komunikacionih tehnologija. Komunikaciona infrastruktura i nove platforme, pre svega internet, doprineli su tome da političke institucije Evropske unije poslednjih godina osnivaju sopstvene audiovizuelne servise. Političke institucije *par excellence*, poput Evropske komisije, Evropskog parlamenta i Evropskog saveta, postale su kreatori medijskog sadržaja koji se putem interneta distribuiraju najširem auditorijumu. Međutim, proizvodnja i distribucija sadržaja putem multimedijalnih platformi omogućio im je da, između ostalog, izostave tradicionalne medije kao posrednike u procesu komunikacije sa građanima.⁶ To posebno treba imati u vidu zbog činjenice da ovakvi servisi nisu namenjeni samo građanima, već i novinarima koji izveštavaju o EU temama. Oni mogu da preuzimaju originalni materijal i prenose ga u izvornom obliku ili ga preoblikuju u skladu sa uređivačkom politikom medijske kuće u kojoj rade. Tako se novinarima olakšava da, bez fizičkog prisustva određenom događaju, izveštavaju o aktivnostima evropskih institucija jednostavnim preuzimanjem materijala putem interneta. Audiovizuelni servisi Evropske unije, međutim, otvaraju pitanje o ulozi medija u demokratskom društvu, s obzirom na to da su oni do sada bili “glavni akteri u ispitivanju odgovornosti političke moći s obzirom na javnu prirodu svog posla, testirajući, izazivajući i ispitujući odluke, aktivnosti i argumente vlasti”.⁷

³ Usp. Standard Eurobarometer 78 / Autumn 2012 – TNS Opinion & Social, *Media use in the European Union – Report*, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb78/eb78_media_en.pdf (20. septembra 2013.)

⁴ Usp. Economisti Associati: Feasibility study for the preparatory action “ERASMUS for journalists” – Statistical Review, March 2011, str. 9.

⁵ Usp. Eurobarometer Qualitative Studies, *Journalists and Social Media*, European Commission, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/quali/journsm_en.pdf

⁶ Usp. Aleksandra Krstić, “Multimedijalni servisi međunarodnih organizacija”, *Politički život*, br. 4, (2012), str. 110.

⁷ Karol Jakubowicz, *A New Notion of Media*, Media and Information Society Division, Directorate General of Human Rights and Legal Affairs, Council of Europe, 2009, str. 19.

Cilj ovog rada je da prikaže na koji način i zbog čega političke institucije Evropske unije rade ono što je do skoro bilo ekskluzivno pravo medija: proizvode i distribuiraju ideje, informacije i sadržaje preko sopstvenih audiovizuelnih kanala i multimedijalnih servisa na internetu i šta to znači za same institucije EU-a, publiku i medije.

Teorijski okvir

Za razumevanje načina na koji političke institucije Evropske unije putem svojih audiovizuelnih servisa informišu javnost, neophodno je analizirati ovu pojavu u kontekstu teorijskog koncepta medijalizacije politike. Ovaj koncept je uspostavljen u okvirima ispitivanja uticaja medija na promene u institucijama društva, a pre svega u političkom komuniciranju.⁸ Kao osnova teorije medijalizacije politike uzima se koncept medijske logike⁹ prema kojem se interakcija u odnosima između institucija i društva odvija preko medija, a “mediji su forma komunikacije koja ima sopstvenu logiku”.¹⁰ Transformacija političkog komuniciranja događa se pod uticajem medijske logike, zato što političari oblikuju, odnosno prilagođavaju svoje izjave u javnosti tako da “poruke koje šalju imaju više šansi da budu medijski pokriveni”.¹¹

U odnosu na to kako razumeju termin komuniciranje, kako definišu političko, i kako gledaju na odnos između strukture i posrednika, razlikuju se tradicije i teorijski pristupi u medijalizaciji politike, koji su važni za dublju teorijsku analizu teme ovog rada. Hep¹² medijalizaciju politike posmatra kroz dve dominantne tradicije, institucionalističku i socijalno-konstruktivističku. Dok institucionaliste zanimaju tradicionalni masovni mediji i njihova logika, socijalno-konstruktivistička tradicija istražuje procese svakodnevnih komunikacije, digitalnih medija i lične komunikacije.¹³ Strit¹⁴ sistematizuje tri pristupa odnosno paradigme u teoriji medijalizacije politike. Pluralistički pristup podvlači tradicionalnu razliku između političkog i nepolitičkog sadržaja, pri čemu se prednost daje “ozbiljnom političkom sadržaju”.¹⁵ Javno komuniciranje treba da se tretira kao proizvod serije međupovezanih institucionalnih praksi,¹⁶ a masovni mediji se

⁸ Usp. Stig Hjarvard, “The Mediatization of Society: A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change”, *Nordicom Review*, Vol. 29, (2008), str. 105-134. Hjarvard (str. 106) navodi da istorija pojma medijalizacije potiče iz devedesetih godina prošlog veka, kada je švedski istraživač medija Kent Asp 1986. prvi govorio o medijalizaciji političkog života kao procesu u kome masovni mediji utiču na politički sistem i njegovu transformaciju, nazivajući taj proces medijalizacijom.

⁹ Usp. David L. Altheide i Robert P. Snow, *Media Logic*, Beverly Hills: SAGE publications, 1979.

¹⁰ Isto, str. 9.

¹¹ Stig Hjarvard, “The Mediatization of Society: A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change”, *Nordicom Review*, Vol. 29, (2008), str. 106.

¹² Usp. Andreas Hepp, “The communicative figurations of mediatized worlds: Mediatization research in times of the ‘mediation of everything’”, *European Journal of Communication*, Vol. 0(0), (2013), str. 1.

¹³ Isto, str. 2.

¹⁴ Usp. John Street, “Politics Lost, Politics Transformed, Politics Colonised? Theories of the Impact of Mass Media”, *Political Studies Review*, Vol. 3, (2005), str. 17.

¹⁵ Pippa Norris, *A virtuous circle. Political communications in post-industrial societies*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, str. 28.

¹⁶ Usp. Jay Blumler i Michael Gurevitch, *The Crisis of Public Communication*, London: Routledge, 1995, str. 203.

posmatraju kao počinioци zločina kao u romanu Agate Kristi “Ubistvo u Orijent Ekspresu”: jedan od glavnih osumnjičenih je televizija, kriva za neučestvovanje građana u političkim procesima.¹⁷ Prema konstruktivističkoj paradigmi, mediji konstruišu politički sistem i odnose između subjekata u okviru tog sistema. Politika je medijizirano iskustvo,¹⁸ ona više ne postoji kao realnost koja se dešava van medijskih okvira, već je organizovana kao medijski fenomen, planirana i sprovedena za medije i u saradnji sa medijima.¹⁹ Strukturalistički pristup je onaj koji se teorijski fokusira ne na proizvode medijskog sistema (novine, programe), već na proizvođače tih proizvoda²⁰. Medijski sistemi funkcionišu kao supermarketi: “oni su sistemi za pakovanje simboličnih proizvoda i njihovu brzu i što jeftiniju distribuciju”,²¹ zbog čega menadžment u novinarstvu postaje ključ za razumevanje reprezentacije u političkom svetu.

Prema Mejeru,²² medijski akteri u političkom sistemu imaju dvostruku ulogu: “Svojim savjetom ustrajno potiču političke aktere na to da prihvate medijska pravila u svemu što čine i planiraju, a pogotovo u onome što priopćavaju. Uz to, brižljivo i profesionalno prikazuju politiku s područja svoje odgovornosti kao savršenu predinscenaciju onoga što se treba pojaviti na medijskoj pozornici.”²³ Pod pretpostavkom da politički događaji imaju logiku koja je nezavisna od bilo kakve medijske konstrukcije, za Mejera je politika kolonizovana zato što je primorana da se prilagodi vrednostima medija.

Priroda vesti, odnosno novinarsko izveštavanje posmatra se i kao linija razgraničenja između četiri modela demokratije:²⁴ mediji u participativnim i deliberativnim demokratijama najčešće kreiraju agende izveštavanja prema elitama, a ne prema običnim ljudima, za razliku od modela kompetitivne i proceduralne demokratije gde to nije slučaj. Istraživanja²⁵ pokazuju da se medijska pažnja i snažan medijski uticaj odražava i na one institucije koje se najviše opiru efektima medijizacije, kao i to da se ti efekti “usmeravaju u zavisnosti od složene interakcije između medijske logike i specifične logike

¹⁷ Usp. Robert Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster, 2000, str. 283.

¹⁸ Usp. Michael Delli Carpini i Bruce Williams, “Let Us Infotain You: Politics in the New Media Environment”, *Mediated Politics: Communications in the Future of Democracy*, (ur. Walter Lance Bennett i Robert M. Entman), Cambridge: Cambridge University Press, 2001, str. 161.

¹⁹ Usp. Peter Dahlgren, “The Transformation of Democracy?”, *New Media and Politics*, (ur. Barrie Axford and Richard Huggins), London: Sage, 2001, str. 85.

²⁰ Usp. Nicholas Garnham, *Emancipation, the Media, and Modernity*, Oxford: Oxford University Press, 2000, citirano prema: John Street, “Politics Lost, Politics Transformed, Politics Colonised? Theories of the Impact of Mass Media”, *Political Studies Review*, Vol. 3, (2005), str. 29.

²¹ Nicholas Garnham, *Emancipation, the Media, and Modernity*, Oxford: Oxford University Press, 2000, str. 59.

²² Usp. Thomas Meyer, *Mediokracija. Medijska kolonizacija politike*, Zagreb: Biblioteka Politička misao – Fakultet političkih znanosti, 2003.

²³ Isto, str. 50.

²⁴ Usp. Jesper Stromback, “In Search of a Standard: four models of democracy and their normative implications for journalism”, *Journalism Studies*, Vol. 6, br. 3, (2005), str. 342.

²⁵ Usp. Andrea Schrott and Daniela Spranger, “Mediatization of political negotiations in modern democracies: institutional characteristics matter”, National Centre of Competence in Research (NCCR): Challenges to Democracy in the 21st Century, 2007.

političkih institucija”.²⁶ Iako veza između deliberativne demokratije i platformi poput interneta doprinosi širenju participacije građana zbog diversifikacije pogleda i mišljenja, u odnosu prema političkoj javnoj sferi deluje obrnuto od komercijalnih masovnih medija.²⁷ Analizirajući Evropsku uniju kao transnacionalnu, policentričnu i pluralističku zajednicu, Boman²⁸ zaključuje da joj je potrebna drugačija vrsta javne sfere kako “kako bi mogla da promoviše dovoljnu demokratsku deliberativnost”. Sa druge strane, neki autori smatraju da internet neće uspeti da proizvede veći kvalitet novinarstva niti će stimulisati javnost da više razume i više učestvuje, jer su najposećeniji sajtovi upravo oni koji su povezani sa korporativnim medijskim kompanijama.²⁹

Povećanje broja dostupnih kanala za komunikaciju političkih i drugih društvenih institucija dovodi u pitanje i transformaciju profesionalnog novinarstva. U akademskoj literaturi je prepoznato i da su se pojavili novi akteri na mreži koji se bore za publiku, a koji nisu mediji *per se*. Dalgren ih naziva “*nonpress content providers*”³⁰ i u njih ubraja ne samo provajdere poput Yahoo, Google i MSN, već i specijalizovane komunikatore koji imaju ciljnu grupu kojoj se namenski obraćaju. Dalgren transformaciju novinarstva razmatra pod pojmom “*eliminating the middleman*”:³¹ “Istorijska uloga pričanja priče u novinarstvu sada se dopunjuje velikim uplivom društveno relevantnih informacija između građana i organizacija van mejnstrim novinarstva.”³² Eliminacija medija kao posrednika u komunikaciji može se posmatrati i sa aspekta komuniciranja nevladinih organizacija i sve većeg broja kanala političkih institucija unutar EU-a. Prema Dalgrenu, uprkos panevropskom komunikativnom prostoru, evropska javna sfera se filtrira kroz nacionalne medije. Dakle, nije problem samo u nedostatku informacija o evropskim vrednostima i nedovoljnosti evropskog predstavljanja u medijima. Problem je što se “Evropska unija jednostavno ne pojavljuje u društveno-političkoj imaginaciji većine građana”.³³ Bez obzira na to što specifičnost evropske politike čine njene institucije, kultura i istorija, upravo “tehnologija, globalizacija i umreženo društvo iniciraju političke aktere i institucije da se uključe u informativnu politiku koju vodi tehnologija”.³⁴

²⁶ Usp. Andrea Schrott and Daniela Spranger, “Mediatization of political negotiations in modern democracies: institutional characteristics matter”, National Centre of Competence in Research (NCCR): Challenges to Democracy in the 21st Century, 2007, str. 16.

²⁷ Usp. Terje Rasmussen, “The Internet and Differentiation in the Political Public Sphere”, *Panel Discussion II: Culture and Media Technology*, 2008, str. 174.

²⁸ Usp. James Bohman, *Toward a critical theory of globalization: Concepts and Transformation*, John Benjamins Publishing Company, 2004, str. 121-146.

²⁹ Usp. Robert McChesney, *Bogati mediji, siromašna demokratija – komunikacijske politike u mutnim vremenima*, Sarajevo: Šahinpašić, 2008.

³⁰ Peter Dahlgren, *Media and Political Engagement – Citizens, Communication and Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, str. 173.

³¹ Poznato je da ovaj termin izvorno potiče iz ekonomskih nauka i predstavlja pojavu eliminacije posrednika između proizvođača i kranjeg kupca, tretirajući se kao efikasniji način kupoprodajnog odnosa koji obema stranama štedi i vreme i novac.

³² Peter Dahlgren, *Media and Political Engagement – Citizens, Communication and Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, str. 173.

³³ Isto, str. 183.

³⁴ Manuel Castells, *The Power of Identity*, Oxford: A John Wiley & Sons, Ltd., 2010, str. 386.

Audiovizuelni servisi institucija Evropske unije

Evropska unija ima jedan od najrazvijenijih multimedijalnih i audiovizuelnih servisa. EbS (Europe by Satellite) je onlajn televizijski infomacioni servis kojim se najšira javnost informiše od 1995. godine. Prenosi uživo, televizijski prilozi i dokumentarne forme o evropskim vestima i politikama Evropske unije čine sadržaj ovog servisa koji se emituju preko dva paralelna kanala i na taj način promovišu evropske vrednosti i ciljeve EU. EbS proizvodi i distribuira sadržaj sa sastanaka, konferencija, debata, ali i intervjuje sa najvišim zvaničnicima Evropske komisije, Parlamenta, Saveta, Centralne banke. Materijal se proizvodi na dvadeset jezika. Pored ovog kanala, postoje i posebni audiovizuelni servisi institucija EU. Evropska komisija ima svoj audiovizuelni servis, koji proizvodi i distribuira audio, foto, tekstualni i video materijal, dostupan preko interneta, a novinarima koji izveštavaju iz Brisela omogućeno je da, potpuno besplatno, koriste televizijske i radijske studije, montažne jedinice i snimateljske ekipe na licu mesta. Istu mogućnost novinarima nudi i audiovizuelni servis Evropskog saveta. Otkako je novi Lisabonski sporazum usvojen decembra 2009. godine, Evropski savet je otvorio novo poglavlje u transparentnosti svojih procedura. Samim tim otvorio je vrata i medijima i javnosti, koji se putem web sajta unapred obaveštavaju o svim javnim raspravama i debatama koje će se održati u Evropskom savetu. I Evropski parlament ima svoj onlajn servis namenjen proizvodnji televizijskog, radio i foto materijala, s tim što ova evropska institucija ima i poseban televizijski kanal dostupan najširoj javnosti preko interneta. EuroParlTV je *web* televizija Evropskog parlamenta, koja informiše građane o aktivnostima ove institucije, a najviše o tome kako evropski parlamentarci oblikuju politički razvoj EU-a i donose zakone koji se direktno tiču njenih građana. Ovaj TV servis uživo prenosi parlamentarna zasedanja, ali i najraznovrsnije debatne programe i obrazovne video materijale.³⁵ Među glavnim ciljevima su, kako se to i navodi u "Uređivačkoj povelji" (Editorial Charter) ove televizije, "da se predstavi pluralizam mišljenja Evropskog parlamenta, s obzirom na odnos snaga među političkim grupama, u skladu sa neutralnom i nepristrasnom uređivačkom politikom"³⁶ i da se televizija razvija tako da se pojača interakcija između Parlamenta i građana Evropske unije.

Izveštavanje o evropskim temama u medijima EU-a

Neka ranija istraživanja o evropskoj javnoj sferi i demokratiji u Evropi pozivaju se na analize o medijskom izveštavanju o evropskoj vladi,³⁷ u kojima se prepoznaju tri različite vrste tzv. evropskih vesti: nacionalne vesti o događajima iz zemlje koje upotrebljavaju evropsku retoriku; evropeizirane vesti koje naglašavaju uticaj određenih događaja na nacionalna pitanja i vesti koje su evropske i po prirodi i po diskursu koje koriste. Osvrćući se na evropske medijske kanale, poput "European Voice" i "Euro-news", Garavolja smatra da ovi kanali komunikacije nisu dovoljno prepoznati u evrop-

³⁵ Na osnovu tendera koji raspisuje Parlament, dve spoljne organizacije su odgovorne za proizvodnju sadržaja i tehničke aspekte EuroParlTV. Savetodavno telo ove web televizije čine predstavnici svih političkih grupa u Parlamentu.

³⁶ <http://www.europarl.europa.eu/news/en/pressroom/> (11. marta 2013.)

³⁷ Usp. Hans-Jörg Trenz, "Media Coverage on European Governance Exploring the European Public Sphere in National Quality Newspapers", *European Journal of Communication*, Vol. 19, br. 3, (2004), str. 291-319.

skoj javnoj sferi.³⁸ Smatra da transnacionalnosti Evropske unije doprinose lobi grupe i neformalne političke aktivnosti i da ne postoji jedan sveevropski narativ, što negativno utiče i na evropsko javno mnjenje. Nacionalni mediji bi, po njegovom mišljenju, trebalo da izveštavaju o evropskim pitanjima putem štampe, interneta ili televizije jer su to predominantni izvori informacija građana Evrope, a nacionalna pitanja mogu da postanu evropska kada se tako i naglasi putem medija, a ne nekog drugog društvenog aktera ili insitucije.

Analiza Bijsmansa i Altidesove o komunikacionoj politici Evropske komisije i komparativna analiza medijskog izveštavanja o ovoj instituciji u Holandiji i Nemačkoj³⁹ donosi važan uvid ne samo u političke procese i uključene aktere, već i u jedan deo evropskih medija. Glavni zaključak autora na osnovu kvalitativne analize sadržaja holandske i nemačke štampe o temama prirodnih izvora i istočno-evropskog proširenja jeste da se Komisija i nacionalni mediji potpuno različito pristupaju ovim temama. Autori naglašavaju da se uprkos mreži dopisnika iz Brisela, o evropskim temama u nacionalnim medijima govori retko i da tome doprinosi razlika u političkom komuniciranju na nacionalnom i evropskom nivou. Naime, na nacionalnom nivou u političkom komuniciranju učestvuju i vlade, i parlament i drugi akteri i to preko masovnih medija. “Politički akteri ulažu velike napore u profesionalizaciju svog komuniciranja i trude se da se prilagode standardima vesti koje utiču na posvećivanje medijske pažnje političkim pitanjima.”⁴⁰ Za razliku od ovoga, političko komuniciranje na evropskom nivou je komplikovanije jer zapravo “nema stvarne evropske vlade i zamagljena je podela kompetencija, što često utiče na nedostatak jasnog prepoznavanja političke odgovornosti i transparentnosti u politici EU”⁴¹ Iako su političke institucije Evropske unije često percipirane kao otvorene, za razliku od nacionalnih institucija, komunikaciona politika Komisije često se razilazi sa novinarskim očekivanjima. Komplikovane procedure ove insitucije nisu dovoljno atraktivne za medijsko izveštavanje, pa se izveštavanje kreće samo u okvirima uticaja na nacionalna pitanja. Ispitivanjem medijskog sadržaja novinskih tekstova iz nemačke i holandske štampe, i saopštenja za medije koje redovno objavljuje Evropska komisija, uočeno je da ova institucija dominantno naglašava sferu politike, dok se štampa predominantno bavi nacionalnim aspektom tema o istočno-evropskom proširenju i zaštiti životne sredine. Obaveštenja za medije Evropske komisije daju mnogo širu sliku, akcentujući politički proces, za razliku od štampanih medija, te se ova pojava kod Bijsmansa i Altidesove naziva “tenzijom” ili “logičkim konfliktom” između medija i Evropske komisije. Ovaj konflikt je pojačan i činjenicom da je u medijima prepoznato mnogo više drugih izvora informacija i različitih mišljenja o odabranim temama, dok je Komisija u saopštenjima “zaobilazila” druge stavove i isticala sebe kao glavnog aktera u ovim procesima.

³⁸ Usp. Matteo Garavoglia, *Democracy in Europe: Politicizing Champions for the European Public Sphere*, IAI Working Papers 1114, Istituto affari internazionali (IAI), 2011, str. 10.

³⁹ Usp. Patrick Bijsmans i Christina Altides, “Bridging the Gap between EU Politics and Citizens? The European Commission, National Media and EU Affairs in the Public Sphere”, *European Integration*, Vol. 29, br. 3, (2007), str. 323-340.

⁴⁰ Isto, str. 323.

⁴¹ Patrick Bijsmans i Christina Altides, “Bridging the Gap between EU Politics and Citizens? The European Commission, National Media and EU Affairs in the Public Sphere”, *European Integration*, Vol. 29, br. 3, (2007), str. 325.

Mekil, Bejker i Fišer sproveli su jedno od najinteresantnijih istraživanja o izveštavanju o Evropskoj uniji u evropskim medijima,⁴² uzimajući za uzorak nacionalne godišnje preglede i izveštaje o ovoj temi. Obuhvatili su 17 takvih izveštaja u periodu od nekoliko proteklih godina i u ovoj komparativnoj meta-analizi zaključili nekoliko osnovnih činjenica: nemački mediji izveštavaju češće o evropskim temama nego druge države EU; holandski mediji tek povremeno izveštavaju o ovome, dok se Britanija najviše posvećuje izveštavanju o temi evropske i sopstvene valute. Kada je u pitanju izveštavanje o samim institucijama u evropskim medijima, ova meta-analiza je utvrdila da britanski, holandski i danski mediji mnogo više izveštavaju o protagonistima evropske politike nego druge zemlje.

Neka istraživanja, koja sprovodi organizacija Galup, daju detaljnija objašnjenja o tome koliko evropska komunikaciona politika ima uticaja, odnosno koliko dopire do građana EU-a. Iz izveštaja objavljenog 2010. godine o svesti i percepciji građana o regionalnoj politici Evropske unije, može se videti da je nešto malo više od trećine Evropljana (34%) čulo za evropske projekte koji se sprovode na lokalnom nivou.⁴³ Drugo istraživanje pokazuje i da je sedam od deset građana EU-a (68%) svesno svog novog prava koje im je omogućio novi Lisabonski sporazum, a to je pravo da učestvuju u građanskim inicijativama.⁴⁴ Čak 84% građana EU-a ima jasniju viziju o ulozi Evropske unije u njihovim životima, kao i to da bi bolje informisanje o programima, kandidatima i samim izborima pojačalo njihovu motivaciju da glasaju za Evropski parlament.

Istraživanje Evropske komisije iz januara 2012. godine "Novinari i društveni mreže",⁴⁵ polazi od pretpostavke da društvene mreže menjaju proces komunikacije, sve više prelazeći sa informacija emitovanih putem elektronskih medija na one koji imaju interaktivni karakter. 135 novinara iz televizijskih i radio stanica i štampanih medija svih 27 država članica EU-a izjavilo je da podjednako koriste tradicionalne medijske kanale i društvene mreže. Ovo istraživanje je značajno i za analizu odnosa medijskih profesionalaca prema audiovizuelnim servisima i društvenim mrežama koje za proizvodnju i distribuciju informacija koristi Evropska komisija. Većina novinara iz ovog istraživanja se slaže da su sadržaji servisa evropskih institucija pouzdani, u poređenju sa informacijama koje putem interneta plasiraju pojedinci ili kompanije. "Glavni razlog je u tome što se zna izvor informacija i on se tretira kao kredibilan."⁴⁶ Međutim, jedan broj novinara već ima uspostavljen način za prikupljanje informacija o Evropskoj komisiji preko drugih izvora, a ne njenog audiovizuelnog servisa, i taj način smatra dovoljnim

⁴² Usp. Marcel Machill, Markus Beiler i Corinna Fischer, *Europe-topics in Europe's media: The debate about the European public sphere: a meta-analysis of media content analyses*, 2005.

⁴³ Istraživanje *Percepcije građana o regionalnoj politici EU* sprovedeno je u periodu januar-februar 2008. godine, a obuhvatilo je 27.000 građana EU u 27 zemalja članica. (Izvor: Flash Eurobarometer Series)

⁴⁴ Istraživanje *Electoral rights of EU citizens* organizovao je Generalni direktorat za komunikacije Evropske Komisije, a sprovedeno je u martu 2010. godine i obuhvatilo je 27.000 građana u 27 država članica EU. (Izvor: Flash EB Series #292)

⁴⁵ Usp. Eurobarometer Qualitative Studies, *Journalists and Social Media*, Eurobarometer, European Commission, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/quali/journsm_en.pdf

⁴⁶ Isto, str. 8.

za izveštavanje o evropskim temama. Novinarski stavovi o efektima aktivnosti Evropske komisije putem internet servisa ogleđaju se u tome što novinari koji nisu znali da ova evropska institucija komunicira sa građanima i medijima putem društvenih mreža pripisuju taj nedostatak sopstvene svesti samoj Komisiji i nedovoljnim efektima njene upotrebe društvenih mreža.

Izveštavanje o evropskim temama u medijima Srbije

Komuniciranje Evropske unije prema zemljama koje se nalaze u procesu pridruživanja je važan instrument za dobijanje podrške građana za tok evropskih integracija. Proteklih godina u Srbiji primetno je da su javne rasprave o evropskim integracijama sporadične i nedovoljno kvalitetne. Komunikacija o evropskim temama u Srbiji, za koju su na državnom nivou odgovorne Kancelarija Vlade Srbije za evropske integracije i Delegacija Evropske unije u Srbiji, ali i srpski mediji, pokazala se nedovoljnom u tom smislu što, na primer, u trenutku prekida pregovora Srbije sa Evropskom unijom čak 44 odsto građana Srbije nije znalo da su pregovori prekinuti. Nova "Strategija komunikacije o pristupanju Srbije Evropskoj uniji", koju je usvojila Vlada, sa revizijama iz 2004. godine, doneta je 2011. Sa druge strane, nedovoljna pristupnost evropskih tema u srpskim medijima doprinela je stvaranju izvesnih predrasuda kod građana Srbije. Istraživanja Kancelarije Vlade Srbije za evropske integracije⁴⁷ pokazuju da su najčešći mitovi građana o Evropskoj uniji zabrana proizvodnje kajmaka i čvaraka, a da se najveći strahovi vezani za Evropu kreću od gubitka identiteta i jezika, preko straha od gubitka socijalnih beneficija, do kraja domaće valute i nanošenja štete poljoprivrednim proizvođačima.

Sa druge strane, istraživanje BBC Media Action,⁴⁸ sprovedeno u toku 2011. godine o tome kako se u Srbiji izveštava o Evropskoj uniji, odnosilo se na analizu sadržaja 38 štampanih, radio, televizijskih i onlajn medija. Glavni zaključak jeste da je izveštavanje o evropskim temama u Srbiji previše zvanično, protokolarno, da se fokusira na procedure, da je neatraktivno, nerazumljivo i da ne uzima u obzir ličnu perspektivu građana. Mediji izveštavaju isključivo kroz političke i ekonomske priče, a manje od 3% priča fokusirano je na teme iz poljoprivrede, zbog čega se stvaraju predrasude u vezi sa poljoprivrednom proizvodnjom u EU-u. Dalje, ovo istraživanje je pokazalo da se u izveštavanju o evropskim temama daje samo jedna strana, i to pozitivna, i da su medijski sadržaji krajnje pozitivni prema EU-u: 46% televizijskog, 49% štampanog i 58% radijskog sadržaja izveštava pozitivno o Evropskoj uniji, nema kritičkog osvrta, a svi ostali sadržaji su neutralni. U istraživanju BBC-ja se zaključuje da izveštavanju o evropskim temama u Srbiji nedostaje balans, da se predstavlja jedna perspektiva, i to politička.

Od domaćih izvora informacija o evropskim temama na internetu u Srbiji, novinari je na raspolaganju relativno mali broj takvih sadržaja. Pored zvaničnog sajta Kancelarije Vlade Srbije za evropske integracije, tu je i internet prezentacija Delegacije EU-a

⁴⁷ Usp. Kancelarija za evropske integracije, Vlada Republike Srbije, *Evropska orijentacija građana Srbije – trendovi*, http://www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/istrazivanje_dec_2012.pdf (15. februara 2013.)

⁴⁸ Usp. BBC Media Action, *Evropska Unija u očima domaćih medija*, <http://www.europa.rs/mediji/najnovije-vesti/1425/Evropska+unija+u+o%C4%8Dima+doma%C4%87ih+medija+.html> (5. maja 2012.)

u Srbiji, ali i *web* strana Euractiv-a na srpskom jeziku, gde se svakodnevno analitički obrađuju aktuelne evropske teme i dešavanja. U Srbiji postoji i nekoliko EU-info centara u većim gradovima, ali oni su nedovoljno korišćeni.

Preliminarni rezultati istraživanja koje autorka ovog teksta sprovodi u okviru svoje doktorske disertacije o komuniciranju političkih institucija Evropske unije,⁴⁹ a obuhvata pitanje koliko i na koji način nacionalni i lokalni elektronski mediji u Srbiji izveštavaju o evropskim integracijama, pokazuju da je glavni problem novinara u radio i televizijskim stanicama to što ne poznaju sve dostupne izvore informacija kada je reč o evropskim temama. Tako velika većina do sada ispitanih novinara nikada nije čula niti je koristila audiovizuelne servise institucija Evropske unije kao izvor informacija, a svi kao povod za izveštavanje o evropskim temama navode isključivo unapred organizovane događaje, kao što su konferencije za novinare, ili događaji na koje su pozvani da izveštavaju. To znači da retko koji novinar, pogotovo u lokalnim elektronskim medijima u Srbiji, sam predlaže lokalnu temu koja bi bila obrađena iz evropskog ugla. Takođe, kao glavna prepreka uočava se nedovoljno poznavanje engleskog jezika da bi se izvori iz audiovizuelnih servisa institucija EU-a koristili kao dodatni izvor informacija. Teme koje novinari prate u okviru svog svakodnevnog posla ne podudaraju se sa onim što građane zapravo najviše zanima. Dok građane najviše zanimaju konkretne koristi koje mogu da dobiju članstvom u Evropskoj uniji, kao što je putovanje bez granica, mogućnost školovanja i zapošljavanja u EU-u, elektronski mediji u Srbiji bave se političkim temama u kojima se kao najčešći subjekti pojavljuju državni službenici, a najmanje sami građani.

Zaključak

U kontekstu delovanja političkih institucija Evropske unije kao komunikatora do- vodi se u pitanje uloga medija kao četvrtog stuba demokratije. S jedne strane, razvoj komunikacione infrastrukture doprineo je pluralizmu sadržaja i omogućio veću transparentnost političkih institucija EU-a, koje su u javnosti percepirane kao glomazne, birokratske tvorevine daleke običnim građanima. Sa druge strane, pod uticajem medijske logike na političko komuniciranje institucija EU-a, transformacija se više ne može posmatrati samo iz ugla politike, već i sa aspekta promene tradicionalne uloge medija kao posrednika između politike i građana. Medijalizacija politike se odražava i na komuniciranje institucija EU-a putem njihovih audiovizuelnih servisa, ali otvara i važno pitanje politizacije medija u evropskom demokratskom društvu. Nije reč samo o mogućoj eliminaciji medija kao posrednika, već o njihovoj promenjenoj ulozi u ovoj novoj, medijatizovanoj fazi demokratije: mediji se više ne mogu posmatrati samo kao posrednici, već i kao korisnici informacija koje proizvode političke institucije. Sadržaji koje proizvode Evropska komisija, Evropski savet ili Evropski parlament olakšavaju novinarski posao i eventualno štede novac redakcijama koje bi plaćale dopisnike iz Brisela. Sa druge strane, pokazano je da se, i pored mogućnosti da taj sadržaj plasiraju u svojim programima, evropski i srpski mediji okreću više nacionalnim i lokalnim izvorima

⁴⁹ Disertacija autorke ovog rada odobrena je od strane Univerziteta u Beogradu u septembru 2013. godine pod nazivom "Institucije Evropske unije u elektronskim medijima u Srbiji". Očekivani završetak disertacije sredina je 2015. godine.

informacija i evropske teme obrađuju ne samo sporadično, već i najčešće sa potpuno drugačijim fokusom od onog koji imaju evropske institucije. Na osnovu uvida u teoriju i predstavljenom analizom u ovom radu, glavni zaključak jeste da je, uprkos medijizovanoj sferi politike, u ovim institucijama daleko snažnija politička logika u odnosu na medijsku. Upravo zbog institucionalnih razlika između medija i političkih institucija, ni Evropska komisija, ni Parlament, ni Savet EU-a ne mogu kritički da se odrede prema sadržaju koji proizvode kao što to čine mediji. Iako percepiran kao relevantan za izveštavanje o evropskim temama, emitovani materijal iz ovih institucija zapravo može da bude ulepšan i plasiran u javnost kao propaganda. Ali takav plasman sadržaja, kako i ova analiza pokazuje, ne samo da ne uspeva da poveća zainteresovanost i razumevanje novinara da se bave evropskim temama, nego ne dopire ni do medija u državama koje se nalaze u procesu pristupanja Evropskoj uniji, a za koje se pretpostavlja da bi trebalo više da izveštavaju o EU-u u odnosu na medije u državama članicama. Bez kritičkog odnosa medija prema tako proizvedenom sadržaju, u evropskom demokratskom društvu ne može da se razvija ni prostor za javnu debatu niti se može obezbediti participacija građana u političkim procesima.

LITERATURA

- BBC Media Action, Evropska Unija u očima domaćih medija, <http://www.europa.rs/mediji/najnovije-vesti/1425/Evropska+unija+u+o%C4%8Dima+doma%C4%87ih+medija+.html> (5. maja 2012.)
- Bennet, W. Lance, *Changing Citizenship in the Digital Age: Civic Life Online: Learning How Digital Media Can Engage Youth*, The John D. and Catherine T. MacArthur Foundation Series on Digital Media and Learning, Cambridge, MA: The MIT Press, 2008, str. 1-24.
- Bentivegna, Sara, Rethinking Politics in the World of ICTs, *European Journal of Communication*, SAGE Publications, 2006.
- Bijsmans, Patrick i Altides, Christina, "Bridging the Gap between EU Politics and Citizens? The European Commission, National Media and EU Affairs in the Public Sphere", *European Integration*, Vol. 29, No. 3, (2007), str. 323-340.
- Blumler, Jay i Gurevitch, Michael, *The Crisis of Public Communication*, London: Routledge, 1995.
- Bohman, James, *Toward a critical theory of globalization: Concepts and Transformation*, John Benjamins Publishing Company, 2007, str. 121-146.
- Bohman, James, *Democratizing the transnational polity: The European Union and the presuppositions of democracy*, RECON Online Working Paper 2007/02.
- Castells, Manuel, *The Power of Identity*, Oxford: A John Wiley & Sons, Ltd., 2010.
- Dahlgren, Peter, "The Transformation of Democracy?", *New Media and Politics*, (ur. Axford, Barrie i Huggins, Richard), London: Sage, 2001, str. 64-88.
- Dahlgren, Peter, *Media and Political Engagement – Citizens, Communication and Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Delli Carpini, Michael i Williams, Bruce, "Let Us Infotain You: Politics in the New Media Environment", *Mediated Politics: Communications in the Future of Democracy*, (ur. Bennett, Walter Lance i Entman, M. Robert), Cambridge: Cambridge University Press, 2001, str. 160-181.

- Economisti Associati: Feasibility study for the preparatory action “ERASMUS for journalists” – Statistical Review, http://ec.europa.eu/information_society/media_taskforce/doc/mobility/erjo_part2_report.pdf (12. decembra 2012.)
- Eriksen, Erik O. i Fossum Erik John, *Europe in Transformation: How to Reconstitute Democracy?*, EUSA Conference, Montreal, 2007.
- Eurobarometer Qualitative Studies, *Journalists and Social Media*, Eurobarometer, European Commission, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/quali/journsm_en.pdf
- Garavoglia, Matteo, “Democracy in Europe: Politicizing Champions for the European Public Sphere”, *IAI Working Papers* 1114, Istituto affari internazionali (IAI), 2011.
- Garnham, Nicholas, *Emancipation, the Media, and Modernity*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Hepp, Andreas, “The communicative figurations of mediatized worlds: Mediatization research in times of the ‘mediation of everything’”, *European Journal of Communication*, Vol. 0(0), (2013), str. 1-15.
- Hjarvard, Stig, “The Mediatization of Society: A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change”, *Nordicom Review*, 29, (2008), str. 105-134.
- <http://www.europarl.europa.eu/news/en/pressroom/> (11. marta 2013.)
- Jakubowicz, Karol, *A New Notion of Media*, Media and Information Society Division, Directorate General of Human Rights and Legal Affairs, Council of Europe, 2009.
- Kancelarija za evropske integracije, Vlada Republike Srbije, *Evropska orijentacija građana Srbije – trendovi*, http://www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/istrazivanje_dec_2012.pdf (15. februara 2013.)
- Krstić, Aleksandra, “Multimedijalni servisi međunarodnih organizacija”, *Politički život*, Vol. 4, (2012), str. 109-117.
- Levine, Peter, *Civic Engagement-Online Discussions’06*, MacArthur Online Discussions on Civic Engagement, <http://spotlight.macfound.org/resources/.pdf>, 2006, str. 16-18.
- Machill, Marcel, Beiler, Markus i Fischer, Corinna, *Europe-topics in Europe’s media: The debate about the European public sphere: a meta-analysis of media content analyses*, 2005.
- McChesney, Robert, *Bogati mediji, siromašna demokratija – komunikacijske politike u mutnim vremenima*, Sarajevo: Šahinpašić, 2008.
- Meyer, Thomas, *Mediokracija. Medijska kolonizacija politike*, Zagreb: Biblioteka Politička misao – Fakultet političkih znanosti, 2003.
- Putnam, Robert, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster, 2000.
- Rasmussen, Terje, *The Internet and Differentiation in the Political Public Sphere*, Panel Discussion II: Culture and Media Technology, 2008.
- Ruk, Ričard, *Evropski mediji u digitalnom dobu*, Beograd: Clio, 2011.
- Schrott, Andrea i Spranger, Daniela, “Mediatization of political negotiations in modern democracies: institutional characteristics matter”, *National Centre of Competence in Research (NCCR): Challenges to Democracy in the 21st Century*, 2007.
- Standard Eurobarometer 78 / Autumn 2012 – TNS Opinion & Social (2012), *Media use in the European Union – Report*, Survey coordinated by the European Commission, Directorate-General Communication “Research and Speechwriting” Unit, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb78/eb78_media_en.pdf (20. septembra 2013.)

- Street, John, "Politics Lost, Politics Transformed, Politics Colonised? Theories of the Impact of Mass Media", *Political Studies Review*, Vol. 3, (2005), str.17-33.
- Stromback, Jesper, "In Search of a Standard: four models of democracy and their normative implications for journalism", *Journalism Studies*, Vol. 6, br. 3 (2005), str. 331-345.
- Thompson, John B., "The New Visibility", *Theory Culture & Society*, Vol. 22, br. 6, (2005), str. 31-51.
- Trenz, Hans-Jörg, "Media Coverage on European Governance Exploring the European Public Sphere in National Quality Newspapers", *European Journal of Communication*, Vol. 19, br. 3, (2004), str. 291-319.

EUROPEAN INSTITUTIONS AND THE INTERNET: A NEW PHASE OF DEMOCRACY

Abstract

The development of internet and on line services has stimulated the development of the new ways of communication on the global media scene. The global and regional organizations have become the creators and distributors of the different materials on internet, what has promoted the freedom in communication all over the world. Although, up till now, the media had an exclusive right on providing us with the information, in the last few years, the international organizations like: UN, WTO, NATO and etc. have created their own online services, in order to inform the media and the citizens. European Union has also multimedia online services and one of them is online TV Europe by Satellite since 1995. The most important European organizations: European Commission, European Parliament, European Council have their own online and audiovisual services, which distribute different information about European topics, presented on TV, radio, photo or published material. The goal of this paper is to present online and audiovisual services of the political institutions in European Union and raise few questions dealing with this topic. Some of the addressed questions in the paper are: "Do European online service stimulate bigger participation of its citizens in the democratic processes and what happens with media when they are replaced by the political institutions?" The paper presents the positive outcomes of the production and distribution of the materials which European institutions have created, so that citizens are far better informed than by media. However, we should discuss the problem of media isolation, since media is the fourth pillar of the democracy when we talk about the political institutions in EU, which now directly contact the public.

Keywords: European Union (EU), EU institutions, multimedia services, democracy, Internet, media and citizens

DRUŠTVENE MREŽE I ZABLUDE PRI OBLIKOVANJU *ONLINE* IDENTITETA

Izlaganje sa znanstvenog skupa

UDK: 316.7:004.738.5>(063)
316.624.2-053.6>(063)

U radu se kulturni identitet analizira kao dio medijske kulture. Kultura se analizira kroz proces komunikacije i interakciju različitih identiteta, stavljajući ih u interkulturalni ili akulturacijski odnos. Mediji imaju vodeću ulogu i za razvoj dijaloga pri čemu je bitna izgradnja kulturnoga identiteta. Djeca i mladi danas imaju veću mogućnost izbora, ali ih prati sve izraženija kriza identiteta, slab utjecaj vrjednota zajedništva i nesnalaženje u ubrzanome razvoju tehničke revolucije. U procesu digitalizacije primjećuje se slabljenje analiza kulturnoga identiteta. Tehnološki napredak i društvene mreže (*Facebook*, *Twitter*, elektronička pošta, globalizirano obavješćivanje) omogućuju pristup informacijama, ali i medijsko manipuliranje. Kulturni izričaji ubrzano se mijenjaju, posredstvom formiranja tzv. *online* identiteta. Mediji nemaju samo (dis)funkcionalnu nego i simboličku ulogu. Na temelju analiza u radu, autorica zaključuje da čovjek sve manje postaje *homo communicans*, te se transformira u *homo consummensa*. Rad se bavi sadržajnom analizom uloge medijskih manipulatora kao i zabludama pri formiranju tzv. *online* identiteta.

Ključne riječi: društvene mreže, *online* identitet, manipulacija, mladi, mediji, medijska kultura, odgoj za medije

Uvodne napomene

Suvremeno je društvo obilježeno sofisticiranom informacijskom tehnologijom i komunikacijama kojima se otvaraju nesagledive mogućnosti učinkovite suradnje, dostupnosti informacija, širenja interkulturalnoga dijaloga, cjeloživotnoga obrazovanja itd. Mediji su važan čimbenik na svim područjima života, a najviše u razvoju komunikacije. Medijska komunikacija, posebice komunikacija elektroničkim medijima, postala je glavnom poveznicom svijeta brzih promjena i inovacija iz različitih područja društvenoga i individualnoga života. Mediji su korektiv društvenih događanja i prijenosnik različitih informacija. Alternativni modeli komunikacije, kao i tzv. inovativni mediji, ostavljaju sve snažniji trag u različitim područjima ljudske komunikacije. Mladi s lakoćom primaju nove tehnologije. Problem je mladih što se moraju orijentirati na sve kompliciranije socijalne odnose i njima ovladati, dok im se, s druge strane, otvaraju veće mogućnosti informiranja, komuniciranja i društvene mobilnosti negoli naraštajima prije njih. S toga aspekta ulogu novih medija u suvremenome poimanju interkulturalnosti shvaćamo kao otvorenu mogućnost susreta kulturâ. U suvremenome društvu trend tzv. virtualne stvarnosti (eng. *virtually reality* i/ili *second life*) ponajbolji je pokazatelj razvoja novih "in

between cultures”.¹ Pojedini njemački autori² nazivaju to interkulturalnom medijskom socijalizacijom podržanom interaktivnom digitalnom medijskom tehnologijom. Upravo zbog toga komunikaciju ne možemo promatrati samo kao prijenos informacija i značenja u određene socijalne skupine neke kulture, nego i kao socijaliziranje u svjetlu interkulturalnoga dijaloga.³ Mediji imaju veliku ulogu u izgradnji i očuvanju razvoja onoga što se zove “in between cultures”. Oni stvaraju interkulturalnu komunikaciju koja pretpostavlja razvoj interpersonalne komunikacije. Iz toga proizlazi “shvaćanje kulture kao sveopće komunikacije, koja dovodi u interakciju različite entitete i stavlja ih u interkulturalni ili akulturalni odnos”.⁴ Pedagoška je poruka toga pristupa da mediji imaju dominantnu ulogu u procesima informiranja i formiranja svijesti i ponašanja mladih.⁵ Što je jača svijest o toleranciji prema drugim kulturama, to je veća šansa za ostvarivanje interkulturalnoga dijaloga. Susret i dijalog trebaju pomoći da bi se razlike među kulturama mogle spoznati, razumjeti i cijeniti. Dijalog počiva na tome da svojevrijem postoji interes za drugoga, jer se tek tada otvara mogućnost za razumijevanje i sporazumijevanje. Medijsko obrazovanje daje značenje medijima u razvoju interkulturalne komunikacije među mladima.⁶ Njemački autori,⁷ koji se sustavno bave medijskim obrazovanjem, uglavnom naglašavaju kako bi mediji trebali pridonijeti razvoju procesa interkulturalne komunikacije, ali ne nude način za njezino ostvarenje. Ukazuju na to kako postoje tri razine uključivanja medija u interkulturalne integracije: 1) na državnoj razini (pravo glasa, državna politika), 2) na socijalnoj razini (pravo na obrazovanje, socijalna skrb) i 3) na kulturnoj razini (npr. pravo na kulturnu različitost). Navedene se razine analiziraju s dvaju aspekata: sa strukturalnoga (*O čemu mediji trebaju informirati?*) i aspekta koji se odnosi na način informiranja (*Kako?*). U svjetlu te tvrdnje mediji postaju mostovi među različitim kulturama što je jedna od temeljnih uloga medijskoga obrazovanja.

Novi mediji i kulturni identiteti

Mediji (masovni mediji, društvene mreže: *Facebook*, *Twitter*, *Skype*, itd.) postaju glavni agens socijalizacije, pokazuju recentna istraživanja i u Hrvatskoj.⁸ Bez sumnje,

¹ Usp. M. Gulbacher, *European Studies*, Uni Passau Verlag, 2006.

² Usp. Dieter Baacke, *Medienpädagogik: Grundlage der Medienkommunikation*, Tübingen: Niemeyer Verlag, 1997; Alexander Thomas, *Interkulturelle Kommunikation und Kooperation*, Wiesbaden: Sylvia Schroll – Machl, Gmbh, 1999.

³ Isto.

⁴ Alexander Thomas, *Interkulturelle Kommunikation und Kooperation*, Wiesbaden: Sylvia Schroll – Machl, Gmbh, 1999, str. 26.

⁵ Usp. Alexander Thomas, *Interkulturelle Kommunikation und Kooperation*, Wiesbaden: Sylvia Schroll – Machl, Gmbh, 1999.

⁶ Usp. Dieter Baacke, *Medienpädagogik: Grundlage der Medienkommunikation*, Tübingen: Niemeyer Verlag, 1997.

⁷ Usp. Dieter Baacke, *Medienpädagogik: Grundlage der Medienkommunikation*, Tübingen: Niemeyer Verlag, 1997; Alexander Thomas, *Interkulturelle Kommunikation und Kooperation*, Wiesbaden: Sylvia Schroll – Machl, Gmbh, 1999; Alexander Thomas, *Medien und Cultures studies*, Göttingen: Studie für Sozialwissenschaft, 2006; M. Gulbacher, *European Studies*, Uni Passau Verlag, 2006.

⁸ Usp. Vlasta Ilišin, “Mediji u slobodnom vremenu djece i komunikacija o medijskim sadržajima”, *Medijska istraživanja*, Vol. 9, br. 2, (2003), str. 9-34; Tonči Trstenjak, “Masovni mediji: poticaj ili smetnja obiteljskom

mediji su novi izvori kulturnih identiteta, korisnih informacija, potencijalno razvijaju mostove među kulturama i različitim skupina ljudi. Istraživanje⁹ iz 2008. provedeno u trima srednjim školama na uzorku polaznika trećih razreda srednjih škola pokazuju da mladi najviše preferiraju televizijske emisije i internetski sadržaj. Četvrtina učenika smatra da im sadržaji iz nastavnih predmeta formiraju njihova mišljenja o drugim kulturama. Utvrđena je *spolna razlika* pri odabiru najutjecajnijih izvora informacija o drugim kulturama i načinima života mladih u različitim zemljama. Dok mladići češće od djevojaka odabiru internet kao utjecajan izvor informacija, djevojke su češće upućene na tekstualne izvore. Te spolne razlike možemo smatrati uobičajenima budući da je u brojnim istraživanjima potvrđeno da se mladići više koriste računalom, a djevojke imaju razvijenije navike čitanja literature.¹⁰ S obzirom na neovisnu varijablu *mjesto življenja*, mladi iz seoskih sredina u odnosu na mlade iz grada češće odabiru elektroničke izvore informacija, dok mladi koji žive u gradu nešto češće u odnosu na mlade sa sela odabiru tiskovne izvore informacija. Znatna se razlika pojavljuje pri odabiru književnih djela: mladi iz grada češće u odnosu na svoje vršnjake sa sela književna djela odabiru kao važna za formiranje mišljenja o drugim kulturama i načinima života mladih u različitim zemljama. U pitanju koje se odnosilo na način na koji informacije o drugim kulturama i načinima života utječu na njih, dobivena je sljedeća ljestvica:

1. Osjećam da mladi, bez obzira na to odakle dolaze, slično razmišljaju i na sličan se način ponašaju (81%).
2. Osjećam se bliži/a svijetu, tj. mladima u stranim zemljama (55%).
3. Osjećam da su moja zemlja i kultura važan (znatan) dio svjetske raznolikosti – kulturne baštine (54%).
4. Osjećam se znatno drukčijim od mladih iz stranih zemalja (37%).
5. Iako nisam bio/la u mnogim stranim zemljama, osjećam se kao da ih poznajem (29%).
6. Osjećam da su moja zemlja i kultura neznatne u odnosu na neke strane zemlje i kulture (22%).

Kao što se vidi, srednjoškolci najčešće iskazuju afirmativni stav prema odnosu domicilne i stranih kultura i načina života. Osjećaju da mladi ljudi iz različitih kultura i zemalja dijele podjednak stil života imanentan mladima, osjećaju povezanost s populacijom mladih bez obzira na kulturološke razlike te domicilnu kulturu doživljavaju kao znatan dio svjetske raznolikosti. Ipak, valja spomenuti kako se 37% ispitanika osjeća znatno drukčijim u odnosu na svoje vršnjake iz stranih zemalja. Iz tog istraživanja temeljno je i pitanje koje je slijedilo, a odnosio se na ulogu medija u razvoju interkulturalnog odgoja i obrazovanja, odnosno dijaloga.

Postmoderni doba, koje se nekritički slavi kao vrijeme u kojem su sve veće mogućnosti kreiranja čovjekovih sloboda, u stvarnosti je postalo vrijeme porobljavanja čovjeka

dijalogu”, *Obnovljeni život*, Vol. 61, br. 4, (2006), str. 479-488; Zlatko Miliša i Mirela Tolić, “Određenje medijske pedagogije s komunikacijskog aspekta”, *MediAnali*, Vol. 4, (2008), str. 113-131; Zlatko Miliša, 2007.

⁹ Usp. Rozana Petani, Jasmina Vrkić-Dimić i Mirela Tolić, “Learning and Role of the Family in New Media Environment”, *World Journal of Education*, Vol. 2, br. 2, (2012), str. 85-94.

¹⁰ Usp. Garland, Noyes, 2005; Wastian-Schlüter 2005; Steele i dr., 2002.

u kojem se gube potrebe za pripadnošću, (samo)poštovanjem i ljubavlju. “Živimo u svijetu u kojem istodobno pokušavamo društvo učiniti predvidljivim, a sebe nepredvidljivim, izmisliti priopćavanja koja će obuhvatiti ponašanje drugih ljudi, a vlastito ponašanje oblikovati tako da bude nedostupno tuđim generalizacijama.”¹¹ Iz toga proizlazi važnost interkulturalnoga odgoja i obrazovanja. Riječ je o odgoju za zajednički život, a nadasve tolerantnosti prema nacionalnim entitetima. Dakle, pitanje interkulturalizma pitanje je odgoja za snošljivost, odgoja za mir, priznanja i poštivanja različitosti, demokratskoga suživota i odgoja za ljudska prava. Mladima, s jedne strane, problem predstavlja što se moraju orijentirati na sve kompliciranije odnose i njima ovladati. S druge strane, otvaraju im se veće mogućnosti informacije, komunikacije i mobilnosti nego generacijama prije njih. Stoga se komunikacija ne može promatrati samo kao transfer informacija i značenja određene skupine ljudi u određenoj kulturi. Stoga kulturu treba shvatiti kao “sveopću komunikaciju koja dovodi u interakciju različite identitete, stavlja ih u interkulturalni ili akulturacijski odnos”.¹² Pri tako usmjerenoj komunikaciji među različitim entitetima mediji imaju vodeću ulogu i za razvoj interkulturalnoga dijaloga¹³ pri čemu je bitna izgradnja kulturnoga identiteta. Ako on nije razvijen, ne može biti potpuna ni izgradnja interkulturalnoga dijaloga.¹⁴ Što je jača svijest o toleranciji prema drugim kulturama, to je veća šansa za ostvarivanje interkulturalnoga dijaloga. Susret i dijalog trebaju pomoći kako bi se razlike među kulturama mogle spoznati, razumjeti i cijeniti. Parafrazirajući Rousseauovu tezu možemo konstatirati da se razvojem materijalne civilizacije čovjek “odnarođuje” i u konačnici otuđuje od samoga sebe. Ni tzv. suvremeni razvoj digitalizacije ni najsofisticiraniji novi oblici komunikacije nisu demokratizirali ljudske odnose. Pod naletom suvremene tehnologije nastao je socijalno izolirani pojedinac. Ljudi, doduše, danas imaju veću mogućnost izbora, ali ih prati kriza identiteta, slab utjecaj socijalnih vrijednota (zajedništva) i nesnalažljivost u ubrzanome razvoju tehničke revolucije. “Razumjeti druge omogućuje nam da bolje upoznamo sebe.”¹⁵ Najvažniji cilj interkulturalizma¹⁶ u odgoju i obrazovanju jest shvaćanje *repasaža* (franc. *repasser* = ponovno preispitivanje) kulturnoga univerzalizma i relativizma. Analize kulturnoga relativizma govore nam da se određena kultura ne smije ocjenjivati sa stajališta nje same, nego primarno spram razumijevanja i uvažavanja drugih kultura.

¹¹ Alasdair Macintyre, *Za vrlinom: studija o teoriji morala*, Zagreb: KruZak, 2002, str. 111.

¹² Alexander Thomas, *Interkulturelle Kommunikation und Kooperation*, Wiesbaden: Sylvia Schroll – Machl, GmbH, 1999, str. 73.

¹³ Prema projektu *Interkulturalni dijalog* (odobren od Ministarstva za obitelj, djecu i mlade za školsku godinu 2003./2004.). Voditeljica projekta za osnovne škole bila je dr. sc. Beate Lachenmayer u njemačkoj pokrajini Baden-Württemberg. Upravo je 2008. godina proglašena godinom promicanja interkulturalnih vrijednosti.

¹⁴ Cilj interkulturalnoga dijaloga jest uzajamno razumijevanje, podizanje kvalitete suživota.

¹⁵ Jacques Delors, i dr., *Učenje: blago u nama: izvješće UNESCO-u Međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće*, Zagreb: Educa, 1998, str. 53.

¹⁶ Prefiks “inter” ne znači tek prisutnost različitih kultura (multikulturalnost), nego kvalitetu suživota. Interkulturalnost ne podrazumijeva samo uvažavanje prava drugoga nego podrazumijeva konkretne mjere u podizanju kvalitete suživota u jedinstvu različitosti. U skladu s tim, interkulturalno obrazovanje shvaća i ulogu medija. (Usp. Hepp; Winter 1999).

Za takvo shvaćanje mora se najprije razlučiti i važnost pojma kulturnoga identiteta, koji podrazumijeva *jedinstvo u različitosti*. Jer upravo priznavanje kulturnoga identiteta temelj je za priznavanje kulturne različitosti, a i sam proces podrazumijeva interakciju s prošlošću, sadašnjošću i budućnošću. Kulturni identitet predstavlja izraz ne samo onoga što jesmo već i onoga što želimo biti. Spomenuta posebnost nestaje ako postupno gubimo kontakt sa svijetom vlastite kulture. Upravo taj kontakt “leži” u interkulturalnoj komunikaciji. “(...) Za razvoj kulturnoga univerzalizma bitan je razvoj kulturnoga identiteta.”¹⁷ Bahlcke smatra kako je “različitost moguća ako svaka kultura uočava vlastiti identitet.”¹⁸ U procesu digitalizacije primjećuje se slabljenje analiza kulturnoga identiteta, ali i slabljenje tradicionalnih vrednota na međunarodnoj razini. Zbog toga, jedna od najvažnijih uloga interkulturalnoga dijaloga je stvaranje kulturalnoga identiteta – individualnoga i kolektivnoga. Upravo interkulturalni dijalog subjektu i skupini omogućuje formiranje i potvrđivanje identiteta, jer iz svijesti o značenju vlastite osobnosti proizlazi uvažavanje različitosti drugih. Ako ne dođe do razvoja kulturnoga identiteta, javlja se kriza identiteta što ujedno predstavlja i smetnju u razvoju procesa interkulturalnoga dijaloga.

Ljudi sve više postaju robovi masovnih komunikacija, robovi kredita, *leasinga*, ovisnici o pružateljima internetskih usluga, a socijalna potištenost i izoliranost stalno su sveprisutne. Tehnološki napredak (računalo, internet, elektronička pošta, globalizirano obavješćivanje) omogućuje brzi i učinkovit pristup informacijama, ali i raznih manipulacija. To otkriva njihovu ambivalentnu ulogu. Nezaobilazna je uloga medija u koncepciji “učenja na daljinu” (*E-learning*). Za razliku od informativno-obrazovnoga sadržaja zabavni je sadržaj nerijetko na granici ili u funkciji indoktrinacije i/ili manipulacije.

Kad je riječ o pojmu interkulturalizma, s pedagoškoga gledišta, Njemačka već početkom 80-ih godina promiče posebnu pedagogiju za strance, tzv. *Ausländerpädagogik*,¹⁹ u odnosu na širu interkulturalnu pedagogiju.²⁰ Činjenica je, kako je u uvodnim napomenama rečeno, da je interkulturalizam pitanje odgoja za snošljivost, odnosno odgoja za mir, toleranciju i suživot pripadnika različitih vjeroispovijedi i nacionalnosti. Rezultati pokazuju da “se djeca i mladi migranti osjećaju izgubljenima u njemačkome obrazovnom sustavu” i postižu lošije rezultate u učenju od svojih “domaćih” vršnjaka.²¹ Analize

¹⁷ Joachim Bahlcke, *Univerzализmus der Kultur und Kultur-Identität*, Oldenburg: Wissenschaftsverlag, 1994, str. 34.

¹⁸ Isto, str. 35.

¹⁹ Usp. Dieter Baacke, *Medienpädagogik: Grundlage der Medienkommunikation*, Tübingen: Niemeyer Verlag, 1997, str. 27.

²⁰ Interkulturalna pedagogija, dakle, usmjerava svoju pozornost na društvene i individualne posljedice različitih životnih položaja ako oni utječu na institucije ili procese socijalizacije, odgoja i obrazovanja. Osobnost, dijalog i svijest su, prema Schluß, (2007, str. 24.), stožerni teoremi interkulturalne pedagogije. Susret i dijalog trebaju pomoći da bi se razlike među kulturama mogle spoznati, razumjeti i cijeniti. Dijalog u susretu počiva na tome da svojevrijedno postoji interes za drugoga, jer se tek tada otvara mogućnost za razumijevanje i sporazumijevanje. (Usp. Hans-Joachim Roth, *Kultur und Kommunikation. Systematische und theoriegeschichte Umrisse interkultureller Pädagogik*, Opladen: Leske + Budrich Verlag, 2002, str. 399).

²¹ Usp. Dieter Baacke, *Medienpädagogik: Grundlage der Medienkommunikation*, Tübingen: Niemeyer Verlag, 1997.

o razvoju procesa interkulturalnoga odgoja i obrazovanja i interkulturalne komunikacije trebaju odgovoriti na pitanje o uvjetima u kojima mlade migrantice i migranti odrastaju. Pozornost treba usmjeravati prema najrazličitijim posljedicama društvene heterogenosti na individualne obrazovne šanse. Kao rezultat toga promišljanja na Institutu za odnose sa strancima u Stuttgartu nastao je 2007. zbornik radova u *Interkulturelle Medienwissenschaft und Kulturkonflikte (Interkulturalna medijska znanost i kulturni konflikti)*. Tako prema Schmidtu, uloga je medija učiniti vrijednosti, kulturu ili tradiciju različitih država razumljivima, “strano učiniti poznatim uz poštivanja svoga (...)”.²² Drugi autor Bonfadelli (2004) kaže kako je “kulturalna industrija producira simbole putem medija koji pomažu u razvoju interkulturalnoga odgoja i obrazovanja”.²³ Zahvaljujući tehnološkomu razvoju nastaje infrastruktura koja otvara mogućnosti različitim medijima. Potrebno je razvijati ne samo interpersonalnu komunikaciju među pripadnicima različitih nacija i konfesionalnih pripadnosti. Istraživači na Institutu za odnose sa strancima u Stuttgartu i Interkulturalnome centru u Trieru su, analizirajući televizijske programe, utvrdili da je svega 4,5% programa prenosilo sadržaje stranih običaja, kultura itd. Tako su selektirali sadržaje u tiskovnim i elektroničkim medijima vezano za pojedine staleže, strance, različite konfesije i došli do podataka da Turci i Arapi preferiraju svoj televizijski program. Takvi su programi namijenjeni nacionalnoj manjini i ne potiču ideju suživota, nego – naprotiv – baš zbog takvih programa pripadnici te manjine mogu biti stigmatizirani. Tomu je jamačno pridonijela objava internacionalnih rezultata PISA-projekta iz kojih je postalo vidljivo da se djeca i mladi migranti osjećaju izgubljenima u njemačkome obrazovnom sustavu. Iako pokazuju veliku spremnost za učenje, mladi migranti nerijetko postižu lošije rezultate od svojih “domaćih” vršnjaka. S druge pak strane, senzibiliziranju obrazovne politike za migrante u Njemačkoj pridonijeli su i nemiri mladih migranata u Parizu i drugim francuskim gradovima 2005. godine. Oni su brzo otvorili pitanja o mogućnosti sličnih izgreda i u njemačkim problematičnim četvrtima, i to posebno u onima u kojima živi mnogo mladih migranata, kao npr. u Berlin-Neuköllnu. Taj primjer upućuje na činjenicu da treba postojati poveznica između medijske komunikacije i interkulturalne komunikacije i kod organizacije prosvjeda, (posljednji studentski prosvjedi od 2009. godine).

U zborniku radova *Migration und Medien*²⁴ iz 2006. prva je skupina autora bila okupljena oko pitanja kakvi su uvjeti u kojima mlade migrantice i migranti odrastaju u Njemačkoj. Zaključak svih istraživača bio je da se mladi nalaze u “svome svijetu” ili su

²² Stefan Aufenanger, “Medienpädagogik und Medienkompetenz: Eine Bestandsaufnahme”, *Enquete-Kommission ‘Zukunft der Medien in Wirtschaft und Gesellschaft. Deutschlands Weg in die Informationsgesellschaft’*, Deutscher Bundestag (Hrsg.), Bonn: Medienkompetenz im Informationszeitalter, 15-22, 2010, str. 78.

²³ Heinz Bonfadelli, “Band 2 von Medienwirkungsforschung”, *Medienwirkungsforschung 2: Anwendung in Politik, Wirtschaft und Kultur*, Köln, Weimer: UTB Verlag, 2004, str. 108.

²⁴ Zbornik donosi izabrane članke koji su predani forumu Društva za medijsku pedagogiju i komunikologiju (GMK), a povodom održanoga kongresa u studenome 2005. o temi *Globalizacija, migracija, mediji – novi koncepti za pedagogiju i obrazovanje*. Autori ove knjige smatraju da medijska pedagogija može dati odgovore na postavljena pitanja.

potpuno asimilirani što može “dovesti do besciljnosti i pojačanih nesigurnosti”.²⁵ Međutim, sva istraživanja upućuju, da neovisno o kulturološkim razlikama svi postaju “djeca medija”. Andreas Hepp ovu činjenicu naziva “deteritorijalna kolektivizacija”.²⁶ Kao primjer mu služe udruge migranata iz dijaspore čije se podupiranje izvan državnih granica ne bi moglo zamisliti bez globalnih medija, kao što su satelitska televizija i internet. Ta istraživanja otkrivaju koje se mogućnosti otvaraju za interkulturalni medijski rad s heterogenim, mješovitim kulturnim skupinama djece i mladih. Primjer je “učenje na daljinu” (*E-learning*), koji ima snažne potencijale za promicanje interkulturalizma. Pitanje interkulturalnosti naslanja se na razvoj medijske kulture. Kulturu danas više nije moguće zamisliti bez medija i/ili novoga fenomena – tzv. *cyber* kulture.

Audiovizualni (inovativni) mediji (televizija i internet), dobivaju sve više na važnosti kada je u pitanju analiza njihova utjecaja na način razmišljanja djece i mladih.²⁷ Razvojem interneta veliki se naglasak stavlja na slobodu artikulacije, na slobodu mišljenja, ali nedovoljno i na njegove pedagoške implikacije u odgoju. Mediji definiraju odnos u kojem se identitet oblikuje u simboličkoj “igri” kulturnih čimbenika. Sve su izraženiji simbolički aspekti nametnutih potreba u reklamama u kojima se prikazuju (egzotične) slike želja, ljepote, bogatstva i uspjeha. Reklame, informacije i zabava, fikcija i konstrukcija stvarnosti miješaju se s estetikom i svakodnevnom kulturom. Manipulativni sadržaji u medijima učvršćuju stereotipe. Zanimljiva je činjenica da za zaštitu od neprimjerenih sadržaja na internetu i za sigurnost osobnih podataka na internetu marketinška kuća Coca-Cola u suradnji s časopisom *Time*, financira *software* poput *Zetero* i dr., a istovremeno je “pronašla” svoj medijski prostor za reklamiranje svog proizvoda kao što pokazuju *Slika 1.* i *Slika 2.*

Slika 1. i 2. Prikaz reklamiranja *software* za zaštitu osobnih podataka – *online* identiteta

²⁵ Rainer Winter, “Cultural Studies als kritische Medienanalyse: Vom ‘encoding/decoding’ – Modell zur Diskursanalyse”, *Kultur– Medien– Macht: Cultures Studies und Medienanalyse, Dritte erweiterte und überarbeitete Auflage*, (ur. Rainer Winter i Andreas Hepp (Hrsg.)), Wiesbaden: VS für Sozialwissenschaften, 2006, str. 43.

²⁶ Isto, str. 51.

²⁷ Usp. Douglas Kellner, “Medien- und Kommunikationsforschung vs. Cultural Studies. Wider ihre Trennung”, *Cultural Studies. Grundlagentexte zur Einführung*, (ur. Roger Bromley, Udo Göttlich i Carsten Winter (Hrsg.)), Lüneburg: zu Klampen, 1999, str. 344.

Konstrukcija osobnosti i identiteta u konzumentskome društvu pretvara se u dvostruki mit o zadovoljstvu, istodobno kao mit o slobodi i veće mogućnosti izbora. Formiranje je identiteta mladih pod sve izraženijim medijskim utjecajem. Odatle izazov istraživača snalaženja mladih u mnoštvu raznolikih informacija i poruka,²⁸ primjerice kako bolje razumjeti filmski sadržaj, njegove specifičnosti, način izražavanja (prema Zgrabljic).²⁹ Zlatko Miliša (sa suradnicima) u knjizi *Tamna strana ekrana* navodi vlastita i druga istraživanja posljedica ovisnosti o internetu: preopterećenost informacijama i “poremećaj privrženosti” (osjećaj ovisnosti o tehnologiji i osjećaj panike kada nismo u mogućnosti pristupiti elektroničkoj pošti). Tada se, navodi Miliša istraživanje J. Orloff, mladi osjećaju “odsječeni”, što dovodi u “tehno-očaj” (eng. *techno-despair*).

“Top-lista” najučestalijih videoigrica koje mladi u Njemačkoj u dobi od 15 do 18 godina najviše igraju otkriva da su kod dječaka najučestalije sljedeće igrice: *Counterstrike Shooterspiel*, *FIFA (Fußball)*, *Sportspiel*, *Need for Speed Rennspiel*, *Grand Theft Auto Genremix* (ove se igrice odnose na automobilske utrke), a sadržaj igre *World of Warcraft* korespondira s nasiljem. Najučestalije su igrice kod djevojčica *Die Sims Simulation* (sadržaj igrice odnosi se na vizualno “stvaranje” obitelji, idealnoga prijatelja, majke, oca... sve što dijete-igrač nema u stvarnosti), *Singstar Partyspiel* (sadržaj se odnosi na zabavnu igru: budi pop-zvijezda) te *Need for Speed Rennspiel* (sadržaj igrice odnosi se na potrebu za brzinom i natjecanjem).³⁰

Mladenački glazbeni stilovi doveli su do stvaranja posebnoga “jezika”, pri čemu mladi pripadnici određene supkulture pokazuju kojoj skupini pripadaju. Opravdano je kazati kako je svijet masovnih i novih medija ili *cyber space* medijske kulture bitan čimbenik za shvaćanje kulturnih trendova. Zato *kritika uma* (Kant) postaje, prema Cassireru,³¹ *kritikom kulture*. Kulturu Cassirer otkriva *sustavom simboličkih formi*.³² Ono što sve te oblike povezuje u postojanju kulture jest uloga koju u njima igraju *znak, jezik i simbol*. Kôd označuje sustav simbola. Pojedinac tako formira *homo socius* u interakciji sa *cyber society* i/ili tzv. digitalnoj kulturi.³³ Zato je izazov istraživanje “cyber cultures” pomoću medijske kulture.³⁴ Proces komunikacije s tog aspekta određen je relacijama *pošiljatelj – primatelj – kodiranje – dekodiranje*.³⁵ U djelu *Društveni sustavi* Luhmann opisuje značenje “kodiranja” i “dekodiranja” poruka koje mediji “nose” i/ili simboliziraju. U tom

²⁸ Usp. “Projekt: Škola medijske kulture (projekt edukacije edukatora)”, http://www.medioteka.hr/portal/sadrzaj/ucitelj/skola_medijske_kulture_01.pdf (10. ožujka 2012.)

²⁹ Usp. www.knjiznicari.hr/.../Medijska_pismenost_i_komunikacijska_prava_djece__Nada_Zgrabljic-Rotar.ppt (10. ožujka 2012.)

³⁰ Usp. <http://bildungsserver.berlinbrandenburg.de/forschung+M51cffffd987a.html>

³¹ Usp. Ernst Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen. Erster Teil: Die Sprache*, Hamburg: Meiner Verlag, 2010.

³² Isto, str. 23.

³³ Usp. Douglas Kellner, “Medien- und Kommunikationsforschung vs. Cultural Studies. Wider ihre Trennung”, *Cultural Studies. Grundlagentexte zur Einführung*, (ur. Roger Bromley, Udo Göttlich i Carsten Winter, (Hrsg.)), Lüneburg: zu Klampen, 1999, str. 360.

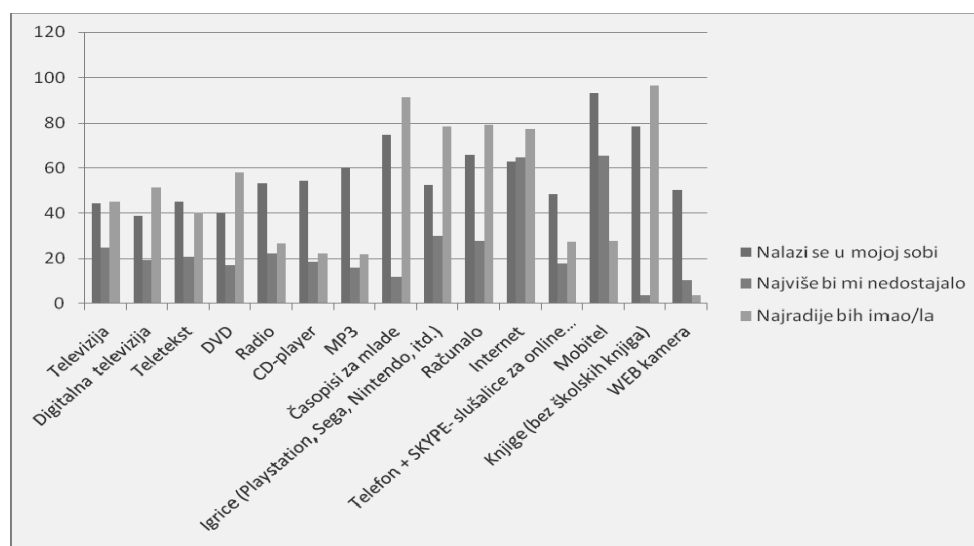
³⁴ Isto, str. 350.

³⁵ Usp. Ungeheuer, 1982, str. 294.

procesu “mediji su nositelji simboličkih poruka”.³⁶ Ipak, Schmidt (1994), Kellner (1999) i Luhmann (1996) nisu objasnili disfunkcionalnu ulogu medija u odgoju djece i mladih. Dekodiranje simboličkih poruka važno je za sprječavanje medijskih manipulacija, odnosno ono je nužna kompetencija za prevenciju prvenstveno kod međuvršnjačkog internetskog zlostavljanja i medijskih manipulacija.³⁷ Ovo je osobito karakteristično za djecu i mlade, koji nemaju dostatne informacije o ambivalentnoj ulozi medija. Manfred Faßler (2001) u svojoj knjizi *Mreže* ističe da je “položaj govora putem medija prešao (ili će prijeći) od fiksacije na sustav stvaranja mišljenja i obrade informacija na socijalno konstitutivne uloge elektroničke programirane mreže”.³⁸ Taj se primjer može argumentirati raznim primjerima društvenih nereda koji su organizirani putem interneta.³⁹ To se može potvrditi istraživanjima (ka)da nasilje u medijima postaje nasilje u stvarnosti, kada fikcija postaje stvarnost ili kada “sve ima svoju cijenu, a ništa vrijednost”.⁴⁰

Neobjavljeno istraživanje koje sam provela 2012. u Splitsko-dalmatinskoj i Zadarskoj županiji na uzorku učenika završnih razreda četiriju osnovnih škola (N=306) otkriva nove pokazatelje.

Grafikon 1. Prikaz učestalosti posjedovanja i mjesta posjedovanja vrste tehnologije

Iz *Grafikona 1.* vidljivo je da najveći postotak ispitanika posjeduje mobitel (93,14%) te smatraju da bi im najviše, (među ponuđenim stvarima) nedostajalo mobitel (65,35%, $M=0.49$, $SD=0.50$) i internet (64,71%, $M=0.62$, $SD=0.48$). Zabrinjava činjenica da se na zadnjem mjestu onoga što bi im nedostajalo nalaze školske knjige. Najveći postotak želio bi posjedovati suvremenu marku mobitela (96,41%, $M=0.03$, $SD=0.18$). Učenici

³⁶ Niklas Luhmann, *Die Realität der Massenmedien*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1996.

³⁷ Usp. Zlatko Miliša, Mirela Tolić i Nenad Vertovšek, *Mladi i mediji: prevencija ovisnosti o medijskoj manipulaciji*, Zagreb: Sveučilišna knjižara, 2009.

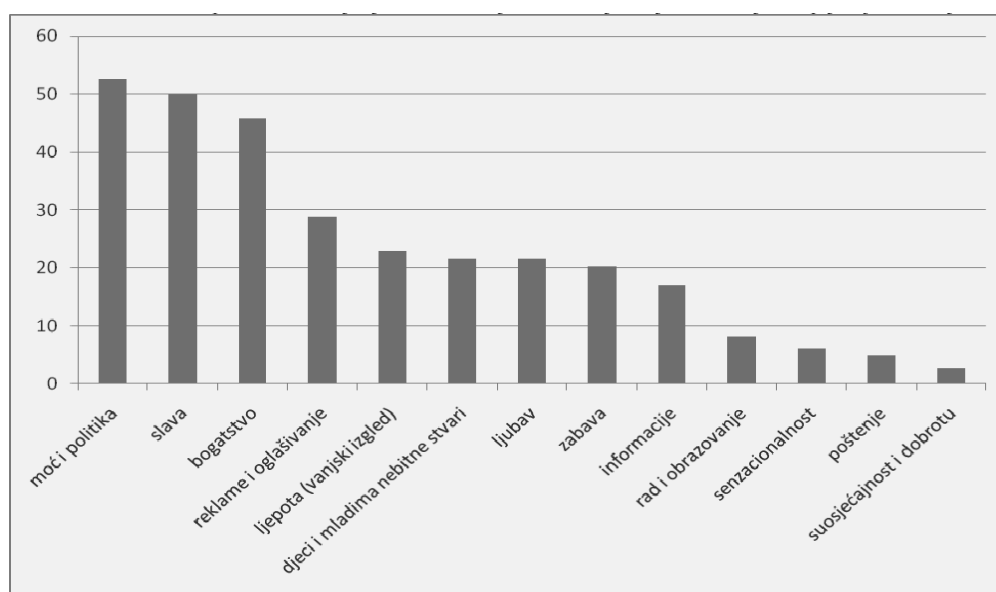
³⁸ Manfred Faßler, *Netzwerke*, München: Fink, 2001.

³⁹ Usp. Zlatko Miliša, 2010.

⁴⁰ Usp. Zlatko Miliša, *Manipuliranje potrebama mladih*, Zagreb: MarkoM, 2006.

iznimno veliku važnost pridaju elektroničkim medijima postajući djeca medija. Najveći se udio ispitanika osim mobitela koristi računalom (64,37%, $M=0.65$, $SD=0.50$), internetom (62,25%, $M=0.63$, $SD=0.45$) i MP3-om (60,25%, $M=0.61$, $SD=0.50$). Najmanji udio ispitanika posjeduje u svojoj sobi digitalnu televiziju (28,47%, $M=0.39$, $SD=0.48$) i DVD (39,99%, $M=0.39$, $SD=0.49$). Ispitanicima bi osim mobitela najviše nedostajao Internet (62,01%, $M=0.5$, $SD=0.30$). Često i nekontrolirano korištenje računala i drugih novih medija, poput MP3-a i mobitela, može loše utjecati na tjelesni, psihički i društveni razvoj djece. Čest motiv koji se pojavljuje uz korištenje medija jest dosada. Riječ je o doživljaju bez cilja i ambicija usmjerenom prema ravnodušnosti. Fenomen dosade u socijalnome je smislu izraz modernog društva u kojem pojedinac ne može sebi naći kreativnu zabavu. Od posjedovanje novih medija pojedinac ne očekuje analitičke spoznaje. Djeca biraju onu vrstu tehnologije koja im pruža (trenutačno) emocionalno zadovoljstvo. Nekritičkom konzumacijom medija bježi se od stvarnih životnih i društvenih obveza i problema, a jača težnja za jednostavnim objašnjenjima postojanja. Na temelju analize pitanja “što se najviše u medijima ističe”, iz istog istraživanja, dobiveni su dolje prikazani podatci.

Grafikon 2. Prikaz podataka mišljenja učenika koji su sadržaji i vrijednote najzastupljeniji u medijima

Učenici poprilično dobro dijagnosticiraju dominantne vrijednote zastupljene u medijima: moć i politika (52,61%, $M=2.34$, $SD=0.42$), slava (50,00%, $M=2.34$, $SD=0.19$), bogatstvo (45,75%, $M=2.32$, $SD=0.21$), reklame (28,75%, $M=2.14$, $SD=0.47$) i ljepota (22,87%, $M=1.23$, $SD=0.27$). U drugom istraživanju, današnje generacije mladih najviše preferiraju “samosvojnost” – “biti svoj gospodar i baviti se onime što želiš”.⁴¹ Masovni su mediji postali snažan čimbenik društvenih interakcija, kada se kultura sve više transformira u medijsku “kulturu zavođenja” (S. Alić). Sve su to razlozi zašto je važan *Medijski*

⁴¹ Usp. Vlasta Ilišin i Furio Radin (ur.), *Mladi: Problem ili resurs*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 2007.

odgoj kod stjecanja medijskih kompetencija. Razvoj medijske kulture trebao bi biti integriran u sklopu medijskoga odgoja.

Medijska kultura, medijski odgoj i školski kurikulum

Reckwitz je medijsku kulturu analizirao s aspekta “značenja medija u društvenome kontekstu”.⁴² Medijska se kultura počinje istraživati odnosom promjena komunikacijske integracije i kulturnih sukoba.⁴³ Drugi istraživači medijsku kulturu analiziraju u razotkrivanju “medijskih ponuda”⁴⁴ u kontekstu nametnutog konzumerizma. To je socijalna kontekstualizacija promjena medijske kulture, prepoznatljiva kao “strukturna transformacija” Jürgena Habermasa.⁴⁵

Radovi Joshue Meyrowitza važni su za shvaćanje nužnosti razvoja medijske kulture i medijskoga odgoja.⁴⁶ U takvim se konceptualnim okvirima medijska kultura shvaća kao “posredovana kultura”, dakle kao kultura u kojoj je tehnički posredovana komunikacija oblikovana simboličkim formama. Kao posebna sfera toga posredovanja smatra se medijska svakodnevnica i njene implikacije u odgojnoj praksi. Stoga, analize utjecaja medija trebaju osigurati i preventivne smjernice kako se učinkovito oduprijeti manipulacijama. Pored toga, nužno je razlikovanje “medijske kulture” od “masovne kulture” ili “popularne kulture”.⁴⁷

Mediji imaju dvostruku simboličku vrijednost: implicitnu ili eksplicitnu.⁴⁸ Prema Kellneru, simboličku vrijednost u suvremenome globalnom društvu imaju tehnički mediji, a moćni postaju kod preuzimanja uloga u društvu. Prema tom stajalištu mediji nemaju samo (dis)funktionalnu nego i simboličku ulogu.⁴⁹ Na koji će način simbolička vrijednost imati ulogu i koju – vidljivo je iz odnosa između korisnika medija (primatelj – pojedinac) i rezultata korištenja medijskih tehnologija, a koji utječu na svijest

⁴² Andreas Reckwitz, “Kulturelle Differenzen aus praxeologischer Perspektive: Kulturelle Globalisierung jenseits von Modernisierungstheorie und Kulturesentialismus”, *Kulturen vergleichen. Sozial – und kulturwissenschaftliche Grundlagen und Kontroversen*, (ur. Ilja Srubar, Joachim Renn i Ulrich Wenzel), Wiesbaden, 2005, str. 33.

⁴³ Usp. Andreas Hepp, Friedrich Krotz i Tanja Thomas, “Schlüsselwerke der Cultural Studies: Einleitung”, *Schlüsselwerke der Cultural Studies*, (ur. Andreas Hepp, Friedrich Krotz i Tanja Thomas (Hrsg.)), Wiesbaden: VS, 2009, str. 29.

⁴⁴ Isto, str. 9.

⁴⁵ Usp. Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchung zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Mit einem Vorwort zur Neuauflage 1990*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1990.

⁴⁶ Usp. Andreas Hepp, Marco Höhn i Jeffrey Wimmer (Hrsg.), *Medienkultur im Wandel*, Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft, 2010, str. 44; John Dewey, *How We Think*, Boston MA: D. C. Heath & Co, reprinted 1997, Mineola NY: Courier Dover Publications, 1910.

⁴⁷ Douglas Kellner, “Medien- und Kommunikationsforschung vs. Cultural Studies. Wider ihre Trennung”, *Cultural Studies. Grundlagentexte zur Einführung*, (ur. Roger Bromley, Udo Göttlich i Carsten Winter (Hrsg.)), Lüneburg: zu Klampen, 1999, str. 346.

⁴⁸ Usp. Zlatko Miliša, 2008.

⁴⁹ Usp. Mirela, Tolić, “Pour une pédagogie des médias appliquée - aussi dans la formation professionnelle”, *Medijska kultura*, 1, (2011).

i ponašanje mladih.⁵⁰ Konkretno, to se može vidjeti na primjeru korištenja mobilnoga telefona, u potrazi za posjedovanjem uvijek najnovijih računala i *softwera*, što može razviti iskrivljenu simboličku sliku vrijednosti, posebice kod mladih s pitanjem: “Reći mi kojemu tipu mobitela pripadaš i reći ću ti tko si.”⁵¹ Drugi važan aspekt u analizama medijske kulture jest, kako smo ranije utvrdili, u simboličkome interakcionizmu koji analizira uloge simbola u društvu.⁵² U središtu je simboličkoga interakcionizma ideja “da je društvena stvarnost ljudi simbolički konstruirana realnost”.⁵³ Ovdje čovjek stječe sposobnost za komunikaciju u kolektivnome simboličkom djelovanju.⁵⁴ Razumijevanjem simboličkoga djelovanja kultura se može tretirati (i) kao rezultat simboličkoga djelovanja medijske kulture.⁵⁵ Francuski sociolog Pierre Bourdieu i njegova filozofija simboličkih formi daje paradigmatičnu osnovu za razumijevanje ljudskoga ponašanja.⁵⁶ Da bi se s Bourdieuova stajališta shvatilo značenje razvoja medijske kulture u školskome kurikulumu, nužno je objasniti njegovo značenje pojmova: “Polje” (fr. *le champ*) je pojam koji označuje mjesto na kojemu se realizira proces odgoja i obrazovanja, tj. institucija (škola, predškolske ustanove), ali i izvanškolske i izvannastavne aktivnosti.⁵⁷ U suprotnome, kada nema kritičke refleksije i jasno postavljenoga cilja, događa se da mediji “odgajaju”. Tada novi (inovativniji) mediji često (preuz)imaju manipulativnu ulogu. Drukčiji osvrt na pitanja medijske kulture tijekom posljednjih dvaju desetljeća donijele se kulturalne studije (*cultural studies*). Sve kulturno se prenosi komunikacijom, a svaka komunikacija kulturom, a posebice medijskom kulturom. U tome kontekstu medijska kultura postaje “nositelj” simboličkih vrijednosti, gdje se odvija transformacija vrijednosti. Ovdje se postavlja pitanje kako mediji mogu pridonijeti tomu da primatelji mogu iz medijskih sadržaja prepoznati odgojno prihvatljiva značenja. Iz toga slijede dodatna pitanja: Kako medijska kultura pridonosi razvoju sposobnosti učenika da znade živjeti u “cyber društvu” i na koji način medijska kultura dobiva (novo) značenje? Time se aktualizira Kellnerov (1999) prijedlog za preispitivanje standarda i normi značenja, a koji su posredovani medijskom kulturom. Pojedinač živi u svijetu (ne)dekodiranih medijskih simbola, a u drugoj pojedinac sebe shvaća

⁵⁰ Usp. Zlatko Miliša, Mirela Tolić i Nenad Vertovšek, *Mladi i mediji: prevencija ovisnosti o medijskoj manipulaciji*, Zagreb: Sveučilišna knjižara, 2009.

⁵¹ Usp. Zlatko Miliša, 2008, str. 45.

⁵² Usp. George Herbert Mead, *Geist, Identität und Gesellschaft. 7. Auflage*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988.

⁵³ Usp. Niklas Luhmann, *Die Realität der Massenmedien*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1996; Niklas Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft. 2 Bände*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997.

⁵⁴ Usp. Hepp; Krotz, 1999, str. 35.

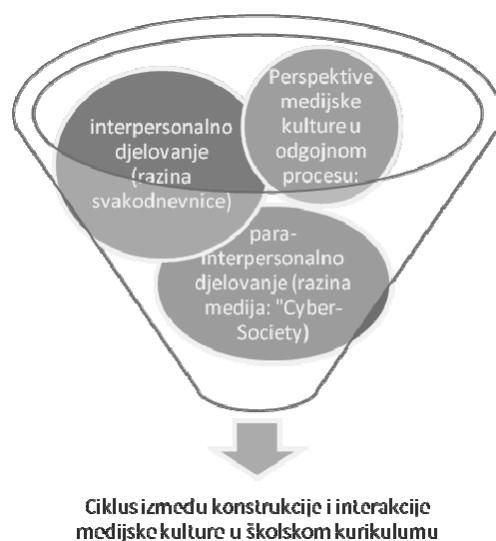
⁵⁵ Usp. Douglas Kellner, “Medien- und Kommunikationsforschung vs. Cultural Studies. Wider ihre Trennung”, *Cultural Studies. Grundlagentexte zur Einführung*, (ur. Roger Bromley, Udo Göttlich Carsten i Winter (Hrsg.)), Lüneburg: zu Klampen, 1999, str. 269.

⁵⁶ Usp. Pierre Bourdieu, “Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt”, *Kulturelle Reproduktion und soziale Reproduktion*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970, str. 25.

⁵⁷ Isto.

kao “komunikativni identitet” koji konstruira svoju interakciju u digitalnoj kulturi.⁵⁸ U tome je bitna pretpostavka za razvoj medijske kulture i medijskoga odgoja.

Medijska je kultura i kulturno-industrijski preoblikovana kultura i, kao takva, proizvod potrošačkoga društva. Ona se povezuje sa “socijalnim djelovanjem”.⁵⁹ To je socijalna kontekstualizacija promjena medijske kulture, prepoznatljiva kao “strukturna transformacija javnosti” Jürgena Habermasa.⁶⁰ Donja slika prikazuje ciklus između konstrukcije i interakcije medijske kulture u školskome kurikulumu kao i njihovu korelacijsku vezu i socijalno djelovanje.

Slika 3. Konstrukcija i interakcija medijske kulture u školskom kurikulumu⁶¹

Slika 3. ukazuje na konstrukciju i način integracije medijske kulture u školskom kurikulumu. Da bi se teorijski složeni odnos između kulture i “socijalne akcije” mogao pojmiti, medijska se kultura shvaća kao realizacija “medijaliziranih” kulturnih modela u odgojnoj praksi.⁶²

Slika 4. prikazuje kulturni proces medijske kulture u odgojnom procesu i njihovu vezu sa simboličkim interakcionizmom te vezu sa socijalnim djelovanjem kulturnih studija uz interakciju medija i učenika.

⁵⁸ Usp. Douglas Kellner, “Medien– und Kommunikationsforschung vs. Cultural Studies. Wider ihre Trennung”, *Cultural Studies. Grundlagentexte zur Einführung*, (ur. Roger Bromley, Udo Göttlich i Carsten Winter (Hrsg.)), Lüneburg: zu Klampen, 1999.

⁵⁹ Isto, str. 342.

⁶⁰ Usp. Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchung zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Mit einem Vorwort zur Neuauflage 1990*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1990.

⁶¹ Peter Lutze, *Die Matrix Hypothese - Para-abstrakte Orinetierung in einer erfundenen Wirklichkeit*, Münster: Philosophische Fakultät der Westfälischen Wilhelms – Universität, 2004, str. 263.

⁶² Usp. Douglas Kellner, “Medien– und Kommunikationsforschung vs. Cultural Studies. Wider ihre Trennung”, *Cultural Studies. Grundlagentexte zur Einführung*, (ur. Roger Bromley, Udo Göttlich i Carsten Winter (Hrsg.)), Lüneburg: zu Klampen, 1999, str. 342.

Slika 4. Kulturni proces medijske kulture u odgojnom procesu⁶³

Kulturna industrija nikada ne može u potpunosti predvidjeti simbolički sadržaj i vrijednote "kulturnih proizvoda".⁶⁴ To pretpostavlja empirijski pristup istraživanju medijske kulture u svakodnevnoj (školskoj) praksi.⁶⁵ Već u ranom djetinjstvu i mladosti mediji snažno djeluju na osobno oblikovanje života. Odatle potreba integriranja medijskih radionica u sklopu medijskoga odgoja u osnovnim školama kao prevencije od medijskih manipulacija⁶⁶ i preventivni projekt *Deset dana bez ekrana – deset dana apstinencije od medija* (voditelj projekta prof. dr. sc. Zlatko Miliša). Svi akteri u školskome ozračju moraju prepoznati svoje specifične medijske funkcije ne samo u obrazovanju nego i u odgoju. Reckwitz (2005) je analizirao društvene i tehničke perspektive razvoja medijske kulture za razvoj budućnosti škole i identiteta učenika s pozitivnom socijalnom orijentacijom i vrijednotama.⁶⁷ Izdvajaju se sljedeća načela za razvoj suvremene škole u sklopu medijske kulture i odgoja za medije:

- **Inovacija.** Za razvoj medija tipična je stalna obnova i tehničko svrsishodna ponuda i usluga.
- **Integracija.** Time se otvara mogućnost da se u bilo koje vrijeme izaberu neki od različitih oblika medija i da ih se na pravilan reflektivno-kritički način i primjeni u odgojnoj praksi.⁶⁸

⁶³ Peter Lutze, *Die Matrix Hypothese - Para-abstrakte Orinetierung in einer erfundenen Wirklichkeit*, Münster: Philosophische Fakultät der Westfälischen Wilhelms – Universität, 2004, str. 263.

⁶⁴ Rainer Winter, "Was ist populäre Unterhaltung? Die Perspektive der Cultural Studies", *Medien praktisch: Zeitschrift für Medienpädagogik*, br. 4 (2000), str. 45.

⁶⁵ Usp. Andreas Reckwitz, "Kulturelle Differenzen aus praxeologischer Perspektive: Kulturelle Globalisierung jenseits von Modernisierungstheorie und Kulturessentialismus", *Kulturen vergleichen. Sozial – und kulturwissenschaftliche Grundlagen und Kontroversen*, (ur. Ilja Srubar, Joachim Renn i Ulrich Wenzel), Wiesbaden, 2005, str. 96.

⁶⁶ Usp. Zlatko Miliša, Mirela Tolić i Nenad Vertovšek, *Mladi i mediji: prevencija ovisnosti o medijskoj manipulaciji*, Zagreb: Sveučilišna knjižara, 2009.

⁶⁷ Usp. Andreas Reckwitz, "Kulturelle Differenzen aus praxeologischer Perspektive: Kulturelle Globalisierung jenseits von Modernisierungstheorie und Kulturessentialismus", *Kulturen vergleichen. Sozial – und kulturwissenschaftliche Grundlagen und Kontroversen*, (ur. Ilja Srubar, Joachim Renn i Ulrich Wenzel), Wiesbaden, 2005, str. 33.

⁶⁸ Usp. Mirela Tolić, "Pour une pédagogie des médias appliquée – aussi dans la formation professionnelle", *Medijska kultura*, 1, Crna Gora, 2011.

- *Interaktivnost* podrazumijeva aktivniju suradnju svih sudionika odgojno-obrazovnog procesa.
- *Doživljaj*. Važno je znati koje emocije pobuđuju pojedini sadržaji iz medija.
- *Internacionalizacija*. Polivalentnost funkcija komunikacijskih mreža mijenja načine komuniciranja. Pojavljuju se nove medijske skupine na Facebooku. S druge strane, pozitivni su aspekti prilika za učinkovitiju implementaciju *E-učenja*.

Medijski se odgoj treba orijentirati, usmjeravati i voditi tim načelima.⁶⁹ Posebno je važno u medijskom odgoju stvoriti mogućnosti za *djelovanje* i *doživljaj*. Orijentacije na djelovanje, iskustvo i doživljaj smatraju se temeljnim načelima medijskoga odgoja i medijske kulture.⁷⁰ Orijentacija na djelovanje odnosi se na činjenicu da medijsko obrazovanje treba biti usmjereno na (sadašnje i buduće) djelovanje, npr. u obliku aktivnih procesa rješavanja problema, donošenja odluka...

Medijski odgoj nije samo školski zadatak. On se jednako stječe u obitelji, u socijalnome i kulturnome radu s djecom i mladima te u medijskim institucijama. Medijski odgoj može biti uspješan samo kada društvo i politika stvore okvirne uvjete koji vode do oblikovanja medijskoga okruženja pogodnoga za djecu i mlade. Medijski odgoj zahtijeva odgovornost svih koji su uključeni u pedagoški proces. Društveni i kulturni rad s djecom i mladima podrazumijeva širenje kulturnih mogućnosti i mogućnosti za djelovanje. S toga aspekta stvaraju se pretpostavke *kako znati živjeti s medijima*, u suvremenome tehnološko-globalizacijskom društvu. Medijsko-odgojni rad u školi sastoji se od triju glavnih uloga:

1. *Korištenje medija za obrazovne zadatke*. Cilj je osvijestiti različite medijske ponude i stvoriti sposobnost kritičkoga izbora i ocjenjivanja informacija.⁷¹
2. *Uvid u način djelovanja i uvjeti medijske proizvodnje*.
3. *Praktično-stvaralački medijski rad*.

Cilj je proširiti mogućnosti izražavanja i stvaranja koji izgrađuju sposobnost za točnu percepciju i za društveno-odgovorno ponašanje medija i korisnika medija. Sudjelovanjem u školskim listovima, izložbom fotografija, dokumentarnim reportažama ili videočasopisima, djeca i mladi imaju priliku artikulirati svoje ideje koristeći se različitim medijima i tako ih mogu širiti i izvan školskoga ozračja. Proizvodi od stripa do reklama,

⁶⁹ Usp. Zlatko Miliša, Mirela Tolić i Nenad Vertovšek, *Mladi i mediji: prevencija ovisnosti o medijskoj manipulaciji*, Zagreb: Sveučilišna knjižara, 2009; Mirela Tolić, "Pour une pédagogie des médias appliquée - aussi dans la formation professionnelle", *Medijska kultura*, 1, Crna Gora, 2011.

⁷⁰ Usp. Andreas Reckwitz, "Kulturelle Differenzen aus praxeologischer Perspektive: Kulturelle Globalisierung jenseits von Modernisierungstheorie und Kulturessentialismus", *Kulturen vergleichen. Sozial – und kulturwissenschaftliche Grundlagen und Kontroversen*, (ur. Ilja Srubar, Joachim Renn i Ulrich Wenzel), Wiesbaden, 2005.

⁷¹ Usp. Andreas Reckwitz, "Kulturelle Differenzen aus praxeologischer Perspektive: Kulturelle Globalisierung jenseits von Modernisierungstheorie und Kulturessentialismus", *Kulturen vergleichen. Sozial – und kulturwissenschaftliche Grundlagen und Kontroversen*, (ur. Ilja Srubar, Joachim Renn i Ulrich Wenzel), Wiesbaden, 2005; Mirela Tolić, "Pour une pédagogie des médias appliquée - aussi dans la formation professionnelle", *Medijska kultura*, 1, (2011).

od videoisječka pa do računalnoga programa trebaju biti u središtu pedagoške pozornosti. Škole se moraju pripremiti na ove zadatke pojačanom koordinacijom medijsko-pedagoških aktivnosti unutar nastave kao i sustavnom i koordinacijskom suradnjom s izvanškolskim aktivnostima. Dobar primjer suradnje škole, nastavnika, roditelja i učenika vidljiv je iz projekta *Deset dana bez ekrana*.⁷² Suradnja između škole i izvanškolskih partnera je nužna. Medijsku pedagogiju, u sklopu razvoja medijske kulture u školama, treba shvatiti kao opći, a ne kao dodatni zadatak. Nužno je permanentno usavršavanje nastavnika, stručnih suradnika i roditelja. Cilj odgojno-obrazovnoga i preventivnog projekta za nastavnike i roditelje u području medijskoga odgoja treba se temeljiti na usvajanju medijskih kompetencija.

Medijski odgoj i medijska kultura trebaju biti dio općih nastavnih i izvanškolskih aktivnosti. Potrebno je u školsku praksu implementirati iskustva drugih europskih zemalja (Njemačke, Francuske i drugih) u oblikovanju medijskoga prostora i odgoja za medije.

Zaključak

Nove informacijske tehnologije mijenjaju navike i ponašanje pojedinaca, osobito djece i mladih. Razvojem inovativnih medija raste i potreba za razvojem medijske kulture, posebice u procesu odgoja i obrazovanja. Mediji mogu olakšati i otežati komunikaciju. Sve kulturno prenosi se komunikacijom, a svaka komunikacija kulturom, posebice medijskom kulturom. U tome kontekstu medijska kultura postaje “nositelj” simboličkih vrijednosti. Medijska kultura mora biti u nužnoj vezi s medijskim odgojem i na taj način omogućiti uspješan razvoj procesa odgoja i obrazovanja u tzv. *cyber* društvu. Bez medijskoga odgoja, nema medijskih kompetencija (učenika, roditelja i učitelja). Medijskoj kulturi, danas kada medijska kompetencija postaje važnija od medijsko-tehničke pismenosti, treba dati primjeren prostor i vrijeme i u školi radi kritičkoga odnosa prema medijima. Škola prestaje biti glavnim izvorom informacija jer joj u tome sve izraženije konkuriraju televizija, internet i ostala sredstva masovnoga priopćavanja. Brisanje *granica* između stvarnog i zamišljenog takvi mediji postaju sredstvo “ideologije zavođenja” (S. Alić) i *homo communicansa* pretvaraju u *homo consumensa*, s osobitim negativnim implikacijama medijske socijalizacije za odgoj djece i mladih. Formiranjem *online* identiteta stvara se identitet fiktivnog karaktera, razvija se digitalni narcizam, gube vrjednote empatičnosti i altruizma, javlja pojava poremećaja privrženosti kao posljedica internetske ovisnosti. Mladi u digitalnoj kulturi imaju privid formiranja identiteta, ali su medijski pismeniji od odraslih te imaju dobru percepciju vrjednota koje se u medijima ističu. Stoga je pedagoški opravdano zahtijevati implementaciju predmeta Odgoj za medije u osnovnim školama.

⁷² Usp. Goran Tudor, Zlatko Miliša, Mirela Tolić, Nenad Vertovšek i Ivana Drobac, *Deset dana bez ekrana – priručnik/radionica za razvoj kritičkog i selektivnog korištenja triju ekrana u mladima*, Zagreb: M. E. P., 2010.

LITERATURA

- Aufenanger, Stefan, "Medienpädagogik und Medienkompetenz: Eine Bestandsaufnahme", *Enquete-Kommission 'Zukunft der Medien in Wirtschaft und Gesellschaft. Deutschlands Weg in die Informationsgesellschaft'*, Deutscher Bundestag (Hrsg.), Bonn: Medienkompetenz im Informationszeitalter, 15-22, 2010.
- Baacke, Dieter, *Medienpädagogik: Grundlage der Medienkommunikation*, Tübingen: Niemeyer Verlag, 1997.
- Bahlcke, Joachim, *Univerzalismus der Kultur und Kultur-Identität*, Oldenburg: Wissenschaftsverlag, 1994.
- Bonfadelli, Heinz, "Band 2 von *Medienwirkungsforschung*", *Medienwirkungsforschung 2: Anwendung in Politik, Wirtschaft und Kultur*, Köln, Weimer: UTB Verlag, 2004.
- Bourdieu, Pierre, "Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt", *Kulturelle Reproduktion und soziale Reproduktion*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1970.
- Cassirer, Ernst, *Philosophie der symbolischen Formen. Erster Teil: Die Sprache*, Hamburg: Meiner Verlag, 2010.
- Delors, Jacques i dr., *Učenje: blago u nama: izvješće UNESCO-u Međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće*, Zagreb: Educa, 1998.
- Dewey, John, *How We Think*, Boston MA: D. C. Heath & Co, reprinted 1997, Mineola NY: Courier Dover Publications, 1910.
- Gulbacher, M., *European Studies*, Uni Passau Verlag, 2006.
- Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchung zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Mit einem Vorwort zur Neuauflage 1990*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1990.
- Hepp, Andreas, *Cultural Studies und Medienanalyse: Eine Einführung*, Dritte, überarbeitete und erweiterte Auflage, Wiesbaden: VS, 2010.
- Hepp, Andreas, Krotz, Friedrich i Thomas, Tanja, "Schlüsselwerke der Cultural Studies: Einleitung", *Schlüsselwerke der Cultural Studies* (ur. Hepp, Andreas, Krotz, Friedrich Thomas i Tanja (Hrsg.)), Wiesbaden: VS, 2009, str. 7-17.
- Hepp, Andreas, Höhn, Marco i Wimmer, Jeffrey (Hrsg.), *Medienkultur im Wandel*, Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft, 2010;
- Faßler, Manfred, *Netzwerke*, München: Fink, 2001.
- Ilišin, Vlasta, "Mediji u slobodnom vremenu djece i komunikacija o medijskim sadržajima", *Medijska istraživanja*, Vol. 9, br. 2, (2003), str. 9-34.
- Ilišin, Vlasta i Radin, Furio (ur.), *Mladi: Problem ili resurs*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 2007.
- Kellner, Douglas, "Medien- und Kommunikationsforschung vs. Cultural Studies. Wider ihre Trennung", *Cultural Studies. Grundlagentexte zur Einführung* (ur. Bromley, Roger, Göttlich, Udo i Winter, Carsten (Hrsg.)), Lüneburg: zu Klampen, 1999, str. 341-362.
- Luhmann, Niklas, *Die Realität der Massenmedien*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1996.
- Luhmann, Niklas, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, 2 Bände, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997.
- Lutze, Peter, *Die Matrix Hypothese - Para-abstrakte Orinetierung in einer erfundenen Wirklichkeit*, Münster: Philosophische Fakultät der Westfälischen Wilhelms – Universität, 2004, str. 263.
- Macintyre, Alasdair, *Za vrlinom: studija o teoriji morala*, Zagreb: KruZak, 2002.

- Mead, George Herbert, *Geist, Identität und Gesellschaft*. 7. Auflage, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988.
- Meyrowitz, Joshua, *Die Fernseh-Gesellschaft. Wirklichkeit und Identität im Medienzeitalter*, Weinheim – Basel: Beltz, 1987.
- Meyrowitz, Joshua, “Medium Theory”, *Communication Theory Today* (ur. Crowley, David J. i Mitchell, David (Hrsg.)), Cambridge – Oxford: Polity Press, 1995, str. 50-77.
- Miliša, Zlatko, *Manipuliranje potrebama mladih*, Zagreb: MarkoM, 2006.
- Miliša, Zlatko i Tolić, Mirela, “Određenje medijske pedagogije s komunikacijskog aspekta”, *MediAnali*, Vol. 4, (2008), str. 113-131.
- Miliša, Zlatko, Tolić, Mirela i Vertovšek, Nenad, *Mladi i mediji: prevencija ovisnosti o medijskoj manipulaciji*, Zagreb: Sveučilišna knjižara, 2009.
- Petani, Rozana, Vrkić-Dimić, Jasmina i Tolić, Mirela, “Learning and Role of the Family in New Media Environment”, *World Journal of Education*, Vol. 2, br. 2, (2012), str. 85-94.
- Reckwitz, Andreas, “Kulturelle Differenzen aus praxeologischer Perspektive: Kulturelle Globalisierung jenseits von Modernisierungstheorie und Kulturessentialismus”, *Kulturen vergleichen. Sozial – und kulturwissenschaftliche Grundlagen und Kontroversen* (ur. Srubar, Ilija, Renn, Joachim i Wenzel, Ulrich), Wiesbaden, 2005.
- Roth, Hans-Joachim, *Kultur und Kommunikation. Systematische und theoriegeschichte Umriss interkultureller Pädagogik*, Opladen: Leske + Budrich Verlag, 2002.
- Schmidt, Siegfried J., *Kognitive Autonomie und soziale Orientierung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994.
- Thomas, Alexander, *Interkulturelle Kommunikation und Kooperation*, Wiesbaden: Sylvia Schroll – Machl, GmbH, 1999.
- Thomas, Alexander, *Medien und Cultures studies*, Göttingen: Studie für Sozialwissenschaft, 2006.
- Tolić, Mirela, “Pour une pédagogie des médias appliquée – aussi dans la formation professionnelle”, *Medijska kultura*, 1, (2011).
- Trstenjak, Tonči, “Masovni mediji: poticaj ili smetnja obiteljskom dijalogu”, *Obnovljeni život*, Vol. 61, br. 4, (2006), str. 479-488.
- Tudor, Goran, Miliša, Zlatko, Tolić, Mirela, Vertovšek, Nenad i Drobac, Ivana, *Deset dana bez ekrana – priručnik/radionica za razvoj kritičkog i selektivnog korištenja triju ekrana u mladih*, Zagreb: M.E.P., 2010.
- Winter, Rainer, “Was ist populäre Unterhaltung? Die Perspektive der Cultural Studies”, *Medien praktisch: Zeitschrift für Medienpädagogik*, br. 4, (2000), str. 21-26.
- Winter, Rainer, “Cultural Studies als kritische Medienanalyse: Vom ‘encoding/decoding’ – Modell zur Diskursanalyse”, *Kultur– Medien– Macht: Cultures Studies und Medienanalyse, Dritte erweiterte und überarbeitete Auflage* (ur. Winter, Rainer i Hepp, Andreas (Hrsg.)), Wiesbaden: VS für Sozialwissenschaften, 2006.

SOCIAL NETWORKS AND DELUSIONS REGARDING THE FORMATION OF ONLINE IDENTITY

Abstract

This paper will analyze cultural identity as an element that is part of media culture development. Culture is analyzed through process of communication and interaction of various identities in a way that it puts those in intercultural or accultural contexts. Media has leading role for development of dialog where the construction of cultural identity has important place. Today, children and youngsters have much more choice than ever before but they are, in the same time, affected by the identity crises, lack of social values and getting lost in rapid expansion of technical revolution. In the process of digitalization, shortage of analysis that is concerned with cultural identity can be noted. Technological advancement and social networks (*Facebook, Twitter, e-mail*, global informing) enable quick access to information and media manipulation. Cultural expressions are frequently changed due to forming of online identity. Media does not only have (dis-)functional role but a symbolic one also. Based on analysis, author concludes that a man is becoming much less of *homo communicans* and much more *homo consummensa*. This paper is dealing with content analysis of a role that media manipulators have on online identity formation and delusions that are tied to it.

Keywords: social networks, online identity, manipulation, young people, media, media culture

OBRAZOVANJE ZA OSOBNi MARKETING U HRVATSKOM I EUROPSKOM KONTEKSTU

Pregledni rad

UDK: 37.01:658.8.013(063)

Tržište rada u Republici Hrvatskoj već niz godina bilježi pad zaposlenosti i porast nezaposlenosti promatrano na ukupnoj godišnjoj razini. Povećanje broja nezaposlenih osoba nastaje uslijed nesklada ponude i potražnje na tržištu rada, nedovoljne gospodarske aktivnosti kao posljedice ratnih razaranja, gubitka tržišta i nedovoljne konkurentnosti, restrukturiranja poduzeća, povećanih likvidacija i pokretanja stečaja pravnih osoba te nastojanja da se smanji javna potrošnja, a sve to u sveopćoj recesiji gospodarstva u svijetu. Hrvatska nakon Domovinskog rata, s jedne strane, ima velik problem mentaliteta ljudi koji su se školovali i radili u socijalističkom sustavu, te su se uslijed velikih promjena, nastalih kao posljedica prijelaza na tržišno gospodarstvo, zatekli na brisanom prostoru nesprenni za visoke zahtjeve konkurencije na tržištu rada, na kojemu nemaju gotovo nikakve prilike naći zaposlenje. S druge pak strane, mladi ljudi po završetku školovanja izlaze na tržište rada i suočavaju se s pitanjem vlastite konkurentnosti koja obuhvaća i nastup na tržištu rada, odnosno konkretno natjecanje za radno mjesto. U Europi postoje primjeri sveučilišta koja svojim studentima nude posebne programe za pripremu osobnog nastupa na tržištu rada pri traženju posla. U osvitu ulaska u Europsku uniju u ovom radu prikazuju se modeli obrazovanja za osobni marketing koji mlade ljude pripremaju za nastup na tržištu rada u Hrvatskoj i u Europskoj uniji.

Ključne riječi: osobni marketing, marketing posloprimatelja, konkurentnost, model obrazovanja, osobni identitet

Uvodna razmatranja

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa 2006. godine usvojilo je koncepciju društva znanja koja podrazumijeva društvo u kojem znanje postaje pokretačem cjelokupnog razvoja, što obrazovnim institucijama nameće zadatak osposobljavanja mladih ljudi za provođenje takve koncepcije.¹ To znači da je misija visokoobrazovnih ustanova prenošenje takvih znanja, vještina i sposobnosti koja će korisnicima, u konkretnom slučaju studentima, biti osnova za izgrađivanje društva, tj. gospodarski, odnosno cjelokupni napredak društva.

Društvo temeljeno na znanju uvelike je ovisno o djelotvornosti i učinkovitosti obrazovnog sustava, osobito visokoškolskog obrazovnog sustava. Bolonjski proces, u kojem osiguravanje kvalitete visokoškolskog obrazovnog sustava predstavlja jedan od temeljnih stupova, podrazumijeva prilagođavanje visokoškolskog obrazovnog procesa

¹ Usp. Vlada Republike Hrvatske, "Strateški okvir za razvoj 2006.–2013.," <http://www.vlada.hr> (22. veljače 2013.)

tekućim i predvidivim budućim potrebama zemalja Europske unije. U svrhu ulaska u Europsku uniju, Hrvatska se morala prihvatiti prilagodbe i reforme svojeg obrazovnog sustava u visokom obrazovanju te je Sabor Republike Hrvatske 2003. donio Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju u kojemu se u članku 2. navodi: "Znanstvena djelatnost i visoko obrazovanje predstavljaju djelatnosti od posebnog interesa za Republiku Hrvatsku i sastavni su dio međunarodnog, posebno europskoga, znanstvenog umjetničkog i obrazovnog prostora."² Jače uključivanje studenata u obrazovni proces i ispitivanje njihovih stavova pretpostavke su za ostvarenje određene razine kvalitete. U današnjem društvu znanje je temeljna pretpostavka osobnog razvoja i uspjeha. Sustav visokog obrazovanja, čije su sastavnice i ekonomski fakulteti, ispunjava tradicionalnu ulogu prenošenja specijalističkih oblika znanja te omogućuje mladim ljudima izlazak na tržište rada s visokom stručnom spremom. No kako se povećava mobilnost radne snage, a natjecanje za atraktivna radna mjesta postaje sve oštrije na tržištu rada, ustanove visokog obrazovanja moraju adaptirati svoju ulogu i studentima ponuditi nove oblike znanja i vještina koji će im donijeti konkurentsku prednost i pomoći u suočavanju sa složenim problemima današnjeg tržišta rada i, šire gledano, života u današnjem društvu. Upravo ta znanja i vještine odnose se ne samo na disciplinarna i specijalistička područja, nego obuhvaćaju osobne kompetencije koje se mogu primjenjivati u vrlo različitim područjima djelovanja.

Prema podacima iz istraživanja provedenog u okviru projekta Instituta za razvoj obrazovanja iz 2006. godine, 52,6% studenata u Hrvatskoj bilo je većinom ili potpuno nezadovoljno dostupnim informacijama o mogućnostima u visokom obrazovanju te o zapošljavanju nakon studija. Informacije koje studenti imaju uglavnom dolaze iz kombinacije neslužbenih izvora na sveučilištu (drugih studenata i profesora) te izvan sveučilišta (obitelj i drugi kontakti izvan sveučilišta). Ovi rezultati upućuju na nedostatnu povezanost visokog obrazovanja i tržišta rada u segmentu informiranja studenata o mogućnostima zapošljavanja nakon stjecanja diplome.³ Stoga je 2006. godine bila pokrenuta inicijativa za osnivanje službi za profesionalno savjetovanje na svim hrvatskim sveučilištima. Ove službe počele su s radom na Sveučilištu u Dubrovniku, Sveučilištu u Rijeci, te na Sveučilištu Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Na taj način sveučilišta u Hrvatskoj pružaju studentima inovativne usluge kako bi im olakšala djelotvorniji prijelaz na tržište rada i pružila konkretnu pomoć osobito pri prvom natjecanju za posao.

Povijesni prikaz obrazovanja za osobni marketing

Proučavajući znanstvenu literaturu o poučavanju studenata za učinkovit prijelaz iz akademske sredine u svijet rada i tržišnog natjecanja, može se ustanoviti kako postoji kontinuitet u razmatranju ove problematike. Naime, već 90-ih godina prošloga stoljeća prvenstveno profesori marketinga identificiraju ovaj problem te nude neka praktična rješenja, odnosno modele obrazovanja za osobni marketing. Godine 1994. profesor

² Davor Rajčić, *Propisi o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju s komentarom*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2008, str. 146.

³ Usp. Miroslav Šćukanec (gl. ur.), "Službe za profesionalno savjetovanje na hrvatskim sveučilištima", Priručnik, http://www.iro.hr/userdocs/File/IRO_CAREER_prirucnik_hr.pdf (9. veljače 2013.)

Kitchen s Keele University u Velikoj Britaniji poziva se na istraživanja profesora Williama A. Cohena, uglednog člana AMA-a, koji je još 1983. predlagao četverokomponentni model poučavanja studenata o osobnom marketingu:

1. analiza situacije na tržištu rada;
2. razvoj strategije za izlazak na tržište rada;
3. primjena strategije zapošljavanja,
4. prihvaćanje ponude poslodavatelja.⁴

Pri tome Kitchen ističe kako su ključna pitanja osobnog marketinga:

1. što posloprimatelj može učiniti za poslodavateljevu tvrtku;
2. kakav stav ima posloprimatelj prema postavljenom cilju.

Kitchen nadalje navodi kako je poučavanje marketing-miksa u osobnom marketingu daleko manji problem od poučavanja ispravnog stava pri traženju posla. Poučavanje stava mora pokrivati tri osnovna područja stava, a to su kognitivno (znanje), afektivno (emocije) te bihevioralno područje (tendencije u ponašanju pri ostvarivanju zadanog cilja).

Godine 1998. na Sveučilištu Južne Alabame i na Sveučilištu Sjevernog Teksasa profesori Maes i Farris⁵ razvijaju svoj koncept poučavanja osobnog marketinga na sveučilištu. Oni su proveli istraživanje među studentima ovih dvaju sveučilišta te razvili model obrazovanja za osobni marketing utemeljivši ga na osam smjernica:

1. naglasiti studentima značaj oblikovanja osobnog marketing-plana tijekom studija;
2. pomoći studentima pri definiranju osobnog marketing-spleta;
3. poučiti studente stvaranju osobnog portfelja;
4. istaknuti studentima utjecaj vanjskih čimbenika, odnosno kako zakonski, politički, ekonomski, tehnološki, socijalni i kulturološki utjecaji iz okruženja mogu djelovati na izradu osobnog marketing-plana;
5. pomoći studentima pri provođenju osobne SWOT analize;
6. poučiti studente korištenju povratnih informacija pri preoblikovanju svojeg osobnog marketing-plana;
7. ukazati studentima na pravovremenost provođenja marketing-istraživanja u cilju oblikovanja učinkovitog osobnog marketing-plana;
8. poticati studente na kontinuirano preispitivanje i preoblikovanje osobnog marketing-plana sukladno promjeni čimbenika iz okruženja.

Ova dva profesora naglašavaju i potrebu da se u poučavanje studenata osobnom marketingu trebaju uključiti ne samo predavači marketinga nego i ostali članovi fakul-

⁴ Usp. Philip J. Kitchen, "Self-marketing is easily taught, but hard to learn", *Marketing News*, Vol. 28, 18 (1994), str. 4-7.

⁵ Usp. Jeanne D. Maes i Martin Theodore Farris II, "Teaching students to market a USD 5.3 million asset: themselves!", *Education + Training*, Vol. 40, 9 (1998), str. 405-410.

tetskih vijeća kako bi što učinkovitije djelovali na studente i njihovu svijest o nužnosti razvijanja i primjene znanja o marketingu i na osobni razvoj.

Početak novog tisućljeća temom osobnog marketinga počinju se baviti psiholozi i sociolozi. Godine 2001.⁶ Beauvois i Dubois, profesori psihologije s francuskih sveučilišta u Nici i Nancyju, provodili su istraživanje o društvenim normama i vještini samoprezentacije koja se zasniva na što boljem usklađivanju ponašanja prema uvriježenim društvenim pravilima ponašanja. Njihov znanstveni rad bavi se prvenstveno pitanjem pružanja pomoći osobama koje traže posao i koje se trebaju podvrgnuti ocjenjivanju potencijalnog poslodavatelja. Oni navode kako socijalni psiholozi mogu poučiti tražitelje posla u svladavanju određenih vještina kako bi što bolje razumjeli što od njih potencijalni poslodavatelj očekuje, te kako mogu učinkovito prilagoditi svoje ponašanje zadanim očekivanjima. Ovi psiholozi navode kako ljudi tijekom socijalne interakcije kontroliraju svoju verbalnu i neverbalnu komunikaciju s ciljem da se dobro predstave svojem sugovorniku, usklađujući svoje ponašanje prema ciljevima kojima teže.

Godine 2003. profesor Taylor navodi kako poslodavatelji u posloprimatelja, koji tek počinju svoju poslovnu karijeru, više vrednuju opće vještine kao što su učinkovito komuniciranje, vještine prezentacije i sposobnosti timskog rada u odnosu na specifična znanja glede marketinga. Stoga je on na Katedri za marketing ponudio inovativni kolegij kojim je studente pripremao za nastup na konkurencijski vrlo jakom tržištu rada, pomažući studentima u planiranju početka poslovne karijere, odnosno nastupa na tržištu rada, stavljajući naglasak na svladavanje ranije navedenih općih vještina. Pri tome se koristio *benchmark* studijom te organiziranjem fokus grupa u kojima su studenti dolazili u izravan kontakt s marketinškim ekspertima, kako bi dobili što bolji uvid u poslovnu praksu.⁷

Kelley i Bridges u svojoj studiji 2005. preporučuju uvođenje obrazovnih sadržaja u svezi s razvojem karijere i profesionalnih vještina tijekom studija marketinga jer su njihova istraživanja pokazala kako studenti marketinga ne posjeduju važne upravljačke vještine koje su nužne za početak uspješne karijere u području marketinga. Ova dva autora mišljenja su kako bi katedre za marketing trebale uvesti poučavanje vještina u upravljanju karijerom i profesionalnom napredovanju. Ovakve obrazovne sadržaje trebalo bi uvesti ili kao posebni obrazovni kolegij ili pak u sklopu postojećih kolegija na katedrama za marketing.⁸

Obrazovanje za osobni marketing u hrvatskom kontekstu

U Republici Hrvatskoj rađene su znanstvene studije o visokoškolskom obrazovanju tijekom procesa usklađivanja visokoškolskog obrazovnog sustava s onim u Europskoj

⁶ Usp. Jean-Léon Beauvois i Nicole Dubois, "Normativity and self-presentation", *Journal of Managerial Psychology*, Vol. 16, 7 (2001), str. 490-508.

⁷ Usp. Kimberly A. Taylor, "Marketing Yourself in the Competitive Job Market: An Innovative Course Preparing Undergraduates for Marketing Careers", *Journal of Marketing Education*, Vol. 25, br. 2, (2003), str. 97-107.

⁸ Usp. Craig A. Kelley i Claudia Bridges, "Introducing Professional and Career Development Skills in the Marketing Curriculum", *Journal of Marketing Education*, Vol. 27, br. 3, (2005), str. 212-218.

uniji. Tako Bejaković ističe: “Obrazovanjem bi se trebali poboljšati zapošljivost i konkurentnost radne snage. To bi trebalo olakšati iznalaženje zaposlenja, ublažavanje dugotrajne nezaposlenosti, omogućiti smanjenje rashoda socijalne skrbi i preusmjeriti ih u programe poticanja gospodarskog razvoja... Značenje zapošljivosti i konkurentnosti radnika postalo je važno u približno posljednjih 25 godina zbog sve veće globalizacije gospodarstva. Sada se pred poslodavce stavljaju sve veći zahtjevi zbog povećanja tržišnog nadmetanja, pa i oni od svojih zaposlenih traže brzo i uspješno prilagođavanje promjenama u proizvodnji, uslugama i proizvodnim postupcima.”⁹

Visokoškolsko poslovno obrazovanje na javnim sveučilištima ima misiju otkrivanja i razvoja novih znanstvenih spoznaja na području ekonomskih znanosti, provodeći znanstvena istraživanja te prenoseći znanstvene spoznaje u cilju stvaranja visokoobrazovanih stručnjaka koji će pomoću primjene akademskih znanja uspješno djelovati u suvremenom poslovnom svijetu, a na opću dobrobit društva. Visokoškolske ustanove poslovnog obrazovanja na javnim sveučilištima suočavaju se posljednjih nekoliko godina s brojnim izazovima poput: a) strukturalnog usklađivanja prema načelima Bolonjskog procesa; b) otvaranja visokoškolskog obrazovanja prema privatizacijskim procesima; c) konkurencijom privatnih visokoškolskih ustanova za poslovno obrazovanje na tržištu obrazovnih usluga; d) globalizacijom tržišta visokoškolskih obrazovnih usluga.

Nadalje, u tranzicijskim zemljama među koje se ubrajala i Hrvatska, u ne tako davnom vremenu, visokoškolske ustanove poslovnog obrazovanja djelovale su u prilično sigurnom i stabilnom poslovnom okviru koji je podrazumijevao sigurna financijska sredstva koja su se izdvajala iz državnog proračuna i zakonske preduvjete koji su štitili sektor visokoškolskog obrazovanja na državnoj razini. Stoga se može ustvrditi kako je na tadašnjem tržištu obrazovnih usluga u visokoškolskom poslovnom obrazovanju vladao svojevrstan javni monopol. Kako dolazi do jake dinamike informacijskog i tehnološkog razvoja te uslijed globalizacijskih procesa, znanje sve više postaje vrlo isplativim proizvodom koji se može dobro utržiti, a brojne privatne akademske ustanove kao i ostale obrazovne ustanove, koje se ne mogu nazvati neprofitnima, izlaze na tržište obrazovnih usluga i tako postaju jaka konkurencija javnim ustanovama visokoškolskog poslovnog obrazovanja. Svi ovi čimbenici predstavljaju signale koji upućuju na to da se javne visokoškolske ustanove poslovnog obrazovanja moraju pripremiti na nepredvidljivu konkurenciju na tržištu, te usmjeriti svoje djelovanje kako bi ono što bolje zadovoljilo potrebe svih sudionika obrazovnog procesa.

“Neovisno o tome radi li se o ekonomskom tumačenju poduzetništva u visokom obrazovanju ili o sociološkom tumačenju društvene transformacije institucija visokog obrazovanja, na djelu je proces inoviranja uloge sveučilišta koji se opisuje kao ‘usluga zajednice’, ‘inovativna organizacija’, ‘akademsko poduzetništvo’ i sl.

Ono što je zajedničko svim analizama jest: od visokog se obrazovanja traži prilagodba novim društvenim potrebama, da bude odgovornije tržišno, programski, društveno (npr. orijentacija prema sposobnostima studenata, ali i odgovorno prema svim *stakeholdersima*). Konačno, od institucija se visokog obrazovanja očekuje da budu konkurentne

⁹ Predrag Bejaković, “Uloga obrazovnog sustava u postizanju zapošljivosti i konkurentnosti radne snage u Hrvatskoj”, *Društvena istraživanja*, br. 3, 83 (2006), str. 401-404.

u odnosu na institucije iste razine, programskog i istraživačkog potencijala, ili – ukratko – u odnosu na druge institucije koje pružaju uslugu visokog obrazovanja i istraživanja.”¹⁰

“Pitanje konkurentnosti aktualno je i jedno od ključnih preduvjeta gospodarskog razvoja. Razvijene zemlje spoznale su da je konkurentnost složen pojam no da ključnu ulogu ima ljudski kapital odnosno razina znanja, vještina i sposobnosti kojom on raspolaze. (...) Najvažnije odrednice kvalitete i konkurentnosti radne snage jesu obrazovni sustav zemlje, podudarnost ponude i potražnje i troškovi rada. Sustav visokog obrazovanja predstavlja resurs stvaranja podloge za istraživanja, inovacije i razvoj tehnologije s jedne strane, dok s druge strane predstavlja poveznicu s gospodarstvom te mora odgovoriti na njegove zahtjeve.”¹¹

Prepoznati potrebe pojedinih sudionika obrazovnog procesa, kako postojeće, a još više buduće, trebao bi biti jedan od glavnih ciljeva marketinške orijentacije svake visokoškolske obrazovne ustanove. “Svaka obrazovna institucija ima odnose s više različitih klijenata/dionika/publika, a broj klijenata i njihov odnos, s institucijom i međusobno, kod visokoškolskih institucija postaje još kompleksniji, te bi institucija trebala težiti da s većinom od njih ima odgovarajuće odnose.”¹²

Krbec navodi kako je u tijeku “proces inoviranja uloge sveučilišta koji se opisuje kao ‘usluga zajednice’, ‘inovativna organizacija’, ‘akademsko poduzetništvo’ i sl. (...) od visokog se obrazovanja traži prilagodba novim društvenim potrebama, da bude odgovornije tržišno, programski, društveno (npr. orijentacija prema sposobnostima studenata, ...)”¹³

Sinković je u svojem radu razmatrao ulogu studentske ankete u povećanju kvalitete nastave na visokim učilištima. “Student je u jednu ruku korisnik u procesu obrazovanja, a u drugu ruku i proizvod tog istog procesa. Organizacije koje zapošljavaju završene studente, također su korisnici čiji se zahtjevi moraju uvažavati. Nastavni kadrovi, (...) imaju svoje viđenje kvalitete nastave i svojim znanjem, stavovima i djelovanjem neposredno utječu na tu kvalitetu. U procesu obrazovanja postoje i druge zainteresirane strane kao što je društvo na lokalnoj razini, na razini države i šire. (...) Studenti su dakle samo jedna od zainteresiranih strana u procesu obrazovanja, pa je sustavno ispitivanje i uvažavanje njihovih stavova nužan uvjet za postizanje razine kvalitete, ali to nikako ne može biti dovoljno.”¹⁴

¹⁰ Denisa Krbec, “Konkurentnost i inovativnost: Izazovi obrazovnoj politici za ‘društvo znanja’”, *Znanje i konkurentnost*, ur. Marija Bušelić, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za ekonomiju i turizam “Dr. Mijo Mirković”, 2007, str. 15.

¹¹ Ines Kersan-Škabić, “Konkurentnost Europske unije i Bolonjski proces – gdje je Hrvatska?”, *Znanje i konkurentnost*, ur. Marija Bušelić, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za ekonomiju i turizam “Dr. Mijo Mirković”, 2007, str. 43.

¹² Zoran Mihanović, “Uloga korisnika u visokom obrazovanju: jesu li studenti aktivni dionici?”, *Tržište*, Vol. 19, br. 1, (2007), str. 119.

¹³ Denisa Krbec, “Konkurentnost i inovativnost: izazovi obrazovnoj politici za ‘društvo znanja’”, *Znanje i konkurentnost*, ur. Marija Bušelić, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za ekonomiju i turizam “Dr. Mijo Mirković”, 2007, str. 15.

¹⁴ Giorgio Sinković i Eva Sinković, “Uloga studentske ankete u povećanju kvalitete nastave na visokim učilištima”, *Ekonomika istraživanja*, Vol. 21, br. 2, (2008), str. 36.

U procesu obrazovanja može se razmatrati sljedeća prepletenost potreba: s jedne strane može se reći kako su to potrebe tržišta rada za određenim profilima stručnjaka, a s druge strane potrebe studenata u smislu obrazovanja, tj. stjecanja akademskih znanja koja odlikuju te iste stručnjake. Pri tomu se visokoškolska ustanova promatra kao pružatelj usluge obrazovanja, koja je, kao i sve druge usluge, obilježena sljedećim karakteristikama: neopipljivost, nedjeljivost, neuskладиštivost, raznolikost i odsutnost vlasništva, te ipak svojom posebnosti.¹⁵

Pružanje usluge uvijek pretpostavlja određeni interaktivni odnos koji se u obrazovnom procesu uspostavlja između sveukupnih različitih subjekata koji pružaju uslugu obrazovanja, a to su nastavnici, referenti, knjižničari i drugi, na jednoj strani, te na drugoj strani studenti, kao bitni čimbenici i oni zbog kojih visokoškolske ustanove i postoje. Usluga prenošenja znanja na studente predstavlja i specifičan primjer usluge koja se zasniva na povjerenju studenta u kvalitetu usluge jer student nema nikakav instrumentarij za provjeravanje kvalitete usluge obrazovanja, niti tijekom niti nakon njezine konzumacije.¹⁶ Iz ovoga se treba zaključiti kako je student onaj prema kojemu, između ostalih, treba biti usmjereno visokoškolsko poslovno obrazovanje.

“Student je ključni dionik institucije čijim kvalitetnim obrazovanjem i zadovoljstvom cjelokupno ponuđenim obrazovnim procesom dobivamo kvalitetnog pojedinca za društvo, a institucija dobiva lojalnog predstavnika koji se i kasnije kroz život identifikira s visokoškolskom institucijom. Radi poboljšanja studentskih iskustava na visokoškolskim institucijama trebalo bi gledati prijem svakog pojedinog studenta kao početak odnosa s institucijom, koji će se nastaviti kroz period od upisa do diplome i produžiti tijekom mnogih godina kao odnos zadovoljnog člana alumnia ili nadajući se da će prerasti u odnos donatora i pristaše obrazovne institucije. (...) Potencijalni studenti u kvalitetnom procesu obrazovanja ‘pronalaze sebe’ i odabiru ono što je za njih najbolje. Visokoškolske institucije prikupljanjem obećavajućih studenata (s obzirom na njihove mogućnosti i želje) dobivaju kvalitetne studente čijim diplomiranjem gospodarski sektor i druge institucije dobivaju kvalitetne djelatnike/zaposlene – unaprjeđujući time cjelokupno obrazovanje i društvo.”¹⁷

Visokoškolske poslovne institucije stoje pred mnogostrukim izazovima poput:

- a) društveni izazov: pridonositi znanjem koje je relevantno za zadovoljavanje budućih potreba društva;
- b) ekonomski izazov: efikasno djelovati u cilju održivog razvoja gospodarstva;
- c) tržišni izazov: pružiti korisna znanja studentima i gospodarstvenicima kako bi i sami bili konkurentni;

¹⁵ Usp. Đurđana Ozretić Došen, *Osnove marketinga usluga*, Zagreb: Microrad d.o.o., 2002, str. 25-32.

¹⁶ Usp. Cathy Driscoll i David Wicks, “The Customer-Driven Approach in Business Education: A Possible Danger?”, *Journal of Education for Business*, Vol. 74, br. 1, (1998), str. 59.

¹⁷ Zoran Mihanović, “Uloga korisnika u visokom obrazovanju: Jesu li studenti aktivni dionici?”, *Tržište*, Vol. 19, br. 1, (2007), str. 129.

- d) tehnološki izazov: obrazovati studente u cilju svladavanja znanja o informacijskoj tehnologiji koja će im biti nužna u radnoj sredini;
- e) izazov vlastite konkurencije: uspješno se nositi s konkurentima u pružanju usluga poslovnog obrazovanja.¹⁸

Oslanjajući se na proučenu literaturu te na zaključke iz navedenih znanstvenih radova, može se zaključiti kako postoji osnovana potreba za uvođenjem programskih sadržaja koji bi tijekom studija poslovnog obrazovanja mogli omogućiti efikasniju pripremu studenata za izlazak na tržište rada te tako poboljšati njihovu zapošljivost i konkurentnost. Tako se u okviru Tempus JEP projekta “ECAS – Ustrojavanje Službe za profesionalno savjetovanje studenata na hrvatskim sveučilištima”, otvaraju Službe za profesionalno savjetovanje studenata (eng. *Career Advising Service*) koje nude studentima radionice za pisanje životopisa i vođenje poslovnog razgovora kako bi im se pomoglo u planiranju profesionalne karijere. Ove službe počele su s radom na Sveučilištu u Dubrovniku,¹⁹ Sveučilištu u Rijeci,²⁰ te na Sveučilištu Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.²¹ Na taj način sveučilišta pružaju studentima inovativne usluge kako bi im olakšala djelotvorniji prijelaz na tržište rada.

Na Ekonomskim fakultetima u Zagrebu i Osijeku, kao i na nekim drugim fakultetima, organizira se periodično Dan karijere (eng. *Career Day*), jednodnevni projekt kojim se omogućuje izravna komunikacija između studenata i gospodarstvenika. Gospodarstvenici imaju mogućnost obavještavanja studenata o svojem radu, svojoj tvrtki, budućim ciljevima te pojasniti studentima koja su to konkretna znanja i vještine potrebni za uspješan rad u njihovoj tvrtki. *Career Day* projekt je koji je prvi put upriličen 1992. godine na inicijativu članova studentske udruge AIESEC.²²

Obrazovanje za osobni marketing u europskom kontekstu

U Europi postoje mnogi primjeri sveučilišta koja svojim studentima pružaju pomoć pri planiranju karijere i traženju posla. Prilikom istraživanja primjera dobre prakse uočeni su vrlo različiti pristupi obrazovanja za osobni marketing i na javnim, a poglavito na privatnim sveučilištima. Za potrebe ovog rada kao prvi kriterij slijedila se dimenzija javnosti sveučilišta pa je istraživanje ograničeno na javna sveučilišta. Istražujući organizaciju obrazovanja za osobni marketing na javnim sveučilištima, može se uvidjeti kako postoje različita rješenja organizacije obrazovanja za osobni marketing, a ona obuhva-

¹⁸ Usp. Milan Jurše, “Razvoj tradicionalne poslovne škole u tržišno orijentiranog ponuđača akademskog znanja”, *Tržište*, Vol. 22, br. 2, (2010), str. 177.

¹⁹ Usp. Sveučilište u Dubrovniku, Ured za profesionalnu orijentaciju, savjetovanje studenata i alumne, <http://www.unidu.hr/obavijest.php?idizbornik=576> (19. veljače 2013.)

²⁰ Usp. Sveučilište u Rijeci, Ured za karijeru, http://www.uniri.hr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=19&Itemid=124&lang=hr (19. veljače 2013.)

²¹ Usp. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Služba za profesionalno savjetovanje studenata, <http://www.unios.hr/?g=1&i=43> (20. veljače 2013.)

²² Usp. AIESEC, <http://www.aiesec-osijek.hr> (6. veljače 2013.)

čaju servisne službe koje su osnovane pri fakultetima kao i agencije u privatnom vlasništvu koje sklapaju ugovore s fakultetima i naplaćuju svoje usluge. U daljnjem odabiru sveučilišta poštovao se kriterij organizacije obrazovanja za osobni marketing koja je pod ingerencijom samog sveučilišta odnosno određenog fakulteta, a studentima se ne naplaćuje posebno program obrazovanja za osobni marketing. Ovaj je kriterij osobito bitan u kontekstu financijskih kondicija na javnim sveučilištima odnosno fakultetima u Hrvatskoj. Stoga će nadalje biti opisan primjer prakse na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Augsburgu, u Njemačkoj (izvorni je naziv *Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät, Universität Augsburg*).

Sveučilište Augsburg osnovano je 1970. godine i ubraja se u novija, moderna sveučilišta u Bavarskoj. Na sveučilištu studira oko 15 000 studenata na sedam fakulteta, uključujući i Ekonomski fakultet. Ovaj fakultet nudi sve obrazovne programe dodiplomskog i diplomskog studija iz svih područja ekonomske znanosti, a novitet od 2009. godine su Studij globalnoga poslovnog upravljanja i dvostruki Studij njemačko-francuskog menadžmenta.²³ U sklopu dodatnih sadržaja nalazi se velika ponuda usluga studentima kako bi im se omogućio lakši i učinkovitiji prijelaz na tržište rada. Studentima se nudi specijalizirana vrsta seminara "Seminar za početnike u poslovnoj karijeri" te se preporučuje za 7. i 12. semestar. Ovaj seminar sadrži relevantne informacije o tržištu rada i obuhvaća sve faze u postupku natjecanja za posao, a poseban naglasak stavlja se na ova područja:

1. razvojne perspektive tržišta rada,
2. pravni aspekti ugovora o radu,
3. naputci o oporezivanju plaće,
4. modeli izračunavanja plaće,
5. koncipiranje osobne strategije pri natjecanju za posao,
6. pripremanje za osobni nastup pri poslovnom razgovoru.²⁴

U okviru Seminara studentima se pruža pomoć pri uobličavanju osobnog portfelja, pri usklađivanju slikom/vizijom koju student/-ica ima o svojoj osobi sa slikom koju imaju drugi ljudi o njemu/njoj, tj. pruža se jedna vrsta psihološke podrške. Nadalje, stručne osobe razmatraju sa studentima pitanje obračuna plaće i rade s njima na samoprocjeni rada u odnosu na plaću te se detaljnije provjeravaju svi drugi aspekti osobnog marketinga posloprimatelja koji su nužni za uspješan početak poslovne karijere.²⁵

Za studente se organiziraju i radionice na kojima se prolaze ključne etape postupka natjecanja za posao kao što su:

1. radionica za pripremu studenata za psihološka testiranja,
2. radionica za ovladavanje prezentacijskim vještinama,
3. radionica za ovladavanje pregovaračkim vještinama.

²³ Usp. Universität Augsburg University, <http://www.uni-augsburg.de> (10. travnja 2013.)

²⁴ Usp. <http://www.wiwi.uni-augsburg.de/fachschaft> (11. travnja 2013.)

²⁵ Isto.

Radionica za pripremu studenata za psihološku procjenu

Na ovoj radionici sa studentima se radi na podizanju samouvjerenosti, vjerodostojnosti, sigurnosti u osobnom nastupu i uvjerljivosti. U manjim grupama razmatraju se detaljnije kriteriji izbora u postupku psihološke procjene kandidata koji se natječu za posao. Studenti obnavljaju i dorađuju svoje osobne portfelje, te uvježbavaju dobar osobni nastup za poslovni razgovor. U nastavku radionice oni prolaze kroz simulaciju poslovnog razgovora te ih se upućuje na određena pitanja koja poslodavatelj postavlja u cilju psihološke procjene kandidata. Studente se intenzivno upućuje na pravila poslovnog bontona i uvriježena pravila ponašanja u poslovnom svijetu. Kao dodatnu vrijednost nude se "prljavi trikovi" kojima se kandidat može poslužiti kako bi mogao odgovoriti na neočekivano ili neugodno pitanje.

Radionica za ovladavanje prezentacijskim vještinama

Prezentacijske vještine se na ovoj radionici svladavaju putem interaktivnih sadržaja koji se odnose na javni nastup kandidata, kako u poslovnom tako i u studentskom životu. Pri tome se uvježbava nastup pred skupinom ljudi, s posebnim naglaskom na neverbalnu komunikaciju (pravilno disanje, držanje tijela, gestikulacija i mimika). U drugom dijelu radionice radi se simulacija poslovnog razgovora koja se snima kamerom i potom prikazuje te analizira. Svakom kandidatu pristupa se individualno, a stručnjaci daju savjete kako bi se nastup poboljšao.

Radionica za ovladavanje pregovaračkim vještinama

Svrha ove radionice jest uvježbavanje pregovaračkih vještina kako u poslovnim tako i u privatnim situacijama. Vještina pregovaranja nužna je za dobro komuniciranje u svezi sa svim poslovima u korporativnom svijetu, a ona najviše dolazi do izražaja u poslovnom razgovoru pri natjecanju za posao. U sklopu ove radionice usvajaju se osnovna pravila usmenog poslovnog komuniciranja, razmatra se harvardski koncept pregovaranja, prezentiraju se uspješne tehnike prodaje, uvježbavaju se reakcije na prigovore te se općenito uvježbava umijeće diplomacije.

Kao posebne izvannastavne sadržaje koje financira sam Ekonomski fakultet nude se specijalni sadržaji koje vode Microsoftovi licencirani treneri, a odnose se na specijalne *softwarske* aplikacije koje se primjenjuju u svakodnevnim poslovima struke. Instruktori drže posebne tečajeve te ispite vezano uz najmodernije *softwarske* tehnologije te studentima daju certifikate koji predstavljaju konkurentsku prednost na tržištu rada (otprilike 540 studenata godišnje pohađa ove tečajeve).²⁶

Razmatrajući ovako razrađen obrazovni program osobnog marketinga, imajući u vidu i ekonomsko stanje zemlje kao jedne od najrazvijenijih zemalja Europe koja se uspješno nosi s globalnom krizom, može se sa sigurnošću ustvrditi kako takva detaljna priprema studenata za izlazak na tržište rada znatno utječe na početak njihove karijere u poslovnom svijetu, pružajući im vještine i vježbeničko iskustvo u natjecanju za posao.

²⁶ Usp. <http://www.wiwi.uni-augsburg.de/lz/index> (13. travnja 2013.)

Zaključna razmatranja

Ulazak Republike Hrvatske u Europsku uniju 1. srpnja 2013. donijet će hrvatskim studentima veću mobilnost i otvorenost prema usvajanjima novih obrazovnih sadržaja među kojima su i tako dobro razrađeni obrazovni programi osobnog marketinga na europskim sveučilištima. Primjer dobre prakse Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Augsburgu samo je jedan od mnogobrojnih praksa europskih sveučilišta koje se primjenjuju u obrazovanju za osobni marketing, tj. pripremu studenata za prijelaz na tržište rada i bolju osposobljenost za konkurenciju pri zapošljavanju. Budući da se u Hrvatskoj prate tek početci djelovanja Službi za profesionalno savjetovanje pri hrvatskim sveučilištima, može se zamijetiti da trenutno obrazovni programi nude nešto skromnije obrazovanje za osobni marketing. Ukoliko se pokrene hrvatsko gospodarstvo, otvaranje novih tvrtki kao i ulazak nekih poznatih proizvodnih poduzeća na hrvatsku gospodarsku scenu, pružit će nove prilike povezivanja sveučilišta i gospodarskih subjekata, tako da će se i hrvatskim studentima moći pružiti i program boravka u realnoj radnoj sredini kao i susret sa zaposlenicima glede prenošenja radnog iskustva, dakle, još izravniji kontakt s poslovnim okruženjem za vrijeme studija. Pridruživanje Europskoj uniji povećat će i mobilnost sveučilišnih nastavnika i tako zasigurno unijeti mnogobrojne nove sadržaje i na hrvatska sveučilišta kako bi se obrazovanjem za osobni marketing studentima omogućilo što kompetentnije nastupanje pri natjecanju za posao u oštrim uvjetima konkurencije ne samo na hrvatskom nego i na europskom tržištu rada.

LITERATURA

- AIESEC, <http://www.aiesec-osijek.hr> (6. veljače 2013.)
- Beauvois, Jean-Léon i Dubois, Nicole, "Normativity and self-presentation", *Journal of Managerial Psychology*, Vol. 16, 7 (2001), str. 490-508.
- Bejaković, Predrag, "Uloga obrazovnog sustava u postizanju zapošljivosti i konkurentnosti radne snage u Hrvatskoj", *Društvena istraživanja*, br. 3, 83 (2006), str. 401-404.
- Driscoll, Cathy i Wicks, David, "The Customer-Driven Approach in Business Education: A Possible Danger?", *Journal of Education for Business*, Vol. 74, br. 1, (1998), str. 58-61.
- Jurše, Milan, "Razvoj tradicionalne poslovne škole u tržišno orijentiranog ponuđača akademskog znanja", *Tržište*, Vol. 22, br. 2, (2010), str. 167-188.
- Kelley, A. Craig i Bridges, Claudia, "Introducing Professional and Career Development Skills in the Marketing Curriculum", *Journal of Marketing Education*, Vol. 27, br. 3, (2005), str. 212-218.
- Kersan-Škabić, Ines, "Konkurentnost Europske unije i Bolonjski proces – gdje je Hrvatska?", *Znanje i konkurentnost*, ur. Bušelić, Marija, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za ekonomiju i turizam "Dr. Mijo Mirković", 2007, str. 42-66.
- Kitchen, J. Philip, "Self-marketing is easily taught, but hard to learn", *Marketing News*, Vol. 28, 18 (1994), str. 4-7.
- Krbec, Denisa, "Konkurentnost i inovativnost: Izazovi obrazovnoj politici za 'društvo znanja'", *Znanje i konkurentnost*, ur. Bušelić, Marija, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za ekonomiju i turizam "Dr. Mijo Mirković", 2007, str. 3-26.

- Maes, D. Jeanne i Farris, Martin Theodore II, "Teaching students to market a USD 5.3 million asset: themselves!", *Education + Training*, Vol. 40, 9 (1998), str. 405-410.
- Mihanović, Zoran, "Uloga korisnika u visokom obrazovanju: jesu li studenti aktivni dionici?", *Tržište*, Vol. 19, br. 1, (2007), str. 115-132.
- Ozretić Došen, Đurđana, *Osnove marketinga usluga*, Zagreb: Microrad d.o.o., 2002.
- Rajčić, Davor, *Propisi o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju s komentarom*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2008.
- Taylor, A. Kimberly, "Marketing Yourself in the Competitive Job Market: An Innovative Course Preparing Undergraduates for Marketing Careers", *Journal of Marketing Education*, Vol. 25, br. 2, (2003), str. 97-107.
- Sinković, Giorgio i Sinković, Eva, "Uloga studentske ankete u povećanju kvalitete nastave na visokim učilištima", *Ekonomski istraživanja*, Vol. 21, br. 2, (2008), str. 34-46.
- Sveučilište u Dubrovniku, Ured za profesionalnu orijentaciju, savjetovanje studenata i alumne, <http://www.unidu.hr/obavijest.php?idizbornik=576> (19. veljače 2013.)
- Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Služba za profesionalno savjetovanje studenata, <http://www.unios.hr/?g=1&i=43> (20. veljače 2013.)
- Sveučilište u Rijeci, Ured za karijeru, http://www.uniri.hr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=19&Itemid=124&lang=hr (19. veljače 2013.)
- Šćukanec, Miroslav (gl. ur.), "Službe za profesionalno savjetovanje na hrvatskim sveučilištima", Priručnik, http://www.iro.hr/userdocs/File/IRO_CAREER_prirucnik_hr.pdf (9. veljače 2013.)
- Universität Augsburg University, <http://www.uni-augsburg.de> (10. travnja 2013.)
- Vlada Republike Hrvatske, "Strateški okvir za razvoj 2006.–2013.", str. 18-21, <http://www.vlada.hr> (22. veljače 2013.)

EDUCATION FOR SELF-MARKETING IN CROATIAN AND EUROPEAN CONTEXT

Abstract

For many years the labour market in the Republic of Croatia has shown a decrease in employment and an increase in unemployment observed in the total at the annual level. The increasing number of the unemployed is due to the disbalance of supply and demand in the labour market, to the insufficient economic activity as a consequence of war, the loss of markets and lacking competition, company restructuring, increasing liquidation, bankruptcy proceedings and efforts to reduce public spending and all this within global recession in the world economy. After the Homeland War Croatia has been facing, on the one hand, a serious problem of mentality denoting people who attended school and worked in the socialist system and who have been hit by major changes resulting from transition to market economy. They are not prepared for the high demands of competition in the labour market where they have almost no opportunity to find employment. On the other hand, young people, after having finished their education and enter-

ing the labour market, are facing the problem of their own competitiveness that includes their own appearance in the labour market, e.g. the process of application for a specific job posting. In Europe there are examples of universities that offer their students special educational programs in order to prepare them to enter the labour market in search for work. On the eve of joining the European Union this paper shows models of education for self-marketing of young people that prepare them for the appearance in the labour market in Croatia and in the European Union.

Keywords: personal marketing, job-seeker marketing, competitiveness, model of education, personal identity

dr. sc. Jasna Ćurković Nimac, znanstveni suradnik,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu

doc. dr. sc. Irena Sever,
Hrvatsko katoličko sveučilište

MEDIJI I PAMĆENJE

PROSTETIČKO PAMĆENJE I NJEGOVA ULOGA U STVARANJU NOVE GLOBALNE ZAJEDNICE

Pregledni rad

UDK: 316.6:316.77“19/20”(063)

Tijekom posljednja tri desetljeća događa se svojevrsni *memory boom* u području društvenih i humanističkih znanosti ali i u javnom diskursu. Neki autori, poput npr. P. Norra smatraju da je jednim dijelom razlog tome postmodernističko razbijanje organske povezanosti s prošlošću, u smislu da se o pamćenju sve više govori upravo zato što je u krizi. No još jedan bitan uzrok u odnosu na to “odmrzavanje pamćenja” je utjecaj pamćenja na konstrukciju identiteta i s tim povezanu političku mobilizaciju. Stoga, evidentno je da se ne događa neka opća amnezija, već preobrazba narativa koji prenosi pamćenje, te pojavom masovnih medija sve veća medijska posredovanost prošlosti odnosno prostetičko pamćenje (A. Landsberg). Autorice će stoga analizirati odnos memorije/pamćenja i medija u nekoliko koraka. U prvom, uvodnom dijelu, autorice će objasniti nutarnje mehanizme oba fenomena koji sačinjavaju pretpostavke za stvaranje prostetičkog pamćenja, odnosno medijsku konstrukciju prošlosti. Nakon analize nekoliko ključnih karakteristika prostetičkog pamćenja, protumačit će na koji način prostetičko pamćenje utječe na preobrazbu identiteta i etičkih vrijednosti, te pokušati odgovoriti na pitanje (ne)opravdanosti takve vrste pamćenja. U zadnjem, zaključnom dijelu, autorice će se osvrnuti na ulogu prostetičkog pamćenja u stvaranju globalne zajednice pamćenja i prijelazu s paradigme nacionalizma na novu globalizacijsku paradigmu.

Ključne riječi: pamćenje, mediji, društvo, (re)konstrukcija, empatija, identitet, zajednica

Uvodne napomene

Više od dva desetljeća pojam pamćenja zauzima veliku važnost unutar humanističkih i društvenih znanosti, što je iznjedrilo izraz *memory studies* koji podrazumijeva transdisciplinarni pristup pamćenju. No taj interes za temu pamćenja nije jedinstvena pojava u modernoj povijesti, već naprotiv neizostavan sastojak svih većih kriza koje su potresale moderno doba. I dok je s jedne strane *memorijski boom* smatran štetnim viškom koji nas zatvara u okove prošlosti kao što govori jedan od očeva postmoderne Friedrich Nietzsche,¹ s druge strane psihoanalitički pristup favorizira pamćenje kao način

¹ Usp. Friedrich Nietzsche, “On the Uses and Disadvantages of History for Life”, *Untimely Meditations*, ur. Daniel Breazeale, Cambridge: University Press, 1997.

suočavanja s prošlim traumama i time oslobađanja od prošlosti, ali čime u isto vrijeme stvara “novu kulturu parazitiranja na starim ranama”.² Prvo je stajalište dio kulture moderne s “kraja stoljeća” koje zagovara progresivnost i ukidanje tradicije u ime društvenog napretka, a drugo dio “kulture patologije sjećanja” koja u prošlosti vidi utočište i alibi uslijed društvenih, moralnih i ekonomskih kriza.³ Ta disproporcija između premalo i previše sjećanja koje obilježava ova razdoblja, kao i činjenica da je pamćenje moćan alat za (de)konstrukciju kolektivne svijesti, dovodi do toga da se osamdesetih godina događa nagli interes politike za pitanje pamćenja povezan s tendencijom “topljenja identiteta” uslijed globalizacijskih trendova. Ako se tome još doda moć medijske tehnologije, kao prevladavajućeg kanala preko kojeg je moguće vršiti utjecaj na konstrukciju kolektivnog pamćenja, a posljedično i identiteta, onda se nesumnjivo nalazimo na dva minirana terena i njihova interakcija dobrim dijelom za sobom povlači etičku raspravu. Dio jedne takve interakcije je i ovaj rad.

Prije nego se uputimo u analizu mehanizama pamćenja i medijske tehnologije, kao i njihovih instrumentalnih tendencija, recimo još dvije metodološke napomene. Naime, kad govorimo o pamćenju, poznato je da imamo različite pristupe koji se odnose na različite discipline koje se bave kolektivnim ili javnim pamćenjem. Tako se na primjer u zadnje vrijeme ovoj temi pridavalo mnogo pozornosti u okviru promišljanja uloge pamćenja u formiranju nacija⁴ i političke instrumentalizacije,⁵ kao i u okviru nedavnih etničkih konflikata i pitanja pomirenja i oprosta između sukobljenih naroda.⁶ Relevantan autor na području memorijskih studija, njemački egiptolog i antropolog Jan Assman navodi četiri tipa kolektivnog pamćenja: *mimetičko* (prenosi konkretno, praktično znanje iz prošlosti), *materijalno* (odnosi se na prenošenje materijalnih dobara i objekata iz prošlosti), *komunikativno* (prenosi se jezikom) i *kulturno* (odnosi se na prenošenje zna-

² Tijana Bajović, “Poplava sećanja: nastanak i razvoj *memory booma*”, *Filozofija i društvo*, br. 23, 3 (2012), str. 91.

³ Isto, str. 91-92.

⁴ Usp. Ernest Gellner, *Nation and Nationalism*, Oxford: Blackwell Publishing, 2006. Gellner je shvaćao važnost pamćenja u okviru stvaranja nacija i nacionalne solidarnosti, ali on se nije na sistematičan način posvećivao problemu pamćenja. Vidi također: Anthony Smith, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press, 1999; Erick Hobsbawm i Terence O. Ranger, *Inventions of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992. Izmišljene tradicije, prema ovim autorima odnose se na skup postupaka koji imaju tendenciju stvoriti vrijednosti i norme ponašanja ponavljanjem radnji koje podrazumijevaju kontinuitet s prošlošću koja je vrlo često posve imaginarna, ili radikalno rekonstruirana i interpretirana. Kako bi se obnovio osjećaj kontinuiteta, poziva se na mitsku prošlost. Svaka zajednica ima potrebu opravdati sebi i drugima koji su razlozi njezina postojanja i trajanja tijekom vremena. Pozivanje na prošlost i preobrazba povijesti kroz kolektivnu memoriju odgovaraju toj potrebi legitimacije.

⁵ Usp. Enzo Traverso, *Il passato: istruzioni per l'uso politico. Storia, memoria, politica*, Verona: Ombre Corte, 2005; Herbert Hirsch, *Genocide and the Politics of Memory. Studying Death to Preserve Life*, London: Chapel Hill, 1995.

⁶ Usp. Paul Ricoeur, *La memoria, la storia, l'oblio*, Milano: Raffaello Cortina Editore, 2003; Paul Ricoeur, *Ricordare, dimenticare, perdonare. L'enigma del passato*, Bologna: Il Mulino, 2004; Miroslav Volf, *The End of Memory. Remembering Rightly in a Violent World*, Michigan - Cambridge: W. B. Eerdmans Publishing Company, 2006; Tzvetan Todorov, *Gli abusi della memoria*, Napoli: Ipermedium Libri, 2001; Tzvetan Todorov, *La memoria del bene, tentazione del male. Inchiesta su un secolo tragico*, Milano: Garzanti, 2001.

čenja i smisla iz prošlosti).⁷ Mi se dakle ovdje bavimo ovim potonjim, s tim da je kulturno pamćenje o kojem ćemo govoriti isključivo baština javne sfere, koja je tijekom moderne postala sve više “posredovana javna sfera”, na način da se izgradnja javnog kulturnog pamćenja premjestila velikim dijelom na medijsku scenu.⁸ Nadalje, poput pamćenja, i mediji su heterogen fenomen, te smo stoga ograničili ovo promišljanje prvenstveno na televizijske medije koji su primarni kanali prenošenja prostetičkog pamćenja, budući da su u postmoderni upravo oni ti koji najčešće vrše trostruku medijsku ulogu informiranja, educiranja i zabavljanja, pa se tako suvremeni *homo videns* u traženju odgovora na mnogobrojna pitanja i potrebe pretežno utječe slici koja je uzela prevlast nad pismom i riječi. Talijanski politolog Giovanni Sartori u tom smislu postavlja tezu da slika i video zapis pretvaraju *homo sapiensa* kao proizvoda pisane kulture u *homo vidensa*, čovjeka koji gotovo sva svoja iskustva usvaja gledanjem a ne više čitanjem, što posljedično utječe na promjenu identiteta i prirode samog ljudskog bića, i to prvenstveno u smislu sve teže sposobnosti apstraktnog i konceptualnog razmišljanja.⁹

Interakcija pamćenja i medija

Pamćenje nije depozit ili suma spoznaja koje pripadaju samo pojedincu, već se eksteriorizira i objektivizira u ritualnim praksama, materijalnim objektima, nematerijalnim simbolima i značenjima i sl. te na taj način postaje kolektivno. Ono nije ni transhistijski fenomen koji ostaje nepromjenjiv tijekom vremena, već kao praksa, ili mreža sposobnosti, aktivnosti i funkcija koja nikad ne ostaje u “čistom” izdanju odnosno “takvo kako je”, ono je neprestano podložno selekciji, filtraciji, rekonstrukciji u odnosu na zahtjeve sadašnjosti. Mi dakle nešto *radimo s pamćenjem*, odnosno interesi sadašnjosti određuju verzije prošlosti, kako to sugerira prezentističko-instrumentalistička perspektiva čiji je glavni predstavnik Maurice Halbwachs.¹⁰ Nadalje, prošlost se ne koristi samo za dominaciju i moć u sadašnjosti, već ona ima i integrativnu ulogu, odnosno društvena solidarnost i kohezija pretpostavljaju zajedničku prošlost članova društva i osjećaj kontinuiteta, kao što zastupa funkcionalna perspektiva koja naglašava što *pamćenje radi za nas*.¹¹ Ove obje perspektive na tragu su durkheimovske paradigme društvene konstrukcije stvarnosti, jer analiziraju pamćenje pod vidom uloge koju ono ima za održavanje percipirane koherentnosti zajednice u sadašnjosti.

Da bi se pamćenje moglo sačuvati, ono nužno pretpostavlja prenošenje kroz vrijeme i prostor, te su tijekom povijesti postojali različiti kanali komunikacije i strategije

⁷ Usp. Jan Assman, *La memoria culturale. Scrittura, ricordo e identità nelle grandi civiltà antiche*, Torino: Einaudi, 1997, str. 22-23.

⁸ Usp. Paolo Jedlowski, “Media e memoria. Costruzione sociale del passato e mezzi di comunicazione di massa”, *Il linguaggio del passato. memoria collettiva, mass media e discorso pubblico*, ur. Marita Rampazi i Anna Lisa Tota, Roma: Carocci, 2005, str. 33.

⁹ Usp. Giovanni Sartori, *Homo videns*, Roma – Bari: Laterza, 2005.

¹⁰ Usp. Maurice Halbwachs, *Memoria collettiva*, Milano: Unicopli, 1978; Isto, *I quadri sociali della memoria*, Napoli: Ipermedium, 1996; Jan Assmann, “Halbwachs, Maurice”, *Dizionario della memoria e del ricordo*, ur. Nicolas Pethes i Jens Ruchatz, Milano: Mondadori, 2002, str. 234-236.

¹¹ Usp. Jeffrey Olick, “From Usable Pasts to Return to Repressed”, *Hedhehog review*, br. 9, 2 (2007), str. 21.

prenošenja pamćenja, dok danas u tom procesu središnju ulogu zauzimaju masovni mediji. Oni naime nisu jednostavni neutralni instrumenti, već znatno mijenjaju način komunikacije kao i same komunikacijske sadržaje te njihove antropološke temelje.¹² Medijska moć u odnosu na pamćenje sastoji se u oslobađanju prošlih događaja i slika od posebnosti njihova mjesta i vremena kao i okova usmenog prenošenja.¹³ Na temelju iste, već spomenute durkheimovske paradigme društvene konstrukcije stvarnosti, na području medijskih istraživanja stoga se afirmira utjecaj masovnih medija kao moćnih aktera u stvaranju tzv. "pseudoambijenta" koji kompenziraju nedostatak našeg direktnog iskustva, te koji imaju stvarni utjecaj na oblikovanje naše slike stvarnosti, stavova i djelovanje.¹⁴ Kao što tvrdi Roger Silverstone, mediji se danas nameću kao "posredovana javna sfera" i autoritet u definiranju javne prošlosti oko koje su građani pozvani da zauzmu stav i oblikuju javno mnijenje, odnosno postavljaju kriterije prema kojima je nešto vrijedno pamćenja.¹⁵ Budući da je proces prenošenja i čuvanja pamćenja kao *proces medijacije* sa strane pojedinačnih i grupnih determinanti ujedno i *proces selekcije* između onoga što je vrijedno sačuvati i onoga što se prepušta zaboravu, mediji, koji funkcioniraju prema istom mehanizmu selekcije, odabiru određene teme i događaje za javnu diskusiju te nude kriterije relevantnosti i stvaraju zajednički smisao u odnosu na povijest.¹⁶ Proces selekcije i rekonstrukcije prošlih događaja nije nipošto jednostavan; on se može temeljiti na nekim općeprihvaćenim kriterijima i konsenzusu većine unutar jednoga društva, no isto tako može postati i objektom konflikta. Taj proces međutim,

¹² Usp. Gianfranco Morra, *Il quarto uomo. Postmodernità o crisi della modernità*, Roma: Armando, 1996, str. 60.

¹³ Usp. John B. Thompson, *The media and the Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1998.

¹⁴ Usp. Walter Lippmann, *Public Opinion*, New York: Macmillan, 1922, str. 25.

¹⁵ Usp. Roger Silverstone, *Why study the Media?*, London: Sage, 1999.

¹⁶ U tom kontekstu možemo spomenuti teoriju "agende setting" koju su razvili krajem šezdesetih godina Donald Shaw i Maxwell McCombs. Ova teorija komunikacija temelji se na ideji o mogućem utjecaju masovnih medija i vijesti koje isti plasiraju na publiku, i to na temelju izbora vijesti te prostora i značaja koje im se daju. Dakle, osnovna postavka ove teorije nalazi se u tzv. "salience transferu", tj. u omogućavanju da jedna vijest bude istaknutija od ostalih, što pak govori o sposobnosti masovnih medija da prebace neku temu iz privatnog dnevnog reda na onaj od javnog interesa. Ili jednostavnije rečeno, teorija agende settinga opisuje sposobnost medija da utječe na buđenje interesa i isticanje određenih tema koje se stavljaju na javni dnevni red. Dakle, količina pozornosti koju masovni mediji daju nekim temama utječe i na količinu koju javnost daje tim istim temama. (Usp. Maxwell McCombs i Donald Shaw, "The Agenda-Setting Function of Mass Media", *Public Opinion Quarterly*, br. 36, 2 (1972), str. 176-187). Upućujemo i na zanimljiv članak u kojem se ovaj teorijski model koristi u istraživanju oblikovanja javnoga mnijenja o Europskoj uniji i hrvatskom integracijskom procesu: Monija Ivanković, "Dnevne novine i javno mnijenje o Europskoj uniji i hrvatskom integracijskom procesu – agenda setting-pristup", *Medijske studije*, br. 3, 5 (2012), str. 19-32. Također je u ovom kontekstu važno spomenuti i teoriju "spirale šutnje" koju je u sedamdesetim godinama prošlog stoljeća razvila Elizabeth Noelle-Neumann. Prema ovoj teoriji pojedinac će biti obeshrabren otvoreno izraziti svoj osobni stav o nekoj temi ukoliko doživi da je njegovo mišljenje u suprotnosti sa stavom većine, i to zbog straha od osude i izolacije. Tako se povećava, ne nužno i istinita kolektivna percepcija jednog različitog stava većine, u isto vrijeme povećavajući šutnju onih koji se smatraju u manjini. Tamo gdje masovni mediji sistematski šute o nekom događaju, oduzimajući ga tako javnoj pozornosti, subjekti njegova pamćenja prisiljeni su na šutnju od onih koji su nositelji glasa većine. (Usp. Elizabeth Noelle-Neumann, "Turbulences in the Climate of Opinion: Methodological Applications of the Spiral of Silence Theory", *Public Opinion Quarterly*, br. 41, 2 (1977), str. 143-158).

kao što tvrdi Jedlowski, nikada nije slobodan od struktura moći unutar kojih društvo funkcionira.¹⁷

Budući da su mediji instrumenti borbe koji definiraju “relevantnu prošlost” i nude njezinu interpretaciju, te tako sudjeluju u oblikovanju osobnog i društvenog identiteta kao i ciljeva koje jedan narod želi ostvariti, ne čudi da se danas mnogi politički akteri i interesne grupe žele domoći prevlasti u medijskom prostoru, koji više nije samo kanal u službi drugih institucija već se transformira u samostalno središte moći u neprestanoj interakciji s ostalim silama.¹⁸ Upravo u mjeri u kojoj se to javno pamćenje stvara na medijskoj sceni, demokratska kontrola medijskih institucija uvjet je opstanka samih demokratskih uređenja, jer podvrgavanje javnoga pamćenja nekoj organiziranoj grupi željenoj moći “može značiti gubitak sposobnosti cijeloga društva da slobodno promišlja o vlastitoj prošlosti i uči iz vlastitog iskustva”.¹⁹ Odnos demokracije i medija kao posrednika i sustvaratelja javnog mnijenja – koje sebe smatra vrhovnom istinom moderne, demokratski uređene države²⁰ – u prostoru demokratske javnosti, u kojemu se realizira politički život demokratske zajednice i utemeljuje demokratska politička vlast, u tom je kontekstu izrazito važan. Budući da mediji utječu na ponašanje publike koja kreira javno mnijenje, ali i na formiranje društvenih vrijednosti, kulture, doživljaja stvarnosti kao i svjetonazor, Tomo Jantol će suvremenu demokraciju nazvati medijskom demokracijom.²¹

Virtualno dostupan patrimonij tragova prošlosti raste usporedno s porastom medijske proizvodnje i ponude. Iako hiperprodukcija medijskih prikaza prošlosti može imati

¹⁷ Usp. Paolo Jedlowski, “Media e memoria. Costruzione sociale del passato e mezzi di comunicazione di massa”, *Il linguaggio del passato. Memoria collettiva, mass media e discorso pubblico*, ur. Marita Rampazi i Anna Lisa Tota, Roma: Carocci, 2005, str. 35.

¹⁸ Usp. Adriano Zancchi, *Opinione pubblica, mass media, propaganda*, Roma: LAS, 2006, str. 431. Ne čudi stoga kada Jantol, pozivajući se na Thomasa Meyera, primjećuje kako, za razliku od tradicionalne politike koja se medijima služila kao sredstvom za postizanje vlastitih ciljeva, i na koja je aplicirala vlastita pravila djelovanja, suvremena politika slijedi pravila igre koju nameću masovni mediji, podvrgava se njihovom jeziku simbola do te mjere da možemo govoriti o “medijskoj kolonizaciji politike”. “Na tom se tragu politička elita posvetila proizvodnji ‘pseudodogađaja’ čija je svrha medijsko promoviranje njezinih vođa jednako toliko koliko i onih stvarnih, ‘genuinih’, političkih događaja usmjerenih pripremanju, donošenju i primjeni državnih odluka.” (Tomo Jantol, “Javnost kao medij demokracije”, *Politička misao*, br. 50, 2 (2013), str. 19).

¹⁹ Usp. Paolo Jedlowski, “Media e memoria. Costruzione sociale del passato e mezzi di comunicazione di massa”, *Il linguaggio del passato. Memoria collettiva, mass media e discorso pubblico*, ur. Marita Rampazi i Anna Lisa Tota, Roma: Carocci, 2005, str. 42.

²⁰ Usp. Francis Balle, *Moć medija*, Beograd: Clio, 1997, str. 71.

²¹ Usp. Tomo Jantol, “Javnost kao medij demokracije”, *Politička misao*, br. 50, 2 (2013), str. 21. Spomenimo još da, prema Jurgenu Habermasu, *mainstream* mediji predstavljaju konglomerat koji može utjecati na javnu sferu te djeluje na javno mnijenje kroz proces odabira tema o kojima će u svojim medijskim sadržajima raspravljati. (Usp. Jurgen Habermas, *Storia e critica dell'opinione pubblica*, Bari: Laterza, 2002). Poznavanje javnog mnijenja o raznim aktualnim političkim pitanjima za političare je uvjet ne bi li mogli provoditi određene društveno-političke aktivnosti, koje se “sastoje u tome da se određene mjere koje se donose prilagode javnom mišljenju ili da se planskim i sustavnim djelovanjem preko sredstava masovne komunikacije i na druge načine agitacije i promidžbe javno mišljenje usmjeri i uskladi s ciljevima i intencijama političkih i društvenih snaga koje djeluju u određenom smjeru”. (Zoran Tomić, Iko Skoko i Zdeslav Milas, *Odnosi s javnošću: javnost i javno mišljenje*, Zagreb: FPZ, 2007, str. 220-221).

negativne posljedice (izazvati disperziju pamćenja, emotivnu sterilizaciju i deresponsabilizaciju, te ometati formiranje osjećaja za povijest) ipak jedan od najvažnijih utjecaja medija je stvaranje spremnika “zajedničkih pamćenja” koji se temelji na ideji da svaki član društva dijeli isto pamćenje iz samog razloga što je izložen istim medijskim porukama, čime medijski događaji mogu postati vlasništvo svakog stanovnika zemlje. Neki će događaji tako, zbog globalne medijske pokrivenosti, uistinu ući u sjećanje većine svjetske populacije i okarakterizirati se kao pravi medijski “hepeninzi” tj. *media events*, poput kraljevskih vjenčanja, olimpijskih igara, smrti pape Ivana Pavla II, ili terorističkog napada na njujorške “Blizance”.²² S druge pak strane, sve veća diferencijacija i raznovrsnost medijskih žanrova i njihove publike dovodi i do pluralnosti zajedničkih pamćenja, tako da će npr. ljubitelji džezza imati zajedničko pamćenje koje je nešto različito od pamćenja poklonika japanskih manga stripova. Paolo Jedlowski tako tvrdi da je posjedovanje zajedničkih sjećanja, budući da ona postaju izvori međusobnog prepoznavanja i samoprepoznavanja, zapravo “resurs koji olakšava interakciju i pospešuje oblikovanje identiteta grupe”.²³

Masovni mediji stvaraju i reproduciraju materijale koji se nude za pamćenje, što je suprotno nekim tvrdnjama prisutnima u javnom diskursu o tome da bi masovni mediji pridonosili stvaranju jednog modernog amnezijskog društva i kulture kojem nedostaje smisao i osjećaj za povijesnost. Radije bismo mogli govoriti o transformaciji pripovijedanja u okviru tradicionalnih institucija socijalizacije kroz koje su se pamćenja i povijest vjekovima prenosile. Danas su te institucije uvelike zamijenjene medijima, kulturnim proizvodima utjelovljenima u filmovima, knjigama, stripovima, glazbi i novim medijima, čime se stvara jedno novo kulturno značenje.²⁴ Kao “prozori u svijet” mediji su pridonijeli događanju nove kulturne revolucije, čija se važnost prema učincima može mjeriti s izumom tiska ili, još prije toga, pisma.

Prostetičko pamćenje

Činjenica je da se u modernoj i postmodernoj mijenja način prenošenja pamćenja kao i tehnologije koje stoje u službi tog prenošenja, a što utječe na odnos pojedinca i kolektivnog pamćenja ili odnos pojedinačnog iskustva i kolektivnog pamćenja. Tri su ključna događaja koja su početkom prošlog stoljeća utjecala na promjenu javnog pamćenja: industrijalizacija, modernizacija, te rađanje masovne kulture. Ti su procesi razbili generacijske veze i utjecali na to da su tradicionalni načini prenošenja kulturnih i nacionalnih, odnosno javnih pamćenja – bilo da je riječ o prenošenju pamćenja

²² Pioniri u istraživanju fenomena medijskih evenata, Daniel Dayan i Elihu Katz, o ovoj su temi napisali opsežno djelo: *Media Events. The Life Broadcasting of History*, Cambridge - London: Harvard University Press, 1992. Usp. također članak o utjecaju medija i medijskih evenata na stvaranje moderne Europe: Frank Bösch, “European Media Events”, *European History Online (EGO)*, Institute of European History (IEG), <http://www.ieg-ego.eu/boeschf-2010-en> (3. prosinca 2010.)

²³ Paolo Jedlowski, “Media e memoria. Costruzione sociale del passato e mezzi di comunicazione di massa”, *Il linguaggio del passato. Memoria collettiva, mass media e discorso pubblico*, ur. Marita Rampazi i Anna Lisa Tota, Roma: Carocci, 2005, str. 37.

²⁴ Usp. Alejandro Baer, “Consuming History and Memory Through Mass Media Products”, *European Journal of Cultural Studies*, br. 4, 4 (2001), str. 491-492.

s roditelja na dijete ili preko matične zajednice – postali manjkavi. Međutim, iako su ti procesi, posebno masovna kultura, udaljili fizički bliske osobe, oni su s druge strane “približili” fizički udaljene osobe omogućavajući alternativne veze prenošenja pamćenja kao i sudjelovanje na događajima koji nama osobno ni na koji način ne pripadaju već su takoreći “baština svijeta”. Iako sjećanje događaja koje osobno nismo proživjeli nije novi fenomen, jer su ljudi uvijek imali na raspolaganju sredstva i mehanizme prisjećanja davnih prošlih razdoblja (religijski rituali, spomenici, likovnost i sl.), u suvremeno doba je taj fenomen zadobio šire društveno značenje. Tradicionalni i moderni načini prenošenja pamćenja zasigurno imaju mnoge sličnosti, kao metode prisjećanja onoga što osobno nismo proživjeli, sličnosti u strategijama i tehnikama usvajanja pamćenja, iskustveno usvajanje pamćenja posredstvom tijela i emocija i sl. No za razliku od tradicionalnih oblika prenošenja pamćenja koji su uglavnom bili u službi stvaranja grupnih identiteta (plemenski, religijski, nacionalni i sl.), današnji mehanizmi prenošenja pamćenja zahvaljujući prije svega medijskim tehnologijama, zapravo izazivaju temeljnu logiku grupnih identiteta i pogoduju stvaranju “zamišljenih zajednica” koje ne moraju biti geografski povezane i čiji članovi ne moraju imati ikakvog afiniteta jedni prema drugima. Takvu vrstu medijski posredovanog pamćenja, koje omogućava da različiti ljudi dijele ista pamćenja i potiče povezanost među ljudima uslijed njihovih različitosti, Alison Landsberg naziva *prostetičko pamćenje*.²⁵ Ideja prostetičkog pamćenja dakle odbacuje poimanje da sva pamćenja (i svi identiteti) jesu nužno oblikovana proživljenim društvenim kontekstom. Ono je, kako to kaže Landsberg, na sučelju individualnog i kolektivnog, odnosno *privatni doživljaj javnih pamćenja* koji se razvija na temelju dodira s medijskim prikazom prošlosti, kada nove ideje i slike dođu u dodir s pojedinačnim vlastitim arhivom iskustva. Bitna komponenta takve vrste pamćenja je stvaranje uvjeta za etičko promišljanje i mogućnosti preoblikovanja vlastitog identiteta, o čemu ćemo reći više na idućim stranicama. No prije nego prijedemo na odnos prostetičkog pamćenja i identiteta, recimo nešto o glavnim obilježjima tog pamćenja.

“Neautentično” pamćenje

Brz tempo društvenih promjena u 19. stoljeću, na krilima industrijske revolucije, te slabljenje religijskih i metafizičkih vjerovanja koja su osiguravala stabilnost i smisao, potaknuo je mnoge ljude da potraže sigurnost u prošlosti, tako da pamćenje i prakse pamćenja usvajaju široko društveno značenje. Mnogi smatraju da se i utemeljenje nacionalizma na Zapadu u 19. st. velikim dijelom temeljilo na novim oblicima javnog pamćenja. Rađanje tiska i s njim povezano širenje novina bio je temeljni događaj za stvaranje “zamišljenih zajednica”²⁶ na kojima se temelji nacija.

S obzirom na to da su na početku 19. st. klasični esencijalizam i biološka logika bili čvrsto utemeljeni, ideja o prenosivosti pamćenja nije još bila dominantna. No dovodeњem u pitanje teorije organskog pamćenja i esencijalističkog pristupa identitetu, sada postaje moguće da se pamćenja deprivatiziraju. Upravo ih to čini jedinstvenim fenome-

²⁵ Usp. Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, New York: Columbia University Press, 2004, str. 19.

²⁶ Benedict Anderson, *Imagined Communities*, London: Verso, 1983, str. 23.

nom, a on je omogućen komercijalizacijom koja dopušta da pamćenja i slike prošlosti cirkuliraju i da su dostupni svima koji inače nemaju prirodno ili “biološko” pravo na njih. Razvoj kinematografske tehnologije (poput 3D tehnologije, ili uvođenja filmskog mirisa u kino dvorane pomoću tehnike znane kao *Smell-O-Vision*) pridonosi toj većoj mogućnosti prenosivosti pamćenja, a time je doveo u pitanje neke temeljne modernističke pretpostavke o iskustvu. Iako neki teoretičari postmoderne, poput Jeana Baudrillarda ili Fredrica Jamesona, kritiziraju medijsku produkciju simulacije iskustva, Landsberg smatra da je njihov pogled na iskustvo suviše tradicionalan i preusko shvaćen jer ne uzimaju u obzir činjenicu da tehnologije postmoderne mijenjaju ono što danas definiramo pod iskustvom, te da oni brkaju “autentično” i “iskustveno”, odnosno “doživljaj realnog” i “imanje realnog iskustva”.²⁷ Njihova tvrdnja o smrti stvarnoga/realnoga zapravo je u sukobu s realnom opsesijom sa stvarnim iskustvom koje je posredovano medijima. Popularnost eksperimentalnih mjesta, poput muzeja Holokausta, i povijesnih filmova, ukazuje na popularnost čežnje za povijesnim iskustvom doživljenim na osoban i tjelesan način. Iako ta iskustva nisu autentična ni osobna iskustva zapamćenih događaja, ona su ipak *stvarno doživljena* i stoga imaju moć radikalne promjene strukture naših osjećaja i percepcija. Stoga prostetičko pamćenje kao “neautentično” ukazuje na to da danas iskustveno postaje novi važan način usvajanja znanja i da određeni oblici znanja nisu dostupni u isključivo kognitivnom obliku.²⁸

Osjetilno pamćenje

Kako bi razumjeli proces kojim se služi prostetičko pamćenje moramo razumjeti načine na koje te tehnike pamćenja djeluju na ljudsko tijelo i krajnje učinke tog iskustva na subjektivnost osobe. Iako svako estetsko iskustvo ima afektivnu komponentu, iskustvena priroda npr. kinematografske slike ima moć utjecaja na misli, osjećaje i subjektivnost gledatelja u većoj mjeri od ostalih medija (Haysov kodeks: cenzura i autocenzura). Moć filma da oblikuje podsvijest proizlazi iz osjetilnog načina obraćanja koji stvaraju slike koje gledatelj doživljava kao “realne”. Film se obraća gledateljima na kognitivnoj i na afektivnoj razini, što su potvrdila i jedna od prvih istraživanja na polju *communication research*-a pod nazivom Payne Fund Studies provedena prije osamdeset godina, te koja se smatraju jednim od prvih ozbiljnih znanstvenih studija o utjecaju medija na djecu ali i medijske korisnike općenito. Utjecaj filma na konkretno ponašanje djece i mladih tvorilo je srce ovog empirijskog istraživanja, a studija pod vodstvom Herberta Blumera pod nazivom *Movies and conduct* smatra se najzanimljivijom od svih. Cilj istraživanja bio je pokazati na koji način filmovi i filmske slike mogu utjecati na dječju igru, imitaciju odraslih, snove, emotivna stanja i općenito stilove života. Rezultati istraživanja su sljedeći: filmovi utječu na igru te za djecu postaju nepresušni izvor ideja, sugerirajući npr. koje likove imitirati. Također djeca i mladi usvajaju određene manire glumaca, npr. kako pripaliti cigaretu, udvarati se i sl. Film postaje inspiracija za sanjarenja i fantaziranje: djeca žele uosobiti odrasle junake koji prolaze kroz različite avanture i romanse.

²⁷ Usp. Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, New York: Columbia University Press, 2004, str. 33.

²⁸ Isto.

Jedan od najzapaženijih učinaka gledanja filma definirao se kao *emotional possession* (emotivno posjednuće): vizualni dramatični sadržaj na velikom ekranu pokreće jake emocije što često dovodi do plača, krika, sakrivanja lica rukom kao posljedica gubitka samokontrole. Zanimljivo je da *emotional possession* ima posljedice na ponašanje i doživljaje mnogo vremena nakon što je film pogledan. Tako će npr. dijete, nakon što je bilo izloženo filmskim horor scenama ili nekom drugom stravičnom sadržaju, osjetiti strah svaki put kada uđe u mračnu sobu ili kada prođe uz groblje.²⁹ U posljednjih nekoliko desetljeća govoriti o pamćenju zapravo znači govoriti o vizualnom i audiovizualnom predstavljanju povijesnih događaja, čime im se daje obnovljeni vizibilitet. Poznato je da vizualna komunikacija ima posebnu moć da prizove u pamćenje, da izmami prisjećanja na ranije tekstove daleko više nego to imaju ostala osjetila, te se stoga danas kulturna memorija najčešće oblikuje i prenosi upravo putem slika.³⁰

Povijest nije nikad imala ekskluzivan pristup prema realnom jer je povijesno znanje uvijek posredovano preko narativa/priča i interpretacija. Posebno kada i posljednji svjedoci nekog događaja izumiru, mogućnost prenošenja nečega kao “živo pamćenje” postaje sve nesigurnije i naposljetku nemoguće, pa je potrebno tražiti nove strategije ili materijalne potpornije prenošenja pamćenja. Umberto Eco tvrdi da je čak i neminovna vulgarizacija pamćenja putem masovnih medija još uvijek bolja od indiferentnosti, šutnje i zaborava. Prema ovom talijanskom semiologu i filozofu, masovni mediji omogućili su razumijevanje povijesnih događaja mnogo bolje od racionalnih objektivnih iskaza koji su se koristili u prošlosti, a kulturna industrija probudila je u ljudima interes za mnoge povijesne događaje o kojima su prije bili u neznanju.³¹ Uz to, ponavljajući iste reprezentacije prošlosti putem medija, jedno društvo reproducira svoj kulturni identitet. Također, iz razloga što smo danas izloženi istoj medijskoj kulturi koja je globalno raširena i konzumiramo iste medijske sadržaje, oblikujemo jedno globalno kolektivno pamćenje i globalni identitet. Tako više neće biti potrebno da pripadamo, na primjer, japanskoj naciji ili živimo na teritoriju Japana da bismo poznavali i razumjeli samurajske običaje, već će biti dovoljno da putem medija koji nadilaze nacionalne granice pratimo manga samurajske stripove, gledamo animirane i igrane filmove istog sadržaja kako bi

²⁹ Usp. Herbert Blumer, *Movies and Conduct*, New York: Macmillan & Company, 1933.

³⁰ Usp. Karin Kukkonen, “Popular Cultural Memory. Comics, Communities and Context Knowledge”, *Nordicom Review*, br. 29, 2 (2008), str. 264.

³¹ Usp. Umberto Eco, *Apocalypse Postponed*, Bloomington: Indiana U. P., 1994. Kao primjer možemo navesti slučaj igranog filma *Shindlerova lista* Stevena Spielberga, koji se navodi kao dokaz da kulturna industrija ima moć sačuvati povijesne događaje poput Holokausta u kolektivnom pamćenju i pridonijeti povijesnoj osvješćenosti na jednoj globalnoj razini i osobnu potrebu da se sudjeluje u javnom pamćenju. Ovaj film, osim što je izazvao svjetsku očaranost preživjelim svjedocima Holokausta, pokazao je kako su popularna kultura i masovni mediji otvorili nova mjesta gdje pojedinac može postati učesnikom povijesti. Također, ono sugerira izumiranje tradicionalne podjele prikazivanja prošlosti na, s jedne strane fiktivne forme i emocionalni apel, nasuprot objektivnih konceptualnih prikaza. “To znači nestajanje epistemoloških granica između onoga što tvori zamišljenu i činjeničnu povijest, izumljenje i stvarne prostore, dokumentarne i fiktivne oblike televizije i filma.” (Alejandro Baer, “Consuming History and Memory Through Mass Media Products”, *European Journal of Cultural Studies*, br. 4, 4 (2001), str. 495-499).

razvili razumijevanje vrijednosti, kodova i konvencija osnovnih principa samurajskog kodeksa ponašanja, što pridonosi globalnom kulturnom pamćenju.³²

Komercijalna forma prostetičkog pamćenja

Kao što je prethodno uvedeno, komercijalizacija masovne kulture je najdrastičnija razlika između prostetičkog pamćenja i drugih oblika pamćenja. O odnosu masovne kulture i pamćenja često se govorilo sa zabrinutošću u smislu negativnog utjecaja popularne kulture i masovnih medija na "objektivnu" povijest u ime zabave i medijskog pomodarstva, a zahvaljujući tobože pojednostavljenim medijskim naracijama čiji bi cilj bio pobuđivanje jeftinih emocija, veće konzumacije i posljedično veće zarade.³³ Tako, odnos između masovne kulture i njezinih zabavljачkih formi te pamćenja bio je od ranih vremena prožet strahom od transformacije i manipulacije pamćenja kroz forme popularne kulture. Takozvani "apokaliptičari", koji nisu bili naklonjeni medijskoj industriji, razvijaju model "kulturne industrije". O njoj su govorili i kritizirali je napose teoretičari Frankfurtske škole, poistovjećujući kulturnu robu s kulturnim zaboravom te naglašavajući inkompatibilnost racionalno-kognitivnog razumijevanja prošlosti i emotivno-melodramatičnog predstavljanja povijesti putem medija.³⁴ Oni u isto vrijeme naglašavaju zabrinutost u odnosu na mogućnost da medijsko prenošenje pamćenja kroz, na primjer, filmske priče pridonese kolonizaciji povijesne imaginacije gledatelja umjesto njezinom oslobađanju.³⁵ Geoffrey Hartman i Fredric Jameson također izražavaju zabrinutost zbog utjecaja filmova i televizije na javno pamćenje, a njihov strah odnosi se na mogućnost odvajanja pamćenja od osobnog i aktivnog sjećanja, dok gomilanje slika i informacija koje su izgubile svoju referencijalnu vrijednost može dovesti do suvremene "informacijske bolesti". U apokaliptičnih teoretičara postoji strah od relativiziranja pamćenja zbog, po njima, sve većeg gubitka granica između zbilje i fikcije kroz nove medijske kulturne proizvode.³⁶

Oni optimističniji autori smatraju pak da komercijalizacija koja omogućuje prikaze medijske kulture, stvara slike i narative koji su široko dostupni ljudima s različitim backgroundom (rasni, etnički, spolni) čime omogućuju razumijevanje i širenje povijesnog pamćenja. Taj stav je potkrijepljen mišlju da komercijalne slike ne daju gotova, hegemonijska značenja koja bi svi na isti način i nekritički prihvatili, već je riječ o mjestu na kojem se događa pregovarački proces u oblikovanju smisla i mogućnosti djelomičnog ili

³² Usp. Karin Kukkonen, "Popular Cultural Memory. Comics, Communities and Context Knowledge", *Nordicom Review*, br. 29, 2 (2008), str. 265.

³³ Usp. Marita Sturken, "Memory, Consumerism and Media: Reflection on the Emergence of the Field", *Memory Studies*, br. 1, (2008), str. 75.

³⁴ Usp. Theodor Adorno, "Cultural Criticism and Society", *Prisms*, Cambridge: MIT Press, 1981; Theodor Adorno i Max Horkheimer, *Dialectic of Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 2002.

³⁵ Usp. Anton Kaes, "History and Film: Public Memory in the Age of Electronic Dissemination", *History and Memory*, br. 2, 1 (1990), str. 118.

³⁶ Usp. Geoffrey Hartman, "Public Memory and Modern Experience", *Yale Journal of Criticism*, br. 6, (1993), str. 239-247; Fredric Jameson, *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham: Duke University Press, 1991.

potpunog odbacivanja ili prihvaćanja dominantnog značenja, ovisno o našim individualnim pamćenjima i stavovima, čijem tumačenju posebno pridonosi teorija enkodiranja i dekodiranja koju razvija predstavnik britanskih kulturnih studija Stuart Hall. Na istoj liniji razmišlja i Alejandro Baer prema kojem povezanost povijesti i industrije pridonosi nečemu što nadilazi tek jeftinu popularizaciju kompleksnog povijesnog procesa, a “masovna prisutnost medijskih proizvoda, raznovrsnost žanrova, stilova i interpretacija prošlosti, mogla bi stvoriti bogatije razumijevanje povijesti i kolektivnog pamćenja”.³⁷

Stoga je opravdano zaključiti da se zahvaljujući tehnologijama masovne kulture i kapitalističkoj ekonomiji koja ih producira, stvara svijet slika izvan životnog iskustva neke osobe, koji podržava prenosivu, fluidnu i neesencijalnu formu pamćenja. Na taj način pamćenje više nema isključivog vlasnika, odnosno “prirodno” ne pripada nikome a dostupno je svima, što ukazuje na određeni demokratizirajući potencijal prostetičkog pamćenja.³⁸ Upravo ga taj potencijal čini plodnim terenom za politički savez i produkciju novih, potencijalno antihegemonijskih sfera.

Empatična dimenzija prostetičkog pamćenja

Uloga koju narativi poput filma ili književnosti mogu imati u senzibiliziranju građana za teške okolnosti u kojima žive drugi ljudi i kultiviranju osnovne društvene empatije koja uključuje kritički sud, u zadnjim je desetljećima važna tema mnogih suvremenih teoretičara. Posebno je američka filozofkinja Martha C. Nussbaum u svojim knjigama *Upheavels of Thought* i *Poetic Justice*³⁹ objasnila važnost empatije kao građanske vrline i temeljne socijalne emocije te njezina etičkog potencijala iz razloga što nam ona daje uvid u probleme ljudskih okolnosti drukčijih od naših, te nas na taj način imaginarno postavlja pred probleme i dvojbe pred kojima se, možda, nećemo nikada naći u stvarnom životu. Važan aspekt takvog imaginarnog premještanja u tuđe živote nije samo sentimentalno razumijevanje drugih, već i etičko rasuđivanje o njima, ali i o samima sebi.

Za razliku od simpatije, empatija ne ovisi o “prirodnom” afinitetu; povezanost koju netko osjeća kad suosjeća s nekim je više nego osjećaj emocionalne povezanosti: to je osjećaj kognitivne, intelektualne povezanosti s okolnostima druge osobe.⁴⁰ Posebno filmski medij, kao audiovizualni medij putem kojeg ljudi doživljavaju tjelesan, mimetički susret s prošlošću i time realan doživljaj svijeta drugih osoba,⁴¹ može biti instrumental u smislu artikulacije etičkog odnosa s drugima, te proizvodnje empatije, društvene

³⁷ Alejandro Baer, “Consuming History and Memory Through Mass Media Products”, *European Journal of Cultural Studies*, br. 4, 4 (2001), str. 500.

³⁸ Usp. Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, New York: Columbia University Press, 2004, str. 34.

³⁹ Usp. Martha C. Nussbaum, *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001; Isto, *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, Zagreb: Deltakont, 2005.

⁴⁰ Usp. Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, New York: Columbia University Press, 2004, str. 149.

⁴¹ Benjamin i Kracauer raspravljali su o progresivnom potencijalu tehnologija masovne kulture da stvore promjene u svijesti.

odgovornosti i političkog saveza koji nadilazi klasu, rasu ili rod. Poboljšanje kinematografske tehnologije značajno je pridonijelo većoj mogućnosti identifikacije s likovima, pa gledatelji sve više tuđe doživljaje doživljavaju osobno. A kada se neki događaj doživi osobno, zasigurno smo više motivirani za djelovanje.⁴² Medijskim posredovanjem slika ljude dovodi u kontakte s različitim kulturama i drugim povijesnim iskustvima različitim od našega. Stvarajući intersubjektivne odnose s dotadašnjim strancima postupno se učimo osjećati emocionalnu povezanost prema onome što je razumski i prostorno-vremenski udaljeno. Na taj način razvijamo ne samo identifikaciju s njima, već i složeniji oblik zalaganja, te u tom kontekstu možemo govoriti o pedagoškoj vrijednosti identifikacije kroz kinematografiju.⁴³

Prostetičko pamćenje i identitet

Međuovisnost pamćenja i identiteta već je više puta spomenuta, i to u kontekstu funkcionalne dimenzije pamćenja koja se odnosi na događaje prošlosti koji našem životu daju smisao i značenje za razliku od arhivske dimenzije koja se odnosi na skup prošlih informacija. Pamćenje je ono što subjektu omogućuje kontinuitet i samoprepoznavanje odnosno vlastiti identitet. No identitet stalno provodi selekciju uspomena koje ga sačinjavaju, jer pamćenje sadržava, recimo to tako, više podataka nego što se njima služi identitet.

Veliki dio pamćenja koja oblikuju naš identitet nisu naša, nego posredovana. A čak je i naša vlastita pamćenja često teško identificirati kao autentična, kako je to objasnio Freud u svojoj knjizi *Screen memory*.⁴⁴ Naime, prema Freudu naša najranija sjećanja, koja su vizualnog karaktera i vrlo moćna, djeluju kao paravan za neka druga kasnija i često traumatična sjećanja, iskrivljujući ih i na taj način štiteći osobu od ponovnog susreta s tim traumatičnim događajem koji tako ostaje zakopan u podsvijesti. To Freudovo otkriće snage pamćenja vizualnih slika (Freud smatra da su jedino dječja sjećanja vizualnog karaktera), sugerira ulogu koju tehnologije masovne kulture, koje također počivaju na vizualnom, mogu igrati u posredovanju pamćenja pojedinca.

Dakle, nas često oblikuju neautentični i iskrivljeni događaji našeg života (tzv. *false memory syndrome*). Na isti način na izgradnju našeg identiteta utječu i medijska, "neautentična" pamćenja. No postavlja se pitanje, ako su ta neautentična pamćenja, upravo iz razloga što su umjetno konstruirana, "bolji" ili produktivniji materijal za izgradnju identiteta, nije li razložno dopustiti takav medijski utjecaj. Ukoliko je, kako kaže Landsberg, identitet dijelom utemeljen na posredovanom pamćenju suosjećajnij, odgovorniji, produktivniji od našeg stvarnog pamćenja koje može biti destruktivno

⁴² Usp. Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, New York: Columbia University Press, 2004, str. 34.

⁴³ Isto, str. 109.

⁴⁴ Usp. Sigmund Freud, "Screen Memories", *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, London: Hogarth Press, 1962, str. 303-322.

ili autodesktruktivno, onda je svakako poželjnije identitet graditi na temelju posredovanog medijskog pamćenja.⁴⁵

Ako se ta umjetna ili “ugrađena” pamćenja koriste za društveno odgovorne ciljeve, onda medijski posredovano pamćenje ne mora biti nužno štetno. Ono može biti u službi dnevnog reda politike identiteta, izazivajući ideju grupnog i esencijalističkog identiteta. Iako u suprotnom smjeru, nije li to bio slučaj u srednjem vijeku kada je pamćenje služilo za jačanje etičkog karaktera i konsolidiranje novog smisla religijskog srodstva?⁴⁶ Iako proces nije bio izričito religiozan, ipak prema nekim stručnjacima pamćenje je bilo instrumentalno u stvaranju pobožnih kršćana i kultiviranju kršćanskog sjemena.⁴⁷ Prostetičko pamćenje, kao što je prethodno spomenuto, ima također važnu ulogu u razvoju etičkog karaktera, ali ono zagovara etičnost koja pretpostavlja “lice drugoga” (Emmanuel Levinas) i koja isključuje bilo kakvu religijsku, nacionalnu ili rasnu dominaciju.

Kritike medijske reprezentacije prošlosti

Kritičari medijske reprezentacije prošlosti imaju pravo kada ističu kako nove tehnologije prijete poništavanjem razlike – ili sposobnosti pojedinca da razlikuju između “autentičnih” i medijski posredovanih pamćenja, između individualnih i kolektivnih pamćenja. No ako se prisjetimo strukture pamćenja i unutarnjih procesa koji definiraju pamćenje, te činjenice da je samo pamćenje proces ili interakcija između pojedinca i kolektiva, onda proizlazi da mediji nužno ne štete pamćenju, nego kao novi oblik narativa mogu sudjelovati u izgradnji ljudskog identiteta. Odgovornost kako će mediji formirati naše identitete je na onima koji vrše selekciju medijski posredovanih sadržaja, ali i na nama koji odabiremo način na koji ćemo te sadržaje konzumirati. Važnost odgoja za medijsku kulturu ima odlučujuću ulogu.

Stoga opasnost o kojoj je svojevremeno govorio i Baudrillard, a to je da ne postoji sigurna pozicija s koje možemo razlikovati što je realno a što prostetičko pamćenje, ostaje svudprisutna činjenica od koje ne može pobjeći, ali je možemo pozitivno iskoristiti. Tako npr. filmski likovi koji nas poučavaju empatiji, iako izmišljeni ali dovoljno realni, potiču gledatelje na identifikaciju. Film na temelju “neautentičnoga” potiče gledatelje da propitaju njihov vlastiti odnos prema pamćenju, demistificirajući pretpostavku da su njihova pamćenja “autentična”. Kroz film simulirani identitet nije “stvaran”, ali može biti odgovorniji, suosjećajniji i produktivniji, nego nečiji objektivno “stvaran” identitet te stoga koristan za društvene promjene. Pamćenja su ključna za razvijanje identiteta, te iako nije uvijek moguće odrediti jesu li ta pamćenja proživljeno ili prostetičko iskustvo, ona postaju građevinski materijal koji gradi priču sadašnjosti i viziju budućnosti.⁴⁸

⁴⁵ Usp. Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, New York: Columbia University Press, 2004.

⁴⁶ Usp. Mary Carruthers, *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, str. 8.

⁴⁷ Usp. Jacques Le Goff, *History and Memory*, New York: Columbia University Press, 2001, str. 68.

⁴⁸ Usp. Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, New York: Columbia University Press, 2004, str. 22.

Ne treba, međutim, nipošto zanemariti važnost epistemološke dimenzije pamćenja i etički imperativ da se prisjećamo istinito. No medijski posredovano pamćenje, posebno kad govorimo o filmu, je velikim dijelom utemeljeno na fikciji te je stoga oslobođeno tog imperativa. Ono ima ulogu proširivanja naših životnih iskustva i davanja lekcija u onim kontekstima u koje mi možda u stvarnom životu nikada nećemo prispijeti. Stoga je, kada se govori o prostetičkom pamćenju naglasak na projektu pamćenja koji je pozoran na generiranje mogućih smjerova djelovanja u budućnosti, nego na pokušajima da se prošlost učini autentičnom ili rekonstruira.

Nadalje, kritičari smatraju da je prostetičko pamćenje doslovno omogućio kapitalizam i posljedična komercijalna kultura. I tu su u pravu. Ali ta činjenica ne znači da odmah moramo slijepo prigrliti kapitalizam ili prostetičko pamćenje. Angažman oko komercijalnog i komercijalnih slika ne znači povlačenje iz društvenog svijeta već novi način sudjelovanja u njemu. Pošto nema savršenijeg sistema od komercijalno strukturiranog kapitalizma, taj sistem mora stvoriti prilike za progresivnu politiku. Iako su prostetička pamćenja proizvodi komercijalne kulture, ona nikada ne mogu biti privatno vlasništvo pa stoga zauzimaju jedinstvenu poziciju te funkcioniraju kao “univerzalno vlasništvo” i zapravo se suprotstavljaju kapitalizmu.⁴⁹ U svakom slučaju, ostaje zadatak da se prostetičko pamćenje ozbiljno ispita, ali i činjenica kojoj ne možemo pobjeći da novi svijet donosi nove modalitete subjektivnosti i nove strukture osjećaja, pa tako i medijska tehnologija.

Zaključak

Svi ljudi ne shvaćaju pamćenje kao mogućnost za progresivnu politiku. Često se pamćenje shvaća kao oblik nostalgije zbog njegove sklonosti da ljude povuče u prošlost umjesto u budućnost, kao nekakav oblik ovisnosti (“memorija zatvor”) koji potiče antisocijalno ponašanje tj. usamljuje ljude. Drugo viđenje gleda na prošlost kao aktivni i suradnički pothvat. Prostetičko pamćenje, jer nije posjed određene obitelji, etničke grupe, nacije, rase, dakle nije privatno već dostupno svima, umjesto da atomizira pojedince ono otvara kolektivni horizont i zagovara veći politički angažman. Iako neke teorije smatraju da mediji nama manipuliraju, Landsberg tvrdi da pri konzumaciji medija ipak postoji dvostruki izbor: prvi je što ćemo od mnoštva medijskih sadržaja izabrati, a drugi kako ćemo određenu medijsku poruku interpretirati i primijeniti. Poanta prostetičkog pamćenja je da budemo aktivni u stvaranju značenja nekog povijesnog događaja, a ne ga pasivno apsorbiramo, odnosno da shvatimo kako neki povijesni događaj nama nešto osobno govori i na taj način ostvarujemo intimnu vezu s istim. U tom smislu naš identitet ostaje isti iako obogaćen iskustvima ljudi i događaja koje nismo direktno susreli i iskusili. I dok je nekad pamćenje bilo u službi jačanja identiteta i društvene kohezije unutar nacionalnih država, suvremeno medijski posredovano prostetičko pamćenje je u službi favoriziranja razlika među ljudima i rušenja geografskih barijera, pa u tom smislu možemo govoriti o *globalnom pamćenju* i *globalnoj zajednici*. Shvaćeno u svojoj progre-

⁴⁹ Usp. Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, New York: Columbia University Press, 2004, str. 146-147.

sivnoj formi, prostetičko pamćenje stvara osjećaje za druge dok se istodobno osjećamo različitima od njih te na taj način potiče na etičko promišljanje.

Sve to sugerira da nove tehnologije kao nova mjesta iskustva više ne treba osuđivati nego ih valja koristiti na progresivan i društveno odgovoran način. Prostetičko pamćenje može biti teren za politički savez i produkciju novih antihegemonijskih javnih sfera jer kao vlasništvo svih ljudi i dostupno svima, ono ima demokratizirajući potencijal. Zbog svoje prirode koja je neograničena rodnom, klasom, etničkom pripadnošću te široke dostupnosti svjetskoj publici, prostetičko pamćenje ima snagu izmijeniti svijest ljudi i stvoriti do danas nezamislive oblike političkog udruživanja. Ono dakle stoji u službi jednoga novoga doba – globalne zajednice sjećanja.

LITERATURA

- Adorno, Theodor i Horkheimer, Max, *Dialectic of Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 2002.
- Adorno, Theodor, "Cultural Criticism and Society", *Prisms*, Cambridge: MIT Press, 1981.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities*, London: Verso, 1983.
- Assman, Jan, *La memoria culturale. Scrittura, ricordo e identità nelle grandi civiltà antiche*, Torino: Einaudi, 1997.
- Assmann, Jan, "Halbwachs, Maurice", *Dizionario della memoria e del ricordo*, ur. Pethes, Nicolas i Ruchatz, Jens, Milano: Mondadori, 2002, str. 234-236.
- Baer, Alejandro, "Consuming History and Memory Through Mass Media Products", *European Journal of Cultural Studies*, br. 4, 4 (2001), str. 491-501.
- Bajović, Tijana, "Poplava sećanja: nastanak i razvoj *memory booma*", *Filozofija i društvo*, br. 23, 3 (2012), str. 91-105.
- Balle, Francis, *Moć medija*, Beograd: Clio, 1997.
- Blumer, Herbert, *Movies and Conduct*, New York: Macmillan & Company, 1933.
- Bösch, Frank, "European Media Events", *European History Online (EGO)*, Institute of European History (IEG), Mainz, <http://www.ieg-ego.eu/boeschf-2010-en> (3. prosinca 2010.)
- Carruthers, Mary, *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Dayan, Daniel i Katz, Elihu, *Media Events. The Life Broadcasting of History*, Cambridge – London: Harvard University Press, 1992.
- Eco, Umberto, *Apocalypse Postponed*, Bloomington: Indiana U. P., 1994.
- Freud, Sigmund, "Screen Memories", *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, London: Hogarth Press, 1962, str. 303-322.
- Gellner, Ernest, *Nation and Nationalism*, Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
- Habermas, Jurgen, *Storia e critica dell'opinione pubblica*, Bari: Laterza, 2002.
- Halbwachs, Maurice, *I quadri sociali della memoria*, Napoli: Ipermedium, 1996.
- Halbwachs, Maurice, *Memoria collettiva*, Milano: Unicopli, 1978.
- Hartman, Geoffrey, "Public Memory and Modern Experience", *Yale Journal of Criticism*, br. 6, (1993), str. 239-247.

- Hirsch, Herbert, *Genocide and the Politics of Memory. Studying Death to Preserve Life*, London: Chapel Hill, 1995.
- Hobsbawm, Erick i Ranger, Terence O., *Inventions of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Ivanković, Monija, "Dnevne novine i javno mnijenje o Europskoj uniji i hrvatskom integracijskom procesu – agenda setting-pristup", *Medijske studije*, br. 3, 5 (2012), str. 19-32.
- Jameson, Fredric, *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham: Duke University Press, 1991.
- Jantol, Tomo, "Javnost kao medij demokracije", *Politička misao*, br. 50, 2 (2013), str. 11-22.
- Jedlowski, Paolo, "Media e memoria. Costruzione sociale del passato e mezzi di comunicazione di massa", *Il linguaggio del passato. Memoria collettiva, mass media e discorso pubblico*, ur. Rampazi, Marita i Tota, Anna Lisa, Roma: Carocci, 2005.
- Kaes, Anton, "History and Film: Public Memory in the Age of Electronic Dissemination", *History and Memory*, br. 2, 1 (1990), str. 29-111.
- Kukkonen, Karin, "Popular Cultural Memory. Comics, Communities and Context Knowledge", *Nordicom Review*, br. 29, 2 (2008), str. 261-273.
- Landsberg, Alison, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, New York: Columbia University Press, 2004.
- Le Goff, Jacques, *History and Memory*, New York: Columbia University Press, 2001.
- Lippmann, Walter, *Public Opinion*, New York: Macmillan, 1922.
- McCombs, Maxwell i Shaw, Donald, "The Agenda-Setting Function of Mass Media", *Public Opinion Quarterly*, br. 36, 2 (1972), str. 176-187.
- Morra, Gianfranco, *Il quarto uomo. Postmodernità o crisi della modernità*, Roma: Armando, 1996.
- Nietzsche, Friedrich, "On the Uses and Disadvantages of History for Life", *Untimely Meditations*, ur. Breazeale, Daniel, Cambridge: University Press, 1997.
- Noelle-Neumann, Elizabeth, "Turbulences in the Climate of Opinion: Methodological Applications of the Spiral of Silence Theory", *Public Opinion Quarterly*, br. 41, 2 (1977), str. 143-158.
- Nussbaum, Martha C., *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, Zagreb: Deltakont, 2005.
- Nussbaum, Martha C., *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Olick, Jeffrey "From Usable Pasts to Return to Repressed", *Hedhehog review*, br. 9, 2 (2007), str. 19-31.
- Ricoeur, Paul, *La memoria, la storia, l'oblio*, Milano: Raffaello Cortina Editore, 2003.
- Ricoeur, Paul, *Ricordare, dimenticare, perdonare. L'enigma del passato*, Bologna: Il Mulino, 2004.
- Sartori, Giovanni, *Homo videns*, Roma – Bari: Laterza, 2005.
- Silverstone, Roger, *Why study the Media?*, London: Sage, 1999.
- Smith, Anthony, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Sturken, Marita "Memory, Consumerism and Media: Reflection on the Emergence of the Field", *Memory Studies*, br. 1, (2008), str. 73-78.
- Thompson, John B., *The media and the Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1998.
- Todorov, Tzvetan, *Gli abusi della memoria*, Napoli: Ipermedium Libri, 2001.

- Todorov, Tzvetan, *La memoria del bene, tentazione del male. Inchiesta su un secolo tragico*, Milano: Garzanti, 2001.
- Tomić, Zoran, Skoko, Iko i Milas, Zdeslav, *Odnosi s javnošću: javnost i javno mišljenje*, Zagreb: FPZ, 2007.
- Traverso, Enzo, *Il passato: istruzioni per l'uso politico. Storia, memoria, politica*, Verona: Ombre Corte, 2005.
- Volf, Miroslav, *The End of Memory. Remembering Rightly in a Violent World*, Michigan – Cambridge: W. B. Eerdmans Publishing Company, 2006.
- Zanacchi, Adriano, *Opinione pubblica, mass media, propaganda*, Roma: LAS, 2006.

MEDIA AND MEMORY; PROSTHETIC MEMORY AND ITS ROLE IN THE CREATION OF A NEW GLOBAL COMMUNITY

Abstract

In the last three decades, there is a memory boom in the field of humanities and social studies, but also in the public sector. Some authors, like P. Norra, an expert in memory studies, think that the boom is a result of postmodern destruction of an organic connection with the history, meaning that we talk so much about the memory because it is in crisis. Other important factor in the memory defrosting process is the influence of the memory on identity construction and closely connected political mobilization. So we can say that we are not really experiencing some general amnesia, but more a narrative transformation due to mass media existence and the media influence on the history, actually on prosthetic memory (A. Landsberg). The authors of this paper analyze the relationship between memory and media in few steps. In the short introduction, we would present pessimistic (Adorno) and optimistic authors like (Eco), who study the relationship between memory and media. In the second part, the phenomena of the memory and media would be discussed, explaining the internal mechanisms of each and how they create conditions for the prosthetic memory and the media interpretation of history. Based on this analysis, the third part of this paper would clarify how the prosthetic memory affects the identity transformation and ethical values and try to answer the question of (non-) justified existence of this memory. The last part deals with the role of the prosthetic memory in creation of the memory of the global community and the transition from national paradigm to new global paradigm.

Keywords: memory, media, society, the (re)construction, empathy, identity, community

dr. sc. Barbara Riman,
Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

IDENTITET MLADIH U KULTURNO-UMJETNIČKIM DRUŠTVIMA SLOVENSKE NACIONALNE MANJINE

Stručni rad

UDK: 323.15(497.5=163.6)(063)
061.2(497.5=163.6)(063)

Zakoni Republike Hrvatske štite prava pripadnika nacionalnih manjina. No postavlja se pitanje jesu li aktivnosti koje se provode u okviru kulturno-umjetničkih društava dovoljne da bi se u vremenu, u kojem je većini prvo komunikacijsko sredstvo internet, a mjesta druženja društvene mreže, privukli mladi u tradicionalna osmišljena kulturno-umjetnička društva. Na primjeru djelovanja i strukture članstva slovenskih kulturnih društava u Hrvatskoj, s posebnim naglaskom na djelovanju Slovenskog društva KPD "Bazovica", otvorit će se pitanje identifikacije mladih sa sveukupnom tradicijskom kulturom, običajima i načinima života. Jesu li u društvima koja bi trebala očuvati osjećaj pripadnosti nekoj naciji te provesti uspješnu integraciju, zapravo okamine nekih drugih vremena i razmišljanja ili su one doista primjerene i mlađim naraštajima? Je li identifikacija i prihvaćanje identiteta propisano primjerenim aktivnostima i modelima njegova iskazivanja ili je vrijeme da se mlađim generacijama dopusti inovativan pristup i promišljanje o njihovom identitetu. Možda je vrijeme da se otvori pitanje može li, stoga, iz potrebe za traženjem adekvatnih sadržaja i metoda rada neko kulturno-umjetničko društvo neke nacionalne manjine potaknuti odgovarajuće kulturološke procese o mogućem redefiniranju sadržaja pojma "nacionalni identitet" matičnog naroda?

Ključne riječi: nacionalni identitet, mladi, slovenska nacionalna manjina, Slovenski dom KPD "Bazovica", kulturološki procesi

Današnji trendovi mijenjaju postojeće tradicionalne i moralne vrijednosti, a to utječe i na stvaranje identiteta pa tako i na nacionalni identitet, kako skupine tako i pojedina. Globalizacija i suvremeni tijekovi u svojim različitim oblicima i procesima mijenjaju poimanje identiteta, ali i osjećaj nacionalnog identiteta što se pogotovo vidi na mladima, koji su ionako skloniji novim izazovima suvremene tehnologije, komuniciranja i društvene povezanosti. Promišljajući o razvoju i očuvanju nacionalnog identiteta u mladima pripadnika neke nacionalne manjine u Hrvatskoj,¹ otvaraju se mnoga pitanja. Jedno od njih je i, je li susret mladih, u prostorima neke kulturne i prosvjetne ustanove pripadnika neke nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj te plesanje na modernu glazbu (rave, hip-hop, techno i sl.) jedan od načina očuvanja nacionalnog identiteta tih mladih pripadnika nacionalne manjine? Je li pjevanje i okupljanje uz glazbu rockera određene države isto jedan od načina koji utječe na oblikovanje i očuvanje nacionalnog identiteta? Odnosno, koje su to aktivnosti koje će utjecati na razvijanje osjećaja nacionalne pripad-

¹ Prema hrvatskom Ustavu na području Republike Hrvatske žive 22 tradicionalne nacionalne manjine.

nosti neke manjinske skupine na prostoru Republike Hrvatske te koje su to djelatnosti koje će mlade članove privući u djelovanje kulturno-umjetničkih društava nacionalnih manjina. Upravo su kulturno-umjetnička društva udruženja koja bi trebala utjecati na razvoj i očuvanje nacionalnog identiteta svih svojih članova kao i pripadnika određene manjinske zajednice. Odgovor na ovdje iznesena pitanja pokušat će se pronaći u djelovanju mladih članova Slovenskog društva KPD "Bazovica" iz Rijeke. Aktivnosti koje su provođene u Slovenskom društvu KPD "Bazovica" prikazane su u knjizi "*Slovenski doma Kulturno prosvetno društvo 'Bazovica'*";² a koja je 2012. godine dobila svoje drugo dopunjeno izdanje tiskano na slovenskom jeziku.³ Postoje i drugi radovi, ali uglavnom o članovima Društva koji su se istaknuli u svojem predanom radu na očuvanju jezika i kulture.⁴ Djelovanje mladih članova do sada nije bilo toliko analizirano. O mladim pripadnicima slovenske nacionalne manjine na prostoru Hrvatske do sada se pisalo relativno malo a nisu provedena ni sustavnija istraživanja.⁵ To je tema kojoj bi se vrijedilo posvetiti, a u istraživanje uključiti sve mlade u Republici Hrvatskoj bez obzira na njihovu nacionalnost ili vjeroispovijest. Kada se promišlja o identitetu mladih pripadnika različitih nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, otvara se pitanje što je to identitet i kako se on razvija. Identitet pojedinac dobije rođenjem, a s njime i nacionalni identitet te se on razvija kako pojedinac sazrijeva.⁶ Za očuvanje nacionalnog identiteta pojedinaca, kako u državi njegova određenog naroda tako i izvan nje, važna je kolektivna svijest,⁷ u ovom slučaju kolektivna svijest iseljeničke zajednice, ali i naroda u domovini s kojom iseljeničke zajednice održavaju kontakt.

Na nacionalni identitet i njegovo očuvanje utječu suvremeni tijekom današnjeg vremena. Svakako je potrebno spomenuti sveprisutnost i veliki utjecaj medija, propusnost granica, kao i njihovo uklanjanje unutar Schengenskog prostora, ekonomska, ekološka i društvena međuzavisnost (globalizacija), a sve to utječe na promjenu kulture, ne one zapisane, već one življene koja utječe na stvaranje našeg identiteta.⁸ Oblikovanje iden-

² Barbara Riman i Kristina Riman, *Slovenski dom KPD "Bazovica"*, Rijeka: Slovenski dom KPD Bazovica, 2007.

³ Usp. Barbara Riman i Kristina Riman, *Slovenski dom KPD "Bazovica"*, Rijeka: Solutio, 2012.

⁴ Usp. Barbara Riman, "Branka Verdonik-Rasberger in njeno delovanje v slovenskem domu KPD Bazovica", *Razprave in gradivo*, br. 56/57, 10 (2008), str. 264-276; Kristina Riman i Barbara Riman, *Jedan čovjek - cijelo kazalište = En človek - celo gledališče*, Rijeka = Reka: Solutio - Slovenski dom KPD Bazovica - Inštitut za narodnostna vprašanja, 2012. i dr.

⁵ Svakako je potrebno spomenuti da su do sada već učinjeni neki pomaci kada je riječ o istraživanju problematike mladih pripadnika slovenske nacionalne zajednice na prostoru susjednih država Republike Slovenije. Tako je 2011. godine u organizaciji Inštituta za narodnostna vprašanja bio održan okrugli stol pod nazivom "Generacijske razlike kot izziv za izseljenske in zamejske skupnosti v primerjalni perspektivi". Okrugli stol je bio posvećen izazovima s kojima se susreću iseljeničke zajednice, kao i međugeneracijskim odnosima i ulozi mladih u tim zajednicama. O važnosti te teme svjedoči i činjenica da će se u razdoblju od 2013. do 2016. godine na Inštitutu za narodnostna vprašanja provoditi projekt kod naslovom "Mladi u slovenskem zamestvu: družbeni in kulturni konteksti ter sodobni izziv".

⁶ Usp. Marija Jurić-Pahor, *Narod, identiteta, spol*, Trst: ZTT = EST, 2000, str. 49.

⁷ Usp. Vesna Leskošek, *Zavrtnjena tradicija*, Ljubljana: Založba/*cf., 2002, str. 16.

⁸ Usp. Marjetka Golež Kaučič, "Slovenian Folk Culture between National Identity and European Integration Processes", *Narodna umjetnost*, br. 1, 46 (2006), str. 38.

titeta u društvu raspršeno je na stalno prepletanje procesa uspostavljanja i razdiranja identifikacije, a u svemu tome ključne su komunikacijske prakse. Mediji su ti, koji često identitet produciraju sami, i to svakodnevno: televizija, radio, tiskovine i internet. Osim toga veliku ulogu ima i neposredno komuniciranje među ljudima, a djelomično su, radi kulturalizacije kapitalističke produkcije, poruke koje nas oblikuju, posvuda: u arhitekturi, odjeći i obući, u reklamama i na ambalaži.⁹ Svakako je u tim svakodnevnim komunikacijama potrebno spomenuti društvene mreže (*Twitter, Facebook* i dr.) te *www (world wide web)*, čime svijet postaje “globalno selo”, a mladi dobivaju mogućnost upoznavanja novih kultura. Time dolazi do lakše identifikacije, ne samo s mladima u već poznatoj, svojoj kulturi, nego s mladima i njihovim vrijednostima iz cijelog svijeta. Sukladno tome mijenja se i nacionalna identifikacija, težinu više nemaju umjetnički sadržaji nego globalni događaji u sportu, području popularne kulture te globalne političke i gospodarske teme.¹⁰ Iako, često se dogodi, da ljudski dosezi i rad, u kulturi postaju element nacionalnog identiteta retrogradno. Naime, kada svaki čovjek u svom polju ostvari neupitno priznanje, i kada se njegov rad prepozna, a znanje o njemu učvrsti u medijima tada on postaje ponosom ljudi i “nacionalnim” ponosom. U kulturnoj politici reprodukcija slovenstva moguća je samo na onim područjima, koja se uključuju u razvijenu kapitalističku trgovinu. Za većinu kulturne produkcije cilj je da bude prepoznatljiva slovenska, i to je utopija te je često ta kultura u potpunosti ovisna od državne potpore.¹¹

Nacionalni identiteti podložni su stalnim promjenama, pogotovo tamo gdje dominiraju procesi integracije i globalizacije, a oni su izuzetno jaki upravo u vrijeme kada Republika Hrvatska ulazi u Europsku zajednicu. Mladi pripadnici nacionalnih manjina imat će još dodatni pritisak, a to je postati “Europejac”, pripadnik nadzajednice u koju se pripremaju ući.

U tim svim procesima i stremljenjima suvremenog društva nacionalni identitet gubi važnost, što se posebno osjeća kod mladih, on postaje promjenjiv. U svijetu konzumerizma, čini se da se nacionalni identitet može mijenjati i prema kriteriju isplativosti, te se preuzima onaj koji je financijski bolji. Kada se govori o elementima koji utječu na izmjene, očuvanje i promjene nacionalnog identiteta, svakako treba uzeti u obzir i koji su to elementi slovenske kulture koji utječu na očuvanje slovenskog nacionalnog identiteta, odnosno koji su to elementi za koje političke skupine misle da će razviti osjećaj nacionalne pripadnosti kod Slovenaca koji žive izvan prostora Republike Slovenije. Ti elementi nisu jednaki, kao što nisu jednaka ni očekivanja političara i kulturnjaka.

Slovenstvo je u zadnjih tisuću godina preživjelo isključivo zbog oslanjanja na kulturu, a ne zahvaljujući političkoj, ekonomskoj ili vojnoj pomoći. Kultura je stavila temelje tamo gdje je nedostajalo politike i ekonomije. Veliki narodi svoju povijest i nastanak

⁹ Usp. Jože Vogrinc, “Čemu ‘nacionalna identiteta’ in ‘nacionalni interes’ v kulturni politiki?” *Nacionalna identiteta in kultura* (ur. Neda Pagon i Mitja Čepič), Ljubljana: Inštitut za civilizaciju in kulturo - ICK, 2003, str. 43.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto, str. 44.

grade obrnuto.¹² Slovenski znanstvenici postavljaju pitanje je li uopće moguće napraviti neki slovenski nacionalni kulturni program iako se pokušava točno odrediti primjerenost ili neprimjerenost vrijednosti određenih kulturnih sadržaja¹³ te selektivno prisvajaju “vlastito nasljeđe”, koje je prošlo cenzuru i izdvajanje, a ne samo očuvanje. Taj proces selekcije pokušava proizvesti reprezentativnu kulturu i umjetnost za projekt vlastite države, naroda, ali i onih pripadnika koji žive u drugim državama. Nacionalni identitet nudi se kao ime za nešto nacionalno posebno u kulturnim dosezima i nasljeđu. Kulturna politika bi s pomoću te oznake, kao univerzalnog mjerila, željela napraviti rez s kojim bi jasno odvojila ono u kulturi što je vrijedno državne potpore, a kao takvo je i prihvatljivo da se njeguje u društvima slovenske nacionalne manjine u drugim državama, odnosno ono što se po tom mjerilu ne može odobriti.¹⁴ Taj kulturni program bi većina trebala prepoznati i prihvatiti ga kao svoje, ali prema mišljenjima stručnjaka zapravo, taj zamišljeni papir na kojem se piše nacionalni program, trebao bi ostati prazan.¹⁵ S druge strane pitanje je kako napraviti popis onih elemenata koji će predstavljati “nacionalno” i biti bitni za očuvanje slovenskog nacionalnog identiteta u iseljenika ako je pitanje i same kulture Slovenaca, koja je prema mišljenju mnogih danas prikazana kao jednina, a trebala bi biti prikazana kao razgranata, heterogena i višedimenzionalna.¹⁶ Svakako je potrebno spomenuti i to, da je kultura nevidljiva, nevidljiv entitet, i to je način kako spavamo, hodamo ili jedemo.¹⁷

Za razvijanje nacionalnog identiteta nije dovoljno samo nasloniti se na tradiciju, nego je potrebno djelovanje na individualnoj i na kolektivnoj razini, a tradicionalno, domaće i autentično bilo bi potrebno spojiti sa stranim i novim. Iz toga proizlazi da bi pripadnici nacionalnih manjina trebali spojiti slovenske običaje koji se njeguju u njihovim obiteljskim nukleusima s običajima koje susreću u prostorima slovenskih društava, ali s druge strane opet prihvatiti vrijednosti hrvatske kulturne baštine i s tom mješavinom učvrstiti svoj odnos prema svom, slovenskom identitetu. Kada se promatraju pripadnici nacionalnih manjina, potrebno je spomenuti da su kulturna društva, svejedno bila ona slovenska ili neke druge nacionalne manjine, utjecala na očuvanje njihove kulture, jezika i običaja te su intenzivno radili i na očuvanju nacionalne pripadnosti. Osim što su društva nastajala kao potreba iseljenika, ona ukazuju i na činjenicu da se na određenom geografskom prostoru stabilizirao određeni broj doseljenika dostatan za samoorganizaciju te da su oni osjetili potrebu za stvaranjem društva. Upravo zato takva

¹² Usp. Mladen Dolar, “Slovenska nacionalna identiteta in kultura: navodila za uporabo”, *Nacionalna identiteta in kultura* (ur. Neda Pagon i Mitja Čepič), Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2003, str. 21.

¹³ Usp. Jože Vogrinc, “Čemu ‘nacionalna identiteta’ in ‘nacionalni interes’ v kulturni politiki?”, *Nacionalna identiteta in kultura* (ur. Neda Pagon i Mitja Čepič), Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2003, str. 47-48.

¹⁴ Isto, str. 38.

¹⁵ Usp. Mladen Dolar, “Slovenska nacionalna identiteta in kultura : navodila za uporabo”, *Nacionalna identiteta in kultura* (ur. Neda Pagon i Mitja Čepič), Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2003, str. 22.

¹⁶ Usp. Boštjan Šaver, *Nazaj v planinski raj*, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005, str. 23.

¹⁷ Isto, str. 270-271.

potporna, kulturna i umjetnička društva, koja su postojala u svijetu i Europi, važan izvor za istraživanje i sistematično prikupljanje podataka o nekoj manjinskoj skupini.¹⁸

Slovenska društva u Hrvatskoj svoje su aktivnosti temeljila i još uvijek temelje na tradicionalnim sekcijama: pjevački zbor, dramska i recitatorska te folklorna sekcija. Te aktivnosti u slovenskim društvima svoje korijene vuku još iz 19. stoljeća, točnije iz 1886. godine kada je u Puli bilo osnovano prvo slovensko društvo na prostoru današnje Hrvatske.¹⁹ Prva društva su imala prije svega potpurnu dimneziju. Kao cilj djelovanja može se navesti potreba za potporom onim doseljenicima u Hrvatskoj, iz različitih slovenskih krajeva, koji su dolazili u potrazi za poslom i boljim životom. Skupljanjem financija pružali su i sigurnost bolesnim članovima ili onima koji su se unesrećili odnosno obiteljima koje su ostale bez hranitelja. Ta financijska potpora nije bila velika, već u visini financijskih mogućnosti rudara²⁰ i drugih nekvalificiranih radnika.²¹ S vremenom ta se dimenzija počela gubiti, a zamijenila ju je samo kulturna dimenzija. Ona je opipljivija, jasnija i javna. Kulturna dimenzija s vremenom je, a pogotovo nakon Drugog svjetskog rata, prevladala u svim slovenskim društvima po Europi. Ona je dominantna i u društvima koja još uvijek djeluju kako u Hrvatskoj tako i u drugim europskim i svjetskim zemljama. Nastala je iz želje da se očuva tradicija pojedinaca odakle dolaze, kao i uz želje da se oživi dio domovine.²² Uglavnom je u svim slovenskim društvima, kao i danas, postojao pjevački zbor koji je bio središte događanja. Obvezno bi djelovala recitatorska ili dramska sekcija te folklorna sekcija. Ostale aktivnosti provodile su se prema interesima članstva. Danas slovenska društva u Hrvatskoj djeluju na jednaki način. Svako društvo ima pjevački zbor i pjevaju se slovenske narodne i umjetničke pjesme. Postoje dramske i recitatorske skupine koje izvode djela slovenskih klasika, a plešu se i narodni slovenski plesovi. Je li moguće, da iako je vrijeme išlo ubrzano naprijed, da su društva još uvijek na istoj razini djelovanja kao i krajem 19. i na početku 20. stoljeća? Zbog svega prije izrečenog svakako je potrebno naglasiti da postoji potreba da se aktivnosti, koje su se provodile desetljećima – izmjene, modificiraju i prilagode suvremenom tijeku. No jednako tako čini se da su ta kulturno-umjetnička društva u Hrvatskoj svoj vrhunac postigla 70-ih godina 20. stoljeća i da od tada pomalo stagniraju. Ona vrlo teško mijenjaju svoje unutrašnje uređenje, odnosno, da u nadi

¹⁸ Usp. Vera Kržišnik-Bukić, "O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20.stoletju", *Slovinci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik-Bukić), Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1995, str. 133-134.

¹⁹ Usp. Barbara Riman, "Doseljavanje slovenskog stanovništva s današnjeg prostora Republike Slovenije u Pulu do 1918. godine", *Razprave in gradivo*, br. 64, 22 (2011), str. 77.

²⁰ Usp. Marjan Drnovšek, "Slovenska izseljenska društva v zahodnoevropskih državah med obema svetovnjima vojnama", *Dve domovini*, br. 7, 6 (1996), str. 33.

²¹ Tu su funkciju potpore prvenstveno imale crkvene organizacije, a kasnije su tu ulogu brige, što zbog starosti, što zbog različitih životnih nedaća, preuzimali cehovi, koncesionalna društva i gradovi. Takva humanitarna društva počinju se osnivati po cijeloj Europi od sredine 19. stoljeća, a u Hrvatskoj uglavnom krajem 19. stoljeća. Dobrotvorna društva dijelila su se prema vrsti aktivnosti što je bilo vidljivo već iz njihova naziva. (Usp. Lucija Benyovsky, "Dobrotvorna gospojina (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 30 (1998), str. 73).

²² Usp. Marjan Drnovšek, "Izseljensko in drugo časopisje med Slovenci v zahodni Evropi do leta 1940", *Dve domovini*, br. 2-3, 2 (1992), str. 265.

uspješnog djelovanja oponašaju djelovanje onih društava koja svoje početke kontinuirano vuku iz sredine 20. stoljeća ili još i ranije.

Djelomične promjene u djelovanju kulturno-prosvjetnog društva vide se u radu Slovenskog doma "Bazovica". Ono danas ima oko 200 aktivnih članova, među koje se ubrajaju i oko 30 mladih, koji svakodnevno svoje vrijeme provode u prostorima društva. Upravo po tome se društvo razlikuje od ostalih 15 slovenskih društava u Hrvatskoj²³ jer je prepoznalo i na vrijeme ponudilo mladima različite sadržaje koji su u njima pobudili interes i potrebu za sudjelovanjem u radu tog slovenskog društva. To je ujedno i jedino slovensko društvo u Hrvatskoj koje je u svoje aktivnosti uspjelo uključiti veći broj mladih. Već od samog osnutka 1947. godine slovensko društvo "Bazovica" posvećivalo je puno vremena aktivnostima za mlade. Želja tadašnjeg predsjedništva bila je da okupi što veći broj mladih. Već je 1950. godine bila osnovana Omladinska sekcija i njezini su članovi djelovali u raznim drugim sekcijama u društvu. Između ostaloga djelovala je glazbena sekcija s 12 članova, recitatorska s 10 članova, baletna s 24 člana, harmonikaška s 28 članova te omladinski zbor koji je brojio oko 20 članova.²⁴ Neko su vrijeme u društvu djelovale i pionirska, likovna te šahovska sekcija. Potrebno je naglasiti da je 60-tih godina 20. stoljeća u sklopu Slovenskog doma "Bazovica" djelovao harmonikaški orkestar koji je imao čak 80 članova.²⁵ U 70-im godinama 20. stoljeća bila je izrazito aktivna folklorna skupina, gdje su bili mladi, učenici srednjih škola i studenti.²⁶ Osim tih aktivnosti predsjedništvo Slovenskog doma je često različitim događanjima pozivalo i djecu. Tako je svake godine bila organizirana *Novoletna jelka*, gdje se nakon slovenskog kulturnog programa djecu aktivnih članova darivalo. Kasnije je to preimenovano u *Miklavževanje*. Kod djece je potrebno i važno razviti naviku dolaska u određeno društvo te prihvaćati određene obrasce ponašanja. Baš zato smatram da u Rijeci ili u nekom drugom hrvatskom mjestu postoji slovenski vrtić ili osnovna škola, ali ne fakultativno učenje slovenskog jezika, da bi broj mladih u slovenskim društvima najvjerojatnije bio veći.²⁷

U prostorima Slovenskog doma "Bazovica" djelovala je i udruga studenata *Slovenski študentski klub* za one koji su dolazili iz Slovenije i studirali u Rijeci. Ono je bilo osnova-

²³ Danas u Republici Hrvatskoj postoji 16 slovenskih društava: *Kulturno-prosvjetno društvo Slovenski dom* u Zagrebu, *Kulturno-prosvjetno društvo Slovenski dom "Bazovica"* u Rijeci, *Slovensko kulturno društvo "Triglav"* u Splitu, *Društvo Slovenaca "Dr. France Prešeren"* u Šibeniku, *Slovensko kulturno društvo "Lipa"* u Dubrovniku, *Slovensko kulturno društvo "Lipa"* u Zadru, *Slovensko kulturno društvo "Istra"* u Puli, *Slovensko kulturno umetniško društvo "Snežnik"* u Lovranu, *Društvo Slovenaca "Labin"* u Labinu, *Kulturno društvo Slovenski dom Karlovac* u Karlovcu, *Slovensko kulturno društvo "Stanko Vraz"* u Osijeku, *Slovensko kulturno društvo "Oljka"* u Poreču, *Slovensko kulturno društvo "Lipa"* u Buzetu, *Slovensko društvo "Nagelj"* u Varaždinu, *Slovensko kulturno društvo "Gorski kotar"* u Čabru, *Slovensko kulturno društvo "Ajda"* u Umagu. Ta su društva uglavnom osnovana nakon 1991. godine.

²⁴ Usp. Barbara Riman i Kristina Riman, *Slovenski dom Kulturno prosvjetno društvo "Bazovica"*, Rijeka: Slovenski dom KPD Bazovica, 2007, str. 31.

²⁵ Isto, str. 67.

²⁶ Isto, str. 317-321.

²⁷ Ovdje se sada svakako otvara nova tema školovanja pripadnika slovenske nacionalne manjine, ali je ona preopširna da bi se ovdje dublje promišljala.

no 1965. godine i djelovalo je u sklopu Slovenskog doma KPD *Bazovica*.²⁸ Članovi tog kluba sa svojim su se radom uključivali u djelovanje Slovenskog doma KPD *Bazovica* tako da su sudjelovali u priredbama i događanjima koje je organiziralo predsjedništvo Slovenskog doma KPD *Bazovica*. Klub je i samostalno organizirao različite literarne večeri, predavanja, a organizirali su i izlete.²⁹ Mladi su s vremenom izgubili interes i želju za sudjelovanjem u tradicionalnim sekcijama te je broj mladih aktivnih članova počeo opadati. Zbog toga je predsjedništvo Slovenskog doma *Bazovica* moralo pronaći nove načine kako privući mlade. Sada govorimo već o trećoj i četvrtoj generaciji doseljenih Slovenaca, koji integrirani, više ne osjećaju potrebu isključivo za očuvanjem jezika i kulture, onoga što se smatra važnim za očuvanje nacionalnog identiteta. Promjene u strukturi članstva uključivanjem mladih, u Slovenskom domu *Bazovica* počele su se događati 2002. godine, kada su vodstvo slovenskog društva preuzele mlade generacije aktivnih članova. Osim rijetkih mladih članova koji su bili djelomično zainteresirani za sudjelovanje u tradicionalnim sekcijama (pjevački zbor, folklor i dramska sekcija), drugih aktivnih mladih članova nije bilo. Ponovno se počelo okupljanjem mladih članova, a najviše je zapravo onih kojima su aktivni bili njihovi roditelji te bake i djedovi, odnosno oni koji su u Slovenski dom *Bazovica* došli naučiti jezik u sklopu Slovenskega jezik in kulture koje financira Ministarstvo za školstvo Republike Slovenije. U slučajevima mladih iz miješanih brakova, oni rijetko kada govore slovenski i imaju znanje o kulturi i povijesti zemlje predaka. Puno mladih koji uopće nemaju slovenske korijene, danas su aktivni članovi slovenskog društva i imaju potrebu uključiti se u različite aktivnosti kako bi si iz vlastitog zanimanja približili slovensku kulturu i jezik. Postojeći mladi članovi i novopridošli zajedno su s predsjedništvom našli različite načine aktivnog djelovanja u društvu koji nisu povezani s prije spomenutim tradicionalnim sekcijama. Mladinska skupina, koja obuhvaća mlade aktivne članove Slovenskog doma KPD *Bazovica*, razvila se na temeljima koji su bili postavljeni 1991. godine. Nakon 1991. godine došlo je do velikog zanimanja za studij na slovenskim sveučilištima pa je na inicijativu novinarka Marijane Mirković ponovo osnovan *Študentski klub*, koji je studente, ali i mlade generacije članova Slovenskog doma KPD *Bazovica*, poticao na aktivno sudjelovanje u okviru društva, a time i na očuvanje slovenstva u Rijeci, ali i na Kvarneru. *Študentski klub* 2004. godine transformirao u današnju Mladinsku sekciju.³⁰ Upravo ovdje iznesena kratka povijest djelovanja mladih u Slovenskom društvu *Bazovica* ukazuje da su u različite aktivnosti uvijek bili uključeni i mladi. Bili su uključeni u tradicionalne sekcije koje njeguju ono što se smatra važnim za očuvanje slovenskog nacionalnog identiteta. Na prijelazu stoljeća situacija se u Slovenskom domu KPD *Bazovica* izmijenila. Mladinska skupina danas broji oko 30 aktivnih članova koji se međusobno druže izvan, ali i u prostorima Slovenskog doma KPD *Bazovica*, osmišljavaju i izvode različite aktivnosti i projekte. Članovi sudjeluju u barem jednoj od sekcija Slovenskog doma KPD *Bazovica* i to su: Dramsko-recitatorska skupina, Folklorna skupina, Plesna skupina, Fotografiska

²⁸ Usp. Barbara Riman i Kristina Riman, *Slovenski dom Kulturno prosvetno društvo "Bazovica"*, Rijeka: Slovenski dom KPD *Bazovica*, 2007, str. 74.

²⁹ Isto, str. 76.

³⁰ Usp. Tea Tadej, "Na mladih svet stoji", *Moja Slovenija*, br. 2, 6 (2013), str. 37.

skupina, Planinska skupina, Likovna i Glazbena skupina. Članovi Mladinske skupine uključeni su i u predsjedništvo društva te u Upravni odbor društva. Osim djelovanja u Slovenskom domu KPD *Bazovica*, članovi Mladinske sekcije su i ambasadori tog društva te je svakako potrebno spomenuti da su se uključili i uspješno sudjelovali na prvom *Parlamentu mladih za zamejce in Slovence po svetu*. Predstavili su svoje djelovanje i zato je Slovenski dom KPD *Bazovica* dobilo ime *Društvo z izredno aktivno mladino*.³¹

Kao važan projekt označen je i *Vseslovensko srečanje mladine na Hrvaškem* koji se zbilo 2012. godine u ožujku. Članovi mladinske sekcije imali su potrebu organizirati druženje s drugim mladim članovima slovenskih društava koja djeluju na prostoru Republike Hrvatske. Nažalost odaziv je bio vrlo malen te od 16 društava odazvala su se samo tri, i to: Kulturno prosvetno društvo Slovenski dom, Zagreb, Slovensko kulturno društvo Nagelj i Slovensko kulturno društvo Gorski kotar. U okviru toga bile su organizirane radionice, predavanja i okrugli stol. Teme svih aktivnosti bile su povezane s mladim pripadnicima slovenske nacionalne manjine i njihovim sudjelovanjem u radu u slovenskim društvima na prostoru Republike Hrvatske.

Drugi važan projekt koji se provodi već duži niz godina je i *Spoznajmo Slovenijo* 2006-2013. Upravo je taj projekt bio prvi koji je provela Mladinska sekcija nakon svojeg osnivanja. Cilj projekta je bio da mladi članovi Slovenskog doma KPD *Bazovica* upoznaju krajeve svojih predaka, i to od kulture i umjetnosti preko zemljopisa i povijesti pa sve do, privrede i sportskih dostignuća određenih krajeva današnje Republike Slovenije. Projekt i njegovu važnost prepoznao je i Urad za Slovence v zamjestvu in po svetu koji su financijski podržali provođenje tog projekta. Do sada su bili organizirani izleti po Gorenjskoj, Primorskoj, Kraškoj, Savinjskoj, Pomurskoj, Notranjskoj i drugim regijama. Članovi Mladinske sekcije su izuzetno aktivni i u Fotografskoj sekciji te su u sklopu nje do sada organizirali veći broj izložbi.³² Puno mladih danas studira u Ljubljani. Na njihov izbor mjesta studija vjerojatno je utjecalo i njihovo djelovanje u Slovenskom domu *Bazovica* kao i simpatija prema slovenskoj kulturi i jeziku, ali još uvijek imaju vezu sa Slovenskim domom. Za razliku od ostalih skupina oni nemaju redovite sastanke već su za svoju komunikaciju izabrali suvremene načine komuniciranja: društvene mreže i e-mailing liste te se na taj način dogovaraju oko aktivnosti u društvu, ali i izvan njega. U svojem dopisivanju samo neki članovi upotrebljavaju slovenski jezik, a uglavnom sva komunikacija je na hrvatskom jeziku. Razlog tomu treba tražiti u slabom znanju slovenskog jezika jer ne postoji mogućnost kontinuiranog učenja slovenskog jezika na višim

³¹ Usp. Tea Tadej, "Na mladih svet stoji", *Moja Slovenija*, br. 2, 6 (2013), str. 37.

³² Ovdje možemo spomenuti neke od njih: *Ri karneval* u prostorijama Slovenskog doma KPD *Bazovica*, 19. veljače 2008; *Foto impresije* u prostorijama Slovenskog doma KPD *Bazovica*, 6. lipnja 2008; *Karneval Ri* u prostorijama *Filodramatice*, 4. ožujka 2009; *Črno-bela čarobnost v barvah* u prostorijama Slovenskog doma KPD *Bazovica*, 9. lipnja 2009; *Realnost naših objektivov* u prostorijama Slovenskog kulturnog doma *Istra* u Puli, 15. svibnja 2010 - 31. lipnja 2010; *Realnost naših objektivov* povodom 13. "Etno smotra", prostori albanske manjine, Rijeka, 18-19. rujna 2010; *Realnost naših objektivov* u prostorijama Likovnog salona "Ljudevit Šestić", Karlovac, 5. veljače 2011; *Ob dnevih slovenske kulture* u prostorijama Slovenskog doma KPD "Bazovica", 12. veljače 2011; *Reški karneval 2011* u prostorijama Slovenskog doma KPD *Bazovica*, 25. ožujka 2011; *Reški parki in industrijska dediščina* u prostorijama Slovenskog doma KPD *Bazovica*, 3. lipnja 2011; *Retrospektiva 2011* u prostorijama Slovenskog doma KPD *Bazovica*, 6. prosinca 2011 i dr.

razinama. Drugi je razlog činjenica da im komunikacija u slovenskom jeziku nije prešla u naviku da bi ga upotrebljavali u ophođenju s mladima iz svoje okoline i iz Slovenskog doma.

Mladi članovi s vremenom su na sebe preuzeli i neke aktivnosti koje se ne odnose samo na djelovanje sekcija već su važne i za funkcioniranje cijeloga društva. Često pomažu pri organizaciji raznih događaja (npr. manifestacija Primorska poje u Rijeci 2011. godine), pri uređivanju zgrade u kojoj se nalazi slovenski dom i dvorišta društva. Takve vrste pomoći nije bilo na samom početku kada je tek bila formirana Mladinska sekcija. Mladi su se s vremenom počeli uključivati i u tradicionalne sekcije, a preuzeli su i važne funkcije za djelovanje cijelog Slovenskog doma. Postojanje mladih i njihova uključenost u svakodnevne aktivnosti takvog društva vrlo je važna, kako za samo društvo tako i za mlade koji na taj način jačaju svoj osjećaj pripadnosti. Možemo zaključiti da su i uprave društava kao i svi članovi nacionalno kulturno-prosvjetnih društava svjesni važnosti mladih. No pitanje je kako privući mlade, odnosno jesu li tradicionalne sekcije dovoljne da se zadrži interes mladih i očuva njihov nacionalni identitet? Ilustrativno se to može prikazati ovako. U 50-im godinama 20. stoljeća u Slovenskom domu *Bazovica* postojao je omladinski zbor i pionirski zbor. Godine 2006. pri suosnivanju pjevačkog zbora mladih u Slovenskom domu *Bazovica* prijavilo se samo 5 osoba.

Kao što je već bilo spomenuto, slovenska društva u Hrvatskoj svojim članovima nude uglavnom samo tradicionalne aktivnosti. To su pjevački zbor, dramska sekcija, folklorna sekcija, ručni radovi i sl. Institucije, koje financijski podupiru ta društva, zbog ideje o slovenskom nacionalnom programu i tradicionalnim vrijednostima, uglavnom i dalje podupiru tradicionalne aktivnosti iako je zanimanje za njih sve manje. Želja mladih članova za djelovanjem u društvu postoji, ali ako im se ponude drukčije aktivnosti te ako imaju mogućnost samostalnog organiziranja. Na to ukazuje i primjer Slovenskog doma *Bazovica*. Nije slučajno da je društvo uspjelo privući mlade i za to je odlučujuća bila činjenica da je vodstvo društva bilo mlade i da je prepoznalo interese i potrebu mladih da djeluju na netradicionalan način. Društvo je uspjelo skupiti financijska sredstva i financirati ideje za te netradicionalne aktivnosti. Nadležne slovenske institucije prepoznale su neke projekte mladih tako da je nakon nekog vremena uslijedila i financijska podrška. Nažalost, mnoga društva u Hrvatskoj nisu u stanju financirati ni manje aktivnosti, a netradicionalne aktivnosti uglavnom nisu prepoznate kao pozitivni doprinosi slovenskoj manjinskoj zajednici, dok ne steknu određenu kvalitetu, uglavnom jer se izvode određeni broj godina. Iako mladi ne sudjeluju u tradicionalnim skupinama u onom broju u kojem bi se to željelo, oni svejedno djeluju u smjeru očuvanja slovenstva u Hrvatskoj, ali i na rastu i sazrijevanju u odnosu na vlastiti nacionalni identitet. Mladi se sa slovenskom kulturom, koja nije zapisana u kulturni program, povezuju preko različitih drugih aktivnosti i na drukčije načine. Oni svejedno otkrivaju i rade na očuvanju kulture, kulturnog nasljedstva (moderna glazba, običaji i načini druženja mladih u Sloveniji i sl.) i slovenske kulture. Svojim djelovanjem ostvaruju veze s mladima iz različitih zemalja gdje žive pripadnici slovenske manjinske zajednice, ali i s mladima iz Slovenije.

Mogući odgovor na pitanje iz uvoda je: Važno je da znaju jedni za druge, da se druže i da rade na očuvanju svijesti o svojoj pripadnosti slovenskom narodu. To čime će se

baviti i u kojim će sekcijama sudjelovati manje je važno. Važno je da imaju prostor gdje mogu doći i da znaju da su tamo dobrodošli, da imaju uvjete za sudjelovanje u različitim aktivnostima koje ih privlače i s kojima razvijaju svoju osobnost, svoj identitet: kao osobe, ali i kao pripadnici slovenskog naroda. Slovenski dom *Bazovica* dobar je primjer kako je moguće postići rezultate u aktiviranju mladih, a na institucijama, zaduženim za potporu, je da ne traže slovenski nacionalni identitet, nego da se okrenu mladima i osluškuju njihove želje.

LITERATURA

- Benyovsky, Lucija, "Dobrotvorna gospojina (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 30 (1998), str. 73-93.
- Dolar, Mladen, "Slovenska nacionalna identiteta in kultura: navodila za uporabo", *Nacionalna identiteta in kultura* (ur. Pagon, Neda i Čepič, Mitja), Ljubljana: Inštitut za civilizaciju in kulturo - ICK, 2003, str. 21-35.
- Drnovšek, Marjan, "Izseljensko in drugo časopisje med Slovenci v zahodni Evropi do leta 1940", *Dve domovini*, br. 2-3, 2 (1992), str. 365-316.
- Golež Kaučič, Marjetka, "Slovenian Folk Culture between National Identity and European Integration Processes", *Narodna umjetnost*, br. 1, 46 (2006), str. 33-49.
- Jurić-Pahor, Marija, *Narod, identiteta, spol*, Trst: ZTT = EST, 2000.
- Kržišnik-Bukić, Vera, "O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20.stoletju", *Slovenci v Hrvaški* (ur. Kržišnik-Bukić, Vera), Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1995, str. 133-188.
- Leskošek, Vesna, *Zavrtnjena tradicija*, Ljubljana: Založba/*cf., 2002.
- Riman, Barbara, "Branka Verdonik-Rasberger in njeno delovanje v slovenskem domu KPD *Bazovica*", *Razprave in gradivo*, br. 56/57, 10 (2008), str. 264-276.
- Riman, Barbara "Doseljavanje slovenskog stanovništva s današnjeg prostora Republike Slovenije u Pulu do 1918. godine", *Razprave in gradivo*, br. 64, 22 (2011), str. 68-85.
- Riman, Barbara i Riman, Kristina, *Slovenski dom Kulturno prosvetno društvo "Bazovica"*, Rijeka: Slovenski dom KPD *Bazovica*, 2007.
- Riman, Kristina i Riman, Barbara, *Jedan čovjek - cijelo kazalište = En človek - celo gledališče*, Rijeka = Reka: Solutio - Slovenski dom KPD *Bazovica* - Inštitut za narodnostna vprašanja, 2012.
- Šaver, Boštjan, *Nazaj v planinski raj*, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005.
- Tadej, Tea, "Na mladih svet stoji", *Moja Slovenija*, br. 2, 6 (2013), str. 37-39.
- Vogrinc, Jože, "Čemu 'nacionalna identiteta' in 'nacionalni interes' v kulturni politici?", *Nacionalna identiteta in kultura* (ur. Pagon, Neda i Čepič, Mitja), Ljubljana: Inštitut za civilizaciju in kulturo - ICK, 2003, str. 37-51.

THE IDENTITY OF THE JUVENILES IN THE CULTURAL-ARTISTIC ENSEMBLES OF THE SLOVENIAN NATIONAL MINORITY

Abstract

The laws of the Republic of Croatia protect national minority rights; however, a question is being raised of whether the activities implemented within the cultural-artistic ensembles are sufficient to attract the juveniles to the traditionally envisaged cultural-artistic ensembles in the time wherein the Internet is the first communication medium and social networks are the first socialization hub for a majority. On the example of activities and membership structure of the Slovenian cultural-artistic ensembles in Croatia, with a special emphasis on the activities of the Slovenian *Bazovica* Cultural-Education Ensemble, we will open an issue of youth's identification with an overall traditional culture, customs, and lifestyle. Are the fossils of other times and contemplations actually findable in the ensembles that should preserve a sense of affiliation with a nation and implement a successful integration or are they really also adequate to the younger generations? Is an identification and identity acceptance prescribed by adequate activities and models of its manifestation or is it the time to allow the younger generations to innovatively approach and excogitate an identity of their own? Thus, maybe it is the time to open the issue whether a national minority's cultural-artistic ensemble may launch the correspondent culturological processes pertaining to a possible content redefinition of the notion of "national identity" of its own nation because of a necessity to search for adequate contents and operational methods.

Keywords: national identity, youth, Slovenian national minority, Slovenian Cultural Center, *Bazovica* Cultural-Artistic Ensemble, culturological processes

doc. dr. sc. Dubravka Božić Bogović,
 Filozofski fakultet
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Denis Njari

“MAĐARSKI OTOCI” U ISTOČNOJ SLAVONIJI U 18. STOLJEĆU

Izlaganje sa znanstvenog skupa

UDK: 323.15(497.5=511.141)“17”(063)

Rad je usredotočen na četiri naselja u istočnoj Slavoniji – Retfalu, Hrastin, Korođ i Laslovo, koja su zadržala svoj mađarski identitet tijekom, ali i nakon osmanlijske vlasti nad Slavonijom. Područje istočne Slavonije krajem 17. i početkom 18. stoljeća, a dijelom i tijekom 18. stoljeća, bilo je značajno migracijsko područje, a navedena su naselja predstavljala kontinuitet naseljenosti mađarskoga stanovništva od ranoga srednjeg vijeka. Iako je okolno područje bilo naseljeno pravoslavnim (srpskim), katoličkim (hrvatskim, njemačkim) i drugim stanovništvom, navedena su naselja ostala tijekom cijeloga proučavanog razdoblja iznimno zatvorena za ostale etničke skupine, što je netipičan primjer za onodobne prilike, budući da je općenito u ostatku Slavonije mađarsko stanovništvo ili asimilirano ili emigrirano. Izvori na kojima se izlaganje temelji jesu službeni onodobni austrijski popisi 18. stoljeća, sačuvane matične knjige te ostala relevantna historiografska literatura i objavljeni izvori. Cilj izlaganja jest u osnovnim crtama prikazati karakteristične značajke navedenih četiriju naselja, objasniti razloge neasimilacije i opstanka upravo tih naselja te prikazati njihova osnovna demografska kretanja tijekom 18. stoljeća.

Ključne riječi: mađarski etnički otoci, istočna Slavonija, povijest stanovništva, 18. stoljeće

Uvod

Pojam “(mađarski) otoci” u ovom radu koristi se iz dva razloga i u dva značenja, po-najprije, naselja o kojima je riječ uistinu su se zemljopisno nalazila u okruženju vodenih površina; rijeke Vuke i močvare Palače koje su sa svih strana okruživale Hrastin, Laslovo i Korođ, odnosno rijeke Drave koja je povremenim izlivanjem i od Retfale činila svojevrsan otok. Nadalje, njihova etnička i vjerska posebnost izdvajali su ih u “moru” susjednih hrvatskih, srpskih i, dijelom, njemačkih naselja, odnosno naselja s većinskim katoličkim i pravoslavnim stanovništvom. Mađarska etnografinja Olga Penavin i muzikolog Lajos Kiss,¹ imenovali su ih “otocima” zbog njihovih etnoloških posebnosti (na materijalnoj i duhovnoj razini), muzikoloških relikta (upravo iz 18. stoljeća), te lingvi-

¹ Usp. Lajoš Kiš, “Tipovi muzičkog folkloru mađarskog etničkog ostrva u Slavoniji”, *Zbornik za narodni život Južnih Slavena*, br. 40, (1962), str. 255.

stičkih (dijalektoloških) posebnosti. Zanimljivo je spomenuti da je postojanje starih mađarskih sela Hrastina, Laslova i Retfale (Korođ je previdio) u Slavoniji uočio i poznati hrvatski franjevac Matija Petar Katančić još 1794. godine.²

Povijesni razvoj

Postoje dvije teorije o razdoblju nastanka ovih naselja; prema prvoj ta su naselja osnovana još u prvom valu naseljavanja Mađara u Panonsku nizinu krajem 9. ili početkom 10. stoljeća,³ a prema drugoj, odnosno prema narodnoj predaji dijela mještana tih naselja, osnovana su tijekom napada Tatara na Ugarsku sredinom 13. stoljeća.⁴ Najkasnije od 13. stoljeća ta su sela u posjedu obitelji Kórógy. Od 15. stoljeća vlasnici se smjenjuju: Čupori (Moslavački), Gorjanski, Berislavići i dr.⁵

Krajem 15. stoljeća na području Slavonije bilo je otprilike 60 mađarskih naselja.⁶ Sredinom 16. stoljeća ukupno 17 mađarskih sela koja su činila jedinstvenu cjelinu preobratilo se na reformaciju, među kojima i analizirana 4 sela. Tijekom 17. stoljeća odnosno osmanlijske vlasti udio mađarskog stanovništva naglo opada,⁷ te se konačno tijekom ratova za oslobođenje Slavonije od Osmanlija krajem 17. stoljeća mađarsko stanovništvo gotovo u potpunosti raseljava. Preostali Mađari s područja istočne Slavonije okupili su se u naselja Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfalu,⁸ i to su tijekom 18. stoljeća bile jedine homogene mađarske etničke skupine u Slavoniji. Nakon rata, komorska vlast bila je humana prema vjernicima reformirane vjeroispovijesti.⁹ S obzirom na to da su se ta naselja nalazila na samoj mađarskoj etničkoj granici Lajos Kiss, smatra da su duže sačuvala svoje narodna svojstva koja su se pod utjecajem susjednog stranog etnikuma intenzivnije izražavala.¹⁰

² Usp. Matija Petar Katančić, *De Istro eiusque adcolis commentatio*, Budim, 1798, str. 180, 236.

³ Usp. Sándor Ágoston, "A szlavóniai magyarság és a Julián Egyesület", *Kalangya*, IX. évfolyam, 11. szám, Novi Sad, 1940, str. 477-485.

⁴ Moguće je da je na području Laslova i ranije postojalo naselje, jer da su na njegovu području pronađeni bakrenjaci bizantskog cara Justinijana I. iz 6. stoljeća. Ipak, za potvrdu takve teze bilo bi potrebno sustavno arheološko istraživanje. (Usp. Mato Ilkić, "Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, br. 24, (2008), str. 279.)

⁵ Usp. Dalibor Brozović, August Kovačec i Slaven Ravlić (gl. ur.), *Hrvatska enciklopedija* 6, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2004, str. 440.

⁶ Usp. Sándor Csik-Volecz, "Szlavóniai magyar községek sorsa a múltban és jelenben", *Rovátkák*, 2, Osijek: HunCro, 2011, str. 49.

⁷ Usp. Béla Makkai, "Migracija iz južne Mađarske preko Drave i Save krajem XIX. stoljeća", *Podravina*, br. 19, 10 (2011), str. 67.

⁸ Na granici naselja (Mađarske) Retfale u 18. stoljeću kolonizira se i njemačko stanovništvo, no sasvim jasno odvojeno od postojećega naselja i stoga to novonastalo naselje u 18. stoljeću i nosi poseban naziv Njemačka Retfala (dakle u to vrijeme postoje dvije, relativno odvojene Retfale, a za potrebe ovoga rada kada se govori o Retfali misli se na Mađarsku Retfalu osim ako nije drukčije navedeno).

⁹ Usp. Sándor Csik-Volecz, "Szlavóniai magyar községek sorsa a múltban és jelenben", *Rovátkák*, 2, Osijek: HunCro, 2011, str. 52.

¹⁰ Usp. Lajos Kiš, "Tipovi muzičkog folklora mađarskog etničkog ostrva u Slavoniji", *Zbornik za narodni život Južnih Slavena*, br. 40, (1962), str. 255.

U cjelokupnom ranonovovjekovnom razdoblju obližnja rijeka Vuka i močvara Palača imale su presudan utjecaj na život mještana navedenih sela. Pored negativnih utjecaja koje je to okruženje pružalo (razvoj bolesti, štetočine poput komaraca, žaba i sl.), obližnje vodene površine mještanima su pružale i neke pozitivne prednosti, poput mogućnosti bavljenja ribarstvom i lovom. Osnovni podatci o godini osnutka naselja Hrastin, Laslovo, Korod i Retfala, zatim godine osnutka njihovih reformiranih župa, postojeće sačuvane matične knjige, godina osnutka škole odnosno izgradnja crkve, te demografski razvoj u ranom novom vijeku prikazani su u *Tablici 1* (str. 447).

Osnovne karakteristike naselja Hrastin, Laslovo, Korod i Retfala

Kao što su već mađarski etnografi uočili u prvoj polovini 20. stoljeća,¹¹ etnička izoliranost naselja Hrastin, Laslovo, Korod i Retfala utjecala je na razvoj karakterističnih vanjskih obilježja identiteta, kao primjerice zabilježenih specifičnih narodnih nošnji, načina graditeljstva obiteljskih kuća i pomoćnih gospodarskih građevina, izrade i ukrašavanja namještaja i ostalih uporabnih predmeta. Zbog istih razloga, uz dodatak (i) religijske različitosti, još tijekom 30-ih godina 20. st. bio je sačuvan dio svadbenih, pogrebnih i vjenčanih običaja, kao i pratećih arhaičnih pjesama i plesova (uz dječje pjesme, pjesme uz rad, ljubavne i dr. pjesme i plesove), te usmene književnosti, za koje je procijenjeno da potječu upravo iz 18. stoljeća (ili čak i ranijeg razdoblja).¹² Kao ogledni primjer toga etnološkoga naslijeđa mogu se navesti arhaični tipovi djevojačkih plesova poskočica, tzv. kalala, reza, derenka, zatim ples pastira, ples sa štapovima itd.¹³

Arhaičnost se u navedenim naseljima ne prepoznaje samo na području materijalne i duhovne kulture, te dijalektologije, nego i u fizičkoj organizaciji naselja. Tako se primjerice u novonastalim naseljima u 18. stoljeću prepoznaje karakteristično “ušoravanje”, odnosno geometrijski pravilno razvijanje seoskih naselja, dok navedena četiri naselja u osnovnim crtama zadržavaju svoju raniju strukturu ulica, koja, kada se govori o glavnim ulicama, moguće potječe još iz srednjeg vijeka. Taj je proces moguće pratiti na primjeru Koroda, za koji postoje sačuvane katastarske karte iz 1733.¹⁴ i 1782.¹⁵ godine te se jasno vidi na koji način je selo “ušoreno” (odnosno stanje prije i poslije provedene “parcelizacije”). Za pretpostaviti je da je proces bio analogan i u slučaju Hrastina, Laslova i Retfale.

¹¹ Među prve i najznačajnije istraživače navedene problematike svakako se ubraja: Ákos Garai, *Szlavóniai régi magyar faluk*, NÉ, XII., Budimpešta, 1911, str. 221-248.

¹² Usp. *Kalangya*, X. évfolyam (1941. január-február) 1-2. szám; pogledati i: Ilona Madar, “Vallásos szokások a szlavóniai magyar reformátusok köréből”, *Kalangya*, X. évfolyam, 1-2. szám, Novi Sad, 1941, str. 37-43.

¹³ Usp. Eszter Berkes, “A szlavóniai magyar népszízet táncgyományai”, *Létiünk*, 1973.

¹⁴ Usp. Ante Grubišić, *Atlas vukovarskog vlastelinstva 1733.*, Osijek: Muzej Slavonije, 2006.

¹⁵ Usp. Ivana Horbec i Ivana Jukić (ur.) *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, svezak 5, Virovitička županija, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002, sekc. 48.

Tablica 1. Osnovni podatci o naseljima 16 17 18

Selo	Retfala	Laslovo	Hrastin	Korođ
Prvi spomen	1289	1350 ¹⁶	1430	1269
Osnovana reformirana župa	1540 (Kerže: 1530)	1554 (crkva u srednjem vijeku bila bogumilska?)	1546	1540
Matične knjige	1758–1788 (ŽU) 1803–1850 (DAOS)	(1681–1800 – izgubljena) 1801-1900	1789–1905	(1754–1777 – nestala 1945.) (1777–1796 – nestala 1991.) 1797–1871
Izgrađena crkva	1752–1762.	(1404.; 1774.) 1878	(1768–1770.) 1793–1795	(1778) 1869–1873
Škola	17??	1525	1760	1778
Prelazak od komore u vlastelinstvo	1750. Marko III. Aleksandar barun Pejačević	23.2.1730. Johann Baptista Maximillian barun Zuana, od 1765. Ivan Kapistran Adamović	23.2.1730. Johann Baptista Maximillian barun Zuana, od 1765. Ivan Kapistran Adamović	26.4.1731. u vukovarsko (grofu Joh. Ferdinandu Küffsteinu, od 15.12.1736. Karlo von Eltz) ¹⁷
Karte	1782 (Tajni zemljovidi...)	1782	1782	1733. (Atlas vukovarskog vlastelinstva), 1782.
Broj kuća 1579	52	20	12	39
Broj kuća 1697	39	13	0	10 (1682.: 15)
Broj kuća 1702.	105 (+27 inkv.)	40	(0/?)	19 (+1 inkv.)
Broj kuća 1736.	84	40	21	33
(Br. kuća 1745)	(60)	(32)	23	(20)
Br. selišta 1745 ¹⁸	40	13	(7 s Koprivnom)	
Br. stan. 1786.	572 (83 kuće)	433 (58 kuća)	534 (54 kuće)	

¹⁶ Usp. *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 11, Zagreb: JAZU, 1913, str. 432.

¹⁷ Usp. Stjepan Sršan, "Arhivska građa vukovarskog vlastelinstva 1719-1945", *Arhivski vjesnik*, br. 28, (1985), str. 147.

¹⁸ Usp. Emilij Laszowski, "Imanja virovitičke županije od vremena oslobođenja Slavonije do god. 1766.", *Arhivski vjesnik*, br. 3, (1901), str. 70.

Crkvena zajednica

Osnovni podatci o reformiranoj crkvenoj zajednici Hrastin čuvaju se u mjesnom župnom uredu.¹⁹ Građa iz 18. stoljeća pisana je isključivo mađarskim jezikom.²⁰ Prvi sačuvani protokol Hrastina započinje tekstem:²¹

“Još je u Koprivni bilo tri crkve kada su tamo bili stari propovjednici kojih se naši stari sjećaju:

1. Kapornai Péter, ne zna se koje godine je živio u Koprivni
2. Szentesi Mihály 1654. godine na kamenom zidu crkve je gospodin Mosonyi György vidio ime gospodina Szentesi Mihály na zidu zapisano.
3. Csapai Miklós gospodin, ne zna se kada je živio tamo.
4. Dobßsai Pap János

U Hrastinu i Koprivni su nakon osnivanja bili propovjednici:²²

1. Ats Mihály 1714. godine došao u Hrastin /Mihael Ač/
2. Dobßsai Miklós 1723. /Nikola Dopsinac/
3. Veresmarti Áts Sámuel 1726. /Samuel Ač iz Zmajevca/
4. Gödölei András 1735. /Andrija iz Gödölöa/
5. Mosonyi György 1753. do 12. ožujka 1767. služio
6. Bilhei Josef došao 16. ožujka 1767.
7. Nagy György 12. ožujka 1773.
8. Debreczeni János došao 18. svibnja 1773. Ovaj Gospodin Debreczeni János koji je došao s Debrecenskog Collegiuma prvo je otišao u (Mester Dettre) odakle u Harsány odatle u Karanac odatle u Kopačevo odatle u Suzu naslijedio propovjednika odatle došao ovdje 1773. Zatim do 15 godina i 7 mjeseci nosio je ovdje (naslov) propovjednika vjere, preminuo je u 59. godini života, 31. prosinca 1788. godine. Pokopala su ga 1. siječnja 1789. godine dva propovjednika. Tekst: 2. Kor. 5:1, Ps. 20:24
9. Petó István 19. ožujka 1789. došao do 18. svibnja 1805.
10. Toth Sándor došao iz Laslova. Rodio se u N. Kőrös 1760. godine i tamo je završio gimnaziju. 1778. u Debrecenu, 1784. u Orsára, 1785. propovjednik i idućih 13 godina, 1798. Madocsá, zatim 1803. odlazi u Laslovo, a 1805. u Hrastin. Preminuo je dana 16. lipnja 1820. godine u 60. godini.²³

¹⁹ Usp. Župni ured Hrastin, Protoculum A.

²⁰ Mađarski jezik kojim je pisana ondašnja građa iz 18. stoljeća pisana je arhaičnim mađarskim pravopisom, a na jezičnoj razini uočljive su i određene posebnosti u odnosu na onodobni “standardni” mađarski jezik. Neke od najčešćih nestandardnosti u odnosu na suvremeni mađarski jezik jesu primjerice bilježenje grafema “cz” umjesto “c”, “ß” umjesto “sz” (sasvim vjerojatno utjecaj njemačkoga jezika), kraćenje “onnan” umjesto “honnán”, “Sz. Lászlóruul” umjesto “Sz. Lászlórol” i slično.

²¹ Prijevod s mađarskog jezika D. Nj.

²² Protokol referira na obnovu naselja nakon odlaska Osmanlija početkom 18. stoljeća.

²³ Župni ured Hrastin, Protoculum A, str. 1-2.

U sačuvanom protokolu reformirane župe Hrastin zabilježena su, dakle, imena četvorice župnika iz vremena osmanlijske vlasti, no za njih nisu zabilježene točne godine njihova službovanja u župi. Za župnike nakon osmanlijske vlasti sačuvani su precizni podatci o godinama župnikovanja do 1753. godine, a nakon toga zabilježeni su i točni datumi početka i završetka službe pojedinih župnika. Proučavajući popis župnika Hrastina u posljednjim godinama osmanlijske vlasti te u 18. stoljeću moguće je podijeliti ih u dvije osnovne skupine, ukoliko se njihova prezimena uzmu kao indikator mjesta odakle su potjecali. Prva skupina jesu propovjednici koji su potjecali iz istočne Slavonije i (današnje) hrvatske Baranje, odnosno okolice Hrastina (Kapornai – iz Koprivne, Dobšsai – iz Dopsina, Veresmarti – iz Zmajevca), a drugu skupinu čine propovjednici s područja same Mađarske (Gödölei, Debreczeni, Mosonyi, Billhei).

Župnici koji su službovali u Hrastinu, Laslovu, Korođu i Retfali, uglavnom su, kao i kalvinski župnici iz Baranje, pohađali teološki fakultet u Debrecenu i bili diplomirani teolozi.²⁴ Oni su stoga, osim duhovno-vjerske skrbi nad svojim vjernicima, često vršili i prosvjetnu dužnost. O tome svjedoči činjenica da je na više mjesta navedeno da je primjerice u Laslovu već 1525. godine postojala pučka škola u kojoj su predavali završeni bogoslovi koji još nisu bili položili svećenički ispit.²⁵ Osnivanje "prave" škole, no i dalje u okviru reformirane vjerske (župne) zajednice, u svim je četirima selima provedeno u 18. stoljeću. Godine 1760. osnovana je škola u Hrastinu, 1778. godine u Korođu, dok za Retfalu i Laslovo nije poznata točna godina osnivanja škole. Nastava je u svim tim školama održavana na mađarskom jeziku. Prvi su učitelji bili seoski pjevači (kantorok), koji su djecu učili pjevati i čitati iz molitvenika (zsoltarok). Prvi takav učitelj u Hrastinu (1760. godine) bio je Ferenc ili Posár János, drugi stari dopsinski svećenik (Dobsza Pap) István, a treći Magdika Mihály.

Prvi redovni učitelj u Hrastinu, dakle učitelj koji nije ujedno bio i župnik crkve, bio je Monori István, a u Hrastinu je počeo službovati kao učitelj 1768. godine. Prvi učitelj sa završenim fakultetom u Hrastinu bio je 1796. godine Bihari Antal.²⁶ U obližnjim selima u to vrijeme postojanje škola bilo je vrlo rijetko, a postojanje redovnih školskih učitelja sa završenim fakultetom gotovo iznimka, tako da podatak da je u Hrastinu postojao takav učitelj ukazuje na kulturno značenje Hrastina, a možda se može povezati i s budućem nacionalne svijesti, budući da su ta sela bila najudaljenija mađarska naselja.

Crkvene građevine u navedenim četirima selima početkom 18. stoljeća bile su trošne i u potpunosti ili u cjelini drvene, te se sredinom 18. stoljeća pristupilo izgradnji novih crkvenih građevina, koje su ukrašene mađarskom narodnom ornamentikom (danas je ona vidljiva ponajviše na očuvanim korovima). Prva nova crkva gradila se u Retfali od 1752. do 1762. godine te je to građevina koju i danas reformirani vjernici koriste u iste svrhe. Godine 1774. izgrađena je nova crkva u Laslovu, a 1778. godine u Korođu,

²⁴ Potrebno obrazovanje koje kalvinski svećenik treba imati određeno je već 16. i 17. kolovoza 1576. godine na sinodi u Kneževim Vinogradima.

²⁵ Usp. Antun Cuvaj, *Grada za povijest školstva*, I., Zagreb: Tisak Kr. Zemaljske Tiskare, 1910, str. 151.; Dragutin Franković, *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1958, str. 24, 48.

²⁶ Usp. Arhiv reformirane župe Hrastin, Falurol; Protoculum A.

no obje te crkve srušene su sredinom 19. stoljeća i zamijenjene većima. Godine 1768. izgrađena je nova kalvinska crkva u Hrastinu. Podizanje zvonika te crkve 1770. godine izazvalo je provođenje istrage uopće o legalnosti izgradnje kalvinske crkve.²⁷ Nažalost, podatci o rezultatima te istrage nisu poznati, no poznato je da je već od 1793. do 1795. godine podignuta nova (današnja) jednobrodna kasnobarokna zgrada crkve s novim dvoetažnim zvonikom sa satom. Moguće je da je ta starija crkva srušena zbog vjerske netolerancije nadležnih vlasti (budući da je u trenutku građenja nove crkve ona ranija bila stara svega 23 godine), no jednako tako moguće je da je bila i nekvalitetno izgrađena. Treća je mogućnost da je zbog povećanja broja stanovnika u selu nastala potreba za većom crkvom te da je stoga sama crkvena zajednica srušila staru i podigla novu, veću crkvu. Za davanje definitivnoga odgovora na taj problem bit će ipak potrebna daljnja istraživanja.

Demografija

Za potrebe ovoga rada detaljnija demografsko-onomastička analiza bit će donesena na primjeru naselja Hrastin.²⁸ Prvi poimenični popis iz kojega se može dobiti kakav-takav uvid u stanovništvo naselja sačuvan je iz godine 1579. godine, odnosno iz razdoblja osmanlijske vlasti nad Slavonijom. Taj je popis napravljen u svrhu prikupljanja poreza od lokalnoga stanovništva. Na temelju toga popisa, 1579. godine u Hrastinu je bilo svega 12 kuća. Popis njihovih kućedomaćina (odnosno glava obitelji, nositelja domaćinstva) donesen je u *Tablici 2* (str. 451).²⁹ Sudeći prema prezimenima i osobnim imenima tadašnjih kućedomaćina, selo je bilo naseljeno isključivo mađarskim stanovništvom.³⁰ Pšenice su predavali po 40 kejla (oko 480 kilograma), a plaćali su i porez na drva i vrt u iznosu od 84 akči, te desetinu od košnica (50 akči), sijena (60 akči), lana, konoplje, bijelog i crvenog luka, kupusa i repe (ukupno 92 akči), leće s grahom, slanotka i boba (49 akči) i voća (29 akči). Usto su još plaćali i porez na svinje s pristojbom na prodaju i božićno klanje (220 akči) te baduharinu, poljarinu, mladarinu i porez na vinsku burad (ukupno 230 akči). Gledajući sumarno cijelo naselje Hrastin, porezne obaveze iznosile su 2100 akči. Porezne obaveze Korođa iznosile su 6160 akči (39 kuća), Retfale 10560 akči (52 kuće), a Laslova 7425 akči (20 kuća). Sva navedena sela bila su naseljena mađarskim stanovništvom, a sudeći prema poreznim obvezama gospodarski je najsnažnije bilo Laslovo u kojemu se po kući u prosjeku plaćalo 371 akči poreza. U Korođu se po kući plaćalo 159 akči, u Hrastinu 175 akči, a u Retfali 203 akči poreza. Porez je značajan i stoga što ukazuje na to koje su se poljoprivredne kulture u navedenom razdoblju uz-

²⁷ Usp. Biskupijski arhiv u Pečuhu, CCLIV, no. 4., pagus Harasdin; Protocollum III. (1770-1786), god. 1770, no. 7.

²⁸ Za osnovne analogne podatke o naselju Laslovo usp. Denis Njari, *Laslovo od srednjega vijeka do kraja 18. stoljeća*, Osijek: Studio HS internet d.o.o., 2010; za podatke o naselju Retfala: Zlata Živaković Kerže, *Retfala*, Osijek: HIP – Podružnica za povijest Slavonije, 2000; te za naselje Korođ: Sándor Bencze, *Kel József, Kórógyi tükör*, 1. rész, Pélmónostor: Hagyaték, 2009.

²⁹ Usp. Stjepan Sršan, *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001, str. 270.

³⁰ Usp. *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára XIV-XVII. század*, Budimpešta: ELTE, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009.

gajale i u kojoj količini. Prema tom popisu, u 16. stoljeću od svih kultura daleko najviše uzgajala se pšenica.

Tablica 2. Popis kućedomaćina Hrastina 1579. godine

Rb	Ime	Prezime
1.	Varga	Jakabov
2.	Petar	Pavkov
3.	Balaž	Balekov
4.	Đuriša	Borbašov
5.	Varga	Andrašev
6.	Adam	Kabanov
7.	Ferenc	Đerđov
8.	Bor	Matijinla (!)
9.	Benedok	Kabanov
10.	Vajda	Janošev
11.	Sočo	Palov
12.	Balog	Benedik

Tijekom ratova za oslobođenje Slavonije od Osmanlija krajem 17. stoljeća mađarsko stanovništvo iz Slavonije gotovo se u potpunosti raseljava. Preostali Mađari s područja istočne Slavonije okupili su se u naselja Hrastin, Korođ, Laslovo i Retfalu i to su tijekom 18. stoljeća ostale jedine homogene mađarske etničke skupine u Slavoniji. Međutim, i u tim je naseljima u odnosu na ranije razdoblje zabilježen značajan pad stanovništva. Tako je u Korođu s 39 kuća 1579. godine broj kuća 1682. godine opao na 15, a 1697. godine na samo 10 kuća, tj. samo na četvrtinu predratnoga broja. U Retfali je s 52 kuće 1579. godine njihov broj smanjen na 39 godine 1697., a u Laslovu s 20 kuća 1579. godine na 13 kuća 1697. godine. Hrastin je 1697. godine bio potpuno napušteno selo, odnosno cjelokupno njegovo stanovništvo skrivalo se po obližnjim močvarama i šumama.

Da je godine 1697. Hrastin bio napušten, svjedoči i austrijski popis obavljen te godine, a koji navodi da se zapadno od sela Kaporna (Koprivna) nalazi napušteno selo Karikna (autor u bilješci navodi da je teško identificirati sva napuštena sela, no u ovom se slučaju sasvim vjerojatno riječ o krivo pročitanim nazivima Haraszti(n), budući da nije zabilježeno da je naselje imena Karikna ranije (u osmanskom ili srednjovjekovnom razdoblju) u navedenom obliku imena ili sličnome postojalo na navedenom području).³¹ Usto je navedeno i da u Koprivni žive stanovnici kalvinske vjere po narodnosti Mađari. Godine 1702. selo Hrastin je i dalje bilo napušteno, a austrijski popisivači naveli su da se

³¹ Usp. Stjepan Sršan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2000, str. 22.

zvalo Harasdin, da su za vrijeme Turaka ondje živjeli Mađari u 7 kuća i da im je gospodar bio Czeffer-aga.³² Godine 1702. ostala tri naselja znatno se demografski obnavljaju, pa se tako broj kuća u Laslovu povećava za 100% u odnosu na osmansko razdoblje (u 16. stoljeću), na 20 kuća, a u Retfali također za više od 100% (na 105 kuća i još 27 inkvilina). Jedino je broj kuća u Korođu, iako udvostručen u odnosu na popis 1697. godine, ipak bio upola manji nego 1579. godine. Selo Hrastin i dalje je bilo napušteno.

Teško je utvrditi jesu li stanovnici iz Hrastina prebjegli u Koprivnu ili je riječ o autohtonom mađarskom stanovništvu Koprivne, no vjerojatnije je slučaj bio potonji jer nije bilo očitog razloga zbog kojega bi mještani prebjegli u susjedno selo, ni po čemu zemljopisno zaštićenije ili sigurnije od njihovoga. Ipak, analizirajući podatke o popisu sela Kaporne (Koprivne), uočava se da se određen broj imena i prezimena iz popisa 1736. godine u Hrastinu te iz 1702. u Koprivni podudara. Riječ je o imenima koja 1702. godine u Koprivni glase: Marziz Istuan, Anthol Miklusch, Janczika Istuan, Istock Miklusch, Kowaz Schandor, Philip Istuan, Ferez David, Ferez Baly, Ballasch Mathiasch, Battono Schantor, Sülesch Balko, Magtua Mihal. Pored tih imena mađarske provenijencije iste (1702. godine) u Koprivni su zabilježena i imena slavenske provenijencije (uglavnom je riječ o novodoseljenom pravoslavnom stanovništvu): Vidosch Mihal, Vidosch Gurko, Maziz Mirko, Ivanoschoviz Luca, Mazaroviz Ivo, Bertaritz Mittar, Philip Thomasch, Balko Schummo, Agmaschitz Matho, Maziz Janczika, Maziz Mihal.

Poslije smjene osmanlijske vlasti s austrijskom, točnije 1707. i 1720. godine kuga je opustošila stanovnike navedenih četiriju sela. U Hrastinu je ostalo svega 7 naseljenih kuća. Bečki dvor je odredio grupiranje stanovništva u veće seoske zajednice i tada se, primjerice, Hrastin izgradio treći put, na današnjem mjestu, prikupivši preostalo stanovništvo Dobse (20 kuća), Kaporne (20 kuća), Lanke (4 kuće), Mošona (8 kuća) i Tolmana (6 kuća). I Retfala je, kao i Hrastin, tijekom te smjene vlasti više puta mijenjala svoj lokalitet, te se tako od 1686. godine zemljopisno nalazila na trećem lokalitetu od svoga osnutka.³³

Godine 1736. Retfala demografski nazaduje u odnosu na popis iz 1702. godine – broj kuća opada za petinu, na 84, a Laslovo demografski stagnira (broj kuća ostaje 40). Korođ u navedenom razdoblju demografski napreduje, broj kuća raste za 43%, na 33, no ipak još uvijek ne doseže broj kuća iz 16. stoljeća. Najsnažniji demografski razvoj dogodio se u Hrastinu gdje je od napuštenoga sela osnovano novo naselje od ukupno 21 kuće. Popis iz 1736. godine³⁴ ujedno je i najbogatiji podacima, a oni su izneseni na primjeru Hrastina u *Tablici 3.* (str. 453). U navedenom je objavljenom izvoru netočno navedeno da je u popisu Hrastina i Koprivne riječ o popisu Dopsina i Koprivne (str. 306.). Popis je razdvojen, iz ostalih izvora razvidno je da je stanovništvo Koprivne u navedenom razdoblju bilo pravoslavno (20 kuća), a Hrastina kalvinsko, odnosno mađarsko (21 kuća).

³² Usp. Tadija Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*, dio drugi, Zagreb: JAZU, 1891, str. 99.

³³ Usp. Sándor Csik-Volecz, "Szlavóniai magyar községek sorsa a múltban és jelenben", *Rovátkák*, 2, Osijek: HunCro, 2011, str. 52.

³⁴ Usp. Ive Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek: HAZU, 1993, str. 305-306.

Prema popisu iz 1736. godine prosječna kuća u Hrastinu, Laslovu, Korodu raspolažala je sa svega jednim konjem, volom, kravom i tek poneka kuća s nekoliko svinja te obrađivala prosječno 1,5 jutro oranice, koristila 1 hektar livada i 10 ari vinograda.

Tablica 3. Popis Hrastina 1736. godine

Ime	Prezime	Otac porodice	Oženjene braće i sinova	Konj	Vol	Krave	Svinja	Oranica jutra	Livade kosca
Miklos	Gall	+ KNEZ	1	2	2	3	1	3	1
Miklos	Istok	+	INKVILIN 1	2	2	3	10	3	3
Matti	Balas	+	1	1	1			1	1
Kovach	Janchi	+	2	1	2	2		2	2
Marczich	Janchi	+		1				1	1
Miklos	Batona	+		2	1	1		1	1
Palko	Siles	+	1	2	2	1	4	4	2
Matti	Ferko	+	1	2	1			2	2
Ferencz	Janchi	+		1	1			1	1
Miklos	Vidos	+		1				0,5	0,5
Antol	Janchin	+		2	1	1		2	2
Batuna	Janchi	+		1	1	1		1	2
Ivo	Miklos	+		2		1			1
Ferencz	Istvan	+	1	1	2	2	4	2	1
Pap	Istok	+		1	1			1	1
Marzi	Istok	+		1	1			1	1
Isak	Mihal	+		1		1		1	1
Balas	Janchi	INKVILIN		1					
Balas	Istvan	+		1	1			1	1
Ferencz	Matjas	INKVILIN		1					
Magdika	Janchi	+		1	2	2	3	2	1
UKUPN KUĆA	21		7	28	21	18	22	29,5	25,5

Osim navedenih objavljenih izvora, u Biskupijskom arhivu u Pečuhu čuva se i dosad neobjavljeni i nekoristeni izvor s popisom kućevlasnika iz 1745. godine. Iz toga popisa izdvajamo popis naselja Hrastin, koji je po tome popisu imao ukupno 23 kuće. Njihovi kućedomaćini bili su Istoka Miklos, Páll Miklos, Mihal Isákovics, Marcus Jancsi, Barona Miklos, Szúlóssi Palko, Blás Jancsi, Marcus Istok, Ferenz János, Mandika János, Blás Mate, Batona Jancsi, Antal Istokne, Tott Jánosni, Ferko Mate, Antal Jáncsi, Ivo Miklos,

Ferencz Illess, Kertús János, Pap Istok, Blás István, Kertús Sándor i Ferencz István.³⁵ Budući da navedene osobe nisu bile dužne plaćati desetinu katoličkoj crkvi, i taj se popis može smatrati potvrdom da su svi stanovnici Hrastina u navedenom razdoblju bili reformirane (kalvinske) vjeroispovijesti. Broj kuća u odnosu na popis iz 1736. godine porastao je za dvije.

Godine 1786. u Hrastinu je živjelo 534 osobe i svi su bili Mađari kalvinske vjeroispovijesti, osim jedne osobe koja je bila Rom. Živjeli su u 54 kuće, a bilo je još i 5 inkvilina. Hrastin je tada imao i učitelja te kovača. Imali su 377 jutara oranica, 88 (motika?) vinograda, 126 (kosaca?) livade, 110 konja, 123 vola, 78 krave, 269 svinja, 35 košnica pčela.³⁶ Iste godine broj stanovnika u Laslovu bio je 431 u 58 kuća, a u Retfali 572 stanovnika u 83 kuće.³⁷ Svi popisani stanovnici bili su Mađari kalvinske vjeroispovijesti. Definitivno najveći demografski rast u razdoblju od 1736. do 1786. godine dogodio se u Hrastinu gdje je broj kuća porastao za 120%. Toliki porast stanovništva nije mogao biti rezultat prirodnoga porasta stanovništva (nataliteta) nego je vjerojatno riječ o imigraciji, ponajprije mađarskog stanovništva koje se u pojedinim naseljima istočne Slavonije nalazilo u manjini. Naime, broj kuća porastao je za 32% i u Laslovu, a samo je u Retfali neznatno opao, za 2%, odnosno samo jedna kuća manje u odnosu na prethodni popis.

Zaključna razmatranja

Dugogodišnja austrijsko-osmanlijska ratovanja i povremene provale obiju vojski na područje istočne Slavonije uzrokovale su posvemašnje nazadovanje toga područja, u gospodarskom (ekonomskom), demografskom, kulturnom i ekološkom pogledu. U strahu od tih provala stanovništvo je napustilo svoja naselja i pobjeglo u obližnje šume i močvare. Gospodarsko nazadovanje očitovalo se kroz činjenicu da je stanovništvo zapustilo svoje poljoprivredne djelatnosti. Demografsko nazadovanje prouzrokovano je ne samo stradanjima stanovništva od strane vojski koje su provaljivale na to područje, nego i emigracijom (većine srednjovjekovnog slavonskog mađarskog stanovništva u Mađarsku). Kulturno nazadovanje očitovalo se u činjenici da su mještani napustivši svoja stalna naselja prebivališta ujedno zapustili i svoj dotadašnji način života, ali i vjersku praksu. Ekološko nazadovanje podrazumijeva činjenicu da je uslijed neodržavanja irigacijskih kanala za vrijeme turske vlasti močvara Palača "okupirala" zemljište koje je u predtursko vrijeme bilo plodno tlo odnosno oranice.

Stanovnici Hrastina, Laslova, Koroda i Retfale u prvoj polovini 18. stoljeća polako obnavljaju svoja naselja, a demografski se obnavljaju na način da se etnički mađarsko stanovništvo s područja koje je okruživalo navedena naselja objedinjava u navedenim četirima naseljima, dok njihova prijašnja, u pravilu manja, naselja bivaju napuštenima i potpuno nestaju ili ih naseljava pravoslavno stanovništvo koje se naselilo s Turcima

³⁵ Usp. Biskupijski arhiv u Pečuhu, CCLIV, no. 4., pagus Harasdin; Protocollum III. (1770–1786), god. 1770, no. 7.

³⁶ Usp. Stjepan Sršan, *Kotar Osijek 1786*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2002, str. 32.

³⁷ Budući da Korod nije pripadao osječkom kotaru, nije obuhvaćen navedenim popisom.

ili nakon njihova povlačenja. Navedena četiri naselja počinju se znatnije razvijati od polovine 18. stoljeća, na što ukazuje i činjenica da su u svim četirima navedenim selima upravo u to vrijeme izgrađene crkvene građevine, ponajviše u kasnobaroknom stilu. Uz vjerski život, u tim se naseljima obnavlja i školstvo, u proučavanom razdoblju gotovo u potpunosti u okviru crkvene zajednice.

LITERATURA

- Ágoston, Sándor, "A szlavóniai magyarság és a Julián Egyesület", *Kalangya*, IX. évfolyam, 11. szám, Novi Sad, 1940, str. 477-485.
- Arhiv reformirane župe Hrastin, Falurol; Protoculum A.
- Bencze, Sándor, *Kel József, Kórógyi tükör*, 1. rész, Pélmonostor: Hagyaték, 2009.
- Berkes, Eszter, "A szlavóniai magyar népsziget táncagyományai", *Létünk*, 1973.
- Biskupijski arhiv u Pečuhu, CCLIV, no. 4., pagus Harasdin; Protocollum III. (1770-1786), god. 1770, no. 7.
- Brozović, Dalibor, Kovačec, August i Ravlić, Slavek (gl. ur.), *Hrvatska enciklopedija* 6, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2004.
- Cuvaj, Antun, *Građa za povijest školstva*, I., Zagreb: Tisak Kr. Zemaljske Tiskare, 1910.
- Csik-Volecz, Sándor, "Szlavóniai magyar községek sorsa a múltban és jelenben", *Rovátkák*, 2, Osijek: HunCro, 2011.
- Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 11, Zagreb: JAZU, 1913.
- Franković, Dragutin, *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1958.
- Garai, Ákos, *Szlavóniai régi magyar faluk*, NÉ, XII., Budimpešta, 1911.
- Grubišić, Ante, *Atlas vukovarskog vlastelinstva 1733.*, Osijek: Muzej Slavonije, 2006.
- Horbec, Ivana i Jukić, Ivana (ur.), *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, Svezak 5., Virovitička županija, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002.
- Ilkić, Mato, "Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, br. 24, (2008), str. 277-288.
- Katančić, Matija Petar, *De Istro eiusque adcolis commentatio*, Budim, 1798.
- Kiš, Lajoš, "Tipovi muzičkog folkloru mađarskog etničkog ostrva u Slavoniji", *Zbornik za narodni život Južnih Slavena*, br. 40, (1962), str. 255-261.
- Laszowski, Emilij, "Imanja virovitičke županije od vremena oslobodjenja Slavonije do god. 1766.", *Arhivski vjesnik*, br. 3, (1901).
- Madar, Ilona, "Vallásos szokások a szlavóniai magyar reformátusok köréből", *Kalangya*, X. évfolyam, 1-2. szám, Novi Sad, 1941.
- Makkai, Béla, "Migracija iz južne Mađarske preko Drave i Save krajem XIX. stoljeća", *Podravina*, br. 19, 10 (2011), str. 66-76.
- Mažuran, Ive, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek: HAZU, 1993.
- Njari, Denis, *Laslovo od srednjega vijeka do kraja 18. stoljeća*, Osijek: Studio HS internet d.o.o., 2010.
- Smičiklas, Tadija, *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*, dio drugi, Zagreb: JAZU, 1891.

- Sršan, Stjepan, "Arhivska građa vukovarskog vlastelinstva 1719-1945", *Arhivski vjesnik*, br. 28, (1985).
- Sršan, Stjepan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2000.
- Sršan, Stjepan, *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001.
- Sršan, Stjepan, *Kotar Osijek 1786*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2002.
- Régi magyar családnevek névvégmutató szótára XIV-XVII. század*, Budimpešta: ELTE, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009.
- Živaković Kerže, Zlata, *Retfala*, Osijek: HIP - Podružnica za povijest Slavonije, 2000.

"THE HUNGARIAN FOREFATHERS" IN EAST SLAVONIA IN THE 18TH CENTURY

Abstract

The paper discusses four places in East Slavonia: Retfala, Hrastin, Korod and Laslovo, which preserved their Hungarian identity during and after Turkish occupation of Slavonia. East Slavonia was an important migration place at the end of 17 and in the beginning and most of 18 century. These four places were colonized by Hungarian settlers from early middle Ages. Although the villages surrounding these four were colonized by Orthodox settlers (Serbs), Catholics (Croats and Germans) or by other nationalities, four Hungarian villages stayed rather closed for other ethnical groups, what was rather strange for that time, since in the other parts of Slavonia, Hungarians, either were assimilated or they moved away. In our paper we used the official Austrian documents from 18 century, a well preserved register of births and other relevant history documents and published materials. The goal of our presentation is to present the typical features of these four villages, to explain why they did not assimilate, but remained isolated and what demographic changes these villages experienced through 18 century.

Keywords: Hungarian islands, East Slavonia, demography, 18 century

dr. sc. Ljiljana Dobrovšak, viši znanstveni suradnik
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu

DOSELJAVANJE ŽIDOVA U OSIJEK I NJIHOVA INTEGRACIJA NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

Izvorni znanstveni rad

UDK: 323.15(497.5 Osijek=411.16)“18/19”(063)
94(497.5 Osijek=411.16)(063)

Prvi Židovi u Osijeku pojavili su se nakon oslobođenja Osijeka od Osmanlija krajem 17. stoljeća, međutim prvi stalno naseljeni Židovi prate se tek od 1783. godine. Židovska općina u Osijeku osnovana je sredinom 19. stoljeća te od tada počinje uspon židovske zajednice u Osijeku. Od sredine 19. stoljeća uslijedio je znatniji val imigracije Židova u Osijek, a to nam potvrđuju i prvi službeni popisi. Obitelji koje su se doselile u prvoj polovici 19. stoljeća, u drugoj polovici zauzimala su vodeću ulogu unutar židovske ali i osječke zajednice. Većina osječkih Židova do 80-ih godina 19. stoljeća bili su sitni trgovci, obrtnici, srednji i niži sloj, da bi se nakon 1880. počeli pojavljivati poduzetnici, tvorničari, bankari, liječnici i odvjetnici. Iako se još uvijek osječki Židovi najviše bave tradicionalnim poslom – trgovinom, dio židovskih obitelji u Osijeku se izdvaja i postaje dio osječke trgovačke elite, te zajedno s njima sudjeluju kao promicatelji procesa modernizacije i građanske emancipacije u Osijeku sve do Prvog svjetskog rata. I dalje je većina osječkih Židova zadržala svoju vjersku i etničku zasebnost, ali su u pravilu bili vrlo uspješno akulturirani u ozračje građanske kulture Osijeka. Uz gospodarstvo u kojem su prednjačili (osnivači su svih većih poduzeća u gradu), osječki Židovi bili su uključeni i u razvoj vlastitih konfesionalnih društava, ali i kulturnih i inih institucija u gradu. Zbog mogućnosti razvoja što ga je Osijek krajem 19. i početkom 20. stoljeća pružao, Židovi su se najviše i u njega useljavali u odnosu na ostale hrvatske gradove. Useljavanje Židova u Osijek i njihov utjecaj na osječke događaje trajat će sve do kraja Prvog svjetskog rata, da bi u međuratnom razdoblju došlo do stagnacije i nakon 1945. godine do uništenja ove nekad ugledne židovske zajednice na istoku Hrvatske.

Ključne riječi: Židovi, Osijek, popisi, doseljavanje

Uvod

U ovom radu na temelju relevantne literature i službenih popisa analizirat će se useljavanje Židova u Osijek u drugoj polovici 19. stoljeća. Osječka židovska zajednica do nedavno je bila nepoznata hrvatskoj javnosti. Prvi tekst o povijesti osječke židovske zajednice objavljen je krajem 19. stoljeća na njemačkom jeziku i u međuvremenu se zametnuo (danas se nalazi u Muzeju Slavonije u Osijeku) pa je zbog toga ostao nepoznat većini tadašnjih hrvatskih povjesničara.¹ Nakon toga, izuzev priloga objavljenog 1927. godine u *Jevrejskom almanahu*² nije bilo radova o Židovima u Osijeku sve do 1998. godine kada

¹ Usp. Nathan Schwarz, Zur Geschichte der israelitischen Cultusgemeinde Essek, *Upravni izvještaj predstojništva izraelitičke bogoštovne obćine u gornjem Osijeku za godine 1897, 1898, 1899, Osijek, 1900*, str. 25-37.

² Usp. Nathan Schwarz, Nešto iz povijesti židovske bogoštovne općine u Osijeku, *Jevrejski almanah za godinu 5688, 1927.-1928.*, Vršac, 1927, str. 193-196.

je u sklopu proslave 200 godišnjice povijesti Židova u Zagrebu i Hrvatskoj objavljen prvi pregled o povijesti osječke židovske zajednice.³ Ne možemo u potpunosti tvrditi da se osječka židovska zajednica nije istraživala, međutim kada se je o njoj pisalo to je uglavnom bilo u okviru istraživanja opće povijesti Židova u Hrvatskoj.⁴ U posljednjih deset godina situacija se korjenito promijenila. Objavljene su dvije monografije Zlate Živaković Kerže,⁵ i treća, autorice ovog članka.⁶ Isto tako sve je više znanstvenih radova koji se bave vjerskim, kulturnim i političkim životom Židova u Osijeku kako u prošlosti tako i danas.⁷

Židovi u Osijeku do emancipacije

Židovi se, prema arheološkim iskopinama u Osijeku (Mursi), spominju već u antici i to u III. st.,⁸ međutim o njihovoj prisutnosti za vrijeme srednjeg vijeka i osmanske vladavine nema podataka. To ne znači da ih nema, jer nam brojni dokumenti govore o njihovoj prisutnosti u Slavoniji, međutim do sada nije pronađen dokument koji to i potvrđuje. Prve vijesti o Židovima u samom Osijeku i to kao zarobljenicima i trgovcima javljaju se odmah po i u toku oslobođenja Slavonije i Osijeka od Osman-

³ Usp. Darko Fišer, "Židovi u Osijeku", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (ur. Ognjen Kraus) Zagreb: Židovska općina, 1998, str. 425-427.

⁴ Usp. Ljubomir Kosier, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II., Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd - Zagreb, 1936; Kamilo Firinger, "Židovi u Osijeku 1814.", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 2-3, (1948), str. 278-279; Maren Frejdenberg, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb: Dora Krupičeva, 2000, str. 183-188; *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe, Zagreb, 1988, str. 136-141; Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj - židovske zajednice*, II, Zagreb: Izvori, 2004, str. 367-446.

⁵ Usp. Zlata Živaković-Kerže, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, Osijek - Slavonski Brod: Židovska općina Osijek - Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005; Zlata Živaković-Kerže, *Stradanja i pamćenja, Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek - Slavonski Brod: Židovska općina Osijek - Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2006.

⁶ Usp. Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarodni tim d.o.o., 2013.

⁷ Usp. Zlata Živaković-Kerže, "Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 28, (2007), str. 161-170; Zlata Živaković-Kerže, "Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.)", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998, str. 428-434; Zlata Živaković-Kerže, "Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 33 (2001), str. 476-493; Ljiljana Dobrovšak, "Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 37 (2005), str. 479-495; Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, 1783.-1873.*, Zagreb, 2007. [neobjavljena disertacija]; Rueben Eladar, "Osječki rabin dr. Samuel Spitzer i njegovi potomci", *Ha-kol*, br. 88, (2005), str. 46-47; Zlatko Karač, "Bilješke o Osječkoj donjogradskoj sinagogi", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 29, (2010), str. 245-252; Vlasta Kovač, "Neobavezne reminiscencije jedne bivše Osječanke", *Ha-kol*, br. 61-62, (1999); Vlasta Kovač, "Osječki nadrabin dr. Samuel Spitzer i njegovi potomci", *Ha-kol*, br. 88, (2005); Zlatko Lacković, "Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka za razdoblje pod početaka devetnaestog do kraja dvadesetog stoljeća", *Novi Omanut*, br. 71, (2005), str. 1-3.

⁸ Usp. Danica Pinterović, "Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga?", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 9-10, (1965), str. 62-65.

lija.⁹ Zbog brojnih ugarskih zakona koji su im nastanjivanje u Ugarskoj, s time i u Hrvatskoj zabranjivali, Židovi se u Osijeku od početka 18. stoljeća¹⁰ pa sve do 1783. godine spominju samo kao “prolazni trgovci”. Do 1783. i donošenja Patenta *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* Josipa II. (1780.–1790.), dolaze samo kao trgovci koji se po nekoliko dana zadržavaju u gradu kako bi trgovali, međutim ne smiju se naseliti, s izuzetkom kratkotrajnog naseljavanja dviju židovskih obitelji Hirshl (11 članova) koje su se u Osijek doselile 1746. dozvolom same kraljice Marije Terezije¹¹ i koje su se pod pritiskom osječkih vlasti i iselile do 1752. godine.¹² Situacija oko dozvole stalnog boravka mijenja se objavom već spomenutog patenta, koji je ozakonio prve odredbe o trajnom naseljavanju Židova u Ugarsku, s time i u Hrvatsku i Slavoniju. Patent je ukinuo brojne ograničavajuće zakone koji su doneseni u razdoblju od 16. do 18. stoljeća.

Patent *Gens Judaica* omogućio je stalni boravak Židova i u Osijeku, te se od tada može pratiti i doseljavanje Židova. Ne može se s preciznošću utvrditi koliki se broj Židova doselio u razdoblju od 1783. do 1850. godine jer se službeni podaci popisa koji su rađeni od strane županija, a kasnije i države, često ne podudaraju s podacima koje nalazimo u arhivskim dokumentima i u različitoj literaturi. Od 1783. godine u samom gradu živi vrlo malo židovskih obitelji jedna do dvije,¹³ dok ih većina živi u susjednoj Dardi,¹⁴ gdje su imali općinu, rabina i popratne institucije. Darda je upravno i politički pripadala Ugarskoj (bila je veleposjed obitelji Esterházy), što je omogućavalo židovskim zajednicama da se nešto ranije organiziraju u općinu nego li je to bilo moguće u Osije-

⁹ Maren Frejdenberg, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb: Dora Krupićeva, 2000, str. 170-171. *Od turskog do suvremenog Osijeka*, str. 83.

¹⁰ Usp. Slavko Gavrilović, *Građa o balkanskim trgovcima u Ugarskoj 18. veka, carinarnice*, knjiga 2, Beograd: Sanu, 1996, str. 67.

¹¹ Nathan Schwarz, “Nešto iz povijesti Židovske bogoštovne općine u Osijeku”, *Jevrejski almanah za godinu 5688, 1927-1928*, Vršac, 1927, str. 193. U Tvrdi i Gornjem gradu smjeli su prebivati samo katolici, dok su u Donjem gradu mogli i pravoslavni, pa ne iznenađuje da je potvrda izdana Židovima za Donji grad. Kada je 1746. proveden popis Osijeka, navedeno je da u Donjem gradu živi 529 obitelji (43 njemačkih, 169 katoličkih, 137 pravoslavnih i 2 židovske obitelji).

¹² Usp. Stjepan Sršan (priredio), *Podnesci Općine Donji grad Osijek 1742.-1759., godine*, gradivo za povijest Osijeka i Slavonije, knj. 23, Osijek, veljača 2011, str. 318-319. Godine 1752. pojavljuje se još uvijek u Osijeku tijekom istraga povodom krađe njegovih bakrenih kotlova.

¹³ Usp. Magyar Országos Léveltár (MOL), Budimpešta, Ugarsko namjesničko vijeće - *Helytartótanácsi Levéltár - C szekció C - 55 Departamentum Judaeorum 1783-1848.* (dalje MOL, HL, DJ) MOL, HL, DJ, kutija 84/1799, spis 180/1799; F1 N87/1800.; Hrvatski državni arhiv, (dalje HR - HDA), M - 3430.

¹⁴ Stjepan Sršan, *Kotar Osijek 1786. godine*, Osijek: Državni arhiv, 2002, str. 9-10, str. 88, 109, 150, 155, 160, 165, 170, 174, 178, 182, 186, 190, 194, 198, 202; Stjepan Sršan, *Baranja 1785. godine*, Osijek: Državni arhiv, 1999, str. 173-174, 178, 198. U popisu iz 1784. navodi se da u Dardi živi devet obitelji koje nemaju stalno boravište. Većina ih je trgovaca, dva su obrtnika, dva prodavači. Stanuju na vlastelinskom placu, a drugi tu i tamo u seljačkim kućama. Nemaju rabina niti stvarnu sinagogu. Sastaju se u jednoj sobi. Svi su siromašni. Trguju malo po Slavoniji i Bosni. Posjećuju sve sajmove. Židovi su popisani još u nekim selima koja se nalaze na vlastelinstvu Darda. U selu Kozarac (Keskend) popisana su dva Židova sa stalnim boravištem, trgovci. U Karancu (Karancs) živi jedna obitelj, nemaju stalno prebivalište. Trgovci su.

ku.¹⁵ Iako se osječka židovska općina ne poziva na kontinuitet s općinom u Dardi, prve židovske obitelji koje su se naselile u Osijek, dolazile su iz Darde.¹⁶

Do 1830. godine u Osijeku je stalno naseljeno tek nekoliko židovskih obitelji i iz razloga što je Osijek 1809. proglašen slobodnim kraljevskim gradom. Tada je donesen Statut grada u kojem je određeno koje vjeroispovijesti smiju stanovati unutar grada (katolici i pravoslavci), dok je ostalim zabranjen stalni boravak (Židovi i protestanti).¹⁷

Nešto veći priljev židovskih obitelji dolazi tridesetih godina 19. stoljeća (1831. popisano je osam obitelji sa 43 člana),¹⁸ da bi nakon 1840. godine počelo pravo useljavanje u prvo iz susjednih mjesta, a onda i susjednih hrvatskih i mađarskih županija. Ova imigracija Židova u Osijek rezultat je zakonskog članka 29/1840. poznatog pod imenom *De Israelitis* izglasanog na Ugarskom saboru koji je uz ostale olakšice, kao što je dozvola gradnje tvornica, bavljenje trgovinom i obrtom, kupovina nekretnina i zemlje olakšao i slobodu

¹⁵ Erno Marton, "The Family Tree of Hungarian Jewry - Outline of The History of The Jewish Settlement in Hungary", *Hungarian - Jewish Studies*, New York, 1966, str. 44; Rebecca Gates, "Eighteenth century Schutzghetten: Esterházy Patronage of the Jews", *Jewish Social Studies*, br. 3/4, 47 (1985), str. 189-208. Da su Židovi prvo naseljavali Dardu ne čudi, jer poslije Karlovačkog mira 1699. velike posjede u južnoj Mađarskoj (današnjoj hrvatskoj Baranji) dobili su vlastelini veterani za vojne zasluge. Nakon njih je vlastelinstvo Dardu kraljica Marija Terezija 1749. darovala mađarskoj obitelji Esterházy, koja je posjed imala do 1842. kada ga je prodala knezovima Schaumburg-Lippe. Esterházy je istodobno imao imanja u zapadnoj Ugarskoj, odnosno na prostoru današnjeg Burgenlanda. Kada je 1689. godine car i kralj Leopold I. zahtijevao izgon Židova iz Beča, te iz Gornje i Donje Austrije brojni Židovi počeli su se seliti u susjedne austrijske pokrajine Češku, Moravsku i ugarske županije Šopron, Vas, Moson, Poszony i Zala, te na imanja mađarskog plemstva. Dio protjeranih Židova prihvatio je 1690. ugarski palatin i grof Paul I. Esterházy (1635.–1713.) te im dopustio da se nastane u Sopronskoj i Mosonskoj županiji. Tu su osnovali 7 zajednica poznatih kao *Sheva Kehilot* (mađ. Kismarton/njem. Eisenstadt; Nagymarton/Mattersdorf; Kabold/Kobersdorf; Lakompak / Lakenbach; Sopron-Német-Keresztúr /Deutschkreuz; Boldogasszony/Frauenkirchen i Köpcsény / Kittsee). Oni su tim činom obitelji Esterházy postali u šopronskoj i mosonskoj županiji prvi zaštićeni Židovi (*Schutzjuden*) kojima je dopuštena sloboda vjere i vođenje trgovine. I nasljednici iz velposjedničke obitelji Esterházy štili su Židove i dopuštali im boravak na njihovim posjedima što je omogućilo da se u Eisenstadtu (hrv. Željezo) razvije jedna od najznačajnijih židovskih zajednica u Europi. Budući da su na njihovim veleposjedima živjeli Židovi može se pretpostaviti da je obitelj Esterházy omogućila dolazak Židova i na svoj veleposjed Dardu te tako tu stvorili veću židovsku zajednicu o čemu svjedoče sačuvani popisi i dokumenti iz toga vremena.

¹⁶ Ivan Balta, "Toponomastičke i vjerske posebnosti hrvatske Baranje", *Povečalo*, časopis Zavoda za Baranjsku povjesnicu Beli Manastir, br. 1, (2004), str. 161-174. Godine 1778/79. u Dardi je popisano osam, 1780. devet, 1781. sedam (34 osobe), 1787. deset i 1788. dvadeset i jedna obitelj. Godine 1800. na području Darde popisano je 146 osoba židovske vjere. Godine 1836. u Dardi već živi 227 Židova, a 1839. oko 236. Oko 1840. godine Darda je imala 1.944 stanovnika od toga 1.125 katolika, 570 pravoslavnih, 16 kalvina, 6 luterana i oko 227 Židova. Imali su svojevrstu "sinagogu" i rabina Israela Löwa kasnijeg rabina u Pečuhu. Prema konskripciji iz 1850. godine u Dardi je popisano 133 Židova od koji je 73% rođeno u samoj Dardi. Smanjenje broja Židova u Dardi povezano je s njihovim preseljavanjem u Osijek ili u Pečuh.

¹⁷ Usp. Stjepan Sršan, "Kako je Osijek 1809. postao slobodan i kraljevski grad", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 10 (2009/2010), str. 15-34. *Zapisnik poglavarstvenih odluka slobodnog i kraljevskog grada Osijeka od 30. kolovoza do zadnjeg dana prosinca 1809. godine po političkim i gospodarstvenim predmetima*, preveo i priredio Stjepan Sršan, Osijek, kolovoz 2009, str. 12. "Dajemo na znanje spomenutoj gradskoj općini, da u istoj slobodnoj i kraljevskoj općini Osijek ne može nitko drugi primiti pravo stanovanja (inkolat), ni zemljište niti državni posjed osim rimske ili grčko-katoličke ili grčko nesjedinjene (pravoslavne, op.a.) vjeroispovijesti."

¹⁸ Usp. MOL, HL, DJ, F1 N64/1831.

naseljavanja u slobodne kraljevske gradove.¹⁹ Ovaj zakon omogućio je brže useljavanje i naglo povećanje židovskog stanovništva u gradu.²⁰ Prema jednom ne baš preciznom popisu provedenom krajem 1846. na širem području Osijeka, živjele su 33 židovske obitelji sa ukupno 175 članova.²¹ To je vrijeme kada nastaje i židovska općina. U Osijeku je židovska općina prema općinskim dokumentima stvorila 1840. prvo “molitveno društvo”.²² Po nekima je općina osnovana 1845., a po drugima 1847. godine,²³ no budući da je prvi službeni zapisnik s općinskog sastanka sastavljen krajem 1849. ta se godina smatra i godinom osnutka Židovske općine.²⁴ U dokumentu se još navodi da je 1849. osječka židovska zajednica brojala 40 obitelji koji su plaćali porez (nema podataka koliko je to članova, vjerojatno više od 200).²⁵

Nakon 1848. odnosno 1850. počinje uspon osječke židovske zajednice. Prema novim zakonima donesenim u vrijeme apsolutizma, Općina počinje voditi matične knjige (1852)²⁶ i 1856. dobiva prvog izučenog rabina (Samuel Spitzer).²⁷ Ubrzo 1862. u Osijeku se židovska općina dijeli na Gornjogradsku i Donjogradsku židovsku općinu.²⁸

Usljedio je znatniji val imigracije Židova u Slavoniju s time i u Osijek, a to nam potvrđuju i prvi službeni popisi.²⁹ Popisi koji su se provodili od sredine 19. stoljeća pa sve do kraja Prvog svjetskog rata možemo podijeliti u dvije skupine. U prvu skupinu spadaju tri neprecizna i metodološki vrlo upitna popisa koji su provedeni 1851, 1857

¹⁹ Usp. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu-društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka - Globus, 1992, str. 418; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 362.

²⁰ Usp. MOL, HL, DJ, F1 N64/1831.

²¹ Usp. MOL, HL, DJ, F1 N60/1846.

²² Usp. HR - HDA, Odjel za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade (dalje HR - HDA - BINZV), kutija 30/1892, spis 28 (13355/1892).

²³ Usp. Nathan Schwarz, *Zur Geschichte der israelitischen Cultusgemeinde Essek, Upravni izvještaj predstojništva izraelitičke bogoštovne obćine u gornjem Osijeku za godine 1897, 1898, 1899*, Osijek, 1900, str. 26.

²⁴ Melita Švob, “Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)”, *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup* (ur. Ivan Lajić), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998, str. 174; Darko Fišer, “Židovi u Osijeku”, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (ur. Ognjen Kraus) Zagreb: Židovska općina, 1998, str. 426.

²⁵ Nathan Schwarz, *Zur Geschichte der israelitischen Cultusgemeinde Essek, Upravni izvještaj predstojništva izraelitičke bogoštovne obćine u gornjem Osijeku za godine 1897, 1898, 1899*, Osijek, 1900, str. 27; *Slavonia*, br. 23, Osijek, 27. svibnja 1869.

²⁶ Usp. Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, Zagreb, 2007, str. 33. [neobjavljena disertacija]

²⁷ Usp. Arhiv Židovske općine u Osijeku, Rukopis anonimnog autora, *Povijesni prikaz o Hevri Kadiši u Osijeku- gornji grad*, Osijek, 1908; Josip Bösendorfer, “Vjerska organizacija u Osijeku”, *Zbornik arheološkog kluba “Mursa”* (ur. Josip Bösendorfer), Osijek: Muzej Slavonije, 1936, str. 22-23.

²⁸ Usp. HR - HDA - BINZV, kutija 31/1892, spis 11 (2826/1892) i (6310/1892), spis 2 (6319/1862), spis 3 (13380/1862), spis 4 (6320/1863).

²⁹ Usp. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu-društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka - Globus, 1992, str. 418; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 420.

i 1869/1870 godine.³⁰ U drugu skupinu spadaju metodološki razrađeniji popisi vođeni svakih desetak godina 1880., 1890., 1900. i 1910.³¹

Prvi sumarni popis stanovništva sastavljen je 1850/1851. godine.³² Prema tom popisu u Hrvatskoj (podijeljena na županije)³³ živjelo je 868.456 stanovnika, od čega 3.841 Židov.³⁴ Najviše ih je bilo nastanjeno u Osječkoj županiji, i to 1.358, a po kotarevima je to izgledalo ovako: u Virovitičkom 272, Osječkom 476, Đakovačkom 313 i u Vukovarskom 297. U gradu Osijeku od 13.187 stanovnika 299 su Židovi, odnosno 2% živi u Osijeku (na području Tvrđe žive 2, u Gornjem gradu 275, u Donjem 22 i u Novom gradu nijedan Židov).³⁵

Kako popis stanovništva iz 1850/1851 godine nije zadovoljio, naređen je novi popis za cijelu Monarhiju za 31. listopada 1857. godine. Hrvatska je tada popisana u gotovo istom teritorijalnom opsegu kao i iz prethodnog popisa, ali je podijeljena na

³⁰ Usp. Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb: Mate, 1999, str. 46-48. Novo ustrojstvo Monarhije od 1849. godine dovelo je i do promjena u upravnom ustrojstvu zemlje, pa se javila potreba da se provede novi popis stanovništva. Prvi popis iz ovog perioda proveden je 1850/51. ali su mu rezultati bili manjkavi, jer je trajao oko godine dana. Potreba za sveobuhvatnijim popisom bila je sve izrazitija, tako da je isti proveden 31. listopada 1857. godine. To je prvi moderni popis stanovništva za Hrvatsku i bitno se razlikuje od prethodnih jer se popisni rezultati odnose na određeni tzv "kritični trenutak", popis nije imao neku posebnu svrhu, već ustanovljen je "odnosa stanovništva zemlje koji su bitni za državnu upravu" te je taj popis obuhvatio cjelokupno stanovništvo.

³¹ Isto. Popisi od 1880. do 1910. godine imaju nekoliko bitnih obilježja: popisi u pravilu obuhvaćaju cjelokupno stanovništvo jednog teritorija, popisom se dobivaju podatci neposredno od stanovništva, popisi daju iscrpan pregled podataka o stanovništvu i njegovim obilježjima, a odnose se na određeni trenutak tzv. kritični trenutak, iako se rezultati popisa odnose na određeni trenutak, ne moguće je bilo sve stanovništvo popisati u tom trenutku, pa se u Uputama o provođenju popisa određuje tzv. vrijeme popisivanja i popisi se provode svaki desetak godina u čemu se izražava periodičnost popisa.

³² Usp. *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, Zagreb, br. 271, 25. studenog 1850.

³³ Usp. Dragutin Pavličević, "Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.", *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 79-80; Milan Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga I, Zagreb, 1899, str. 13-21; Hrvatska je tada bila teritorijalno izmijenjena – nakon revolucije priključeno joj je područje Međimurja, Petrovaradinska pukovnija priključena je banatskoj granici, a srijemski kotari Ilok i Ruma dio su Srpske Vojvodine. Radi političkog upravljanja civilna Hrvatska podijeljena je na 6 županija – Zagrebačku, Varaždinsku, Križevačku, Riječku, Osječku i Požešku. Virovitička županija postala je dio Osječke kako se počela i nazivati te je podijeljena na četiri kotara: Osijek, Viroviticu, Đakovo i Vukovar. Međutim, nova organizacija nije stupila na snagu, nego je primjena počela tek nakon tri godine, i to u nešto izmijenjenom obliku jer više nije bilo 6 županija nego 5 (Zagrebačka, Varaždinska, Riječka, Osječka i Požeška). Budući da je Osječkoj županiji pridružen i dio Srijema tada je podijeljeno na 6 kotara: grad Osijek, te kotarevi osječki, valpovački, donjomiholjački, našički, đakovački i vukovarski. Ta organizacija postojala je do 1861. kada je ponovno nastupila promjena. Osječka županija s dijelom Srijemske županije dijeli se na četiri kotara s glavnim gradovima: Osijekom, Viroviticom, Đakovom i Vukovarom. Osječki kotar obuhvaća kotarske sudove: osječki, valpovački i šokačko-miholjački. Virovitički kotar obuhvaćao je sudove: virovitički, vućinski, slatinski i orahovički. Đakovački kotar ima sudove: đakovački, našički, a kotar vukovarski: vukovarski i tovarnički.

³⁴ Usp. *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 299, Zagreb, 31. prosinca 1851; *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 16, Zagreb, 21. siječnja 1852; Agneza Szabo, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.–1910.", *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2128-2138. Autorica u svojem članku iznosi da je 1850/1851. u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji bilo 3.914 Židova, no smatram da je to tiskarska pogriješka.

³⁵ Usp. Hrvatski državni arhiv Osijek (dalje HR - DAOS - 6), Gradsko poglavarstvo, Osijek, kutija 1313, Sumarni popis stanovništva Osijeka, 1851. godine.

civilni i vojni dio te su znatno izmijenjene unutrašnje administrativne granice pojedinih županija (broj županija je pet: Zagrebačka, Varaždinska, Riječka, Osječka i Požeška).³⁶ Broj stanovnika, kao i broj Židova, za 1857. godinu razlikuju se od autora do autora, međutim većina iznosi podatak da je civilna Hrvatska 1857. imala 5.132 ili 0,60% Židova.³⁷ Od toga broja u Osječkoj županiji živjelo je 1.784 ili 1,24% Židova, odnosno u kotarima Vukovar 403, Đakovo 298, Našice 253, Valpovo 106, Donji Miholjac 96 i u okolici Osijeka 169.³⁸ U Osijeku je (zajedno s Retfalom) 1857. godine od ukupno 16.145 stanovnika, popisano 459 Židova.³⁹

Iako se popis stanovništva trebao obnavljati svake šeste godine, iz prijelaznoga, nedefiniranoga odnosa Hrvatske i Slavonije prema Beču i Pešti, sljedeći popis raspisan je tek 31. prosinca 1869. i objavljen u siječnju 1870. godine. Prije negoli je započeo provedeno je novo ustrojstvo upravnih oblasti, odnosno županija u kojem je potvrđeno postojanje sedam županija.⁴⁰ Niti za ovaj popis nam autori u svojim djelima ne pružaju identične podatke. Prema službenim podacima u Hrvatskoj je popisano 9.876 Židova.⁴¹ U Osije-

³⁶ Usp. *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 133, Zagreb, 12. lipnja 1854, str. 1; *Zemaljsko-vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju godine 1854*, br. 139, str. 273-276; Dragutin Pavličević, "Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881." *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Dragutin Pavličević), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 75-76. Osječka je županija imala šest vanjskih i jedan gradski kotar: osječki, valpovački, donjomiholjački, našički, đakovački, vukovarski i grad Osijek.

³⁷ Usp. Agneza Szabo, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.", *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2129; *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Vienstand von Österreich-nach der zählung*, 31. listopada 1857, Beč, 1859, str. 120; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 46-47; *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K. K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten*, Neue Folge, III, Beč, 1858, *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 55, Zagreb, 7. ožujka 1860, br. 210, 13. rujna 1860; *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. u Zagrebu*, Zagreb, 1864, str. 18-21. U katalogu izložbe navedeni su malo drugačiji podatci, prema njima u Hrvatskoj i Slavoniji ima 5.226 Židova, u hrvatsko-slavonskoj Krajini 11, u Dalmaciji 318, a sveukupno 5.556. U cijeloj Osječkoj županiji živjelo je 1.784 ili 1,24% Židova (kotar Vukovar (403), Đakovo (298), Našice (253), Valpovo (106), Miholjac (96) i u okolici Osijeka (169)).

³⁸ Agneza Szabo, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.", *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2129; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 46-47; *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K. K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten*, Neue Folge, III, Beč, 1858.

³⁹ Usp. Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 46-47; *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Vienstand von Österreich*, str. 116-121.

⁴⁰ Usp. Julijo Martinčić i Darko Vitek, "Demografska slika Virovitičke županije 1869.", *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 23, (2007), str. 187-200; Dragutin Pavličević, "Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.", *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Dragutin Pavličević), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 87. Virovitička se županija kao i u prethodnom popisu administrativno sastojala od sedam okruga (osječskog, valpovačkog, virovitičkog, donjomiholjačkog, našičkog, voćinskog i đakovačkog), uz koje je posebno mjesto zauzimao grad Osijek.

⁴¹ Usp. *A magyar Korona Országáiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok*, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871./ *Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Haustiere*, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest, 1871; Milovan Zoričić, *Popis Žiteljstva i stoke od 31.*

ku je popisana 1.027 osoba židovske vjeroispovijesti. Valja napomenuti da je Osijek tada bio grad s najvećim udjelom broja Židova u gradskom stanovništvu, jer je evidentirano 5,96% Židova u odnosu na ostalo stanovništvo Osijeka.⁴²

Tablica 1. Židovi u popisima 1851., 1857. i 1870. u Hrvatskoj i u Osijeku Kretanje i udio broja Židova ukupnom stanovništvu Hrvatske i Osijeka prema popisima iz 1851., 1857. i 1870.

Popisno razdoblje	Židovi u Hrvatskoj		Broj stanovnika u Osijeku	Židovi u Osijeku	
	BROJ	UDIO U STANOVNIŠTVU (%)	BROJ	BROJ	UDIO U STANOVNIŠTVU (%)
1851.	3.841	0,45	13.187	299	2,26
1857.	5.132	0,60	16.145	459	2,80
1869./1870.	9.876	0,54	17.247	1.027	5,96

Izvor: Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br. 299, 31. prosinac 1851; Carsko-kraljevske službene Narodne novine, br. 16, 21. siječnja 1852; Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Vienstand von Österreich-nach der zählung vom 31. listopad 1857; A magyar Korona Országáiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás erdményei a Hasznos házi állatok.

Ovaj nagli porast broja židovskog stanovništva u Hrvatskoj i u Osijeku omogućio je niz liberalnih zakona donesenih u Monarhiji, a koji su se ticali buduće emancipacije Židova. Na početku 1860. izdane su za Židove Monarhije tri važne carske naredbe, od kojih su dvije vrlo važne, jedna je ona o slobodnom stjecanju vlasništva nad nekretninama, a druga ona koja im dopušta naseljavanje u rudarskim mjestima. Uz ove, u siječnju 1860. objavljena je i odredba koja ukida ranije zakone po kojima su Židovi bili isključeni iz nekih obrta (apotekarstvo, gostioničarstvo, pivarstvo i mlinarstvo).⁴³ Promjene za Židove u gospodarskom smislu nastupile su i odredbama koje se nisu direktno ticale njih kao što je uvođenje novog *Obrtnog zakona* u svibnju 1860. godine koji je proglasio slobodu obrta.⁴⁴ Time su nastali uvjeti za novi val imigracije Židova u

prosina 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 70; Milovan Zoričić, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885, str. 13. *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1914, str. 47. Na području Virovitičke županije živjelo 3.229 Židova. Oni su bili naseljeni ovako: unutar osječkog okružja popisana su 253 Židova, virovitičkog 480, valpovačkog 254, đakovačkog 471, voćinskog 212, donje miholjačkog 171, našičkog 361 i u Osijeku 1.027 osoba.

⁴² Usp. A magyar Korona Országáiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás erdményei a Hasznos házi állatok, str. 66-67., Julijo Martinčić, Darko Vitek, "Demografska slika Virovitičke županije 1869.", *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 23 (2007), str. 195-196.

⁴³ Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, Zagreb, 2007, str. 320-323. [neobjavljena disertacija]

⁴⁴ Usp. Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985, str. 261.

Hrvatsku i Slavoniju.⁴⁵ Nakon provedene Austrougarske nagodbe 1867. godine pristupilo se proglašenju emancipacije Židova u Monarhiji. Potpuna ravnopravnost Židova prvo je objavljena u Austriji (1867.), potom u Mađarskoj (1867.). I jedan i drugi zakon otvorili su vrata zakonskom proglašenju građanske ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj koja je potvrđena sa nekoliko godina zakašnjenja (1873.), budući da je došla na red u vrijeme političkog kaosa unutar Hrvatskog sabora.⁴⁶

Useljavanje Židova u Osijek u razdoblju od 1880. do 1918.

Od osamdesetih godina 19. stoljeća, Osijek je kao značajno plovno i cestovno središte pružao mogućnosti razvoja obrta i trgovine. Zbog toga se u Osijek u ovom razdoblju više useljavalo a relativno manje iseljavalo. U jednom razdoblju Osijek se približavao po broju stanovništva Zagrebu, da bi početkom 20. stoljeća zaostao na upola manjem broju.⁴⁷ Kao rezultat imigracije uz Nijemce, Mađare i Židovi se u većem broju useljavaju u Osijek. Od 1880. do 1910. godine analizom popisa stanovništva uočen je vidljiv porast židovskog stanovništva ne samo u Hrvatskoj već i u Osijeku.⁴⁸ U Osijeku ih je 1880. već 8,01%, 1900. 8,80%, a 1910. 8,07%. Njihovim doseljavanjem u grad je stigao novčani kapital koji su svojom marljivošću povećavali i time postali ozbiljna i velika konkurencija osječkim trgovcima. Kada govorimo o detaljnoj analizi rasprostranjenosti židovskoga stanovništva ne samo u Osijeku, nego i šire na području Virovitičke županije, moramo se osvrnuti na teritorijalne promijene koje su se zbivale od 1874. godine. Od 1875. područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije dijelilo se na osam županija.⁴⁹ Kada je došlo do sjedinjenja Vojne krajine sa civilnom Hrvatskom, promijenile su se i unutarnje granice nekih županija.⁵⁰ Virovitička županija sa sjedištem u Osijeku obuhvaćala je grad Osijek, virovitičku, osječku i đakovačku podžupaniju, a pripadali su joj kotari Đakovo, Donji Miholjac Našice, Slatina, Virovitica i grad Osijek. Takav županijski ustroj djelovao je sve do 1918. godine.⁵¹

Kako se kretao broj Židova u Osijeku i njegovoj okolici, govore nam popisi iz 1880., 1890., 1900. i 1910. godine. Prema popisu iz 1880. godine u Hrvatskoj popisano je 13.488 Židova ili 0,72% od cjelokupnog broja stanovnika. U Slavoniji ih je najviše bilo u Viro-

⁴⁵ Usp. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu - društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka - Globus, 1992, str. 420.

⁴⁶ Usp. HR - HDA, BINZV, kutija 30/1892; (4649/1873), (3643/1870) Dalibor Čepulo, *Ustavne i političko-upravne zakonodavne reforme u Hrvatskoj u razdoblju banovanja Ivana Mažuranića (ustrojstvo vlasti i građanske slobode i prava)*, Zagreb, 1998, str. 197. [neobjavljena disertacija]

⁴⁷ Usp. Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek: HIP - Podružnica za povijest Slavonije, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 1996, str. 78.

⁴⁸ Usp. Milovan Zoričić, *Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885, str. 13.

⁴⁹ Usp. Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb: Educa, 2009, str. 124-125; Milovan Zoričić, *Popis Žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 74.

⁵⁰ Usp. Dragutin Pavličević, "Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.", *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Dragutin Pavličević), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 89-91.

⁵¹ Usp. Božena Vranješ-Šoljan, "Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.)", *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Franko Mirošević), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 101-102, str. 108.

vitičkoj županiji (3.714 ili 3.721),⁵² a najmanje u Požeškoj županiji (785).⁵³ Najviše nastanjenih Židova je u Osijeku u kojem živi 1.493 osoba,⁵⁴ a u okolici 424 osobe.⁵⁵ Osijek je ujedno među gradovima prvi u tablici s najvišim relativnim brojem Židova s 8,20%, a iza njega slijede Koprivnica, Brod, Varaždin, Zemun i dr.⁵⁶

Godine 1890 u Hrvatskoj i Slavoniji već živi 17.261 Židova ili 1,65% u odnosu na ukupno stanovništvo.⁵⁷ Židovska općina u Osijeku broji 1.585 članova (761 muških i 824 žena), dok je u kotaru 549.⁵⁸ Osječka židovska općina je i najveća općina u Hrvatskoj i Slavoniji.⁵⁹

Deset godina kasnije 1900. u Hrvatskoj stanuje već prema *Statističkom godišnjaku* 20.032 Židova,⁶⁰ ili prema službenom popisu 20.216.⁶¹ Brojke se kod većine autora neznatno razlikuju zbog različitih izvora koje su koristili. Tako je Osijek prema službenom popisu imao 24.930 stanovnika od kojih je 2.070 Židova, a prema statističkom godišnjaku od 23.018, bilo je 2.027 Židova.⁶² Time je dosegao najveću koncentraciju Židova sa 8,7% u ukupnom građanstvu hrvatskih gradova.

⁵² Postoje određene razlike u broju u *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta*, Zagreb, 1889, str. 16-17, navodi se iznos od 3.721 Židova a u Milovan Zoričić, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 31, navedeno je 3.714.

⁵³ Usp. Milovan Zoričić, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 30-31, *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta*, Zagreb, 1889, str. 16-17.

⁵⁴ Usp. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu - društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka - Globus, 1992, str. 62-63; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905, Zagreb, 1913, str. 26.; Milovan Zoričić, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 74-75.

⁵⁵ Usp. *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta 1880.*, str. 136-138.

⁵⁶ Usp. Milovan Zoričić, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883, str. 77, Tabelle, 30.

⁵⁷ Usp. *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije - Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, Zagreb: Kraljevski Statistički ured u Zagrebu, 1892, str. 146, Melita Švob, "Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)", *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup* (ur. Ivan Lajić), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998, str. 182; Agneza Szabo, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.", *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2136; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905, Zagreb, 1913, str. 30.

⁵⁸ Usp. *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije - Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, str. 130.

⁵⁹ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905, str. 30; *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije- Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, str. 130.

⁶⁰ Usp. *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905, str. 34; Melita Švob, "Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)", *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup* (ur. Ivan Lajić), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998, str. 184, 191; M. Švob na jednoj stranici navodi 20.394, na drugoj 20.216 Židova.

⁶¹ Usp. *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1914, str. 354.

⁶² Usp. Melita Švob, "Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)", *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup* (ur. Ivan Lajić), Zagreb: Institut za

Zadnji popis iz ovog razdoblja je onaj iz 1910. u kojem je navedeno da je u Hrvatskoj živjelo 21.013 Židova ili 0,81% ukupnog stanovništva. U kotaru Osijek (bez Osijeka, op.a.) živjelo je 466 Židova, a u samom gradu 2.340 osoba.⁶³

Tablica 2. Usporedba broja Židova u Hrvatskoj s brojem Židova u Osijeku i udio od 1880. do 1910.

Godina	Broj Židova u Hrvatskoj	Broj stanovnika u Osijeku	Udio Židova u Osijeku	UDIO U STANOVNIŠTVU (%)
1880.	13.488	18.201	1.493.	8,20%
1890.	17.261	19.778	1.585	8,01%
1900.	20.216	23.018	2.070	8,91%
1910.	21.231	28.505	2.340	8,02%

Izvor: Milovan Zoričić, Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1883; Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i reperetorij mjesta, Zagreb, 1889; Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije- Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890; Zagreb, 1892; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 1905; Zagreb, 1913; Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914.

Obilježja provedenih popisa

Iz analize popisa od 1880.-1910. vidljivo je da broj Židova iz jednog popisnog razdoblja u drugi u Osijeku u stalnom povećanju. Istovremeno se povećava broj Židova i u drugim gradovima, pa se može pretpostaviti da su se židovske obitelji preseljavale unutar općina ili kotara ili su se iz manjih mjesta selili u veća odnosno industrijalizacija dovodi i do pojačanih migracija u gradove. Gradska su naselja kao institucionalna, industrijska ili upravno-politička središta u znatnom većem broju privlačila nove stanovnike, osobito strance. Iako je taj rast u početku bio skromnih razmjera, navijestio je početni fenomen unutarnjih migracija na relaciji selo - grad. Stanovništvo je najbrže raslo u gradskim naseljima koja su imala određene pretpostavke za društveno-gospodarski razvoj. Najviše se u tom procesu isticao grad Zagreb, koji je postao glavni grad Hrvatske te je sve više dobivao obilježja modernog središta, ali i Osijek. Manja gradska naselja demografski su stagnerala pa i propadala jer se u njima nije razvijala ekonomska osnova koja bi mogla privući i zadržati stanovništvo.⁶⁴ Od sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća dolazi do migracija selo – grad. Najbolji primjer za to pokazuje Osijek, u kojem Židovi do četrdesetih godina 19. stoljeća nisu smjeli stanovati, da bi već 1880. godine Osijek bio prvi u Hrvatskoj po broju židovskog stanovništva. Uz Osijek, nakon 1880. godine broj Židova najbrže raste i u Zagrebu (vidi Tablicu 3).

migracije i narodnosti, 1998, str. 186-187; Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, str. 306-312, 322.

⁶³ Usp. Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, str. 285-294, 304.

⁶⁴ Usp. Božena Vranješ-Šoljan, Stanovništvo Banske Hrvatske, Zagreb: Educa, 2009, str. 165, 202.

Tablica 3. Židovi po gradovima u Hrvatskoj od 1880. do 1910.

GRADOVI U HRVATSKOJ I SLAVONIJI	1880.	1890.	1900.	1910.
ZAGREB	1.281	1.941	3.237	4.233
OSIJEK	1.493	1.585	2.070	2.340
POŽEGA	156	224	327	327
BROD NA SAVI	263	287	387	558
KARLOVAC	230	227	324	320
KOSTAJNICA	39	30	29	23
PETRINJA	22	31	39	52
SISAK	232	316	389	392
VARAŽDIN	558	630	728	619
BJELOVAR	97	216	310	488
KOPRIVNICA/BREGI	383	398	382	447
KRIŽEVCI	173	243	230	228
SRIJEMSKI KARLOVCI	2	3	2	3
MITROVICA	110	116	183	219
PETROVARADIN	6	17	41	169
RUMA	138	193	244	244
ZEMUN	589	662	648	681

Izvor: Političko i sudbeno razdjeljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljednjem popisu godine 1880; Zagreb, 1889; Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljednjem popisu godine 1890; Zagreb, 1892; Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji, Zagreb, 1914; Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji, (demografske prilike i zgrade za stanovanje), Zagreb, 1914.

Ovo povećanje broja Židova u Osijeku rezultat je kako prirodnog prirasta unutar židovskih obitelji (osječka židovska obitelj u prosjeku je imala 4-5 djece), samih unutrašnjih migracija (sa sela u grad), tako i vanjskih migracija, useljavanja židovskog stanovništva iz različitih dijelova Monarhije uslijed sklapanja brakova ili pokretanja novih poslova. Analizirajući matice gornjogradske židovske općine vidljivo je da se do 1905. više rađalo negoli se umiralo izuzev 1872., 1873., 1892. i 1899. godine, kada je više članova gornjogradske općine umrlo negoli se rodilo. U razdoblju od 1852. do 1862. prirodni prirast bio je 141, od 1862. do 1872. 190, od 1873. do 1883. čak 217, od 1884. do 1894. 111, od 1895. do 1905. 117, da bi od 1906. do 1918. počeo padati i spustio se na negativnih 25. Odnosno broj rođenih od 1852. do 1862. iznosio je 266, a umrlih 125. Od 1862. do 1872. broj rođenih iznosio je 552, a umrlih 335. To je ujedno i razdoblje koje je doseglo najveću pozitivnu razinu. Od 1884. do 1894. rođenih je bilo 514, a umrlih 403. Od 1895. do 1905. rođenih je bilo 467, a umrlih 350 i od 1906. do 1918. prvi put je broj umrlih 434 nadmašio broj rođenih 409. Najviše rođenih bilo je 1875. godine, a najmanje 1918. godine. Od 1905. godine više se umire negoli se rađa.⁶⁵

Hrvatska je u ovim popisnim razdobljima teritorijalno podijeljena na osam županija. Osijek je teritorijalno pripadao Virovitičkoj županiji. Kakva je analiza Židova u

⁶⁵ Usp. I. B., Statistički materijal grada Osijeka - Iz župskih matice, *Osječki zbornik*, br. 2. i 3, (1948), str. 279; HR - HDA, M - 3430; M - 1511.; M - 3423; M - 3442, M - 1513.

Virovitičkoj županiji u odnosu na ostale županije u popisnom razdoblju 1880.–1910. godine? U odnosu na ostale županije broj Židova u Virovitičkoj županiji je u stalnom porastu, što je karakteristično i za sam grad Osijek. Uz Zagrebačku županiju i djelomično Srijemsku, Židovi i dalje brojčano najviše žive na području Virovitičke županije (vidi *Tablicu 4*).

Tablica 4. Broj Židova od 1880. do 1910. po županijama u Hrvatskoj i Slavoniji

ŽUPANIJE	1880.	1890.	1900.	1910.
LIKA-KRBAVA	10	7	7	12
MODRUŠKO RIJEČKA	89	258	335	382
ZAGREBAČKA	2.400	3.264	4.659	5.680
VARAŽDINSKA	1.420	1.585	1.616	1.341
BJELOVARSKO- KRIŽEVAČKA	1.463	1.995	2.271	2.406
POŽEŠKA	1.337	1.928	2.390	2.432
VIROVITIČKA	3.721	4.465	5.044	5.199
SRIJEMSKA	3.048	3.759	3.896	3.779
UKUPNO HRVATSKA I SLAVONIJA	13.488	17.261	20.032	21.231

Izvor: Milovan Zoričić, Popis Žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1883; Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i reperetorij mjesta, Zagreb, 1889; Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije - Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 1905, Zagreb, 1913; Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914.

Nešto o osječkim židovskim obiteljima

Osječke židovske obitelji bile su najvećim dijelom aškenaskog porijekla, dok se sefardskog spominju samo neke (dolaze iz Zemuna, Sarajeva, Trsta...), s time da se većina sefardskih obitelji ipak doselila nakon Prvog svjetskog rata. Obitelji koje su se doselile u prvoj polovici 19. stoljeća, u drugoj polovini zauzimale su vodeću ulogu unutar židovske ali i osječke zajednice. Do 1918. godine može se govoriti o trima židovskim generacijama u Osijeku. Prva generacija su Židovi koji su se doselili između 1830.–1845. godine i mjesto rođenja im se ne nalazi u Hrvatskoj, već u današnjoj Mađarskoj, Austriji, Slovačkoj ili Poljskoj. U drugu generaciju spadaju djeca židovskih obitelji iz prve generacije, koja su djelomično rođeni u Osijeku, Dardi, Retfali ili izvan (u susjednim hrvatskim mjestima (Našice, Đakovo, Vukovar...) ili u susjednim mađarskim mjestima: Bonyhád, Nagykanizsa, Siklós, Szigetvár, Hodos...). Uz njih se vežu i nova doseljavanja Židova, jer su nakon 1860-ih ti pojedinci stasali za sklapanje brakova. Židovi su se kao i drugdje ženili tek nakon što bi priskrbili izvjestan imetak, tako da je prosječna dob ženika bila oko 30, a mlade oko 20 godina (djevojka sa 25 godina nije se više smatrala mladom, op. a). Osječki Židovi koji su imali kćeri, uglavnom su ženike svojim kćerima nalazili izvan Osijeka, a i obrnuto. Većina mladoženja po mjestu rođenja dolazi iz susjednih mađarskih županija (Toronotal, Bačka, Baranja, Somogy, Zala...), manje iz Slovačke (sjevernih ugarskih županija) ili još dalje (Galicija, Rusija). Ima i onih koji dolaze iz bliže okolice

Osijeka, Varaždina, Koprivnice pa i Zagreba. U treću generaciju spadaju oni Židovi koji su rođeni od 1880. nadalje i kojima je mjesto rođenja Osijek i koji se žene/udaju za nekog tko je rodom iz Osijeka ili susjednih mjesta. Iako se i dalje pojavljuju ženici iz raznih dijelova Habsburške Monarhije, ipak nešto manje negoli je to bilo u prethodnim razdobljima. Kćeri osječkih Židova iz redova trgovaca i poduzetnika, nakon sklapanja braka u najvećem broju ostajale su i dalje u Osijeku, te su njihovi muževi, pomagali očevima u daljnjem širenju posla, odnosno ostajali su u Osijeku. Većina osječkih Židova do 80-ih godina 19. stoljeća bili su sitni trgovci, obrtnici, srednji i niži sloj, da bi se nakon 1880. počeli pojavljivati i poduzetnici, bankari, liječnici⁶⁶ i odvjetnici.⁶⁷

Iako se još uvijek osječki Židovi bave tradicionalnim poslom - trgovinom, dio židovskih obitelji u Osijeku se izdvaja i postaju dio osječke trgovačke elite (u koju se ubrajaju imućni trgovci: hrvatskog, njemačkog, slovenskog, srpskog, mađarskog, grčkog i češkog podrijetla), te zajedno s njima sudjeluju kao promicatelji procesa modernizacije i građanske emancipacije u Osijeku sve do Prvog svjetskog rata. I dalje je većina osječkih Židova privrednika i trgovaca zadržala svoju vjersku i etničku zasebnost, ali su u pravilu bili vrlo uspješno akulturirani u ozračje građanske kulture Osijeka. Uz gospodarstvo u kojem su prednjačili (osnivači su svih većih poduzeća u gradu),⁶⁸ osječki Židovi bili su

⁶⁶ Usp. Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarobni tim d.o.o., 2013, str. 132-133. Među prvim židovskim liječnicima u Osijeku bio je jedan od osnivača Židovske bogoštovne općine u Gornjem gradu dr. Mavro/Moritz Reiner (1816.-1898.). Uz njega spominje se Karl Klein (1864.-1898.) koji je nakon završetka studija liječničku službu obavljao prvo u Slatini, pa u Sotinu. Od kraja 70-ih godina 19. stoljeća spominju se Hinko Freund (1826.-1883.), Dragutin/Karl Reinfeld (1861.-1916.), Oskar Kohlbach (1871.-1932.), Izidor/Isidor Arminski (1857.-1917.), Bela pl. Fischer (1867.-1938.), Max Arminski (1876.-1942.), Emil/Milan Rechnitz (1873.-1939.), Geza Fein (1871.-1944.), Vilim/Vilko Goldstein (1847.-1909.), Alberto Fleisch (1851/1852.-1887.), Mavro Reichsmann (1801.-1873.), Maksimilijan Schwarz (1809.-1884.), Sigismund Herzog (1822.-1885.), Ignjat Hirsch, Emil/Milan Ziffer/Ciffer (1847.-?), Aleksa Kaiser (1871.-?), Mavro Horn (1872.-1934.), Srećko Milić (1882.-1942.), Karlo Weissmann (1890.-1953.) i Edmund Altmann (1888.-1941.). Uz njih se navode i oni koji su radili unutar vojnih institucija, kao što su carski i kraljevski liječnik u Tvrđi Samuel Fekete, Josip Tyrmann, Skender Kanizsai, Akos Rác (1872.-1956.), koji se 1918. specijalizirao kao liječnik za zubne bolesti i Adolfo Klein (1858.-1905).

⁶⁷ Usp. Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarobni tim d.o.o., 2013, str. 134-135. U razdoblju do završetka Prvog svjetskog rata vrlo ugledni osječki odvjetnici bili su Hugo Spitzer, dugogodišnji predsjednik gornjogradske Židovske općine. Uz njega istaknuli su se i Vilim Winter (1855.-1915.), Aladar Klein (1879.-1934.), Julijo Springer (1856.-1915.), Ernst Fischer (1855.-1944.), Edmund Fischer (1884.-1942.), Josip Horn (1882.-1935.), Marko Leitner (1882.-1943.), Hinko Plachte (1863.-1941.), Julijo Kaiser (1884.-1941.), Mavro Rein (1867.-1943.), Julijo Svečensky/Svečenski (1864.-1920.), Makso Bloch, Oskar Brichta (1875.-1948.), Alfred Korsky (1873.-?), Geza Buchwald (1886.-1942.), a jedno vrijeme Srećko/Felix Schich (1874.-1933.), Hermann Weissmann (1884.-1942.), Mosin Klein (1867.-1942.), Makso Frankl (1875.-1915.), Feliks/Felix Kohn (1880.-1937.), Bela Friedmann (1880.-1941.), Feliks Kohn (Kolar) (1880.-1937.), Josip Rosenberg (1886.-1942.), Makso Kaiser (1871.-1924.), koji je djelovao i u Beču i drugi. Kao sudac spominje se Vladoje Rottmann/Rotman (1884.-1928.).

⁶⁸ Usp. Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarobni tim d.o.o., 2013, str. 108-129. Židovi su bili vlasnici ili dioničari ovih poduzeća: *Dunavskog parobrodarskog društva*, *I. slavonskog dioničarskog društva za tvornicu stakla u Osijeku*, *I. općeg slavonskog štednog i pripomoćnog društva*, *Dioničarskog društva za konjsku željeznicu u Osijeku*, *Kupališnog društva "Dianabad"*, *Paromlin Union*, *Banke Weiszmayr & Sorger Comp.*, *Paromlin Josip Kruass & sinovi*,

uključeni i u razvoj vlastitih konfesionalnih društava,⁶⁹ ali i kulturnih i inih institucija u gradu.

Kada krajem 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća nastaje u Osijeku veliki broj humanitarnih/dobrotvornih, građansko-staleških (profesionalnih), radničkih, socijalnih, zdravstvenih, prosvjetno-kulturnih i športskih udruga, te klubova osječki Židovi su jedni od utemeljitelja ili članova tih udruga odnosno klubova.⁷⁰ Uz svakidašnji općinski rad osječki Židovi su sudjelovali i u političkom, kulturnom i društvenom životu Osijeka. Osobito su bili aktivni u političkom životu te su se ovisno o svojim usmjerenanjima više priklanjali režimskim strankama,⁷¹ negoli opoziciji, iako ima primjera da je nekolicina osječkih Židova pripadala hrvatskim oporbenim krugovima.⁷² Uz sudjelovanje u osječkom političkom životu, osječki Židovi su se među prvima u Hrvatskoj uključili i u svjetski cionistički pokret, pa je Osijek zahvaljujući njima kolijevka cionizma u Hrvatskoj.⁷³

Osijek - značajno središte na prijelazu stoljeća

Zašto je Osijek bio toliko privlačan useljenicima, Nijemcima, Mađarima, Slovaca i Židovima? Jedan od razloga bio je njegov gospodarski uspon. Zbog svog povoljnog ze-

Paromlin Merkur, Hrvatsko-slavonsko društvo d.d. za industriju šećera, Prva hrvatsko - slavonska tvornica šećernih proizvoda i čokolade u Osijeku; Tvornica likera i ruma, I. Berger & sin, tvornica rakije, ruma, konjaka i likera; Herman & Weiss, tvornica rakije, ruma, konjaka i likera te Salamon Schwarz & sinovi, tvornica rakije, ruma, konjaka i likera, Osječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva d.d. (potonji OLT), Tvrtka Berger i drug, Tvornica konoplje, Tvrtka Haas & Deutsch, Društvu za proizvodnju opeke / Društvo osječke parne ciglane i dr.

⁶⁹ Usp. Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu-društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka - Globus, 1992, str. 421; Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarobni tim d.o.o., 2013, str. 210-232. Osječki su Židovi do 1918. godine osnovali ova konfesionalna društva: *Hevra Kadiša u Gornjem gradu, Dobrotvorno društvo Tenech -dol, Društvo Sandekoes, Donjogradska Hevra Kadiša, Izraelitičko dobrotvorno gospojinsko društvo u Gornjem gradu, Izraelitičko gospojinsko dobrotvorno društvo u Donjem gradu, Cionističko društvo "Theodor Herzl", Židovska čitaonica, Osječka židovska omladina, Bar Giora srednjoškolsko društvo, Djevojačko cionističko društvo Mirijam.*

⁷⁰ Ljiljana Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarobni tim d.o.o., 2013, str. 152-154. Kao utemeljitelji ili članovi osječki Židovi se spominju unutar ovih društava: *Društva slavonskih liječnika u Osijeku, Opće društvo za potporu bolesnika, Čovječnosti, dobrotvornoga društva za podpomaganje bolesnih Osijek, Gornji grad, Crveni križ, gornjogradsko Dobrovoljno vatrogasno i gombalačko društvo, novogradsko Dobrovoljno vatrogasno društvo, Dobrotvorno društvo "Milodar" (1886.), Društva za zaštitu napuštene djece, Osječko trgovačko društvo/Kaufmännischen Vereins, Društvo slavonskih liječnika, Slavonskoga gospodarskog društva, Hrvatske građanske čitaonice u Donjem gradu, Gornjogradskoga društva "Kasino", Donjogradskoga društva "Kasino", Hrvatskog pjevačkog društva "Zrinski", Hrvatskoga pjevačkog društva "Lipa", Osječkoga glazbenog društva, Hrvatskoga trgovačkog društva Merkur, podružnica Osijek, Građanskoga streljačkog društva, Hrvatskog sokola, Planinarskoga društva Bršljan, Slobodno zidarske lože "Budnost" i dr.*

⁷¹ Usp. Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti, memoari*, II. izdanje, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003, str. 192.

⁷² Usp. Isto, str. 192.

⁷³ Usp. Ljiljana Dobrovšak, "Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 37 (2005), str. 479-495.

mljopisnog položaja u blizini istočne i južne granice Osijek je postao pretovarno i raspodjelno središte za uvezenu robu, te je bio jedno od glavnih središta žitne trgovine i trgovine stokom, što je dovelo do znakovitog povećanja broja poduzetnika koji su se bavili trgovinom. Najviše se novih trgovaca javilo u trgovanju mješovitom robom, a među njima isticali su se Židovi. Uz izgradnju prometnica, posebice željezničkih došlo je do pojačanog iskorištavanja slavonsko-srijemskih šuma te jačanja prerađivačke industrije (drvene, prehrambene, tekstilne, kožne i drugih).⁷⁴ Osijek je isto tako početkom 20. stoljeća postao u stanovitoj mjeri željezničko čvorište produljenjem lokalnih željeznica. Ubrzaniji proces akumulacije domaćega kapitala u bankama i štedionicama pozitivno se odrazio na porast privrede u nekoliko grana te osobito na širenje tvorničkoga poduzetništva u gradu. U Osijeku je 1910. radila jedna željeznička radionica, dvije tvornice strojeva, dva velika staklarska poduzeća, četiri građevna poduzeća, klesarija, ciglana, tvornica žigica, predionica pamuka, tvornica šećera, tri paromlina, plinara, tri tiskare i tri ugostiteljska poduzeća.⁷⁵ Udjel osječkih Židova bio je golem u razvoju dioničarstva i trgovine, tvorničkoj industriji, ovdašnjim bankama i štedionicama i drugim gospodarskim ustanovama koje dobivaju izuzetnu važnost u sustavu nacionalne ekonomike, što je i utjecalo da je Osijek na prijelazu stoljeća jedan od najvećih i gospodarsko najrazvijenijih gradova Hrvatske.⁷⁶

Drugi poticaj useljavanju Židova u Osijek bile su obiteljske veze. Budući da je osječka židovska zajednica bila relativno mlada, kada su njezini pripadnici prve i druge generacije došli u dob za sklapanje brakova, mladoženje i mlade pronalazili su širom Habsburške Monarhije. Nerijetko bi se događalo da su se sa mladom ili s mladoženjom doselili njihovi roditelji ili šira obitelj (braća i sestre). Obiteljske veze bile su važne i kod pokretanja novih poslova, jer su se ortaci tražili među članovima uže i šire obitelji koje su bile raspostranjene širom Monarhije.

Osijek je Židovima bio privlačan jer je bio multietnički i višejezični grad. Krajem 19. stoljeća Osijek je bio pretežno naseljen Nijemcima ili bolje reći njemačkim govornicima, jer popisi od 1880 do 1910 ne donose razdiobe po narodnosti već po jeziku. U Osijeku su Nijemci činili najbrojniju etničku grupu u gradu, o čemu nam govore statistički podaci, prema kojima je 1880. u Osijeku živjelo 49,28%, 1890. – 53,88%, 1900. 52,30% i 1910. – 37,81% njemačkih govornika.⁷⁷ Njemački će etnički element sve do osnutka Kraljevine SHS 1918. godine imati glavnu ulogu u kulturnom i gospodarskom životu Osijeka.

⁷⁴ Usp. Zlata Živaković Kerže, "Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 33 (2001), str. 478-479.

⁷⁵ Usp. Zlata Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od 1868. do 1918.*, Osijek: Hrvatski institut za povijest, 1999, str. 13, 14, 20-22, 59, 60, 110.

⁷⁶ Usp. Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.–1918.)*, Osijek: HIP – Podružnica za povijest Slavonije, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 1996, str. 20, 36-38, 42, 43; Zlata Živaković-Kerže, *Židovi u Osijeku (1918.–1941.)*, Osijek – Slavonski Brod: Židovska općina Osijek – Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005, str. 428-434.

⁷⁷ Usp. Velimir Petrović, "Esekerski – što je to?", *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice, VHD Jahrbuch*, Osijek, 1995, str. 108; Zlata Živaković-Kerže, "Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 33 (2001), str. 481.

Tablica 5. Stanovništvo u Osijeku po materinjem jeziku 1880. do 1910. (u postocima)

STANOVNIŠTVO PO JEZIKU U OSIJEKU	1880. %	1890. %	1900. %	1910. %
HRVATSKI ILI SRPSKI	41.11	35.99	35.44	47.10
SLOVENSKI	0.69	0.68	0.59	0.52
ČEŠKI	1.51	1.39	0.99	1.27
SLOVAČKI	0.28	0.36	0.45	0.35
RUSINSKI /RUTENSKI	0.01	0.02	0	0.02
MAĐARSKI	6.33	6.97	9.61	12.40
NJEMAČKI	49.2	53.88	52.30	37.81
TALIJANSKI	0.43	0.40	0.19	0.13
OSTALI	0.36	0.31	0.43	0.40
UKUPNO	100	100	100	100

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 1905., str. 46; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, II, 1906.-1910., str. 32.

Ovoj grupaciji njemačkih govornika u Osijeku mogu se pribrojiti i Židovi koji su u najvećem broju govorili njemačkim jezikom, a o tome nam svjedoče popisi iz 1900. i 1910. godine (vidi *Tablicu 6.*).⁷⁸ Budući da je u Osijeku njemački jezik bio prisutan u svakodnevnom poslovnom i kulturnom životu, nije bilo stanovnika koji ga nije poznao. Prilagodba novoj sredini Židovima koji su dolazili iz njemačkih govornih područja (zapadnih mađarskih županija) nije predstavljala poteškoće te su Židovi zbog toga vrlo brzo napredovali u gospodarskom i kulturnom životu Osijeka.

Tablica 6. Židovi u Osijeku po materinjem jeziku od 1880. do 1910.

Jezici	BROJ ŽIDOVA		BROJ ŽIDOVA (%)	
	1900.	1910.	1900.	1910.
hrvatski ili srpski	271	731	13,09	31,24
slovenski	1	0	0,05	0,00
češki	5	7	0,24	0,30
slovački	4	3	0,19	0,13
rusinski	0	0	0,00	0,00
mađarski	355	542	17,15	23,16
njemački	1.415	1.047	68,36	44,74
talijanski	0	10	0,00	0,43
ciganski	0	0	0,00	0,00
ostali i nepoznati jezici (hebrejski i dr.)	19	0	0,92	0,00
UKUPNO ŽIDOVA U OSIJEKU	2.070	2.340	100,00	100,00

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 1905, str. 46; Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, II, 1906.-1910., str. 32.

⁷⁸ Usp. Agneza Szabo, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.," *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2133.

Zaključak

I što na kraju reći, iako je židovska općina u Osijeku osnovana sredinom 19. stoljeća, do kraja Prvoga svjetskog rata postala je jedna od najutjecajnijih u Hrvatskoj. Zbog mogućnosti razvoja što ga je Osijek pružao, Židovi su se najviše i u njega useljavali u odnosu na ostale hrvatske gradove. Isto tako ukupan broj Židova u odnosu na ostalo stanovništvo bio je najveći u Osijeku i iznosio je više od 8%. Useljavanje Židova u Osijek i njihov utjecaj na osječke događaje trajat će sve do kraja Prvog svjetskog rata, da bi u međuratnom razdoblju došlo do stagnacije i nakon 1945. godine do uništenja ove nekad ugledne židovske zajednice na istoku Hrvatske.

LITERATURA

- Balta, Ivan, "Toponomastičke i vjerske posebnosti hrvatske Baranje", *Povećalo*, časopis Zavoda za Baranjsku povjesnicu Beli Manastir, br. 1, (2004), str. 161-174.
- Bösendorfer, Josip, "Vjerska organizacija u Osijeku", *Zbornik arheološkog kluba "Mursa"* (ur. Bösendorfer, Josip), Osijek: Muzej Slavonije, 1936, str. 22-23.
- Čepulo, Dalibor, *Ustavne i političko-upravne zakonodavne reforme u Hrvatskoj u razdoblju banovanja Ivana Mažuranića (ustrojstvo vlasti i građanske slobode i prava)*, Zagreb, 1998. [neobjavljena disertacija]
- Dobrovšak, Ljiljana, "Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 37 (2005), str. 479-495.
- Dobrovšak, Ljiljana, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, Zagreb, 2007. [neobjavljena disertacija]
- Dobrovšak, Ljiljana, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek: Židovska općina Osijek - Čarodni tim d.o.o., 2013.
- Eladar, Rueben, "Osječki rabin dr. Samuel Spitzer i njegovi potomci", *Ha-kol*, br. 88, (2005), str. 46-47.
- Firinger, Kamilo, "Židovi u Osijeku 1814.", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 2-3, (1948), str. 278-279.
- Fišer, Darko, "Židovi u Osijeku", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj* (ur. Kraus, Ognjen) Zagreb: Židovska općina, 1998, str. 425-427.
- Frejdenberg, Maren, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb: Dora Krupićeva, 2000.
- Gates, Rebecca, "Eighteenth century Schutzghetten: Esterházy Patronage of the Jews", *Jewish Social Studies*, br. 3/4, 47 (1985), str. 189-208.
- Gross, Mirjana i Szabo, Agneza, *Prema hrvatskom građanskom društvu - društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Plava biblioteka - Globus, 1992.
- Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb: Globus, 1985.
- Karač, Zlatko, "Bilješke o Osječkoj donjogradskoj sinagogi", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 29, (2010), str. 245-252.
- Kosier, Ljubomir, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II., Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd - Zagreb, 1936.

- Kovač, Vlasta, "Neobavezne reminiscencije jedne bivše Osječanke", *Ha-kol*, br. 61-62, (1999), str. 6-14.
- Kovač, Vlasta, "Osječki nadrabini dr. Samuel Spitzer i njegovi potomci", *Ha-kol*, br. 88, (2005), str. 45-49.
- Lacković, Zlatko, "Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka za razdoblje pod početaka devetnaestog do kraja dvadesetog stoljeća", *Novi Omanut*, br. 71, (2005), str. 1-3.
- Martinčić, Julijo i Vitek, Darko, "Demografska slika Virovitičke županije 1869.", *Analiza Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, br. 23, (2007), str. 187-200.
- Marton, Ernő, "The Family Tree of Hungarian Jewry - Outline of The History of The Jewish Settlement in Hungary", *Hungarian - Jewish Studies*, New York, 1966, str. 1-59.
- Pavličević, Dragutin, "Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881.", *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Pavličević, Dragutin), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 71-98.
- Petrović, Velimir, "Esekerski - što je to?", *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice, VHD Jahrbuch*, Osijek, 1995, str. 44-52.
- Schwarz, Nathan, "Nešto iz povijesti Židovske bogoštovne općine u Osijeku", *Jevrejski almanah za godinu 5688, 1927.-1928.*, (1927), Vršac, str. 193-196.
- Schwarz, Nathan, *Zur Geschichte der israelitischen Cultusgemeinde Essek, Upravni izvještaj predstojništva izraelitičke bogoštovne općine u gornjem Osijeku za godine 1897, 1898, 1899*, Osijek, 1900.
- Sršan, Stjepan, "Kako je Osijek 1809. postao slobodan i kraljevski grad", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 10, (2009/2010), str. 15-34.
- Sršan, Stjepan, *Kotar Osijek 1786. godine*, Osijek: Državni arhiv, 2002.
- Szabo, Agneza, "Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850.-1880.", *Historijski zbornik*, god. XL, Zagreb, 1987, str. 67-223.
- Szabo, Agneza, "Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.", *Naše teme*, br. 7-8, 33 (1989), str. 2128-2138.
- Švob, Melita, "Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)", *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup* (ur. Lajić, Ivan), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998, str. 171-207.
- Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj - židovske zajednice*, II, Zagreb: Izvori, 2004.
- Vranješ-Šoljan Božena, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb: Educa, 2009.
- Vranješ-Šoljan, Božena, "Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.)", *Hrvatske županije kroz stoljeća* (ur. Mirošević, Franko), Zagreb: Školska knjiga, 1996, str. 99-112.
- Vukelić, Vilma, *Tragovi prošlosti, memoari*, II. izdanje, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.
- Wertheimer-Baletić, Alica, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb: Mate, 1999.
- Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe, Zagreb, 1988.
- Živaković-Kerže, Zlata, "Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 33 (2001), str. 476-493.
- Živaković-Kerže, Zlata, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od 1868. do 1918.*, Osijek: Hrvatski institut za povijest, 1999.
- Živaković-Kerže, Zlata, *Stradanja i pamćenja, Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek - Slavonski Brod: Židovska općina Osijek - Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006.

- Živaković-Kerže, Zlata, "Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća", *Osječki zbornik*, Osijek: Muzej Slavonije Osijek, br. 28, (2007), str. 161-170.
- Živaković-Kerže, Zlata, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek: HIP - Podružnica za povijest Slavonije, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 1996.
- Živaković-Kerže, Zlata, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, Osijek - Slavonski Brod: Židovska općina Osijek - Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.
- Živaković-Kerže, Zlata, "Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.)", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998, str. 428-434.

Izvori:

Neobjavljena arhivska građa

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb

a) Matične knjige Židovske općine u Osijeku (mikrofilmovi)

M-3430. Matični ured u Osijeku – Židovska općina u Osijeku: rođeni 1780.–1899., rođeni 1882.–1896., rođeni od 1897.–1905., rođeni 1913.–1942.

M-1666. Matične knjige - Nadrabinat u Osijeku – okrug Našice - Našice, Podgorač - južna Mađarska rođenih 1779.–1937., vjenčanih 1918.–1935., umrlih 1914.–1933.

M-3423. Matične knjige Osijek - vjenčanih 1852.-1899., navještenja 1857.–1899., umrlih 1852.–1899., vjenčanih 1882.–1896., umrli 1882.–1896.

M-3442. Matične knjige Osijek umrlih 1896.–1903., 1913.–1942., 1903.–1947.

M-1511. Matične knjige bogoštovne općine Orahovica, Donji Miholjac, Osijek, Virovitica, Bogoštovna općina Orahovica-umrli 1914.–1933., Bogoštovna općina Osijek - Donji Miholjac rođenih 1780.–1913., vjenčanih 1858.–1912., umrlih 1858.–1913., Virovitica; rođeni 1856.–1881., vjenčani 1856.–1880.

M-513. Nadrabinat u Osijeku - Matične knjige rođenih 1905.–1945.

M-3437. Nadrabinat u Osijeku vjenčani 1897.–1902., 1902.–1945.

b) Zemaljska vlada – Odjel za bogoštovlje i nastavu (BINZV)

Magyar Országos Léveltár (MOL), Budapest

Ugarsko namjesničko vijeća - Helytartótanácsi Levéltár - C szekció C - 55

Departamentum Judaeorum 1783-1848. (MOL, HL, DJ)

Hrvatski državni arhiv u Osijeku, (HR - DAOS)

6 (Gradsko poglavarstvo), Osijek

Arhiv Židovske općine u Osijeku (AŽOO)

Rukopis anonimnog autora, Povijesni prikaz o Hevri Kadiši u Osijeku – gornji grad, Osijek, 1908.

Novine:

Carsko-kraljevske službene Narodne novine, Zagreb, 1850-1860.

Narodne novine, 1860.

Objavljeni izvori:

- A magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871./ Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Hausthiere, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest, 1871.
- B. I., "Statistički materijal grada Osijeka – Iz župskih matica", *Osječki zbornik*, Osijek, br. 2 i 3, (1948), str. 279.
- Gavrilović, Slavko, *Građa o balkanskim trgovcima u Ugarskoj 18. veka*, carinarnice, knjiga II, Beograd: Sanu, 1996.
- Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije – Repertorij mjesta po posljedich popisa godine 1890, Zagreb, 1892.
- Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i reperetorij mjesta, Zagreb, 1889.
- Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914.
- Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914.
- Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. u Zagrebu, Zagreb, 1864.
- Sršan, Stjepan (preveo i priredio), Zapisnik poglavarstvenih odluka slobodnog i kraljevskog grada Osijeka od 30. kolovoza do zadnjeg dana prosinca 1809. godine po političkim i gospodarstvenim predmetima, Osijek, kolovoz 2009.
- Sršan, Stjepan (priredio), *Podnesci Općine Donji grad Osijek 1742.-1759., godine*, gradivo za povijest Osijeka i Slavonije, knj. 23, Osijek, veljača 2011.
- Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, 1905, Zagreb, 1913.
- Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, II, 1906-1910, Zagreb, 1917.
- Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Vienstand von Österreich – nach der zählung, 31. listopada 1857, Beč, 1859.
- Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K. K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, Neue Folge, III, Beč, 1858.
- Zoričić, Milovan, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Narodnih novinah, 1883.
- Zoričić, Milovan, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885.

THE IMMIGRATION OF JEWS TO OSIJEK AND THEIR INTERGRATION AT THE TURN OF 19TH – 20TH CENTURY

Abstract

The first Jews appeared in Osijek after the liberation from the Ottomans in the late 17th century but the first permanently settled Jews were registered as of the year 1783. The Jewish Community Osijek was founded in the mid 19th century and since that time the rise of Jewish community had started Osijek. From the mid 19th century a significant immigration wave of Jews followed up in Osijek, which is confirmed by the first official census. The families that had immigrated in the first half of the 19th century, took up the leading role both within Jewish and Osijek community in the second half of the 19th century. Until the 80-ies of the 19th century the majority of Jews in Osijek were petty traders, artisans, of the middle and the lower class but after 1880 there were entrepreneurs, industrialists, bankers, doctors and lawyers. Although most Jews in Osijek were still engaged in the traditional business-trade, a few Jewish families in Osijek stood out and became part of the Osijek merchant elite. They together participated as promoters of the process of modernization and civic emancipation in Osijek until the First World War. The majority of Osijek Jews still maintained their religious and ethnic distinctiveness but as a rule they were successfully acculturated in the atmosphere of the civic culture in Osijek. Along with being pioneers of the economy (They were founders of all the major companies in the city). Osijek Jews were involved in the development of their own confessional communities but also in the development of cultural and other institutions in the city. Due to the development possibilities offered in Osijek at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century, Jews moved to Osijek more than to any other Croatian city. Jewish immigration to Osijek and their influence on the events in Osijek lasted until the end of the First World War, followed by the interwar period of stagnation and after 1945 the once prominent Jewish community in the East of Croatia was destroyed.

Keywords: Jews, Osijek, census, immigration

doc. dr. sc. Mate Buntić,
 Filozofski fakultet
 Sveučilišta u Mostaru

izv. prof. dr. sc. Ivica Musić,
 Filozofski fakultet
 Sveučilišta u Mostaru

PROBLEM ODNOSA FILOZOFSKE I KULTURALNE ANTROPOLOGIJE

Izvorni znanstveni rad

UDK: 130.11:316.7(063)

Dok druge antropološke znanosti promatraju samo pojedine aspekte čovjekova bitka (npr. psihologija proučava duševne procese, ali ne daje odgovor na pitanje što je duša; anatomija proučava građu ljudskog tijela, ali ne pitajući se što je zapravo čovjek), filozofska antropologija nastoji obuhvatiti cjelinu čovjeka želeći odgovoriti na pitanje što je on u svojoj biti. Druge znanosti ne postavljaju ovakva pitanja i u svome istraživanju pretpostavljaju filozofsku antropologiju. U članku se istražuje pitanje što je filozofska antropologija, koji su izvori antropoloških pitanja, te problem odnosa između filozofske i kulturalne antropologije.

Ključne riječi: filozofija, antropologija, čovjek, životinja, kultura, znanost, razum, život

Uvod

Može se kazati da je svako ozbiljnije filozofiranje u konačnici antropološki obilježeno. Čovjek se već od samih svojih početaka pita o vlastitome bitku i nastoji odgovoriti na pitanje o smislu svoga života, svojoj naravi i konačnoj sudbini. O čovjeku se danas mnogo zna na području prirodnih i duhovnih znanosti, ali pitanje je probijaju li takva znanja samu srž čovjekova bitka, ili pak, ne. Čini se da čovjek ostaje uvijek bogatiji od onog što se o njemu zna. U prvom dijelu rada želi se skrenuti posebna pozornost na posebnost filozofske antropologije u odnosu na ostale antropološke znanosti i u kontekstu toga vidjeti kako ona pristupa čovjeku. Kako naša pitanja o svijetu i čovjeku često imaju svoj izvor u različitim oblicima iskustva, drugi dio rada se bavi izvorom antropološke problematike.

Što je filozofska antropologija?

Postoji više znanosti koje se na izravan ili neizravan način bave čovjekom, ali je isto tako očigledno da sve te znanosti u konačnici ne otkrivaju što je čovjek po svojoj biti, niti daju cjelovitu sliku o njemu. Naime, dok druge antropološke znanosti promatraju samo pojedine čovjekove aspekte (primjerice, psihologija proučava njegove duševne procese,

anatomija proučava građu ljudskoga tijela, biološka se antropologija bavi čovjekom pod vidom njegovih vitalnih funkcija), filozofska antropologija nastoji obuhvatiti cjelinu čovjeka želeći odgovoriti na pitanje što je on u svojoj biti. Tako dok npr. psihologija proučava duševne procese, ne nudi odgovor na pitanje: Što je duša? Je li duša besmrtna? – ili dok se biolog bavi čovjekom on neće postavljati pitanja poput: Što je smisao ljudskoga života? Što je čovjek po svojoj biti, itd. Ta pitanja oni ostavljaju filozofskoj antropologiji i često je pretpostavljaju u svome istraživanju. Sam biolog ili psiholog i ne mogu drugačije činiti, prije svega zbog metodologijskih okvira zadanih od strane svake znanosti.

Bez sumnje možemo postaviti pitanje mogu li se pojedine znanosti uopće složiti oko pitanja: Što je čovjek? Govoreći o ovome problemu, M. Scheler ističe da se glede ovoga pitanja sukobljavaju tri posve nespojiva idejna kruga:

1. *židovsko-kršćanski*, koji čovjeka razumijeva bićem stvorenim na Božju sliku i priliku, obilježenog grijehom i patnjom;
2. *grčko-antički*, u kojemu se čovjek shvaća kao osobito biće, među svim drugim, a prije svega zahvaljujući posjedovanju razuma kojim on može prodrijeti do biti samih stvari;
3. *prirodoznanstveni*, prema kojemu je čovjek kasni i konačni razvoj Zemlje, a od životinja se razlikuje samo komplikacijskim stupnjem miješanja energija i sposobnosti, čiji se oblici pojavljuju već u podljudskoj prirodi.¹

Međutim, ovdje se ne bismo u potpunosti mogli složiti sa Schelerom. Iako po sebi različiti, spomenuti idejni krugovi ipak se mogu složiti oko nekih temeljnih odrednica ljudske naravi. Te odrednice su prije svega čovjekov razum, više-manje slobodna volja, sposobnost za kulturu, moral, tradiciju, itd. Ako se one i razilaze, to je prije svega u pitanju porijekla čovjeka i njegove krajnje sudbine.

Sama riječ “antropologija” sastavljena je od dviju grč. riječi: “ἄνθρωπος” – “čovjek” i “λόγος” – “znanost, govor, učenje”. Nadalje, riječ “ἄνθρωπος” može bit rastavljena na prijedlog “ἀνά” – “kroz, duž, niz” i glagol “ὄραω” (ὄψις) – “gledati, gledanje”. Dakle, on je biće koje može gledati “kroz stvari”, a to ne znači ništa drugo doli gledati ne samo stvar, nego i ono što je iza same stvari, odnosno njezinu bit i njezin krajnji uzrok. Čovjek, dakle, nije samo puki primatelj osjetnih opažaja izvana, nego je i aktivni dionik u smislu da on ne ostaje samo na pukom fenomenu, nego traži uzrok svakom pojedinom fenomenu, a u konačnici i cjelokupnoj stvarnosti. Nadalje, kada je riječ o pojmu “λόγος”, treba napomenuti da ovdje nije riječ o bilo kakvom govoru ili znanosti o čovjeku, nego je to prije svega “λόγος ἀποφατικός” – govor koji nastoji pokazati i otkriti što je temeljna forma bitka zajednička svim ljudima, odnosno, što je bit čovjeka.

Nedvojbeno je da čovjek pripada rodu životinja, ali je on jedna, kako reče J. M. Bocheński, sasvim čudnovata životinja. Nastavljajući dalje Bocheński će kazati sljedeće: “Ono što ovdje prvo upada u oči jest da čovjek, gledano čisto biološki, po sebi ne bi imao

¹ Usp. Max Scheler, *Položaj čovjeka u kozmosu*, Sarajevo: Veselim Masleša – Svjetlost, 1987, str. 11. Scheler će istaknuti da tako nastaju tri antropologije: filozofska, prirodoznanstvena i teološka. I znanosti koje se neprestano razvijaju, a tiču se čovjeka, umjesto da što više otkrivaju bivstvo čovjeka, ona ga daleko više prikrivaju. Usp. Isto, str. 12.

nikakvo pravo da se na takav način nametne čitavom životinjskom svijetu. (...) Biološki gledano, ne bi imao nikakvo pravo na egzistenciju. Trebao je već odavno nestati kao i mnoge druge neuspjele životinjske vrste.”² Ali unatoč tim nedostacima, čovjek može ovladati i najspretnijim i najlukavijim životinjama, a sve zahvaljujući svome razumu.

Već su i stari Grci dobro primijetili posebnost čovjeka u odnosu na druga živa bića, sažimajući tu njegovu posebnost u riječi λόγος. U skladu s tim Aristotel u svojoj *Politici* veli: “λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζῴων” (...) “ἄνθρωπος μόνος γὰρ ἔχει λόγον.”³ Ne samo da je Aristotel isticao razum kao posebnost čovjeka u odnosu na druge životinje, nego su to činili i mnogi poslije njega. No, što zaista znači to da je čovjek razumno biće, odnosno da posjeduje razum? To ne znači samo da čovjek ima sposobnost mišljenja, nego se taj njegov specifikum ponajviše očituje u izboru sredstava za održanje na životu.

Mnogi antropolozi, a prije svega oni iz područja biologijske antropologije, kada govore o čovjeku, istog tog čovjeka vole uspoređivati s majmunolikim životinjama, ali samo u onim segmentima koji su identični ili dobro slični između čovjeka i primata. Međutim, kada je riječ o specifičnim osobinama čovjeka, oni o tome vrlo malo govore ili šute. Čini se da se iza ovakvih nastojanja, zapravo, krije darvinistički pogled na čovjeka i njegovu bit. Taj isti pogled nije nikada znanstveno čvrsto utemeljen, odnosno riječ je više o mitovima, negoli čvrstim činjenicama.

U odnosu čovjeka prema drugim primatima, vidljive su njegove osobitosti u pogledu *anatomsko-morfoloških*, *ontogenetskih* i *etoloških* segmenata. Kada je riječ o anatomsko-morfološkim osobitostima, čovjekov skelet je bitno prestrukturiran: uspravno držanje, kralježnica u obliku slova “S”, oslobađanje prednjih ekstremiteta i njihova mogućnost za fine radnje, a najosobitija činjenica je čovjekov mozak, koji je daleko veći i razvijeniji u odnosu na primata, pa i druga živa bića. Kod čovjeka je moždana kora izvanredno snažno razvijena, a ona mu omogućuje intelektualne funkcije.⁴

Glede ontogenetskih osobitosti, ispada da se čovjek prerano rađa, jer razvojnoj razini viših sisavaca odgovaraju produljeni intervali gravidnosti, tako da bi period gravidnosti kod čovjeka trebao trajati negdje oko 22 mjeseca. Također, kod svih životinja sa završetkom perioda gravidnosti, podudara se i period sazrijevanja sposobnosti koje su nužne za samostalan život, no ne u slučaju čovjeka. Tako se prema Portmannu, oko jedanaestog mjeseca kod čovjeka oblikuju tri važne karakteristike ljudskog bića: *upotreba oruđa*, *pravi jezik* i *uspravno držanje*. I prema njemu je prva godina čovjekova života “izvanmaternična godina embrija.”⁵

Osobitosti čovjeka postaju još više očiglednije kada je riječ o etologiji. Naime, životinja je prije svega obilježena instinktom i ne mora učiti koji bi postupak bio svrshodan, a koji ne. Ona se ponaša kao da već to “zna”. Za razliku od toga, čovjek nije

² Joseph M. Bocheński, Uvod u filozofsko mišljenje, Split: Verbum, 1997, str. 80.

³ Polit., 1253a 9-10; 1332b 5.

⁴ Usp. Gerd Häffner, Filozofska antropologija, Zagreb: Naklada Breza, 2003, str. 25-26.

⁵ Usp. Adolf Portmann, *Die Biologie und das neue Bild des Menschen*, Bern: Lang, 1942, str. 21; navedeno prema: Gerd Häffner, *Filozofska antropologija*, Zagreb: Naklada Breza, 2003, str. 25.

prvenstveno obilježen instinktom, nego slobodnim odlučivanjem i mora prvo naučiti što je svrsihodno, a što ne, pa tek onda poduzeti djelovanje. S druge strane, životinja će uvijek djelovati u skladu sa svojim nagonom, ako joj se pruži prigoda za to, dok čovjek, iako ima nagone, ne mora nužno djelovati u skladu s njima, a čak može u potpunosti odustati od činjenja u skladu s nagonima. To je moguće zato što čovjek ne odgovara odmah na neki podražaj izvana. Između podražaja i odgovora na isti postoji jedan “vakuum”, “hiatus”, a to je prostor za promišljanje i slobodno odlučivanje.⁶ Unatoč sličnostima, par navedenih činjenica ukazuju i na osobitu razliku čovjeka u odnosu na druga živa bića. One ukazuju da antropolog ne treba pretjerivati u isticanju sličnosti čovjeka i drugih oblika života, a s druge strane ga potaknuti da ne zaboravi i ne zagubi ono čisto i specifično ljudsko.

Međutim, zbog svoje kompleksnosti čovjek nije sam sebi posve proziran, te ne shvaća u potpunosti samog sebe. Stoga on može i mora neprestano pitati o svom istinskom bitku. Danas se o čovjeku mnogo zna. Tomu osobito pridonose razne antropologije koje su se razvile u moderno doba i koje čovjeka promatraju pod različitim vidicima. Ali i onda kada bi se svi ti različiti čovjekovi aspekti zbrojili, taj zbroj ne bi dao čovjeka kao takvog. Niti skup svih antropoloških spoznaja s područja prirodnih i duhovnih znanosti ne probija se do fundamentalnog znanja o njemu. Jer čovjek nije ni anatomski prepariran kostur, ni organizam koji fiziološki funkcionira, niti je ono što u njemu istražuju različite psihologije. Tako K. Jaspers ističe: “Sve što mi znamo o čovjeku i što on kao pojedinac zna o sebi, to još nije on sâm.”⁷

Filozofija je od samih početaka antropološki obilježena, jer se pitanja o kozmosu, etici, politici, fizici i metafizici, itd. poglavito tiču čovjeka i njegova razumijevanja, ali i samorazumijevanja. Stoga je i Immanuel Kant dobro primijetio da se pitanja: 1. Was kann ich wissen? 2. Was soll ich tun? 3. Was darf ich hoffen? – mogu svesti na pitanje: 4. Was ist der Mensch? Na prvo pitanje, prema njegovu mišljenju, treba odgovoriti metafizika, na drugo moral, na treće religija i na četvrto antropologija.⁸

Izvori antropološke problematike

Pitanje “Što je čovjek” i “Što je ono što ga čini čovjekom” prisutno je u svim oblicima ljudskoga mišljenja i razumijevanja svijeta oko sebe, bez obzira na to je li riječ o mitu, filozofiji, religiji, i ostalim znanostima. Postavljajući pitanje o svijetu oko sebe, čovjek ne može, a da ne pita i o samome sebi. Nedvojbeno je da je antropološka problematika kompleksna, ali se ipak može kazati da svoje izvore nalazi u nekoliko vidika ljudskog iskustva kao što su:

Čuđenje i divljenje: nekada su se ljudi puno više divili svijetu oko sebe. Njegova ljepota, prije svega ljepota prirodnih fenomena izazivala kod čovjeka divljenje i čuđenje, a iz

⁶ Usp. Gerd Häffner, *Filozofska antropologija*, Zagreb: Naklada Breza, 2003, str. 29.

⁷ Karl Jaspers, *Kleine Schule des philosophischen Denken*, München – Zürich: R. Piper & Co – Verlag, 1974, str. 60.

⁸ Usp. Immanuel Kant, *Schriften zur Metaphysic und Logic*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1878, str. 448.

toga su se onda radala pitanja i odgovori o počelu takvoga svijeta. Stari su filozofi dobro poznavali iskustvo čuđenja i divljenja i smatrali su ga početkom, ne samo filozofije, nego i početkom “znanstvenog” istraživanja stvarnosti. Tako Platon u dijalogu *Teetetu* veli sljedeće: “I baš je svojstvo filozofa to duševno stanje, tj., čuđenje. Jer nije drugi početak filozofije nego ovaj...”⁹ Sličnog je mišljenja i Aristotel koji u svojoj *Metafizici* također poznaje iskustvo čuđenja kao početak filozofije, odnosno znanosti: “Jer zbog čuđenja ljudi se danas počinju baviti mudroljubljem (...) Onaj pak tko dvoji i čudi se taj misli kako ne zna (zbog toga je i ljubitelj priča donekle ljubitelj mudrosti, jer se priča sastoji od čudesa). Kako bi se dakle oteli dojmu da ne znaju [ljudi] su počeli filozofirati...”¹⁰ Što čovjek više napreduje u znanosti, tehnici i tehnologiji, sve više zaboravlja ovaj vidik iskustva. Štoviše, on malo ili nimalo ne poznaje taj vidik. Zbog svoje užurbanosti, dnevnog ritma i neprestanog stresa, ljudi ga jednostavno zaboravljaju. Kao da se sve svelo na dvije inačice: “kuća posao” – “posao kuća”. A i ono malo, što mu preostane između to dvoje, čovjek posvećuje virtualnom prostoru i vremenu.

Frustracija i razočaranje: postoji stvarnost koja nastaje u javnom govoru, te se pojedinci bez osobnih stavova solidariziraju s njom, ne pitajući se je li ona ispravna ili ne. Kako najveći dio ljudskog roda nije sklon dubokom i kritičkom promišljanju o samome sebi i svijetu oko sebe, nego stvari shvaća površno, sebi se vraća i počinje stvari ozbiljnije i dublje shvaćati tek nakon frustracija i razočaranja kao produkta teških životnih situacija (smrt drage osobe, teška bolest, prirodna nepogoda, itd.). I sam sv. Augustin, nakon bolesti i smrti dragog mu prijatelja reče: “factus eram ipse mihi magna questio.”¹¹

Iskustvo negativnoga i ispraznosti: čini se da čovjek sve više postaje dio sustava u kojemu se taj isti sustav prema njemu odnosi ne kao prema čovjeku, nego kao prema predmetu koji se lako nadomjesti drugim predmetom. U većini slučajeva se takvi sustavi uruše, a s njima i prividna sigurnost u razumijevanje samih sebe i svijeta oko sebe. Mogli bismo se složiti s A. Camusom koji veli: “Suditi o tome ima li ili nema smisla živjeti znači, odgovoriti na temeljno filozofsko pitanje. Ostalo, ima li svijet tri dimenzije, ima li duh devet ili dvanaest kategorija, dolazi potom. (...) Nisam čuo da je ikad itko umro zbog ontološkog dokaza. Galilei, koji je zastupao značajnu znanstvenu istinu, vrlo se je lako odrekao u trenutku kad mu je život dovela u pogibelj.”¹²

Dakle, može se kazati da je svako ozbiljno promišljanje u konačnici antropološki utemeljeno, tj. prvenstveno je usmjereno na rješavanje pitanja vezanih uz čovjeka i smisao njegova života: Odakle dolazim?, Što mi je činiti?, Kamo idem? Čovjek se, naime,

⁹ *Theaet.*, 155d 2-3: “μάλα γὰρ φιλοσόφου τοῦτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν· οὐ γὰρ ἀρχὴ φιλοσοφίας ἡ αὕτη...”

¹⁰ *Metaph.*, I, 2, 982b 12-13; -17-21: “διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν (...) “ὁ δ’ ἀπορῶν καὶ θαυμάζων οἶεται ἀγνοεῖν (διὸ καὶ ὁ φιλόμυθος πῶς ἐστὶν· ὁ γὰρ μῦθος σύγκειται ἐκ θαυμασίων)· ὥστ’ εἶπερ διὰ τὸ φεύγειν τὴν ἀγνοίαν ἐφιλοσόφησαν...”

¹¹ “Od te žalosti navuče se mrak na moje srce. Što god sam pogledao, bila je smrt. I domovina mi je bila mučilište, a očinska kuća neiskazana nesreća. Što god sam nekada s njim zajednički imao, bez njega se okrenulo u strahovito mučenje (...) Sâm sam sebi postao veliko pitanje: pitao sam dušu svoju zašto je žalosna i zašto me silno uzbuđuje, ali ništa mi nije znala odgovoriti.” (Aurelije Augustin, *Ispovijesti*, IV. 4. 9., Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1973, str. 68).

¹² Albert Camus, *Mit o Sifizu*, Zagreb: Matica hrvatska, 1998, str. 9.

od samih svojih početaka neminovno pita o vlastitom bitku. To je pak moguće zato što čovjek, za razliku od drugih živih bića, ima svijest o sebi. U traženju zadnjeg temelja svekolike stvarnosti čovjek postavlja pitanja, ali uvijek je i on sam posredno ili neposredno dio toga pitanja.

Kulturna i filozofska antropologija

Za razliku od filozofske, kulturalna antropologija se bavi mogućnostima i načinima ljudskoga preživljavanja u okruženju koje nudi životni prostor i bićima koja su s obzirom na instinkte znatno nadmoćnija od čovjeka. Kulturna dostignuća pomažu čovjeku da živi i preživi u ne baš tako gostoljubivom okruženju. Zapravo, kulturna antropologija nastoji istražiti kako se čovjek razvija u sklopu različitih kultura, imajući pri tom na umu njegovu instinktivnu nespjecijaliziranost. Prema E. Kaleu ona je pokrenula praktičnu primjenu kulturoloških znanja, unatoč tome što je njezino gledište na kulturu biološko i psihološko. A to su uspjeli jer je njihova radna pretpostavka u neposrednom istraživanju suprotna njihovu teorijskom stajalištu. Uz to, Kale veli da oni proučavaju kulturu i kulturnu sredinu kako djeluje i kako oblikuje pojedinca i grupe, ali ne i obratno, kako pojedinci i grupe oblikuju kulturu.¹³ Uz to, ona nastoji pokazati diferenciju između prirodne sredine u kojoj su ljudi živjeli i tehničke sredine u kojoj ljudi danas žive.¹⁴ Nedvojbeno je da ona na poseban način dolazi u dodir s filozofskom i biološkom antropologijom.

Pitanjem odnosa ovih dviju antropologija bavio se i G. Häffner, prema čijem mišljenju treba riješiti tri pitanja:

1. "Je li kulturalna antropologija sa svoje strane izvediva u okvirima biologije?"
2. Što se može preuzeti iz kulturalne antropologije da bi se odgovorilo na pitanje o jedinstvenu pojmu čovjeka?"
3. Koja je forma traganja za samorazumijevanjem sadržana u projektu kulturalne antropologije?"¹⁵

Odgovarajući na prvo pitanje Häffner uzima primjer hranjenja, objedovanja, tabua jela itd. Jelo, njegova priprava, nisu uvijek u službi zadovoljavanja čovjekove potreba za hranom, nego u mnogim prilikama očituju jednu višu smisaonu razinu. Motiv za sitošću, može se povući pred motivom zajedništva. Häffner zaključuje da "pravila kulture, nastala radi zadovoljavanja osnovne potrebe prehranjivanja, tek dijelom mogu biti shvaćena biološki, jer činjenica je da u nekoj kulturi prehrane *razina* bioloških funkcija može biti ili jest natkrivena nekom razinom 'Višega' smisla".¹⁶

Odgovarajući na drugo pitanje, Häffner tvrdi da svaka kultura biva u doticaju s drugim kulturama, a ono što omogućava komunikaciju jedne kulture s drugom je čo-

¹³ Usp. Eduard Kale, *Uvod u znanost o kulturi*, Zagreb: Školska knjiga, 1977, str. 30.

¹⁴ Usp. Nikola Skledar, "Suvremene antropološke teme: filozofsko antropološki podsjetnik suvremenoj socio-kulturnoj antropologiji", *Sociologija sela*, 42, (2004), str. 406.

¹⁵ Gerd Häffner, *Filozofska antropologija*, Zagreb: Naklada Breza, 2003, str. 36.

¹⁶ Isto, str. 37.

vjekova sposobnost mišljenja, putem koje je moguće prevođenje jednog jezika u drugi, i ne samo to, nego i razumijevanje običaja drugih. Mišljenjem, veli Häffner, može biti relativiziranost vlastitom kulturom.¹⁷

U odgovoru na treće pitanje, on ističe da su predmet kulturalne antropologije bili oni narodi i kulture koji su drukčiji, a manje oni koji su na istoj razini. Međutim, svako takvo istraživanje je bilo usko povezano sa samorazumijevanjem antropologa. Jer čovjek je sklon, kako bi Bacon rekao idolima plemena, spilje, trga i teatra. Stoga su ponekad druga kultura i kulture bile proučavane da bi se uvjerilo u nadmoć vlastite. Pa se s pravom postavlja pitanje mogu li se oni drugi prepoznati u našem razumijevanju i interpretaciji njih samih, a time i pitanje može li se čovjek prepoznati unutar kulturalne antropologije?¹⁸

Može li čovjek u cijelosti biti spoznat u okvirima kulturalne antropologije, ako ona prvenstveno promatra utjecaj kulture i kultura na čovjeka, a ne obrnuto? Nadalje, sam pojam “kulturalna antropologija” je preopćenit, pa se ponekad može dogoditi da se npr. kulturalni antropolog, etnolog, biolog, psiholog, sociolog, itd. ne mogu dogovoriti što je ono specifično u domeni njihova istraživanja. No, bitnije za ovaj odnos filozofske i kulturalne antropologije je pitanje može li se iz kulture odgovoriti na pitanje o čovjeku.

Problem postaje još i veći, jer živimo u vremenu kada kultura postaje suprotna prirodi, a to svakako ne bi smjela, budući da time gubi sami smisao kulture, a to je oplemenjivanje nature. Zapravo, stanje je takvo da je na djelu kultura smrti, a ne kultura života. Čovjek postaje biće čiji je život pun neizvjesnosti. U ime ljudskih prava, krše se temeljna ljudska prava – pravo na život, pravo na rađanje i odgoj u okvirima obitelji i tradicionalnih vrijednosti, pravo na dostojanstvenu smrt. Ljudski život postaje neizvjestan, a katkada lišen svake sposobnosti za obranu. Tako I. Kešina u svojoj knjizi *Čovjek između prokreacije i proizvodnje* dobro uočava ovaj problem između kulture života i kulture smrti: “Koliko god se činilo da svijet, uslijed procesa globalizacije, postaje sve jedinstveniji na društveno-političkom, gospodarskom i znanstveno-tehnološkom planu, ne može se ne uočiti kako je taj isti svijet prepun suprotnosti kao npr. sjever – jug, bogati – siromašni, zdravi – bolesni, razvijeni – nerazvijeni (...) Može li Europa, u kojoj se godišnje izvrši više od pet milijuna pobačaja, za sebe tvrditi kako je prijateljski raspoložena prema životu?”¹⁹

Sve ovo skupa daje male mogućnosti kulturalnoj antropologiji da dadne istinski i cjeloviti odgovor na pitanje o čovjeku, njegovoj biti, smislu i krajnjoj sudbini. Ako ne može u njoj, može li se onda unutar filozofske antropologije? Ne može ni filozofska antropologija dati konačan odgovor na pitanje o čovjeku, ali svakako može dati jedan cjelovitiji odgovor, negoli to daju ostale antropološke znanosti. I sama filozofska antropologija ne može biti samo a priori utemeljena, a ostale antropologije aposteriori. Rje-

¹⁷ Usp. Gerd Häffner, *Filozofska antropologija*, Zagreb: Naklada Breza, 2003, str. 40.

¹⁸ Isto, str. 41.

¹⁹ Ivan Kešina, *Čovjek između prokreacije i proizvodnje*, Split: Crkva u svijetu, 2008, str. 240-241.

šenje nije u njihovoj isključivosti, nego u međusobnoj suradnji na odgovaranju pitanja vezanih uz čovjeka.

Bavljenje antropologijom svakako je korisno kako bi se vidjelo velike vrijednosti suvremenog čovjeka naročito stvaranje očovječujuće i oslobađajuće kulture, iznalaženje načina da svi ljudi budu jednaki u svojim pravima i svome dostojanstvu, da participiraju na dobrima suvremene kulture, da se revaloriziraju znanstvena istraživanja i tehnološki razvoj, kako čovjek ne bi bio u službi znanosti i tehnike, nego znanost i tehnika u službi čovjeka. Svijet kojim je ovladala znanost i tehnika ne znači najbolji i najsigurniji svijet za čovjeka, ne samo s biološkoga gledišta, nego također s onog duhovnoga i kulturnog. Svjedoci smo velike krize ljudskog identiteta koju je čovjek ikada proživljavao u svojoj povijesti, krize koja je stavila pod pitanja ili se pak posve odrekla nekih do sada nedoticljivih i besprijekornih vrijednosti i uporišta koje čovjeka čine bićem dostojnim življenja.

Zaključak

Činjenica postojanja mnogih antropoloških znanosti pruža nadu da će biti dan jedan cjelovit odgovor na pitanje o čovjeku. Međutim, čim se malo bolje pogleda u samu srž objašnjenja čovjeka unutar svake pojedine antropološke znanosti, dolazi se do uvida da one ne pružaju cjelovitu sliku o čovjeku, nego tek sliku o pojedinim aspektima čovjekova bitka. Za razliku od njih, filozofska antropologija nastoji pružiti jednu cjelovitu sliku o čovjeku. Iako ona čovjeka ponajprije poima kao razumno biće, sposobno za spoznaju, znanost, kulturu, tehniku, moral, pravo, itd., ipak ni ona ne može biti samo a priori utemeljena, kao što ostale antropološke znanosti ne mogu biti samo a posteriori utemeljene, pa time i kulturalna antropologija, koja se bavi utjecajem kulture na pojedinca, ali ne i pojedinca na kulturu. Problem postaje tim veći što se danas svašta gura pod kulturu, a zapravo je antikulturna, koja je onda nijekanje naravi, prije svega istinske naravi čovjeka. Ni filozofska antropologija ne pruža toliko znanja o čovjeku da ga se još ne bi moglo naći. To je jednostavno iz razloga što je naša spoznaja, kako svijeta, tako nas samih ograničena – stvarnost je uvijek bogatija od naše spoznaje stvarnosti. Ta ista stvarnost pruža određena iskustva iz kojih izvire antropološka pitanja, a to su iskustvo čuđenja i divljenja, frustracije i razočaranja, te iskustva negativnog i ispraznosti. Ona pogađaju samu srž ljudskog bića te izazivaju na promišljanje čovjeka o samome sebi, svom životu, njegovu smislu, itd. Međutim, kao reče K. Jaspers, čovjek ostaje uvijek bogatiji od onog što je kadar znati o sebi.

LITERATURA

- Augustin, Aurelije, *Ispovijesti*, IV. 4. 9., Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1973.
- Bocheński, Joseph M., *Uvod u filozofsko mišljenje*, Split: Verbum, 1997.
- Camus, Albert, *Mit o Sizifu*, Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- Häffner, Gerd, *Filozofska antropologija*, Zagreb: Naklada Breza, 2003.
- Jaspers, Karl, *Kleine Schule des philosophischen Denken*, München – Zürich: R. Piper & Co – Verlag, 1974.
- Kale, Eduard, *Uvod u znanost o kulturi*, Zagreb: Školska knjiga, 1977.

- Kant, Immanuel, *Schriften zur Metaphysic und Logic*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1878.
- Kešina, Ivan, *Čovjek između prokreacije i proizvodnje*, Split: Crkva u svijetu, 2008.
- Portmann, Adolf, *Die Biologie und das neue Bild des Menschen*, Bern: Lang, 1942.
- Skledar, Nikola, "Suvremene antropologijske teme: filozofijsko antropologijski podsjetnik suvremenoj socio-kulturnoj antropologiji", *Sociologija sela*, 42, (2004).
- Scheler, Max, *Položaj čovjeka u kozmosu*, Sarajevo: Veselim Masleša – Svjetlost, 1987.

THE PROBLEM OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PHILOSOPHICAL AND CULTURAL ANTHROPOLOGY

Abstract

While other branches of anthropology observe only one of the aspects of a human being (e.g. psychology examines its mental processes, but fail to ask what the soul is; anatomy examines human body, but does not ask what it means to be a human being), philosophical anthropology seeks to grasp the human being as a whole, trying to answer what it essentially means to be a human being. Other branches of science do not ask such questions; in their researches they presuppose philosophical anthropology. This article enquires questions like what is a philosophical anthropology, what is a root of anthropological questions and problems of the relationship between philosophical and cultural anthropology.

Keywords: philosophy, anthropology, a man, animal, culture, science, sense, life

Anna Skibska,
 Institute of Slavonic Philology, Adam Mickiewicz
 University of Poznań

A FEW REMARKS ON THE ABSENT IDENTITY OF WRITER: TOWARD ERASURE AND AGAINST CONTINUITY

Izvorni znanstveni rad

UDK: 82.09(063)=111
 130.31:82=111

“(...) as always when I anticipate talking about something,
 I become self-conscious and say nothing.”
 Roland Barthes, *Incidents* (1992:7)¹

The paper's intention is to reveal the so-called “attempt of becoming a writer without any single book”, e.g., without any novel. This attempt is manifested in the late literary works of Roland Barthes, inspired by an idea concerning the significance of emptiness borrowed from the Japanese culture; moreover, the paper tends to shed some light on the crucial feature of such a mysterious condition that belongs to someone who writes in order to live and lives in order to write. The act of writing itself constitutes the institution of writer and, at the very same time, causes the loss of his/her “internal”, extraverbal existence. That double act of exchange is also contemplated in the paper.

Keywords: absence, emptiness, signs, literary work, butterfly condition, shifts, autobiography

Instead of a preface, I wish to say (in a manner of a confession) that I have been fascinated with a difficult relationship between the language and identity for quite a long time, especially when this relationship discloses a certain inclination to search after manifold solutions, often the paradox ones, which sometimes tend to drift toward an escapist way of thinking. Such a way of thinking seems to maintain a figurative category of *tertium non datur*, according to which the escapist attitude manifests itself in the strategies that, generally speaking, resemble an escape from identity toward language,

¹ My decision to open this essay with a quotation derived from *Incidents* (Roland Barthes, *Incidents*, trans. by R. Howard, Berkeley - Los Angeles - Oxford: University of California Press, 1992) is conjoined with an uneasy issue of homosexual discourse that also might illuminate Barthes's concept of identity, circumspectly explored in my text. Moreover, one ought to realize that *Incidents* make up a little book whose very uniqueness consists in an overt presentation regarding his author's sexual preferences. For that reason, the first publication of the book took place many years after the somewhat mysterious and undoubtedly untimely death of Roland Barthes. In order to broaden knowledge concerning the circumstances of his death. (Marek Bieńczyk, *Książka twarzy*, Warszawa: Świat Książki, 2012, pp. 415-444).

or from language toward identity, or eventually from both of them – toward an ultimate aposiopesis in its very Greek meaning, namely becoming silent.²

Therefore, I will speak of a writer who desires to remain in the sphere of *signifiant/signifier* wherein a mysterious promise of emptiness of sense seems to be kept.³ To meet the requirements of such a promise, I have to turn to Japan, i.e., to repeat virtually an oriental adventure that had happened to Roland Barthes.⁴ In *Empire of Signs* (1970), a marvelous document that was embroidered on the canvas of this adventure, Barthes manages to experience an intriguing encounter with emptiness of *signifié* which has been secretly craved by him since the very beginning, namely since he had started to write. In order to comprehend the idea of writing throughout a permanent subtraction of meaning, one has to face several notions, formulated by Barthes in his first book, the famous *Le degré zero de l'écriture* (1953), regarding style as a form deprived of its destiny, an overawing counter-communication. Furthermore, as per the novel writing, Barthes, instructed by Blanchot's remarks upon Kafka, enters into discussion about the present quest for impossible literature, in the very conclusion of the book "simply" called *Utopia of Language*.

Before I begin to penetrate into this peculiar emptiness, derived from Barthes's oriental illumination (whereby one has to admit the Japanese solitude of signs has something in common with a draft of unknown, foreign, yet seducing mystical atmosphere), I feel obliged to restore a "Scene of Instruction" which has been permanently modified by a procedure of reduction. The very first phenomenon that represents itself on this scene is the semiological concept of sign according to which the relationship between signifier and signified is characterized only by arbitrariness. As is well known, Barthes's attitude to language and literature has always been exposing itself to transformation; however, his conviction regarding the arbitral structure of sign, inherited from de Saussure, remains unviolated. When he eventually decides to turn the sign down, he never protests against its dual structure but against its "interpretation", produced by the so-called "civilization of *signifié*". Barthes stands up to the Western abuse of language (drawing, among other abuses, from such institutions like authority and ideology), whereupon it is perceived as a façade behind which there is a clear path that leads to the natural components of our world, simply awaiting the "sacred" act of unveiling their hidden sense, their objective truth, so to speak. The unbridled pursuit of sense, originated from

² Aposiopesis, as a figure of speech, takes place when "a sentence is deliberately broken off and left unfinished, the ending to be supplied by the imagination, giving an impression of unwillingness or inability to continue". (Richard A. Lanham, *A Handlist of Rhetorical Terms*, Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 1991, p. 20).

³ I cannot restrain myself from using my favorite rhetorical structure Derrida had started with at the beginning of his famous text dedicated to the *différance* ("I will speak therefore of a letter...") (Jacques Derrida, "Différance", *Deconstruction in Context. Literature and Philosophy* (ed. Mark C. Taylor), Chicago: The University of Chicago Press, 1986, pp. 396-420).

⁴ Barthes visited Japan three times, in May 1966, in the springtime of 1967, and at the turn of 1967 and 1968. For more details, see the Introduction to the Polish edition of *Empire of Signs* by Michał Paweł Markowski: Roland Barthes, *Imperium znaków*, tłum. A. Dziadek, tłum. przejrzał, poprawił, wstęp M. P. Markowski, Warszawa: Wydawnictwo KR, 1999, pp. 5-6.

the epistemological designs of our culture, disturbs the dualistic balance of language by ignoring its arbitrariness, ignoring that what such an eradication of the signified makes possible. Thus, the disintegration of language reveals itself as an unexpected, careless consequence of the Western modes of cognition.

Let me remind you of the four stages of Barthes's thoughts development, articulated in the autobiographical *Roland Barthes by Roland Barthes* (1977), which may be also introduced as the four different compartments of the very same thinker.⁵ The first stage, inspired by the works of Gide, concerns the idea of writing before writing, namely when a desire to write is to be hatched in the head of the future semiologist. In the second one, devoted to the so-called "social mythology", Barthes's thought penetrates into various systems of signs (*Mythologies*), with the institution of theater being inclusive. The third stage refers to semiology, derived from de Saussure's theory of signs (*Elements of Semiology*), which soon turns out to be abandoned and subsequently discredited by the notion of textuality, established under the influence of Sollers, Kristeva, Derrida, and Lacan. The crucial remarks concerning textuality are to be found in *S/Z, Sade, Fourier, Loyola*, and *Empire of Signs*, the texts which ought to be read in the company of their visible supplements, i.e., *The Pleasure of the Text* (1975) and *A Lover's Discourse: Fragments* (1979). The reasons for a radical movement from work to text have already been mentioned above; however, it does seem necessary to underline that Barthes comprehended both "work" and "text" as two different critical metaphors. The first one, about work, carries a definite sense in itself, *signifié*, knowledge, dispelled essence, and hermeneutic call, while the second one, about text, consists of a permanent deference of the signified, a deference caused by an infinite play of *signifiants*, an inhibition of knowledge, an essence exposure and a figure of negative epiphany. Henceforth, each possibility of sign must be considered in the perspective of literature, since this "strange institution" highlights an intransitive usage of language, demonstrated by Barthes during the famous conference in Baltimore (1966).⁶ Yet, the presentiment that "for the author, to *write* is an intransitive verb" descends upon Barthes much earlier, since the above-mentioned phrase comes from *Authors and Writers*, a brief reflection written in 1960, wherein one may also encounter literature's crucial feature, namely its unreality that "permits it to question the world." Moreover, the constant interrogation of literature, based on the conviction that language's goal "is to neutralize the true and the false", indicates a problem of responsibility, according to which literature stands for "a failed commitment, as a Mosaic glance at the Promised Land of the real".⁷

⁵ These stages are also commented in: Michał Paweł Markowski, Między fragmentem a powieścią, czyli za co kocham Rolanda Barthes'a, *Teksty Drugie*, nr. 2, 1990; Anna Burzyńska, Przypadek Rolanda Barthes'a, *Anty-teoria literatury*, Kraków: Universitas, 2006, pp. 77-96.

⁶ In the present-day perspective, the most significant texts, presented during the above-mentioned conference, directly refer to the well-known addresses, rightly considered as the foundation of post-structuralism. (Jacques Derrida, "Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences", *Writing and Difference*, trans. by A. Bass, Chicago: University of Chicago Press, 1978, pp. 278-293; Roland Barthes, "To Write: An Intransitive Verb?", *The Languages of Criticism and the Sciences of Man: The Structuralist Controversy* (ed. Richard A. Macksey, Eugenio Donato), Baltimore - London: Johns Hopkins University Press, 1970).

⁷ Roland Barthes, "Authors and Writers", *Barthes Reader*, (ed. Susan Sontag), New York: Hill and Wang, 1982, p. 198.

Ten years later, in *S/Z*, we receive signs, absolved from sense, which address themselves to themselves only, and, in accordance with Barthes's metaphor of a "starred text", keep withdrawing support regarding the conventional styles of interpretation, i.e., all the modes of reading that dream about gaining access to the total meaning of the text. Something else must be added thereto. The concept of a "starred text", worked out while writing about Balzac's *Sarrasine*, which becomes recognizable under the name of a castration's tale, is built upon a strategy of splintering a brief work into single textual modules, the "lexias", which, according to Graham Alley, function "as stars that break up the narrative".⁸ In order to fulfill a "starring mission", manifested by a necessary transition from the stance of a scholar to the position of a writer, i.e., an unpredictable inhabitant of Utopia, Barthes multiplies another substitute, i.e., a circulation, which is subsequently juxtaposed to a transient flight of a butterfly. In consequence, the butterfly metaphor, or — to be more precise — the metaphor of its transient flight, inaugurates both pairs of associations: dissimilarity/inflection and changeability/fickleness. In order to actualize such an amphibology of words,⁹ one needs to completely enter into the realm of *signifiant*, which becomes a promise of infinity existing above an authority of *signifié*. With regard to Barthes's desire concerning the emptiness of sense, it seems worthy risking an idea of language as an absentee rate, especially when the absence of signified is to be considered. What does this absence mean? Is it able to mean anything? To respond to this, one has to realize all the abstruseness drawing from such a question, which casts light on a paradox situation regarding the relationship between writing and an identity of writer. I will return to this extraordinary contradiction, since the theme of identity belongs to the title commitment of my essay, but before it happens, I have to devote my attention to the idea of Orient, articulated by Barthes in the beginning of *Empire of Signs*.¹⁰

"(...) to me the Orient is a matter of indifference, merely providing a reserve of features whose manipulation - whose invented interplay - allows me to 'entertain' the idea of an unheard-of symbolic system, one altogether detached from our own. What can be addressed, in the consideration of the Orient, are not other symbols, another wisdom, another metaphysics (though the latter might appear thoroughly desirable); it is the possibility of difference (...)"

The oriental indifference, streaked with a possibility of difference, echoed by Derrida's invisible work of *diférrance*, suggest two parallel dedicated thoughts; however, they are somehow antithetical levels of Barthes's reflection. The indifference issue, at least as I am able to grasp it, reveals itself in the absolute lack of dualism, the same dualism without which all the systems of the Western culture turn out to be impossible to constitute their binary "selves", e.g., to content with de Saussure's theory of signs. Yet, the idea of opposition is alien to the Japanese world, which seems to be constructed with

⁸ Graham Allen, *Roland Barthes*, London - New York: Routledge, 2004, p. 86. Barthes comprehends "lexias" as the "units of reading" that clearly indicate an excess of structural analysis with regard to its textual successor. Such a transformation also denotes an important change concerning the authority of reader, who is there by allowed to act against traditional, "well-organized" interpretations.

⁹ The figure of amphibology, understood as "a phrase or sentence that is grammatically ambiguous" (oxforddictionaries.com/definition/.../amphibology), seems to announce another figure, of anacoluthon, that eventually confirms an ultimate dispersion of meaning, articulated by Barthes in his late works.

¹⁰ Roland Barthes, *Empire of Signs*, trans. by R. Howard, New York: Hill and Wang, 1982, p. 3.

objects and activities that never tend to meet each other. Both objects and activities exhaust themselves in the very being of themselves, and they hardly experience a terror of substitution, derived from an overwhelming need of explanation or definition. As for the possibility of difference, it must be regarded as a personal discovery of Barthes, who visibly enjoys the adventure he becomes acquainted with, acquiring a very unusual perspective wherein a ceremony of self-designation is to be occurred. Nevertheless, before it occurs, Barthes's desire is orientated toward happiness, i.e., to an approach under two names: toward a possibility of difference and toward a presumption according to which this possibility is unreachable.

An experience regarding the Japanese culture begins in an empty interior of a restaurant, the interior that has to be transformed from a peculiar painting gallery into a fascinating space of play.¹¹

“The dinner tray seems a picture of the most delicate order: it is a frame containing, against a dark background, various objects (bowls, saucers, chopsticks, tiny piles of food, a little gray ginger, a few shreds of orange vegetable, a background of brown sauce), and since these containers and these bits of food are slight in quantity but numerous, it might be said that these trays fulfill the definition of painting which, according to Pierro della Francesca, ‘is merely a demonstration of surfaces and bodies becoming ever smaller or larger according to their term.’ However, such an order, delicious when it appears, is destined to be undone, recomposed according to the very rhythm of eating; what was a motionless tableau at the start becomes a workbench or chessboard, the space not of seeing but of doing – of *praxis* or play (...).”

The phenomenon of frame accentuates a pure act of isolation that clearly refers to a need for tmesis, a figure which assumes necessity of being apart¹² – for the sake of an identity that desires its own frame to protect its “self” from any outside contents. Nonetheless, tmesis also indicates a theme of pleasure that is expected in all the splits between culture and its destruction, followed by Barthes in *The Pleasure of the Text*¹³ that itself would be impossible to be imagined without the author's previous experiences, documented in the *Empire of Signs*.¹⁴

¹¹ Roland Barthes, *Empire of Signs*, trans. by R. Howard, New York: Hill and Wang, 1982, p. 9.

¹² Tmesis is a linguistic phenomenon in which a word or set phrase is separated into two parts, with other words occurring between them. (*The Oxford Companion to the English Language*, ed. by T. McArthur, Oxford: Oxford University Press, 1992, p. 1044).

¹³ Roland Barthes, *The Pleasure of the Text*, trans. by R. Miller, New York: Hill and Wang, 1975, p. 14. As for the title of the phenomenon, one may easily come across the author's quasi-explanation, additionally destabilized by parentheses in which it is put: “(Pleasure/Bliss: terminologically, there is always a vacillation—I stumble, I err. In any case, there will always be a margin of indecision; the distinction will not be the source of absolute classifications, the paradigm will falter, the meaning will be precarious, revocable, reversible, the discourse incomplete.)” (Roland Barthes, *The Pleasure of the Text*, trans. by R. Miller, with a “Note on the Text” by R. Howard, Canada: Harper Collins Canada Ltd., 1975, p. 4).

¹⁴ For more details regarding Barthes's pleasure, see: Anna Skibska, Kilka uwag na temat Kresów i kresów, czyli o granicy i pograniczu uwag kilka, *Tradycje pogranicza i przestrzenie tradycji. Od komunizmu do postmodernizmu i postkolonializmu* (red. Bogusław Zieliński), Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2008, pp. 136-137.

In Japan, the self-reference of signs, their freedom of sense expressed by a limitation and reduction to the order of surface, reveals and maintains a readiness that initiates their being in motion, i.e., a circulation that never ends. In accordance with such a circulation, the initial status of the frame is to be transformed as to underline its peculiar ambiguity. In order to illuminate this, let me cite another passage from the Japanese book of Barthes:

“Yet the frame is invisible: the Japanese thing is not outlined, illuminated; it is not formed of a strong contour, a drawing which would ‘fill out’ the color, the shadow, the texture; around it, there is: *nothing*, an empty space which renders its matter (and therefore to our eyes: reduced, diminished, small). (...) Every object, every gesture, even the most free, the most mobile, seems *framed*. The miniature does not derive from the dimension but from a kind of precision which the thing observes in delimiting itself, stopping, finishing. The precision has nothing specifically reasonable or moral about it: the thing is not *distinct* in a puritanical manner (by cleanness, frankness, or objectivity) but rather by hallucination or phantasmal addition (analogous to the vision resulting from hashish, according to Baudelaire) or by an excision which removes the nourish of meaning from the object (...)”

Throwing several glances at the papyrus, unrolled and put up on the wall in front of my eyes, I cannot deny the evoked description of Barthes. The objects, presented (or projected) on this Japanese papyrus, constitute forms without their “expected” content – all I see: birds, branches, and blooms, manifest themselves precisely as birds without birds, branches without branches, blooms without blooms. The only interplay I am a witness of consists in an unbelievable lack of tension between the objects-frames and the emptiness of their background. Moreover, such a lack of tension articulates something else: the picture and its potential meaning are introducing themselves as strongly disjunctive events, for in the Japanese world the term of motivation seems useless and unnecessary. The similar, discreet charm of emptiness that moves Barthes, consequently looking for the excision of *signifié*, also enters into Heidegger’s reflection upon the essence of language, which allows us to examine itself in the very same Japanese perspective. In order to capture the lingual *eidōs*, the German philosopher attempts to consider the conditions of conversation within a shadow of the Japanese interlocutor, projected in this conversation’s background. The act of communication unveils an impossibility of illumination concerning a desirable object of conversation, i.e., language itself. Thus, its essence seems to be manifested in a sphere of permanent concealment. Henceforth, from such a viewpoint, every single act of communication moves toward such a concealment, according to which the event of conversation deepens the realm of indifference, i.e., to become invisible – like the frame. That unreachable essence of language, the issue of Heidegger’s investigations, undertaken in his *The Way of Language*, speaks for itself; therefore, the only suggestion we would rather consider here is to follow the philosopher’s instruction that presents itself in the below-quoted remark:

“Instead of explaining language as his or that, and thus fleeing from it, the way to language wants to language be experienced as language. True, in the essence of language, language is grasped conceptually; but it is caught in the grip of something other than

itself. If on the contrary we pay heed only to language, it demands of us that we begin by bringing to the fore all those things that pertain to language as language.”¹⁵

If one attempts to juxtapose the horizon of understanding that governs the Western discursive traditions with its expected equivalent placed in the Orient, there must appear a will of facing an extremely different attitude in relation to a pure being. Furthermore, such a pure being (of object, play, or conversation) has nothing in common with its verification that obstinately remains a *conditio sine qua non* of our Western world. Thus the so-called “pure being” is conceived rather through its action than through a notion of being, rather through an expressional power, folded in its invisible *eidos*, which is never a domain of question able to move us but a piece of a desired, not yet comprehended, accomplished knowledge.

In his *Książka twarzy*,¹⁶ Marek Bieńczyk, to whom we owe some brilliant translations of Barthes’s books from the French into the Polish, makes use of anacoluthon, a rhetorical figure of breaking or splitting, distinguished by Barthes while writing an afterword to the *Vie de Rancé* by Chateaubriand (1965).¹⁷ The anacoluthon turns out to be a figure of violence, since it does not only erase the writer’s subjectivity but it also forces the reader to look desperately for a sense, suddenly lost and never regained, for its only destiny is to be always somewhere else. The rhetorical model of anacoluthon is streaked with irony (“*eironeia* means interrogating”, as Barthes reminds us) which reveals itself to protect the distance toward an expropriating power of language. According to the essential remarks of Bieńczyk, instead of a pure structure of anacoluthon Barthes intersperses the figure with a different phenomenon of rhetoric, i.e., with parataxis, which consists of a disruption of relation between neighboring statements.¹⁸

¹⁵ In my opinion, the question of language, exploited by the German philosopher, is derived from a psychoanalytical need to disown the dark elements of his own biography regarding the pro-Nazi views. In his very case, the repression pertains to the memories which remain variant with regard to the ethical standards, established by the sphere of super-ego. In this regard, Heidegger’s dream about losing himself in the quest for the unreachable essence of language seems rather convincing and reliable. For more details, see: Martin Heidegger, *On the Way to Language*, trans. by Peter D. Hertz, New York: Harper & Row Editions, 1982.

¹⁶ Marek Bieńczyk, *Książka twarzy*, Warszawa: Świat Książki, 2012, pp. 441-444.

¹⁷ According to Barthes, anacoluthon is a rhetorical device that acts against textual construction and consists of its breaking, which denotes a destruction of narrative continuity and subsequently the writing “self” annihilation. On the other hand, it must be admitted that the presumption regarding the problem of discontinuity in literature had been recognized by the semiologist much earlier, i.e., in the mid-1950s. (Roland Barthes, *Critical Essays*, trans. by Richard Howard, Evanston: Northwestern University Press, 1972, pp. 171-180; Roland Barthes, *New Critical Essays*, trans. by Richard Howard, Evanston: Northwestern University Press, 2009, pp. 48, 110).

¹⁸ “Figura anakolutu, tak jak ją Barthes opisuje - ‘upojenie zerwaniem i rozgałęzieniami’, ‘zerwanie konstrukcji i wzlot nowego znaczenia’ - byłaby raczej bliższa parataksie (‘szalona parataksa’- napisze zresztą Barthes w pewnym momencie). Anakolut to wedle definicji słownikowej (...) ‘konstrukcja składniowa niezgodna z ogólnie przyjętymi normami poprawności, powstała wskutek rozchwiania więzi semantycznych między kolejnymi członami zdania’, parataksa zaś to ‘związek w obrębie zdania złożonego dwóch lub kilku zdań współrzędnych, tzn. niezhierarchizowanych składniowo i semantycznie’. W każdym wszak razie Barthes’owi chodzi o ogólną niespójność zdania i autonomię jego poszczególnych części, o całkowite rozluźnienie więzi przyczynowo-skutkowych; dzięki tym tropom retorycznym może postawić w tekście o książce Chateaubrianda podstawowe pytania o literaturę.” (Marek Bieńczyk, *Książka twarzy*, Warszawa: Świat Książki, 2012, p. 437).

A freedom from understanding, postulated by “the dreamer of inactivity” (according to Bieńczyk’s description), is caused by both the exclamation of anacoluthon/parataxis and a secret work of irony, deepened by the “meaning” with regard to the Japanese adventure that leads to a new, somehow controversial reflection on writer’s identity. Before I pick up this thread, also analyzed in *Książka twarzy*, I would like to recall Paul de Man’s critical conclusion concerning the last stage of Barthes’s intellectual biography. According to the promoter of the American school of deconstruction, “(...) to return to an unproblematic notion of signification is to take two steps backward, a step backward into a pseudo-science in a domain in which no science is possible, and a step backward into a pseudo-science that, unlike Barthes’s semiology, is to remote from its object to be demystified by it”.¹⁹

De Man’s accusation strikes at Barthes’s Utopian transformation from a scholar to a writer related to an ultimate loss of belief in possibilities of the so-called “theory of literature”. A similar tone of disappointment resounds in the Polish reception of Barthes’s last texts, in which a suspicion of some mystical reorientation of his recent comportment is discerned.²⁰ I have already managed to suggest a peculiar convergence whereby Barthes’s desire of emptiness drifts toward certain thought originating from Jewish mysticism.²¹ Regardless of various commentaries, Barthes, in order to fulfill his mission concerning a dereliction of sense, establishes a paradox scene of writing against the institution of writer. I am turning back to the anacoluthon/parataxis, as I expect that these figures may indicate an answer to the important question, posed in *Książka twarzy*. Here it comes: “Why Roland Barthes did not write a novel?” The question about novel refers again to a matter of Utopia, which finds its antithetical fulfillment in a permanent assumption as a pure possibility of writing any novel. Such a possibility, as one may easily imagine, takes a different route than the unwanted route of necessity. Writing a novel announces an unbearable consciousness of compromise wherein a writing person finds himself/herself forced to agree to become a self-fullness. A writer and a novel personify the idea of sign in its fullness, a *signifiant* forever chained down by its *signifié*.

The anacoluthon/parataxis causes a break in the act of communication, or in the narration coherent hitherto, and that brief gesture enables irony to proceed against the totality of language, which is always manifested by the totality of text, substituted by the unexpected structure of novel in the very case of Barthes. In the autobiographical *Roland Barthes by Roland Barthes* (1977), the phantasm of writer without novel becomes even more

¹⁹ Paul de Man, “Roland Barthes and the Limits of Structuralism”, *Yale French Studies*, Reading the Archive: On Texts and Institutions, 77 (1990), p. 190.

²⁰ E. g., Anna Burzyńska remarks that Barthes’s post-structuralist semiology, streaked with the Japanese emptiness of sense, borders on a sort of madness. (Anna Burzyńska, “Postrukturalizm,” Michał Paweł Markowski, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków: Wydawnictwo Znak 2007, p. 329).

²¹ By speaking of the Jewish mysticism, I refer to the doctrine of prophetic cabbalism, elaborated by Abraham Abulafia in the 14th c., since “the only language Abulafia respects is the divine language which subsequently becomes an infinite affirmation of pure, meaningless forms participating in the great Name of God. In this mystical world there is no meaning, but the hidden one of God who exists under the Name, filled with its pure thought, so to speak.” (Anna Skibska, “On a Single Ritual”, *Svět kreslený slovem* (red. Mieczysław Balowski, Marie Hadková), Ústí nad Labem: Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, 2011, p. 399).

visible, since the act of writing drifts toward the experience of emptiness, comprehended as a desired failure of relationship between body and thoughts, according to which body ceases to be identified by its thoughts. However, the loss of this identification arises out of the nature of emptiness that unveils itself as a freedom from limitations. In the world of writing without limitations, the emptiness, appearing also under the antithetical name of hallmark or distinguishing feature, becomes or assumes the highest form of sacrum wherein the only ethics is the ethics of the empty sign. Thus, on the surface of writing, that remains the only realm of the work in amputation (which ought to be understood as a work deprived of any stabilized sense), an essential paradox of the late Barthes that constitutes itself in order to maintain this unconditional exclusion from the traditional literature. That paradox consists of a double, simultaneous procedure of addition and subtraction, according to which the addition determines each act of writing that, on the other hand, turns out to be submitted to the subtraction regarding the writer's self, embodying the last bastion of Western metaphysics. The Japanese phenomena of *haiku*, *satori*, *bunraku* or *pachinko*, without which Barthes's entrance into the so-called "novelty" (the only model of literature that remains acceptable, henceforth called *le text scriptible*) would not be possible, seduce, because, unlike metaphysics, they never produce sense, and — as the accidents of existence — thwart any continuity.

In *Writing and Difference* (1978), one may come across a moving strand of remarks (at the very end of the book), which attempt to encircle another rhetorical phenomenon, i.e., ellipsis, which, due to the supplementary mode of writing, loudly refers to the previous passages written by Derrida under the address of *Le livre du questions* by Edmond Jabés. The ellipsis, applied by the virtuoso of deconstruction to unfold an absent essence of the Jewish identity, exists only in the always-inaccurate-but-yet-necessary domain of interrogation. With regard to the so-called "apophatic epiphany", any possibility of response, depriving identity of its "self", ought to be transferred into an empty space, marked by elliptical parentheses whereof a hypothetical content is to be crossed out. Living under erasure, the same that happens to the sign of exile, originated from the oppression to the Jewish experience, denoting a constant thread regarding a loss of the fragile remnant of the "self".²² What it could do if not turning to the ellipsis, grasped as a device protecting from the loss and delusion at the very same time? Bieńczyk seems to be right when he states the ellipsis does not belong to the favorite figures of the novel; it does destroy it, transforming its transparent and coherent fable into fragments that reveal themselves as lost in the procedure of signification. Nonetheless, the same ellipsis allows Barthes to escape from the signified that, in his case, results in turning each form of novel into the above-mentioned novelty (*decriture*). Based on such a novelty (i.e., on

²² The procedure of erasure is well-explained by Gayatri Chakravorty Spivak, who, in her "Translator's Preface", tries to compare the textual strategies of Heidegger and Derrida. As for the procedure of erasure, Spivak remarks: "This is to write the word, cross it out, and then print both word and deletion. (Since the word is inaccurate, it's crossed out. Since it is necessary, it remains legible). (...) In examining familiar things we come to such unfamiliar conclusions that our very language is twisted and bent even as it guides us. Writing 'under erasure' is the mark of that contortion." (Gayatri Chakravorty Spivak, "Translator's Preface", Jacques Derrida, *Of Grammatology*, Corrected Edition, trans. by Gayatri Chakravorty Spivak, Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press, 2010, p. 14).

fragments, accidents, meaningless events or incidents), one may discover nothingness within its “nature”, i.e., reiteratively, a freedom from limitations. To write under erasure, from the viewpoint of signs that do not produce sense, like the Japanese *haiku*, is to agree to an ultimate disintegration of somebody who writes, eventually confirmed by the biography of Roland Barthes.

Instead of a conclusion, let me use some different words according to which “Tomorrow is the shadow and reflexivity of our hands”,²³ and since my own hands exhaust themselves in the repetition of writing, there is nothing more to say but to be “aware of this shadow”.

LITERATURE

- Allen, Graham, *Roland Barthes*, London - New York: Routledge, 2004.
- Barthes, Roland, “To Write: An Intransitive Verb?”, *The Languages of Criticism and the Sciences of Man: Structuralist Controversy* (ed. Macksey, R. A., Donato, E.), Baltimore - London: Johns Hopkins University Press, 1970.
- Barthes, Roland, *Critical Essays*, trans. by Howard, R., Evanston: Northwestern University Press, 1972.
- Barthes, Roland, *S/Z*, trans. by Miller, R., New York: Hill and Wang, 1974.
- Barthes, Roland, *The Pleasure of the Text*, trans. by Miller, R., New York: Hill and Wang, 1975.
- Barthes, Roland, *Roland Barthes by Roland Barthes*, trans. by Howard, R., London: Macmillan, 1977.
- Barthes, Roland, *A Lover’s Discourse: Fragments*, trans. by Howard, R., New York: Hill and Wang, 1979.
- Barthes, Roland, *Empire of Signs*, trans. by Howard, R., New York: Hill and Wang, 1982.
- Barthes, Roland, “Authors and Writers”, *Barthes Reader* (ed. Sontag, Susan), New York: Hill and Wang, 1982, pp. 194-210.
- Barthes, Roland, *Writing Degree Zero*, trans. by Lavers, A. and Smith, C., London: Jonathan Cape, 1984.
- Barthes, Roland, *New Critical Essays*, trans. by Howard, R., Evanston: Northwestern University Press, 1992.
- Barthes, Roland, *Incidents*, trans. by Howard, R., Berkeley - Los Angeles - Oxford: University of California Press, 1992.
- Barthes, Roland, *Imperium znaków*, tłum. Dziadek, A., przejrzał, popr., wstęp Markowski, M. P., Warszawa: Wydawnictwo KR, 1999.
- Bieńczyk, Marek, *Książka twarzy*, Warszawa: Świat Książki, 2012.
- Burzyńska, Anna, *Anty-teoria literatury*, Kraków: Universitas, 2006.
- Burzyńska, Anna and Markowski, Michał Paweł, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków: Wydawnictwo Znak, 2007.
- Derrida, Jacques, *Of Grammatology* (1st US ed., 1976), amended ed., trans. by Spivak, G. Ch., Baltimore - London: Johns Hopkins University Press, 2010.

²³ Jacques Derrida, *Writing and Difference*, trans., with an introduction and additional notes, by Alan Bass, London - New York: Routledge, 2010, p. 378.

- Derrida, Jacques, *Writing and Difference* (1st English ed., 1978), trans., with an introduction and additional notes, by Bass, A., London - New York: Routledge 2010.
- Derrida, Jacques, "Différance", *Deconstruction in Context. Literature and Philosophy* (ed. Taylor, M. C.), Chicago: University of Chicago Press, 1986.
- Heidegger, Martin, *On the Way to Language*, trans. by Hertz, P. D., New York: Harper & Row Editions, 1982.
- Lanham, Richard A., *A Handlist of Rhetorical Terms*, Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 1991.
- Man, Paul de, "Roland Barthes and the Limits of Structuralism", *Yale French Studies*, Reading the Archive: On Texts and Institutions, 77 (1990).
- Marciniak, Magdalena, "Japonia - 'reżim idealny' Rolanda Barthesa", *Czasopismo Filozoficzne*, 6 (2010).
- Markowski, Michał Paweł, "Między fragmentem a powieścią, czyli za co kocham Rolanda Barthes'a", *Teksty Drugie*, nr. 2, (1990).
- Markowski, Michał Paweł, "Szczęśliwa mitologia, czyli pragnienia semioklasty, Roland Barthes", *Imperium znaków*, tłum. Dziadek, A., przejrzał, popr., wstęp Markowski, M. P., Warszawa: Wydawnictwo KR, 1999.
- Skibska, Anna, "Kilka uwag na temat Kresów i kresów, czyli o granicy i pograniczu uwag kilka", *Tradycje pogranicza i przestrzenie tradycji. Od komunizmu do postmodernizmu i postkolonializmu* (red. Bogusław, Zieliński), Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2008.
- Skibska, Anna, "On a Single Ritual", *Svět kreslený slovem* (red. Balowski, Mieczysław and Hádková, Marie), Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí, 2011.
- The Oxford Companion to the English Language*, ed. by McArthur, T., Oxford: Oxford University Press, 1992.

NEKOLIKO NAPOMENA O ODSUTNOM IDENTITETU PISCA: PREMA BRISANJU I PROTIV KONTINUITETA

Sažetak

Svrha ovog rada razotkrivanje je takozvanog pokušaja postajanja piscem bez ijedne knjige, odnosno romana. Taj pokušaj se očituje u kasnijim djelima Rolanda Barthesa koja su bila nadahnuti idejom o važnosti praznine, koja je preuzeta iz japanske kulture. Ovaj rad namjerava rasvijetliti neka ključna obilježja takvog tajanstvenog stanja koje je svojstveno onomu koji piše. Sam čin pisanja tvori instituciju pisca, a istodobno uzrokuje gubitak njegova unutarnjeg života. Ovaj dvostruki čin razmjene također se promišlja u ovom radu.

Ključne riječi: nedostatak, praznina, znakovi, književno djelo, stanje leptira, mijenjanje, autobiografija,

dr. sc. Dominika Kaniecka,
Jagellonsko sveučilište u Krakovu

NOVO ČITANJE NACIONALNOG DISKURSA AUGUSTA ŠENOE ILI O UČINKOVITOM KREIRANJU HRVATSTVA U KNJIŽEVNOSTI

Izvorni znanstveni rad

UDK: 821.163.42.09(063)
323.1(497.5)“18”(063)

Pitanje o definiciji hrvatstva stalno je aktualno, a uloga književnosti u buđenju osjećaja pripadnosti nacionalnoj zajednici, pa kasnije u kreiranju predodžbe o vlastitoj naciji, neprocjenjiva je. Mnogi pisci u svom stvaralaštvu pokušavali su odgovoriti na pitanje što znači biti Hrvat, a djela nekih mogu se čitati i kao pravi recepti za uzornog Hrvata. U ovim se istraživanjima usredotočujem na rekonstrukciju uzornog predstavnika hrvatskog naroda upisanog u nacionalni diskurs Augusta Šenoe, jednog od prvih autora koji je u svoje tekstove uveo kompleksnu predodžbu o vlastitoj naciji. S obzirom na to da Šenoin tekst shvaćam kao svojevrstan medij koji autoru služi za komunikaciju s čitateljem, u razmatranje problema uvodim perspektivu suvremenog proučavatelja teksta te perspektivu prvog Šenoina čitatelja, čija se projekcija lako može iščitati iz autora stvaralaštva. Figura uzornog Hrvata za kojom tragam u svojem radu, jedan je od elemenata Šenoina “pripovijedanja nacije” pomoću kojeg se konstituira jedna vizija hrvatstva. U kontekstu određenih ograničenja prvih čitatelja analiziranog materijala, šablonski se uzorni Hrvat čini najprodornijim sastojkom nacionalnog diskursa.

Cljučne riječi: August Šenoa, analiza diskursa, nacionalni diskurs, nacionalni identitet, hrvatstvo

Cilj mojega rada prezentacija je uzornog predstavnika hrvatskoga naroda koji je prisutan u nacionalnom diskursu Augusta Šenoe. Time pokušavam dati opširan odgovor na pitanje što je – prema mišljenju jednog od najvećih autoriteta 19. stoljeća – Hrvat i što bi trebao biti. Ključni cilj rada usko je povezan s Šenoinim shvaćanjem obaveza hrvatskoga pisca, kojemu je, između ostalog, nametao prenošenje sadržaja korisnih za vlastitu naciju. Autorsku predodžbu o hrvatstvu, koju rekonstruiram tijekom analize, tretiram kao jednu od važnijih dimenzija njegova pripovijedanja nacije, pripovijedanja koje sukladno sociološkim teorijama – konstituira njezino postojanje.¹ Diskurzivna figura uzornog Hrvata u Šenoinu stvaralaštvu usko je povezana s kompliciranim pitanjem o patriotizmu Zagrepčana. Spomenuti problem prema mojem mišljenju zaslužuje zasebnu studiju stoga neće biti razmatran u ovome radu. Prije nego što sam pristupila analizi, odlučila sam se držati sljedećih pretpostavki: književnost tretiram kao medij preko kojeg autor uspostavlja komunikaciju s čitateljem, osnovni cilj spomenute komu-

¹ Usp. Maciej Falski, *Porządkowanie przestrzeni narodowej – przypadek chorwacki: studium z historii wyobrażeń kulturowych*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2008, str. 16.

nikacije vidim u prenošenju određenih ideja (odnosno obrazaca koji su sukladni tim idejama), a osnovnim alatom rabljenim u prenošenju ideja smatram primjerenu “uporabu jezika”. Odlučila sam također uvesti čitatelja kao kategoriju koja regulira učinkovitost određenih diskurzivnih strategija. Navedene pretpostavke se nadovezuju na tri osnovne dimenzije diskursa: uporabu jezika, prenošenje ideja te interakciju,² upravo zbog toga sam odlučila čitati Šenou uz pomoć metoda kritičke analize diskursa.

Michel Foucault u jednom od svojih radova obraća pozornost na to da se nastajanje diskursa u svakom društvu istovremeno kontrolira, selekcionira, organizira i redistribuiraju pomoću određenog broja procedura, koje bi trebale sprječavati slučajnost u zbivanjima.³ Procedure, koje bi trebale diskursu osigurati vladanje tijekom društvenih zbivanja znače postojanje određenih mehanizama vladanja samim diskursom u komunikaciji. Poljski istraživač Michał Krzyżanowski, oslanjajući se na kategoriju “diskurzivne konstrukcije nacionalnog identiteta” (čija je autorica Ruth Wodak), razmatra problem “identifikacije”.⁴ Dok govori o načinima diskurzivnog oblikovanja različitih identifikacija, polazi od tvrdnje da je nacionalni identitet svojevrsan izum koji se može “projicirati” na određene grupe. Spomenuti proces zove politikom identiteta te podsjeća na postojanje grupa koje posjeduju vlast nad procesom diskurzivnog stvaranja identiteta.⁵ Teun van Dijk u svojim istraživanjima obraća pozornost na ulogu kakvu u diskurzivnoj distribuciji ideja igraju konteksti. Modeli koje opisuje dokazuju važnost utjecaja koji ima kontekst na same procese proizvodnje i odabira diskursa, te da ga čak kontroliraju.⁶ Ni van Dijk ne prešućuje pitanje moći u diskursu, ne zanima ga ipak u čijim je ona rukama, nego se usredotočuje na pitanje kako se ona koristi. Kad opisuje mehanizme kontrole društva upućuje prije svega na manipulaciju i persuaziju, obje realizirane na razini diskursa. Zahvaljujući tim mehanizmima forsiranje određenog diskursa u javnosti postaje učinkovito sredstvo koje se koristi za propagiranje novog načina razmišljanja ili za promjenu već postojećeg.⁷

Oslanjajući se dakle na postignuća kritičke analize diskursa formulirala sam daljnje pretpostavke. Polazim od toga da August Šenoa posjeduje određenu vrstu simboličke moći nad čitateljem (s obzirom na konkretizaciju adresata njegovog stvaralaštva, možemo riskirati s tezom da se njegova moć odnosi na dio nacije koji ima običaj čitati ili se na čitanje privikava). Šenoino pripovijedanje o narodu sastoji se od brojnih shema – svojevrsnih kodova, čija se uporaba može usporediti s konstruiranjem određene vizije

² Usp. Teun Adrianus van Dijk, “Badania nad dyskursem”, *Dyskurs jako struktura i proces* (ur. isto, prev. G. Grochowski), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001, str. 9-44.

³ Usp. Michel Foucault, *Porządek dyskursu*, Gdańsk: Słowo/Obraz/Terytoria, 2002, str. 7.

⁴ Usp. Michał Krzyżanowski, “Konstrukcja tożsamości narodowych i europejskich w polskim dyskursie politycznym po roku 1989: analiza dyskursywno-historyczna”, *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej* (ur. Anna Duszak i Norman Fairclough), Kraków: Universitas, 2008, str. 267-303.

⁵ Isto, str. 272.

⁶ Usp. Teun Adrianus van Dijk, “Kontekstualizacja w dyskursie parlamentarnym”, *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej* (ur. Anna Duszak i Norman Fairclough), Kraków: Universitas, 2008, str. 215-244.

⁷ Isto, str. 359.

stvarnosti od strane grupe koja ima moć. Spomenute sheme od velike su važnosti u procesu distribuiranja ideja jer završavaju u rukama čitatelja koji je izložen istovremenom kontaktu s različitim diskurzivnim konstrukcijama identiteta. Ne zaboravljam, dakle, na to da Šenoa u svojoj epohi predstavlja jedan od nekoliko dominirajućih identifikacijskih diskursa. Ne ignoriram činjenicu da se pisac, kao sljedbenik jugoslavenske ideje, u javnosti sukobljava s nositeljima pravaške koncepcije hrvatstva. Navedenim pretpostavkama dodajem trenutak formiranja struktura moderne hrvatske nacije kao bitan kontekst u analizi. Bez obzira na ideološku pozadinu, u ovom radu me manje zanima Šenoina vizija južnoslavenske zajednice, pišem o njegovoj predodžbi hrvatstva koja na razini diskursa konkurira pravaškim koncepcijama, ali istovremeno sadrži nekoliko ideologema bliskih Starčevićevim sljedbenicima.⁸

“Hrvatstvo” koje rekonstruiram shvaćam kao diskurzivnu konstrukciju koju organizira i konstituira pamćenje. U moje je “čitanje” Šenoe, dakle, upisana i refleksija o načinima prenošenja određenih sadržaja u kolektivno pamćenje nacije. Ulomke koje biram za analizu tretiram kao pojedinačne komunikacijske situacije između pisca – koji posjeduje konkretnu predodžbu o vlastitoj naciji – i za tu predodžbu manje ili više prijemčivog čitatelja. Traganje za čvrstom figurom uzornog Hrvata pokušaj je rekonstrukcije jednog od elemenata kompleksnog procesa “pripovijedanja nacije” ili – kako bi vjerojatno sam svoje pisanje volio nazvati Šenoa, procesa neprestanog “poučavanja” o njoj. Upravo zbog toga posegnula sam za primjerima iz svih književnih vrsta u kojima se autor okušao.

Čitanje

Cijelo stvaralaštvo Augusta Šenoe podređeno je konkretnim idealima. Ono je i vidljiv dokaz njegove neprekidne borbe za integriranu, pravno uređenu i nezavisnu Hrvatsku (borbe koju je vodio prije svega putem dosljednog propagiranja određenih sadržaja). Poruka poslana čitatelju poprima oblik predodžbe o složnoj nacionalnoj zajednici koju nadopunjava karakteristična (prikladna pripadnicima hrvatske nacije) moralnost.

Suvremeni istraživač književne ostavštine iščitat će iz tekstova pojedine dijelove spomenute poruke, prepoznat će sadržaje koji odlučuju o posebnosti nacionalnog diskursa. No kako bismo shvatili odabir diskurzivnih strategija, nije dovoljno ostati samo na perspektivi suvremenog istraživača. Bez refleksije nad mogućnostima čitatelja Šenoina doba, traganje za kompletnom predodžbom uzornog Hrvata bilo bi uzaludno. Opće je poznato da su među adresatima piščeva opusa bili malobrojni oni koji su shvaćali kompliciranu metaforiku u poeziji, ironiju ili tragove prisutnosti konkretne ideologije u feļtonistici i ti koji su bili spremni imati razumijevanje za neophodno pojednostavljanje

⁸ Dubravko Jelčić piše o Šenoi: “Kao građanin je pristaša Strossmayerovih narodnjaka, a kao pisac bio je prvi realizator starčevićanske, pravaške koncepcije hrvatstva i Hrvatske.” (Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb: Naklada Pavičić, 1997, str. 133). Ne bih se složila u potpunosti s tako radikalnim pristupom, no – oslanjajući se između ostalog na istraživanja S. Cohe (Suzana Cohe, “Mitologemi i ideologemi u funkciji kreiranja nacionalnog identiteta u poeziji Augusta Šenoe”, *Polska i Chorwacja w Europie Środkowej* (ur. P. Żurek), Bielsko-Biała: Wydział Humanistyczno-Społeczny ATH, 2007, str. 443-444) – držim da je prisutnost ideologema tipičnih za pravaški diskurs neupitna.

u prozi.⁹ Većinu je svojih čitatelja Šenoa upoznao i privikavao ne samo na nacionalnu ideju nego i na nacionalnu književnost kao njezin važan element (što se u mnogim slučajevima svodilo na privikavanje na čitanje općenito ili privikavanje na čitanje na hrvatskom). Upravo zbog toga u njegovim se tekstovima našao cijeli niz lakih shema koje naravno banaliziraju Šenoinu prozu, ali istovremeno jamče jasnoću prenesenih sadržaja (prenesenih ne samo u odnosu autor – čitatelj, nego i šire, u neka područja kolektivnog pamćenja).

U nacionalnom diskursu Augusta Šenoe nalazimo nekoliko velikih tema, to su: hrvatski narod i jezik, koji je važan za njegovo definiranje, sloboda, domovina i povijest. Prepoznatljivi Šenoini opisi obiluju sintagmama koje signaliziraju određene teme – domovinu pronalazimo u “svetoj grudi”, “domu” i “zavičaju”, u “našem”, “narodnom” i “materinskom” prepoznajemo hrvatski jezik kojim se odmjerava patriotizam. Slobodu u Šenoinu diskursu obilježava prije svega izrazito naglašena nesuglasnost s poistovjećivanjem termina “Hrvat” i “rob” vidimo važnu ulogu slobode. Za potrebe ovoga rada posebno izdvajam u piščevu stvaralaštvu učestalu sintagmu “pošten Hrvat”. U njoj sam naimprepoznala svojevrsan amblem za kojim autor rado poseže u kreiranju uzornog predstavnika nacije. Shvaćam je kao diskurzivni signal posjedovanja svih osobina koje Šenoa pripisuje svom uzornom Hrvatu, te kao znak implicitne prisutnosti opširnijeg problema nacije.

Rekonstrukcija predodžbe: prezentacija uzora

Opisivanje diskurzivne konstrukcije identiteta Hrvata eksplicite definiranog terminima “pošten”, “čestit” ili “valjan” najlakše bi bilo početi od analize pozitivnih likova Šenoinih proznih uradaka. U svojem radu prednost ću ipak dati odabranim povijesnim ličnostima koje čine piščev panteon hrvatskih velikana. S obzirom na činjenicu da autor svog čitatelja vodi kroz nacionalnu povijest, sve od legendarnog dolaska Hrvata na Jadran do sebi aktualnih zbivanja, njegov se književni tekst pretvara u prostor susreta s legendarnim Petrom Svačićem, s hrabrim predstavnicima roda Zrinskih i Frankopana, s ključnim akterima ilirskog pokreta, te ideološkim kontrinautorima njihove kulturne djelatnosti. Pitanje s kim Šenoa upoznaje svoju čitalačku publiku, suvremenom istraživaču daje jasan uvid u njegov svjetonazor, no za ova razmatranja važnije je pitanje kako autor opisuje prave hrvatske patriote. Kao primjer može poslužiti ulomak esejističkog teksta u kojem August Šenoa predstavlja Ljudevita Gaja.¹⁰ Opisu prethodi detaljan komentar vezan uz okolnosti prva piščeva susreta s vođom ilirskog pokreta, pun činjenica iz Gajeva života, ali i dojmova izazvanih rodoljubnom atmosferom u njegovoj kući. Pogledajmo citate:

“Usko visoko čelo, znak žive fantazije, bijaše glatko, nos fin, a donji dio lica gotovo odebeo. Sav pojav Gajev bijaše fin, gotovo kavalirski. Nešto pako dirnulo me je osobito, Gajevo oko. Bijaše neveliko, svijetlomodro, sa velikom zjenicom. Al ta modrina imala je u sebi neki demonički žar. Katkad, kad bi Gaj razmišljao, kad bi koga slušao, ukočilo bi se oko gotovo do mrtva, kao da je stakleno. Ništa nisi mogao iz njega čitati, al kad je

⁹ Usp. Maria Dąbrowska-Partyka, *Świadectwa i mistyfikacje. Przed i po Jugosławii*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003, str. 87-102.

¹⁰ Tekst je prvi put objavljen u “Vijencu” 1879. godine, dakle sedam godina nakon Gajeve smrti.

govorio, sipalo je munje (...). Ne pamtim toli čudna glasa kao što je bio Gajev. Ne bijaše u običnom govoru zvonak i sladak da ti melodijom umije predobiti srce, al vazda pun, dubok, često patetičan. Nu kad se je orio, kad bi mu uz to iz tamnožutog lica bljesnulo bljedilo oko, primio ti se Gajev govor duše čarobnom silom da mu nijesi mogao odoliti. Samo čovjek koji je Gaja čuo govoriti može si tumačiti onaj silni preokret duša za dobe ilirske. Tako čudan glas morali su imati vjerski, zanositi propovjedači, koji su znali živom, žarkom riječi obujmiti, prekrstiti tisuće ljudi.” (*Književna pisma III*, 1879, SD XI, str. 173).¹¹

Prava studija koju pisac vodi na temu oka i glasa vođe narodnog preporoda otvara opširnu simboliku koja se implicitno nadovezuje na Božju providnost. Uznemirujući pogled i snažan, dubok glas koji budi mnoga srca grade predodžbu o Ljudevitu Gaju – hrvatskom proroku. Ovakav diskurzivni kontekst razbija sve dvojbe oko izuzetnosti pojave ovoga koji je znao voditi cijeli narod. Među argumentima javlja se također svestranost spomenutog lako vidljiva u svakoj njegovoj riječi: “I kad obredismo sve te dragocjenosti, prosu se iz Gajevih ustiju žarka rijeka riječi gdje se miješala poezija, povijest, etnografija, starina, jezik – sve ujedanput. Sve sam to slušao kao Sveto pismo, stajao sam nijem, moja fantazija, ugrijava živahnom rječitošću, kušala je slijediti zanos Gajevih riječi.” (*Književna pisma III*, 1879, SD XI, str. 174).

U ovom opisu uzornog sina hrvatskoga naroda, vrsnog retora i promatrača nacionalne stvarnosti, ali i u ostalim posvećenim tekstovima Gaju, prisutna je tajanstvena atmosfera iskrenog mladenačkog zanosa (Šenoa je često naglašavao da je Gaja upoznao još kao gimnazijalac). Slično oduševljenje karakterizira kontekste u kojima se javlja lik Josipa Jurja Strossmayera. Evo primjera iz Šenoine poezije:

“(…)
 Sa Tvoje riječi narod lance strese,
 Sa Tvoje riječi sam si skine mrenu,
 Tri kraljevine danas pale krijese,
 Jer u boj uma danas Hrvat krenu,
 Bogolikim je ugrijav se plamom
 Osvanuo pred zlatnim vilin-hramom;
 Čarobit Ti mu dade hrama ključ.
 Ko div si svijetlo nebu otet znao,
 I u ruke si svomu rodu dao
 Slobode plamen, svjetskog znanja luč.”

(*U slavu Josipa Jurja Strossmayera*, 1874, SD I, str. 259-260).

Strossmayer se u Šenoinim tekstovima javlja kao veliki učitelj koji u svojim rukama drži kjuč od hrama znanja, on je i zapovjednik čija riječ vodi narod u borbi za slobodu.

¹¹ Sve ulomke tekstova Augusta Šenoea citiram prema izdanju: A. Šenoa, *Sabrana djela*, prir. S. Ježić, knj. I – XII, Zagreb, 1963. Datumi se odnose na moment prvog objavljivanja teksta, u slučaju romana tiskanih u ulomcima to je godina objavljivanja prvog ulomka.

Njegovo se ime u piščevu diskursu trajno veže s terminima “svjetlo”, “um” i “sloboda”. U susjedstvu ovakvih patetičnih i punih zanosa gesti usporedba biskupa s Prometejem ne čini se pretjeranom. Dosljedan je Šenoa u svojoj strategiji i kad pokušava učvrstiti mjesto svog mentora u panteonu hrvatskih velikana u drugim pisanim vrstama:

“Hvala takvom čovjeku (...) komu je ljubav naroda, a ne tašta slava, najviši cilj života; nek bude na izgled svakomu koj može, a neće.” (*Dopisi iz Praga*, 1860, SD IX, str. 8).

Pravi Hrvat: Šenoin recept

Šenoini opisi Ljudevita Gaja, Josipa Jurja Strossmayera ili Petra Preradovića ne daju kompletan odgovor na pitanje što je pravi Hrvat, jer nose sva obilježja nedostignutog uzora hrvatstva. Njihove karakteristike na razni diskursa u velikoj mjeri korespondiraju s ključnom, za ova razmatranja sintagmom “pošten Hrvat”, ne možemo ih ipak poistovjećivati. Šenoinu predodžbu o vlastitoj naciji rekonstruirat ćemo oslanjajući se prije svega na fiktivne likove koje je on kreirao.

U prozi, a posebice u romanima, Šenoa kreira hrvatsku stvarnost pomoću izrazito čitljive podjele likova. Umjesto individualizacije uvodi pojednostavljene tipove koji u većini slučajeva ne evoluiraju tijekom radnje.¹² Upravo ova statičnost likova, koja može biti odbojna načitanom čitatelju, daje autoru mogućnost izgradnje čvrstih uzora i antiuzora. Stavovi, odluke, svjetonazor (ponekad i izgled) pozitivnih likova postaju gotove šablone što ih lako mogu oponašati čitatelji koji nisu spremni za dublju refleksiju nad tekstom. Služeći se njima, njihovom karakteristikom, Šenoa je često prenosio moralne norme važne za jačanje nacije. Shematski su i sami opisi likova u njima (u fabularnom poretku najčešće locirani na početku teksta), na primjer čest spoj poželjnih osobina s prirodnom ljepotom. Slijedi ulomak opisa Šenoine *Branke*: “I Branka bijaše gradsko čedo, al nipošto blijedolik, drhtav stvor, pun migrene i fantastičkih sanja, već djevica krepka, jedra i rumena, glatke crne kose i osobito sjajnih, vrlo pametnih očiju. Ne znam bi li ju slikar bio izabrao za model Judite ili bar Julije, al na svaki način bilo je u djevojke puno realne ljepote i pravilnosti koja ne vene godinama, dočim pomodne ljepotice salona vrlo rano ocvatu.” (*Branka*, 1881, SD VI, str. 79-80).

Vitalnost, krepkost i ljepota (osim što potvrđuju zdravlje), čini se da samo nadopunjavaju sliku mlade žene, koja je prije svega pametna i hrabra (što u brojnim diskurzivnim realizacijama tog motiva daje sliku prave ljepote). Opis junakinje suprotstavljen je kreacijama, “bljedolikih” i “drhtavih” salonskih lutaka koje ne bi bile u stanju preuzeti težinu borbe za dobrobit naroda. Brankinu spremnost za to potvrđuje mišljenje o ulozi učiteljice koje Šenoa stavlja u usta svog lika: “To će moje zvanje biti, imat ću vlasti. Budem li poštena, revna, ne treba mi se bojati ničijih hira, i radim za opće dobro, za cijeli narod, a to nešto vrijedi. Svoja sam gospodarica, zapovjednica one male vojske koja mi se povjeri te me slušati mora. Imam sva ta mlada srca u mojoj ruci, imam da od njih učinim nešto poštena. Svoja sam onda, pače smijem se i ponostiti. Službenicom naroda biti, dika je; služavkom privatnih biti, jest ropstvo i sramota za djevojku koja je nešto na-

¹² Usp. Stanko Lasić, *Roman Šenoina doba: (1863-1881)*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1965.

učila u svijetu. A narodu hoću služiti, na to sam se zaklela, na to me srce vuče.” (*Branka*, 1881, SD VI, str. 88).

Batalistička terminologija naglašava značenje pitanja učiteljskog rada, obrazovanja kao takvog te brige za buduće generacije. Učenje postaje važna etapa u borbi za bolju budućnost nacije, otud odlučan Brankin stav, otud njena spremnost da stane na čelo “male vojske”. Služit će hrvatskom narodu kao učiteljica, ponosna je na svoju samostalnost i svjesna svoje vrijednosti (“svoja sam”), čime individualno pridonosi spomenutoj borbi. Rekli smo da je Šenoa shematičan – ne zaboravlja na to da je gore opisana “poštena Hrvatica” prije svega žena, pa nad svim navedenim pitanjima dominira njezina odgovornost za buduće naraštaje, za djecu u kojoj kucaju hrvatska srca.

Positivne likove – osim ljepote, pameti i odgovornosti za “našu stvar” – karakteriziraju također evidentni znakovi pripadnosti određenim političkim svjetonazorima. Evo primjera kako pisac uvodi jasnu podjelu opisivanih osoba (pripovjedač ne krije simpatiju prema jednom od njih): “U mađarskom kazinu bijaše Ištvanic najljući, u Dvorani Ferketić najžešći, u skupštinah dokazivao je Ištvanic u najzelenijoj atili sve crno, a Ferketić u najcrvenijoj surki replicirao sve bijelo, no ukratko, Ferketić i Ištvanic gledahu se tako ko na staroj dvogroški ‘pismo’ i ‘glava.’” (*Turopoljski top*, 1865, SD II, str. 12).

“Zelena atila” je vrsta ogrtača koji su nosili simpatizeri promađarske politike (često i članovi Hrvatsko-mađarske stranke), *crvena surka* pak je nošnja koja potvrđuje pripadnost grupi pristalica ilirskog pokreta. Šenoa u obje sintagme stavlja superlativ “najzelenija atila” i “najcrvenija surka” u korelaciji su sa stupnjem angažiranosti osoba koje ih nose i propagiranjem ideja s kojima su povezani. U tekstu ta atila i surka također pojačavaju uzajamno neprijateljstvo likova. Istu funkciju imaju navedene lokacije – “kasino” i “Dvorana”. Bivanje tamo, kao i svjesni odabir nošnji, trajno veže likove s određenom ideologijom. Prepoznatljive signale takve podjele nalazimo i u feljtonima, no u njima mjesta ili vanjske oznake političkog angažmana (koje inače implicite nose ideološku težinu) ponekad poprimaju karikaturalne oblike. Pogledajmo citate: “U ilirsko doba bilo je gospođa koje nisu htjele zelene šalate jesti, već crvene georgine s octom i uljem.” (*Zagrebulje IV*, 1879, SD IX, str. 481).

Navedeni ulomak o odustajanju od zelene salate kao znaku poštovanja prema crvenoj boji tipičnoj za ilirski pokret – da se pojavio u Šenoinoj prozi, mogao bi biti početkom priče o pravom patriotizmu – nastavak citata jasno sugerira da ova strategija nije zaživjela u feljtonima: “Gospođe kojima su miliji bili plesovi u ‘Dvorani’ i ‘Streljani’ bijahu ‘ilirke’, bijahu domorotkinje; gospođe kojim je više godilo društvo u ‘Kasinu’ bijahu ‘mađaronke.’” (*Zagrebulje IV*, 1879, SD IX, str. 481).

Gore opisan demonstrativni patriotizam dobar je primjer diskurzivnog poistovjećivanja leksema “ilirka” i “domorotkinja”. Bez obzira na to što u ovom konkretnom primjeru oba leksema služe obilježavanju antiuzora Hrvata (točnije antiuzora Hrvatice), njihova uporaba potvrđuje činjenicu da je u Šenoinoj kreaciji predstavnika naroda povezanost s ilirskim pokretom jedan od znakova patriotizma.

Šenoin Hrvat i jezik

“Nepatriotska” odjeća kod Šenoe spada u obilježja slike Hrvata nezainteresiranih za narodnu problematiku. U ovom pravilu ipak postoji zanimljiv izuzetak. Pogledajmo opis glavnog lika iz romana *Diogenes*, Antuna Jankovića Bribirskog: “Gospodin Janković bijaše od glave do pete Francez, tj. po odijelu – nipošto po tijelu. Haljina, prsluk, bijele svilene čarape, svijetle izrezane cipele, vlasulja, jačice – sve to bijaše po najnovijoj versalskoj modi. Ali opet nije bio Francez. Njegove oči, njegovo energično lice, njegova široka prsa i pleća – sve je to odavalo hrvatsku koreniku, koja bi jaka bila ponijeti i гвозdenu halju viteške dobe, premda je i okretan i gladak bio.” (*Diogenes*, 1878, SD IV, str. 335).

Od negativne klasifikacije našeg junaka spašava fizionomija koja se u navedenom opisu suprotstavlja modnoj, stranoj odjeći. Zahvaljujući kontriranju “prave hrvatske” tjelesne konstitucije, koja omogućava da se bez problema ponese oklop, i detaljnog opisa francuskih odjevnih elemenata, Šenoe uspješno realizira svoj cilj. Njegov junak je samo presvučen, u daleko ozbiljnijim pitanjima ne izdaje tradiciju. Bribirski govori hrvatski, što je dovoljna “kompenzacija” za njegovu neprikladnu odjeću.

Ovaj nas primjer dovodi do razmatranja najvažnije dimenzije predodžbe o poštenom Hrvatu. Uporaba materinskog jezika i njegovo propagiranje, Šenoe koristi kako bi svom liku pripisao patriotizam. Navodim opis iz teksta čija se radnja odvija sredinom 19. stoljeća: “Gospodar toj kavani bijaše u prijašnje vrijeme vrlo čudan svat, po zanatu kavanar, al uz to velik lihvar i još veći domorodac. Zvao se Hrzić. Tko nije umio hrvatski, nije dobio kod njega ni kapljice crne kave, da, stari Hrzić bijaše tolik purista da mlada gospoda nisu smjela tražiti ‘kipfela’, ‘zemličaka’ i ‘cigara’, već samo ‘rošćića’, ‘krušaca’ i ‘smotaka’, i kad gođ je stari Hrzić čuo kakovu tuđu riječ, sasuo bi na ovog ili onog mladog gospodina cijelu filipiku o izdaji domovine, jer da mladi svijet zanemaruje svoj materinski jezik.” (*Vladimir*, 1879, SD V, str. 346).

Citat opisuje zagrebačkog krčmara, lika koji u maloj mjeri utječe na razvoj glavne pripovjedne linije, sjajno pak nadopunjava Šenoin diskurzivni prostor. Radikalno gledište sporednog junaka o značenju materinskog jezika, koje se preslikava na njegovo ponašanje prema vlastitoj mušteriji izraz je velikog patriotizma. Kad pojednostavimo, uzimajući u obzir ograničenja onodobnog čitatelja, poruka koju pisac šalje zvuči ovako: propagiranje vlastitog jezika i odupiranje stranoj modi, čak i u običnim svakodnevnim situacijama, znakovi su domoljublja (sličan se mehanizam javlja kod diskurzivne prezentacije problema čitanja hrvatskih knjiga). Signali purizma koji je pripisan krčmaru nisu samo tolerancija (ili njezin nedostatak) prema određenim jezičnim formulacijama – obratimo pozornost na opisane posljedice. Na razini diskursa stav gosta kavane koji bira internacionalizme, dakle ignorira materinski govor, izrazito je “nedomovinski”. Taj mali prizor, koji u radnji služi približavanju gradske svakodnevice, pomalo je patetičan. Ipak, svaki pažljiv čitatelj Šenoinih tekstova sjeti se ostalih diskurzivnih realizacija i konteksta u kojima se javlja tema materinskog jezika, sjeti se da se u Šenoinu diskursu jezik kao neophodan aspekt pripadnosti naciji, korespondira sa značenjima koja implicira pojam “majka” ili “mater”. Onaj tko naručuje “cigaro” umjesto “smotak” izdajica je domovine jer je lišen poštovanja prema jeziku što ga je primio s majčinim mlijekom i koji bi ga trebao čvrsto povezivati sa zajednicom.

Šenoin Hrvat i domovina

Kao što pokazuje gore navedeni primjer pojedine teme Šenoina diskursa se često isprepleću. Tako nas stav uzornog Hrvata prema narodnom jeziku vodi k pitanju njegovog odnosa prema domovini. Za ilustraciju će nam poslužiti početak pjesme *Hrvatskome sinu*:

“Nit kô carstvo nebeskoga sina,
 Nit kô strica sjevernoga kraj,
 Široka nij tvoja **domovina**,
 Naš hrvatski mili **zavičaj**;
 Al sred bure svijeta i sred truda
Sveta neka ti je ova **gruda**.
 Ljubi mi ju, mili sine moj.
Od djedova ti je **ostavljena**,
Svetom krvi stoput pokrštena,
 Na njoj, sine, čvrsto, krepko stoj.”

(*Hrvatskome sinu*, 1863, SD I, str. 56, bold – D. K.)

Osjećaj snažne povezanosti s domovinom značajan je element Šenoina pripovjeda-
 nja o hrvatskoj naciji. Navedeni citat obiluje ključnim riječima važnim za dešifriranje
 semantičkih dodataka. Opisana u pjesmi domovina je mala (“široka nij”), što je posebno
 naglašeno u konfrontaciji s asocijacijama na veličinu kulturnih i povijesnih neprijatelja
 Hrvatske. Iz priloženog se ipak jasno vidi da je autoru cilj predstaviti domovinu koja
 će nositi obilježja zavičaja, koja će svojim malim, lako obuhvatljivim omjerom izazivati
 osjećaj bliskosti i emotivne povezanosti. Ovakav odnos Hrvata prema domovini lišen je
 političkog pritiska. Domovina poprima oblik prirodne ostavštine prethodnih generaci-
 ja, ali istovremeno nosi obilježja velike obaveze prema ovima koji su za nju dali život.
 Sintagme “sveta gruda” i “sveta krv” vidljive su oznake konstrukcije hrvatskoga naroda
 kao nacije “od krvi i tla”.

Šenoin Hrvat i sloboda

U Šenoinu pripovjedaњу važno mjesto zauzima također pitanje slobode. Diskurziv-
 ni signali prisutnosti spomenute teme često se svode na poistovjećivanje termina *Hrvat/
 hrvatski narod* s terminima *rob/sluga*, što potvrđuje činjenicu da se ova tema realizira
 prije svega u obliku čežnje “poštenog Hrvata” za slobodom. Pritom se spomenuti pojam
 razmatra u kontekstu slobode kao prirodnog stanja za hrvatsku naciju koje rezultira
 time da su Hrvati za nju spremni platiti najveću cijenu (s obzirom na povijesni kontekst
 neposredno diskurzivno susjedstvo “smrti” ili “grobova” ne iznenađuje čitatelja). Ova se
 spremnost može poistovjetiti s posebnim oblikom junaštva koje omogućuje prepozna-
 vanje dodatnih emotivnih obilježja koje se u Šenoinu diskursu može pripisati slobodi.
 Pogledajmo opširnu refleksiju na temu slobode koja se nalazi u ulomku pripovjetke
Turopoljski top: “Znate li kako je kad se slijepu vrati vid, nijemu riječ, gluhu sluh, majci

sinak, ljubovci vojno, zemlji proljeće? Oh, to sve nije ništa, ništa prema onome blaženstvu kad se narodu vrati sloboda – zlatna sloboda! Slijepac će prožmirnuv proplakati gdje mu pukne pred očima krasni svijet (...) majka će sina suzom radosnicom orositi (...), zemlja će se od proljeća u sto mastih odjenuti, od divna mirisa zamirisati; al narodu – narodu, kad mu se vrati ono divno blago što svemoguća sila njegovoj volji i želji prepušta, kad mu se vrati sloboda, oh, narodu je onda kanda ga je neviđena ruka od dna dubine morske dovrh nebu pošinula, on bi poljubio zvijezde, ogrlio oblake, on bi suzom ugrijo svaki kamen, sa svakom pticom popjevao, sa svakim leptirom poletio u krasni, slobodni svijet božji, on sam slobodan – sretan.” (*Turopoljski top*, 1865, SD II, str. 23).

Šenoa u navedenom citatu nabroja vrste veselja povezane s događajima posebnim za pojedinca, obitelj ili svijet prirode. Navodi neobične no nimalo apstraktne ili nemoguće situacije kako bi mogao zaključiti da sva ova čuda malog su značaja u usporedbi sa srećom koja je rezultat vraćanja narodu njegove slobode. Sreću dalje suočava s nizom metafora koje se mogu puno teže protumačiti empirijom/iskustvom čitatelja, no čini se da kao potencijalno nejasne ili nezamislive trajno vežu odnos nacije i slobode s nečim posebnim. Vrijedi obratiti pozornost na to da se citirana refleksija ne odnosi neposredno na situaciju hrvatske nacije, opće je naravi. Nema dvojbe da pripovjedaču omogućava stvaranje diskurzivnog okvira neophodnog za sljedeće pitanje: “A kako je tek Hrvatom bilo pri duši, Hrvatom, ljutim svatom, od pameti slobodnjakom? Kako je njim bilo pri duši, kad je stara gazdarica – zlatna slobodica poslije toliko jalovih ljetah opet kucnula na hrvatska vrata, ej, to mi kaži, mezimče moje, pero moje.” (*Turopoljski top*, 1865, SD II, str. 24).

Ovdje se ranije spomenuta posebnost automatski prenosi na hrvatsku naciju. Šenoa ponovno poseže za tipičnim pothvatom. Odnos između Hrvata i slobode predstavlja kao prirodan sastojak definicije naroda, a samu slobodu opisuje kao “staru gazdaricu”, kao pravog starosjedioca u hrvatskom prostoru. Kako bi ojačao dojam prirodnog spoja između “hrvatskog naroda” i “slobode”, pripovjedač prekida autotematski komentar i ne dopušta peru da zabilježi refleksiju o realnom stanju. Zahvaljujući tome čitatelju ostaje snažan dojam prirodne predestiniranosti Hrvata za slobodu i kada ostaje bez odgovora na pitanja vezana uz nejasnu budućnost vlastite nacije.

Šenoin Hrvat i sloga

Analiza Šenoina diskursa pokazuje da se u piščevoj definiciji “poštenog Hrvata” nalazi i njegova relacija s ostalim pripadnicima zajednice, u uzornom izdanju je to neupitan i kompletan integritet pojedinca s narodom. O opasnostima unutarnjih sukoba govori ban Ivaniš Horvat, lik iz romana *Kletva*: “I kralj i svi mi hoćemo da od Hrvata stvorimo nešto čitava i poštena, što ima jedinu dušu, jedno srce, pa nije stoglavo krdo bez misli i sloge, koje mogu poharati tuđi vuci; da ne budu Hrvati čopor divlje zvjeradi, gdje svaka zvijer ide samo za svojim plijenom, ne mareći za brata, koga će i pojesti kad je potreba. To mora da je cijelo tijelo zdravo od glave do pete, pravo po srcu i duši. Boljar i mornar, ratar i kramar, ban i plovnik, kralj i bogalj, svi moraju u jedno kolo, da budemo Hrvati jaki junaci, da se ne otme svaka šuša u taj ubogi naš narod, da svaki bijes ne odgrizne kus starinske djedovine.” (*Kletva*, 1881, SD VIII, str. 153).

Sukob između Griča i Kaptola, ključan za cijeli roman, ni u čemu ne podsjeća na borbe opisane u drugim Šeninim tekstovima, na borbe za pravu stvar, za bolju budućnost naroda. Ovim se romanom autor zalaže za zdravi narod čija se snaga temelji na čitavosti, suglasnosti i zajedništvu. Nedostatak sloge unutar zajednice (čiji je rezultat besmisleni sukob) ugrožava integraciju hrvatske nacije. Gore citiran, emotivno obilježen ulomak, u kojem je dezintegrirana nacija jednaka divljoj zvjeradi, sastavni je dio poziva o slozi koji Šenoa upućuje (preko svakog čitatelja) cijelome narodu.

Učvršćivanje hrvatstva

Diskurzivna konstrukcija uzornog predstavnika hrvatskoga naroda razapinje se između četiriju velikih tema: jezika, slobode, domovine te integriteta. Njihova realizacija pruža Šenoi brojne prilike za nadopunjavanje predodžbe o “poštenom Hrvatu” poželjnim detaljima iz narodnog života, samo naizgled slučajno upletenima u tekst. Kao primjer možemo navesti način na koji autor priprema svog čitatelja na kontakt s likovima romana *Vladimir*. Njihovu karakteristiku otvara opis sobe u kojoj se, važne za fabularnu liniju godine 1948., vode politički angažirani razgovori. Ideološka pripadnost likova kontinuatorima ilirskog pokreta već nakon uvodnog pregleda rekvizita koji se nalaze u spomenutom prostoru. U portretu Ljudevita Gaja nalazimo dokaz poštovanja vođe narodnog preporoda, portret kraljevića Marka podupire važnu za predstavnike pokreta ideju južnoslavenskog zajedništva, dok smještena na zidu tamburica signalizira poseban odnos likova prema narodnoj tradiciji.

Učvršćivanje hrvatstva pomoću određenih predmeta koje okružuju Šenoine junake ponekad se javlja u manje ozbiljnom tonu. Opis glavnog lika pripovjetke *Mladi gospodin*, čovjeka skromnog i običnog no naznačenog pravim patriotizmom, nadopunjava zabavan dijalog. Razgovaraju pripovjedač i spomenuti Janko:

– Al reci mi, Janko, šta će ti ta gomila neotvorenih novina?

– Vrlo si smiješan – nasmija se Janko – nijesmo li Hrvati? Ne moramo li podupirati domaće novinstvo? Vidiš, ja sam se predbrojio na sve hrvatske novine od njihova postanka, al ih ne čitam. Molim te, sada o Kini, sada o Franceskoj, sada kako svilu gojiti treba. Mnogo je toga, premnogo; od toga bi me zabolila glava zato ih ne čitam. Al da, nešto sam čitao. Znaš li da se nedavno naš car mal nije utopio na moru?

– Naš car? Utopio? Idi, molim te!

– Duše mi, jest. Čekaj da ti pokažem. – Janko digne se, izvadi iza ogledalca papir u koji mu je britva zamotana bila.

– Na, čitaj! – poda mi papir. – prije mjesec dana dao sam si naoštriti britvu pa mi ju zamotali u taj papir.

Uzeh da čitam. Bjaše to odrpina starih zagrebačkih novina gdje se pripovjeda, kako je bura navalila na parobrod ‘Marijanu’ u kojem se car vozio u Mletke.

– Bog te vodio, Janko, ta tomu ima više od dvadeset godina, to su stare novine.”

(*Mladi gospodin*, 1875, SD III, str. 209).

Hrvatstvo mjereno količinom kupljenih novina donosi komičan efekt, ali s obzirom na dosljednu konstrukciju književnoga lika čitatelju neće biti istoznačno s porukom: besmisleno je kupovanje podupiranje hrvatskoga tiska. Naprotiv, razumijevanje koje autor pokazuje prema svom liku ublažava odjek cijele situacije, Janko je, čini se, opravdan svojim intelektualnim ograničenjima, ali njegovo pitanje “Nijesmo li Hrvati?” ostaje učinkovit podsjetnik na povezivanje s ovom neupitnom činjenicom obaveze. Autor si dopušta šalu jer zdravu narodnu svijest navedenog lika jamči provjerenim metodama. U njegovu karakteristiku upisuje poznanstvo s Pavlom Štoosem te neskriveno poštovanje prema ovom važnom sudioniku narodnog preporoda.

Kako pokazuju brojni primjeri, osim neposrednih kontakata s poznatim rodoljubima, u kreacije pripadnika vlastite nacije Šenoa upisuje također poznavanje hrvatske književnosti. Slijedi opis mlade domorotkinje: “Učila je brzo i lako, osobitim žarom, govorila je pjesme naizust, i to ponajrađe Vrazove; pa kad je jednom na ispitu deklamovala Preradovićeva ‘Putnika’, skočiše sve prisutne gospoje suznima očima grliti i cjelivati malu.” (*Do tri puta Bog pomaže*, 1868, SD II, str. 58).

Patriotizam dvanaestogodišnje Vlatke skriva se u strastvenom iščitavanju Vrazovih i Preradovićevih djela. Imena spomenutih dvojice autora u Šenoinu diskursu nose dodatno značenje, svaki put služe obilježavanju likova dodatnom emocijom. U navedenom citatu deklamaciji je pridružen žarki entuzijazam prema narodnom pitanju, u drugim tekstovima nailazimo na konkretne naslove Vrazovih ili Preradovićevih knjiga čija prisutnost na polici diskretno sugerira ljubav njihova vlasnika prema vlastitoj naciji.

Spomenute geste ne iznenađuju. August Šenoa je bio dosljedan u svom pripovijedanju nacije i kao pisac, i kao književni kritičar. Njegova književna fikcija donosi predodžbu o hrvatstvu koja sadrži određeni stav prema domaćoj književnosti, dok njegovi kritički prikazi – sukladno očekivanjima zapisanim u programskome tekstu¹³ – domaću književnost vrednuju između ostalog i prema hrvatstvu autora. Nema dvojbe koliko je značajan Šenoin udio u kreiranju legende hrvatskog pjesnika Petra Preradovića. U prethodnom smo citatu vidjeli kako autor isprepleće njegova djela sa sudbinom svojih likova. Pogledajmo kako unutar kritičkog prikaza (s prepoznatljivim entuzijazmom) upoznaje svoje čitatelje s Preradovićevim životopisom. Evo kako objašnjava značenje tog čina: “(...) vrijedan je da ga Hrvati znadu, jer Preradović nije samo velik pjesnik već i čovjek postojana značaja koj je i u najgore vrijeme pristao uz svoj narod!” (*Petar Preradović*, 1865, SD IX str. 242).

Slijedi ulomak iz oproštajnog govora napisanog na dan povratka Preradovićevih ostataka u domovinu: “Zagreb se podigao listom, narod leti zanosita srca amo, svi gotovo prvaci dostojanstva, znanja i rodoljublja, vrlo građanstvo i živa mladež skupiše se oko ove mrtvačke škrinje. Zagonetka je evo središtem bučnoga rada. Da vam riješim zagonetku? Ta već ju je vaše srce odgonetnulo. Tu stoji alem-čaša koja nas je sto puta nudila rajskim napitkom – pukla je. Da ju razbijemo? Tu stoji gnijezdo iz kojeg se je izvila fenić-ptica – odletila je ptica. Da joj gnijezdo raskopamo? Tu leži harfa sa koje su strujile stotine plemenitih pjesama u srce naroda – žice su popucale. Da harfu slomimo? Tu stoji

¹³ Usp. August Šenoa, “Naša književnost”, *Sabrana djela*, Zagreb: Znanje, 1964, str. 517-523.

žrtvenik na kojem je gorio sjajan plamen, ljubav naroda, ljubav slobode – plamen se utrnulo. Da oborimo oltar? Tu je šaka mrtva pepela koji i sad grije tisuću živih srdaca – hrvatski pjesnik Petar Preradović. – Da pustimo da se dragocijeni ti ostaci gube u tuđoj zemlji o tuđem vjetru? Ne, reče si narod, među nama mora biti taj posvećeni pepeo dok bude hrvatskog roda!” (*Prenos Preradovićevih ostanaka*, 1879, SD XI, str. 302).

Poigravajući se retoričkim figurama preuzetim iz Preradovićeve stvaralaštva, Šenoa daje jamstvo da će veliki pjesnik biti živ sve dok bude Hrvata. Javlja se naime Preradović u piščevoj predodžbi kao paradigmatički pjesnik i paradigmatički predstavnik naroda koji zaslužuje posebno mjesto u nacionalnom pamćenju. Navedeni citat potvrđuje da je Preradović u toj viziji autor na čijem stvaralaštvu cijeli narod uči rodoljublje, ali i pjesnik čija poezija zaslužuje priznanje naroda.

Primjeri navedeni do sada dokazuju da je “pošten Hrvat” kojeg nalazimo u Šenoinu diskursu politički opredijeljen, nikako nije ravnodušan prema narodnom životu, rado demonstrira svoj patriotizam, poznaje i cijeni uvažene persone hrvatske kulture i povijesti. Takvi su stavovi u analiziranim tekstovima najčešće “nagrađivani” osobnom srećom. “Valjanog Hrvata” najčešće voli “valjana Hrvatica”, ali brak koji dolazi kao kruna lijepim osjećajima nosi sa sobom veliku odgovornost. Pogledajmo ulomak iz ranije citiranog romana *Branka*: “Znam da je žena na svijetu da se uda. Ali ako je svojska, ako je nešto naučila pa zna kako se privređuje, biti će, vjeruj, dobra supruga, bolja gospodarica, jer će cijeliti rad i brige svoga muža više negoli mnoge pomodne lutke zagrebačke, koje iz zavoda idu na prvi ples i poslije prvoga plesa pred vjenčani oltar. Takova žena biti će i bolja Hrvatica, jer stekav si naukom i radom samosvijesti vidat će bolje rane svoje domovine, biti odvažnija, pa će i u kolu svoje obitelji raditi za svoj dom, za svoj narod, uzgajat će djecu nekim svetim zanosom, nu, bit će prava hrvatska majka, koja će muža si bodrit na junaštvo, nipošto zavlacit ga u kukavštinu.” (*Branka*, 1881, SD VI, str. 86).

Kako pokazuje navedeni citat, kod Šenoae sreća u ljubavi i bračnom životu uvjetovana je stavom prema narodnom pitanju. Žena ne može biti dobra supruga ako ravnodušno pristupa problemima svoje domovine. Dobra Hrvatica ima obavezu podržavati supruga i poticati ga u njegovanju prirodnog za sve Hrvate junaštva. Iako u Brankinim riječima osjećamo egzaltaciju i patetiku, vjerodostojnost poruke jamči kontekst. Junakinja svoje mišljenje predstavlja unutar iskrenog razgovora s prijateljicom.

Velika su Šenoina očekivanja prema uzornoj Hrvatici, ali kako je i ona dio većeg nacionalnog projekta upisanog u njegov tekst, odgovornost za komplicirani proces formiranja njezina nacionalna identiteta djelomično prebacuje na obrazovne institucije. U djevojačkim školama vidi prostor za efikasno poučavanje narodnog jezika te buđenje ljubavi, poštovanja i interesa za sve aspekte narodnog života. Brojne teorije na temu nacionalnih identiteta u nastojanju pokazuju ključnu ulogu organiziranog obrazovanja u ovom procesu,¹⁴ zabrinut sudbinom svoje nacije autor naglašava moć nacionalno osviještene i obrazovane žene.

Šenoa je dosljedan u kreiranju stvarnosti u kojoj likove spaja prema pravilu u kojem dobrota uvijek privlači dobrotu, ali ne ograničava se samo do prezentacije pozitivnih

¹⁴ Usp. Ernest Gellner, *Narody i nacionalizm*, Warszawa: Difin, 2009, str. 121.

primjera i iskaza koje promoviraju poželjne stavove. Česta je u njegovim tekstovima konfrontacija “poštenog Hrvata” s predstavnikom nacije koji ne zna poštivati tradiciju (u citiranom ranije ulomku Brankin je stav ponovno suprotstavljen običajima “zagrebačkih lutaka”), kojem je skoro pa redovito pripisana sebičnost. Upravo u sebičnosti Šenoa vidi izvor opasnog za Hrvate kozmopolitizma kojim stigmatizira likove sklone stranim modama. Vidljiva je ravnoteža u uporabi identičnih mehanizama u opisivanju uzora i antiuzora: posjedovanje hrvatskih/stranih knjiga, narodni/strani odjevni predmeti, interes nacije/osobni ciljevi i dr. jasni su signali jednoznačne klasifikacije pojedinih junaka.

Analizirano stvaralaštvo nudi čitatelju brojne definicije hrvatstva koje se u većini temelje na predodžbi o idealiziranoj zajednici. Zanimljivo je da Šenoa u svojim definicijama ne izbjegava negativne stereotipe o hrvatskome narodu. U pjesmi pod naslovom *Kako Hrvati djecu jedu* Hrvat je pravi barbar, gori od Turčina, velika opasnost za civiliziranu Europu. Lirsku situaciju gradi niz negativnih predodžbi isprekidanih refrenom koji upozorava druge nacije na Hrvate ljudoždere. Diskurzivna strategija koju bira Šenoa jasno pokazuje da neizbjegavanje negativnih stereotipa nije istoznačno s njihovim podržavanjem. S pomalo iznenađujućim odmakom i humorom uvodi čitatelja u svijet tuđih predodžbi. Upravo autorstvo opisano u pjesmi vizije hrvatstva upropaštava njezinu vjerodostojnost. Oponašajući neznanje i nezainteresiranost stranaca hrvatskim narodom Šenoa učvršćuje usvajanje nepokolebljive kreacije uzornog Hrvata kod svojih čitatelja. Svoj stav prema stranoj perspektivi pokazuje i u feljtonima. U jednoj od svojih *Zagrebulja* hrabro nabroja primjere omalovažavanja hrvatskoga naroda:

“Šta je, dakle, Hrvat?”

Da pitamo njekoje svoje susjede i istočne državnike, rekli bi nam da nisu ništa.

(...) Šta je, dakle, Hrvat?

Pokojni iluminator hrvatske mladeži, gospodin Premru, bio nam je preporučio njezku ‘povjesnicu svega svijeta’. U njoj si mogao čitati da su Hrvati narod gorski koji si kosu spliću u perčin, nose zelene prsluke i modre čarape, ter se hrane lovom njeke divlje zvijeri koja se ‘puran’ zove.

(...) Šta je dakle, Hrvat?

Pruske novine pripovijedaju da su to ljudi koji djecu majci iz utrobe trgaju; oteti novce na silu, da u hrvatskom jeziku ‘dobro jutro!’ znači; da Hrvati ni češlja ni sapuna ne poznavaju, da polaze ti ljudožderi iz Afrike, negdje blizu Beduina.” (*Zagrebulje I*, 1866, SD IX, str. 356).

U citatu nabrojane iskrikljene definicije umjesto da bi vrijeđale Hrvate, opet otkrivaju neznanje propagatora ovakvog mišljenja. Šenoa u opis problema deprecijacije naroda uvodi zanimljivu gradaciju. Refleksija nad značenjem termina “Hrvat” evoluirala ni od čeg, preko čudaka, do divlje zvjeri. Moju je pozornost opet privukla spretnost s kojom Šenoa rabi opoziciju “tuđi autor definicije” – “svoj pripovjedač” (naravno svoj u odnosu na čitatelja Hrvata). Takve geste jačaju zajedničku perspektivu pripovjedača i čitatelja, u njima je i izraziti piščev otpor prema iskrikljenom shvaćanju hrvatske nacije, koju uporno definira pomoću pozitivnih crta.

Zaključak

Skoro svako književno djelo Augusta Šenoea sadrži elemente njegove predodžbe o hrvatskome narodu. Pomoću alata analize diskursa možemo pronaći lekseme i sintagme ključne za prisutnu u tekstovima kategoriju nacije, možemo rekonstruirati mrežu značenja s kojima autor veže pojedine termine, možemo također opisati metode i strategije za kojima poseže služeći se fondom svoga “rječnika”. Šenoino stvaralaštvo javi se kao uzoran primjer prenošenja na tekst načela prema kojem česta reprodukcija određenih leksema u diskursu jamči im pravilnu interpretaciju i prepoznavanje pridodanih značenja. Spomenuto bi načelo mogla potvrditi i frekventnost termina ključnih za glavne teme Šenoina diskursa. Ignorirat ćemo brojke, ali ne samu činjenicu o učestalosti leksema “narod”, “Hrvati” ili “Hrvat”. Brojni primjeri uporabe sintagme “naš narod” naglašavaju ponosno sudjelovanje autora u opisivanoj zajednici u koju pisac poziva svoje čitatelje dok se služi zamjenicom “mi”. Na takav način Šenoa povećava učinkovitost i uvjerljivost diskurzivnih sadržaja podređenih ciljevima važnim za cijelo stvaralaštvo i nameće vlastitu interpretaciju nacionalne stvarnosti.

Konfrontacija navedenih u analizi kreacija velikih ličnosti hrvatske kulture sa Šenoinim obrascem “poštenog Hrvata” pokazuje autorovu dosljednost. Redovito vraćanje istim gestama i strategijama upravo od prividno nešablonskih velikana čini odlične (i zbog toga iznadprosječne) inkarnacije figure “uzornog Hrvata”. Povijesne ličnosti pretvaraju se u individualnu emanaciju vrijednosti važnih za zajednicu. Predstavljaju političku dimenziju: Ljudevit Gaj – kao karizmatičan vođa; umjetničku dimenziju: Petar Preradović – kao nadahnut pjesnik svih Hrvata; te intelektualnu dimenziju: Josip Juraj Strossmayer – kao duhovni predvodnik svog naroda. Predstavnici nacionalnog panteona se u Šenoinu diskursu pretvaraju u utjelovljenje konkretnih ideja, svojevrsnu eksplikaciju vrijednosti na koje autor neprestalno podsjeća svoje čitatelje.

Dosljedno i u svim književnim vrstama prisutno ponavljanje diskurzivnih sadržaja povezanih s figurom uzornog Hrvata pomaže čitatelju u prepoznavanju te upijanju sastojaka propagirane definicije. Svojevrsan “recept” za uzornog predstavnika nacije čine sljedeće osobine i stavovi: uporaba materinskog jezika te briga o njemu; osjećaj emotivne povezanosti s domovinom i nacionalnom zajednicom; težnja prema upoznavanju nacionalne tradicije te odbojnost prema kozmopolitizmu. Čini se da je jedino ovakav, vrlo pojednostavljen i shematski pristup konstruiranju predodžbe o pravom Hrvatu, mogao zajamčiti prodornost odabranih sadržaja u krugovima prvih Šenoinih čitatelja.

LITERATURA

- Coha, Suzana, “Mitologemi i ideologemi u funkciji kreiranja nacionalnog identiteta u poeziji Augusta Šenoea”, *Polska i Chorwacja w Europie Środkowej* (ur. Żurek, P.), Bielsko-Biala: Wydział Humanistyczno-Społeczny ATH, 2007, str. 431-462.
- Dąbrowska-Partyka, Maria, “Postmodernistyczna twarz postkomunizmu, czyli jak zostać prawdziwym Chorwatem”, *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, tom I *Transformacja* (ur. Janaszek-Ivančikova, Halina), Warszawa: Elipsa, 2005, str. 214-221.

- Dąbrowska-Partyka, Maria, *Świadczenia i mistyfikacje. Przed i po Jugosławii*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003.
- Falski, Maciej, *Porządkowanie przestrzeni narodowej – przypadek chorwacki: studium z historii wyobrażeń kulturowych*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.
- Foucault, Michel, *Porządek dyskursu*, Gdańsk: Słowo/Obraz/Terytoria, 2002.
- Gellner, Ernest, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa: Difin, 2009.
- Grdešić, Maša, “Romansa u pismima: pripovjedni ton u Stankovačkoj učiteljici Ivana Perkovca i Branki Augusta Šenoa”, *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova XIV. (Romantizam – ilirizam – preporod)*, (ur. Pavlović, C., Glunčić-Bužančić, V. i Meyer-Fraatz, A.), Split – Zagreb: Književni krug Split – Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2012, str. 283-296.
- Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb: Naklada Pavičić, 1997.
- Krzyżanowski, Michał, “Konstrukcja tożsamości narodowych i europejskich w polskim dyskursie politycznym po roku 1989: analiza dyskursywno-historyczna”, *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej* (ur. Duszak, Anna i Fairclough, Norman) Kraków: Universitas, 2008, str. 267-303.
- Lasić, Stanko, *Roman Šenoina doba: (1863-1881)*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1965.
- Šenoa, August, “Naša književnost”, *Sabrana djela*, Zagreb: Znanje, 1964, str. 517-523.
- Van Dijk, Teun Adrianus, “Badania nad dyskursem”, *Dyskurs jako struktura i proces* (ur. prev. G. Grochowski), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001, str. 9-44.
- Van Dijk, Teun Adrianus, “Kontekstualizacja w dyskursie parlamentarnym”, *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej* (ur. Duszak, Anna i Fairclough, Norman), Kraków: Universitas, 2008, str. 215-244.
- Van Dijk, Teun Adrianus, “Discourse and manipulation”, *Discourse & Society*, br. 17, 2 (2006), str. 359-383.

A NEW INTERPRETATION OF NATIONAL DISCOURSE
IN AUGUST ŠENOVA'S WORKS, OR ON AN EFFICIENT CREATION
OF CROATIAN IDENTITY IN LITERATURE

Abstract

A definition of the Croatian identity is a permanent topic, and the role of literature in the awakening process of patriotic feelings for certain national group, as well as in the perception of one's own nation, is of great importance. There are many authors who have tried to address the problem of what it means to be a Croat in their literature works; thus, some of their works can be read as a real „formula“ what an authentic Croat should be like. The paper would therefore be focused on the reconstruction of an authentic Croat, presented in the national discourse of August Šenoa, who was one of the first authors who have introduced a complex perception of their own nation in their works. Since Šenoa's text can be understood as a result of writing about his nation, it must be said that his work is also a place where we can read about the Croats (i.e., his writing is a medium, which Šenoa uses to communicate with the reader). In the paper, this problem will be presented using two perspectives: a perspective of a modern text reader and a perspective of Šenoa's first readers, whose *weltanschauung* can be noticed in the author's works. The model of an authentic Croat tried to be portrayed in this paper is one of the features of Šenoa's "national narration," which he used to create an aspect of Croatian identity. A limited context of the first readers in the studied materials demonstrates that a stereotype of a typical Croat seems to be the most important part of the national discourse.

Keywords: August Šenoa, discourse analysis, national discourse, national identity

dr. sc. Suzana Kos,
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

TIJELO, SEKSUALNOST I IDENTITET U SUVREMENOJ ČEŠKOJ ŽENSKOJ PROZI

Izvorni znanstveni rad

UDK: 821.162.3.09-055.2(063)

Rad se bavi afirmacijom i tretmanom ženskoga tijela i seksualnosti u djelima suvremenih čeških prozaičarica. Problemu tijela i seksualnosti u izlaganju se pristupa iz pozicije feminističke i rodne teorije. U suvremenih je autorica tijelo postalo jedno od ključnih čimbenika ženskoga identiteta. Ono je također i izraz individualne različitosti. Vezano za shvaćanje tijela u radu će se razmotriti različiti tipovi ženskih identiteta. Posebna pozornost bit će posvećena tijelu kao predmetu žudnje i objektu diskriminacije i nasilja. Vidjet će se da suvremene češke spisateljice u svojim tekstovima osnažujući ženska tijela pokušavaju osnažiti grupne i individualne ženske identitete te redefinirati položaj žene u suvremenome društvu.

Ključne riječi: tijelo, seksualnost, identitet, žensko pismo

Razdoblje nakon pada komunizma vrijeme je u kojem se na češkoj književnoj sceni afirmiraju mnogobrojne autorice. Pokretačice novoga snažnog vala češkoga ženskoga pisma početkom devedesetih bile su spisateljice srednje generacije koje su svoja djela počele objavljivati oficijelno, u emigraciji ili samizdatu¹ krajem osamdesetih, a svoje su stvaralačke potencijale u potpunosti razvile u devedesetima. Njihovi su tekstovi idealni pokazatelji promjena u ženskome diskursu tranzicijskoga perioda, koji postaje samosvojan smjer češke postkomunističke književnosti. Te su spisateljice otvorile prostor mladim autoricama koje će se afirmirati na prijelomu tisućljeća, a čije proze nastavljaju propitivati ženski identitet u tranzicijskom razdoblju. U ovom će se radu na primjeru četiriju autorica, pripadnica različitih generacija, pokazati na koji su se način tijelo i seksualnost nametnuli kao osnova za propitivanje novih i starih ženskih identiteta u suvremenoj češkoj ženskoj prozi.

Samo pitanje identiteta nametnulo se kao relevantno, budući da je ono ključno za razumijevanje osobnoga mjesta u povijesti, društvu i vremenu, ali i s obzirom na društvenopolitički kontekst u kojem nastaju analizirani tekstovi. Riječ je o razdoblju tranzicije, izrazito turbulentnom razdoblju u kojem društva prolaze velike promjene. U takvome se kontekstu mijenjaju i redefiniiraju postojeće društvene okolnosti i odnosi, što nužno dovodi do osjećaja nesigurnosti koji se manifestira u vidu nestanka poznatih pravila te stoga pitanje identiteta dobiva na važnosti. Individualni, ali i kolektivni identiteti neri-

¹ Nakon sloma Praškoga proljeća 1968. češka je književnost umjetno podijeljena na tri struje: oficijelnu, koja poštuje pravila službene kulturne politike, i dvije "zabranjene" struje – emigrantsku, koje se počela formirati već krajem četrdesetih, nakon što su komunisti preuzeli potpunu vlast u Čehoslovačkoj te samizdatsku struju, produkt normalizacijske politike sedamdesetih i osamdesetih.

jetko su u novozadanim okvirima poljuljani i podliježu vlastitom redefiniranju. Ta se pojava očituje i u književnome tretmanu identiteta, u ovome slučaju specifičnoga ženskog identiteta koji je u očištu ovoga rada.

Tijelo, seksualnost i rodni identitet

Pojam identiteta fluidna je kategorija, koja se u okviru književne teorije, ali i društvenih znanosti razmatra s pozicije esencijalističkih i konstruktivističkih teorija. Ove prve, kao izvorište identiteta uzimaju njegovu zadanost, prirodu i materijalnost, tj. tjelesnost kao polazišnu točku identifikacije, dok konstruktivističke teorije temeljnim čimbenikom identiteta smatraju društvene i kulturne prakse.

Poststrukturalističko stajalište, poput onog Jacquesa Derride, jest da identitet nije autonoman, već se formira isključivo u odnosu na drugo, on je uvijek kulturna, a ne prirodna činjenica.² Stuart Hall, prateći različite postmodernističke teorije identiteta, zaključuje da je identitet strategijski i pozicijski, a ne zadan. On nije utvrđen našim esencijalnim osobinama (rodom, rasom, itd.) već je konstruiran unutar diskurza. Stoga identitete treba “razumjeti kao proizvode specifičnih strategija iskazivanja u specifičnim historijskim i institucionalnim mjestima u kojima se koriste specifične diskurzivne formacije i prakse. Štoviše, oni nastaju unutar igre specifičnih modaliteta moći, i time su više proizvodi označavanja razlika i isključivanja, nego što su znak jednog identičnog, prirodno konstruiranog jedinstva...”³ Identitet tako postaje privremena i promjenjiva činjenica koja je uvjetovana upravo postojanjem razlike.

Kao bitan čimbenik u raspravama o identitetu nameće se tijelo, koje u ozračju uspostave novih društvenih i kulturnih odnosa demonstrira individualne različitosti. Ono je glavni razlikovni element subjekta u odnosu na grupne, kolektivne identitete, te predstavlja središte iz kojeg promatramo svijet.

Mary Douglas vidi tijelo kao socijalni konstrukt, repertoar društvenih značenja i metaforu društva u cjelini. U vrijeme društvene krize, kada su nacionalni identiteti i granice ugroženi, javlja se zabrinutost za održanje postojećih tjelesnih granica i čistoće tijela. Ljudsko tijelo najbolja je slika društvenoga sustava, a ideje o ljudskome tijelu bliske su idejama o društvu.⁴ Kod Michela Foucaulta tijelo je rezultat djelovanja društva, socijalni produkt. Formira ga diskurs, tj. društvene prakse koje reguliraju prirodne funkcije tijela, te stoga ono, “priroda”, postaje društveni konstrukt. Kontrola nad tijelom tako omogućuje i kontrolu nad društvom.⁵

Na tragu Foucaulta i teze o društvenoj uvjetovanosti tijela razmatra se i razlika spola i roda kod Judith Butler, koja spol vidi kao biološku uvjetovanost, fiksiranu kategoriju, a rod kao društveni konstrukt, arbitran i promjenjiv, čin koji se formira putem

² Usp. Marko Zlomislić i Zdenko Zeman, “Smjerenje prema Drugom: Drugi smjer Jacquesa Derride”, *Jacques Derrida. Drugi smjer*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999, str. 5-37.

³ Stuart Hall, “Kome treba identitet?”, *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija* (ur. Dean Duda), Zagreb: Disput, 2006, str. 361.

⁴ Usp. Chris Shilling, *The Body and Social Theory*, London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage Publications, 2003, str. 64.

⁵ Isto, str. 70-71.

reguliranog ponavljanja.⁶ No u okviru svoje teorije Butler dokida i spol kao biološku karakteristiku, on sam, tvrdi Butler, podliježe performativnome djelovanju roda. Samu materiju Butler vidi kao proizvod moći, tj. regulatornih praksi te je tako i tijelo, koje jest materijalno, ustvari konstruirano, a spol idealni konstrukt koji se pomoću regulatornih praksi materijalizira kroz vrijeme.⁷ Spol i rod se izjednačuju, a tijelo postaje isključivo socijalno-kulturni konstrukt.

Postoje i tendencije koje se opiru takvom shvaćanju tijela i nastoje mu vratiti njegovu biološku komponentu, poput onog Rosi Braidotti. Braidotti smatra da su feminističke teorije razvile novi oblik “korporalnog materijalizma”⁸ koji tijelo definira kao sučelje, sjecište simboličkog i materijalnog, biološkog i društvenog. Na taj način tijelo postaje “prag” subjektiviteta. Ono stoga ne može biti niti esencija niti sudbina, već označava primarno mjesto individue u svijetu, njeno pozicioniranje u stvarnosti.⁹ Tijelo je površina po kojoj se ispisuju značenja, ono se nalazi na presijeku stvarnog, koje predstavlja anatomija, i simboličkog – jezika.

Vraćajući se ženskome tijelu Braidotti ponovno uvodi binarnu spolnu razliku kao temelj konstrukcije identiteta. Proces izgradnje ženskosti za Braidotti je prije svega čvrsto vezan za tjelesna obilježja. Žensko je tijelo, upozorava Braidotti, podložno promjenama oblika. U trudnoći se ono mijenja i time narušava viziju fiksiranog tjelesnog oblika, vidljivih, prepoznatljivih, jasnih i specifičnih oblika poput onih koji određuju konture tijela. U tom je smislu žensko tijelo morfološki upitno. Žena/majka tako prelazi ustaljene norme i okvire, a žensko tijelo povezuje se s čudovišnim, nedefiniranim, dvosmislenim. U binarnom sustavu “Žena” postaje anomalija koja potvrđuje pozitivnu normu.¹⁰

No upravo spolna različitost, smatra Braidotti, omogućuje preispitivanje i redefiniranje svih ostalih različitosti: rasnih, etničkih, klasnih, itd. Ona je kod Braidotti pozitivna kategorija koja ne definira ženu kao Drugo u odnosu na muškarca, već otvara prostor za stvaranje novih vrijednosti u okviru društva i kulture.

Elisabeth Grosz smatra da je upravo iz pozicije tijela moguće iznova promišljati opoziciju između unutarnjeg i vanjskog, Ja i Drugog, i svih ostalih binarnih kategorija povezanih s opozicijom spoznaje i tijela, što je povezano i s poistovjećivanjem muškoga principa s razumom, a ženskog s prirodom.¹¹ Te su razlike utemeljene u tijelima, budući da su spolne razlike tjelesne razlike.

Žensko tijelo važan je čimbenik ženskog iskustva kao i ženske društvene pozicije – ono je “neodređeni sirovi materijal društvenog upisivanja koji proizvodi subjekte kao

⁶ Usp. Judith Butler, *Nevolje s rodom. Feminizam i subverzija identiteta*, Zagreb: Ženska infoteka, 2000.

⁷ Usp. Judith Butler, *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of Sex*, New York – London: Routledge, 1993, str. 1-2.

⁸ Rosi Braidotti, *Nomadic subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, New York: Columbia University Press, 1994, str. 238.

⁹ Usp. Braidotti u Henrietta Moore, “Divided we stand: sex, gender and sexual difference”, *Feminist Review*, vol. 47, (1994), str. 86.

¹⁰ Usp. Rosi Braidotti, *Nomadic subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, New York: Columbia University Press, 1994, str. 81-83.

¹¹ Usp. Elisabeth Grosz, “Miznúce telá. Nové stvárňovanie tela”, *Aspekt*, br. 2, (1997), str. 13.

subjekte određenog tipa”.¹² Zapadna se tijela smatraju i izrazom unutrašnjosti, tj. subjektiviteta. Ona tako postaju tekstovi, sustavi znakova koje treba dešifrirati, na osnovu tjelesnih znakova drugi iščitavaju naše unutarnje osobine. U suvremenom se društvu u površinu tijela sve više upisuju kulturalni objekti-znakovi. Načini na koji oblačimo, ukrašavamo (šminkom, nakitom, *piercingom*) i oblikujemo (pomoću kirurških zahvata ili dijeta i vježbanja) vlastito tijelo proizvode značenja, vrijednosti, norme i ideale koje subjekt usvaja. Na taj način društvene kategorije postaju dijelom fiziološke unutrašnjosti: “Tijela pričaju, a da ne moraju nužno govoriti, jer postaju kodirana pomoću znakova i kao znakovi. Ona pričaju društvene znakove.”¹³

Bitnom odrednicom uspostave društvenog subjekta za Grosz je i tijelu dodijeljen spol. Tijelo je površina na koju se upisuju društvena značenja. Tijelo muškarca i tijelo žene razlikuju se u smislu anatomije i bioloških procesa. Ta različitost rezultira time da društvena i kulturalna značenja, tj. tekstovi koji se u tijelo upisuju imaju kao rezultat različite poruke, iako su to inicijalno isti tekstovi. Površina na koju se upisuju značenja nije neutralna, načini na koji se značenja u nju upisuju mogu zahtijevati različite “tipografske procedure i rezultirati drugačijim značenjima”.¹⁴ Na osnovu svoje seksualnosti i reproduktivne sposobnosti žene su često smatrane kao ranjive, kao subjekti kojima je potrebna zaštita.¹⁵

Tijelo, smatra Grosz, nikad nije samo ljudsko ili samo društveno. Ono se izdiže iznad binariteta prirodnog i kulturnog, iako materijalno, ono nije suprotno kulturi, već je kulturni produkt, *jest* kultura. U njega se upisuju socijalni, politički, kulturni i geografski faktori.¹⁶ No tijelo se, smatra Grosz izdiže i iznad ostalih binariteta – nije niti privatno niti javno, niti psihološki određeno niti socijalno, niti instinktivno niti naučeno, niti genetski određeno niti determinirano društvom. Upravo mu ta njegova neukrotivost omogućuje da subverzivno djeluje na binarne opozicije u okvirima kojih je interpretirano.

Tijelo, seksualnost i identitet u suvremenoj češkoj ženskoj prozi

Tijelo se u prozama suvremenih čeških autorica afirmiralo kao temeljni čimbenik identiteta. U njihovim je tekstovima žensko tijelo prikazano kao drukčije te je stoga i predmet nasilja i diskriminacije, ono se kažnjava zbog užitka koji pruža, ali je i polazište za redefiniranje i osnaživanje ženskog identiteta. Ulogu tijela i seksualnosti kao važnih čimbenika identiteta prikazat ću na primjerima proza Alexandre Berkove, Zuzane Brabcove, Petre Hůlove i Ive Pekárkove.

Kontrola nad tijelom: Mračna ljubav (Temná láska) Alexandre Berkove

Proza Alexandre Berkove “Mračna ljubav” koncipirana je kao retrospektivna ispovijed pacijentice Karoline liječnici u psihijatrijskoj ustanovi. Karolina je tamo dospjela

¹² Elizabeth Grosz, *Space, Time and Perversion*, New York – London: Routledge, 1995, str. 32.

¹³ Isto, str. 35.

¹⁴ Isto, str. 36.

¹⁵ Usp. Elizabeth Grosz, “Miznúce telá. Nové stvárňovanie tela”, *Aspekt*, br. 2, 1997, str. 9-10.

¹⁶ Isto, str. 14.

nakon što je potpuno naga istrčala na ulicu. Postupno otkrivamo da je uzrok njezina slo-ma patrijarhalno ustrojen život sa suprugom na koji pristaje zbog naučenih predrasuda o muško-ženskim odnosima i svojih romantičnih iluzija: "...i bila je tamo jedna koliba i unutra mreža u kojoj je bio on, prljav i znojan. Bacakajući se u mreži i u okovima, pru-žao je ruke prema meni i molio i zvaio me imenom i bio je tako napušten i sam, a moje čudno ja je govorilo: vidiš li ga? kako je nesretan! ostavit ćeš ga tamo? kad te tako moli? njegov život sada ovisi o tebi! što ćeš učiniti? ha...? I tako sam ga počela vaditi iz mreže, jer je to ispravno; ne misliti na sebe i pomagati bližnjima i tako; da bismo bili korisni i da bi nas netko volio, da bismo dobili peticu od Boga. – Razmotavala sam čvorove i osloba-đala okove, trudila sam se osloboditi ga iz te mreže, sve dok konačno nije bio vani – a ja sam se našla unutra – svezana – a on je ustao i bacio na mene deku.”¹⁷

Prvi dio proze prikaz je konvencionalnih bračnih odnosa u okviru kojih je žena izo-lirana od društva i u potpunosti podređena muškarcu u čijoj je apsolutnoj vlasti. Po-niženje i ograničenja kojima je žena u braku izložena ilustrirani su kroz identifikaciju ženskog tijela s krhkim cvijetom koji neprestano presađuju ne dajući mu mogućnost da nađe svoje uporište, zatim ga obrezuju i ograničavaju njegovu mogućnost da raste i razvije se te mu na kraju otkidaju cvijet/glavu. Ovo simboličko dekapitiranje možemo tumačiti kao muški strah od ženske svijesti o sebi koja ugrožava njegovu dominantnu poziciju: (“Ne može mi parirati, ne zna kako mnome ovladati, kako me preraditi, omek-šati, staviti pod svoju kontrolu – i to ga ljuti.”)¹⁸

Otkidanjem ženske glave i svodenjem žene na skup poželjnih atributa amputira se njezina inteligencija, pravo na mišljenje i samorealizaciju. Amputirani dijelovi potom se zamjenjuju društveno konstruiranim pravilima u okviru kojih je ženama dopušteno kretanje. Budući da ta pravila Karolinu guše, a ona druga ne poznaje, odjednom se nađe u limbu, u mrtvoj točki, suočena s vlastitim životom u krhotinama.

U odnosu s muškarcem njezinu se tijelu neprestano nanose rane, podrezuju mu se udovi kako ne bi moglo pobjeći, da bi na kraju ostalo i bez glave, tj. bez svijesti o sebi. Fizičko nasilje nad ženskim tijelom metafora je psihičkoga nasilja. Budući da je tijelo važan čimbenik ženskoga iskustva i društvene pozicije žene, tranširanje ženskoga tijela prikaz je fragmentiranja ženskoga *jastva*.

Koristeći se modelom Danteove “Božanstvene komedije” autorica faze u životu žene prikazuje kao krugove pakla. Da bi osvojila svoje ja, protagonistica mora proći kroz sve stadije općega ženskoga iskustva koje je poistovijećeno sa životom u paklu. U Zemlji žena plastično su prikazani arhetipski životi majki i supruga koje svoje ambicije podređuju brizi za druge. Te žene svoje prokletstvo iz osвете prenose na svoje kćeri. U Dolini nevje-sti muškarci-lovci hvataju žene i zatvaraju ih u kaveze, zatim im u Dolini zamki stavljaju okove te ih odvođe u Zemlju parova u kojoj ih za sebe vežu raznorodnim sponama, od nevidljivih i lakih poput pera do olovnih i teških. U strahu od nepoznatoga žene ostaju njima dobrovoljno vezane čak i nakon smrti muškarca.

¹⁷ Alexandra Berková, *Temná láska*, Brno: Petrov, 2000, str. 6.

¹⁸ Isto, str. 32.

Berková je tako životno iskustvo junakinje povezala s općim ženskim iskustvom. Društvene prakse omogućuju uspostavu kontrole nad ženskim tijelima i njihovo discipliniranje. Ovladavanje tijelom omogućava ovladavanje društvenim modelima ponašanja, što dovodi do cikličkoga ponavljanja istih obrazaca. Kod Berkove se upravo vlast nad ženskim tijelom manifestira kao temelj tradicionalnoga patrijarhalnog sustava.

Tijelo – izvor žudnje i traume: Godina bisera (Rok perel) Zuzane Brabcove

Kriza potaknuta rasapom tradicionalno utvrđenih ženskih uloga tema je proze Zuzane Brabcove “Godina bisera”. Iza marketinški primamljive kulise prvoga češkoga lezbijskog romana ili “lezbijskoga trilera” krije se priča o krizi identiteta i ljubavnoj agoniji četrdesetogodišnje intelektualke Lucie koja, nakon što se pretvori u “torzo odavno mrtvih vrijednosti” i pokuša si oduzeti život, završava u ludnici. Tamo i počinje njezina ispovijed. Iza pokušaja samoubojstva leže uzroci ozbiljniji od očigledne prozaične ovisnosti o alkoholu koje Lucie ne može i ne želi verbalizirati.

U srazu novih i starih mitova o ženi i njezinim mogućnostima Lucie gubi svoju slobodnu volju, postaje apsolutno inferiorna i u potpunosti podređuje svoje misli i tijelo ljubavnicu. U društvu u kojemu je Lucie odrasla i koje je odredilo njezine dotadašnje životne izbore seksualna orijentacija koju u sebi otkriva još uvijek je neprihvatljiva. Stoga se nakon što izmjeni prve nježnosti s Magdom na plesnome podiju lezbijskoga kluba baca u naručje muškarca kojeg slučajno susreće na ulici u očajničkoj potrebi za potvrdom svoje heteroseksualnosti, a time i svoga ispravnoga životnog izbora:

“Htjela sam s njime spavati, to je bilo sve. S njim, s bilo kojim muškarcem, ako je ikako moguće isti čas. Osjećala sam potrebu omotati muškarca oko vrata kao vijenac od češnjaka protiv opasnosti, koje su me vrebale s leđa i nisu se odražavale u ogledalu...”¹⁹ Jer što je drugo u pitanju nego katastrofa, kad se jednog dana probudite i utvrdite da ste netko drugi. Recimo buba. Ili pauk. Muha. Gregor Samsa. Da ste netko drugi, da vam je amputiran čitav dotadašnji život: možda vas to još pomalo boli, ali vi dobro znate da on više ne postoji. Vaš je identitet zdrobljen u komadiće, valja se u prašini ceste koja vodi prema gradilištu, razmrskan do nerazpoznatljivosti... A iz tog novog oblika ništa vas više ne može iščupati, nema te sile: ni Golem ni deset Freudova, ni zdrav način života, ni redovito žvakanje žvakaće Orbit nakon svakog jela.”²⁰

No odraz vlastitoga “ja” koji Lucie vidi u zasebnim ženskim ogledalima koja ju okružuju – majci iz koje potječe, kćeri Terezi koja je iz nje izašla i Magdi, s kojom se stopila (“... kad smo se stisle jedna uz drugu, imala sam osjećaj da padam u ogledalo. Razmrskat ću ga na komadiće...”²¹ ti si moje ogledalo, a ja tvoje, mi smo jedna drugoj ogledalo, shvaćać. Iste smo, iste, iste...”²²) još uvijek nije u potpunosti i samo njezin.

¹⁹ Usp. Zuzana Brabcová, *Godina bisera*, Zagreb: Meandar, 2002, str. 102.

²⁰ Isto, str. 114.

²¹ Isto, str. 95.

²² Isto, str. 164.

Odnos Lucie s majkom iznimno je bitan u definiranju njezine osobnosti te je stoga dok se ispovijeda psihijatrima često i direktno oslovljava. U nekoliko se navrata junakinja romana vraća u majčinu utrobu kao mjesto topline i sigurnosti: “Ipak svoje bližnje prepoznajem po mirisu... Svoju mamu, koja jednako miriše na površini – na prirodnu mješavinu ljubavi, ljubaznosti, dobrote i sigurnosti – i iznutra. Bila sam u njezinu trbuhu devet mjeseci pa valjda znam nešto o tome...”²³ Što ja tu zapravo radim? U mami? Pa već sam odrasla. Uskoro će mi biti četrdeset. Imam odraslu kćerku. Supruga. Sjajan posao. Trosobni stan u stambenome kvartu. Samostalna sam jedinka, a ne sastavni dio nekog drugog bića.”²⁴

Lucie u određenome trenutku, vizualizirajući putovanje majčinom utrobom, izražava želju da je pojede – na taj bi način zauvijek bila spojena s njezinim tijelom i s modelom ženskosti kojem je cijeli život težila. Majčin život primjer je ženskoga života determiniranoga društvenim očekivanjima i zabranama. Zbog želje da uskoči u majčin kostim i na taj joj se način što više približi, Lucie zatamljuje svoju seksualnost i podliježe društvenoj matrici te počinje konstruirati svoj rodni identitet ponavljajući već ustanovljene obrasce ponašanja – udaju, porod, pristojan posao. Njezin se identitet tako u cijelosti potvrđuje kao performativan.

Poistovjećujući se s tradicionalnim primjerom ženskosti u liku vlastite majke Lucie usvaja arhetipski model ponašanja od kojega ne odustaje čak ni u trenutku spoznaje svoje prave seksualne orijentacije. Majčinu zlatnu anđeosku aureolu uspijeva razbiti tek dijametralno suprotna, demonski putena Magda čija će je bezosjećajnost zamalo i ubiti.

Prostor u kojemu se odvija Lucijina drama jest i prostor njezina tijela i prostor jezika: za liječenje traume liječnica joj preporuča dvostruku terapiju – onaniranje i pisanje dnevnika. Tijelo, koje joj je u prošlosti osiguralo mnogobrojne užitke, postaje mjesto traume: “Užasno sam se bojala ići na zahod. Naprosto nisam mogla podnijeti pogled na svoju... Već sam zaboravila kako se to pristojno zove. Čim bih je samo i pogledala, iz zahodske školjke bi me ošinuo žestoki val gađenja, kao da odande izlaze crvi. Onakvi, kakve je Jakub sakupljao za pecanje.”²⁵

Gađenje prema tijelu također je odraz naučenih praksi, u njemu se ogleda prezir prema fizičkome kao animalnoj, primitivnoj, barbarskoj stupici u koju se pokušava namamiti ratio. “TIJELO je KLOPKA”, s gađenjem će konstatirati Lucijin suprug Jakub. U njegovu svijetu pomoću tijela nije moguće pronaći svoj pravi identitet te je stoga, prepustivši se tijelu, Lucie svoj identitet mogla samo izgubiti. Animositet prema tijelu pomoću kojega je upoznala svoju homoseksualnost rezultat je i njezine nemogućnosti da se otrgne uvriježenim društvenim praksama te stoga pokušava odbaciti i vlastitu seksualnost. Taj problem Lucie ne može verbalizirati zbog svijesti da stvari počinju postojati tek kad se imenuju. Strah od vlastitoga tijela²⁶ pretače se tako i u strah od vlastitoga jezika, od znakova i priča: “E oslobodi Bože, ako me netko piše. Sva sreća da priče ne

²³ Usp. Zuzana Brabcová, *Godina bisera*, Zagreb: Meandar, 2002, str. 35-36.

²⁴ Isto, str. 47.

²⁵ Isto, 34.

²⁶ “Piši sebe. Piši svoje tijelo”, apelira H elene Cixous u “Smijehu Meduze”.

postoje”²⁷ – opravdava se sama pripovjedačica na početku romana. Strah od vlastitoga jezika manifestira se i kao problem junakinje s koprojalijom: ono što izgovara za njezinu je okolinu vulgarno i protuprirodno te stoga i njezina životna priča u usporedbi s općeprihvaćenom i konvencionalnom predstavlja tabu. Gubitkom tijela i gubitkom jezika ona gubi značenje, identitet, svijest o sebi.

Drukčija tijela: Sjećanje na moju baku (Paměť mojí babičce) Petre Hůlove

Petra Hůlová u svome prvijencu “Sjećanje na moju baku” kroz šest pripovjedačkih cjelina slijedi priču triju generacija žena u jednoj mongolskoj obitelji iz pozicije pet različitih pripovjedačica. Njezin roman stoga možemo nazvati i ženskom kronikom.

“Sjećanje na moju baku”, smješteno u egzotičan prostor mongolske stepe, na simboličkoj razini možemo čitati kao prikaz sukoba tradicije i novih vrijednosti u tranzicijskim društvima. Tradiciju u romanu predstavlja obiteljski šator, a nove vrijednosti Grad. Iako je pozicija žena u mongolskome društvu drukčija od one u zapadnim društvima, različiti oblici nasilja nad ženama, poljuljane vrijednosti i stav društva prema drugome, različite i nepoznatome, predstavljaju svakodnevne pojave i u novim sustavima nastalima devedesetih u kojima se s jedne strane obnavljaju tradicionalne vrijednosti, dok se istovremeno pod utjecajem globalizacije pojavljuju nove.

Svako poglavlje obrađuje iste događaje iz perspektive različitih likova. Osim Dzaje, koja počinje i završava pripovijedanje, u romanu svoj glas dobiva njezina izvanbračna kćer Dolgorma, Dzajina majka Alta te Dzajine dvije sestre – Ojuna i Nara. Njihovi monolozi svjedoče o generacijama dugom potiranju ženske osobnosti u tradicionalnome društvu u kojemu su žene izložene zlostavljanju od strane članova vlastite obitelji i od šire zajednice.

Od samoga početka Dzaja problematizira pitanje vlastitoga identiteta, ali i identiteta svoje sestre Nare – obje se fizički razlikuju od pripadnika svoga plemena, zbog čega se često osjećaju izopćenima iz društva: “Ali i ja sama zahvaljujući svojim čudnim očima i sitnoj građi izgledam upravo kao jedna od njih.²⁸ (...) Tako omalovažavati moju halhsku čistoću. Htjela sam im nešto učiniti, a umjesto toga navrle su mi suze... Ali ionako sam vjerovala više njima nego svojoj vlastitoj majci. Nara je oduvijek imala suviše plavu kosu. Tata je u to vrijeme bio u vojsci, isto kao što ga nije bilo ni kad si je majka priredila mene, tako da joj se što se tiče tih stvari ne može baš puno vjerovati. Kad mi je bilo pet godina, došao je k nama jedan čovjek. Nije bio Mongol... Kad je odlazio, izgledalo je kao da mama neće izdržati, da će ga udariti, baciti se na njega ili s njime otići... Već i prije sam imala osjećaj da me ne vole kao Magi, ali tada sam osjećala da mama može biti i strana i zla...”²⁹

Dzaja je plod majčine ljubavne veze s erlicem Mergenom, a Naru njihova majka rađa nakon što je siluje nepoznati Rus. Njihova različitost dijelila ih je od obiteljskih vrijednosti koje su reprezentirale njihove sestre Magi i Ojuna – biti drukčiji u zatvorenome svijetu šatora i mongolske stepe značilo je trpjeti konstantan prezir ostalih članova kla-

²⁷ Zuzana Brabcová, *Godina bisera*, Zagreb: Meandar, str. 10.

²⁸ Kineza, ili erlica – njihovih potomaka (op. a.).

²⁹ Petra Hůlová, *Paměť mojí babičce*, Praha: Torst, 2002, str. 10-11.

na. Stoga Dzaja i Nara moraju napustiti svijet u kojem se osjećaju kao strankinje. Obje su manje dobre od savršene Magi koju je herojska smrt (umire na konju, kao Džingiskan) postavila na obiteljski pijedestal.

Njihova tjelesna različitost razlog je njihova prisilnog udaljavanja iz sredine u kojoj su odrasle. Tradicionalan svijet stepe Dzaja i Nara mijenjaju za tajanstven i nepoznat prostor Grada. No ni ta nova sredina neće ih prihvatiti kao svoje, a njihova će tijela postati još različitija no prije. Dzaja biva silovana, što je dodatno obilježava – skrnavljenje njezina već ionako drukčijega tijela izmjestit će je još dalje, na samu društvenu marginu. Ista sudbina čeka i njezinu sestru Naru – tako obje, izdane i obilježene, svoju egzistenciju počinju osiguravati prodavanjem svojih ionako već obezvrijeđenih tijela. No njihova unutarnja motivacija je drukčija. Za Dzaju koja sebe vidi kao “ženu koja zna gdje joj je mjesto” prostitucija je posljednja opcija, izlaz iz besperspektivne situacije. Narina odluka da počne prodavati svoje tijelo bit će motivirana isključivo željom za neovisnošću, potpunim odvajanjem od svijeta stepe i šatora. Prodajući svoje tijelo Nara prekida sve veze s generacijama žena koje su rođene u njezinoj obitelji te barem prividno osvaja vlast nad svojom sudbinom.

Nara svjesno i racionalno bira život bez djece za razliku od svoje sestre Dzaje, koja pod svaku cijenu želi dijete. Nekoliko puta odlučuje pobaciti, a jedino dijete koje rodi daje na posvojenje. Na taj način ona ustraje u namjeri da sama odlučuje o svojoj sudbini, afirmira se kao apsolutna gospodarica vlastitoga tijela. Izopćenost iz “normalnoga svijeta” rezultat je njezine slobodne volje. Sama plod silovanja, žrtva podsmijeha i odbacivanja, odbija vlastitu patnju prenositi dalje: “Želudac mi se okretao kao da mi je trbuh pun ribljih mjehura, a dizao mi se i pri predodžbi da imam na vratu malo bastardsko stvorenje koje moram voljeti. Život nastao iz bijeloga streljiva koje su u mene ispucavali muškarci bez lica, to ne. Takvo dijete bih ubila...³⁰ Krv kopileta. Iz žila bih si je iscijedila kao limunov sok. Toliko je gorka. Zauvijek će mi tijelom kružiti krv ruskoga trgovca ribama. I da si mozak izbušim, i dalje bih je osjećala...³¹

Jedina žena koja ostvaruje makar prividnu sreću i zadovoljstvo čistokrvna je tradicionalna Ojuna koja u potpunosti pripada i svojoj majci i svome ocu. Nara i Dzaja, prva rezultat silovanja, a druga majčine jedine prave strastvene ljubavne veze, zbog svoje fizičke (prvoj je otac Rus, a drugoj Kinez) različitosti te činjenice da su “tuđa” djeca, nemaju pravo na sretan kraj svoje priče. U tradicionalnome svijetu one su “one druge” – kao žene, izvanbračna djeca i strankinje predmet su poruge i osude.

Snažno tijelo – snažna žena: Geng ljudi s ožiljkom (Gang zjizvených) Ive Pekárkove

Mogućnost afirmacije ženskoga subjekta osnaživanjem specifičnoga ženskog identiteta možemo iščitati u prozama spisateljice Ive Pekárkove. Definiranje ženske slobode i identiteta putem tijela najjače je izraženo u njezinoj četvrtoj prozi, “Gengu ljudi s ožiljkom”. Kroz roman pratimo fantastične pustolovine junakinje i njezin put od sek-

³⁰ Petra Hůlová, *Paměť mojí babičce*, Praha: Torst, 2002, str. 203.

³¹ Isto, str. 206.

sualnoga ropstva u Turskoj, u kojemu završava prevarom svoga zaručnika, do potpune samostalnosti u New Yorku. Promjene njezina identiteta manifestiraju se u promjenama tijela, u ovome konkretnom slučaju *lica* koje postaje simbolom očuvanja osobnoga integriteta i autonomije.

U “Gengu ljudi s ožiljkom” junakinju obilježava ožiljak, rana preko polovice lica koji je zaradila u pokušaju da se odupre vlastitome poniženju: “U tome debelome, zaraslome ožiljku koji mi je zasjeo na desnu stranu lica i deformira je, u njemu je *stvarni* početak moje priče.”³²

Promjena fizionomije donosi i unutarnji rez – plašljiva plavokosa Božena postaje svjesna svojih mogućnosti i odbija se bespomoćno pokoriti sudbini. Pripovjedačica stoga izabire poziciju treće osobe kada govori o sebi iz vremena prije ožiljka:

“I zato se nemojte ljutiti na mene ako o sebi govorim kao o *njoj*. Shvaćate? To nisam ja, to je *ona*, ta djevojka imena Božena. Glupa osamnaestogodišnjakinja, s licem poput ruže, upravo ulazi u autobus na kolodvoru Holešovice. Maše bezbrižno glavom, kako to mogu samo osamnaestogodišnjakinje, a dugi, gusti, zlatni uvojci u njezinoj kosi najednom ispunjavaju cijelo platno... Ta djevojka je *ona*, ne ja. Lice joj je cijelo. I to je *ona*, koja osjeća na ramenu zaštitničku težinu muške ruke. I to je *njezino* srce što joj se diže u grlo i skakuće kao luckasti kozlič. Ulaze u autobus u Pragu i ona je sretna kao još nikada u životu: upravo putuje u Tursku sa svojim muškarcem, s muškarcem kojeg voli.”³³

Prije i sada prisutni su kao dvije polovice Boženina lica – unatoč distanciranosti od vlastite prošlosti, pripovjedačica se ne može riješiti te druge polovice vlastitoga ja, njezina priča tako vrluda između one o sebi i one o *njoj*, jednako kao što se i njezino lice mijenja ovisno o kutu gledanja. Nakon što je izgubila lice kakvo poznaje, junakinja će izgubiti i ime koje ju je definiralo. Na taj će način u potpunosti biti poljuljan i njezin identitet.

U potrazi za slobodom glavna junakinja zamijenit će komoditet koji je dobivala za svoje seksualne usluge za surovi život Južnog Bronxa. Krevet u kojem je bila prisiljena glumiti mijenja za toplinu tijela svoje ljubavnice Surayye i otkriva da muškarci “...imaju tako čudan miris i uopće nemaju nikakve tjelesne topline. Ali baš nikakve. Čudno je da to nisam primijetila prije no što sam upoznala Surayyu.”³⁴ Svoj potreseni identitet junakinja će početi ponovno učvršćivati upravo kroz odnos sa ženama te nakon veza sa Surrayjom stupa u vezu s krhkom, nezaštićenom Ednom, čije lice krasi ožiljak sličan njezinu:

“Legle smo nage jedna pored druge i doticale smo jedna drugoj ožiljak... pokušavale smo jedna drugoj proniknuti u ožiljak prstima (nježno, bile smo povrijeđene; *znamo* dobro, gdje boli i kako jako!), trudile smo se prodrijeti unutra u ožiljak one druge kao da je žensko krilo. Uzdisale smo i stenjale od sladostrašća i ljubile se; naučile smo svaka ožiljak one druge napamet. Bilo je kao da smo *ludo* mlade i voljele smo se licima... Ujutro smo postale geng.”³⁵

³² Iva Pekárková, *Geng zjizvených*, Praha: Mat'a, 1998, str. 10.

³³ Isto, str. 19.

³⁴ Isto, str. 210.

³⁵ Isto, str. 176-177.

Ožiljak na taj način postaje mjesto koje uzbuđuje, kroz njega se postiže emocionalna i seksualna satisfakcija. Kao što u ženama i ženskome tijelu prepoznaje svoje, junakinja tako u Edninome ožiljku prepoznaje svoj vlastiti – na taj način dodiruje i uči voljeti samu sebe, prihvaća svoje unakaženo tijelo i s njime vodi ljubav. Ožiljak stoga predstavlja i mjesto začeca novoga subjekta, njegova dolaska na svijet, rađanja i boli (nekoliko puta u romanu pripovjedačica se referira na nelagodu koju joj donosi).

No ljubavnica s kojom se gotovo stopila će ju izdati, a na samome će kraju romana junakinja, nakon što pokuša spasiti dječaka od sigurne smrti utapljanjem, u zamjenu za dobročinstvo dobiti mogućnost zamijeniti svoju nesigurnu sudbinu sigurnim životom američke više srednje klase, što uključuje i plastičnu operaciju kojom bi se uklonio njezin ožiljak, ali i prikladnoga ženika. Otvoren kraj romana ostavlja otvorenim i pitanje njezina identiteta – za slutiti je tek da će junakinja i u budućnosti igrati prema svojim pravilima, ne podliježući tradicionalnim očekivanjima.

Kod Ive Pekárkove seksualno je iskustvo bitan element sazrijevanja protagonistice i sredstvo kojim se kroz tijelo potvrđuje svijest o vlastitome neponovljivom identitetu. Seks ovdje funkcionira i kao sredstvo pobune protiv tradicionalne uloge žene u društvu. Širina iskustva u području seksualnosti čini junakinju dominantnom u odnosu na muškarce s kojima dolazi u kontakt. Autorica je na taj način redefinirala odnose moći utemeljene u jednoznačnim rodnim identitetima i postavila ženske subjekte u novu poziciju. Izbjegavanje konačnoga zaključka priče koji se manifestira kao otvoreni kraj romana upozorava na mnoštvo potencijalnih mogućnosti za nove ženske živote, identitete i uloge.

Tijelo je tako kod Pekárkove postmoderno, “sredstvo stvaranja i mijenjanja svijeta, stalno pomične lokacije, koja može otkrivati beskonačno nova ‘stajališta.’”³⁶ Takvo je tijelo istovremeno “neodređenoga spola i promjenjivoga roda”,³⁷ konstantno se mijenja te je u mogućnosti uvijek iznova formirati vlastitu osobnost. Na taj način ispunjen je i postmoderni ideal narativne “heteroglosije” prema kojoj je jedan od ključnih elemenata ženskosti mogućnost identificiranja i shvaćanja tuđe perspektive te prihvaćanje promjene i fluidnosti kao odrednica stvarnosti.³⁸

Zaključak

U radu je na nekoliko primjera prikazano kako se tijelo afirmiralo kao jedan od ključnih čimbenika ženskoga identiteta. Pomoću tijela suvremene se češke spisateljice pokušavaju obračunati s arhetipskim modelima ženskosti te redefinirati svoj položaj u suvremenome društvu.

³⁶ Susan Bordo, “Feminizam, postmodernizam i skepsa spram roda”, *Feminizam, postmodernizam* (ur. Linda J. Nicholson), Zagreb: Liberata – Centar za ženske studije, 1999, str. 127.

³⁷ Caroll Smith-Rosenberg, *Disorderly Conduct*, Oxford: Oxford University Press, 1985, str. 291. Preuzeto iz: Susan Bordo, “Feminizam, postmodernizam i skepsa spram roda”, *Feminizam, postmodernizam*, (ur. Linda J. Nicholson), Zagreb: Liberata – Centar za ženske studije, 1999, str. 128.

³⁸ Usp. Donna Haraway, “Manifesto za kiborge”, *Feminizam, postmodernizam*, (ur. Linda J. Nicholson), Zagreb: Liberata – Centar za ženske studije, 1999, str. 167-205.

Ženski je identitet u analiziranim prozama gotovo u pravilu formiran izvana, proizvod je različitih oblika discipliniranja i nasilja, dok junakinje same svoje unutarnje porive potiskuju i marginaliziraju. U srazu intimnih želja i društvenih očekivanja njihovi se identiteti (i tijela) lome i fragmentiraju te se pokazuje da tranzicijsko društvo postavlja mnogo prepreka samoafirmaciji ženskih subjekata. U novonastalim društvenim prilikama žena je dobila svoj glas, no i dalje progovara s pozicije potlačenoga, potisnutoga subjekta koji u konfuziji novih identiteta još uvijek ne zna sam izabrati. Iznimka u analiziranim primjerima tretmana ženskoga identiteta jest proza Ive Pekárkove, koja otvara prostor za razvoj novih, osnaženih ženskih subjekata.

LITERATURA

- Berková, Alexandra, *Temná láska*, Brno: Petrov, 2000.
- Bordo, Susan, "Feminizam, postmodernizam i skepsa spram roda", *Feminizam, postmodernizam* (ur. Nicholson, Linda J.), Zagreb: Liberata – Centar za ženske studije, 1999, str. 119-138.
- Brabcová, Zuzana, *Godina bisera*, Zagreb: Meandar, 2002.
- Braidotti, Rosi, *Patterns of Disonance*, Cambridge: Polity Press, 1991, str. 219. Preuzeto iz: Henrietta Moore, "Divided we stand: sex, gender and sexual difference", *Feminist Review*, vol. 47, (1994), str. 77-95.
- Braidotti, Rosi, *Nomadic subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, New York: Columbia University Press, 1994.
- Butler, Judith, *Bodies That Matter. On the Discursive Limits of "Sex"*, New York – London: Routledge, 1993.
- Butler, Judith, *Nevolje s rodnom. Feminizam i subverzija identiteta*, Zagreb: Ženska infoteka, 2000.
- Grosz, Elizabeth, *Space, Time and Perversion. Essays on the Politics of Bodies*, New York – London: Routledge, 1995.
- Grosz, Elizabeth, "Miznúce telá. Nové stvárňovanie tela", *Aspekt*, br. 2, (1997), str. 4-15.
- Hall, Stuart, "Kome treba identitet?", *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija* (ur. Duda, Dean), Zagreb: Disput, 2006, str. 357-374.
- Haraway, Donna, "Manifesto za kiborge", *Feminizam, postmodernizam* (ur. Nicholson, Linda J.), Zagreb: Liberata – Centar za ženske studije, 1999, str. 167-205.
- Hůlová, Petra, *Paměť mojí babičce*, Praha: Torst, 2002.
- Pekárková, Iva, *Gang zjizvených*, Praha: Maťa, 1998.
- Shilling, Chris, *The Body nad Social Theory*, London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage Publications, 2003.
- Smith-Rosenberg, Carroll, *Disorderly Conduct*, Oxford: Oxford University Press, 1985, str. 291. Preuzeto iz: Susan Bordo, "Feminizam, postmodernizam i skepsa spram roda", *Feminizam, postmodernizam* (ur. Nicholson, Linda J.), Zagreb: Liberata – Centar za ženske studije, 1999.
- Zlomislíć, Marko i Zeman, Zdenko, "Smjeranje prema Drugom: Drugi smjer Jacquesa Derride", *Jacques Derrida. Drugi smjer*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999, str. 5-37.

BODY, SEXUALITY, AND IDENTITY IN CONTEMPORARY CZECH FEMALE PROSE

Abstract

The paper deals with the affirmation and treatment of female body and sexuality in the works of contemporary Czech female authors. The concepts of body and sexuality are analyzed from feminist and gender theory perspective. These female authors see body as one of the essential factors of female identity. At the same time, the body is an expression of one's individuality. In this paper, different types of female identities will be presented person's based on different perception of the body. Special focus will be placed on the body as an object of lust, as well as on the body as an object of discrimination and violence. It can be seen that by strengthening the bodies of their characters Czech female authors are trying to empower group and individual female identities and redefine the position of women in the society. It can be seen that the Czech female authors try to empower the group and individual female identities and redefine the position of women in the society by strengthening their characters' bodies.

Keywords: body, sexuality, identity, female writers

dr. sc. Vinicije B. Lupis, viši znanstveni suradnik,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu,
Područni centar Dubrovnik

KULT SVETOGA VLAHA I IDENTITET DUBROVNIKA U EUROPSKOM I SVJETSKOM KONTEKSTU

Pregledni rad

UDK: 930.85(497.5 Dubrovnik)(063)
316.7(497.5:4)(063)

Poseban problem hrvatske kulture jest prekogranična hrvatska kulturna baština i njezina uklopljenost u cjelovitost nacionalne baštine. Posebno iskustvo u poznavanju dijela hrvatske baštine u inozemstvu jest baština Dubrovačke Republike s prepoznatljivim državnim kultom sv. Vlaha koja se nalazi rasijana u cijelom nizu europskih i izvaneuropskih zemalja. Sv. Vlaho stoljećima je predstavljao i bio simbol Dubrovnika. Njegovo štovanje imalo je u potpunosti značenje iskazivanja domoljublja, te su prikazi na državnim simbolima i na liturgijskim predmetima pratili Dubrovčane u domovini i svijetu. Ulazak francuskih okupacijskih postrojbi i konačno brisanje političke slobode 1815. na Bečkom kongresu značilo je šok za dubrovačku *Libertas* – zajednicu koja je stoljećima na rubu zapadne civilizacije bila kopča na ogrtaču sastavljenu od tkanja i potke Istoka i Zapada. Po utrnuću Dubrovačke Republike sva imovina dubrovačkih konzulata i crkava našla se na vjetrometini povijesnih zbivanja. Kao što je tešku sudbinu arhivskih fondova i državne riznice Dubrovačke Republike dijelio arhiv Konzulata Dubrovačke Republike u Barceloni koji je prispio u Državni arhiv u Dubrovnik poslije jednog i pol stoljeća iz Beča sedamdesetih godina 20. stoljeća, dijelile su i umjetnine. Najbolji primjer otuđenja nacionalne baštine za to sudbina je mača dubrovačkog kneza iz državne riznice i na određeni način ranije prisilno “darivanje” moćnika sv. Stjepana ugarskog u 18. stoljeću. Tijekom 19. i 20. stoljeća, veliki dio te baštine prepušten je zaboravu, izuzev segmenta baštine u kolonijama Dubrovčana u Osmanskom Carstvu do dvadesetih godina 20. stoljeća. Hrvatskoj tek predstoji sustavno popisivanje i obrađivanje nacionalne baštine u Europi i svijetu kako bi se mogao pravovaljano sagledati hrvatski kulturni identitet. Međunarodno iskustvo kulta sv. Vlaho, kao simbola hrvatske povijesne države – Dubrovačke Republike, čija državnost na žalost nije uklopljena u preambulu hrvatskog ustava, od prevažnog je značenja za postavljanje ovog problema na popis nacionalnih kulturnih prioriteta.

Ključne riječi: sv. Vlaho, Dubrovnik, kult, Goa, Stolni Biograd

Poseban problem hrvatske kulture jest prekogranična hrvatska kulturna baština i njezina uklopljenost u cjelovitost nacionalne baštine. Posebno iskustvo u poznavanju dijela hrvatske baštine u inozemstvu jest baština Dubrovačke Republike s prepoznatljivim državnim kultom sv. Vlaho, koja se nalazi rasijana u cijelom nizu europskih i izvaneuropskih zemalja. Sv. Vlaho stoljećima je predstavljao i bio simbol Dubrovnika. Njegovo štovanje imalo je u potpunosti značenje iskazivanja domoljublja, te su prikazi na državnim simbolima i na liturgijskim predmetima pratili Dubrovčane u domovini i svijetu. Ulazak francuskih okupacijskih postrojbi i konačno brisanje političke slobode

de 1815. na Bečkom kongresu značilo je šok za dubrovačku *Libertas* – zajednicu koja je stoljećima na rubu zapadne civilizacije bila kopča na ogrtaču sastavljenu od tkanja i potke Istoka i Zapada. Po utrnuću Dubrovačke Republike sva imovina dubrovačkih konzulata i crkava našla se na vjetrometini povijesnih zbivanja. Kao što je tešku sudbinu arhivskih fondova i državne riznice Dubrovačke Republike dijelio arhiv Konzulata Dubrovačke Republike u Barceloni koji je prispio u Državni arhiv u Dubrovnik poslije jednog i pol stoljeća iz Beča sedamdesetih godina 20. stoljeća, dijelile su i umjetnine. Najbolji primjer otuđenja nacionalne baštine za to sudbina je mača dubrovačkog kneza iz državne riznice i na određeni način ranije prisilno “darivanje” dvaju moćnika sv. Stjepana ugarskog u 18. stoljeću. Tijekom 19. i 20. stoljeća veliki dio te baštine prepušten je zaboravu, izuzev segmenta baštine u kolonijama Dubrovčana u Osmanskom Carstvu do dvadesetih godina 20. stoljeća. Hrvatskoj tek predstoji sustavno popisivanje i obrađivanje nacionalne baštine u Europi i svijetu kako bi se mogao pravovaljano sagledati hrvatski kulturni identitet. Međunarodno iskustvo kulta sv. Vlaha, kao simbola hrvatske povijesne države – Dubrovačke Republike, čija državnost na žalost nije uklopljena u preambulu hrvatskog ustava, od prevažnog je značenja za postavljanje ovog problema na popis nacionalnih kulturnih prioriteta.

Kako smo već naveli poseban problem otuđene baštine je moćnik glave sv. Stjepana, ugarskog kralja koji potječe iz dubrovačkog dominikanskog samostana, a sada se čuva u Stolnom Biogradu (Székesfehérvár) u Mađarskoj, gdje je prispio u 18. stoljeću, poslije političkog pritiska habsburškog dvora na Dubrovačku Republiku tijekom Prvog rusko-turskog rata 1769. godine. Moćnik glave sv. Stjepana, ugarskog kralja spominje se 1590., a dao ga je izraditi generalni vikar dominikanskoga samostana, Timotej Pasković (1530.–1604).¹ Ova vrijedna renesansna umjetnina jedna je u nizu umjetnina posebnog identitetskog naboja koje su imale svoju složenu povijesnu sudbinu, a koje treba iznova uklopiti u cjelovitost nacionalne baštine. U arhivskom fondu Okružnog poglavarstva u Dubrovniku (1816.–1868.) potječe vrlo zanimljiv dokument iz 1817. godine vezan za sudbinu ovog konzulata i umjetnina u državnom vlasništvu koje su se tamo čuvale. Felice Gubert iz Barcelone izvijestio je Središnji C. K. pomorski ured u Trstu da u Kapeli sv. Vlaha kod franjevac trećoredaca cokulaša/kapucina (*Chiesa dei Religiuo Trinitarj Calzati*) u Barceloni postoji samo jedna srebrna viseća svijetiljka kojoj je on djelomični vlasnik, a ne srebrna oprema oltara koja bi se trebala ustupiti Austriji, odnosno crkvinarstvu crkve sv. Vlaha u Dubrovniku.² Arhiv Konzulata Dubrovačke Republike nalazio se pohranjen kod Felice Grubera – sina dubrovačkog konzula Igna-

¹ Usp. Cvito Fisković, “Umjetničke veze Mađarske i Dalmacije u srednjem vijeku i renesansi”, *Eseji*, Split, 1982, str. 184-210; Petar Marija Radelj, “Dubrovačke relikvije sv. Stjepana ugarskog”, *Dubrovnik*, 3-4 (2000), str. 269-303; Vinicije B. Lupis, *Moćnik dubrovačke prvostolnice*, Zadar, 2003, str. 40, 86, 179, 233-234. [doktorska disertacija]; Vinicije B. Lupis, “Zlatarske veze Dubrovnika i Mađarske”, *Starohrvatska prosvjeta*, 37 (2010), str. 193-208; Joannes Pauer, *Historia diocesis Alba-Regalensis ab erecta sede episcopali 1777 – 1877*, Alba-Regiae, 1877, str. 273-289, Tab. V; Antal Leopold, “Az esztergomi székesegház erekléi”, *Magyar Katolikus Almanach*, 5 (1930-1931), str. 557-5711; Antal Molnár, “A Szent Jobb és Raguzá”, *Turul*, 66 (2003), str. 1-11; Kinga Éry, “A székesfehérvári ereklyesont embertani vizsgálata”, *Alba Regia*, 38 (2009), str. 31-38.

² Usp. Vinicije B. Lupis, “O sakralnoj baštini uoči pada Republike i u prvim desetljećima 19. st. u Dubrovniku i okolici”, *Peristil – zbornik radova za povijest umjetnosti*, 49 (2006), str. 107-128.

zia Villavecchie.³ Dubrovački konzul Ignazio Villavecchia⁴ upoznao je veleposlanika Austrije u Madridu, princa Kaunitza, o inventaru Konzulata: pečatima, grbu, spisima i srebru za dekoraciju oltara sv. Vlaha u franjevačkoj crkvi u Barceloni.⁵ Očito da je arhiv dubrovačkog konzularnog predstavništva u Barceloni bio upućen u Beč, a danas se u Dubrovniku čuvaju tri arhivske kutije arhivskog fonda – Barcelona, koje su sedamdesetih godina 20. stoljeća iz Beča prispjele u Dubrovnik, a ovaj arhivski izvor potvrdio nam je postojanje oltara sv. Vlaha u Španjolskoj.

Iz hispanoameričkog kruga poznato je kako su se dva brata Mato i Domeniko Konkeđević s dubrovačkog otoka Koločepa već 1520. iselili u Ameriku, zvana Zapadna Indija, i tamo ostali 30 godina, postavši tako prvim Hrvatima arhivski potvrđenima u Americi. Međutim, prvi Hrvat za kojega znamo da je boravio u Južnoj Americi bio je dubrovački vlastelin Basilije Basiljević. Dubrovčanin Bazilije Basiljević krenuo je 1537. brodom karavanom iz Seville, preko Brazila za dvije godine ranije otkriven i osvojen Peru, i za njega se vezuje neprovjerena vijest o povezivanju uz crkvu sv. Vlaha (San Blas) 1544. u Cuscu. Na žalost, ne znamo kakva je bila daljnja sudbina ovog dubrovačkog plemića u dalekom Peru. U mjestu Potosi, tada u sastavu Perua, a danas u Boliviji, živio je Marin Piccetti (Piketi) s otoka Lopuda, kako saznajemo iz oporuke sastavljenje u ožujku mjesecu 1589. u Potosiju. Lopuđanin je stigao u Potosi oko 1550. među prvim naseljenicima grada. Iz jednog pisma dubrovačke vlade upućenog 1600. godine poslaničku Crijeviću u Madrid saznajemo kako je općenito u Americi, pa i Južnoj Americi, bilo još Dubrovčana o kojima se malo zna, pogotvo iz razloga što su neki od njih promijenili imena i prezimena. Postavlja se pitanja koliko su iseljeni Dubrovčani čuvali kult prema svom zaštitniku sv. Vlahu.⁶

U dubrovačkoj naseobini u Goi tijekom 16. i 17. stoljeća boravili su Dubrovčani, a o boravku svjedoči i oporuka dubrovačkog pomorca Vice Bune (1559.-1612.), Lopuđanina, koji je bio u službi španjolskih kraljeva. Pokopan je u crkvi sv. Trojstva na

³ Usp. Državni arhiv Dubrovnik (dalje DAD), Okružno poglavarstvo Dubrovnik (dalje OPD), 1816, kut. 35, br. 6481.

⁴ Usp. Ilija Mitić, "Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika", Dubrovnik: Historijski institut JAZU, 1973, str. 98-99. Sredinom 1781. Mato Vodopić – osoba od povjerenja Dubrovačke Republike u Španjolskoj javio je Senatu da je za novog dubrovačkog konzula u Barceloni odredio Ignazia Villavecchiju, podanika Republike Genove i uglednog trgovca, kojemu je predao patent konzula. Konzularno područje dubrovačkog konzulata u Barceloni protezalo se i na Balearske otoke, zaključkom Senata iz 1782. godine, pa su na otocima Maiorci, Minorci i Ibizi djelovali dubrovački vicekonzuli imenovani od generalnog konzula iz Barcelone. Osim tih vicekonzula, generalni konzulat u Barceloni imao je još sedam vicekonzula po raznim lukama u provinciji Catalogne. U gradu Ibizi nalazio se oltar i danas nestali kip sv. Vlaha koji je pripadao Dubrovačkoj republici.

⁵ DAD, OPD, 1816, kut. 35, br. 6481-16.

⁶ Usp. Jorjo Tadić, "Prvi naši iseljenici u Ameriku", *Politika*, 37 (1940), 11 461, 8; Dušan Berić, "Prvi naši moreplovci preko Atlantika u XVI vijeku", *Jugoslavenski mornar*, 6 (1950), 11, 376; Vinko Foretić, "Činjenice i pretpostavke: Veze starih Dubrovčana s novootkrivenim zemljama i njihovo iseljavanje", Zagreb: *Matica, Iseljenički kalendar*, 1960, str. 146; Vinko Foretić, "Dva Dubrovčana iz doba stare Republike u američkoj zemlji Peru", *Dubrovački vjesnik*, 13, Dubrovnik, 1962, 636, 4; Ilija Mitić, "O oporuci jednog dubrovčanina u Peru iz XVI stoljeća", *Naše more*, 6 (1974), str. 231; Ilija Mitić, "O prvim Dubrovčanima u Peruu", *Naše more*, 4 (1974), str. 173-175; Ilija Mitić, "O prvim Hrvatima u južnoj Americi – u Peruu", *Dubrovnik*, 5 (1992), str. 43-49.

Lopudu, gdje mu na nadgrobnoj ploči piše kako je bio u Indiji, a spominju se i oba svijeta, pa je sigurno bio u Americi i istočnoj Indiji. U oporuci sastavljenoj u Napulju 12. lipnja 1615., nalazimo podatak da je za vrijeme boravka u Goi Vice Bune posudio Diegu Sueri 6000 dukata: "(...) nell'India nella città di Ghoa ducati sei milla in circa di capitale con l'interesse di quindici anni (...)", koji mu on nije vratio. O Dubrovčanima u Indiji svjedoči ranije spomenuti dopis koji je dubrovačka vlada pisala svome poslaniku na španjolskom dvoru u Madridu Orsatu Crijeviću u ožujku 1600. godine. Središte dubrovačke trgovine u Indiji bila je njihova kolonija Sao Braz u sjevernoistočnom dijelu otoka Goe. U toj koloniji 1563. sagrađena je crkva koja i danas postoji, a središnji oltar posvećen je sv. Vlaha. Sadašnji oltar i kip novijeg su datuma, a zvona koje se do sedamdesetih godina 20. stoljeća nalazilo na zvoniku crkve Sao Braz imalo je reljefni lik sv. Vlaha s modelom grada. Jakov Lukarević u svojem povijesnom djelu *Copioso ristretto degli annali di Ragusa* iz 1605., navodi: "Unutar među drugim hramovima (u Goi) jest i jedan vrlo bogat. Njega su ukrasili Dubrovčani, koji trguju u ovim morima." Loša fotografija danas nestalog zvona slikom sv. Vlaha kako drži model Dubrovnika bila je jedini materijalni svjedok nazočnosti Dubrovčana na indijskome tlu.⁸ Godine 2007. zaslugom dubrovačkih zdravstvenih radnika dr. Marije Radonić i dr. Marija Lučić uspostavljene su iznova veze s katoličkom župom Sao Bras. U crkvi sv. Vlaha 20. siječnja 2008. održana su predavanja: Marije Radonić "Zapis iz Goe" i Vinicija B. Lupisa "Dubrovnik i njegov trgovački put do Indije". Tada je potaknuta akcija obnove svečeve crkve u Indiji. Akciju prikupljanja materijalnih sredstava vodio je rektor crkve sv. Vlaha, don Toma Lučić, i Bratovština festanjula. Uspješnim prikupljanjem sredstava crkva i župna crkva obnovljene su.

Stari Dubrovčani podržavali su kult sv. Vlaha ma gdje se nalazili, a u gradovima gdje su imali svoj konzulat blagdan Sv. Vlaha posebno se slavio. U gradu Genovi s kojim je Dubrovačka Republika imala žive odnose u crkvi dominikanaca Santa Maria di Castello, smještene u starom dijelu grada kraj gradske luke imali su kapelu posvećenu Gospi i sv. Vlaha. Dubrovačka je vlada svojim konzulima u Genovi prigodom njihova imenovanja slala tarifu uz svoje ostale konzulatske pristojbe naplaćuje i pristojbu za kapelu sv. Vlaha u Genovi. Ta je pristojba iznosila cekin za prvo pristajanje u đenovskoj luci u jednoj godini, a za drugo pristajanje i za sljedeće u istoj godini pola cekina.

Svečanost Sv. Vlaha počimala je time što se održavala misa u spomenutoj kapeli. Dubrovački brodovi koji bi se na dan 3. veljače našli u luci Genovi pucali bi iz svojih topova, kako su to činili i brodovi drugih nacija o svojim svečanostima. Ta pozdravna salva obavljala se tri puta. Znalo je biti i do šest brodova. Molitve su se obavljale po posebnom predlošku koji je dubrovačka vlada poslala dubrovačkom konzulu. Te posebne molitve bile su podastrijete dominikancima i oni su ih odobrili jednom za uvijek. Za vrijeme mise sviralo se i pjevalo. Godine 1764. pjevao je neki mladi klerik Dubrovčanin koji se nalazio u tamošnjem dominikanskom samostanu. Kod mise redovito je služilo osam do devet redovnika koji su za to bili plaćeni. Konzul bi potom priredio svečani objed na koji

⁷ Giacomo Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Venetia, 1605, str. 122.

⁸ Usp. Vinko Foretić, "Indijski grad Goa i Dubrovčani u njemu", *Dubrovački vjesnik*, 624, Dubrovnik, 1962; Ivo Šišević, "Dubrovačka naseobina u Goi u XVI i XVII st.", *Pomorski zbornik*, br. 22, (1984), str. 557-566.

bi pozvao sve kapetane dubrovačkih brodova, zatim ostale Dubrovčane koji bi se tog dana našli u Genovi i druge odličnike. Dominikanac Giovanni Nicola Doria koji je potjecao iz ugledne đenovske vlasteoske obitelji godine 1760. nudio se da bude duhovnik kapele sv. Vlaha i da se u tom slučaju brine za dubrovačke pomorce i trgovce. Tih godina dubrovački konzul u Genovi, David Maystra, obnovio je kapelu sv. Vlaha u kojoj su se ukapali dubrovački podanici. Među pokopanima u ovoj je kapeli i Pelješčanin Jozo Lukin Pilković, zapovjednik dubrovačke pulake "S. Anna". U svojoj posljednoj volji od 29. svibnja 1790. odredio je: "(...) vuol essere interrato nella Capella di S. Biagio Protettore dela sua Nazione Ragusea nella Chiesa de'RR. PP. Di Sta Maria di Catello (...)."

U kapeli se i danas nalazi mramorna ploča s grbovima Đenovske i Dubrovačke Republike, a tekst natpisa glasi: "Glasoviti rod Dubrovčana koga je nekoć onaj Aleksandar Veliki obdario tolikim povlasticama po kopnu i moru i odlikovao slavnim naslovima vjernosti i hrabrosti, sada ugledan po pomorskim putovanjima, ali ugledniji po kršćanskoj pobožnosti, posvetio je ovu kapelicu Bogorodici i sv. Vlahu zaštitniku i obogatio je, obvezavši se svečano da će za svaki svoj brod koji pristane u Genovu pokloniti četiri libre svoga novca ocima ovog samostana sv. Marije od Kaštela, odričući se poklona od voska (koji bi proistekao) po svakom pravu i oporučnom zapisu, pod tim uvjetom da ovi oci pojedine Dubrovčane koji pobožno umru u Genovi posve o svom trošku pokopaju, izvršivši pogreb dostojno, obavivši istog dana na privilegiranom oltaru sveti obred na svečani način, odsluživši i druge mise za pomoć tih duša, tj. da celebriraju mise svakog tjedna na njegovu (sv. Vlaha) oltaru jednom za pokojnike, dvaput za pomorce istog roda (tj. Dubrovčane). Svake godine pak na svečane dane Uznesenja Blažene Djevice Marije (Velike Gospe) ili u osmini sv. Vlaha, Jerolima, Nikole da otpjevaju misu. Pošto je na to privolio Generalni učitelj Reda Propovjednikâ (dominikanaca) Siksto Faber iz Lucche, svi su oci odabrali istim Dubrovčanima da na tom mjestu (postave) kutiju za milodare, dopuštajući im da bude rezervirana na korist istog roda prema odluci njihovih izaslaničnika. Sve je ovo potvrđeno javnom ispravom od Ivana Augustina iz Parme, notara godine 1581., 15. rujna. Napokon Dubrovčani dodjeljuju ovo isto mjesto u kapelici za grob zaštitniku i branitelju prejasnom gospodinu Ivanu Augustinu Justinijaniju i njegovoj ženi, sjećajući se njihovih dobročinstava, ali ne bilo kojim potomcima. Godine Spasa 1600. dana 7. mjeseca prosinca."

Postojali su planovi da se kapela u Genovi proširi, ali do realizacije nije došlo.⁹ I danas se u crkvi S. Maria del Castello na oltaru nalazi maniristička oltarna *pala portante* koja prikazuje u donjoj zoni mučeništvo sv. Vlaha, a u gornjoj zoni naslikani su patetični likovi sv. Petra, sv. Jerolima i sv. Tome Akvinskog. U gornjem dijelu *pala portante* nalazila se preslikana Gospa s Isusom, koja bi se možda mogla povezati s dubrovačkim likovnim krugom 15./16. stoljeća. *Pala portante* s prikazom mučeništva sv. Vlaha, kojeg muče petorica krvnika odjevenih u orijentalnu odjeću, dok ih promatra Agrikolaj s doglavanicima odjeven u pseudoantiknu odjeću, djelo je slikara Aurelija Lomija iz Pise

⁹ Usp. Vinko Ivančević, "O Dubrovčanima u Genovi u drugoj polovici 18. stoljeća", *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, sv. 10-11, (1962/1963), str. 347-361; Giovanni Marotti, *Fioretti di libertà, e civiltà e pieta patria della nazione ragusea 565 - 1814*, Pula, 1932, str. 28.

(1556.–1622.). Ovaj je slikar boravio u Genovi od 1597.–1604. Lomijevo je slikarstvo u cjelini odjek firentinskog manirizma u kome se osjećaju utjecaji Bronzina, Cigolija i Santi di Tita, kao i utjecaj Parmigianina, a time i reminiscencije na Correggia.¹⁰ Svakako, ova oltarana *pala portante* i Gospina ikona iznimno su važni dio kulturne baštine iz virtualnog Dubrovnika – trgovačke republike koja je svojom povijesnom ulogom ispisala važnu stranicu europske trgovačke povijesti.

U Aquileji u Arheološkom muzeju čuva se tabla prokonzulata Dubrovačke Republike (100x64 cm) iz 18. stoljeća. Na plavičasto-sivkastoj podlozi naslikan je lik sv. Vlaha kako u ruci nosi Grad. Biskupska alba bijele je boje ukrašena plavičastim listićima, dok mu je pluvijal crvene boje s plavom postavom. Pozadina ploče izvan ovala tamno je zelene boje, a barokna kartuša i kruna svijetlo su smeđe boje. Na traci koja okružuje oval kapitalom ispisan je natpis: “*proconsulatus reipublicae rhagusinae acquileiensis*.” Ova ploča prokonzulata jedini je sačuvani primjer službenog državnog znakovlja Dubrovačke Republike iz diplomatskih predstavništava.¹¹

Dubrovački nadbiskup – franjevac Reinaldo Graziani iz Cotigniole kod grada Bagnacavalla, nedaleko od Ravenne, poznat je po narudžbi katedralnog raspela 1516. godine,¹² ali i po narudžbi četiriju svezaka graduala za franjevački samostan u Bagnacavallu. Ta četiri sveska graduala pisana su poslije 1510. i vjerojatno do 1518., kada su graduala darovani. U prvom svesku graduala prikaz je grada Dubrovnika s gradskom lukom kako se uobičajeno prikazuje na ikonografskim prikazima sv. Vlaha, a ispod je natpis: “*Rainaldus Gratianus/ generalis/ minorum/ – inde ar/chiepiscopus ra/gusinus dedit/ MDXVII.*” U trima svescima graduala uz više figuralnih minijatura pojavljuje se lik dubrovačkog nadbiskupa s natpisom koji ističe činjenicu: “zatim dubrovački nadbiskup”, a u prvom je svesku nacrtan prikaz Dubrovnika po zadnjim pretpostavkama u krugu Francesca del Cavaletta iz Bologne.¹³ Na Gratianovu ophodnom raspelu u Dubrovniku nalazi se prikaz sv. Vlaha kako drži Grad u svojoj ruci, i na taj je način ovaj dubrovački nadbiskup ostavio trajan trag na likovnoj baštini Dubrovnika s prikazima sv. Vlaha i Dubrovnika.

Od dubrovačke baštine u Italiji treba spomenuti, mada se ne radi o prikazu sv. Vlaha, marijansko Svetište Montallegro kraj Rapalla gdje se čuva mikroikona (16x13 cm) Uzašašća Gospina. Ova ikona pronađena je 1557. godine, a kasnije se utvrdilo da potječe iz Dubrovnika. Ikonu je prepoznao dubrovački pomorac Nikola Allegretti (Veseličić) Radov iz Banje kraj Slanoga i njegova posada kada su se došli zahvaliti u Gospino svetište. Dubrovački pomorac Svetištu Gospe od Montallegra darovao je srebrni *ex voto* u znak

¹⁰ Usp. Kruno Prijatelj, *Studije o umjetninama u Dalmaciji*, sv. 3, Zagreb, 1975, str. 15-18.

¹¹ Usp. Edda Portolan, “Što će osvijetliti otkrivena konzularna tabla”, *Dubrovački vjesnik*, br. 1288, Dubrovnik, 27.6.1975, 5.

¹² Usp. Vinicije B. Lupis, “Ophodno raspelo dubrovačkog nadbiskupa Reinalda Gratiana iz 1516. godine”, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 27 (2003), str. 81-84.

¹³ Usp. Mijo Brlek, “Tri rukopisna kodeksa iz dubrovačke prošlosti”, *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 3, (1954), str. 135-147; Viktorija Franić Tomić i Slobodan Prosperov Novak, “Dubrovnik na najstarijoj kazališnoj slici”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 48 (2010), str. 213-242.

zahvale 26. prosinca 1574.¹⁴ Kult sv. Vlaha Dubrovčani su štovali diljem svojih zajednica u Italiji, pa tako i u Jakinu/Anconi, gdje se nalazi i oltarna pala Gospe s Isusom, sv. Franjom Asiškim, sv. Vlahom i donatorom – dar Luja Gučetića, dubrovačkog vlastelina 1520. godine franjevačkoj crkvi San Francesco ad Alto. Dubrovačka Republika ljubomorno je čuvala imovinu svojih državljana i oltar obitelji Gučetić s oltarnom palom na kojoj je naslikan sv. Vlaho, pa je tako tužila ankonitanske franjevce zbog uklanjanja oltara i grobnice papi Innocentu X. 1652. godine. Državna intervencija omogućila je povratak na svoje izvorno mjesto, a na trošak dubrovačkog vlastelinskog roda Gučetić, najranijeg Titianova djela datira natpisom iz razdoblja kada započinje umjetnikova međunarodna slava.¹⁵ Marin Ivanov Gundulić pred Veliku trešnju 1667. u svojoj oporuci ostavlja novac kako bi se na ovom oltaru držale mise svake subote.¹⁶ Jakinska oltarana pala s likom sv. Vlaho, najreprezentativniji je primjer dubrovačke likovne baštine sa Svečevim likom u inozemstvu.

U crkvi sv. Groba u Barletti, a sada smještena u nedalekom muzeju, čuva se slika s prikazom sv. Vlaho koji drži model Grada u svojim rukama i s dvoje donatora kraj svojih nogu. Ova slika izvedena u tehnici tempere na jelovu drvu (179x52 cm), zanimljiva je iz razloga jer prikazuje muškarca odjevenog u bratimsku odjeću s kukuljicom preko glave i sa ženskim pokleklim likom odjevenim u renesansnu nošnju, predstavljajući rijedak primjer prikaza Dubrovkinje iz 16. stoljeća. Talijanski povjesničari umjetnosti povezuju ovu sliku s Dubrovčaninom, članom Bratovštine sv. Vlaho iz crkve sv. Groba u Barletti, koji je sliku naručio ne puno kasnije od 1515. u svom rodnom Dubrovniku.¹⁷ Dakle, ova slika, djelo nepoznatog dubrovačkog renesansnog slikara jedina je sigurna umjetnina s likom sv. Vlaho nastala u Dubrovniku, a koja se sada nalazi izvan dubrovačkog teritorija.

¹⁴ Usp. Giovanni Marotti, "Nostra Signora di Montallegro. Il Santuario Ligure sorto attorno ad un'immagine asseritamente translata da Ragusa", *Sanctus Blasius rasegna Ragusea illustrata di lettere e di arte*, 1 (1938), str. 5-7; Attila Faj, "Le fonti d'ispirazione dell'icona del santuario di Montallegro", *Homo imago et amicus Dei, Collectanea croatica – hieronymiana de urbe*, (1991), str. 575-585; Attila Faj, "Le fonti d'ispirazione dell'icona del Santuario di Montallegro (Liguria)", *Renvatio*, 1 (1990), str. 103-109.

¹⁵ Usp. Višnja Bralić, "Tizianova Sv. Marija Magdalena sa sv. Vlahom, arkandelom Rafaelom s Tobijom i donatorom između povijesne predaje i novih istraživanja", *Restauriranje Tizianove slike iz crkve sv. Dominika u Dubrovniku*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatski restauratorski zavod – Dominikanski samostan u Dubrovniku, 2008, str. 39-75.

¹⁶ Usp. Vinicije B. Lupis, "Dominikanci u kulturnoj povijesti Dubrovnika i narudžba Tizianove oltarne slike", *Restauriranje Tizianove slike iz crkve sv. Dominika u Dubrovniku*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatski restauratorski zavod – Dominikanski samostan u Dubrovniku, 2008, str. 33-38.

¹⁷ Usp. Romeo Russo, "La Chiesa del Santo Sepolcro in Barletta", *Crociata*, Milani, 1934, str. 10; Cvito Fisković, "Naše umjetničke veze s Južnom Italijom", *Mogućnosti*, 12 (1961), str. 1221-1235; Vojislav Đurić, *L'école de peinture de Dubrovnik*, Beograd: Naučno delo, 1963, str. 243-244; Vojislav Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd: Naučno delo, 1963, sl. 162, str. 243-244; Michele D'Elia, *Mostra dell'arte in Puglia dal Tardoantico al Rococo*, Rim – Bari, 1964, str. 116, 118. [katalog izložbe]; Calò Mariani i Maria Stella, *La pittura del Cinquecento e del primo Seicento in Terra di Bari*, Bari: Bari (Adriatica Editrice), 1969, str. 161, 163; Mimma Pasculli Ferrara, "Un pittore di scuola dalmata tra L'Aquila e Guogliesi: Michele Greco da Valona", *Atti del convegno di studi storici. L'Abruzzo e la repubblica di Ragusa tra il XIII e il XVII secolo*, II, Ortona, 1989, str. 55-68; Clara Gelao, "Sezione III Pittura/9", *Confraternite, arte e devozione in Puglia dal Quattrocento al Settecento*, Napoli, 1994, str. 213.

Tijekom kraja 15. i 16. stoljeća Dubrovčani su intenzivno trgovali u Engleskoj, Flandriji i susjednim zemljama i iz toga je razdoblja ostalo vrlo malo tragova nazočnosti. Tako je u Southamptonu u Engleskoj u crkvi sv. Nikole bilo sjedište dubrovačke bratovštine (*Schola de Sclavoni*), a iz 1491. sačuvana je i nadgrobna ploča bratovštinske grobnice.¹⁸ Možemo predmnijevati kako se u dubrovačkoj koloniji u Londonu nalazila i kapela s likom sv. Vlaha, kako je bilo uobičajeno u trgovačkim kolonijama.

Razvoj dubrovačke pomorske trgovine usporedo prati i otvaranje konzularnih predstavništava diljem Sredozemlja, a što je značilo posjedovanje slike ili kipa, te zastave sv. Vlaha. Tijekom 15. stoljeća otvoreni su konzulati u Anconi, Barletti, Manfredoniji, Mesini, Traniju i Siracusi. Tijekom 16. stoljeća otvoreni su konzulati osim u glavnim talijanskim lukama i u Marseillesu, Alicanteu, Cadixu, Valenciji, te na otocima Korzici, Liparima, Malti, Mallorci i Sardiniji. Tijekom 18. stoljeća i prebrođene pomorske krize otvaraju se novi konzulati, ali uz njih kao mjesta državnog štovanja sv. Vlaha, lik sv. Vlaha nalazimo i na zavjetnim pločicama u pomorskim svetištima, gdje su ih ostavljali dubrovački pomorci.

Tako zavjetne slike dubrovačkih pomoraca iz 18. stoljeća, s prikazom jedrenjaka pod zastavom sv. Vlaha nalazimo u pomorskom svetištu Gospe od Škrpjela u Boki kotorskoj. U drugom marijanskom svetištu u Boki kotorskoj – u crkvi Male Gospe u Gornjoj Lastvi u prezbiteriju sa zapadne strane nalazi se kvalitetna slika sv. Vlaha i iznad natpis koji glasi: “*S. Blasio. Ep. M. / Ex. Voto. / Anno. R. S. 1878. / Populus. Lastuae.*” Autor zavjetne slike iz 1882. godine ugledni je pravnik i visoki austrijski činovnik Niko Nardelli iz Dubrovnika. Očito je da je s ovim bokeljskim mjestom bio povezan nekim poznanstvom. Sv. Vlaho naslikan je kao reminiscencija na dubrovačkog sv. Vlaha s Tizianove Pucićeve oltarne pale. Ugledanje na model grada u Svečevim rukama i način slikanja biskupskog ruha sugeriraju Nardellijevo posezanje za likovnim rješenjima glasovitog umjetnika. Anatomska doradenost Svečeva lika, taktilnost inkarnata te bogatstvo poteza kistom sugeriraju da je u ovoj životnoj fazi mladi Nardelli uistinu dinamično stvarao, pa se može očekivati da će se u doglednoj budućnosti okupiti veći broj njegovih umjetnina. U istoj crkvi nalazi se i zavjetni mramorni kip sv. Vlaha, nastao po svemu sudeći u mramorezačkoj radionici Bilinić u Splitu, osamdesetih godina 19. stoljeća.¹⁹

Trinaest pomorskih zavjetnih slika dubrovačkih pomoraca i danas je sačuvano u crkvama i svetištima na otoku Malti. Najviše, sedam slika, nalazi se u crkvi Tal-Herba u Birkirkareu, dvije u crkvi u Tal-Hnienu u Quendiu, dvije u svetištu Zabbar u Zabbaru, a po jedna u svetištu Mellieha u Melliehi i u crkvi Tad-Dwal u Weid il-Ghajnu.²⁰

¹⁸ Usp. Veselin Kostić, *Kulturne veze između jugoslavenskih zemalja i Engleske do 1700. godine*, Beograd: SANU, 1972, str. 372-375.

¹⁹ Usp. Vinicije B. Lupis, “Povijest i sakralna baština crkve Male Gospe u Gornjoj Lastvi”, *Spomenica 600. obljetnice crkve Male Gospe u Gornjoj Lastvi (1410. – 2010.)*, Split – Dubrovnik: Naklada Bošković (Biblioteka Skalić), Župa Gornja Lastva; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Dubrovnik, 2011, str. 75-77.

²⁰ Usp. Anica Kisić, *Ex voto Adriatico: Zavjetne slike hrvatskih pomoraca*, Zagreb: Matica hrvatska, 2000, str. 85-98.

U svetištu Gospe od Crnog Brda (Montenera) također se nalaze zavjetne slike dubrovačkih pomoraca, na kojima se vije zastava sv. Vlaha, tako se tu čuva zavjetna slika Miha Secolovicha/Sekulovića s početka 19. stoljeća.²¹

Dubrovačka Republika na području Turskog carstva imala je cijeli niz kapela, pa se tako tijekom 17. i 18. stoljeća spominju Gospina crkva u Novom Pazaru, Beogradu, Crkva Gospina Očišćenja u Sofiji i kapela Presvete Djevice Marije u Drinopolju. Glasoviti numizmatičar i bizantolog Anzelmo Bandur (1671.-1743.) iz Dubrovnika u svom djelu *Imperium Orientale, sive Antiquitates Constantinopolitanae In Quator Partes Distributae* iz 1729. na zemljovidu Carigrada iz vremena Aleksija Komnena, nastalog po starom predlošku u trećoj gradskoj četvrti, uz Arkadijev forum navodi *Ecclesiae S. Eleutherii Monasterium Dalmatae*. Ovaj samostan i crkva bili su sagrađeni u vrijeme cara Konstantina Kopronima, što potvrđuje stare veze najzapadnije carske pokrajine, gdje je bio smješten grad Dubrovnik, koji je priznao carsko vrhovništvo sve do 1204., a do samog kraja Carstva sklapao je povoljne trgovačke ugovore s dinastijom Paleolog.²² Pred sam pad Carigrada krizobulom Konstantin XI. Paleolog Dragaš (1449.–1453.) iz 1451. godine garantirao je slobodu trgovanja i imanja svoje bogomolje u gradu na Bosporu.²³ Na području Bugarske bile su dubrovačke kolonije u Sofiji, Plovdivu, Pasardžeku, Šumenu, Varni, Provadiji, Silistriji i Rusma, u kojima su bile i crkve.²⁴ U više mjesta gdje su živili bugarski katolici poput Željeznog, Čiprovca, Kopilovca i Klisure bilo je Dubrovčana. Dubrovački franjevac fra Marko 1497. naslikao je po svemu sudeći poliptih za crkvu sv. Antuna u Željeznom, a on je opisan u vizitaciji naslovnog biskupa Galipolja o. Petra Bogdana Bakšića. Vjerojatno je u katoličkim crkvama uništenim 1688. u turskim represalijama u Bugarskoj bilo prikaza sv. Vlaha.²⁵ Diljem dubrovačkih kolonija po Srbiji, Kosovu i Makedoniji bilo je vjerojatno likova sv. Vlaha, ali na žalost do naših dana niti

²¹ Usp. Federica Ugolini Lettieri, "Catalogo delle opere", *Ex voto marinari del Santuario di Montenero*, Pisa, 1981, str. 122-123. [kataloška jedinica 143]; Vinicije B. Lupis, "Zavjetne slike peljeških pomoraca u Italiji", *Naše more*, br. 5-6, Dubrovnik, 2000, str. 230-234; Anica Kisić, *Ex voto Adriatico: Zavjetne slike hrvatskih pomoraca*, Zagreb: Matica hrvatska, 2000, str. 88.

²² Usp. Vinicije B. Lupis, *Moćnik dubrovačke prvostolnice*, Zadar, 2003, str. 158. [disertacija]

²³ Usp. Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, Zagreb – Dubrovnik: HAZU Zavod za povijesnu znanost, 2003, str. 100-103. Postoji mišljenje kako je crkva u Sofiji imala dvojni titular sv. Marije i sv. Vlaha. (Antun Vučetić, *Sv. Vlaho u Dubrovniku*, Dubrovnik: Dubrovačke Hrvatske tisk., 1924, str. 28.) Vinicije B. Lupis, "O kasnobizantskim zlatarskim likovnim utjecajima u Dubrovniku", *Starohrvatska prosvjeta*, br. 34, (2007), str. 360-361.

²⁴ Usp. Ante Gulin, "Hrvatsko-bugarsko prijateljstvo i veze u prošlosti. Blgari i Hrvati prez vekovete", *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, sv. 2, Sofija: Bugarska akademija nauka – Institut za balkanistiku, 2003, str. 151-161; Ioanna D. Spisarevka, "ДУБРОВНИШКИТЕ КОЛОНИИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ 15-16 БЕК", *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa ВЪЛГАРИ И ХЪРВАТИ ПРЕ ЗВЕКОВЕТЕ*, 2003, str. 116-126; Ekatarina Večeva, "ДУБРОВНИК, КАТОЛИЧЕСКАТА ЦЪРКВА И БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ 17 БЕК", *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa ВЪЛГАРИ И ХЪРВАТИ ПРЕ ЗВЕКОВЕТЕ*, 2003, str. 127-135.

²⁵ Usp. Justin Velnić, "Slikar fra Marko iz samostana Male braće u Dubrovniku", *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, Zagreb, 1991, str. 277; Vinicije B. Lupis, "Žene u oporukama dubrovačkih trgovaca iz Sofije", referat održan na znanstvenom hrvatsko-bugarskom skupu *Istaknute hrvatske i bugarske intelektualke u znanosti i umjetnosti 2009. godine*, Zagreb, 2011.

ovdje nije ništa sačuvano, pa čak niti u Janjevu, jednoj od rijetkih opstalih naseobina s hrvatskim pučanstvom do naših dana.

Dubrovčani su pravovremenim sklapanjem međudržavnih ugovora zaštitili svoj položaj u Osmanskom carstvu, pa tako i pravo gradnje svojih crkava u svojim kolonijama. Ranije su Dubrovčani u carigradskoj četvrti Galata držali kapelu Djevice Slavne. Kasnije se u Galati spominju crkve sv. Petra i Pavla, te sv. Jurja.²⁶ U franjevačkoj crkvi sv. Antuna u Peri bio je oltar sv. Vlaha.²⁷ U dvorištu crkve sv. Petra i Pavla u Galati blizu Torre di Galata nalaze se brojne nadgrobne ploče Dubrovčana.

U crkvi sv. Jurja u Galati bilo je sjedište *Dalmatinskog dobrotvornog društva sv. Blaža*, utemeljenog 20. kolovoza 1913., a do te godine postojalo je u Carigradu *Dalmatinsko društvo sv. Blaža*, osnovano 1900. Prvotna Bratovština sv. Vlaha u Carigradu osnovana je po svemu sudeći poslije pada Dubrovačke Republike, jer su se tada u Carigradu našli na okupu brojni Dubrovčani, bez obzira na položaj i zanimanje i nisu se htjeli vratiti u Grad koji je izgubio slobodu i samostalnost.²⁸ U carigradskom sv. Jurju čuva se velika slika izrađena u tehničarstvu na platnu, a prikazuje sv. Vlaha kako lebdi iznad Dubrovnika, a ispred grada je parobrod na kotač.²⁹ Po svemu sudeći slika je rađena po grafičkom listu bakropisca A. Nardella koji je 1843. izradio za biskupsko ređenje biskupa Tome Jederlinića. Godine 1918. za vrijeme raspada Austro-Ugarske Monarhije, dubrovačka kolonija da bi sačuvala dragocjenosti, sklonila ih je u kapelu Francuskog veleposlanstva – kapelu Saint Louise, utemeljenu 1581. godine. Odmah po kraju rata Talijani su 1919. godine pokupili sve povijesno naslijeđe dubrovačke kolonije u crkvi sv. Jurja, pozivajući se na pravo kako je riječ o gradu Ragusi na Siciliji. Talijanskom prezezanju na Bratovštinu sv. Blaža usprotivili su se Dubrovčani predvođeni kapetanom Radeljem. Tako se danas u kapeli Svetog Luja/Saint Louise čuva bijela svilena zastava s likom sv. Vlaha koji drži Grad u ruci i šest srebrnih svijećnjaka s grbom Dubrovačke Republike.³⁰

U neimenovanoj crkvi u Smirni postojao je dubrovački oltar sv. Vlaha pred kojim su Dubrovčani slavili blagdan sveca zaštitnika.³¹ Po arhivskom izvoru iz Državnog arhiva u Dubrovniku ima se potvrda kako je u Smirni bila kapela sv. Vlaha, a to se zaključuje

²⁶ Usp. Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, Zagreb – Dubrovnik: HAZU Zavod za povijesne znanosti, 2003, str. 100-103.

²⁷ Usp. Antun Vučetić, *Sv. Vlaho u Dubrovniku*, Dubrovnik: Dubrovačke Hrvatske tisk., 1924, str. 28.

²⁸ Usp. Vinicije B. Lupis, "Dubrovčani u iseljeništvu poslije pada Republike", *Povijesni prilozi*, 36 (2009), str. 161-183; Ivo Šišević, "Dubrovčani u Carigradu", Beritićev zbornik, Dubrovnik, 1960, str. 1-19. Iz dubrovačke kolonije potječe i fra Jeronim Golubović, koji je 1865. rođen u Carigradu. Školovao se u hrvatskom franjevačkom samostanu, potom 1879. u Ajin Karinu. Cijeli život provodi u Siriji, Palestini, Cipru, a u svom rodnom Carigradu od 1902. do 1904. vrši službu misijskog poglavara. Pokretač *Archivium Franciscanum historicum*, uređuje više svezaka do svoje smrti 7. siječnja 1941. u Firenci. (Urban Talija, "O. Jeronim Golubović", *Franjevački vjesnik*, XIV, 1938, str. 10-11, 334; Dominik Mandić, "Fra Jeronim Golubović", *Hrvatski kalendar*, Chicago, 1971, str. 65; Dominik Mandić, "Dubrovački franjevci u Svetoj zemlji", *Zbornik Mala braća*, Zagreb, 1985, str. 257-269).

²⁹ Usp. I. Šišević, o. c. 1960, str. 13.

³⁰ Isto.

³¹ Usp. Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, Zagreb – Dubrovnik: HAZU Zavod za povijesne znanosti, 2003, str. 100-103.

na temelju zaključka Senata od 31. ožujka 1798., gdje se nalaže prokuratorima crkve sv. Vlaha da ispituju obračune kapelâ sv. Vlaha u Carigradu, Smirni i Genovi.³² Možda se dubrovačka kapela nalazila u dominikanskoj crkvi u Smirni, gdje je 1718. poslije izгона armenskih dominikanaca iz Perzije utemeljen dominikanski samostan i crkva sa župom Gospe od Rozarija. Ovaj samostan su armenski dominikanci vodili sve do 1813. Godine 1903. sagrađena je nova crkva u kojoj je zabilježeno prvo vjenčanje, i to Hrvatice Marije Ninković iz Smirne. Posljednja osoba koja je pohodila naše sunarodnjake u Smirni bio je o. Petar Vlašić 1936., a svoje uspomene opisao je u putopisu *U gradovima Apokalipse*, tiskavši je u Slavonskoj Požegi 1938.³³

Na Levantu djelovali su brojni Dubrovčani misionari, pa tako i fra Eugen Didović, dubrovački franjevac koji je bio misionar u Kustodiji sv. Zemlje, gdje u Jeruzalemu umire oko 1813. Svom samostanu u Dubrovniku darovao je dragocjeni križ od maslinova drva i sedefa (217-105 cm), nastao u palestinskim radionicama, koji ima straga u sedefu izrezbareni prikaz sa sv. Franjom Asiškim, Bezgrešnom Djevicom Marijom i sv. Vlahom. Ispod prizora je natpis:

“S. BLASIVS EP. ET MARTIRE IP/
RAGVS. PROTECTOR. V. ORA/
PRONOBIS BEA: BLASII R./
V+DIG. S. P. FRANC: 10 LVLII 1796.”³⁴

Didovićev betlehemski križ od sedefa jedinstveni je primjer umjetnine s prikazom sv. Vlaha nastao u katoličkim levantinskim radionicama 18. stoljeća, svjedočeci o brojnosti likovnih utjecaja na dubrovačku likovnu baštinu. Dubrovačko je raspelo po svojim dimenzijama rijetko, a nešto manje (190x74 cm) čuva se u Museo Diocesano d'Arte Sacra u Pordenoneu, također iz 18. stoljeća.³⁵ U dubrovačkom kraju nalazimo po crkvama podosta raspela manjih dimenzija nastalih u palestinskim radionicama 18. i 19. stoljeća, ali nikada tako velikih dimenzija i kvalitete kao što je primjerak iz Male braće, jedinstven u širim razmjerima.³⁶

Valja spomenuti kako se gašenje dubrovačkih kolonija zbivalo sukladno s političkim procesima koji su potresali Osmansko Carstvo krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Sv.

³² Usp. Vinko Ivančević, “O Dubrovčanima u Genovi u drugoj polovici 18. stoljeća”, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, sv. 10-11, (1962/1963), str. 352.

³³ Usp. Vinicije B. Lupis, “O armensko-hrvatskim kontaktima”, *Društvena istraživanja*, br. 1-2, (2009), str. 203-217.

³⁴ Usp. Pijo M. Pejić, “Dubrovački franjevci u Svetoj zemlji”, *Samostan Male braće u Dubrovniku*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985, str. 257-270; Radoslav Tomić, “K/28. Jeruzalemski križ”, *Milost susreta, umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima*, Zagreb, 2011, str. 228. Autor nije povezo umjetninu s fra Eugenom Didovićem, koji je umjetninu nabavio za svoj matični samostan, darovavši umjetninu nastalu u palestinskim radionicama radionicama.

³⁵ Usp. Andrea Marcon, “Pordenone, ex convento San Francesco, II. 55.”, *In hoc signo il tesoro delle croci*, Milano, 2006, str. 458.

³⁶ Usp. Bellarmino Bagatti, “Industria della madreperla a Betlemme”, *Custodia di Terra Santa 1342 – 1942*, Jeruzalem: Tipografia dei Padri Francescani, 1951, str. 135-152.

Vlaho i njegovo štovanje u rodnoj Sebasti nasilno je utrnuto 1915. godine. Posljednji put Dubrovnik je pohodio 30. srpnja 1902. armenski biskup Sebaste Isak Hadžan, koji je tada dočekan uz najviše crkvene počasti. Nadbiskup Sebaste došao je u Dubrovnik s nakanom prikupljanja novca za otkup Svečeva groba od nevjernika, ali je uskoro 1915. u velikom genocidu Armenaca posve zatrto armensko stanovništvo u Sebasti. Kamenu je Svečev sarkofag u Sebasti na svom izvornom mjestu do 17. svibnja 1943., kada je premješten u mjesni muzej, a crkvu sv. Vlaha (Agios Blassios) u središtu Sebaste Turci su srušili 1950., i prije toga, to jest 1923., prognali su posljednje grčke i armenske obitelji iz grada, ujedno srušivši veću crkvu sv. Vlaha i tako okončavši tisućgodišnji proces uništavanja kršćana na prostorima Velike Armenije.³⁷ Svakako, ma gdje bili u svijetu, u svojim zajednicama Dubrovčani su nastojali na što svečaniji način proslaviti blagdan svog sveca zaštitnika. Dubrovčani diljem svijeta i domovine slave i danas blagdan sv. Vlaha. Tako od 1966. u Rijeci,³⁸ Splitu, Zagrebu,³⁹ Beogradu, a u SAD-u u San Joseu, Los Angelesu⁴⁰ i New Yorku. U Peruu se blagdan sv. Vlaha obdržava među Dubrovčanima (*Asociacion Croata Dubrovnik*) u gradu Limi.⁴¹ Feštu svagdje prati zastava sv. Vlaha, kip ili slika. Na taj se način kult sv. Vlaha među Dubrovčanima šire ma gdje se oni našli.

Sv. Vlaho svima je bio poveznica s domovinom i zavičajem, predstavljajući posebni znak zajedništva. Don Nedjeljko Subotić u svom *Suncokretu svetoga Vlaha* iz 1928. napisao je: “Kao stara viola od Stradivariusa, kao drugi kršćanski Orfej na plavom Jadranu još nam sniva tu – požučeli od godina Dubrovnik (...).”⁴² Kult sv. Vlaha imao je i svoj poseban nacionalno integracijski vid kada je tijekom Svečeva blagdana 1941. nazočio u procesiji bl. Alojzije Stepinac i hrvatski ban Ivan Šubašić, okončavši u Dubrovniku hrvatski integracijski proces koji je započeo u 19. stoljeću. Kult sv. Vlaha tijekom idućih desetljeća tijekom komunističkog režima zadobio je jasnu domoljubnu dimenziju koja se odrazila u širenju kulta tijekom Domovinskog rata, od naziva odreda ratnih brodova i gradske bolnice. Sv. je Vlaho tako postao dio hrvatskog nacionalnog identiteta i prepoznatljivi simbol Dubrovnika i Dubrovčana u zemlji i inozemstvu.

³⁷ Usp. I. Caleb Bach, *Trailing a Blaise Saint's progress*, Harvard, 2000, str. 318-319. [disertacija]; Vinicije B. Lupis, *Moćnik dubrovačke prvostolnice*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, 2003, str. 159. [disertacija]; isti, “Dubrovčani u iseljeništvu poslije pada Republike”, *Povijesni prilozi*, 36 (2009), str. 155-176.

³⁸ Usp. Josip Vicelja, “Festa svetoga Vlaha u Rijeci”, *Dubrovački horizonti*, 43 (2004), str. 217-219.

³⁹ Usp. Dalibor Damić, “Sjećanje na 40. godina zagrebačke podružnice Društva prijatelja dubrovačke starine”, *Dubrovački horizonti*, 44 (2005), str. 226-228.

⁴⁰ Usp. Ante Bendeviš, “Dubrovnik na Pacifiku”, *Dubrovački horizonti*, 42 (2003), str. 221-223.

⁴¹ Usp. Marko Burin, *Hrvatska obitelj u Peruu*, Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, 2010, str. 182.

⁴² Don Nedjeljko Subotić, *Suncokret svetoga Vlaha, tri konferencije držane u zbornoj crkvi sv. Vlaha dne 30., 31. I. i 1. II. 1928.*, Dubrovnik, 1928, 4.

LITERATURA

- Bach, I. Caleb, *Trailing a Blaise Saint's progress*, Harvard, 2000. [disertacija]
- Bagatti, Bellarmino, "Industria della madreperla a Betlemme", *Custodia di Terra Santa 1342 – 1942*, Jeruzalem: Tipografia dei Padri Francescani, 1951, str. 135-152.
- Bendeviš, Ante, "Dubrovnik na Pacifiku", *Dubrovački horizonti*, 42 (2003), str. 221-223.
- Berić, Dušan, "Prvi naši moreplovci preko Atlantika u XVI vijeku", *Jugoslavenski mornar*, 6 (1950).
- Bralić, Višnja, "Tizianova Sv. Marija Magdalena sa sv. Vlahom, arkandelom Rafaelom s Tobijom i donatorom između povijesne predaje i novih istraživanja", *Restauriranje Tizianove slike iz crkve sv. Dominika u Dubrovniku*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatski restauratorski zavod – Dominikanski samostan u Dubrovniku, 2008, str. 39-75.
- Brek, Mijo, "Tri rukopisna kodeksa iz dubrovačke prošlosti", *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 3, (1954), str. 135-147.
- Burin, Marko, *Hrvatska obitelj u Peruu*, Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, 2010.
- D'Elia, Michele, *Mostra dell'arte in Puglia dal Tardoantico al Rococo*, Rim – Bari, 1964. [katalog izložbe]
- Damić, Dalibor, "Sjećanje na 40. godina zagrebačke podružnice Društva prijatelja dubrovačke starine", *Dubrovački horizonti*, 44 (2005), str. 226-228.
- Državni arhiv Dubrovnik, Okružno poglavarstvo Dubrovnik, 1816, kut. 35, br. 6481.
- Đurić, Vojislav, *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd: Naučno delo, 1963.
- Éry, Kinga, "A székesfehérvári ereklyecsont embertani vizsgálatá", *Alba Regia*, 38 (2009), str. 31-38.
- Faj, Attila, "Le fonti d'ispirazione dell'icona del santuario di Montallegro", *Homo imago et amicus Dei, Collectanea croatica – hieronymiana de urbe*, (1991), str. 575-585.
- Faj, Attila, "Le fonti d'ispirazione dell'icona del Santuario di Montallegro (Liguria)", *Renvatio*, 1 (1990), str. 103-109.
- Fisković, Cvito, "Naše umjetničke veze s Južnom Italijom", *Mogućnosti*, 12 (1961), str. 1221-1235.
- Fisković, Cvito, "Umjetničke veze Mađarske i Dalmacije u srednjem vijeku i renesansi", *Eseji*, Split, 1982, str. 184-210.
- Foretić, Vinko, "Činjenice i pretpostavke: Veze starih Dubrovčana s novootkrivenim zemljama i njihovo iseljavanje", Zagreb: Matica, Iseljenički kalendar, 1960.
- Foretić, Vinko, "Dva Dubrovčana iz doba stare Republike u američkoj zemlji Perù", *Dubrovački vjesnik*, 13, Dubrovnik, 1962, 636, 4.
- Foretić, Vinko, "Indijski grad Goa i Dubrovčani u njemu", *Dubrovački vjesnik*, 624, Dubrovnik, 1962.
- Franić Tomić, Viktorija i Prosperov Novak, Slobodan, "Dubrovnik na najstarijoj kazališnoj slici", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 48 (2010), str. 213-242.
- Gelao, Clara, "Sezione III Pittura/9", *Confraternite, arte e devozione in Puglia dal Quattrocento al Settecento*, Napulj, 1994.
- Gulin, Ante, "Hrvatsko-bugarsko prijateljstvo i veze u prošlosti. Blgari i Hrvati prez vekovete", *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Sofija: Bugarska akademija nauka – Institut za balkanistiku, sv. 2, 2003, str. 151-161.

- Ivančević, Vinko, "O Dubrovčanima u Genovi u drugoj polovici 18. stoljeća", *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, sv. 10-11, (1962/1963), str. 347-361.
- Kisić, Anica, *Ex voto Adriatico: Zavjetne slike hrvatskih pomoraca*, Zagreb: Matica hrvatska, 2000.
- Kostić, Veselin, *Kulturne veze između jugoslavenskih zemalja i Engleske do 1700. godine*, Beograd: SANU, 1972.
- Leopold, Antal, "Az esztergomi székesegház erekléi", *Magyar Katolikus Almanach*, 5 (1930-1931), str. 557-5711.
- Luccari, Giacomo, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Venetia, 1605.
- Lupis, Vinicije B., "Zavjetne slike peljeških pomoraca u Italiji", *Naše more*, br. 5-6, (2000), str. 230-234.
- Lupis, Vinicije B., *Moćnik dubrovačke prvostolnice*, Zadar, 2003. [disertacija]
- Lupis, Vinicije B., "Ophodno raspelo dubrovačkog nadbiskupa Reinalda Gratiana iz 1516. godine", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 27 (2003), str. 81-84.
- Lupis, Vinicije B., "O sakralnoj baštini uoči pada Republike i u prvim desetljećima 19. st. u Dubrovniku i okolici", *Peristil – zbornik radova za povijest umjetnosti*, 49 (2006), str. 107-128.
- Lupis, Vinicije B., "O kasnobizantskim zlatarskim likovnim utjecajima u Dubrovniku", *Starohrvatska prosvjeta*, br. 34, (2007), str. 355-377.
- Lupis, Vinicije B., "Dominikanci u kulturnoj povijesti Dubrovnika i narudžba Tizianove oltarne slike", *Restauriranje Tizianove slike iz crkve sv. Dominika u Dubrovniku*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatski restauratorski zavod – Dominikanski samostan u Dubrovniku, 2008, str. 33-38.
- Lupis, Vinicije B., "Dubrovčani u iseljeništvu poslije pada Republike", *Povijesni prilozi*, 36 (2009), str. 161-183.
- Lupis, Vinicije B., "O armensko-hrvatskim kontaktima", *Društvena istraživanja*, br. 1-2, (2009), str. 203-217.
- Lupis, Vinicije B., "Zlatarske veze Dubrovnika i Mađarske", *Starohrvatska prosvjeta*, 37 (2010), str. 193-208.
- Lupis, Vinicije B., "Žene u oporukama dubrovačkih trgovaca iz Sofije" [referat u tisku, održan na znanstvenom hrvatsko-bugarskom skupu *Istaknute hrvatske i bugarske intelektualke u znanosti i umjetnosti 2009. godine*, Zagreb, 2011]
- Lupis, Vinicije B., "Povijest i sakralna baština crkve Male Gospe u Gornjoj Lastvi", Spomenica 600. obljetnice crkve Male Gospe u Gornjoj Lastvi (1410. – 2010.), Split – Dubrovnik: Naklada Bošković (Biblioteka Skalić) – Župa Gornja Lastva – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Dubrovnik, 2011.
- Mandić, Dominik, "Fra Jeronim Golubović", *Hrvatski kalendar*, Chicago, 1971.
- Mandić, Dominik, "Dubrovački franjevci u Svetoj zemlji", *Zbornik Mala braća*, Zagreb, 1985, str. 257-269.
- Marcon, Andrea, "Pordenone, ex convento San Francesco, II. 55.", *In hoc signo il tesoro delle croci*, Milano, 2006.
- Mariani, Calò i Stella, Maria, *La pittura del Cinquecento e del primo Seicento in Terra di Bari*, Bari: Bari (Adriatica Editrice), 1969.
- Marotti, Giovanni, *Fioretti di libertà, e civiltà e pieta patria della nazione ragusea 565 - 1814*, Pula, 1932.

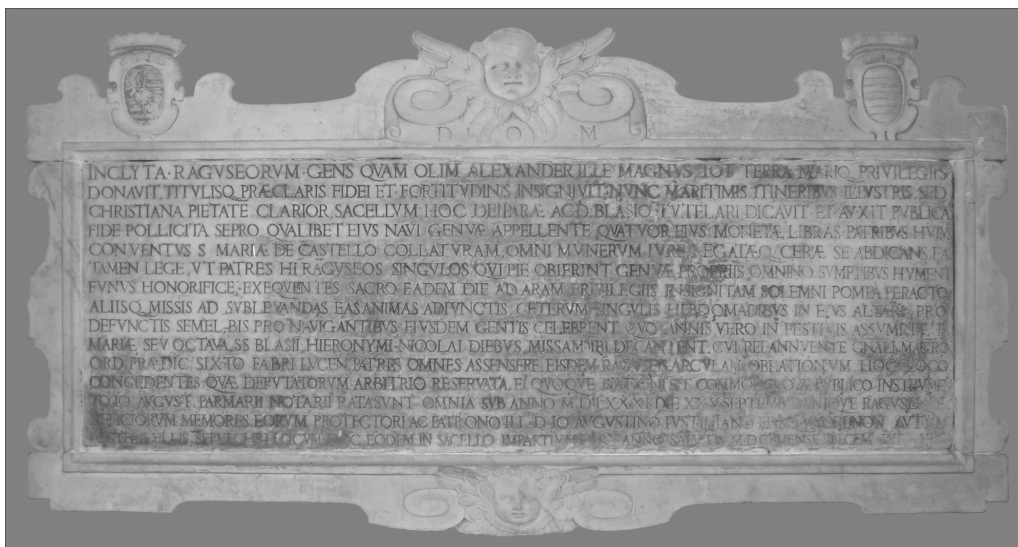
- Marotti, Giovanni, "Nostra Signora di Montallegro. Il Santuario Ligure sorto attorno ad un'immagine asseritamente translata da Ragusa", *Sanctus Blasius rasegna Ragusea illustrata di lettere e di arte*, 1 (1938), str. 5-7.
- Miović, Vesna, *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*, Zagreb – Dubrovnik: HAZU Zavod za povijesne znanost, 2003.
- Mitić, Ilija, "Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika", Dubrovnik: Historijski institut JAZU, 1973.
- Mitić, Ilija, "O oporuci jednog Dubrovčanina u Peruu iz XVI stoljeća", *Naše more*, 6 (1974).
- Mitić, Ilija, "O prvim Dubrovčanima u Peru", *Naše more*, 4 (1974), str. 173-175.
- Mitić, Ilija, "O prvim Hrvatima u južnoj Americi – u Peruu", *Dubrovnik*, 5 (1992), str. 43-49.
- Molnár, Antal, "A Szent Jobb és Ragusa", *Turul*, 66 (2003), str. 1-11.
- Pasculli Ferrara, Mimma, "Un pittore di scuola dalmata tra L'Aquila e Guoglionesi: Michele Greco da Valona", *Atti del convegno di studi storici. L'Abruzzo e la repubblica di Ragusa tra il XIII e il XVII secolo*, II, Ortona, 1989, str. 55-68.
- Joannes Pauer, *Historia diocesis Alba-Regalensis ab erecta sede episcopali 1777 – 1877*, Alba-Regiae, 1877, str. 273–289, Tab. V.
- Pejić, Pijo M., "Dubrovački franjevci u Svetoj zemlji", *Samostan Male braće u Dubrovniku*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985, str. 257-270.
- Portolan, Edda, "Što će osvjetliti otkrivena konzularna tabla", *Dubrovački vjesnik*, br. 1288, Dubrovnik, 27.6.1975, 5.
- Prijatelj, Kruno, *Studije o umjetninama u Dalmaciji*, sv. 3, Zagreb, 1975.
- Radelj, Petar Marija, "Dubrovačke relikvije sv. Stjepana ugarskog", *Dubrovnik*, 3-4 (2000), str. 269-303.
- Russo, Romeo, "La Chiesa del Santo Sepolcro in Barletta", *Crociata*, Milani, 1934.
- Spisarevka, Ioanna D., "ДУБРОВНИШКИТЕ КОЛОНИИ В БЪЛГАРСКТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ 15-16 БЕК", *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa ВЪЛГАРИ И ХЪРВАТИ ПРЕ ЗВЕКОБЕТЕ*, sv. 2, (2003), Софиа, 2003, str. 116-126.
- Subotić, don Nedjeljko, *Suncokret svetoga Vlaha, tri konference držane u zbornoj crkvi sv. Vlaha dne 30., 31. I. i 1. II. 1928.*, Dubrovnik, 1928.
- Šišević, Ivo, "Dubrovčani u Carigradu", *Beritićev zbornik*, Dubrovnik, 1960, str. 1-19.
- Šišević, Ivo, "Dubrovačka naseobina u Goi u XVI i XVII st.", *Pomorski zbornik*, br. 22, (1984), str. 557-566.
- Tadić, Jorjo, "Prvi naši iseljenici u Ameriku", *Politika*, 37, Beograd, 1940, 11461, 8.
- Talijski, Urban, "O. Jeronim Golubović", *Franjevački vjesnik*, XIV, 1938.
- Tomić, Radoslav, "K/28. Jeruzalemski križ", *Milost susreta, umjetnička baština Franjevačke provincije sv. Jeronima*, Zagreb, 2011.
- Ugolini Lettieri, Federica, "Catalogo delle opere", *Ex voto marinari del Santuario di Montenero*, Pisa, 1981, str. 122-123. [kataloška jedinica 143]
- Večeva, Ekatarina, "ДУБРОВНИК, КАТОЛИЧЕСКАТА ЦЪРКВА И БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ 17 ВЕК", *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa ВЪЛГАРИ И ХЪРВАТИ ПРЕ ЗВЕКОБЕТЕ*, sv. 2, (2003), Софиа, str. 127-135.
- Velnić, Justin, "Slikar fra Marko iz samostana Male braće u Dubrovniku", *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, Zagreb, 1991.
- Vicelja, Josip, "Festa svetoga Vlaha u Rijeci", *Dubrovački horizonti*, 43 (2004), str. 217-219.
- Vučetić, Antun, *Sv. Vlaho u Dubrovniku*, Dubrovnik: Dubrovačke Hrvatske tisk., 1924.

Slika 1. Aurelije Lomi iz Pise (1556. – 1622.), pala portante sv. Vlaha iz crkve Santa Maria dell Castello

Slika 2. Pogled na crkvu Santa Maria dell Castello

Slika 3. Natpis u dubrovačkoj kapeli genoveske crkve

Slika 4. Tizian, Oltarna pala sv. Vlaha iz Ancone, dar Luja Gučetića

Slika 5. Blaženi Alojzije Stepinac nosi moćnik glave Sv. Vlaha tijekom Svečeva blagdana 1941., u pozadini je ban Banovine Hrvatske Ivan Šubašić (foto: Berner)

Slika 6. Crkva Sao Bras kraj Goe (foto: Najka Mirković)

Slika 7. Moćnik glave sv. Stjepana Ugarskog – detalj s prikazom kralja Stjepana kako kleči pred Gospinim kipom, Dijecezanski muzej u Stolnom Biogradu, Dubrovnik, XVI. st., (foto: András Smohay)

THE CULT OF ST. BLAISE AND THE IDENTITY OF DUBROVNIK IN THE EUROPEAN AND GLOBAL CONTEXT

Abstract

A specific problem of the Croatian culture is the existence of Croatian national heritage across its borders and its integration in the national heritage in Croatia. A heritage of the Dubrovnik Republic, together with the cult of Saint Blaise, is a part of the Croatian heritage, spread in and out of many countries in Europe. St. Blaise has been a symbol of Dubrovnik for many centuries. The celebration of this Dubrovnik's patron symbolizes the patriotic feelings, and his figure has been on the state and liturgy symbols and accompanied the citizens of Dubrovnik in the County and in the world, especially when the French troops occupied the City of Dubrovnik in 1815, wherefor the City lost its political freedom at the Vienna Congress in the same year. The occupation shocked the citizens of Dubrovnik and affected their idea of *libertas* (liberty), since the City has been a juncture between the East and the West for years. Once the Dubrovnik Republic lost its freedom, all the properties of its Consulates and the churches were exposed to the brutal historic changes. It devastated the municipal archives, the treasury of the Dubrovnik Republic, and the archives of the Dubrovnik Consulate in Barcelona, which was finally returned from Vienna in the 1970s and got stored in the Municipal Archives of Dubrovnik. A lot of art exhibits shared the same destiny. The best example of municipal devastation was the famous Duke's sword, a precious national heritage exhibit that went missing, including some other exhibits, which were forcefully "donated" to the Hungarian patron Saint Stephen in the 18th century. In the 19th and in the 20th century, a lot of national heritage treasures were forgotten, except the exhibits preserved in the former Dubrovnik colonies, in the Turkish Empire. This treasure stayed there until the 1920s. Now, Croatia is facing a demanding task to list and document its entire national heritage in Europe and in the world, in order to get a clear picture of what belongs to its cultural identity. The international experience of St. Blaise's cult, as a symbol of the famous Dubrovnik Republic, is unfortunately not included in the Preamble of the Croatian Constitution, but it is so precious that it must be incorporated in a national priority list of the Croatian culture.

Keywords: Saint Blaise, Dubrovnik, cult, Goa, Székesfehérvár (Stolni Biograd)

VJERSKA PRAVA I SLOBODE I SEKULARIZACIJA U KONTEKSTU PRISTUPANJA REPUBLIKE HRVATSKE EUROPSKOJ UNIJI

Pregledni rad

UDK: 261.7(497.5:4)(063)
316.42(497.5:4)(063)

Sklapanjem međunarodnih ugovora Republike Hrvatske i Vatikana, donošenjem Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica 2002. godine, sklapanjem Ugovora o pitanjima od zajedničkog interesa s drugim kršćanskim denominacijama, kao i islamskom zajednicom pravno je operacionalizirano ustavno jamstvo o slobodi i jednakosti vjeroispovijedi građana Republike Hrvatske uređeno u čl. 40. Ustava. Sekularizacija se reaktualizira nakon odbijanja država članica EU-a da prilikom izrade Ustavnog ugovora 2004. godine, na poziv pape Ivana Pavla II. u tekst uvrste formulaciju o kršćanskim korijenima Europe. Daje se sažeti pregled koliko je na ustavnopravnom polju doista dosljedno proveden koncept sekularizacije u pojedinim članicama EU-a, utjecaju jurisprudencije Europskog suda za ljudska prava u području zaštite vjerskih sloboda, te općenito o položaju vjere u *acquis communautaire* EU-a. Razmatra se postoji li u Hrvatskoj zadovoljavajuća pravna zaštita vjerskih sloboda pojedinaca i vjerskih zajednica, propituje sustav financiranja vjerskih zajednica, te ima li Crkva poslanje izjašnjavati se o svakome društvenom pitanju ili se treba (samo)ograničiti na pojedina. Europska unija mora priznati pluralnost svoga stanovništva u vjerskom i drugim pogledima, te se postavlja pitanje može li, između ostalih, kršćanstvo imati ulogu kohezijskog elementa "europskog identiteta"? Republika Hrvatska treba sačuvati bogati kršćanski identitet i naslijeđe koje unosi u EU, istodobno zadržavši ekumensku otvorenost.

Ključne riječi: vjerska prava i slobode, sekularizacija, položaj vjerskih zajednica, kršćanske konfesije, europski identitet

Uvod

Suvremena politička znanost i konstitucionalizam danas odražavaju stav da u suvremenoj ustavnoj demokraciji u pogledu vjerskih sloboda i prava trebaju minimalno biti ispunjena tri uvjeta: (1) moraju postojati jasne i čvrste ustavne granice za individualnu slobodu vjere, (2) Crkva (ili neka druga vjerska zajednica) i država moraju biti odvojene, odnosno država ne smije biti viđena kao da pripada određenoj vjerskoj zajednici, te (3) mora postojati ujednačenost u tretmanu vjerskih zajednica i osiguravanju uvjeta za religiozno prakticiranje. U društvu u kojem postoji pluralizam vjerskih zajednica svi se trebaju složiti da državna moć mora djelovati u skladu s javnim razlogom (eng. *public reason*, *publique raison*) koji mogu razumjeti i podržati svi, a ne na osnovi osobne vjere.

Problem konstitucionalnog uređenja i odnosa vjerskih prava i sloboda i sekularizacije reaktualiziran je prilikom izrade nacrtu Europskog ustava (eng. *Treaty establishing*

a *Constitution for Europe*). Pitanje “europskog identiteta” na kulturalnoj je bojišnici dobrih dva desetljeća, što ne začuđuje jer je EU heterogen entitet u kojemu kultura, nacija, etnicitet, jezik i religija nastavljaju imati veliku simboličnu težinu. Rasprave oko nacrtu Europskog ustava tijekom rada Europske konvencije (eng. *Convention on the Future of Europe*) iznjedrile su i pitanje uloge religije u definiranju “europeljstva”. U apelu prije molitve Angelusa na Trgu sv. Petra u veljači 2003. godine papa Ivan Pavao II. reći će: “Budući europski ustav trebao bi spomenuti kršćanske korijene ovog kontinenta. To ne bi ni u kojem smislu umanjilo sekularnu prirodu Europske unije. Naprotiv, to bi pomoglo da se kontinent štiti od dvostruke opasnosti ideološkog sekularizma s jedne, te sektaškog integralizma s druge strane.”¹ Davor Rodin ističe da se pitanje religije i sekularizacije pojavilo zbog manjka “unutrašnje” političke i demokratske integracije u Europskoj uniji, pa se postavilo pitanje bi li čvršćoj integraciji pomoglo duhovno jedinstvo poput religije.² Jednako tako i Edy Korthals Altes ističe da je od ključnog značaja za identitet duhovnost koja osigurava najdublju motivaciju za djelovanje, pa se opravdano ističe značaj kršćanstva za Europu, ali da bi bilo teško reći da živimo u kršćanskoj Europi gdje su sekularizam, materijalizam, hedonizam i individualizam postale dominantne značajke moderne kulture.³ Progresivna, premda visoko neravnomjerna, sekularizacija Europe neporeciva je socijalna činjenica.⁴ Međutim, shvaćanje da sekularizacija iz aspekta istinskog kršćanstva ne mora nužno biti obilježena negativnom konotacijom nalazimo kod Željka Mardešića, jednog od vodećih hrvatskih sociologa religije: “(...) sekularizacija u Europi nije donijela samo nevolje i opasnosti za kršćanstvo – na čemu se jednostrano i apokaliptički ustrajava u predkoncilskim redovima – nego je ona očistila kršćanstvo od nekršćanskih sadržaja. Zato se i može govoriti o pozitivnim učincima sekularizacije, koji zacijelo nadmašuju one negativne. Drugo, proces sekularizacije nije ni konačno završen, a niti posve nepovratan.”⁵

¹ New York Times, “Pope Urges Europe to Avow Christianity”, <http://www.nytimes.com/2003/02/17/world/pope-urges-europe-to-avow-christianity.html> (8. veljače 2013.)

Papa Ivan Pavao II. i Christodoulos, arhiepiskop Atene i cijele Grčke još će 4. svibnja 2001. godine u zajedničkoj izjavi istaknuti: “Radujemo se uspjehu i napretku Europske unije. Unija europskog svijeta, u kojoj njezini narodi ne gube svoju nacionalnu svijest, tradiciju i identitet, bila je vizija njezinih začetnika. Međutim, rastući trend preoblikovanja određenih europskih zemalja u sekularne države bez ikakvog upućivanja na religiju predstavlja odmak i poricanje njihovog duhovnog nasljeđa. Pozvani smo intenzivirati naše napore kako bi ujedinjenje Europe bilo postignuto. Učinit ćemo sve u našoj moći, kako bi kršćanski korijeni Europe i njezina kršćanska duša mogli ostati nepovrijeđeni.” – “Common Declaration of Pope John Paul II and His Beatitude Christodoulos, Archbishop of Athens and All Greece, Before the Bema of St. Paul, The Apostle to the Nations”, § 6., http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/speeches/2001/documents/hf_jp-ii_spe_20010504_joint-declaration_en.html (8. veljače 2013.)

² Usp. Davor Rodin, “Zakašnjela sekularizacija”, *Politička misao*, Vol. 44, br. 1, (2007), str. 3-13.

³ Usp. Edy Korthals Altes, “What is it? Why do we need it? Where do we find it?”, *Reflections on European Identity*, ur. Thomas Jansen, Bruxelles: European Commission, 1999, str. 53.

⁴ Usp. David Martin, *A General Theory of Secularization*, London: Harper – Row, 1978; Andrew Greeley, *Religion in Europe at the End of the Second Millenium: A Sociological Profile*, London: Transaction Publishers, 2003.

⁵ Željko Mardešić, “Kršćanstvo i sekularizacija”, *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, br. 2, (2006), str. 273.

Ovim radom želimo razmotriti može li mala Republika Hrvatska ulaskom u EU ojačati “katolički krug” država članica i u kojoj mjeri okrenuti sekularizacijske trendove, kao što se to svojedobno očekivalo od daleko mnogoljudnije Poljske,⁶ ili je i hrvatsko društvo u odnosu prema vjeri danas već “europeizirano”, te kakav je stupanj ustavno-pravnog uređenja i zaštite vjerskih sloboda i prava kojim ulazimo u EU i hoće li se zbog toga mijenjati.

Vjerska prava i slobode i sekularizacija u kontekstu ustavnog uređenja pojedinih država članica EU-a

Od 27 država članica EU-a, Danska, Finska, Grčka i Ujedinjeno Kraljevstvo (Engleska i Škotska) imaju državne (nacionalne) Crkve. Norveška koja nije članica EU-a, također ima državnu Crkvu. U biti, sve do 2000. godine, kada je Švedska djelomično razdvojila Crkvu i državu sve zapadne demokracije s evangeličkom luteranskom većinom (Švedska, Danska, Island, Finska i Norveška) imale su državne Crkve. Ovo u praksi znači da je djelovanje državnih (predstavničkih tijela) i eklezijalnih (crkvenih sinoda) tijela međuzavisno, da uživaju poseban status kao nacionalne institucije, te primaju izravnu financijsku potporu od države. Međutim, ovo ne znači da ove države ne poštuju vjerska prava građana koji nisu članovi nacionalne Crkve, već je stupanj njihove zaštite jednak onima koji pripadaju nacionalnoj.⁷ Velika većina Skandinavaca (oko 85%) smatra se članovima svojih “narodnih Crkvi” premda gotovo uopće ne dolaze u crkvu, izuzev primanja sakramenata, pa skandinavsko luteranstvo obilježava “pripadanje bez vjerovanja”. U Njemačkoj su država i Crkva odvojene, ali postoji niz ugovora, kako od strane federalne vlade, tako i pokrajina sa zemaljskim evangeličkim luteranskim Crkvama, dok je Konkordat s Rimokatoličkom crkvom iz 1933. godine pravno valjan međunarodni ugovor. Njemački model odnosa Crkvi i države (podjednak je broj protestanata koje većinom čine luterani i katolika, obje konfesije oko 30 miliona) temelji se na načelima neutralnosti, tolerancije i pariteta, a vjerske zajednice od države mogu dobiti status “udruge javnog prava” (njem. Körperschaften des öffentlichen Rechts). Crkve se financiraju iz tzv. Kirchensteuera i Kirchgelda.⁸ U Francuskoj je Loi de la Séparation iz 1905. oštro podijelio Crkvu od države, a relikv Konkordata iz 1801. godine između Napoleona i Vatikana je da se predsjednika Republike konzultira prilikom imenovanja rimokatoličkih biskupa.

⁶ Usp. José Casanova, “Religion in an Expanding Europe”, *Catholic Poland in post-Christian Europe: Secular normalization or great apostolic assignment?*, ur. Timothy A. Byrnes i Peter J. Katzenstein, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, str. 66.

⁷ U Izvješću Chadwickove komisije stoji: “Za nas ‘establishment’ znači zakone koji se primjenjuju na Englesku crkvu, a ne na druge crkve... Engleska crkva je jedna od Crkvi. Dok god se zove ‘nacionalna’ Crkva propovijeda misiju cijele nacije. Ne tvrdi da stavlja svoju sjenu na muškarce i žene koji ju odbacuju.” (Owen Chadwick i dr., *Church and State: Report of the Archbishops’ Commission 1970*, London: Church Information Office, 1970, str. 2, 10-11) Usp. Rex Ahdar i Ian Leigh, “Is Establishment Consistent with Religious Freedom?”, *McGill Law Journal*, Vol. 4, (2004), str. 635; Susan M. Gilles, “‘Worldly Corruptions’ and ‘Ecclesiastical Depredations’: How Bad Is an Established Church”, *The DePaul Law Review*, Vol. 42, (1992-1993), str. 349.

⁸ Usp. Gerhard Robbers, “State and Church in Germany”, *State and Church in the European Union*, ur. Gerhard Robbers, Baden – Baden: Nomos, 2005, str. 77-94.

U pokrajini Alsace-Lorraine imenovanje luteranskih superintendanata podliježe njegovom odobrenju, a zajedno s papom postavlja rimokatoličkog nadbiskupa Strasbourga i biskupa Metza. Francuska je strogo laička država koja ni na koji način ne financira niti jednu vjersku zajednicu, izuzev što je 1908. preuzela u vlasništvo rimokatoličke vjerske objekte izgrađene prije 1905. godine čije se održavanje plaća iz javnih fondova. Država omogućava registraciju dvjema kategorijama vjerskih zajednica: vjerskim zajednicama koje su oslobođene plaćanja poreza (fran. *associations cultuelles*) i kulturalne zajednice koje nisu oslobođene od poreza (eng. *cultural associations*).⁹ Do donošenja Ustava 1947. godine odnosi Italije i Rimokatoličke crkve bili su uređeni Lateranskim Konkordatom iz 1929. godine kojim je katoličanstvo utvrđeno kao državna religija. Sporazumom u Vili Madama (Accordo di Villa Madama) 1984. godine revidiran je Konkordat kojim je Italija postala sekularna država, ali je zadržana praksa državne financijske potpore Crkvi, no uvedena je i praksa sklapanja državnih ugovora i s nekatoličkim denominacijama koje to zatraže.¹⁰ U Austriji je status vjerskih zajednica uređen Zakonom o priznavanju crkvi iz 1874. godine i Zakonom o statusu vjerskih konfesionalnih zajednica iz 1998. godine. Odnosi između Austrije i Rimokatoličke crkve uređeni su ugovorima sa Svetom Stolicom i mogu postati dijelom unutarnjeg prava prema čl. 50 Ustava Austrije. Ugovorima se utvrđuje da Rimokatolička crkva može donositi zakone unutar svoga područja nadležnosti, kao i da institucije koje imaju pravnu osobnost prema kanonskom pravu imaju istu i prema javnom pravu. Vjerske zajednice dijele se u tri kategorije: službeno priznate vjerske zajednice prema zakonu iz 1874.,¹¹ vjerske konfesionalne zajednice i vjerske udruge. Pored vjerskih zajednica od 1874. godine, vjerske zajednice koje su se registrirale prema vrlo strogim kriterijima zakona iz 1998. godine imaju pravo na crkveni porez, vjeronauk u državnim školama i status pravne osobe.¹² U Mađarskoj vjeronauk nije dio nastavnog kurikuluma u osnovnim školama, ali se može održavati na kraju redovne nastave. Crkve mogu osnivati teološke fakultete i privatna sveučilišta, ali se ne mogu osnivati teološki fakulteti u sklopu državnih sveučilišta.¹³ Preambula mađarskog ustava započinje “Bog blagoslovio Mađare”.¹⁴ Ustav Kraljevine Španjolske u čl. 16. utvrđuje: “Ni jedna religija neće imati državni karakter. Javne vlasti će uzeti u obzir vjerska uvjerenja u španjolskom društvu i sukladno tome održavati prikladne kooperativne odnose s Ka-

⁹ Usp. Brigitte Basdevant Gaudemet, “State and Church in France”, *State and Church in the European Union*, ur. Gerhard Robbers, Baden – Baden: Nomos, 2005, str. 157-186.

¹⁰ Usp. Silvio Ferrari, “State and Church in Italy”, *State and Church in the European Union*, ur. Gerhard Robbers, Baden – Baden: Nomos, 2005, str. 209-230.

¹¹ Rimokatolička crkva, Luteranska crkva, Reformirana crkva, Islamska zajednica, Starokatolička crkva, Židovska zajednica, pravoslavne crkve (ruska, grčka, srpska, rumunjska i bugarska), Istočne pravoslavne crkve (Armenska, Koptska i Sirijska), Metodistička crkva, Novoapostolska crkva, budisti i mormoni.

¹² Usp. Richard Potz, “State and Church in Austria”, *State and Church in the European Union*, ur. Gerhard Robbers, Baden – Baden: Nomos, 2005, str. 391-418.

¹³ Usp. Balázs Schanda, “State and Church in Hungary”, *State and Church in the European Union*, ur. Gerhard Robbers, Baden – Baden: Nomos, 2005, str. 323-345.

¹⁴ “Magyarország Alaptörvénye”, http://www.kormany.hu/download/2/ab/30000/Alap_angol.pdf (15. veljače 2013.) – tekst Temelnog zakona Mađarske na engleskom jeziku preveden i objavljen na internetskoj stranici Vlade Mađarske.

toličkom crkvom i drugim konfesijama.”¹⁵ Preambula Ustava Republike Irske glasi: “U ime Najsvetijeg Trojstva, od kojega je sva vlast i kojemu, kao našem konačnom kraju, sva djelovanja ljudi i države moraju biti podastrta, Mi narod Éire, ponizno priznajući sve naše obveze našem Božanskom Gospodinu, Isusu Kristu, koji je održao naše očeve kroz stoljeća iskušenja (...)”¹⁶ Alfred Stepan zaključuje kako zapravo danas ni jedna zapadna europska demokracija nema krutu i agresivnu odvojenost Crkve i države, pri čemu je većina država postigla demokratski utvrđenu slobodu vjeroispovijedi od mijenjanja države, te sve omogućavaju vjerskim zajednicama ne samo privatno ispovijedanje već i organiziranje u civilnom i političkom društvu.¹⁷

*Vjerska prava i slobode u *acquis communautaire* Europske unije i u jurisprudenciji Europskog suda za ljudska prava*

Odnos između religije i europeizacije¹⁸ ostaje sporan te je u stalnom razvoju. Način kojim se EU bavio “vjerom i vjerskim poslovima” u zakonodavstvu i politikama bio je predmetom dinamičnih procesa, osobito tijekom posljednjih 11 godina europske integracije. Postoji široko uvjerenje da je Europa prepuštena lokalnim nacionalnim politikama u području odnosa Crkve i države. EU nema izričito priznatu nadležnost u ugovorima na donošenje zakonodavstva koje obuhvaća religijsku domenu, a države članice zadržavaju suverenitet nad statusom Crkvi i vjerskih udruga ili zajednica.¹⁹ Ipak, od stupanja na snagu Ugovora iz Amsterdama i Lisabonskog ugovora, odnos između “religije” i europskih zakona, i slojevitost njihove veze s nekoliko politika EU-a,

¹⁵ “Constitución Española”, http://www.lamoncloa.gob.es/IDIOMAS/9/Espana/LeyFundamental/titulo_primer.htm (15. veljače 2013.) – tekst Ustava Kraljevine Španjolske na engleskom jeziku preveden i objavljen na internetskoj stranici Vlade Kraljevine Španjolske.

¹⁶ “Constitution of Ireland – Bunreacht na hÉireann”, http://www.taoiseach.gov.ie/eng/Historical_Information/The_Constitution/December_2013_-_Bhunreacht_na_hEireann_Constitution_Text.pdf (15. veljače 2013.) – tekst Ustava Republike Irske na irskom i engleskom jeziku preveden i objavljen na internetskoj stranici Predsjednika vlade Republike Irske.

¹⁷ Usp. Alfred C. Stepan, “Religion, Democracy, and the “Twin Tolerations””, *Journal of Democracy*, Vol. 11, br. 4, (2000), str. 37-57. Ivan Padjen ističe zapravo da je država vrlo ograničena jer kada djeluje u vjerskim pravima ona se ne bavi Istinom i Transcendentnim, već samo alocira svoja zemaljska dobra i omogućava vjerskim zajednicama pristup kanalima javnog utjecaja – javne škole, javni mediji... (Ivan Padjen, “The State’s Authority in Religious Rights”, *Politička misao*, Vol. 38, br. 5, (2001), str. 137-143).

¹⁸ Konceptualizacija ovoga pojma predmet je niza akademskih razmatranja, a najjednostavnije bi ju bilo sažeti u “postati što više europskiji”. Jednu od prvih definicija daje Ladrech kao “proces kroz koji politička i ekonomska dinamika Europske unije postaju dio organizacijske logike nacionalnih politika i donošenja političkih odluka”. (Robert Ladrech, “Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 32, 1 (1994), str. 69-88)

¹⁹ Ovo je izričito utvrđeno Deklaracijom o statusu Crkvi i nekonfesionalnih organizacija: “Europska Unija poštuje i ne dovodi u pitanje status crkvi i religijskih organizacija ili zajednica u nacionalnom pravu država članica. Europska Unija jednako uvažava status filozofskih i nekonfesionalnih organizacija.” Deklaracija br. 11 dodana Ugovoru iz Amsterdama koju je međuvladina konferencija usvojila i dodala Ugovoru (njezin tekst nije dio konferencijskih dokumenata koji su podneseni na autorizaciju i ratifikaciju). Ove odredbe prenesene su i u Lisabonski ugovor, odnosno u čl. 17. Pročišćenog teksta Ugovora o funkcioniranju Europske unije.

duboko se promijenila. Naime, provođenjem politika i djelovanja odjela²⁰ i službi Europske komisije u određenim područjima²¹ normativnim putem (direktive, preporuke, odluke), kao i Suda pravde EU-a na posredan način dolazi do ulaska u sferu nacionalnih politika u pogledu slobode vjeroispovijedi. Ove transformacije dovode u pitanje preliminarnu pretpostavku o ograničenoj, ili navodno “nepostojećoj” ulozi EU-a u pogledu vjere. Interakcija između prava EU-a i religije predmet je pod povećalom EU sudova i tribunala, a posebno Suda pravde. Sudska interpretacija i kontrola europskog prava stavlja opća načela prava EU-a, posebice razmjernosti i nediskriminacije i temeljna prava u središte pravnog procesa. Pristupi koji koriste religiju i/ili “sekularne vrijednosti” koje derogiraju europske slobode i prava priznata u sklopu zakonodavstva o europskom građanstvu, nediskriminaciji i imigraciji morat će biti testirani protiv tih istih načela kako bi ona opravdala svoj legitimitet i kompatibilnost s načelima zakonitosti i vladavine prava.

Osobito je važno istaknuti da jurisprudencija Europskog suda za ljudska prava u svjetlu pravorijeka u području slobode vjeroispovijedi, postaje referentno polazište za područje temeljnih ljudskih prava za tijela EU-a, uključujući i Europko Vijeće.²² Imajući ovo u vidu, odnos Europskog suda za ljudska prava i Suda pravde, koji tumači odredbe Europske Konvencije o ljudskim pravima i jurisprudenciju Suda pravde, može doprinijeti fenomenu inkorporacije materijalnih odredbi čl. 9. Konvencije²³ u EU *acquis* (pravo Unije), putem jurisprudencije ovih sudova.

Vjerska prava i slobode u Republici Hrvatskoj – pravno uređenje i položaj

Sklapanjem međunarodnih ugovora Republike Hrvatske i Svete Stolice,²⁴ donošenjem Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica 2002. godine, te sklapanjem ugo-

²⁰ *Directorates General of European Commission.*

²¹ Sergio Carrera i Joanna Parkin detektirali su kao najčešća sljedeća područja: državljanstvo i temeljna prava, nediskriminacija, imigracijski i unutarnji poslovi, socijalna i politika zapošljavanja, obrazovanje i kultura. (Sergio Carrera i Joanna Parkin, “The Place of Religion in European Union Law and Policy: Competing Approaches and Actors inside the European Commission: RELIGARE Working Document No. 1”, *Religare Working Paper, Religious Diversity and Secular Models in Europe: Innovative Approaches to Law and Policy*, European Commission: European Research Area, 2010).

²² Usp. “Report on Cases before the European Court of Human Rights concerning Freedom of Religion, Factsheet”, Press Unit, January 2013, http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/80119CA2-3425-43D9-9FEB-524829C637B1/0/FICHES_Libert%C3%A9_religion_EN.pdf (20. veljače 2013.)

²³ Čl. 9. Europske Konvencije o ljudskim pravima: “(1) Svatko ima pravo na slobodu mišljenja, savjesti i vjeroispovijedi; to pravo uključuje slobodu da se promijeni vjeroispovijed ili uvjerenje i slobodu da se pojedinačno ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, iskazuje svoju vjeroispovijed ili uvjerenje bogoslužjem, poučavanjem, praktičnim vršenjem i obredima. (2) Sloboda iskazivanja vjeroispovijedi ili uvjerenja podvrgnut će se samo takvim ograničenjima koja su propisana zakonom i koja su u demokratskom društvu nužna radi interesa javnog reda i mira, zaštite javnog reda, zdravlja ili morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih.”

²⁴ (1.) Ugovor o pravnim pitanjima od 18. prosinca 1996. Na temelju tog Ugovora potpisan je 12. rujna 2002. između Vlade Republike Hrvatske i Hrvatske biskupske konferencije poseban Protokol o načinu upisa pravnih osoba Katoličke crkve u Evidenciju pravnih osoba Katoličke crkve u Republici Hrvatskoj,

vora o pitanjima od zajedničkog interesa s drugim kršćanskim denominacijama, kao i islamskom zajednicom²⁵ pravno je operacionalizirano ustavno jamstvo o slobodi i jednakosti vjeroispovijedi građana Republike Hrvatske.²⁶ Problematičnom nalazimo činjenicu da vjerske zajednice pravno nisu registrirane na jedinstven način prema odredbama Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Naime, Rimokatolička crkva nije upisana u Registru vjerskih zajednica (Evidencija vjerskih zajednica u Republici Hrvatskoj) koji se vodi pri Ministarstvu uprave, već je na temelju Protokola o načinu upisa pravnih osoba Katoličke crkve ustrojena izdvojena Evidencija katoličkih pravnih osoba pri istom ministarstvu, što i na formalnoj razini ukazuje da Katolička crkva uživa posebni pravni položaj. Srpska pravoslavna crkva (kao autokefalna ortodoksna crkva sa sjedištem u Beogradu) u Registru nije upisana kao jedinstvena vjerska zajednica, već su samo upisani njezini organizacijski oblici (eparhije i parohije na području Republike Hrvatske).²⁷ Premda je većina vjerskih zajednica obuhvaćenih ovim pravnim okvirom i njegovom realizacijom zadovoljna te se u mogućnosti realizacije slobode vjeroispovijedi načelno nalaze u istoj ravni (financiranje djelovanja i plaće vjerskih službenika, osnivanje vjerskih škola i učilišta, dušobrižništvo u zdravstvenim i socijalnim ustanovama, kaznionicama i zatvorima, oružanim snagama i policiji, pristup medijima, vjerskom odgoju u školama, izjednačavanju učinaka vjerski sklopljenog braka s građanskim) ostaje pitanje onih vjerskih zajednica kojima država nije pružila mogućnost sklapanja ugovora

koji se vodi pri nadležnom ministarstvu. (2.) Ugovor između Svete Stolice i Republike Hrvatske o suradnji na području odgoja i kulture od 18. prosinca 1996. Na temelju tog ugovora potpisan je 29. siječnja 1999. ugovor između Katoličke crkve u Hrvatskoj (dakle ne Svete Stolice) i Vlade Republike Hrvatske o katoličkom vjeronauku u javnim školama i vjerskom odgoju u javnim predškolskim ustanovama. (3.) Ugovor o dušobrižništvu katoličkih vjernika pripadnika oružanih snaga i redarstvenih službi Republike Hrvatske od 18. prosinca 1998. (4.) Ugovor o gospodarskim pitanjima od 9. listopada 1998.

²⁵ Ugovori o pitanjima od zajedničkog interesa s drugim vjerskim zajednicama: sa Srpskom pravoslavnom crkvom u Republici Hrvatskoj 12. prosinca 2002., s Islamskom zajednicom u Republici Hrvatskoj 12. prosinca 2002., s Evangeličkom crkvom u Republici Hrvatskoj i Reformiranom kršćanskom crkvom u Republici Hrvatskoj 18. lipnja 2003., s Evandeoskom (Pentekostnom) crkvom u Republici Hrvatskoj, Kršćanskom adventističkom crkvom u Republici Hrvatskoj i Savezom baptističkih crkava u Republici Hrvatskoj 4. srpnja 2003., s Bugarskom pravoslavnom crkvom u Republici Hrvatskoj, Hrvatskom starokatoličkom crkvom i Makedonskom pravoslavnom crkvom u Republici Hrvatskoj 10. listopada 2003.

²⁶ Čl. 40. Ustava RH: "Jamči se sloboda savjesti i vjeroispovijedi i slobodno javno očitovanje vjere ili drugog uvjerenja." Čl. 41. Ustava RH: "Sve vjerske zajednice jednake su pred zakonom i odvojene od države. Vjerske zajednice slobodne su, u skladu sa zakonom, javno obavljati vjerske obrede, osnivati škole, učilišta, druge zavode, socijalne i dobrotvorne ustanove te upravljati njima, a u svojoj djelatnosti uživaju zaštitu i pomoć države." Usp. Vladimir Lončarević, "Pravni položaj crkava i vjerskih zajednica te njihovo stjecanje pravne osobnosti u Republici Hrvatskoj", <http://www.reformator.hr/Pdf/Vjerske%20zajednice%20u%20Hrvatskoj%20Loncarevic.pdf> (27. veljače 2013.)

²⁷ Premda je osnivač ovih Crkvi u inozemstvu, ovo nije mjerodavno za njihov status u Republici Hrvatskoj. I druge vjerske zajednice imaju osnivače ili sestrinske zajednice u inozemstvu. Pravilnikom o evidenciji i predviđeno je postojanje sjedišta raznih vjerskih zajednica u inozemstvu, pa toj činjenici ne pridaje neku posebnu važnost, te se kod upisa u Evidenciju mora priložiti i suglasnost središnjeg tijela vjerske zajednice za takav upis (čl. 7, t. 8). Činjenica da su biskupije i neke druge ustanove Katoličke crkve osnovane od jednog subjekta međunarodnog prava (Sveta Stolica), odnosno da Srpska pravoslavna crkva ima sjedište i djeluje i izvan Republike Hrvatske ne pruža organizacijskim oblicima ovih Crkvi neki eksteritorijalni status izvan hrvatskog pravnog poretka.

o pitanjima od zajedničkog interesa. One naravno mogu djelovati u skladu sa svojim vjerskim naukom dok ne istupaju iz okvira pravnog poretka, no ne mogu uživati navedene blagodati kao zajednice koje imaju sklopljene ugovore s državom. Kako su pojedine manje vjerske zajednice ili zajednice nastale izdvajanjem iz “matičnih” vjerskih zajednica također bile zainteresirane za sklapanje takvih ugovora, te vršile pritisak na Vladu, Vlada je donijela Zaključak čije odredbe sadrže uvjete koji su toliko rigorozni da praktički onemogućuju ovim zajednicama da ih ispune.²⁸ Ovo je rezultiralo ustavnom tužbom²⁹ i sporom pred Europskim sudom za ljudska prava gdje su se Crkve tužiteljice (Savez crkava “Riječ života”, Crkva cjelovitog evanđelja i Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj) pozivale i na činjenicu da je Vlada sklopila ugovore s nekim vjerskim zajednicama koje ne udovoljavaju uvjetima iz njezina Zaključka (Starokatolička crkva, Bugarska pravoslavna i Makedonska pravoslavna crkva),³⁰ a spor je okončan novčanim penalima za državu i djelomičnom udovoljenju zahtjeva tužitelja u pogledu pristupa vjerskom odgoju u školama i izjednačavanju učinaka vjerski sklopljenog braka s građanskim koje država tek treba provesti.³¹ Sadašnji sustav financiranja vjerskih zajednica iz državnog proračuna dodjelom kvota po određenom kriteriju (koji je najčešće statistička pripadnost denominaciji) sigurno je da odgovara pojedinim denominacijama, od kojih neke možda bez takvog sustava ne bi ni imale ikakvih sredstava za rad. No postavlja se pitanje je li pravedno da se iz državnog proračuna uplaćuju sredstva i onih građana koji nisu pripadnici određene denominacije ili žele na drukčiji način sudjelovati u njezinu financiranju. Sustav financiranja putem crkvenog poreza nije nepoznat nizu europskih zemalja, od kojih je najpoznatiji Kirchensteuer u Njemačkoj,

²⁸ Zaključak Vlade Republike Hrvatske, klasa: 070-01/03-03/03, Urbroj: 5030104-04-3, od 23. prosinca 2004. godine: “1. Za sklapanje ugovora o pitanjima od zajedničkog interesa za Republiku Hrvatsku i neku ili više vjerskih zajednica, koji sklapa Vlada Republike Hrvatske i vjerska zajednica, potrebno je da jedna ili više vjerskih zajednica koje bi sklopile ugovor, ispunjavaju jedan od dva uvjeta: – da su djelovale na području Republike Hrvatske na dan 6. travnja 1941. godine i nastavile svoje djelovanje u kontinuitetu i pravnoj slijednosti, te da broj vjernika prelazi brojku od šest tisuća, prema zadnjem popisu stanovništva, – da je povijesna vjerska zajednica europskog kulturnog kruga (Katolička crkva, Pravoslavna crkva, Evangelička crkva u Republici Hrvatskoj, Reformirana kršćanska crkva u Hrvatskoj, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Židovska zajednica u Republici Hrvatskoj). 2. Crkva ili vjerska zajednica koja se izdvoji ili se izdvojila iz crkve ili vjerske zajednice smatra se novom crkvom odnosno vjerskom zajednicom, a početak njezinog djelovanja smatra se danom izdvajanja, odnosno osnivanja.”

²⁹ Usp. Ustavni sud Republike Hrvatske, Rješenje br. U-II / 3961 / 2005, Odbacuje se prijedlog za ocjenu suglasnosti s Ustavom i zakonom Zaključka Vlade Republike Hrvatske klasa: 070-01/03-03/03, ur. broj: 5030104-04-3 od 23. prosinca 2004. godine povodom ustavne tužbe Saveza crkava “Riječ života”, Crkve cjelovitog evanđelja i Protestantske reformirane kršćanske crkve u Republici Hrvatskoj.

³⁰ Usp. Jasmin Milić, “Pravni i činjenični status vjerskih zajednica u Republici Hrvatskoj”, *Hrvatska pravna revija*, br. 3, (2008), str. 9-15.

³¹ Usp. *Case of Savez crkava “Riječ života” and others v. Croatia, First Section: (Application no. 7798/08)*, Strasbourg: European Court of Human Rights, 2010. Europski sud za ljudska prava u gore je spomenutom predmetu zauzeo stajalište da država nije dužna sklopiti ugovor s Crkvama tužiteljicama prema odredbama čl. 248. Zakona o obveznim odnosima Republike Hrvatske o obveznom sklapanju ugovora, a na koje su se pozivale, jer da se pitanja od zajedničkog interesa prema Zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica ugovorom mogu utvrditi samo sporazumno, pa da država nije obvezna ući u takav sporazum.

ali koji s druge strane predstavlja rizik za financiranje vjerskim zajednicama.³² Trenutni sustav financiranja vjerskih zajednica potrebno je u skladu s gospodarskom situacijom u hrvatskom društvu suštinski preispitati unatoč načelu “Pacta sunt servanda” koje bi nas trebalo obvezivati prema Rimokatoličkoj crkvi jer je u ugovornom pravu poznata i klauzula “rebus sic stantibus”, a “Ecclesia vivit lege Romana”. Ako i prema popisu stanovništva iz 2011. godine udio katoličkog stanovništva u Republici Hrvatskoj iznosi 86,28%, “a jedno je od temeljnih prava da se u javnosti čuje i prepozna glas Crkve o svim relevantnim društvenim pojavnostima kao izraz vjerske slobode i slobode izražavanja vlastitog mišljenja”,³³ sa stajališta ustavnog načela odvojenosti Crkve i države iz. čl. 41. st. 1. Ustava Republike Hrvatske ne možemo se oteti dojmu o privilegiranom statusu Rimokatoličke crkve u hrvatskom društvu. Premda se formalno omogućava organiziranje vjeronauka u školama i drugim konfesijama, ovo je praktično neprovedivo u većim gradskim područjima, ali i u ruralnim sredinama u kojima su vjernici drugih denominacija disperzirani, tako da i nadalje u većini škola dominira samo rimokatolički vjeronauk. U medijima općenito, a na državnoj televiziji osobito, ne uvažava se u punoj mjeri vjerski pluralizam malih konfesija. Rimokatolička crkva ponekad ispred tradicionalnih vjerskih zajednica o nekim društvenim pitanjima kao zajedničko stajalište iznosi svoj stav. Dušobrižništvo u policiji i Vojni ordinarijat u funkciji su isključivo Rimokatoličke crkve, a održavanje vojnih i policijskih hodočašća upitno je sa stajališta sekularne države. Građani i vjerske zajednice ne mogu propitivati vjersku (ne)ravnopravnost svoje konfesije u odnosu na druge vjerske zajednice, a ovdje u prvom redu u odnosu na Rimokatoličku crkvu, ispred Ustavnog suda Republike Hrvatske jer se oglasio nenadležnim “ocjenjivati suglasnost s Ustavom i zakonom ugovora koja tijela izvršne vlasti sklapaju s pravnim ili fizičkim osobama”.³⁴ Svečana prisega koju predsjednik Republike polaže pred Ustavnim sudom završava riječima “Tako mi Bog pomogao” i jedino je spominjanje Boga u nekom propisu u RH, koji dio bi valjalo preispitati sa stajališta sekularne države.³⁵

Vjera (kršćanstvo) vs. sekularizam kao elementi europskog identiteta

Ocjene iz prethodnog poglavlja samo su upozorenja koja kršćani i vjernici drugih religija u Republici Hrvatskoj trebaju uvažiti kao iskustvo luteranskih država europskog sjevera koje je Mardesić sjajno sažeo: “Svakim danom postaje s teoloških vidika jasnije da kršćanstvo ne može ostati vezano uz državne razloge i nacionalne koristi, a još manje služiti kao folklorni ukras i opravdanje svjetovnim vlastima. Zato umjesto tvrdnje kako je u skandinavskim zemljama tradicionalno kršćanstvo umrtvljeno sekularizacijom stoji obrnuta tvrdnja: da je to mrtvo folklorno kršćanstvo – dobro plaćeno i preplaćeno od

³² Usp. Silvija Marasović, Mirko Klarić i Ante Balić, “Crkveni porez kao oblik financiranja djelatnosti vjerskih zajednica”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 3-4, (2007), str. 573-596.

³³ Slavko Zec, “Pravni temelji prisutnosti i djelovanja Crkve u javnosti u Republici Hrvatskoj”, *Riječki teološki časopis*, br. 2, (2010), str. 387-412, 390.

³⁴ Ustavni sud Republike Hrvatske, Rješenje br. U-II/2885/2003 od 11. veljače 2004. godine.

³⁵ Usp. Čl. 49. st. 3. Zakona o izboru Predsjednika Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 22/92, 42/92, 71/97, 69/04, 99/04, 44/06, 24/11.

države – zapravo proizvelo sekularizaciju.”³⁶ Pitanje kako vjerska uvjerenja i sekularna demokracija mogu biti pomireni u liberalnom ustavu zagovarao je Habermas u debati s kardinalom Ratzingerom. Habermas priznaje da vjernici doista mogu učiniti spoznajni doprinos u političkoj debati i javnom životu. Stoga se suprotstavlja sekularizmu koji negira ovakvo priznanje, dok istodobno daje prednost sekularnom rezoniranju. Implikacija ovog “post-metafizičkog” stadija (kako ga naziva Habermas) u kojemu se vjera i znanje čvrsto razlikuju, jest da religijski argumenti trebaju biti “prevedeni” u “opće dostupne” pojmove kako bi ušli u političku javnu sferu. Crkve trebaju priznati potrebu za “prijevodom” jer im to daje “šansu da budu uključene u agende i pregovore unutar političkih tijela”, uključujući EU.³⁷ Sličnu ideju iznosi Rawls kroz svoj koncept preklapajućeg konsenzusa. Prema Rawlsu postojanje različitih moralnih, filozofskih i vjerskih doktrina koje su podjednako racionalne, ali u međusobnom neskladu ili sukobu, zahtijeva prihvaćanje konsenzusa, tj. političkog koncepta koji je prihvatljiv velikoj većini građana kao nositelja tih različitih doktrina. Jasno je kako temelj takvoga konsenzusa ne može biti ni jedna od tih doktrina, nego pitanje dobra života treba ostaviti po strani i ponuditi politički koncept koji različite “religijske, filozofijske i doktrinarne pristupe mogu prihvatiti, svaka iz svojeg gledišta.”³⁸ Protivnici ovakvog prijedloga smatraju da sekularizam ustvari getoizira kršćanstvo. Ne priznati oblikujuću ulogu kršćanstva u europskoj povijesti znači potisnuti ključnu, formativnu dimenziju kulturalnog naslijeđa kontinenta. Kršćanska prošlost treba biti priznata kao osnovni (iako ne isključivi) dio formiranja demosa kroz zajedničku memoriju.³⁹ Ratzingerov odgovor veoma je jasan – ideju da mogu postojati sukobljene, ali jednako valjane i razumne moralne doktrine on proglašava kulturnim relativizmom koji vodi “dekadenciji i dezintegraciji razuma i principa prirodnog moralnog zakona” jer ako “kršćani moraju ‘priznati legitimitet različitih gledišta o organizaciji svjetovnih stvari’ pozvani su ih odbaciti, kao štetne za demokratski život, koncepciju pluralizma koja odražava moralni relativizam. Demokracija se mora temeljiti na istinskim i čvrstim temeljima etičkih principa o kojima se ne može pregovarati, koji podupiru društveni život.”⁴⁰

Zaključak

Debata o priznavanju kršćanskog naslijeđa dijelom je tradicionalnog problema što bi mogao biti europski identitet i memorija, ali ovaj put s posebnim naglaskom na vjersku

³⁶ Željko Mardešić, “Kršćanstvo i sekularizacija”, *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, Vol. 4, br. 2, (2006), str. 267.

³⁷ Usp. Joseph Ratzinger i Jürgen Habermas, *The Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*, San Francisco: Ignatius Press, 2006, str. 24-29.

³⁸ John Rawls, “The Domain of the Political and Overlapping Consensus”, *Collected Papers*, ur. Samuel Freeman, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999, str. 479.

³⁹ Usp. Joseph Weiler, *The Constitution of Europe: “Do the New Clothes Have an Emperor?” and Other Essays on European Integration*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, str. 252, 268.

⁴⁰ Congregation for the Doctrine of Faith (Joseph Ratzinger i Tarcisio Bertone), “Doctrinal note on some questions regarding The Participation of Catholics in Political Life”, http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20021124_politica_en.html#_ftnref15 (5. ožujka 2013.)

pripadnost. Rasprava o ulozi kršćanstva u Europskoj uniji zanimljiva je iz najmanje triju razloga: (1) Ona ukazuje i nadalje na važnost religije kao činjenice i pokazuje da Crkve redefiniraju svoju ulogu u društvu. (2) Debata o kršćanstvu ima šire implikacije u trajnoj debati o europejstvu i njegovim granicama. Zahtjevi učinjeni u pogledu konstitutivne uloge kršćanstva u europskom identitetu uvedeni su u ustavotvorni proces i sada neće samo tako nestati. (3) Istaknuvši zahtjeve za privilegiranom ulogom u artikulaciji kolektivnog identiteta i memorije, ozbiljno o njima raspravljajući, institucionalno se kršćanstvo postavilo kao važan, javno priznat, legitiman sugovornik u institucionalnom prostoru Europske unije.

LITERATURA

- Ahdar, Rex i Leigh, Ian, "Is Establishment Consistent with Religious Freedom?", *McGill Law Journal*, Vol. 4, (2004), str. 635-681.
- Altes, Edy Korthals, "What is it? Why do we need it? Where do we find it?", *Reflections on European Identity*, ur. Jansen, Thomas, Bruxelles: European Commission, 1999.
- Basdevant Gaudemet, Brigitte, "State and Church in France", *State and Church in the European Union*, ur. Robbers, Gerhard, Baden – Baden: Nomos, 2005, str. 157-186.
- Carrera, Sergio i Parkin, Joanna, "The Place of Religion in European Union Law and Policy: Competing Approaches and Actors inside the European Commission: RELIGARE Working Document No. 1", *Religare Working Paper, Religious Diversity and Secular Models in Europe: Innovative Approaches to Law and Policy*, European Commission: European Research Area, 2010.
- Casanova, José, "Religion in an expanding Europe", *Religion, European secular identities, and European integration*, ur. Byrnes, Timothy A. i Katzenstein, Peter J., Cambridge: Cambridge University Press, 2006, str. 65-92.
- Chadwick, Owen i dr., *Church and State: Report of the Archbishops' Commission 1970*, London: Church Information Office, 1970.
- Case of Savez crkava "Riječ života" and others v. Croatia, First Section: (Application no. 7798/08)*, Strasbourg: European Court of Human Rights, 2010.
- "Common Declaration of Pope John Paul II and His Beatitude Christodoulos, Archbishop of Athens and All Greece, Before the Bema of St. Paul, The Apostle to the Nations", http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/speeches/2001/documents/hf_jp-ii_spe_20010504_joint-declaration_en.html (8. veljače 2013.)
- Congregation for the Doctrine of Faith (Joseph Ratzinger i Tarcisio Bertone), "Doctrinal note on some questions regarding The Participation of Catholics in Political Life", http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20021124_politica_en.html#_ftnref15 (5. ožujka 2013.)
- "Constitución Española", http://www.lamoncloa.gob.es/IDIOMAS/9/Espana/LeyFundamental/titulo_primero.htm (15. veljače 2013.)
- "Constitution of Ireland – Bunreacht na hÉireann", http://www.taoiseach.gov.ie/eng/Historical_Information/The_Constitution/December_2013_-_Bhunreacht_na_hEireann_Constitution_Text.pdf (15. veljače 2013.)
- Ferrari, Silvio, "State and Church in Italy", *State and Church in the European Union*, ur. Robbers, Gerhard, Baden – Baden: Nomos, 2005, str. 209-230.

- Gilles, Susan M., "Worldly Corruptions' and 'Ecclesiastical Depredations': How Bad Is an Established Church", *The DePaul Law Review*, Vol. 42, (1992-1993), str. 349.
- Greeley, Andrew, *Religion in Europe at the End of the Second Millenium: A Sociological Profile*, London: Transaction Publishers, 2003.
- Ladrech, Robert, "Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 32, 1 (1994), str. 69-88.
- Lončarević, Vladimir, "Pravni položaj crkava i vjerskih zajednica te njihovo stjecanje pravne osobnosti u Republici Hrvatskoj", <http://www.reformator.hr/Pdf/Vjerske%20zajednice%20u%20Hrvatskoj%20Loncarevic.pdf> (27. veljače 2013.)
- "Magyarország Alaptörvénye", http://www.kormany.hu/download/2/ab/30000/Alap_angol.pdf (15. veljače 2013.)
- Marasović, Silvija, Klarić, Mirko i Balić, Ante, "Crkveni porez kao oblik financiranja djelatnosti vjerskih zajednica", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 3-4, (2007), str. 573-596.
- Mardešić, Željko, "Kršćanstvo i sekularizacija", *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, Vol. 4, br. 2, (2006), str. 256-280.
- Martin, David, *A General Theory of Secularization*, London: Harper – Row, 1978.
- Milić, Jasmin, "Pravni i činjenični status vjerskih zajednica u Republici Hrvatskoj", *Hrvatska pravna revija*, br. 3, (2008), str. 9-15.
- New York Times, "Pope Urges Europe to Avow Christianity", <http://www.nytimes.com/2003/02/17/world/pope-urges-europe-to-avow-christianity.html> (8. veljače 2013.)
- Padjen, Ivan, "The State's Authority in Religious Rights", *Politička misao*, Vol. 38, br. 5, (2001), str.137-143.
- Potz, Richard, "State and Church in Austria", *State and Church in the European Union*, ur. Robbers, Gerhard, Baden – Baden: Nomos, 2005, str. 391-418.
- Ratzinger, Joseph i Habermas, Jürgen, *The Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*, San Francisco: Ignatius Press, 2006.
- Rawls, John, "The Domain of the Political and Overlapping Consensus", *Collected Papers*, ur. Freeman, Samuel, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999.
- Rodin, Davor, "Zakašnjela sekularizacija", *Politička misao*, Vol. 44, br. 1, (2007), str. 3-13.
- "Report on Cases before the European Court of Human Rights concerning Freedom of Religion, Factsheet", Press Unit, January 2013, http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/80119CA2-3425-43D9-9FEB-524829C637B1/0/FICHES_Libert%C3%A9_religion_EN.pdf (20. veljače 2013.)
- Schanda, Balázs, "State and Church in Hungary", *State and Church in the European Union*, ur. Gerhard Robbers, Baden – Baden: Nomos, 2005, str. 323-345.
- Stepan, Alfred C., "Religion, Democracy, and the 'Twin Tolerations'", *Journal of Democracy*, Vol. 11, br. 4, (2000), str. 37-57.
- Weiler, Joseph, *The Constitution of Europe: "Do the New Clothes Have an Emperor?" and Other Essays on European Integration*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Zakon o izboru Predsjednika Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 22/92, 42/92, 71/97, 69/04, 99/04, 44/06, 24/11.
- Zec, Slavko, "Pravni temelji prisutnosti i djelovanja Crkve u javnosti u Republici Hrvatskoj", *Riječki teološki časopis*, br. 2, (2010), str. 387-412.

RELIGIOUS RIGHTS AND FREEDOMS AND SECULARIZATION IN THE CONTEXT OF CROATIA'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

Abstract

A treaty between the Republic of Croatia and the Holy See and the 2002 Act on the Legal Position of Religious Groups have achieved an agreement about the issues important to all parties, other Christian denominations, as well as the Islamic community, being a legally operational constitutional guarantee for the freedom and religious equality among the citizens of the Republic of Croatia. The Constitution of Republic of Croatia, Art. 41, speaks, from a secularization point of view, about segregation of religious groups by the Government, but it simultaneously emphasizes that those groups may enjoy protection and support of the Government in their activities. How to reconcile such a discrepancy? Secularization has different usages, being an ambiguous term that became actual again after the EU Member States refused an appeal of the Pope John Paul II that the Constitutional Agreement, dated back to 2004, should include a formulation about the Christian roots of Europe. The Union, on one hand, has to acknowledge the plurality of citizens in terms of religious and other aspects; however, the question is whether Christianity, among other things, can be a cohesive element for such a "super state"? The aim of this paper is to provide for a review of the extent to which the constitutional jurisdictional and institutional arenas have implemented secularization in the EU Member States, and in the practice of the European Court of Human Rights with regard to the religious freedoms and generally with regard to religion in the EU law. The themes we want to look into are the existence of a satisfactory legal protection of religious freedoms in Croatia, the enquiries about a system of financing pertaining to the religious communities that would be more appropriate to the current economic situation, and whether a mission of the Church should be such that it should touch every social question, or should it be limited just to some of them. Religious relationships, democratic processes, nations and states that, besides all, constitute the EU are complex structures that have their own laws on their interactivity. In spite of the challenges that the accession to this complex union of states brings, the Republic of Croatia is looking for its place while bringing its own Christian identity and heritage, which has to be protected in parallel to its remaining open.

Keywords: religious rights and freedoms, secularization, position of religious groups, Christian confessions, European identity

doc. dr. sc. Melita Aleksa Varga,
 Filozofski fakultet
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Gabrijela Baraban

UTJECAJ GLOBALIZACIJE NA MIKROKULTURNE ODREDNICE SLAVONSKOGA SELA KULTUROLOŠKA RAŠČLAMBA CRKVENOGA GODA ČEPINSKIH MARTINACA I BROĐANACA

Pregledni rad

UDK: 398:316.7>(497.5)(063)

U radu se kulturološki uspoređuju dva zemljopisno bliska sela, Brođanci i Čepinski Martinci, te se utvrđuju sličnosti i razlike iz dvaju vidova: povijesnoga i suvremenoga konteksta. Uz raščlambu povijesti obaju sela, koja je ostavila trag na sadašnju kulturu, detaljnije se razlaže tradicijski mjesni običaj crkveni god – kirvaj/kirbaj, kojim se obilježava dan svetca zaštitnika, s kulturološkoga i jezičnoga stajališta. Slavonska su sela, u manjoj ili većoj mjeri, uz bogatu ponudu hrane i pića, plesa i pjesme, održala običaje toga dana. U radu se pokušava odgovoriti na pitanje može li jedan prvenstveno religijski, a zatim i seoski narodni običaj opstati pod utjecajem globalizacije te na koji je način europski kontekst kroz povijest oblikovao jezični izričaj koji se povezuje s narodnim običajem? Slabi li ulaskom u Europsku uniju identitet te svetkovine i ostalih kulturnih odrednica, dolazi li do ograničavanja i smanjivanja seoskih obilježja ili se potiče održavanje i usklađivanje starih običaja s nadolazećim promjenama?

Ključne riječi: Čepinski Martinci, Brođanci, kirvaj/kirbaj, globalizacija, običaji, Europska unija

Uvod

U radu se, pomoću jezičnih i kulturnih mikroodrednica, uspoređuju dva zemljopisno bliska sela – Brođanci i Čepinski Martinci, te se utvrđuju sličnosti i razlike iz dvaju vidova: povijesnoga i suvremenoga konteksta. Usporedba se temelji na proučavanju dostupne literature o dvama selima te na osnovi terenskih istraživanja. Dok pojedina sela oduvijek čuvaju od zaborava mjesto, narodne običaje, glazbenu baštinu i narodne nošnje, neka sela tek u novije vrijeme nastoje oživjeti kulturnu baštinu i ponuditi ju suvremenomu dobu. Brođanci su danas u tome nastojanju korak ispred Čepinskih Martinaca, a istraživanje literature pokazalo je da ne postoji objektivni razlog zbog kojega Čepinski Martinci u skorijoj budućnosti ne bi mogli kulturno stajati uz Brođance – upravo sličnosti u mikrokulturama kao i zemljopisna bliskost pridonose kulturnoj korelaciji tih dvaju sela, a ti bi se čimbenici mogli marketinški iskoristiti za podjednaku korist u dalj-

njem kulturnom razvoju obaju sela. Uz raščlambu povijesti obaju sela, koja je ostavila trag na sadašnju kulturu, detaljnije se razlaže tradicijski katolički mjesni običaj crkveni god (kirvaj/kirbaj) kojim se obilježava dan svetca zaštitnika, s kulturnoga i jezičnoga stajališta. Pretpostavlja se da će jedan takav običaj opstati pod utjecajem globalizacije jer je jedno od osnovnih načela na kojima počiva Europska unija upravo poštivanje povijesti i kulture svih njezinih naroda, a k tomu, Slavonci su pred ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju još više potaknuti željom za očuvanjem svojih tradicijskih običaja.

Zemljopisni položaj Čepinskih Martinaca i Brođanaca

Čepinski Martinci (Općina Čepin) i Brođanci (Općina Bizovac) dva su zemljopisno izrazito bliska sela čiji su se stanovnici kao nositelji pojedinih mikrokultura (jezik, vjera, folklor, glazba, običaji) prožimali. Područje općine Bizovca i Čepina dio je šireg, nizinskog i ravničarskog područja Osječko-baranjske županije, odnosno šireg prostora istočne Hrvatske. Općina Čepin obuhvaća sljedeća naselja: Čepin, Beketinci, Čepinski Martinci, Čokadinci, Livana i Ovčara.¹ Općina Bizovac obuhvaća 8 naselja: Bizovac, Brođanci, Cеровac, Cret Bizovački, Habjanovci, Novaki Bizovački, Samatovci i Selci.² Naselje Čepinski Martinci u pisanim tragovima se prvi put spominje 1469. godine na popisu vlastelinstva Gašpara Koroda pod mađarskim nazivom Markusfalva,³ a hrvatsku inačicu Martinci (Martinzy) nalazimo na popisu sandžaka 1579. godine.⁴ Podrijetlo imena vezano je uz spomen biskupu sv. Martinu kojemu je kasnije posvećena i crkva. Do 1900. naselje je nosilo ime Martinci, a od 1910. do 1981. ime Martinci Čepinski, a poslije se upotrebljava današnji naziv Čepinski Martinci.⁵ Naselje Brođanci dobilo je ime po drvenoj splavi “bord” kojom se prelazilo preko vode jer je mjesto nekada bilo okruženo potocima i rukavcima rijeka.⁶ Kao i prvo selo na popisu sandžaka iz 1579. godine upisano je selo Brodianzy.⁷ Oba su sela pripadala kadiluku⁸ Osijek i nahiji⁹ Karas. Drugi naziv Brođanaca nalazimo na starim kartama naselja iz turskog doba 1680. te Slavonije i Srijema iz 1745. godine pod imenom naselja Brogians uz sela Križevci, Biljanci i Habjanovci.

¹ Usp. “Prostorni plan uređaja Općine Čepin. Knjiga 1. – I Tekstualni dio, broj 109/2001”, www.prostorobz.hr/dokumenti/Opcline/005-PPUO%20CEPIN/Pdf/PPUO%20%C4%8CEPIN-DONESEN%20PLAN.pdf (4. ožujka 2013.)

² Usp. “Općina Bizovac”, <http://www.opcina-bizovac.hr/opcina.php?sid=9> (4. ožujka 2013.)

³ Usp. Mirko Marković, *Slavonija, Povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb: Golden marketing, 2002, str. 173.

⁴ Usp. Stjepan Sršan (ur.), *Popis sandžaka Požega 1579. godine: Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987, Osijek: Državni arhiv u Osijeku*, 2001, str. 273. [topografiju izradio Ive Mažuran]

⁵ Usp. “Državni zavod za statistiku”, <http://www.dzs.hr/Hrv/pxweb2003/Dialog/Saveshow.asp> (4. ožujka 2013.)

⁶ Usp. Mirko Marković, *Slavonija, Povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb: Golden marketing, 2002, str. 192.

⁷ Usp. Stjepan Sršan (ur.), *Popis sandžaka Požega 1579. godine: Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987, Osijek: Državni arhiv u Osijeku*, 2001, str. 251. [topografiju izradio Ive Mažuran]

⁸ Označava sudsko i upravno područje u Osmanskom Carstvu.

⁹ Riječ je o manjoj upravnoj jedinici u Osmanskom Carstvu (obuhvaća više sela ili jedan grad, više nahija čini kadiluk).

Povijesni okvir

U burnoj prošlosti, a najviše tijekom turskih ratova, propali su gotovo svi pisani izvori o Slavoniji i Slavoncima pa tako i o spomenutim dvama selima. Jedni od važnih dokumenata pomoću kojih je moguće upoznati povijest pojedinog sela jesu Kanonske vizitacije. To su vrijedni zapisi svećenika koji su pohodili župe i zapisivali stanje na terenu. Tu se nalaze brojni podatci o osnutku župe i filijalama, broju stanovnika i vjerskoj strukturi, crkvenim objektima te običajima na koje su svećenici naišli u pojedinim selima. Kanonskim vizitacijama valpovačko-miholjačkog područja od 1730. godine vidljivo je da od svih sela koja pripadaju Župi Brođanci jedino u Čepinskim Martincima obitavaju i pravoslavni žitelji.¹⁰ Turska osvajanja bila su popraćena naseljavanjem Srba, a s njima dolazi i njihovo svećenstvo.¹¹ Ubrzo se pravoslavna obilježja počinju nametati i domaćem katoličkom stanovništvu. Prema iskazima živućih kazivača,¹² veliki je utjecaj pravoslavnih obilježja potvrđen u kulturi sela. Usuprot Čepinskim Martincima, u to su vrijeme Brođanci čisto hrvatsko selo s katoličkim stanovništvom. Postoje zapisi kako je još 1660. godine katolički vizitator pohodio Brođance i na tom zemljištu našao tri sačuvane crkve: Sv. Križa, Sv. Ivana i Sv. Jurja.¹³ Danas ni jedna od tih triju više ne postoji. Oba sela su do 1745. godine pripadala Župi Petrijevcima, ali zbog udaljenosti i teškog prilaza, formirana je Župa Brođanci s podružnicama: Čepin, Habjanovci i Martinci.¹⁴ Odrednica poput posjedovanja vlastite Župe dovela je do kulturne superiornosti u odnosu na okolna mjesta – kako u prošlosti, tako i danas. Budući da se Župa i danas nalazi u Brođancima, može se pretpostaviti da je to jedan od glavnih razloga većega ulaganja u kulturni i vjerski, a samim time i gospodarski život Brođanaca u odnosu na Čepinske Martince.

Razvoj kulture u slavonskim selima

Kada je riječ o razvoju kulture u slavonskim selima, nemoguće je ne spomenuti izravni utjecaj turske vlasti na mikrokulturne odrednice, tj. na običaje i jezik. U ratovima su mnoga slavonska naselja nestala ili se udružila s drugim selima, dok su Martinci i Brođanci preživjeli tursku vlast. Podatci iz 1702. godine upućuju da se stanovnici Brođanaca vraćaju u svoje selo gdje je bila 21 obitelj, dok za stanovnike Čepinskih Martinaca nisu dostupni pisani dokumenti, ali je selo zadržalo neprekidnost postojanja.¹⁵ Turska

¹⁰ Usp. Stjepan Sršan, *Kanonske vizitacije, Knjiga III. Valpovačko-miholjačko područje (1730.–1830.)*, Osijek: Državni arhiv, 2005, str. 11.

¹¹ Usp. Ive Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1994, str. 187.

¹² Razgovarale smo s autohtonim stanovnicima Čepinskih Martinaca, starijim od 70 godina – Katica Perošević, rođ. Đuričić 1938. godine, i Brođanaca – Jerko Brkić, rođ. 1942. godine.

¹³ Usp. Mirko Marković, *Slavonija, Povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb: Golden marketing, 2002, str. 192.

¹⁴ Usp. Stjepan Sršan, *Kanonske vizitacije, Knjiga III. Valpovačko-miholjačko područje (1730.–1830.)*, Osijek: Državni arhiv, 2005, str. 10.

¹⁵ Usp. Mirko Marković, *Slavonija, Povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb: Golden marketing, 2002, str. 192.

vlast u Slavoniji trajala je oko 160 godina i u skladu s tim ostavila je svoj trag na slavonskoj kulturi. U tom razdoblju promijenila se slika Slavonije, kultura je bila usmjerena na istočnjački predznak, a tragovi su vidljivi još i danas. Mnoge su sastavnice te strane kulture prihvaćene te stoljećima postaju sastavnim dijelom naše kulture, s uvaženim i posebnim statusom. Može se reći da se dugo stvarani hrvatski kulturni identitet tada našao u izravnoj opasnosti i da mu je uvelike bio ugrožen opstanak. Primjer je tomu utjecaj stranih, istočnjačkih mikroodrednica poput glazbe, igara, odijevanja i jezika na autohtone hrvatske identitetske mikrokulture. Odlučni je protivnik takvim izravnim utjecajima bila upravo Crkva. U zapisima iz kanonskih vizitacija Martinaca i Brođanaca uočavamo napor Crkve i svećenika koji žele iskorijeniti neprimjereno ponašanje i razne turske igre: "...ne postoji nikakav izgred i zloporaba, osim što nedjeljama i blagdanima, pošto popodne završi bogoslužje, mladići i djevojke plešu te vode manje dolične razne turske igre, koje će ubuduće trebati župnik iskorijeniti."¹⁶ Svećenici zamjeraju svatovske običaje "kupovanja mlade", podizanje barjaka, glazbenike i glasno pjevanje. Spominje se i "csaus"¹⁷ koji prikazuje mnoge "neprijatne čine", galamu, nečasne pjesme i besramne riječi okolo stojećoj mladeži. Može se pretpostaviti da je riječ o današnjem "slavonskom bećarcu"¹⁸ koji je u studenom 2011. UNESCO upisao u popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva. To upućuje na činjenicu da se određeni mikrokulturni oblici pod utjecajem društvenih inovacija tijekom vremena mogu u potpunosti izmijeniti – iz negativne konotacije nečasne pjesme, isti kontekst postaje pozitivnom kulturnom odrednicom. Iako se bećarac susreće i u drugim krajevima, u današnje je vrijeme simbolom regionalnoga slavonskoga identiteta. Među ostalim kulturnim mikroodrednicama bitno je spomenuti i tamburu koju su donijeli Turci za vrijeme svojih osvajačkih pohoda, a koja je postala jedan od najomiljenijih instrumenata te sastavnicom slavonske glazbene kulture. Na ovim prostorima tambura se prvi put spominje u 16. stoljeću. Nakon oslobođenja Slavonije od Turaka počinje obnova vjerskoga, kulturnoga i gospodarskoga života. Muslimani odlaze ostavivši Slavoniju demografski, duhovno i kulturno osiromašenom. U vremenu nakon oslobođenja zemlje od duge turske okupacije i uspostave Habsburške Monarhije ponovno dolazi do promjena u gospodarskom i kulturnom životu dvaju sela. Nastale su nove vrijednosti, znanja, navike i oblici ponašanja koji se danas smatraju autohtonim, hrvatskim, slavonskim. U radu se detaljnije opisuje običaj proslave dana seoskog svetca, koji se naziva još i crkveni god (proštenje, kirbaj, kirvaj, kermenc). Slavonska su sela, u manjoj ili većoj mjeri, uz bogatu ponudu hrane i pića, plesa i pjesme, održala običaje tog dana.

¹⁶ Stjepan Sršan, *Kanonske vizitacije, Knjiga III. Valpovačko-miholjačko područje (1730.–1830.)*, Osijek: Državni arhiv, 2005, str. 147.

¹⁷ Čauš znači vođu svatova, onoga koji se brine za red i raspoloženje.

¹⁸ Bećarac je vokalni odnosno vokalno–instrumentalni napjev popularan na području Slavonije, Baranje i Srijema. Veselog je i vedrog teksta, najčešće prožet alegorijama i metaforama. Bećarac je deseteračka glazbena vrsta u kojoj se na određeni melodijski obrazac i njegove brojne inačice pjevaju po sadržaju veoma različiti deseterački dvostihovi, najčešće ljubavni i metaforično erotski; hvale se vlastite vrline, ljepota, sposobnosti, imovno stanje, izruguju se neistomišljenici i suparnici, prkosi se i inati. Usp. "Bećarac–vokalno–instrumentalni napjev s područja Slavonije Baranje i Srijema", <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=7153> (2. travnja 2013.)

Kirvaj ili kirbaj

Slično mnogim regionalizmima i alternacijama izraza koji se svakodnevno koriste na različitim područjima Slavonije, pojavnice *kirvaj* i *kirbaj* zaslužuju detaljnije razmatranje s jezičnoga stajališta. Jedna od prvih pomisli odnosi se na ispravnost izraza, odnosno na pitanje koji se oblik i zašto pojavljuje na nekom određenom području te koji je od dvaju oblika točan. Činjenica je da obje pojavnice označavaju istu svetkovinu, crkveni god. U mjestima Čepinski Martinci i Brođanci, koja zemljopisno nisu bitno udaljena, bilježimo danas u svakodnevnome govoru uporabu obiju inačica ovoga izraza. Na temelju usmenoga istraživanja vidljivo je da se u Čepinskim Martincima rabi izraz *kirbaj*, dok se u Brođancima govori *kirvaj*, što daje povod zanimljivome etimološkom istraživanju te provjeravanju dviju jezikoslovnih hipoteza. Oba izraza imaju korijen od njemačke riječi *Kirchweih* koja se i danas rabi za označavanje crkvene svetkovine. Proučavajući germanizme koji se pojavljuju u hrvatskome jeziku s etimološkoga stajališta, uočavamo već ranu prisutnost obiju inačica. Stridter-Temps¹⁹ naime navodi da je prilikom preuzimanja njemačkih riječi u slavenske jezike glas *w* prešao u *v*. Time se pojašnjava izraz *kirvaj*. Zamjena glasa *w* za *b* dogodila se prema Stridter-Temps²⁰ u 13. stoljeću, kada se pojavljuje oko 1100 pogrješno napisanih riječi u kojima se *w* mijenja u *b*, posebice u bavarskome dijalektu. Svi jezici koji su preuzeli izraze iz bavarskoga dijalekta, a nisu imali *w* u svome izgovoru, zamijenili su ga glasom *b*, među ostalima i slavenski jezici. Jedan od primjera koji navodi Stridter-Temps²¹ jest i alternacija *kirvaj* – *kirbaj*, za koju navodi da se pojavljuje između ostaloga u bavarsko-austrijskome dijalektu u obliku *Kirchweihe*, (dijalekatna inačica *kirweih*) i u dijalektu Švaba *Kirch-weih* ili *khīrwai*.²² Ako provjerimo učestalost uporabe izraza *Kirchweih* u korpusu suvremenoga njemačkoga jezika COSMAS II Instituta za njemački jezik u Mannheimu,²³ čitamo osam pojavljivanja riječi *Kirchweih* u novinskim člancima. Google pak istoimenu lemu na njemačkim stranicama navodi čak 663 000 puta, što dokazuje njenu učestalu uporabu i u suvremenome jeziku.²⁴ Najraniji pisani dokumentirani oblik izraza na njemačkome govornom području potječe iz 18. stoljeća. Svetkovina se naime spominje u djelu Jeana Paula *Leben des vergnügten Schulmeisterlein Maria Wutz in Auenthal* iz 1793. godine. U Hrvatskome nacionalnom korpusu²⁵ nalazimo da se učestalije rabi oblik *kirbaj* (u korpusu se navodi

¹⁹ Usp. Hildegard Stridter-Temps, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Wiesbaden: In Kommission bei O. Harrassowitz, 1958, str. 81-82.

²⁰ Usp. Isto, str. 81.

²¹ Usp. Isto str. 82.

²² Usp. Isto, str. 143.

²³ Usp. "COSMAS II. Corpus Search, Management and Analysis System", <http://www.ids-mannheim.de/cosmas2/> (7. ožujka 2013.)

²⁴ Najraniji pisani dokumentirani oblik izraza na njemačkome govornom području potječe iz 18. stoljeća. Svetkovina se naime spominje u djelu Jeana Paula *Leben des vergnügten Schulmeisterlein Maria Wutz in Auenthal* iz 1793. godine.

²⁵ Usp. "Hrvatski nacionalni korpus", <http://www.hnk.ffzg.hr/default.htm> (7. ožujka 2013.)

18 puta), dok je oblik *kirvaj* zabilježen svega četiri puta.²⁶ Oba se leksema u korpusu pojavljuju u kontekstu opisa slavonskih običaja i svetkovina u ovome kraju. U ovome se trenu nameće pitanje zbog čega se u jednome selu upotrebljava oblik koji je fonetski istovjetan njemačkomu, dok se u drugome selu ustalio oblik s glasovnim parnjakom glasu *v*, odnosno glasom *b*. Ako detaljnije proučimo tvrdnju da je suživot njemačkih doseljenika i Hrvata te snažan položaj koji je njemački jezik uživao u 18. i 19. st., postavši čak i službenim jezikom, u Hrvata rezultirao velikim utjecajem na autohtono stanovništvo i na sve segmente njegova svakodnevnog života, pa čak i na tradiciju i običaje,²⁷ možemo pretpostaviti da je izraz koji se rabi u Brođancima preuzet prije 13. stoljeća, iz austrijskoga dijalekta, dok se u Čepinskim Martincima ustalila druga inačica. Tomu u prilog govori i činjenica da se izraz *kirbei* još i danas može naći u dijalektu podunavskih Švaba u Banatu, Rumunjska.

Kalendarski seoski običaji – crkveni god

Seoski običaji mogu se podijeliti u nekoliko skupina: životni, godišnji (kalendarski) i radni.

Godišnji su običaji oni koji obilježavaju blagdane i ponavljaju se svake godine. “Blagdani katoličkog kalendara isti su u svim katoličkim zajednicama, iako neki od njih imaju lokalnu veću ili manju važnost: npr. određeni svetac proslavlja se svečanije ako je zaštitnik nekog mjesta.”²⁸ Uz Božić i Uskrs, blagdan seoskog svetca jedna je od većih mjesnih svetkovina u godini. Proslave blagdana Sv. Ane u Brođancima i Sv. Martina u Čepinskim Martincima godišnji su običaji koji obilježavaju blagdane koji se ponavljaju svake godine. Čepinski Martinci svoju mjesnu svetkovinu slave 11. studenoga na dan Sv. Martina koji je ujedno i zaštitnik sela.²⁹ “Svaka regija ima svoje posebnosti u njegovanju i razvoju kulta sv. Martina, što je prikazano literarnim tekstovima, pučkim molitvama i prikazanjima, a regionalne različitosti vidljive su i u načinima proslave Martinja, blagdana svetca koji se slavi na dan kada je pokopan, 11. studenoga, i koji se danas prilično razlikuje od nekadašnje liturgijske svetkovine.”³⁰ Jedan od omiljenih svetačkih motiva jest mladi konjanik Martin koji mačem siječe svoj plašt u dva dijela i daje siromahu. Slika s tim motivom krase i oltar u Čepinskim Martincima.

Slijedi opis običaja Martinja u Čepinskim Martincima:³¹ “Uređivale su se i bijelile kuće izvana i iznutra. (...) Oprali bi prozore, vrata i dovratke a za sam dan kermenca

²⁶ Učestalost pojavljivanja riječi testirana je samo na oblicima *kirvaj* i *kirbaj* jer korpus nije lematiziran. Broj se dakle odnosi samo na broj pojavljivanja navedenih različenica.

²⁷ Usp. Aneta Stojić, “Njemačke posuđenice i hrvatski ekvivalenti”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik, jezikoslovlje i književnost*, br. 1, 34 (2008), str. 358.

²⁸ Jasna Čapo, Jasna Žmegač, *Etnografija: svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb: Matica hrvatska, 1998, str. 191.

²⁹ Misli se na Martina Tourskog (Szombathely, Mađarska, 316./317. - Tours, Francuska, 11. studenog 397.)

³⁰ Nataša Polgar, “Prikaz: Antonija Zaradija Kiš, Sveti Martin, Kult sveca i njegova tradicija u Hrvatskoj”, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, vol. 42, br. 2, (2005), str. 178.

³¹ Kazivačica je Katica Perošević, rođ. Đuričić 1938. u Čepinskim Martincima.

uredile sobu kao za Božić.”³² Uz Božić i Uskrs jednako je to važan blagdan pred kojim su se svi pripremali te sebe i kuću gostima htjeli pokazati u najboljem svjetlu. Bila je to prilika djevojkama obući novo *misno ruvo* kako bi se pokazale pred mladićima iz svoga ili iz drugih sela. “I mlade su se snaše nastojale nečim ponoviti, nekim rukom izrađenim odjevnim dijelom nošnje...”³³ “Na kermenc su svi uranili. Muški članovi dočekivali su goste koji su stizali kolima, kapije su bile širom otvorene.”³⁴ Domaćin je već na *putu* pozdravljao goste i primao u *avliju*. Nije bio običaj pozivati goste, već su svi dobrodošli tko god zakorači na *ćupriju*. Toga se dana u crkvi održava misa, na koju dolaze svi, i domaćini i gosti. “Posle službe božje, ljudi i žene iz onog sela u kom je oproštenje, stanu pred cerkvom, i čekaju svoje prijake i prijatelje, kume i rodjače, dok iz cerkve izidu, te ih pozivaju na čast, ako već prije službe božje sami k njima došli nisu.”³⁵ Poslije mise počasni gost u nekoj od kuća je uvijek bio i svećenik. Čim se svi okupe *reduša s keceljom* poziva goste da sjednu za *astal*. “Užina je bila prava svečanost.”³⁶ *Kuvala* se je *supa* od peradi, a velika pozornost pridavala se domaćim rezancima, koji su trebali biti što žući i što duži. Poslije *supe* obavezno je na stolu bilo *kuvano* meso od kokoši i sos od domaćeg paradajza, onda sarma, te obavezno martinjak (odojak, prasetina). “... što se tiče obilnosti jelah, ova nesamo da naravnu obilnost prekoračuje; nego se i do velikog stupnja razsipnosti penje...”³⁷ “Kod Slavonca ni zdravice nemanjkaju.”³⁸ I pekli su se kolači *razni’ fela*. Nakon blagovanja mladi su išli pod *šatre* kod *kirbajša* uživajući u šećernim jabukama ili prženom šećeru s orasima. “Tamo su bile šatre, licitari, medičari, korpari, koršovari i prodavači raznih sitnica, igračaka.”³⁹ Djevojke su očekivale licitarsko srce od momka, a svi su bili pozvani u Društveni dom na zabavu koja se održavala jedino na taj dan. To je bila posebna prilika da mladež u kolu pleše i pjeva te se upozna sa stanovnicima drugih sela. Mnogi su primljeni na konak te i sutradan s domaćima nastavili blagovati. U Brođancima se crkveni god slavi 26. srpnja, a mjesto krasi župna crkva svete Ane iz 1798. godine, građena u duhu kasnoga baroka i pripada redu skromnijih sakralnih objekata nastalih na prijelazu iz 18. u 19. st. na području Slavonije, a upisana je u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kao zaštićeno kulturno dobro.⁴⁰ Ana je prema kršćanskoj tradiciji supruga sv. Joakima i majka Djevice Marije, a štovanje Ane nadaleko se proširilo već u 4. st. Papa je Grgur XIII. 26. srpnja proglasio njezinim blagdanom. Prikazuje se najčešće kao starija žena s Marijom i dječakom Isusom.⁴¹

³² Jelka Mihaljev, *Proletilo dvanaest golubova*, Draž: Muzej Slavonije Osijek, 2012, str. 171.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ Luka Ilić Oriovčanin, *Narodni slavonski običaji sabrani i popisani po Luki Iliću Oriovčaninu*, Zagreb: Tiskane kod Franje Suppana, 1846, str. 85.

³⁶ Jelka Mihaljev, *Proletilo dvanaest golubova*, Draž: Muzej Slavonije Osijek, 2012, str. 172.

³⁷ Luka Ilić Oriovčanin, *Narodni slavonski običaji sabrani i popisani po Luki Iliću Oriovčaninu*, Zagreb: Tiskane kod Franje Suppana, 1846, str. 87.

³⁸ Isto.

³⁹ Jelka Mihaljev, *Proletilo dvanaest golubova*, Draž: Muzej Slavonije Osijek, 2012, str. 172.

⁴⁰ Usp. “Kulturna baština > Registar kulturnih dobara”, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=81625143> (4. ožujka 2013.)

⁴¹ Usp. Erhard Gorys, *Leksikon svetaca*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2003, str. 49.

Slijedi opis običaja u Brođancima:⁴² “Kako je kirvaj letom, stol bio metnjen i naređen u dvoru pod kaku “rušku” il’ jab’ku, di ima ’lada a svi gosti su dobrodošli, većinom rodbina i kumovi iz okolni’ sela. Po običaju i gosti i domaći’ odlaze na misu i potlam na užnu, di pripovedaju kako je nekada bilo. Kuvala se čorba sa domaćim rezancima, kuvano meso i sos od jabučić, filovana paprika, pečeno meso. A kolača je bilo svakojaki fela: kiflene sa pekmezem od bel’ šljiva, breskve, mesečići, lokšice ili suvi kolači: šape sa orejima i semenom, fine oblatne, domaća gužvara sa orejima, makem ili koricama i grožđicama pečena u furunama. Muški bi pili domaću rakiju, a žene i deca soka – šabeso i krakli. Često su se u dvoru pojavili svirači koji su išli selom od kuće do kuće i zabavljali goste. Cure su se od ranog jutra opremale u najbolje ruvo, da se na misi pokažu koja je lepša i bogateja te očekivale licitarsko srce ili frkanog šećera od momaka. Stareji su otvarali šlajboke i vodili decu pod boltu kod kirvajaša, kod licitara te na ringišpil. Na kirvaj se je od jutra do mraka na nogometnom igrališću sigro ‘turnir’ u nogometu, di su se takmičile ekipe iz okolni’ sela, a pobjednici su čašćeni pečenkom i pićem pod šatorom.” Iako su se vremenom tradicijski običaji izmijenili te se uslijed krize i pomanjkanja sredstava slavi u manjoj mjeri, crkveni god i dalje ima veliku važnost za stanovnike sela te iskazuju gostoljubivost svim gostima. Promjenom životnih okolnosti nisu više u prvom planu vjerski običaji niti bogatstvo stola, već okupljanje obitelji i prijatelja.

Utjecaj globalizacije na crkveni god u slavonskim selima

Ulaskom Hrvatske u Europsku uniju mnogi se pribojavaju nestanka tradicije i tradicijskih običaja, među njima i onih koji se vežu uz crkveni god. Razlog je tomu iznimni utjecaj globalizacije i ujedinjavanje naroda u političku i ekonomsku tvorevinu. Analizom dokumenata i sporazuma Europske unije utvrđeno je, međutim, da se iznimna pozornost posvetila očuvanju kulture, običaja i tradicije pojedinih naroda. Tako se između ostaloga tvrdi da se uloga kulturnoga nasljedstva koju ono igra za ekonomski i društveni razvoj sve više razmatra na lokalnoj i regionalnoj razini. Prema Lisabonskome sporazumu (čl. 3.3.) Unija će poštovati svoju bogatu kulturnu i jezičnu raznolikost i omogućit će čuvanje i poboljšavanje europskoga kulturnog naslijeđa. Jedno od primarnih nacionalnih dužnosti Unije jest i čuvanje, očuvanje i obnavljanje kulturnoga blaga, te se time Unija nadopunjuje s nacionalnim i regionalnim djelovanjima.⁴³ Unija isto tako nastoji produbiti solidarnost među ljudima i u isto vrijeme poštovati njihovu povijest, kulturu i tradiciju.⁴⁴ Iako pod utjecajem globalizacije nije lako očuvati tradicijski običaj, pozitivno je što se globalizacija u ovom slučaju čini kao pokretač jer se sve više pojavljuje zanimanje za regionalnu kulturu. “U društveno-kulturnom prostoru još je jedan rezultat globalizacije paradoksalan: što više globalizacija čini cijeli svijet homogenim i ujedinjenim, to se više naglašava ono lokal-

⁴² Kazivač je Jerko Brkić, rođ. 1942. u Brođancima.

⁴³ Usp. “Creative Europe”, http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/cultural-heritage_en.htm (13. ožujka 2013.)

⁴⁴ Usp. “EUR-Lex. Access to European Union Law”, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0013:0046:EN:PDF> (13. ožujka 2013.)

no, partikularno. To je djelomično zbog toga, jer je homogenizacija shvaćena kao gubitak lokalne autonomije. Reakcija je onda: još više se posvetiti lokalnomu.”⁴⁵

Zaključak

Usporedbom kulturnih odrednica dvaju slavonskih sela, Brođanaca i Čepinskih Martinaca, zaključuje se kako su, iako zemljopisno bliska i sličnih previranja tijekom povijesti, ta dva sela u kulturnom kontekstu vrlo različita. Brođanci su više očuvali svoju kulturnu baštinu kroz folklor, pjesme i narodnu nošnju, a čak se godinama uspijeva u tako malo selo dovesti i mnoge posjetitelje. Čepinski Martinci ne zaostaju veličinom, brojem stanovnika, burnom prošlošću, a ni izgledom sela. Kulturno se do sad nisu istaknuli iz više mogućih razloga: veliki broj pravoslavnih stanovnika utjecao je na dvosmjernu kulturnu raslojenost, u odnosu na Brođance koji su čisto hrvatsko, katoličko selo. Drugi je mogući razlog činjenica što su Čepinski Martinci bili podžupa u koju se prema dostupnim podacima manje ulagalo nego u Župu. Mikrokulturne odrednice potvrđuju činjenicu da se ne može zaobići prožimanje povijesti u sadašnjosti kada je riječ o Brođancima i Čepinskim Martincima. Spomenuta su sela različito iskoristila svoju povijest, a opće je poznato da kulturno bogatstvo sadašnjosti ovisi o ekonomski i kulturno precizno te marketinški izvrsno uporabljenoj prošlosti. Sela se razlikuju upravo osviještenošću autohtonih stanovnika vlastitim kulturnim dobrima. Ako osviještenosti nema, kulturno dobro lako nestane, a često se dogodi i da ga zamijeni neko tuđe, nametnuto ili nebrigom nesvjesno dozvano. Čepinski Martinci tek unazad nekoliko godina postupno se kulturno razvijaju osnivanjem kulturno-umjetničkog društva, čime su dokazali da je moguće potaknuti i mlade naraštaje da se zanimaju za običaje, narodnu nošnju, ples i pjesmu. Receptija je izvrsna jer stanovnici sela podupiru brigu i skrb za vlastite običaje i kulturu. Iako pod utjecajem globalizacije nije lako očuvati tradicijske običaje, ova sela pokazuju da je to moguće jer oba danas nose epitet kulturnoga sela. S druge pak strane očuvanje običaja jamči i Europske unija zakonskim poštivanjem regionalne kulturne i jezične raznolikosti. Iz svega navedenoga razvidno je da će običaji poput svetkovine crkvenoga goda i dalje imati važno mjesto u životu slavonskoga sela.

LITERATURA

- “Bećarac – vokalno-instrumentalni napjev s područja Slavonije, Baranje i Srijema”, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=7153> (2. travnja 2013.)
- “COSMAS II. Corpus Search, Management and Analysis System”, <http://www.ids-manheim.de/cosmos2/> (7. ožujka 2013.)
- “Creative Europe”, http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/cultural-heritage_en.htm (13. ožujka 2013.)
- Čapo, Jasna, Žmegač Jasna, *Etnografija: svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb: Matica hrvatska, 1998.

⁴⁵ Robert Schreiter, “Novo shvaćanje katoličanstva u jednom globaliziranom svijetu”, *Diacovensia*, br. 2, 11 (2003), str. 244.

- Državni zavod za statistiku, <http://www.dzs.hr/Hrv/pxweb2003/Dialog/Saveshow.asp> (4. ožujka 2013.)
- “EURO-Lex. Access to European Union Law”, <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0013:0046:EN:PDF> (13. ožujka 2013.)
- Gorys, Erhard, *Leksikon svetaca*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2003.
- “Hrvatski nacionalni korpus”, <http://www.hnk.ffzg.hr/default.htm> (7. ožujka 2013.)
- Ilić Oriovčanin, Luka, *Narodni slavonski običaji sabrani i popisani po Luki Iliću Oriovčaninu*, Zagreb: Tiskane kod Franje Suppana, 1846.
- “Kulturna baština > Registar kulturnih dobara”, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=81625143> (4. ožujka 2013.)
- Marković, Mirko, *Slavonija, Povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Mažuran, Ive, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*, Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1993.
- Mažuran, Ive, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1994.
- Mihaljev, Jelka, *Proletilo dvanaest golubova*, Draž: Muzej Slavonije Osijek, 2012.
- Paul, Jean, *Leben des vergnügten Schulmeisterlein Maria Wutz in Auenthal, Erstdruck: 1793 – Berlin*, Berlin: Directmedia Publishing GmbH, 2000.
- Polgar, Nataša, “Prikaz: Antonija Zaradija Kiš, Sveti Martin, Kult sveca i njegova tradicija u Hrvatskoj”, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, vol. 42, br. 2, (2005), str. 177-178.
- “Prostorni plan uređenja općine Čepin. Knjiga 1 – I Tekstualni dio, broj 109 / 2001”, <http://www.prostorobz.hr/dokumenti/Opcine/005-PPUO%20CEPIN/Pdf/PPUO%20%C4%8CEPIN-DONESEN%20PLAN.pdf> (4. ožujka 2013.)
- Schreiter, Robert, “Novo shvaćanje katoličanstva u jednom globaliziranom svijetu”, *Diacovensia*, br. 2, 11 (2003), str. 241-251.
- Službene stranice Općine Bizovac, <http://www.opcina-bizovac.hr/opcina.php?sid=9> (4. ožujka 2013.)
- Sršan, Stjepan (ur.), *Popis sandžaka Požega 1579. godine: Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001. [topografiju izradio Mažuran Ive].
- Sršan, Stjepan, *Kanonske vizitacije, Knjiga III. Valpovačko-miholjačko područje (1730.-1830.)*, Osijek: Državni arhiv, 2005.
- Stojić, Aneta, “Njemačke posuđenice i hrvatski ekvivalenti”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik, jezikoslovlje i književnost*, br. 1, 34 (2008), str. 357-369.
- Striedter-Temps, Hildegard, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Wiesbaden: In Kommission bei O. Harrassowitz, 1958.

THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION
ON MICROCULTURAL DETERMINANTS OF SLAVONIAN VILLAGE
A CULTUROLOGICAL ANALYSIS OF ČEPINSKI MARTINCI
AND BROĐANCI ECCLESIASTIC HOLIDAY

Abstract

This paper compares two geographically proximate villages in Slavonia, the Eastern part of Croatia, i.e., Brođanci and Čepinski Martinci, while trying to examine the similarities and differences between them from the historical and contemporary aspect. Apart from a description of history of the villages, that considerably influenced the contemporary culture, provided is also a detailed cultural (and linguistic) analysis of the traditional feast, *kirvaj* or *kirbaj*, the day of the village patron. The Slavonian villages have preserved the customs connected to that day, as well as a rich meal and beverage offer, however, paper tries to respond to the question of how a religious and rural custom can be preserved in the time of globalization and how the European historic context influenced the linguistic image connected to that day. The main questions that should be asked are as follows: are the identity and cultural determinants of the festivity becoming weaker by accession to the European Union, are the rural features becoming limited or reduced or are the old habits perhaps being encouraged to be maintained and adapted to changes?

Keywords: Čepinski Martinci, Brođanci, kirvaj/kirbaj, globalization, customs, European Union

Lidija Getto,
Josip Juraj Strossmayer University of Osijek

Vlatka Kalafatić, prof.

THE INFLUENCE OF OSIJEK'S NOMINATION FOR THE EUROPEAN CAPITAL OF CULTURE (ECOC) ON ITS IDENTITY AND INTERNATIONAL DISTINCTNESS

Prethodno priopćenje

UDK: 316.7(497.5 Osijek)(063)=111
378.4(497.5 Osijek):008(4)>(063)=111

The economic, political, and cultural conditions in this area impose a need to strengthen the international distinctness of the City of Osijek and its environment. In this context, the City of Osijek's nomination for the European Capital of Culture is an excellent opportunity to strengthen its distinctness on a cultural, economic, scientific, and research level. Upon Croatia's EU accession, the nomination of the City of Osijek for the title of the European Capital of Culture is gaining importance, since all the factors for the development of Osijek have a chance to contribute to the strengthening of its international distinctness. The University of Osijek, as one of the promoters of regional development, intends to strengthen international cooperation together with the City of Osijek by organizing joint summer schools, conferences, scientific gatherings, and project activities with the representatives of member universities within the UNeECC. Following current trends in science, research, and culture, the University of Osijek becomes a part of the European Higher Education Area (EHEA), trying to preserve its identity at the same time.

Keywords: nomination, city, university, distinctness, identity

History of the Capitals

The initial idea for the "European City of Culture" originated from an informal chat between the former Greek and French Ministers of Culture, Melina Mercouri and Jacques Lang, at the Athens Airport in January, 1985. Ms. Mercouri followed the idea up, and in June of 1985 the "European City of Culture" project was launched by the Resolution of the EU Culture Ministers. In the period between 1985 and 2004, the European Cities of Culture were chosen by the EU Culture Ministers according to the criteria stipulated in the Council conclusions of November 1992. In 2005, some changes were introduced in the procedure for the selection of the "European City of Culture," and the title itself was changed into the "European Capital of Culture". One more change was

introduced in the year 2011 – two cities from two different EU countries are the “European Capitals of Culture” each year.¹

The Main Aims

The European Capitals of Culture initiative was launched to highlight the richness and diversity of European cultures, bring people from different countries in contact with each other’s culture, promote mutual understanding, regenerate cities, raise an international profile of cities and foster the feeling of European citizenship. At the same time, it supports individual identities of nations and regions and makes them recognizable. These purposes strongly correspond to the motto of the European Union: “United in diversity.”

Selection Procedure

The selection procedure starts approximately six years in advance. National authorities in the host countries publish a Call for Application Submission. In the case of Croatia, we do hope that the relevant body (Ministry of Culture) will have it published shortly after July 1, 2013. The cities interested in winning the title are obliged to submit their proposals within ten months. During these ten months, they have to reply to a questionnaire that consists of the questions dealing with the proposed program, management, and budget for the event. The host countries co-organize the Information Day with the European Commission to enable the cities to find out more about the objectives and the application and selection procedure. In the pre-selection phase, a panel of independent experts in the cultural field meets in order to assess the initial proposals. This is a closed meeting and usually takes the following format – an oral presentation by the candidate city explaining its cultural program and a question-and-answer session between the selection panel and the candidate city. The panel then consensually agrees or votes for a shortlist of candidate cities, produces a report on all applications, and also issues recommendations to the shortlisted cities. In general, no visit to the candidate cities is planned at this stage. The shortlisted cities are then invited to submit more detailed applications.

Around nine months after the pre-selection meeting, the host country convenes a selection panel for the final selection meeting. The panel assesses the programs of the shortlisted cities according to the criteria laid down for the event and meets the representatives. This meeting generally takes the following format: an oral presentation by the candidate city explaining its cultural program and a question-and-answer session between the selection panel and the candidate city.

For the final selection, the panel seeks to agree on one city to be recommended for the title. If no consensus can be reached, a vote is taken. The panel issues a detailed report containing its assessment of the programs submitted by the shortlisted candidates, a recommendation for one city to become European Capital of Culture, and recommendations to the selected city concerning the progress and the development to be achieved

¹ “European Commission”, ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/capitals/european-capitals-of-culture_en.htm (March 7, 2013).

by the given year. The report is submitted to the host country and to the Commission. The third phase is the EU monitoring and funding. Once the city has been officially chosen as the European Capital of Culture, it enters a pre-event monitoring and guidance phase, involving two monitoring meetings and an informal post-designation meeting. During this phase, the progress in the city's preparations is overseen by a committee comprised of seven experts, known as the Monitoring and Advisory Panel. After the second (final) monitoring meeting, if the panel concludes that the city meets the criteria for the event and has implemented the Panel's recommendations, the Commission awards the city the "Melina Mercouri Prize". The European Union contributes to the European Capital of Culture financially through its *Culture 2000* framework program by supporting individual events with a particular European dimension as a part of the program of festivities. At the end of a city's year as the European Capital of Culture, evaluation reports are produced as a way of assessing the management and impact of the year, demonstrating the benefits of the year and establishing and sharing good practice. An independent evaluation is carried out by external consultants in behalf of the European Commission. The Commission must submit a final report to the European Parliament and the Council. Most Capitals of Culture also carry out their own evaluation of the year.²

European or/and National Identity

The "European Capital of Culture" project is one of the most visible and prestigious initiatives of the European Union since it combines art, history, identity, diversity and the way of life. According to the European Commission, the title "European Capital of Culture" was designed to help bring the people of Europe together.

Through the program, people have an opportunity to compare themselves to other cultures and isolate themselves from other European countries, realizing their unique national characteristics. Identity is something that distinguishes us from the others. On the other hand, identity is also based on a more spiritual, irrational principle of a desire to belong to a community, a will to live together that comes from the sharing of the same values and objectives. This means that by being a citizen of the European Capital of Culture one can touch the European culture and thereby reinvent himself or herself as a part of Europe.³

The European identity is a topic constantly debated around Europe. There are many debates whether there is a European identity and what the European identity consists of. In the European Union, the Commission has worked toward developing a common European identity since the mid-1970s. The development of a European identity is an important part in the Commission's quest to tie the Union and its people close together. The result is that the image of a European identity the Commission is trying to develop

² "European Commission", ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/capitals/european-capitals-of-culture_en.htm (March 7, 2013).

³ Stuart Hall, "The Question of Cultural Identity", *Modernity: An Introduction to Modern Societies* (eds. Stuart Hall, David Held, Don Hubert and Kenneth Thompson), London: Blackwell Publishing, 2006, pp. 595-634.

is based on a set of common values – a respect for human rights, democracy, and a common cultural heritage. Even though these values are the foundations, the image of a European identity is a dynamic process in constant development, and it is gaining higher priority in the European and national policies of countries.

The surveys show that EU citizens continue to identify themselves with their own countries firstly. According to the “Eurobarometer” survey published in May 2008, 91% of interviewees felt attachment to their nations and only 49% to the European Union.⁴ The “European Capital of Culture” project might change these results. It can contribute to both the national and the European identity, especially in the new EU Member States. This amazing cultural event is a perfect occasion for turning to our own culture in this difficult period of economic instability. With the European Union enlargement, the problem of European identity and cultural diversity is becoming stronger, for people can identify themselves with the EU and develop a European identity.

This event is an accelerator of the development and regeneration of city’s cultural infrastructure, modern cultural trends, and an opportunity for Osijek to popularize its culture among the population of Europe, finding out its place in the richness of European cultural life. As a result of a successful partnership and co-projects, Osijek will turn into a European and global cultural stage. All this will motivate the citizens from all the sectors of business, social, and cultural life to begin working together toward the common goal: Osijek, the European Capital of Culture 2020. The European collective identity should be conceptualized and represented as the development of a sense of and for a coexistence of identities, as expressed by the liberal German politician Werner Hoyer: “You don’t lose your identity by joining the EU – you gain another identity.”

University and Local Community

One of the main objectives of this paper is to analyze the current situation at the University of Osijek in relation to the mutual interests of the University of Osijek and of the City of Osijek, to improve its image, and to develop as a city/university of culture in a multicultural environment. The project of the European Capital of Culture is an excellent opportunity to achieve it.

The European Capital of Culture activities and ideas serve as the key mechanisms to add to the fulfilment of the Treaty⁵ objective of contributing to the development of the

⁴ “European Commission. Public Opinion”, ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm (March 7, 2013).

⁵ Article 167 of the Lisbon Treaty 1) The Community shall contribute to the flowering of the cultures of the Member States, while respecting their national and regional diversity and at the same time bringing the common cultural heritage to the fore. 2) Action by the Community shall be aimed at encouraging co-operation between Member States and, if necessary, supporting and supplementing their action in the following areas: improvement of the knowledge and dissemination of the culture and history of the European peoples, conservation and safeguarding of cultural heritage of European significance, non-commercial cultural exchanges, artistic and literary creation, including in the audiovisual sector. 3) The Community and the Member States shall foster cooperation with third countries and the competent international organisations in the sphere of culture, <http://www.lisbon-treaty.org/wcm/the-lisbon-treaty/treaty-on-the-functioning-of-the-european-union-and-comments/part-3-union-policies-and-internal-actions/title-xiii-culture/455-article-167.html>, (April 10, 2013).

sphere of culture, as well as to the development of knowledge on a national, regional, and international level.

It is important to mention that the universities often have to comply with the economic and political goals. It refers to both the public (University of Osijek) and private institutions of higher education. That is the reason why the University, generally speaking, has to develop continuous and functional relations with the local community. Firstly, it has to create joint activities with the municipal authorities, as well as with the correspondent bodies on the County level. In that way, the University has a chance to serve the community.

In the meetings and conferences within the European Capital of Culture program (ECoC), the researchers continuously argue about the importance of more intense links among the intellectual, cultural, and political world. "We need to bring together the exchange of ideas and projects, men and women with political power, with artistic and cultural ambitions or with educational responsibilities in their own universities or university colleges. It is also an opportunity to render concrete the spirit of Erasmus, to break down the frontiers of prejudices, to adjust our opinion regarding certain stereotypes, to remember our common cultural heritage and to respect and appreciate the culture of all the members of the European family."⁶

Apart from a universitarian (academic) development, there is an even greater need to develop the City, the location. "Besides that, as per a municipal culture, its urban flair attracts the creative class. As the 'new' economy largely depends on knowledge and expertise, the companies increasingly start to move to the places where the so-called 'high potentials' live. Thus, the 'quality of place' depends on an ever so large an extent on non-economic factors. These findings imply that culture does not only have a locational advantage but that it also has those new cultural and economic policies that have to be developed as to secure the growth and development."⁷

When it comes to finances, a balance between the public and private funding is necessary. "The universitarian autonomy means that one sought protection from either a political or an economic interference by opting for an ideologically opposite type of status and funding. Nowadays, in most cases, the universities are balancing between the two, accepting both the public and private funding. At first glance, this seems to guarantee the institutional autonomy even better, but usually the choice is not that of a free will: the raising costs and tighter budgets force the higher educational institutions to diversify their sources of income and comply to the conditions imposed by the funding authorities or sponsoring firms. On both accounts, the rule is 'value for money'.⁸

⁶ Marc Delbarge, "The European Capitals of Culture, their past, the future of Europe and the actual European awareness policy: the cases of Salamanca and Bruges", *Whose Culture(s)?*, (ed. Wim Coudenys), Liverpool: University of Liverpool, 2008, p. 23.

⁷ Katrin Oerters and Juergen Mittag, "European Capitals of Culture as Incentives for Local Transformation and Creative Economies: Tendencies – Examples – Assessments", *Whose Culture(s)?*, (ed. Wim Coudenys), Liverpool: University of Liverpool, 2008, p. 86.

⁸ Wim Coudenys, "Mainstream and the Death of University Culture. Or How the Rush for Innovation Threatens Creativity", *Innovation, Creativity and Culture*, (ed. James Kenyon), Vilnius: University of Vilnius, 2009, p. 37.

As far as the University of Osijek is concerned, its management is aware of the abovementioned facts, so in its Strategy for the period till 2020 much attention is paid to the strengthening of links with the community in a cultural, financial, and political sense. “The University of Osijek is a significant factor in regional development, with the long-term plans for its development. It is crucial to meet the challenges of time and the needs of the region, both in society and in the academia. In the past decade, the University has experienced a number of significant changes, especially in the organization, new study programs, major capital investments, and an increase in the number of students, teachers, faculty and supporting administration.”⁹

“The University should encourage innovations, critical thinking, creativity and tolerance in society. Today, the University should be open to change in all aspects of its activities and should provide new knowledge for the 21st-century professionals. It should also contribute to an increase in the number of young researchers with a research career and to dissemination of a scientific-research base and advanced networks in knowledge proliferation.”¹⁰

Among necessary changes, the following objectives point out the fact that the University of Osijek takes care about its positioning as a modern European university: the University should be a recognizable part of regional, county, and City identity, it should intensify cooperation with the municipal and County government on a regional level via continuous meetings, and it therefore needs an efficient Public Relations Office.

Apart from the good ideas and support, it is important to ensure appropriate infrastructure, serving as a support of all cultural events co-organized by the City and the University of Osijek. In that sense, the University representatives, i.e., its management, suggested the establishment of the University Center that should serve as a student-and-teacher cultural center, of both the City and the University.¹¹

Students – the Stakeholders of Activities in the Sphere of Culture

Apart from all the good ideas and support given by the community and local authorities, it is necessary to prepare and develop good relations with students, those stakeholders of future development in the sphere of culture. When talking about the complexity of culture – City – academia – Government relations, it is necessary to “prepare” the University of Osijek students for the future actions within the ECoC engagement.

⁹ Strategy of the Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, 2011-2020 (ed. Gordana Kralik), Osijek: University of Osijek, 2012, p. 5.

¹⁰ Ibidem, p. 18.

¹¹ The future Center will be located at an ideal position downtown. Its purpose is to provide various services in one place, enabling the realization of cultural and educational programs. The Center will solve the problem of accommodation of employees and external University associates. The Center would dispose of two underground garages with parking spaces and technical facilities, a ground floor with a large and a small hall, business areas and offices, university agency, teacher clubs, galleries and halls, etc. The estimated gross area for the university facilities is 4,740 sq. m., 1,900 sq. m. for the common area, 7,900 sq. m. for a residential area, and 10,744 sq. m for garages.

In order to get an insight into the students' attitude toward organizing curricular and extracurricular activities within the ECoC activities and potential engagement of the University of Osijek, a survey was conducted at the Department of Cultural Studies.¹²

From the point of view of the University of Osijek that serves the community as well as from the point of view of its students, great emphasis has to be put on students' opinions and their potential engagement. Beside recipients, they are expected to become the stakeholders of ideas, creativity, and activities that would compose the City of Culture. They are those who also disseminate ideas, create events, and provide contribution to a good impression and positive judgment of a city. The students are expected to popularize the programs offered.

The results of the survey show that altogether 27% of them have never heard of the European Capital of Culture program, whereas 73% know about it (*Graph 1*).

Almost all those who know something about the ECoC learned about it either in the media (46.28%) or at the Department of Cultural Studies (43.1%). Just a small percentage of students obtained the information from their friends or from some other sources of information (*Graph 2*).

Although 90.01% of students interviewed think that the image of the City of Osijek and the University of Osijek could be improved (*Table 2*), only 64.7% of them would like to be involved in cultural events organized by the City or the University. Almost one third of them either do not want, or are not sure, whether they would like to participate in it or not (*Table 1*).

A general conclusion is that, irrespective of those who are not interested in participation or are indecisive, the students need to be encouraged and additionally motivated. It is evident that almost half of them obtained the information about the ECoC at the Department of Cultural Studies. This good practice has to be developed in the future, too. Thus, it should be done continuously within the curriculum.¹³

Also, the inactive and indecisive students can be motivated by the attractive joint activities offered by the City and the University of Osijek. If involved, they become the stakeholders of activities that lead to continuous events that would be organized with a main objective to promote the City multiculturally and improve its image within curricular and extracurricular activities worldwide. A very important aspect of cooperation are the links to the media, since quite a high percentage (46.28%), i.e., almost one half of the students, heard about the ECoC in the media.

Generally speaking, a certain number of cultural activities should be organized as joint activities of the University, City, and Osijek-Baranja County, since 78.6% of the interviewed think that the events could be hosted by some other places in the Osijek-Baranja County.

The most popular hosts are Đakovo, Našice, Valpovo and the Baranja region (*Graph 3*) It is an excellent way to include other places in the region, to show cultural and his-

¹² The interviewees were 182 Media Culture, Library Science, and Cultural Management undergraduates.

¹³ Within the English language course, several invited speakers delivered lectures on the ECoC in the period 2010-2013.

torical amenities of the region, and to engage local community as much as possible. As the University of Osijek is the only university in this part of Croatia, it is an excellent opportunity for its promotion on a national and international level.

The University Network of Capitals of Culture (UNeECC)

“The University Network of European Capitals of Culture, founded three years ago in Pécs, does not only share the above aspirations of our respective Ministers but it has also proven in its short history that creative collaboration between the universities and with local authorities in the context of the European Capitals of Culture can contribute to the achievement of these goals. *Thinking European and acting locally* is a UNeECC-added academic value we can offer to our partners, since it emanates from our cultural concern, an international collaboration, and an exchange of ideas, as well as from our thirst for the new challenges and opportunities. By sharing a true vocation in the development of a more outspoken European and cultural dimension in our research and education and by surmounting the gap in time and space between the ‘isolated’ events in the different Capitals of Culture through our academic network and collaboration with local authorities, we are bringing the young citizens of Europe together and are creating a European cultural identity.”¹⁴

The University Network of the European Capitals of Culture is an international non-profit association within the *Cities of Culture and Education*. Its mission is to ensure the recognition of the role and contribution of universities to the success of the cities to which the title of the “European Capital of Culture” was conferred, to provide the member universities with a possibility to continuously and fully participate in the European Capitals of Culture movement enhanced by the “Universities of the Year” adjunct, and to foster an interuniversity cooperation in order to develop and reshape the universities’ regional position as to create new activities for the city and university collaboration.

The universities, members of UNeECC, can be observed as the reservoirs of expertise: they know the ground, they have the right contacts, and as such they have a chance to observe their city converted into a one-year laboratory of innovation.

Nowadays, there are more than 40 members of the UNeECC: the University of Osijek, as one of the potential candidates, should join it as soon as possible. The main reason for applying for the UNeECC membership is strengthening its links with other institutions of higher education within this association. Furthermore, the University of Osijek becomes an equal partner in many activities that could contribute to the future development in the sphere of culture to both, the City of Osijek and the University of Osijek.

Thus, the University of Osijek, as an active member of UNeECC, and the city of Osijek as an ECoC have a chance to use and show the wealth of local potentials, as well as a strong level of local engagement that is to be spread across several groups, including the academia, media, Government, and business sector.

¹⁴ Flora Carriijn, “Introductory Speech”, <http://www.ecoc-doc-athens.eu/attachments/639> (April 11, 2013).

Besides strengthening contacts with the City and the University, the participants would discover the City as a new tourist destination. As well, new partnerships can be developed, being a starting point and future generators of new investments. Thus, culture and events become initiators of an overall community development.

To conclude, we have to keep in mind that the following three principles should serve as guidelines during the whole “process,” from a preparatory phase to the realization of activities within the ECoC project: interdisciplinarity, internationality, and multiculturalism.

To obey the principle of *interdisciplinarity*, all stakeholders have to be engaged, from the local government, academia, county representatives and citizens. As far as the *international* aspect is concerned, it is obvious that the European – Croatian relation should be developed; however, in this positive mixture of ideas, actions, and opinions, the key factor is naturally the notion of *multiculturalism*.

To become a City of Culture and a modern European university in a multicultural environment, we have to think and live multiculturally, to develop and spread the culture internationally, and to be engaged in an interdisciplinary way. “The world on the eve of the 21st century is marked by the proximity and interdependence created by an instantaneous communication, the spread of science and technology, and the emergence of a worldwide economic and trading system. No nation is an island any longer, entirely by itself: all of them are affected, even if very unequally, by the same global forces and developments. The global community is no longer a tentative hypothesis or a distant hope. Today’s reality is the one where all the humankind constitutes a single neighborhood.”¹⁵

LITERATURE

Coudenys, Wim, “Mainstream and the Death of University Culture. Or How the Rush for Innovation Threatens Creativity”, *Innovation, Creativity and Culture* (ed. Kenyon, James), Vilnius: University of Vilnius, 2009.

Carrijin, Flora, “Introductory Speech”, <http://www.ecoc-doc-athens.eu/attachments/639> (April 11, 2013).

Delbargé, Marc: “The European Capitals of Culture, Their Past, the Future of Europe, and the Actual European Awareness Policy: the Cases of Salamanca and Bruges”, *Whose Culture(s)?* (ed. Coudenys, Wim), Liverpool: University of Liverpool, 2008.

“European Commission” ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/capitals/european-capitals-of-culture_en.htm (March 7, 2013).

“European Commission. Public Opinion”, ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm (March 7, 2013).

“Final Document of Inter-parliamentary Conference on Education, Science, Culture and Communications on the Eve of 21st century”, <http://www.ipu.org/splz-e/unesco96.htm#II-5> (April 11, 2013).

¹⁵ “Final Document of Inter-parliamentary Conference on Education, Science, Culture and Communications on the Eve of the 21st century”, <http://www.ipu.org/splz-e/unesco96.htm#II-5> (April 11, 2013).

Hall, Stuart, "The Question of Cultural Identity", *Modernity: An Introduction to Modern Societies* (eds. Hall, Stuart, Held, David, Hubert, Don and Thompson, Kenneth), London: Blackwell Publishing, 2006, pp. 595-634.

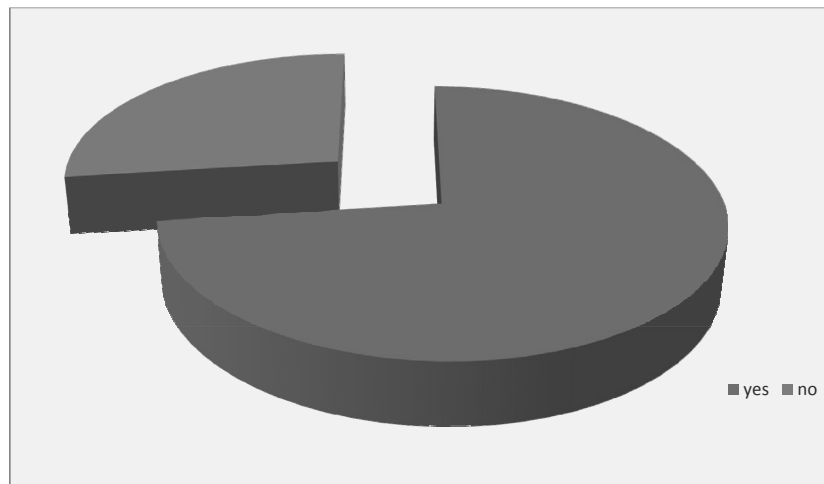
"Lisbon Treaty", <http://www.lisbon-treaty.org/wcm/the-lisbon-treaty/treaty-on-the-functioning-of-the-european-union-and-comments/part-3-union-policies-and-internal-actions/title-xiii-culture/455-article-167.html> (April 10, 2013).

Oerters, Katrin and Mittag, Juergen, "European Capitals of Culture as Incentives for Local Transformation and Creative Economies: Tendencies – Examples – Assessments", *Whose Culture(s)?* (ed. Coudenys, Wim), Liverpool: University of Liverpool, 2008.

Strategy of Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, 2011-2020 (ed. Kralik, Gordana) Osijek: University of Osijek, 2012.

Prilozi

Graph 1 Have you ever heard for the European Capital of Culture?

Graph 2 What was the source of information?

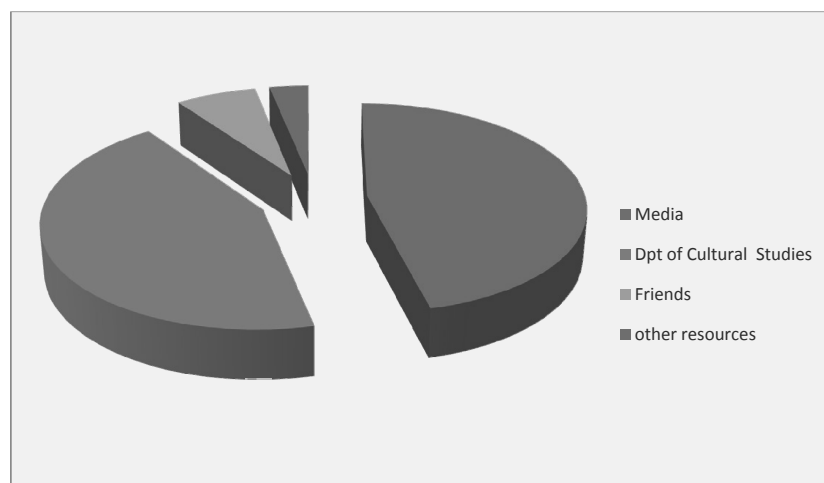

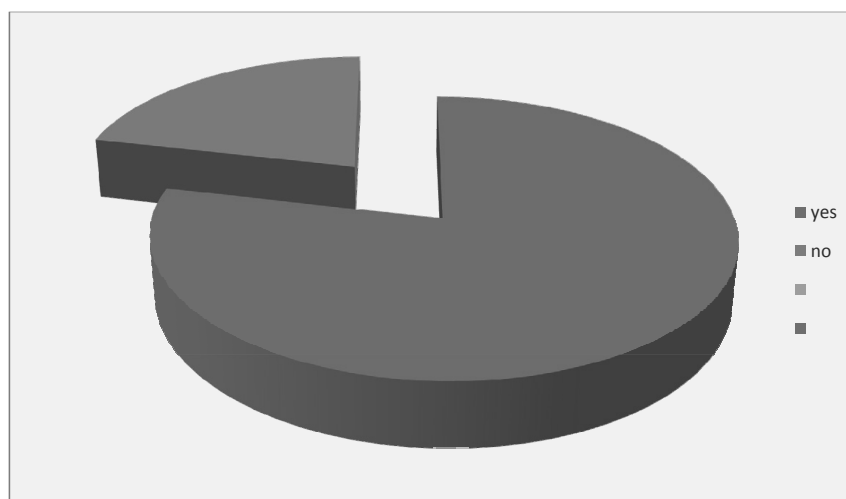
Table 1

Interest to take part in the ECoC activities	%
Yes	64.7
No	9.8
Do not know	25.5

Table 2

Image of the city of Osijek and the University of Osijek improved	%
Yes	90.01
No	3.35
Do not know	6.64

Graph 3 Do you think that other cities, smaller places outside Osijek could host the cultural events?

UTJECAJ KANDIDATURE GRADA OSIJEKA ZA TITULU EUROPSKE PRIJESTOLNICE KULTURE NA NJEGOV IDENTITET I MEĐUNARODNU PREPOZNATLJIVOST

Sažetak

Gospodarske, političke, kao i kulturalne prilike u ovome području nameću potrebu jačanja međunarodne prepoznatljivosti grada Osijeka i njegovog okruženja. U tom kontekstu, kandidatura grada Osijeka za Europsku prijestolnicu kulture je izvrsna prilika za jačanje prepoznatljivosti grada Osijeka na više razina – kulturalnoj, gospodarskoj, znanstveno-istraživačkoj. Ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju kandidatura grada Osijeka za titulu Europske prijestolnice kulture dobiva na značenju, budući da svi činitelji razvitka grada Osijeka imaju šansu dati doprinos jačanju njegove međunarodne prepoznatljivosti. Sveučilište u Osijeku kao jedan od pokretača razvitka regije, kroz jačanje suradnje s gradom Osijekom na međunarodnoj razini, daje doprinos prepoznatljivosti grada Osijeka organiziranjem ljetnih škola, konferencija, znanstvenih i stručnih skupova, te projektnih aktivnosti s predstavnicima sveučilišta članica mreže sveučilišta europskih prijestolnica kulture. Sveučilište u Osijeku slijedi suvremene trendove u znanosti, istraživanju, kulturi i u potpunosti postaje dijelom Europskog prostora visokog obrazovanja (EHEA), nastojeći zadržati svoj identitet.

Ključne riječi: kandidatura, grad, Sveučilište, prepoznatljivost, identitet

prof. dr. sc. Maja Lamza Maronić,
 Ekonomski fakultet
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

doc. dr. sc. Jerko Glavaš,
 Ekonomski fakultet
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

dr. sc. Igor Mavrin

TRANZICIJE URBANOG IDENTITETA KROZ PROGRAM EUROPSKE PRIJESTOLNICE KULTURE – OD (POST)INDUSTRIJSKIH DO KREATIVNIH GRADOVA

Pregledni rad

UDK: 316.334.56(4)“19/20”(063)
 332.14:008>(4)(063)

Gradovi 21. stoljeća suočavaju se s ozbiljnom krizom identiteta – moraju redefinirati svoju ulogu i repozicionirati se unutar regije i države te u međunarodnom kontekstu. Već sredinom, a posebice u drugoj polovini 20. stoljeća, europski gradovi doživjeli su velike promjene uzrokovane deindustrijalizacijom. Koncept industrijskog grada sve više zamjenjuju suvremeniji koncepti, u čemu veliku ulogu imaju i *mega-eventi*. Događanja poput Olimpijskih igara, Svjetskog nogometnog prvenstva (FIFA), Europskog nogometnog prvenstva i drugih sportskih nacionalnih natjecanja dio su alata koje urbani planeri mogu koristiti u redefiniranju gradskog identiteta. Od 1985. godine europski gradovi na raspolaganju imaju još jedan značajan *mega-event* – Europsku prijestolnicu kulture, koju su do danas u svojem redefiniranju i/ili repozicioniranju s više ili manje uspjeha koristile nacionalne prijestolnice i megalopolisi, a posebice gradovi iz “drugog plana” – srednje veliki i manji gradovi (zajedno s pratećim regijama). Ovaj rad analizira program Europske prijestolnice kulture i uspješne gradove koji su na ovaj način redefinirali svoj identitet, odnosno započeli procese promjena.

Ključne riječi: grad, identitet, urbani identitet, urbano propadanje, urbana regeneracija, kreativni grad, Europska prijestolnica kulture

Gradovi kao prostor društvene i gospodarske dinamike

Gradovi predstavljaju najkompleksnije ljudske tvorevine, a njihova multidimenzionalnost ujedno znači kako ih se mora i promatrati, odnosno proučavati s više aspekata. Urbane cjeline imaju svoju stambenu ulogu, na koju možemo gledati kao na primarnu; no osim toga svakako treba sagledati i preostale dimenzije – prostornu odnosno lokacijsku, ekonomsku odnosno gospodarsku, društvenu, ekološku ili prostornu, te kulturnu

(jer svaki grad na neki način predstavlja kulturu za sebe). Gradovi se prvi put pojavljuju prije oko 10 000 godina na području Bliskog istoka i od tada postupno preuzimaju dominaciju u odnosu na ruralna naselja. Broj stanovnika u gradovima konačno je pretekao broj stanovnika u selima krajem prvog desetljeća u 21. stoljeću, iako su po utjecaju i ulozi u društvenom i gospodarskom razvoju oduvijek imali primat. Razvoj trgovine, još u antici, stavlja grad u prvi plan, a pojava i razvoj industrije u 18. i 19. stoljeću definitivno postavlja urbane sredine u središte interesa. Lewis Mumford još 1938. godine ističe sljedeće: “Urbani razvoj je odista počeo, iz industrijskih i trgovačkih razloga, čak i prije nego što je zapravo počela paleotehnička revolucija.”¹

Gradovi su, svakako, prostor velike dinamike – društvene, gospodarske i kulturne, a sama dinamika ima različite stupnjeve. Urbano propadanje dio je problematike prisutne posljednjih desetljeća, a pronalaženje rješenja za obrtanje ovog procesa pojedine je teoretičare, ali i provoditelje politika odvelo u smjeru kulture.

Urbana erozija – problem 20. i izazov 21. stoljeća

Urbana erozija jedan je od najvećih problema gradova u posljednjim desetljećima. Ona je najčešće uzrokovana promjenama u gospodarskim kretanjima, koje zatim induciraju i translokaciju stanovništva unutar socijalnih kategorija. No gradovi se suočavaju i s problemima prenapučenosti, prometnog kolapsa, negativnih utjecaja na okoliš – svim onim čimbenicima koji mogu uzrokovati neželjeni odljev stanovnika u druge sredine.

Urbana erozija problem je s kojim se susreću brojni gradovi diljem svijeta. Kao pojava ona uglavnom postoji “...u područjima gdje su okolišni standardi potonuli do razine koja ne podržava prihvatljivu kvalitetu života, te ne uspijeva privući nova ulaganja industrije i trgovine”.² Propadanje urbanih sredina je učestala pojava u razvijenim zemljama u drugoj polovici 20. stoljeća, posebno povezana s procesima deindustrijalizacije, odnosno napuštanja industrijske proizvodnje. S ovim problemom susretali su se gradovi s područja Velike Britanije (napuštanje eksploatacije rudnika na području Walesa, Škotske i Sjeverne Irske, deindustrijalizacija engleskih gradova poput Liverpoola i Manchestera), ali i u drugim europskim zemljama (postsocijalistička društva susreću se s problemom urbanog propadanja uslijed neuspješnog prelaska s kontroliranog na tržišno gospodarstvo).

Ove urbane sredine zbog promijenjenih tržišnih uvjeta ne mogu više prakticirati industriju, no u međuvremenu lokalne vlasti nisu uspjele napraviti prave poteze u usmjeravanju prema novoj ekonomiji, baziranoj na uslugama. Deindustrijalizacija uzrokuje urbano propadanje, koje pak vodi do povećane nezaposlenosti, te u konačnici do negativnih trendova povezanih sa stanovništvom, poput migracija i deprivacije. Možemo izdvojiti nekoliko ključnih razloga koji dovode do urbanog propadanja:

- “promjene u strukturi nacionalne i međunarodne ekonomije, uzrokovane zastarjelom ili neprikladnom međunarodnom kompetitivnošću pojedinih industrija, poticanje potražnje prema inozemnoj proizvodnji, ili iscrpljivanje prirodnih resursa, odnosno promijenjeni obrasci međunarodne trgovine;

¹ Lewis Mumford, *Kultura gradova*, Novi Sad: MediTerran Publishing, 2010, str. 176.

² Infrastructure policy group, *Urban regeneration*, London: The Institution of Civil Engineers, 1988, str. 21.

- propadanje obiteljskih, lokalno prepoznatljivih tvrtki, uz porast multi-proizvodnih i multinacionalnih tvrtki, koje nemaju tradicionalnu povezanost s područjem na kojem posluju, te poticanje zatvaranja proizvodnje i otpuštanja viška radne snage u lokalnim područjima kad je potrebna racionalizacija; te neprikladan efekt na određena područja;
- vladine intervencije i planske politike (...);
- promjene u lokacijskim preferencijama industrija (...);
- dobna struktura populacije se mijenja, s znatnim porastom starijih i vrlo starih osoba.”³

Ovim razlozima treba pridodati još neke, karakteristične za područje jugoistočne Europe:

- neplanski, stihijski i nepravedno provedena pretvorba iz društvenog u privatno vlasništvo u postsocijalističkim, odnosno post-komunističkim zemljama Europe;
- ratna razaranja koja su utjecala na prisilno napuštanje industrijske proizvodnje zbog uništenja postrojenja, te promjene u strukturi stanovništva povezane s ratnim razaranja (karakteristično za većinu zemalja bivše SFRJ);
- neadekvatna prilagodba radne snage na izazove nove, na uslužnim djelatnostima bazirane ekonomije (neprovođenje prekvalifikacije industrijskih radnika u djelatnike uslužne ekonomije);
- neprovedena reforma mirovinskog sustava koja favorizira rano umirovljenje, uz kontinuirano osiromašivanje umirovljeničke populacije.

Kreativnost kao ekonomski imperativ 21. stoljeća

Kreativnost se u 21. stoljeću nameće kao imperativ u svim ljudskim djelatnostima. No, svakako možemo utvrditi kako kreativni procesi koji se danas implementiraju u djelatnostima poput turizma (pojam kreativnog turizma postaje nadgradnja kulturnog turizma koji se javlja kao trend u posljednjih nekoliko desetljeća), ali i svim drugim oblicima djelatnosti (upravljanje, edukacija i drugi oblici intelektualnih usluga, itd.) svoje uporište pronalaze u djelatnostima koje su inovativnost koristile kontinuirano, čak i prije nego su definirane kao kreativne djelatnosti – umjetničko stvaralaštvo, kulturne i kreativne industrije.

Studija *The Impact of Culture on Creativity* ističe postojanje četiri osnovna elementa kreativnosti koja potječe iz kulture “...ljudi (umjetnici, obrtnici, ‘kreativci’), kulturne i kreativne industrije, područja i društvo”⁴ Ljudi kao element kreativnog stvaralaštva su “...glavni izvor kreativnosti bez čijeg talenta kulturne i kreativne industrije ne bi postojale (...) kreativni ljudi su često posrednici između disciplina, čije vještine i stavovi predstavljaju vodiče prema kreativnosti, zbog njihove sposobnosti lateralnog razmišljanja i

³ Infrastructure policy group, *Urban regeneration*, London: The Institution of Civil Engineers, 1988, str. 21-22.

⁴ KEA, “The Impact of Culture on Creativity”, http://ec.europa.eu/culture/documents/study_impact_cult_creativity_06_09.pdf (1. ožujka 2013.)

izražavanja apstrakcije i simbolizma”.⁵ Pojedinci čine osnovni pokretač nove, na kreativnosti bazirane ekonomije. Njihov je talent okosnica kulturnih i kreativnih industrija, kroz koje se generira kapital i stvaraju nova radna mjesta u ekonomiji 21. stoljeća.

Kulturne i kreativne industrije s druge strane omogućavaju tim istim pojedincima kreativno izražavanje i stvaranje koje im donosi financijsku i druge oblike dobiti. Ove su industrije “...glavni financijer kreativnosti (često zajedno s javnim ustanovama) (...) igraju važnu ulogu u promicanju i marketingu kreativnosti (...) potiču kreativnost razvijanjem projekata, davanjem povjerenja talentima, savjetovanjem ili poticanjem kreativne suradnje”.⁶

Područja, odnosno teritoriji također imaju ulogu u generiranju kreativnosti, pri čemu je u novoj ekonomiji naglasak uvelike stavljen na koncept kreativnih gradova. Ovi gradovi okupljaju pojedince sklone kreativnosti i potiču njihovo daljnje stvaralaštvo. Na takvim se područjima “...može njegovati virtuozni krug, jer ovi kreativni ljudi okupljeni na specifičnom mjestu stvaraju sinergiju i plodne suradnje, usput promičući daljnju kreativnost”.⁷ Primjeri takvih gradova su Pariz (u prošlosti, ali i danas povezan sa slikarskim krugovima), London (današnje sjedište svjetskih kreativnih industrija), ili Milano (sjedište europske i svjetske modne scene). U ovom kontekstu možemo spomenuti i Hollywood, kao kreativni dio Los Angelesa izgrađen za potrebe filmske industrije, koji se od 20-ih godina prošlog stoljeća do danas održao kao ključni element u filmskoj proizvodnji – svojevrsna kreativna filmska četvrt. Izvor kreativnosti može biti i samo društvo, što se očituje kroz obrazovni sustav, dostupnost kreativnih sadržaja, zakonodavstvo, poticajne mjere lokalnih, regionalnih i nacionalnih vlasti, te drugih društvenih elementata.

Mega-eventi i procesi urbane tranzicije

Mega-eventi, odnosno megadogađanja (velika događanja), u pravilu su kratkotrajnog karaktera, no nude gradu, regiji ili državi priliku za pretvaranje kratkoročnih u dugoročne koristi, često i s učincima regeneracije. Događanja poput Olimpijskih igara (ljetnih i zimskih), Svjetskog prvenstva u nogometu (u organizaciji FIFA-e), Europskog prvenstva u nogometu (organizacija UEFA-e), Svjetske izložbe EXPO – pokazali su se kao izvrstan alat za procese urbanog brendiranja, brojni gradovi ovu su priliku iskoristili za izgradnju nove infrastrukture, te za dugoročno jačanje gospodarstva grada i regije. Uz navedena događanja, jedinstvenu priliku za urbanu regeneraciju nudi i projekt Europska prijestolnica kulture (European Capital of Culture – ECoC), koja je u samom svom trajanju znatno dulja od događanja poput OI. Naime, kulturna događanja u gradu domaćinu raspoređena su na jednu cijelu kalendarsku godinu. To znači da tijekom punih 365 dana grad domaćin ima priliku istovremeno prikazati jedinstvenost svojeg kulturnog naslijeđa, obogaćenog suvremenim umjetničkim stremljenjima, te iskoristiti ovu jedinstvenu priliku za jačanje svoje kulturne i ostale infrastrukture, privlačenje značajnijeg broja tu-

⁵ KEA, “The Impact of Culture on Creativity”, 2009, str. 27, http://ec.europa.eu/culture/documents/study_impact_cult_creativity_06_09.pdf (1. ožujka 2013.)

⁶ Isto.

⁷ Isto

rističkih dolazaka i noćenja, sveukupno jačanje gradskog i regionalnog gospodarstva, ali i pozitivne društvene promjene koje mogu proizaći iz gospodarskog napretka. Često se u posljednjih nekoliko godina govori i o višegodišnjem kulturnom programu – gradovi poput Liverpoola (EPK u 2008.) i Pečuha (EPK u 2010.) odlučili su se za tematske godine ispunjene događanjima uoči godine u kojoj su i nominalno prijestolnica kulture.

Europska prijestolnica kulture ne može se promatrati isključivo kroz prizmu kulturne politike Europske unije – ona je ujedno i mega-projekt, odnosno *mega-event*, koji zahtijeva dugoročno planiranje u nekoliko dimenzija: kulturnoj, socijalnoj, prostornoj, vremenskoj, gospodarskoj, infrastrukturnoj itd. Pitanje koje se nameće jest – što uopće čini *mega-event*? Van Der Wagen i Carlos ističu kako su megadogađanja “...najveća događanja, okrenuta međunarodnom tržištu (...) Olimpijske Igre, Svjetsko prvenstvo u nogometu i Superbowl su dobri primjeri”.⁸ Još jedna od mogućih definicija za *mega-evente* ističe kako su “...oni događaji koji su toliko veliki da utječu na cijelo gospodarstvo i odjekuju u globalnim medijima. Ovi događaji uglavnom se razvijaju kroz procese nadmetanja.”⁹

Industrija *mega-evenata* svoje korijenje ima u sredini 19. stoljeća, točnije u 1851. godini, kada je u Londonu organizirana Velika izložba (Great Exhibition), s ciljem proslave suvremene industrijske tehnologije i dizajna. Održana je u višemjesečnom razdoblju, od 1. svibnja do 15. listopada, te “...pruža polazišnu točku za područja povijesti, arhitekture, umjetnosti, dizajna, politike, turizma, potrošnje, brige o baštini, edukacije i društvene trendove”.¹⁰ Velika izložba je obuhvaćala niz publici atraktivnih sadržaja, koji su se odnosili na britansku dominaciju svijetom u 19. stoljeću (izlagane su životinje iz cijelog svijeta, a kao izložci pojavljuju se i predstavnici naroda koji se nalaze pod britanskom krunom). Izložba je sadržavala i znanstvene sadržaje, poput makete svijeta. I umjetnički sadržaji su doživjeli ekspanziju tijekom i nakon Velike izložbe. “Utemeljenje umjetničkih galerija i muzeja dalo je daljnji poticaj kodifikaciji i prezentaciji znanstvenih sadržaja (...) umjetničke galerije, poput Nacionalne galerije (osnovane 1824.) (...) započele su skupljati intenzivno, uglavnom izlažući slike prema dekorativnim principima (...) muzeji su se razvijali na identičan način.”¹¹

Velika izložba u Londonu 1851. godine svakako se može istaknuti kao pokretač novog svjetskog trenda, dominiranog *mega-eventima*, koji će se nakon industrije (World Expo) orijentirati na sport (Olimpijske igre, od 1896, te Svjetsko prvenstvo u nogometu od 1930.), a na izmaku 20. stoljeća implementirat će se kroz kulturne sadržaje (Europska prijestolnica kulture). I dok su svjetske (EXPO) izložbe, Olimpijske igre, a većim dijelom i nogometna Svjetska prvenstva predestinirana za *mega-gradove*, te *veće gradove*, program *mega-eventa* Europske prijestolnice kulture

⁸ Lynn Van Der Wagen, Brenda R. Carlos, *Event management: Upravljanje događanjima – Za turistička, kulturna, poslovna i sportska događanja*, MATE: Zagreb, 2008, str. 4.

⁹ Glenn Bowdin, Johnny Allen, William O’Toole, Rob Harris, Ian McDonnell, *Events management* (Second edition), Oxford: Taylor & Francis Ltd, 2006, str. 18.

¹⁰ John Robert Gold, Margaret M. Gold, *Cities of Culture: Staging international festivals and the urban agenda, 1851-2000*, Aldershot: Ashgate, 2005, str. 50.

¹¹ Isto, str. 51-52.

dominantno je orijentiran na manje gradove unutar europskih zemalja. Na taj način, EPK im pruža priliku za novi razvoj kroz *evente*.

Europska prijestolnica kulture i urbana regeneracija

Od 1985. godine, kad je na inicijativu tadašnje ministrice kulture Grčke, Meline Mercouri, započeo program Europski grad kulture (od 2001. godine Europska prijestolnica kulture), pojedini su nositelji naslova uspješno alatima kulturne politike obrnuli negativne gospodarske i društvene procese, te započeli kreiranje novih urbanih identiteta.

Garcia ističe nekoliko savjeta za kreatora kulturnih politika u lokalnim sredinama, vezano uz organizaciju velikih kulturnih *evenata*, ali i dugoročne kapitalne projekte:¹²

- “(...) ključno je osigurati da kapitalna ulaganja i planovi zgrada imaju održivost i dugoročne troškove isplanirane od samog početka;
- osigurati da su sve razine zajednice uključene u lokalne konzultacije, uz izbjegavanje top-down pristupa u donošenju odluka;
- osigurati da se na kulturna ulaganja ne gleda samo kao na pitanje uvoza proizvoda svjetske klase, nego prije kao načina omogućavanja stvaranja i održive proizvodnje lokalne kulture za lokalnu konzumaciju i kulturalni izvoz;
- osigurati da kulturna ulaganja idu uz ljude i zajednice, uz ulaganja u oboje i njihovo okruženje, umjesto rizika napuštanja ljudi prilikom promjene okoliša;
- u konačnici, osigurati da se kulturna ulaganja ocjenjuju i mjere prema svojim kulturnim utjecajima, kao i svojim ekonomskim i obnoviteljskim utjecajima (...).”

Kad je riječ o procesima urbane regeneracije, kulturna politika može se iskoristiti na tri potencijalna načina:

1. “integracionistički model – karakterizira kulturu kao način života zajednice, te se posljedično koncentrira na načine kako kulturni projekti mogu poduprijeti javni društveni život i pomoći u stvaranju osjećaja lokalnog identiteta;
2. model kulturnih industrija – usmjeren je na proizvodnju i diseminaciju kulturnih proizvoda; ovdje je naglasak na tzv. komercijalnim kulturnim industrijama, poput modnog dizajna i audiovizualnih industrija;
3. konzumeristički model – odnosi se na različite umjetnosti kao alata primarnog za privlačenje posjetitelja, turista i poslova.”¹³

Europska prijestolnica kulture je *mega-event* i najbolje se može uklopiti u definiciju generalnih visoko-profilnih proslava umjetnosti. Deffner i Labrianidis smatraju kako Europska prijestolnica kulture nije tipičan *mega-event*, jer “...vremenski raspon, dulji nego u tipičnom mega-eventu, je kratak u uvjetima kulturnog planiranja (...) ne

¹² Beatriz Garcia, “Urban Regeneration, Arts Programming and Major events: Glasgow 1990, Sydney 2000 and Barcelona 2004”, *International Journal of Cultural Policy: Urban Space and the Uses of Culture*, br. 1, 10 (2004), str. 325.

¹³ Ron Griffiths, “Cultural strategies and new models of urban intervention”, *Cities*, br. 4, 12 (1995), str. 263-265.

postoji jamstvo velikih dugoročnih evenata”.¹⁴ No pojedini gradovi *mega-event* Europske prijestolnice kulture ipak su dobro iskoristili. Program prijestolnica kulture može se inkorporirati u dugoročne gradske strategije, te na taj način postati dio modela kulturne regeneracije. Primjer Glasgowa (ECoC 1990.) i Lillea (2004.) mogu se promatrati u ovom kontekstu. Naime, Glasgow je kulturu i nakon ECoC godine pozicionirao u urbano planiranje i promišljanje, dok je Lille 2004. kao regionalni projekt pretvoren u dugoročni Lille 3000 kulturni program.

Kreativni gradovi

Kako gradove učiniti istovremeno učinkovitijima, privlačnijima za turiste i ugodnijima za život stalnog i privremenog stanovništva – odgovore na ova pitanja već desetljećima pokušavaju pronaći gradske uprave diljem svijeta. Odgovor možda leži u konceptu kreativnih gradova. Kreativni gradovi su one urbane sredine koje u pravilu posjeduju sljedeće:

- “težu infrastrukturu, poput obrazovnih i istraživačkih instituta, kulturne ponude, te komunikacijske kanale visokog stupnja;
- kapacitete koji omogućuju politikama da pretvore gradsku povijest u ‘imidž’, urbanu kulturu, sustave vrijednosti i životne stilove primjerene kreativnosti u gradu;
- receptivnost, otvorenost prema učenju i odgovornosti među građanima i njihovim javnim i privatnim kulturnim organizacijama;
- postojanje kulturnih, čak i eksperimentalnih prostora za istraživanje i promociju kulturne inovacije.”¹⁵

Kreativne gradove možemo definirati kao “...dinamična mjesta eksperimentiranja i inovacije, gdje nastaju nove ideje i gdje se sastaju ljudi sa svih područja života kako bi od svojih zajednica stvorili što bolja mjesta za život, rad i igru”.¹⁶ Prema Smithu i Warfield kreativni grad u kulturocentričnom smislu možemo opisati kao “...mjesto sa snažnom cvjetajućom umjetnosti i kulturom, kreativnim i raznolikim izražajima, te uključivošću, umijećem i maštovitošću”; s druge strane stoji ekonomska orijentacija kreativnog grada kao “...mjesto nošenog snažnim inovativnim, kreativnim i kompetitivnim kulturnim i kreativnim industrijama, te ekonomski održivim umjetnicima i umjetničkim organizacijama (...) kreativnost je način postizanja primarnih ciljeva lokalnog ekonomskog razvoja te, kao takvi, kreativni pokušaji i pothvati imaju određenu mjerljivu vrijednost”.¹⁷

¹⁴ Alex Deffner, Lois Labrianidis, “Planning culture and time in a mega-event: Thessaloniki as the European City of Culture in 1997”, *International Planning Studies*, br. 10, 3-4 (2005), str. 247.

¹⁵ Philip Cooke, Luciana Lazzaretti, *Creative Cities, Cultural Clusters and Local Economic Development*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2008, str. 27.

¹⁶ Neil Bradford (ur.), *Creative Cities: Structured Policy Dialogue Backgrounder*, Ottawa: Canadian Policy Research Network, 2004, str. 1.

¹⁷ Richard Smith, Katie Warfield, “The Creative City: A Matter of Values”, *Creative Cities, Cultural Clusters and Local Economic Development*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2008, str. 289-292.

Kultura u urbanom kontekstu

Kunzmann analizira utjecaj kulture u urbanom kontekstu na sedam različitih područja:

- “kultura i imidž – kultura jača imidž grada (i obrnuto);
- kultura i identitet – kultura jača identitet grada (i obrnuto);
- kultura i prostor – kultura povećava vrijednost lokacija (i obrnuto);
- kultura i zabava – kultura zabavlja (i obrnuto);
- kultura i edukacija – kultura educira (i obrnuto);
- kultura i kreativnost – kultura potiče kreativnost (i obrnuto);
- kultura i ekonomija – kultura pridonosi lokalnom ekonomskom razvoju i stvaranju radnih mjesta (i obrnuto).”¹⁸

O utjecaju kulture na urbani imidž možemo govoriti kroz domenu projekta Europske prijestolnice kulture, koji svake godine budi interes gradova iz zemalja koje su određene za nošenje titule. U analitičkoj literaturi često je upravo škotski grad Glasgow istican kao pozitivan primjer urbane regeneracije utemeljene na kulturi, uključujući ovdje i sam imidž grada. Od imidža Glasgowa kao grada propale industrijske proizvodnje kroz kulturom prožet projekt ECoC (Glasgow je nositelj bio tijekom 1990. godine) stvoren je imidž grada kulture i kreativnosti, grada “Škotske sa stilom” (kasnija rebranding kampanja “Scotland with Style”). Drugi primjer promjene imidža grada, nevezan za projekt prijestolnice kulture jest baskijski grad Bilbao, koji je transformaciju imidža doživio otvorenjem Muzeja Guggenheim. Ideja za otvorenje muzeja inicirana je ranih 1990-ih, a transformacija imidža tekla je postepeno tijekom godina, posebice nakon samog otvorenja muzeja 1997. godine.

Uz pitanje imidža usko je vezan i pojam gradskog identiteta, također naslonjenog na kulturu. Za jedan grad moguće je vezanje i više identiteta. Izdvojimo primjer Osijeka, kojeg se doživljava kao grad secesije (prema stilu izgradnje u Gornjem gradu), grad baroka (prema staroj gradskoj jezgri Tvrđi), ali i kao grad dobre hrane (Osijek kao središte slavonskog kulinarstva), no i kao “grad slučaj” (sve češće spominjana socijalna problematika, izravno ili neizravno povezana s ratnim razaranja i propadanjem industrije ranih 1990-ih). Gradovi svoje identitete mogu izmijeniti procesima brendiranja, ali i kroz kulturalne projekte poput Europske prijestolnice kulture, ali i manjih nacionalnih, regionalnih ili lokalnih kulturnih manifestacija.

Kultura može utjecati i na prostor, odnosno na urbano planiranje, te se pojedina urbana središta mogu promovirati u svojevrzne “gradove arhitekture”. Naime, “...diljem svijeta, u gradovima poput Baltimorea, Sheffielda, Pittsburgha i Berlina promovirane su kulturne četvrti, kako bi se okončala erozija središta grada”.¹⁹

¹⁸ Klaus R. Kunzmann, “Culture, creativity and spatial planning”, <http://www.scholars-on-bilbao.info/fichas/KUNZMANN%20CultureCreativitySpatialPlanningTPR2004.pdf> (25. veljače 2013.)

¹⁹ Isto.

Osijek i urbani identitet – rezultati i interpretacija istraživanja

Kako pozicionirati Osijek u kontekstu kandidature za naslov Europske prijestolnice kulture 2020. godine, kakva je mogućnost realizacije ovog megadogađanja u Osijeku, te koliko se ovaj grad percipira kreativnim – dio je interesa koji su potaknuli provedbu longitudinalnog istraživanja, odnosno anketiranje studenata Ekonomskog fakulteta u Osijeku u dvije iteracije:

- u svibnju 2011. (anketirano je 86 studenata), 14 mjeseci prije objave da Republika Hrvatska ulazi u EPK program 2020. godine;
- u travnju 2013. (anketirano 30 studenata), nakon 9 mjeseci povećanog interesa za EPK program u Hrvatskoj.

Kako se moglo i očekivati, u razmaku od gotovo dvije godine i promjenom konteksta vezanog uz program Europske prijestolnice kulture, promijenjene su i percepcije anketirane populacije. U nastavku teksta donosimo najistaknutije pomake u percepcijama.

Osijek u kontekstu projekta Europska prijestolnica kulture

Da Osijek može biti Europska prijestolnica kulture 2013. godine smatralo je više studenata u odnosu na anketirane 2011.:

- 2011. godine u potpunosti se s potencijalom Osijeka kao EPK slagalo 17% anketiranih, a uglavnom se slagalo 26% – pozitivan stav i percepciju uspjeha Osijeka kao EPK tada je imalo ukupno 43% anketiranih;
- 2013. godine u potpunosti se s potencijalom Osijeka kao EPK slagalo 40% anketiranih, a uglavnom se slagalo 30% – ukupno 70% anketiranih.

Pozitivan pomak zabilježen je i u prepoznatljivosti Europske prijestolnice kulture, odnosno upoznatošću s programom:

- 2011. godine samo je 1% anketiranih bio potpuno upoznat, a 2% uglavnom upoznatih s EPK – ukupno 3%;
- 2013. godine zabilježen je pomak na 3% u potpunosti upoznatih i 23% uglavnom upoznatih – ukupno 26%.

Također, pozitivan pomak vidljiv je i u percepciji utjecaja EPK na kulturni život Osijeka, iako je i u prvom dijelu istraživanja zabilježen pozitivan rezultat:

- 2011. godine 26% anketiranih smatralo je da bi EPK iznimno pridonio, a 43% da bi prilično pridonio kulturnom životu grada – ukupno 69% ispitanika;
- 2013. godine 53% ispitanika smatralo je da bi EPK iznimno pridonio, a 37% da bi prilično pridonio – ukupno 90% ispitanika s pozitivnim stavom.

U percepciji o idealnom kandidatu za Europsku prijestolnicu kulture od osam hrvatskih gradova (Zagreb, Split, Rijeka, Osijek, Zadar, Pula, Varaždin, Dubrovnik), također su zabilježeni pomaci, a studenti podjednako favoriziraju Osijek i Dubrovnik i 2011. i 2013. godine. Godine 2011. Osijek i Dubrovnik imali su potporu po 26% anketiranih, a

2013. podrška je porasla na 37% za svaki od dvaju gradova. Sa 7 na 10% porasla je podrška Varaždinu, te sa 6 na 7% Zadru. Ostali gradovi bilježe pad – Zagreb sa 17 na 0%, Split sa 7 na 0%, Pula s 9 na 3% i Rijeka sa 7 na 1%.

Kada je riječ o percepciji kreativnosti Osijeka kao urbane sredine, također je zabilježen pozitivan pomak:

- godine 2011. svega 4% anketiranih smatralo je Osijek iznimno kreativnom sredinom, dok je 22% istaknulo kako je Osijek prilično kreativna sredina – 26%, odnosno nešto više od četvrtine ispitanika Osijek prepoznaje kreativnim;
- godina 2013. donosi pomak na 10% ispitanika s mišljenjem o Osijeku kao iznimno kreativnom i 30% kao prilično kreativnom – ukupno 40%.

Zaključak

Europska komisija odredila je 20. srpnja 2012. godine raspored kojim će se program Europskih prijestolnica kulture realizirati u razdoblju od 2020. do 2033. godine. Republika Hrvatska priliku za svoj prvi grad u ECoC projektu imat će upravo 2020. godine. Od 2020. do 2032. godine postoji pravilo nominiranja jedne nove zemlje članice EU i jedne stare članice EU (s tim da Hrvatska postaje članica 1. srpnja 2013.). Pravilo ne vrijedi za 2033. godinu, kada se nominiraju gradovi iz Nizozemske i Italije. Također, treba istaknuti kako su zemlje “nove” Europe istaknute kao prve u rasporedu za svaku godinu (Hrvatska - Irska za 2020., Rumunjska - Grčka za 2021., Litva - Luksemburg za 2022. itd.). Svake tri godine u projekt se može nominirati i jedna dodatna zemlja, (2020., 2023., 2026., 2029. i 2032.), što će očekivano koristiti zemlje kandidati za Europsku uniju, posebice njihovi gradovi s jakim kulturnim programima. Ovisno o pristupnoj dinamici Republike Srbije, kao dugoročan projekt urbanog kulturnog razvoja nameće se ambiciozno zamišljeni Beograd 2020 (www.beograd2020.rs), prvi put predstavljen još 2010. godine.

Što se Republike Hrvatske tiče, uključivanje u utrku za Europsku prijestolnicu kulture (EPK) započelo je već nakon najave da 2020. godinu program prvi put dolazi na ove prostore. Pojedini gradovi o nominaciji govorili su i prije 20. srpnja 2012. (Zagreb, Pula odnosno Istra kao regionalna kandidatura, Split, Varaždin), no posljednjih mjeseci kao kandidati se izdvajaju Split (regionalna i prekogranična kandidatura u partnerstvu s gradovima iz Dalmacije, te dva grada iz susjednih zemalja – Mostar iz Bosne i Hercegovine, te Kotor iz Crne Gore), zatim Dubrovnik (globalno najprepoznatljiviji hrvatski grad), te Osijek (koji će iskustva moći prikupiti od dvaju uspješnih EPK kandidatura njegovih gradova prijatelja – mađarskog Pečuha i slovenskog Maribora).

Istraživanje provedeno na studentskoj populaciji, te pomaci zabilježeni u relaciji 2011.–2013. godina navodi na sljedeće zaključke:

- isticanje 2020. godine s Hrvatskom u EPK programa potaknulo je gradove s područja zemlje na promišljanje urbanih kulturnih politika i usmjeravanje pažnje na potencijalne kandidature, čime je povećana i medijska vidljivost EPK programa,

kao i upoznatost cjelokupne javnosti s mogućim razvojnim potencijalima kroz ovo megadogađanje;

- isticanje namjere kandidature Osijeka za EPK dovelo je do pozitivnih trendova u promjeni percepcija o potencijalima grada kao nositelju EPK naslova;
- pozitivni trend percepcije Osijeka kao kreativne sredine ukazuje na potencijal EPK programa kao inicijatora urbane tranzicije i ostvarivanje potencijala kreativnog grada već i uoči samog službenog ulaska u utrku za EPK naslov.

U svojoj nominacijskoj fazi Osijek bi u cilju što boljeg pozicioniranja u odnosu na konkurentske gradove trebao slijediti primjere uspješnih kandidatura svojih gradova prijatelja (Pečuh 2010., Maribor 2012.), te u pripremi projekta voditi računa o realno postavljenim ciljevima s naglaskom na kontrolirane procese tranzicije urbanog identiteta, kao i potencijale razvoja novih gospodarskih djelatnosti (kreativna ekonomija, odnosno kulturne i kreativne industrije). U svakom slučaju prilikom kreiranja programa i njegovih ciljeva trebalo bi uvažiti postojeće gradske identitete (barokni grad – Tvrđa, secesijski grad, grad sporta, grad industrijske baštine...). Eventualni uspješni ishod nominacije za Osijek znači priliku pronalaženja novog identiteta – onog kreativnog grada. Kao pozitivni primjeri uspješno transformiranih gradova nameću se Glasgow (EPK za 1990.) i Liverpool (EPK za 2008.), no svaki grad i njegov EPK program predstavljaju jedinstveni projekt s jedinstvenim ishodom, te je nemoguće preslikati ranije uspješne projekte. U svakom slučaju, proces prednominacije koji je započeo 2012. godine predstavlja jedinstvenu priliku, kako za Osijek, tako i za ostale hrvatske gradove koji se uključe u utrku za prestižni naslov.

LITERATURA

- Bowdin, Glenn, Allen, Johnny, O’Toole, William, Harris, Rob, McDonnell, Ian: *Events management* (Second edition), Oxford: Taylor & Francis Ltd, 2006.
- Bradford, Neil (ur.), “Creative Cities: Structured Policy Dialogue Background”, Ottawa: Canadian Policy Research Network, <http://www.pch.gc.ca/cs-kc/cprn-rcrpp/creative-cities-report-200408.pdf> (10. ožujka 2013.)
- Cooke, Philip, Lazaretti, Luciana: *Creative Cities, Cultural Clusters and Local Economic Development*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2008.
- Deffner, Alex, Labrianidis, Lois, “Planning culture and time in a mega-event: Thessaloniki as the European City of Culture in 1997”, *International Planning Studies*, br. 10, 3-4 (2005), str. 241-264.
- Garcia, Beatriz, “Urban Regeneration, Arts Programming and Major events: Glasgow 1990, Sydney 2000 and Barcelona 2004”, *International Journal of Cultural Policy: Urban Space and the Uses of Culture*, br. 1, 10 (2004), str. 103-118.
- Gold, John Robert, Gold, Margaret M., *Cities of Culture: Staging international festivals and the urban agenda, 1851-2000*, Aldershot: Ashgate, 2005.
- Griffiths, Ron, “Cultural strategies and new models of urban intervention”, *Cities*, br. 4, 12 (1995), str. 253-265.

- Infrastructure policy group, *Urban regeneration*, London: The Institution of Civil Engineers, 1988.
- KEA, "The Impact of Culture on Creativity", http://ec.europa.eu/culture/documents/study_impact_cult_creativity_06_09.pdf (25. veljače 2013.)
- Kunzmann, Klaus R., "Culture, creativity and spatial planning", <http://www.scholars-on-bilbao.info/fichas/KUNZMANN%20CultureCreativitySpatialPlanningTPR2004.pdf> (25. veljače 2013.)
- Mumford, Lewis, *Kultura gradova*, Novi Sad: MediTerran Publishing, 2010.
- Smith, Richard, Warfield, Katie, "The Creative City: A Matter of Values", *Creative Cities, Cultural Clusters and Local Economic Development*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2008, str. 287-312.
- Van Der Wagen, Lynn, Carlos, Brenda R., *Event management: Upravljanje događanjima – Za turistička, kulturna, poslovna i sportska događanja*, MATE: Zagreb, 2008.

TRANSITION OF URBAN IDENTITY THROUGH THE PROGRAM OF THE EUROPEAN CAPITAL OF CULTURE – FROM THE (POST)INDUSTRIAL TO CREATIVE CITIES

Abstract

The modern cities are experiencing a major identity crisis and must redefine their place and change their position occupied in a region and state, but they also have to reconsider their place in the international environment. The big cities in Europe have gone through a lot of changes caused by deindustrialization, which started in the second part of the 20th century. The concept of an industrial city is replaced by a modern concept, which consists of mega-events, like the Olympic Games, World Football Championship (FIFA), European Football Championship and other national sports competitions. These mega-events have started reshaping the cities' identity. Since 1985, the European cities have been provided with a new important mega-event, i.e., with the election of the European Capital of Culture. This idea has been exploited more or less successfully by many capital cities and megacities, especially by the cities that are not that important, e.g., the mid-sized or smaller cities (together with their regions). This paper presents the program of the European Capital of Culture and the cities that have successfully managed to redefine their identity and start a change process.

Keywords: city, identity, urban identity, urban decay, urban regeneration, creative city, European Capital of Culture

Jesenka Ricl

prof. dr. sc. Mirna Leko-Šimić,
Ekonomski fakultet
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

KULTURNI IDENTITET VS. GLOBALIZACIJA – TRANSMODERNI KULTURNI TURIZAM

Pregledni rad

UDK: 316.73:316.42>(063)
338.48:008(497.5)

Globalno shvaćanje kulturnog identiteta i prihvaćanje lokalnih spoznaja pruža pojedincu osjećaj pripadnosti, zajedništva i nacionalnosti. Zbog subjektivnosti zajednice proces globalizacije ne utječe na homogenizaciju kultura, jer je čovječanstvo u kontinuiranoj potrazi za kulturnim porijeklom. Transmoderni putnici začetnici su novih spoznaja o posljedicama globalnog ekonomskog razvoja. Oni razumiju pozitivne i negativne učinke sudjelovanja u turizmu lokalnih zajednica, te vrijednost održivog načina poslovanja u turističkom sektoru. Kulturno nasljeđe Hrvatske nedjeljivo je i globalno interaktivno, što implicira primjenu holističkog pristupa percepcije njegovih pojava oblika. Pozitivni i negativni učinci globalizacije kreativna su i stimulativna interakcija elemenata različitih kultura. U tim je okolnostima najveći izazov zaštita i očuvanje materijalne, te prenošenje nematerijalne kulturne baštine na buduće generacije. Razvoj selektivnog turizma doprinosi jačanju nacionalnog kulturnog identiteta bez kojega je gotovo nemoguće valorizirati potencijal kulturne baštine i kulturnog identiteta. U tom kontekstu značajnu ulogu može imati primjena marketinške koncepcije u kreiranju ponude kulturnog dobra i definiranju kulturnog identiteta. Prezentacijom ponude takve vrste i pozicioniranjem u svijesti transmodernog putnika moguće je kreirati očekivanja i nova iskustva za sudionike kulturnog turizma. Kontrolirani marketing temelj je za razvoj održive kulturne turističke djelatnosti, jer turizam može imati pozitivne i negativne učinke na kulturnu baštinu i raznolik receptivnu zajednicu zemlje.

Ključne riječi: baština, globalizacija, identitet, kultura, marketing, turizam

Uvod

Cilj ovog rada poticanje je razmišljanja o budućnosti globalne turističke ekonomije u funkcionalnom odnosu s lokalnim kulturnim identitetom, kulturnom raznolikošću te lokalnom kulturnom baštinom. Transmoderni turizam i transmoderni putnici pojavljuju se kao okosnica tradicionalne industrijske paradigme koja sve manje generira održive rezultate. Hrvatska prati tradicionalni industrijski turistički model. Želimo li taj model prihvatiti kao svoj temeljni, ili smo dovoljno svjesni mogućnosti kreiranja hrvat-

skih transmodernih turističkih destinacija bogatih kulturnim identitetom, raznolikošću i baštinom hrvatskih regija.

Kulturni identitet i globalizacija

Postoji opravdana veza između procesa globalizacije, kulturnog identiteta, društva i pojedinca koji sačinjavaju neku lokalnu zajednicu. Globalizacija je proces širenja suvremenosti koji nagovještava identitet. Identitet je izvor ljudskog značenja i iskustva. Na globalnoj razini događaju se važne promjene u vrednovanju društvenih pojava. Europska civilizacija napušta model vrednovanja koji se nekoć temeljio na civilizacijskim i kulturnim razlikama među “suvremenim” i ostalim udaljenijim društvima za koje se tvrdilo kako su necivilizirane. Hijerarhijski kulturni model kojeg su elitni krugovi prenosili na široke mase, zamijenjen je modelom u kojem koegzistiraju različite, ponekad kontradiktorne, vrijednosti i uvjerenja.

U znanstvenom, tehnološkom ili razvojno ekonomskom smislu globalizacija naglašava kulturni turizam. Suprotni stavovi govore kako globalizacija može voditi ka hegemoniji, no jednako tako može u međuljudske odnose unijeti osjećaj “zajedništva i pripadanja”. Zbog toga pojam zajedništva nije u suprotnosti s pojmom različitosti. Svijet postaje vrlo raznolik, ali povezan zajedništvom.¹ Prema tome, proces globalizacije ne utječe na homogenizaciju kulturnog identiteta i kulturne raznolikosti. Pojedinci su subjektivni i slobodni mijenjati i stvarati kulturu. Znanost i tehnologija čine svijet globalnim, kulturni identitet definira društvenu zajednicu lokalno, svi procesi se odvijaju globalno. I upravo razvojem znanosti i tehnologije ljudi su povezaniji nego ikad prije. Zabrinuti su za kulturni identitet, kontinuirano tragaju za svojim kulturnim podrijetlom i štite ga. Pojedinci utjecaj procesa globalizacije ne prihvaćaju na pasivan način.

Identitet je potrebno promatrati na transmoderan način – posredstvom društvene organiziranosti i reguliranosti kulturnog iskustva. Globalizacija ne uništava identitet. Socijalno-psihološki element lokalnog je snažan i ujedno vrlo složen fenomen. Nešto je moderna zapadnjačka struja smatrala kako socijalno-psihološki elementi tradicionalnih društava ostaju nepromijenjeni tijekom određenog vremenskog razdoblja. No tradicionalna društva nisu statična. Britanski sociolog Giddens globalizaciju definira kao “proces intenziviranja globalnih društvenih relacija, koje povezuju udaljene lokalitete i njihova društva na način da se lokalna događanja oblikuju s obzirom na događaje koji se odvijaju na tisuću kilometara udaljenim mjestima”. Giddens promatra globalizaciju kao širenje suvremenoga, odnosno promatra način na koji komunikacijski sustavi uklanjaju prostorna i vremenska ograničenja u društvenoj organiziranosti i interakciji. Proces globalizacije često puta vezan je uz deterritorijalizaciju odnosno umanjivanje značenja socijalno-geografske lokacije. Ova ideja ne implicira da globalizacija razara lokalno, već da se procesom globalizacije penetrira u udaljena područja u potrazi za novim kulturnim iskustvima.

¹ Usp. Yi Wang, “Globalization Enhances Cultural Identity”, *Conference of Intercultural Communication Studies*, Harbin: Harbin Engineering University, 2007, str. 85.

Ljudi postaju zabrinuti za originalnost kulture. Globalno shvaćanje kulturnog identiteta i prihvaćanje lokalnih spoznaja pruža pojedincu osjećaj pripadnosti, zajedništva i nacionalnosti. Kulturni identitet odgovara na pitanja poput “Tko smo?”, “Kuda idemo?” i “Što posjedujemo?”. Izgradnjom kulturnog identiteta, društvo definira kulturu. Uistinu, globalizacija više nego ikada prije utječe na povećanje svjesnosti o kulturnom identitetu.²

Globalizacija je pozitivan proces ako razumijevanjem i poštivanjem promovira raznolikost kultura. Tada se tim procesom produbljuje međusobno kulturološko razumijevanje.³ Društveni mediji omogućavaju hitru razmjenu kulturnih informacija s jednog kraja svijeta na drugi. Društveni mediji su postali prenosnica kulturalnih razmjena među zajednicama. Ipak, mnogi teoretičari upozoravaju na mogućnost pojave kulturalne trivilizacije.⁴ Generalni direktor UNESCO-a, Koichiro Matsuura navodi kako ubrzana globalizacija predstavlja izraziti novi pritisak na kulturnu raznolikost.

Kulturna baština – globalno interaktivna

U mnogim društvima prirodna i kulturna baština smatraju se nacionalnim blagom, vrijednim očuvanja i prezentiranja, te postaju dijelom globalnog sustava koji uključuje ljude, znakove, potrošačke vrijednosti i kapital te nameće nove kvantitativne i kvalitativne zahtjeve.⁵ Globalizacija ne samo da povećava, nego i stimulira razvoj potreba i trendova, kao i uključivanje etičkih i estetskih vrijednosti u društveno okruženje. U procesu globalizacije ekonomska uloga baštine nameće važno pitanje koje se odnosi na razumijevanje i kontroliranje zaštite i očuvanja kulturne baštine. Globalno interaktivna kulturna baština i globalni realiteti postaju dijelom života lokalnih zajednica. Glavni izazov u očuvanju kulturne baštine je uravnoteživanje zakona o zaštiti kulturne baštine i potreba lokalnih društvenih zajednica.⁶

Proces globalizacije utječe na kulturnu baštinu⁷ jer:

- a. pruža neiscrpne mogućnosti u pristupu znanju i informacijama o raznovrsnoj kulturnoj baštini diljem svijeta; uvjetuje uvažavanje kulturalnih izražavanja, što je u interesu očuvanja kulturne baštine; omogućava vođenje baza podataka digitalnih

² Usp. Yi Wang, “Globalization Enhances Cultural Identity”, *Conference of Intercultural Communication Studies*, Harbin: Harbin Engineering University, 2007, str. 85.

³ Usp. Norihisa Tamura, “The Impact of Globalization on Cultural Heritage”, *Globalization and Intangible Cultural Heritage* (ur. Laura Wong), Tokyo: UNESCO, 2004, str. 31.

⁴ Usp. Hans d Orville, “Globalization and Intangible Cultural Heritage: Opportunities, Threats and Challenges”; “Global Opportunities for Intangible Heritage; New Challenges for Local Lives”, *Globalization and Intangible Cultural Heritage*, International Conference, Tokyo, Japan, 2004, str. 143.

⁵ Usp. Antonio Arantes, “Global Opportunities for Intangible Heritage; New Challenges for Local Lives”, *Globalization and Intangible Cultural Heritage*, International Conference, Tokyo, Japan, 2004, str. 66.

⁶ Isto, str. 67.

⁷ Usp. Hans d Orville, “Globalization and Intangible Cultural Heritage: Opportunities, Threats and Challenges”; “Global Opportunities for Intangible Heritage; New Challenges for Local Lives”, *Globalization and Intangible Cultural Heritage*, International Conference, Tokyo, Japan, 2004, str. 35.

zapisa o baštini, uslijed čega je dostupna u medijima i alatima komunikacije; pomaže pri utvrđivanju i osiguravanju intelektualnog vlasništva.

- b. predstavlja prijetnju prilikom ekonomskog vrednovanja unutar globalizacijskog procesa jer se dominantnošću pojedinih jezika i kulturnih praksi ubrzava trend gubitka jezičnih vrsti (posebice u starosjedilačkih zajednica) i izumiranje ponekih praksi. Uzrok tome su jednolična izražavanja koja se suprotstavljaju (posebno veliki problem u slučaju nematerijalne kulturne baštine) kulturnim različitostima.

Utjecaje na kulturnu baštinu, koje identificiramo kao utjecaje procesa globalizacije ne susrećemo isključivo na globalnoj razini. Te utjecaje također pronalazimo u internim procesima u zemljama i regijama, trendovima urbanizacije i regionalnim integracijama.

Kulturna baština je nedjeljiva, što implicira potrebu holističkog pristupa i načina percepcije njezinih pojava oblika. Kulturnu baštinu sačinjavaju materijalni i nematerijalni oblici. Stoga globalizacija utječe na cjelokupnu kulturnu baštinu bez iznimke.⁸ Svaka je kultura, više ili manje, pod utjecajem okolnih. Svaka nacija kroji svoj kulturni identitet. Otvorenost pojedinačne kulture spram ostalih je značajna, ali, fluktuacija pojedinaca, proizvoda i informacija, kao i ubrzana kulturna interpretacija uzrokovana globalizacijom, prijeti manje dominantnim kulturama, posebno nematerijalnim kulturnim dobrima, koje se generacijski prenose dalje. Nematerijalno kulturno nasljeđe fokusira se na raznovrsne načine izražavanja, od kojih mnoga kontinuirano evoluiraju i zadržavaju višeznačnost. Ono definira i formira identitet ljudi i zajednica.

Transmoderni turizam

Ghisi (2008.) opisuje transmodernost kao “planetarnu viziju prema kojoj ljudi započinju uviđati kako smo svi (uključujući floru i faunu) spojeni u jedan sistem, zbog čega smo ovisni, ranjivi i odgovorni za Zemlju, nevidljivu živuću zajednicu”. To znači kako su ljudi svjesniji života i osjećaju kako trebaju živjeti u zajedništvu s drugim kulturama. Transmodernost je također opisana kao povrat vrijednosti i kritička analiza nakon razdoblja u kojem se događao tehnološki razvoj. Transmodernost se suprotstavlja beskrajnom ekonomskom razvoju i opsjednutosti materijalnim bogatstvom. Suprotno tomu promovira koncept kvalitetnijeg života kao mjerila napretka, što ujedno možemo povezati s turizmom.⁹ Turizam je ključni indikator koji prikazuje globalnu promjenu u ljudskoj svjesnosti.¹⁰ “Turizam posebnih interesa” otkriva promjenu u načinu razmišljanja rastuće internacionalne i domaće populacije turista. Suvremeni turistički fenomen indicira novu vrstu razvoja globalne svjesnosti čovječanstva i zastrašuje

⁸ Hans d Orville, “Globalization and Intangible Cultural Heritage: Opportunities, Threats and Challenges”; “Global Opportunities for Intangible Heritage; New Challenges for Local Lives”, *Globalization and Intangible Cultural Heritage*, International Conference, Tokyo, Japan, 2004, str. 36.

⁹ Usp. Ellen Rüter, *Transmodern Responsible Tourism and Cultural Creatives – an Exploratory Study on Tourists Visiting the “Roads Less Travelled” in Northern Vietnam*, Wageningen: Wageningen University and Research Centre, 2010, str. 15.

¹⁰ Usp. Irena Ateljević, “Transmodern Critical Tourism Studies: A Call For Hope And Transformation”, *Turismoem Analise*, br. 3, 22 (2011), str. 503.

juće veliku političku snagu pomaka u javnoj strategiji turizma. Turizam se mijenja na nekoliko načina:¹¹

1. ljudi uključeni u tržišno orijentirani sustav tradicionalnog industrijskog turizma mijenjaju sustav vrijednosti i temeljno razumijevanje o tome na koji način svijet funkcionira.
2. industrijski model na kojemu se temelji turizam odumire jer je neodrživ. Dosegnuo je točku sazrijevanja. Proporcionalno povećanju broja putnika, povećava se stopa osiromašenja, zagađenja i nerazmjera koncentracije bogatstva.
3. vanjski utjecaji uvjetuju da ekonomija turizma dodatno ulaže u usluge, koje su nekoć bile besplatne, u trenutku kada će smanjeni prihodi i povećana nestabilnost poslovanja ugroziti elastičnost i profitabilnost postojećeg poslovanja u turizmu.

Turizam je sustav kojeg sačinjavaju tri elementa – lokacija, gosti i domaćini. Odnosno sustav kojeg sačinjavaju ljudi. Ukoliko ljudi promijene sustav vrijednosti i percepcije kako svijet funkcionira, tada će ta promjena utjecati na izmjenu svih ostalih sustava. Globalno bogatstvo tradicije postalo je motivom zbog kojeg se putuje. Turisti traže način na koji bi se uključili u nove kulture i iskusili globalno različitu umjetnost, obrt, rituale, kuhinje i interpretacije prirode i svemira.

Novе tržišne spoznaje ukazuju da je transmoderni turizam obilježen pojavom “trendsetera” – educirane skupine turista/putnika upoznatih s pojmovima održivog putovanja, odnosno turizma, i koji se osjećaju ugodno u različitim kulturološkim okruženjima. Transmoderni putnik usvaja transmoderne spoznaje i svjestan je posljedica globalnog ekonomskog razvoja na receptivna područja destinacijskog turizma. Transmoderni putnik razumije da sudjelovanjem u turizmu utječe na iscrpljivanje receptivne lokalne zajednice. On razumije vrijednost održivog načina poslovanja u turističkom sektoru i podupire principe održivosti okoliša, očuvanja baštine, kulturne raznolikosti i ljudske jednakosti. Ovaj segment putnika ima širi izbor putničkih ruta te bolji pristup informacijama na kojima temelje planove putovanja. Od putničkih događaja očekuju razmjenu iskustva u obliku zabave, edukacije, proživljenog napora i opuštanja.

Prema podacima UNWTO (United Nation World Tourism Organization) iz 2009. godine održivi turizam na svjetskoj razini iznosi svega 5–10% ukupnog turističkog tržišta, dok je 30% turista zainteresirano za održivi turizam. Statistički podaci ukazuju na sve učestalije primjere svjesnog transmodernog načina korištenja turističkih usluga zbog čega se očekuje kontinuirano povećanje broja zainteresiranih turista za turizam održivog razvoja. UNWTO-a ističe kako je održivi turizam “razvoj turizma koji podupire potrebe trenutnog putnika/turista i receptivne zajednice, zaštitom, očuvanjem te stvaranjem novih prilika u budućnosti, pod pretpostavkom da se resursima upravlja na način da ekonomske, društvene i estetske potrebe budu zadovoljene, uz zadržavanje kulturnog integriteta, osnovnog ekološkog procesa, biološke raznolikosti i sistema za održiv razvoj”. Odgovorno putovanje definira turizam kao aktivnost pomoću koje se

¹¹ Usp. Anna Pollock, “*Can Tourism Change its Operating Model? The Necessity and Inevitability*”, Desti-Corp LTD, 2012.

poštuje prirodno i kulturno okruženje i koje pridonosi, na etički način, lokalnom ekonomskom razvoju.

Receptivna lokalna zajednica mora razumjeti kako je odgovorna za promjene nastale uslijed primanja putnika i ne smije očekivati kako će tradicionalne javne institucije ili privatne agencije osigurati popravak nastale štete uslijed neodrživog poslovanja. Receptivna lokalna zajednica mora se uključiti u nove tržišne okolnosti.

Nov pristup poslovanju, koji uključuje temeljne promjene sustava vrijednosti i vjerovanja, mora biti usvojen od strane domaćina, gostiju i osoba koje nastanjuju receptivno područje. Dubokoumnim promjenama mijenjamo tijek događanja i donekle stvaramo lijek za bolest koju nazivamo “jeftino/besmisleno putovanje”, a proizvod je masovnog tradicionalnog industrijskog turizma.

Kulturni turizam Hrvatske

Termin kulturni turizam opisuje potencijalne i efektivne korisnike turističke ponude kojima je glavna težnja doživjeti autentičnost prepoznatog povijesnog ambijenta. U “Strategiji zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine RH za razdoblje 2011.–2015.” Ministarstvo kulture Republike Hrvatske iznosi kako “u dosadašnjoj praksi zaštita i očuvanje kulturne baštine funkcioniraju uglavnom kao zasebne cjeline koje nisu ni konceptualno ni institucionalno, a ni organizacijski dovoljno povezane s gospodarskim korištenjem kulturne baštine”. Prema Strategiji razvoja kulturnog turizma RH kulturni turizam ima mali udio u ukupnom turizmu Hrvatske (7,5% turista dolazi u Hrvatsku motivirano kulturom). 54% turista koji dolaze nisu motivirani kulturom, ali posjećuju kulturne znamenitosti.¹² Turizam u Hrvatskoj temelji se na destinacijskom turizmu “mora i sunca”, a zbog pomanjkanja turističkih sadržaja izvan sezone ograničen je na ljetne mjesec. Malobrojni su primjeri kontinentalnih turističkih destinacija koje u svojoj ponudi imaju sadržaje kulturne raznolikosti. Taj je segment hrvatske turističke ponude u potpunosti zanemaren, iako bi trebao biti ključni dio ponude u pred-turističkoj i post-turističkoj sezoni.

Turistički sektor, razvojem kulturnog turizma na svjetskoj razini, suočava se sa zahtjevnim izazovima u procesu identifikacije, očuvanja i zaštite materijalne i nematerijalne kulturne baštine. Ne postoji razvojna strategija koja je kulturno neutralna. Kulturna raznolikost postaje ključna poluga u osiguravanju održivog i holističkog pristupa u razvojnoj strategiji.¹³ Tradicionalan model industrijskog turizma često odbacuje prepoznatljive elemente zajednice poput tradicionalnih umjetnosti, zanata, rituala i običaja, koji bi trebali biti jedinstveni “proizvodi” stvoreni za uživanje i stvaranje novih iskustava za putnika. Kulturni identitet, koji se odražava kroz prizmu kulturne baštine, postaje područje posebnog interesa savjesnog, modernog i školovanog putnika, turista, klijenta. U posljednjih nekoliko godina o potencijalu hrvatskog turizma govori se kao o fenomenu koji će pridonijeti smanjenju gospodarske

¹² Usp. “Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.–2015.”, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 2011, str. 41.

¹³ Usp. “Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue”, UNESCO World Report, 2009.

krize i ekonomskom oporavku Republike Hrvatske. Pri tome potrebno je voditi brigu o kontroliranom i održivom razvoju turističke djelatnosti, jer turizam može imati kako pozitivne, tako i negativne učinke na osjetljivu prirodnu i kulturnu baštinu i raznoliku receptivnu zajednicu naše zemlje te može utjecati na temeljni proces prijenosa nematerijalne kulturne baštine na sljedeće generacije. Kulturna baština je utjelovljena u običaje, izražavanje, znanje i vještine, u kulturne prostore koje zajednice i pojedinci smatraju dijelom kulturne baštine. Obrazovne institucije, uz pomoć edukacijskih sustava, sudjeluju u procesu očuvanja nematerijalnih oblika kulturne baštine. Mnogo je negativnih učinaka i posljedica koje rezultiraju izobličavanjem izvornih nematerijalnih, ali i materijalnih, oblika baštine, uslijed institucionaliziranih učenja.¹⁴

Turizam je složena gospodarska djelatnost koja u mnogim zemljama pridonosi gospodarskom razvoju. Razvitak kvalitetnijeg i selektivnog turizma pridonosi jačanju nacionalnog kulturnog identiteta bez kojega je gotovo nemoguće valorizirati potencijal kulturne baštine u turističke svrhe. Procesima kulturnog turizma stvara se trajan i specifičan izvor za korištenje kulturnog i društvenog nasljeđa u funkciji razvitka turizma, a time i gospodarskog te ekonomskog razvoja neke regije. Kulturna baština svojim sadržajem upotpunjuje turističku ponudu, dok turizam osigurava sredstva za održiv razvoj, očuvanje i zaštitu kulturne baštine.

Kulturni turizam na specifičan način zadovoljava potrebu posjetitelja. Kulturna baština utječe na razvoj humanističke komponente, odnosno razvoj kulturoloških spoznaja o nekoj zemlji, regiji ili lokalitetu. Pojavom sofisticiranih potreba i selektivne turističke potražnje, potaknute motivacijom, kulturni sadržaj dolazi do sve većeg izražaja.

Turizam igra vrlo važnu ulogu u revitalizaciji i valorizaciji elemenata objektivne kulture pojedinca, te razvijanju i poticanju novih spoznaja u okviru subjektivne (motivi, poticaj) kulture pojedinca. Kulturni turizam utječe na razvijanje subjektivne kulture pojedinca, aktiviranje novih elemenata objektivne kulture, promociju kulture receptivne zemlje, obogaćivanje životnog iskustva, kompenziranje manjkavosti obrazovanja i odgoja, poticanje i širenje kulturnog i turističkog odgoja lokalnog pučanstva, na otkrivanje, sanaciju, revitalizaciju i popularizaciju kulturnog blaga i kulturnog identiteta uopće, neposredno stvaranje novih kulturno-turističkih dobara te promoviranje forme kulturnog i nacionalnog identiteta.

Razvoj održive i kontrolirane baštinske turističke djelatnosti u Hrvatskoj

Procjenjuje se da za poduzetništvo u području kulturne baštine postoji velik razvojni potencijal s obzirom na bogatstvo i rasprostranjenost resursa (tj. kulturne baštine u Republici Hrvatskoj) te na veličinu tržišta, osobito s obzirom na broj inozemnih turista i razvijenost malog i srednjeg gospodarstva. Resursi kulturne baštine neravnomjerno su raspoređeni. Sklonost poduzetništvu razvijeniji je u sjevernoj Hrvatskoj, u kojoj je

¹⁴ Usp. "Safeguarding Intangible Heritage and Sustainable Cultural Tourism: Opportunities and Challenges", UNESCO, 2008, str. 99.

poduzetništvo razvijenije nego u većini priobalnog područja, unatoč najvrednijoj i najbrojnijoj nacionalnoj kulturnoj baštini koja se tamo nalazi.¹⁵

U procesu stvaranja održivog i kontroliranog marketinški orijentiranog upravljanja kulturnom baštinom i kulturnim turizmom iznimno je važno uravnotežiti procese zaštite baštine i ubrzanog razvoja turizma. U kontinentalnom dijelu Hrvatske kulturna baština i turizam su u početnoj razvojnoj fazi, a obostrana korist uzajamnog isprepletanja je vrlo mala ili gotovo da i ne postoji. To je razlog zbog kojeg je potrebno uvođenje holističkog pristupa kulturnoj baštini na temelju prepoznavanja s jedne strane tržišnih, odnosno turističkih potreba, a s druge strane zaštite kulturne baštine. Na ovaj način moguće je uravnotežiti sljedeća načela u korištenju kulturne baštine u turističke svrhe:

1. očuvati i zaštititi resurse;
2. usredotočiti se na autentičnost i kvalitetu;
3. oživjeti lokalitete;
4. pronaći načine usklađivanja života lokalne zajednice s turizmom, te
5. razviti partnerstva radi održivosti.

Kulturni turizam, jednako kao i bilo koja druga podkategorija turističkog poslovanja, podrazumijeva upravljanje poslovnim projektima posredstvom razvijenog sustava vrijednosti uz posredovanje ljudskih resursa. Osnovna strategija korištenja kulturne baštine temelji se na promotivnoj, turističkoj i znanstvenoj eksploataciji. Razvoj upravljanja kulturnih resursa i politika razvoja kulturnog turizma obuhvaćaju potrebu razumijevanja i korištenja kulture na četiri načina:¹⁶

1. podupiranje razvoja kulturnog i umjetničkog stvaranja,
2. korištenje umjetnosti i kulture kao sredstva postizanja izvan kulturnih ciljeva i oblikovanja politika na način da se kultura i kulturni razvoj shvaćaju kao široki i prilagodljivi resurs koji se odnosi na bitne odrednice kao što je identitet i imidž zemlje i lokaliteta,
3. stvaranje i jačanje dobrobiti zajednice i
4. zaštita kulturnih resursa određivanjem kapaciteta održivosti ili prihvata.

Tako zamišljena strategija je krajnji doseg korištenja materijalne i nematerijalne kulturne baštine. To je sustav u kojem postoji jasno izražen koncept osmišljenog privlačenja ljudi da potaknuti vrijednostima kulturne baštine odluče o destinaciji svojeg putovanja.

Javni i privatni kulturni sektor je donedavno svoje aktivnosti uglavnom usmjeravao prema očuvanju nasljeđa, označavanju kulturnih znamenitosti, pružanju usluga turistima pri posjeti znamenitostima i sl. Promovirao je nasljeđe više iz kulturnih nego eko-

¹⁵ Usp. "Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.-2015.," Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 2011, str. 44.

¹⁶ Usp. Tonka Pančić Kombol, "Kulturno nasljeđe i turizam," *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, br. 16-17, (2006), str. 211-216.

nomskih razloga.¹⁷ Budući da sudionici kulturnog turizma ne čine jedinstven tržišni segment, već imaju širok spektar potreba, potrebno je prikupljati informacije o zahtjevima i očekivanjima turista. Pojedinci ili organizacije koje se bave marketingom u turističkom sektoru proučavaju tržište na kojem nude svoj proizvod. Postupkom segmentacije utvrđuju se kriteriji pomoću kojih se grupiraju korisnici sličnih potreba, želja i potražnje. Marketing zahtijeva pomak u načinu razmišljanja jer, suprotno od svega čime se ponuđači bave, nije riječ o njihovom poslovanju, nego o korisniku njihovih usluga i proizvoda. Važno je osigurati djelotvoran marketinški pristup osmišljavanju ponude kulturnih atrakcija i kombinirati različita područja interesa u svakom aranžmanu te u isto vrijeme turistima osigurati različite pogodnosti, privlačnosti i usluge.¹⁸ Middleton i Clarke ističu složenost kulturnoga “proizvoda” te navode da su glavne komponente takvoga proizvoda: kvaliteta promotivnog materijala i informacije na web-stranicama koje utječu na prva očekivanja turista od posjeta određenoj atrakciji, zatim prva vizualna impresija, pristup atrakciji, fizički izgled, ambijent, privlačnost ulaza u atrakciju, gostoljubivost zaposlenika, izlaganje, prezentacija i interpretacija kulturnih resursa, audiovizualni materijali i bilo koji dodatni događaji i aktivnosti, izlaganje, prezentacija i interpretacija sporednih atrakcija itd.¹⁹ Kulturni “proizvod” nisu same građevine ili predmeti iz prošlosti, nego je proizvod način njihove interpretacije. Kulturni resursi moraju za turiste biti izvor emocija i pružiti im određeni doživljaj. Nije dovoljno ponuditi samo razgledavanje kulturno-povijesnih znamenitosti, muzeja, galerija i sličnih resursa, potrebno je formirati kulturni “proizvod” – od resursa stvoriti atrakciju.²⁰ Potrebno je uspostaviti suradnju između lokalnih vlasti i turističkih agencija, disperzirati posjetitelje prema atrakcijama izvan zidina grada, promocijom utjecati na potencijalne posjetitelje kako bi se pojačao dolazak u izvansezonskom razdoblju, a ne sve svoje napore usmjeravati na povećanje broja posjetitelja.²¹

Promocija i marketinška komunikacija u transmodernom turizmu

U proteklom desetljeću, širenjem različitih komunikacijskih kanala, kulturna raznolikost je masovno prezentirana. Proces globalizacije razvojem tehnoloških inovacija odigrao je ključnu ulogu u reverzibilnoj razmjeni informacija. Internet je dostupan gotovo svima i primjeren je za predstavnike društvenog, političkog i religijskog poretka diljem kugle zemaljske. Postao je učinkovito sredstvo koje ujedinjuje, ali i promiče kulturnu raznolikost. Korisnici interneta uvjetuju hipersegmentiranost informacija koje kolaju sustavima komunikacije, a opisuju hiperdiversificiranu ponudu. Neupitno je da mediji utječu na stvaranje percepcije, stavova i mišljenja o pojavnim oblicima. Mediji

¹⁷ Usp. Vesna Vrtiprah, “Kulturni resursi kao činitelji turističke ponude u 21. stoljeću”, *Ekonomika misao i praksa*, br. 2, (2006), str. 286.

¹⁸ Usp. Peter Keller, *Tourism and Culture: Managing Change*, St. Gallen: AIEST, 2000.

¹⁹ Usp. Victor T.C. Middleton i Jackie Clarke, *Marketing in Travel and Tourism*, Oxford: Butterworth Heinemann, 2002.

²⁰ Usp. Vesna Vrtiprah, “Kulturni resursi kao činitelji turističke ponude u 21. stoljeću”, *Ekonomika misao i praksa*, br. 2, (2006), str. 288.

²¹ Isto, str. 219.

su najsnažniji globalni dostavljači informacija. Omogućuju zblizavanje najudaljenijih destinacija i ljudi, posredstvom komunikacije kulturnih sadržaja.

Promocijom i marketinškom komunikacijom razvijaju se različite strategije pomoću kojih se, putem komunikacijskih kanala, približavaju kulturne raznolikosti i identiteti žitelja udaljenih krajeva. Slično tome, razvija se i komunikacija s potencijalnim putnicima i/ili korisnicima proizvoda i usluga kulturnog turizma. Transmoderno doba uvjetovalo je nov način prezentiranja ponude naglašavanjem kulturnog identiteta i specifičnosti prema kojima se razlikuju međusobno.

Komunikacija željenog *imagea* predstavlja zahtjevan zadatak. Komunikacijsku strategiju treba oblikovati primjenom većeg broja medija istodobno i koordinirano, u cilju postizanja boljeg učinka.²² Komuniciranje željenih sadržaja mora biti konzistentno, podržano aktivnim sudjelovanjem svih zainteresiranih aktera (javnog, civilnog i privatnog sektora, kulturnih institucija i organizacija te drugih gospodarskih subjekata) u izgradnji i komunikaciji *image-a* zemlje, regije, lokaliteta, kulturnih institucija ili kulturnih manifestacija. Internet je u sektoru turističke industrije, kao uostalom i svim drugim vrstama poslovanja, promijenio klasične metode i koncepte poslovanja. Koristi se kao komunikacijski, transakcijski i distribucijski kanal. Turistička industrija postaje vrlo zanimljiva kad je riječ o mogućnostima koje nudi e-marketing.²³ Zadaće su marketinške komunikacije informirati, podsjetiti i uvjeriti. Proces marketinške komunikacije obuhvaća proces interaktivne razmjene i kodiranja/dekodiranja poruka između izvora i primatelja u komunikacijskom kanalu.

Nužno je uključivanje marketinškog pristupa i spoznaja da bi se ostvarilo učinkovito upravljanje kulturnim turizmom uz očuvanje kulturne baštine, kreiranja jedinstvenog *image* destinacije i u konačnici zadovoljnog suvremenog turista koji svojim zadovoljstvom postaje promotor našeg proizvoda.

Zaključak

Izvornost kulturnog identiteta jamči svakom pojedincu osjećaj pripadnosti, zajedništva i nacionalnosti. Kontinuiranom potragom za kulturnim podrijetlom i zaštitom izvornih oblika dokazano je kako zajednice utjecaj procesa globalizacije ne prihvaćaju na pasivan način. Ako znamo tko smo, u kojem smjeru se krećemo i što točno posjedujemo tada možemo definirati kulturu našega društva.

Pozitivni i negativni učinci procesa globalizacije uvjetovali su preispitivanje ekonomske uloge baštine. Razumijemo li kako i koliko kvalitetno provodimo mjere, tada možemo kontrolirano štititi i čuvati kulturnu baštinu. Globalno interaktivna kulturna baština i globalni realiteti postaju dijelom života lokalnih zajednica. Glavni izazov u očuvanju kulturne baštine je uravnoteživanje zakona o zaštiti kulturne baštine i potreba lokalnih društvenih zajednica.

²² Usp. Đurđana Ozretić Došen, Jozo Previšić i Vatroslav Škare, "Komunikacija *imagea* zemlje putem web stranice", *Zbornik ekonomskog fakulteta u Zagrebu* (ur. Mato Grgić), Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, br. 1, 1 (2003).

²³ Usp. Berislav Andrić, "E-marketing implementation in tourism", *Poslovna izvrsnost*, br. 2, 1 (2007).

Lokalne zajednice širom otvaraju vrata posjetiteljima. Nove spoznaje svjedoče o pojavi transmodernih putnika koji su svjesni posljedica globalnog ekonomskog razvoja na receptivna područja destinacijskog turizma. Kulturna baština promotivnom, turističkom i znanstvenom eksploatacijom postaje dijelom ponude područja destinacijskog turizma. Razvoj upravljanja kulturnih resursa i politika razvoja kulturnog turizma obuhvaćaju razumijevanje i korištenje kulturnog identiteta, kulturne raznolikosti i kulturne baštine. Implementacija optimalnog marketinškog pristupa i spoznaja u kulturnom turizmu omogućuje učinkovito upravljanje i očuvanje kulturne baštine. Kreiranje jedinstvenog *imagea* destinacije i u konačnici zadovoljenje potreba i očekivanja suvremenog turista preduvjet je kvalitetnoj i vjerodostojnoj promociji proizvoda i usluge u kulturnom segmentu turističke ponude.

LITERATURA

- Andrić, Berislav, "E-marketing implementation in tourism", *Poslovna izvrsnost*, br. 2, 1 (2007), str. 85-97.
- Arantes, Antonio, "Global Opportunities for Intangible Heritage; New Challenges for Local Lives", *Globalization and Intangible Cultural Heritage*, International Conference, Tokyo, Japan, 2004.
- Ateljević, Irena, "Transmodern Critical Tourism Studies: A Call For Hope And Transformation", *Turismoem Analise*, br. 3, 22 (2011), str. 497-515.
- d Orville, Hans, "Globalization and Intangible Cultural Heritage: Opportunities, Threats and Challenges"; "Global Opportunities for Intangible Heritage; New Challenges for Local Lives", *Globalization and Intangible Cultural Heritage*, International Conference, Tokyo, Japan, 2004.
- "Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue", UNESCO World Report, 2009.
- Keller, Peter, *Tourism and Culture: Managing Change*, St. Gallen: Aiest, 2000.
- Middleton, Victor T. C. i Clarke, Jackie, *Marketing in Travel and Tourism*, Oxford: Butterworth Heinemann, 2002.
- Ozretić Došen, Đurđana, Previšić, Jozo i Škare, Vatroslav, "Komunikacija imagea zemlje putem web stranice", *Zbornik ekonomskog fakulteta u Zagrebu* (ur. Grgić, Mato), Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, br. 1, 1 (2003), str. 149-162.
- Pančić Kombol, Tonka, "Kulturno nasljeđe i turizam", *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, br. 16-17, (2006), str. 211-226.
- Pollock, Anna, "Can Tourism Change its Operating Model? The Necessity and Inevitability", DestiCorp LTD, 2012.
- Ruiter, Ellen, *Transmodern Responsible Tourism and Cultural Creatives – An Exploratory Study on Tourists Visiting the "Roads Less Travelled" in Northern Vietnam*, Wageningen: Wageningen University and Research Centre, 2010.
- "Safeguarding Intangible Heritage and Sustainable Cultural Tourism: Opportunities and Challenges", UNESCO, 2008.
- "Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.–2015.", Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 2011.

- Tamura, Norihisa, "The Impact of Globalization on Cultural Heritage", *Globalization and Intangible Cultural Heritage* (ur. Wong, Laura), Tokyo: UNESCO, 2004, str. 31-32.
- Vrtiprah, Vesna, "Kulturni resursi kao činitelji turističke ponude u 21. stoljeću", *Ekonomski misao i praksa*, br. 2, (2006), str. 279-296.
- Wang, Yi, "Globalization Enhances Cultural Identity", *Conference of Intercultural Communication Studies*, Harbin: Harbin Engineering University, 2007.

CULTURAL IDENTITY VS. GLOBALIZATION – A TRANSMODERN CULTURAL TOURISM

Abstract

A global understanding of cultural identity and the acceptance of local experiences offer a sense of belonging, unity, and nationality. Due to the community's subjectivity, the process of globalization does not affect homogenization of cultures. The humankind is in a permanent search for its cultural origin. Transmodern travelers share new experiences under the influences of global economic growth. They understand the positive and negative influences, which the participation in local community in tourism brings along, but they also comprehend the importance of a self-sustaining business in tourism. The Croatian national heritage is inseparable and globally interactive, meaning that it requires a holistic approach to the perception of national heritage. The positive and negative sides of globalization are creative and stimulating interactions of different elements from various cultures. This new situation raises the biggest challenges, some of them being environment protection and the preservation of tangible and intangible heritage for the coming generations. The development of selective tourism strengthens national identity, but it should respect the potential of national heritage and cultural identity. In this situation, a marketing concept that would determine which national heritage would be offered is very important for the definition of cultural identity. The presentation of this offer and an observation of the opinion of transmodern travelers would help us find the expectations and experiences a modern cultural tourist would be interested in. A controlled marketing concept is a milestone for a self-sustaining cultural tourism, since tourism can bring a lot of benefits to the economy, but it can also have a negative impact on national heritage and communal diversity.

Keywords: heritage, globalization, identity, culture, marketing, tourism

prof. dr. sc. Zlata Živaković-Kerže,
Hrvatski institut za povijest u Zagrebu,
Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod

Darko Mrkonjić

INTERPRETACIJA BAŠTINE U TURIZMU KAO ČIMBENIK OČUVANJA IDENTITETA I POSEBNOSTI PODRUČJA

Izlaganje sa znanstvenog skupa

UDK: 930.85:338.48>(497.5)(063)
338.48(497.5):008

Autori u radu ističu nezadovoljavajuće definiranje turizma, koji se u svjetskim, tako i u postojećim zakonskim i inim dokumentima Republike Hrvatske, literaturi, rječnicima i slično svrstava u gospodarsku djelatnost i promatra za potrebe praćenja njegovih izravnih financijskih učinaka što nije presudno pri promatranju njegova utjecaja na društvo u cjelini. Rad ima za cilj ukazati na važnost turizma, prije svega kao područja kulturne razmjene te interpretacije baštine u turizmu kroz koju se ta razmjena u znatnom dijelu odvija, no i na problem da u postojećim normativnim okvirima na tu razmjenu nije moguće bitno utjecati te nije moguće postaviti valjan temelj za praćenje utjecaja turizma na kulturu, društvo i identitet ciljanog područja. Uočavanjem paradoksa koji proizlaze iz postojećeg normiranja turizma, navođenjem primjera dobre i loše prakse te mogućnosti za unaprjeđenje kulturnog/održivog turizma, ukazuje se na razloge i potrebu izmjena postojeće regulative u oblasti turizma. Usvajanjem i donošenjem predloženih izmjena i dopuna zakona te drugih mjera stvorile bi se pretpostavke za unaprjeđenje kvalitete usluga, posebice u domeni predstavljanja baštine, povećanje udjela kulturnih sadržaja u turističkoj ponudi, kao i definiranje izvanekonomskih pokazatelja u turizmu te metode i mogućnosti njihova praćenja, a tako i praćenja drugih utjecaja turizma na zajednicu.

Ključne riječi: turizam, baština, očuvanje identiteta, Republika Hrvatska, zakon, izmjene

Uvodna razmatranja o turizmu

Turizam, kako u svjetskim, tako i u postojećim zakonskim i inim dokumentima Republike Hrvatske, literaturi, rječnicima itd. nije zadovoljavajuće definiran jer se svrstava u gospodarsku djelatnost za potrebe praćenja njegovih izravnih financijskih učinaka. Tako npr. turizam definira *Hrvatski enciklopedijski rječnik* da je "(...) gospodarstvena djelatnost koja turistima organizira putovanja te smještaj i razonodu u mjestima privremenog boravka".¹ U obranu toga gledišta i poimanja turizma stavljaju se i ekonomisti,

¹ Vladimir Anić i dr., *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Tar-Viš, Zagreb: Novi Liber, 2004, str. 156.

prof. dr. sc. Boris Pirjavec i mr. sc. Oliver Kesar koji u uvodnom dijelu svoje knjige navode: “Pojam turizam u svojoj je suštini vrlo kompleksan, omogućava niz pristupa i traži mnoga pojašnjenja. Vrlo je mnogo polaznih pozicija i isto je tako mnogo čimbenika koje treba uzeti u obzir za razmatranje, da bi se shvatilo, zašto se turizam ne može jednoznačno tretirati, već se mora interdisciplinarno razmatrati. Polazišta ili područja koja treba obuhvatiti ulaze u sfere geografije, demografije, sociologije, psihologije, ekonomije, organizacije, tehnologije, marketinga, pa i svakodnevne politike. To nadalje znači da je potrebno ovladati ogromnim brojem pretpostavki i činjenica koje su, što je naročito važno naglasiti, kauzalno povezane. Razumjeti turizam znači stvoriti mozaik međusobno povezanih različitih čimbenika bez kojih ne možemo govoriti o cjelovitosti pojma turizam. To je jedan od razloga da smo se, prije svega kao ekonomisti, odlučili pisati o turizmu i to prvenstveno s ekonomskog polazišta, dakle o utjecaju turizma na gospodarstvo odnosno o ulozi i mjestu turizma u ekonomskim determinantama razvitka nekog prostora ili zemlje.”²

Prof. dr. David Throsby s Macquarie Univesity, Sydney, poznat i kao “kulturalni ekonomist”, u svojoj knjizi *Economics of Cultural Policy*, također navodi da je “prije rasprave o turizmu, potrebno definirati tko je turist!” Upozorava da se u definiranju turizma obično koristi pristup da je to “svako putovanje na udaljenost veću od 40 km od stalnog mjesta boravka osim redovnog putovanja na posao” te sam uzima u obzir i one na dnevnim izletima. Nakon nabiranja cijelog niza odrednica po kojima je važno razlikovati skupine putnika, npr. one koji posjećuju kulturna događanja označava kao ciljano, ili centralno umjetničke (eng. *art-core*) odnosno sporedno, ili periferno umjetničke (eng. *arts-periferial*) u zavisnosti o tome je li im to glavni ili sporedni motiv putovanja, dovodi nas do zaključka da “definiranje turizma i njegovih sastavnica nije tako jednostavno kao što se na prvi pogled može učiniti”.³

Dakle, David Throsby upućuje na potrebu za detaljnijim raščlanjivanjem pojmova turizam i turist, ali ne predlaže metodu kojom bi se to u praksi provelo već ističe da je to složeno.

Nadalje, u zavisnosti od toga kako se definira turist, zavisi i definiranje turističkog sektora odnosno njegovih sastavnica. Primjerice, u nekim slučajevima turistički sektori mogu biti ubrojani i ponuđači usluga u kulturi koji ponekad mogu čak u potpunosti zavisiti od turizma. To također ukazuje na mogućnost mjerenja doprinosa turizma gospodarstvu “izravnim učinkom izlazne turističke potrošnje dobara i usluga na prihod, zaposlenosti i izvoz, te neizravnim i induciranim učinkom početnih troškova raspršenih u gospodarstvu” te da ti učinci mogu biti analizirani pomoću “međustranijske metodologije, uključujući ulazno–izlaznu analizu i metodologije izračunljivog modela opće ravnoteže.

No iako je opseg i kvalitetu podataka prikupljenih za takve studije moguće poboljšati ako su dostupni odnosno ubrojani podatci i s turizmom povezanim sektorima, upozorava da je takav model još uvijek daleko od sigurnog puta. Tu nepouzdanost tumači

² Boris Pirjavec i Oliver Keser, *Počela turizma*, Zagreb: Mikrorad i Ekonomski fakultet – Zagreb, 2002, str. 1.

³ David Throsby, *The Economics of Cultural Policy*, New York: Cambridge University Press, 2010, str. 147-148.

velikom zahtjevnošću podataka ulazno-izlaznih modela, čime je njihova primjena ograničena te je razumljivo problematična u sektoru kulture s obzirom na to “da još uvijek ne postoji pouzdani način za empirijsko uvrštavanje kulturne vrijednosti koja bi bila nužna da bi se model kvantificirao”.⁴

Tako, iako postoje različita tumačenja što je turizam, očito je da se on promatra isključivo s ekonomskog stajališta te je dapače normiran samo za potrebe praćenja njegovih izravnih novčanih učinaka. Dakle, takvo definiranje turizma na prvo mjesto ističe npr. koliko je vremena turist proveo na putu, ili koliko se udaljio od mjesta boravka te je li prenoćio itd. Istodobno se, sa stanovišta utjecaja na društvo, ne obraća zapravo pozornost na bitne značajke poput koji su turistu ponuđeni i ostvareni sadržaji iz kulturno-turističke ponude. Ili npr. kakva je kvaliteta i karakter tih sadržaja i u kojoj su mjeri su zastupljeni. Dakle, na neki se način turizam ne sagledava kompleksnije kao društveni fenomen već se promatra samo njegov ekonomski aspekt na što ga ograničava njegovo mjerljivo područje. Pri tome je ipak važno istaknuti da, iako se pitanja ekonomske, ekološke i kulturne održivosti u turizmu suprotstavljaju, s aspekta kulturne održivosti može se primijetiti da u nekim slučajevima npr. održavanje tradicije može upravo ovisiti o njezinoj komercijalizaciji i prodaji posjetiteljima.⁵

Kada taj fenomen turizma promatramo na lokalnoj razini mora se krenuti od samih začetaka pojave turizma u kontinentalnoj i jadranskoj/primorskoj Hrvatskoj koje se može pratiti od sredine 18. stoljeća pa nadalje kada se u većim mjestima i gradovima diljem Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije spominju privatne gostionice i svratišta, tj. potonji hoteli, u kojima su noćili stranci, tj. gosti-putnici. To je i vrijeme izgradnje ladanjskih kuća brojnih plemićkih obitelji, koji su svojim gostima, gotovo istovjetno onima u suvremenom turizmu, pružali odmor, razonodu...⁶

Izgradnjom prve željezničke pruge npr. u Slavoniji 1870. dobiven je jedan od važnih gospodarskih preduvjeta, ali je ostvareno i brže prihvaćanje zamisli putovanja za odmor i zabavu.⁷ Od kraja 19. i početkom 20. stoljeća npr. dio Spačvanskih šuma postajao je sve popularnije stjecište lovaca iz mjesta diljem Austro-Ugarske Monarhije, ali i svijeta – npr. Engleza iz Velike Britanije, čemu je pridonijelo sve veće iskorištavanje slavonskih i srijemskih šuma. Tu su građeni i lovački dvorci (domovi). Istodobno, mnogobrojni slikari, pjesnici, književnici, avanturisti i znatiželjnici povremenim putovanjima obilaze brojna hrvatska mjesta radi upoznavanja s krajolikom, običajima, povijesnim i kulturnim nasljeđem, kulturnom i inom baštinom toga kraja i slično.⁸ Doduše, to su bili

⁴ David Throsby, *The Economics of Cultural Policy*, New York: Cambridge University Press, 2010, str. 147-148.

⁵ Isto, str. 153.

⁶ Usp. Boris Vuković, *Povijest hrvatskog turizma*, Zagreb: Prometej, 2005, str. 29-30.

⁷ Usp. Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek: HIP – Podružnica za povijest Slavonije – Društvo za hrv. povjesnicu, 1996, str. 111-112.

⁸ Usp. Boris Vuković, *Povijest hrvatskog turizma*, Zagreb: Prometej, 2005, str. 62, 65.

pionirski pothvati razgledavanja i upoznavanja toga kraja i vrijeme u kojem ne postoji razvijena svijest o važnosti i utjecaju turizma na širu zajednicu te državu u cjelini.

Početak 20. stoljeća obilježen je i prvom organiziranom izobrazbom kadrova za potrebe turizma, odnosno potrebe za ugostiteljske struke. Drugu polovicu 20. stoljeća obilježio je stalni porast turističkog prometa praćen odgovarajućim zakonima i uredbama koji su nastojali uvesti red u tržišne odnose. To je vrijeme “turističkog buma” kada je zaključeno da za razvoj uspješnog turizma nije dovoljno imati lijepe krajeve i moderne hotele, nego i omogućiti turistima da uz jednak i savršen komfor oplemene svoj odmor doživljavajući različite nove emocije i autentične doživljaje.⁹

Interpretacija baštine u turizmu kao čimbenik očuvanja identiteta i posebnosti područja

Uočavanje problema u turizmu

Sa stanovišta promatrača koji se bavi praćenjem, nekih drugih pokazatelja, kao što su turističke posjete nekom lokalitetu, normiranje u skladu s uvodno iznesenim definicijama, dovodi do različitih paradoksa. Na primjer, jedan putnik može odletjeti zrakoplovom iz Europe u SAD i bez zadržavanja ili s jednim noćenjem, vratiti se u mjesto stalnog boravka da bi se on smatrao turistom. Iako je ovakav primjer u praksi malo vjerojatan, donekle je blizak nekim programima koji se organiziraju za putnike na *cruiserima* (brodovima). Pa tako npr. na proputovanju kroz Hrvatsku takvi putnici/turisti vrijeme provode na brodu gdje im se poslužuje hrana koju organizatori donose s polazišta, a izlasci na kopno su kratki i svode se gotovo isključivo na vizualni doživljaj odredišta, koji bi mogao biti nadomješten i videoprojeksijom.

Nažalost, takvi programi nisu iznimka, već gotovo pravilo, jer svako putovanje koje nam izgleda privlačno zbog toga što jeftino nudi posjetu velikom broju odredišta u kratkom vremenu u praksi se velikim dijelom svodi na prijevoz i noćenje.

Suprotno navedenom primjeru npr. na zamišljeno putovanje iz grada Osijeka do susjedne Republike Mađarske jedna obitelj ili skupina može krenuti nakon radnog dana u 15,00 sati i već u 16,00 sati ručati u nacionalnom restoranu u Siklosu i posjetiti muzej u srednjevjekovnom dvorcu, u 18,00 se sati okupati u termama Harkany, a u 20,00 sati posjetiti crkvu u Marjanskom svetištu u Marija Judu i potom u 21,00 sat degustirati vino i večerati u nekom podrumu u Vilanyju. Nakon svega bi se toga prije ponoći mogli vratiti u Osijek. Međutim, prema općeprihvaćenim kriterijima to putovanje, iako ima obilježje inozemnog i međunarodnog te su korištene usluge brojnih vidova turizma: gastro, kulturnog, zdravstvenog, vjerskog i vinskog, statistički ne bi bilo turističko. Naime, suprotno uvodno navedenim definicijama turizma, iz povijesnog osvrta razvidno je da je turizam, prije svega, kulturna razmjena u najširem spektru kroz koju se odredište identificira, ali je izloženo i vanjskim utjecajima, pa posjetitelj nameće svoje potrebe i želje te time uvjetuje niz promjena na samom odredištu, a obostranost razmjene ima dakako pozitivne, ali i negativne učinke. Zbog svojih negativnih učinaka, koji se često odnose na štetan utjecaj na okoliš, ili s aspekta identiteta društva, na naglu promjenu kulture i načina življenja te nestajanja tradicijskih vrijednosti, u žargonu se turizam po-

⁹ Usp. Boris Vuković, *Povijest hrvatskog turizma*, Zagreb: Prometej, 2005, str. 82, 88, 118, 147.

nekad naziva i poljupcem smrti. Te su pojave osobito izražene kod dominantno receptivnih područja, kakva je cijela Hrvatska, a posebice kada je riječ o manjem području i zajednici (malim, fragilnim zemljama)¹⁰ suočenoj s velikim brojem posjetitelja. David Throsby o tome kaže da negativan utjecaj kulturne prostore donosi već i sama poplava prekobrojnih posjetitelja, što ugrožava kulturni identitet nekog malog mjesta, ili zajednice.¹¹ Takav je slučaj u obalnom/jadranskom dijelu, gdje su brojna manja mjesta gotovo u potpunosti izgubila svoj vizualni, a i drugi identitet. Također, neki od najraširenijih vidova gubitka identiteta izraženi su i u hotelsko ugostiteljskoj ponudi, a odnose se na objekte koji nisu uklopljeni u krajobraz te eksterijerom i interijerom odudaraju od tradicijske arhitekture. “Mudre tradicije gradnje nestale su pod prozaičnim okolnostima nedostatka znanja, (koji put) nedostatka novca, a uvijek nedostatka ukusa.”¹² Slično je i s ponudom jela i pića u ugostiteljskim objektima, gdje se bez razloga nude uvozni kako proizvodi i recepti, a tako i koncepti, umjesto domaćih i gdje nema dovoljno obučenog osoblja koje bi gostu objasnilo značajke i prednosti lokalnih namirnica i recepata te vrijednost novog doživljaja kojeg sobom nose.¹³

Kako se u turizmu odredište identificira/predstavlja posjetitelju?

Gotovo da je nemoguće nabrojati sve vidove, ali je najočitije to, da se odredište u turizmu s jedne strane identificira svojom svakodnevnicom, uređenošću urbanih, ruralnih sredina i okoliša, učinkovitošću javnih službi, osobito prihvata turista, društvenim zbivanjima, a s druge strane spomeničkom, nematerijalnom i prirodnom baštinom u čemu je (kao slika društva) presudan odnos prema toj baštini. Hranom, pićem, plesom, plesovima i običajima, a jednako tako i svakodnevnim načinom življenja, odnosom prema samima sebi te odnosom prema gostu – gostoljubivosti.

Kako dolazi do negativne razmjene i gubitka identiteta?

Ako turistu na pravi način ne ponudimo ono što imamo, on neće prepoznati vrijednost ponude te će tada tražiti ono što je njemu poznato. Dakle, onda će tražiti ono što mi nemamo u turističkoj ponudi, što u konačnici turističku destinaciju pretvara u trgovinu robe široke potrošnje, čime ona gubi svoj identitet i posebnost, a time i atraktivnost.

Primjeri dobre prakse su brojni

Na području istočne Hrvatske u tijeku je više projekata i inicijativa ciljanih na:

- Povećanje udjela kulturnih sadržaja u turističkoj ponudi odnosno usklađivanja turističkog i kulturnog sektora zajedničkim razvijanjem ponude u zajednici kulturnog

¹⁰ Usp. Tomislav Šola, *Javno pamćenje – Čuvanje različitosti i mogući projekti*, Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2014, str. 41.

¹¹ Usp. David Throsby, *The Economics of Cultural Policy*, New York: Cambridge University Press, 2010, str. 151-152.

¹² Tomislav Šola, *Javno pamćenje – Čuvanje različitosti i mogući projekti*, Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2014, str. 124.

¹³ Pismohrana Udruge turističkih vodiča Osijek, Gastro enološki seminari za djelatnike u turizmu, 2008., 2009.

turizma Hrvatske gospodarske komore. Zajednica kulturnog turizma Hrvatske specifična je organizacija sastavljena od predstavnika ponuđača usluga u turizmu, kulturnih institucija te strukovnih organizacija u turizmu. Svrha ovakve suradnje jest održivi razvoj u turizmu s naglaskom na implementaciju baštine i identiteta ciljanog područja kao besplatnog i neiscrpnog resursa u turistički proizvod.¹⁴

- Unaprjeđenje gastro ponude temeljene na tradicijskim receptima i domaćim namirnicama u projektu Gradskog muzeja Požega, “Muzej u loncu”. Projekt začet kao znanstveni rad na prikupljanju etnološke građe vezane uz stara jela, recepte i povezane narodne običaje na području Požeštine, dobiva svoju turističku dimenziju u nizu gostovanja po istočnoj Hrvatskoj, izvan muzejskih prostora. U organizaciji Zajednice društava turističkih vodiča, Muzej predstavlja projekt u brojnim restoranima gdje se obučavanjem osoblja u pripremi starih recepata organizira sustav prenošenja umijeća, dok se s druge strane gostima, djelatnicima u turizmu i ugostiteljstvu uz prigodno predavanje i stručno vodstvo organizira kušanje pripremljenih jela i njihovo sljubljivanje s lokalnim vinima kao prijedlog novog sadržaja kulturno-turističkoj ponudi. Primjenom ovog projekta, uz dodanu vrijednost turističkog proizvoda, u budućnosti bi se trebala ostvariti, ne samo bolja prepoznatljivost i posebnost istočne Hrvatske, već i očuvanje ovog važnog dijela nematerijalne baštine. Jednako tako, kao sekundarni efekt, ovim se putem valorizira lokalni poljoprivredni proizvod, dakle potiče se domaća organska proizvodnja hrane, što nadalje ima očekivani pozitivni učinak i na održanje tradicijskih seoskih domaćinstava te očuvanje okoliša.¹⁵
- Razvijanje vinskog turizma uređenjem vinskih cesta i organizacijom edukativnih programa na temu vinogorja, vina, vinarstva i sommelierstva. U Osječko-baranjskoj županiji duži se niz godina suradnjom lokalne samouprave, turističkih zajednica, strukovnih društava i obrazovnih institucija organiziraju enološko-sommelierski tečajevi za sve profile djelatnika u turizmu i povezanim sektorima, s ciljem podizanja razine znanja o vinu, njegovim vrstama, kvaliteti te načinu posluživanja i konzumiranja. Također sredstvima EU u realizaciji je projekt “Wine tour Oječko-baranjske županije”, kojim se osim vinskih cesta u četirima županijskim vinogorjima uređuju i etno zbirke na temu vina i vinarstva te centralna zbirka u županijskom središtu, Osijeku, kao poseban oblik promotivno-edukativnog sadržaja.¹⁶
- U pripremi su i projekti uređenja triju etno sela u Baranji s posebnim ciljem očuvanja i zaštite tradicijskih obrta odnosno stvaranjem sustava prenošenja znanja građenja tradicijske panonske kuće nabijače, kuće od ćerpiča, izrade krovova od trske, izrade tradicijskih čamaca i ribolovnog alata te umijeća tradicijskog ribolova, a sve kao preduvjet za zaštitu nabrojanih umijeća kao nematerijalne baštine RH.¹⁷

¹⁴ Pismohrana Udruge turističkih vodiča Osijek, Gastro enološki seminari za djelatnike u turizmu, 2008, 2009; Inicijativa za osnivanje zajednice kulturnog turizma HGK ŽK Osijek, 2010.

¹⁵ Usp. “Predstavljanja projekta Muzej u loncu Gradskog muzeja Požega po restoranima istočne Hrvatske”, <http://www.gmp.hr/blog/>

¹⁶ Usp. “Wine Tour (Vinske ceste)”, <http://www.obz.hr/hr/index.php?tekst=1224>

¹⁷ Pismohrana Udruge turističkih vodiča Osijek, projekt “Baranjska trilogija”, 2013.

- Ponuda izvornih suvenira, na primjer obrtničke radnje osječkog medicara i voskara Blažeković, čiji su licitari upisani na UNESCO-vu listu svjetske nematerijalne baštine,¹⁸ kao brojni drugi, slični primjeri.

No i ovakva ponuda, bez pravilnog predstavljanja odredišta odnosno interpretacije baštine, neće dati rezultate. Nedovoljno upućeni gost neće u pravilu znati razlikovati i odabrati izvorno te će se okrenuti onom što je njemu poznato, ili pak onome što je izvorno tek “na prvi pogled”.

Što su turisti manje svjesni kulturne i tradicijske (stvarne-dublje) vrijednosti rukotvorina ili nekog drugog suvenira ili druge ponude u određenom kulturnom okruženju, njihova će se potrošnja više okrenuti prema robama i uslugama s upadljivim simboličkim obilježjima.¹⁹ To mogu biti trivijalnosti poput majica ili drugih predmeta s fotografijama odredišta ili drugi predmeti i usluge koje će doživjeti kao izvorne samo zato što su ih zatekli na licu mjesta.

Turistička industrija na odredištu uvelike ovisi o slici koju ima u očima svojih stvarnih i potencijalnih kupaca.²⁰ Dakle, na tu sliku mogu utjecati oni koji su zaduženi za predstavljanje odredišta, bilo unaprijed, kroz turističko promidžbene aktivnosti, bilo na licu mjesta kada posjetitelji na odredište doputuju.

Što bi bila loša praksa?

Ako spomenuta osječka medicarska radnja uz izvorni licitar, radi konkurentnosti, neupućenom turistu, ponudi i neizvorni, uvozni suvenir, tada će se taj zaštićeni obrt pretvoriti u trgovinu i njegov će se identitet, a time i važno obilježje identiteta područja izgubiti.

Ako gost u nekom od restorana na vinskim cestama Baranje, umjesto izvornoga gastro specijaliteta i lokalnog vina, odluči naručiti na primjer kavijar i šampanjac, a nakon ručka ode igrati golf, umjesto na vožnju kočijom po okolici, to znači da je sustav zadužen za predstavljanje destinacije zakazao. Vrijednost i bogatstvo gastro ponude, prirodne i kulturne atrakcije područja te različite mogućnosti rekreacije koje se nude u ruralnom turizmu kao što su jahanje, vožnja biciklom, čamcem i sl. nisu pravilno i na vrijeme predstavljene. Gost je, nasuprot činjenici da je njegovoj narudžbi udovoljeno, ostao bez onoga po što je stvarno došao, novog iskustva – doživljaja. Ulaganje u vinske ceste, gastro i ruralni turizam izgubili su smisao, a područje je izgubilo svoj identitet i posebnost.²¹

Paradoksalnost ovih primjera, koje nažalost u različitim oblicima često srećemo u praksi, leži upravo u činjenici da teorija kao glavne motive za turistička putovanja, decidirano nabraja odmor i rekreaciju izvan uobičajene sredine i želju za novim

¹⁸ Usp. “Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture”, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6241>

¹⁹ Usp. Frans Schouten, “The Process of Authenticating Souvenirs”, *Cultural Tourism in a Changing World*, Clevedon, 2005, str. 191.

²⁰ Isto, str. 200.

²¹ Usp. Pismohrana Udruge turističkih vodiča Osijek, projekt “Baranjska trilogija”, 2013.

doživljajima,²² a zatim se u realizaciji ode u sasvim suprotnom smjeru, dakle u prodaju stranih koncepata pa za tim nužno i u prodaju strane robe.

Ljudi u atraktivnim, ali siromašnim zemljama, kako zaključuje prof. Tomislav Šola, obično smatraju kako će ih obogatiti samo velika ulaganja u luksuznu ponudu. No ekskluzivni su hoteli *de facto* eksteritorijalni, pa u njima ponekad pretežno rade stranci, a njihova je ponuda često toliko ovisna o standardiziranoj luksuznoj robi da im lokalna ekonomija pruža tek jedva nešto više od zraka i vode.²³

Značenje turističkog vodiča

U drugom desetljeću 21. stoljeća kada se Republika Hrvatska stapa s Europom i briše administrativne granice potreba za isticanjem i očuvanjem vlastitog identiteta postaje sve veća. Ta potreba da se pravilno predstavi posebnost najizraženija je u turizmu kao masovnoj pojavi u kojoj dolazi do izravnog sučeljavanja različitih kultura, a u tome presudno značenje ima turistički vodič, prva i ponekad jedina osoba koja izravno i blisko komunicira s posjetiteljima i neovisno, u skladu s etikom struke, osigurava im kvalitetnu uslugu te pažnjom dobrog domaćina vodi računa o njihovom interesu.

Prof. dr. sc. Tomislav Šola, još na na 8. skupu turističkih djelatnika Hrvatske u Zadru 12. listopada 2004., u svom izlaganju pod naslovom “Hrvatski identitet za strategiju razvoja”,²⁴ u strukovnu skupinu za interpretaciju baštine Zajednice kulturnog turizma Hrvatske, postavlja “Udrugu društava turističkih vodiča Hrvatske” i prije nego što je ona 2005. osnovana kao Zajednica društava. Dakle, time ukazuje na važnost te struke u predstavljanju Hrvatske, ali i na potrebu da ona bude umrežena.

Jedna je od prepreka u razumijevanju posebnosti i važnosti struke nerazlikovanje vodiča – interpretatora kulturne i ine baštine, od turističkih pratitelja, dakle predstavnika agencije koji zapravo brinu o smještaju, prehrani i prijevozu putnika.

Te suprotne pojmove naizgled izjednačava pridjev “turistički” i time sakriva bit struke, koja jest vođenje kroz prirodne i kulturne znamenitosti neke zemlje ili odredišta, kroz bogatstvo jezika, jela i običaja naroda i konačno suvremenih društvenih tjekova, a u ovom slučaju nepotrebno naglašava tko su korisnici usluge, što nije presudno, a dijelom je i netočno, upravo zbog ranije navedenih nedostataka definicije turizma.

Danas ta zamjena pojmova donosi i dodatnu prijetnju obezvrjeđenjem predstavljanja nacionalne baštine. Pridjev “turistički”, naime, stavlja znak jednakosti i među vodiče kvalificirane za različita zemljopisna područja, pa se već pojavljuje površno tumačenje EU načela o slobodi kretanja ljudi i usluga po kojemu bi nositelj samo jedne područne kvalifikacije (npr. za London) ubuduće mogao pružati usluge i na drugim odredištima EU-a.

²² “Uvod u turizam”, Ekonomski fakultet u Zagrebu, web.efzg.hr

²³ Usp. Tomislav Šola, *Javno pamćenje – Čuvanje različitosti i mogući projekti*, Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2014, str. 133.

²⁴ Usp. Tomislav Šola, “Predstavljanje: Hrvatski identitet za strategiju razvoja”, <http://hgk.biznet.hr/hgk/fileovi/5092.ppt> (15. srpnja 2014.)

U ocjenjivanju ovakvog tumačenja načela o slobodi kretanja ne treba zanemariti ni činjenicu da domicilni vodič ne posjeduje samo područnu kvalifikaciju, već je i sam dio kulturnog miljea pa druženje s njim za gosta ima posebnu vrijednost.

Usklađenjem s EU (CEN) normom 15565,²⁵ koje je struka u Hrvatskoj pozdravila, paradoks postaje veći jer bi se ubuduće za nekoliko tisuća lokalnih vodiča, kolike su trenutne potrebe u Hrvatskoj, uveo gotovo peterostruko opsežniji program za stjecanje zvanja, odnosno odobrenja za rad, dok bi se primjenom načela o slobodi kretanja usluga desecima tisuća nedomicilnih vodiča omogućilo da na istom području pružaju uslugu bez ikakve provjere znanja o povijesti, zemljopisu i lokalnoj kulturi.

Budući da je već i navedenom EU normom definirano da vodič posjeduje područnu kvalifikaciju na temelju lokalnih propisa, jer to pitanje nije jedinstveno uređeno, ili kao u Njemačkoj, nije uređeno uopće, svaki bi se nesporazum otklonio izmjenom naziva “turistički vodič” u “lokalni ili područni (turistički) vodič” u nacionalnoj klasifikaciji zanimanja, što nije povreda prava iz načela o slobodi kretanja jer i dalje bi svaki državljanin članica EU-a mogao steći kvalifikaciju za neko područje pa tako i dozvolu za pružanje usluga pod jednakim uvjetima.

Dobra je vijest da stav, prema kojemu je posebna područna kvalifikacija nacionalni interes svake pojedine zemlje, dijele s nama i ostale članice Europske federacije vodiča. Zbog toga je trenutni prioritet upravo dokazati na europskoj razini da se načelo o slobodi kretanja ne odnosi na struke koje su određene posebnosti područja pa ga u tomu kontekstu i treba razumjeti. Europski konsenzus struke u ovom pitanju daje nam razlog za vjerovanje da će istaknute posebnosti biti uvažene te nam ostaje zadatak isti stav do kraja podržati i u nacionalnoj legislativi.²⁶

Potrebne izmjene i dopune u turističkoj regulativi u cilju zaštite i identiteta odredišta?

1. Propisati obvezu te jasno definirati područje, predmet i vidove suradnje Ministarstva turizma, Ministarstva kulture, Ministarstva zaštite okoliša i prirode i strukovnih udruženja u turizmu, osobito u pogledu izrade zakonskih i podzakonskih akata, odnosno strategije razvoja turizma.
2. Propisati obvezu i jasno definirati područje, predmet i vidove suradnje Hrvatske turističke zajednice, odnosno sustava turističkih zajednica s institucijama u kulturi, institucijama u domeni Ministarstva zaštite okoliša i prirode te strukovnim udruženjima u oblasti turizma. Suradnja bi se nužno odnosila na obvezno članstvo u skupštini i vijeću turističkih zajednica s ciljem stvaranja strategije održivog razvoja turizma uz uvažavanje posebnosti područja.
3. Donijeti poseban pravilnik o strukovnim udruženjima u oblasti turizma te jasno definirati njihove ovlasti i područje rada imajući u vidu javni interes koji postoji osobito u pitanju interpretacije baštine u turizmu.
4. Otkloniti upadljive nedostatke važećeg Zakona o pružanju usluga u turizmu u dijelu koji se odnosi na interpretaciju baštine i stručno osposobljavanje kadrova u

²⁵ Usp. European Committee for Standardization, “Tourism services – Requirements for the provision of professional tourist guide training and qualification programmes”, <http://www.cen.eu/>

²⁶ Usp. Zajednica društava turističkih vodiča Hrvatske, Info br. 1/2012.

turizmu, na koje se u nastavku podrobnije osvrćemo, a u prilogu dajemo integralni tekst prijedloga upućenog prema Ministarstvu turizma u travnju 2012. godine.²⁷

U cilju unaprjeđenja predstavljanja Hrvatske posjetiteljima, zaštite njezina kulturnog identiteta i prirodnih ljepota, predlažu se mjere koje se odnose na sljedeća pitanja:

1. Izmjena i dopuna Zakona o pružanju usluga u turizmu²⁸ kojima bi se otklonila proturječja u definiciji odnosno predmetu struke i području pružanja usluga turističkog vodiča te osigurala njezina neovisnost i zaštita javnog interesa koji postoji u pravilnom predstavljanju Hrvatske, odnosno interpretaciji njezine prirodne i kulturne baštine.
2. Izmjene i dopune Pravilnika o ispitu za turističke vodiče, odnosno nastavnim programu kojima bi se on izborom predmeta, jasnim određenjem zemljopisnih područja, sastavom ispitne komisije i načinom provedbe, uskladio s nacionalnom zakonskom HRN EN 15565:2008²⁹ i definicijom struke te opsegom i sadržajem približio europskoj EU (CEN) normi, a prije svega odgovorio stvarnim potrebama razvoja održivog i kulturnog turizma Hrvatske.

Prijedlog izmjena i dopuna Zakona o pružanju usluga u turizmu u dijelu koji se odnosi na interpretacije baštine

Prijedlog je ciljan na otklanjanje proturječja i nedostataka Zakona, prilagodbe uvjetima koji nastaju pristupanjem Hrvatske u Europsku uniju te osiguravanje zaštite javnog interesa koji postoji u pravilnom predstavljanju Hrvatske, odnosno interpretaciji njezine prirodne i kulturne baštine, a osobito se odnosi na:

1. Jasno definiranje struke odnosno predmeta djelatnosti turističkog vodiča u cilju osiguravanja njezine svrsishodnosti u pravilnom predstavljanju Hrvatske, odnosno interpretaciji materijalne i nematerijalne baštine, usklađenja definicije s EU (CEN) normom te otklanjanje proturječja u odredbama Zakona između definicije struke u odnosu na predmet i područja djelatnosti, odnosno konfuzije s poslovima turističkog pratitelja.³⁰
2. Propisivanje obveze polaganja posebnog dijela ispita odnosno područne kvalifikacije brisanjem odredbi o “općem” vodiču (bez posebnog područja), odnosno pojma “vođenja između turističkih cjelina” i “vođenja na ostalom području RH (za koje nije položen posebni dio ispita)” s obzirom na to da se baština nekog područja, a osobito nematerijalna, ne može ograničiti na lokalitete. Odredbe o “općem” vodiču (bez posebnog dijela ispita) proturječne su čl. 27., st. 1. Zakona i suprotne su EU (CEN) normi koja vodiča definira kao osobu koja ima “posebnu područnu kvalifikaciju”.³¹

²⁷ Usp. Prijedlog izmjena i dopuna Zakona o pružanju usluga u turizmu od travnja 2012., kojeg je Zajednica društava turističkih vodiča Slavonije, Baranje i Srijema dostavila Ministarstvu turizma RH.

²⁸ Usp. Zakon o pružanju usluga u turizmu, Narodne novine, br. 68/2007.

²⁹ Usp. Hrvatski zavod za norme, “Usluge u turizmu – Zahtjevi za pružanje obuke za stručne turističke vodiče i programe za stjecanje kvalifikacije”, <http://www.hzn.hr/>

³⁰ Usp. Prijedlog izmjena i dopuna Zakona o pružanju usluga u turizmu, čl. 26., st. 1., st. 5., st. 6., st. 9.

³¹ Isto, čl. 5., st. 1., t. 5.; čl. 7., st. 4.; čl. 16., st. 2.; čl. 26.; st. 5., st. 6.

3. Osiguranje kvalitete predstavljanja nacionalne prirodne i kulturne baštine jasnim propisivanjem stručne spreme, odnosno predznanja, koje kandidat za turističkog vodiča mora imati kao preduvjet za stjecanje zvanja, osobito u pogledu hrvatskog jezika, povijesti i zemljopisa.³²
4. Osiguranje minimalnog nadzora nad kvalitetom pružanja usluga, članstvom u područnom strukovnom udruženju te evidencijom turističkog vodiča kod područne turističke zajednice, kao preduvjetom za izdavanje odobrenja za obavljanje djelatnosti.³³

*Prijedlog posebnog (novog) pravilnika o stručnom ispitu, nastavnom i ispitnom programu za turističke vodiče*³⁴

Prijedlog je ciljan na otklanjanja nedostataka, odnosno zamjenu važećeg Pravilnika o stručnom ispitu za turističke vodiče i ispitnom programu za turističke pratitelje³⁵ uočeni iz aspekta struke te prilagođavanja uvjetima koji nastaju pristupanjem Hrvatske u Europsku uniju, a koja se odnose na:

1. Usklađivanje obrazovnog, odnosno ispitnog programa zakonskoj definiciji struke turističkog vodiča u čemu sada postoji proturječje i približavanja sadržaja i opsega programa europskim normama, naročito u posebnom i praktičnom dijelu te diferencijacijom pojmova turističkih vodiča i turističkih pratitelja, čije je nedovoljno razlikovanje jedna od najvećih prepreka u razumijevanju značaja struke.³⁶
2. Razvrstavanje posebnih područja djelovanja turističkih vodiča po skupinama u skladu s turističkim regijama Hrvatske (HTZ).³⁷
3. Jasno definiranje zemljopisnih područja za koja se polaže posebni dio ispita. Brisanje "općeg" vodiča (bez posebnog područja), odnosno pojma "vođenja između turističkih cjelina" s obzirom na to da se baština nekoga područja, a osobito nematerijalna, ne može ograničiti na lokalitete. Također, odredbe o "općem" vodiču suprotne su EU (CEN) normi koja vodiča definira kao osobu koja ima "posebnu područnu kvalifikaciju".³⁸
4. Uvođenje subjekata važnih za orijentaciju u smjeru kulturnog turizma i održivog razvoja kao što su Ministarstvo kulture, turističke zajednice te strukovnih udruženja vodiča u nastavni i ispitni program.³⁹
5. Unaprjeđenje struke i njezine uloge u zaštiti nacionalnog interesa uvođenjem predmeta Etika struke i strukovna udruženja turističkih vodiča.⁴⁰

³² Isto, čl. 27., st. 2., t. 2.

³³ Isto, čl. 27., st. 2., st. 7.

³⁴ Usp. Prijedlog pravilnika o stručnom ispitu za turističke vodiče od ožujka 2012., kojeg je Zajednica društava turističkih vodiča Slavonije, Baranje i Srijema dostavila Ministarstvu turizma RH.

³⁵ Usp. Pravilnik o stručnom ispitu za turističke vodiče i nastavnom programu za turističke pratitelje, Narodne novine, br. 50/2008.

³⁶ Usp. Pravilnik o ispitu za turističke vodiče i ispitnom programu za turističke pratitelje, čl. 1., 2., 3., 17. i 20.

³⁷ Isto, čl. 4.

³⁸ Isto, čl. 8., st. 2., čl. 17., st. 2.

³⁹ Isto, čl. 5.

⁴⁰ Isto, čl. 5., 12. i ispitni program.

6. Kontrola cijene nastavnog i ispitnog programa u cilju zaštite struke kao javnog interesa.⁴¹
7. Osiguranje kvalitete predstavljanja nacionalne prirodne i kulturne baštine jasnim određivanjem stručne spreme, odnosno predznanja, koje kandidat za turističkog vodiča mora imati kao preduvjet za stjecanje zvanja, osobito u pitanjima hrvatskog jezika, povijesti i zemljopisa.⁴²
8. Izmjene u pogledu spornog i problematičnog pitanja obveze i sadržaja ispita iz stranog jezika.⁴³

Umjesto zaključka

Ovaj osvrt imao je za cilj ukazati na važnost turizma, prije svega kao područja kulturne razmjene te interpretacije baštine u turizmu kroz koju se ta razmjena u znatnom dijelu odvija, no i na problem da u postojećim normativnim okvirima na tu razmjenu nije moguće značajno utjecati te nije moguće postaviti valjan temelj za praćenje utjecaja turizma na kulturu, društvo i identitet ciljanog područja.

Donošenjem predloženih mjera i izmjena i dopuna zakona te drugih mjera ciljanih na otklanjanje nabrojanih problema, stvorile bi se pretpostavke za unaprjeđenje kvalitete usluga, povećanje udjela kulturnih sadržaja u turističkoj ponudi, kao i definiranje izvan ekonomskih pokazatelja u turizmu te metode i mogućnosti njihova praćenja, ali tako i praćenja makroekonomskih pokazatelja odnosno svih, kako pozitivnih tako i negativnih, utjecaja turizma na ukupno gospodarstvo zajednice.

Definiranjem suradnje Ministarstva turizma, Ministarstva kulture, Ministarstva zaštite okoliša i prirode i strukovnih udruženja u turizmu, odnosno obveznom zastupljenošću predstavnika institucija u kulturi, ustanova u domeni Ministarstva zaštite okoliša i prirode i strukovnih udruženja u radu skupština i vijeća, odnosno sustavu odlučivanja turističkih zajednica, stvorili bi se uvjeti za stručan i meritoran pristup izgradnji nacionalne i lokalnih razvojnih strategija. Takve bi strategije, osim interesa gospodarskih subjekata, koji su sada jedini uključeni u sustav odlučivanja (te je upitan smisao fiskalnog nameta, kojim gotovo bez ikakve obveze i ograničenja raspolažu sami uplatitelji), uvažavale, prije svega održivi razvoj, stavljanje u turističku funkciju kulturne i prirodne baštine, njihovo pravilno predstavljanje te druga pitanja od javnog interesa.

U tom pitanju i Ministarstvo kulture RH u svojoj Strategiji zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine za razdoblje 2011.–2015. kao problemi održivog razvoja nematerijalne kulturne baštine među ostalim ističe još uvijek nedovoljnu uključenost nematerijalne baštine u turističku ponudu te pojavu komercijalizacije i neprimjerene prezentacije nematerijalne baštine.⁴⁴

⁴¹ Pravilnik o ispitu za turističke vodiče i ispitnom programu za turističke pratitelje, čl. 6.

⁴² Isto, čl. 9., st. 1., t. 2.

⁴³ Isto, čl. 8., 12., 13. i ispitni program.

⁴⁴ Usp. *Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.–2015.*, Zagreb: Ministarstvo kulture RH, 2011, str. 30.

Predloženim izmjenama i dopunama Zakona o pružanju usluga u turizmu i pratećih podzakonskih akata u dijelu koji se odnosi na interpretaciju baštine i stručno osposobljavanje kadrova u turizmu te posebnim pravilnikom o strukovnim udruženjima u oblasti turizma i definiranjem njihovih ovlasti, stvorili bi se uvjeti za unaprjeđenje i nadzor nad kvalitetom usluga imajući u vidu javni interes koji postoji osobito u pitanju interpretacije baštine u turizmu. Također, ostvarile bi se pretpostavke za stvaranje neovisnih receptivnih službi (službi turističkih vodiča) u sustavu turističkih zajednica, dakle uvjeti za izravnu komunikaciju lokalne zajednice s posjetiteljima, kako u pogledu ciljanog predstavljanja područja, tako i u pogledu prikupljanja povratnih informacija o potrebama, interesima i zadovoljstvu posjetitelja, preko neovisnog medija. Trenutačno je ta komunikacija, između lokalne zajednice i emitivnih tržišta odnosno posjetitelja-turista u jednom, odlaznom smjeru ograničena na općenitu propagandu, koja je, zbog nepostojanja obveze uvažavanja struke, često nezadovoljavajuća, a u povratnom smjeru na šturi podatak o broju ostavrenih turističkih noćenja koje su pružatelji usluga dužni dostavljati turističkim zajednicama. Uspostavljanjem sustava poticanog i nadziranog predstavljanja područja/turističkog odredišta uz obvezu prikupljanja podataka o posjetiteljima, poboljšala bi se kvaliteta usluge koja sobom nosi i povećanje atraktivnosti, dakle i budući veći turistički priljev. Prikupljanjem podataka o posjetiteljima obuhvatili bi se i oni koji koriste ugostiteljsko turističke usluge i kulturne sadržaje, a ne koriste uslugu smještaja, koja se sada jedina evidentira, pa bi se povratno došlo do valjanih statističkih podataka kao podloge za izgradnju razvojne strategije.⁴⁵

LITERATURA

- “Uvod u turizam”, Ekonomski fakultet u Zagrebu, web.efzg.hr/
- European Committee for Standardization, “Tourism services – Requirements for the provision of professional tourist guide training and qualification programmes”, <http://www.cen.eu/>
- Hrvatski zavod za norme, “Usluge u turizmu – Zahtjevi za pružanje obuke za stručne turističke vodiče i programe za stjecanje kvalifikacije”, <http://www.hzn.hr/>
- Pirjavec, Boris i Keser, Oliver, *Počela turizma*, Zagreb: Mikrorad i Ekonomski fakultet – Zagreb, 2002.
- Pismohrana Udruge turističkih vodiča Osijek, Gastro enološki seminari za djelatnike u turizmu, 2008., 2009.
- Pismohrana Udruge turističkih vodiča Osijek, Inicijativa za osnivanje zajednice kulturnog turizma pri HGK ŽK Osijek, 2010.
- Pismohrana Udruge turističkih vodiča Osijek, projekt “Baranjska trilogija”, 2013.
- Pismohrana Udruge turističkih vodiča Osijek, projekt “Služba turističkih vodiča Grada i Županije”.
- Pismohrana Udruge turističkih vodiča Osijek, Seminari za turističke djelatnike, Stručno vođenje u praksi.
- Pravilnik o stručnom ispitu za turističke vodiče i nastavnom programu za turističke pratitelje, Narodne novine, br. 50/2008.

⁴⁵ Usp. Pismohrana Udruge turističkih vodiča Osijek, projekt “Služba turističkih vodiča Grada i Županije”.

- “Predstavljanja projekta Muzej u loncu Gradskog muzeja Požega po restoranima istočne Hrvatske”, <http://www.gmp.hr/blog/>
- Prijedlog izmjena i dopuna Zakona o pružanju usluga u turizmu od travnja 2012., kojeg je Zajednica društava turističkih vodiča Slavonije, Baranje i Srijema dostavila Ministarstvu turizma RH.
- Prijedlog pravilnika o stručnom ispitu za turističke vodiče od ožujka 2012., kojeg je Zajednica društava turističkih vodiča Slavonije, Baranje i Srijema dostavila Ministarstvu turizma RH.
- “Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture”, <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6241>
- Schouten, Frans, “The Process of Authenticating Souvenirs”, *Cultural Tourism in a Changing World*, Clevedon, 2005.
- Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.–2015.*, Zagreb: Ministarstvo kulture RH, 2011.
- Šola, Tomislav, *Javno pamćenje – Čuvanje različitosti i mogući projekti*, Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2014.
- Šola, Tomislav, “Predstavljanje: Hrvatski identitet za strategiju razvoja”, <http://hgk.biznet.hr/hgk/fileovi/5092.ppt> (15. srpnja 2014.)
- Throsby, David, *The Economics of Cultural Policy*, New York: Cambridge University Press, 2010.
- Vuković, Boris, *Povijest hrvatskog turizma*, Zagreb: Prometej, 2005.
- Zajednica društava turističkih vodiča Hrvatske, Info br.1/2012.
- Zakon o pružanju usluga u turizmu, Narodne novine, br. 68/2007.
- Živaković-Kerže, Zlata, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek: HIP – Podružnica za povijest Slavonije – Društvo za hrv. povjesnicu, 1996.
- “Wine Tour (Vinske ceste)”, <http://www.obz.hr/hr/index.php?tekst=1224>

PRILOG

Prijedlog izmjena i dopuna Zakona o pružanju usluga u turizmu od 15. lipnja 2007. godine, koji je dostavljen Ministarstvu turizma u travnju 2012.:

Članak 5., st. 1., t. 5. mijenja se. Briše se sporna odredba po kojoj “uslugu vođenja može pružati samo vodič” kao nepotrebna te se dodaje odredba prema kojoj je “organizirani posjet turističkim cjelinama moguć jedino uz angažiranje ovlaštenog turističkog vodiča”, te sada glasi: Turistička cjelina (lokalitet) je područje, prostor ili objekt na kojem se nalaze ili koji sadržava prirodne, kulturne, povijesne, tradicijske i druge vrednote. Organizirani posjet turističkim cjelinama moguć je jedino uz angažiranje ovlaštenog turističkog vodiča.

Članak 7., st. 4. mijenja se jer je odredba o “obilasku turističkih cjelina (lokaliteta)” nejasna pa sada glasi: (4) Ako putovanje iz stavka 3. ovoga članka uključuje organizirano razgledanje odnosno obilazak posebnog područja (osim transfera) ili posjetu pojedinim turističkim cjelinama (lokalitetima), za ta razgledanja odnosno posjete organizator je dužan angažirati ovlaštenog turističkog vodiča.

Članak 16., st. 2. mijenja se jer je odredba o obvezi korištenja turističkog vodiča samo za “razgledavanje odnosno obilazak turističkih cjelina (lokaliteta)” nedovoljna da bi zadovoljila svrhu pravilnog predstavljanja prirodne i kulturne, a naročito nematerijalne baštine te gospodarskih i

političkih tijekova, pa sada glasi: (2) Za organizirano razgledavanje na posebnim području (županiji) odnosno posjete turističkim cjelinama (lokalitetima) turistička agencija obvezna je koristiti turističkog vodiča ovlaštenog za pružanje usluga na tom posebnom području (županiji), odnosno osobu iz članka 26. stavka 8. ovoga Zakona.

Članak 26., st. 1. mijenja se u skladu s EU (CEN) normom i potrebom osiguravanja pravilne interpretacije materijalne i nematerijalne baštine te se na kraju dodaje odredba o posebnom području za koje se polaže ispit “na području za koje je položio posebni dio ispita” pa sada glasi: (1) Turistički vodič je fizička osoba iz članka 3. stavka 6. ovoga Zakona koja pruža turistima usluge pokazivanja i stručnog objašnjavanja prirodnih ljepota i rijetkosti, kulturno-povijesnih spomenika, umjetničkih djela, etnografskih i drugih znamenitosti, povijesnih događaja, ličnosti, legendi o tim događajima i ličnostima, gospodarskih i političkih tijekova i zbivanja, na području za koje je položio posebni dio ispita.

Članak 26., st. 5. mijenja se u skladu s EU (CEN) normom i potrebom osiguravanja pravilne interpretacije materijalne i nematerijalne baštine pa sada glasi: (5) Turistički vodič može pružati uslugu na području RH za koje je položio posebni dio stručnog ispita.

Članak 26., st. 6. mijenja se u skladu s EU (CEN) normom i potrebom osiguravanja pravilne interpretacije materijalne i nematerijalne baštine pa sada glasi: (6) Na osnovu položenog općeg dijela stručnog ispita za turističkog vodiča, na drugim područjima RH ili u inozemstvu, osoba može pružati usluge turističkog pratitelja.

Članak 26., st. 9. mijenja se jer osoba koja grupu “prati” nije vodič, a ako ima odobrenje za pružanje usluge turističkog vodiča na nekom području i ugovoreno pružanje usluge vođenja, onda je na tom području vodič pa sada glasi: (9) Osoba koja prati organizirana grupna putovanja domaćeg ili stranog organizatora ne smatra se turističkim vodičem u smislu odredaba ovoga Zakona, osim na području za koje ima posebno ugovoreno pružanje usluge vodiča, a pod uvjetom da posjeduje dozvolu za pružanje usluga na tom području.

Članak 27., st. 2., t. 2. mijenja se pa sada glasi: 2. da ima najmanje srednju stručnu spremu prema obrazovnom programu RH ili da ima položenu razliku ispita iz povijesti, zemljopisa i hrvatskog jezika, sukladno obrazovnom programu za srednje škole u RH.

Članak 27., st. 2., t. 3. mijenja se tako da se briše odredba o “položenom ispitu” jer je ta odredba sadržana na str. 1., a dodaje se obveza članstva u strukovnom udruženju i evidenciji kod turističke zajednice pa sada glasi: 3. da je član strukovnoga udruženja u sustavu područne zajednice društava odnosno Zajednice društava turističkih vodiča Hrvatske.

Točka 4. u st. 2. briše se jer je potvrda o položenom stranom jeziku sastavni dio uvjerenja o položenom stručnom ispitu, a znanje hrvatskog jezika preduvjet je za polaganje.

Članak 27., st. 7. mijenja se tako da se na kraju dodaje “područnom strukovnom udruženju turističkih vodiča i Turističkoj zajednici” te sada glasi: (7) Rješenje o odobrenju za pružanje usluga turističkog vodiča nadležni ured dostavlja nadležnoj ispostavi područne jedinice Državnog inspektorata i nadležnoj ispostavi područnog ureda Porezne uprave, područnom strukovnom udruženju turističkih vodiča odnosno Turističkoj zajednici.

Članak 28., st. 1., t. 4. mijenja se, tako da se umjesto izraza “jezik na kojem” stavlja izraz “jezika na kojima” te sada glasi: 4. jezike na kojima će pružati usluge turističkog vodiča.

Prijedlog pravilnika o stručnom ispitu, nastavnom i ispitnom programu za turističke vodiče te druge mjere kojima bi se riješila sporna pitanja iz važeće regulative:

Donošenje posebnog pravilnika o ispitnom, odnosno nastavnom programu za turističke vodiče, odnosno izmjenama u nazivu Pravilnika i članka 1., 2. i 3. te brisanjem članka 20. i ostalih

odredbi koje se odnose na turističke pratitelje s obzirom na to da je obrazovanje pratitelja u nadležnosti agencija, a polaganje ispita nije nužan preduvjet za obavljanje tih poslova.

Izmjenom u čl. 3. kojom se jasno određuje koji se dio ispita polaže na hrvatskom jeziku.

Izmjenom u čl. 4. kojom se Virovitičko-podravaska županija uvrštava u grupu s ostalim slavonskim županijama, odnosno u turističku regiju Slavonija.

Izmjenom čl. 5., st. 1. kojom se u provedbu Programa uvrštavaju predstavnici kulturnih institucija posebnog područja, dakle Ministarstva turizma, turističkih zajednica i strukovnih udruženja, odnosno zajednica strukovnih udruženja kao meritornih subjekata za određivanje smjernica u interpretaciji baštine i razvoju kulturnog turizma.

Izmjenama u čl. 5., st. 3. i 4., kojima bi se obrisala nejasna odredba o predstavniku “poslodavaca agencija” kao nepotrebna, a definirala bi se uloga predstavnika strukovne udruge. Također, uveo bi se predmet Etika struke i strukovna udruženja kao nužan za unaprjeđenje struke i njezine uloge u zaštiti predstavljanja baštine kao nacionalnog interesa.

Izmjenama u čl. 6. propisala bi se potvrda Ministarstva za cijenu koja se odnosi na posebni dio ispita, odnosno seminara kao sigurnosni, odnosno korekcijski mehanizam uvažavajući javni interes za izobrazbu turističkih vodiča. Iz istoga razloga u općem dijelu ispita uz jedinstveni program uveo bi se jedinstven kriterij i cijena za sva ovlaštena visoka učilišta.

Izmjenama u čl. 8., st. 2. ukinula bi se odredba koja bi omogućila polaganje samo općeg dijela ispita s obzirom na to da se time ne stječe nikakva struka već je ono sam preduvjet za pristupanje posebnom dijelu.

Izmjenama u čl. 8. ukinulo bi se obavezno polaganje ispita na jednom stranom jeziku, već bi se to prepustilo odluci kandidata. Iako ovo pitanje nije presudno, sporno je jer nema jasnog razloga zbog kojega neki vodič ne bi imao pravo pružati usluge samo na hrvatskom jeziku, a elementarno znanje jednog stranog jezika kao pitanja opće kulture, osigurano je preduvjetom srednje stručne spreme. Sporna je također materija koja treba biti obuhvaćena ispitom jer je predviđeno da se strani jezik polaže u općem dijelu, a nameće se kao logično da bi se trebao polagati i u posebnom dijelu. U stvarnosti mnogi kandidati koji su zadovoljili na ispitu iz jezika, nisu na njemu sposobni pružiti uslugu, a nasuprot tome u praksi vrlo često u nedostatku vodiča na odgovarajućem jeziku po izboru grupe, vodiči u svojim tumačenjima kombiniraju više jezika pa i onih za koje nisu ovlašteni. Držimo radi toga, da odluka o pristupanju ispitu na stranom jeziku treba biti prepuštena kandidatu čime bi se osiguralo da on uistinu može kvalitetno pružiti uslugu označenu na iskaznici, a svaka upotreba stranih jezika izvan toga u cilju nastojanja da se postigne bolja komunikacija s grupom ne može biti kao takva posebno naplaćena.

Izmjenom čl. 9., st. 1., t. 1. traženje dokaza o uplati prepustilo bi se ovlaštenom veleučilištu kao vjerovniku jer sukladno Zakonu o obveznim odnosima, potraživanja se mogu izmiriti i drugim načinima pa to pravilnikom ne treba ograničavati.

Izmjenama čl. 9., st. 1., t. 2. jasno bi se odredilo kojom razinom znanja, odnosno predznanja hrvatskog jezika te povijesti i zemljopisa kandidat mora raspolagati prije pristupanja ispitu.

Izmjenom čl. 12., st. 1., t. 9. i dopunom t. 11., strani bi se jezik kao fakultativan premjestio na 11 mjesto popisa ispita u općem dijelu.

Izmjenom čl. 12., st. 1., t. 10. brisala bi se riječ “vođenja” kao nepotrebna.

Izmjenom čl. 13., st. 1. dodala bi se t. 13. Strani jezik polagao bi se uz opći i u posebnom dijelu.

Izmjenom čl. 13., st. 2. tako da bi se dodalo “a potvrđuje Ministarstvo turizma”.

Izmjenom čl. 14., st. 7. tako da bi se dodalo “a ispit iz stranog jezika” čime se definira koji se dio ispita ne polaže na hrvatskom jeziku.

Izmjenom čl. 17., st. 2. kojom bi se brisale nejasne odredbe o turističkim cjelinama te se jasno definirala područje rada turističkog vodiča.

Izmjenom naziva ispitnog programa.

Dodavanjem predmeta Etika struke i strukovna udruženja.

Povećanjem praktičnog dijela nastave u zavisnosti od broja cjelina na pojedinom posebnom području.

Ministarstvu turizma Republike Hrvatske od strane Zajednice društava turističkih vodiča Slavonije, Baranje i Srijema, predloženo je da temeljem iznesenih razloga donese novi "Pravilnik o stručnom ispitu i nastavnom programu za turističke vodiče", odnosno usvoji sljedeće predložene izmjene i dopune "Pravilnika o stručnom ispitu za turističke vodiče i ispitnom programu za turističke pratitelje":

Ukida se jedinstveni Pravilnik o stručnom ispitu za turističke vodiče i ispitnom programu za turističke pratitelje pa se donosi posebni: *Pravilnik o stručnom ispitu za turističke vodiče*.

Članak 1. prvi se mijenja. Brišu se odredbe o turističkim pratiteljima pa glasi:

Ovim Pravilnikom propisuje se način polaganja stručnog ispita za turističke vodiče, ispitni program za turističke vodiče, nastavni plan te sastav ispitne komisije.

Članak 2. mijenja se. Briše se st. 2. (koji se odnosi na pratitelje).

Članak 3. mijenja se. Brišu se pratitelji i dodaje se koji se dio ispita polaže na stranom jeziku, pa glasi: Stručni ispit za turističkog vodiča polaže se na hrvatskom jeziku, osim dijela ispita iz stranog jezika, a prema ispitnim programima koji su sastavni dio ovoga Pravilnika.

Članak 4., st. 1., t. 8. i t. 9. mijenjaju se. Virovitičko-podravski županija dodaje se u grupu županija s prostora turističke regije Slavonija, pa glase: Za Grad Zagreb, te za županije: Zagrebačku, Krapinsko-zagorsku, Bjelovarsko-bilogorsku, Koprivničko-križevačku, Sisačko-moslavačku, Karlovačku, Međimursku i Varaždinsku: Zagreb; Za županije: Osječko-baranjsku, Vukovarsko-srijemsku, Brodsko-posavsku, Virovitičko-podravsku i Požeško-slavonsku: Osijek.

Članak 5., st. 1. mijenja se tako da se iz ispitne komisije brišu djelatnici u turizmu jer im nije definirana struka, razlog i način odabira, te se dodaju predstavnici Ministarstva kulture, turističkih zajednica te strukovnih udruženja turističkih vodiča, pa sada glasi: (1) U ispitnu komisiju pred kojom kandidati za turističkog vodiča polažu ispit, kao članovi imenuju se nastavnici visokih učilišta, stručni djelatnici ministarstva nadležnih za turizam i kulturu, odnosno institucija u kulturi s područja na koje se odnosi posebni dio ispita, predstavnik područne Turističke zajednice te predstavnik Zajednice društava turističkih vodiča turističke regije, odnosno Hrvatske po mogućnosti s područja na koje se odnosi posebni dio ispita.

Članak 5., st. 3. briše se (jer je pitanje uređeno u st. 1.).

Članak 5., st. 4. mijenja se tako da st. 4. postaje st. 3. te se brišu odredbe o predstavniku udruge poslodavaca turističkih agencija i praćenja, a dodaju se odredbe o predmetu Etika struke i Strukovna udruženja pa glasi: (3) Turistički vodič provodit će i ispitivati predmet Etika struke i strukovna udruženja turističkih vodiča te dijelove predmeta Operativno-tehnički poslovi prema posebnom programu koji utvrđuje ispitna komisija.

Članak 6., st. 3. mijenja se tako da komisija predlaže cijenu, a potvrđuje ju Ministarstvo turizma pa glasi: (3) Ispitna komisija predlaže cijenu stručnog ispita, koja uključuje troškove seminara i polaganja ispita u posebnom dijelu koju potvrđuje Ministarstvo turizma te utvrđuje uspjeh kandidata. Cijenu u općem dijelu utvrđuje Ministarstvo turizma temeljem prijedloga visokih učilišta.

Članak 8., st. 2. mijenja se tako da se briše odredba o prijavi samo općeg dijela ispita te se unosi odredba prema kojoj kandidat odlučuje želi li pristupiti ispitu iz stranog jezika pa glasi: (2)

U prijavi kandidat treba navesti prijavljuje li se za polaganje općeg i posebnog dijela stručnog ispita ili samo posebnog dijela stručnog ispita ukoliko već ima položen opći dio, za koju županiju ukoliko se na visokom učilištu polaže posebni dio stručnog ispita za više županija. U prijavi, kandidat koji to želi, treba navesti iz kojeg stranog, odnosno kojih stranih jezika namjerava polagati ispit.

Članak 9., st. 1., t. 1. mijenja se tako da o potrebi dokaza odlučuje visoko učilište koje naplaćuje troškove tečaja i ispita pa glasi: 1. dokaz o uplati iznosa cijene ispita, ako to zahtijeva visoko učilište na kojoj se organizira polaganje stručnog ispita.

Članak 9., st. 1., t. 1. mijenja se tako da se dodaju odredbe o tome da kandidat mora imati položene ispite iz povijesti, zemljopisa i hrvatskog jezika po programu RH.

2. dokaz da ima najmanje srednju stručnu spremu prema obrazovnom programu RH ili da ima položenu razliku ispita iz povijesti, zemljopisa i hrvatskog jezika, sukladno obrazovnom programu za srednje škole u RH, ako je srednju stručnu spremu stekao prema nekom drugom programu.

Članak 12., st. 1., t. 9. mijenja se tako da se Strani jezik premješta na t. 11., a dodaje se Etika struke i strukovna udruženja turističkih vodiča, pa glasi: 9. Etika struke i strukovna udruženja turističkih vodiča.

Članak 12., st. 1., t. 10. mijenja se tako da se briše riječ “vođenja”, pa glasi: 10. Operativno-tehnički poslovi za turističke vodiče.

Članak 12., st. 1. mijenja se tako da se dodaje t. 11. Strani jezik, pa glasi: 11. Strani jezik.

Članak 13., st. 1. mijenja se tako da se dodaje t. 13. Strani jezik, pa glasi: 13. Strani jezik

Članak 13., st. 2. mijenja se tako da se dodaje “a potvrđuje Ministarstvo turizma”: (2) Sadržaj po pojedinom području posebnog dijela ispitnog programa i broj nastavnih sati utvrđuje ispitna komisija, a potvrđuje Ministarstvo turizma.

Članak 14., st. 7. mijenja se tako da se dodaje “a ispit iz stranog jezika”, pa glasi: (7) Praktični dio općeg i posebnog dijela ispita polaže se na hrvatskom jeziku, a ispit iz stranog jezika, na stranom jeziku/jezicima navedenim u prijavi za ispit.

Članak 17., st. 2. mijenja se tako da se brišu nejasne odredbe o turističkim cjelinama, pa glasi: (2) U uvjerenju se navode osobni podatci o turističkom vodiču (ime i prezime, datum i mjesto rođenja), podatak o položenom općem i posebnom djelu dijelu ispita, stranom jeziku/jezicima na kojima je turistički vodič ovlašten pružati usluge, broj i datum izdavanja uvjerenja, te potpis dekana visokog učilišta i predsjednika ispitne komisije.

Mijenja se naziv ispitnog programa tako da se dodaje “s nastavnim planom”, pa glasi: *Ispitni program stručnog ispita za turističke vodiče s nastavnim planom.*

Strani jezik premješta se na predmet broj 11.

Kao 9. predmet dodaje se Etika struke: 9. *Etika struke i strukovna udruženja turističkih vodiča.*

1. *Etika struke* (4 nastavna sata)

Pojam i značaj stručne etike općenito. Strukovne odrednice turističkih vodiča. Nezavisnost struke i javni interes. Značaj stručne etike turističkih vodiča u interpretaciji kulturne i prirodne baštine kao oblik njihove zaštite. Stručna etika u ulozi turističkog vodiča kao dobrog domaćina i predstavnika lokalne zajednice, odnosno Republike Hrvatske.

2. *Strukovna udruženja turističkih vodiča*

Društva turističkih vodiča – svrha udruživanja i ciljevi. Značaj udruženja za unaprjeđenje struke. Programska djelatnost. Ustroj – područni, regionalni, republički. Europsko udruženje: FEG (eng. *European Federation of Tourist Guide Associations*), ustroj, značaj ciljevi i djelovanje.

U predmetu Operativno tehnički poslovi dodaje se da broj sati zavisi od broja turističkih odredišta za pojedine županije, pa glasi: 10. *Operativno-tehnički poslovi za turističkog vodiča* (najmanje 24 nastavna sata, zavisno od broja odredišta na području pojedine županije).

U predmetu Operativno tehnički poslovi St. 4. *Vježbe*, dodaje se t. 3. s odredbom o provedbi praktičnog vođenja koja glasi: Praktičnim dijelom seminara, turističkim vođenjem na terenu moraju biti obuhvaćena sve turističke cjeline na području pojedine županije, odnosno područja na koji se odnosi posebni dio ispita. U tijeku terenske nastave moguće je obrađivati, odnosno uvrstiti i drugu materiju iz predmeta Operativno tehničkih poslova, odnosno nastavu iz drugih predmeta.

HERITAGE INTERPRETATION IN TOURISM INDUSTRY AS A FACTOR OF IDENTITY PRESERVATION AND AREAL UNIQUENESS

Abstract

In the paper, the authors emphasize a dissatisfactory definition of tourism industry, globally categorized and observed as an economic activity in literature, dictionaries, and the existent legislation and other documents of the Republic of Croatia due to a necessity to monitor its direct financial impacts, which cannot be its primary purpose and action. The paper's aim is to pinpoint the importance of tourism industry primarily as a domain of significant cultural exchange and heritage interpretation, as well as to recognize a problem pertaining to the fact that this exchange cannot be considerably influenced in the existent normative frameworks, for it is impossible to set a valid foundation for the monitoring of tourism industry's impact on culture, society, and identity of a targeted area. While perceiving the paradoxes ensuing from the existent tourism industry norms and adducing the good and the bad practical examples and possibilities to improve cultural, sustainable tourism, the reasons and a necessity to amend the existent regulations in the tourism industry field are identified. The adoption and proclamation of suggested amendments and other measures would create presuppositions for an improvement in the quality of services, especially in the heritage representation field, an increase in a tourist offer's cultural content share, a definition of extraeconomic tourism indices and the methods and possibilities of their monitoring, as well as for the monitoring of other tourism impacts upon a community.

Keywords: tourism industry, heritage, identity preservation, Republic of Croatia, act, amendments

mr. sc. Brankica Ban,
Umjetnička akademija
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

SLAVONSKI KANTUALI; STANJE ISTRAŽIVANJA VUKOVARSKE GRAĐE

Izvorni znanstveni rad

UDK: 783(497.5 Vukovar)“1991/2013”(063)

Istraživanje glazbene građe vukovarskog franjevačkog samostana koje se predstavlja u ovom radu započeto je prije dvije godine. Prvi rezultati prikazani su na prošlogodišnjem Godišnjem susretu Hrvatskog muzikološkog društva (tekst *Stanje glazbene knjižnice franjevačkog samostana sv. Filipa i Jakova u Vukovaru, danas*). Istraživački korpus ondje je obuhvaćao 590 kataloških jedinica rukopisa, 29 tiskovina i veliki broj hemerotečne građe (časopisi i sl.) te nosače zvuka (CD-e, DVD-e). Međutim, kantuali, najvrijedniji dio građe za ovo istraživanje, nisu pronađeni. Do sada su se ovom problematikom bavili autori Šaban i Blažeković, p. Cvekan, p. Kinderić i M. Riman odnosno p. Frkin (kao glavni provincijski arhivar) i dr. U radu se donose usporedni tablični prikazi stanja dostupnosti kantuala prema svakom od tih istraživača. Od pet kantuala, koliko ih autori spominju (Šaban-Blažeković, Cvekan, Kinderić) do danas u okviru ovog istraživanja (nakon dvije godine sustavnog istraživanja) pronađen je samo jedan: kajdanka fra Antuna Sandukčića iz Cernika (23. travnja 1732.). Nameće se pitanje jesu li kantuali uopće vraćeni iz progonstva u kojem su bili tijekom Domovinskog rata ili su možda vraćeni u neke druge franjevačke samostane. U svezi s tim pitanjem treba nastaviti terenska istraživanja u ostalim slavonskim franjevačkim samostanima.

Ključne riječi: kantuali, fra Antun Sandukčić, Šaban, Blažeković, p. Cvekan, p. Kinderić, M. Riman

Godine 1978./1979. Muzikološki zavod Muzičke akademije u Zagrebu popisao je i katalogizirao glazbene rukopise i knjige u franjevačkim samostanima u Slavoniji i Srijemu (Ilok, Šarengrad i Vukovar).¹ Središnja je tema rada dakle usporedba glazbeno-arhivskog fonda vukovarske samostanske knjižnice, i to stanja prema izvještaju izrađenom prije Domovinskog rata 1980. godine (Šaban-Blažeković) sa stanjem fonda 2012. godine.

Stanje glazbeno-arhivskog fonda vukovarske samostanske knjižnice prikazano je ovim slijedom: 1. Fond popisao prije Domovinskog rata (1978./1979. godine); 2. stanje građe poslije Domovinskog rata (zima 1991. i 1992. godine); 3. prikaz stanja vukovarske franjevačke knjižnice od 2010. pa sve do danas 2013. (nakon vraćanja građe, 20. studenog 2004. godine).²

¹ Usp. Ladislav Šaban i Zdravko Blažeković, Izvještaj o dvogodišnjem sređivanju triju glazbenih zbirki u Osijeku i o pregledu rukopisa i knjiga u franjevačkim samostanima u Slavoniji i Srijemu, *Arti musices – Hrvatski muzikološki zbornik*, br. 11, 1 (1980), str. 47-101.

² Sve do pregleda građe 2012./2013. godine rezultati nisu bili poznati. Posljednji pregled građe (15. travnja 2013.) ukazao je, naime, na potrebu mijenjanja “viđenja” i razmišljanja o stanju vukovarskih kantuala

Kantuali u vukovarskom samostanu

Prema broju sačuvanih glazbenih rukopisa taj je samostan (bio) najbogatiji u Hrvatskoj. U knjižnici se čuvalo pet rukopisnih kantuala (pjevnika).³ Riječ je o: a) kantualu *Josipa Marie Cordansa* iz 1750. g.; b) drugom *Cordansovu kantualu* iz 1750. g. pisanom za vukovarski samostan ... pro conventu SS. Apostolorum Philippippi et Jacobi Valcovarini; c) trećem kantualu iz 1735. g., koji je prema o. P. Cvekanu, također *Kapušvarčev*; d) kantualu *Franje Vukovarca* iz 1722. g.; e) orguljaškom sveščiću bez signature, dosta “slabo” pisanom, za svoju uporabu sastavio ga je fra Antun Sandukčić iz Cernika 23. travnja 1732.: “Ad simplicem usum Fratris (našla!) Antonii Sandukcic a Czernik Anno 1732 die 23 Aprills”; f) malenom notnom svesku, sign. XII F-1, naslovljenom “Feria Quinta in Coena Domini” i pisanom koralnim notama.

Osim toga, u tom istom samostanu Kuhač je pronašao prijepis iz 18. stoljeća (doneavno) jedine poznate simfonije Amanda Ivančića i kajdanku Josipa Jaića.

O dosadašnjem proučavanju kantuala (Šab., p. Cvekan, p. Kinderić)

Do sada su se proučavanjem kantuala bavili autori: 1. Šaban i Blažeković (1979./1980.), 2. Cvekan (1980.) i 3. Kinderić, Riman itd. Ladislav Šaban (Zdravko Blažeković) i franjevac o. Cvekan istodobno su istraživali ovu temu (kantuale) u franjevačkom samostanu sv. Filipa i Jakova u Vukovaru. Uspoređujući njihove spoznaje čini se da supostoje različita viđenja kantuala. Prema prvom viđenju, autora L. Šabana i Z. Blažekovića, utvrđeno je postojanje šest rukopisnih kantuala.⁴ No nakon vraćanja građe pronađen je tek ovaj: Sandukčić, kajdanka, rukopis, godina 1732.; uvezan u crnu kožu, 14 x 22 cm. Sandukčić ga je pisao za svoje potrebe 23. travnja 1732.⁵ Preostali rukopisni kantuali nisu pronađeni: kantual *Franje Vukovarca* iz 1722.;⁶ treći Kantual, prema mišljenju o. P. Cvekana,

(nekada i sada), te na postojanje različitih odnosno “novih” viđenja vukovarskih kantuala. U skladu s tim, ovdje se ipak korigiraju raniji povijesni rezultati.

³ Na latinskom se rabi riječ “kantual”, no kasnije se koristi “pjevnik”.

⁴ Usp. Ladislav Šaban i Zdravko Blažeković, Izvještaj o dvogodišnjem sređivanju triju glazbenih zbirki u Osijeku i o pregledu rukopisa i knjiga u franjevačkim samostanima u Slavoniji i Srijemu, *Arti musices – Hrvatski muzikološki zbornik*, br. 11, 1 (1980), str. 47-101.

⁵ U crnu kožu uvezan, korice dosta trošne, 14 x 22, pisan rukom, na prvoj str. piše: “Ad simplicem uisum Fratris Antonii Sandukcasich, a Czernik anno 1732. die 23. Aorillis. Sadržaj su mu jednoglasne pjesme koje orguljaš svira u crkvi. Pri kraju su različiti tekstovi pjesama koje narod pjeva. Brat Antun Sandukčić, rodnom iz Cernika, je bio vjerojatno orguljaš (...)” Osim njega danas ne postoji ni jedan drugi kantual.

⁶ Kantual je prepisao franjevački pitomac Franjo Vukovarac pa tako saznajemo za još jedno ime franjevačkog skriptora 18. stoljeća. Sign. XII F 3, ima kožni uvez I-III + 100 str. vel. 19 x 22 cm. Na fol. II nalazi se cvijećem uokviren medaljon, u kojem piše: “Missae compositae per R. P. Fr. Franciscum de Budrio ac descriptae per Fr. Franciskum de Walcovarino Prov. Bosnae Arg(entin)ae Alumnum Ferria die 1722.” To je vrlo važna bilješka jer iz nje saznajemo da su sve mise djela talijanskog franjevca Francesca da Budrija čijega imena nema u enciklopediji *Die Musik in Geschichte und Gegenwart ni u Eitneru*. Svezak sadrži 28 misa (samo je posljednja višeglasna, ostale su jednoglasne), dok su popijevke na latinskom i hrvatskom jeziku jednoglasne i dvoglasne. Ipak, nisu baš sve mise Budrijeve – misa br. 21 djelo je oca Francesca Milana iz Bologne (“Messa del P. Francesco Milano di Bologna”).

također *Kapušvarčev*, potječe iz 1735.;⁷ kantual *Josipa Marie Cordansa* iz 1750.;⁸ drugi *Cordansov kantual* iz 1750.⁹ i maleni notni svezak, sign. XII F-1.¹⁰

O. Cvekan

Prema autoru o. Cvekanu (istraživanja su izvršena 1980. g.)¹¹ u vukovarskoj samostanskoj knjižnici čuvala su se četiri (četiri rukom pisana, odnosno šest) kantuala. Onaj naslovljen *Feria Quinta in Coena Domini* pisan je koralnim notama, međutim, nije nađen. (6.)¹²

U svojoj knjizi o. Cvekan navodi kako su se u samostanskoj knjižnici tada 1980. čuvala “četiri vukovarska rukom pisana kantuala, jedan osječki kantual i Organum za orguljaša”.

Kantual koji je nađen i poslije vraćanja građe je: 1. prvi (1.) kantual, uvezan u crnu kožu, 14 x 22 cm, pisan rukom, Sandukčić ga je pisao za svoje potrebe 23. travnja 1732. g.¹³ Nisu nađeni: 2. drugi kantual, 130 x 22 cm, nedostaju naslovna stranica i početak kantuala, prema načinu ukrašavanja moglo bi se reći da je autor o. Filip Kapušvarac;¹⁴ 3. treći kantual, uvezan u bijelu kožu, prepisao ga je brat Franjo Vukovarac 1722. kao student bogoslovije u Ferrari (sadržaj je preuzeo iz kantuala o. Franje de Budria);¹⁵ 4. četvrti kantual uvezan je u smeđu kožu, korice su trošne, napisan je prema odredbi provincijala

⁷ Kožni uvez vel. 30,2 x 22 cm, sign. XII G 1, nedostaje mu naslovna stranica i prva tri lista. Nova je paginacija od 1-116. Na str. 47 piše: “Coventus Valcovariensis PP. Franciscanorum 1735.”, a na str. 116: “Spectat ad Conventum Sanctorum Apostolorum Philippi et Jacobi Anno Millesimo septingentesimo quadroagesimo 3tio, Fio vero 1ma Januarii (1. siječnja 1743.)”

⁸ Veliki folio (30,5 x 35,5cm), I-III + 297 str., XII G 9. – f. n. Taj kantual ustvari pripada osječkom samostanu kako (fol. III): “CHORUS seu MISSAE CHORALES PRO CONVENTU S. CRYCIS ESSEKINI.” U ovom kantualu ima 13 misa posvećenih različitim svecima, 1 rekvijem, kao i 3 Tantum erga. Taj osječki kantual najbolje je sačuvan od svih koje smo zatekli.

⁹ Identičan je onom pod a (sign. XII G 8), kao što piše: “CHORVS seu MISSAE CHORALIS pro conventu SS. Apostolorum Philippi et Jacobi Valcovarini.” Taj kantual ima jedini među sličnima i odgovarajuću orguljašku knjigu koja se u tekstu prvoga kantuala stalno u indeksu poziva.

¹⁰ Nosi naslov “Feria Quinta in Coena Domini”, pisan koralnim notama. (Nije nađeno).

¹¹ Paškal Cvekan, *Vukovar i Franjevci: Povijesno-kulturni prikaz djelovanja Franjevacu u Vukovaru prigodom 760. godina prvog pismenog spominjanja Vukovarske županije i 250 godina postojanja Franjevačkog samostana u Vukovaru*, Vukovar: vlastita naklada, 1980.

¹² Peti kantual istovjetan je onom četvrtom. Napisan je za uporabu “Našašća sv. Križa u Osijeku”. Nedostaje 2. stranica.

¹³ U crnu kožu uvezan, korice dosta trošne, 14 x 22 cm, pisan rukom, na 1. str. piše “Ad simplicem uisum Fratris Antonii Sandukcasich, a Czernik anno 1732. die 23. Aorillis. Sadržaj su mu jednoglasne pjesme koje orguljaš svira u crkvi. Pri kraju su različiti tekstovi pjesama koje narod pjeva. Brat Antun Sandukčić, rodnom iz Cernika, je bio vjerojatno orguljaš. (...)” Osim njega ovim istraživanjem nije pronađen ni jedan drugi kantual.

¹⁴ Kapušvarac je 1730.–1732. bio u novosagrađenom samostanu i crkvi prvi orguljaš i pjevao je uz organon kod prve svete mise u samostanskoj crkvi 16. studenog 1732. g. (prema Lib. mem. I. str. 59-60) Na 47. stranici napisano je: “Coventus Valcovariensis PP. Franciscanorum 1730.”

¹⁵ Na prvoj je stranici slika sv. Paškala Baylona 1707. g. skinuta u Modoni. Na trećoj je stranici rukom naslikana slika – cvijeće, a u sredini je oval s natpisom: “Prepisao ga je brat Franjo Vukovarac 1722. kao student bogoslovlja u Ferrari iz Kantuala o. Franje de Budrio. Imao je tada 30 godina jer je rođen 1692. Doživio je duboku starost jer se 1771. spominje u vukovarskoj samostanskoj zajednici kao starac od 79. godina.” (Lib. mem. str. 178).

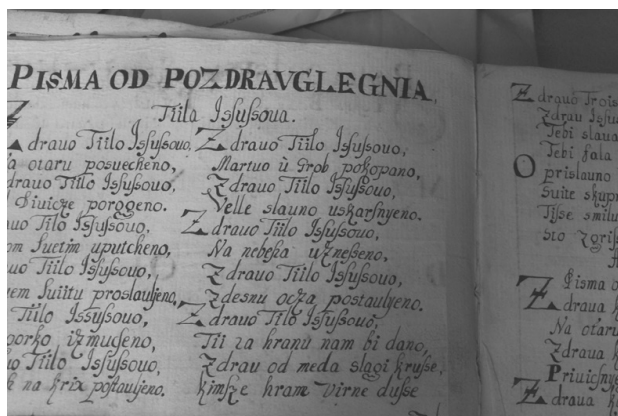
o. Josipa Jankovića, Vukovarca 1750. godine;¹⁶ 5. peti je kantual prema autoru o. Cvekanu istovjetan onom opisanome pod broj 4;¹⁷ 6. organum, knjiga u kojoj su pratnje svih onih misa koje se nalaze u spomenutim kantualima iz 1750.¹⁸

Trenutačno stanje građe

U nastojanju da se ovdje donese što potpuniji uvid u stanje vukovarskih kantuala danas, bila su nam dragocjena iskustva svih osoba koje su se ranije srele sa spomenutom građom. Riječ je o pateru V. Frkinu, P. Kinderiću i pateru Golemiću. Međutim, prema svjedočenju patera Frkina, provincijskog arhivara, oni uglavnom nisu bili u doticaju s vukovarskim kantualima.¹⁹

Slika 1. Orguljaški sveščić, bez signature, sastavio je za svoju uporabu fra Antun Sandukčić iz Cernika 23. travnja 1732. g.: “Ad simplicem usum Fratris (nađeno!) Antonii Sandukcic a Czernik Anno 1732 die 23 Aprills.”

Slika 2. Iz sadržaja sveščića

¹⁶ Na drugoj je stranici uputa kako mladi svećenici trebaju pjevati na misi. Na trećoj je stranici naslov koji je ovdje donesen u ravnoj liniji dok je ondje postavljen okomito.

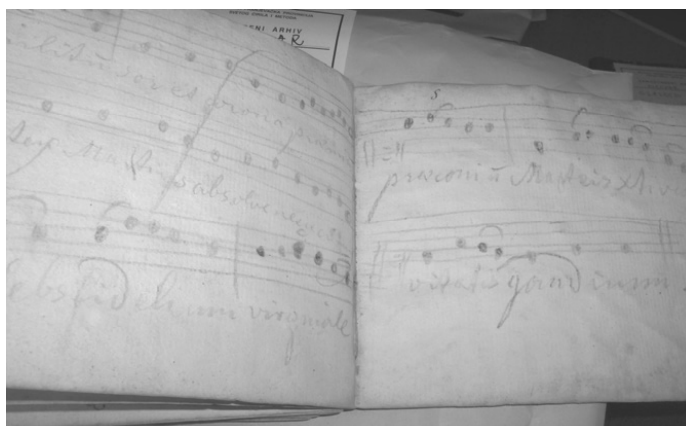
¹⁷ Dopunjava kako je napisan za uporabu samostana “Našašća svetog Križa u Osijeku, te da mu nedostaje 2. stranica”.

¹⁸ U Šarenggradu (vrlo dobro očuvani), Slavonskom Brodu i Đakovu (i kantual i Organum). Ima 23 x 30 cm, uvezan je u smeđu kožu i korice su oštećene. Potpun je. Ima od 1-204. str.

¹⁹ Podatak je dobiven telefonskim putem.

Slika 3. Iz sadržaja sveščića

Slika 4. Iz sadržaja sveščića

O kantualima (iz razgovora s paterom Frkinom i paterom Kinderićem)

Nakon prvih relativno slabo uspješnih rezultata potrage za kantualima, odlučila sam kontaktirati patera Kinderića, autora knjige *Franjevci uz orgulje*.²⁰ Pater Kinderić potvrdio je da su kantuali bili u vukovarskom franjevačkom samostanu Sv. Filipa i Jakova... Prema njegovim riječima tijekom svih prethodnih godina bilo ih je – osam (...) ²¹ To je bilo 1990. g., prema riječima p. Kinderića, tada je imao svih osam primjeraka kantuala “u svojim rukama”. Te 1990. g. bila je kanonska vizitacija u Franjevačkom samostanu sv. Filipa i Jakova u Vukovaru. I sam pater Kinderić vizitirao je tada s njima (u komisiji za vizitacije). U daljnjem razgovoru s p. Kinderićem zanimalo me što je sa zapisnikom te kanonske vizitacije (Vukovar 1990. g.), može li se danas doći do njega i je li Đakovačko-osječka nadbiskupija nadležna i u slučaju vukovarskih vizitacija.

Prema riječima p. Kinderića vukovarski franjevački samostan tada je bio najbogatiji na području Slavonije. Od građe, prema svjedočenjima p. Kinderića, uglavnom je riječ o skladbama 18. i 19. st. Na moj upit bi li vrijedilo danas pretražiti građu franjevačkih

²⁰ Usp. Petar Antun Kinderić, *Franjevci uz orgulje*, Krapina: Hrvatsko društvo crkvenih glazbenika, 2006.

²¹ Zazvučalo mi je sjajno, “Osam” – s obzirom na to da su do sada obrađeni materijali ukazivali na postojanje četiri (prema Šabanu), eventualno pet kantunala (prema Cvekanu). Među tih osam prema Kinderiću nije bila ubrojena Sandukčićeva kajdanka (koju smo pronašli i kojoj pripadaju slike u prvom dijelu ovoga teksta). No na kraju se ispostavilo da to nije sve što je pronađeno.

samostana u Slavoniji, pater Kinderić odgovorio je da bi se ta građa, kantuali, dakle, prije mogli pronaći u samostanima u Zrenjaninu, Novom Sadu. P. Kinderić je, naime, sebi kopirao dijelove svih osam kantuala,²² no ne sve, dakle, postoje kantuali, ali samo u fragmentima. Na žalost, nisam mogla dobiti uvid u dijelove. Naime, pater Kinderić nije bio u mogućnosti ponovno se vraćati istraživanju, njemu bolne, ratne građe. Gvardijan vukovarskog samostana, o. pater Gordan predložio je uvid u kanonske vizitacije u Zagrebu, u Hrvatskoj franjevačkoj provinciji svetog Ćirila i Metoda – za Glazbeni arhiv Vukovar.²³

Popis vukovarskih kantuala

U knjizi²⁴ p. Kinderića postoji temeljit popis kantuala na razini Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda. Od franjevačkih središta u nas, u Vukovaru, odnosno u župnoj crkvi sv. Filipa i Jakova (Franjevačkom samostanu) (prema Kinderićevu popisu) bilo je osam kantuala.²⁵

Popis vukovarskih kantuala prema p. Kinderiću

Prema popisu p. Kinderića, bilo ih je osam:²⁶ 1. kantual ... *Conventus Valcovarensis* ..., iz 1730;²⁷ 2. kantual ... *Missae compositae per R.P.Fr.Franciscus Antonio de Budrio, ac descriptae per Fr. Franciscus Antonius de Budrio, ac descriptae per Fr. Franciscum de Walcpvarino Provinciae Bosnae Argentinae Alumnum Feria dies 1722*;²⁸ 3. kantual uvezan u crnu kožu, vel. 14 x 22 cm; na prvoj je stranici napisano *Ad simplicem Fratris ...usum Antonii Sandukcdich a Czernik anno 1732. die 23. Aprilis, ...*;²⁹ 4. kantual J. Janković iz 1750. g., vel. 49 x 35 cm., str 1-294; uvezan u kožu, s naslovnicom ... *Chorus seu Missae chorales ... SS. Apostolarum Philippi et Jaco i Valkovarini, Anno Jubilei 1750. ... Dilgentia et industria M.P.R. Josephi Jankovich Ministri Provincialis et Generalis Definitorii totus ordinis compilatae*; kantual je oštećen, a započinje 11. stranicom s misom sv. Bonaventure. Iz sadržaja se vidi da počinje misom sv. Josipa. Na kraju je upisana službena potvrda i naredba Jankovića koja glasi: “Da se ova koralna knjiga, koja je određena na veću slavu Gospodnju, u svakoj svečanoj funkciji od svih točno zadržava, zapovijedamo i određujemo. Kor: Introit, gradual, ofertorij i pričesna pjesma služit će se kako je označeno u knjizi orgulja.” Sudbina je kantuala nepoznata;³⁰ 5.

²² Naslovne stranice rekonstruirane su iz spomenutog razgovora.

²³ Pogledati “Arhivski materijal, godina 1990., Kanonske vizitacije ž. c. sv. Filipa i Jakova, Vukovar ...”

²⁴ Petar Antun Kinderić, *Franjevci uz orgulje*, Krapina: Hrvatsko društvo crkvenih glazbenika, 2006.

²⁵ Isto (osam kantuala) imao je i Varaždin ili je riječ o različitim kantualima.

²⁶ Kantual ... *Conventus Valcovarensis* ..., iz 1730.

²⁷ U prijevodu: “Vukovarski samostan otaca franjevac 1730”.

²⁸ U prijevodu: “Mise što ih je sastavio poštovani otac brat Franjo Antun de Budrio, a napisao ih je brat Franjo iz Vukovara, član Provincije Bosne Srebrene, na Veliki četvrtak 1722.”

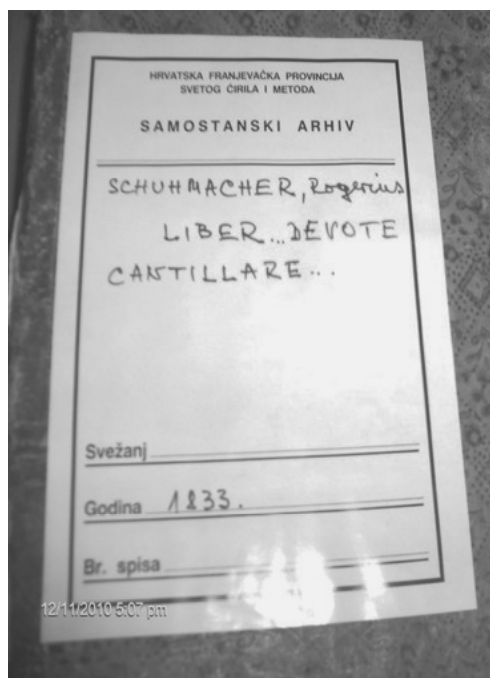
²⁹ U prijevodu: “Za jednostavnu uporabu brata Antuna Sandukčića, u Cerniku, godine 1732. dana 23. travnja.”

³⁰ U prijevodu: “Zbor ili zborne mise za samostan svetih apostola Filipa i Jakova u Vukovaru. Jubilejske godine 1750. marljivošću i nastojanjem mnogopoštovanog oca Josipa Jankovića, provincijalnog ministra i generalnog definitora cijeloga reda sastavljene.”

kantual J. Jankovića za samostan u Osijeku, sudbina je kantuala nepoznata; 6. kantual *Organum*, knjiga u kojoj su pratnje misama u Jankovićevim kantualima. Vel. 23 x 30 cm, str. 1–204. Godina nastanka nepoznata. Uvezan u kožu, korice oštećene. Počinje od 13. stranice;³¹ 7. kantual bez posebnih oznaka i autora, uz natpis *Feria Quinta in coena Domini* (pjevanje u Velikom tjednu). U njemu se nalazi misa s potpisom *Georgii Dvorak, ss. Theological Alumni*;³² 8. kantual brata Ruđera Schumachera pod naslovom *Liber Fratris Rogerii Schumacher* (1–152). I kako je napisao o. Kinderić “to je jedini kantual koji je sačuvan u Vukovaru (...) Početkom 2005. godine, nakon što su vraćene knjige iz knjižnice Franjevačkog samostana u Vukovaru, koje su bile predane u Zemun, pomno sam ih sve pregledao i nisam naišao ni na jedan drugi kantual koji se ovdje spominje.”³³

Drugi kantual koji smo pronašli u Vukovaru (nakon vraćanja građe iz progonstva i prema Kinderiću) bio je kantual brata Ruđera Schumachera pod naslovom *Liber Fratris Rogerii Schumacher* (1–152).

Od svih popisanih osam kantula prema popisu p. Kinderića, osim Sandukčićeve kajdanke iz 1732. godine, našli smo samo još i sljedeći kantual brata Ruđera Schumachera iz 1833. godine.

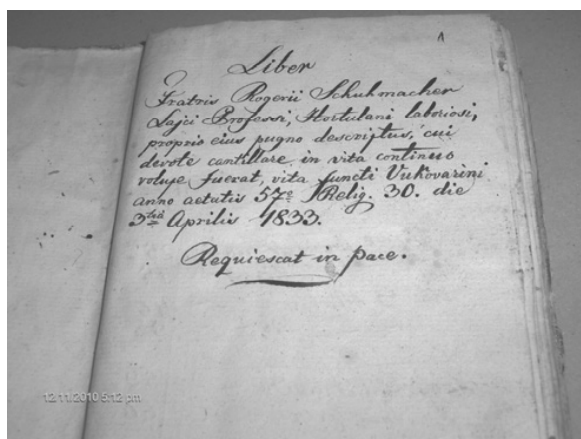

Slika 5. Kantual brata R. Schumachera *Liber Fratris Rogerii Schumacher* (1-152), naslovna stranica

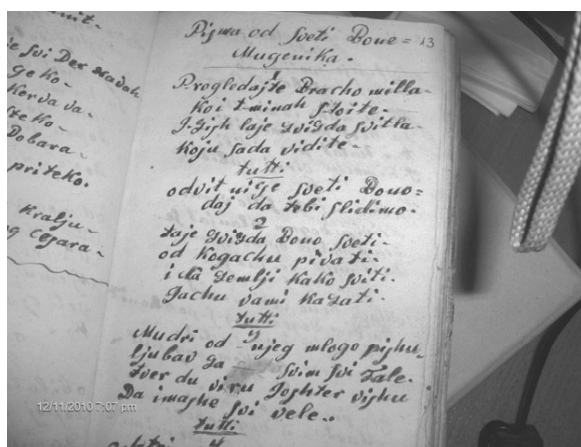
³¹ U prijevodu: “Orgulje.”

³² U prijevodu: “Večere Gospodnje.”

³³ “Ovo je jedini kantual od osam vukovarskih, koji sam našao u Vukovaru. Početkom 2005. godine, nakon što su vraćene knjige iz knjižnice Franjevačkog samostana u Vukovar, koje su bile predane u Zemun, pomno sam ih sve pregledao i nisam naišao ni na jedan drugi kantual koji se ovdje spominje”, kaže fra Kinderić.

Slika 6. Iz sadržaja kantuala brata R. Schumachera (prva stranica)

Slika 7. Iz sadržaja kantuala brata R. Schumachera

Prilog 1. Tablični popis 1, prema Šaban/Blažekoviću

Nađeno:

1. Sandukčić, kajdanka, rukopis, godina 1732.

Nije nađeno:

2. Kantual Franje Vukovarca iz 1722. godine.³⁴

³⁴ Kantual je prepisao franjevački pitomac Franjo Vukovarac, pa tako saznajemo za još jedno ime franjevačkog skriptora 18. stoljeća Sign. XII F 3, ima kožni uvez I-III + 100 str. vel. 19 x 22 cm. Na fol. II nalazi se cvijećem uokviren medaljon, na kojemu piše: "Missae compositae per R. P. Fr. Franciscum de Budrio ac descriptae per Fr. Franciskum de Walcovarino Prov. Bosnae Arg(entin)ae Alumnum Ferria die 1722." To je vrlo važna bilješka jer iz nje saznajemo da su sve mise djela talijanskog franjevca Francesca da Budrija, čijeg imena nema u enciklopediji *Die Musik in Geschichte und Gegenwart ni u Eitneru*. Svezak sadrži 28 misa (samo je posljednja višeglasna, ostale su jednoglasne), dok su popijevke na latinskom i hrvatskom jeziku jednoglasne i dvoglasne. Ipak, nisu baš sve mise Budrijeve. Misa br. 21 djelo je oca Francesca Milana iz Bologne ("Messa del P. Francesco Milano di Bologna").

3. Treći Kantual, prema mišljenju o. P. Cvekana, također *Kapušvarčev*, potječe iz 1735. godine.³⁵
4. Kantual *Josipa Marie Cordansa*, iz 1750. godine.³⁶
5. Drugi *Cordansov kantual* iz 1750. godine.³⁷
6. Maleni notni svezak, sign. XII F-1.³⁸

Tablica 1.

prema Šabanu	rukopis	tiskovine
nađeno	1. Sandukčić, kajdanka, rukopis, godina 1732.	
nije nađeno		2. Kantual <i>Franje Vukovarca</i> iz 1722. 3. Treći Kantual, prema mišljenju o. P. Cvekana, također <i>Kapušvarčev</i> , potječe iz 1735. 4. Kantual <i>Josipa Marie Cordansa</i> , iz 1750. 5. Drugi <i>Cordansov kantual</i> iz 1750. 6. Maleni notni svezak, sign. XII F-1, nosi naslov "Feria Quinta in Coena Domini", pisan koralnim notama.

Prilog 2. Tablični popis 2, prema o. Cvekanu (kronološki popis kantuala)

Nađeno:

1. Sandukčić, kajdanka, rukopis, godina 1732., o. Cvekan naziva ga "Kantual"

Nije nađeno:

2. Kantual, uvezan u bijelu kožu, u sredini je oval s natpisom "ovaj je Kantual prepisao brat Franjo Vukovarc godine 1722. kao student bogoslovije".

³⁵ Kožni uvez vel. 30,2 x 22 cm, sign. XII G 1, nedostaje mu naslovna stranica i prva tri lista. Nova je paginacija od 1-116. Na str. 47 piše: "Coventus Valcovariensis PP. Franciscanorum 1735.", a na str. 116: "Spectat ad Conventum Sanctorum Apostolorum Philippi et Jacobi Anno Millesimo septingentesimo quadroagesimo 3tio, Fio vero Ima Januarii (1. siječnja 1743.)."

³⁶ Veliki folio (30,5 x 35,5 cm), I-III + 297 str., XII G 9. - f. n. Taj kantual ustvari pripada osječkom samostanu kako (fol. III): "CHORUS seu MISSAE CHORALES PRO CONVENTU S. CRYCIS ESSEKINI." U ovom kantualu ima 13 misa posvećenih različitim svecima, jedan rekvijem, kao i tri Tantum erga. Taj osječki kantual najbolje je sačuvan od svih koje smo zatekli.

³⁷ Identičan je onom pod a (sign. XII G 8), kao što piše: "CHORVS seu MISSAE CHORALIS pro conventu SS. Apostolorum Philippi et Jacobi Valcovarini." Taj kantual ima jedini među sličnima i odgovarajuću orguljašku knjigu koja se u tekstu prvoga kantuala stalno u indeksu poziva.

³⁸ Svezak je naslovljen "Feria Quinta in Coena Domini" i pisan je koralnim notama.

3. Kantual, kožni uvez, korice trošne, upisano "Conventus Valcovariensis PP. Franciscanorum 1730".
4. Kantual, uvezan u smeđu kožu, korice trošne, napisan prema odredbi provincijala o. Josipa Jankovića, jubilarne godine 1750.
5. Kantual, istovjetan opisanom pod brojem 4 (Kantual Josipa Jankovića godine 1750.).
6. Organum, knjiga s pratinjama za sve one mise koje se nalaze u spomenutim kantualima iz 1750. godine, a koji su u Šaregradu, Slavonskom Brodu i Đakovu.

Tablica 2.

prema o. Cvekanu	rukopis	tiskovine
nađeno	1. Sandukčić, kajdanka, rukopis, godina 1732.	
nije nađeno		2. Kantual, ovaj je Kantual prepisao brat Franjo Vukovarac g. 1722. kao student bogoslovije). 3. Kantual, kožni uvez, korice trošne, upisano "Conventus Valcovariensis PP. Franciscanorum 1730." 4. Kantual, uvezan u smeđu kožu, korice trošne, napisan po odredbi provincijala o. Josipa Jankovića, jubilarne godine 1750. 5. Kantual, istovjetan opisanom pod brojem 4 (Kantual Josipa Jankovića godine 1750.). 6. Organum, knjiga s pratinjama za sve one mise koje se nalaze u spomenutim kantualima iz 1750.

Konačni rezultat traženja

Prilog 3. Tablični popis 3, prema p. Kinderiću

Tablica 3.

po p. Kinderiću	rukopis
nađeno	1. Sandukčić, kajdanka, rukopis, godina 1732.
nađeno	2. Kantual brata R. Schuumachera, <i>Liber Fratris Rogerii Schumacher</i> (1–152), naslovna stranica.

Zaključak

Na kraju možemo ustvrditi da istraživačka potraga za kantualima kao dijelom glazbene građe vukovarskog franjevačkog samostana, koja je tijekom Domovinskog rata "prognana", nije završena. Naime, prema popisu kantula iz 1978./1979. autora L. Šabana i Z. Blažekovića, evidentirano je postojanje šest rukopisnih kantuala, a 2013. godine (nakon Domovinskog rata) pronađena su samo dva kantuala (Sandukčić i Schumacher). Samo godinu dana poslije, 1980. godine, istraživanja u vukovarskoj samostanskoj knjižnici obavio je o. Cvekan. Prema njegovim spoznajama ondje su se čuvala četiri rukom pisana kantuala, odnosno šest. Ponavljam 2013. godine nađena su tek dva sačuvana kantuala (Sandukčić i Schumacher). Posljednji popis p. Kinderića, od Domovinskog rata do danas, ukazuje na postojanje osam kantuala. Dakle, treba nastaviti tražiti i dalje, temeljito pregledati arhivsku građu svih franjevačkih samostana kako u Hrvatskoj tako i izvan njezinih granica. Tek nakon dobivenih rezultata takvih iscrpnih terenskih istraživanja bit će moguće složiti potpuniju redakciju stanja vukovarskih kantuala.

LITERATURA

- Andreis, Josip, *Povijest glazbe I-IV*, Zagreb: Liber, Mladost, 1974-1976.
- Andrić, Josip, "Crkveni koncert Oratorijskog zbora", *Sv. Cecilija*, br. 134, (1923), str. 90.
- Andrić, Josip, "Duhovna glazba katoličkih Slavena", *Obitelj*, br. 47, (1937), str. 890-891.
- Canjuga, Anselmo, "Varaždin, dne 13. aprila 1923", *Sv. Cecilija*, br. 2, (1923), str. 85.
- Canjuga, Anselmo, "Glazeni pabirci iz Varaždina", *Sv. Cecilija*, br. 5, (1927), str. 216.
- Cvekan, Paškal, *Subotički franjevački samostan i crkva: povijesno kulturni prikaz*, Subotica: samoizdanje, 1977.
- Cvekan, Paškal, *Djelovanje franjevacu u Varaždinu: povijesno-kulturni prikaz sedamsto godišnje prisutnosti Franjevacu u gradu Varaždinu*, Varaždin: samoizdanje, 1978.
- Cvekan, Paškal, *Od Kopačeva do Pitomače*, Slavonski Brod: samoizdanje, 1978.
- Cvekan, Paškal, *Vukovar i Franjevci: Povijesno-kulturni prikaz djelovanja Franjevacu u Vukovaru prigodom 760. godina prvog pismenog spominjanja Vukovarske županije i 250 godina postojanja Franjevačkog samostana u Vukovaru*, Vukovar: vlastita naklada, 1980.
- Cvekan, Paškal, *Franjevci u Požegi*, Slavenska Požega: samoizdanje, 1983.
- Cvekan, Paškal, *Franjevci u Brodu*, Slavonski Brod: samoizdanje, 1984.
- Cvekan, Paškal, *Franjevci u Baču*, Virovitica: samoizdanje, 1985.
- Cvekan, Paškal, *Franjevci u Iloku*, Ilok: samoizdanje, 1986.
- Cvekan, Paškal, *Osječki franjevci*, Slavonski Brod: samoizdanje, 1987.
- Čevapović, Grgur, *Josip, sin Jakoba patriarke*, Budim, 1820; Zagreb: Otvoreno sveučilište, 1992. [pretisak]
- Demović, Miho (priredio) *Prva hrvatska školska pjesmarica: knjiga pjesmah Fortunata Pintarića*, Zagreb: Kor Prvostolne Crkve Zagrebačke, Glas Koncila, 1999.
- Doliner, Gorana, "Franjevački rukopisni kantuali u Hrvatskoj – istraživanja Ladislava Šabana", *Kaj*, br. 1-2, (1996), str. 73-78.

- Duda, Bonaventura, "Dies Kolbiana u zagrebačkoj katedrali", *Obavijesti Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda*, br. 6, (1985), str. 44-45.
- Dugan, Franjo, "O crkvenoj muzici", *Sv. Cecilija*, sv. 5, (1938), str. 141-143.
- Dugan, Franjo, "Pučka crkvena popjevka", *Sv. Cecilija*, sv. 1, (1943) str. 1-10.
- Filić, Krešimir, *Franjevci u Varaždinu: Poviest franjevačke crkve i samostana: O 700-godišnjici dolazka franjevaca u Varaždin*, Zagreb: samoizdanje, 1944.
- Franković, Dubravka, "Značenje glazbenog arhiva Franje Ksavera Kuhača u suvremenoj znanosti/The significance of the music archives of Franjo Ksaver Kuhač for contemporary scholarship", *Arti musices*, br. 21, 1 (1990), str. 61.
- Gavazzi, Milovan, "Narodni elementi u 'Cithari octhochordi'", *Sv. Cecilija*, sv. II., III., IV, Zagreb, 1919, str. 35-37, 80-83.
- Hoško, Franjo Emanuel, *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2002.
- Golenić, Sebastijan, "Iz glazbenog arhiva franjevačkog samostana na Trsatu", *Sv. Cecilija*, br. 1, (1984), str. 11-12.
- Golenić, Sebastijan, "O. Kamilo Kolb i cecilijanski pokret u nas", *Obavijesti Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda*, br. 4, (1985), str. 38-44.
- Jaić, Marijan, *Napivi Bogoljubnih cverkvenih pisamah ponajviše u poznatoj pismarici, Vincu naimenovanoj...*, Budim, 1850.
- Juričić, Vedrana, *Katalog muzikalija Benediktinskog samostana sv. Petra u Cresu/Catalogue of music manuscripts and prints in the Benedictine Convent of St. Peter in Cres* Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2000.
- Katalinić, Vjera, "Glazbena zbirka franjevačkog samostana na Košljunu", *Arti musices*, br. 20, 2 (1989), str. 129-137.
- Kelemen, Milko, *Poruka pateru Kolbu/Message to Father Kolb*, Slatina – Virovitica: Matica hrvatska, 2002.
- Kempf, Branimir, *Hrvatsko pjevačko društvo "Vijenac" – Požega*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 1992.
- Kunderić, Petar Antun, "Biografija o o. Kamila Kolba", *Obavijesti Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda*, br. 5, (1985), str. 35-38.
- Kunderić, Petar Antun, *Franjevci uz orgulje*, Krapina: Hrvatsko društvo crkvenih glazbenika, 2006.
- Kuhač, Franjo Ksaver, *Ilirski glazbenici: prilozi za poviest hrvatskoga preporeda: sa osam slika*, Zagreb: Matica hrvatska, 1893.
- Kuhač, Franjo Ksaver, *Vatroslav Lisinski i njegovo doba*, Zagreb: Matica hrvatska, 1904.
- Marijanović, Stanislav, *Hrvatsko pjevačko društvo Lipa u Osijeku: 1876–1986.*, Osijek: Hrvatsko pjevačko društvo Lipa, 1987.
- Riman, Marija, *Život i djelo hrvatskog skladatelja o. Kamila Kolba, I. i II. dio*, 6. Brodsko glazbeno ljetno, Zagreb, 1999. [predavanje]
- Riman, Marija i Kunderić, Petar Antun, "Glazba u franjevačkim samostanima kontinentalne Hrvatske", *Mir i dobro. Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda*, ur. Mirković, Marija i Hoško, Franjo Emanuel, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- Sršan, Stjepan (ur.), *Osječki ljetopis (1869.-1945.)*, Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku, 1993.

- Sršan, Stjepan, *Hrvatsko obrtničko pjevačko društvo "Zrinski" u Osijeku: 1896–1996.*, Osijek: Hrvatsko obrtničko pjevačko i glazbeno društvo "Zrinski", 1996.
- Stipčević, Ennio, *Glazba iz arhiva, Studije i zapisi o staroj hrvatskoj glazbi*, Zagreb: Matica hrvatska, 1997.
- Šaban, Ladislav, "Glazba u slavonskim samostanima u Lanosovićevo vrijeme", *Zbornik radova o Marijanu Lanosoviću* (ur. Tadijanović, Dragutin i Berber, Đuro), Osijek: JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek, 1985, str. 113-122.
- Šaban, Ladislav i Blažeković, Zdravko, Izvještaj o dvogodišnjem sređivanju triju glazbenih zbirki u Osijeku i o pregledu rukopisa i knjiga u franjevačkim samostanima u Slavoniji i Srijemu, *Arti musices – Hrvatski muzikološki zbornik*, br. 11, 1 (1980), str. 47-101.
- Špralja, Izak, *Franjevci glazbenici u 19. stoljeću*, Split: Kačić, 1982.
- Žganec, Vinko, "Hrvatska crkvena pjesmarica", *Sv. Cecilija*, br. 12, (1920), str. 37-38.

SLAVONIAN CHANT BOOKS: A RESEARCH RESULT OF THE VUKOVAR ARCHIVES

Abstract

A research in the musical archives of the Vukovar Franciscan Convent has started two years ago, and its results are presented in this paper. The first results were also presented at the last year's Annual Meeting of the Croatian Musical Association (cf. *The Condition of a Musical Library in the St. Philip and Jacob Franciscan Convent in Vukovar*). The research material consisted of 590 cataloged manuscripts, 29 published materials, and a great number of archival materials (journals, etc.), together with CDs and DVDs, but the chant books, i.e., the most valuable documents, were not found. There were other authors, e.g., Šaban and Blažeković and the friars (Cvekan, Kinderić, Riman and Frkin, the main province archivist), who have studied the same topic. The paper presents the compared tables of available chant books according to each of these authors. The authors (Šaban and Blažeković, Cvekan, and Kinderić) mentioned five chant books, but only one was found subsequent to a biennial intensive research, i.e., the musical manuscript book of Friar Antun Sandukčić from Cernik, dated April 23, 1732. The paper raises a question whether these chant books were brought back to Vukovar subsequent to the War of Croatian Independence, or whether they have been kept in other Franciscan convents. It is necessary to conduct a further field research in other Franciscan convents in Slavonia in order to solve the problem of missing chant books.

Keywords: chant books, friars (Antun Sandukčić, Šaban Blažeković, Cvekan, Kinderić, Riman)

Dejan Varga, prof.

KRIZA IDENTITETA I SUVREMENI FILM

Pregledni rad

UDK: 791.43:316.7(063)

Poznato je da je identitet trenutno najkompleksniji problem u suvremenim društvenim i humanističkim znanostima. Premda se njime koristimo u svakodnevnoj komunikaciji i njime se bave različite znanstvene discipline (psihoanaliza, antropologija, rodni studiji itd.), identitet pripada među one pojmove koje je teško definirati. Čovjek modernog doba rastrzan je između dvaju krajnjih i oprečnih točaka: s jedne strane, čovjeka progoni sablast isključenosti (Bauman), pa se pod svaku cijenu želi priključiti sustavu nadosobnih vrijednosti; s druge strane, vlastiti identitet želi oblikovati na odbijanju onoga što drugi žele da on bude pa dolazi u konflikt sa sustavom nadosobnih vrijednosti. Rad će se baviti suvremenim teorijskim pristupima identitetu (psihoanalitički, kulturni diskurs) i interdisciplinarnim pristupom dvama suvremenim filmovima – “We Need to Talk About Kevin” (Ramsay, 2011) i “A Separation” (Farhadi, 2011). Oba filma prožeta su kompleksnim strukturama oblikovanja identiteta te izvrsno pokazuju kako se postmoderni subjekt bori s krizom vlastitog, ali i tuđeg identiteta. Kroz mnoštvo kratkih epizoda i konstruktivnih dijaloga, filmovi su pokazatelj što u društvu zapravo utječe na oblikovanje identiteta – obitelj, sociološki aspekti, vjera, politika, unutarjni sukobi. Prizma međuljudskih odnosa potiče nas na vrlo jednostavno pitanje – što oblikuje naš identitet, a primjeri svakodnevnice izvrsno preneseni na film pokušat će dati odgovor na to pitanje.

Ključne riječi: identitet, oblikovanje, kriza, film, psihoanaliza

I.

Najučestalija riječ u posljednje vrijeme u našem društvu nije se slučajno našla u naslovu ovoga rada. Kriza oduvijek pobuđuje osjećaj nečega velikog i važnog, potiče nas na pripravnost za očekivanom ili željenom promjenom, a popraćena je i određenim osjećajem nelagode. Moglo bi se reći da smo postali dio nemilosrdne stvarnosti u kojoj svi nosimo dio krize u koju smo namjerno ili slučajno uvedeni. No je li gospodarska kriza (koja se uvodno spominje, ali nikako nije tema ovoga rada) utjecala i na krizu koja je istovremeno kompleksnija i neprimjetnija, koja izgrađuje naš “mali svijet” i rezultat je svih naših unutarnjih borbi? Je li kriza identiteta ipak najveći problem, ali i izazov s kojim se susrećemo? Koliko joj se možemo oduprijeti u procesu vlastite egzistencije, a koliko utječe na oblikovanje našeg identiteta? Možemo li joj se oduprijeti? Ima li kriza identiteta nužno negativni predznak u oblikovanju identiteta? I, uostalom, što je to kriza identiteta? Na pojedina pitanja u ovom će se radu ponuditi odgovori, neka će pak pitanja možda otvoriti novo poglavlje rasprava i mogućeg istraživanja, no dakako pokušat će se zaključiti zašto je kriza identiteta, uz već suviše spominjan pojam identiteta, postala važan predmet rasprave humanističkih i društvenih disciplina te kako se pojavljuje svjesno ili nesvjesno u svakome od nas.

Moglo bi se reći da je moderan način života uzrok kriza identiteta koje su sve učestalije i prisutnije, a o čemu svjedoče brojni slučajevi psihičkih bolesnika, samoubojstava i ubojstava, psihičkih rastrojenosti, kriminala, odbacivanja društvenih normi, sukoba s vlašću, obiteljskih svađa ili pak seksualnih zlostavljanja. Već pri samom čitanju navedenih “poremećaja” nekog identiteta nameće se zaključak da kriza, koja je vrlo vjerojatno podjednako uzrok i posljedica pojedinog slučaja, ima izrazito negativan predznak i ishod. No ni u kojem slučaju ne treba krizu identiteta shvatiti kao dekonstrukcijski čin pojedinca, kao kaznu za odupiranje društvenim normama ili neslaganje s okolinom. Svjedoci smo svakodnevnim individualnim borbama ljudi oko nas čije krize postaju javna stvar i generalni odraz društva u kojem živimo. Biti izvan toga ili se praviti da takve stvari ne utječu na nas gotovo je nemoguće, a zahvaljujući medijima vrlo lako dolazimo do velikog broja informacija o svemu što se oko nas događa. Upravo zbog takva pristupa informacijama kriza identiteta postala je globalni problem i neizbježna u našim svjetovima. Koliko mediji ili umjetnost utječu na naše poimanje vlastitog, ali i tuđeg identiteta? Je li, primjerice, filmska umjetnost, kao što je književnost oduvijek bila, odraz i kritika društva u kojem živimo? Dijelom zbog toga, a dijelom jer se bave tematikom krize identiteta, kao korpus ovoga rada odabrana su dva suvremena filma – britansko-američki “We Need to Talk About Kevin” (Ramsay, 2011.) i iranski “A Separation” (Farhadi, 2011.).¹ Tematski vrlo različiti i kulturološki razjedinjeni oba su filma svoju narativnu strukturu usmjerila na jedan glavni lik koji doživljava svojevrsni slom vlastita identiteta te prolazi kroz njegovu krizu koja u trenutcima djeluje bezizlazna i fatalna. Koliko će likovi prevladati krizu identiteta i započeti s oblikovanjem novog identiteta na krhotinama onoga koji je nestao ili oslabio.

II.

Svi će se složiti da identitet pripada onim pojmovima koje je teško jednoznačno odrediti i definirati. Prisutan je u svakodnevnoj komunikaciji, predmet je istraživanja različitih humanističkih disciplina (psihoanaliza, antropologija, kultura, politika itd.) pa se često govori o identitetu pojedinca, kulturnom identitetu, političkom identitetu, rodnom identitetu itd., ali i dalje ostaje nedovoljno objašnjen, određen i proučavan. Zygmunt Bauman zaključuje da se moderni čovjek našao na križištu dvaju suprotstavljenih točaka: s jedne strane progoni ga *sablast isključenosti* pa se pod svaku cijenu želi priključiti sustavima nadosobnih vrijednosti, a s druge strane, svoj identitet želi oblikovati odbijanjem onoga što drugi žele da on bude pa dolazi u konflikt s istim tim sustavima.² Tim naizgled nespojivim situacijama identitet postaje trajna potraga koja nerijetko rezultira sukobima pojedinca sa samim sobom i s društvenim kontekstom.

Tu je odmah važno naglasiti da je danas sve više prihvaćen stav kojim se pojedinac i njegov identitet promatraju u odnosu na *Drugoga* jer prihvatiti činjenicu i postojanje

¹ “We Need to Talk About Kevin” snimljen je prema noveli američke novinarkice i spisateljice Lionel Shriver objavljenoj 2003. godine. Hrvatski prijevod naziva glasilo bi “Moramo razgovarati o Kevinu”, no za potrebe ovog rada upotrijebit će se engleski naziv. “A Separation” iranski je film originalnog scenarija, hrvatski prijevod glasi “Nader i Simin se rastaju”, a za potrebe ovog rada upotrijebit će se engleski naziv.

² Usp. Zygmunt Bauman, *Identitet – razgovori s Benedetto Vecchijem*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 2009.

Drugoga znači prihvatiti pretpostavku vlastitog smisla/identiteta. Budući da je čovjek po prirodi društveno i biološko biće, *Drugi* postaje dio čovjekova identiteta i omogućuje da se identitet oblikuje kao dio individualne, ali i kolektivne kulture. Stuart Hall u svojem eseju *Kome treba identitet?* navodi da pojedinac preko *Drugih* ulazi u proces *konstitutivne izvanjskosti*, tj. prihvaćanja onih elemenata identiteta koje ne uočava na sebi, a *Drugi* mu ga pružaju i omogućavaju.³ Napominje da su identiteti stvoreni unutar, a ne izvan diskurza te ih kao takve treba i promatrati, “oni nastaju unutar igre specifičnih modaliteta moći, i time su više proizvodi označavanja razlika i isključivanja nego što su znak jednog identičnog, prirodno konstituiranog jedinstva, ‘identiteta’ u njegovu tradicionalnom značenju”.⁴ Oblikovanje identiteta u odnosu na *Drugoga* posebice je razradio Sigmund Freud u svojoj psihoanalitičkoj teoriji gdje navodi da se subjekt transformira i identificira u odnosu na *Drugoga* te prihvaća jedan njegov vid i oblikuje se prema modelu koji mu drugi daje (otuda i njegova teorija Edipova kompleksa gdje se dječak identificira u odnosu na svog oca i žudi za majkom).

Iako se čini da se o identitetu oduvijek govori, pojam je relativno novijeg datuma i vrlo je brzo bio prihvaćen unutar humanističkih znanosti te postao njihovim temeljnim problemom. Prvi koji je pojam identiteta unio u diskurz humanističkih znanosti bio je Erik Erikson⁵ koji ga je, potaknut Freudovim identifikacijskim procesom, pretvorio u univerzalno primjenjiv pojam. Zanimalo ga je koliki je utjecaj društvenih konteksta na oblikovanje identiteta pojedinaca te može li se identitet promatrati kao posljedica društvenih procesa. Suvremeno doba stvorilo je “postmodernističkog pojedinca”, individualca koji se svakodnevno pokušava samoodrediti (samodefinirati) unutar diskurza koji ga okružuju, mijenjaju i izravno utječu na njega.⁶ Bauman kaže da subjekt mora mijenjati sebe da bi razvio nove oblike samoidentifikacije, a Erikson je takve mijene pojedinaca

³ Pojam *Drugoga* može se promatrati s dvaju osnovnih gledišta: s jedne strane *Drugi* je pojedinac koji se u mnogočemu razlikuje od nas, koji tvori svoj zaseban svijet i u odnosu na njega mi oblikujemo svoj vlastiti, možemo ga prihvatiti ili odbiti, no nikako izbjeći jer *Drugi* je pretpostavka za izgradnju vlastita identiteta. S druge strane, *Drugi* podrazumijeva osobe ili skupine ljude koje su u društvu marginalizirane, “izopćene” ili okarakterizirane kao neprihvatljive zbog svojih načela i stavova (primjerice, u tu su se skupinu nekada ubrajale žene, danas su to osobe drukčije seksualne orijentacije, boje kože, vjerske pripadnosti ili političkog opredjeljenja). Položaj *Drugih* u tom kontekstu danas se mijenja te društvo postaje sve više senzibilizirano za njihovo prihvaćanje i poštivanje, no postoje još uvijek slučajevi u kojima trpe netoleranciju i diskriminaciju. (Usp. Stuart Hall, “Kome treba identitet?”, *Reč, časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja*, br. 64/10, (2001).

⁴ Stuart Hall, “Kome treba identitet?”, *Reč, časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja*, br. 64/10, (2001), str. 219.

⁵ Erik Erikson (1902.–1994.) američki je psiholog i psihoanalitičar poznat po razvoju teorije psihosocijalnog razvoja pojedinca. Kaufmann ga u svojoj knjizi *Iznalaženje sebe – jedna teorija identiteta* (2006) naziva “alkemičarem” pojma identiteta, a u znanosti je poznat i po tome što je među prvima započeo proučavati krizu identiteta.

⁶ Pitanje identiteta unutar humanističkih disciplina danas izaziva postojanje dvaju oprečnih stajališta. S jedne su strane pripadnici struje esencijalista koji identitet promatraju kao supstancu unutar subjekta, koja je stabilna, nepromjenjiva i ne podliježe nikakvim vanjskim utjecajima. Pojedinac ili skupina na takav identitet nemaju nikakva utjecaja, identitet je esencijalan i jezgrovit. S druge strane postoji skupina antiesencijalista koja identitet promatra kao promjenjivu supstancu, kategoriju koja se iznova oblikuje i koja je bez čvrste jezgre. Njegovo je postojanje ovisno o diskurzima u kojima se nalazi i podložno je promjenama svojeg značenja promjenom mjesta, vremena ili okolnosti u kojima se nalazi.

promatrao kroz krizu identiteta jer, ako identitet jest otvoren i interaktivan proces, ne postoji način kako ga zauvijek stabilizirati pa tim gibanjem nastaje njegova kriza budući da se nalazimo u stalnim potragama za vlastitim smislom postojanja. Erikson uočava da je riječ “kriza” u ovom kontekstu proširila svoje značenje jer “više ne sadrži smisao bliske katastrofe, koji je svojevremeno bio prepreka razumijevanju izraza. Sada je ona prihvaćena kao obilježje potrebnog momenta preokreta, odlučujućeg momenta, kada se razvoj mora pokrenuti u ovom ili onom pravcu, usklađujući rast, oporavak i dalju diferencijaciju.”⁷ Uzimajući Freudove dosege u psihoanalizi, Erikson promatra identitet kao kategoriju koja svoje prve karakteristike stječe već u ranom djetinjstvu i neprestano se izgrađuje, oblikuje i mijenja. Mogućnost krize identiteta javlja se u pubertetskim godinama jer tek tada se u pojedinca stvaraju uvjeti za psihički razvoj i društvenu odgovornost čime kriza postaje dijelom psihološkog aspekta pubertetskog sazrijevanja. To je vrijeme kada pojedinac počinje težiti postati cjelovita osoba, identitet za sebe, a taj proces karakteriziraju različite promjene poput fizičkog razvoja, spolnog sazrijevanja i društvene svjesnosti. “Mlada osoba, da bi doživjela cjelovitost mora osjetiti progresivni kontinuitet između onoga što je postala tokom dugih godina djetinjstva i onoga što obećava da će postati u dogleđnoj budućnosti; između onoga što ona misli da jeste i onoga što opaža da drugi ljudi u njoj vide i od nje očekuju.”⁸ U toj općoj zamršenosti koju pojedinac proživljava, u toj prvoj krizi identiteta, proces njegova oblikovanja treba usmjeriti na identifikaciju s vršnjacima i sličnim osobama, a koji nisu članovi uže obitelji. Samo će tako definiranje i redefiniranje vlastita identiteta donijeti pozitivan ishod i omogućiti nesmetan daljnji razvoj individualnosti pojedinca, a ne osjećaj zbunjenosti u kojem bi mlada osoba mogla biti primorana stvoriti identitet koji će se suprotstavljati idealnom tijeku njegova oblikovanja.

Krize identiteta ne prestaju s pubertetom. Pojedinac koji oblikuje svoj identitet te postane dio neke društvene zajednice nastavlja se susretati s krizama svojeg identiteta, i to promjenjivog intenziteta. Moglo bi se zaključiti da se identitetske krize i promjene javljaju u nekoliko oblika:

- 1) postoje one krize koje su patološke i teško izlječive, ponekad vrlo opasne te dovede pojedinca i njegov identitet do krajnjeg ruba destrukcije. Da bi se kontrolirala, potrebna je medicinska i stručna pomoć te permanentna kontrola i obuzdavanje. Jednostavno rečeno, takve bi se krize ponajprije odnosile na neke psihičke bolesti poput podvojene ličnosti, shizofrenije i bipolarnog poremećaja ili pak na antisocijalne poremećaje ličnosti, prvenstveno na njezinu podvojenost (sociopati).
- 2) Povremena odstupanja od skladnog razvoja identiteta mogu dovesti do njegove krize, ovisno o težini problema s kojima se pojedinac susreće. Prolaziti kroz nepovoljan period života nikome nije nepoznato, no takva razdoblja često dovedu u situaciju da se preispituju neke odluke, shvaćanja i pogledi na svijet, pojedincu stvaraju osjećaj nesigurnosti, straha i uzrokuju manje krize identiteta koje će sigurno nadvladati i razriješiti, postižući sklad i osjećaj da opet vlada sobom.

⁷ Erik H. Erikson, *Omladina, kriza, identifikacija*, Titograd: Pobjeda, 1976, str. 12.

⁸ Isto, str. 73.

3) U suvremeno vrijeme, s čime se čovjek nije susretao prije, može se govoriti o potencijalnoj krizi identiteta koja se odražava kroz postojanje virtualnih identiteta. Katkada znaju biti varljivi i mogu obuhvatiti sasvim novu dimenziju mogućnosti koje stvarni identitet dovode do krize. Oni otvaraju sasvim novi svijet, “moguće sebstvo” koje može prijeći u svojevrsnu opsesiju jer u virtualnom je svijetu pojedinac slobodan, bez društvene kontrole i nadzora društvenih aparata, ljudske osude, drži svijet “na dlanu” i njime upravlja kako želi. Nameću se razna pitanja relevantnosti dostupnih podataka kojima se dokazuje identitet u virtualnom svijetu. Što je s onima koji ga svjesno mijenjaju prikrivajući se nekim drugim imenom, koristeći se pseudonimima? Utječe li ta promjena i na promjenu njihova identiteta? Kako se ponašaju oni pojedinci koji, osim imena, stvaraju sasvim novi, virtualni identitet? Biti netko drugi u virtualnom svijetu izuzetno je primamljiva mogućnost i danas je vrlo popularna. Ovakva postupanja otvaraju široku problematiku unutar kompletne kategorije identiteta te se nikako ne trebaju smatrati samo popratnim okolnostima.

III.

Uvodno je rečeno da će se u radu problem identiteta promatrati u dvama suvremenim filmovima koja je kritika izvrsno prihvatila. “We Need to Talk About Kevin” (2001) i “A Separation” (2011) odmah su privukli pozornost publike i filmske kritike zbog svoje podjednako jednostavne, ali mučne obrade problema likova, njihovih suočavanja sa svojim strahovima i okrutnom stvarnošću koja ih provocira, tjera na borbu s okolinom, a ponajprije na borbu sa samim sobom. Iznenadni obrati u životima likova izazivaju njihove krize identiteta koje uzrokuju strahove, odbacivanja okoline, otežavaju odnose s bližnjima i psihički ih iscrpljuju, no ipak ih oblikuju kao pojedince koji prolaze težak put do uspostavljanja ponovne kontrole nad svojim životima. Ključni su problemi u obama filmovima kompleksni obiteljski odnosi, ali i utjecaj vanjskih (društvenih) diskursa na stvaranje/rastvaranje identiteta i njegovu krizu. Likovi pripadaju različitim kulturološkim sredinama (radnja “We Need to Talk About Kevin” odvija se u američkom gradu, “A Separation” u Iranu), filmovi su tematski nepovezani te prenose univerzalnu poruku da roditelji i društvo u velikoj mjeri utječu na oblikovanje identiteta mlađih naraštaja.⁹ Budući da se o filmovima neće govoriti s kritičke strane, već će se promatrati kao *tekst* čiji će sadržaj i odnos među likovima poslužiti kao primjer suvremenih književnih teorija o identitetu, ovdje se neće govoriti o tehničkoj strani filmova niti će se procjenjivati njihova umjetnička vrijednost. Općeniti stav o identitetu koji će ovdje biti zastupljen jest da su pojedinci i društvo podjednako odgovorni za stvaranje identiteta subjekta. Već napomenuta teorija antiesencijalista o identitetu kao promjenjivoj, nestalnoj kategoriji koja se iznova oblikuje, nadograđuje i nikada ne stječe konačan oblik bit će ishodišna točka ovog rada jer svi su likovi u filmovima prikazani u interakciji s drugim likovima koji na njih izravno utječu i oblikuju njihov identitet.

⁹ U filmu “We Need to Talk About Kevin” prati se odnos majke i sina, a u filmu “A Separation” naglasak je na odnosu oca i kćeri unutar konzervativne i društveno osjetljive islamske sredine.

“We Need to Talk About Kevin” tematikom je vezan za problem koji se iznova aktualizira, a nerijetko u društvu izaziva određeni strah, zgražanje i osudu. Naime, u pozadini cijele narativne strukture filma nalazi se stravičan zločin ubojstava tinejdžera u školi koje počinio njihov vršnjak. Takvi događaji već desetljećima potresaju svijet, posebice Sjedinjene Američke Države,¹⁰ te iznova otvaraju pitanje što mlade ljude navodi na takav čin. O svakom slučaju priča se kada je već kasno, pokušavaju se pronaći uzroci i povodi te se nerijetko dolazi do zaključka da su ubojice ili bile vrlo povučene osobe sklone nasilju prema sebi i drugima ili osobe na kojima se nisu mogli uočiti nikakvi predznaci tragedije. “We Need to Talk About Kevin” donosi priču o dječaku koji se razvija u ličnost ubojice svojih vršnjaka, poprima identitet koji nije nadvladao krizu te na vrlo transparentan način daje moguće objašnjenje i uzrok takva čina.

Radnja filma razvija se u nekoliko vremenskih slijedova – prikazuje se sadašnji život Eve Khatchadourian, Kevinove majke, koja se suočava s teškom osudom društva, neprihvaćena je i prezrena.¹¹ Retrospekcijom teži saznati odgovore na mnoga pitanja vezana uz njezina sina i pita se što je uzrok njegovu odrastanju u “lokalno čudovište” zbog čega njezin život postaje pakao. Nekada je imala obitelj (imala je još i kćer Celiju i muža Franklina), a danas joj je ostala samo bol, strašan teret sinova zločina i nemogućnost ponovnog afirmiranja u društvo koje ju osuđuje kao najvećeg krivca. Miješanjem prošlih i sadašnjih epizoda gledatelj uočava Evinu krizu identiteta koja se javlja još u Kevinovu ranom djetinjstvu, a nastavlja se i u sadašnjosti. Naime, Eva je bila turistički menadžer, autorica je nekoliko poznatih putopisa, često je putovala i uživala zabavljajući se, upoznavala je nove ljude, istraživala mnoga mjesta i živjela pravim boemskim životom.¹² Kada je zatrudnjela, shvatila je da će se njezin život morati promijeniti u mnogo pogleda, a Kevinovim rođenjem počinje shvaćati da se ne snalazi u uloji majke i da joj je zapravo teško postići bilo kakav kontakt sa svojim sinom. U takvom “neprijateljskom” okruženju u kojem je Kevin osjetio da ga majka odbacuje, Evinim pomiješanim emocijama ljubavi i prijezira te za nju neugodnim zajedničkim trenutcima, Kevin je postajao dječak naglašenih nasilnih sklonosti, društvene hendikepiranosti i emocionalne siromašnosti. Problem je li Eva bila loša majka koja je odgovorna za odrastanje djeteta

¹⁰ Povijest školskih masakara seže u 18. st., no posljednjih je desetljeća njihova učestalost privukla pozornost javnosti koja nastoji saznati uzroke tih stravičnih zločina. Tinejdžeri ubojice i samoubojice počinili su niz takvih zločina, navest će se najpoznatiji primjeri iz bliže prošlosti: Pearl (Mississippi) u listopadu 1997., West Paducah (Kentucky) u prosincu 1997., Jonesboro (Arkansas) u ožujku 1998., Edinboro (Pennsylvania) u travnju 1998., Springfield (Oregon) u svibnju 1998., Littleton (Colorado) u travnju 1999. poznat kao masakr u srednjoj školi *Columbine*, Red Lake (Minnesota) u ožujku 2005., Blacksburg (Virginia) u travnju 2007. te najnoviji primjer ubojstva 26 učenika i učitelja u školi u Newtownu (Connecticut) u prosincu 2012. No ni Europa nije ostala pošteđena tragedije te je svima u sjećanju ostao stravičan pokolj u Norveškoj (blizina Osla) u srpnju 2011. u kojem je ubijeno najmanje 90 osoba, a počinio ga je 32-godišnji Anders Breivik.

¹¹ Teže pronalazi posao, kuća joj je često išarana ili obojana crvenom bojom, automobil je uništen, majka jedne od žrtava udara ju nasred ulice itd.

¹² Film započinje scenom španjolskog festivala rajčica koja prikazuje Evu kupajući se u rajčici, ljudi ju nose i izvikuju njezino ime, pružaju joj zadovoljstvo i osjećaj da u životu ne može biti bolje. Danas je poznat festival *La Tomatina* koji se održava svake godine, posljednje srijede u kolovozu, u španjolskom gradu Buñolu. U filmu nije napomenuto da se prikazuje upravo taj festival, no ovdje će se navesti kao mogući događaj u kojem je Eva sudjelovala.

u “čudovište” ili je Kevin bio loše/zlo dijete očituje se u dvama suprotstavljenim stajalištima o oblikovanju identiteta pojedinca: rađa li se pojedinac s već zadanim obilježjima svojeg budućeg identiteta ili ih pak stječe u neposrednoj interakciji s okolinom? Pitanja bi bila opravdana jer film uistinu daje naslutiti odgovore na oba pitanja, no gotovo je sigurno (i najočitije) da je Eva imala najveći utjecaj na razvoj Kevinove ličnosti i identiteta, a činjenica da nije bila dobra majka dodatno dokazuje da je obiteljski odgoj jedan od važnijih čimbenika tijekom djetetova odrastanja.

Freudova psihoanaliza poslužila bi kao moguće objašnjenje zašto odnos majke i sina postaje kompliciran te uzrokuje višestruke krize identiteta: Kevinova ličnost iskrivljena je i izopačena pri čemu su oštećena sva tri njezina dijela (*id*, *ego*, *superego*).¹³ *Id*, kao najprimitivniji dio ličnosti, uronjen u cijelosti u nesvjesno, sjedište je dvaju nagona – smrti i života. U njemu se nalazi libido kao izvor svakog ponašanja koje dovodi do ugone. Ono što je Kevinu prvenstveno izazivalo ugodu jest nanošenje fizičkih i psihičkih ozljeda drugima oko sebe (psihičko zlostavljanje Eve, fizičko ozljeđivanje sestre Celije i njezina kućnog ljubimca te na kraju ubijanje svojih vršnjaka u školi i priznavanje zločina s osmijehom na licu). Takvo ponašanje uzrokovano je potiskivanjem prijašnjih traumatiziranih trenutaka koje je doživio s Evom: njezino permanentno odbacivanje Kevina i neprihvatanje uloge majke, povremeno fizičko zlostavljanje i neskladan odnos majke i sina kao jedan od preduvjeta za razvoj stabilnijeg identiteta. Nadalje, *ego* (lat. ja) – razvija se iz *ida* pod utjecajem okoline, središte je svih kognitivnih procesa, sadrži pojam o samome sebi, doživljava vlastitog “ja”, a ličnost usmjerava prema napretku.¹⁴ Kevinov *ego* razvio se na temelju potisnutih traumatiziranih trenutaka zbog kojih se osjećao kao nevoljena i nepoželjna osoba, prije svega prezrena od vlastite majke. Bez imalo povjerenja u nju i okolinu, postao je osoba koja u društvu egzistira kao neafirmirana i introvertirana, a istovremeno teži zadobiti pozornost javnosti i okoline.¹⁵ Prema Freudovoj klasifikaciji potpuna ličnost postaje se razvojem *superega* koji podrazumijeva moralne vrijednosti koje pojedinac usvaja od roditelja u ranom djetinjstvu, a kasnije i od drugih

¹³ Teoriju ličnosti kao dio psihoanalize Freud je razvio na temelju dugogodišnjeg proučavanja hysterije i perversije kod svojih pacijenata. Hysterija je omogućila psihoanalitičko shvaćanje subjekta koji je rascijepljen, sukobljen sa samim sobom, opterećen vlastitom spolnošću ili pak otuđen od samog sebe.

¹⁴ Erikson navodi da se *ego* postupno rađa pri uravnoteženju djetetove potrebe “da prima i majčine potrebe da daje. Majka, naravno, nije samo osoba koja rađa, već i član porodice i društva. Ona, sa svoje strane, mora osjećati izvjestan zdrav odnos između njene biološke uloge i vrijednosti njene okoline. Jedino na ovaj način ona će bebi moći prenijeti, nepogrešivim jezikom tjelesne razmjene, osjećanje da beba može vjerovati njoj, svijetu i – samoj sebi.” (Erik H. Erikson, *Omladina, kriza, identifikacija*, Titograd: Pobjeda, 1976, str. 69).

¹⁵ Značajan je i Kevinov monolog u kojem daje naslutiti razloge svoga čina: “Stvari stoje ovako – probudite se i gledate televiziju, uđete u automobil i slušate radio, idete na svoj jadni posao ili u svoju jadnu školu, ali nećete slušati o tome u središnjim vijestima. Zašto? Zato što se zapravo ništa ne događa. Kad dođete kući, opet malo gledate televiziju. Ili možda, ako je vrijeme za zabavu, idete pogledati neki film u kino. Mislim, tako je loše da pola vremena, čak i ti ljudi s televizije, koji su na televiziji, zapravo gledaju televiziju. I što svi ti ljudi gledaju? Ovakve poput mene. I što svi u tom trenutku radite? Gledate mene. Mislite da bi promijenili program kada bih bio netko tko ima sve petice iz geometrije?” Osim što ruši kriterije prema kojima svatko može postati uspješan i priznat postižući izvrsne rezultate u karijeri, ovdje se javlja i problem utjecaja medija na oblikovanje mišljenja ljudi te njihova moć u tome da pojedincu priskrbi pozornost koju želi imati. Kevin je znao da će svu pozornost usmjeriti na sebe tek kada medijima pruži dovoljno materijala da mu posvete vrijeme u središnjim vijestima.

osoba s kojima se susreće tijekom života. Razvija se socijalizacijom i moralni je čuvar ličnosti te upotpunjuje kompletnu ličnost s kojom se usporedno razvija i identitet. Kevin svoje moralne vrijednosti nije naučio u ranom djetinjstvu niti ih je kasnije imao prilike razvijati u neposrednom odnosu s okolinom te je iskrivio značenje moralnosti čime je ona postala sinonim za osvetoljubivost i mučenje drugih, a zaključiti je da je jedini jezik koji je razumio bio jezik nasilja, neposlušnosti i nanošenja boli drugima.¹⁶

Koristeći se psihoanalitičkim diskurzom, u odnosu Kevina i Eve uočava se i pretjerana naglašenost Freudova često kritiziranog Edipova kompleksa. Prisutan prvenstveno u odnosu majke i sina od najranije dobi djeteta pa sve do adolescentskih godina, Freud navodi da u fazi njegova razvoja dijete nije ujedinjeni subjekt iako u svojoj percepciji ima objekt koji permanentno priželjkuje. Ono je anarhično, zaokupljeno samim sobom, pod utjecajem libida, tj. nagona i užitka. Njegov je identitet još uvijek promjenjiv, bez koncentriranog središta nastanka, a granice subjekta i vanjskog svijeta neodređene su. Mnogi su psihoanalitičari razvijali Freudov koncept Edipova kompleksa i zagovarali su postojanje nekolicine faza u njegovu nastanku.¹⁷ Posebno je zanimljiva *postedipovska faza* koja izlazi iz okvira psihoanalize i više se orijentira na kulturološki aspekt pa se bavi oblikovanjem identiteta izvan edipovskih obrazaca, odnosno otkriva nastanak krize edipovskog identiteta. Njome se bavio i Jacques Lacan držeći da je proces individualizacije ključni problem u takvoj krizi identiteta. Idealan edipovski identitet podrazumijeva dobro postavljene i definirane uloge majke i oca, no dođe li do njihova razjedničavanja, primjerice umanjenja očinske slike, započinje njegova kriza (slikovito su psihoanalitičari opisali da se ide od Edipa prema Narcisu).

Kriza identiteta u filmu "We Need to Talk About Kevin" izražena je na nekoliko načina: Eva se s njom suočava nekoliko puta tijekom života – postaje majka što joj je predstavljalo podjednako i teret i izazov, ali se nikako nije mogla priviknuti na novonastalu situaciju; ima problema s odgojem sina i često razmišlja o svojem životu prije njegova rođenja (to se očituje u trenutku kada svoju radnu sobu uredi zemljopisnim kartama i

¹⁶ O tome zorno prikazuje scena u kojoj Eva uči Kevina brojati pri čemu je Kevin još uvijek u pelenama jer odbija odlaziti na toalet. Isto tako odbija naučiti brojati i surađivati s Evom, ne prihvaća nijednu njezinu metodu učenja, međusobnog povezivanja niti osjeća ugodu u vremenu koje provodi s njom. No Eva ne odustaje i strpljivo ga potiče na učenje. Scena završava kada Kevin izbroji do pedeset bez pogreške (pokazavši joj pri tom da se njegova inteligencija pravilno razvija i da je mnogo toga naučio sam) te ju u inat natjera da ga mora dvaput previjati u svega nekoliko minuta. Eva izgubi kontrolu, razbjesni se i naglo baci Kevina na krevet pri čemu on padne i slomi ruku. Kevin joj je kasnije rekao da je to bio jedini trenutak kada je bila iskrena s njim, a nakon tog događaja Kevin je bez problema odlazio na toalet. Primjer ove situacije govori mnogo o tome što Kevin podrazumijeva kao "normalan" odnos majke i sina. Problem Kevinova odrastanja i normalnog razvoja očit je i u tome što je dugo godina nosio pelene, odbijao govoriti, nije razvio socijalne kompetencije niti je provodio vrijeme s drugom djecom. Vijest da će dobiti sestru primio je vrlo teško iako mu je Eva pokušala objasniti da time neće biti zanemaren. U razgovoru Eve i Kevina tijekom kojeg Eva kaže kako bi se trebao potruditi prihvatiti sestru kada se rodi te da će se s vremenom naviknuti na nju kao člana obitelji. Kevin joj odgovara: "Ako se na nešto navikneš, ne znači da to i voliš. Ti si se na mene naviknula."

¹⁷ Melanie Klein u psihoanalitički diskurz uvodi pojam preedipovske faze kojim stavlja naglasak na lik majke i zapravo ga po važnosti u razvoju djeteta uzdiže iznad Freudove faze Edipova kompleksa. Nadalje, o postedipovskoj fazi prvi su započeli govoriti predstavnici Frankfurtske škole, prvenstveno Max Horkheimer, Herbert Marcuse i Theodor W. Adorno. Max Horkheimer ističe obiteljski autoritet kao važnu strukturu identiteta dok primjerice Herbert Marcuse odgovore traži u ekonomskim uvjetima psihičkoga razvoja.

slikama mjesta koja je nekada posjećivala); proživljava sve Kevinove perfidne malverzacije, psihičke nestabilnosti i odbijanje uspostavljanja bilo kakva kontakta s njom; nakon tragičnog događaja doživljava osudu okoline i neprestano se pita koliko je kriva za to što se dogodilo, može li nastaviti živjeti s činjenicom da joj je sin ubojica oca, sestre i svojih vršnjaka.¹⁸ S obzirom na to da je njezina najveća životna tragedija započela Kevinovim činom, Eva se okreće prošlosti, traži uzroke i propituje svoje postupke. Napokon shvati da je cijela obitelj postala žrtva njezine nekontrolirane želje za prijašnjim načinom života, svojim je iluzijama podredila odnos sa sinom, kćeri i suprugom zbog čega je zanemarila ulogu majke i supruge. Bez izgledne budućnosti, sama i napuštena, prezrena i osuđena, dani joj prolaze čekajući da posjeti Kevina u zatvoru. Živi u novoj kući u kojoj potpuno jednako uređuje sobu kakvu je Kevin nekada imao, pripremajući se vjerojatno za njegov izlazak iz zatvora i očekujući novu priliku da sa svojim sinom započne stvarati odnos kakav nikada nije imala.

Kevinova kriza identiteta započela je već u najranijim godinama, nastavila se tijekom djetinjstva, puberteta i kulminirala u šesnaestoj godini kada svijetu postaje poznat kao ubojica svojih vršnjaka. Uzrok krize identiteta evidentno se pronalazi u destruktivnom odnosu Eve i Kevina prisutnom od njegova rođenja. Eva nije prihvaćala ulogu majke pa je Kevin, odrastanjem u obitelji u kojoj ga vlastita majka ne prihvaća, razvijao izrazito negativne osobine što je u filmu posebno naglašeno. Sve što je ikada učinio loše, imalo je jednu svrhu – povrijediti majku Evu i osvetiti joj se za njezinu nesposobnost biti majkom. Potiskivanje trauma ranog djetinjstva, pristunost nesvjesnog i produbljivanje destruktivnog odnosa s majkom Kevinu ne ostavlja mnogo prostora za osobni razvoj, već ga svaki čin ili sjećanje vode k sigurnoj propasti. S obzirom na to da je oduvijek bio takav: bez empatije, sklon nasilju, perfidan, dvoičan i beščutan, pitanje je proživljava li Kevin krizu identiteta ako jednostavno ne zna kako biti drukčiji? Može li sve navedeno zapravo biti dio njegova legitimnog identiteta koji je godinama razvijao i oblikovao? Podrazumijeva li se da identitet uvijek mora biti pozitivna kategorija, a njegova kriza nužno negativna? Kod Kevina ne nalazimo nijednu pozitivnu osobinu – ako je loš prema Evi, pretvara se da je dobar prema ocu i obrnuto, sestru ne podnosi, a jedinu “ljubav” pokazuje prema nasilnim videoigricama i streličarstvu i ta je “ljubav” imala jednu svrhu – dovesti ga do trenutka kada će ubijanjem pridobiti pozornost, osvetiti se majci i zadati posljednji udarac od kojeg se nikada neće oporaviti.¹⁹ Kevin je svoj identitet izgradio čvrsto, zbog njega se osjećao superiornijim nad svojom majkom. Ako ga se tako interpretira, Eva (kao i cijela okolina) postaje nemoćna, “zarobljena” u Kevinovoj (auto) destruktivnoj namjeri da svoj život i postojanje barem u jednom trenutku učini bitnim za društvenu zajednicu. Iako je bio svjestan da je oduvijek “neželjeno dijete” koje vlastita majka nije prihvaćala, tek u jednoj od posljednjih scena u zatvoru Kevin zagrlji majku

¹⁸ Kada joj jednog dana na vrata pokucaju dvojica Jehovinih svjedoka, pitaju je “Znate li gdje će vam duša u drugom životu?”, a Eva odgovara: “Da, znam... Idem ravno u pakao.” Eva zapravo već proživljava pakao, a zbog krivnje koja ju razdire i ne dopušta joj nastaviti dalje sa životom pretpostavlja da je već osuđena na vječno prokletstvo.

¹⁹ Dok su jednom prilikom Eva i Kevin igrali golf, Eva mu kaže: “Pobijedio si”, čime je indirektno priznala da je odustala od toga da neke stvari ispravi i učini Kevina boljim čovjekom.

čime gledatelj svjedoči njegovu slomu i možebitnom sugeriranju da prvi put u životu osjeća krizu svojeg identiteta pitajući se “Tko sam?” i “Što sam to učinio?”

Radnja filma “A Separation” smještena je u Teheranu, a opisuje život obitelji koja je pred raspadom. Glavna narativna linija filma opisuje život Nadera, supruga, sina i oca koji se spletom okolnosti nađe rastrgan u nekoliko situacija iz kojih, iako teško, vrlo uspješno traži izlaz. U cijelom filmu javlja se nekoliko izraženih karaktera i identiteta koji su odgovorni za razvoj događaja, a najupečatljiviji lik, kompleksno izgrađenog, ali čvrstog identiteta, svakako je Nader. U Naderu se očituju glavni elementi oblikovanja identiteta koji postaje projekt pronalazjenja sebstva, usvajanja navika, društvenih konvencija i prisvajanja kao “jedinstvenih” odrednica našeg identiteta. Svi procesi nastanka identiteta tako bivaju određeni međuljudskim djelovanjem, bilo ono individualno ili skupno. Nader je u neprestanom suodnosu s okolinom, u tragičnim situacijama pronalazi najbolje rješenje, zadržava svoju smirenost i sabranost, a povrh svega svojoj kćeri Termeh nastoji biti otac-uzor, učitelj i primjer kako ne dopustiti životnim okolnostima da utječu na osobna uvjerenja i stavove. Vjerojatno je i Nader nekada cijenio svog oca koji mu je bio uzor jer sada želi biti takav svojoj kćeri, ali i odužiti se svom ocu koji je dementan i boluje od Alzheimerove bolesti. Iako Naderova supruga Simin želi napustiti Iran i omogućiti Termeh bolji život na Zapadu, Nader odlučno želi ostati u Teheranu i brinuti se o svom bolesnom ocu, a ne želi dopustiti ni da Termeh ode. “Otac ti je bolestan, ni ne zna da si mu sin!” kaže Simin na sudu kada je došla zatražiti razvod, a Nader odgovara: “Ali ja znam da je on moj otac.”

Nader je odlučan pomoći svom bolesnom ocu, uporan je u tome da svojoj kćeri omogući formalno obrazovanje, ali i poduke životne škole, da ju pripremi za budućnost, pošten je i pravedan, moderan musliman neopterećen religijom, dobar radnik i cijenjen muž. Sve su to odlike koje čine Naderov stabilan identitet, a krize su se očitovale u nekoliko ključnih trenutaka: kada Simin traži razvod,²⁰ kada provodi vrijeme sa svojim dementnim ocem koji ga više ne prepoznaje, ali se Nader i dalje trudi pružiti mu skroman i čestit život, u trenutcima kada kćeri Termeh želi biti i ostati dobar otac, ali mu objektivne okolnosti to ne dopuštaju. Najočitija kriza pogodila ga je kada se na sudu našao optužen za ubojstvo nerođena djeteta kućne pomoćnice Razieh. Iako je odmah bio siguran da nije kriv za takav strašan zločin, Nader je tvrdio i da nije znao da je Razieh trudna.²¹ Ponekad se činilo da će Nader posustati, slomiti se i prihvatiti okrutnu stvarnost koja ga

²⁰ Islam dopušta rastavu braka (talak) iako je taj čin u društvu vrlo omražen. Pri rastavi muškarac ima veći utjecaj i ovlasti i do njezine konačne objave treba proći tri mjeseca. Simin je u tom slučaju bespomoćna jer rastavu ne može dobiti bez Naderova pristanka i bez razdoblja čekanja da ona bude konačna. Tek na kraju filma ponovno se pokreće pitanje rastave i saznajemo da Simin i Nader, iako su razriješili probleme s kojima su se susreli, nisu uspjeli spasiti brak. Termeh se nalazi s njima na sudu i treba odgovoriti sudaču želi li ostati nakon rastave s ocem ili majkom. Njezin se odgovor ne saznaje, a poznato je da prema islamskom zakonu, u slučaju rastave, djeca pripadaju majci dok otac ima primarnu odgovornost brinuti se o djeci.

²¹ Nader objašnjava sudaču da ne bi nikada zaposlio trudnu ženu da je znao pravu istinu jer se to protivi njegovim načelima i svjetonazorima. Kasnije se saznaje da je Nader znao da je Razieh trudna, ali to nije mogao priznati na sudu jer bi ga zatvorili i optužili za ubojstvo, a on se jedino bojao što bi tada bilo s Termeh. No ono što je sigurno jest da Nader nije mogao gurnuti Razieh niz stube kako ona opisuje te da nije odgovoran za njezin pobačaj. Istina se na kraju saznaje i Nader je oslobođen krivnje.

je, možda i vlastitom nepromišljenošću, dovela u takvu situaciju. Takve i druge situacije kroz koje Nader prolazi imaju jednu svrhu: pokazati i naučiti Termeh da život nikako ne donosi lagodnost i bezbrižnost, da se mijenja iz trenutka u trenutak i da svaku životnu situaciju treba dočekati spreman jer se u suprotnom vrlo lako može postati žrtva vlastite nespretnosti i slabosti. Ne odgaja svoju kćer u strogom islamskom duhu niti joj usađuje religijske vrijednosti, već joj pruža široke vidike i napominje da je u životu najvažnija upornost i pravednost.²² Nadera ne upoznajemo kao ekstremnog islamskog vjernika što je očito u njegovim širokim pogledima na život, u komunikaciji s okolinom i u uvjerenju da vjerski fanatizam nikako ne može biti rješenje svih problema.²³ Jedini trenutak kada se Nadera stavlja u religijski kontekst jest njegova želja da dokaže svoju nevinost te od Razieh traži da se zakune na svetu knjigu Kur'an da on nije skrivio njezin pobačaj. Iako je do tada već bio oslobođen optužbi i dogovorio je da će samovoljno platiti odštetu Raziehinoj obitelji za bol koju su pretrpjeli, taj se čin činio jedini moguć da pred kćeri i suprugom skine krivicu sa sebe i ponovno uspostavi stabilnost identiteta.

U filmu je naglašen i rodni identitet očit u odnosima muškarca i žene. Identiteti ženskih likova itekako su izraženi pa tako tri ženska lika dominiraju filmom – Simin, Termeh i Razieh – sasvim različite po svojim svjetonazorima i društvenim angažmanom. U svojem promišljanju o ženskom identitetu Luce Irigaray navodi da se vrednovati ženski identitet u “muškom svijetu” čini prijeko potrebnim, počevši od političkih struktura i pravnih regulacija kojima bi žene zakonski ovjerile svoj položaj u društvu: imati pravo na ljudsko dostojanstvo, pravo na ljudski identitet, na zaštitu svoga života, tradicije i religije te pravo na podjednaku zastupljenost žena i muškaraca na svim mjestima gdje se donose građanske ili vjerske odluke. Biti majka za ženu više nije jedina mogućnost i izazov, ona treba djelovati kao građanka jednaka pred zakonom, kao rod koji zajedno s muškim čini potpun “ljudski rod”. Sva tri ženska lika u filmu pokušavaju ovjeriti svoj identitet u dominantnom “muškom svijetu”, no svaka odabire različite mehanizme kojima to želi postići.

Simin je u filmu predstavljena kao mlada, perspektivna žena koja poštuje islamske zakone, nosi pokrivalo za glavu, ali bez naznaka vjerskog fanatizma, moglo bi se reći da je moderna žena, opterećena društvenim i ekonomskim stanjem u državi te želi pružiti svojoj obitelji bolji život u inozemstvu, uporna je i odlučna. Možda djeluje kao nesretna

²² U filmu se prikazuje nekoliko situacija u kojima Nader poučava Termeh. Primjerice, odlaze kupiti benzin i pušta Termeh da obavi kupovinu dok on sjedi u automobilu i promatra ju u zrcalu. Termeh se vraća u automobil i komentira kako ju svi gledaju. Nader ju pita je li dobila ostatak novca koji joj trgovac mora vratiti, a Termeh kaže da nije i da mu je to napojnica. Nader odgovara: “Napojnica je onda kada trgovac obavi sve umjesto tebe, idi i traži ostatak novca.” Termeh nevoljno odlazi tražiti novac dok ju Nader s osmijehom promatra u zrcalu jer je dobila ostatak novca. Po povratku u automobil kaže joj da novac ostavi sebi. Nadalje, jednom prilikom Nader je ponavljao s Termeh gradivo za ispit te su učili strane riječi. Pri definiranju značenja jedne riječi Nader kaže da to nije točno i da napiše drukčije što Termeh odbija jer joj je učiteljica rekla kako treba naučiti. Nader na to odgovara: “Nemoj mi to više nikada govoriti. Ono što je pogrešno, pogrešno je. Nema veze tko kaže ili napiše suprotno.” Termeh se boji da bi zbog toga mogla izgubiti bodove na ispitu na što joj Nader kaže neka ih izgubi, ali neka odgovor napiše kako treba.

²³ Nader dopušta da se o njegovu ocu brine udana žena i da bude u njegovoj kući iako nema Simin; pristaje na rastavu, dopušta da Simin napusti dom iako je žena; poštuje religiozne ljude; pozitivno je nastrojen prema zapadnim zemljama, ali odbija otići zbog određenih razloga na koje ne može utjecati.

i bešćutna žena jer napušta obitelj i bolesnog svekra, jedino želi otputovati u inozemstvo i ostaviti sve iza sebe, ali u ključnim trenutcima pomaže Naderu izvući se iz neprilika u kojima se našao. Svjesna opasnosti situacije i mogućeg lošeg ishoda,²⁴ Simin se pokazala kao staložena žena, neopterećena klasnom i rodnom klasifikacijom u muslimanskom društvu te je kao takva postala junak u razrješenju svih problema. Njezinom karakteru kao da nije posvećeno dovoljno pozornosti niti mu se dopustilo da se razvije, ali očito je da Simin drži mnogo toga u svojim rukama što se tada pokazalo kao jedini mogući izlaz. Simin svoj položaj žene u iranskom društvu nije dovodila u pitanje niti je svojim postupcima štetila ugledu muža ili kćeri, ali je pokazala iznimnu hrabrost u namjeri da spasi svoju obitelj.

Razieh je prototip islamske žene, a u filmu je odgovorna za cijeli zaplet i probleme u kojima su se Nader i njegova obitelj našli. Religijski odgojena, produhovljena i bogobojazna Razieh svojim strahom uzrokuje krizu tuđeg, ali i vlastitog identiteta. Da se razlikuje od Simin, očito je već na prvi pogled – Razieh nosi čador (prekriveno cijelo tijelo, osim lica), ponizna je prema svima, poštuje islamski zakon pa tako odgaja i svoju kćer Somayu. S namjerom da pomogne svom mužu Hojjatu, psihički rastrojnom, nezaposlenom i vrlo impulzivnom muškarcu, u uzdržavanju obitelji, Razieh pristaje biti njegovateljica Naderova oca iako o tome ništa nije rekla mužu. Svjesna da joj to ne bi dopustio jer je prije svega žena i supruga i obvezna je poštivati islamski zakon, Razieh riskira svoju čast i slobodu da bi mu pomogla. Prvi problem s kojim se susrela vjerske je naravi jer nije mogla prihvatiti činjenicu da treba skrbiti o muškarcu koji je nepokretan što zahtijeva njezinu veliku angažiranost u skrbi o njemu. Razieh propituje sebe i svoja vjerska uvjerenja; smije li se uopće približiti drugom muškarcu bez znanja njezina muža te kako Kur'an opravdava takav čin.²⁵ S obzirom na to da su Božji (Allahovi) zakoni iznad ljudskih, Razieh se ne želi o njih ogriješiti i odustaje od posla koji je dobila. No to je bio tek početak Raziehinih problema jer ubrzo izgubi nerođeno dijete, i to u vrlo teškim okolnostima (udar automobila).²⁶ Razieh je shrvana, uplašena i svjesna da je svojim postupcima vjerojatno uzrokovala i svoju propast jer joj muž neće oprostiti to što je napravila bez njegova znanja²⁷ niti će ju islamska sredina smatrati dostojnom ženom. Ne želeći postati u očima drugih loša majka, supruga, a prije svega vjernica, Razieh odlučila lagati i spasiti svoju čast pod svaku cijenu. Kao žrtva pojavio se Nader koji će postati najveći krivac, a time bi Razieh zaštitila sebe i svoju obitelj od Božje, ali i ljudske kazne. Razieh nije razmišljala da je u svim religijama svijeta, u svakom ljudskom svjetonazoru laž ipak najopasniji i prezren čin, već je zaključila da jedino mora obraniti svoju čast

²⁴ Simin strahuje da, zbog Naderove optužbe da je ubio nerođeno Raziehino dijete, Termeh ne bude žrtva osвете Raziehina psihički rastrojenog muža Hojata. Izlaz vidi u isplati odštete i priznavanju krivice što Nader odbija budući da vjeruje da nije kriv.

²⁵ Razieh u nekoliko navrata telefonom zove imama i pita ga smije li pomoći nepokretnom muškarcu pri tuširanju i presvlačenju te hoće li to biti neoprostivi grijeh.

²⁶ Naime, Naderov dementan otac jedan je dan izašao iz kuće dok ga je ona čuvala te ga je pronašla kako šeta ulicom. Dok je išla prema njemu, udario ju je automobil čime su nastale zdravstvene komplikacije što je na kraju rezultiralo pobačajem.

²⁷ Tu se problematizira i Hojjatov položaj u društvu jer će se držati nesposobnim muškarcem kojeg žena treba uzdržavati.

pred mužem i ljudima.²⁸ Svojom nepromišljenošću, pomalo i sebičnošću te ustrajnošću u lažima uzrokovala je izglednu Naderovu propast i uništenje njegova poštenja jer je zadobio etiketu ubojice nerođena djeteta, nečasna muškarca koji iskorištava tuđe žene, vrijeđa ih i fizički zlostavlja.²⁹ Tek na kraju doživljava potpuni slom koji će teško prevladati jer je shvatila težinu cijelog čina – umalo je uništila život nevina čovjeka, ali i život svoje obitelji. Obeščastila je sebe, svog muža i lažima se ogriješila o sveti zakon te tako postala grešna vjernica bez mogućnosti za oprost.³⁰ Ostala je posramljena, nemoćna da neke stvari u svom životu ispravi, a može se samo nagađati kako je takvu krizu uspjela prevladati.

Treća je iz galerije ženskih likova Termeh, Naderova i Siminina kći, jedanaestogodišnja djevojčica koja cijelu situaciju promatra bez mnogo upletanja, ali je zapravo izuzetno važna u razvoju događaja. Njezina je funkcija biti Naderova podrška, oslonac i motiv da sve probleme uspješno prevlada i postigne ponovni sklad. Izrazito mu je naklonjena, čak više nego Simin, i jako je povrijeđena što joj se roditelji žele rastati. Poštuje oca, voli ga i razumije njegovu potrebu da ne napusti Teheran zbog bolesna oca jer bi vjerojatno i sama tako postupila.³¹ Termeh podržava oca u svim odlukama, želi mu pomoći riješiti probleme u kojima se našao, svjesna je težine zločina za koji je optužen, a povremeno ju obuzima i sumnja te se pita govori li otac istinu. Jednom ga je prilikom to i pitala što je Nader zaniijekao jer nije htio srušiti sliku dobrog i poštenog oca koju je Termeh izgradila o njemu. Bolilo ga je lagati joj, a Termeh se loše osjećala jer ju sumnja razdire i tjera na pomisao da joj je otac ipak kriv. Na sreću, cijela situacija riješila se izvan suda i iranskih zakonskih ovlasti, ali je Naderu i Termeh ostao težak osjećaj krivice za sve što se dogodilo.³² Termeh nije dopustila da išta promijeni njezino mišljenje o ocu što bi na kraju vjerojatno i završilo njezinom odlukom da nakon rastave ostane živjeti s njim. Taj se dio ne saznaje i redatelj nam ostavlja pretpostaviti je li se snažna veza Nadera i Termeh uspjela održati toliko da Termeh odluči živjeti s ocem.

²⁸ Koliko je u tome ustrajna i koliko joj je takav čin važan dokazuje i epizoda u kojoj ju Nader optužuje da mu je ukrala novac iz spavaće sobe. Već rastresena i na rubu sloma Razieh odbija takve optužbe i govori: "Izgubila sam dijete, ali govoriti da sam lopov... to me još više boli." Optužba da je netko lopov ili izdajica za Razieh je smrtni grijeh te se, pozivajući na Allaha i imama Huseina, kune da takvo što nikada u životu nije napravila.

²⁹ Razieh je tvrdila da ju je Nader izbacio iz svoga stana na hodnik te ju je gurnio niz stube zbog čega je izgubila dijete.

³⁰ Nejasna je činjenica zašto Razieh odlučuje optužiti Nadera za ubojstvo, a ne čovjeka koji je naletio automobilom na nju. Čini se da ni redatelj nije posvetio mnogo pozornosti toj mogućnosti budući da je svrha cijelog filma bila prikazati Nadera u teškim okolnostima koje treba riješiti.

³¹ U nekoliko je navrata prigovorila Simin što je otišla budući da ne bi bilo svih problema da je ostala, a Simin je to jako povrijedilo jer nije htjela, uza sve, biti i loša majka.

³² Kada je Simin dogovorila da se optužnica protiv Nadera povuče te da će platiti Razieh i Hojjatu odštetu, Nader je bio vrlo ljut zbog toga jer bi to značilo da priznaje krivicu. Simin se naljutila što je tvrdoglav te je odlučila zauvijek napustiti ga i odvesti Termeh k svojim roditeljima. Odlazi iz stana i čeka Termeh u automobilu dok ona sprema stvari. Termeh na izlazu upita oca zašto ne pristane platiti kako je majka dogovorila, a on joj odgovara: "Ako misliš da sam kriv, idi po majku u automobil i dođite s novcem, dogovoriti ćemo sastanak i platit ćemo im odštetu." Termeh odlazi u automobil i majka ju odveze, Nader promatra s balkona i osjeti zadovoljstvo što je svoju kćer odgojio kao osobu koja se neće tako lako posustati i dopustiti da joj drugi nameće mišljenje.

Zamršene fabule, kompleksnih likova i jasno prikazanih unutarnjih sukoba identiteta film "A Separation" izvrstan je primjer kako pojedinac svoj identitet propituje u odnosu na druge te ga oblikuje prema sredini u kojoj živi. Prikazala su se dva temeljna tipa identiteta – s jedne strane tu su Razieh i Hojjata koji su religiozni, bogobojažni, konzervativno odgojeni i bez širine svojih spoznaja, a s druge strane tu su Nader, Simin i Termeh, poštena obitelj prikazana u duhu modernog društva, obrazovani su i otvorenih mogućnosti za nove spoznaje. Oba "svijeta" sudarila su se i povezala tragičnim događajem koji ih potiče na propitivanje čvrstoće i stabilnosti identiteta. Svrha prikaza krize identiteta u filmu ima dvojaku funkciju: za Nadera je ona poput kratke, ali snažne bure kojom će potaknuti osobni razvoj, steći veće samopoštovanje, ali i poštovanje drugih. Njome je Nader dokazao da je pošten čovjek, otac, suprug i građanin Irana (cijeni zakone, skrbi o svojoj obitelji, ne predaje se olako tuđim otpužbama) te da ju proživjeti ne znači nužno i izgubiti kontrolu nad vlastitim životom; nasuprot Naderu, za Razieh kriza identiteta donosi njezin potpuni slom i raspad svih usađenih moralnih i životnih vrijednosti. Njome je izgubila poštenje u očima drugih, okaljala je svoju obitelj, a ponajprije samu sebe, ogriješila se o vjerske zakone, iznevjerila je društvo. Koliko je Nader postigao na krhotinama ojačati svoj identitet, toliko je Razieh upala u njegovu tragičnost. Takav ambivalentan ishod i osjećaj tragične krivnje u filmu donose prikaz nemile ljudske sudbine koja svakoga može pogoditi, ali ju svatko ne može nadvladati.

IV.

Da je identitet danas postao sveprisutna problematika nije nikakva novost, a sve veći broj diskursa u kojima se o njemu raspravlja tome su pravi dokaz. Ne čudi stoga činjenica što se znanstvenici slažu da je suvremeno doba obilježeno trima važnim elementima – psihoanalizom, feminističkom teorijom i postmodernom filozofijom. Svaka od navedenih kategorija u svojoj domeni rada propituje identitet i njegovo oblikovanje te se neprekidno traži njegov smisao. Propitivanje oblikovanja identiteta teško će se svesti na konačan odgovor, no svaki doprinos toj problematici itekako može rasvijetliti vrlo zamršenu sliku čovjekove prirode. U cijelom radu proteže se tvrdnja da se identitet nikako ne može promatrati kao zasebna kategorija i izvan konteksta u kojem se javlja, već da je društveno uvjetovan, nestalan i neprestano se mijenja. Takve promjene mogu uzrokovati i njegove krize koje se mogu javiti već u najranijoj čovjekovoj dobi, a svakako su najizraženije tijekom puberteta i zrelih godina. Također je prikazano da se filmska umjetnost i postmoderni identitet subjekta sve više povezuju čime suvremena teorija identiteta stječe novi legitimitet jer vizualni mediji zapravo "otjelovljuju" ono što je u teoriji zapisano. Filmovi "We Need to Talk About Kevin" i "A Separation" očiti su primjeri da je pojedinac, osim što ne može utjecati na okolnosti u kojima se nalazi, podjednako i odgovoran za sve ono što se oko njega događa. Izrazito naglašenih identiteta majke, sina, oca, kćeri, članova društvene zajednice i vjernika filmovi prikazuju ljudsku prirodu koju ne čine samo usađene iskonske (obiteljske/društvene) vrijednosti, već dijelovi šireg konteksta u kojem se identitet javlja i ostvaruje – međuljudski odnosi, vjerski odgoj i moralne vrijednosti. U mnoštvu kratkih epizoda i konstruktivnih dijaloga, filmovi su pokazatelj što u društvu zapravo utječe na oblikovanje identiteta – obitelj, sociološki

aspekti, vjera, politika i unutarnji sukobi pojedinca, a prizma međuljudskih odnosa sugerira jednostavno pitanje – što oblikuje naš identitet? Nijedan od spomenutih likova (Kevin, Eva, Nader, Razieh) svoj identitet ne oblikuje bez onog *Drugog* koji mu daje potpuni smisao, koji ga legitimira u društvu kao pojedinca i koji mu omogućuje da spozna samog sebe u odnosu na *Drugoga*. Zaključiti je da je identitet subjekta zamršena kategorija koja zahtijeva promatranje s različitih društvenih aspekata, a u tome se može biti vrlo uspješan tek onda ako mu se pruži dovoljno slobode da se razvije.

LITERATURA

- Bauman, Zygmunt, *Identitet – razgovori s Benedettom Vecchijem*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 2009.
- Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska, 2000.
- Buckwalter, Ian, “The impossible question of ‘We need to talk about Kevin’: Nature or Nurture”, <http://www.theatlantic.com/entertainment/archive/2012/01/the-impossible-question-of-we-need-to-talk-about-kevin-nature-or-nurture/251664/> (28. veljače 2013.)
- Calhoun, Dave, “We need to talk about Kevin”, *Time Out* says, <http://www.timeout.com/london/film/we-need-to-talk-about-kevin> (28. veljače 2013.)
- Culler, Jonathan, *Književna teorija – vrlo kratak uvod*, Zagreb: AGM, 2001.
- Erikson, Erik H., *Omladina, kriza, identifikacija*, Titograd: Pobjeda, 1976.
- Freud, Sigmund, *Predavanja za uvod u psihoanalizu*, Zagreb: Stari grad, 2000.
- Golubović, Zagorka, “An Anthropological Conceptualisation of Identity”, *Synthesis Philosophica*, 51, 1(2011), str. 25-43.
- Hall, Stuart, “Introduction: Who Needs ‘Identity’?”, *Questions of Cultural Identity* (ur. Hall, Stuart i du Gay, P.), London, 1999, str. 1-17.
- Hall, Stuart, “Kome treba identitet?”, *Reč, časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja*, br. 64/10, (2001).
- Irigaray, Luce, *Ja, ti, mi – za kulturu razlike*, Zagreb: Ženska infoteka, 1999.
- Jakša Opačić, Vid (ur.), *Religije svijeta*, Zagreb: Mozaik knjiga, 2009.
- Kaufmann, Jean-Claude, *Iznalaženje sebe – jedna teorija identiteta*, Zagreb: Antibarbarus, 2006.
- Labus, Mladen, *Filozofske primjedbe multikulturalizmu: Kultura, drugi, žene* (ur. Kodrnja, Jasenka, Savić, Svenka i Slapšak, Svetlana), Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Hrvatsko filozofsko društvo, 2010, str. 133-148.
- Matijašević, Željka, *Uvod u psihoanalizu: Edip, Hamlet, Jekyll/Hayde*, Zagreb: Leykam international d.o.o, 2011.
- Pak-Shiraz, Nacim, “Review”, *A separation*, <http://ceasefiremagazine.co.uk/review-separation/> (11. ožujka 2013.)
- Peternai Andrić, Kristina, *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Zagreb: Antibarbarus, 2012.
- Schaengold, David, “The Moral Realism of Ashgar Farhadi’s ‘A Separation’”, <http://www.firstthings.com/onthesquare/2012/03/the-moral-realism-of-ashgar-farhadirsquos-ldquo-a-separationrdquo> (11. ožujka 2013.)

- Stern, Marlow, “We need to talk about Kevin”, Do inherently evil Kids exist? <http://www.thedailybeast.com/articles/2011/12/10/we-need-to-talk-about-kevin-do-inherently-evil-kids-exist.html> (28. veljače 2013.)
- Stonehill, Alex, “In Iranian film ‘A Separation’ the personal is political”, <http://www.seattleglobalist.com/2012/02/07/in-iranian-film-a-separation-the-personal-is-political/1113> (11. ožujka 2013.)
- Walsh, David, “It’s perfectly true, We Need to Talk About Kevin is ‘not an issue-based movie””, <http://www.wsws.org/en/articles/2012/03/kevi-m21.html> (28. veljače 2013.)

IDENTITY CRISIS AND CONTEMPORARY MOTION PICTURES

Abstract

It is well known that identity represents one of the most complex problems in contemporary social sciences and the humanities. Although we use it in everyday communication and even though many branches of the humanities (e.g., psychoanalysis, anthropology, culture, politics, etc.) deal therewith, wherefor a personal identity, cultural identity, political identity, and gender identity are often mentioned as terms, identity still belongs to one of those concepts that are difficult to be unambiguously defined. As such, it is not necessarily associated with an individual, but it could rather be a synonym for the gathered entities that use identity as a tool for an “supra-individual construction,” or it could be described as a “collective resource that is available to people as means of self-development” (Kaufmann). A man of the modern period is in discord between the two extremes. On one hand, the man is persecuted by a *phantasm of exclusion* (Bauman), so that a person wants to be involved into a system of supra-individual values under any circumstances. On the other hand, the person wants to shape one’s own identity upon a *rejection* of what the others want, and that is why the person is in conflict with the system of supra-personal values. This paper deals with contemporary theoretical approaches to identity (e.g., a psychoanalytical and cultural one and a gender discourse) by means of an interdisciplinary viewpoint that involves two modern motion pictures: *We Need to Talk about Kevin* (Ramsay, 2011) and *Separation* (Farhadi, 2011). Both motion pictures address the complex structures of identity formation and explain the way in which a postmodern subject struggles with an identity crisis of his or her own, as well as with somebody else’s identity crisis. Through many short episodes and constructive dialogs, the motion pictures are the indicators of what really influences an identity molding within a society: family, social aspects, religion, politics, and internal conflicts. A prism of interpersonal relationships presented in the motion pictures prompt us to a simple question of what molds our identity. The examples from everyday life seen in the motion pictures offer an answer thereto.

Keywords: identity, molding, crisis, motion pictures, psychoanalysis

д-р Лидија Капушевска Дракулевска,
Филолошки факултет “Блаже Конески”
Универзитет “Св. Кирил и Методиј” во Скопје

д-р Анастасија Ѓурчинова,
Филолошки факултет “Блаже Конески”
Универзитет “Св. Кирил и Методиј” во Скопје

ПРИЛОГ КОН КРЕОЛИЗАЦИЈА НА ЕВРОПСКИОТ ИДЕНТИТЕТ ВО ДЕЛОТО НА ГОРАН СТЕФАНОВСКИ

Stručni rad

UDK: 821.163.3.09-2(063)=163.3

Termin kreolizacija upotrijebljen je u ovom radu suglasno njegovu značenju proizišlom iz pera Édouarda Glissanta (Martinique, 1928. – Paris, 2011.), jednog od najutjecajnijih autora suvremene postkolonijalne ili preciznije frankofonske (antilske ili karipske) misli. Termin označava susret kulturnih elemenata koji potiču iz sasvim različitih horizonata, koji se realno raslojavaju i pretapaju jedan u drugi, da bi rodili nešto apsolutno nepredvidljivo i apsolutno novo – kreolsku realnost. Ova poetika različitosti, tragova i suodnosa nalazi svoje mjesto uvijek kad se pojavi potreba za redefiniranjem i preosmišljavanjem pojma identiteta, sve do njegova problematiziranja, ili konstatacije o njegovoj pogubnosti (Maalouf). U tom smislu, kreolizacija se ovdje predlaže kao moguća metafora kompozitnog, kompleksnog i pluralnog europskog identiteta, koji je koncepte višestrukosti, višejezičnosti i prožimanja kultura postavio u samu svoju inicijalnu matricu, mukotrпно nastojeći da ih se i dalje sačuva i razvija u suglasnosti s novim premještanjima, migracijama i transformacijama. Spomenute ideje u ovome se tekstu prožimaju i s nekim originalnim konceptima u opusu makedonskog pisca Gorana Stefanovskog, jednog od najrenomiranijih suvremenih dramskih autora, koji već duže vrijeme živi i radi u Velikoj Britaniji. U njegovim dramama, kao što su *Tetovirane duše*, *Let u mjestu* ili *Hotel Europa*, susreće se cijela galerija likova s poljuljanim ili udvojenim identitetom, dislociranih od kuće ili stranaca u vlastitom domu. Zato je pitanje integracije ili izolacije jedna od ključnih dilema u djelima ovog autora, podjednako prisutna i s puno humora i samoironije obrađivana i u esejima Stefanovskog, objavljenim u zbirkaма *Priče s Divljeg Istoka* i *Svađa s Kafkom*.

Ključne riječi: kreolizacija, različitost, dislokacija, udvojeni identiteti

Поимот креолизација во рамките на културолошките и постколонијалните студии е често употребуван за означување на измешаниот, хибриден или плурален идентитет, “средба” на културни елементи кои произлегуваат од сосема различни хоризонти. Овој поим лесно би можел да се примени и како метафора за композитниот, комплексен, многујазичен и многукратен европски идентитет, кој концептите за плуралноста и проникнувањето на културите ги поседува во самата своја идејна и појдовна матрица.

Во литературата и културата на универзален план поимот креолизација е произлезен од перото на Едуар Глисан, француски/франкофонски поет, романсиер и есеист, (роден 1928 година на Мартиник, Карибите, а умира во февруари 2011 година во Париз), кој се смета за еден од највлијателните автори на современата франкофонска, т.е. “антилска” или “карипска” мисла. Глисан е плоден писател на француски јазик, автор е на осум романи, на девет поетски збирки и дури на петнаесет дела од областа на есеистиката, од кои би ги издвоиле Поетиката на соодноси (*Poétique de la Relation*, 1990) и Вовед во една поетика на различното (*Introduction à une poétique du divers*, 1996).

Интересен е кај овој автор фактот дека целокупното негово дело е неразделно поврзано со местото на неговото раѓање. Потеклото од карипскиот остров Мартиник го поттикнува авторот на размислување за природата, позицијата и улогата на карипските култури во денешниот свет, доближувајќи го до ставовите на некои од најзначајните претставници на постколонијалната мисла. Карибите се местото каде што за првпат биле истоварени робовите откорнати од нивната татковина, Африка, додека биле водени кон Северна Америка или кон Бразил и околните острови. Овој дел од Централна Америка е пејзажот кој го инспирира нашиот автор, а кој во архипелагот од острови во Карипското Море ја наоѓа сликата која лежи во основата на сета негова мисла. Станува збор за едно отворено море, море кое води кон надвор, кое “распрснува”, т.е. ја распрснува мислата низ архипелагот, а истовремено го потхранува и чувството на човека за различност. И тоа не е само море на транзит и минување, туку море на интензивни средби и на меѓусебна размена.¹

Поаѓајќи оттука, Глисан ја гради својата најоригинална идеја, идејата за креолизацијата. Она што се случува во текот на последните три века на Карибите, според него, е буквална “средба” на културни елементи кои произлегуваат од сосема различни хоризонти, кои реално се раслојуваат и се претопуваат еден во друг, за да родат нешто апсолутно непредвидливо и апсолутно ново – креолската реалност. Овој тип креолизација се раѓа од потребата на овие народи, со далечно африканско потекло, преку одредени “траги” да пресоздадат јазик и вештини кои ќе можат да бидат прифатени од сите. Така настанале креолските јазици, но и некои уметнички облици, како на пример џезот и други видови музика. Но, Глисан веднаш оди чекор понатаму и тврди дека “креолизацијата што се случува во овој дел од Америка, а која ги освојува и другите делови на овој континент, е истата онаа која е на дело насекаде во светот”.²

Креолизацијата на Глисан става во игра далечни и хетерогени културни елементи, добивајќи сосема непредвидливи резултати. Но тука логично се поставува прашањето, дали за да се изрази оваа размена на културните елементи, не би бил доволен концептот на “измешаноста” или на метисажот? Не е, одговара Глисан, затоа што креолизацијата е непредвидлива, додека ефектите од метисажот

¹ Usp. Édouard Glissant, *Poetica del diverso*, Roma: Meltemi, 1998, str. 13.

² Isto, str. 14.

секогаш може да се калкулираат. Следствено, креолизацијата е метисаж, кому му е додадена компонентата на непредвидливото.³

Неразделно поврзано со ова е и толкувањето на Глисан за различното. Различното се шири благодарение на неочекуваните појави, оти сите можни комбинации и сите противречности се запишани во различјето на светот. Но, неговото различно не е различно кое е издвоено и изолирано, тоа не го оневозможува пристапот до себе, тоа не гради кинески ѕидови, за да ги исклучи другите. А преку идејата за различното доаѓаме и до поетиката на соодносите, како уште еден клучен поим на Глисан. Додека западната цивилизација смета дека битието е единствено и апсолутно, овој автор потсетува дека уште претсоократовците тврделе дека битието е сооднос, дека е однос со другиот, со светот и вселената. Поимот на апсолутното битие е поврзан со поимот на идентитетот со единствен корен, како и со неизбежната “исклучивост” на самиот идентитет. Но, доколку се конципира еден ризомски идентитет, односно корен кој се вкрстува со други корења, тогаш она што е битно веќе не е апсолутноста, туку начинот на кој еден корен стапува во контакт и си подава рака со другите, т.е. станува битен соодносот.⁴ Ризомот, преземен тука од делата на францускиот филозоф Жил Делез, Глисан го спојува со карипскиот концепт на архипелагот, за потоа да го поврзе понатаму и со поетиката на креолизацијата и на соодносите. Од друга страна, неприфаќањето на идентитетот како единствена и исклучива категорија, прави неговата мисла интензивно и неодоливо да кореспондира со онаа на либанско-францускиот автор Амин Малуф, еден од најгорливите застапници на идејата за плурални и повеќекратни идентитети (*Les identités meurtrières*, 1998). Зборот идентитет, тој наш “лажен пријател” како што го нарекува Малуф, во себе исто така крие “збир на различни припадности”, кои ќе умеат да воспостават вистински соживот, вкрстување и испреплетување на идентитетните нишки. “Идентитетот”, потсетува овој автор, “не е даден еднаш засекогаш, тој се гради и се формира во текот на целиот живот”.⁵ Особено кога се работи за писателите, како во нашиов случај, треба да се истакне дека едно од најинтересните вкрстувања и креолизирања ќе биде она остварено на јазично ниво, бидејќи сè појасно станува колку е неопходно и важно да се прифати сфаќањето дека “во секоја личност, во рамките на нејзиниот идентитет, може да коегзистираат и повеќе јазични припадности”.⁶

Поимот креолизација на Едуар Глисан нашол соодветна примена и во рамките на промислувањата на проблемите на денешната литература на миграцијата, или егзиланството, како на пример во книгата Креолизација на Европа (*Creolizzare l'Europa*, 2003) на италијанскиот компаратист Армандо Њиши. Според овој автор, книжевноста на миграцијата е феномен кој го засегнува светот денес и односите помеѓу “световите во светот”, оној којшто е “присутен и живее

³ Usp. Édouard Glissant, *Poetica del diverso*, Roma: Meltemi, 1998, str. 16.

⁴ Isto, str. 26.

⁵ Амин Малуф, *Погубни идентитети*, Скопје: Матица македонска, 2001, str. 27.

⁶ Isto, str. 131.

помеѓу историско-националните лингвистички светови”.⁷ Њиши смета дека креолизацијата, проникнатоста на културите и измешаноста му е иманентна на човекот (писателот) кој одлучил да живее во егзил, или едноставно во средина надвор од неговата матична, бидејќи “мигрантот, од кој свет и да потекнува, ја носи во очите, во нозете и во рацете пораката и утопијата за плуралност и еднаквост на световите: тоа е неговото првично и највисоко достоинство што го нуди, за да може да го прошири наоколу и ако е можно, да нè научи и нас, другите од западот, на него”.⁸

Споменатите идеи може да се препознаат како мошне умешно транспонирани и во опусот на македонскиот писател Горан Стефановски (1952), еден од најреномираните современи драмски автори, кој веќе подолго време живее и работи во Велика Британија. Важи за автор кој пулсира помеѓу два јазика, помеѓу две култури, со оглед на тоа што по заминувањето во Кентербери, своите драмски текстови ги пишува и на македонски, и на англиски јазик (а по порачка, и на хрватски и на српски). Неговата книжевна лична карта, Гоце Смилевски ја определува преку тријадата: емигрант (повремено во своеволно избран егзил од македонскиот јазик затоа што пишува и на други јазици) – *commuting exile* (патување помеѓу местото на живеење и местото на работа: Стефановски повремено предава и во Македонија) – дел од интелектуалната и уметничка дијаспора настаната од војните на просторите на некогашна Југославија. Делата на Стефановски од овој период (по неговото заминување во Кентербери), “со тоа што разработуваат мотиви кои се однесуваат на детериторијализирани култури, со тоа што се врзуваат за две или повеќе култури и се напишани на различни јазици, припаѓаат на транснационалната литература” – заклучува Смилевски.⁹

Интересно е што многу пред заминувањето во Велика Британија, Стефановски во своите драми ги тематизира: егзилот, дислокацијата, копнежот за заминување (на пример, еден од ликовите во Лонг Плеј сака да отиде во Британија и таму да стане петтиот Битлс) или митот за дома (“На мравка да се качам дома да си појдам” – како што ќе рече еден од јунаците во Тетовирани души, а по две децении истото ќе го повтори и самиот Стефановски). Значи, авторот најнапред уметнички ги обликува споменатите феномени, а потоа и лично ги искусува и ги живее, иако во своите есеи и интервјуа никогаш не ја дефинира (именува) својата состојба како состојба на егзил (во стилот на еден Бродски, на пример), туку ја опишува како “живеење помеѓу две приказни”: “Ги поминувам деновите обидувајќи се да го пронајдам континуитетот меѓу моите две приказни и уметничката улога на некој кој постојано се наоѓа на граница. Сталожено се обидувам да им објаснам

⁷ Армандо Њиши, Креолизација на Европа, Скопје: Магор, 2013, str. 7.

⁸ Isto, str. 110.

⁹ Гоце Смилевски, Егзилот и уметноста на преместувањето во творечките опуси на Дубравка Угрешкиќ и Горан Стефановски, Скопје: Фонд на Филолошкиот факултет “Блаже Конески”, 2013, str. 146, 148. [дисертација]

на моите пријатели и роднини во Скопје дека не сум ги напуштил за навек и дека не живеам во изобилство од луксуз во ветената земја на Западот. Смирено се обидувам да им објаснам на луѓето во Британија дека не сум срцепарателен бегалски драмски автор со пост-травматски стрес. Малку успевам да ги убедам двете страни.”¹⁰ “Звучи парадоксално, но излегувањето од Македонија се чини одвојување, а всушност е вид спојување” – истакнува тој во “Пристапната беседа кон Македонската Академија на Науките и Уметностите” и појаснува: “Можеш да глумиш Англичанец во Скопје, во Англија си само Македонец.”¹¹

Нешто подоцна во истиот текст, Стефановски, (авто)иронично, го проблематизира и поимот на странствувањето дома: “Тешко е кога е човек странец во странство. Но уште потешко е кога човек е странец дома. Најстрашни се оние времиња кога самиот дом се претвора во туѓина, во ценем, во јабана. (...) Кога е внатрешно раселено лице. Кога т’гата не е поради отсуство туку поради присуство. Кога седи среде куќи, а не може да си ја препознае домата.”¹² Јунаците од неговите драми: Диво месо (1979), Лет во место (1981), Кула Вавилонска (1989) и др., боледуваат токму од оваа болест: тие се незадоволни, отуѓени, аутсајдери во светот “овде” и “сега”, отпадници од себе самите и од Другите... Но, Стефановски ги детектира: болката, меланхолијата, песимизмот, дезилузионизмот, невдоменоста... како карактеристики и на егзилантите (печалбари, гастербјатери, бегалци, странци, иселеници, азиланти...); илустративна во оваа смисла е галеријата ликови во драмата Тетовирани души (1985) чијашто основна дилема: интеграција или изолација во новата средина (или новиот дом) станува клучна одредница за “кризата на идентитетот”, за “тетовираните души” немоќни да ја најдат адресата на својот живот. Со други зборови, феноменот на идентитетот – сфатен како “приказна за тоа кои сме, зошто сме и што сакаме”¹³ – е филозофски, човечки и универзален проблем, а не личен или национално обоен и истиот се промислува во релација со другоста, сеедно дали се работи за Јас како Друг во однос на себеси, или во однос на Другите.

Оваа двојна позиционираност на идентитетот како своевидно “дупло дно” (да ја употребиме синтагмата од истоимената драма на Стефановски од 1983 година), мошне успешно е драматизирана во “сценариото за театарски настан” на Стефановски именувано како Евроалиен (1998). На почетокот, авторот ја објаснува замислата за претстава која “ќе понуди еден ироничен забавен парк со примероци од европската општествена и политичка отуѓеност и социјален кич од крајот на дваесеттиот век” како “показ на комичните и трагичните последици на човечката нетрпеливост која, во своите најекстремни облици, создава шовинизам и национализам. Таа ќе биде саем со штандови од разни краишта на Европа (иако пред сè од балтичките земји и од Балканот), нешто налик на витрина на универзалниот туѓинец кој живее во сите нас и има човечко лице. Настанот

¹⁰ Горан Стефановски, Приказни од Дивиот Исток, Скопје: Табернакул, 2005, str. 65.

¹¹ Isto, str. 17.

¹² Isto, str. 24-25.

¹³ Isto, str. 14.

драмски ќе прикаже како стануваме лесен плен на оваа сверка затоа што таа не е надвор од нас, туку во нас.”¹⁴ “На тој начин и самиот наслов Евроалиен станува двосмислен – тој може да се однесува и на оној кој ѝ е туѓинец на обединета Европа, но и на жителот на обединета Европа, кој го носи универзалниот туѓинец во себе” – коментира Гоце Смилевски и продолжува: “Стефановски, воведувајќи го терминот универзален туѓинец, го спротивставува истиот на поимот туѓинец. Ако овој вториот е оној кој доаѓа од другаде, и со себе носи вредности и на друга култура, оној првиот, универзалниот туѓинец, е оној ’кој живее во сите нас’ (како ’сверка’, како што вели Стефановски) и се буди во средбата со туѓинецот, во непризнавањето на неговите вредности и со непочитувањето на разликата учествува во неостварувањето на општествената праведнос.”¹⁵

Горан Стефановски во Евроалиен ја покажува неможноста од коегзистенција, непочитувањето на различноста и умешно си поигрува (иронизира) со предрасудите, клишеата и стереотипите на другоста. Сè се тоа теми кои упатуваат на промислување на позицијата на мигрантот/егзилант во современа Европа. Ете ја креолската реалност како поетика на различност и сооднос, но и како потреба од рedefинирање и преосмислување на поимот на идентитетот. “Европеизмот’ не може да биде ефикасен обединувачки наратив доколку свесно и ситематски не црпи од наследството на сите европски нации” – со право забележува словенечкиот теоретичар на културата Алеш Дебељак и продолжува: “Калењето на новиот европски идентитет како сложена, хибридно создадена традиција бара осознавање на неодминливите повеќекратни идентитети од коишто ‘европеизмот’ би можел да биде создаден”; “повеќеслојните идентитети би требало да дозволат истовремена прослава на локалните, националните и континенталните елементи. Не би требало да е невозможно во исто време да се биде Каталонец, Шпанец и Европеец. Основните припадности не би требало да бидат исклучиви припадности.”¹⁶

“Европа ја гледам како заеднички дом за сите” – вели еден од ликовите во Хотел Европа на Стефановски.¹⁷ Овој текст е пишуван во 1999-2000 година на англиски јазик, бидејќи е меѓународен проект, копродукција, во чијашто режија учествувале девет режисери, а во глумата – дваесет и пет актери од повеќе балкански и балтички земји (во тоа време од “нешенгенски” држави, а денес многу од нив се веќе членки на Европска унија), при што секоја група го говорела својот мајчин јазик. Хотелот Европа е импровизиран полупансион на периферијата од градот, некогашна фабрика, инаку привремено сместувалиште за емигранти и намерници. Иронијата е повеќе од очигледна! Стефановски умее преку метафората на просторот (дејствието во неговите драми, по правило, се одвива во

¹⁴ Горан Стефановски, Собрани драми (книга трета), Скопје: Табернакул, 2010, str. 33.

¹⁵ Гоце Смилевски, Егзилот и уметноста на преместувањето во творечките опуси на Дубравка Угрешиќ и Горан Стефановски, Скопје: Фонд на Филолошкиот факултет “Блаже Конески”, 2013, str. 167-168. [дисертација]

¹⁶ Алеш Дебељак, Избрани есеи. Скопје: Блесок, 2004, str. 184, 186.

¹⁷ Горан Стефановски, Собрани драми (книга трета), Скопје: Табернакул, 2010, str. 94.

некој меѓу-простор: граничен, транзитен, периферен...) да го покаже вистинското лице на Европа. Особено илустративен во оваа смисла е хетерогениот простор во претходно споменатата драма Евроалиен: граничен премин, затворска ќелија каде што се сместени азилантите, конзуларно одделение во амбасада, мрачна просторија за распит на меѓународниот аеродром, лабораторија во генетичкиот центар во која се детектира и исфрла сè што е туѓо и странско, продавница каде што се продаваат националните идентитети...

“Креолизацијата на Европа” (според Њиши) како нова интелектуална карта на Европа, во драмите на Стефановски е повеќе сон, копнеж, хетеротопија (во фукоовска смисла), отколку реалност. Не случајно, еден од ликовите во Хотел Европа им ја соопштува на гледачите својата визија/проекција за некоја идна, сонувана Европа како отворен, недовршен проект: “Сакам да изградам еден вистински хотел Европа. Сакам да изградам Гранд Хотел Европа. Место во кое бегалците ќе се чувствуваат како дома. Топло гнезденце во кое ќе бидат горди и достоинствени. (...) Лулка на љубовта, толеранцијата и демократијата. Расадник на мултикултурализмот.”¹⁸

Алузиите на ставот на австрискиот есеист и писател Карл-Маркус Гаус во книгата Европејци во изумирање, кој опоменува да се зачува мултиетничката и мултикултурната сложеност на Европа – се повеќе од очигледни! На истата линија функционира и предупредувањето од страна на веќе цитираниот Дебељак: “Концентричните кругови на повеќекратните идентитети во создавањето на ‘европеизмот’ мора да потекнуваат од заемната почит, а не од некоја хиерархиска скала” – со право нагласува тој.¹⁹ Зашто, “сите човечки суштества се раѓаат еднакви по достоинство и права” – гласат зборовите од Универзалната декларација за човекови права коишто ги цитира еден од ликовите во Евроалиен. Меѓутоа, промислувајќи ги и живејќи ги различните култури, нашиот Стефановски ги регистрира аномалиите од нивната средба и интеракција, судир и заемно разбирање и недоразбирање, па неговите драми претставуваат и своевиден интелектуален бунт против евроцентризмот, од една, и обид за дијалог меѓу мноштвото книжевни гласови во светот и нивните дискурси, од друга страна.

На пример, претставата Евроалиен премиерно е поставена во Шведска. Според авторовиот нацрт, “гледачите на влезот ќе добијат пасош со друго државјанство, т.е. државјанство на земја која не е членка на Европската унија и за време на претставата ќе се третираат како други, туѓинци или странци. Ќе ги запреме пред границите на Тврдината Европа, ќе побараме од нив да пополнат формулари за виза и ќе им покажеме разни автентични облици на отуѓување. На тој начин публиката ќе увиди и искуси колку е тажно и смешно да се биде денес државјанин на другата Европа.”²⁰

¹⁸ Горан Стефановски, Собрани драми (книга трета), Скопје: Табернакул, 2010, str. 111.

¹⁹ Алеш Дебељак, Избрани есеи. Скопје: Блесок, 2004, str. 196-197.

²⁰ Горан Стефановски, Собрани драми (книга трета), Скопје: Табернакул, 2010, str. 33.

“Ние, коишто доаѓаме од регионот со дамки на географската карта, од родното место на племенската свесност и фанатична омраза, од делот на отоманската назадноост и византиската расипаност, од домот на немирните примитивни страсти и заводливите митски приказни – ние претставуваме вознемирувачка фигура каде и да се појавиме” – пишува Алеш Дебељак во есејот “Европа без Европејци”.²¹ Токму оваа стигма на инфериорна Другост ќе ја почувствува и нашиот Стефановски. Тој вели: “Ги споделувам културите со мојата сопруга наназад триесет години. Таа е Англичанка. На почетокот живееше со мене во Македонија, во она што некогаш беше Југославија, каде што беше сметана за доселена (експатриат). Дали сте забележале дека Англичаните никогаш не се иселеници, туку секогаш доселеници? Демек, ’Англичанецот си останува Англичанец насекаде во светот’. (...) Сега јас живеам со неа во Англија каде што ме сметаат за имигрант. Ве молам обрнете внимание на тоа дека Македонците во странство никогаш не се доселеници, туку само иселеници.”²²

Анксиозноста на Европа од креолизација, условно кажано, метафорички ја прикажува Стефановски во Казабалкан (1997) преку “измислената” игра на Јана (патем речено, Јана со мајка си Зора живее во Лондон, тие бегаат од војните на Балканот): “Ги научив децата во моето одделение нова игра. Ја нарековме ‘Ќе ви заигра мечка и вам овде’. Игравме опсада. Им покажував како се лази под прозорците за да се избегнат залутани куршуми. Ги терав да замислат живот без вода во лето и без греење во зима. Со чорба од коприви, полжави и диви сливи. Пушевме цигари од камилица. Откачија. Учителката, Мисис Џонс, ме викна на страна и рече: ‘Боже Јана, немој да ги плашиш децата. Биди среќна што си во Англија! Остави ја таа ваша војна и немој да ни ја носиш ваму!’”²³

Интересно е да се напомене дека и во овој драмски текст просторот игра клучна улога: освен првата и последната сцена кои се одигруваат во стан во Лондон, најголемиот дел од дејствието се одвива на палубата на еден брод во водите покрај брегот на Балканскиот Полуостров. Бродот се викал “Балкан”, но кога го купува еден од ликовите, решава да го преименува во “Казабланка”, според култниот филм од 1943 година со Хемфри Богарт и Ингрид Брегман во главните улоги, но мајсторите прават грешка и пишуваат “Казабалкан”, што може да значи “Куќа Балкан” или “Балканска куќа” – како метафора за просторот кој, по војните, се претвора во ничија земја.

“И како сега да се мислиме себеси? Како одново да се европеизираме, кога Европа се пази да не се балканизира?” – автоимаголошки и автоиронично се прашува Стефановски и продолжува со следнава перцепција на двојната дилема: “Едни велат дека исклучиво Европа е виновна за нашата незавидна положба, дека треба да ѝ се сврти грб на таа блудница; (...) Други велат дека исклучиво ние сме виновни за сè, дека треба да си свртиме грб на самите себеси, да ѝ бакнеме рака на

²¹ Алеш Дебељак, Избрани есен. Скопје: Блесок, 2004, str. 171.

²² Горан Стефановски, Приказни од Дивиот Исток, Скопје: Табернакул, 2005, str. 42-43.

²³ Горан Стефановски, Собрани драми (книга втора), Скопје: Табернакул, 2002b, str. 375-376.

Европа и да ѝ појдеме во прегратка со првиот авион, со карта во еден правец, само подалеку од овој хаос, анархија и насилство, во однос на кој таа е ред, богатство и чистота. И двете позиции се инфериорни и само го потхрануваат европското егзотично клише за нас; (...) Двете приказни меѓусебно се исклучуваат – нудат или сè или ништо, или пекол или рај и ништо помеѓу – никаков овоземски живот. Тие се малодушни и се темелат на негативна идентификација: не знам точно кој сум, но точно знам кој не сакам да бидам.”²⁴

Горан Стефановски преку своето творештво (во драмскиот опус, но и во есеите), на најубав можен начин го олицетворува “вертикалното” (националната традиција, потеклото) и “хоризонталното” наследство на идентитетот (современоста) за кое говори Амин Малуф во неговата култна студија Погубни идентитети. И тој станува составен дел и олицетворение на онаа веќе многубројна и славна плејада современи писатели кои творат и создаваат во “две средини”, или како што вели Малуф, “чија оригинална култура не се совпаѓа со културата на општеството во кое живеат”. Но, слично како Стефановски, и овој либанско-француски автор потсетува дека кај овие писатели умешноста се состои во тоа “без голема растргнатост да ја прифатат двојната припадност, да одржуваат врска со културата од која потекнуваат, да не ја кријат како срамна болест, но и да се отвораат за културата на земјата која ги прифаќа”.²⁵ Оттаму, со своите личност и дело, слободно може да се каже дека и македонскиот писател дава сопствен, оригинален придонес и прилог кон креолизацијата на Европа.

И покрај искажаниот скептицизам и сеприсутната иронија, пишувајќи паралелно и на македонски и на англиски јазик, Горан Стефановски создава дела кои секако ја презентираат неопходноста од секојдневно практикување на еден интензивен и провокативен интеркултурен дијалог, на постојано преиспитување и збогатување на “нашата приказна”, како и горлив копнеж таа да се искаже, да се раскаже и да се сподели со “другите”.

ЛИТЕРАТУРА

Гаус, Карл-Маркус, *Европејците на изумирање*, Скопје: Темплум, 2012.

Glissant, Édouard, *Poetica del diverso*, Roma: Meltemi, 1998.

Glissant, Édouard, *Poetica della Relazione*, Macerata: Quodlibet, 2007.

Дебељак, Алеш, *Избрани есеи*. Скопје: Блесок, 2004.

Ѓурчинова, Анастасија, “Поимот на границата во миграциската естетика”, *XXXIV Научна конференција на XL Семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје: УКИМ, 2008, str. 231-238.

Ѓурчинова, Анастасија, “Поетиката на различното на Едуар Глисан. Еден франкофонски прилог кон развојот на постколонијалната мисла”, *Францускиот јазик, литература и култура во франкофонски контекст*, Скопје: Филолошки факултет Блаже Конески, 2012, str. 326-334.

²⁴ Горан Стефановски, *Приказни од Дивиот Исток*, Скопје: Табернакул, 2005, str. 32-33.

²⁵ Амин Малуф, *Погубни идентитети*, Скопје: Матица македонска, 2001, str. 156.

- Капушевска-Дракулевска, Лидија, “Аспектот на Другоста во македонската драма”, *Маргарита по трагите на Мајсторот*, Скопје: Магор, 2006, str. 213-262.
- Малуф, Амин, Погубни идентитети, Скопје: Матица македонска, 2001.
- Њиши, Армандо, Креолизација на Европа, Скопје: Магор, 2013.
- Смилевски, Гоце, Егзилот и уметноста на преместувањето во творечките опуси на Дубравка Угрешиќ и Горан Стефановски, Скопје: Фонд на Филолошкиот факултет “Блаже Конески”, 2013. [дисертација]
- Стефановски, Горан, Собрани драми (книга прва), Скопје: Табернакул, 2002a.
- Стефановски, Горан, Собрани драми (книга втора), Скопје: Табернакул, 2002b.
- Стефановски, Горан, Приказни од Дивиот Исток, Скопје: Табернакул, 2005.
- Стефановски, Горан, Собрани драми (книга трета), Скопје: Табернакул, 2010.
- Стефановски, Горан, Кавга со Кафка и други есеи, Скопје: Табернакул, 2010.

AN APPENDIX TO THE CREOLIZATION OF THE EUROPE AN IDENTITY IN THE OPUS OF GORAN STEFANOVSKI

Abstract

The term *creolization* that is used in this paper originates from Glissant (Martinique, 1928 – Paris, 2011), a prestigious writer of the postcolonial francophone (Antilles and the Caribbean) philosophy. The very term describes a clash of cultural elements coming from different parts of the world, being separated and then merged in order to create a new creole reality. These poetic differences, tracks, and coexistence resurrect every time when there is a need to redefine the meaning of identity, when the identity gets problematized, or when there are questions of how obsolete the identity is (cf. Maalouf). Confronted with these identity problems, creolization seems to be a useful metaphor for a cosmopolitan, complex, and pluralist European identity. Since a European identity matrix has so many concepts, like being multilingual in various cultures, it is struggling to preserve the different identities, as well as to adjust them to the permanent changes and migrations occurring in Europe. Some of the ideas in this paper mix the original concepts found in the opus of Goran Stefanovski, one of the well-known drama authors. He works and resides in the UK, portraying a whole gallery of characters, and struggling with an identity crisis in his works: *Tattooed Souls*, *Flight at the Same Place*, and *Hotel Europe*. All his characters live far away from their homes, or they are strangers within their own four walls. The main dilemma of this author is a problem of integration or isolation, and this topic is also rather ironically but greatly humorously discussed in his essays, published in the books *The Stories from Wild East* and *An Argument with Kafka*.

Keywords: creolization, diversity, dislocation, doubled identities

dr. sc. Alen Biskupović,
Umjetnička akademija
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

DEVET GODINA DJELOVANJA JOSIPE GLEMBAY – KAZALIŠNE KRITIČARKE SLAVONISCHE PRESSE OD 1905. DO 1913.

Izvorni znanstveni rad

UDK: 070(497.5 Osijek)“19”(063)
792.01(497.5 Osijek)“19”(063)

Rad će analizom, sintezom i interpretacijom novinskih članaka dostupnih u Hemeroteci muzeja Slavonije i Baranje predstaviti dramsko, kritičarsko djelovanje Josipe Glembay u osječkim novinama *Slavonische Presse* u periodu od 1905. do 1913. godine. Bogato kritičarsko djelovanje Josipe Glembay, svestrane osječke prosvjetne, društvene i književne djelatnice, domoljuba i promicateljice hrvatskog jezika, kulturno je bogatstvo koje se ne smije zaboraviti i zapostaviti. Upravo je veliko iskustvo u kulturnom, obrazovnom i humanitarnom djelovanju pridonijelo razvoju kritičke misli Josipe Glembay, čije se djelovanje može svrstati u ponajbolja ostvarenja ovog žanra u osječkim dnevnim novinama u prvoj polovici 20. stoljeća. Jasna i pregledna kritika Josipe Glembay ostvarivala je mnogo funkcija od kojih su neke i izlazile iz okvira kritičarskog područja djelovanja. Predstavljala je izvor informacija o dramatičaru, drami, ansamblu, promišljanja o uspješnosti izvedbe, racionalne poglede na ustrojstvo i funkcioniranje kazališta, svjedočanstvo o društvu i prilikama u Osijeku, djelovala kao kazališni bonton, a danas predstavlja neizostavno kulturno nasljeđe i dokumentarističko svjedočanstvo o prošlosti za sadašnjost i budućnost. Kako je Andreas Huyssen ustvrdio: “ako ćemo memoriju razumjeti kao osobnu i kolektivnu realnost, moramo shvatiti da se prošlost ne nalazi jednostavno u memoriji, već da ju je nužno artikulirati kako bi postala memorija.”

Ključne riječi: *Slavonische Presse*, dramska kazališna kritika, osječko narodno kazalište, kulturna memorija, 1905.-1913.

Uvod

Andreas Huyssen ustvrdio je da ako ćemo memoriju razumjeti kao osobnu i kolektivnu realnost, moramo shvatiti da se prošlost ne nalazi jednostavno u memoriji, već da ju je nužno artikulirati kako bi postala memorija. “Sjećanje oblikuje naše veze s prošlosti, a načini na koje pamtimo određuju naš identitet. Kao pojedinci i društva trebamo prošlost kako bi konstruirali i učvrstili svoju tradiciju, formirali sadašnji identitet, te stvorili viziju budućnosti.”¹ Pri tome se iz vida ne smije izgubiti sveprisutna opasnost od političkih, religijskih i državnih pritisaka, koji možebitno brane/modificiraju/rein-

¹ Andreas Huyssen, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, New York: Routledge, 1995, str. 249.

terpretiraju artikulaciju memorije, a time zapravo “brišu prošlost iz memorije”² Kako je za sve države nužno stvarati kolektivni i nacionalni identitet, nužno je i razumijevati prošlost u čemu je pomogla reprezentacija pomoću povijesti. Vlade, na primjer, stvaraju kolektivne memorije pomoću spomenika, reprezentacije događaja, prisjećanja. Upravo tako i znanstvenici koji se bave određenim područjima moraju stvarati vlastite spomenike i prisjećanja kako bi bolje razumjeli vlastito područje, stvarali sadašnji identitet i viziju budućnosti te omogućili buduću reinterpetaciju vrednovanog.

Navedeni razlozi potaknuli su moje opsežno istraživanje o osječkoj dramskoj kazališnoj kritici od 1907. do 1945. godine. Ni jedan od zastupljenih kritičara u osječkim dnevnim novinama, a bilo ih je mnogo (dosada sam analizirao i objavio radove o djelovanju Ernesta Dirnbacha, Dragana Melkusa, sada Josipe Glembay, a u pripremi su Franjo Bartola Babić, Otto Pfeiffer i Ivan Krstitelj Švrljuga) nije dobio zasluženo mjesto u povijesti kazališta ili teatrologije, iako su svojim djelovanjem promovirali, propitivali, oblikovali, zrcalili i dokumentirali kako instituciju kazališta tako i sve njegove elemente.

Do sada su u hrvatskoj teatrološkoj praksi objavljene dvije knjige u kojima se pokušalo više-manje uspješno sintetizirati djelovanje kazališnih kritičara – jedna je djelo Šime Vučetića napisano iz ideološke perspektive komunizma,³ druga Nikole Batušića,⁴ a obje su pri tome usko vezane samo uz zagrebačku kazališnu scenu. Sva ostala područja hrvatske dramske kazališne kritike ostala su neobrađena ili su upotrebljavana selektivno. Možda ponajbolji primjer za to istaknuti je dramski i kazališni kritičar Ernest Dirnbach,⁵ koji je trinaest godina djelovao u *Hrvatskom listu/glasu*, a u svim teatrološkim jedinicama u kojima se pojavljuje, spominje se isključivo u negativnom kontekstu zbog svog negativnog stava prema Krleži (pri tome je riječ o četiri kritike naspram cijelog opusa i više od dvije stotine kritika). Ostali se gotovo i ne spominju.

Istraživanje se temelji na iščitavanju, klasificiranju, komparaciji, sintezi te kvalitativnoj i kvantitativnoj analizi više od dvije stotine kritika Josipe Glembay dramskog kazališta objavljenih u *Slavonische Presseu* od 1905. do 1913. godine, a osnova za analizu bili su radovi koji u sebi sadrže kritički sud o predstavi. Navedene metode znanstvenog istraživanja omogućit će uvid u tijek kritičke misli o drami s obzirom na kazališnu izvedbu te pružiti uvid u odrednice kritičke misli u osječkim dnevnim novinama, odnos kritike prema kazalištu, dramskom djelu, predstavi, ansamblu, kritičareve osobne invokacije i estetske odrednice. Takav pristup proizvest će dosada nepostojeće zaključke o djelovanju Josipe Glembay, pridonijeti istraživanju kritičke misli te nadopuniti postojeću temeljnu literaturu. Osim toga, kako je memorija fenomen koji je direktno po-

² Andreas Huyssen, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, New York: Routledge, 1995, str. 3.

³ Usp. Šime Vučetić, “O našoj dramsko-kazališnoj kritici”, *Hrvatsko kolo*, br. 1. (1949).

⁴ Usp. Nikola Batušić, *Hrvatska kazališna kritika*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1971.

⁵ Usp. Alen Biskupović, “13 godina djelovanja Ernesta Dirnbacha – kazališnog kritičara Hrvatskog lista (1929.–1941.)”, *Krležini dani u Osijeku 2010. – Naši i strani povjesničari hrvatske drame i kazališta, teatrolozi i kritičari*, (ur. Branko Hećimović), Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU – Odsjek za povijest hrvatskog kazališta – Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku – Filozofski fakultet Osijek, 2011, str. 111-127.

vezan sa sadašnjošću, a na našu percepciju prošlosti nužno utječe sadašnjost, znači da se konstantno mijenja,⁶ tako da ovaj rad s jedne strane predstavlja i “reprezentaciju” prošlog vremena i djelovanja, s druge stvara kulturnu memoriju važnu za očuvanje kulturnih vrijednosti, identiteta i bogate povijesti osječkog kazališta i kritičara, a s treće nudi tumačenje i izvore okupljene na jednom mjestu na otvorenu raspravu, kako bi ih jednog dana netko drugi mogao potvrditi ili promjenom socioloških okolnosti nanovo reinterpretirati.

Biografija

Josipa Glembay rođena je u Čepinu, 29. srpnja 1861., a preminula je u Osijeku, 2. studenoga 1941. Svoj životni i radni vijek provela je u Osijeku kao prosvjetna, društvena i književna djelatnica pri čemu je veliku pozornost polagala na učenje hrvatskog jezika i promicanje hrvatske kulture.⁷ Višu djevojačku i Učiteljsku školu završila je 1882. godine u Zagrebu, a od 1883. godine radila je kao namjesna učiteljica u Nižoj pučkoj školi u Osijeku. Nakon što je položila stručni ispit 1896. godine imenovana je učiteljicom u Višoj djevojačkoj školi u Osijeku, u kojoj je od 1909. godine obavljala funkciju ravnateljice.⁸

Kao pedagog pridonijela je razvitku viših djevojačkih škola, osobito reorganizaciji izdavanja školskih knjiga. Reformirala je pisanke i vježbenice i izdavala zadaćnice i vježbenice za učenike pučke škole.⁹ Pisala je pedagoške članke, novele, putopise, kazališne kritike, književne i kulturološke prikaze, poučne prikaze i crtice. Radove je objavljivala u različitim novinama (*Školski vjesnik*, *Hrvatski list*, *Omladina*, *Slavonische Presse*, *Narodna obrana*...), a pisala je i pod pseudonimom Ružica Bajkovićeve¹⁰ i šifrom -y-.¹¹ Bila je članica, osnivačica i suosnivačica odbora mnogih osječkih društava, a uz Rudolfa Franjina Magjera, Mariju Pinterović, Franju Sedlakovića i Luju Vargu Bjelovarca osnovala je i Klub hrvatskih književnika i umjetnika 3. listopada 1909. godine. U Osijeku je pokrenula inicijativu o osnivanju osječke podružnice Hrvatske žene, što je i ostvarila 1921. godine, a poslije je bila predsjednica sve do svoje smrti 1941. godine.¹²

⁶ Usp. John Elsner, “From the Pyramids to Pausanias and Piglet: Monuments, Travel and Writing”, *Art and Text in Ancient Greek Culture*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, str. 224-254.

⁷ Usp. “Josipa Glembay – prva osječka zakladnica”, Slagalica – Zaklada za razvoj lokalne zajednice, <http://www.zaklada-slagalica.hr/tekstovi/133/> (7. srpanj 2012.)

⁸ Usp. Ivana Lončar, “Udruga hrvatska žena u Osijeku (1921.–1943.)”, *Scrinia Slavonica*, br. 11. (2011), str. 209-210.

⁹ Usp. Emer Munjiza, Anđelka Peko i Ranka Jindra, “Zajednica – učiteljsko društvo za grad Osijek i osječko-valpovački kotar”, *Učiteljska škola u Osijeku: ravnatelj, profesori i maturanti (1893.–1965.)*, Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2004, str. 234.

¹⁰ Usp. Helena Sablić Tomić i Goran Rem, *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, Zagreb: Matica Hrvatska, 2003, str. 490.

¹¹ Usp. Boris Senker (ur.), *Bibliografija rasprava i članaka – Kazalište u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1826-1945*, Knjiga 1. i 2., Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2004.

¹² Usp. Emer Munjiza, Anđelka Peko i Ranka Jindra, “Zajednica – učiteljsko društvo za grad Osijek i osječko-valpovački kotar”, *Učiteljska škola u Osijeku: ravnatelj, profesori i maturanti (1893.–1965.)*, Osijek:

Kazališna kritika Josipe Glembay

Josipa Glembay prvi put se s dramskom kazališnom kritikom javlja u novinama *Slavonische Presse* 13. studenog 1905. godine. Zanimljivo je kako *Slavonische Presse* u periodu od 1905. do 1912. godine ima dva paralelna, stalna dramska kazališna kritičara od kojih svaki ima svoje specifično područje: Josipu Glembay (1905.–1913. godine) koja ispočetka piše o gostovanjima zagrebačkog i srpskog kazališta, a nakon 1907. godine izvedbama osječkog kazališta te Carla Bendu (1902.–1912. godine) koji se bavi isključivo gostovanjima njemačkih putujućih družina.

Urednička politika novina *Slavonische Presse* podržavala je Bečku stranu Austro-Ugarske Monarhije što i nije iznenađujuće s obzirom na njemačkog urednika, velik broj njemačkih suradnika i tisak na njemačkoj gotici. Međutim, orijentiranost prema Beču poklapala se i s podupiranjem Hrvata i hrvatstva jer, na primjer, i *Narodna obrana* u svojim počecima preferira Beč naspram Pešte. Tako ćemo u novinama, koje u Osijeku primarno “opslužuju” njemački dio populacije, pronaći kritike Josipe Glembay u kojima će se ona sustavno boriti za hrvatsko kazalište, dramu i uopće hrvatsku riječ na osječkoj sceni, pa čak i upotrebljavati karakteristične hrvatske pozdrave na kraju kritika, poput “S Bogom!”,¹³ i to tiskane latinicom za razliku od ostatka teksta koji je tiskan na njemačkoj gotici.¹⁴

Kritika Josipe Glembay može se podijeliti na dva perioda djelovanja: od 1905. do 1907. godine te od 1907. do 1913. godine. Prvi dio djelovanja posvećen je kritikama na gostovanja zagrebačkog i srpskog kazališta i primarno su protkane pedagoško-didaktičkim stremljenjima, pripremama osječke publike za ono što će uslijediti 1907. godine. Drugi dio kritičarskog opusa pokazuje svojevrsnu “evoluciju” kritike J. Glembay. Osječko kazalište je osnovano i primarni cilj je ispunjen, tako da, iako i dalje protkane teatrološko-sociološkim aspektima kazališta, odgojnim savjetima publici o ponašanju u kazalištu, repertoaru, funkciji i odgovornosti kazališta, kritika se mijenja, ostavljajući više prostora analizama dramatičara, djela, glumačkih izvedbi, režije, scenografije i scenskog pokreta.

Struktura kritike Josipe Glembay

Josipa Glembay strukturu svoje kritike gradi na uhodanim i načelno prepoznatljivim principima žanra kazališne kritike koji prevladavaju u osječkim novinama. Kritiku započinje predstavljanjem dramatičara, slijedi književna analiza protkana teorijskim potkrepama te dramaturška analiza likova. Nakon toga slijedi opširan dio posvećen glumcima, režijskim postupcima te na kraju promišljanjima o odabiru repertoara i pogodnosti prikazanog za učeničke posjete kazalištu. Sama struktura kritike pri tome je jasna, a stil pisanja razumljiv za bilo koji sloj društva.

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2004, str. 234.

¹³ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 1, (3. siječnja 1906.), str. 4.

¹⁴ S obzirom na specifičnost izvora (novine pisane na njemačkoj gotici) i ekonomiju prostora, sve citate iz izvornika preveo sam na hrvatski jezik. Pri tome su neki dijelovi hrvatskih prijevoda stilski obrađeni i prilagođeni zbog arhaičnih izraza.

Josipa Glembay i dramatičari

Uvodni dijelovi kritike Josipe Glembay posvećeni su predstavljanju dramatičara iz nekoliko perspektiva: biografski podaci, prethodne izvedbe i važnost na pozornicama diljem svijeta. Svi ti elementi ponekad su prisutni zajedno, a ponekad samo određeni od njih. Iz kritika se može iščitati da je navođenje biografskih podataka o dramatičarima vezano uglavnom uz klasične pisce poput Shakespearea, Goethea i sličnih: “Shakespeare je živio (Leo Melitz: Drame svjetske književnosti) u vremenskom periodu od 1564. do 1616. godine...”¹⁵ O suvremenim inozemnim i hrvatskim dramatičarima ne donosi takve podatke vjerojatno računajući na veliki interes publike za kazalište i općenito sve vezano uz hrvatstvo te postojanje i *Narodne obrane* koja donosi i najavne tekstove i kritike.

Baveći se dramatičarima i samim djelom, J. Glembay pokušava u kratkim crtama predstaviti samog dramatičara da bi se odmah iza toga posvetila analizi drame. Analizu drame obavlja iz književno-teorijskog aspekta, pokazujući pri tome teorijsku podlogu i upućenost u predmet promišljanjem o poetici dramatičara, konvencijama epoha te historografskim podacima o izvedbama. Pri tome će analizu provoditi na dva načina: komparacijskim pristupom (uspoređujući prijašnja dostignuća dramatičara s premijernom izvedbom, čime ostvaruje dvojaku funkciju analize: s jedne strane podsjeća čitatelje na prijašnje izvedbe, a s druge ih poučava i zaokružuje cjelinu prikazujući razvoj dramatičara) i predstavljanjem dramatičara kroz njegovo djelovanje i motive kojima se bavio.

Kao primjer poslužit će uvod u kritiku na *Ignis Sanat* Leonida Andrejeva u kojoj prvo predstavlja dramatičara i njegovu poetiku, a nakon citiranog kratkog uvoda, analizirat će dramu i likove upravo pomoću navedenih smjernica: “Andrejev je na počecima svoje književne karijere bio sljedbenik Gorkijevog naukovanja te njegove prve drame nose vidljiva obilježja njegova utjecaja. Utjecaja se oslobodio tek sa svojom novelom *Na životu* te je dalje pisao vlastitim stilom. Na jednak način kao što je Gorki zagovarao socijalnu revoluciju, Andrejev je tražio revoluciju duše, uzdizao je ljudsku čast i borio se za ideju unutrašnjeg oslobođenja. Andrejev je neprijatelj svih tradicija jer je u njima vidio zapreku za oslobođenje čovjeka. Ispravna, dobra i trajna gradnja mora se temeljiti na nevinom kamenu na kojem ne smije ostati niti zrnca onoga što je postojalo prije. Na goloj zemlji se mora pronaći gol čovjek koji će započeti novi život.”¹⁶

Drugi važan dio analize djela, koji slijedi nakon uvoda, čini dramaturška analiza likova čime ih J. Glembay pokušava približiti čitateljima te ih zainteresirati za dramu predstavljanjem karaktera i motivacije likova. “Tema ove drame je: pošten čovjek može pod težinom sudbine ležati poput mrtvaca, ali ono životno u njemu ipak ne umire i on će se osloboditi. (...) Ali protiv kakvih moći se bori Jakob Biegler (Herr Jovanović) u drami *Kamen među kamenjem*? Ne protiv demona u vlastitim prsima, već protiv neprijatelja i nespোরazuma. Da, sva njegova patnja je nespоразum. Upućeni suci nisu ga mogli osuditi zbog ubojstva koje je počinio pod prijatnjom noža ljubomornog muškarca, počinio pretjeravši u samoobrani. Biegler bi možda, kada bi ispričao svoju sudbinu bio štovan kao mučenik. Ali da bi ga dramatičar pustio da pati morao ga je i pustiti da

¹⁵ -y-, “Hamlet”, *Slavonische Presse*, br. 252, (1. studenog 1911.), str. 4-5.

¹⁶ -y-, “Ignis Sanat”, *Slavonische Presse*, br. 7, (11. siječnja 1910.), str. 4.

šuti...”¹⁷ Sadržaj same drame J. Glembay pri tome ne donosi u opširnom formatu, već ga često prenese analizom likova.

Josipa Glembay i redatelji

Baveći se režijskim postupcima u svojim kritikama, J. Glembay ne ulazi u duboke analize – dio posvećen režiji najmanji je od svih navedenih elemenata. Međutim, J. Glembay i u takvim, uvjetno rečeno, štedljivim komentarima pokazuje da poznaje i razumije važnost funkcije redatelja u ostvarivanju cjeline kao i elementarne zakonitosti uređivanja odnosa na sceni.

Često će u svojim kritikama prigovoriti postavljenoj mizansceni, upozoravajući redatelja kako važnost izvedbe ne leži samo u glumačkim ostvarenjima već i u efektnoj mizansceni: “Režiji se preporučuje da vodi više brige oko postavljanja scenske slike jer se već mnogo puta primijetilo da mizanscena nije toliko efektna, kako je znala biti ranije. Naši redatelji ne bi nikada smjeli zaboraviti da uspjeh ne ovisi samo o glumačkim ostvarenjima, već da i ambijent u kojem se sve odigrava u velikoj mjeri pridonosi uspjehu.”¹⁸

Osim toga, redateljima prigovara i proizvoljnu i površnu uporabu rekvizita i scenskih detalja, koji se većom pažnjom lako mogu izbjeći, a ključni su u elementarnim zakonitostima režije: “Napokon, režija bi morala znati da oštećene slike ne vise na zidovima ugodnog doma, da se u salonu ne smiju nalaziti podstavljeni naslonjači izgriženi od moljaca te da je u dnevnoj sobi nezamislivo vidjeti sat kojemu se klatno ne njiše. Zapostaviti sve ovo znači nepoznavanje abecede moderne režijske umjetnosti ili jednostavno ignoriranje.”¹⁹

Nastavljajući u sličnom tonu, puno je pozornosti pridavala i propustima u redateljskim postupcima. Često je tako upozoravala i savjetovala kako se osječko kazalište ne nalazi u epohi elizabetinskog kazališta te da nema potrebe da se preciziranje prostora ili događaja rješava izjavama glumaca, a nerijetko je isticala i uporabu svjetla kao jednostavno, a istovremeno efektno oruđe: “Prilikom drugog izvođenja nužno je dočarati izlazak sunca i svjetlosnim efektima jer puko opisivanje riječima ne može izraziti svu ushićenost koja pridonosi harmoničnom završetku drame, bogate uzbudljivim trenutcima.”²⁰

Razumijevajući kompleksnost funkcioniranja cjeline i zahtjevnost pojedinih funkcija samih po sebi, J. Glembay uvijek se oštro protivila i slučajevima u kojima su redatelj i glumac bili jedna te ista osoba. Smatrala je da je takva razdioba posla prenaporna da bi se u oba elementa dostigla potrebna visina umjetničkog stvaralaštva, pogotovo kad redatelj igra jednu od glavnih uloga: “Slučajevi u kojima je nositelj značajnih uloga istovremeno redatelj i glumac moraju se izbjegavati. Takvi slučajevi umaraju i naprežu čovjeka i vrlo lako postaju mana izvedbe.”²¹

Boreći se za konstantu umjetničke vrijednosti, poimanje predstave kao cjeline u kojoj su svi elementi podjednako važni pa i osnovne predradnje poput odabira glumaca za premijerne izvedbe, J. Glembay će se često osvrnati i na, po njezinu mišljenju, kri-

¹⁷ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 69, (22. ožujka 1908.), str. 5-6.

¹⁸ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 241, (22. listopada 1910.), str. 4.

¹⁹ -y-, “Nora”, *Slavonische Presse*, br. 281, (8. prosinca 1910.), str. 6.

²⁰ -y-, “Die Eröffnungsvorstellung”, *Slavonische Presse*, br. 216, (23. rujna 1910.), str. 4-5.

²¹ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 273, (28. studenog 1905.), str. 5.

ve podjele. Pri tome će ponajviše zamjerati stavljanje glumaca u uloge koje im habitusom, sklonostima ili jednostavno dotadašnjim ostvarenjima ili ne odgovaraju ili su prezahitljive za njihovu trenutačnu glumačku razinu: “Nepojmljivo je iz kojih razloga kazališna uprava tjera gospođicu Stokić u umjetnički pravac koji joj uopće ne odgovara. To se ni pod koju cijenu ne smije događati jer samoj gospođici Stokić neće donijeti ništa dobro. I eksperiment s gospođicom Zagorskom učinio nam se hrabrim jer skok u visine iz skromnosti malih uloga u Shakespeareovu Bianku, čini se prevelik rizik za još nerazvijenu glumačku umjetnost gospođice Zagorske.”²²

J. Glembay pozornost je pridavala i kostimima, i to iz dvaju aspekata: prikladnosti radnji i harmoniji boja kostima s ostatkom scenografije. Tako bi uvijek, na kraju kritike, kratko natuknula kako “savjetuje gospođu Stipanović da se prilikom reprizne izvedbe nipošto ne pojavljuje u građanskoj odjeći već u ruskoj, seljačkoj nošnji jer će se tako sigurno bolje poklapati s izgledom svojih ukućana”²³ ili kako “već, kao i mnogo puta prije publici smeta što se prilikom postavljanja scenske slike ne pazi na kontraste boja te se čini kako se ne pridaje previše pozornosti hoće li se boja kulisa, opreme i toaleta dama koje se pojavljuju na sceni, moći stopiti u harmoniju koja bi bila ugodna oku iz publike”.²⁴

Scenskim pokretom kao elementom izvedbe u svojim kritikama nije se bavila osim u slučaju narodnih plesova (kola), koje je poznavala u svojem promicanju i očuvanju hrvatske kulture: “Samo se mora više paziti da se prilikom plesa u kolu ubuduće primijene izvorni pokreti karakteristični za te narodne plesove.”²⁵

Josipa Glembay i glumci

Velik dio kritike J. Glembay posvećen je glumcima i glumačkim kreacijama. Isprva su prosudbe o glumačkim ostvarenjima okarakterizirane impresionističkim dojmovima i temelje se većinom na prosudbi izgovora i uporabi hrvatskog jezika. Međutim, kako vrijeme protječe i početna oduševljenost činjenicom da Osijek uopće ima vlastito hrvatsko kazalište slabi, J. Glembay počinje sve detaljnije analizirati i poimati sve više elemenata glumačke tehnike.

Često hvaleći glumce i osjećajući određenu sklonost prema njima, još od vremena gostovanja zagrebačkog i srpskog kazališta, J. Glembay uvijek će se truditi istovremeno biti blaga, ali i iskrena. Stav prema glumcima kod nje uvijek će biti okarakteriziran s dozom pozornosti prema svima pa će i glumce čija ostvarenja ne analizira detaljno, što zbog ekonomije mjesta, što zbog malih uloga, uvijek spomenuti barem u jednoj rečenici, zaključujući kako su i oni pridonijeli uspjehu cjeline. Također će često nalaziti i opravdanja za neuspjeh glumačkih kreacija u osobi redatelja, uprave ili prevoditelja: “Za neuspjeh punog doživljaja kupleta nisu krivi izvođači, već prevoditelj koji u hrvatskom stihu nije uspio prenijeti, sve ono što je Raimund tako dobro ostvario na njemačkom.”²⁶

²² -y-, “Zähmung der Wiederspenstigen”, *Slavonische Presse*, br. 235, (15. listopada 1909.), str. 3.

²³ -y-, “Ignis Sanat”, *Slavonische Presse*, br. 7, (11. siječnja 1910.), str. 4.

²⁴ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 40, (19. veljače 1910.), str. 4.

²⁵ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 40, (18. veljače 1908.), str. 5.

²⁶ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 267, (21. studenog 1905.), str. 4.

Pokušavajući i publici približiti težinu glumačkih zadataka, a time i razvijati sklonost publike prema kazalištu i ansamblu, J. Glembay će čitateljima često pokušati objasniti u čemu leži zahtjevnost uloge s kojom se glumci suočavaju: “Priroda ovih dviju uloga je takva da zahtijeva najveću pozornost izvođača, jer dok se gledatelji nalaze u grozničavu uzbuđenju, glumci moraju zadržati potpunu kontrolu, moraju s razumom odvagnuti koliko će daleko ići u razvoju strasti. Oni znaju da će iluzija biti uništena ako odu i korak dalje, a ono što je trebalo djelovati potresno, izgledat će smiješno.”²⁷

Nakon početnih impresionističkih kritika između 1905. i 1907. godine, već u 1908. godini, piše veliki članak iz kojeg se ponajbolje iščitava kako J. Glembay poima glumačku umjetnost upozoravajući na elemente iz kojih će prosuđivati glumce poput pokreta, držanja, govora, mimike, gesti, pripreme i naučenosti uloge: “Kada čovjek ode na repriznu izvedbu ne samo kako bi drugi put dobio priliku predočiti si djelovanje radnje, već kada ode s posebnom nakanom, kako bi sve što se odvija na sceni, od pokreta, mimike, govora i izražavanja osjećaja sagledao s točnim pogledom i objektivnom prosudbom, tada ne sluša samo ono što netko govori, već i obraća pozornost kako se govori, kako se slično ili isto u jednakim trenutcima i situacijama igra; kako se glumci kreću; koje geste upotrebljavaju; koriste li se uvijek istim gestama ili promišljaju o promjenama; jesu li u stanju prikladnom mimikom izraziti ono što izgovaraju; jesu li im hod i pokret prikladni situaciji u kojoj se upravo nalaze; uspijevaju li biti: prirodni, otmjeni, priprosti, građanski, pošteni, seljački, izvorni, prepredeni, sitničavi, lakomisleni, pristali, elegantni i tako dalje, to jest biti točno onaj lik koji predstavljaju...”²⁸

Uz navedene elemente, od glumaca je zahtijevala i stalno napredovanje u glumačkim tehnikama, a posebno je isticala nužnost odstupanja od glumačkih tehnika romantizma i prelazak na modernu: “Bilo bi poželjno da se gospodin Badalić pokuša odučiti od primjene romantičarskih tehnika glume i počne stremiti oživljavanju svojih novih uloga u scenskom duhu moderne...”²⁹

Osim navedenog, kritika Josipe Glembay može se podičiti i objektivnošću što najbolje dolazi do izražaja u procjeni glumačkih ostvarenja kao na primjeru glumca Gavrilovića kojemu je jako sklona i uvijek ima riječi hvale za njega, međutim, kada podbaci, jednako se tako ne libi prozvati ga: “Gospodin Gavrilović kao Bernard, koji u svojoj ulozi nije uspio izraziti sve ono što je u njoj sadržano od izražavanja i promjene osjećaja, ovaj put nije zadovoljio; to jest nije razumio kako se prilagoditi različitim situacijama.”³⁰

Stav prema kazalištu i publici

S obzirom na to da je primarno djelovala kao prosvjetni radnik i cijeli život provela u promicanju hrvatskog jezika i kulture, J. Glembay posebno će isticati zadovoljstvo zbog organiziranih posjeta učenika kazališnim predstavama, zahtijevajući da se odlasci u kazalište uvedu u škole kao obveza: “Iz toga proizlazi uvjerenje da su školske predstave

²⁷ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 67, (20. ožujka 1908.), str. 3.

²⁸ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 15, (19. siječnja 1908.), str. 5-6.

²⁹ -y-, “Ignis Sanat”, *Slavonische Presse*, br. 7, (11. siječnja 1910.), str. 4.

³⁰ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 36, (13. veljače 1908.), str. 4.

iznimno praktično sredstvo koje će poticati odgoj i bilo bi poželjno kada bi se u školskim pravilnicima brinulo o tome da se odabranim dramskim djelima pobudi i oplemenjuje karakter i smisao za umjetnost naše mladeži.”³¹

Istovremeno se neće libiti oštro kuditi kazalište i posvetiti veliki dio teksta kritici politike uprave koja propusti u programu napomenuti da predstava nije podobna za djecu: “Danas je na štetu publike, ali i uprave, drukčije to jest, što se prije nije smjelo, danas se prečesto ponavlja te je tako uprava i u četvrtak mislila kako nije obvezna natpisom intimna večer upozoriti roditelje da djecu ne vode u kazalište.”³²

Posebno joj je smetalo kada bi glumci i uprava školske predstave uzimali zdravo za gotovo i davali izvedbe ispod očekivane razine. U velikom bi odlomku tada analizirala svakog ponaosob, prozivajući kako glumce, jer je znala što mogu, tako i upravu koja je to dopuštala: “Vara se ako vjeruje da je za mladež dobro bilo što – *jer samo najbolje je za njih dovoljno dobro* [istaknula J. Glembay]. To se ne odnosi samo na gospođicu Grgesinu, već i na *kazališnu upravu* čija bi glavna dužnost trebala biti briga kako da školske predstave budu reprezentativne u svakom pogledu; jer samo takve mogu pobuditi i oplemeniti smisao za umjetnost, što je i glavni smisao školskih predstava.”³³

Pokazujući iskreni senzibilitet, razumijevanje i poznavanje kazališnih prilika, J. Glembay već 1905. godine brani Dobrinovića i srpsko kazalište na gostovanju u Osijeku. U iscrpnom tekstu navodi kako lokalne novine prigovaraju staromodni repertoar zbog čega se igra pred polupraznim kazalištem, a to opet rezultira financijskim neprilikama družine. Međutim, Glembay potom analizira predstave koje su se igrale i umjetničku kvalitetu glumaca te zaključuje kako repertoar nije okarakteriziran samo staromodnim već i modernim dramama te da su glumačka ostvarenja visoko kvalitetna. Osim toga, pojašnjava čitateljima razliku između Srpskog narodnog pozorišta i njemačkih družina koje nisu bile dionička društva i mogle su same birati što će igrati te su igrale na njemačkom jeziku i nisu imale dodatne troškove kvalitetnih prijevoda. Kao rješenje savjetuje usku suradnju između kazališnog društva i družine i predlaže da se već pri odluci o iznajmljivanju kazališta sastavi općeniti repertoar koji bi odgovarao željama, sklonostima i ukusu lokalne publike te kojeg bi družina mogla koristiti kao kostur svojeg vlastitog repertoara prilikom gostovanja.³⁴

Josipa Glembay svoj istančani osjećaj za kazališnu umjetnost ponajbolje iskazuje u kritici posvećenoj gostovanju Čirićeve družine u Osijeku 1906. godine, kada uz kritiku izvedbe promišlja o varaždinskoj inicijativi oformljivanja hrvatskog putujućeg kazališnog društva te kao osnovu predlaže Čirićeve družinu: “Ako se uzme u obzir da je dosadašnji rezultat gostovanja Čirićeve kazališne družine, s obzirom na znanje gotovo još mlađanih članova koji se tek uzdižu, u potpunosti zadovoljavajući, vrlo je bliska misao ne bi li upravo ta, već oformljena kazališna družina trebala postati kamenom te-

³¹ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 76, (3. travnja 1906.), str. 5.

³² -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 85, (11. travnja 1908.), str. 3.

³³ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 46, (26. veljače 1910.), str. 4.

³⁴ Usp. -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 266, (19. studenog 1905.), str. 6.

meljcem hrvatske putujuće kazališne družine koja bi se trebala oformiti na varaždinsku inicijativu.”³⁵

Svojom osviještenošću o nužnosti međusobne povezanosti kazališta i zajednice, a i činjenice da je osječka publika godinama “uživala” u operama i operetama te lakrdijama slabe vrijednosti, konstantno će “prisiljavati” i uredništvo i upravu kazališta, da obrazuju i pripremaju publiku prije odlaska na predstave. Rješenje istog vidi u objavljivanju najava u novinama čime bi se izbjegao izostanak publike zbog nerazumijevanja određenih djela: “Reprizi Schönherrove komedije *Zemlja* prisustvovao je mali broj posjetitelja među kojima je zasigurno bilo mnogo onih koji nisu uspjeli pojmiti dublji smisao komedije te su se zbog toga držali poprilično rezervirano... Slučaj *Zemlja* mogao bi se pojmiti i kao dobrodošao znak kazališnoj upravi da bi učvršćivanju interesnog kruga između nacionalnog kazališta i posjetitelja uvelike pridonijelo, kada bi se u našim dnevnim novinama, prije svake premijere djela, koje zbog svoje posebne tendencije ili književne vrijednosti zavrjeđuje posebnu pažnju, objavila kratka popularistička razmatranja čime bi se ukazalo na vrijednost i pobudilo ispravno razumijevanje.”³⁶

U kontekstu vremena

Kritičarsko djelovanje Josipe Glembay obilježeno je kombinacijom poetike i estetike ranih zagrebačkih kritičara poput Dimitrije Demetera i onih moderne poput Galovića, Nikolića, Benešića, Ivakića i drugih. Ta, na prvu ruku, čudna kombinacija uvjetovana je kontekstom razvoja glumišta i društveno-političke situacije u Osijeku. Dok je njemački jezik sišao sa zagrebačke scene već 1860. godine, u Osijeku je još uvijek itekako prisutan zbog dugogodišnje represije Austro-Ugarske Monarhije, boljom povezanosti Osijeka s Bečom od Zagreba, ukorijenjenosti njemačkog jezika u svim porama društva te donedavnom dominacijom njemačkih kazališnih družina. S jedne strane tako u kritici Josipe Glembay nalazimo nužnost objašnjavanja potrebe za hrvatskim kazalištem, promicanje narodnog hrvatskog duha, informacije i komentare o posjećenosti kazališta te vješto balansiranje između trojake funkcije – obrazovne, kritičke i promidžbene, kao i kod Demetera.³⁷ S druge strane, Josipa Glembay piše i u stilu kritičara moderne. Ima jasne i izravne stavove, precizna je i odlučna u zahtjevima koje stavlja pred kazalište (u odabiru repertoara, uporabi hrvatskog jezika i glumačkim tehnikama), svoje zahtjeve potkrjepljuje općim teorijskim znanjima, informiranostu o događajima na tuzemnim i inozemnim scenama, a u svojim domicilnim novinama ima stalnu kazališnu rubriku.³⁸

Zaključak

Djelovanje kazališne kritičarke Josipe Glembay može se svrstati u ponajbolja ostvarenja ovog žanra u osječkim dnevnim novinama prve polovice 20. stoljeća. Okarakterizirana jasnoćom, preglednošću i jasnom strukturom, za čitatelje je istovremeno pred-

³⁵ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 57, (18. veljače 1906.), str. 3.

³⁶ -y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, br. 38, (15. veljače 1908.), str. 3.

³⁷ Usp. Nikola Batušić, *Hrvatska kazališna kritika*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1971, str. 9-21.

³⁸ Isto, str. 87-147.

stavljala izvor informacija o dramatičaru i drami, ansamblu, promišljanja o uspješnosti ili neuspješnosti izvedbe, racionalne poglede na ustrojstvo i funkcioniranje kazališta, mjesto borbe za hrvatsku nacionalnost te djelovala kao kazališni bonton, kako za gledatelje tako i za upravu. Kada se tome doda i objektivnost, konstanta stava te poimanje sveobuhvatnosti kazališnog čina u kojem je analizirala i elementarne aspekte redateljskih ostvarenja i pojedine elemente, poput svjetla, scenografije i scenskog pokreta, vrijednost je i više nego očita.

Uspješnosti njezine kritike svakako je pridonosila i mješavina funkcija koje je obavljala kroz kritiku i stilove koje je upotrebljavala pa se u njezinom liku pronalazi savjetnik, animator i katalizator publike, oblikovatelj stava, ali i elementi pedagoško-popularizacijske, moralne i estetsko odgojne kritike u lapidarnoj cjelini pa čak i ideološke istupe spram hrvatstva i hrvatske riječi. Pri tome je važno napomenuti da ni jedan od ovih elemenata ne prevladava, nego su svi podjednako zastupljeni i strateški raspodijeljeni u temeljitim i angažiranim promatranjima i serioznim promišljanjima.

LITERATURA

- Batušić, Nikola, *Hrvatska kazališna kritika*, Zagreb: Matica hrvatska, 1971.
- Biskupović, Alen, “13 godina djelovanja Ernesta Dirnbacha – kazališnog kritičara Hrvatskog lista (1929-1941.)”, *Krležini dani u Osijeku 2010. – Naši i strani povjesničari hrvatske drame i kazališta, teatrolozi i kritičari*, (ur. Hećimović, Branko), Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, Filozofski fakultet Osijek, 2011.
- Elsner, John, “From the Pyramids to Pausanias and Piglet: Monuments, Travel and Writing”, *Art and Text in Ancient Greek Culture*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Huysen, Andreas, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, New York: Routledge, 1995.
- “Josipa Glembay – prva osječka zakladnica”, Slagalica – Zaklada za razvoj lokalne zajednice, <http://www.zaklada-slagalica.hr/tekstovi/133/> (7. srpnja 2012.)
- Lončar, Ivana, “Udruga hrvatska žena u Osijeku (1921.–1943.)”, *Scrinia Slavonica*, br. 11, (2011), str. 207-258.
- Munjiza, Emer, Peko, Anđelka i Jindra, Ranka, “Zajednica – učiteljsko društvo za grad Osijek i osječko-valpovački kotar”, *Učiteljska škola u Osijeku: ravnatelji, profesori i maturanti (1893.–1965.)*, Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2004, str. 83-92.
- Sablić Tomić, Helena i Rem, Goran, *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, Zagreb: Matica Hrvatska, 2003.
- Senker, Boris (ur.), *Bibliografija rasprava i članaka – Kazalište u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1826 –1945*, Knjiga 1. i 2., Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2004.
- Vučetić, Šime, “O našoj dramsko-kazališnoj kritici”, *Hrvatsko kolo*, br. 1, (1949).
- y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, g. 21, br. 266, Osijek (19. studenog 1905.)
- y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, g. 21, br. 267, Osijek (21. studenog 1905.)
- y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, g. 21, br. 273, Osijek (28. studenog 1905.)
- y-, “Theater”, *Slavonische Presse*, g. 22, br. 1, Osijek (3. siječnja 1906.)

- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 22, br. 57, Osijek (18. veljače 1906.)
- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 22, br. 76, Osijek (3. travnja 1906.)
- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 15, Osijek (19. siječnja 1908.)
- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 36, Osijek (13. veljače 1908.)
- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 38, Osijek (15. veljače 1908.)
- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 40, Osijek (18. veljače 1908.)
- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 67, Osijek (20. ožujka 1908.)
- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 69, Osijek (22. ožujka 1908.)
- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 85, Osijek (11. travnja 1908.)
- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 40, Osijek (19. veljače 1910.)
- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 46, Osijek (26. veljače. 1910.)
- y-, "Die Eröffnungsvorstellung", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 216, Osijek (23. rujna 1910.)
- y-, "Ignis Sanat", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 7, Osijek (11. siječnja 1910.)
- y-, "Theater", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 241, Osijek (22. listopada 1910.)
- y-, "Nora", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 281, Osijek (8. prosinca 1910.)
- y-, "Hamlet", *Slavonische Presse*, g. 24, br. 252, Osijek (1. studenog 1911.)

JOSIPA GLEMBAY'S NINE-YEAR WORK AS A THEATRICAL CRITIC IN THE *SLAWONISCHE PRESSE* (1905 - 1913)

Abstract

By means of an analysis, synthesis, and interpretation of newspaper articles available in the Chrestomathy of the Museum of Slavonia and Baranja, this paper presents Josipa Gelmbay's drama and criticism opus in the Osijek newspaper *Slawonische Presse* in the period from 1905 to 1913. Josipa Glembay was versatile: she was a very productive censor, but she was simultaneously an educator, very active in public and a famous literary critic. She was known as a great patriot, having promoted the Croatian language and culture, but also being the chairperson of the Croatian Women Association. Her contribution to the Croatian culture is of great importance. Since she had a lot of experience in the cultural, educational, and humanitarian work, her critical thinking was sharp, so that her work belongs to some of the best critical reviews published in Osijek's daily newspapers in the first part of the 20th century. Glembay's clear criticism, with a good layout, had many functions, and some of them were far away from being critiques only. She would offer the information about authors, drama, theatrical actors, and her opinion about a theatrical piece, i.e., her point of view, a rational interpretation of how the theater functions and is organized, but she was simultaneously fighting for the Croatian language, providing for an information about the life in Osijek. She would teach her audience good theatrical manners, so her opus is incorporated in the national heritage and presents a detailed documentation about history for future generations. As Andreas Huyssen stated, "If memory is to be understood both, as individual and collective reality, we have to understand that history is simply not found in memory, but history needs to be articulated, so that it could become memory. If political, religious, and state influences or even our personal beliefs prevent the memory articulation, the history would leave our memory and disappear forever."

Keywords: *Slawonische Presse*, Osijek's newspaper, theatrical critic, Osijek's Croatian National Theater, cultural memory, 1905 - 1913

doc. dr. sc. Lucija Ljubić,
 Odjel za kulturologiju
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

EUROPSKA (DEZ)INTEGRIRANOST U SUVREMENOJ HRVATSKOJ DRAMI

Izvorni znanstveni rad

UDK: 821.163.42.09-2(063)
 792.2(497.5)(063)

Nakon socijalnog eskapizma i izbjegavanja tematizacije društvene i političke svakodnevice u mladoj hrvatskoj drami nakon 1990., suvremena hrvatska drama u posljednjih desetak godina sve se više približava hrvatskoj zbilji nastojeći zahvatiti neuralgične točke hrvatskog tranzicijskog društva. Fluidnost identiteta koja se razotkriva u dramskom pismu ponajprije na osobnom planu u suvremenoj se hrvatskoj drami prenosi i na razinu društvenih i političkih odnosa, nerijetko uspostavljajući i vezu s korpusom drame ratne traume. Četiri odabrane drame – *Fragile!* Tene Štivičić (2005), *Djeca sa CNN-a* Amira Bukvića (2005), *Dolina ruža* Ivana Vidića (2010) i *Najluđa predstava na svijetu* Mire Gavran (2009), a sve su svoju recepciju imale u hrvatskim kazalištima, neke i u inozemstvu – svaka se na svoj način, i u svom žanru, suočavaju s reprezentiranjem i (ne) mogućnošću očuvanja nacionalnog identiteta u postratnom i suvremenom hrvatskom društvu, od integracije prognanika i izbjeglica u europsku zajednicu i njihova (ne)snažanja u novim okolnostima (T. Štivičić i A. Bukvić), preko tranzicijskih problema afirmacije u predstavništvima stranih tvrtki (I. Vidić) pa sve do izazova osmišljavanja kulturne politike u kazališnom životu (M. Gavran). U odabranim dramama razabire se nekoliko neuralgičnih točaka hrvatskog formalnog integriranja u europsko društvo, ali i dezintegriranja: u medijima, gospodarstvu i kulturi.

Ključne riječi: suvremena hrvatska drama, suvremeno hrvatsko kazalište, identitet, kultura, europske integracije

Kad je o hrvatskoj dramskoj književnosti riječ, jedno je od stalnih mjesta tematizacija susreta s drugim kulturama, iseljništva i useljništva, odnosno odlaska našijenaca u inozemstvo i dolazak stranaca u naše krajeve. Ta se tradicija može pratiti od početaka hrvatske dramske književnosti sve do suvremenosti. U grubom povijesnom presjeku slični se motivi uočavaju još od *Robinje* Hanibala Lucića i gotovo cijelog dramskog opusa Marina Držića te drugih autora starije hrvatske književnosti, preko drama Ive Vojnovića, Miroslava Krleže i Milana Begovića, pa do dramskih djela Pere Budaka. Osamdesetih godina prošlog stoljeća taj je otisak snažan i u dramama Mate Matišića koji se ponajviše bavio tematikom *gastarbajtera*.¹ Strani svijet, uglavnom Njemačka i Amerika, bila su odredišta hrvatskih iseljenika koji su naselili i hrvatsku dramsku književnost

¹ Usp. Ana Lederer, "Između zavičaja i Europe", *Krležini dani u Osijeku 2004. Zavičajno i europsko u hrvatskoj drami i kazalištu* (ur. Branko Hećimović), Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zagreb – Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku – Filozofski fakultet, Osijek, 2005, str. 297-306.

20. stoljeća, a osnovni poticaj iseljavanju bili su ekonomski razlozi pa su se na njima gradila i dramaturška čvorišta tog dijela dramske književnosti. Uglavnom je bila riječ o ljudima koji su, radi osiguranja egzistencije svojoj obitelji, otišli u svijet trbuhom za kruhom, radili teške poslove i mukotrpno zarađivali novac u kojemu na kraju nisu ni stigli uživati. U skladu sa sociološkom slikom hrvatskih iseljenika koji su, posebice šezdesetih godina 20. stoljeća, radili u inozemstvu sanjajući o domovini, u tim drama- ma okosnica je snalaženje pojedinca u kontaktu domaće i strane sredine pa se radnja često vodi na dva kolosijeka, onom u iseljaništvu i onom u domovini, naglašavajući tragičnost, nerijetko i grotesknost odluke o iseljavanju, odnosno napuštanju vlastitog doma koje se *gastarbajterima* na kraju pokaže promašenim.

Suvremena hrvatska dramska književnost od druge je polovine devedesetih godina donijela drukčiju dimenziju hrvatskog iseljaništva: ono možda jest uvjetovano ekonomskim razlozima, no ono je praćeno prognaničkim i izbjegličkim sudbinama svojih likova, a događa se u znatno drukčijim geopolitičkim, pa i kulturološkim okvirima. Zato su, u odnosu na dramska djela nastala dva ili više desetljeća prije, u suvremenom hrvatskom dramskom korpusu slabiji mitovi o povratku, dok su snažnije istaknuti problemi življenja u kulturi zemlje emigracije, a uz istaknutu solidarnost unutar novih etničkih grupa. Naime, riječ je o ljudima koji napuštaju svoje novoosnovane, samostalne države nastale raspadom bivše države, i odlaze u inozemstvo, najčešće na područje Europske unije. Drugi odvjetak suvremene hrvatske drame tematizira dopiranje Unijinih utjecaja na suvremeno hrvatsko društvo i suočavanje dramskih likova s novim izazovima. Hrvatska tranzicijska putanja vodi prema Europskoj uniji pa tako suvremeno hrvatsko društvo useljava zapravo na nov i nepoznat prostor, fizički ili samo na mentalnoj karti složenih europskih utjecaja.

Imigracija u suvremenom europskom političkom i socijalnom okruženju razmatra se u vezi s pravom državljanstva, statusom novih etničkih manjima te uspostavljanjem i funkcioniranjem multikulturalnog društva, temama koje zaokupljaju i suvremene hrvatske dramatičare u odabranim dramskim tekstovima, uz klasificirane odgovore na imigraciju kako ih je usustavio Stephen Castles: potpuno isključenje, diferencijalno isključenje, asimilacija i pluralizam.² Uz potpuno isključenje, koje sprječava ulazak imigranata u zemlju, diferencijalno isključenje znači uključenost migranata u pojedina društvena područja kao što je tržište rada, ali im uskraćuje pristup u druga područja funkcioniranja zajednice, kao što je socijalna pomoć i politički život. Asimilacija podrazumijeva odustajanje migranata od svog jezika i kulture tako da se ne razlikuju od većinskog stanovništva, a konačan je cilj apsorpcija stranog stanovništva u dominantnu zajednicu, dok u pluralizmu migranti zadržavaju svoj jezik i kulturu te imaju jednaka prava kao i ostali građani. Kako će se vidjeti, suvremeni hrvatski dramatičari svoje likove prikazuju uglavnom u stanju diferencijalnog isključenja koje bi moglo, ali ne još, prerasti u asimilaciju.

² Usp. Ružica Čičak-Chand, "Oblici etničnosti u Europi i osnovne značajke odnosa zemalja imigracije prema novim etničkim manjinama", *Etničnost, nacija, identitet. Hrvatska i Europa* (ur. Ružica Čičak-Chand i Josip Kumpes), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, 1998, str. 59-60.

Još osamdesetih godina prošlog stoljeća Europska je unija deklarativno podrazumijevala *novu kulturnu sintezu* koja je uključivala uzajamnu razmjenu i obogaćivanje kultura, a ne gubljenje kulturnog identiteta, no idealističke su koncepcije u suvremenoj hrvatskoj drami naišle na razmjerno veliku sumnjičavost, a dramski su likovi u takvoj Europi uglavnom stranci, čak i ako ideja o europskoj integraciji dolazi u Hrvatsku. Nedostatak viceva o Europljanima Aleš Debeljak³ drži jednim od dokaza da ideja o ujedinjenoj Europi i ujedinjenim Europljanima nije zaživjela te da današnja Europska unija živi, dapače, bez Europljana u onom smislu u kojemu bi jamčila kulturnu zajednicu, i to zato što je europejstvo kao noseći identitet slabo izraženo u javnom životu nacionalnih država na Starom kontinentu. Ističući da Europa još uvijek podrazumijeva Zapadnu Europu kao “obitelj za sebe”, A. Debeljak izdvaja četiri gledišta modernog oblikovanja Europe. Prvo je ekonomizam, uvjerenje prema kojemu bi vrijednosni sustav pojedinaca bilo moguće promijeniti jednako kao što je učinjeno i s tržišnim odnosima. Drugo je negativno određenje što Europa jest, a prema tome slijedi i potreba prisutnosti zajedničkog neprijatelja, najčešće sublimiranog u Istočnoj, *drugoj* Europi. Treći je temelj nedostatak zajedničkog mentalnog okvira o kulturnoj i državlanskoj svijesti, a četvrti temelj suvremenog europskog poretka demokratski je nedostatak Europske unije, odnosno činjenica da je EU projekt društvenih elita, a ne širokih populacija i nastaje odozgo prema dolje, pa su joj potrebne dogovorne fikcije ili politički mitovi. Iz tih gledišta A. Debeljak izvodi i četiri izvora euroskepticizma kao što su otpor prema negativnim društvenim posljedicama integracije i smanjenju važnosti državnih granica, što potiče kriminal, trgovinu drogom, oružjem i tijelima; otpor prema strancima; promišljanja o nedemokratskoj osnovi EU i njezinim izvršnim tijelima te neuspjeh u oblikovanju zajedničkog mentalnog okvira.⁴

Istaknuvši da je suvremena hrvatska drama – a misli se na dramske tekstove nastale poslije 1990. godine – zapravo ispisivala “male osobne povijesti”,⁵ Ana Lederer obrazložila je to dvama planovima na kojima se suvremena hrvatska dramska književnost susretala s izvanknjiževnom zbiljom: jedno obuhvaća raspad utopija i Domovinski rat, a drugi je plan realizacija projekta nove Europe. Nesumnjivo, hrvatska drama u posljednjih desetak godina sve se više približava hrvatskoj zbilji nastojeći ukazati na neuralgične točke hrvatskog tranzicijskog društva na putu prema, tada još neizvjesnom, ulasku u Europsku uniju. Razlomljenost i nesigurnost identiteta koja se razotkriva u dramskom pismu, ponajprije na osobnom planu dramskih likova, u suvremenoj se hrvatskoj drami prenosi i na razinu društvenih i političkih odnosa, nerijetko proizlazeći i iz nemalog korpusa drame ratne traume,⁶ ali se odražava i na planu kulturne politike. Sudeći prema dramskim tekstovima, suvremeni hrvatski dramatičari i na pragu ulaska Hrvatske u

³ Usp. Aleš Debeljak, *Europa bez Europljana*, Zagreb: Profil, 2009, str. 13-14.

⁴ Isto, str. 49-50.

⁵ Usp. Ana Lederer, *Vrijeme osobne povijesti. Ogledi o suvremenoj hrvatskoj drami i kazalištu*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2004, str. 6.

⁶ Usp. Darko Lukić, *Drama ratne traume*, Zagreb: Meandar, 2009. i Sanja Nikčević, “Kako je hrvatsko kazalište odgovorilo na iskustvo rata i agresije. Odnos hrvatskoga kazališta prema ratnoj drami. Trendovi, politika i etika u suvremenom hrvatskom kazalištu”, *Vijenac*, g. 19, br. 463, (1.12.2011.).

Europsku uniju više su zaokupljeni osobnim sudbinama i načinima na koji europske integracije djeluju na svakodnevicu dramskih likova o kojima pišu, pa se kritika koncepta europskog ujedinjenja pojavljuje kao posljedica nesnalaženja pojedinca u novoj Europi, kao i otpora te nove Europe prema pojedincu. Pritom se ne smije zanemariti činjenica da su širenjem Europske unije zahvaćene i razmjerno mlade nacionalne države nastale raskidanjem željene zavjese i višenacionalnih država, koje su, tek stekavši pravo na nacionalni identitet, dodatno opterećene integracijskim procesima što su čvrsto utemeljeni ponajprije na tržišnim odnosima; pravna struktura tek se ustrojava, a svijest o važnosti izgradnje europskog identiteta slabo se nazire. Recesija i nepovoljne tržišne okolnosti suvremene Europe dodatno otežavaju put i spremnost za rad na kulturnoj politici i krojenju mentalne karte ujedinjenih Europljana. Analizirajući stanje suvremene Europe, posebice s obzirom na osnutak novih europskih nacionalnih država, Jürgen Habermas u svojim se raspravama bavi pitanjem stvaranja europskog ustava. Svjestan svih poteškoća ističe tezu o nepostojanju naroda (*no-demos thesis*) prema kojoj Europa ne može stvoriti vlastiti ustav jer joj nedostaje ustavotvorni subjekt, pa se ne može razviti u političku zajednicu s vlastitim identitetom jer ne postoji ni europski narod.⁷

Četiri odabrane drame – *Fragile!* Tene Štivičić (2005),⁸ *Djeca sa CNN-a* Amira Bukvića (2005),⁹ *Dolina ruža* Ivana Vidića (2010)¹⁰ i *Najluđa predstava na svijetu* Mire Gavran (2009),¹¹ a sve su svoju recepciju imale u hrvatskim kazalištima, neke i u inozemstvu¹² – svaka se na svoj način, i u svom žanru, suočavaju s reprezentiranjem i (ne) mogućnošću očuvanja ponajprije osobnog, a onda i nacionalnog identiteta u poslijeratnom i suvremenom hrvatskom društvu, od integracije prognanika i izbjeglica u europsku zajednicu i njihova (ne)snalaženja u novim okolnostima (T. Štivičić i A. Bukvić), preko tranzicijskih problema afirmacije u predstavništvima stranih tvrtki (I. Vidić) pa sve do izazova kulturne politike u kazališnom životu (M. Gavran). Osim na osobnoj razini kao načelu prema kojemu je načinjen ovaj izbor, identiteti dramskih likova motivirani su otporom prema strancima, a u ovim se primjerima mogu promatrati kao odraz utjecaja gospodarstva, medija i kulture kao izdvojenih aspekata preko kojih se navedeni

⁷ Usp. Jürgen Habermas, *Eseji o Europi. S prilogima Dietera Grimma i Hansa Vorländera*, Zagreb: Školska knjiga, 2008.

⁸ Drama je praižvedena 2005. u ljubljanskom Slovenskom mladinskom gledališću u režiji Matjaža Pograjca. Hrvatska premijera bila je 16. listopada 2009. u Hrvatskom narodnom kazalištu u Osijeku u režiji Snježane Banović.

⁹ Dramski tekst nastao je 2005., a praižveden je 20. travnja 2006. u Pozorištu mladih u Sarajevu u režiji Aide Bukvić. U Hrvatskoj je predstava premijerno izvedena 29. listopada 2008. u kazalištu Glumačke družine Histriion, i ovaj put u režiji Aide Bukvić.

¹⁰ Praižvedeno 22. travnja 2010. u Gradskom dramskom kazalištu "Gavella" u Zagrebu, u režiji Krešimira Dolenčića.

¹¹ Praižvedeno u Teatru Gavran 6. studenoga 2009. godine u režiji i izvedbi Mladene Gavran, za što je dobila Godišnju nagradu "Vladimir Nazor" za kazališnu umjetnost.

¹² Ovdje je posebno zanimljivo napomenuti da je dvoje autora afirmirano u inozemstvu, Tena Štivičić i Miro Gavran, a potonjem je kazališna kritika nadjenula epitet *najboljeg hrvatskog izvoznog proizvoda* (A. Lederer), s obzirom na to da je riječ o suvremenom hrvatskom dramatičaru koji ima najbogatiju inozemnu kazališnu recepciju. Međutim, ova njegova monodrama znatno odskače od ostatka njegovog dramskog opusa jer je iznimno kritična prema hrvatskoj društvenoj zbilji.

autori dotiču pitanja integriranja pojedinaca u novo europsko društvo. U odabranim dramama razabiru se dvije skupine: oni koji odlaze od kuće i pokušavaju se integrirati u tuđini te oni koji ostaju, ali ih zahvaćaju utjecaji suvremenog društva, i to rezultira sličnim nesnalaženjem.¹³

U skladu sa suvremenim teorijskim promišljanjima prostora kao dominantne kategorije, ovu je analizu moguće dovesti u vezu s pojmom heterotopologije i heterotopije kako ju je zamislio Michel Foucault, naglašavajući da su heterotopije stalne oznake svake ljudske skupine te da poprimaju različite oblike pa Foucault izdvaja heterotopiju krize i heterotopiju devijacije. Heterotopija krize zauzima povlaštena ili sveta ili zabranjena mjesta rezervirana za pojedince koji su u stanju krize (starci, vojna služba za mladiće), a heterotopija devijacije odnosi se na prostore u kojima su smješteni pojedinci kojih je ponašanje procijenjeno devijantnim u odnosu na društvenu normu (duševne bolnice, zatvori).¹⁴ Čini se da je u suvremenoj hrvatskoj drami prostor uglavnom obilježen kao ne-mjesto, odnosno heterotopija u kojoj se nalaze njezini likovi. Tako se smjenjuju *bijeg od poznatog* i nezadovoljavajućeg i *bijeg u novo* – i opet nezadovoljavajuće – a identitet likova i njihove osobne povijesti mijenjaju se u skladu s novim europskim okolnostima, bilo u okviru Europske unije ili u duhu koji se unosi u zemlje izvan EU-a. Stoga je možda točnije govoriti o identificiranju likova s kontekstom u kojemu se nalaze. Nikola Petković odbacuje termin *identiteta* po kojemu vrijedi $a=a$ i radije govori o *identifikaciji* (*a se identificira s b*), ističući da nema prirodnog prostora i fiksnog identiteta. Prema njegovu mišljenju, identificirati ljude u odnosu na druge znači uočiti kvalitete koje te ljude izdvajaju od drugih, a identificirati tu osobu ne znači samo razlikovati je od drugih. Štoviše, to znači identificirati je s drugima, čime autor potvrđuje da je identitet u kontekstu, kao što je od konteksta i različit, bez obzira na to je li riječ o pojedincima ili o skupinama.¹⁵ U odabranim dramama čini se da se likovi nisu uspjeli identificirati sa svojim novim kontekstom, iako to pokušavaju.

Djeca sa CNN-a Amira Bukvića mogla bi se klasificirati kao drama poraća¹⁶ koja otkriva ratnu zbilju pasivnih stradalnika rata – u ovom slučaju srebreničkog izbjeglice Dine, zapravo Nurudina Hadžihafizbegovića koji sad radi kao čistač ulica, i vukovarske prognanice Dore, sada studentice i hotelske prostitutke. I dok je u središtu dramskog teksta *Dinin način suočavanja s novom i nepoznatom zbiljom*, na kraju se razotkriva

¹³ Tena Štivičić više godina živi u Londonu i sudjeluje u međunarodnim kazališnim projektima, a u svojim dramskim djelima često tematizira otuđenost ljudi u suvremenom društvu. U Zagrebačkom kazalištu mladih 26. travnja 2013. premijerno je izvedena predstava *Europa* redatelja Janusza Kice. Riječ je o projektu nastalom u koprodukciji s Repertoarnim kazalištem iz Birminghama, Državnim kazalištem Dresden i Poljskim teatrom iz Bygoszcza za koji su zajednički tekst napisali Lutz Hübner, Malgorzata Sikorska-Miszczuk, Tena Štivičić i Steve Waters. Riječ je o višejezičnoj predstavi koja propituje krizu, ali i perspektivu suvremene Europe.

¹⁴ Usp. Michel Foucault, "O drugim prostorima", *Glasje*, br. 6, 3 (1996), str. 8-14.

¹⁵ Usp. Nikola Petković, *Identitet i granica. Hibridnost i jezik, kultura i građanstvo 21. stoljeća*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2010.

¹⁶ Usp. Sanja Nikčević, "Kako je hrvatsko kazalište odgovorilo na iskustvo rata i agresije. Odnos hrvatskoga kazališta prema ratnoj drami. Trendovi, politika i etika u suvremenom hrvatskom kazalištu", *Vijenac*, g. 19, br. 463, 1 (1. prosinca 2011.)

i Dorin život, a drama kulminira otkrivanjem zajedničke “medijske prošlosti” – oboje su bili u CNN-u kadru televizijskih vijesti s najpotresnijim slikama – on u Srebrenici, ona u Vukovaru. Sve završava njihovim bijegom preko granice, preko Slovenije, i još dalje u zemlje u kojima ih, kako kažu, “nitko neće poznavati”.¹⁷ Uvjetno rečeno, drama *Fragile!* Tene Štivičić prati što je dalje bilo, kad su zamišljene granice prema boljem svijetu prekoračene i kad je bijeg realiziran. Izvorno napisana na engleskom jeziku, ta drama prati sudbinu nekoliko likova u Londonu, ali na kulturnoj periferiji gdje se susreću Hrvatica Mila, Srbin Marko, Bugarin Michi, Norvežanin Erik, Novozelandska Gayle Tjaša iz Istočne Europe i Marta, *odasvuda*. I svi oni vjeruju da se u tom “Domu daleko od doma”, kako se bar simbolično zove, nalaze privremeno, dok ne odu na neko bolje mjesto. *Dolina ruža* Ivana Vidića kao svojevrsna parafraza *Peera Gynta* dvodijelna je drama koja svoj dramaturški impuls pronalazi u drastičnom raskidu sredovječnog hrvatskog poslovnog čovjeka s korporativističkom ideologijom njemačke banke u kojoj radi. On, naime, odluči sabotirati žučeno spajanje hrvatske i njemačke banke, zatvori svoje bankovne račune, otkáže kartice članovima obitelji, prekine s ljubavnicom i pobjegne u šumu da bi se u drugom dijelu drame, poput *Peera Gynta*, kretao oniričkom izmaglicom novih i nepoznatih prostora i vremena, a svoju odiseju završava na morskoj pučini nadajući se da će more jednom “prepoznati njegovo veslo i brazdu njegove korablje”.¹⁸ *Najluđa predstava na svijetu* Mire Gavrana monodrama je koja prati sudbinu kazališne predstave što nastaje u koprodukcijском okrilju: postavlja se suvremeni talijanski tekst, režira ga slovenski redatelj, a nastupaju hrvatski glumci, umorni od loših redatelja, svog položaja u kulturi i društvu te floskula o europskoj suradnji koje prikrivaju pravu istinu – bezidejnost i prenemaganje nositelja kulturne politike u najširem smislu. Kad se svi planovi izjalove i svi suradnici napuste projekt, glumica Marta Kekez preuzme odgovornost i napravi monodramsku predstavu koja je izravna kritika nazoviumjetnosti, na početku komična, a na kraju groteskna.

Sve navedene drame u većoj se ili manjoj mjeri bave osobnim životima i sudbinama, i neuspjehom suočavanja sa stranim kulturnim prostorima, a prostori koji su bili vizije lakšeg života razotkrivaju bezizlaznost i neuspjeh. Zato Dinin odlazak u Zagreb, baš kao i planirani odlazak u Sloveniju, vjerojatno neće rezultirati sretnim smirenjem u obećanoj zemlji, nego će, sudeći prema sudbini likova iz *Fragilea!*, dodatno naglasiti njihovu krhkost i lomljivost. Poziv na oprez zbog lomljivosti ljudskog tereta koji dolazi u stranu društvenu zajednicu, sadržan već i u naslovu, možda je najbolja metafora o krhkosti suvremenog identiteta prikazanog u suvremenim hrvatskim dramama. Krećući od idealističkih, gotovo utopističkih predodžbi o mogućnosti identifikacije sa širim kontekstom Europe i svijeta, sve navedene drame zapravo govore o heterotopijama u kojima su se zatekli njihovi likovi, kao što je slučaj s Vidićevim bankarom Petrom koji odlazi u oniričke predjele ili Marta Kekez koja cijelu kazališnu produkciju preuzima na sebe. Bjegovi likova u ovim dramama zapravo su pojedinačni odlasci u heterotopije, a one ovjeravaju načelo o neobičnim zabranama skrivenim u heterotopijama koje se čine

¹⁷ Amir Bukvić, *Djeca sa CNN-a*, 2006, str. 49. [rukopis] Zahvaljujem upravi Glumačke družine Histron na ustupljenom rukopisu drame prema kojemu su navedeni svi citati u ovom radu.

¹⁸ Ivan Vidić, “Dolina ruža”, *Dolina ruža i druge drame*, Zagreb: Hrvatski centar ITI, 2012, str. 404.

čistima i otvorenima, poput Europske unije. Strano ne-mjesto prostor je u kojemu se moraju zaboraviti stare sudbine i započeti nove, bez obzira je li riječ o stranom gradu i državi, o običnoj šumi ili o posve novoj kazališnoj produkciji.

Mediji, gospodarstvo i umjetnost odnosno kulturna politika otkrivaju se u ovim dramama kao ključni motivi za analizu suvremene europske zbilje s kojom se suočavaju dramski likovi. Važna uloga medija signalizira visoku svijest o njihovoj sudbonosnosti za život u suvremenom svijetu, pa i kao McLuhanova teza o medijima kao našim proširenjima i produžecima u kojima se televizija ističe kao medij koji ne može, za razliku od radija, služiti kao pozadina, nego uključuje gledatelje i prisiljava na pomno praćenje.¹⁹ Dino i Dora svoju će izbjegličko-prognaničku prošlost *Djeca sa CNN-a* zauvijek nositi sa sobom, zapisanu u sjećanju i televizijskim kadrovima: “Viknem ja ko iz topa: tetka, evo me... evo Srebrenice... Ono kad su nas pokupili i kad smo čekali autobuse... Mi djeca stojima iza ograde... pored mene najmlađi brat Zijo i drugi mi Fahro... Oni srpski vojnici... oni zlotvori dijele nam bombone... I onda dođe onaj zlotvor Mladić... i stavi onu svoju ručtinu na moju glavu... i kao pomiluje me... I tu zaustave film...”²⁰ S druge strane, na tiskovnoj konferenciji u Gavranovoj komediji mediji se otkrivaju kao prikladna produžena ruka kazališne uprave u demonstriranju europskog zajedništva i tako žučene otvorenosti hrvatskog društva prema nekritičkom preuzimanju novih umjetničkih utjecaja. Vidićevi likovi pisane medije koriste kao prostor obračuna s članovima obitelji, ponajprije Petrove kćeri Jane koja pristaje otkriti obiteljske tajne u maniri najvećeg tiskovnog žutla. Vlasnici medija, kako je to McLuhan istaknuo, ne idu dalje od onoga što publika želi, svjesni su moći koje mediji imaju i znaju da ta moć ima malo veze sa sadržajem.²¹ Luk različitih funkcija medija u ovim dramama zatvara Erik u drami *Fragile!* montirajući prilog prepun pucnjeva, eksplozija, krvi i razaranja u kojemu se divi ljudskim crijevima u krupnom kadru, svjestan da montira ne samo novinarski prilog nego i istinu koja je u njegovim rukama, iako, kako i sam priznaje, to nije od općeljudske koristi, ali je zabavno. I njegova se sudbina slično dokončava – pogiba na novinarskom zadatku u Bagdadu.

Liberalni kapitalizam suvremenog europskog društva i uništenost hrvatskog gospodarstva u koje dolaze predstavništva stranih tvrtki naglašavajući vrijednosti raznih fuzija – a zapravo kupovanja osiromašene Hrvatske – središte su Vidićeve drame. Takvom se gospodarskom uređenju Vidić u svojim dramskim i proznim djelima kontinuirano ruga, a možda je najsnažniju kritiku napisao u romanu *Gangabanga*²² kad je u središte postavio zaposlenika velikog trgovačkog lanca koji planira opljačkati blagajnu i tako

¹⁹ Usp. Marshall McLuhan, *Razumijevanje medija. Mediji kao čovjekovi produžeci*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008.

²⁰ Amir Bukvić, *Djeca sa CNN-a*, str. 44. [rukopis]

²¹ Usp. Marshall McLuhan, *Razumijevanje medija. Mediji kao čovjekovi produžeci*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008.

²² Autor na više mjesta u romanu izriče stav sličan ovom: “Posljednjih je godina hrvatski čovjek, ta nevina žrtva povijesti, općenito gadno stradao zbog elegancije. Stoglava kapitalistička zvijer počela ga je navlačiti na modu i luksuz. Uz duhovne lomove koje izazivaju novi društveni diktati (i nezanemarive troškove), svi hrvatski ljudi su odjednom postali isti. Prehrana, odjeća, automobili, zabave, seks, fantazije, stresovi, strahovi, snovi, sve isto. Više nego ikad, Hrvati, kao uostalom i ostali oslobođeni čopori dječurlije Istoka,

osujetiti gomilanje kapitala, a sebi priskrbiti miran život daleko od civilizacije. Petar iz *Doline ruža* planira osujetiti spajanje hrvatske banke s njemačkom, što se ima dogoditi na svečanoj dodjeli nagrada, ironično nazvanih Velikom i Malom zlatnom bundevom. Dodjelu nagrade autor je opisao groteskno: “od vrhovodstva banke sastavljen je ad hoc svečani odbor”, “njemački članovi odbora su u lederhozama i ostalim tradicionalnim uniformama, dok je hrvatski dio odbora u svečanim trenirkama. Uzvanici, novinari, jedan prastari, dekorativni akademik.”²³ Kad ga to isto vrhovodstvo potraži i pronade poslije kod kuće, Petar im ogorčeno kaže: “Na tim sastancima smo dogovorili stotine prijevara. Kako da prevarimo tisuće ljudi i zaradimo milione. Zatim smo poduzeli sljedeći korak. To što imamo, to što je proizvedeno – to što jesmo, to što smo mi – sav taj užas i besmisao, sve je to trebalo zabašuriti, sakriti, falsificirati. Popuniti rupe, popeglati neravnine, uljepšati i lažno predstaviti. Učiniti vrednijim i boljim nego što jest, tako da se ovi polakome i bace na plijen zaslijepljeni pohlepom...”²⁴ Sudbina imigranata u drami *Fragile!* snažno je obilježena kritikom takvog ekonomskog ujedinjenja u kojemu je Mila, primjerice, spremna pristati i na striptiz ne bi li se dokopala uloge u mjuziklu, a Marta to sažima ovako: “Kradi ovdje, kradi tamo. (*Off*) Prokleti kapitalizam... kao da je ljudi stoka. Evo, pogledaj ovu stara žena, ne može radi, daj je u klaonicu, napravi od nje kobasica...”²⁵ Gogo u *Djeci sa CNN-a* u pijanstvu prijeti Rusu i proziva rusku mafiju da neće pokupovati Hrvatsku, a Gavranova Kazališna ravnateljica na tiskovnoj konferenciji iskazuje svoje oduševljenje što će se raditi koprodukcijska predstava pa će se tako na djelu dokazati ujedinjena Europa. Iako se u svim odabranim dramskim tekstovima izriče više ili manje oštra kritika ujedinjene Europe koja je osmišljena ponajprije ekonomski, a o uspostavljanju vrijednosnog sustava i kulturne tradicije tek valja promisliti, samo se u drami T. Štivičić pojavljuje i suprotno gledište, zahvaljujući liku norveškog novinara Erika koji izriče svoj stav o tranziciji novih nacionalnih europskih država: “Potegneš veze, prigriješ tranziciju, uvališ se u privatizaciju, povuci-potegni i evo te na čelu osiguravajućeg društva. I zarađuješ kao nikad u životu osiguravajući velikim dijelom svoju ratnu ekipu, redom velike biznismene. Pa nosiš Armanijeva odijela, voziš audije i ne pričaš baš ni o silovanjima ni o klanjima, jer to bi stvarno bilo neukusno.”²⁶

U ovim se dramskim tekstovima jezik otkriva kao okosnica kulturnog identiteta pa prema tome i intertekstualnih referenci, no on se ovdje ne tretira na lingvističkoj razini, nego je stalno prožet i komunikacijskom i manifestativnom funkcijom iskazujući okolnosti političkih, ekonomskih i društvenih prilika. Jezici u suvremenoj Europi, a to je razvidno i u odabranim dramskim tekstovima, funkcioniraju različito, kako ističe Jadranka Grbić, ne zbog razlika u genezi ili tipologiji, nego zato što služe različitim društvenim potrebama, njima se služe različite grupe govornika i, što je možda najvažnije,

čekaju da im se kaže što da čine. Gledaju televiziju i čekaju da vide kakvo će vrijeme, stil i stav sutra, koja moda. I upute se zapanjujuće poslušno izvršavaju.” (Ivan Vidić, *Gangabanga*, Zagreb: AGM, 2006, str. 61.)

²³ Ivan Vidić, “Dolina ruža”, *Dolina ruža i druge drame*, Zagreb: Hrvatski centar ITI, 2012, str. 334.

²⁴ Isto, str. 316.

²⁵ Tena Štivičić, “Fragile!”, *Kazalište*, br. 25-26, 9 (2006), str. 171.

²⁶ Isto, str. 193.

imaju nejednaku društvenu moć.²⁷ Zato se i u ovim dramama korištenje stranih jezika upotrebljava i kao signal društvene moći – hrvatskim jezikom govore najslabiji. Drama *Fragile!* napisana je na engleskom jeziku, a uvodne didaskalije sadrže pomne napomene o jezičnoj karakterizaciji likova. Složenost jezične razine u ovoj drami nesumnjivo je velik problem za redatelje u hrvatskim kazalištima, što se pokazalo i na osječkoj premijeri te predstave kad je većina teksta izgovorena na hrvatskom pa je izgubljen jezični signal onako kako ga je Tena Štivičić zamislila. Prema izvornoj ideji, Hrvatica Mila i Srbin Marko govore materinim jezikom samo kad su zajedno, dok s ostalima razgovaraju na više ili manje dobrom engleskom. Engleski je materinji jezik samo Novozelandski Gayle, ali s posebnim naglaskom, opet nelondonskim. Tako je *Fragile!* zapravo i drama jezika koji je na jednoj razini shvaćen kao alat za sporazumijevanje u zemlji koja je svim likovima strana, a na drugoj kao riznica kulturološki uvjetovanog nasljeđa s kojim se likovi bezuspješno pokušavaju identificirati. Stoga se u više navrata u drami pojavljuju replike kojima likovi međusobno komentiraju stupanj naučenosti engleskog jezika. *Djeca sa CNN-a* govore sličnim jezicima, i konkretno i metaforički, ali ipak raspravljaju na objema razinama: od običnih jezičnih nesporazuma preko intertekstualnih referenci što ih nude djela F. M. Dostojevskog i Bessonova *Nikita*, čak i Beckettov *Godot*, pa sve do sevdalinki i pjesama Ede Maajke. Dinina prostodušnost i neobrazovanost čistača ulica koji najviše voli ćevape s lukom suprotstavljena je rafiniranijoj i slojevitijoj Dorinoj obrazovanosti – i razriješena u srodnosti sudbina proizašlih s najvećih bosanskih i hrvatskih stratišta iz nedavne ratne prošlosti. I A. Bukvić i T. Štivičić prisani su odnos uspostavili u muško-ženskim parovima likova koji dolaze iz susjednih država i služe se sličnim jezicima, i oba para su žrtve poraća. Snažna jezična obilježnost Gavranovih dramskih likova reflektira se u komičnom registru i sadrži pojedine karikaturalne aluzije na hrvatsku kazališnu zbilju, no i ovdje je, kao i u drami *Fragile!*, sporazumijevanje na stranim jezicima organizirano između likova iz susjednih država nastalih raspadom Jugoslavije, ali i ostalih stranaca, iako ih je Tena Štivičić u svojoj drami ostavila u istom izbjegličkom hostelu, a Gavran je Mađaricu, Njemicu, Gazdaricu (vjerojatno Istranku) i Amerikanca stavio u farsičnu predstavu u predstavi. Ujedinjena Europa u ovoj se Gavranovoj komediji ismjehuje i na kulturnom planu, nekritičkim preuzimanjem trendova. Kad Frenki zavapi: “Ali kako hau, krejzi ženo, kako da vodim s tobom ljubav dok su mi na krevetu dva leša, dva mrtva bodi tijela vič ja nekad volio”, Gazdarica mu lakonski odgovori: “Lako, moja mici uomo, jer ovo biti drama ‘krvi i sperme’, a u predstava ‘krvi i sperme’ najljepše biti ciniti ljubav iliti voditi ljubav dok su oko nas lesevi, pravi kedaveri.”²⁸

Svaka od ovih drama ima svoju Dolinu ruža, alegorijsku naznaku i drugo ime za izgubljeni raj u koji se likovi žele vratiti: Mila ne želi biti striptizeta u Michijevu londonskom klubu, nego ustrajno traga za ulogom u mjuziklu i uči dijelove Čehovljevog *Galebba*, dok Marko pokušava uspjeti kao *stand-up* komičar. Istovremeno se taj klub pretvara

²⁷ Usp. Jadranka Grbić, “Jezik i govor kao komponente pripadnosti zajednici (ogled o jeziku i identitetu)”, *Etničnost, nacija, identitet. Hrvatska i Europa* (ur. Ružica Čičak-Chand i Josip Kumpes), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, 1998, str. 181-189.

²⁸ Miro Gavran, “Najluđa predstava na svijetu (monodrama)”, *Parovi*, Zagreb: Mozaik knjiga, 2012, str. 298.

u javnu kuću koju posjećuju bogati Rusi i živi od mafijaških poslova u kojima sudjeluju i sinovi tranzicijske privatizacije. Od javne kuće i bogatih Rusa živi i Dora, uvjeravajući sebe i druge da je studentica psihologije koja će se ipak zaposliti u struci. Gavranova Marta Kekez žali za izvornim glumačkim impulsom i kvalitetnom predstavom, no ni ona se ne predaje pa odigra monodramsku predstavu. Raspršenost migrantskih skupina čini da se migranti češće druže s ostalim migrantima, dijelom i zato što ih primajuće društvo, kako ga naziva Saša Božić, percipira kao zajednicu pridošlica stranih kulturnih kodova.²⁹ Zato norveški novinar Erik u drami *Fragile!* i može reći o "Balkancima": "Vi o svima imate stav, vi ste uvijek iznad svih i uvijek u pravu. Sve što se dogodi vama je toliko važno kao da vlastoručno održavate ravnotežu na planeti."³⁰ S druge strane, i etničke manjine njeguju stereotipe prema većinskoj populaciji, kao što je vidljivo i u Vidićevim njemačkim *lederhozama*, Gavranovim jezičnim kalamburima, ali i u predodžbama o nordijskoj emocionalnoj hladnoći u drami T. Štivičić. Društvo u koje su imigranti došli diferencijalnim je isključenjem od imigranata različitih nacionalnih država stvorila konglomerat imigrantskih skupina nametnuvši im isključenost kao osnovno obilježje koje im omogućuje da se međusobno druže i razumiju, poput Hrvatice Mile i Srbina Marka.

Svi su likovi zatečeni u situacijama koja im je tuđa i nerazumljiva, a pokušavaju se nekako prilagoditi i u tome ustraju. Dino je čistač ulice kojemu je gornjogradski trg neka vrsta vlastitog dnevnog boravka, s javnom govornicom umjesto mobitela ili telefona. Kad ga na kraju drame nazove prijatelj iz Bosne, i na telefon se javi prolaznica, glas s druge strane ne može razumjeti do kakve je zabune došlo. Dino ustrajno pokušava pokrenuti i pokvareni sat, kao da želi pokrenuti vrijeme i konačno se izboriti za distancu prema tragediji koju je proživio. Vidićev Petar vrijedan je, ali i razmjerno nevažan zaposlenik banke, sve dok upravu ne upozori na svoje postojanje tako što sakrije ključne dokumente koji trebaju umnožiti strani kapital. Gavranovi glumci isluženi su i umorni, prisiljeni prihvatiti kojekakve poslove da bi sebi osigurali prihode, pa i pregaziti vlastite ideale o umjetnosti i pokoriti se tržišnim zahtjevima suvremenog svijeta. Najkonkretniji i najsloženiji stupanj tuđinstva u stranoj zemlji vidljivi su u drami Tene Štivičić. Ondje su doslovce svi stranci, bez obzira na to iz kojih od tranzicijskih zemalja bili, čak i ako su međusobno svjesni novopovučениh državnih granica, oni ostaju iza neke mentalne zavjese navučene između sebe i ostatka svijeta. Migranti iz ovih drama znatno se razlikuju od *gastarbajtera* po tome što je njihova karta za Europu jednosmjerna i oni se nipošto ne žele vratiti u domovinu držeći da bi to bio poraz. Mila sarkastično govori: "U Hrvatskoj se bar mogu pretvarati da sam se vratila s golemim životnim iskustvom. Držat ću *workshopove*. Tragična heroina. Pisat će o meni u Cosmu. (Stanka.) Reciklirat ću neke bivše dečke."³¹ Zanimljivo je da ni jedna od ovih drama ne završava tragično, nego ostavlja likove u njihovim heterotopijama i nejasnoj, ali ipak čvrstoj nadi da će kad-tad uspjeti

²⁹ Usp. Saša Božić, "Etničnost migrantskih zajednica: nastajanje novih manjina", *Etničnost, nacija, identitet. Hrvatska i Europa* (ur. Ružica Čičak-Chand i Josip Kumpes), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, 1998, str. 85-100.

³⁰ Tena Štivičić, "Fragile!", *Kazalište*, br. 25-26, 9 (2006), str. 192.

³¹ Isto, str. 197.

uspostaviti ravnotežu između sebe i ostatka svijeta, bez obzira o kojoj stranoj zemlji bilo riječi. Stoga nije neobično što svi troje autora pribjegavaju poetičnim slikama, pa čak i utopijskim svjetovima. Tako se Bukvićev Dino rukovodi majčinim savjetom da zbog loših događaja smije biti žalostan, ali ne smije biti nesretan; Marta Kekez s patosom govori: “Ja zbog vas sam u mladosti snagu / svoju skrivala i nemoć hinila, / ja zbog vas u starosti mladalačku moć / prizivam i ugasle vatre u umornim / mišicama budim.”³² Vidićev Petar otiskuje se na more i u nepoznat svijet, a Tjaša iz *Fragilea!* poentira pričom o Kralju Ptica kojemu su ljudi dali srce na čuvanje tako da ih životne nevolje što manje pogađaju, a kad one prođu, Kralj Ptica vratit će im srca. Navedene drame zapravo su osobne priče o bezuspješnim pokušajima dramskih likova ne bi li se identificirali s nejasnom – ali neophodnom – Europom, a prelamaju se u gusto prepletenim pitanjima najšireg društvenog okvira. “Daj malo prostora, da uđe malo zraka. Ovaj grad će jednog dana potonuti od svih tih neostvarenih snova koji se drže zubima,”³³ rekla je Gayle u imigrantskom hostelu. Tragači za identitetom ipak žive za svoje snove pa bez pomisli o povratku ustraju u korporativističkom svijetu kao krhki, ali neumorni tragači za Dolinom ruža, dok im je srce na čuvanju kod Kralja Ptica.

LITERATURA

- Božić, Saša, “Etničnost migrantskih zajednica: nastajanje novih manjina”, *Etničnost, nacija, identitet. Hrvatska i Europa* (ur. Čičak-Chand, Ružica i Kumpes, Josip), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, 1998, str. 85-100.
- Bukvić, Amir, *Djeca sa CNN-a*, 2006. [rukopis]
- Čičak-Chand, Ružica, “Oblici etničnosti u Europi i osnovne značajke odnosa zemalja imigracije prema novim etničkim manjinama”, *Etničnost, nacija, identitet. Hrvatska i Europa* (ur. Čičak-Chand, Ružica i Kumpes, Josip), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, 1998, str. 57-69.
- Debeljak, Aleš, *Europa bez Europljana*, Zagreb: Profil, 2009.
- Foucault, Michel, “O drugim prostorima”, *Glasje*, br. 6, 3 (1996), str. 8-14.
- Gavran, Miro, “Najluđa predstava na svijetu (monodrama)”, *Parovi*, Zagreb: Mozaik knjiga, 2012, str. 261-301.
- Grbić, Jadranka, “Jezik i govor kao komponente pripadnosti zajednici (ogled o jeziku i identitetu)”, *Etničnost, nacija, identitet. Hrvatska i Europa* (ur. Čičak-Chand, Ružica i Kumpes, Josip), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, 1998, str. 181-189.
- Lederer, Ana, *Vrijeme osobne povijesti. Ogledi o suvremenoj hrvatskoj drami i kazalištu*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2004.
- Lederer, Ana, “Između zavičaja i Europe”, *Krležini dani u Osijeku 2004. Zavičajno i europsko u hrvatskoj drami i kazalištu* (ur. Hećimović, Branko), Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zagreb – Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku – Filozofski fakultet, Osijek, 2005, str. 297-306.

³² Miro Gavran, “Najluđa predstava na svijetu (monodrama)”, *Parovi*, Zagreb: Mozaik knjiga, 2012, str. 262.

³³ Tena Štivičić, “Fragilea!”, *Kazalište*, br. 25-26, 9 (2006), str. 198.

- Lukić, Darko, *Drama ratne traume*, Zagreb: Meandar, 2009.
- McLuhan, Marshall, *Razumijevanje medija. Mediji kao čovjekovi produžeci*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008.
- Nikčević, Sanja, “Kako je hrvatsko kazalište odgovorilo na iskustvo rata i agresije. Odnos hrvatskoga kazališta prema ratnoj drami. Trendovi, politika i etika u suvremenom hrvatskom kazalištu”, *Vijenac*, g. 19, br. 463, (1. prosinca 2011.)
- Petković, Nikola, *Identitet i granica. Hibridnost i jezik, kultura i građanstvo 21. stoljeća*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2010.
- Štivičić, Tena, “Fragile!”, *Kazalište*, br. 25-26, 9 (2006), str. 166-202.
- Vidić, Ivan, “Dolina ruža”, *Dolina ruža i druge drame*, Zagreb: Hrvatski centar ITI, 2012.

EUROPEAN (DIS)INTEGRATION IN THE CONTEMPORARY CROATIAN DRAMA

Abstract

Subsequent to the social escapism and avoidance of themes such as the social and political everyday life in the young post-1990 Croatian dramatics, the Croatian drama in the last decade has approached a contemporary Croatian reality, trying to capture the neuralgic points of Croatian society in transition. A fluidity of identity, revealed in the dramatic writing primarily on a personal level, is transferred to the level of social and political relations in the contemporary Croatian drama, and often establishes a connection to the body of drama describing war traumata. Four selected plays, *Fragile!* by Tena Štivičić (2005), *Djeca sa CNN-a* by Amir Bukvić (2005), *Dolina ruža* by Ivan Vidić (2010) and *Najluđa predstava na svijetu* by Miro Gavran (2009), had their reception in Croatian theaters, some of them being also performed abroad. In its own way and genre, each of them faces representation and an (im)possibility to preserve the national identity in a post-war and contemporary Croatian society, ranging from an integration of refugees in the European community and their transitional problems of affirmation in the representative offices of the foreign companies (I. Vidić) up to the challenges of designing cultural policy in a theatrical life (M. Gavran). These selected dramas demonstrate several neuralgic points of the Croatian formal integration into the European society, as well as its disintegration, in the media, economy, and culture.

Keywords: contemporary Croatian drama, contemporary Croatian theater, identity, culture, European integration

doc. dr. sc. Ivan Trojan,
 Filozofski fakultet
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

DRAMSKA TRILOGIJA ZERO MILKA VALENTA TRIPTIH DEKADENCIJE ZAPADNE CIVILIZACIJE

Izvorni znanstveni rad

UDK: 821.163.42.09-2(063)
 792(497.5)

Članak analizira tri dramska teksta Milka Valenta okupljena u trilogiji pod naslovom *Zero* koja je prvi put objavljena u izdanju Profila 2006. godine, iako su same drame nastajale u razdoblju od kasnih osamdesetih godina 20. stoljeća pa sve do prvih godina novog tisućljeća. Najstariji je posljednji dio trilogije, *Plaidoyer po pički* iz osamdesetih godina prošloga stoljeća, emitiran na Radiju Novi Sad 1988. Slijedi potom prvi dio, *Gola Europa* iz godine 2000., praizveden na Sceni Habunek Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu 2003. Najmlađi je pak središnji dio, *Ground Zero Aleksandra* iz godine 2002., javno pročitan na Sceni 55 u sklopu Marulićevih dana u Splitu 2003. Sve drame povezuje svojevrsna kritika zapadnjačke civilizacije kojoj autor predviđa ubrzan rasap i samim time trilogija sačinjava jedan od rijetkih euroskeptičnih glasova u korpusu suvremenog hrvatskog dramskog pisma.

Ključne riječi: Milko Valent, Zero, društvo, kazalište, gledatelj, kazališna relacija, dekadencija, Zero, Zapad

I.

U korpusu suvremenog hrvatskog dramskog pisma dramatika Milka Valenta nadaje se kao autentična zabilježba. Taj naš kontroverzom označen dramatičar, često osporavan, još češće s namjerom ignoriran od strane hrvatske teatrološke i dramatološke zajednice s jednom jakom iznimkom Borisa Senkera,¹ zatim i neprepoznavan i zatomljen pri repertoarnim nacrtima vijeća velikih, ali i malih hrvatskih scena, makar kvantitetom ispisanih dramskih tekstova u trideset i četiri godine zaslužuje jasniji i koncentriraniji uvid u njegov dramsko-kazališni izričaj. Od *psihodrame* naslovljene *Plaidoyer po pički* objavljene na stranicama časopisa "Pitanja" 1979. pa sve do *Male klaonice nježnosti* koja je objelodanjena u časopisu "Tvrđa" u Zagrebu 2007. godine, Milko Valent objavio je

¹ Usp. Boris Senker, *Uz trilogiju Zero Milka Valenta ili Oštra igra na terenu morbidnoga estetičkog užitka*, u: Milko Valent, "Zero. Dramska trilogija", *Balkanski književni glasnik*, br. 3, (2008), str. 4-13. [elektroničko izdanje] Članak je objavljen i pod naslovom *Uz trilogiju Zero Milka Valenta* kao predgovor knjizi Milko Valent, *Zero*, Zagreb: Profil, 2006, str. 9-26. kao i na internetskoj stranici, "Uz trilogiju Zero Milka Valenta ili oštra igra na terenu morbidnoga estetičkog užitka", http://www.hrvatskiplus.org/index.php?option=com_content&view=article&id=468:senker-zero&catid=35:rasprave-koncepti&Itemid=55 (6. rujna 2013.)

dvadesetak dramskih tekstova od kojih je gotovo trećinu namijenio radijskom mediju. Iz tog nemalog Valentova dramskog korpusa kronološkim zadatostima suvremene hrvatske drame, promatrajući ju na način, i preuzevši model, Ane Lederer objavljen u članku *Hrvatska drama na kraju ovog stoljeća* iz 1999. godine,² pripadaju tekstovi: *Gola Europa* (2002.), *Bordel divljih jabuka* (2002.), *Ground Zero Aleksandra* (2004.), *Sarajevo blues* (2005.), *Nema više Apokalipse* (2006.), *Mala klaonica nježnosti* (2007.) te prerađen i prilagođen potrebama *zaokruženo postavljenog svijeta* dramske trilogije njegov dramski prvoobjavljenik, *Plaidoyer* koji će se prvi put u izmijenjenom obliku naći unutar trilogije naslovljene *Zero* 2006. godine i činiti njezin finalni dio, zajedno s modificiranom tekstovima *Gola Europa* i *Ground Zero Aleksandra*.³ Korpusu suvremenog hrvatskog dramskog pisma pripadaju još i Valentove radiodrame: *Zelena dolina* (1991.), *Neonski rubovi* (1996.), *Tinta u oku* prvotno objavljena na engleskom jeziku pod naslovom *Ink in the Eye* (1998.),⁴ *Bubnjevi i čipke* (2000.) i *Danas je Valentinovo* (2003.).⁵ I dok je radijski medij mnogo toplije prigrlilo Valentov tekst producirajući njegove drame: *Plaidoyer po pički* (Radio Novi Sad, režija Srđan Arsenijević, Novi Sad, 1988.), *Higijena mjesečine* (Radio Novi Sad, režija Srđan Arsenijević, Novi Sad, 1988.), *Zelena dolina* /na slovenskom/ (režija Branko Brezovec, RTV Maribor, Maribor, 1996.), *Danas je Valentinovo* (Hrvatski radio, režija Biserka Vučković, Zagreb, 2000.), *Tinta u oku* (Hrvatski radio, režija Dejan Šorak, napravljeno 1996., izvedeno 2001.), *Zelena dolina* (Hrvatski radio, režija Vedrana Vrhovnik, Zagreb, 2001.), *Pledoaje po piknji* (Hrvatski radio/Radio Ateље, režija Mario Kovač, Zagreb, 2008.), *Gola Europa* ostaje jedini dramski tekst igran u cijelosti na hrvatskoj sceni, i to paradoksalno onoj centralnoj, Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, doduše *Sceni Habunek*, u režiji Ivana Lea Leme s praizvedbom 21. veljače 2003. godine, a drama je odigrana do konca godine jedanaest puta.

Slijedeći misao Ane Lederer, unutar *mainstreama* recentnog hrvatskog dramskog teksta u drugoj polovini devedesetih godina pa sve do danas problematično je postojanje i kompaktnost građanske klase (ako se ona uopće i može definirati), ali su zato rubne egzistencije nedvojbeno zaposjele scenu suvremene hrvatske drame, započevši od *Do-*

² “Gornja granica u označavanju pojma ‘suvremenosti’ ovdje bi bila predratna godina 1990., kao prva u nizu velikih promjena na svim razinama društvenog i kulturnog života: preciznije kazano, iako je suvremena hrvatska drama određena i zbivanjima i svijetom stvarnosti s jedne, i svijetom kazališta – također ‘prisutnim’ tom istom zbiljom! – s druge strane, godina 1990. (a ne 1991.!) izdvaja se kao granična godina u označavanju dramskih i kazališnih mijena upravo iz književnih razloga, zbog pojavljivanja niza novih tekstova i autora, kao i profiliranja novog dramskog modela.” (Ana Lederer, “Hrvatska drama na kraju ovog stoljeća”, *Prvi hrvatski slavistički kongres – Zbornik radova III*, Zagreb, 1999, str. 21.)

³ Citati su preuzeti iz drugog izdanja: Milko Valent, “Zero”, *Balkanski književni glasnik*, br. 3, (2008) [elektroničko izdanje] Prvo izdanje: Milko Valent, *Zero. Dramska trilogija*, Zagreb: Profil, 2006.

⁴ Na hrvatskom jeziku u zbirci drama Milko Valent, *Bubnjevi i čipke*, Zagreb: Areagrafika, 2000, str. 161-193.

⁵ Dramatika Milka Valenta još obuhvaća drame: *Rupa nad rupama /Sarajevo blues/* (isprva poema objavljena je u časopisu *Lica*, br. 3. i 4. u Sarajevu 1988., nakon toga kao zasebna knjiga u Zagrebu 1995. da bi 1996. godine bila dramatisirana i prvi put cjelovito objavljena u zbirci dramskih tekstova Milko Valent, *Bubnjevi i čipke*, Zagreb: Areagrafika, 2000, str. 96-160.) te radiodrame: *Higijena mjesečine* (1987). Modificirana drama *Rupa nad rupama* je pod naslovom *Sarajevo blues* objavljena u časopisu *Riječi*, br. 3-4. u Sisku 2005. Spomenimo i najnoviju Valentovu dramsku trilogiju naslovljenu *Kaos (Nema više Apokalipse, Mala klaonica nježnosti, Sarajevo Blues)*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2008.

brodošli u plavi pakao B. Radakovića, preko Vidićeva *Bakinog srca* i *Octopussyja*, Bošnjakova *Oca*, Šovagovićeve *Cigle* i *Ptičica*, do Špišićeva *Juga 2* i *Komšiluka naglavačke* Nine Nuić. Socijalna tematika njihovo je zajedničko obilježje, i drama se tako konačno uhvatila u koštac barem s evidencijom problema, pri čemu joj ipak nije cilj snažniji društveni angažman. Činjenica je, pak, kako – za razliku od istoga njemačkog ili anglosaksonskog kazališta – u našoj dramskoj produkciji i repertoarima izostaje veća i frekventnija zastupljenost aktualnih društvenih i političkih problema. To se, s jedne strane, ipak može pripisati nedovoljnoj zrelosti samoga društva, a s druge (i s tim u vezi) dramskoj tradiciji koja je – bez obzira na radikalnu promjenu modela 1990. – bila opterećena alegorijskom, metaforičkom referencijalnošću. Neorealističke tendencije gotovo programatski oponiraju kazalištu koje se zatvaralo u eksperimentalne strategije, zanemarujući tako komunikativnost i ostajući iza leđa svim etičkim i zbiljskim problematizacijama. No mlako i bojažljivo kako bi prizvali gledatelja koji bježi iz kazališta postmodernističkoga dramatičara iz prve polovine devedesetih godina prošloga stoljeća. I doista, odbjegli gledatelj se vraća, što između ostaloga znači da suvremeni hrvatski dramski *mainstream* ipak polagano prihvaća izazov zbilje.⁶

No na hrvatskim ćemo pozornicama u posljednjih dvadesetak godina tek u rijetkim slučajevima prepoznati brutalno iskrenu, radikalnu kritiku licemjernog (malo)građanskog društva koliko god primjerice Špišićevu *Jugu 2* pripisivali značajke *In-yer-face theatre*.⁷ Konkretnijeg odmaka od prilagodljivog i izdržljivog (malo)građana nema u smislu štovanja Butler Yeatsova *Divljev Boga* – “boga pobune, gnjeva, izazova, šoka, razbijanja oblika, nepoštivanja tabua, odbacivanja pravila, šamaranja javnog ukusa”, kako će Senker zapisati, koji više od sto godina, od *Kralja Ubua*, “svojim alternativnim, avangardnim, rubnim, gerilskim, drugim, novim ili kakvim hoćete kazalištem vode svojevrtni rat na dvije bojišnice: kazališnoj, gdje im je antagonist *mrtvački* teatar u svim svojim začuđujuće prilagodljivim i izdržljivim oblicima, i društvenoj, gdje se tuku uglavnom s jednako prilagodljivim i izdržljivim (malo)građaninom.”⁸

II.

Milko Valent se kao dramatičar, kao kazališni kritičar te, najvažnije, vjerni pratilac i kroničar *Eurokaza*, festivala novog kazališta, cjelokupnim svojim kulturnim radom, upustio u okršaje na upravo te dvije ispresijecane bojišnice – kazališnoj i društvenoj. A o metodologiji borbe i strateškim uporištima u tom ratu u kojem primirje, a kamoli završetak nije moguć, izvijestit će nas u dramskoj trilogiji *Zero* podnaslovljenoj *Triptih dekadencije zapadne civilizacije*.

Sljedeće Autorove rečenice iz uvodnog dijela trilogije, *Gole Europe*, uvest će nas u problem: “Ja sam autor. Zovem se Valent. Milko Valent. Ja sam čovjek koji proizvodi radnju svijeta. Ja sam čovjek koji proizvodi živopisne akcije u kojima nitko nije nevin.

⁶ Usp. Ana Lederer, *Vrijeme osobne povijesti – ogledi o suvremenoj hrvatskoj drami i kazalištu*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2004.

⁷ Usp. Ivan Trojan, “In-yer-face theatre – drama Davora Špišića”, *Kazalište – časopis za kazališnu umjetnost*, br. 25/26, (2006), str. 144-149.

⁸ Isto, str. 7.

Zapravo sam građevinski radnik u najboljem smislu te riječi. To je posao kao i svaki drugi i nije ga potrebno dodatno mistificirati. No, ipak, da bi se izdržao taj posao potrebna je količina narcizma sukladna količini nafte koja se dnevno troši u svijetu. Na primjer, gledam ovu golu Europu i treperim od gađenja. Danas kada sam kupovao životne namirnice u samoposluživanju, kruh, mlijeko, Apaurin, Valium, Xanax i cigarete, u jednom napetom trenutku odlučio sam govoriti istinu i samo istinu, tako mi bog pomogao.”⁹

A Valentova istina *suprotiva* je, po vlastitom izravnom iskazu, laži suvremenog zapadnjačkog (industrijskog) društvenog ustroja koji čvrsto iziskuje od podanika izvanrednu količinu egoizma, sebičnosti i pohlepe kao onih odlika ionako već urođenih ljudskoj prirodi, koji vode harmoniji i miru i bez kojih sistem ne može pravilno funkcionirati. Uviđa i secira Valent u dramskoj trilogiji lažno obećanje otaca društvenog uređenja o neograničenoj proizvodnji, apsolutnoj slobodi i nesmetanoj sreći, progovara o lutanjima i konačnom slomu te Frommove *Zemaljske države Napretka*.¹⁰ S jedne strane svjesnost u minornu mogućnost djelovanja unutar s namjerom kaotično uređene, a time paradoksalno, izrazito čvrste birokratske mašinerije, svjesnost o manipulaciji *Zemaljske Države Napretka* našim mislima i ukusima većinom uz pomoć sredstava masovnih komunikacija, a s druge tehničkim napretkom koji je svojim najumješnijim izumima doveo civilizaciju na rub fizičkog uništenja uz pomoć atomske energije, odnosno ekološke katastrofe i nuklearnog rata. No Valent zazorno primjećuje još jednu negativnost tehničkog i tehnološkog napretka koja je čovjeka udaljila od tjelesnosti, spolnosti, ukinula intuiciju i sposobnost maštanja te prouzročila zaraznu ravnodušnost, letargiju i dosadu. Osobito nazadnom odčitava prijetvornost, hipokriziju kao jedan od temeljnih načina vladanja te utopističke *Zemaljske Države Napretka*, a kojeg je umješno instalirala u sve oblike komunikacije svojih podanika. Nadalje, Valent ponajviše središnjim dijelom trilogije, dramom *Ground Zero Aleksandra*, ilustrira kako je brutalna težnja k nezaustavljivom ekonomskom napretku Zapada ostala isključivo povlastica bogatih nacija pa se jaz između bogatih i siromašnih nacija sve više produbljavao kao krajnju konzekvencu producirajući izravne i neizravne oblike terorizama, ratova, tragedija neslućenih razmjera. U kontekstu “suvremene politike, suvremenih ratova, pasivnog turizma, dosade, hipokrizije, konzumerističke ravnodušnosti, ‘političke korektnosti’, individualnih mikroregija bešćutnosti, terorizma i ritualnih, takoreći konfekcijskih ubijanja”, zapisat će Valent u završnom, autopoetičkom dijelu trilogije,¹¹ jedini mogući izlazak nalazi se u *objektivno valjanim potrebama*, onima u skladu sa zahtjevima ljudske prirode, u povratku k osviještenoj tjelesnosti te zdravoj, izvornoj putenosti i prehrani, kreativnosti i seksualnosti.¹²

⁹ Milko Valent, *Gola Europa*, u: Milko Valent, “Zero”, *Balkanski književni glasnik*, br. 3, (2008), str. 44. [elektroničko izdanje]

¹⁰ Usp. Erich Fromm, *Imati ili biti*, Zagreb: Izvori, 2004.

¹¹ Milko Valent, “Radni Zero. Uvod u trilogiju, infrastruktura”, *Balkanski književni glasnik*, br. 3, (2008), str. 176. [elektroničko izdanje]

¹² “S takvom vrstom nade teško je pretjerati pa je treba koristiti kao kazališni protest protiv zajedničkog nazivnika suvremene civilizacije, dakle protiv hipokrizije, koliko je to moguće, to jest barem u onim količinama koje sam naznačio u didaskalijama ili drugačije. Ako se to ne zanemari, uz sasvim ozbiljni uvid u totalitet suvremenoga svijeta, moguća je istovremeno i vrhunska zabava, vrsta dobre i ‘trijezne’ droge koje u

A to bi u konačnici trebalo izlučiti jednog Novog čovjeka¹³ čiju će karakternu strukturu resiti osobine sigurnosti, osjećaja identiteta i povjerenja zasnovanog na potrebi za odnosom, ljubavlju, interesom, solidarnošću sa svijetom oko sebe. Sposoban će biti davati i dijeliti, a ne gomilati i izrabljivati, a pohlepu, mržnju i iluziju neće spoznavati. Bit će razvijenih vlastitih sposobnosti za ljubav, prevladat će narcisoidnost i tragične ograničenosti inherentne ljudskoj egzistenciji. Razvit će maštovitost, ali radi anticipacije stvarnih mogućnosti kao sredstva uklanjanja nepodnošljivih uvjeta, poznavat će sebe u cijelosti, onog svjesnog, ali i nesvjesnog. Stvorit će osjećaj jedinstva sa svime što je živo što će ukinuti svaki oblik izrabljivanja i silovanja prirode koju će razumijevati u potpunosti i s njom će surađivati. Pronalazit će sreću u procesu stalno rastuće životnosti i težit će potpunoj i posvudnoj prisutnosti.

Dakle, Milko Valent u trilogiji piše o neuspjehu Frommova *Velikog Obećanja* koji se ugradio u industrijski sistem svojim dvjema glavnim premisama: 1. da je cilj života Sreća tj. maksimum zadovoljstva definiranog kao zadovoljenje bilo koje želje ili subjektivne potrebe koju čovjek osjeti (radikalni hedonizam); 2. da egoizam, sebičnost i pohlepa, koje sistem mora stvarati da bi mogao funkcionirati, vode harmoniji i miru. U *Goljoj Europi* dramska lica: Urbana djevojka, Velika mama, Ratni veteran, Redateljica, Autor, Prva, druga i treća mažoretkinja bit će u svojevrsnoj *pirandellovskoj* igri zamorci unutar Valentova eksperimenta na kojima će propitivati utjecaje sloma jedne dugotrajne utopije. Radikalni hedonizam i neograničeni egoizam ovjereno pridonose razvitku sistema koji po Valentu, a slijedeći Ericha Fromma više nije bio određen pitanjem “Što je dobro za čovjeka?”, već onim “Što je dobro za razvitak sistema?” U našem slučaju, za razvitak inscenacije.¹⁴

III.

“Zero je organizam koji se isprva zbiva kao tekst, a zatim u kazalištu prije, za vrijeme i poslije predstave; on je novi kazališni organizam koji se događa u kazalištu, ali i izvan njega, ispred njega i oko njega. Već odavno vrijeme je za plodonosnu promjenu, ne samo u dramskom pisanju nego i u shvaćanju kazališta kao javne interakcije izvođača i publike prije predstave, za vrijeme predstave i poslije predstave, a u kojoj je relativna pasivnost primanja i davanja svedena na najmanju moguću mjeru. Vrijeme je za stvarnu promjenu u doba rastuće banalnosti odavno potrošenih kazališnih poetika, kao i invalidne banalnosti prividno alternativnih pokušaja siromašnog konceptualizma. Vrijeme je za promjenu, vrijeme je za dramaturgiju aproksimativno strogo kontroliranog kaosa. Zero je mogućnost takve promjene, zapravo promjena sama.”¹⁵ Citiranim dijelom Valentova autopoetičkog ogleada, ali i dijalozima ponajprije utisnutim u *Golu Europu* autor

suvremenim dramskim djelima, i uopće kazališnim projektima, ima sve manje. Također, kako bi užitek igranja i gledanja ovoga teško razumljivog svijeta bio što veći, možda je uputno da mimetički proizvod, kazališna predstava *Zero*, bude na onom stupnju jasnoće koji je blizu provokativnog ruba percepcije gledatelja, ali ga ne prelazi i nije izvan ljudskoga dosega.” (Milko Valent, *Radni Zero. Uvod u trilogiju, infrastruktura*, u: Milko Valent, “Zero”, *Balkanski književni glasnik*, br. 3, (2008), str. 176. [elektroničko izdanje]

¹³ Usp. Erich Fromm, *Imati ili biti*, Zagreb: Izvori, 2004, str. 186-188.

¹⁴ Isto, str. 15.

¹⁵ Milko Valent, *Radni Zero. Uvod u trilogiju, infrastruktura*, u: Milko Valent, “Zero”, *Balkanski književni glasnik*, br. 3, (2008), str. 175. [elektroničko izdanje]

izvršno slijedi zadatosti jednog segmenta suvremene teatrologije koja će naglasak postaviti na kazališnu recepciju, nastojanja sažetih u knjizi Marca De Marinisa pod naslovom *Razumijevanje kazališta. Obris nove teatrologije*.¹⁶ Dramatičar kontekstualizira problem kazališne relacije o kojoj govori sa stajališta stvaralačkog procesa ponajviše kroz dramske likove Redateljice i Autora, govori o odnosima između pisca i redatelja, ali i redatelja i glumaca, glumca i glumca, ostavljajući ishod tog procesa na procjenu čitatelju/gledatelju. Valent sačinjava predstavu u predstavi koja nedvosmisleno pokušava manipulirati gledateljem, izazvati u njega intelektualne i emocionalne promjene, želeći ga izravno potaknuti na aktivnost, reakciju, promjenu jer: “Vrijeme je za stvarnu promjenu u doba rastuće banalnosti odavno potrošenih kazališnih poetika, kao i invalidne banalnosti prividno alternativnih pokušaja siromašnog konceptualizma.”¹⁷ Valentov *Zero* pokušava biti jedna potpuna kazališna relacija koja ne živi isključivo od, posluživši se terminima Greimasove semiotičke teorije, *nametanja-znanja*, nego mnogo više od *nametanja-vjervovanja* i od *nametanja-djelovanja* što nastoji u recipijenta izazvati upravo određenu količinu povjerenja u autorov postupak, a samim time i činjenja, promjene.¹⁸ Zadovoljenje s prostim prijenosom informacija-značenja-poznavanja ne postoji jer: “Vrijeme je za promjenu, vrijeme je za dramaturgiju aproksimativno strogo kontroliranog kaosa.”¹⁹ Milko Valent veliku pozornost posvećuje instruiranju čitatelja/gledatelja tražeći od njega da postane cjeloviti suradnik na predstavi, neovisan stvaratelj značenja do u detalje zamišljenog kazališnog čina, svjestan kako upravo njemu pripada odlučujuća riječ o ishodu programa manipulacije spoznajom, osjećajima i ponašanjem koje autor želi probuditi jer to je jedini način da tekst predstave postigne puno dramaturšku egzistenciju na estetičkoj, semantičkoj i komunikacijskoj razini.²⁰

U prepoznavanju Milka Valenta kao vrsnog, sabranog i iskrenog zapisivača jedne iluzorne ideologije u *sutonu* poslužiti ćemo se jednim segmentom izražajnog ustroja dramskog teksta *Gola Europa*. Dramska lica u konverzaciji, osobito Velika mama, Redateljica i Autor, bez izuzetka se poistovjećuju sa svojim mišljenjem. Svakome je stalo da nađe što razložnije argumente za obranu vlastitog mišljenja, svoje vizije predstave, a da ni jedno ne očekuje promjenu mišljenja sugovornika. Promjena mišljenja značila bi jednostavno gubljenje jednog od njegovih posjeda time nedopustivo osiromašenje. Često će spomenuti društveno priznati *kreatori* otići i korak dalje. U dijalozima će se osjetiti primjesa patroniziranja na način da dramsko lice dolazi pripremljeno na susret s temama koje bi mogle zaintrigirati sugovornika kako bi *skriveno* naglasili svoje kvalitete i prošle uspjehe, društveni položaj ili izgled. Duhovno će vagati svoju vrijednost te na osnovi takvog vrednovanja, sudjelujući u dijalogu, izlagati svoj *imetak*.²¹

¹⁶ Usp. Marco De Marinis, *Razumijevanje kazališta. Obris nove teatrologije*, Zagreb: AGM, 2006.

¹⁷ Milko Valent, *Radni Zero. Uvod u trilogiju, infrastruktura*, u: Milko Valent, “Zero”, *Balkanski književni glasnik*, br. 3, (2008), str. 175. [elektroničko izdanje]

¹⁸ Usp. Marco De Marinis, *Razumijevanje kazališta. Obris nove teatrologije*, Zagreb: AGM, 2006, str. 23.

¹⁹ Milko Valent, *Radni Zero. Uvod u trilogiju, infrastruktura*, u: Milko Valent, “Zero”, *Balkanski književni glasnik*, br. 3, (2008), str. 175. [elektroničko izdanje]

²⁰ Usp. Marco De Marinis, *Razumijevanje kazališta. Obris nove teatrologije*, Zagreb: AGM, 2006, str. 23-24.

²¹ Usp. Erich Fromm, *Imati ili biti*, Zagreb: Izvori, 2004.

S druge nam strane Valent na perfidni način pokazuje kako je taj itekako potrebni nedostatak pripreme i ohrabrenja preduvjet spontanosti i produktivnosti. Društvene i kazališne. Zaboraviti na sebe, na znanje, na društveni položaj vrlo često nepravedno zadobiven, znači ego skloniti na stranu te time uspjeti cjelovito reagirati na drugu osobu i njene ideje. Jedino na taj način moguće je stvoriti novu vrijednost, osjećaj da postojiš i živiš i da će nastati nešto novo samo ako imaš hrabrosti opustiti se i reagirati.

Ako na taj način pokušamo protumačiti Valentov pokušaj dijaloga, kroz nesputanost, buntovnost i izazovnost, opredjeljenje za šok i skandal u tradicionalnom, *mrtvačkom* kazalištu, razgolićavanje ljudskih tijela i odnosa, eksplicitno prikazivanje seksualnog odnosa, no udaljenog od pornografije, udaljenijeg od pobuđivanja voajerskih nagona aktualnog građanskog kazališta, odbacivanja svakog oblika unutarne i vanjske cenzure, čitamo težnju za proširivanje prostora kazališne, ali i društvene slobode sada neokovane radikalnim hedonizmom i egoizmom, a sve to koristeći aparaturu uzročnika bezidejnosti i stagnacije. Pridružujemo se time zaključnim ocjenama Borisa Senkera na isti način kako se Valent pridružuje temeljnom progresivnom nakanom sijasetu kazalištaraca štovatelja spominjanog "Divljeg Boga", od Alfreda Jarrya, futurista, dadaista, nadrealista, ekspresionista, Artauda, Brechta, akcionista, štovatelja *in-her-face drame* itd., a izuzimajući se iz recentnih proglašenja hrvatskog dramskog *mainstreama*.²²

LITERATURA

- Boko, Jasen, "Hrvatska drama devedesetih: povratak monologu", *Nova hrvatska drama – izbor iz drame devedesetih*, Zagreb: Znanje, 2002.
- Car-Mihec, Adriana, *Mlada hrvatska drama – Ogledi*, Osijek: Matica hrvatska – Ogranak Osijek, 2006.
- De Marinis, Marco, *Razumijevanje kazališta. Obrisi nove teatrologije*, Zagreb: AGM, 2006.
- Fromm, Erich, *Imati ili biti*, Zagreb: Izvori, 2004.
- Lederer, Ana, *Vrijeme osobne povijesti – ogledi o suvremenoj hrvatskoj drami i kazalištu*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2004.
- Rafolt, Leo, "Suvremena hrvatska drama ili o kakvom je to odbrojavanju riječ?", *Odbrojavanje – Antologija suvremene hrvatske drame*, Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2007.
- Senker, Boris, *Uz trilogiju Zero Milka Valenta ili Oštra igra na terenu morbidnoga estetičkog užitka*, u: Milko Valent, "Zero. Dramska trilogija", *Balkanski književni glasnik*, br. 3, (2008), str. 4-13. [elektroničko izdanje]
- Senker, Boris, "Uz trilogiju Zero Milka Valenta ili oštra igra na terenu morbidnoga estetičkog užitka" http://www.hrvatskiplus.org/index.php?option=com_content&view=article&id=468:senker-zero&catid=35:rasprave-koncepti&Itemid=55 (6. rujna 2013.)

²² Usp. Boris Senker, *Uz trilogiju Zero Milka Valenta ili Oštra igra na terenu morbidnoga estetičkog užitka*, u: Milko Valent, "Zero. Dramska trilogija", *Balkanski književni glasnik*, br. 3, (2008), str. 4-13. [elektroničko izdanje] Članak je objavljen i pod naslovom *Uz trilogiju Zero Milka Valenta* kao predgovor knjizi Milko Valent, *Zero*, Zagreb: Profil, 2006, str. 9-26, kao i na internetskoj stranici, "Uz trilogiju Zero Milka Valenta ili oštra igra na terenu morbidnoga estetičkog užitka", http://www.hrvatskiplus.org/index.php?option=com_content&view=article&id=468:senker-zero&catid=35:rasprave-koncepti&Itemid=55 (6. rujna 2013.)

Trojan, Ivan, "In-yer-face theatre – drama Davora Špišića", *Kazalište – časopis za kazališnu umjetnost*, br. 25/26, (2006), str. 144-149.

Valent, Milko, *Bubnjevi i čipke*, Zagreb: Areagrafika, 2000, str. 161-193.

Valent, Milko, *Zero. Dramska trilogija*, Zagreb: Profil, 2006.

Valent, Milko, "Zero", *Balkanski književni glasnik*, br. 3, (2008). [elektroničko izdanje]

DRAMATIC TRILOGY ZERO BY MILKO VALENT: A TRYPTICH OF DECADENCY OF WESTERN CIVILIZATION

Abstract

The paper analyzes three dramatic texts by Milko Valent gathered as a trilogy under the title *Zero*, initially published by *Profile* in 2006, although the dramas themselves had originated from the period of the late 1980s, up to the early period of the new millennium. The latest part of trilogy, *Plaidoyer po pički*, is the oldest one and originates from the 1980s. It was broadcast on the Novi Sad radio program in 1988. The first part, *Gola Europa*, followed in the year 2000. That part was performed on the Croatian National Theater's Habunek Scene in 2003. The most recent is the middle part, *Ground Zero Aleksandra*, from 2002, publicly read on the Scene 55 as a part of the Marul Days in Split in 2003. All the parts are connected by the critiques of Western civilization, the downfall of which the author predicts. Due to that reason, this trilogy is considered as one of the rare skeptic voices existent in the corpus of contemporary Croatian dramatic texts.

Keywords: drama, trilogy, Western civilization, skepticism

dr. sc. Stephanie Jug,
 Filozofski fakultet
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

EUROPA – DEFINICIJA, ROD I STATUS U DRAMI IVANE SAJKO *EUROPA* MONOLOG ZA MAJKU COURAGE I NJEZINU DJECU

Prethodno priopćenje

UDK: 821.163.42.09-2(063)

“Europa. Monolog za majku Courage i njezinu djecu” posljednji je dio trilogije “Arhetip: Medeja, Žena-bomba, Europa” autorice Ivane Sajko. U radu se razrađuje analogija nastanka Europske unije i stvaranja europskog identiteta u politički aluzivnom tekstu autorice. Analiza se temelji na suvremenoj političkoj, filozofskoj i ekonomskoj kritici stvaranja europskog identiteta formiranjem Europske unije s jedne strane, i društvenoj kritici Michela Foucaulta s druge. Aktiviranje svijesti publike autorica postiže u prvom redu razbijanjem ustaljenih dramskih formi, zatim grubim i zvučnim jezikom, ironičnim aluzijama i intrigirajućom isprepletenosti i složenosti dramske radnje, koja povlači za sobom različite razine intertekstualnosti.

Ključne riječi: Sajko, Europa, politika, identitet, Foucault

Dramsko stvaralaštvo Ivane Sajko i njegov politički impetus

Drame Ivane Sajko obišle su pozornice diljem Europe, zbog čega je u medijskim priložima nazivaju najprevođenijom i međunarodno najizvođenijom dramatičarkom,¹ a Leo Rafolt uvrstio je autoricu i u antologiju *Odbrojanja. Antologija suvremene hrvatske drame*. Veliki interes za djela Ivane Sajko zasigurno proizlazi i iz činjenice da tematska žarišta njena dramskog opusa nadilaze uži nacionalni okvir s obzirom na to da se autorica u djelima nadovezuje i na aktualnu europsku, ali i svjetsku problematiku.

Trilogija *Žena-bomba*, čiji je treći dio *Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)* u fokusu analize, na njemački je jezik prevedena i izdana već 2008. godine. Istražujući nove oblike i aktualne sadržaje u svojoj dramskoj građi, Sajko kao cilj drame postavlja aktiviranje svijesti publike. Autorica upravo u razbijanju ustaljenih oblika vidi mogućnost istinskog stvaranja, a time i istinskog shvaćanja svijeta oko sebe: “Determinanošću metodologija svako se stvaranje pretvara u krut ideološki čin koji rezultira umjetno stvorenim istinama.”² Stoga u skladu s postavkama postdramskog i postmodernog³ kazališta autorica oblikuje i dramu *Europa*, i to s ciljem ukazivanja na opasnost

¹ Usp. “Kazalište prenosim u tekst ili Ne pišem za kazalište već iz kazališta: Ivana Sajko u razgovoru”, *Treći program hrvatskog radija*, br. 78/79, (2011), str. 95.

² Ivana Sajko, *Prema ludilu (i revoluciji)*. Čitanje, Zagreb: Disput, 2006, str. 24.

³ Za pojašnjenje o pojmovima postdramsko i postmoderno usp. Hans Thies Lehmann, *Postdramsko kazalište*, Zagreb: Centar za dramsku umjetnost, 2004.

spomenutih ideoloških zamki. Te je zamke, naime, moguće izbjeći tek u sklopu procesa raskrinkavanja determiniranih metodologija. Budući da autorica nije napisala ni jedan teorijski spis posvećen problematici političkih metodologija i njenih implikacija, autoričine je odgovore u vezi središnje problematike drame *Europa* potrebno potražiti u samom dramskom tekstu.

Uvodna žanrovska odrednica teksta kao *monolog* koja ga prati već od njegova podnaslova implicira nekoliko značenjskih područja: opreku dijalogu nužnom za uspješnu komunikaciju pojedinca i društva, evociranje monološke dramske forme kao nositeljice mita te autoritativan način govora. *Monolog* Ivane Sajko vrlo je slojevit u književnom i zbiljskom smislu. Intertekstualne slojeve čine grčki mit o otmici djevojke Europe, priča o majci Courage Bertolta Brechta, ali i priča o povratniku Odiseju i njegovoj supruzi Penelopi. Sam oblik drame u pisanom obliku, kao i pri izvođenju, ima ključnu funkciju pri analizi, jer kako autorica tvrdi:

“Bitno je i ‘što’ i ‘kako’ govorim.
Jer upravo ‘kako’ – to je ono ‘što’ i želim reći.
A ono ‘što’ želim reći – to sam ja.
Ja.”⁴

Na monolog Ivane Sajko dakle može se gledati kao na proces stvaranja identiteta. Uz to je predmet monologa i stvaranje identiteta novog naroda čija je glavna označnica činjenica da je riječ o Europinoj *djeci*, što upućuje na usporedbu teksta sa stvaranjem identiteta ujedinjenih europskih zemalja, zbog čega ga se može sagledati i kao ironijsku analogiju nastanku Europske unije. Polazeći upravo od te pretpostavke, u radu se analiziraju političke implikacije koje proizlaze iz monologa *Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)*. Pritom teorijsku osnovu analize tvore suvremena politička, filozofska i ekonomska razmatranja o takozvanom europskom identitetu, a napose autoričino čitanje za nju ključnih mislioca i štiva poput Foucaultove društvene kritike. U svrhu što preglednijeg pristupanja spomenutom problemu raskrinkavanja metodologija, a s obzirom na slojevito višestruko aluzivno konstruiranje glavnog lika – Europe –, u analizi se razlaže politička, rodna i društvena odrednica njezina identiteta utoliko što se iznosi definicija tog identiteta, promatra njezin ustroj kroz rodnu odrednicu i analizira ju promjene u njenom statusu.

Autoričine poetološke odrednice do izdanja trilogije

Odgojena na njemačkoj,⁵ ali i europskoj⁶ dramskoj i teorijsko-estetskoj tradiciji, Sajko pokušava radikalno otvoriti nove putove izvan ustaljenih dramskih formi i stilova.

⁴ Ivana Sajko, *Prema ludilu (i revoluciji). Čitanje*, Zagreb: Disput, 2006, str. 10.

⁵ Usp. Ivana Sajko, “Na jesen ću virusom napasti hrvatska kazališta”, *Tema: časopis za knjigu*, 1, 8/9, (2004) str. 8.

⁶ To je primjerice moguće razabrati iz autoričina čitanja najznačajnijih europskih autora. (Usp. Ivana Sajko, *Prema ludilu (i revoluciji). Čitanje*, Zagreb: Disput, 2006). Iako se u svojoj knjizi dakako osvrće i na autore izvan europskog kontinenta, poput Briana Massumia, najveći dio njezina čitanja posvećen je upravo europskim autorima.

Pritom se okreće dekonstrukciji i postmodernoj igri kako u dramskom pismu, tako i u svojim teorijsko-estetskim (*Prema ludilu (i revoluciji). Čitanje*) i autobiografskim (*Povijest moje obitelji od 1941 do 1991, i nakon*) ostvarenjima. Najranije autoričine drame, od kojih se može istaknuti nagrađivana drama *Naranče u oblacima*, tematiziraju u prvom redu međuljudske odnose, pri čemu autorica zadržava osnovne karakteristike tradicionalnije dramske forme.⁷ U tekstu *Arhetip: Medeja. Monolog za ženu koja ponekad govori* Sajko iskušava mogućnosti monološkog izričaja koji je dominantan zajednički nazivnik svih triju tekstova kasnije objavljenih u obliku trilogije *Žena-bomba*. Osobitost intimne ispovijesti lika Medeje leži prije svega u njezinu otporu prema vlastitoj sudbini, ali i zarobljenosti u vječnu metaforu opasne žene:

“Oružje je u meni,
progutala sam pištolj i nož, otrov i bombu,
zvekećem dok hodam
i u svakom bih trenu mogla eksplodirati.”⁸

Opasnost koju predstavlja Medeja autorica nekoliko godina kasnije u *Ženi-bombi* ne samo preuzima već i potencira u vidu još veće dramske eksperimentalnosti, redukcije jezičnog izraza, zvučnosti iskaza te tematske zbijenosti i napetosti:

“tik-tak tik-tak
tik-tak tik-tak
ovo je moja prva i posljednja bomba
tik-tak tik-tak.”⁹

Činjenica da se *Žena-bomba* u monologu obraća ljubavniku političaru, a time i javnosti, označava završetak procesa autoričina postupnog prenošenja intimnih međuljudskih problema u sferu komunikacije s javnošću, čega je posljedica i autoričino tematsko preferiranje likova i radnji koje nude razne aluzije na aktualne političke procese. Utoliko tekstom koji “[je] samo uvjetno dramski tekst”¹⁰ Sajko nastoji obraditi i aktualnu, politički krajnje osjetljivu problematiku. Među *prijelazne* drame u tom pogledu mogu se ubrojati *Rebro kao zeleni zidovi*, u kojoj autorica aludira na atomsku prijetnju,¹¹ i *Misa za predizbornu šutnju, mrtvaca iza zida i kopita u grlu*, čiji se tekst poigrava strategijama

⁷ Usp. Ana Gospić, “Istraživanje dramske forme u dramama Ivane Sajko”, *Croatiaer Slavica Iadertina*, Vol. 4, br. 4, (2008), str. 468.

⁸ Ivana Sajko, “Arhetip: Medeja. Monolog za ženu koja ponekad govori”, *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2005, str.14.

⁹ Ivana Sajko, “Žena-bomba”, *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2005, str. 24.

¹⁰ Leo Rafolt, “Fiziološko-hormonalna opremljenost za terorizam i rađanje”, *Priučeni na tumačenje. Deset čitanja*, Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2011.

¹¹ Usp. Igor Ružić, “Kavez za misleće životinje”, *Vijenac*, br. 236 od 20. ožujka 2003, <http://www.matica.hr/vijenac/236/Kavez%20za%20misle%C4%87e%20C5%BEivotinje/> (4. srpnja 2014.)

predizborne kampanje.¹² Dramu *Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)*, tiskanu posljednju u trilogiji, treba stoga promatrati i kao svojevrsni vrhunac autoričina obračuna s političkim sustavom.

Stvaranje Europske unije i europskog identiteta

Činjenica da se godina nastanka teksta *Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)* podudara s godinom objavljivanja “pozitivnog mišljenja” o spremnosti Hrvatske za pregovore za ulazak u Europsku uniju, teško se može pripisati slučajnosti. Tematika koju autorica obrađuje u djelu nastalom već 2004. godine s vremenom dobiva na aktualnosti da bi kulminirala ulaskom Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine. Nikada do sada na našem području pitanje o postojanju, definiciji i statusu članstva u Uniji nije imalo toliku važnost, što je vidljivo upravo i na temelju nastanka ovoga zbornika.

Prije analize dramskoga teksta čini se neophodnim odgovoriti na ključna pitanja: Što je to nacionalni identitet? Kako se on stvara i na temelju čega se utvrđuje njegovo značenje? Umjesto nizanja ili prepričavanja raznih teorija grupnog identiteta¹³ primjerenim se čini krenuti od sljedećeg objašnjenja značaja i načina sudjelovanja pojedinca u organiziranom društvu: “Social groups tend to define themselves on the basis of a set of *ideas* to which members can relate positively.”¹⁴ Tom se kratkom definicijom pripadnost grupi utemeljuje u činu dijeljenja istih vrijednosti ili ideja, koje pojedince povezuju u društvenu cjelinu, ali ih i definiraju s obzirom na njihovu pripadnost. Drugim riječima, dijele ideje i znakovi postaju prijenosnici identiteta. Taj se proces odvija na dva načina: direktni, putem verbalne poruke, i indirektni, putem znakova koji se učestalo pojavljuju u medijima: “These ideas can be expressed directly in the discourse of the members and in their ways of interacting and communicating, or indirectly through the application of common symbols, codes or signs.”¹⁵ Obje razine, verbalna i razina simbola, kodova i znakova igraju veliku ulogu u *Europi* jer tekst prožimaju već i od samoga naslova.

Na pitanje kako se određuju zajedničke vrijednosti određene društvene grupe, odgovor nudi Richard Kearney u djelu *O pričama*, gdje zaključuje da se grupni identitet formira uvijek u obliku neke priče a da je pritom ona *naša* priča koja *nas* dijeli i razlikuje od *drugih* koji su izvan naših granica te nas u pravilu na manje ili više direktan način ugrožavaju. Govoreći o stvaranju europskog identiteta, znanstvena literatura ističe dva pola s obzirom na koja suvremeno europsko društvo formira svijest o sebi. Prvi pol čini odmak od razornog učinka dvaju svjetskih ratova, koji su negativno obilježili društveni razvoj europskog kontinenta. Anthony Pagden tako objašnjava potrebu za formiranjem Europske unije iz njezina početnog oblika: “Kohl and presumably Fischer both knew,

¹² Usp. Igor Ružić, “Poučak za predizbornu odluku”, *Vijenac*, br. 262 od 18. ožujka 2004, <http://www.matica.hr/vijenac/262/Pou%C4%8Dak%20za%20predizbornu%20odluku/> (4. srpnja 2014.)

¹³ Usp. Gerard Delanty, “Is there a European Identity?”, *Global Dialogue*, br. 5, 3-4 (2003), <http://www.worlddialogue.org/content.php?id=269> (4. srpnja 2014.)

¹⁴ Martin Marcussen, Thomas Risse i dr., “Constructing Europe? The Evolution of Nation-State Identities”, *The Social Construction of Europe* (ur. Thomas Christiansen, Knud Erik Jørgensen i AntjeWiener), London – New Delhi: Sage – Thousand Oaks 2001, str. 102.

¹⁵ Isto.

as had Kant, that a union based solely upon mutual economic interests – the ‘commercial society’ of the eighteenth century – or a union organized merely for defense would never be sufficiently compelling in the long run to suppress the murderous instincts of humankind.”¹⁶ Pritom je potiskivanje ubilačkih instinkta usmjereno prije svega na nastojanje da se prevladaju posljedice svih nedaća pretrpljenih u dva svjetska rata, ali i na sprječavanje izbijanja novoga rata na europskom kontinentu. Anthony Pagden upravo u tom smislu ističe da je održavanje mira primarni cilj formiranja Europske unije, a time ujedno i europskog identiteta: “The initial and prime objective of ‘Europe’ as a political (and economic) conception is to ensure peace.”¹⁷ Pritom Pagden pruža uvid u ranije pokušaje formiranja europskog identiteta tijekom srednjovjekovlja da bi odatle zaključio: “Freedom, even under the law, was the freedom of only few.”¹⁸ Iako Pagden ne povlači izričito paralelu sa suvremenim razvojem europskog ujedinjenja, jasno se ističe opasnost nametanja takve društvene slike u kojoj se stvara samo privid slobode.

Drugi pol stvaranja europske svijesti o sebi leži u odmaku od slike azijskog svijeta iz kojeg je poteklo europsko društvo, a iz kojeg je prema mitu oteta djevojka Europa.¹⁹ Pagden u svim mitskim i vjerskim odrednicama uvijek iznova otkriva azijsko porijeklo ideje o Europi: “[A]n abducted Asian woman gave Europe her name; a vagrant Asian exile gave Europe its political and finally cultural identity; and an Asian prophet gave Europe its religion.”²⁰ No bez obzira na to, Europa se prema Aziji postavlja kao *drugo*, ponajviše zahvaljujući vjeri, ali i razvoju bogate, drukčije kulturne tradicije i znanstvene misli. Za Pagdena Europljani jedini posjeduju “the ‘Faustian power’ to reconstruct it [the world] in its own image.”²¹ Drugim riječima, Europljani stvaraju sliku sebe istraživanjem svijeta, odnosno, nametanjem vlastite kulture i znanstvenih pogleda, za što Pagden nalazi dokaze u svim nekadašnji europskim kolonijama. Prednost bogate kulturne povijesti kroz interpretaciju svijeta, a time i vlastitog mjesta u svijetu, ukazuje na fiktivnost svakoga identiteta, to jest na mogućnost da identitet poprimi oblik priče.

Time što se odriče svoje prošlosti i stvara novi identitet, Europa se otuđuje od sebe same. Zataškavajući svoje izvore, ideja o Europi izlaže se opasnosti pretvaranja u fiktivni konstrukt, u ideologiju, kojom manipuliraju određene grupacije ili pojedinci, što kao

¹⁶ Anthony Pagden, “Introduction”, *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union* (ur. Anthony Pagden), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore – São Paulo: Cambridge University Press, 2002, str. 7-8.

¹⁷ Isto, str. 7.

¹⁸ Isto, str. 4.

¹⁹ Za detaljnije radove o implikacijama mitske osnove u stvaranju identiteta Europe usp. Jacques Le Goff, *The Birth “of” Europe*, Malden, Oxford – Victoria: Blackwell, 2005, str. 8; Pim den Boer, “Europe to 1914.: The making of the fan Idea”, *The History of the Idea of Europe* (ur. Kevin Wilson i Jan van der Dussen), London – New York: Routledge, 1995, str. 14-18.

²⁰ Anthony Pagden, “Europe: Conceptualizing a Continent”, *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union* (ur. Anthony Pagden), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore – São Paulo: Cambridge University Press, 2002, str. 35.

²¹ Anthony Pagden, “Introduction”, *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union* (ur. Anthony Pagden), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore – São Paulo: Cambridge University Press, 2002, str. 11.

logičan rezultat prepoznaje i Richard Kearney kada tvrdi: “Kad god neka nacija zaboravi vlastito narativno podrijetlo, postaje opasna. Samozaborav je bolest zajednice koja sebe uzima zdravo za gotovo – ili kao preveliko narcisoidno dijete pretpostavlja da je centar svijeta i da ima pravo sebe potvrđivati na štetu drugih.”²²

Mogućnost bijega – ukoliko je ona uopće moguća – od načina izražavanja i priča koje nisu pod utjecajem ideologije Ivana Sajko nalazi u čitanju Foucaultovih tekstova: “U igri je više strategija. Možda je to i jedini mogući način etičkog govora (pisanja, ali i čitanja) – taj, da se u njega uvede nesigurnost i nedovršenost imanentne umjetnosti? To bi značilo ostaviti mjesta između redaka ili raširiti prostore iza metafora ili otvoriti vrata poetskog stila koja vode dalje, u *vječnu tišinu tog beskrajnog prostora*, u minsko polje po kojem, evo, već gazim, demonstriram svoje sentimentalne odabire i stihijske čitalačke navike, vrlo sebične i vrlo praktične jer želim pokazati kako radi *ritam mašina*, upravo sad!, pa namjerno srljam tamo gdje stoji znak, jasan znak NO PASS – no kao što kaže jedna lekcija profesora Foucaulta *zabrana nadahnjuje ideju pobune* – pa dobivam još snažniju oprugu i čitam kao da imam dopuštenje prelaziti granice pristojnosti.”²³

U teorijskom djelu *Prema ludilu (i revoluciji)* autorica u sklopu preispitivanja vlastitih poetoloških postavki ukazuje na teorijske izvore koji su utjecali ne samo na njezino stvaralaštvo, već i na njezinu percepciju stvarnosti. Tako se pored Foucaulta u njezinom čitanju mogu pronaći i imena poput onoga Jacquesa Derrida ili Paula Valeryja. U Derridaovim je filozofskim tekstovima,²⁴ koji se oslanjaju na razmatranja njegova, ovdje spomenutog prethodnika, moguće pronaći i svojevrsni *ključ* dekodiranja dramskog teksta Ivane Sajko, a pogotovo kada je riječ o odgovornosti pojedinca u stvaranju europskoga identiteta.

Takav teorijski postav autoričina teksta naročito dolazi do izražaja u obliku širenja metafora, uporabe motiva poput ‘pobune’ i ‘raskrinkavanja’ koji tvore okosnicu njezina dramskog teksta. U autoričinu ironičnom prikazu društva u drami *Europa* vidljivo je nekoliko, više ili manje jasnih procesa oblikovanja glavnog lika, a paralelno s time i europskog identiteta, čije se temeljne odrednice u nastavku teksta podvrgavaju analitičkom zahvatu.

Definicija Europe

U svom osvrtu na izvedbu trilogije Bojan Munjin tvrdi: “Intelektualno najraskošniji dio pisma Ivane Sajko svakako je *Europa* viđena očima žene, velike Majke, koja će nekom sveopćem Muškarcu ispostaviti račun nakon ratova, kupleraja i krvi, ali ono što je uzbudljivo – poput kombinacije britke političke kozerije i presude bez milosti – jest koliko je rafinirane ironije, političke izoštrenosti i crnog humora sadržano na temu (europske) civilizacije što iza materijalnog sjaja i političke korektnosti skriva bore svoje temeljite posustalosti.”²⁵

²² Richard Kearney, *O pričama*, Zagreb: Jesenski i Turk, 2009, str. 87.

²³ Ivana Sajko, *Prema ludilu (i revoluciji)*. Čitanje, Zagreb: Disput, 2006, str. 68.

²⁴ Usp. Jacques Derrida, *Drugi smjer*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999.

²⁵ Bojan Munjin, “Fundamentalna životna neuroza”, *Kazalište*, 29/30, (2007), str. 38.

Sukladno Munjinu prikazu temeljnog postava autoričina dramskog teksta neophodnim se čini da se postupak definiranja europskog karaktera sadržanom u tekstu autorice utemelji na procesu raskrinkavanja koji obuhvaća politički aparat i sliku društva kao proces stvaranja *priče o sebi*.

Autoričina definicija nastaje u nizu procesa, čije središte tvori samoodređenje glavne junakinje, ali i najava te opis Djece. Iako potonja preuzimaju ulogu koja je ekvivalentna antičkom koru, ona isključivo glorificiraju lik i djelo glavne junakinje, čime se pretvaraju u jedan od instrumenata njezine moći. Oni ne motiviraju razvoj dramskog dijaloga, već svojim glasovima nude proširenje njezina monologa. Sajko u karakterizaciji Europe poseže za interesnim odrednicama koje su nizom društvenih praksi postale normom društva:

“Ja sam spomenik kulture nulte kategorije
jebena kolijevka civilizacije
u kojoj zibam 450 milijuna svoje djece
ja sam arheološki masterpiece
isklesan, izbrušen i konzerviran
ja sam sedamdesetpostotni katolik
imam visok prag tolerancije
volim kazalište, životinje i simfonijsku glazbu
ja sam samohrana majka svoje raspjevane vojske što diže grla prema zvonima katedrale
ja sam legalno izabrana miss svijeta
želim mir na planetu i pjesmu u svojim redovima.”²⁶

Arheološki *masterpiece Ivane Sajko* isklesan, izbrušen i konzerviran ukazuje na proces očiglednog konstruiranja svijesti novog europskog društva, koje treba potisnuti svoje ljudske, a prema tome i prirodne, instinkte za preživljavanje. Pod time se misli prije svega na ranije spomenuto prevladavanje takozvanih ubilačkih instinkta. Autorica taj momenat uprizoruje u odbijanju Pukovnikova povratka te junakinjinom osudom njegovih djela. Pukovnik se, naime, nakon dugog i iscrpnog ratovanja vraća Europi, ali mu ona uskraćuje povratak, stavljajući ispred sebe vojsku djece koja viču: “NO PASS!”²⁷ Iako se referira na ranije spomenutu Foucaultovu frazu, Sajko ovaj puta ostavlja svoj tekst bez čujne reakcije ili pobune koja bi trebala uslijediti nakon zabrane. Time se ukazuje na represivno djelovanje Djece, kako to opisuje i Foucault kada objašnjava način funkcioniranja procesa moći: “[D]anas toliko ljudi potvrđuje tu represiju upravo zbog toga što je ona očigledna.”²⁸ Takva će utihnula pobuna, kao kroničan nedostatak nečega što je potrebno, pratiti junakinju i Djecu do kraja monologa.

²⁶ Ivana Sajko, “Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)”, *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2004, str. 69-70.

²⁷ Isto, str. 72.

²⁸ Michel Foucault, *Znanje i moć*, Zagreb: Globus, 1994, str. 1.

Postavljanje odnosa između naroda i geografske, odnosno političko-društvene odrednice *Europe* kao odnosa između djece i majke ne čini se slučajaj. Za pretpostaviti je da u njegovoj osnovi leži Derridaova tvrdnja: “Mi Europljani mlađi smo no ikad budući da određena Europa još ne postoji.”²⁹ No njegovi *mladi stari-Europljani* u potrazi za novim smjerom razvoja u tekstu Ivane Sajko ostaju tek djeca koja se utječu protekciji snažnoga vođe u majčinskom liku Europe.

Drugi karakterističan moment Europina lika ukazuje na njezinu ispolitiziranost i birokratsku osnovu, koja vrlo agresivno utječe na područje privatnosti pojedinca: “Zakonski su se zaštitile prašume i rijeke. Zakonski se zaštitila povijest. Zakonski se zaštitio teritorij. Zakonski su se zaštitili govor, šutnja i potpis. Zašto ne i naša Mama? Htjela je biti IN. Htjela je biti unutar zakona. Pravo na privatnost također se zaštitilo Člankom 8. koji je stupio na snagu točno na Dan mrtvih, 1. studenog 1988. Mogla je zakonski lagati o sebi, jer su svjedoci grijeha iz mladosti bili pokopani ili i sami grešni.”³⁰

Zadiranjem zakona i administracije u ljudsku privatnost, ona se uništava i gubi simboličku vrijednost kao okosnica u životu pojedinca, kao utočište iz prostora javnosti, te postaje prostor infiltracije vladajuće strukture koja putem zakona može upravljati intimom pojedinca. To je problem koji je nastao na temelju, kako ga Foucault naziva, *društvenog ugovora o sigurnosti* između države i naroda, a koji podrazumijeva da se pojedinac utječe sigurnostima koje mu garantira država, dopuštajući joj istovremeno da svojim neupitnim mehanizmima moći zadire u sve pore života, pa čak i unatoč tome ako time krši vlastite zakone.³¹ S druge strane isti proces dopušta vladajućoj strukturi potpuni nadzor i korektivne mjere koje sežu u sve razine života pojedinca: “Točka primjene kazne nije predodžba, već tijelo, vrijeme, svakodnevni postupci i djelatnosti, isto tako i duša, ali u onoj mjeri u kojoj predstavlja sjedište navika. Tijelo i duša, kao prouzroci ponašanja, tvore element koji je sada izložen kaznenoj intervenciji. A ona se više mora oslanjati na promišljeno manipuliranje pojedincem negoli na umijeće predočavanja (...).”³²

Kao nadoknada za pretrpljeni gubitak individualnosti i samostalnosti, koji se javlja prilikom utjecanja Djece majčinskom instinktu Europe nudi se status i luksuz kao daljnje temeljne karakteristike junakinje: “JA SAM BEZDAN U KOJEM SE / UTOPILA VANILIJA / JA SAM DIVLJA BOMBONIJERA / VELIKA KAO KONTINENT / JA SAM ZID PODIGNUT OD / NOUGAT NAPOLITANKI / JA SAM ARSENAL PRELIVENIH / BADEMA I ŽELIM PUCATI”³³

U nedostatku uravnoteženog života Europa sebe i svoju Djecu utapa u luksuzu kako bi na taj način postigla mir kao očiti neposredni cilj, ali i vlast kao skriven ili vrlo sup-

²⁹ Jacques Derrida, *Drugi smjer*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999, str. 47.

³⁰ Ivana Sajko, “Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)”, *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2004, str. 73.

³¹ Usp. Michel Foucault, “Die Sicherheit und der Staat”, *Analytik der Macht* (ur. Thomas Lemke), Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994, str. 139-140.

³² Michel Foucault, *Nadzor i kazna. Rađanje zatvora*, Zagreb: Informator, 1994.

³³ Ivana Sajko, “Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)”, *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2004, str. 92-93.

tilan cilj. Europa Ivane Sajko stječe vlast stječe tek pobjedom nad bikom. Bik je zapravo prurušeni bog koji je prema grčkom mitu oteo i silovao feničku djevojku Europu, čime je ona postala ultimativna slika (pasivne) žrtve. Slikom ukroćivanja bika Sajko uprizeruje obrtanje ideološke mitske podloge o Europi uslijed kojeg pasivna djevojka žrtva postaje moćna vladarica: "Moji su pazusi suhi, tijelo mliječno bijelo, a pogled mi jasno seže od Islanda na sjeveru do Mediterana na jugu, od Atlantskog oceana na zapadu pa sve do Crnog mora."³⁴ Navedene geografske odrednice samo su jedan od dokaza njezine snage. Sljedeći je njezino puteno tijelo: "Nalegla sam na njega sa svih sto dvadeset kila izgrađenih na najkvalitetnijoj švicarskoj čokoladi i tonama straciatelle. Barokna ga je arhitektura mog tijela poklopila kao kuća."³⁵

Autorica mjestimice neposredno uprizeruje proces stvaranje priče o Europi kao priče koju Europa stvara sama o sebi pod izlikom osiguravanja mira i prosperiteta, pri čemu spomenuto nastoji postići bez obzira na cijenu: "Nije imala izbora doli ukrotiti agresivnog rogonju. Njezina je namjera išla ukorak s novim dobom: modernizacijom gospodarstva, liberalizacijom društva, rasnom i spolnom tolerancijom, restrukturiranjem pravosuđa i formiranjem međunarodnih sudova, afirmacijom ekologije i nošenja umjetnih krzna, multikulturalnom egzotikom i humanitarnim inicijativama vojske."³⁶

Sajko upravo tu (fiktivnu) priču o nužnosti represije želi raskrinkati. Nakon što je pobijedila svog otmičara, bika, Europa mu je odgrizla jezik kako bi time ušutkala predbacivanja u vezi njezine prošlosti. Autorica navodi i zakon koji kritizira navođenjem te okrutne scene: "U članku broj 10 Konvencije za zaštitu ljudskih prava, nadopunjenom Protokolom 11, stoji da pravo govora može biti podvrgnuto formalnostima, restrikcijama i kaznama propisanim zakonom i nužnim za demokratsko društvo, u interesu nacionalne te javne sigurnosti i teritorijalnog integriteta, zatim prevencije nemira i kriminala, zdravlja i morala, zaštitne reputacije te radi onemogućavanja širenja informacija danih u povjerenju."³⁷

Na taj način autorica ukazuje na problem slobode govora: on podliježe restrikciji, čime se stvara prostor za manipulaciju, kao što i sam zakon predstavlja logički oksimoron, čiju srž tvori nemogućnost ostvarenja propisane slobode. Ista logička pogreška sadržana je i u ideji borbe za mir, kakvu zastupa lik Europe. Tu pojavu Foucault objašnjava kao proces izjednačavanja političke moći s nedodirljivom zaštitničkom ili čak svetom moći:

"Znameniti 'problem države blagostanja' ne ukazuje samo na bjelodanost potreba za novim tehnikama upravljanja aktualnim svijetom. On mora biti priznat kao ono što jest: jednom od neobično brojnih pojava delikatnog usuglašavanja političke moći, koja se sprovodi nad civilnim podanicima, s pastoralnom moći, koja se sprovodi nad živim individuama."³⁸

³⁴ Ivana Sajko, "Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)", *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2004, str. 74-75.

³⁵ Isto, str. 75.

³⁶ Isto, str. 73.

³⁷ Isto, str. 76.

³⁸ Michel Foucault, *Kritika političkog uma*, Dubrovnik: Biblioteka Karantena, 2003, str. 26

Rodna odrednica Europe

Rodno određenje Europe kao žene utječe na stvarani identitet na više razina. U prvom se redu ukazuje na promjenu statusa žene koja od mitske žrtve postaje suvremena junakinja i pobjednica. Pritom treba napomenuti da se pojmovi *junakinja* i *pobjednica* promatraju s ironijskim odmakom i tretiraju kao sastavni elementi političkog identiteta, odnosno ideologije. Žensko se pitanje preživljavanja postavlja kao naredbeni krik, politički imperativ ili nužnost, na što u tekstu ukazuje u uporaba velikih slova: “JA – VELIKA ŽDERAČICA ZLATA I NAPOLITANKI BILA SAM OSLOBOĐENA ZA MALU CIJENU: PUKLO MI JE SRCE. IZDALA SAM TE.”³⁹ Odrednica *žena* implicira postojanje i *muškarca* kao dvije domene potrebne za sklad života, dok se u tekstu u manjoj mjeri ti pojmovi odnose na biološke datosti. No kada se i odnose na to, to u analogiji koja se ovdje analizira ne igra bitnu ulogu. I borba spolova kao jedna od ključnih karakteristika oba spola i pobjeda Europe kao rezultat ukazuju na poremećeni društveni sklad. Niti početna Europa-žrtva, niti sadašnja Europa-pobjednica ne mogu svjedočiti o skladnim društvenim odnosima, već o neosnovanoj dominaciji koja se prokazuje kao laž:

“MORAM OTHRANITI SVOJU LAŽ. MORAM NASTAVITI VJEROVATI DA JE SVE TVOJA KRIVNJA: [...] JA SAM NIŠTARIJA KUČKA I KUKAVICA. GORA SAM OD ONIH PO KOJIMA GAZIM, ALI MORAM SE SPASITI. GORJET ĆU U PAKLU. [...] HOĆU ŽIVJETI. MAKAR MASNA I GLUPA. MAKAR SE UVALILA U KREČ. OSTAT ĆU BIJELA.

Tako to ide, Pukovniče – istine se mijenjaju zajedno s interesima. Dobila sam status zaštićenog svjedoka, a ti *dossier* krvnika.”⁴⁰

To dovodi do druge razine značenja rodne pripadnosti glavnog lika. Europa je kao žena zastupnica tradicionalno ženskih vrijednosti, moglo bi se reći i predrasuda poput miroljubivosti, radišnosti ili roditeljskog nagona. Naglašava se princip stvaranja, dok se tradicionalno *muško* u Pukovniku prikazuje kao agresivno i razarajuće. Ta razdoba nudi prostor ostvarenju takozvanog postmodernoga kao ženskog doba u kojem se promiču tradicionalno ženske vrijednosti a zatiru one muške: “TREBA SPRIJEČITI, PROCESUIRATI I ZABORAVITI! Donesena je strategija za sljedeće stoljeće. PRESTAT ĆEMO RATOVAT I POČETI KUPOVAT! Nigdje te nema među planovima.”⁴¹

U odbacivanju rata Sajko u biti daje naslutiti nedjelo ratnog profiterstva koje vodi društom ženskom pandanu junakinje: Brechtovoj Majci Courage. Prigovor istodobnog ignoriranja rata i profitiranja u ratnom razdoblju Europi se predbacuje u sklopu komentara Djece:

“Bik je predugo stvarao lošu sliku o njezinom karakteru pričajući da je glupača, proždrljivica, častohlepka, nimfomanka, izdajica, lažljivica – prava vještica s otpornošću žohara. Govorio je da se obogatila ratnim profiterstvom te kako je već utrošila milijune na plastične operacije i da više niti sama ne zna koje joj je pravo lice.”⁴²

³⁹ Ivana Sajko, “Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)”, *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2004, str. 103.

⁴⁰ Isto, str. 140.

⁴¹ Isto, str. 105.

⁴² Isto, str. 73.

Iako je prenesena optužba iznesena od strane bika, ključno je da ovu kritiku izgovaraju Djeca, jer oni, kao predstavnici Europljana, istinske su žrtve ove licemjerne ideologije, kao što je to slučaj i kod djece Majke Courage:

“Da se predstavimo:

mi smo nusprodukt velikih oružanih sukoba i političkih razmirica u kojima nismo sudjelovali, jer smo tada bili premali da glasamo, preslabi da demonstriramo i prethi da tražimo svoja prava.”⁴³

Upravo stvaranjem iluzije o pružanju majčinske sigurnosti Europa nameće Djeci vlastite zakone da bi posljedično njima potvrdila i vlastiti kreirani identitet. Iz njezina se lika daje iščitati foucaultovska kritika suptilnog djelovanja totalitarnog mehanizma vlasti,⁴⁴ koji preko već spomenutog društvenog ugovora o sigurnosti dobiva pristup svim područjima života pojedinca, a time i mogućnost sveobuhvatnog upravljanja društvom:

“Skupljala sam ih poput kvočke pod svoje bijelo perje, grijala i liječila baš kao nekada tebe. Trebali su mi sinovi i kćeri kojima ću podariti novi život. A njima je trebao čvrst odgoj i jasne smjernice, jer su bili premali da razmišljaju vlastitom glavom [...] Dala sam im ekonomsku sigurnost, političke stavove i municiju. Objasnila im da nisi veliki čovjek i da nisi veliki ratnik, već najbanalnija politička pogreška. I vlada je rekla isto. I mediji. I svi smo oprali ruke. Trebala mi je vojska, Pukovniče, a njima je trebala mama.”⁴⁵

Još je jednom posve vidljivo kako Europa Ivane Sajko svoj novi identitet određuje u savezništvu s Djecom, a protiv Pukovnika koji simbolizira rat i prošlost. Susret Europe i Pukovnika sudbonosan je dakle kao trenutak odluke i određivanje novog smjera razvoja društva, pri čemu je Djeci dano da kao puki promatrači tek biraju stranu i odobravaju izbor. Nužnost te odluke prepoznao je već ranije Derrida: “Od koje iscrpljenosti mladi stari-Europljani poput nas moraju ponovno krenuti? Moraju li iznova započeti? [...] Ili krenuti da bi stigli u Europu korijena koju bi, sve u svemu, trebalo obnoviti, iznova pronaći, iznova stvoriti tijekom velikog slavlja ‘ponovnog susreta?’”⁴⁶

Poveznica *ponovni susret* vodi usporedbi teksta s Homerovim eposom. U ovom slučaju radnja se mijenja utoliko što *Penelopa* odbija povratak ratnika i udružuje se s proscima.⁴⁷ “[N]ema povratka.” tvrdi Europa Ivane Sajko, i nastavlja: “Ja sam granica koju nećeš prijeći.”⁴⁸ U pogledu epske radnje to predstavlja moralno krivu odluku i nužno

⁴³ Ivana Sajko, “Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)”, *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2004, str. 111.

⁴⁴ Usp. Michel Foucault, “Sicherheit und der Staat”, *Analytik der Macht* (ur. Thomas Lemke), Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994, str. 141.

⁴⁵ Ivana Sajko, “Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)”, *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2004, str. 110.

⁴⁶ Jacques Derrida, *Drugi smjer*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999, str. 47.

⁴⁷ Usp. Stephanie Jug, *Motiv Odiseja i Penelope u suvremenoj europskoj drami*, Filozofski fakultet u Osijeku, 2012, str. 216-231. [disertacija]

⁴⁸ Ivana Sajko, “Europa (Monolog za majku Courage i njezinu djecu)”, *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2004, str. 80.

rezultira kaosom, kao što i ranije prikazano izmicanje jednakosti između “ženskog” i “muškog” označava ponovljeni, premda nešto drukčiji i novi nesklad u društvu.

Status likova u drami Europa

Statusi svih likova, koji se pojavljuju u tekstu, predstavljaju društveni problem. Pukovnikov je status do sada određen kao onaj *drugoga*, odbačenoga, onoga izvan sistema. Status Djece jednak je stanju ovisnosti, neznanja, podložnosti, a Europin status ostaje u središtu razrade dramskoga teksta kao dominirajući i jedini bitan. Sam oblik komunikacije, monolog, zatire mogućnost stvaranja dijaloga kao nužno sredstvo za oblikovanje zdravih i cjelovitih odnosa među svim sudionicima, jer kako Pagden napominje: “Constructing from local identities a universal identity – and the political culture require to sustain it – involves assembling and reordering pieces of national myths and histories to form new ones.”⁴⁹ Rekursi Ivane Sajko na oblikovanje europskoga identiteta upozoravaju na nedostatak te nužne razmjene u obliku dijaloga kako bi se u konačnici stvorio stvarni zajednički identitet, a ne nametao identitet *jačih* i *glasnijih*.

Politika pritom očigledno igra ključnu ulogu u formiranju svijesti svih likova drame. Pagden objašnjava ulogu politike u formiranju identiteta: “The close association between politics and culture, and the assumption that both are determinants of something called ‘identity’, are after all a creation of the postrevolutionary representative state. It is possible to think of politics in the same context as identity, only if you believe that politics – and politicians – actually represent *you*.”⁵⁰ Nije stoga nimalo slučajno što Europina Djeca nemaju vlastite, a osobito ne individualizirane glasove, već se percipiraju kao kolektivni identitet koji isključivo iznosi zadane propagandne poruke. Ključno je povjerenje koje Djeca iskazuju Europi, a koje autorica destruirala nizom prijestupa junakinje. Pritom tvrdnja Niela Fligsteina: “Europe so far has been a class project, a project that favours the educated, owners of businesses, managers, and professionals, and the young”⁵¹ ukazuje na opasnost diskriminacije određenih socijalnih grupa u procesu određivanja norme poželjnog i zakonski podržanog ponašanja. Situacija je to koja se neposredno iščitava iz dramskog teksta Ivane Sajko u vidu odbacivanja nepoželjnih, odnosno protežiranja, pa čak i oblikovanja poželjnih.

Pripisujući Europi status majke, Sajko zaokružuje ironijski odmak od predmnijevanog postava junakinje, raskrinkavajući pritom u tekstu uvijek iznova dobronamjerno-zaštitničku politiku *jačih* nad *slabima* kao brigu o nekome koja na posljetku značenjski postaje jednaka vođenju nekoga i odlučivanju umjesto nekoga, čime se u biti demonstira način uspostave *pastoralne moći* kao društvenog obrasca suvremene europske zajednice.

⁴⁹ Anthony Pagden, “Introduction”, *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union* (ur. Anthony Pagden), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore – São Paulo: Cambridge University Press, 2002, str. 24.

⁵⁰ Isto, str. 29.

⁵¹ Neil Fligstein, *Euroclash. The EU, European Identity, and the Future of Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2008, str. 156.

Autoričina analogija stvaranju europskog identiteta sadrži i momente borbe između dva pola Europina samoodređenja: “Hoće li Europa postati *ono što ona zapravo jest*, odnosno maleni rt azijskog kontinenta? Ili će pak ostati *ono što se ona čini*, odnosno dragocjeni dio zemaljskog univerzuma, perla sfere, mozak prostranog tijela?”⁵² Europi Ivane Sajko uspijeva, doduše, uspostaviti iluziju o sebi. No ona svoj cilj postiže uz cijenu nemogućnosti uspostave pozitivne mogućnosti novog zajedničkog identiteta, o kakvom mašta i Derrida: “[M]oramo postati čuvari jedne ideje Europe, jedne različitosti Europe, ali jedne Europe koja se sastoji upravo u nezatvaranju u vlastiti identitet i u egzemplarnom kretanju prema nečemu što nije ona, prema drugom smjeru ili smjeru drugog, pa čak, i to je možda nešto sasvim drugo, drugom *od* smjera koje bi se nalazilo s onu stranu te moderne tradicije (...).”⁵³

Facit

Djela Ivane Sajko značajan su predstavnik novog snažnog hrvatskog ženskog pisma⁵⁴ na književnoj sceni, iako ona sadržajno u svakom pogledu nadilaze tu domenu, jer “nesumnjivo, riječ je o politički ‘angažiranim’ tekstovima”⁵⁵ kako to tvrdi Lada Čale-Feldman u pogovoru trilogiji.

Iščitavanjem kritike europskoga konteksta sadržane u autoričnim djelima moguće je uočiti njihovu ironijsku analogiju s obzirom na uspostavu suvremenog europskog identiteta. Pritom slike Europe, koje autorica nudi u svom tekstu, zbog oštine izraza i grubih formi na trenutke postaju groteskne. Svi prikazani elementi zapravo su sažeti znakovi koji svoje uporište nalaze u suvremenim društvenim procesima, a svojom grubom i nesavršenom formom smišljeno izbjegavaju dovršenost i preciznost kako bi se na taj način otvorila nova značenjska i interpretacijska polja stvarnosti koja nas okružuje.

Analiza procesa samoodređenja Europe u dramskome tekstu ukazuje na problematične procese zaborava, samodefiniranja i nametanja, koji, ako su sastavni dio političkih procesa, mogu imati zastrašujuće posljedice. Status i rod Europe ukazuju na nezaustavljivi razvoj i previranja u društvenim odnosima u sklopu kojih se zajednica uvijek iznova izlaže opasnosti propadanja u stanje neuravnoteženih rodni, političkih i društvenih odnosa .

U središtu drame, a time i aktiviranja svijesti publike, ipak ostaje problematika kolektivnog identiteta, odnosno obrasci njegove manipulativnosti i svjesne konstruiranosti vođene ideološkim postavom društvene zbilje. Takve obrasce autorica vidi na djelu i u političkoj realnosti stvaranja ideologije o ujedinjenoj Europi kao osiguravateljici mira, sigurnosti i blagostanja. Raskrinkavanjem Europine slike pomoću Foucaultove kritike Sajko upozorava na načine funkcioniranja metodologije vladajućeg sustava. Ta je me-

⁵² Jacques Derrida, *Drugi smjer*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999, str. 54.

⁵³ Isto, str. 57.

⁵⁴ Usp. Leo Rafolt, *Odbrojanje. Antologija suvremene hrvatske drame*, Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2007, str. 7-27.

⁵⁵ Lada Čale-Feldman, “Monolozi za žene koje ponekad govore”, *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2004, str. 125.

todologija u drami vidljiva u sklopu autoričina prikaza procesa infiltracije vladajućeg sustava na područje privatnosti, u stvaranju lažne sigurnosti i iskorištavanju povjerenja, provođenju neosnovane dominacije, diobi društva na prijetecćeg *drugoga* i *nas*, a sve s ciljem konstruiranja poželjne i manipulativne svijesti društva unutar koje je vladajućoj strukturi to lakše nametnuti vlastite interese.

Iako dramska forma *Europe* nije zatvorena, to jest ne nudi kraj i razrješenje, već samo ukazuje na prijetnju, nametnutim se monologom kao dominantnim komunikacijskim modelom upućuje na potrebu za dijalogom. S tim u vezi u najvećoj mjeri zabrinjava upravo anonimnost Djece koja podliježu nametnutoj normi, svjedočeći na taj način o potrebi svih sudionika za ravnopravnim sudjelovanjem u procesima odlučivanja.

Bilo bi pogrešno tvrditi da drama *Europa* Ivane Sajko negira opravdanost postojanja europskog identiteta. Drama svakako upozorava na aktualne društvene probleme koji nastaju kao posljedica suvremenih političkih procesa time što ukazuje na mogući pogrešan smjer i na opasnosti razvoja društva u potrazi za vlastitim identitetom.

LITERATURA

- Čale-Feldman, Lada, "Monolozi za žene koje ponekad govore", *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2004, str. 121-127.
- Derrida, Jacques, *Drugi smjer*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999.
- Delanty, Gerard, "Is there a European Identity?", *Global Dialogue*, br. 5, 3-4 (2003), <http://www.worlddialogue.org/content.php?id=269> (4. srpnja 2014.)
- den Boer, Pim, "Europe to 1914.: The making of an Idea", *The History of the Idea of Europe* (ur. Wilson, Kevin i van der Dussen, Jan), London – New York: Routledge, 1995, str. 14-18.
- Fligstein, Neil, *Euroclash. The EU, European Identity, and the Future of Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Foucault, Michel, *Znanje i moć*, Zagreb: Globus, 1994.
- Foucault, Michel, *Nadzor i kazna. Rađanje zatvora*, Zagreb: Informator, 1994.
- Foucault, Michel, "Sicherheit und der Staat", *Analytik der Macht* (ur. Lemke, Thomas), Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994.
- Foucault, Michel, *Kritika političkog uma*, Dubrovnik: Biblioteka Karantena, 2003.
- Gospić, Ana, "Istraživanje dramske forme u dramama Ivane Sajko", *Croaticaer Slavica Iadertina*, Vol. 4, br. 4, (2008), str. 467-477.
- Jug, Stephanie, *Motiv Odiseja i Penelope u suvremenoj europskoj drami*, Filozofski fakultet u Osijeku, 2012. [disertacija]
- Lehmann, Hans Thies, *Postdramsko kazalište*, Zagreb: Centar za dramsku umjetnost, 2004.
- LeGoff, Jacques, *The Birth "of" Europe*, Malden, Oxford – Victoria: Blackwell, 2005.
- Marcussen, Martin, Thomas Risse i dr., "Constructing Europe? The Evolution of Nation-State Identities", *The Social Construction of Europe* (ur. Christiansen, Thomas, Erik Jørgensen, Knud i Wiener, Antje), London – New Delhi: Sage – Thousand Oaks, 2001, str. 101-120.
- Munjin, Bojan, "Fundamentalna životna neuroza", *Kazalište*, 29/30, (2007).

- Pagden, Anthony, "Introduction", *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union* (ur. Pagden, Anthony), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore – São Paulo: Cambridge University Press, 2002, str. 1-32.
- Pagden, Anthony, "Europe: Conceptualizing a Continent", *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union* (ur. Pagden, Anthony), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore – São Paulo: Cambridge University Press, 2002, str. 33-54.
- Rafolt, Leo, *Odbrojavanje. Antologija suvremene hrvatske drame*, Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2007.
- Rafolt, Leo, "Fiziološko-hormonalna opremljenost za terorizam i rađanje", *Priučeni na tumačenje. Deset čitanja*, Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2011.
- Ružić, Igor, "Kavez za misleće životinje", *Vijenac*, br. 236 od 20. ožujka 2003., <http://www.matica.hr/vijenac/236/Kavez%20za%20misle%C4%87e%20%C5%BEivotinje/> (4. srpnja 2014.)
- Ružić, Igor, "Poučak za predizbornu odluku", *Vijenac*, br. 262 od 18. ožujka 2004. <http://www.matica.hr/vijenac/262/Pou%C4%8Dak%20za%20predizbornu%20odluku/> (4. srpnja 2014.)
- Sajko, Ivana, *Žena-bomba*, Zagreb: Meandar, 2004.
- Sajko, Ivana, "Na jesen ću virusom napasti hrvatska kazališta", *Tema: časopis za knjigu*, 1, 8/9 (2004), str. 4-12.
- Sajko, Ivana, *Prema ludilu (i revoluciji). Čitanje*, Zagreb: Disput, 2006.
- Sajko, Ivana, *Povijest moje obitelji od 1941 do 1991, i nakon*. Zagreb: Meandarmedia, 2009.
- Sajko, Ivana, "Kazalište prenosim u tekst ili Ne pišem za kazalište već iz kazališta: Ivana Sajko u razgovoru", *Treći program hrvatskog radija*, br. 78/79, (2011).

EUROPE – DEFINITION, GENDER, AND STATUS IN *EUROPE*,
A DRAMA BY IVANA SAJKO
A MONOLOG FOR *MOTHER COURAGE AND HER CHILDREN*

Abstract

"Europe: A Monolog for Mother Courage and Her Children" is the last part of the trilogy titled *Archetype: Medea, Bomb Woman, Europe* by Ivana Sajko. The paper analyzes an analogy of the creation of the European Union and the creation of a European identity in the authoress' politically allusive text. The analysis is based upon contemporary political, philosophical, and economic criticism of the creation of a European identity through the formation of the European Union on one side and Michel Foucault's social criticism on the other side. The authoress achieves an activation of audience awareness predominantly by breaking the usual dramatic forms, by a rude and sonorous language, ironic allusions, and by an intriguing perplexity and complexity of dramatic action, entailing various levels of intertextuality.

Keywords: Sajko, Europe, politics, identity, Foucault

doc. art. Anđelko Mrkonjić,
Odjel za kulturologiju
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

AKCIJA “BOJENJE DRVETA” (1977.) KAO PARADIGMA MODERNOG SENZIBILITETA U OSJEČKOJ LIKOVNOJ SCENI

Izvorni znanstveni rad

UDK: 7.036 (497.5 Osijek)(063)
7.049 (497.5 Osijek)“1977”(063)

Rad propituje i kulturološki mapira umjetničko-ekološku akciju “Bojenje drveta” kipara Marijana Sušca, slikara Josipa Alebića i Branimira Davida Kusika, izvedenu 12. kolovoza 1977. g., unutar osječkog likovnog teksta. Višestruka važnost kreativnog čina bojanja osušenog stabla bijelom bojom ogleda se u korespondentnosti ove zapostavljene i gotovo neobrađene umjetničke geste, kako unutar disciplinarnih matrice povijesti umjetnosti, teorije umjetnosti, znanosti o umjetnosti, tako i unutar interdisciplinarnih (znanstvenih) područja (kulturalni studiji). U radu se unutar europskih/svjetskih likovnih/vizualnih praksi i teorijskih diskursa propituje konfrontacija stare, dominirajuće paradigme i nove, dolazeće, ali dugo ne zaživljujuće, paradigme, koja će početi bojažljivo egzistirati tek pojavom umjetničko-pedagoških institucija (Umjetničke akademije u Osijeku, i dijelom Škole primijenjenih umjetnosti), studenta Tihomira Dunderovića, a posebice, gledajući likovno stilski uže, pojavom kipara Nikole Fallera, koji je legalizirao ovaj vid umjetničke kreacije u osječkim parkovima i na slavonskim njivama. U zaključnom dijelu rada istaknuta je teza da je “Bijelo drvo” bilo zapravo inkarnacija i/ili preteča suvremenog i modernog likovnog/vizualnog senzibiliteta osječkog (slavonskog) likovnog prostora.

Ključne riječi: “Bojenje drveta”, umjetnička akcija, Osijek, *Land art*, nova paradigma, ekologija

Uvod

Umjetničko-ekološka akcija¹ “Bojenje drveta” (M. Sušac, J. Alebić, B. D. Kusik) za služi biti uvjerljivije mapirana u osječkom likovnom, kulturnom i kulturološkom prostoru, jer čitanje iz pripadajućeg kronotopa otkriva korespondentnost kreativnog čina trojice osječkih umjetnika s europskim/svjetskim likovnim stanjem i gibanjima, a u lokalnoj paradigmi² označila je, ne samo drukčiju percepciju likovne umjetnine, nego i unošenje novog likovnog senzibiliteta: referencu (T. Dunderović) te svojevrsno ishodište *Land arta* (N. Faller), sinkrono upisanog u osječku likovnu scenu.

¹ Umjetnički pojam akcije podrazumijeva “intencijalnu tjelesnu radnju, činjenje ili ostvarivanje događaja u umjetnosti”. (Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky, 2005, str. 34).

² Ovaj pojam Thomasa Kuhna koristim u području umjetnosti, i to u značenjima koja je u svojim raspravama dala engleska grupa Art&Language, a u nas Dubravka Oraić Tolić, Sonja Briski Uzelac i drugi. (Usp. Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky, 2005.)

Uz ovaj temeljni *credo*, svakako valja istaknuti da je rad kulturološke naravi, koji nastoji otkrivati, redefinirati i/ili propitivati, te na taj način afirmirati kulturne vrijednosti zavičajnog areala. U ovom slučaju riječ je o ekološkoj umjetnosti koja svoje stožerne odrednice ima “na izravnom i aktivnom radu sa životnom sredinom i odnosima prirode i artificijelnog svijeta kulture”.³

Akcija “Bojanje drveta”

Na samom početku predstavljanja ovog osječkog likovnog, vizualnog, pa samim tim i kulturološkog fenomena, valjalo bi pojasniti nekoliko stvari. Budući da je riječ o umjetničkom djelu, razumljivo je kako je ono rezultat djelovanja, akcije umjetnika koji realizira svoju zamisao, plan, ideju, a kada je riječ o pojmu akcije, onda se misli na zamisao stvaranja, produciranja i same izvedbe umjetničkog djela. Akcija “Bojanje drveta” dogodila se 12. kolovoza 1977. g. u autorskoj gesti kipara Marijana Sušca, te dvojice slikara, Josipa Alebića i Branimira Davida Kusika. Oni su tog nadnevka obojali bijelom bojom osušeno stablo, koje se nalazilo u parku samog središta grada (Sakuntala park). Na temelju ove trijadne sheme⁴ pokušat će se predstaviti ova umjetničko-ekološka akcija⁵ kao preteča *Land arta* na osječkoj likovnoj sceni, a samim time i kao afirmacija suvremenijeg likovnog senzibiliteta, čitanog na sinkronijskoj platformi tih – 70-ih, a to bi značilo – Osijek “učiniti propulzivnijom umjetničkom sredinom koja aktivnije korespondira suvremenim kretanjima u likovnoj umjetnosti”.⁶

Stvaranje – produciranje – izvedba

Akteri akcije bili su tada mladi umjetnici koji su se poslije završetka likovne akademije vratili u svoj grad. Najstariji među njima je Alebić (1945.), diplomiravši na beogradskoj akademiji 1971., imao je najveći umjetnički staž, Kusik (1946.–2013.)⁷ i Sušac (1948.) diplomirali su iste godine, 1975., prvi na ljubljanskoj, drugi na zagrebačkoj likovnoj akademiji. Svaki od njih unio je u osječki likovni prostor i dio suvremenog senzibiliteta i kreativne želje za promjenom zatečenog “stanja stvari”, odnosno, postojeće i dominantne likovne paradigme, ograničene mimetičkim parametrima. Shodno kulturološkoj naravi teksta, za spomenuti je tek da su se Alebić, imavši 1974. prvu samostalnu izložbu, a 1975. Sušac i Kusik zapaženu izložbu Grupe 4 (Kusik, Ivandić, Doroghy, Sušac) mapirali novu, suvremeniju paradigmu u navedenom kronotopu.

Ideja za akciju bojanja osušenog drveta, prema sjećanju Marijana Sušca,⁸ dogodila se u kiparevu podstanarskom stanu u osječkoj četvrti Jug 2, u društvu s Alebićem i Vikto-

³ Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky, 2005, str. 157.

⁴ Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky, 2005.

⁵ Skupljanje građe i razgovori s akterima akcije ostavili su na mene dojam nesređenosti zavičajne kulturne memorije u segmentu urbanog pejzaža.

⁶ Danijel Zec, “Preminuo akademski slikar Branimir David Kusik”, *Glas Slavonije*, 5. ožujka 2013.

⁷ Tijekom pisanja ovog rada, 4. ožujka 2013., zatekla me vijest da je preminuo B. D. Kusik. Uzgred spominjem da ni on, ali ni Alebić i Sušac još nemaju monografiju.

⁸ Razgovor vođen početkom veljače 2012. u kiparskom ateljeu Marijana Sušca u Mecama.

rom Ambrušem, povjesničarom umjetnosti, a detaljnija razrada odvijala se u kulturnom kafiću IPK,⁹ gdje im se priključio Kusik. Njima je osušeno drvo bilo zanimljiv motiv, ne samo u vizualnom i ekološkom smislu, nego i kao sredstvo za iznošenje njihova umjetničkog i životnog stava. Preciznije, tu i tada dogodio se izuzetan čin povezivanja složenih duhovnih, psiholoških, intelektualnih, spoznajnih i formalnih moći u tehničkom i materijalnom procesu nastajanja umjetničkog djela, a to je stvaranje.¹⁰ Drugi stupanj zadane trijade bilo bi produciranje, koje podrazumijeva organizaciju, proizvodnju i prezentaciju umjetničkog djela u svijetu umjetnosti. Kako bi izbjegli subverziju akcije od strane gradske vlasti, umjetnici su ishodili dopuštenje za "bojanje drveta na Bulevaru JNA" (vidi *Sliku 1.*), koju je izdao Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku 10. kolovoza 1977. Sretna je okolnost bila što su Alebić i Sušac bili zaposlenici istog Zavoda, pa je tadašnji direktor, Dragan Plavšić, bez prevelikih poteškoća izašao u susret njihovim umjetničkim, ekološkim i životnim nastojanjima. Za produkciju djela bilo je potrebno oko šest kilograma bijele boje, ličilačka (molerajska) šprica, koja se inače koristi za ličenje stropova, žanrovski zvana "brentača" i dizalica s korpom gradske komunalne tvrtke. Akcija se zbivala u jutarnjim satima, zahvaljujući tehnološkoj prednosti špricanja, a ne bojanja četkama, sam čin vizualne transformacije osušenog stabla trajao je "... od četiri sata ujutro do oko podne, pa se drvo bijeli od najtanjih grančica do podnožja stabla".¹¹ Realizacija ove "neauratične slike",¹² koja je imala karakter i performansa, bila je popraćena lokalnim audiovizualnim i tiskovnim medijem, te je i na taj način krenula u "svijet umjetnosti".

Autorsko obrazloženje rada

Svoju kreativnu umjetničko-ekološku akciju Alebić, Kusik i Sušac pismeno su obrazložili i priložili je, uz tri fotografije, prilikom sudjelovanja na izložbi "Inovacije" održanoj u galeriji Karas Hrvatskog društva likovnih umjetnika (HDLU) u Zagrebu (21. 10. – 10. 11. 1977.), dakle, ni dva mjeseca poslije same njezine realizacije. Zbog relativne nedostupnosti kataloga ove izložbe u lokalnom prostoru, "kulture zaborava" i akcentiranja tezne misli na ekološkom sloju akcije, njihovo umjetničko obrazloženje¹³ donosimo u cijelosti, jer i ta dimenzija jezičnog iskaza odslikava kulturološku sliku Osijeka navedenoga vremena: "Akcija bojanja drveta koju smo izveli ima namjeru da upozori na naše prisustvo u sredini u kojoj živimo i radimo. Nalazeći svojom obavezom da u

⁹ Kafić IPK, iako kultan i legendaran, augenovski rečeno, bio je "mjesto", više ne postoji, zamijenila ga je jedna od sveprisutnih stranih banaka.

¹⁰ Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky, 2005.

¹¹ Ante Rade, "Jugoslavenska ekološka praižvedba", *Glas Slavonije*, 13. kolovoza 1977; *Arhiv Ota Švajcera*, (Galerija likovnih umjetnosti Osijek).

¹² Walter Benjamin, "Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije", *Estetički pogledi*, Zagreb: Školska knjiga, 1986.

¹³ U katalogu izložbe Inovacije postoje zapravo dva obrazloženja, prvi (izjava umjetnika), koji čini jedinstvenu cjelinu s trima fotografijama, a drugi (u legendi), sadržajno i stilski dotjeraniji, koji se nalazi izvan izloženog fotografsko-jezičnog dokumentarističkog eksponata. Pretpostavljam da su u oblikovanju teksta drugog obrazloženja sudjelovali, najvjerojatnije, Viktor Ambruš i/ili Vlastimir Kusik (op. A. M.).

najvećoj mogućoj mjeri svoju aktivnost učinimo djelatnom, nastojeći izbjeći tumačenje našeg rada u okvirima uobičajenog shvaćanja da smo ‘umjetnici’ a istovremeno da ne postanemo ‘umjetnici koji žele da se na ulici približe radnim ljudima’ pokušali smo povezati nekoliko vidova aktivnosti, od estetskog do angažiranog motiva. Akt bojanja drveta je i slikanje tog drveta, bojanje-slikanje drveta nije samo motivirano od nas već i od drveta samog. Njegovo loše stanje i biološka smrt ekološki je sindrom koji smo nastojali dijagnosticirati na način dostojan naše uloge i značenja koje imamo u društvu. Namjera koju smo imali u smislu obaveze prema drvetu, upozorenja na njegovo stanje, prosljeđeno je putem sredstava masovnog komuniciranja. Daljnja egzistencija ove akcije treba da se ostvari u galerijskom prostoru kao mogućnosti produblivanja smisla i opravdanja u estetskom kontekstu koji kao pretpostavku sadrži prostor galerije i sama akcija. Nalazimo stoga opravdanje da ovu akciju pošaljemo kao prilog za *Inovacije* čineći to sa punom odgovornošću.”¹⁴

Interpretativne reference akcije

Akcija “Bojanje drveta” u pojmovniku suvremene umjetnosti upisuje se prvenstveno kao ekološka umjetnost, jedna od mnogih umjetničkih disciplina nastalih poslije 60-ih prošlog stoljeća, kada su one počele dobivati svoj puni i pravi legalitet i legitimitet. Osječka akcija imala bi karakter postavangardnog koncepta ekologije, koja pak kritizira modernistički projekt transformacije prirode u artificijelni svijet kulture, proizvodnje i potrošnje. Osječka trojica izravno u svojoj izjavi/obrazloženju referiraju na umjetničku obavezu/brigu prema “uvjetima egzistencije” u prostoru u kojem žive: 1. “zagađenost zraka”/ smog i “ostalim oblicima ekološke devastacije”; 2. “...bojanje-slikanje drveta nije motivirano samo od nas već i od drveta samog”, dakle, nedvojbeno iskazivanje umjetničke “obaveze prema drvetu” i drvoredu samog središta grada; 3. “...alarmantno stanje spomeničkog kompleksa” (tada zvan Bulevar JNA, danas Europska avenija), gdje iskazuju apel za zaštitu “arhitektonsko urbanističkog kompleksa... jedinstvenog spomenika u Jugoslaviji” (secesija, op. A. M.), jer je tada bilo nekih ideja da se taj park pretvori u parkiralište (“...pretpostavljanja parkirališnog prostora”). Četvrta referencija ne ulazi u ekološku dimenziju, ona je estetičke prirode, te se referira na slikarsku poetiku, o njoj će biti više riječi u daljnjem dijelu rada.

Supstancija takvog emotivnog bunta mladih bila je inicirana i medijskom bukom širena diljem Europe i ostalim prostorom zapadne kulture već od kasnih 60-ih prošlog stoljeća (komune, hipi pokreti, ideal povratka prirodi, filozofija zena...). A osječka akcija korespondira sa 70-ima 20. st., kada u zapadnim zemljama “... nastaju ekološki pokreti (zeleni) čija se ideologija temelji na zaštiti prirodne sredine, obuzdavanju tehnološke ekspanzije, postizanju sklada između kulture i prirode. Nastaju kao protesne grupe, političke stranke, lokalne i vjerske komune, a obilježavaju ih ljevičarske ideje o kritici kapitalizma i potrošačkog društva...”¹⁵ No akcija Sušca, Alebića i Kusika treba

¹⁴ Nenad Opačić (ur.), *Inovacije, katalog izložbe, HDLU galerija Karas*, Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, 1977. Tekst Obrazloženja u izvornom je jezičnom obliku.

¹⁵ Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky, 2005, str. 158.

promatrati i kao realizaciju jednog modela *Land art*,¹⁶ gdje ona okvirno zapravo i pripada. Preciznije rečeno, ovdje je riječ o modelu koji se naziva – minimalna intervencija i ostavljanje tragova u prirodnom prostoru. Ona ne mijenja prostor i tlo, ne prerasta u novu makrokonfiguraciju prirodnog ambijenta, nego postaje jedva vidljiv trag bivanja umjetnika u prostoru.¹⁷ U takvom modelu umjetničke intervencije tragovi, pod utjecajem atmosferilija, brzo nestaju, ipak u slučaju akcije osječkih umjetnika, tragovi “bojanja drveta” relativno su dugo ostali, sudeći po razgovorima koje sam vodio, ne samo sa sudionicima akcije, nego i s mnogim osječkim građanima, koji ju pamte. Modalni oblik prethodne rečenice uvjetovan je i sintagmom “prirodan prostor”, jer je zapravo riječ o urbaniziranom prostoru, parku u “središtu grada”, ali ako ga promatramo vizurom “pars pro toto”, onda je smještanje akcije u *Land art* posve opravdano.

No, u konačnici, prikupljajući “rasutu građu” i razgovarajući s akterima umjetničko-ekološke akcije “Bojenje drveta”, nekako vjerujem da su umjetnici ovu svoju kreaciju izveli intuitivno, ali s jasnim i nedvojbenim stavom prema sredini u kojoj žive i rade. Tako da je ta akcija Sušca, Alebića i Kusika bila samo povod za iskazivanje njihova duhovnog i mentalnog doživljaja egzistencijalne situacije čovjeka u navedenom kronotopu.

Akcija kao pokušaj stvaranja nove paradigme osječke likovnosti

Likovni tekst akcije slojevit je i višeznačan, te uz već navedene semantičke episteme, neprijeporno valja posebno istaknuti onaj koji se tiče percepcije vizualnog teksta, status institucije/galerije i status strukovnog udruženja/HDLU, tadašnji ULUH,¹⁸ stoga se smatra da je ona imala atribuciju i nakanu mijenjati staru/vladajuću paradigmu osječke likovne scene.

U umjetničkom Obrazloženju, onom koji se nalazi u legendi zagrebačke izložbe, stoji sintagma – srce drapateljni “pejsaži”, a njoj je istoznačna i druga sintagma “pejsaž – čamac lijevo, čamac desno”.¹⁹

Budući da je znano kako je vizualna percepcija interpretacija i klasifikacija višeznačnog podražaja što stiže na mrežnicu oka (Gombrich...), problem se javlja u perceptivnoj interpretaciji koja uključuje klasifikaciju, a nje nema bez znanja (memorije) i uvjerenja. Upravo na toj osnovi, i u ovom našem slučaju žanra pejsaža, došlo je do stvaranja “križne situacije”, konfrontacije starije generacije osječkih slikara (V. Džanko, P. Gol, I. T. Jakić.../stara paradigma) i mlade (nova paradigma), kojoj su pripadali Sušac, Alebić i Kusik. Prvi sloj konfrontacije tiče se proizvodnje “srce drapateljnih pejsaža”, ponajviše sa stilskom oznakom impresionizma, ili neke od njegovih bliskoznačnica, a koje mladi

¹⁶ U *Land artu*, nastalom 60-ih 20 st. u SAD-u i Europi, tlo je mjesto intervencije umjetnika, blizak mu je *body art*, gdje umjetnici interveniraju na ljudskom tijelu, a uz njih *art powera*, *earth works* i antiformalna umjetnost tvore pojam procesualne umjetnosti.

¹⁷ Usp. Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky, 2005.

¹⁸ Kratice znače: HDLU – Hrvatsko društvo likovnih umjetnika; ULUH – Udruženje likovnih umjetnika Hrvatske. Ovo su iste udruge različitog imena, razlozi promjena imena uzrokovani su izvanlikovnim motivima.

¹⁹ Tu sintagmu preuzeo sam iz razgovora koji sam povodom umjetničko-ekološke akcije “Bojanje drveta” vodio s trojicom osječkih umjetnika.

percipiraju kao anakronu kič-razgledničarsku izvedbu s nekreativnim (kompozicijskim) rješenjima, hiperproduktivnim i tržištu podilazećom pseudosentimentalnom strategijom. Taj sloj konfrontacije usmjeren je prema kulturološki orijentiranoj povijesti i teoriji umjetnosti, gdje se pejisaž ne tretira kao žanr slikarstva, nego je on medij razmjene između prirode i čovjeka, odnosno, subjekta i drugog (W. J. T. Mitchell). Iz takvog fona razmišljanja pejisaž bi bio "...istovremeno prisutni prostor i prikazani prostor, označitelj i označeno prikazivanja prirode, okvir i ono što okvir obuhvaća pogledom, osjećajima i razumom".²⁰ Tako da vizualni tekst pejisaža jest i sredstvo izvođenja vizualnog izgleda prirode kojim se može identificirati specifičnost društva u odnosu na okružujuće Drugo, pa bilo ono i izvan/naspram kulture. Unošenje takvog vizualnog senzibiliteta u osjećku likovnu/vizualnu scenu, imalo bi značenje one energije koja proizvodi krizu stare paradigme, a otvara vrata novoj, suvremenijoj.

Drugi sloj konfrontacije tiče se pitanja – galerije kao institucije građanskih koncepcija vrijednosti umjetničkog djela. Naime, osječka Galerija likovnih umjetnosti nije tada u svom programu baš poticala mlade slikare, njihov suvremeni senzibilitet, pa tako ni njihov izlagačku i izložbenu aktivnost. Akcija "Bojanje drveta" realizirana je u izvangalerijskom prostoru u tim (ne)spretnim okolnostima; spretno i sretno je to što se takva prezentacija umjetničkih radova već legitimirala u svijetu umjetnosti, primjerice – Ida Biard pokrenula je projekt "French Window" (Pariz, 1972.–1973.); a zatim "Galeriju stanara" (Zagreb, 1972.–1976.).²¹ U tom smislu, misleći na radikalnost i provokativnost projekta "stanara i prozora", a koji se referira na duchampovsku tradiciju, osječka je akcija imala blažu/light notu, dočim je njezina subverzivna nota, u ruhu ekologije, zapravo imala ponajveću nakanu redefinirati izlagački status mladih umjetnika. Sušac/Alebić/Kusik to i izrijekom navode u *Obrazloženju* – "Daljnja egzistencija ove akcije treba da se ostvari u galerijskom prostoru kao mogućnost produbljivanja smisla i opravdanja u estetskom kontekstu koji kao pretpostavku sadrži prostor galerije..."²²

No akcija "Bojanje drveta" nikada nije prezentirana/postavljena u prostorima Galerije likovnih umjetnosti Osijek u Osijeku! Shodno naravi ovog rada, to zapravo i ne čudi jer je stara/normalna paradigma dovedena u "krizu", kako je to još Kuhn, filozof znanosti, inaugurirao 1962. u svojoj znamenitoj knjizi²³ zapravo je i logičan slijed, ona nastoji zadržati postojeće stanje stvari, ignorirati ili maknuti fenomen novog za neko drugo/buduće vrijeme, te na taj način "oprati ruke" od (likovne/vizualne) prakse koja joj se "pod nosom" prezentira i koja svoju egzistenciju u realitetu već ostvaruje.

Upravo je to i treći sloj konfrontacije, onaj koji se tiče konfrontacije unutar strukovnog udruženja, a da bi vizura rada bila jasnija, potrebno je preciznije obrazložiti

²⁰ Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky, 2005, str. 448.

²¹ Riječ je o galerijskoj praksi koja se odvijala u različitim izvaninstitucionalnim prostorima Pariza i Zagreba, a koja je nudila/propitivala alternativnu komunikaciju, akcentirajući slučajnog prolaznika/gledatelja/publiku, te na taj način ukazivala na proizvoljnost uobičajenog i neuobičajenog izložbenog prostora, odnosno, relativnost (granice) javnog i privatnog.

²² Nenad Opačić (ur.), *Inovacije, katalog izložbe, HDLU galerija Karas*, Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, 1977.

²³ Usp. Thomas S. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucija*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2002.

pojam paradigme. Za temeljnu odrednicu pojma paradigme Šuvaković zapisuje da je ona "skup uvjerenja, vrijednosti, znanja, značenja, prešutnih ili javnih pravila, konvencija, postupaka, oblika izražavanja, tehničkih, stilskih i ikonografskih rješenja zajedničkih pripadnika umjetničke, znanstvene, teorijske ili političke zajednice u određenom vremenu".²⁴ Iz toga bi prirodno slijedilo da pripadnici različitih paradigmi formiraju i različite senzibilitete te različita pitanja o prirodi sinkronije (sadašnjost, aktualnost) i dijakronije (povijest, evolucija, revolucija) umjetnosti. Ovdje akcentiramo stanje stvari na sinkronijskoj crti, odnosno, glavne nositelje/predstavnike stare i nove paradigme tih – 70.-ih. Nositelji stare likovne paradigme, a neki među njima i njezini okorjeli promicatelji, a što opet ne mora uvijek i istovremeno značiti manje vrijedan likovni izričaj, bili bi: Ivan Tuna Jakić, Vladimir Džanko, Stjepan Brlošić, Ivan Heil, Albina Jakić, Ilija Dumančić Kid, Predrag Gol, a nove/mlade/suvremene: B. D. Kusik, J. Alebić, M. Sušac, te dvojica koji će svoju umjetničku i životnu biografiju graditi izvan Osijeka: Ivan Doroghy, (Zagreb) i Boris Ivandić (Zagreb, Pariz, Berlin), a tu bi trebalo i dodati dva povjesničara umjetnosti, Viktora Ambruša, (1942.), te mladeg, Vlastimira Kusika, (1952.), svakako treba spomenuti i Ivana Faktora, (1953.), koji je bio u tom društvu, i koji će se u idućim desetljećima prometnuti u jednog od najznamenitijih imena osječke, pa i hrvatske vizualne umjetnosti. Strukovno udruženje HDLU Osijek, tada ULUH, točnije Podružnica za Slavoniju Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske, nije funkcioniralo u duhu svog poziva, odnosno, "aktivnosti su gotovo potpuno zamrle tijekom sedamdesetih godina pa ga je trebalo u cijelosti obnoviti odnosno ponovno osnovati", kako to zapisuje V. Kusik u predgovoru kataloga izložbe napravljene povodom 75. obljetnice osnutka HDLU-a Osijek.²⁵ Iz takvog sinkronijskog kuta motrenja razvidno je da je umjetničko-ekološka akcija "Bojanje drveta" prodrmala letargiju i izazvala krizu "stanja stvari", pa i senzibiliteta stare paradigme. No i mnoge druge stvari pomaknute su s mrtve točke, mladi ne samo što su postajali članovi udruge, nego dobivaju ateljee, a poneki i stanove, te širi komunikacijski prostor, a 1981. se, drugi put poslije 1945., osniva HDLU Osijek, gdje u koegzistenciji žive pripadnici stare i nove paradigme. No različita čitanja sinkronije i dijakronije umjetnosti imat će za posljedicu, uz još neke izvanstrukovne razloge, da se pripadnici stare paradigme tijekom 80-ih 20. st. iščlane iz udruženja. Ovdje svakako treba podsjetiti da pripadnost staroj/novoj paradigmi ne znači estetski kriterij, jer ako je nešto likovno/vizualno dobro i umjetnički potentno, razložno i uvjerljivo, dobro je u bilo kojoj paradigmi i bilo kojem stilu, disciplini ili mediju.

Recepcija

U recepciji umjetničko-ekološke akcije "Bojanje drveta", kao procesa percipiranja i doživljavanja umjetničkog djela, odnosno vizualne senzacije i informacije, koristit ćemo dva modela: kulturološku recepciju, koja uključuje povijest primanja te djelovanje umjetničkog djela na recipijenta/gledatelja/publiku u konkretnim uvjetima, te stručnu/direktnu recepciju, koja artikulira percepciju, čitanje i doživljavanje djela.

²⁴ Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky, 2005, str. 440.

²⁵ Vlastimir Kusik, "Osnivanje i trag 'isprekidanog kontinuiteta'", *HDLU Osijek, Izložba u povodu 75. obljetnice osnutka HDLU Osijek*, Osijek: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika Osijek, 1997, str. 11.

Kulturološka recepcija

Osječki kulturološki, pa tako i likovni, recipijentski obzor nije u svojoj memoriji često bilježio ovakve oblike umjetničkog izražavanja, a slične “akcije”, ako su se i dogodile,²⁶ imale su više obilježja društvenog ekscesa/neartikuliranog oblika društvenog događaja koji je izlazio izvan okvira normi građanske percepcije umjetničkog ponašanja. Kulturološka recepcija čitala je ovu akciju prvenstveno kao ekološku intervenciju mladih umjetnika, te se među njima događao određeni oblik empatije, glede očuvanja okoliša u prostoru/toposu zajedničkog življenja. Možda tu situaciju ponajbolje ilustrira scena slučajnih prolaznika, konkretno prizor kada malo dijete, hodajući s majkom, upita – Što to oni rade?, a Viktor Ambruš, vanjski suradnik akcije, odgovora im da je drvo umrlo, pa ga sahranjuju.²⁷ Naravno da doživljaj, kao sinkroni čin vizualne recepcije ovog umjetničkog djela, nije bio jednoznačan, kretao se od zbunjenosti do oduševljenja, jer konačno se dogodilo nešto o čemu priča cijeli grad, a pozitivnih je konotacija. Svakako da ova razina recepcije ne uvjetuje znanje o umjetnosti ili konkretni kontekst umjetničkog djela.

Taj ekološki sloj u semantici ovog umjetničkog znaka nije se odčitavao samo u toj populističkoj platformi, tomu su uvelike pridonijeli i mediji, lokalne novine i televizija. Primjerice, Ante Rade, novinar Glasa Slavonije, bilježeći ovu akciju, naslovljuje članak – “Jugoslavenska ekološka praižvedba”, te je značenjski sukus članka čvrsto omeđen ekološkom atribucijom, a tome je pridonijela i (nespretna) izjava mladih umjetnika dotičnom novinaru: “Ovim smo željeli dokazati na jedan, u nas svakodnevno prisutan problem ekologije. Drveće oko nas u našem gradu iz dana u dan umire, a na njih rijetko tko obraća pozornost. Stoga smo ovakvim likovnim pristupom željeli signalizirati na opću situaciju u Osijeku.”²⁸

Upravo taj semantički sloj akcije, ekološki, mogao bi biti poveznica prema studentskoj referenci Dunderovića i Fallerovu *Land artu* u idućim kratkim²⁹ poglavljima ovoga rada, jer su i oni pridonijeli afirmaciji senzibiliteta nove paradigme. No potrebno je reći nekoliko riječi i o štutom i malobrojnom likovno-kritičkom osvrtu na ovu umjetničko-ekološku akciju.

Stručna/likovna recepcija

Slijedom gore navedenog moglo se pretpostaviti da osječka likovna kritika nije reagirala puninom svoga poslanja, izgleda kako se i ona utopila u tadašnje stanje opće kulturne letargije u gradu. Svijetla točka bio je zagrebački kunsthistoričar Vito Česmadžiski, neposredno, a posredno, već spomenuta Ida Biard, koja je “Bojanje drveta”, prepoznala kao važan likovni događaj u Osijeku, te je kao pisac predgovora

²⁶ Primjerice – dadaistička matineja, koja se održala u kinu Royal 20. kolovoza 1922. g., a izlagač je bio, između ostalih, Francis Picabia. (Usp. Branka Brlečić-Vujić, *Orfejeva oporuka: od moderne do postmoderne*, Osijek: Matica hrvatska – Ogranak Osijek, 2004, str. 185).

²⁷ Istražujući akciju iz razgovora s V. Ambrušom (23. siječnja 2013.) saznao sam da su drvo obojali bijelom bojom simbolično, kao metaforu smrti, htijući naglasiti katastrofalno stanje kulture u gradu Osijeku.

²⁸ Isto.

²⁹ Tema rada zahtijeva veći prostor od zadanog, no i kao takvi kratki, mapirat će silnice tezne misli rada, jer potvrđuju kako je bojanje drveta, uz ostale referencije, i ishodište osječkog *Land arta*.

u katalogu izložbe "Inovacije", ovu umjetničko-ekološku akciju pokušala afirmirati na nacionalnoj razini.³⁰

Česmadžiski je napisao kratki likovno-kritički osvrt pod naslovom "Bijelo drvo", te ga istovjetnog objavio u dvama časopisima: osječkim "Dokumentima" (Česmadžiski, 1978.) i beogradskoj "Umetnosti 57".³¹ Sadržajni sukus ovog osvrta nosi atribucije prepoznavanja vrijednosti akcije, jasne artikulacije misli, solidne teorijske upućenosti u umjetničku produkciju i život svijeta umjetnosti. Tako on već na samom početku teksta nedvojbeno otklanja mogućnost da je "Bojanje drveta" samo ekološkog karaktera, razobličujući njezino "prizemno" shvaćanje ("ne bacajte smeće", "ne gazite travu", "automobili su svemu krivi"...), te naglašava potrebu čitanja u "širem kontekstu", jer se njezina važnost "prvenstveno očituje na likovnom planu". Česmadžiski jako dobro detektira osječki kulturološki kontekst, onaj koji obuhvaća likovnu publiku i "mas-medije", gdje izrijeком kritizira površnost, neupućenost i anakroni likovni senzibilitet i jednih i drugih ("ovlaš praćeno", ali se prate izložbe "diletanata" ili drugih čiji su radovi izvedeni "...u nekoj od klasičnih tehnika likovne umjetnosti", "publika zapela u postimpresionizmu"...). Možda bi na ovom mjestu valjalo napomenuti kako je ta (post) impresionistička stilska odlika ili njezine inačice bila dominirajuća paradigma (koja u ovom pripada, razumije se, staroj paradigmi) u osječkoj recepciji likovnog znaka, sve tamo do nastajanja institucija za obrazovanje umjetničkih zanimanja, Škole za tekstil, dizajn i primijenjene umjetnosti (1993.) i Umjetničke akademije Osijek (2004/2005.). Naravno da ono što nazivamo senzibilitetom nove paradigme postoji i ima svoju recepciju, ali u toj koegzistenciji ona je imala daleko manji recepcijski okvir, te isprekidani "kontinuitet".

Česmadžiski je taj antitradicionalistički karakter akcije jasno i nedvojbeno apostrofirao, no on u njezinoj interpretaciji prepoznaje još jednu vrijednost, novi značenjski sloj. Naime, riječ je o tomu da su ova trojica osječkih umjetnika imali za cilj naglasiti potrebu "...zaštite spomeničke cjeline u kojoj se drvo nalazi" te alarmirati kulturnu javnost kako bi se nešto konkretno učinilo glede spasa i očuvanja tog jedinstvenog secesijskog niza zgrada/vila u samom središtu grada. Vjetar u leđa mladim umjetnicima bila je podrška Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, tako da akcija participira u promjenama na bolje, koje su se dogodile u 80-ima 20. st., a koje su zahvatile i izvanlikovne diskurse.

Vito Česmadžiski pri kraju je svoga kritičarskog osvrta ušao u samo središte detekcije ovog likovnog uratka, zapisavši, prvo nesigurno, da je obojeno drvo ili kako ga on naziva Bijelo drvo, "konceptualna skulptura ili ready made, ili kako vam god drago, ali uvijek jest likovno djelo",³² a da bi ga kasnije posvema sigurno imenovao kao "po-

³⁰ Na izložbi su, između ostalih, sudjelovali: D. Martinis, B. Demur, L. Galeta, Ž. Jerman, Ž. Kipke, A. Maračić, V. Martek, G. Petercol, M. Stilinović, G. Trbuljak... To su danas nezaobilazna imena hrvatske likovne/vizualne scene.

³¹ Usp. Vito Česmadžiski, "Bijelo drvo", *Umetnost 57, časopis za likovne umjetnosti i kritiku*, Beograd: Turistička štampa, januar-februar, 1978.

³² Vito Česmadžiski, "Bijelo stablo", *Dokumenti*, Osijek: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, 1978, str. 124.

mognuti *ready made*”, te iznosi misao da je “jednakovrijedan, naravno ne u povijesnom kontekstu”,³³ Duchampovoj fontani (“...onoj njegovoj fontani...”).³⁴ U nastavku rečenice kritičar objašnjava tu komparaciju, tvrdeći da je u Duchampa riječ o paradoksu, a da je u osječkom primjeru “...više riječ o upitu u sumnjive vrijednosti suvremenog života, jedno odbačeno biće umjetničkom intervencijom postalo je spomenik koji snažno opominje”.³⁵ Česmadžiski zaključuje svoj tekst osobnom pretpostavkom da je Bijelo drvo “jedini spomenik na svijetu – palom drvetu”.³⁶

Kritički osvrt “Bijelo drvo”, Vite Česmadžiskog, predstavlja model kritike koja prati događanja u umjetnosti čiji je zadatak prepoznati aktualni događaj u svijetu umjetnosti, opisati ga, objasniti, interpretirati, vrjednovati ga,³⁷ a on je također model stručnog i kriričkog pisanja koji se razvija u umjetničkim časopisima (“Umetnost 57”, “Dokumenti”), a ne kao dnevno novinska kritika (“Glas Slavonije”) ili galerijska kritika. U konačnici, pripadao bi, gledajući na razvoj likovne kritike nakon Drugoga svjetskog rata, u tip kasnomodernističke i postavangardne kritike, preciznije, onu njezinu podvrstu koja se naziva sintetička kritika, koja objedinjuje raznorodne kasnomodernističke i postavangardne tendencije kasnih 60-ih i 70-ih prošlog stoljeća u jedinstveni kompleks “nove ili druge umjetnosti”, a kojem pripada, između ostalih i Jerko/Ješa Denegri, neosporni autoritet u području likovne/vizualne umjetnosti na prostoru bivše države.

Studentska referenca “Bojanje drveta”

Osječki Studenski centar, koji je još tijekom osamdesetih prošloga stoljeća bio rasadnikom suvremenog vizualnog senzibiliteta, nastojao je i u ratnim devedesetim godinama održati normalnost življenja u gradu likovnim radionicama.³⁸ I to ne samo površnom formom svoje egzistencije, nego i jasno profiliranom strategijom percepcije suvremene paradigme umjetnosti, one (nove) legitimirane u drugom dijelu 20. st., u kojoj se pojam umjetnosti nalazi izvan metafizičkog pojma neke apsolutne ljepote, gdje se kontemplira, uživa i mimezom naslađuje. Među inim polaznicima, Tihomir Dundërović, tadašnji student kroatistike na osječkom Filozofskom fakultetu, bio je pismeni čitač suvremenosti, prvenstveno u književnom tekstu, koji je prostor svojih umjetničkih ambicija usmjeravao prema temi zavičajnosti. On je u prostoru likovnog teksta svoj izraz tražio u *earth worku*, svojevrsnom sinonimu *Land arta*, tako da je 23. svibnja 1996. g. u svojoj interpretaciji ove likovne discipline – gašenim vapnom oličio deblo vrbe, koja se nalazila ispred osječkog Studentskog centra. Dundërovićeva akcija “Kad na vrbi

³³ Vito Česmadžiski, “Bijelo stablo”, *Dokumenti*, Osijek: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, 1978, str. 124.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

³⁷ Usp. Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky, 2005.

³⁸ Kao voditelj likovne radionice u osječkom Studentskom centru 1996./1997. u svoj plan aktivnosti i program radionice stavio sam dvije stožerne smjernice: 1. iskušavanje zavičajnosti suvremenim disciplinama (objekti, instalacije, akcije), 2. održavanje duha suvremenosti tih radionica iz njezinih 80-ih. I one vođene u specifičnim okolnostima ratnog okruženja održavale su privid normalnosti življenja u gradu.

zasvrbi" imala je iznimno pozitivnu reakciju među studentskom populacijom, a čitala se u okviru zaštite zavičajnosti, njegova fizičkog i duhovnog identiteta. No, svakako valja napomenuti da je u okviru projekta "Zavičaj-zemlja" likovne radionice SC bila upisana i realizacija još dviju izvedbi. Jedna je podrazumijevala instalaciju "Zemlja u staklenci", gdje su staklenke/*dunst-flaše* trebale biti ispunjene različitim slavonskim tлом (ilovača, crnica...), ne kao rasutu zemlju,³⁹ nego kao krhku zaštitu zemlje (naglašavamo da su to bila ratna vremena!), a druga, "Kad na vrbi zasvrbi 2", realizirana u Galeriji SC-a, instalacija s drvenim nadgrobnim spomenikom s urezarenim likom vrbe (koji nema veze s kalvinističkom simbolikom!) i književnim tekstovima poslaganim po podu galerije, i to strogim geometrijskim redom, sugerirajući čvrstoću i postojanost zavičajne zemlje i svijesti.

Opravdanost, svrhu i razlog predstavljene studentske akcije, pronalazimo u činjenici da se ni jedan član osječke likovne scene tada nije bavio ovim vidom likovnog izražavanja, a to bi značilo da je SC i tada održavao senzibilitet *Land art/earth worksa*, natuknut "Bojanjem drveta". Logično je stoga pitati se – što se dogodilo s Alebićem, Sušcem, Kusikom? Odgovor je dvoznačan: jedan je da takvu ili sličnu akciju nikada više nisu izveli, ni skupnom ni pojedinačnom izvedbom, dok drugi afirmira misao kako je "Bojanje drveta" ostalo prisutno u njihovim slikarskim/kiparskim poetikama, i to u dubokoj sadržajnoj strukturi svake pojedinačne poetike. U najkraćim crtama to bi značilo da je Kusik u svoju popartističku poetiku, preciznije rečeno, ikonički pop art, uvodio animalističke motive i simbole, a u rubnom čitanju prepoznajemo obrise ekološke osviještenosti. Alebić će svoju slikarsku uvjerljivost ponajviše naći u slikanju pejzaža, te u najboljem smislu nastavljati tradiciju Osječke slikarske škole, prvenstveno misleći na Waldingera. A Sušac će više životom nego umjetnošću ostati na tom ekološkom fonu, iako se već više desetljeća očekuje izvedba njegove "Zvučne instalacije na Dunavu", motivirane životom i ljubavlju prema prirodi.

Dunderovićev *earth works* u amaterskoj izvedbi, čini premosnicu prema pojavi profesionalnog i školovanog kipara Nikole Fallera, koji će *Land art* prihvatiti kao svoj (dominantni) likovni izraz. (Vidi *Sliku 2.*)

Land art Nikole Fallera

Land art u osječkom likovnom prostoru svoj potpuni legitimitet i legalitet realizirat će gotovo 30 godina poslije "intuitivne" umjetničko-ekološke akcije Sušca, Alebića i Kusika u liku i djelu kipara Nikole Fallera (1978.). On u slami pronalazi ne samo svoj kiparski materijal, nego i stožerni element svoje kiparske poetike, odnosno svoga plastičnog znaka, a u arsenalu svog landartističkog materijala koristit će isključivo prirodne elemente: lišće, travu, slamu, snijeg. Stoga ne čudi što u kolovozu 2006. g. osniva kiparsku koloniju "Slama", koja će ubrzo prerasti u međunarodni "SLAMA – Land Art Festival", propagirajući tu disciplinu prvenstveno u domicilnom likovnom prostoru. Gostujući po raznim europskim i svjetskim festivalima i manifestacijama istog likovnog izričaja,

³⁹ Referenca na tipičnog predstavnika *earth worksa*, Waltera De Mariu, koji je s "50 kubičnih metara zemlje", 1968., ispunio prostor galerije.

Faller *land artom* osječku likovnu scenu mapira na međunarodnu (Kanada, Njemačka, Mađarska, Slovačka, Srbija, Bosna i Hercegovina...).

Neposrednu sadržajnu i stilsku intertekstualnu poveznicu umjetničko-ekološka akcija "Bojanje drveta" naći će u Fallerovu landartističkom projektu "4. godišnja doba", koji je svoj konačni oblik dobio 2012. godine. No projekt je zapravo započeo 2010., "tehnikom grabljanja lišća" po osječkim parkovima. Naime, on prati ritam godišnjih doba te se u njemu koriste lakodostupni prirodni materijali karakteristični za dotično podneblje/krajoлик. Budući da radovi nastaju "pod otvorenim nebom", njihov vijek trajanja uvjetovan je vremenskim uvjetima, atmosferilijama, te je njihova biološka razgradivost u skladu s konceptom umjetničke poetike, ali i prilog promicanju ekološke svijesti. U stvaralački proces projekta Faller uključuje i druge, prvenstveno studente Umjetničke akademije u Osijeku, srednjoškolce i djecu predškolske dobi.

Zaključna misao

Rad je nastojao istražiti i predstaviti umjetničko-ekološku akciju "Bojanje drveta" izvedenu 12. kolovoza 1997. godine. Njezinim mapiranjem u osječki kulturni prostor pokušala se oslikati kulturološka važnost akcije. Ona se na tom tragu čita kao paradigmatički primjer suvremenog likovnog senzibiliteta. Sa sviješću da ovim promatranjem iz sinkronijske perspektive akcija "Bojanje drveta" nije interpretativno iscrpljena, ovaj rad je tek poziv na njezina nova čitanja.

LITERATURA

- Arhiv Ota Švajcera*, Galerija likovnih umjetnosti Osijek.
- Arnheim, Rudolf, *Umetnost i vizuelno opažanje – psihologija stvaralačkog gledanja*, Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu, 1981.
- Benjamin, Walter, "Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije", *Estetički pogledi*, Zagreb: Školska knjiga, 1986.
- Brlenić-Vujić, Branka, *Orfejeva oporuka: od moderne do postmoderne*, Osijek: Matica hrvatska – Ogranak Osijek, 2004.
- Česmadžiski, Vito, "Bijelo stablo", *Dokumenti*, Osijek: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, 1978.
- Česmadžiski, Vito, "Bijelo drvo", *Umetnost 57, časopis za likovne umjetnosti i kritiku*, Beograd: Turistička štampa, januar-februar, 1978.
- Dunđerović, Tihomir, "Kad na vrbi zasvrbi. U prilog očuvanju stogodišnje tradicije earth arta u Slavoniji", *Aleph, podlistak Književne revije: časopis za književnost studenata hrvatskog jezika i književnosti*, 2 (1996), str. 43-44.
- Faller, Nikola, *Panonski panooptikum – terakota. Hommage Vanji Radaušu*, 2012. [preuzeto s promotivnoga materijala izložbe]
- Kuhn, Thomas S., *Struktura znanstvenih revolucija*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2002.
- Kusik, Vlastimir, "Osnivanje i trag 'isprekidanog kontinuiteta'", *HDLU Osijek, Izložba u povodu 75. Obljetnice osnutka HDLU Osijek*, Osijek: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika Osijek, 1997, str. 11.

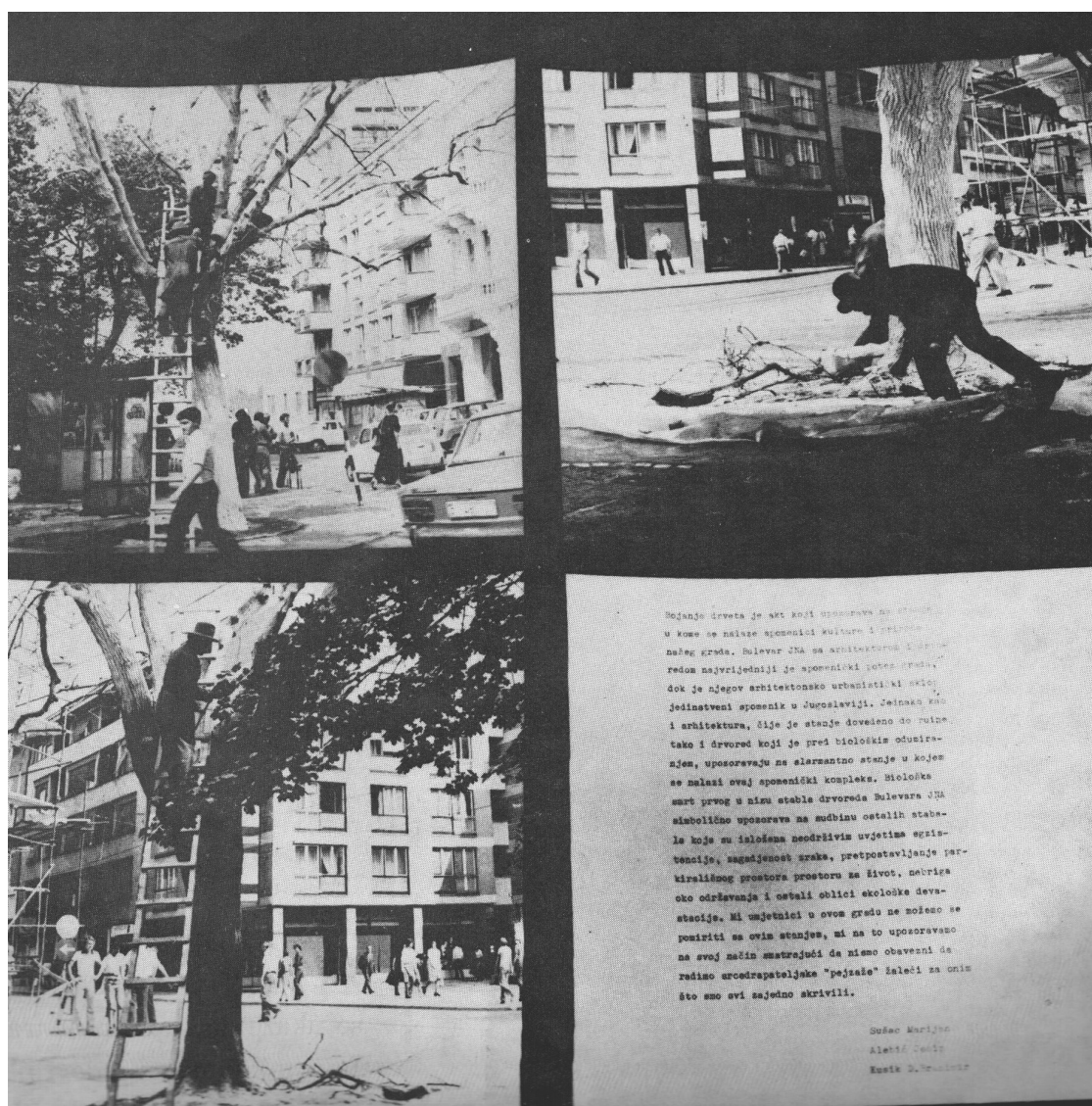
Opačić, Nenad (ur.), *Inovacije, katalog izložbe, HDLU galerija Karas, Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, 1977.*

Rade, Ante, "Jugoslavenska ekološka praizvedba", *Glas Slavonije*, 13. kolovoza 1977.

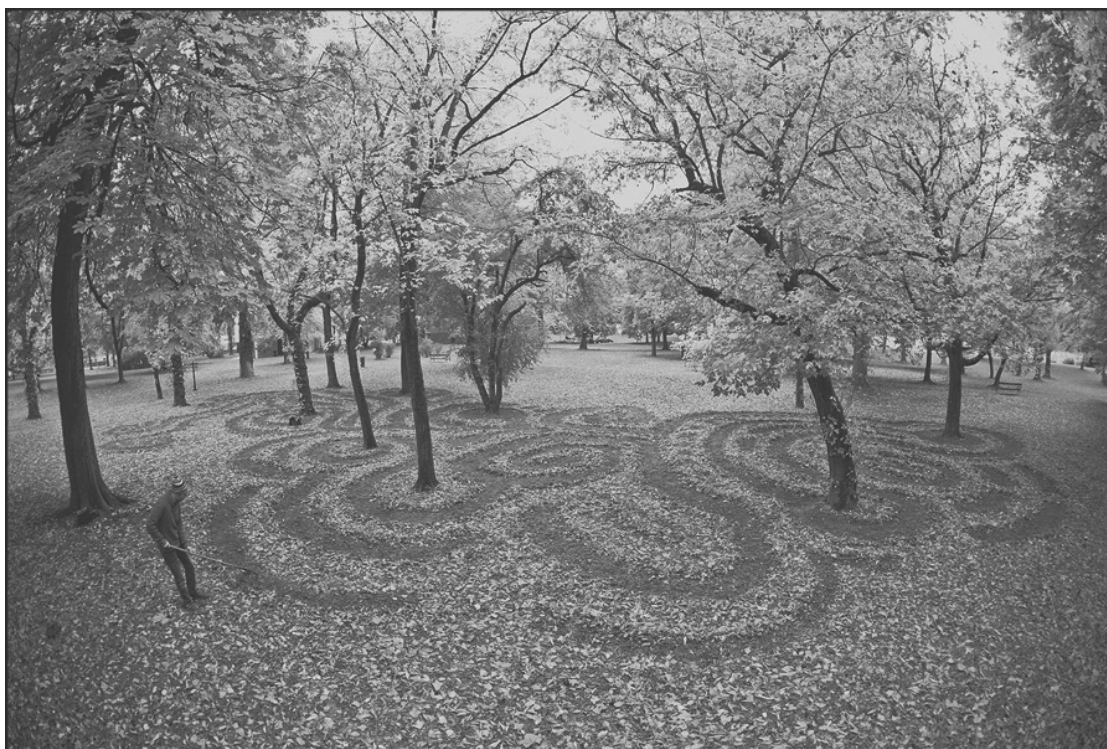
Šuvaković, Miško, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb: Horetzky, 2005.

Zec, Danijel, "Preminuo akademski slikar Branimir David Kusik", *Glas Slavonije*, 5. ožujka 2013.

Prilozi

Slika 1. Preslik rada Alebić, Sušac, Kusik na izložbi "Inovacije", Zagreb, 1977.

Slika 2. Nikola Faller, Intervencija u parku, 2012.

THE 1977 “TREE PAINTING” CAMPAIGN AS A PARADIGM OF MODERN SENSIBILITY ON THE OSIJEK ARTISTIC SCENE

Abstract

The paper discusses and tries to define the artistic-environmental “Tree Painting” campaign conducted by the sculptor Marijan Sušac and the artists Josip Alebić and Branimir David Kusik on August 12, 1977. The importance of a creative white painting of the dried trees expresses a neglected and almost unarticulated artistic movement not only as a part of the history and theory of arts and artistic science but also as a part of interdisciplinary sciences and cultural studies. The opus presents a campaign within the European and global artistic and visual practices and theoretical discourses (Beuys, Land Art, a blurred line between the art and life, an anthropological dimension of art, an “auratic” piece of art, Benjamin, world art, Danto, etc.). By virtue of conducting this campaign here, in Osijek, the occurrent was a confrontation of the old dominant paradigm (mimesis) with the new one, but the one that would only be initiated and would start flourishing once the artistic-pedagogical institutions (i.e., the Art Academy in Osijek and the School of Applied Arts) were founded and the land artist sculptor Nikola Faller and his artistic work became legalized as the new artistic creations in Osijek’s parks and on Slavonian fields. The paper conclusion deals with a hypothesis that the “Tree Painting” was an incarnation of contemporary modern art/visual sensibility on Osijek’s (Slavonian) art scene.

Keywords: “Tree Painting”, artistic campaign, Osijek, Land Art, new paradigm, ecology

prof. dr. sc. Zlata Živaković-Kerže,
Hrvatski institut za povijest – Zagreb,
Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

Marta Borić,
Odjel za kulturologiju
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Ivana Tokić,
Odjel za kulturologiju
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

OČUVANJE IDENTITETA U OKVIRU EUROPSKOG REALITETA (POSEBNI OSVRT NA SLAVONIJU, SRIJEM I BARANJU)

Izlaganje sa znanstvenog skupa

UDK: 930.85(497.5:4)(063)
341.2(497.5:4)

Autorice su u radu na primjeru Slavonije, Srijema i Baranje, regije Republike Hrvatske, obradile očuvanje identiteta, tj. kulturne baštine, u okviru europskog realiteta prožimanjem prošlosti i sadašnjosti. Povijesna razmatranja ukazuju da su Slavonija, Srijem i Baranja bile i ostale unatoč raznim društvenim i političkim prilikama multinacionalne sredine u kojoj su narodi i vjeroispovijesti u svoj identitet upisale različitost životnih navika, jezika, tradicija i kulturne baštine. Zakonski propisi kojima su uređena prava tih naroda uvrštavaju se među najdemotičnije propise u europskim okvirima. Zahvaljujući njima podržavaju se njihovi poticaji i projekti pa danas diljem Slavonije, Srijema i Baranje djeluje veliki niz udruga i drugih asocijacija nacionalnih manjina koji svojim radom i programima prožimaju svakodnevnicu pridonoseći bogatstvu kulturnih i društvenih zbivanja. Stoga kulturni identitet ove regije, ali i cijele Republike Hrvatske, treba služiti kao razvojni resurs u skladu sa smjernicama razvoja i zaštite kulturne baštine, koja se svojim identitetom treba uklopiti u europski kulturni prostor i djelovati u skladu sa standardima Europske unije te međunarodnih institucija.

Ključne riječi: identitet, europski realitet, Slavonija, Srijem i Baranja, kulturna baština, standardi EU

Uvodne napomene. O identitetu i realitetu

Riječ *identitet* dolazi od latinske riječi, tj. pokazne zamjenice, *idem, eadem, idem* (isti, ista, isto) na što ukazuje *Veliki rječnik stranih riječi* Bratoljuba Klaića “istovjetnost, potpuno podudaranje, potpuna jednakost”¹. U *Rječniku stranih riječi* Anića/Klaića/Domovića nalazimo uz latinsku pokaznu zamjenicu *idem* objašnjenje “isti, isto; *idem per*

¹ Bratoljub Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi*, Zagreb: Zora, 1974, str. 534.

idem lat. isto istim (dokazivati, definirati ili pojmovno određivati)²..., a uz identitet ovaj rječnik povezuje latinsku imenicu *identitas* u značenju “istovjetnost”, odnosno “zakon identiteta (*principium identitatis*)” u značenju “svaki pojam, svaki predmet jest ono što jest”³.

Identitet je proces koji neprestano traje i svojstven je za svako područje. Postoje različite vrste identiteta: teritorijalni, društveni, kulturni, politički. “Identitet je sam po sebi izuzetno kompleksan, raznovrstan i širok pojam. Baviti se i istraživati identitet gotovo je nemoguće bez povijesnih okvira.”⁴

“Hrvatski kulturni identitet temelji se na nizu sastavnica, od kojih je uz etničku, podjednako, a ponekad i odlučujuću ulogu igrao regionalizam (istarska, primorska, sjeverna, srednja i južnodalmatinska regija, goransko-lička, posavska, zagorska, slavonska regija). Regionalizam je u većem mjerilu bio sudbinska odrednica kulturnog identiteta ne samo Europe u cjelini, nego i većine europskih nacija pojedinačno. Jedna od temeljnih odrednica hrvatskog kulturnog identiteta jest multiregionalnost, a njezino neuočavanje ili nepriznavanje može rezultirati samo sakaćenjem ili lažnim prikazom nacionalnog bića.”⁵

“Riječ *realitet* dolazi od latinske imenice *realitas* u značenju stvarnost, bitnost, činjeničnost; stvarnost onakva kakva je, neovisno o subjektu koji je doživljava i spoznaje...”⁶

Ovaj je rad usmjeren prema europskom realitetu, tj. stvarnom stanju kulturnog identiteta, glede njegova očuvanja pomoću smjernica njegovanja prošle i sadašnje kulture. U Republici Hrvatskoj, koja od 1. srpnja 2013. postaje punopravna članica Europske unije (dalje EU), taj kulturni identitet prožet je pojedinim državama, članicama EU-a s povijesnim, kulturnim i inim vezama, te će stoga Hrvatska kao članica EU-a morati poštivati i prihvatiti bitne sljedeće dokumente:

- Europsku strategiju za kulturu;
- Kulturnu politiku EU koja je formulirana u glavi XII. Ugovora o Europskoj zajednici;
- Strategiju kulturne kohezije i kulturnog pluralizma koju je izdalo Vijeće Europe te
- Sveobuhvatno izvješće o monitoringu Republike Hrvatske u sklopu paketa proširenja za 2012. godinu.

Slavonija, Srijem i Baranja

Današnji teritorij regije Slavonije, Srijema i Baranje omeđen je na sjeveru granicom Republike Mađarske, na istoku granicom Republike Srbije, a južna granica je Republika

² Šime Anić, Nikola Klaić, Želimir Domović, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: SANI-PLUS, 2002, str. 572.

³ Isto, str. 573.

⁴ Jordan Jelić, *Identitet*, Zagreb: D. S. M.- Grafika, 1999, str. 37.

⁵ Bojčić Zvonko, “Slavonija, Baranja i Srijem: Djelovanje službe zaštite kulturne baštine”, *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb: Galerija Klovičevi dvori, 2009, str. 225-226.

⁶ Šime Anić, Nikola Klaić, Želimir Domović, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: SANI-PLUS, 2002, str. 1210.

Bosna i Hercegovina. Na zapadu se prostire do Požeško-slavonske županije i Virovitičko-podravске županije. Prirodna bogatstva (nizine, rijeke, plodno tlo, šume) ove regije oduvijek su bile prepoznatljive i cijenjene. U svemu tome ipak je naglasak na stanovništvu, koje je najbitniji činitelj u kreiranju kulture, njenom njegovanju i tradicijskom prenošenju u stvaranju identiteta određene regije.

Ono što regiju Slavonija, Srijem i Baranju čini posebnom je i prirodno-geografski položaj koji određuje njezin specifičan teritorijalni identitet. Teritorijalni identitet zasniva se na osjećaju pripadnosti određenoj geografskoj regiji. U ovom radu teritorijalni identitet odnosi se na Slavoniju, Srijem i Baranju odnosno pet županija koje čine tu regiju, a to su Brodsko-posavska, Osječko-baranjska, Požeško-slavonska, Virovitičko-podravska i Vukovarsko-srijemska. Kada se govori o teritorijalnom identitetu, geografski prostor koji je njime obuhvaćen može se odnositi kako na užu lokalnu, tako i na širu regionalnu cjelinu. Ono što regiju čini prepoznatljivu, osim ljudi su običaji i tradicija. Ova regija je poznata po glazbi, ali i po brojnim festivalima koji se održavaju tijekom cijele godine. "Tradicijaska glazba temelji se na dominaciji stilskog modela tzv. pjevanja na bas i korespondentnog stila u instrumentalnoj glazbi, fondu tipičnih glazbala (ponajprije iz obitelji gajdi i tambura) te strukturi glazbenih žanrova (napjevi na deseterački stih na čelu s bećarcem, napjevi vezani uz godišnje običaje, naročito proljetne ophode, napjevi uz kolo, crkveno pučko pjevanje, starogradska pjesma). Važnom značajkom ove regije je i njezino snažno sudjelovanje u procesima festivalizacije i institucionalizacije tradicijske glazbe i plesa u Hrvatskoj, počevši od 1930-ih godina pa do današnjeg doba."⁷ Svako mjesto unutar ove regije ima svoje crkvene godove (kirvaje). Crkveni godovi vezani su za župe i njihove svetce zaštitnike. Ovisno o datumu na koji se slavi određeni svetac održavaju se crkveni godovi koji su dio tradicije cijeloga mjesta. Osim crkvenih godova koji zbog svoje brojnosti zauzimaju važno mjesto, tu su još i godišnji običaji vezani uz crkvene blagdane: Badnja večer, Božić, Poklade, korizmeni period preko Cvjetne nedjelje, Veliki petak, Uskrs. Brojni su i festivali, manifestacije koji u sebi sadrže tradicijska obilježja. Neki su od poznatijih Olimpijada starih sportova, Brođanci, Đakovački vezovi, Vinkovačke jeseni, Slama land art festival i dr. Olimpijada starih športova u Brođancima održava se 42. put. Prvi put Olimpijada je u Brođancima održana 25. veljače 1973., čime su organizatori željeli očuvati narodnu baštinu tog kraja, a s vremenom je manifestacija postala tradicionalna. Natjecatelji se natječu u više od 20 različitih disciplina. Neke od disciplina su povlačenja užeta, bacanja kamena s ramena, gađanja potkova, trčanja u vrećama i druge. Đakovački vezovi su tradicionalni hrvatski festival na kojem sudjeluju folklorne grupe iz svih dijelova Hrvatske i gostiju iz inozemstva. Te folklorne grupe predstavljaju tradicionalne narodne nošnje te izvode tradicionalne pjesme i plesove, pa čak i običaje. Program Đakovačkih vezova obuhvaća i dio u kojem se predstavljaju konji i svadbena kola, utrke konjskih zaprega, preponske utakmice, mimohod čistokrvnih bijelih lipicanaca iz Ivandvora, u kojem se konji uzgajaju od 1506., koncerti u Đakovačkoj katedrali, te degustacija delicija i vina. Slama *land art* održava se od 2007. godine, spoj je kulturne i tradicijske baštine promovirajući načela održivog

⁷ Naila Ceribašić, "Tradicijaska glazba-glazbena praksa i reprezentativna glazbena baština", *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009, str. 195-200.

razvoja. Kipari kroz svoj stvaralači izričaj izrađuju razne skulpture od slame, materijala koji je karakterističan i tradicionalan u ovom dijelu Hrvatske. Specifičnost Vinkovačkih jeseni je upravo u tome da se održavaju u jesen, godišnje doba u kojemu se vrše žetve te na taj način priroda zahvaljuje za sav trud koji su ljudi u nju ulagali tijekom godine. Sve te posebnosti treba jačati, razvijati, a što je izuzetno bitno dobro promovirati. Poruku svojega kulturnog blaga treba promovirati prenositi te o njoj pričati i ljudima izvan ove regije. Tradicija Slavonije, Srijema i Baranje živjet će sve dok ljudi o njoj budu pričali, za nju budu znali i na buduće naraštaje ju prenosili. Upravo su različite manifestacije prava prilika za upoznavanje širokog kruga ljudi s posebnostima Slavonije, Srijema i Baranje.

Povijesna razmatranja

Povijesno promatrajući područje Slavonije, Srijema i Baranje zbog povoljnog prirodno-geografskog položaja od 18. stoljeća pa nadalje privlačilo je ratare, obrtnike, trgovce i ine ljude iz različitih europskih sredina, posebice iz Austrijskog Carstva/Habsburške Monarhije i Pruske (potonje Njemačke). “Kraj 18. i početak 19. stoljeća omogućio je intenzivno naseljavanje Nijemaca i Austrijanaca uz koje se doseljava i nastanjuje srpsko stanovništvo, a Mađari dolaze privučeni povoljnom kupovinom zemlje, tu su i Slovaci, Česi i drugi narodi. Glede Baranje, uz domicilno mađarsko stanovništvo i navedene narode, to područje južne Mađarske naseljavaju brojni Hrvati. Istodobno se tu naseljavaju i pravoslavci, protestanti i Židovi, posebice nakon donošenja Patenta o toleranciji, krajem 18. stoljeća.”⁸

U takvim prilikama Slavonija, Srijem i Baranja su multinacionalne sredine u kojoj su narodi i vjeroispovijesti u svoj identitet upisale različitost životnih navika, jezika, tradicija i kulturne baštine. Međutim, očuvanje svoga vlastitog identiteta je u nekim društveno-političkim (ne)prilikama bio i oblik nametanja domicilnom stanovništvu, tj. Hrvatima, svoj identitet (npr. jezik i slično) zbog brojnosti doseljenih (npr. Nijemaca, Mađara, Srba) što se može najbolje vidjeti iz priložene *Tablice 1.* narodnosnog sastava stanovništva grada Osijeka od sredine 19. stoljeća do pretposljednog popisa 2001. godine.

Tablica 1. Narodnosni sastav stanovništva grada Osijeka prema popisima stanovništva

GODINA	Hrvati	Nijemci	Mađari	Srbi	Židovi	Ostali	Ukupno
1857.							16.145
1869.							19.281
1880.		8.970	1.152		1.493		19.809
1890.		10.657	1.378				21.547
1900.	7.586	13.503	2.873	1.796	2.094		26.769
1910.	12.808	12.381	4.306	2.450	2.340		33.337
1921.							36.500

⁸ Zlata Živaković-Kerže, “Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće”, *Časopis za suvremenu povijest* 2, br. 33, 2 (2001), str. 477-479.

GODINA	Hrvati	Nijemci	Mađari	Srbi	Židovi	Ostali	Ukupno
1931.							43.351
1948.	38.622	96	1.950	6.144	-		49.037
1953.	44.291	583	2.091	7.923	-		56.538
1961.	55.498	-	2.366	12.096	-		71.782
1971.	66.917	159	2.048	16.845	66		93.092
1981.	63.373	99	1.521	13.716	18		104.775
1991.	74.254	190	1.344	15.985	19		104.761
2001.	99.234	291	1.154	8.767	24	5.146	114.616

Vrelo. Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima, Zagreb, 1998., 2094.

Prema regionalnom podrijetlu stanovnici Osijeka bili su rodom iz samoga grada, iz Austrije i Ugarske (Štajerske, Kranjske, Koruške, Tirola, Donje i Gornje Austrije, Češke, Moravske, Galicije i Južne Ugarske, tj. Baranje) te s područja hrvatsko-slavonskih županija (Virovitičke, Srijemske i Požeške). Npr. 1900. godine rođenih Osječana je 46,58%, pridošlih iz Austrije i Ugarske 31,72%, a s područja hrvatsko-slavonskih županija 21,70%. “Deset godina potom u Osijeku je rođeno 40,45%, pridošlih iz Austrije i Ugarske/Mađarske je 32,15%, a s područja hrvatsko-slavonskih županija 27,40% stanovnika. U migracijama su znatan udio imali doseljeni autohtoni elementi s njemačkim govornim jezikom iz središnje Europe.”⁹

U takvom suživotu tijekom 19. i prve polovice 20. stoljeća – ovisno o ratnim i inim društveno-političkim (ne)prilikama – domicilni Hrvati su u Slavoniji i Srijemu s Nijemcima, Austrijancima, Mađarima, Srbima, Židovima i s drugim narodima zajednički gradili i stvarali skladan suživot pridonoseći gospodarskom i kulturnom uzdizanju. Glede Baranje, Hrvati su tu od 18. stoljeća pa nadalje, kao doseljeni nastojali sačuvati svoj identitet, kao i pridošli navedeni narodi u Slavoniji i Srijemu. Oni su prožimanjem kultura i utjecajâ, vjerske pripadnosti, prihvaćajući različitosti, razvijali i njegovali (izuzevši ratne neprilike) skladan suživot. Doduše, i u Slavoniji, Srijemu i Baranji među pridošlim narodima identitet se njegovao ili zanemarivao sve izrazitijim ženidbenim vezama u kojima se “pretakala” nacionalna raznolikost i jačala gospodarska, kulturna, vjerska i politička snaga ovoga područja. “Pri tome treba istaknuti da je područje Slavonije i Srijema sastavnica Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije unutar trojednice Austrijskoga Carstva, tj. Austro-Ugarske Monarhije do 1918. godine i ono je sa svojom istočnom granicom u Zemunu.”¹⁰

“Raspadom Monarhije nakon Prvoga svjetskog rata to je područje do 1941. dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije. Od travnja 1941. do

⁹ Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857 – 1971.*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1979, str. 487; Zlata Živaković-Kerže, *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Osijek: Židovska općina Osijek, 2005, str. 16.

¹⁰ Zlata Živaković-Kerže, *Nacionalne manjine u Osijeku*, Osijek: Tiskara Pauk, Cerna - Gradsko poglavarstvo grada Osijeka, 2007, str. 108.

svibnja 1945. godine, a od 1945. do početka 1991. je u Drugoj Jugoslaviji (FNRJ, odnosno SFRJ). Područje je Srijema nakon Drugoga svjetskog rata u granicama NR Hrvatske, ali samo do Iloka. Ta je granica i danas u samostalnoj Republici Hrvatskoj.”¹¹

Glede današnje Baranje unutar hrvatske granice slika je posve drukčija. Naime, to je područje sve do završetka Prvoga svjetskog rata 1918. južna Ugarska (Mađarska) u sklopu trojednice unutar Austrijskog Carstva, tj. Austro-Ugarske Monarhije. “Nakon potpisanog mirovnog ugovora u Trianonu 4. lipnja 1920. riješena je pripadnost Baranje mađarsko-jugoslavenskim razgraničenjem te je prema odredbama 14 Wilsonovih točaka prema nacionalnom sastavu stanovništva (gotovo u cijelosti je bilo hrvatsko) pripala Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji. Od travnja 1941. do svibnja 1945. je u sastavu Mađarske, a od 1945. do početka 1991. je u Drugoj Jugoslaviji (FNRJ, odnosno SFRJ), i to u granicama NR Hrvatske. Ta je granica i danas u samostalnoj Republici Hrvatskoj.”¹²

Iako su povijesna razdoblja ostavila traga u strukturi stanovništva navedeni narodi su i do današnjih dana uspjeli očuvati svoj kulturni i ini identitet, iako je u određenim razdobljima to bilo otežano. Svoj su identitet čuvali/i čuvaju kroz njegovanje jezika, otvaranje svojih škola, pokretanjem svojih novina, osnivanjem svojih kulturno-umjetničkih društava, građenjem prepoznatljivih tipova zgrada, surađivanjem i slično.

Demokratske promjene u suverenoj Republici Hrvatskoj čvrst su temelj nastavljanja gradnje i čuvanja multinacionalnih identiteta kroz očuvanje kulturne baštine, jezika i tradicija. Zakonski propisi kojima su uređena prava tih naroda uvrštavaju se među najdemokračičnije propise u europskim okvirima. Zahvaljujući njima podržavaju se njihovi poticaji i projekti pa danas diljem Slavonije, Srijema i Baranje djeluje veliki niz udruga i drugih asocijacija nacionalnih manjina koji svojim radom i programima prožimaju osječku, ali i hrvatsku, svakodnevicu pridonoseći bogatstvu kulturnih i društvenih zbivanja u gradu.

Očuvanje kulturnog identiteta u okviru europskog realiteta i kulturna adaptacija Slavonije, Srijema i Baranje prema EU

“Kulturni identitet je proces u kojem se direktno sučeljavaju potrebe za univerzalizacijom pojedinih kultura i neminovnost poštovanja svih posebnosti. Tim procesom utemeljuju se ključne kulturne vrijednosti i istovremeno poriče njihova hijerarhizacija. Traženje kulturnog identiteta postaje funkcija kulture, pri čemu potvrđivanje osobnog identiteta zahtijeva međusobnu komunikaciju.”¹³ Izgradnja kulturnog identiteta uvjetovana je društvenom, političkom i ekonomskom situacijom jedne zemlje.

Proučavanje kulturnog identiteta zahtijeva dva aspekta gledanja: to je ono kako nas drugi vide, u ovom slučaju aspekt Europske unije, i druga strana je kako mi sebe vidimo. Kulturni identitet je ono što povezuje ljude, što ih čini istima po narodnosti, jeziku, načinu života. Ljudi se poistovjećuju s onima koji su im najbliži i s kojima mogu podi-

¹¹ Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Zagreb: Školska knjiga, 1992, str. 7, 62.

¹² Isto, str. 18, 46, 57.

¹³ Dragan Koković, *Pukotine kulture*, Novi Sad: Prometej, 2005, str. 298.

jeliti zajedničku etničku pripadnost, vjeru, tradiciju, zajedničko podrijetlo i zajedničku povijest. Upravo je jaka tradicija u multietničkoj regiji oduvijek pomagala jačanju integriteta među “različitima”. Stoljećima je stanovništvo Slavonije, Srijema i Baranje živjelo u takovu okruženju i adaptiralo se kulturama drugih naroda čuvajući specifičnosti svoje kulture – kulture većine.

Narod je heterogena tvorevina i u tom smislu ono što ljude svrstava u zajednicu osim nekih formaliziranih normi (zakon, Ustav) je duga i snažna tradicija te pluralni identitet, koji Slavoniju, Srijem i Baranju, kao regiju Republike Hrvatske, čini jedinstvenom. Republika Hrvatska je tijekom duge prošlosti, a i danas, zadržala multikulturalnost, ona posebice dolazi do izražaja u Slavoniji, Srijemu i Baranji koje su regije susretišta naroda i religija pa tu s Hrvatima žive nacionalne manjine – Srbi, Nijemci, Mađari, Židovi, Austrijanci, Albanci, Romi i ostali narodi. Najočitiiji primjer multinacionalnosti i suživota je grad Osijek, političko, upravno i kulturno središte Slavonije i Baranje.

Tablica 2. Broj Hrvata, Nijemaca, Mađara, Srba i Židova (bez ostalih nacionalnih manjina) u gradu Osijeku prema popisu stanovništva iz 2001. i 2011. godine

NARODNOST	Godina 2001.	Godina 2011.
Hrvati	99 234	96 746
Nijemci	291	263
Mađari	1 154	979
Srbi	6 751	8 767
Židovi	24	31

Vrelo. <http://www.osijek.hr/index.php/cro/Gradska-uprava/Nacionalne-manjine> (13. ožujka 2013.)

Prateći u *Tablici 2.* broj Hrvata, Nijemaca, Mađara, Srba i Židova (bez ostalih nacionalnih manjina) u gradu Osijeku prema popisu stanovništva iz 2001. i 2011. godine uočava se da na području Osijeka Hrvati čine najveći dio stanovništva, i to 86,58% u 2001. godini, 89,54% u 2011. U tim popisima najmanji je udio Židova, i to 0,02% u 2001. godini, 0,03% u 2011. Najzastupljenija nacionalna manjina u gradu su Srbi, kojih je bilo 7,65% u 2001. godini, a 6,25% u 2011.

Iako se “Nijemcima pripisuje posebna uloga u očuvanju srednjoeuropskog identiteta, te napredna i racionalna obrada slavonske, baranjske i srijemske zemlje”¹⁴ njihov je broj u navedenom području, zbog povijesnih i inih (ne)prilika, danas znatno smanjen. Međutim, oni su ti koji su današnjim stanovnicima toga područja namirili brojne kulturne i ine tekovine, pa se tako npr. u Osijeku, “koji je tijekom 19. stoljeća nazivan ‘Mali Beč’, i danas spominje tadašnji lokalnonjemački govorni idiom tzv. ‘esekerski dijalekt’”.¹⁵

¹⁴ Martina Križanić, “Nematerijalna kulturna dobra i zaštita kulturne baštine”, *Slavonija, Baranja i Srijem: vrelo europske civilizacije*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2 (2009), str. 179.

¹⁵ Isto.

Sve je to ukazivalo/i ukazuje da skladan suživot različitih naroda i religija ne znači gubljenje vlastitog identiteta i vrijednosti nego je to jednostavno proces koji razvija toleranciju i ravnopravne odnose među različitimima. Pri tome se politički identitet, kao jedna od vrsta identiteta, ostvaruje istodobno kako na regionalnoj pa tako i na nacionalnoj razini. (Ustavom Republike Hrvatske zajamčena su jednaka prava svim stanovnicima.).¹⁶

Kulturna adaptacija prije svega podrazumijeva provođenje kulturne politike Europske unije u zemljama članicama, odnosno prije svega ostvarivanje ciljeva i poštivanje pravnih temelja Kulturne politike EU-a koji su formulirani u glavi XII. Ugovora o EZ.¹⁷ Sukladno članku 151. Ugovora o EZ, najvažnije aktivnosti koje EU potiče u domeni kulture jesu:

- poboljšanje prepoznavanja i popularizacija kulture i povijesti europskih naroda;
- očuvanje i zaštita kulturne baštine od europske važnosti u nekomercijalnoj kulturnoj razmjeni;
- umjetničko i književno stvaralaštvo, uključujući audiovizualni sektor.¹⁸

Od navedenih ciljeva na Slavoniju, Srijem i Baranju bi se prije svega odnosio cilj očuvanja i zaštite kulturne baštine od europske važnosti u nekomercijalnoj kulturnoj razmjeni jer Slavonija, Srijem i Baranja obiluju nematerijalnim kulturnim dobrima. Također je izuzetno važno naglasiti da EU nastoji poštivati nacionalnu i regionalnu raznolikost kultura država članica, a u prvi plan stavlja njihovo zajedničko kulturno nasljeđe. “Kada Hrvatska postane punopravna članica Europske unije, poštivat će se njezina nacionalna, ali i regionalna raznolikost kultura.”¹⁹

Kada je riječ o kulturnoj adaptaciji Slavonije, Srijema i Baranje prema EU najviše do izražaja dolazi europski realitet. Europski realitet predstavlja sve one smjernice što Europska Unija zahtijeva od država članica.

Proučavajući Strategiju kulturne kohezije i kulturnoga pluralizma koju je izdalo Vijeće Europe, uočena je posebna naglašenost kulturne suradnje i očuvanje identiteta pojedine države članice kako slijedi:²⁰

¹⁶ Članak 14. Svatko u Republici Hrvatskoj ima prava i slobode, neovisno o njegovoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama [NN 135/97., čl. 3., 15. 12. 1997.] [NN 28/01., čl. 4., 28. 3. 2001.]. Članak 15. [NN 135/97., čl. 4., 15. 12. 1997.]. U Republici Hrvatskoj jamči se ravnopravnost pripadnicima svih nacionalnih manjina. Ravnopravnost i zaštita prava nacionalnih manjina uređuje se ustavnim zakonom koji se donosi po postupku za donošenje organskih zakona [NN 113/00., čl. 7., 9. 11. 2000.]. Zakonom se može, pored općega biračkog prava, pripadnicima nacionalnih manjina osigurati posebno pravo da biraju svoje zastupnike u Hrvatski sabor. [NN 113/00., čl. 7., 9. 11. 2000.]. Pripadnicima svih nacionalnih manjina jamči se sloboda izražavanja nacionalne pripadnosti, slobodno služenje svojim jezikom i pismom i kulturna autonomija.

¹⁷ Usp. “EURO-Lex. Access to European Union Law”, http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12002E/pdf/12002E_EN.pdf (13. ožujka 2013.)

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

²⁰ Usp. Jana Peterkova, “European cultural identity: The Role of Cultural Heritage in the Process of Mutual Communication and Creation of Consciousness of Common Cultural Identity”, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/JPeterkova1.pdf> (15. siječnja 2013.), str. 2.

- Promicanjem pozitivnog stava prema kulturnoj raznolikosti unutar društva, a samim time i prepoznavajući ulogu kulture kao ključnog čimbenika multikulturalnosti.
- Jačanjem osjećaja zajedničkog europskog identiteta (s naglaskom na nacionalne i regionalne identitete država) i osjećaja pripadnosti zajedničkoj kulturi Europske unije.
- Izgradnjom koncepta kulturnog identiteta, koji se unatoč specifičnoj povijesti i nasljeđu pojedine države, kontinuirano i dinamički razvija i suočava s različitim kulturama i budućim promjenama.
- Jasnim reafirmiranjem ljudske i etičke dimenzije demokratskoga društva i promoviranjem demokratskih vrijednosti i ljudskih prava sa zajedničkog kulturnoga stajališta.

Sveobuhvatno izvješće o monitoringu za Republiku Hrvatsku u sklopu Paketa proširenja za 2012. godinu u poglavlju dvadeset šest: Obrazovanje i kultura izvještava kako je Hrvatska u polju kulture dobro pripremljena. U veljači te godine usvojene su izmjene i dopune “Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara”. Izmjene se odnose na ublažavanje uvjeta za plaćanje naknade za korištenje kulturnih dobara. Adaptaciji EU pridonose dobri rezultati koje su postignuti kroz sudjelovanje u programu Kultura. “Od ukupno 253 projekta, u kojima sudjeluje Osječko-baranjska županija, 204 su provedena, a 49 je u fazi provedbe.”²¹

“Zaključak Sveobuhvatnog izvješća o monitoringu za Republiku Hrvatsku u sklopu Paketa proširenja za 2012. je kako Hrvatska ispunjava obveze i zahtjeve koji proizlaze iz pristupnih pregovora u polju obrazovanja i kulture.”²²

“Pred nama je dakle konstrukcija i invencija jedinstvenog i univerzalnog europskog kulturnog prostora. Taj se prostor neće temeljiti na nacionalnim granicama, ali će poštivati ulogu i važnost pripadanja.”²³

Zaštita nematerijalnih kulturnih dobara i kulturne baštine

Svaka zemlja i regija ima različitu tradiciju. Baštinski fundus samo na teritoriju Republike Hrvatske nastajao je u tri različite zone: primorskoj, planinskoj i nizinskoj, koje su uvjetovale različite povijesne okolnosti u gospodarskom, društvenom, a time i u kulturnom razvoju. Svaka od tih regija razvijala se u pojedinim povijesnim etapama. U tim etapama svaka od njih ostavljala je nasljeđe izuzetne vrijednosti i fascinantne raznolikosti i unikatnosti.

²¹ Regionalna razvojna agencija Slavonije i Baranje, www.slavonija.hr (13. ožujka 2013.)

²² Prema “Commission Staff working Document, Comprehensive Monitoring Report on Croatia Accompanying the Document Communication from the Commission to the European Parliament and the Council”; Comprehensive Monitoring Report on Croatia’s State of preparedness for EU Membership, Brussels, 10. listopada 2012.

²³ Silva Mežnarić, “Europa i Hrvatska u njoj – kultura adaptacije”, *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009, str. 115.

Kultura i unutar njezina okvira kulturna baština, ne samo da su neodvojivo povezani, već su glavni temelj za stvaranje potrebnih uvjeta za primjeren i pravedan razvoj ljudskoga društva, a samim time i regije na koju se odnose. Ako promatramo kulturu u njezinoj najširoj definiciji, kao sustav koji oblikuje ljudsku aktivnost tijekom povijesti, znači da tako izgrađen sustav predstavlja zapravo temeljne vrijednosti nekoga društva. Tada je logično da se kultura ogleda zapravo u ljudskim aktivnostima, njihovom djelovanju, ali i posljedicama toga djelovanja. Kulturna baština je tada nositelj vrijednosti prošlih generacija, koja utječe ne samo na našu sadašnjost, već i na budućnost generacija koje dolaze. Kultura i kulturna baština podsjećaju zapravo čovječanstvo na prošlost koja je temelj svega i na čijim temeljima su izgrađene. Mjesta u kojima živimo, zapravo predstavljaju prirodne i kulturne vrijednosti toga kraja. Iako su obje vrijednosti praktički neobnovljive i neponovljive, zapravo su nužne za život ljudi.

Razvoj svijesti o ulozi kulturne baštine kao i o zaštiti iste, usko je povezana s modernim razvojem civilizacije, a posebice od druge polovice 19. stoljeća uz razvoj međunarodnih odnosa za kontinuirano praćenje i zaštitu pojedinih kulturnih dobara pri čemu brojne međunarodne organizacije nesumnjivo imaju glavno značenje.

Prema Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara nematerijalno kulturno dobro "...mogu biti razni oblici i pojave duhovnog stvaralaštva što se prenose predajom ili na drugi način, a osobito:

- jezik, dijalekti, govori i toponimika, te usmena književnost svih vrsta,
- folklorno stvaralaštvo u području glazbe, plesa, predaje, igara, obreda, običaja, kao i druge tradicionalne pučke vrednote,
- tradicijska umijeća i obrti.”²⁴

Na području Slavonije, Srijema i Baranje postoje zaštićena i materijalna i nematerijalna kulturna dobra. Na području Vukovarsko-srijemske županije nalazi se šest nematerijalnih kulturnih dobara, na području Osječko-baranjske postoje tri, u Požeško-slavonskoj dva, u Brodsko-posavskoj tri, a u Virovitičko-podravskoj dva nematerijalna kulturna dobra. Osim nematerijalnih kulturnih dobara postoji i veliki broj materijalnih (ne)pokretnih kulturnih dobara na području cijele Slavonije, Srijema i Baranje. U prilogu u *Tablici 3.* nalazi se popis nematerijalnih kulturnih dobara po svim županijama ove regije.

Tablica 3. Popis nematerijalnih kulturnih dobara na području Slavonije, Srijema i Baranje

OZNAKA DOBRA	ŽUPANIJA	MJESTO	NAZIV
Z-5404	Osječko-baranjska	Đakovo	Umijeće izrade zlatoveza
Z-3318	Osječko-baranjska	Gorjani	Kraljice ili Ljelje – godišnji proljetni ophod iz Gorjana
Z-5401	Osječko-baranjska	Topolje	Crkveno pučko pjevanje iz Baranje

²⁴ NN 69/99. – Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, <http://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/271022.html> (13. ožujka 2013.)

OZNAKA DOBRA	ŽUPANIJA	MJESTO	NAZIV
Z-5402	Vukovarsko-srijemska	Antin	Tradicijski obrt izrade slavonsko-srijemskih suknarskih odjevnih predmeta
Z-3368	Vukovarsko-srijemska	Gradište	Tradicijski obrt za preradu vune i izradu valjanih odjevnih predmeta obitelji Čolakovac
Z-5398	Vukovarsko-srijemska	Ivankovo	Tradicijski obrt izrade slavonsko-srijemskih šokačkih šešira
Z-5407	Vukovarsko-srijemska	Komletinci	Proljetni godišnji ophod "filipovčice"
Z-5403	Vukovarsko-srijemska	Šiškovci	Pjevanje starogradskih pjesama
Z-3367	Vukovarsko-srijemska	Vinkovci	Priprema tradicijskog slavonskog kulena/kulina
Z-5405	Požeško-slavonska	Požega	Crkveno pučko pjevanje
	Požeško-slavonska	Požega	Požeški vinogradarski običaji – Grgurevo
Z-5727	Brodsko-posavska	Donja Bebrina	Zadušnjaci-dječje poklade
Z-3482	Brodsko-posavska	Siče	Govor posavskog sela Siče
Z-4847	Brodsko-posavska	Stari Perkovci	Govor Starih Perkovaca
Z-3611	Virovitičko-podravska	Slatina	Tradicijski krznarski obrt Vlatka Gribla
Z-3612	Virovitičko-podravska	Slatina	Tradicijski užarski obrt Antuna Kneza

Vrelo Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, www.min-kulture.hr (13. ožujka 2013.)

“Očuvanje nematerijalnih kulturnih dobara provodi se izradbom i čuvanjem zapisa o njima, kao i poticanjem njihova prenošenja i njegovanja u izvornim i drugim sredinama.”²⁵

Upravo ovom zakonskom zaštitom nematerijalne kulturne baštine i kulturnih dobara Ministarstvo kulture nastoji ojačati svijest o tome da mjesni običaji, umijeća, pjesme i poslovi i drugi oblici izražavanja nisu beznačajni nego predstavljaju jedinstveno blago koje svijetu osigurava kulturnu raznolikost i jedinstvenu tradicijsku komunikaciju.

²⁵ NN 69/99. - Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, članak 9.: Nematerijalna kulturna dobra, <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/271022.html> (13. ožujka 2013.)

Promatrajući definiciju nematerijalnog kulturnog dobra jasno se može uočiti da je zaista riječ o vrlo neuhvatljivoj i ambivalentnoj temi o kojoj ima vrlo malo “opipljivih” dokaza.

Jedna od teza koja se zagovara u ovome radu je da zapravo nematerijalna kulturna baština predstavlja “vitalan faktor očuvanja nacionalnog i kulturnog identiteta”.²⁶

Nematerijalna kulturna baština je često bila nedovoljno prepoznata, valorizirana i zaštićena za razliku od materijalne kulturne baštine kao što su arhitektonski, arheološki i ostali pokretni spomenici. Upravo zbog toga potrebno je promijeniti stav i svijest o nematerijalnoj kulturnoj baštini jer ona predstavlja “visoko valorizirano kulturno dobro koje se treba čuvati, prenositi i promovirati kao dio svjetske baštine”.²⁷

UNESCO-vu Konvenciju za zaštitu nematerijalne kulturne baštine, koja je prihvaćena u listopadu 2003., Hrvatska je ratificirala već 2005. godine, a Ministarstvo kulture je određeno kao centralno tijelo za provedbu istoimene Konvencije. To je bio dodatni impuls Hrvatskoj za daljnje unapređivanje mjera i aktivnosti radi bolje zaštite i očuvanja nematerijalne kulturne baštine, na nacionalnoj i međunarodnoj razini. Izuzetno je važno istaknuti da je Hrvatska jedna od rijetkih zemalja u svijetu koja ima razrađen sustav prijavljivanja i evidentiranja i očuvanja nematerijalne kulturne baštine, a koje se temelji na osnovnim uputama UNESCO-a. Upravo ta navedena činjenica svjedoči o ozbiljnosti pristupa očuvanja i zaštite nematerijalne kulturne baštine. Na području Slavonije pod zaštitom UNESCO-a u kategoriji nematerijalne kulturne baštine nalazi se Medičarski obrt. Njegovi najpoznatiji proizvodi su licitari, medenjaci, krunica od tijesta, bomboni te proizvodi od voska (svijeće, zagovori, baklje). Medičarski obrt uvršten je 2010. godine na UNESCO-vu Reprezentativnu listu nematerijalne baštine čovječanstva.

O važnosti očuvanja kulturne baštine svjedoče i najstariji zapisi o početku stručne skrbi kulturne baštine u Slavoniji, Srijemu i Baranji. Naime, prema pronađenim podacima prva organizirana, kontinuirana i stručna skrb o kulturnoj baštini u Slavoniji počela je davne 1964. g. “Iako je još 2. prosinca 1961. g. odlukom Kotara Osijek osnovan Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, kadrovski se ekipira tek 1964. g. kad počinju prve evidencije i registracije spomenika. Odlukom Izvršnog vijeća Sabora SRH utvrđeno je područje djelovanja Zavoda na 19 općina, od kojih je 14 udruženo u Zajednicu općina Osijek... Područje koje je pokrivaio Zavod prostirao se od Ilove na zapadu do Dunava na istoku, Drave na sjeveru i Save na jugu. To je prostor sa 1123 naselja, na kojem živi oko 22% stanovništva HR.”²⁸

Umjesto zaključka

Regija Slavonija, Srijem i Baranja jedinstvena je po svom kulturnom nasljeđu i kao takva treba se zaštititi i promicati. Spoj materijalne i nematerijalne kulturne baštine je

²⁶ Martina Križanić, “Nematerijalna kulturna dobra i zaštita kulturne baštine”, *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009, str. 183.

²⁷ Isto.

²⁸ Zvonko Bojčić, “Slavonija, Baranja i Srijem: Djelovanje službe zaštite kulturne baštine”, *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009, str. 521.

najbolji način njezina korištenja jer omogućuje ljudima ne samo da vide kulturno dobro već da ga i dožive posredstvom običaja, isprobavanja hrane, kulture plesa... Kulturna baština u ovoj regiji treba služiti kao razvojni resurs u skladu sa smjericama razvoja kulture i zaštite kulturne baštine kako regionalne tako i kulturne baštine cijele države. Način na koji se putem kulturne baštine kao regija treba uklopiti u europski kulturni prostor je poštivanje i djelovanje u skladu sa standardima EU-a i međunarodnih institucija. Ono što je nužno učiniti na području regije, je razviti i osnažiti znanja i vještine stručnjaka nositelja razvoja kako bi mogli uspješno pripremati i sustavno voditi projekte održivog korištenja kulturne baštine.

Slojevitost zastupljenih kultura, gustoća i tipološka raznolikost baštine svrstavaju Slavoniju, Srijem i Baranju u bogatu makroregiju, ne samo hrvatske već i europske kulture koja se stvarala stoljećima. Izuzetno je važno odrediti kulturna ishodišta i dodire u višeslojnosti ovoga prostora, potom njihovo mjesto u cjelokupnoj baštini kako bi se mogao uspostaviti ravnopravan dijalog s europskim kulturnim prostorom. Time bi se uspostavila i sadržajna veza pojedinih kulturoloških cjelina međusobno, ali i u kontaktnosti s Europom.

U uvjetima postupka integracije potrebno je stvoriti zajednički okvir za novu ujedinjenu Europu, kako bi se što snažnije ujedinile sve zemlje članice Europske unije, ali je najbitnije od svega podržavati individualne identitete naroda i regija svake zemlje te im dati ravnopravno mjesto u članstvu Europske unije kako ne bi osjećale ugroženost novoga europskog kulturnog prostora.

LITERATURA

- Anić, Šime, Klaić, Nikola, Domović, Želimir, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: SANI-PLUS, 2002.
- Boban, Ljubo, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Zagreb: Školska knjiga, 1992.
- Bojčić, Zvonko, "Slavonija, Baranja i Srijem: Djelovanje službe zaštite kulturne baštine", *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009.
- Ceribašić, Naila, "Tradicijska glazba – glazbena praksa i reprezentativna glazbena baština", *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009.
- "EURO-Lex. Access to European Union Law", http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12002E/pdf/12002E_EN.pdf (13. ožujka 2013.)
- Jelić, Jordan, *Identitet*, Zagreb: D. S. M. - Grafika, 1999.
- Klaić, Bratoljub, *Veliki rječnik stranih riječi*, Zagreb: Zora, 1974.
- Koković, Dragan, *Pukotine kulture*, Novi Sad: Prometej, 2005.
- Korenčić, Mirko, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857 – 1971.*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1979.
- Križanić, Martina, "Nematerijalna kulturna dobra i zaštita kulturne baštine", *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009.
- Mežnarić, Silva, "Europa i Hrvatska u njoj – kultura adaptacije", *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2009.
- Narodne novine 69/99. - Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, <http://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/271022.html> (13. ožujka 2013.)

Peterkova, Jana, "European cultural identity: The Role of Cultural Heritage in the Process of Mutual Communication and Creation of Consciousness of Common Cultural Identity", <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/JPeterkova1.pdf> (15. siječnja 2013.)

Regionalna razvojna agencija Slavonije i Baranje, www.slavonija.hr (13. ožujka 2013.)

Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, www.min-kulture.hr (13. ožujka 2013.)

Živaković-Kerže, Zlata, "Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", *Časopis za suvremenu povijest* 2, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001, str. 477–479.

Živaković-Kerže, Zlata, *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Osijek: Židovska općina Osijek, 2005.

Živaković-Kerže, Zlata, *Nacionalne manjine u Osijeku*, Osijek: Tiskara Pauk, Cerna - Gradsko poglavarstvo grada Osijeka, 2007.

PRESERVATION OF IDENTITY WITHIN EUROPEAN REALITY

Abstract

In this paper, a starting point is a premise that any given type of identity is socially needed convention. Even when just mentioning an identity as a term, it is bringing us to conclusion that it is pretty intangible and ambivalent theme. This paper is mainly concerned with a politics of protecting a cultural identity of Slavonia, Baranya, Sylvania and cultural heritage as its most important dimensions. Review of main features of national history which revolves around cultural heritage and which stems from many centuries before and that was, in the same time, positioned into European cultural space can be found in this paper. That position is guide how to improve general social and cultural establishment of Slavonia, Baranya and Sylvania's identity. Also, the global dimension of Croatian entrance into European Union will be looked at and under which conditions the identity of Slavonia, Baranya and Sylvania could be protected within European reality. Furthermore, main framework is revolving around suggestions that concern preserving, recognition but also, protection of cultural identity of Slavonia, Baranya and Sylvania. In this paper it will be elaborated how can dialog, communication and identity be achieved not only orally or in writing but through cultural goods that are transmitting that story and making connections. The relevance of cultural identity will be conceptualized with particular emphasis on entrance of Republic of Croatia into European Union.

Keywords: identity, convention, national heritage, communication

doc. dr. sc. Jadranka Mlikota,
 Filozofski fakultet
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Borko Baraban, prof.,
 Odjel za kulturologiju
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

HRVATSKI JEZIČNI IDENTITET – IZMEĐU ZAJAMČENIH PRAVA I SVAKODNEVNE PRAKSE

Pregledni rad

UDK: 811.163.42'272(063)
 323.1(497.5:4)(063)

U radu se razmatraju dosadašnji učinci hrvatske (jezične) politike u očuvanju hrvatskoga identiteta u procesu pristupanja Europskoj uniji. Bez obzira na to što Unijini propisi jamče ravnopravnost svih njezinih službenih jezika, postavlja se pitanje u kojoj su mjeri oni samo deklarativne naravi te postoji li opasnost da hrvatski jezični identitet, bez obzira na formalnu zajamčenost u pravnim aktima, u stvarnoj jezičnoj praksi (govorenoj i pisanoj) bude ugrožen. Navedena su pitanja za hrvatski jezik i više nego opravdana s obzirom na hrvatsku prošlost u kojoj je zajamčenost jezične ravnopravnosti često bila na kušnji pa je pitanje očuvanja hrvatskoga jezika bilo i stvarno pitanje očuvanja nacionalnoga identiteta.

Ključne riječi: hrvatski jezični identitet, Europska unija, jezična ravnopravnost, nacionalni identitet

Uvod

Svojim će ulaskom u Europsku uniju Hrvatska združenoj Europi pridružiti još jedan jezik te će on, kao dvadeset i četvrti po redu,¹ postati i službenim jezikom Unije.² To

¹ "Nakon posljednjeg proširenja 1. siječnja 2007. službeni su jezici Europske Unije: bugarski, češki, danski, engleski, estonski, finski, francuski, grčki, irski, latvijski, litavski, mađarski, malteški, nizozemski, njemački, poljski, portugalski, rumunjski, slovački, slovenski, španjolski, švedski i talijanski." (Željko Rišner, "Mali jezici – veliki problem Europske Unije", *Jezična politika i jezična stvarnost. Language Policy and Language Reality*, ur. Granić, Jagoda, Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, (2009), str. 649, navod preuzet iz 1. bilješke).

² To znači da je Hrvatska u pristupnim pregovorima zadovoljila osnovne uvjete za priznanje jezika novih članica kao službenih Unijinih jezika, a uvjeti su sljedeći: 1. predloženi jezik mora biti i službeni jezik zemlje koja njegovo priznaje u Uniji i traži; 2. država službeno mora zatražiti priznanje svojega jezika u Uniji; 3) takav zahtjev mora dobiti jednoglasan pristanak svih država članica; 4) konačnu odluku o službenom priznanju jezika donosi Vijeće Europske unije. (Usp. August Kovačec, "Položaj hrvatskoga jezika", *Jezik*, br. 3, 56 (2009), str. 96).

istodobno znači da će novim proširenjem Europi biti pridružen još jedan identitet,³ još jedan izraz kulturne raznolikosti i različitosti.⁴ No bez obzira na to koliko je Unija doista svojim zakonodavstvom osigurala svakoj državi članici pravo na vlastitost identiteta, pa i onoga jezičnoga, čini se razložnim biti oprezan s obzirom na hrvatsko povijesno iskustvo pripadanja različitim višenacionalnim zajednicama u kojima je, unatoč ustavi- ma, zajamčenost jezičnih prava u svakodnevnoj praksi bila na kušnji.⁵ Povijest je dva- desetoga stoljeća potvrdila položaj Hrvatske u zajednicama u kojima su se neprekidno i sustavno zatirale hrvatske identitetske posebnosti.⁶ Zato je na pragu pristupanja Hr- vatske još jednoj zajednici opravdano zapitati se je li hrvatski (jezični) identitet u (slič- noj) opasnosti. Razlog za brigu ovaj put potiču mišljenja kako bi “upravnim tijelima EU bilo najpraktičnije da se srednjojužnoslavenski prostor u književnome jeziku izjedna- či, onako kako se pokušavao izjednačiti u Austro-Ugarskoj Monarhiji, zatim u objema Jugoslavijama, a trenutačno na haškome Međunarodnome sudu za bivšu Jugoslaviju.”⁷

³ U ovom se radu *identitet* shvaća kao “*kulturna razlika konstruirana* na temelju kulturnoga kapitala skupine, iz kojega će skupina, u određenoj društvenoj konfiguraciji, u interakciji s drugim društvenim skupinama, jednome odabranome dijelu dvoga nasljeđa pripisati razlikovno obilježje”. (Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 120). *Jezični identitet* također uključuje razlikovnost prema drugima, odnosno u njegovu se definiranju polazi “od postavke da je jezik prije svega simbol govornika i sredstvo kojim se on sam identificira kao individualni subjekt različit od drugih subjekata”. (Dubravko Škiljan, *Javni jezik*, Zagreb: Izdanja antibarbarus, 2000, str. 210-211). O jezičnom identitetu vidi osobito: Dalibor Brozović, “Jezik kao bitna odrednica kulturnog identiteta”, *Jezik*, br. 3, 49 (2002), str. 82-91; Radoslav Katičić, *Novi jezikoslovni ogleđi*, Zagreb: Školska knjiga, 1992, str. 35-54; Jagoda Granić, *Jezik i identiteti*, Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007a.

⁴ Unija se obvezala ugovorom iz Maastrichta 1992. “promicati zajedničku kulturnu baštinu, ali poštujući nacionalnu i regionalnu raznolikost i pridonoseći razvoju kultura država-članica (...)”. (Irena Petrušić, “Politika jezične jednakosti unutar Europske unije”, *Lice i naličje jezične globalizacije*, ur. Barbara Kryžan- Stanojević, Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 33-34).

⁵ Ima, dakako, i mišljenja da hrvatski jezični identitet ne će biti ugrožen ulaskom u Europsku uniju: “(...) sadašnji nedvojbeno utvrđen status hrvatskog u javnoj i privatnoj komunikaciji i snažno razvijena kolektivna svijest o jeziku kao bitnom nacionalnom simbolu garancija su vitalnosti hrvatske jezične zajednice i u budućnosti.” (Dubravko Škiljan i Vlasta Erdeljac, “Hrvatski na pragu Europske Unije”, *Jezična politika i jezična stvarnost. Language Policy and Language Reality*, ur. Jagoda Granić, Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2009, str. 590).

⁶ U povoljnijem se položaju tijekom 20. st. hrvatski jezik nalazio samo u vrijeme Banovine Hrvatske (od 26. kolovoza 1939. do 10. travnja 1941.) te Nezavisne Države Hrvatske (od 10. travnja 1941. do 4. svibnja 1945.). O hrvatskom jeziku, pravopisu i jezičnoj politici od 1918. do 1939. vidi osobito: Marko Samardžija, *Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do kraja Banovine Hrvatske (1918.–1941.)*, Zagreb: Školska knjiga, 2012. O hrvatskom jeziku, pravopisu i jezičnoj politici u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske vidi također: Marko Samardžija, (priređio), *Jezični purizam u NDH: savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1993; Marko Samardžija, *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1993; Marko Samardžija, *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2008.

⁷ Mario Grčević, “Poteškoće u priznavanju hrvatskoga jezika u inozemstvu”, *Jezik*, br. 5, 55 (2008), str. 190. Da je bojazan posve opravdana, potvrđuje i slučaj koji navodi Maja Bratanić: “U jednom su hrvatskom mi- nistarstvu zatrebali izvornik *Okvirnoga sporazuma između Europske zajednice i Republike Hrvatske o sudje- lovanju Republike Hrvatske u programima Zajednice* i našli ga u EUR-Lexu, golemoj službenoj bazi podataka svekolikoga zakonodavstva EU. Premda se u tekstu sporazuma jezik naziva hrvatskim, u službenom zapisu

Navedenim se identitetskim izjednačivanjem hrvatskoga s bliskim štokavskim jezicima negiraju temeljne sastavnice hrvatskoga jezičnoga identiteta.⁸ Takva inozemna razmišljanja daju naslutiti da je Unijino načelo jezične ravnopravnosti, kojim ona i potvrđuje i potiče jedinstvo u raznolikosti,⁹ ipak samo deklarativne naravi jer je u svakodnevnoj praksi ono neprovedivo; u budućnosti se stoga može predvidjeti kretanje Unijine jezične politike¹⁰ prema sustavu reducirane višejezičnosti. U tom će sustavu hrvatski jezik, ali i mnogi drugi Unijini jezici kojima se pripisuje status “malih jezika”¹¹ biti ugroženiji nego što je danas.

S druge pak strane valja propitati i koliko je hrvatska jezična politika, ako uopće o njezinu postojanju danas možemo govoriti, učinila sve da hrvatski jezični identitet, koji ima unutrašnje priznanje, u svijetu konačno dobije i svoje neupitno vanjsko priznanje.¹²

dokumenta stajalo je da je – osim službenih jezika Unije – autentični jezik dokumenata srpskohrvatski.” (Maja Bratanić, “Je li hrvatski spreman za EU?”, *Jezič i identiteti* (ur. Jagoda Granić), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007, str. 85).

⁸ Usp. Ivo Pranjković, “Glavne sastavnice hrvatskoga jezičnog identiteta”, *Jezič i identiteti* (ur. Jagoda Granić), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007, str. 487-495.

⁹ Usp. Jagoda Granić, “Terminologija i komunikacijska kompetencija u višejezičnome kontekstu EU-a”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogleđi*, ur. Maja Bratanić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 272.

¹⁰ Kao dio globalne politike nekoga društva pojam se *jezične politike* u ovom radu uzima u značenju skupa “racionalnih i uglavnom institucionaliziranih postupaka kojima neko društvo utječe na jezične oblike javne komunikacije i na formiranje svijesti svojih sudionika o tim oblicima”. (Dubravko Škiljan, *Jezična politika*, Zagreb: Naprijed, 1988, str. 8). *Jezična se politika* pritom značenjski razgraničuje od *jezičnoga planiranja*; jezično se planiranje odnosi na “djelatnost s namjerom promicanja sustavne jezične promjene u nekoj zajednici govornika”, a jezična je politika, kako je i navedeno, “skup zamisli, zakona, propisa, pravila i praksa što ih obznanjuje vlada ili drugo mjerodavno tijelo ili osoba s namjerom da se pod određenim uvjetima postigne planirana jezična promjena”. (Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezič, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 136). O razlici pojmova i povijesnom razvoju discipline jezične politike i jezičnoga planiranja vidi i: Dubravko Škiljan, *Javni jezik*, Zagreb: Izdanja antibarbarus, 2000, str. 160-175; Sue Wright, *Jezična politika i jezično planiranje. Od nacionalizacije do globalizacije*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2010, str. 7-12.

¹¹ Pojam *mali jezik* u ovom se radu ne uzima kao vrijednosna kategorija jer “(...) niti jedan jezik nije premali da izrazi svoju kulturu, da progovori o životu svojih govornika”. (Barbara Kryžan-Stanojević, “Mali i manji između integracije i globalizacije”, *Lice i naličje jezične globalizacije*, ur. Barbara Kryžan-Stanojević, Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 13). Isključivo se uzima u demografskom smislu; tako shvaćena “(...) golema većina jezika koji se danas govore na svijetu su ‘mali jezici’: čak 94% stanovništva svijeta govori jednim od samo 4% jezika”. (Ranko Matasović, *Jezična raznolikost svijeta. Podrijetlo, razvitak, izgledi*, Zagreb: Algoritam, 2005, str. 242).

¹² Razgraničenje pojmova *unutrašnje priznanje jezika* i *vanjsko priznanje jezika* uzima se u značenju kakvo mu daje D. Škiljan: “Prvo se od njih, dakle, odvija unutar jezične zajednice u procesu nastajanja i implicira postojanje neke društvene grupe koja teži za tim da, u skladu sa svojim interesima i dosezima svojih političkih projekata, ‘uvjeri’ ostale zamišljene članove zajednice da joj doista pripadaju i da su svi njihovi idiomi realizacije jednog jezika. (...) Vanjsko priznanje dobiva se od drugih zajednica i grupa i ima jednako važnu ulogu u konstituiranju kolektivnog identiteta, jer on (...) proizlazi ne samo iz svojstava imanentnih nekom kolektivu nego, možda još u mnogo većoj mjeri, i iz interakcija s drugim, vanjskim kolektivima.” (Dubravko Škiljan, “Unutrašnje i vanjsko priznanje jezika”, *Identitet jezika jezikom izrečen. Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga Jezič i identitet na Balkanu* (ur. Anita Peti-Stantić), Zagreb: Srednja Europa, 2008, str. 81).

Naime, koliko se god činilo, iz hrvatske perspektive gledano, da je za nositelje hrvatskoga jezičnoga identiteta i u sadašnjosti i u prošlosti on sam uvijek bio neupitan jer je bio izrazom i osobnoga i nacionalnoga identiteta,¹³ za zasebnost se hrvatskoga jeziku u svijetu, a time i za njegov identitet, na žalost, Hrvatska još uvijek nije u potpunosti izborila.¹⁴

Jezična politika Europske unije

Unijin slogan “ujedinjeni u raznolikosti” utjelovljuje ideju da cijela Europa govori jednim glasom, a različitim jezicima.¹⁵ Navedena se jezična raznolikost može shvatiti u nekoliko značenja: “prvi je smisao *apsolutna* jezična raznolikost, pri čemu se misli na ukupan broj jezika koji se govore na nekom teritoriju. (...) Drugo, može se govoriti o *genetskoj* jezičnoj raznolikosti, pri čemu se misli na broj jezičnih porodica koje postoje na nekom području; (...) Treću vrstu jezične raznolikosti možemo zvati *tipološkom*: jezici se međusobno razlikuju, no nisu svi jezici međusobno podjednako različiti.”¹⁶ Europska unija imajući na umu sve navedene vrste jezične raznolikosti pravnim se aktima poglavito obvezala čuvati *apsolutnu jezičnu raznolikost* uvažavajući jezične identitete svih svojih država članica.¹⁷ Čini se da bi napuštanjem apsolutne jezične raznolikosti Unija imala dalekosežne posljedice. No to ipak “ne znači da svakodnevna jezična praksa ne ostavlja velik prostor za propitkivanje raskoraka između formalne i stvarne jezične politike Europske unije i objektivnoga statusa i utjecaja pojedinih jezika ili jezičnih varijeteta.”¹⁸ Čini se, stoga, da se u Europi ipak mogu uočiti dvije ponešto suprotstavljene

¹³ O sprezi individualnoga, kolektivnoga, kulturalnoga i etničkoga (nacionalnoga ili etnonacionalnoga) te regionalnoga identiteta vidi: Jagoda Granić, “Identitet na granici”, *Jezik i identiteti* (ur. Jagoda Granić), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007b, str. 195-205; Branka Blažević, Marina Rončević i Tatjana Šepić, “Etnicitet, identitet i jezik kao čimbenici očuvanja kulturnog naslijeđa naroda”, *Jezik i identiteti*, (ur. Jagoda Granić), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007, str. 51-59; Ivo Pranjković, “Glavne sastavnice hrvatskoga jezičnog identiteta”, *Jezik i identiteti* (ur. Jagoda Granić), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007, str. 487-495.

¹⁴ Na takav zaključak upućuju strani jezikoslovci koji još uvijek, primjenjujući isključivo kriterij sporazumijevanja za uspostavljanje (ne)istovjetnosti dvaju (književnih) jezika (Peti-Stantić, 2008, str. 9), hrvatskom jeziku ne priznaju status zasebnoga jezika, već ga i imenom određuju kao *srpskohrvatski*. S druge strane, ni genetska bliskost hrvatskoga jezika sa srpskim, uz već izdvojeni kriterij međusobne razumljivosti, “nije jamstvo jezične istosti (...)”. (August Kovačec, “Položaj hrvatskoga jezika”, *Jezik*, br. 3, 56 (2009), str. 95). Kao primjer primjene navedenih kriterija koji dovode do nerazumijevanja hrvatske jezične posebnosti u svijetu usp. Robert David Greenberg, *Jezik i identitet na Balkanu. Raspad srpsko-hrvatskoga*, Zagreb: Srednja Europa 2005; Claude Hagège, *Zaustaviti izumiranje jezika*, Zagreb: Disput, 2005, str. 282; Miguel Siguan, *Jezici u Europi*, Zagreb: Školska knjiga, 2004, str. 9-10.

¹⁵ Maja Bratanić, “Je li hrvatski spreman za EU?”, *Jezik i identiteti* (ur. Jagoda Granić), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007, str. 83.

¹⁶ Ranko Matasović, *Jezična raznolikost svijeta. Podrijetlo, razvitak, izgledi*, Zagreb: Algoritam, 2005, str. 15-17.

¹⁷ O pravnim aktima i dokumentima kojima je definirana jezična politika EU-a usp. Maja Bratanić i Snježana Ramljak, “Mjesto jezika u europskim pravnim aktima”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Maja Bratanić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 33-46.

¹⁸ Maja Bratanić i Snježana Ramljak, “Mjesto jezika u europskim pravnim aktima”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Maja Bratanić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska

ne jezične politike koje potvrđuju raskorak između Unijine deklarativne zajamčenosti jezičnih prava i svakodnevne prakse koja u većoj ili manjoj mjeri ta prava ne provodi.

Unijina deklarativna zajamčenost jezične ravnopravnosti

Počeci Unijina institucionaliziranoga bavljenja pitanjem jezika nisu i počeci njezina političkoga oblikovanja. Naime, udruživanje europskih država započelo je 18. travnja 1951. godine potpisivanjem Pariškoga ugovora kojim “Francuska, Zapadna Njemačka, Italija, Nizozemska, Belgija i Luksemburg stvaraju Europsku zajednicu za ugljen i čelik; tekst je samo na francuskom i ne sadrži nikakve jezične odredbe”.¹⁹ Prvi se put pitanje apsolutne jezične ravnopravnosti svih država članica rješava 15. travnja 1958. godine kada Vijeće ministara donosi Uredbu 1/58. U članku se 1. Uredbe 1/58 navodi da su “(...) ‘službeni jezici i radni jezici institucija’ francuski, nizozemski, njemački i talijanski, čemu su se kasnije, kako je koja zemlja pristupala, automatski dodavali novi jezici neutralnim, abecednim redom”.²⁰ Iz članka je 1. Uredbe 1/58 razvidno da se ne spominje razlika između *službenoga* i *radnoga* jezika.²¹ Unijina jezična raznolikost koja počiva na ravnopravnosti svih jezičnih identiteta proizlazi iz potrebe očuvanja baštine čovječanstva s obzirom na to da su jezici temeljna sastavnica kulture koju Europa kao jedinstvo različitosti potiče. Sue Wright (2010.) izdvaja nekoliko razloga zbog kojih bi Europa treba ustrajati na očuvanju jezične raznolikosti. Prvi je taj da je “raznolikost dobra sama po sebi, onako kako je dobra i biološka raznolikost. Prema drugom, održavanje jezika omogućuje pripadnicima grupe da ostanu u doticaju s vlastitom poviješću i kulturnom baštinom. Prema trećem, jezik je temeljna sastavnica identiteta koju treba poštovati. I četvrto, jezici su nezamjenjiv resurs čovječanstva.”²² Očuvanju se jezične raznolikosti u znanosti posljednjih desetljeća posvećuje znatna pozornost, osobito u okviru ekolingvistike²³ koja je kao disciplina i proizišla iz zabrinutosti za male jezike u procesu nestaja-

sveučilišna naklada, 2011, str. 33.

¹⁹ Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 136.

²⁰ Isto, str. 138.

²¹ Ne razgraničujući *službene jezike* od *radnih* Unija je, zapravo, propustila ono što se nije dogodilo nekim drugim organizacijama, primjerice UN-u; naime, Opća je skupština na prvoj sjednici 1946. u Londonu “statusno (...) definirala i funkcionalno razgraničila jezike. Svih pet *jezikā Povelje* proglašeno je *službenim* jezicima šest glavnih tijela organizacije (Opća skupština, Vijeće sigurnosti, Ekonomsko-socijalno vijeće, Starateljsko vijeće, Međunarodni sud pravde i Tajništvo), a dva, engleski i francuski, *radnim* jezicima tih tijela, što znači da se na njima moraju objaviti *svi* dokumenti i materijali za sjednice.” (Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 155). Usporedbe radi, i NATO ima dva radna jezika “francuski i engleski, a Europsko udruženje za slobodnu trgovinu (EFTA) rabi samo engleski”. (Miguel Siguan, *Jezići u Europi*, Zagreb: Školska knjiga, 2004, str. 157).

²² Sue Wright, *Jezična politika i jezično planiranje. Od nacionalizacije do globalizacije*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2010, str. 218.

²³ Naziv je skovao Heugen upozorivši na potrebu jačeg društvenog angažiranja oko očuvanja jezika. (Usp. Sue Wright, *Jezična politika i jezično planiranje. Od nacionalizacije do globalizacije*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2010, str. 11, navod preuzet iz 7. bilješke). O postanku ekolingvistike i njezinim

nja.²⁴ I Unijina se jezična politika, bar za sada, temelji na ideji da “izgradnja Europe ne može značiti žrtvovanje (...) raznolikosti u korist jednog jezika, već sasvim suprotno, mora osigurati [njezin] opstanak”.²⁵ Ali ipak...

Unijina jezična politika u svakodnevnoj praksi

Bez obzira na to što je jezična ravnopravnost svih službenih jezika država članica zajamčena Unijinim zakonodavstvom, ipak je izvanjezična stvarnost ponešto drugačija; “činjenica je da svi jezici nemaju jednaku ‘izvanjezičnu moć’, neki su ‘mali’, neki ‘veliki’, pa onda i ‘jednakiji’, što pokazuje i njihov izbor kao uvriježenoga sredstva javne komunikacije (...)”.²⁶ To znači da se u Uniji postupno ‘veliki jezici’ (osobito engleski, francuski, njemački, donekle španjolski i talijanski) izdvajaju kao ‘radni jezici’ u dnevnom poslovanju europskih institucija pa se o stvarnoj jezičnoj ravnopravnosti u svakodnevnoj praksi ne može govoriti. Praksa istodobno potvrđuje da se “izlazni (...) dokumenti uvijek pišu na engleskom, francuskom i njemačkom, a ulazni prevode na ova tri jezika – pa se stoga oni često nazivaju proceduralnima ili radnima. Proceduralni jezici tako zapravo postaju ekskluzivnim jezicima interne komunikacije i izvornim jezicima na kojima se zakonodavstvo uistinu stvara, a svi drugi najvećim dijelom samo ciljnim jezicima.”²⁷ I praksa je Europskoga parlamenta također potvrdila izdvajanje radnih jezika u odnosu na službene jezike: dokumenti su izrađuju “na 6 ‘najvećih jezika’ (engleski, francuski, njemački, poljski, španjolski i talijanski), koji zatim služe kao izvornici za prijevode, čime se olakšava izbor jezičnih kombinacija i smanjuje broj potrebnih prevoditelja (...)”.²⁸ Upravo kada je riječ o zahtjevima za prevođenjem na određeni jezik države članice, uočilo se da je “broj jezika koji se stvarno rabe ‘često’ niži od broja za koji je podnesen zahtjev i za koji su bili angažirani prevodioci”.²⁹ Prvi se put pak glasno postavilo pitanje opravdanosti Unijina zajamčenoga jezičnoga pluralizma u studenom 2004. godine kada je na početku Barrosova mandata njegov glasnogovornik istaknuo potrebu razmatranja “promjene režima, jer je upotreba svih službenih jezika nefunkcionalna, nesvrhovita i preskupa (...)”.³⁰ Stoga

ciljevima vidi i: Barbara Kryžan-Stanojević, “Ekolingvistika u obrani jezičnog identiteta”, *Jezik i identiteti* (ur. Jagoda Granić), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007, str. 299-307.

²⁴ Usp. Sue Wright, *Jezična politika i jezično planiranje. Od nacionalizacije do globalizacije*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2010, str. 219.

²⁵ Miguel Siguan, *Jezici u Europi*, Zagreb: Školska knjiga, 2004, str. 191.

²⁶ Jagoda Granić, “Terminologija i komunikacijska kompetencija u višejezičnome kontekstu EU-a”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Maja Bratanić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 268.

²⁷ Maja Bratanić, “Hrvatsko pristupanje EU-u kao povod za terminološku inventuru i terminološko planiranje”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Maja Bratanić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 13.

²⁸ Željko Rišner, “Mali jezici – veliki problem Europske Unije”, *Jezična politika i jezična stvarnost. Language Policy and Language Reality*, ur. Jagoda Granić, Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, (2009), str. 645.

²⁹ Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 152.

³⁰ Isto, str. 234.

se čini izvjesnim “da će europske institucije proces prevođenja raznim mehanizmima nastojati učiniti jednostavnijim i prije svega ekonomičnijim i jeftinijim. U danim se ekonomskim uvjetima to čini još vjerojatnijim nego prije nekoliko godina (...)”.³¹ Često se kao jedno od rješenja koje bi Unija u budućnosti mogla prihvatiti navodi “uvođenje modela *plati, pa govori* koji predviđa da se svakoj zemlji omogući upotreba njena jezika ako sama snosi troškove (...)”.³² Riječ je, zapravo, o modelu koji već postoji u UN-u: “u poslovnike [je] uvedena kategorija, *jezici koji se rabe na zahtjev (lanaguages on demand)*”³³ da izaslanici mogu govoriti i na jezicima koji nisu službeni, ali se za to mora osigurati prijevod na jedan od takvih.³⁴ Usporedi li se stoga deklarativna zajamčenost jezične ravnopravnosti i svakodnevni politički i javni diskurs u Uniji³⁵ razvidno je da “jedina razina na kojoj se dosljedno primjenjuje službeni režim ravnopravnosti svih jezika jesu službeni dokumenti, dakle oni koje donesu tijela ovlaštena za donošenje odluka. Međutim, što su hijerarhijske razine niže ili sastanci manje formalni, sve je manje višejezičnosti: ministarski tematski sastanci i diplomatski susreti stalnih predstavnika prevode se na dva jezika, engleski i francuski, nerijetko i njemački, dok se sastanci službenika država članica i institucija održavaju na prva dva, a katkad i na jednom, zna se kojem, kao i u pravilu skupovi eksperata.”³⁶ Takva situacija potvrđuje “kako postoji niz formalno nedefiniranih, poluinstitucionalnih situacija, (...) koje otvaraju niz mogućnosti za političke pritiske i pregovaranja bez izravna zadiranja u temeljno jezično zakonodavstvo EU”.³⁷

Moguća rješenja Kule babilonske

Troškovi i ekonomičnost prevođenja u radu europskih institucija³⁸ samo Unijino načelo jezične ravnopravnosti danas stavljaju na kušnju. Naime, svako je novo Unijino širenje i povećanje broja službenih jezika stvorilo pomalo psihozu u javnom i politič-

³¹ Maja Bratanić, “Hrvatsko pristupanje EU-u kao povod za terminološku inventuru i terminološko planiranje”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogleđi*, ur. Maja Bratanić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 14.

³² Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 179.

³³ Isto, str. 180.

³⁴ Usp. Miguel Siguan, *Jezici u Europi*, Zagreb: Školska knjiga, 2004, str. 151; Ranko Matasović, *Jezična raznolikost svijeta. Podrijetlo, razvitak, izgledi*, Zagreb: Algoritam, 2005, str. 243-244; Sue Wright, *Jezična politika i jezično planiranje. Od nacionalizacije do globalizacije*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2010, str. 203-215.

³⁵ Primjere odstupanja od deklarativne Unijine višejezičnosti u svakodnevnoj praksi donosi i: Maja Bratanić, “Je li hrvatski spreman za EU?”, *Jezik i identiteti* (ur. Jagoda Granić), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007, str. 84-85.

³⁶ Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 157.

³⁷ Isto, str. 233.

³⁸ Iznosi koje Unija izdvaja za poslove prevođenja nisu zanemarivi. Naime, “(...) cjelodnevni sastanak s prevođenjem stajao je uoči proširenja, za 11 jezika, oko 40.000 eura za Parlament, odnosno 34.500 eura za Komisiju, a nakon velikog proširenja, za 20 jezika, tj. bez malteškoga, 88.500 eura u prvoj instituciji, te 63.000 u drugoj, s troje prevodilaca po kabini”. (Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 152).

kom diskursu što je, ističe Žanić, dovelo do uvođenja metafore Kule babilonske³⁹ jer se jezična pomutnja počela shvaćati kako kazna i prokletstvo.⁴⁰ Jedan od mogućih rješenja problema višejezičnosti koji se sve češće navodi jest prihvaćanje engleskoga jezika kao svojevrsne *lingue france* 20. stoljeća.⁴¹ Engleski je jezik odabran jer je vrijednosno neutralan jezik,⁴² odnosno jezik koji, kao univerzalni posrednik u komunikaciji, “ne pokušava prisvojiti područje niti jednog jezika niti ga zamijeniti, nego postaje sredstvo kojim bi govornici nekog drugog jezika svladali jezične barijere”.⁴³ Tomu u prilog ide i podatak da se “polovica svjetskog nacionalnog bruto dohotka proizvodi u zemljama engleskoga govornoga područja. (...) Na taj je način engleski postao općeprihvaćeni jezik međunarodnih aktivnosti na financijskom polju”⁴⁴ te mu kao globalnom jeziku odgovara status “jezika bez granica”.⁴⁵

No već smo istaknuli da u združenoj Europi ima i zagovornika potrebe očuvanja jezične raznolikosti. Među njima izdvajamo Jill Evans⁴⁶ koja se u Parlamentu zalagala za to da “uz gospodarstvo, brigu o okolišu i socijalnu politiku, *kultura* [ostane] *četvrta dimenzija izgradnje Europe* (...)”⁴⁷ Očuvanje svih jezičnih identiteta u Uniji pridonosi čuvanju i kulturnih vrijednosti njihovih nositelja. Tu misao podupire C. Hagège ističu-

³⁹ Usp. Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 148.

⁴⁰ “U takvu je rakursu neologizam *babilonizacija*, ‘množenje jezika na određenom teritoriju’, jezični ekvivalent terminu *balkanizacija* kada je riječ o državama (...)” (Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 148).

⁴¹ Uz pojam se *lingua france* često javljaju i pojmovi *međunarodni* (*internacionalni*) i *svjetski* (*globalni*) jezik koji ipak nisu sinonimični navedenom. Naime, *međunarodni jezik* bio bi “jezik koji upotrebljavaju ljudi u više zemalja u razne svrhe međusobne komunikacije neovisno o tome je li im materinski (...)”. (Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 231). Međunarodni jezici koji su danas više-manje ravnopravno u upotrebi u današnjoj EU jesu francuski, engleski, španjolski i njemački, dočim se samo engleski jezik može smatrati ne samo *međunarodnim* (*internacionalnim*) već i *svjetskim* (*globalnim*) jezikom. O svjetskim (globalnim) jezicima vidi također: Ranko Matasović, *Jezična raznolikost svijeta. Podrijetlo, razvitak, izgledi*, Zagreb: Algoritam, 2005, str. 246-253.

⁴² Usp. Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 334.

⁴³ Irena Petrušić, “Politika jezične jednakosti unutar Europske unije”, *Lice i naličje jezične globalizacije*, ur. Barbara Kryžan-Stanojević, Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 36.

⁴⁴ Miguel Siguan, *Jezici u Europi*, Zagreb: Školska knjiga, 2004, str. 135.

⁴⁵ Jagoda Granić, *Jezik i identiteti*, Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007a, str. 202.

⁴⁶ Jill Evans prva je osoba koja je, makar i simbolično, progovorila velški u Parlamentu 17. studenoga 2004. godine. To je bio povijesni trenutak za Uniju jer je svega nekoliko dana prije Parlament “13. listopada 2004. donio odluku da se dopušta istupanje na neslužbenim jezicima, tj. govornicima se više neće oduzimati riječ, ali se ono što kažu neće ni prevoditi. Taj datum ujedno označava zacijelo jedinstvenu novost u povijesti jezičnih politika: institucionalizaciju (usmene) upotrebe nekog jezika isključivo na simboličnoj razini, bez ikakva praktična komunikacijska učinka!” (Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 189-190).

⁴⁷ Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 189-190.

ći: “Treba priznati da je gubitak jezika zapravo gubitak samoga sredstva kojim se neka kultura najizravnije izražava. (...) Ako jezik ni izdaleka nije jedini izraz neke kulture, on ipak obuhvaća sve ostale izraze, budući da ih sve pretače u riječi; on, dakle, čuva središnje mjesto”⁴⁸ u očuvanju cjelokupne kulture.

Može se stoga reći da se u načelu zrcali nekoliko mogućih rješenja Kule babilonske; uz već navedene zagovornike institucionaliziranja engleskoga jezika u tijelima Unije, izdvajaju se i protivnici njegova širenja za koje je taj jezik atribuiran “*angloameričkim Frankensteinom, jezikom-ubojicom, jezičnim Tyrannosaurus Rexom* koji proždire druge jezike (...)”⁴⁹.

Trećoj bi struji pripadali zagovornici Hagègeove teorije o ravnoteži jezičnih porodica u Europskoj uniji prema kojoj bi u sustavu reducirane jezičnosti kao povlašteni jezik bio uključen i jedan slavenski jezik, i to poljski. Tu je teoriju Claude Hagège iznio na međunarodnoj konferenciji o komunikaciji u svibnju 2005. godine. Teoriju je Žanić (2007) nazvao “konceptijski anakronu i ne osobito suvislu, ali u procesu aktualnih nadnacionalnih političko-interesnih i identitetskih pregovaranja savršeno uklopivu *teoriju jezičnih vokacija ili poslanja*. Prema njoj, tri *radna* jezika Europske komisije tvore germansko-romanski trio (...). A da bi se uspostavio u cijelosti uravnotežen sustav, Komisija bi među svoje *radne* jezike trebala uvrstiti i jedan slavenski, najbolje poljski (...)”⁵⁰.

Škiljan (2009) pak navodi i četvrti mogući model Unijine reducirane višejezičnosti u budućnosti; riječ je o prihvaćanju Calvetove ideje “prema kojoj bi uz tri ili četiri stalna radna jezika Europske Unije postojao još jedan, promjenljivi, a na tom bi se mjestu službeni jezik svake države uvrštavao u listu radnih idioma tijekom njezina predsjedništva Unijom”⁵¹.

Svakako valja uzeti u obzir i one koji, poput Miguela Siguana, smatraju da rješenje Kule babilonske Unija treba tražiti na način da “europske ustanove zaprimaju priopćenja na svim europskim jezicima, bilo od država, bilo od pojedinaca. S druge strane, te bi ustanove sve informacije koje žele objelodaniti trebale objaviti na svim jezicima, uključivši i neslužbene jezike.”⁵²

Navedena brojnost predloženih rješenja potvrdom su da Unija problem višejezičnosti ne će tako skoro riješiti. Možda je jezičnu stvarnost, ili preciznije rečeno budućnost kakva se nazire u jezičnoj politici Europske unije, najbolje opisao finski demokršćanski eurozastupnik Alexander Stubb:

“Zaista smo u velikoj dilemi. Mislim da bi svi mogli živjeti s engleskim osim Francuza. Svi bi mogli živjeti s engleskim i francuskim osim Nijemaca. Svi bi mogli živjeti s engleskim, francuskim i njemačkim osim Španjolaca, i onda na kraju popisa eto nas

⁴⁸ Claude Hagège, *Zaustaviti izumiranje jezika*, Zagreb: Disput, 2005, str. 172-173.

⁴⁹ Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 342.

⁵⁰ Isto, str. 270.

⁵¹ Dubravko Škiljan i Vlasta Erdeljac, “Hrvatski na pragu Europske Unije”, *Jezična politika i jezična stvarnost. Language Policy and Language Reality*, ur. Jagoda Granić, Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2009, str. 591.

⁵² Miguel Siguana, *Jezici u Europi*, Zagreb: Školska knjiga, 2004, str. 195.

ravno kod Maltežana, u budućnosti vjerojatno i Iraca. Stoga ne mislim da postoji lako rješenje, čak se bojim da iz ovoga uopće nema izlaza.”⁵³

Ipak ohrabruju izjave koje jezičnu raznolikost Europske unije ni sada ni u budućnosti ne vide ugroženom; Irac Charlie McCreevy, povjerenik u Barrosovoj Komisiji, izjavio je kako je “Europska komisija uvijek (...) raznolikost jezika u Zajednici držala bogatstvom koje treba zaštititi. Poštovanje je višejezičnosti ne samo zakonska obveza prema Osnivačkom ugovoru i Uredbi 1/58 nego, držim i politička nužnost želimo li da svi naši sugrađani usvoje europski koncept kao svoj vlastiti.”⁵⁴ Iz navedenoga proizlazi da se gradeći globalni identitet Unija ipak ne će odreći načela jedinstva pojedinačnih identiteta zemalja članica što i hrvatskom jezičnom identitetu jamči ravnopravnost u Unijinim tijelima. Ali ipak...

Hrvatska jezična politika u procesu pristupanja Europskoj uniji

Kada je riječ o hrvatskoj jezičnoj politici, prednjači mišljenje da njome “uglavnom nismo ni danas zadovoljni, ako o kakvoj iole osmišljenoj politici uopće možemo govoriti. U onome što bi trebala biti jezična politika previše je stihije, previše upletanja dnevne politike, previše nastojanja da se ta politika vodi u neformalnim krugovima, previše laičkih pokušaja da se ona radikalizira (posebice u odnosu na srpski standardni jezik), previše su u prvom planu osobni probici (npr. financijski) itd. itd.”⁵⁵

No je li doista riječ o potpunom izostanku jezične politike⁵⁶ ili se ipak mogu izdvojiti bar poneki njezini pozitivni učinci u hrvatskom pretpristupnom razdoblju na putu prema združenoj Europi.

Ono što se na prvom mjestu može izdvojiti kao pozitivan učinak hrvatske jezične politike jesu konkretni prevoditeljski i terminološki izazovi⁵⁷ koje je Hrvatska prihvatila

⁵³ Ivo Žanić, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007, str. 273.

⁵⁴ Isto, str. 293.

⁵⁵ Ivo Pranjković, “Jezici i etnije u bivšoj Jugoslaviji i danas”, *Identitet jezika jezikom izrečen. Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga Jezik i identitet na Balkanu* (ur. Anita Peti-Stantić), Zagreb: Srednja Europa, 2008, str. 90. I Nives Opačić u sličnom tonu zaključuje: “Hrvati se vole vajkati kako su ima kapu – pa i jezičnu – stoljećima krojili stranci. Sada smo pak u Hrvatskoj svjedoci (još jednoga) apsurdna: nakon tolikih stoljeća konačno imamo vlastitu državu, a u njoj jezične politike (koju nam nitko ne brani da stvaramo sami) jednostavno – nema.” (Nives Opačić, “Globalizacija i mali jezici”, *Lice i naličje jezične globalizacije* (ur. Barbara Kryžan-Stanojević), Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 50).

⁵⁶ Usp. August Kovačec, “Hrvatski jezik u slobodnoj Hrvatskoj”, *Jezik*, br. 2, 58 (2011), str. 46-49.

⁵⁷ Konkretnim je prevoditeljskim i terminološkim izazovima odgovorio Projekt Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske broj 135-1300619-2622: Hrvatsko nazivlje za europske pojmove: Terminološko-terminografski okvir, voditeljice Maje Bratanić. (Usp. Maja Bratanić, “Hrvatsko pristupanje EU-u kao povod za terminološku inventuru i terminološko planiranje”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Maja Bratanić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, VII, navod preuzet iz 1. bilješke). Drugi je važan znanstveni projekt Strategije za prevođenje pravne stečevine Europske unije, voditeljice Susan Šarčević na Pravnom fakultetu u Rijeci, čiji su rezultati pokazali neujednačenost nazivlja, a time i pouzdanost prijevoda pravne stečevine (acquis communautaire) Europske unije. (Usp. Susan Šarčević, “Opće upute za prevođenje pravne stečevine Europske zajednice”, *Priručnik za prevođenje pravnih akata Europske unije*, ur. Jasminka Novak, Zagreb: Ministarstvo za europske

u postupku prevođenja pravne stečevine Europske unije.⁵⁸ Upravo se u njezinu prevođenju potvrdilo da je “(...) stvaranje i dosljedna uporaba hrvatske terminologije (...) od velike važnosti zbog ujednačenoga tumačenja i primjene prava EU-a”.⁵⁹

Positivnim se pomacima u djelotvornijoj hrvatskoj jezičnoj politici svakako može smatrati i inicijativa Vijeća za normu hrvatskoga standardnoga jezika pri Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa u ožujku 2007. za pokretanjem projekta Izgradnje strukovnog nazivlja (STRUNA) što je Nacionalna naklada za znanost, visoko školstvo i tehnološki razvoj Republike Hrvatske poduprla pa je potkraj 2007. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje izabrala za nacionalnoga koordinatora.⁶⁰

Također se izrazito pozitivnim na hrvatskom putu pristupanja Uniji ocjenjuje i to da je upravo “priprema za pristup EU-u bila i najsnažniji povod za razvoj studija prevođenja na hrvatskim akademskim ustanovama. A upravo izobrazbom visokokvalificiranih prevoditelja, koji će prešavši u europske institucije ostati svojevrsna spona s maticom, Hrvatska u tom prijelazu može u većoj mjeri utjecati na kvalitetu prevođenja u europskim institucijama, pa tako i na očuvanje hrvatskoga jezičnoga identiteta.”⁶¹

integracije, 2002, str. 16-22; Susan Šarčević, “Die Übersetzung von mehrsprachigen EU-Rechtsvorschriften: Der Kampf gegen Sprachdivergenzen”, *Insights into Specialized Translation*, ur. Maurizio Gotti i Susan Šarčević, Bern: Peter Lang, 2006, str. 121-152). O radu na hrvatskim terminološkim bazama podataka vidi: Maja Bratanić, Vedrana Ilijevski i Ana Ostroški Anić, “Croatian Euroterm – the Case for National and EU Harmonization in the Field of Law”, *Legal Language in Action: Translation, Terminology, Drafting and Procedural Issues*, ur. Susan Šarčević, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2009, str. 233-260; Larisa Grčić Simeunović i Tomislav Frleta, “Kriteriji za prevođenje složenih naziva i kolokacija na hrvatski jezik (pravna terminologija EU-a)”, *Aktualna istraživanja u primijenjenoj lingvistici. Zbornik radova s 25. međunarodnog skupa HDPL-a održanog 12.–14. svibnja 2011. u Osijeku* (ur. Leonard Pon, Vladimir Karabalić i Sanja Cimer), Osijek: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2012, str. 231-244; Susan Šarčević i Martina Bajčić, “Stvaranje hrvatskoga nazivlja za europske pojmove: kako srediti terminološku džunglu?”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Maja Bratanić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 21-32.

⁵⁸ Pojam *pravne stečevine* “obuhvaća pravne akte, sudsku praksu, neformalnu praksu te politička stajališta i deklaracije” koji su prošli postupak prevođenja u Republici Hrvatskoj. No usklađivanje je hrvatskih zakona s Unijinim imalo i negativnih posljedica. (Usp. Snježana Ramljak, “Eurovoc – alat za (ne)djelotvorno pretraživanje pravnih baza podataka”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 206). Naime, “U 44. članku Zakona o tehničkim zahtjevima za proizvode i ocjenjivanju sukladnosti (NN 20/10) kaže se npr. da se ‘danom pristupanja Republike Hrvatske Europskoj uniji’ ‘u svim odredbama ovoga Zakona’ riječi ‘na hrvatskom jeziku i latiničnom pismu’ zamjenjuju riječima ‘na hrvatskom jeziku i latiničnom pismu ili na jeziku koji mogu lako razumjeti potrošači i drugi korisnici’. (...) Takve zakonske odredbe ozakonjuju u javnoj uporabi RH nakon pristupanja Europskoj Uniji jezične idiome koji nisu u skladu s normama hrvatskoga književnoga jezika.” (Mario Grčević, “Hrvatski jezik i Europska Unija”, *Jezik*, br. 2, 58 (2011), str. 52).

⁵⁹ Snježana Ramljak, “Eurovoc – alat za (ne)djelotvorno pretraživanje pravnih baza podataka”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Maja Bratanić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 210.

⁶⁰ Usp. Maja Bratanić, “Hrvatsko pristupanje EU-u kao povod za terminološku inventuru i terminološko planiranje”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Maja Bratanić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 17.

⁶¹ Isto, str. 18.

A upravo je zaštita i očuvanje hrvatskoga jezičnoga identiteta najslabija karika hrvatske jezične politike. Naime, ne samo da će hrvatski jezik u Uniji dijeliti sudbinu i drugih “malih” europskih jezika koji su pritisnuti globalnim jezikom (ili jezicima), nego se ni za svoje vanjsko priznanje kao pravo na različitost u odnosu na identitet-ski samo slične, nikako istovjetne, idiome⁶² Hrvatska nije uspjela u cijelosti izboriti.⁶³ Naime, “tijekom pretpristupnih pregovora Republike Hrvatske i Europske Unije hrvatskoj je javnosti u nekoliko navrata dano do znanja da zaseban hrvatski jezik nije prihvatljiv kao punopravan službeni jezik EU. Službeno i poluslužbeno predlagano je da se Hrvatska o zajedničkom standardnom jeziku dogovori sa Srbijom, Bosnom i Hercegovinom i Crnom Gorom. Tim bi se navodno smanjili prevoditeljski troškovi. Među redcima poručeno nam je još nešto: ako se hrvatski već mora prihvatiti kao službeni jezik, onda bi bilo najbolje da se u što manjoj mogućoj mjeri razlikuje od srpskoga kako bi skupa sa srpskim stao pod jedan nazivnik, kao što je BHS-jezik na sudu u Haagu.”⁶⁴

Positivnim se pomakom u sprječavanju stvaranja zajedničkoga BHS-jezika činilo i “odobranje posebne kabine za prevoditelje za hrvatski jezik na konferenciji o jugoistočnoj Europi koja je u svibnju 2008. održana u Europskom parlamentu u Bruxellesu (<http://www.dw-world.de/dwarticle/0,2144,3362085,00.html>), dok su predstavnici Srbije, Crne Gore te Bosne i Hercegovine imali zajedničkoga prevoditelja.”⁶⁵ No unatoč tomu “hrvatsko društvo konferencijskih prevoditelja (HDKP) uputilo je krajem prošle godine [2010.] na adrese hrvatskih dužnosnika apel u kojem se poziva na zaštitu hrvatskoga jezika, o čemu je 4. studenoga vijest objavila Hina. U apelu se tvrdi da se hrvatski jezik potiskuje, iako je formalno najavljeno njegovo priznanje.”⁶⁶

Neartikuliranost hrvatske jezične politike⁶⁷ svakako potvrđuje i nepostojanje zakona o javnoj uporabi hrvatskoga jezika. Tim bi se zakonom Hrvatska pridružila mnogim europskim zemljama koje zakonom štite nacionalni jezik,⁶⁸ a koji bi “objedinio i upotpunio postojeće jezične odredbe, koji bi u skladu s jezičnim zakonima zemalja članica EU definirao područja u kojima se službeni ili državni jezik RH ne smije potiskivati, i koji

⁶² Prema D. Brozoviću “*Idiom* je neutralan termin za bilo koji oblik jezika: mjesni govor, dijalekt, standardni jezik, razgovorni jezik, interdijalekt i slično” (Dalibor Brozović, “Jezik kao bitna odrednica kulturnog identiteta”, *Jezik*, br. 3, 49 (2002), str. 84).

⁶³ Usp. Mario Grčević, “Poteškoće u priznavanju hrvatskoga jezika u inozemstvu”, *Jezik*, br. 5, 55 (2008), str. 189-192; Stjepan Babić, “Još o hrvatskom jeziku u Europskoj Uniji. Uz članak Marija Grčevića”, *Jezik*, br. 5, 55 (2008), str. 193-195.

⁶⁴ Mario Grčević, “Hrvatski jezik i Europska Unija”, *Jezik*, br. 2, 58 (2011), str. 50.

⁶⁵ Autorica navodi i drugi pozitivan primjer – odluku “međunarodnome priznanju uporabe bibliotekarskoga koda *hrv* za sve knjige pisane na hrvatskome jeziku”. (Lidija Cvikić, “Hrvatski – mali, zavičajni jezik”, *Lice i naličje jezične globalizacije*, ur. Barbara Kryžan-Stanojević, Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 98).

⁶⁶ Mario Grčević, “Hrvatski jezik i Europska Unija”, *Jezik*, br. 2, 58 (2011), str. 50.

⁶⁷ Smjernice kojim bi se trebala kretati hrvatska jezična politika kako bi učinkovitije skrblila o jeziku unutar i izvan državnih granica vidi u: August Kovačec, “Izazovi globalizacije i hrvatski jezični standard”, *Jezik*, br. 2, 51 (2004), str. 63 i dalje.

⁶⁸ Zemlje koje zakonom štite vlastiti jezik jesu Francuska, Poljska, Slovačka, Slovenija, Švedska, Estonija, Litva, Latvija, Belgija, Finska, Rumunjska i Mađarska. (Usp. Mario Grčević, “Hrvatski jezik i Europska Unija”, *Jezik*, br. 2, 58 (2011), str. 51).

bi definirao tko određuje službene hrvatske pravopisne i jezične norme”.⁶⁹ Bez takvoga je zakona hrvatski jezik doista u opasnosti da se danas-sutra u Uniji nađe u kakvom zajedničkom BHS-jeziku.

Nova opasnost za hrvatsku identitetsku posebnost najavljena je ukidanjem Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika⁷⁰ koje je, bez objašnjenja, ukinuo ministar znanosti obrazovanja i sporta Željko Jovanović 8. svibnja 2012. godine. Naime, Vijeće je svojim Aktom o osnivanju trebalo usmjeravati hrvatsku jezičnu politiku prema sljedećim postavljenim zadacima:

- voditi sustavnu stručnu skrb o hrvatskome standardnom jeziku;
- raspravljati o aktualnim nedoumicama i otvorenim pitanjima hrvatskoga standardnog jezika;
- upozoravati na primjere nepoštivanja ustavne odredbe o hrvatskome kao službenome jeziku;
- promicati kulturu hrvatskoga standardnog jezika u pisanoj i govornoj komunikaciji;
- voditi skrb o mjestu i ulozi hrvatskoga standardnog jezika s obzirom na proces integracije Republike Hrvatske u Europsku Uniju;
- donijeti rješenja s daljnjim normiranjem hrvatskoga standardnog jezika;
- pratiti jezičnu problematiku i utvrditi načela u pravopisnoj normi”.⁷¹

Iz navedenih je zadataka dakle razvidno da je ukidanjem Vijeća za normu hrvatskoga standardnoga jezika Hrvatska ostala bez tijela kojemu i jest svrha bila očuvanje hrvatskoga jezičnoga identiteta ne samo unutar državnih granica već i izvan njih. Takav je čin doista na štetu i hrvatskoga jezika i hrvatske jezične politike.

Zaključak

I hrvatska (jezična) povijest i suvremenost potvrdom su da bez jasno definirane jezične politike hrvatskom (jezičnom) identitetu prijetoj ugroženost. Čini se vrijednim stoga na pragu pristupanja Europskoj uniji podsjetiti da “svoj osobni i kolektivni identitet izražavamo jezikom”⁷² te ne dopustiti da globalizacijski procesi koji neupitno dovode do stvaranja novih “identiteta bez granica”⁷³ negiraju pojedinačne, pa i jezične, identitete. Kakav će biti položaj hrvatskoga jezika u Uniji, o tom ćemo i sami dijelom biti odgovorni. Stoga se priklanjamo stavu da bi “artikuliranija hrvatska jezična politika i na posljed-

⁶⁹ Mario Grčević, “Hrvatski jezik i Europska Unija”, *Jezik*, br. 2, 58 (2011), str. 56.

⁷⁰ Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika osnovao je ministar znanosti obrazovanja i športa Dragutin Primorac 14. travnja 2005. godine. Članovi su Vijeća bili predstavnici hrvatskih kulturnih i znanstvenih institucija vezanih uz hrvatski jezični standard. O radu, sada već bivšega, Vijeća vidi: Radoslav Katičić, “Bivše Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika”, *Jezik*, br. 5, 59 (2012), str. 161-176, te poseban trobroj časopisa *Jezik* (1913.) u kojem su objavljeni zapisnici Vijeća za normu.

⁷¹ Radoslav Katičić, “Bivše Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika”, *Jezik*, br. 5, 59 (2012), str. 161-162.

⁷² Jagoda Granić, *Jezik i identiteti*, Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007a, str. 204.

⁷³ Isto.

njoj dionici hrvatskoga puta prema Uniji mogla i morala utjecati na vjerodostojniju prezentaciju hrvatske jezične (...) autonomije”.⁷⁴ Možda bismo time prvi put uspjeli izbjeći toliko puta u jezičnoj povijesti potvrđen “stereotip da su za muke kroz koje su (...) prošli hrvatski jezik i pravopis krivi isključivo *drugi*, jer je očito da je u svemu znatan doprinos *naših*, makar mi to, iz ovih ili onih razloga, ne htjeli (sebi) priznati”.⁷⁵

LITERATURA

- Babić, Stjepan, “Još o hrvatskom jeziku u Europskoj Uniji. Uz članak Marija Grčevića”, *Jezik*, br. 5, 55 (2008), str. 193-195.
- Blažević, Branka, Rončević, Marina i Šepić, Tatjana, “*Etnicitet, identitet i jezik kao čimbenici očuvanja kulturnog naslijeđa naroda*”, *Jezik i identiteti* (ur. Granić, Jagoda), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007, str. 51-59.
- Bratanić, Maja, “Je li hrvatski spreman za EU?”, *Jezik i identiteti* (ur. Granić, Jagoda), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007, str. 81-89.
- Bratanić, Maja, “Hrvatsko pristupanje EU-u kao povod za terminološku inventuru i terminološko planiranje”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Bratanić, Maja, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 3-19.
- Bratanić, Maja, Ilijevski, Vedrana i Ostroški Anić, Ana, “Croatian Euroterm – the Case for National and EU Harmonization in the Field of Law”, *Legal Language in Action: Translation, Terminology, Drafting and Procedural Issues*, ur. Šarčević, Susan, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2009, str. 233-260.
- Bratanić, Maja i Ramljak, Snježana, “Mjesto jezika u europskim pravnim aktima”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Bratanić, Maja, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 33-46.
- Brozović, Dalibor, “Jezik kao bitna odrednica kulturnog identiteta”, *Jezik*, br. 3, 49 (2002), str. 82-91.
- Cvikić, Lidija, “Hrvatski – mali, zavičajni jezik”, *Lice i naličje jezične globalizacije*, ur. Kryžan-Stanojević, Barbara, Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 95-101.
- Granić, Jagoda (ur.), *Jezik i identiteti*, Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007a.
- Granić, Jagoda, “Identitet na granici”, *Jezik i identiteti* (ur. Granić, Jagoda), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007b, str. 195-205
- Granić, Jagoda, “Terminologija i komunikacijska kompetencija u višejezičnome kontekstu EU-a”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Bratanić, Maja, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 259-274.
- Grčević, Mario, “Poteškoće u priznavanju hrvatskoga jezika u inozemstvu”, *Jezik*, br. 5, 55 (2008), str. 189-192.
- Grčević, Mario, “Hrvatski jezik i Europska Unija”, *Jezik*, br. 2, 58 (2011), str. 50-57.
- Grčić Simeunović, Larisa i Frleta, Tomislav, “Kriteriji za prevođenje složenih naziva i kolokacija na hrvatski jezik (pravna terminologija EU-a)”, *Aktualna istraživanja u primijenjenoj*

⁷⁴ Maja Bratanić, “Hrvatsko pristupanje EU-u kao povod za terminološku inventuru i terminološko planiranje”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, ur. Maja Bratanić, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 14.

⁷⁵ Marko Samardžija, *Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do kraja Banovine Hrvatske (1918.–1941.)*, Zagreb: Školska knjiga, 2012, str. 196.

- lingvistici. *Zbornik radova s 25. međunarodnog skupa HDPL-a održanog 12. –14. svibnja 2011. u Osijeku* (ur. Pon, Leonard, Karabalić, Vladimir i Cimer, Sanja), Osijek: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2012, str. 231-244.
- Greenberg, Robert David, *Jezik i identitet na Balkanu. Raspad srpsko-hrvatskoga* (prevela Peti-Stantić, Anita), Zagreb: Srednja Europa, 2005.
- Hagège, Claude, *Zaustaviti izumiranje jezika* (prevela Franić, Ivana), Zagreb: Disput, 2005.
- Ham, Sanda (ur.), *Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, posebno izdanje, br. 2-4, 60 (2013), str. 41-160.
- Katičić, Radoslav, *Novi jezikoslovni ogleđi*, Zagreb: Školska knjiga, 1992.
- Katičić, Radoslav, “Bivše Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika”, *Jezik*, br. 5, 59 (2012), str. 161-176.
- Kovačec, August, “Izazovi globalizacije i hrvatski jezični standard”, *Jezik*, br. 2, 51 (2004), str. 60-66.
- Kovačec, August, “Položaj hrvatskoga jezika”, *Jezik*, br. 3, 56 (2009), str. 93-99.
- Kovačec, August, “Hrvatski jezik u slobodnoj Hrvatskoj”, *Jezik*, br. 2, 58 (2011), str. 46-49.
- Kryžan-Stanojević, Barbara, “Ekolingvistika u obrani jezičnog identiteta”, *Jezik i identiteti*, (ur. Granić, Jagoda), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007, str. 299-307.
- Kryžan-Stanojević, Barbara, “Mali i manji između integracije i globalizacije”, *Lice i naličje jezične globalizacije*, ur. Kryžan-Stanojević, Barbara, Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 9-19.
- Matasović, Ranko, *Jezična raznolikost svijeta. Podrijetlo, razvitak, izgledi*, Zagreb: Algoritam, 2005.
- Matasović, Ranko, “Jezik i identitet svugdje, osim na Balkanu”, *Identitet jezika jezikom izrečen. Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga Jezik i identitet na Balkanu*, (ur. Peti-Stantić, Anita), Zagreb: Srednja Europa, 2008, str. 63-72.
- Opačić, Nives, “Globalizacija i mali jezici”, *Lice i naličje jezične globalizacije* (ur. Kryžan-Stanojević, Barbara), Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 43-53.
- Peti-Stantić, Anita (ur.), *Identitet jezika jezikom izrečen. Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga Jezik i identitet na Balkanu*, Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- Petrušić, Irena, “Politika jezične jednakosti unutar Europske unije”, *Lice i naličje jezične globalizacije*, ur. Kryžan-Stanojević, Barbara, Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 33-42.
- Pranjković, Ivo, “Glavne sastavnice hrvatskoga jezičnog identiteta”, *Jezik i identiteti* (ur. Granić, Jagoda), Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2007, str. 487-495.
- Pranjković, Ivo, “Jezici i etnije u bivšoj Jugoslaviji i danas”, *Identitet jezika jezikom izrečen. Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga Jezik i identitet na Balkanu*, (ur. Peti-Stantić, Anita), Zagreb: Srednja Europa, 2008, str. 89-93.
- Ramljak, Snježana, “Eurovoc – alat za (ne)djelotvorno pretraživanje pravnih baza podataka”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogleđi*, ur. Bratanić, Maja, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 205-220.
- Rišner, Željko, “‘Mali’ jezici – veliki problem Europske Unije”, *Jezična politika i jezična stvarnost. Language Policy and Language Reality*, ur. Granić, Jagoda, Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, (2009), str. 641-650.
- Samardžija, Marko (priredio), *Jezični purizam u NDH: savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1993.
- Samardžija, Marko, *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1993.

- Samardžija, Marko, *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2008.
- Samardžija, Marko, *Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do kraja Banovine Hrvatske (1918.–1941.)*, Zagreb: Školska knjiga, 2012.
- Siguan, Miguel, *Jezici u Europi*, Zagreb: Školska knjiga, 2004.
- Šarčević, Susan, “Opće upute za prevođenje pravne stečevine Europske zajednice”, *Priručnik za prevođenje pravnih akata Europske unije*, ur. Novak, Jasminka, Zagreb: Ministarstvo za europske integracije, 2002.
- Šarčević, Susan i Bajčić, Martina, “Stvaranje hrvatskoga nazivlja za europske pojmove: kako srediti terminološku džunglu?”, *Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatska sveučilišna naklada, 2011, str. 21-32.
- Šarčević, Susan, “Die Übersetzung von mehrsprachigen EU-Rechtsvorschriften: Der Kampf gegen Sprachdivergenzen”, *Insights into Specialized Translation*, ur. Gotti, Maurizio i Šarčević, Susan, Bern: Peter Lang, 2006.
- Škiljan, Dubravko, *Jezična politika*, Zagreb: Naprijed, 1988.
- Škiljan, Dubravko, *Javni jezik*, Zagreb: Izdanja antibarbarus, 2000.
- Škiljan, Dubravko, “Unutrašnje i vanjsko priznanje jezika”, *Identitet jezika jezikom izrečen. Zbornik rasprava s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga Jezik i identitet na Balkanu* (ur. Peti-Stantić, Anita), Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- Škiljan, Dubravko i Erdeljac, Vlasta, “Hrvatski na pragu Europske Unije”, *Jezična politika i jezična stvarnost. Language Policy and Language Reality*, ur. Granić, Jagoda, Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 2009.
- Wright, Sue, *Jezična politika i jezično planiranje. Od nacionalizacije do globalizacije*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2010.
- Žanić, Ivo, *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2007.

A CROATIAN LINGUISTIC IDENTITY – BETWEEN THE GUARANTEED RIGHTS AND A QUOTIDIAN PRACTICE

Abstract

The paper discusses the impact of the Croatian linguistic policy heretofore in the preservation of the Croatian identity in Croatia's accession to the European Union. Although the EU regulations guarantee equal rights to all of its official languages, there is a concern whether these regulations are merely simple declarations, so that a Croatian linguistic identity might become endangered in its spoken and written form in spite of the official guarantees. Knowing the Croatian history, all these concerns are based on cogent reasons, since the Croatian right to its language was threatened more than once, and Croatia's effort to preserve its language is not only a question of language but also a Croatian way of preserving its national identity.

Keywords: linguistic identity, linguistic policy, national identity, guaranteed rights

dr. sc. Ivana Marčinko,
Filozofski fakultet
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

DONOSI LI EU PROMJENU: UTJECAJI INDIVIDUALIZMA NASUPROT KOLEKTIVIZMU

Izlaganje sa znanstvenog skupa

UDK: 316.613(4)(063)
159.922.2(063)

Kultura ne predstavlja apstraktan konstrukt nego pojam kojim se objašnjavaju vrijednosti, norme ali i ponašanja koja proizlaze iz njih, stoga razmatranje njezina utjecaja ne može biti važnije negoli u trenutku kada se Europa pokušava približiti slici jedne integrirane cjeline. Imajući u vidu da se utjecaji kulturalne dimenzije individualizam – kolektivizam odražavaju na percepciju pojma o sebi, način razmišljanja i međuljudske odnose, ovaj rad posvećen je razumijevanju razlika između osoba koji žive i djeluju u jednom, odnosno drugom kulturalnom okružju. Objasnit će se dominantne vrijednosti i norme na kojima su utemeljena individualistička i kolektivistička društva te na koji način ova dimenzija pridonosi pojmu o sebi i identitetu osobe. Pored navedenog, rad prikazuje i različitosti u emocionalnom doživljavanju između pojedinaca koji pripadaju individualističkoj i kolektivističkoj kulturi te razlike u sklonostima na kojima je utemeljeno njihovo socijalno ponašanje kao i kognitivni aspekti funkcioniranja.

Ključne riječi: kultura, individualizam, kolektivizam, pojam o sebi, vrijednosti

Kultura se može opisati kao skup vrijednosti i vjerovanja koji određuju kako ljudi razmišljaju, interpretiraju svoju okolinu i djeluju u njoj. Međukulturalna istraživanja upućuju kako se društva razlikuju u procesima socijalizacije što pridonosi vidljivim razlikama u značenju pojma o sebi, onome što se smatra smislenim i poželjnim kao i načinima na koje pojedinac treba promatrati svijet oko sebe. Ovi različiti kulturalni obrasci utemeljeni su na takozvanim kulturalnim sindromima.¹ Najčešće ispitivani kulturalni sindromi su individualizam i kolektivizam budući da, u odnosu na neke druge, najbolje objašnjavaju kulturalne razlike. Hofstede² je utvrdio kako su Amerika, Kanada, Novi Zeland te zemlje sjeverne i zapadne Europe individualističke dok su Kina, Portugal, zemlje istočne Azije i Južne Amerike kolektivističke. U njegovom istraživanju Hrvatska se, kao zemlja bivše Jugoslavije, pokazala kolektivističkom, no slično govore i neka recentna ispitivanja provedena na našim prostorima. Utvrđeno je kako stanovnici Hrvatske,

¹ Usp. Harry Charalambos Triandis, "The self and social behavior in differing cultural contexts", *Psychological Review*, br. 96, (1989), str. 506-520.

² Usp. Geert Hofstede, *Culture's consequences: international differences in work related values*, Beverly Hills, CA: Sage, 1980, str. 255.

unatoč svim društvenim i političkim promjenama koje donosi utjecaj individualističkog duha, još uvijek djeluju u skladu s kolektivističkim vrijednostima.³

S druge strane, posljednjih desetljeća dolazi do globalizacije svijeta u okviru koje je prisutna integracija različitih mišljenja, ideja, proizvoda i načina djelovanja. Zemlje koje su do jučer bile ograđene jasno definiranim granicama sve više postaju cjelina. Kao ishod toga, kulture koje su se jednom toliko razlikovale postaju si sve sličnije. U svjetlu ovih promjena postaje jasno kako je za uspješno funkcioniranje multikulturalnih društava bitno razumijevanje kako kulturalne varijacije utječu na psihološko funkcioniranje ljudi kao i društveni život. Imajući to u vidu, postavlja se pitanje može li Hrvatska sada, s obzirom na ovo razdoblje tranzicije, očekivati promjene? Odgovoriti na to pitanje prvenstveno povlači razumijevanje razlika koje postoje između individualizma i kolektivism stoga je cilj ovog rada ukazati na razlike u kulturalnim vrijednostima i normama individualističkih, odnosno kolektivističkih društava te opisati njihov utjecaj na značenje pojma o sebi, emocionalno doživljavanje, socijalno i kognitivno funkcioniranje pojedinca.

Vrijednosti i norme

Različita pravila i norme predstavljaju osnovu za objašnjavanje kulturalnih razlika. Kako bi se određena kultura nazvala individualističkom ili kolektivističkom, sljedeći atributi trebaju biti prisutni:⁴

- a) ponašanje je u funkciji normi ili stavova. Kod kolektivistički uređenih društava socijalno ponašanje osoba oblikovano je postojećim normama, dok je u individualističkim društvima ponašanje vođeno osobnim stavovima. Istraživanje Watsona, Sherbaa i Morrisa⁵ potvrđuje ove kulturalne obrasce. Među kolektivistima je utvrđena veća socijalna odgovornost, utjecaj normi kao i veći osjećaj nemoći. Kod individualista je utjecaj normi znatno slabiji, no osjetno je naglašavanje univerzalnih moralnih principa te zastupljenost onih ponašanja koja oni smatraju ispravnima.⁶
- b) Značenje grupe kojoj pripadaju. Osobe kolektivističke kulture stavljaju veći naglasak na grupu kojoj pripadaju u odnosu na osobe individualističke kulture. Samim tim, kolektivisti se ponašaju drukčije prema onima koji su dio njihove skupine u

³ Usp. Dina Šverko, "Emocije u kontekstu dimenzija individualizma i kolektivism", *Društvena istraživanja*, br. 6, 104 (2009), str. 1089-1105.

⁴ Usp. Harry Charalambos Triandis, "The psychological measurement of cultural syndromes", *American Psychologist*, br. 51, 4 (1996), str. 407-415; Harry Charalambos Triandis, Christopher McCusker i Harry C. Hui, "Multimethod probes of individualism and collectivism", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 59, 5 (1990), str. 1006-1020; Yuriy Gorodnichenko i Gerard Roland, "Understanding the individualism-collectivism cleavage and its effects: lesson from Cultural Psychology", <http://emlab.berkeley.edu/~groland/pubs/IEA%20papervf.pdf> (10. veljače 2011.)

⁵ Usp. Paul J. Watson, Jan Sherbak i Ronald J. Morris, "Irrational beliefs, individualism-collectivism, and adjustment", *Personality and Individual Differences*, br. 24, 2 (1998), str. 173-179.

⁶ Usp. Alan S. Waterman, "Individualism and interdependence", *American Psychologist*, br. 36, 7 (1981), str. 762-773.

odnosu na druge, koji to nisu. S druge strane, povezanost među ljudima individualističkih društava je slabija. U individualističkom društvu svatko se brine za sebe i za svoju najužu obitelj.⁷ Tako, na primjer, Amerikanci se osjećaju manje odgovornima pomoći bratu/sestri kojeg ne vole dok Indijci smatraju kako je pomoći bratu/sestri njihova dužnost te kod njih stupanj prihvaćanja brata/sestre nije povezan s činom pomaganja.⁸

- c) Usmjerenost na potrebe grupe ili socijalnu razmjenu. Unutargrupna harmonija koju promiče kolektivizam pridonosi tome da članovi kolektivističkog društva vode računa o potrebama drugih pa čak i onda kada to nije najbolje za njih. Filipinci unutargrupnu harmoniju održavaju tako što u konfliktima obraćaju pozornost što druga osoba očekuje i mijenjaju ponašanje u skladu s tim.⁹ Za individualiste socijalni odnosi predstavljaju oblik recipročne razmjene koja je prisutna sve dok su svi uključeni zadovoljni. Čim je netko nezadovoljan, odnos se raskida.
- d) Grupne odluke kolektivista homogene su, dok su kod individualista heterogene. Visoka harmoničnost odnosa koja se nastoji održati u kolektivističkim društvima pridonosi stavljanju naglaska na ono što drugi misle, osjećaju i žele. Tako kolektivisti često grupne ciljeve počnu doživljavati kao vlastite te odluke koje donose, iako dobre za grupu, nisu dobre za njih. Individualisti donose odluke u ovisnosti o onome što žele. Mišljenja drugih, i to posebno autoriteta, mogu biti korisna i dobra ali, u konačnici, nisu bitna niti presudna pri odlučivanju.
- e) Hijerarhija je važnija u kolektivističkim nego individualističkim društvima. Socijalna hijerarhija u kolektivističkim društvima veže se uz spol, dob i redosljed rođenja. Osobe koje imaju visok položaj u hijerarhiji odlučuju o životima i zadacima drugih članova grupe, imaju zadnju riječ o tome koliko dugo će se djeca školovati, s kim će ući u brak ili gdje će raditi. Njihove odluke, pa čak i ako su neispravne, ne preispituju se. Suprotno tome, osobe iz individualističke kulture vrlo burno reagiraju ukoliko netko donosi odluke umjesto njih neovisno je li riječ o osobi koja je dio njegove grupe ili ne. Dennis i Giangreco¹⁰ pokazali su kako kod mnogih mladih Hispanoamerikanaca životne odluke donose roditelji, a ponekad bake i djedovi. Tako biva sve dok osoba ne odraste ili dok se vjenča te odseli od obitelji. Ukoliko ona ipak preuzme inicijativu i sama donese neku odluku, to se smatra nepoštivanjem obiteljske tradicije te nastaje konflikt.
- f) Želja za isticanjem ili uklapanjem. Kako se samopoštovanje članova individualističkog društva gradi na prepoznavanju sebe i svojih kvaliteta kao dobrih, oni su

⁷ Usp. Geert Hofstede, "The cultural relativity of the quality of life concept", *Academy of Management Review*, br. 9, (1984), str. 389-398.

⁸ Usp. Joan G. Miller i David M. Bershoff, "The role of liking in perceptions of the moral responsibility to help: a cultural perspective", *Journal of Experimental Social Psychology*, br. 34, (1998), str. 443-469.

⁹ Usp. Austin Timothy Church, "Personality research in a non-Western culture: the Philippines", *Psychological Bulletin*, br. 102, (1987), str. 272-292.

¹⁰ Usp. Ruth Dennis i Michael F. Giangreco, "Creating conversation: Reflections on cultural sensitivity in family interviewing", *Exceptional Children*, br. 63, (1996), str. 103-116.

motivirani istaknuti se u odnosu na druge.¹¹ U kolektivističkim društvima samopoštovanje se ne gradi na isticanju vlastitih sposobnosti već uklapanjem osobe u društvo.¹² Istraživanja potvrđuju ove tendencije. Pokazalo se kako prilikom biranja jedne olovke od mnogih ponuđenih koje su različitih boja osobe iz individualističkog okruženja izabiru olovku boje koje ima manje, dok osobe iz kolektivističkog društva biraju olovku boje koje ima više. Također, prilikom procjenjivanja različitih oblika kao poželjnih, individualisti stvari neobičnih oblika smatraju poželjnijima u odnosu na one koje imaju uobičajeniji format. Kolektivisti, međutim, daju samoiskaze koji upućuju na potpuno drukčije preferencije.¹³

Pojam o sebi

Razlike između individualizma i kolektivismu odražavaju se na značenje pojma o sebi. U literaturi se navode dva načina na koje individualizam i kolektivismu utječu na poimanje sebe. Jedan se veže uz razlike pojma o sebi u terminima *zavisnog – nezavisnog*, odnosno definira li se pojam o sebi ovisno o članovima grupe kojoj osoba pripada što je obilježje kolektivističke kulture ili se pojam o sebi doživljava autonomnim, što je simptomatično za osobe iz individualističkog društva. Drugi efekt individualizma i kolektivismu odnosi se na razlike u poimanju sebe u terminima *konkretno – apstraktno*, odnosno pribjegava li osoba apstraktnim opisima sebe prije negoli se opisuje u svjetlu konkretnih, tj. situacijski vezanih osobina.

Kako je u zapadnim zemljama normativni cilj biti nezavisan, članovi tih društava definiraju sebe kao skup osobnih preferencija, stanja i ponašanja. Način na koji se osobe ovog *privatnog pojma o sebi*¹⁴ često opisuju glasi poput: “Ja sam veliki radnik.” Zbog toga postoji naglasak na procesima i stanjima poput samoaktualizacije, realizacije vlastitih potencijala, samodjelotvornosti i mnogih drugih koje osobine pojedinca stavljaju u prvi plan. U skladu s tim, kulturalnim se herojima smatraju oni koji uspijevaju ostvariti svoje ciljeve korištenjem vlastitih osobina (npr. Oprah, Bill Gates).

U kolektivističkim kulturama naglasak je na obiteljskom integritetu, emocionalnoj zavisnosti, zadacima koji su regulirani grupnim pravilima i ciljevima. Ovdje pojam o sebi predstavlja dio većeg kolektiva pa zato obuhvaća kognicije vezane uz socijalne odnose te se temelji na osjećajima, mislima i ponašanjima koje drugi imaju prema osobi. Način na koji se osoba s ovakvim tzv. *kolektivnim pojmom o sebi*¹⁵ najčešće opisuje jest: “Moji roditelji smatraju kako sam ja veliki radnik.” Narodnim herojima smatraju se osobe koje su u stanju potisnuti osobne potrebe radi interesa grupe (npr. Konfucije). Tako

¹¹ Usp. Mark D. Alicke i Olesya Govorun, “The better than average effect”, *The self in social judgement*, ur. Mark D. Alicke, David A. Dunning i Joachim I. Krueger, New York: Psychology Press, 2005, str. 85-106.

¹² Usp. Paul Wink, “Beyond ethnic differences. Contextualizing the influence of ethnicity on individualism and collectivism”, *Journal of Social Issues*, br. 53, (1997), str. 329-349.

¹³ Usp. Heejung Kim i Hazel Rose Markus, “Deviance or uniqueness, harmony or conformity? A cultural analysis”, *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 77, 4 (1999), str. 785-800.

¹⁴ Usp. Harry Charalambos Triandis, “The self and social behavior in differing cultural contexts”, *Psychological Review*, br. 96, (1989), str. 506-520.

¹⁵ Isto.

je, primjerice, utvrđeno kako Amerikanci pri opisivanju sebe češće spominju osobna obilježja (npr. iskren, dobar), dok Kinezi pribjegavaju opisima koji ukazuju na njihov kolektivni pojam o sebi (npr. brat, student).¹⁶

Što se tiče efekta individualizma i kolektivizam na definiranje pojma o sebi u terminima konkretno – apstraktno, utvrđeno je kako se osobe iz individualističkih društava često opisuju u apstraktnim i općim terminima (npr. “Ja sam optimistična osoba”). Oni ujedno smatraju kako je uvid u neke aspekte ponašanja dostatan za procjenu karaktera pojedinca jer svaka osoba posjeduje niz stabilnih osobina koje diktiraju njezino ponašanje. Kolektivistima puno više koriste konkretnije opise (“Bio sam optimističan nakon ispita”). Oni se pitaju kako se vlastito ili tuđe ponašanje može definirati ako nemamo informacije o situaciji u kojoj se osoba nalazi.¹⁷ Opisivanje ponašanja u apstraktnim i općim terminima njima djeluje umjetno jer to upućuje da se osoba, u različitim uvjetima, uvijek ponaša identično.¹⁸ Rhee, Uleman, Lee i Roman¹⁹ uspoređivali su zastupljenost ovih kategorija kod opisa osoba koje dolaze iz društva različitog stupnja individualističke, tj. kolektivističke orijentacije. Pokazalo se kako su apstraktni termini česti u opisima Amerikanaca europskog porijekla, nešto manje kod Amerikanaca azijskog porijekla, a vrlo malo kod Korejaca. Dakle, postoji znatan pad u korištenju apstraktnih pojmova počevši od onih koji se poistovjećuju s individualističkom kulturom preko onih koji se vide u njoj nešto manje do skupina koje žive u skladu s kolektivističkim vrijednostima.

Emocije

Individualizam i kolektivizam dimenzije su koje utječu i na emocije. Emocije u sastavu kolektivističkih društava predstavljaju interpersonalni fenomen, dok se u individualističkom okruženju doživljavaju kao intrapersonalni konstrukt.²⁰ U skladu s tim, osobe koje žive u individualističkoj sredini često izražavaju srdžbu, frustraciju, ponos, ljubomoru ili oduševljenje, jer je tim emocijama referentna točka unutrašnje stanje ili osobina pojedinca pa ih on pokazuje s ciljem afirmiranja sebe kao autonomne jedinice kako pred drugima tako i pred samim sobom. Kolektivizam je povezan s visokom zastupljenošću straha, prijateljstva, smirenosti i suosjećanja. Drugim riječima, sa svim

¹⁶ Usp. David Trafimow, Harry Charalambos Triandis i Sharon G. Goto, “Some tests of the distinction between the private self and the collective self”, *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 60, 5 (1991), str. 649-655.

¹⁷ Usp. Jane M. Bahnik, “Introduction: Uchi/soto: challenging our conceptualization of self, social order and language”, *Situated meanings*, ur. Jane M. Bahnik i Charles J. Quinn Jr., Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994, str. 3-38.

¹⁸ Usp. Steven Cousin, “Culture and selfhood in Japan and the U.S.”, *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 56, (1989), str. 124-131.

¹⁹ Usp. Eun Rhee, James S. Uleman, Hoon K. Lee i Robert J. Roman, “Spontaneous self-description and ethnic identities in individualistic and collectivistic cultures”, *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 69, 1 (1995), str. 142-152.

²⁰ Usp. Hazel Rose Markus i Shinobu Kitayama, “Culture and the self: implications for cognition, emotion and motivation”, *Psychological Review*, br. 98, 2 (1991), str. 224-253.

emocijama koje pridonose harmoniji unutar grupe.²¹ Emocije kolektivistički orijentiranih osoba odraz su ja – drugi odnosa, kvalitete tih odnosa kao i promjena u njima.²² Sukladno navedenom, utvrđeno je kako Amerikanci često imaju pozitivne neangažirajuće emocije (npr. superioran, ponosan, najbolji na svijetu), dok Japanci imaju veću zastupljenost emocija koje se vežu uz međuljudske odnose (npr. bliskost, poštovanje).²³

Druga razlika vezana uz emocije jest da su emocije kod osoba sa zavisnim poimanjem sebe kontekstualne, tj. odraz su objektivno prisutnih okolnosti dok su za osobe s nezavisnom poimanjem sebe subjektivno iskustvo.²⁴ U svrhu kontinuiranog potvrđivanja nezavisnog pojma o sebi, za individualista je važno biti u kontaktu s emocijama jer ih jedino tako na vrijeme može prepoznati i u skladu s njima djelovati.²⁵ Za osobe zavisnog pojma o sebi emocije nisu tako individualizirane, nego se pretpostavlja kako su reakcije ljudi slične u okviru identičnih okolnosti.²⁶ Ovo ujedno i ukazuje kako se individualisti i kolektivisti razlikuju po tome koliko važnost pridaju emocionalnim iskustvima. Uostalom, Kuppens, Realo i Diener²⁷ pronašli su kako emocije, bilo pozitivne ili negativne emocije, imaju veći utjecaj na zadovoljstvo životom kod individualista u odnosu na kolektiviste te da su za zadovoljstvo kolektivista presudne socijalne norme.²⁸

Socijalno ponašanje

Zavisno, tj. nezavisno poimanje sebe povezano je sa socijalnim ponašanjem. Unutar kolektivističkog uređenja ljudi se odgajaju biti osjetljivi na socijalno vrednovanje i promjene vezane uz socijalni status zbog čega razvijaju senzibilitet što se tiče tuđih očekivanja i tendenciju brze korekcije vlastitog ponašanja u svrhu izbjegavanja napetosti ili neslaganja s članovima grupe.²⁹ Postoje naznake kako je ova socijalna osjetljivost kod

²¹ Usp. Dina Šverko, "Emocije u kontekstu dimenzija individualizma i kolektivizma", *Društvena istraživanja*, br. 6, 104 (2009), str. 1089-1105.

²² Usp. Batja Mesquita, "Emotions in collectivist and individualist contexts", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 80, 1 (2001), str. 68-74.

²³ Usp. Shinobu Kitayama, Hazel R., Markus i Masaru Kurokawa, "Culture, emotion and well-being. good feelings in Japan and the United States", *Cognition and Emotion*, br. 14, (2000), str. 93-124.

²⁴ Usp. Batja Mesquita, "Emotions in collectivist and individualist contexts", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 80, 1 (2001), str. 68-74.

²⁵ Usp. Hazel Rose Markus i Shinobu Kitayama, "Culture and the self: implications for cognition, emotion and motivation", *Psychological Review*, br. 98, 2 (1991), str. 224-253.

²⁶ Usp. Batja Mesquita, "Emotions in collectivist and individualist contexts", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 80, 1 (2001), str. 68-74.

²⁷ Usp. Peter Kuppens, Anu Realo i Ed Diener, "The role of positive and negative emotions in life satisfaction judgment across nations", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 95, 1 (2008), str. 66-75.

²⁸ Usp. Eunkook Suh, Ed Diener, Shigehiro Oishi i Harry Charalambos Triandis, "The shifting basis of life satisfaction judgement across cultures: emotion versus norms", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 74, (1998), str. 482-493.

²⁹ Usp. Shinobu Kitayama, Hazel Rose Markus, Hisaya Matsumoto i Vinai Norasakkunkit, "Individual and collective processes in the construction of the self: self-enhancement in the United States and self-criticism in Japan", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 72, (1997), str. 1245-1267.

kolektivista genetski determinirana. Way i Lieberman³⁰ navode podatke koji ukazuju kako se kolektivizam razvija među onim skupinama kod kojih je prisutna visoka zastupljenost gena koji potiču razvijanje socijalne osjetljivosti. Za razliku od njih osoba nezavisnog poimanja sebe, visoku osjetljivost doživljava kao odraz slabosti, tjeskobe i zavisnosti. Budući da ove osobine nisu poželjne kvalitete za članove tog društva, one se odgojem potiskuju.

Postoje i neke druge razlike u ponašanjima između individualista i kolektivista koje se nadovezuju uz varijacije u socijalnoj osjetljivosti. Recimo, osobe s nezavisnim poimanjem sebe kod pregovora su umjerene na vlastite potrebe. Cilj im je ostvariti što bolji položaj u tom trenutku. U odnosu na njih, osobe zavisnog poimanja sebe pokušavaju saznati koje su potrebe i želje drugih, što je vidljivo u njihovu davanju prednosti mišljenjima i prijedlozima suprotne strane.³¹ Osim toga, pri rješavanju konflikta kolektivisti se oslanjaju na formalna pravila i postupke, često pribjegavaju izbjegavajućim strategijama te pokazuju određeni stupanj poniznog ponašanja. Individualisti se više oslanjaju na vlastito iskustvo i ranije stečena znanja te najčešće koriste asertivne načine rješavanja konflikta.^{32,33}

Još jedna razlika između članova individualističkih i kolektivističkih društava tiče se pridavanja pozornosti verbalnim u odnosu na neverbalne oblike komunikacije. Gudykunst i Nishida³⁴ tvrde kako je neverbalni oblik komunikacije u kontekstualiziranim kulturama puno važniji od verbalnog. Kako u tim sredinama socijalni aspekt događaja ili ponašanja ima veliku težinu, veći naglasak stavlja se na neizravne oblike komunikacije (npr. telepatija ili tišina). U nisko kontekstualiziranim društvima članovi više vrednuju konkretne informacije jer one upućuju na tuđe stavove, emocije ili prošla iskustva.

Individualisti i kolektivisti drukčije se ponašaju i po pitanju traženja pomoći. Kod osoba zavisnog pojma o sebi pružanje pomoći obavezno je prema članovima uže ali i šire obitelji. Prihvaćanje pomoći od nekoga drugog tko nije dio tog kruga tumači se kao izbjegavanje obiteljskih obaveza.³⁵ U okviru individualističke kulture uobičajeno je da

³⁰ Usp. Baldwin M. Way i Matthew D. Lieberman, "Is there a genetic contribution to cultural differences? Collectivism, individualism and genetic markers of social sensitivity", *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, br. 5, 2 (2010), str. 201-211.

³¹ Usp. Michele J. Gelfand i Sophia Christakopoulou, "Culture and negotiator cognition: judgement accuracy and negotiation processes in individualistic and collectivistic cultures", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, br. 79, 3 (1999), str. 248-269.

³² Usp. Peter B. Smith, Shaun Dugan, Mark F. Peterson i Kwok Leung, "Individualism: collectivism and the handling of disagreement. A 23 country study", *International Journal of Intercultural Relation*, br. 22, 3 (1998), str. 351-367.

³³ Usp. Ken-Ichi Ohbuchi, Osamu Fukushima i James T. Tedeschi, "Cultural values in conflict management: goal orientation, goal attainment and tactical decision", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, br. 30, (1999), str. 51-71.

³⁴ Usp. William B. Gudykunst i Tsukasa Nishida, "Theoretical perspectives for studying intercultural communication", *Handbook of international and intercultural communication*, ur. Molefi Kete Asante i William B. Gudykunst, Newbury Park: Sage, 1989, str. 17-46.

³⁵ Usp. Rosalie S. Boone, "Involving culturally diverse parents in transition planning", *Career Development for Exceptional Individuals*, br. 15, 2 (1992), str. 205-221.

pojedinaac sam rješava svoje probleme te tek kao posljednju mogućnost traži pomoć obitelji. Individualisti su općenito manje skloni tražiti pomoć od drugih, a posebno ukoliko je riječ o problemu osobne prirode.³⁶

Kognitivno ponašanje

Kognitivni procesi također su predmet utjecaja kulture. Kultura promiče način tumačenja svakodnevnice, interpretaciju događaja i načine rješavanja problema. Individualistička kultura povezana je s analitičkim načinom razmišljanja, dok je kolektiviistička kultura povezana s holističkim načinom razmišljanja. Dakle, svrha kognitivnog stila prisutnog u individualista je *odijeliti i raskinuti*, a onog kod kolektivista *pridružiti i povezati*.³⁷ Potvrdu tome nudi podatak kako su Amerikanci i Nijemci bolji od Rusa u zadatku u kojem je u vrlo složenom crtežu potrebno pronaći određene likove.³⁸ Kako osobe nezavisnog poimanja sebe objekte i događaje promatraju nezavisnima od konteksta, često se vlastita ponašanja te ponašanja drugih tumače u terminima osobina ličnosti. Naposljetku, zaključke koje donesu na temelju tih podataka koriste za predviđanje budućeg ponašanja ili ishoda nekih događaja. Ovaj veći naglasak na osobinama ličnosti kod osoba nezavisnog poimanja sebe temelji se na mišljenju kako su osobine ličnosti stabilne, dok ih osobe zavisnog poimanja sebe doživljavaju promjenjivima.³⁹ Upravo se time i tumači činjenica kako je temeljna atribucijska pogreška, tendencija obrazlaganja ponašanja u terminima osobina prije nego situacijskim čimbenicima, zastupljenija kod osoba individualističke kulture, dok u kolektivističkim društvima gotovo ne postoji ili postoji u manjoj mjeri.⁴⁰ U odnosu na individualiste kolektivisti nisu usmjereni na sebe ili objekte nego umjesto toga, pridaju veću važnost uvjetima, kontekstu i odnosima.

Zaključak

Individualizam i kolektivizam dimenzije su na temelju kojih možemo objasniti varijacije u vrijednostima, stavovima, kognicijama, socijalnim ulogama, emocijama i ponašanju. Individualizam naglašava "ja" svijest, samodostatnost, slobodu, emocionalnu nezavisnost, inicijativu, kultivira spoznavanje i izražavanje osobnih preferencija, ciljeva,

³⁶ Usp. Greg Scott, Joseph Ciarrochi i Frank Diane, "Disadvantages of being an individualist in an individualist culture: idiocentrism, emotional competence, stress and mental health", *Australian Psychologist*, br. 39, 2 (2004), str. 143-153.

³⁷ Usp. Daphna Oysterman, Markus Kimmelmeier i Heather Coon, "Cultural psychology, a new look", *Psychological Bulletin*, br. 128, (2002), str. 110-117.

³⁸ Usp. Ulrich Kuhnen, Bettina Hannover i Benjamin Schubert, "The semantic-procedural interface model of the self: the role of self-knowledge for context-dependent versus context-independent modes of thinking", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 80, (2001), str. 397-409.

³⁹ Usp. Ara Norenzayan, Incheol Choi i Richard E. Nisbett, "Eastern and Western perceptions of causality for social behavior: lay theories about personalities and situations", *Cultural divides: understanding and overcoming group conflict*, ur. Deborah A. Prentice i Dale T. Miller, New York: Russel Sage Foundation, 1999, str. 239-272.

⁴⁰ Usp. Ara Norenzayan, Incheol Choi i Richard E. Nisbett, "Cultural similarities and differences in social inference: evidence from behavioral predictions and lay theories of behavior", *Personality and Social Psychology Bulletin*, br. 28, (2002), str. 109-120.

odnosno osobnosti pojedinca kojim se on treba ponositi i izdvajati u odnosu na druge. Kolektivizam, s druge strane, naglašava integraciju osobe u širu socijalnu strukturu iz čega proizlazi kako promiče “mi” svijest, tj. povezanost, emocionalnu ovisnost, solidarnost te usklađenost sa željama, očekivanjima i reakcijama drugih. Kolektivizam potiče konformizam kako prema postojećim normama tako i prema ciljevima grupe. Na temelju toga možemo zaključiti kako kultura oblikuje čovjeka dajući smisao njegovim mislima, interpretativnim procesima, svrhu i sadržaj njegovog ponašanja. Pri tome, način na koji kultura određuje ljudsko ponašanje različito je među kulturama iz čega se nameće kako je za razumijevanje ljudskog ponašanja neophodno poznavanje kulturalnih razlika. No iako je kultura, i to posebno nacionalna kultura, tijekom vremena stabilna, to ne podrazumijeva da je nepromjenjiva.⁴¹ Ponekad promjene dolaze izvana, u obliku prirodnih sila ili ljudskih djela (ekonomskih, političkih, znanstvenih otkrića), a ponekad se promjene događaju iznutra, putem različitih iskustava pojedinaca ili grupa.

Osim toga, ne treba ni pretpostaviti kako se svi unutar jedne kulture ponašaju isključivo u skladu s tom kulturom. Utvrđene razlike dobivene su na temelju analiza na kulturalnoj razini dok se drukčiji podatci dobivaju analizama individualne razine. Kao što individualizam i kolektivizam predstavljaju kulturalne dimenzije, idiocentrizam i alocentrizam predstavljaju sukladne individualne atribute. Pri tome, unatoč opće prisutnom mišljenju, u svim kulturama postoji određeni broj idiocentrista i alocentrista, a čak i oni, unatoč svojim primarnim vrijednostima, ponekad djeluju drukčije od uobičajenog. Na slično upućuju i neke meta-analize prema kojima su individualizam i kolektivizam ortogonalne dimenzije tj. obje mogu biti prisutne unutar jedne kulture te mogu različito dominirati u pojedinim situacijama.⁴² Pretpostavka je kako društva socijaliziraju svoje članove na način da mogu imati pristup različitim shemama, procesima i postupcima kako bi što uspješnije interpretirali dane okolnosti i djelovali u skladu s njima. Na taj način samo oni sami, u protoku vremena, mijenjaju vlastite vrijednosti, pojam o sebi, način razmišljanja i ponašanje.

LITERATURA

- Alicke, Mark D. i Govorun, Olesya, “The better than average effect”, *The self in social judgement*, ur. Alicke, Mark D., Dunning, David A. i Krueger, Joachim I., New York: Psychology Press, 2005, str. 85-106.
- Bahnik, Jane M., “Introduction: Uchi/soto: challenging our conceptualization of self, social order and language”, *Situated meanings*, ur. Bahnik, Jane M. i Quinn, Charles J. Jr., Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994, str. 3-38.
- Boone, Rosalie S., “Involving culturally diverse parents in transition planning”, *Career Development for Exceptional Individuals*, br. 15, 2 (1992), str. 205-221.
- Church, Timothy Austin, “Personality research in a non-Western culture: the Philippines”, *Psychological Bulletin*, br. 102, (1987), str. 272-292.

⁴¹ Usp. Geert Hofstede, *Culture's consequences: comparing values, behaviors and organizations across nations*, Thousand Oaks, CA: Sage publications, str. 34.

⁴² Usp. Daphna Oysterman, Heather M. Coon i Markus Kimmelmeier, “Rethinking individualism and collectivism”, *Psychological Bulletin*, br. 128, 1 (2002), str. 3-72.

- Cousin, Steven, "Culture and selfhood in Japan and the U. S.", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 56, (1989), str. 124-131.
- Dennis, Ruth i Giangreco, Michael F., "Creating conversation: Reflections on cultural sensitivity in family interviewing", *Exceptional Children*, br. 63, (1996), str. 103-116.
- Gelfand, Michele J. i Christakopoulou, Sophia, "Culture and negotiator cognition: judgement accuracy and negotiation processes in individualistic and collectivistic cultures", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, br. 79, 3 (1999), str. 248-269.
- Gorodnichenko, Yuriy i Roland, Gerard, "Understanding the individualism-collectivism cleavage and its effects: lesson from Cultural Psychology", <http://emlab.berkeley.edu/~groland/pubs/IEA%20papervf.pdf> (10. veljače 2011.)
- Gudykunst, William B. i Nishida, Tsukasa, "Theoretical perspectives for studying intercultural communication", *Handbook of international and intercultural communication*, ur. Asante, Molefi Kete i Gudykunst, William B., Newbury Park: Sage, 1989, str. 17-46.
- Hofstede, Geert, *Culture's consequences: international differences in work related values*, Beverly Hills, CA: Sage, 1980.
- Hofstede, Geert, "The cultural relativity of the quality of life concept", *Academy of Management Review*, br. 9, (1984), str. 389-398.
- Hofstede, Geert, *Culture's consequences: comparing values, behaviors and organizations across nations*, Thousand Oaks, CA: Sage publications, 1980.
- Kim, Heejung i Markus, Hazel Rose, "Deviance or uniqueness, harmony or conformity? A cultural analysis", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 77, 4 (1999), str. 785-800.
- Kitayama, Shinobu, Markus, Hazel Rose, Matsumoto, Hisaya i Norasakkunkit, Vinai, "Individual and collective processes in the construction of the self: self-enhancement in the United States and self-criticism in Japan", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 72, (1997), str. 1245-1267.
- Kitayama, Shinobu, Markus, Hazel R. i Kurokawa, Masaru, "Culture, emotion and well-being: good feelings in Japan and the United States", *Cognition and Emotion*, br. 14, (2000), str. 93-124.
- Kuhnen, Ulrich, Hannover, Bettina i Schubert, Benjamin, "The semantic-procedural interface model of the self: the role of self-knowledge for context-dependent versus context-independent modes of thinking", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 80, (2001), str. 397-409.
- Kuppens, Peter, Realo, Anu i Diener, Ed, "The role of positive and negative emotions in life satisfaction judgment across nations", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 95, 1 (2008), str. 66-75.
- Markus, Hazel R. i Kitayama, Shinobu, "Culture and the self: implications for cognition, emotion and motivation", *Psychological Review*, br. 98, 2 (1991), str. 224-253.
- Mesquita, Batja, "Emotions in collectivist and individualist contexts", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 80, 1 (2001), str. 68-74.
- Miller, Joan G. i Bershoff, David M., "The role of liking in perceptions of the moral responsibility to help: a cultural perspective", *Journal of Experimental Social Psychology*, br. 34, (1998), str. 443-469.
- Norenzayan, Ara, Choi, Incheol i Nisbett, Richard E., "Eastern and Western perceptions of causality for social behavior: lay theories about personalities and situations", *Cultural*

- divides: understanding and overcoming group conflict*, ur. Prentice, Deborah A. i Miller, Dale T., New York: Russel Sage Foundation, 1999, str. 239-272.
- Norenzayan, Ara, Choi, Incheol i Nisbett, Richard E, "Cultural similarities and differences in social inference: evidence from behavioral predictions and lay theories of behavior", *Personality and Social Psychology Bulletin*, br. 28, (2002), str. 109-120.
- Ohbuchi, Ken-Ichi, Fukushima, Osamu i Tedeschi, James T., "Cultural values in conflict management: goal orientation, goal attainment and tactical decision", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, br. 30, (1999), str. 51-71.
- Oysterman, Daphna, Coon, Heather M. i Kimmelmeier, Markus, "Rethinking individualism and collectivism", *Psychological Bulletin*, br. 128, 1 (2002), str. 3-72.
- Oysterman, Daphna, Kimmelmeier, Markus i Coon, Heather, "Cultural psychology, a new look", *Psychological Bulletin*, br. 128, (2002), str. 110-117.
- Rhee, Eun, Uleman, James S., Lee, Hoon K. i Roman, Robert J., "Spontaneous self-description and ethnic identities in individualistic and collectivistic cultures", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 69, 1 (1995), str. 142-152.
- Scott, Greg, Ciarrochi, Joseph i Diane, Frank, "Disadvantages of being an individualist in an individualist culture: idiocentrism, emotional competence, stress and mental health", *Australian Psychologist*, br. 39, 2 (2004), str. 143-153.
- Smith, Peter B., Dugan, Shaun, Peterson, Mark F. i Leung, Kwok, "Individualism: collectivism and the handling of disagreement. A 23 country study", *International Journal of Intercultural Relation*, br. 22, 3 (1998), str. 351-367.
- Suh, Eunkook, Diener, Ed, Oishi, Shigehiro i Triandis, Harry Charalambos, "The shifting basis of life satisfaction judgement across cultures: emotion versus norms", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 74, (1998), str. 482-493.
- Šverko, Dina, "Emocije u kontekstu dimenzija individualizma i kolektivizma", *Društvena istraživanja*, br. 6, 104 (2009), str. 1089-1105.
- Trafimow, David, Triandis, Harry Charalambos i Goto, Sharon G., "Some tests of the distinction between the private self and the collective self", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 60, 5 (1991), str. 649-655.
- Triandis, Harry Charalambos, "The self and social behavior in differing cultural contexts", *Psychological Review*, br. 96, (1989), str. 506-520.
- Triandis, Harry Charalambos, McCusker, Christopher i Hui, Harry C., "Multimethod probes of individualism and collectivism", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 59, 5 (1990), str. 1006-1020.
- Triandis, Harry Charalambos, "The psychological measurement of cultural syndromes", *American Psychologist*, br. 51, 4 (1996), str. 407-415.
- Waterman, Alan, *The psychology of individualism*, New York: Praeger, 1984, str. 762-773.
- Watson, Paul J., Sherbak, Jan i Morris, Ronald J., "Irrational beliefs, individualism-collectivism, and adjustment", *Personality and Individual Differences*, br. 24, 2 (1998), str. 173-179.
- Way, Baldwin M. i Lieberman, Matthew D., "Is there a genetic contribution to cultural differences? Collectivism, individualism and genetic markers of social sensitivity", *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, br. 5, 2 (2010), str. 201-211.
- Wink, Paul, "Beyond ethnic differences. Contextualizing the influence of ethnicity on individualism and collectivism", *Journal of Social Issues*, br. 53, (1997), str. 329-349.

DOES THE EU BRING ANY CHANGE? THE EFFECTS OF INDIVIDUALISM VS. COLLECTIVISM

Abstract

Since culture does not represent an abstract concept but is rather a term whereby the values, norms, and behaviors, being derived therefrom, are explained, looking into its effects could not be more important than it is now, at the moment of Europe's trial to become one united entity. Having in mind that a cultural dimension of individualism vs. collectivism exerts its effects on a perception of the self, the way of thinking, and interpersonal relationships, the focus of this paper will be placed on the differences evident among the individuals living and functioning within one or the other culture. The dominant values and cultural norms upon which the individualistic or collectivistic societies are grounded will be described along with the effects that individualism and collectivism have exerted on the self and the identity of an individual. Besides, the discrepancies found in an emotional sphere between those that come from an individualistic or a collectivistic background will also be presented, as well as the differences in tendencies upon which their social behavior and their cognitive aspects of functioning are based.

Keywords: culture, individualism, collectivism, self, values

doc. dr. sc. Hrvoje Volner,
 Učiteljski fakultet
 Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

NACIONALNE IDEOLOGIJE I OSLOBODILAČKE REVOLUCIJE

Prethodno priopćenje

UDK: 323.1(091)(063)
 321.01(497.5)(091)

Prostor i vrijeme temeljni su elementi subjektivne apercepcije - stvaranje kolektivnog odlučivanja o pitanjima pripadnosti tako postaju ništa drugo doli nametnuti pojmovi subjektu, koji im se ne može oteti. Vjerojatno je da smo pripadnošću bilo kojoj zajednici, osim ljudskom rodu, zarobljeni. Neke teorije o nastanku nacionalnih jezika primjer su okupacije kojom je "naš jezik" postao dijalekt ili čak strani jezik. Definicija države kao alata kojim je centar pokorio periferiju, demaskira procese u kojima je nacija i nacionalni identitet zapravo ideološki konstrukt ili zornost samostalnog izraza građanske ekonomije. Od prava na izbor na temelju subjektivnosti, do svijesti o tome da vremenom upravlja neumoljiva logika apsolutnog kojom glup ide slijepo, a mudar otvorenih očiju, treba pretpostaviti da joj se fundus nalazi u mišljenju, a ne i nekom drugom razlogu. Posebno zbog toga što smo manje-više svi bili svjedoci kako je nacija demontirala realni i samoupravni socijalizam. Moramo si postavljati pitanja kako nastaje određena politička zajednica, a da pri tome treba imati na umu ideju konstitucionalizma kao religije i revolucije koja je jedina u modernoj povijesti uspjela u potpunosti. No isto tako mogu nam poslužiti i primjeri iz suvremene povijesti: od uspostave NDH, socijalističke revolucije u Hrvatskoj i po tome realizacije prava koje je SR Hrvatska imala na temelju Ustavnih amandmana iz 1974. godine, kojima je realizirala svoju subjektivnost. Od tada na ovamo nacionalni identitet svrstan je među staro željezo, a na njegovo mjesto došla su ljudska prava (vjerska, manjinska, rodna) i kao u vremenu nakon Hegela klasna prava su negdje zagubljena.

Ključne riječi: nacija, revolucija, jezik, konstitucionalizam

Nacija i moderno društvo

U vrijeme vrhunca liberalnog kapitalizma 19. stoljeća stvorena je koncepcija nacije kao faze u ljudskoj evoluciji koja će uz napredak tehnike i znanosti dovesti do stvaranja svjetske nacije. Prema ovom stajalištu (kojega se drže i teoretičari poput Marxa i Engelsa) jedino povijesno opravdan nacionalizam bio bi onaj koji bi "povećavao a ne smanjivao razmjere funkcioniranju privrede, društva i kulture ljudskog roda".¹ Utoliko je strah od asimilacije slavenskih naroda u korpus njemačkog i mađarskog nacionalnog elementa "naveo slavenske pokrete da se oslone na konzervativni bečki dvor u vrijeme njegove

¹ Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Novi liber, 1993, str. 47.

slabosti” 1848. godine.² Bilo da je riječ o asimilaciji manjih naroda u veću cjelinu ili o prihvaćanju zajedničkog jezika od strane “civiliziranih ljudi” (poput esperanta, latinskog ili engleskog) u stvaranju nove političke zajednice, u osnovi ovog procesa svakako bi bio oslonac na ekonomski napredak i težnja za blagostanjem.³

Ovome treba pridodati istraživanje Miroslava Hrocha o društvenoj strukturi nacionalnih pokreta u malim europskim narodima, koji nailazi na različite primjere razvoja, no svuda kao neizostavan faktor nalazi činjenicu razvoja kapitalizma. Kriterij proučavanja etapa razvoja nacionalnih pokreta uvijek, prema autoru, polaze od odnosa “nacionalnog pokreta prema općem pravcu preobrazbe društva”. Pokreti se po sebi razlikuju u toliko što se kod nekih nacionalni preporod odvija tijekom razdoblja razvoja kapitalističke privrede, kod nekih je nacionalni pokret doživio svoj uzlet u “uvjetima već stabilnog kapitalističkog ‘modernog društva’”, a negdje je stvaranje nacionalnog pokreta bio ometan upravo slabim ekonomskim vezama regija koje će sačinjavati određen nacionalni teritorij.⁴

Svuda je postupak stvaranja nacije pratila etapa znanstvene propagande, a “jezici se umnožavaju kako se umnožavaju države”. Tome treba dodati kako danas na kugli zemaljskoj postoji između pet i sedam tisuća govornih jezika (u samoj Indiji postoji 438 živih jezika od kojih je samo 22 navedeno u indijskom ustavu kao službeni), a preko 236 suverenih država. Od vremena Francuske revolucije nacionalna država nastoji stvoriti jedinstveni administrativni aparat (uglavnom ukidajući privilegije lokalnih elita) koji govori (i piše) jednim jezikom ili s više službenih jezika. Javlja se država koja popisuje rođenja, brakove i smrti,⁵ sve veću uključenost države u život njezinih podanika usporedno prate i modernizacijski procesi, postupan izlazak sela iz autarkične privrede, prodor robno-novčane privrede i sve veća socijalna diferencijacija stanovnika sela.

“Kada su pobunjeni seljaci u narodnom pokretu 1883. u sjevernoj Hrvatskoj – koji je izbio zbog krize na selu, visokih poreza i brutalnih ovrha radi neplaćena poreza – identificirali sebe kao Hrvate, nije se u tome nalazio nikakav politički ili nacionalni program. Oni su se tako identificirali nasuprot činovnicima u državnoj službi, isključivo Hrvatima, ali koje su nazivali Mađarima jer su bili pristaše mađaronske Narodne stranke i mađarske vlade od kojih je dolazio nepodnošljivi poreski pritisak. Zbog toga su pobunjeni seljaci prisiljavali činovnike u selima da potpišu izjave (i dapače da uz potpis stave križ, kao što su sami, nepismeni, činili umjesto potpisa, ali su u tome vidjeli simbol zakletve) koje su u različitim varijantama glasile: ‘Ja niže potpisani i pod križem očitujem, da sam pravi Hrvat.’ Izjava činovnika da je ‘pravi Hrvat’ značila je zapravo za pobunjene seljake priznanje da se on identificira s njihovim materijalnim i socijalnim interesima.”⁶ Ne treba pri tome vjerovati da je identifikacija s hrvatstvom za pobunjene seljake značilo i borbu za hrvatsku državu u smislu modernog nacionalizma. Odnosno, na našim prostorima još uvijek nije nastupila demokratizacija političkog života (a kamoli da se govori

² Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002, str. 179.

³ Usp. Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Novi liber, 1993, str. 44, 46.

⁴ Usp. Miroslav Hroch, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi. Komparativna analiza društvenog sustava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Zagreb: Srednja Europa, 2006, str. 53-62, 141-142.

⁵ Usp. Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Novi liber, 1993, str. 69, 90.

⁶ Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002, str. 94, 87-88.

o nekakvoj građanskoj religiji), od podanika se očekivala pasivnost. S druge strane je već i u samoj Monarhiji započeo proces prilagođavanja monarha “naciji”, što bi nam trebao biti pokazatelj “u kojoj su se mjeri tradicionalne institucije nakon doba revolucije morale adaptirati, s time da su u protivnom bile osuđene na propast”. Jer ako država ne uspije preobratiti svoje građane na novu religiju, kao primjerice Habsburško Carstvo, njih će preobratiti “konkurentski propovjednici”,⁷ jer nakon ujedinjenja Italije i dalje je ostao otvoren problem izuma Talijana.

Osim demokratizacije života veliku ulogu u jačanju veza političkih vlasti i stanovništva imat će osnovne škole u podučavanju o prošlosti “nacije... često izmišljajući tradicije”. Pri tome treba imati na umu da “konkurentski propovjednici” mogu biti upravo oni vlastodršci ili pripadnici elite koji će osigurati punu pokrivenost osnovnoškolskog sustava na teritoriju koji kontroliraju. Tako će 1940. svega 2% stanovništva Danske biti nepismeno, dok će na području Hrvatske 1971. nepismeno biti 9% stanovništva. Bilo da je riječ o već prisutnoj religijsko-etničkoj identifikaciji ili o “pučkoj ksenofobiji ili šovinizmu”, vlasti su se često bavile svjesnim i namjernim ideološkim manipulacijama. Praksa je pokazala da će vlastodršci imati problema u kontroliranju osjećaju masa, dok će “u najgorem slučaju postati njihovi robovi”. Stapanje državnog nacionalizma s nedržavnim mogao je rezultirati ekskluzivizmom, primjerice da su pripadnici nacije samo oni građani Republike Hrvatske koji govore hrvatski⁸ ili u ekstremnim slučajevima veoma opasnim teorijama po kojima su u naciju uključeni samo oni koji mogu dokazati svoje arijsko podrijetlo.

Zakašnjela nacija

Zakašnjele nacije i procesi nastanka moderne države nisu isključivo karakteristika malih naroda. Helmuth Plessner u glasovitoj knjizi “Zakašnjela nacija” pod ovim pojmom govori o narodima u kojima novovjeka ideja države nije samonikla.⁹ O tome i Franz Neumann kad govori kako je u Engleskoj građanstvo političku moć zadobilo već u sedamnaestom stoljeću, a “jedinstvo države od Henrika VIII. više nije bilo postavljano u pitanje, čak ni u revoluciji puritanaca”. Za Njemačku, nastavlja dalje, zadaća osiguranja slobode građana posredstvom prirodno pravnih teorija i stvaranje jedinstvene države postaju projektom u cilju “proizvodnje građanskog društva”. Razlika je utoliko što u Engleskoj prirodno pravo nestaje uspostavom vlasti parlamenta za koji pravni teoretičari u 18. stoljeću smatraju da “može raditi što želi”. U Njemačkoj će s druge strane teorija prirodnog prava u isto vrijeme imati apologetsku ulogu s ciljem uspostave državne prinude s ponekim dodatkom da država ima zadaću “dobrobiti i kulture”. Dok će na otoku revolucija uspostaviti vlast građanstva, u njemačkim zemljama će taj zadatak preuzeti

⁷ Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Novi liber, 1993, str. 93, 94-95.

⁸ Isto, str. 100-102; vidi i Jugoslavija 1918.–1988., Statistički godišnjak (ur. Dušan Miljković), Beograd, 1989, str. 52; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008.*, Zagreb: EPH Liber, 2008, str. 178; Suzana Leček, “Suradnja HKD ‘Napredak’ i Seljačke sloge u kampanji opismenjavanja”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 36 (2004), str. 1101-1102.

⁹ Usp. Helmuth Plessner, *Zakašnjela nacija (O političkoj zavodljivosti građanskog duha)*, Zagreb: Naprijed, 1997, str. 53-81.

država, apsolutni monarsi poput Friedricha II. Pruskog i Josipa II. Austrijskog.¹⁰ Slično Plessner govori o zaostajanju Njemačke koja nije kao Engleska i Francuska “na temelju svoje prošlosti u 16. stoljeću” stvorila nacionalnu religiju, odnosno ‘zajamčeni stil života’, ‘religijsko i nacionalno izmirivanje’, koje bi postao tradicija”.¹¹

Gubitak čovjekova povlaštenog položaja u svijetu poklapa se s gubitkom religiozne tradicije antike i kršćanstva. Kada je jednom čovjek “spoznat kao prirodno postao” jednostranost zapadne tradicije, koja se temeljila na antici i kršćanstvu, zastarijeva. Objašnjenje čovjekovog mjesta u svijetu bez “točke oslonca u umu” proizaći će iz “aspekta života koji je više približen zemlji”. Za daljnje izlaganje bitna je Hobsbawmova teza o izmišljanju povijesti i tradicije u konstituiranju patriotizma pojedine nacije. Gubljenjem tradicionalnog mehanizma opravdanja nasilja čovjeka nad čovjekom “osobito za kršćanske nacije, jer sila mora imati opravdanje pred Bogom”, moralo se je nadomjestiti novim sustavom vrijednosti koji društva sebi nalaze u dalekoj prošlosti. Vremenu kneza Porina ili Arminijeve borbe protiv Rima. Na mjesto nadsvjetovnog autoriteta koji obećava spasenje dolazi “unutar svjetovni autoritet zbiljske povijesti”, sadržaj novonastale “nacionalne tradicije” uz koju staje pruska vojska i pokrajinska birokracija, noseći sloj privrednog procesa njemačkog industrijalizma (koji se mogao staviti uz bok s SAD-om). Znanstveno objašnjenje novog nacionalnog opstanka i uzvišene industrijalizacije nalazi u darvinizmu pa su “ekonomija i biologija preuzele tvorbu i vrednovanje perspektiva”.¹²

Utjecaj Darwina na “liberalnomisleće gradske srednje slojeve svih industrijskih zemalja” proizlazio je iz pojmova komplementarnih društvenom idealu slobodne konkurencije poput “borba za opstanak”, “prilagođavanje”, “preživljavanje najsposobnijih i najprilagođenijih”. Gubitak eshatološke tradicije bila je “sudbina cijele zapadne kulturne zajednice”, no ovaj su gubitak “stari europski narodi i Amerika manje teško podnijeli nego Njemačka”. Razlika bi bila u tome što “je u njihovoj tradiciji djelatno ranoprosvjetiteljsko vjerovanje u um i čovječanstvo” koje je prema Plessneru još uvijek u ideologiji njihova javnog života snažna prepreka “biologijskom naturalizmu”. Prosvjetiteljska tradicija “u svakom slučaju odgađa svodenje čovjeka na njegove čisto vitalne slojeve koje leže u osnovi raspada” eshatološke tradicije. Nepostojanje nikakve žive tradicije Nijemaca prema prosvjetiteljstvu oslobađa u javnost i omogućuje afirmaciju “biologijskih teorija o rasi i miješanju rasa, nasljeđivanju i povezanosti tjelesnih svojstava s duševno-duhovnom nadarenošću u praktičku politiku”.¹³ Gubitak tradicije dovodi u pitanje spasenje a tako i napredak, ostaje “predljudsko i podljudsko osiguranje čovjeka u narodnosti” smatra Plessner. Veza izmjene autoriteta novim autoritetom je neumoljivom logikom ponovno uspostavljena. Iako je “utjecanje u biologijski materijalizam” imalo je za cilj oslobađanje čovjeka (ne samo od kršćanstva nego na kraju i od svih veza), rezultat je prikrio supstancijalnu sredinu (autonomiju subjekta) novim autoritetom koji je duhovni bitak svodio na produkt prirodnog bitka.¹⁴

¹⁰ Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb: Naprijed, 1974, str. 34-36.

¹¹ O istom problemu vidi: Hannah Arendt, *Politički eseji*, Zagreb: Antibarbarus, 1996, str. 11-15.

¹² Helmuth Plessner, *Zakašnjela nacija (O političkoj zavodljivosti građanskog duha)*, Zagreb: Naprijed, 1997, str. 60-75, 98, 104-108.

¹³ Isto, str. 119, 123.

¹⁴ Isto, str. 119, 123.

Prijelaz u monopolni kapitalizam

Posumnjati u sama sebe i ne biti više siguran u unutrašnju snagu uvjerenja vlastite svijesti i savjesti jest rezultat koji je zabludom, samoobmanom, ideologijom ili krivom svijesti nastao, "zamućena svijest". "Četiri stoljeća prirodne znanosti je ljude naviklo na ideju skrivene ovostrane zbiljnosti koja potpuno protuslovi prividu neposredne svijesti, ali ga čini shvatljivim kao nužni lažni aspekt." Čovjek ne živi u skladu sa svojim duhom niti s cijelim svojim opstankom, pri tome gotovo uvijek čovjek ideje uma (Bog, sloboda, besmrtna duša) miješa s kategorijama razuma. Svojestvo navedenih ideja da hipostaziraju navodi na njihovu ideologijsku zloupotrebu.¹⁵

Nastavljajući se na Kantovu kritiku, "i ljudski razum ima istu sposobnost izvrtanja", njegova sposobnost da putem kategorija raznovrsne pojave objektivno razvrstava je u isto vrijeme povezana i s posredovanjem svijesti za svakog pojedinog čovjeka. Razum čovjeku priskrbljuje pristup zbiljnosti, ali time on i skriva sredstva kojima je rezultat nastao, stvara lažnu sliku prema kojoj stvari postoje prije kategorija. Plessner nastavlja "moramo naučiti uvidjeti da se pojmovi ne ravnaju prema predmetima, nego da se predmeti ravnaju prema pojmovima", ovo svjesno nismo u stanju jer "čovjek ne može gledati igri svojih kategorija u karte, a da je ne remeti". Tako uz ideologijsku svijest hipostaziranih pojmova, čovjeku treba pridodati i iskrivljenu svijest razuma. "Mi vjerujemo da doživljavamo pojave u zbiljskom prostoru i vremenu, iako smo mi sami oni koji stavljaju na raspolaganje prostor i vrijeme kao dimenzije. A cijela ta aparatura za svijest koja se sama prikriva funkcionirajući tvori plašt za stvar o sebi, masku pred navlastitom bitka koji prožima stvari i subjekt. Tako dvostruko zatvoren, istovremeno u interesu svoje povezanosti sa zbiljnošću i nesmetanosti u uporabi svoje slobode, izdvojen od pravog bitka svojom sviješću i od svoje prave svijesti zbiljnošću, dvostruko potreban poduke o njemu skrivenoj ovostranoj prirodi, postaje čovjek, na pozadini svojeg naivnog svjetonazora, ideologijsko biće."¹⁶

Nacija kao suveren modernog doba tijesno je bila povezana s učenjem i praksom liberalizma, koji je počivao na slobodnom raspolaganju privatnim vlasništvom i državi koja je pravno jamčila sigurnost ovom raspolaganju. Ipak nakon građanskih revolucija u Europi tijekom 19. stoljeća za najveći broj ljudi, kada je u pitanju poboljšanje materijalnih uvjeta, ostaje sve po starom. "Apstraktna individua, koja s nastankom građanske epohe nastupa kao subjekt prakse, postaje nosilac novog zahtjeva za srećom. On treba sam da uzme u svoje ruke osiguranje svojega postojanja, zadovoljavanje svojih potreba, treba da stoji u neposrednom odnosu prema svojoj 'odredbi', svojim svrhama i ciljevima, bez društvenih, crkvenih i političkih posredovanja feudalizma."¹⁷

Potruga za srećom (kao društvo jednakih mogućnosti) postaje već na ovoj razini razvoj kapitalističkih odnosa prividom. Pri tome ne treba imati nekakve iluzije kako su oblici vlasti poput diktature ili autoritativnog rukovođenja bili suprotni liberalizmu ili

¹⁵ Helmuth Plessner, *Zakašnjela nacija (O političkoj zavodljivosti građanskog duha)*, Zagreb: Naprijed, 1997, str. 125-129.

¹⁶ Isto, str. 136-138.

¹⁷ Herbert Marcuse, *Kultura i društvo*, Beograd: BIGZ, 1977, str. 47.

da je država u etapi liberalizma uistinu bila nevidljiva. Liberalnu državu trebamo shvatiti kao prolazan oblik upravljanja društvom, kada je uspostavljena praksa da zakoni koji vladaju građanima moraju biti općeniti, racionalni, raščlanjivi u svojem sadržaju i bez povratne snage. Isto se tako opći zakon “ako u društvu postoje određeni konflikti interesa” ne mora primjenjivati, na primjerice “urođenike”, porobljene ili proletarijat. Primjer autoritarnog liberalizma javlja se od vremena velike gospodarske krize (1929.), kada se zakoni koji su uređivali sferu privatnih sloboda umanjili u odnosu na prava kartela. “Institucionalizam, koji je pravna teorija monopolne privrede, od vlasnika stvara instituciju.” Ne govori se o “pravnoj osobi, nego o pogonu, o poduzetniku”. Institucija države formulirana kao osoba “skriva u teoriji državnopravnog pozitivizma činjenicu da jedna društvena grupa u zbilji izvršava suverenitet koji pripisan toj državnoj osobi”. Ovaj razvoj ide tome da se pojam države, pa i izvor prava, zamijeni pojmom “zajednice koju vodi vođa”.¹⁸

Uobičajen stav zagovornika slobodnog tržišta kako se država ne treba upletati u privredne odnose, već samo oslušivati potrebe industrije, dobiva svoj nov izraz u međuratnom razdoblju. Sklad općeg i privatnog interesa koji “treba da slijedi sam od sebe u nesmetanom toku privatne prakse” postaje obrascem odgoja mladih generacija, no slobodno tržište u praksi više nije postojalo. Liberalni kapitalizam postaje ideologijom, “izmijenjeni produkcijski odnosi (karteli, trustovi itd.) iziskuju jaku državnu vlast koja mobilizira sva sredstva moći” i “mitologijska predstava o *laissez-faire* državi treba biti konačno napuštena”. Da bi se pravilno shvatili odnosi u formiranju te ulje na vagi, treba naglasiti da se “privredna moć preobražava u socijalnu, a samim time u političku moć”.¹⁹ Parlamentarna demokracija koja je suočena s interesima korporacija postaje ako i posrednik prema sindikatima. Pojmovi kao narod, sloboda, nacija moraju dobiti novu definiciju.

Ovaj proces nastaje u izmjeni funkcije ideologije tako da se stvarnost tumači posredstvom novih vrijednosti, da bi se nekako opravdala oskudica. Stanje bijede opravdava se pukim postojanjem bijede kao činjenice i u svojem političkom obliku postaje “teorija o negativnom opravdanju onoga što se ne može opravdati”. Država preuzima političku integraciju društva, a preko koncentracije političkog i nosilac “pravih mogućnosti same egzistencije”. U usporedbi s Kantovim vezivanjem čovjeka za dužnost (koju si sam postavlja), za slobodno samoodređenje kao jedan osnovni zakon, “teorija o negativnom opravdanju” ukida taj zakon i vezuje čovjeka “za vođu i pokret koji mu je bezuvjetno obećan”.²⁰

Opravdanje za političke i društvene promjene dat će širokim narodnim masama institucije, kultura, mediji, obrazovanje. Ovakav angažman proizlazi iz svijesti da je kultura opća i općevažna i ako je posredovana u određenoj formi “individue treba da se podčine kulturnim vrijednostima”. Ovakva uloga građanske kulture dovela je do toga da se duhovno-društveni svijet kao samostalno carstvo vrijednosti odvojio od civilizacije (rada) i uzdigao iznad njega. Ovakav sustav uvijek je odgovarao liberalnoj metodi dis-

¹⁸ Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb: Naprijed, 1974, str. 32, 62-64.

¹⁹ Herbert Marcuse, *Kultura i društvo*, Beograd: BIGZ, 1977, str. 13-39; Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb: Naprijed, 1974, str. 38, 53-54, 78.

²⁰ Herbert Marcuse, *Kultura i društvo*, Beograd: BIGZ, 1977, str. 32-39.

cipliniranja koja ne zahtijeva nikakvu vlast nad podređenom sferom privatnog života. Ono ne dira u postojanje individua kao lica dok (kao ličnost i koja u sebi nosi svoje ostvarenje) ne počne da remeti proces rada. “Jedino je na ovom području ljudskog djelovanja građanska epoha dopuštala ostvarenje svojih vlastitih ideala i shvaćala ih ozbiljno kao opći zahtjev.” Poslužila je tome da materijalne društvene odnose oslobodi odgovornosti za “određenje čovjeka”, ali im pokazuje i “sliku boljeg poretka koji je naslikan nasuprot sadašnjem”. Samo u medijima idealne ljepote, u umjetnosti, sreća se smjela reproducirati kao kulturna vrijednost s cjelinom društvenog života; ali ne u druga dva područja kulture koja se inače s umjetnošću razilaze u prikazu idealne istine: filozofiji i religiji.²¹

Čim dođe do krize u održavanju postojećeg procesa rada, totalno mobiliziranje u epohi monopolnog kapitalizma više nije spojivo s “naprednim momentima koji su centrirani oko ideje ličnosti”. Kao što je društvena reorganizacija od parlamentarne demokracije u autoritarnu državu s vođom samo “reorganizacija u okviru postojećeg poretka, tako se i kulturna reorganizacija od liberalističkog idealizma i ‘herojski realizam’ odvija još u okviru kulture: riječ je o novom osiguravanju starih oblika postojanja.” Ovome treba dodati da su i same elite njemačkog društva (ako nisu bile crkveno vezane) u svojem neokantovskom filozofskom nadzoru, odbojnošću prema tradicionalnom autoritetu, razvijale svoju duhovnost na području struke i znanosti. Tako je i sama filozofija potpuno postala interpretacijom “tog jednog unutar svjetovnog autoriteta”. Relativiranje koje se može uočiti u skepticizmu prema duhu kao povijesnoj zadanosti ili njegovim svodenjem na puku posljedicu iskustva, njemačku duhovnu svijest međuratnog razdoblja povezat će i s “biologizam čvrste ruke koji svatko razumije”.²²

U vrijeme kada je biologija pokazala nevjerojatne pomake od medicine do uzgoja biljaka i životinja “mnogo jednostavnije je bilo na mjesto vraćanja klasi staviti vraćanje rasi”. Uz to će pozitivizam ideologiju (krivu svijest) svesti na izraz mislenih kulturnih tvorbi sukladnih “određenim tjelesno – vitalnim interesima”. Sve što je (od religije i znanosti, države i umjetnosti) predstavlja “način izražavanja jednog života, koji da bi bio život, treba svoj svijet ogledala”, ideologijska životinja. Alternativa građanstvu bio je Marx čijeg su se nauka bojali. Sukladno duhu vremena sveden je na “ideologiju industrijskog radništva i njegovih partijskih funkcionara”, građanstvo je “moglo razarati jedan autoritet za drugim”. U svojoj sadržajnosti i analitičkoj obuhvatnosti ovakav nadzor nad svijetom može osigurati “pravi instrument za jedno usporedno i univerzalno nastrojeno istraživanje ideologije čovječanstva”, no u krivim rukama duh i svijest se mogu izvesti iz baze koja može dobiti rasna svojstva a iz toga bi rasa bila “odgovornom za posebno oblikovanje nadgradnje”.²³

²¹ Herbert Marcuse, *Kultura i društvo*, Beograd: BIGZ, 1977, str. 45-66.

²² Isto, str. 66.

²³ Helmuth Plessner, *Zakašnjela nacija (O političkoj zavodljivosti građanskog duha)*, Zagreb: Naprijed, 1997, str. 139-147.

Lokalni primjeri

Kapitalistička preobrazba, suverenost i nacionalna nezavisnost, međusobno su povezana pitanja u velikom dijelu perifernih zemalja. Kapitalističko preuzimanje države gotovo nikada nije bilo temeljito, stari feudalni odnosi su se uklanjali polako i po cijenu oštih društvenih sukoba. U brojnim zemljama periferije stara je feudalna vladajuća klasa preuzela vodstvo u modernizaciji, reforme koje oni provode postaju rješenje protiv radikalnih revolucija. Velike zapreke modernizacije često dolaze od neriješenog zemljišnog pitanja i problema seljaštva. Osobno oslobođanje kmetova nije promijenilo ništa u vlasničkoj strukturi zemlje, seljaci su i dalje obrađivali tuđu zemlju koju su morali uz duge rokove otplatiti vlastelinu. Zadržano je zajedničko vlasništvo pašnjaka, šuma i livada te sve ovo nije dovodilo do unaprjeđenja poljoprivredne proizvodnje.²⁴

Iz razdoblja prosvjetiteljstva (kasna faza) na području Hrvatske u 18. stoljeću imamo prve zabilješke koje se odnose na nužno planiranje gospodarskog rasta. Nikola Škrlec Lomnički kao istaknuti kameralist nastojao je smanjiti “očiglednu razliku dostignutoj gospodarskoj razini između Hrvatske i ostalih naprednih regija”. Smatrao je da se u rijetko naseljenim zemljama ne može ostvariti povoljan odnos između proizvodnje i potrošnje “stoga treba težiti umnožavanju stanovništva”. U svojim raspravama o moralnom obiteljskom životu plemstva između ostaloga navodi “treba izbjegavat zapošljavat mnoštvo inozemne služinčadi”, a “pred slugom se ne smije činiti ništa ispod svog dostojanstva čak ni za šalu, kako ne bismo izazvali uobičajeni prijezir služinčadi”. S obzirom na strukturu hrvatskog plemstva druge polovice 18. stoljeća, od kojeg je tek mali dio njih bio dovoljno bogat da bi uzdržavao veliko kućanstvo, moguće je da se Škrlec obraća stranom plemstvu koje bi trebalo steći uvid u navike okoline u kojoj se nalazi. Među stvarima koje bi plemići trebali izbjegavati svakako su “često putovanje u Beč ili drugamo da nas ne bi mogli zvati ulizicama i skitnicama”. Njegove ideje, u duhu francuskog prosvijećenog apsolutizma, iako napredne “ostaju u okviru feudalnog poretka, odnosno epohe predmoderne Hrvatske”.²⁵

Nakon ukidanja feudalnih odnosa vidljivo je na području čitave Habsburške Monarhije nastojanje feudalnih elita da ovladaju modernizacijskim procesima. Na nekim područjima Monarhije mnogi su velikaši već bili kapitalistički poduzetnici, na području Hrvatske modernizacija je u mnogome zaostajala jer su ovdje “još dugo prevladavali naslijeđeni feudalni oblici u ekonomskim odnosima, društvenom položaju i mentalitetu”. Brojni su veleposjedi i prije 1848. bili na rubu propasti, nisu se primjenjivale moderne agrotehničke mjere (ili ako jesu onda samo na neznatnom dijelu ukupnog posjeda) zbog oskudice u novcu (dugovi) i nedostatku radne snage. U Hrvatskoj su dobro stajali uglavnom strani aristokrati u Slavoniji koji su imali najveće posjede, kriza koja ih je zahvatila u uvjetima ukidanja feudalnih odnosa bila je prevladana zahvaljujući iskorištavanju

²⁴ Usp. Iván T. Berend i György Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb: Naprijed, 1996, str. 50, 65.

²⁵ Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb: EDUCA, 2009, str. 41. citira Nikola Škrlec Lomnički 1729-1799, sv. 1, Zagreb: HAZU – Pravni fakultet u Zagrebu, 1999, 12, str. 42-43.

šuma. Ipak ovaj sloj aristokracije ne možemo ubrojiti u faktor modernizacije Hrvatske jer su svoje profite ulagali izvan zemlje.²⁶

Plemstvo se uglavnom zalagalo za modernizaciju poljoprivredne proizvodnje i izražavalo je konzervativne stavove protiv kapitalističke privrede i industrijalizacije za razliku od gradskih trgovaca koji su prihvatili “liberalizam i sanjali industrijalizaciju”. Prema popisu stanovništva iz 1890. na području sjeverne Hrvatske 84,64% stanovništva živjelo je od poljoprivrede, statistika iz 1895. pokazuje da je svega 8,48% posjeda prelazilo veličinu od 20 jutara, a tek je 0,28% posjeda bilo veće od 100 jutara (s 27,68% ukupnih obradivih površina). Veleposjedi iznad 1.000 jutara bili su većinom u rukama aristokracije i starog i novog plemstva, te nešto manje u rukama građanstva, kod posjeda do 1.000 jutara dominiralo je građanstva u odnosu na plemstvo.²⁷ “Dio plemstva je bilo potpuno nesposobno da se prilagodi novim ekonomskim i društvenim uvjetima”, ovisilo je o financijskim centrima Monarhije što je ujedno i oblikovalo njihovu političku opredijeljenost (vezanost uz Budimpeštu uz očuvanje barem minimalne hrvatske autonomije). Dolazak na vlast Khuen-Hédervárya usporio je stvaranje modernizacijskih centara u Hrvatskoj i privrednike je usmjerio na favoriziranje politika koje osiguravaju stabilne financije. Ovaj sustav je funkcionirao zbog suradnje aristokracije, starog i novog plemstva, “ovisio je i o snazi dualističkog sistema” koji do devedesetih godina ulazi u razdoblje krize.²⁸ Ipak i kapitalisti i plemstvo slagali su se u jednom, da je nužno “ubrzavanje raspada zadruga kako bi se oslobodila radna snaga za njihova imanja i poduzeća”. Pri tome kapital nije toliko interesirala radna snaga nego vlasništvo zemljišnih zajednica prije svega drveta sa zajedničkih šuma i pašnjaka koja su zbog manjka stoke sve više zarastala u šume.²⁹ Raspad seoskih zadruga nije pratilo otvaranje radnih mjesta u tolikoj mjeri da bi iseljavanje u prekomorske zemlje iz Hrvatske bilo neprimjetno. Prodor kapitalizma na selo značio je potiskivanje sitne proizvodnje od strane krupne. Okrupnjavanje zemlje nastaje propadanjem sitnog posjeda i taj proces je trajao desetljećima, nije proveden ni tijekom međuratnog razdoblja, a u vrijeme socijalizma mu se neuspješno pristupilo kolektivizacijom.³⁰

Jedan od motiva za približavanje Kraljevine Jugoslavije nacističkoj Njemačkoj bilo je obećanje dano Stojadinoviću iz svibnja 1936. da će jugoslavenska industrija dobiti “financijsku pomoć za izgradnju bazične industrije (proizvodnja uglja i čelika)”, u me-

²⁶ Usp. Mirjana Gross, “O položaju plemstva u strukturi elite sjeverne Hrvatske potkraj 19. i na početku 20. stoljeća”, *Historijski zbornik*, br. 31-32, (1978), str. 123-126.

²⁷ Isto, str. 138-139.

²⁸ Isto, str. 126-130.

²⁹ Izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, 1881. podneseno Visokom Kraljevskom ugarskom ministarstvu za poljodjelstvo, obrt i trgovinu, o narodno-gospodarskom stanju Slavonije do konca godine 1881., hrvatsko izdanje str. 41-42, 16-18; vidi isto i *Šumarski list* br. 1, Zagreb, 1. siječnja 1898., God. 22, Šume i šumsko gospodarenje u Donjo Miholjačkom kotaru, piše Gašo Vac, krapinski šumar.

³⁰ Usp. Stipe Šuvar, “Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje”, *Naše teme*, br. 7, 127 (1969), str. 1092-1100.; John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History 1550.-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington: Indiana University Press, 1982, str. 336, 362, 376-377, 382, 442, 449, 456; Ivan Lajić, Mario Bara, *Ratovi, kolonizacija i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2009, str. 19-23.

đuratnoj Jugoslaviji ovakve su ponude bile fantastične i nisu se ostvarile (bez obzira na približavanje Stojadinovića Hitleru i Mussoliniju).³¹ Apsolutna dominacija stranog kapitala u industriji međuratne Hrvatske (i Jugoslavije), s pogonima koji su prerađivali isključivo sirovine i proizvodili poluproizvode. Loša obrazovna i socijalna struktura stanovništva regije uz visok stupanj analfabeta. Raspršen seoski posjed uz radnu snagu koja nije poznavala gotovo nikakve osnove iz agronomije i ekonomije (uz uvjete plodne zemlje nije mogla prehraniti višak stanovništva). Nepovezanost jugoslavenskog tržišta (zakonodavna diskriminacija Prečanskih krajeva u ekonomskom smislu, nepostojanje transportnih sredstava, mostova, cesta i slično) pokazuje da je kapital ovladao čitavom gradskom privredom, ali ne u tolikoj mjeri i seoskom (kojom je vladao i sustav jednostavne robne proizvodnje i ekonomije prvobitnih zajednica). Sve ovo govori o lošoj polaznoj osnovi za razvoj kapitalističke privrede i razvoj modernog društva u Hrvatskoj.³²

a) Nacija bez modernizacije – kolizija tradicije i ustaške ideologije

Ustaška država (i pokret) nastoji u javnosti stvoriti sliku o sebi kao o klerikalnom pokretu, pri čemu uzor treba tražiti u režimu monarhističke španjolske nakon građanskog rata. U nastavku će biti riječi o dodirnim točkama između kvislinškog režima na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine tijekom Drugog svjetskog rata i katoličkog pokreta koji je na ovim prostorima od početka dvadesetog stoljeća imao i nacionalno integracijske karakteristike. Nastojanje da u svoju političku sferu okupi sebi srodne snage uvelike onemogućuje razlikovanje političkog svjetonazora “između fašizma, nacionalsocijalizma i reakcionarnosti određenih političkih i vjerskih krugova”. Ovi pokreti dijelili su zajedničke neprijatelje prije svega u “prosvjetiteljstvu 18. stoljeća, Francuskoj revoluciji i svemu onome što je prema mišljenju crkvenih krugova iz toga proizlazilo: demokracija, liberalizam i ... bezbožni komunizam”³³

Među laičkim organizacijama koje su posebno zastupale ovakva stajališta treba izdvojiti Katoličku akciju.³⁴ Položaj Katoličke crkve u Kraljevini Jugoslaviji se u mnogome razlikovao od onog koji je imala u podunavskoj monarhiji. Odakle spremnost i potreba dijela klera da javno ili posredstvom laičkih organizacija nastupa u smislu restauriranja nekadašnjeg položaja. Podređenost u odnosu na Srpsku pravoslavnu crkvu koja je protežirana kao državna crkva, s daleko većim financijskim sredstvima koje je dobivala

³¹ Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad: Prometej, 2007, str. 303.

³² Usp. Zdenka Šimončić-Bobetko, “Osnovne karakteristike industrijskog razvoja na području Hrvatske u međuratnom razdoblju”, *Acta historico – economica Jugoslaviae*, br. 1, (1974), str. 61-62; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918.–1988. I. dio*, Beograd: Nolit, 1988, str. 70; Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.–1941.*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1950, str. 23-25, 62 i dr.

³³ Eric J. Hobsbawm, *Doba ekstrema*, Zagreb: Zagrebačka naklada, 2009, str. 105-106.

³⁴ Katolička akcija laička je organizacije Rimokatoličke crkve, nastaje poslanicom “Urbi arcano Dei” pape Pia XI. u prosincu 1922. Zadatak joj je bio spriječiti odvajanja suvremenog društva od religije, koja se pokazivala u pomanjkanju broja svećenika, poganstvu i želji katoličkih laika da surađuju u pastoralnom radu svoga klera. Veza između crkve i društva bila je formalna i svećenici nisu smjeli biti njegovi članovi, ali su usmjeravali njegov rad. Od 1923. kao omladinska sekcija ovog pokreta u Hrvatskoj se osniva Hrvatski orlovski savez koji će djelovati do 1929., a njihovu će ulogu već od 1926. postupno preuzimati križari koji će od 1934. biti službeno i dio Katoličke akcije.

od države i koja je svojim direktnim utjecajem spriječila potpisivanje konkordata s Vatikanom 1937. godine.³⁵ Netrpeljivost između dviju Crkvi rezultirala je time da se ni u političkim razmiricama međuraća svećenici kao obrazovaniji dio hrvatskog puka nisu mogli stajati po strani da se ne “izlože gubitku veza s narodom”.³⁶ O sličnom problemu Miroslav Krleža piše kako su “Crkve, kao jedine, materijalno nezavisne feudalne organizacije, koje su u rukama svećenika (seljačke i malograđanske djece u prvom koljenu), postižu neku vrstu nezavisnog političkog eksteritorijaliteta, i zato svećenici igraju vodeću ulogu narodne inteligencije... Prevladati obje crkve građanska klasa Jugoslavije nije i neće biti u stanju iz čitavog niza materijalnih razloga: crkva i ta klasa su korelati.”³⁷

Katolička akcija je u praksi zadržavala pravo da djeluje na politiku “ali strogo u okviru svojega prosvjetnog, etičkog, vjerskog i crkvenog djelokruga”,³⁸ no već od 1934. započinje s otvorenim propagiranjem veze između katoličke duhovnosti i nacije. Drži se načela “hrvatskog domoljublja, etničke i nacionalne samostalnosti, smatra svojom zadaćom izgrađivati nacionalnu kulturu i samosvijest”. Optužbe da u križarskim organizacijama postoji fašizam javljaju se iz redova dijela svećenstva još od 1927. godine, a utjecaj ustaškog pokreta u redovima laičkih organizacija Katoličke crkve u Hrvatskoj mogao se osjetiti “daleko prije nego je uspostavljena Nezavisna država Hrvatska” (u nastavku NDH).³⁹ Evolucijom međuetničkih i vjerskih netrpeljivosti Katolička akcija je, pogotovo prema početku rata, zastupala ideje radikalnog hrvatstva i katoličanstva, imala je svjestan antikomunistički i protužidovski stav, izražavala je simpatije prema fašističkim režimima poslijeratne Europe od Francova do Hitlerova.⁴⁰

Uspostavom NDH i proglašenjem rasnih zakona iz svibnja 1941., ustaški pokret stao je u ratno stanje sa svim Srbima doseljenim u kolonizaciji nakon 1918. godine, Srbima starosjediocima koji su se trebali iseliti iz NDH, onima koji su se trebali prekrstiti na katoličku vjeru i onima koji su trebali postati Hrvati pravoslavne vjere. Ovom nabranjanju treba dodati i sve Srbe, Židove i Rome koje je trebalo likvidirati. Nastala na razvalinama međunarodno priznate države (Kraljevine Jugoslavije) Pavelićeva klika je ovisila u

³⁵ Usp. Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb: EPH Liber, str. 160.

³⁶ Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska dokumenti 1941.-1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Dom i svijet, 1998, str. 27. (Nuncij u Beogradu Felici kardinalu Maglioneu 24. studenog 1940).

³⁷ Miroslav Krleža, “Teze za jednu diskusiju iz godine 1935., Uloga crkve”, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb: Zora, 1957, str. 500.

³⁸ Zlatko Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva, Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Dom i svijet, 1998, str. 228, 231, 239, 241.

³⁹ Franjo Emanuel Hroško, “Duhovno i nacionalno usmjerenje ‘Križara’”, *Hrvatski katolički pokret* (ur. Zlatko Matijević), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2002, str. 695-697; vidi i Nikša Stančić, “Hrvatsko 19. stoljeće i njegova ostavština za 20. stoljeće”, *Hrvatski katolički pokret Zbornik* (ur. Zlatko Matijević), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2002, str. 28-30; Ivan Markešić, “Počeci djelovanja Hrvatskog katoličkog akademskog društva ‘Domagoj’”, *Hrvatski katolički pokret Zbornik* (ur. Zlatko Matijević), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2002, str. 310.

⁴⁰ Usp. Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*, Zagreb: EPH Liber, 2008, str. 160-161, 192; Nevenko Bartulin, “Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39 (2007), str. 213.

svemu o volji moćnih saveznika. Hrvatska je “bila u opasnosti da u slučaju pobjede sila Osovine ostane pod totalitarnim ustaškim režimom i ostane dio sustava ‘novog poretka’, ali da u njegovoj rasnoj hijerarhiji postane država drugog reda”.⁴¹

Nova vlast je započela s provedbom svog revolucionarnog programa objavljenog u “Ustavu” ustaškog pokreta 1929. i razrađivanog u listu “Ustaša”. Provedba se odnosila na “klanje svega što pije hrvatsku krv”. Načela i ideje pokreta svakako su bile odgovor na teror režima međuratne Jugoslavije, no uslijed dugogodišnjeg izbivanja ustaškog vodstva iz zemlje, sada je nastupilo vrijeme osvete (jer nastupilo je novo doba). Načela ustaške revolucije nisu se odnosile na socijalne promjene ili na održavanje postojećeg političkog poretka, već prije svega na stvaranje etnički čiste (sadržaj revolucije), a zatim nacionalne države. U prva tri mjeseca nove vlasti sirova sila nad Srbima, Židovima i Romima dovela je do ustanka i različitih lokalnih pobuna koje su spriječile provedbu planova revolucionarnih vlasti, no isto tako i ometale vojne i gospodarske planove okupatora.⁴² Kako se postajalo ustašom saznajemo iz pera lokalnih kazivača, na području Našica primjerice članstvo se sastojalo od starijih članova Hrvatske seljačke stranke i mlađe generacije koja je bila revolucionarno raspoložena i usmjerena na aktivno sudjelovanje u provedbi novih zakona. Mlada generacija je u nacionalističku ideologiju stasala radom svećenika, a za ustaški pokret mobilizirani su i mnogi omladinci uključeni u rad Katoličke akcije. Uz blagoslov svećenika u dijelu zakletve oni polažu i svoj život na raspolaganje pokretu i NDH.⁴³

Veza između interesa Katoličke crkve i ustaša u asimilaciji Srba bila je nesretna okolnost. Ustaše nisu prekrštavale Srbe zato da bi djelovali u smislu rekatolizacije, “nego zato što ljudi koje su željeli asimilirati podanici srpskog patrijarha koji stoluje u neprijateljskom gradu, u Beogradu”. Asimilacija se provodila pokrštavanjem, po izdavanju potvrde o čestitosti, koja se nije izdavala učiteljima pravoslavicima, pravoslavnim svećenicima, trgovcima, bogatim obrtnicima i seljacima i uopće srpskoj inteligenciji. No na područjima na kojima su postojale enklave srpskog stanovništva na granici prema Bosni povezane s Bosanskom krajinom, asimilacije nije bilo, Srba se trebalo riješiti iseljavanjem i smaknućima. Katolička je crkva mogla sa zadovoljstvom gledati na povećanje broja katolika, no ipak se crkvena hijerarhija suprotstavljala vladinoj politici. “Režim je doduše uspio osigurati usluge dijela nižeg svećenstva za provođenje prijelaza na katoličku vjeru”, nadbiskup je Stepinac s druge strane dao “instrukcije svećenicima da dopuste prijelaz bez prevelikog inzistiranja na motivu ako će to spašavati živote ljudi”.⁴⁴ No bilo je slučajeva u kojima su katolički svećenici pokušavali organizirati vjerski život za Srbe katolike u mjestima u kojima su do jučer službu držali prognani ili ubijeni pravoslavni svećenici.

⁴¹ Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002, str. 218.

⁴² Usp. Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden marketing, 1999, str. 108, 125; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*, Zagreb: EPH Liber, 2008, str. 210, 211, 214, 244, i dr.; Branko Petranović, *AVNOJ revolucionarna smena vlasti*, Beograd: Nolit, 1976, str. 13. i dr.

⁴³ Usp. Đuro Mikašek, *Našička spomenica žrtvama komunizma*, Našice: Tisak d.o.o., 2007, str. 60-61.

⁴⁴ Nevenko Bartulin, “Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39 (2007), Zagreb, str. 229-230.

Uloga Crkvi u svakodnevnom životu bila je ogromna. Grad Osijek u lipnju 1942. nije mogao sastaviti popise djece obveznika prvih razreda osnovne škole bez podataka o krštenjima. Cirkular od grada prema Rimokatoličkom župnom uredu u Osijeku III. moli “da izvoli ovom poglavarstvu dostaviti popis djece rođene u 1936. iz svojeg rajona u Osijeku, da se uzmogne ustanoviti, da li su sva djeca koja su na životu i nalaze se u gradu upisana u ovdašnju pučku školu”. Osim toga vlasti u mnogim mjestima nisu mogle provoditi mobilizaciju tijekom rata da nisu naišli na susretljivost mjesnih svećenika koji su prema popisu krštenih znali koja osoba je dorasla za služenje vojnog roka (ustanove poput matičnog ureda koji bi imao civilni karakter nisu postojale primjerice u Tenji). Nejasna je i uloga dijela svećenika u procesu prekrštavanja, jer arhivski cirkulari pokazuju primjere da u istom dopisu prema upravnim tijelima NDH neki župnik daje podatke o broju prekrštenih i “moli novčana sredstva za župu koja oskudijeva”. Đakovačka biskupija svojevrijedno dostavlja podatke o broju župnika i kapelana koji djeluju na području župe Baranje, a uz to i “konačan iskaz kolektivnih vjerskih prijelaza uz oznaku pojedinog mjesta, župe, kotara, broja prelazaka, te dan izvršenog vjerozakonskog prijelaza”. Tako je na temelju dopisa od 18. svibnja 1942. bilo ukupno 17.029 kolektivna prijelaza i 1.915 pojedinačnih prijelaza. Prema navedenom izvoru, pojedinačni prijelazi s pravoslavlja na katoličanstvo provodili su se samo na području grada Osijeka, u ostalim mjestima biskupije riječ je o kolektivnim prijelazima. Bilo je i deportacije čitavih sela, primjerice selo Poganovci na području kotara Našice, čiji su mještani završili u logoru u Požegi. Žitelji su za svoj izgon krivili katoličkog svećenika Sidonija Šolca koji ih prepušta ustašama nakon što su odbili prijeći na katoličku vjeru.⁴⁵

Bez obzira na nesretnu okolnost koja Crkvu može uplesti u nemile događaje Drugoga svjetskog rata, Crkva nije imala nikakav utjecaj na ustašku kliku. Pojedini su svećenici mogli biti simpatizeri pokreta ili biti u njega uključeni, no s druge strane postojat će i broj svećenika koji su se priključili partizanskom pokretu. Primjeri govore o čestim protestima svećenika protiv postupaka vlasti. Tako imamo brzojav iz kojeg iščitavamo da na “području biskupije đakovačke rimokatoličke crkvene vlasti sprječavaju rušenje objekata bivše pravoslavne crkve”, dopis nadalje donosi “takve aktivnosti treba odmah spriječiti i omogućiti rušenje svih objekata, izdajte potrebne upute na područne vlasti”. Ovaj problem je dovršen tako što je donijeta naredba da se židovski vjerski objekti unište u potpunosti, a pravoslavni ako bi njihova obnova zahtijevala prevelika sredstva.⁴⁶

U uvjetima u kojima “najibrazovaniji dio” hrvatskog stanovništva sudjeluje (aktivno ili pasivno) u realizaciji programa etnički čiste države, lako nestaje niza moralnih ograda u svijesti “puka”. Pravo arijevske podrijetla Hrvata postaje opravdanjem za mnoge slučajeve krađe, razbojstava, nasilja i ubojstava. U gradu Osijeku vlasti su na nalog župa-

⁴⁵ Fond 6, Gradsko poglavarstvo grada Osijeka, kutija 5249. Državni arhiv u Osijeku (u nastavku DAOS). Popis osoba koje su prešle na rimokatoličku vjeru od 10. travnja 1941. (Popis sastavljen na zamolbu gradskog poglavarstva u Osijeku od 15. 10. 1941. br. 57011, 1941), Župni ured Sv. Mihaela Tvrđa; isto kutija 5253, spis 61273 Molba Stjepana Špringmana da mu se isplati dodatak zbog prezaposlenosti na matičnim knjigama; isto kutija 5345, spis 32170 Popis djece rođene u godini 1936, Osijek 24. 6. 1942; DAOS fond 47 Velika župa Baranja, Biskupski ordinijat Đakovo, Đakovo 18. svibnja 1942. Savezno s dopisom broj PRS 1148-III-1942. od 11. travnja 1942; isto br. 2087/942: Podaci za promidžbenu djelatnost.

⁴⁶ Kutija 6, 5798, prs. 123, ožujak 1942. (DAOS)

na sastavile popise Židova, Srbijanaca i Srba zaposlenih u upravi i gradskim poduzećima da bi ih se otpustilo. Po tome su uslijedili dopisi i molbe za zaposlenje, koja su osim kvalifikacija kandidata spominjala kako su dotični uvijek bili pravi Hrvati-arijevci, često i da su zbog svog podrijetla bili u prethodnoj državi šikanirani i slično. Nakon stvaranja lojalnog činovničkog aparata novih vlasti započinje se s iseljavanjem Židova i Srba iz kuća i stanova u centru grada. Po tome prema upravnom aparatu stižu molbe za dodjelu ispražnjenog stana. Građani bi pisali kako imaju obitelj od 4 člana i kako bi im odgovarala kuća ili stan tog ili tog Židova, i slično. Ljubav prema novoj domovini su posebno morali iskazivati zaposlenici činovničkog aparata, pa će tako, nakon proslave godišnjice osnutka države, činovnici za koje se sumnjalo da nisu prisustvovali manifestacijama morati usmeno pojašnjavati komisiji što su radili i gdje su bili ili stajali tijekom ceremonije. Bez kazna su prošli oni koji su imali svjedoke koji bi potvrdili njihovu priču.⁴⁷

b) Modernizacija bez nacije?

Hrvatska u sklopu Jugoslavije završava Drugi svjetski rat na strani pobjednika. Komunistička partija Jugoslavije/Hrvatske (u nastavku KPJ/H) je stvorila tijekom rata vlastiti upravni i policijski aparat i vojsku. Na autentičnost revolucije u Jugoslaviji zavist će pokazivati sve zemlje socijalističkog bloka. Nakon raskida sa Sovjetskim Savezom 1948/49. u Jugoslaviji se postupno napušta sovjetski model upravljanja, koji je ekonomiju podredio politici, a politiku podredio centralnom planiranju. U Jugoslaviji je i dalje na vlasti komunistička partija (od 1952. Savez komunista), ali je “represivni sustav i zatvorenost prema svijetu, uz radničko samoupravljanje i parolu o ‘socijalizmu s ljudskim likom’, postali znatno blaži” nego u zemljama lagersa. Partija koja se rastočila u narodnoj fronti sve više se diferencira na zagovornike “očuvanja totalitarnog sustava” i one koji su zagovarali “liberalizaciju ukupnih društvenih i političkih odnosa” oba tabora u sklopu socijalističkog društvenog uređenja i federacije.⁴⁸

Autentičnost interpretacije jugoslavenskog socijalizma počivala je na nekoliko nedorečenosti s obzirom na ideološke pretpostavke ukidanja privatnog vlasništva. Maositi su kritizirali miješanu ekonomiju u selu i gradu, pri tome se kritika odnosila na decentralizaciju ekonomije, oslanjanje na tržište i stvaranje administrativne klase unutar “besklasnog društva”, napuštanje centralnog planiranja i poštivanje profita. Opasnost po ovaj poredak proizlazila je upravo iz stvaranja administrativne klase koja bi mogla monopolizirati najbolje plaćena zanimanja. Iako administracija ne posjeduje sredstva za proizvodnju u samoupravnom socijalizmu opasnost je dolazila iz tendencije da radnički savjeti postanu glasački aparat podložan različitim zloupotrebama moći. Promje-

⁴⁷ Kutija 6, 5325 spis 22652 Tko je bio a tko nije na proslavi 9. i 10. travnja 1942; isto kutija 5188 spis 30560 Molba za naseljenje po iseljenju Židovke gđe Eme Rottmann, 21. lipanj 1941; isto kutija 5193 spisi oznaka M arijevske kuće, dozvoljeno spisi 33203, 33204, 33205, 33206, 33210, 33214, 33215, 33216, 33211, 33224, 33225, 33227, 33240, 33242, 33243, 33247; isto kutija 5795 31/41, br. 700, od 26/VI 1941. (DAOS) Gradonačelniku grada, Hrvatski ustaški tabor grada Osijeka, zahtjev da se otpusti Srbin Nikola Plečaš iz gradske službe, jer je protuhrvatski raspoložen individuum.

⁴⁸ Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002, str. 228-229.

na oblika proizvodnje zapravo nije stvorila autentične oblike distribucije robe koje su nepromijenjene preuzete iz “buržoaskog modela distribucije”.⁴⁹

U ideologiji KPJ/H narodnooslobodilački rat je prije svega bio nacionalno-oslobodilački, pravo koju si je ova stranka uzela u postavljanju nacionalno tvorbenih ciljeva proizlazilo je iz činjenice da je sama organizirala ustanak protiv okupatora i Hitlerove “nove Europe”. Dok je u kapitalističkom sustavu i revoluciji nosivi element društvenih promjena bila klasa građana koji mijenjaju uvjete proizvodnje života, u socijalističkoj revoluciji nosivi element je bila “radnička klasa i ono što se oko nje okuplja”. Polazeći od pretpostavke da nije bitno tko ima državu već tko vlada, komunisti su počeli stvarati naciju na bazi samoupravljanja. Klasno se društvo pretvara u naciju radnih ljudi, a uloga partije je bila da kao avangarda usmjerava kretanje političkog tijela. Problem nastaje u tome što radnička klasa na kraju ipak neće moći voditi sama sebe. U stvarnosti “radne ljude” će uvijek voditi partija (ili novoosnovane građanske stranke) odnosno administrativan sustav koji će postupno težiti tome da svoju poziciju “iskristalizira kao nasljednu”. Pri tome će odumiranje savezne države (amandmani 1974.) u realnosti stvoriti federalne države kao suverene, a ne neposredne samoupravne organe – komune. Rasplet od 1974. nikako ne može zamutiti činjenicu da je samoupravna nacija trebala osigurati punu ravnopravnost nacija polazeći od pretpostavke da ravnopravnost ovisi o društveno-ekonomskim odnosima. Međunacionalni odnosi tako će postati ovisni o ekonomskoj stagnaciji i reakciji administracije na zaplete na slobodnom tržištu, pa će se rješenje tražiti u prenošenju suverenih prava na federalne jedinice (ipak uz očuvanje starih tendencija konzervativnih dijelova partije koje su težile obnovi totalitarizma). Bez obzira na ratni rasplet, vrhunac procesa odumiranja savezne države vidi se u osamostaljenju jugoslavenskih republika, no isto tako i u odustajanju od samoupravnog socijalizma. “To znači prepustiti je (Hrvatsku) elementima koji nisu niti predstavnici historijskog interesa radničke klase niti radnog naroda danas, a to je kontrarevolucija.”⁵⁰

Zaključak

Relevantan pokazatelj nepostojanja uvjeta za izgradnju teške industrije svjedoči da interes stvaranja nacionalne države tijekom Drugoga svjetskog rata na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine nije bio liberalno motiviran. Uopće sam pojam države u smislu NDH je pretjerano postavljen, ne samo zbog dokazane podložnosti nacističkim i fašističkim saveznicima, već i iz činjenice da su ustaše provedbom svoje politike i rasne ideologije stavile izvan zakona možda i više od 50% ukupnog stanovništva navedenih prostora. Ovdje se ne može govoriti ni o naciji, jer bi nacija eventualno nastala nakon građanskog rata. Naciju će predstavljati socijalistička država, a za povijest političkih zajednica mnogo značajnijim čini se evolucija neposrednih samoupravnih organa – komuna, odnosno razvoj nacije radnih ljudi u suverena, barem u ideološkom smislu. Vlast će se osloboditelja pobrinuti, da tijekom cijeloga poslijeratnog razdoblja, eksperiment

⁴⁹ David Lane, *The Socialist Industrial State, Towards a Political Sociology of State Socialism*, Sydney: Allen - Unwin, 1976, str. 37-38, 147.

⁵⁰ Vladimir Bakarić, *Društvene klase, nacija i socijalizam*, Zagreb: Školska knjiga, 1976, str. 131, 136-139, 148.

samoupravnog socijalizma bude strogo kontroliran. Stvarna vlast ostat će u rukama generacija koje su vodile revolucionarni prevrat i ovdje se očito treba primijeniti uvjerenje koje kao iskustvo iz vremena američkog rata za nezavisnost imamo kod Thomasa Jeffersona kako bi “svaka generacija trebala imati pravo na svoju revoluciju”. Ili prema riječima njemačkog kancelara Bismarcka iz 1865. godine kako “opasnost ne leži u masama, neće podvlašteni ometati imperijalističku politiku ili je čak dovesti do propasti; vladajuće klase i klase u usponu su te koje predstavljaju takvu prijetnju – prijetnju za šanse nacije da preživi u internacionalnoj konkurentskoj borbi”. Pri tome, opasnost je zapravo u činjenici da “klasa koja se ekonomski srozava drži vlast u rukama”.⁵¹ Plessner cijeli problem rasizma postavlja u nedostatak tradicionalne veze zakašnjelih nacija s pozitivnim tekovinama humanizma i renesanse. Tradicija kršćanstva se ovdje preklapa u stavovima koji ove tekovine odbacuju, odatle negdje prešutna, a negdje otvorena podrška reakcionarnim pokretima u Europi. Budući da tradicija u suživotu s modernim postaje predmetom sumnje, koja tradiciju može uništiti, jednako u suradnji s reakcionarnim politikama, tradicija više ne objašnjava spasenje, već postaje ideologija u spektru dnevne politike.

LITERATURA

- Arendt, Hannah, *Politički eseji*, Zagreb: Antibarbarus, 1996.
- Bakarić, Vladimir, *Društvene klase, nacija i socijalizam*, Zagreb: Školska knjiga, 1976.
- Bartulin, Nevenko, “Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39 (2007), Zagreb.
- Berend, Iván T., György Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914*, Zagreb: Naprijed, 1996.
- Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918.–2008.*, Zagreb: EPH Liber, 2008.
- Gross, Mirjana, “O položaju plemstva u strukturi elite sjeverne Hrvatske potkraj 19. i na početku 20. stoljeća”, *Historijski zbornik*, Zagreb, 1978, str. 31-32.
- Hobsbawm, Eric J., *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Novi liber, 1993.
- Hobsbawm, Eric J., *Doba ekstrema*, Zagreb: Zagrebačka naklada, 2009.
- Hroch, Miroslav, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi. Komparativna analiza društvenog sustava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Zagreb: Srednja Europa, 2006.
- Hroško, Franjo Emanuel, “Duhovno i nacionalno usmjerenje ‘Križara’”, *Hrvatski katolički pokret Zbornik* (ur. Matijević, Zlatko), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2002.
- Krišto, Jure, *Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska dokumenti 1941.-1945.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Dom i svijet, 1998.
- Krleža, Miroslav, “Teze za jednu diskusiju iz godine 1935., Uloga crkve”, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb: Zora, 1957.
- Kršev, Boris, *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*, Novi Sad: Prometej, 2007.

⁵¹ Herbert Marcuse, *Kultura i društvo*, Beograd: BIGZ, 1977, str. 198-199.

- Lajić, Ivan, Bara, Mario, *Ratovi, kolonizacija i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2009.
- Lampe, John R., Jackson, Marvin R., *Balkan Economic History 1550.-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington: Indiana University Press, 1982.
- Lane, David, *The Socialist Industrial State, Towards a Political Sociology of State Socialism*, Sydney: Allen - Unwin, 1976.
- Leček, Suzana, "Suradnja HKD 'Napredak' i Seljačke sloge u kampanji opismenjavanja", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 36 (2004), str. 1011-1125.
- Marcuse, Herbert, *Kultura i društvo*, Beograd: BIGZ, 1977.
- Markešić, Ivan, "Počeci djelovanja Hrvatskog katoličkog akademskog društva 'Domagoj'", *Hrvatski katolički pokret Zbornik* (ur. Matijević, Zlatko), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2002.
- Matijević, Zlatko, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva, Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Dom i svijet, 1998.
- Mikašek, Đuro, *Našička spomenica žrtvama komunizma*, Našice: Tisak d.o.o., 2007.
- Miljković, Dušan (ur.), *Jugoslavija 1918.–1988. Statistički godišnjak*, Beograd, 1989.
- Mirković, Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.–1941.*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1950.
- Neumann, Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb: Naprijed, 1974.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918.–1988. I. dio*, Beograd: Nolit, 1988.
- Petranović, Branko, *AVNOJ revolucionarna smena vlasti*, Beograd: Nolit, 1976.
- Plessner, Helmuth, *Zakašnjela nacija (O političkoj zavodljivosti građanskog duha)*, Zagreb: Naprijed, 1997.
- Stančić, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002.
- Stančić, Nikša, "Hrvatsko 19. stoljeće i njegova ostavština za 20. stoljeće", *Hrvatski katolički pokret Zbornik* (ur. Matijević, Zlatko), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2002.
- Šimončić-Bobetko, Zdenka, "Osnovne karakteristike industrijskog razvoja na području Hrvatske u međuratnom razdoblju", *Acta historico-economica Iugoslaviae*, br. 1, (1974), Zagreb, str. 51-77.
- Šušar, Stipe, "Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje", *Naše teme*, br. 7, 13 (1969), str. 1092-1100.
- Vranješ-Šoljan, Božena, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb: Educa, 2009.

Izvori:

- Izvjешće Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, 1881. podneseno Visokom Kraljevskom ugarskom ministarstvu za poljodjelstvo, obrt i trgovinu, O narodno-gospodarskom stanju Slavonije do konca godine 1881., hrvatsko izdanje 41-42.
- Šumarski list br. 1., Zagreb, 1. siječnja 1898., God. XXII, Šume i šumsko gospodarenje u Donjo Miholjačkom kotaru, piše Gašo Vac, krapinski šumar.
- Fond 6, Gradsko poglavarstvo grada Osijeka, kutije 55193, 5253, 5325 5345, 5765, 5798 (Državni arhiv u Osijeku).
- Fond 47, Velika župa Baranja (Državni arhiv u Osijeku).

NATIONAL IDEOLOGIES AND LIBERATORY REVOLUTIONS

Abstract

If the space and time are the basic elements of subjective apperception, then the creation of a collective decision-making about belonging is becoming nothing less than a term that is forced upon a subject who cannot reject it. It is well likely that belonging to any group, apart from humankind, imprisons us. Some theories on a national language origination are an example of occupation due to which “our language” has become a dialect or even a foreign language. Defining country as a tool through which capital conquers periphery unmasks the processes in which a nation and national identity are an ideological construct or a single clarified expression of civil economy. From a right to vote according to subjectivity, all up to a dominant consciousness about logic of absoluteness, i.e., that a dumb person follows the blind and a wise man follows with his eyes open, it could be assumed that its core lies in the thought, rather than in some other reason, especially because we were all witnesses to how the nation had dismantled the real and self-governing socialism. We have to ask ourselves how a particular political community is established, bearing in mind the idea of constitutionalism, for religion and revolution are the only concepts in the modern history that have succeeded completely. Simultaneously, we could use the examples from contemporary history: the establishment of the Independent State of Croatia, the socialistic revolution in Croatia, and, accordingly, the realization of rights that Republic of Croatia is based on the 1974 constitutional amendments, through which it has achieved a subjectivity of its own. From that point on, a national identity is classified as an old weapon and replaced by human rights (religious, minority, and gender-oriented). Like in the post-Hegelian period, the class rights have been lost somewhere under way.

Keywords: nation, revolution, language, constitutionalism

dr. sc. Viktor Palić,
Veleučilište Lavoslav Ružička u Vukovaru

dr. sc., dr. sc. Miljenko Brekalo, znanstveni savjetnik,
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu,
Područni centar Osijek

UTJECAJ PRAVA ZEMALJA EUROPSKE UNIJE NA HRVATSKI STEČAJNI POSTUPAK

Izlaganje sa znanstvenog skupa

UDK: 347.736(4:497.5)(063)
336(497.5)(063)

Republika Hrvatska pripada krugu tranzicijskih zemalja, koja je usporedo sa stvaranjem novog demokratskog društvenog uređenja stvarala i nove proizvodne odnose zasnovane na privatnom vlasništvu i tržišnim uvjetima gospodarenja. U novonastalim društvenim i gospodarskim uvjetima, Republika Hrvatska svoju je pravnu regulativu u znatnoj mjeri prilagodila pravnim standardima razvijenih zapadnoeuropskih zemalja, odnosno standardima Europske unije. Tijekom posljednjih desetak godina u stečajnom pravu Republike Hrvatske dogodile su se važne promjene, koje nisu odraz samo naših unutarnjih prilika, već i vanjskih političkih čimbenika. U nekim državama srednje Europe došlo je do izmjene i samih naziva zakona koji se bave regulativom stečajnih postupaka. Tako se umjesto uobičajenih propisa imena Stečajni zakon prešlo na sveobuhvatnije nazive tipa Insolventijskih zakona. No promjene nisu samo deklaratorne naravi, već zadiru i u srž problema društava koja nisu sposobna za plaćanje svojih obveza. Legalitet novih zakonskih poimanja prožima sve pore poslovanja gospodarskih subjekata. Na tragu europskih zakonodavnih rješenja i u Republici Hrvatskoj uvedeni su novi pravni instituti kao što su predstečajna nagodba, skraćeni stečajni postupak i osobni bankrot. Pri tomu u primjeni nisu izostale ni smjernice Europske unije koje i nama služe kao putokaz za pravilnu primjenu općeprihvaćenih normi stečajnog prava.

Ključne riječi: Europska unija, stečajni zakon, insolventijski zakon, smjernice, stečajno pravo

Uvod

Kako bi se na što adekvatniji način riješio problem posvemašnje propasti tvrtki u hrvatskom društvu, po ugledu na europske uzore na pravo je mjesto smještena uloga tijela javne vlasti. Važna pozicija dodijeljena je Ministarstvu financija, kao središnjem tijelu državne uprave.¹ Posebice se uočava položaj Porezne uprave kroz središnji ured i područne urede s njihovim ispostavama.

¹ Usp. Viktor Palić, "Uloga tijela javne vlasti u skraćenom stečajnom postupku", *Zbornik radova 2. Međunarodne konferencije Razvoj javne uprave*, Vukovar: Veleučilište Lavoslav Ružička u Vukovaru, 2012, str. 442-443.

Naplata poreznog duga od gospodarskih subjekata, kao poreznih obveznika nije bilježila negativne trendove ako se gospodarstvo ostvarivalo u optimalnim uvjetima gospodarstva.² Druga je situacija s pojavom društvenih problema u vidu nelikvidnosti i razdoblje krize. Zbog nagomilanih poteškoća u cjelokupnom društvu, ukazalo se na nužnost uređenja provođenja stečajnih postupaka po službenoj dužnosti. Pečat pravilnoj legislativi dao je sam Zakon, kroz pojavni oblik skraćenog stečajnog postupka.

Pravo inicijative dano je Poreznoj upravi u okviru Ministarstva financija koja podnosi zahtjev za skraćeni stečajni postupak nad posrnutim gospodarskim subjektima. U tom smislu pravne osobe na koje se odnosi skraćeni stečajni postupak moraju ispunjavati uvjete da nemaju zaposlenike i da im je račun blokiran.³ Za pokretanje drugih postupaka brisanja društava iz sudskog registra vrijede drugi propisi.⁴

Registar nadležnih trgovačkih sudova, prema sjedištu ili boravištu gospodarskih subjekata, provodi brisanje upisanih tvrtki. To čini po prijedlogu nadležnog tijela Porezne uprave ili po službenoj dužnosti.⁵ Prvotna inicijativa može poteći i od Financijske agencije (FINE).⁶ U SFRJ vodila se pod nazivom Službe društvenog knjigovodstva (SDK), koja se posebno istaknula u vođenju podataka o likvidnosti i blokadi žiro-računa pravnih osoba. Od 1993. godine nosi naziv Zavod za platni promet (ZAP). Današnji oblik FINA je dobila 2002.

Počeci skraćenog stečajnog postupka

Značajke provođenja stečajnog postupka jesu: unovčenje cjelokupne imovine dužnika, podjela prikupljenih sredstava vjerovnicima prema redoslijedu i namirenje svih tražbina vjerovnika. To su istodobno cilj i svrha stečajnog postupka. No da bi se nad dužnikom proveo stečajni postupak, potrebno je utvrditi njegovu imovinu. Uvođenje termina stečaja male vrijednosti 1997. godine, vjerojatno po uzoru na malične sporove, pospješilo je primjenu novog instituta – skraćenog stečajnog postupka.⁷

Pravila stečaja male vrijednosti provodila su se ako je u prethodnom postupku ocijenjeno da imovina dužnika nije veća od milijun kuna. Odluku o tomu donosilo je stečajno vijeće nadležnog Trgovačkog suda, u prethodnom postupku.⁸

U slučajevima stečaja male vrijednosti nisu se primjenjivala pravila redovnog stečajnog postupka: odredbe o odboru vjerovnika i sve poslove stečajnog vijeća obavljao

² Usp. Marta Vidaković Mukić, *Opći pravni rječnik*, Zagreb: Narodne novine d.d., 2006, str. 817.

³ Usp. Zakon o Poreznoj upravi – pročišćeni tekst, Narodne novine, br. 67/2001., 94/2001., 177/2004.

⁴ Usp. Zakon o sudskom registru, Narodne novine, br. 1/1995., 57/1996., 1/1998., 39/1999., 45/1999., 54/2005., 40/2007., 9/2010.

⁵ Isto, čl. 70.

⁶ Usp. Zakon o financijskoj agenciji, Narodne novine, br. 117/2001., 60/2004., 83/2010.; Viktor Palić, "Uloga tijela javne vlasti u skraćenom stečajnom postupku", *Zbornik radova 2. Međunarodne konferencije Razvoj javne uprave*, Vukovar: Veleučilište Lavoslav Ružička u Vukovaru, 2012, str. 443.

⁷ Usp. Čl. 63. Stečajnog zakona Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 44/1996., 29/1999., 129/2000., 123/2003., 82/2006., 116/2010., 25/2012.

⁸ Usp. Stečajno vijeće sastojalo se od triju sudaca koji odluke donose većinom.

je stečajni sudac. Naravno da su pretpostavke za takvo postupanje uslijedile tek nakon otvaranja stečajnog postupka nad dužnikom.⁹ Daljnje promjene zakonskog propisa iz 1997. godine, dovodile su do novih pomaka u postupcima stečaja male vrijednosti.¹⁰

Stečaj male vrijednosti počeo se odnositi i na slučajeve veće imovine dužnika. Pri ocjeni da ista ne prelazi dva milijuna kuna ili se sastojala velikim dijelom iz pokretnina i kad je imovina prelazila iznos od dva milijuna kuna, moglo se prići primjeni stečaja male vrijednosti. Pri tomu se tražilo da se pokretnine mogu lako unovčiti. I u takvim se slučajevima nije imenovao odbor vjerovnika. Također je bila umanjena i dodatna pristojba koja se plaćala u iznosu od pet tisuća kuna, što je u opreci s redovnim stečajnim postupkom. U ovoj drugoj situaciji dodatna pristojba iznosila je deset tisuća kuna.¹¹ Međutim, pored velikog napretka, uvođenje instituta stečaja male vrijednosti nije dovelo do eliminacije loših tvrtki.

Nove izmjene nastupile su zbog gospodarskih subjekata koji nisu podnosili prijedloge za otvaranje stečajnog postupka.¹² Uvodi se novina jer se pokretanje stečajnog postupka ne vrši po načelu dispozicije, odnosno po prijedlogu dužnika ili vjerovnika, već od strane suda i po službenoj dužnosti. Prethodna obveza podnošenja posebnih izvješća o pravnim osobama s čijih računa za posljednja tri mjeseca nije izvršena nikakva isplata tražbina teretila je ZAP. Stoga je bilo potrebno utvrditi valjanu pravnu osnovu za naplatu od dužnika i da naplata nije bila moguća. Postupak koji se odnosio na pravne osobe koje ne izvršavaju svoje obveze prema vjerovnicima nazvan je sumarnim eliminacijskim stečajnim postupkom. Odnosio se na osnivački kapital do visine od sto tisuća kuna. Za to su bile potrebne dvije kumulativne pretpostavke: nesposobnost za plaćanje obveza posljednjih triju mjeseci i upisani osnivački kapital manji od sto tisuća kuna. Mogao se primijeniti samo prema dužnicima za koje je ZAP podnio posebna izvješća, u roku od trideset dana po stupanju zakonske promjene. Postojanje manjeg osnivačkog kapitala utvrđivao je nadležni trgovački sud.

Pri ispunjenju kumulativnih pretpostavaka, od ovlaštenih osoba dužnika, zahtijevano je da dostave prokazni popis imovine ovjeren od strane javnog bilježnika, dok su vjerovnici javnim oglašavanjem pozivani na uplatu predujma za pokriće provođenja stečajnog postupka ili da dostave prijedlog za otvaranje stečajnog postupka nad dužnikom. Udovoljenje zahtjevu suda za prve je iznosilo petnaest, a za druge četrdeset i pet dana. Ako nitko od navedenih osoba nije udovoljio traženju suda, po službenoj dužnosti sud je donosio odluku o otvaranju i zaključenju stečajnog postupka. Troškovi su se mogli podmiriti iz sredstava suda ili Fonda za pokriće troškova postupka.¹³

⁹ Usp. Čl. 300. Stečajnog zakona, Narodne novine, br. 44/1996., 29/1999., 129/2000., 123/2003 i 82/2006.

¹⁰ Isto, čl. 301.

¹¹ Isto, čl. 39a.

¹² Isto, čl. 70.

¹³ Usp. Čl. 300. Stečajnog zakona, Narodne novine, br. 44/1996., 29/1999., 129/2000., 123/2003 i 82/2006.

Aktualni skraćeni stečajni postupak

Prethodna primjena eliminacijskog postupka nije uklonila postojeću nelikvidnost društava. Krizno ih je razdoblje još i pojačalo. Tomu su u velikoj mjeri pridonijeli ne-účinkovito sankcioniranje uprave dužnika koja nije podnosila prijedloge za otvaranje stečajnih postupaka i pored izričite zakonske obveze.¹⁴

Kako je država bila jedan od najvećih vjerovnika s različitim tražbinama, ali ponajviše u vidu poreza i doprinosa, prevladalo je stajalište o nužnosti uvođenja posebnog instituta skraćenog stečajnog postupka.¹⁵ Stoga se nova zakonska dopuna odnosila na skraćeni stečajni postupak. On se odnosio na pravne osobe: koje nisu imale zaposlenih, koje su ispunjavale uvjete iz članka 4. stavka 4. SZ i kod kojih nisu bili ispunjeni uvjeti za pokretanje drugog postupka radi brisanja iz sudskog registra.¹⁶ Upis brisanja subjekta u sudskom registru uređivao je drugi zakonski propis.

Registar trgovačkih sudova u svojoj nadležnosti brisao je subjekte upisa bez imovine ili njezine neznatne vrijednosti i one koji se nisu uskladili s propisima u predviđenom roku. Ono se moglo vršiti na prijedlog nadležnog tijela porezne uprave ili po službenoj dužnosti. U takvom slučaju imovina je bila od presudne važnosti. Da bi registarski sud postupio na takav način bilo je potrebno da je imovina neznatne vrijednosti i nedostatna za plaćanje troškova stečajnog postupka, te da troškovi unovčenja budu veći od tržišne vrijednosti imovine.

Samo brisanje subjekta iz sudskog registra, po službenoj dužnosti, slijedilo je: ako se isti nije u propisanom roku uskladio s propisom s kojim se trebao uskladiti, odnosno ako u roku od tri godine po redu ne postupi po zakonskoj obvezi da objavi svoja godišnja financijska izvješća s propisanom dokumentacijom.¹⁷ Ovlast za podnošenje zahtjeva za pokretanje skraćenog stečajnog postupka dobila je Porezna uprava. Takvo ovlaštenje dao joj je sam Zakon.¹⁸

Po zaprimanju zahtjeva, na temelju službene dužnosti, nadležni trgovački sud provodi skraćeni stečajni postupak. Sud može zahtjev i odbaciti. Ukoliko se u skraćenom stečajnom postupku utvrdi, da pravna osoba nema zaposlenih i da joj je račun blokiran, nije dostavljen prokazni popis imovine ovjeren po javnom bilježniku od strane uprave i vjerovnici nisu predložili otvaranje stečajnog postupka, po službenoj će se dužnosti otvoriti i zaključiti stečajni postupak.¹⁹

¹⁴ Usp. Zakon o trgovačkim društvima, Narodne novine, br. 111/99, 34/99, 52/00 – odluka US RH, 118/03, 107/07, 146/08, 139/09, 152/11, 11/12, 118/03, čl. 626. st. 1. i 2. Treba imati u vidu da su predviđene kazne bile novčana ili zatvorska do dvije godine. One su obično bile manje, uvjetne i često simbolične.

¹⁵ Usp. Viktor Palić, "Uloga tijela javne vlasti u skraćenom stečajnom postupku", *Zbornik radova 2. Međunarodne konferencije Razvoj javne uprave*, Vukovar: Veleučilište Lavoslav Ružička u Vukovaru, 2012, str. 446.

¹⁶ Supra note br. 7, 335.a. st. 2.

¹⁷ Supra note br. 4, čl. 20. st.1.

¹⁸ Supra note br. 7, čl. 335. a st. 1; usp. Jelena Čuveljak, "Novosti u stečajnom postupku", *Pravo i porezi*, br. 11, (2010), str. 3.

¹⁹ Supra note br. 7, čl. 335. h.

Stečajni sudac, u skraćenom stečajnom postupku, može za stečajnog upravitelja postaviti i osobu koja nije na listi stečajnih upravitelja. To mogu biti odvjetnik, javni bilježnik ili osoba s liste sudskih vještaka.²⁰ Stečajni suci donose odluke u svezi skraćenog stečajnog postupka, a sudski savjetnici mogu izrađivati samo prijedloge odluka.²¹ Ipak skraćeni stečajni postupak ne vrijedi za sve gospodarske subjekte – obrtnike i trgovce pojedince. Zbog toga svi poslovni subjekti nisu izjednačeni u svojim pravima.²²

Kao novi institut skraćeni stečajni postupak pridonosi poboljšanju vladavine prava, poštivanju ugovora i zaštiti vjerovnika. Ima izravan učinak na nestanak posrnutih gospodarskih subjekata. Time se utječe na poziciju dužnika i ostvaruje cilj veće učinkovitosti i kvalitete dovršetka stečajnih postupaka.

Sedma novela Stečajnog zakona

Od njegova donošenja Stečajni je zakon mijenjan i dopunjavan sedam puta: 1999., 2000., 2003., 2006., 2010. i dva puta u 2012. godini.²³ Posljednja novela Stečajnog zakona iz 2012. godine u prvom je redu imala za cilj da se održe dužnikove djelatnosti, odnosno da se ostvari njegov oporavak i nastave njegove djelatnosti.²⁴ Svakom dužniku s imovinom nameće se obveza financijskog restrukturiranja prije pokretanja stečajnog postupka.

Novi zakonski propis želi riješiti insolventnost dužnika na sljedeći način: poduzetnik je najprije dužan od nastanka nelikvidnosti izvan postupka predstečajne nagodbe poduzeti mjere financijskog restrukturiranja kako bi se ponovno uspostavilo stanje likvidnosti; ako to ne može, dužan je pokrenuti postupak predstečajne nagodbe s planom financijskog restrukturiranja; a ako ne uspiju ove dvije mjere protiv dužnika, pokrenut će stečajni postupak. U navedenom posljednjem slučaju stečajnim planom dopušta se i prenošenje cjelokupne imovine dužnika na osobu preuzimatelja koju će osnovati dužnik ili će dužnik biti likvidiran.²⁵

Osnovu za postizanje svrhe predstečajne nagodbe čine plan financijskog i operativnog restrukturiranja. Prvi se postiže koordinacijom i kontroliranjem aktivnosti dužnika radi postizanja rezultata, a drugi mjerama povećanja njegove tržišne vrijednosti i konkurentnosti.²⁶ Svi dužnici, što znači pravne i fizičke osobe, koje su u stanju nelikvidnosti ili

²⁰ Supra note br. 7, čl. 335k, st. 1.

²¹ Supra note br. 1, str. 450.

²² Usp. Ante Vidović, "Skraćeni stečajni postupak prema dopunama Stečajnog zakona, Radno i socijalno pravo", *Računovodstvo, revizija i financije*, br. 11, (2010), str. 169.

²³ Usp. Zakon o izmjenama i dopunama Stečajnog zakona, Narodne novine, br. 44/1996., 29/1999., 129/2000., 123/2003., 82/2006., 116/2010., 25/2012., 133/2012.

²⁴ Usp. Nevenka Marković, *Sedma novela Stečajnog zakona i prva novela Zakona o financijskom poslovanju i predstečajnoj nagodbi*, Zagreb: Inženjerski biro, 2013; Damir Barišić, Damir Krajačić, Nevenka Marković i Anđa Redžić, *Novela stečajnog zakona i Zakona o financijskom poslovanju i predstečajnoj nagodbi*, Zagreb: Inženjerski biro, 2013, str. 5.

²⁵ Usp. Čl. 15. st. 2. Zakona o financijskom poslovanju i predstečajnoj nagodbi, Narodne novine, br. 108/2012., 144/2012.

²⁶ Usp. Marija Zuber, "Plan restrukturiranja predstečajnog dužnika i porezni učinci predstečajne nagodbe", *Zbornik radova Zakon o financijskom poslovanju i predstečajnoj nagodbi*, Organizator, 2012, str. 92.

insolventnosti, dužne su pokrenuti postupak predstečajne nagodbe.²⁷ Postoje i izuzetci: to može, ali ne mora učiniti dužnik bez imovine, ili ako je mala ili neznatne vrijednosti i nema zaposlenih; prijedlog se ne odnosi na dužnike – financijske institucije, kreditne unije, investicijska društva i društva za upravljanje investicijskim fondovima, kreditne institucije, društva za osiguranje i reosiguranje, leasing društva, institucije za platni promet i institucije za elektronički novac. Za određene pravne osobe potrebna je i prethodna suglasnost Ministarstva obrane što se odnosi na one čija je osnovna djelatnost proizvodnja predmeta naoružanja i vojne opreme, odnosno pružanje usluga Hrvatskoj vojsci. Postupci predstečajne nagodbe provode se pred nadležnim regionalnim centrom Financijske agencije. Ako su dužnikove obveze preko deset milijuna kuna, nadležan je regionalni centar u Zagrebu.

Predstečajna nagodba sklapa se pred nadležnim trgovačkim sudom.²⁸ Osnovu svega čini prijedlog dužnika za sklapanje predstečajne nagodbe. Rad nagodbenog vijeća u upravnom postupku pred Financijskom agencijom traje do radnji: odbacivanja prijedloga, obustave postupka, donošenja rješenja o odobrenju predstečajne nagodbe ili utvrđenjem da nagodba nije zaključena. Ako se pred sudom sklopi predstečajna nagodba, rješenje o njenom odobrenju dostavlja se Financijskoj agenciji koja će to bez odgode objaviti na svojim internetskim stranicama.²⁹ O ročištu za predstečajnu nagodbu pred sudom, dužnik i vjerovnici istog izvješćuju se oglasom na sudskoj ploči i javnom objavom na internetskoj stranici Financijske agencije. Ako se predstečajna nagodba ne sklopi, dužnika prema vjerovnicima obvezuje cijeli iznos tražbine. U odnosu na predstečajnu nagodbu vjerovnici odlučuju glasovanjem na ročištu pred sudom, a dužnik se mora izjasniti pristaje li na takvu nagodbu. Rješenjem kojim se odobrava predstečajna nagodba završava se rad suda u postupku predstečajne nagodbe. Predstečajna nagodba ima učinak ovršne isprave.

Prelazak na Insolvencijski zakon

Pojedine zemlje, prvenstveno Europske unije, promijenile su zakonske nazive i više ne koriste uobičajene naslove – Stečajni zakon. To je prije svega učinjeno kako bi se na efikasniji način riješilo pitanje prijeteće i realne propasti gospodarskih subjekata i pridonijelo učinkovitijoj zaštiti vjerovnika i njihovih tražbina. O tomu govore i sami njihovi nazivi. Primjerice Zakon br. 7/2005. Zbornika (o stečaju i restrukturiranju i o izmjeni i dopuni nekih zakona) Slovačke, koji je stupio na snagu 1. srpnja 2005. godine, s primjenom od 1. siječnja 2006. godine. Prilog Zakonu čini i popis izabranih pravnih akata Europske zajednice i Europske unije: Smjernica 98/26/ES Europskog parlamenta i Vijeća od 19. svibnja 1998. o obračunskim i platnim sustavima kao i vrijednosnim

²⁷ Usp. Čl. 18. Zakona o financijskom poslovanju i predstečajnoj nagodbi, Narodne novine, br. 108/2012., 144/2012.

²⁸ Usp. Čl. 26. st. 4. Zakona o financijskom poslovanju i predstečajnoj nagodbi, Narodne novine, br. 108/2012., 144/2012.

²⁹ Usp. Čl. 11. Zakona o financijskom poslovanju i predstečajnoj nagodbi, Narodne novine, br. 108/2012., 144/2012.

papirima,³⁰ Smjernica 2001/24/ES Europskog parlamenta i Vijeća od 4. travnja 2001. godine o reorganizaciji i likvidaciji kreditnih zavoda,³¹ Smjernica 2001/17/ES Europskog parlamenta i Vijeća od 19. ožujka 2001. godine o reorganizaciji i likvidaciji zavoda za osiguranje,³² Smjernica 2002/47/ES Europskog parlamenta i Vijeća od 6. lipnja 2002. godine o dohotcima i financijskim garancijama.³³

Navedene izmjene i dopune prisilne naravi uvode i institut prisilnog upravitelja radi provođenja mjera restrukturiranja. Novi, Insolventni zakon Češke Republike donesen je 30. ožujka 2006., a stupio je na snagu 1. siječnja 2008. godine.³⁴ Njegovim donošenjem prestali su vrijediti raniji Zakon o stečaju i poravnanju i njegove izmjene.³⁵ Ovaj zakon predstavlja novi pomak u tretiranju stečajnog dužnika u svjetlu procesnih subjekata i odnosa s državama članicama Europske unije. Prema narečenom zakonu, u šest procesnih subjekata ubraja se i stečajni upravitelj.³⁶ Pored njega to su još insolventni sud (*Insolvenční soud*), dužnik (*dlužník*), vjerovnici (*veritele*), državno odvjetništvo (*statní zastupitelství*) i likvidator dužnika (*likvidátor dlužníka*). U dvadeset članaka razmatraju se bitne odredbe vezane za izbor stečajnog upravitelja, postupak, opoziv, razrješenje, status zamjenika stečajnog upravitelja, djelokrug odjelnog (odijeljenog) i posebnog stečajnog upravitelja.³⁷

Budući da hrvatski Stečajni zakon ne poznaje varijante zamjenika stečajnog upravitelja i ostalih pobrojanih instituta, vidjet će se kako će hrvatsko stečajno pravo prihvatiti njihovu inkorporaciju u naše zakonske propise. Zakon o financijskom poslovanju, postupcima zbog insolventnosti i prisilnoj nagodbi Republike Slovenije, objavljen 31. prosinca 2007. s izmjenama iz 2009. godine,³⁸ u svom članku 2. st. 1. i 2. uvrstio je direktive Europskog parlamenta i Vijeća 2001/17/ES od 19. ožujka 2001., 2001/24/ES od 4. travnja 2001. godine i Uredbu Vijeća br. 1346/2000 od 29. svibnja 2000. godine o insolventnim postupcima.³⁹ Osmo poglavlje zakona od članka 444 do članka 500 odnosi se na postupke zbog insolventnosti s međunarodnim elementom. U završnim odredbama govori se o upraviteljima, a sudovi su do 1. rujna 2008. godine morali Ministarstvu pravosuđa Republike Slovenije dostaviti sve podatke za postupke zbog in-

³⁰ Usp. Zakon 7/2005 Z. z. (o konkurze a reštrukturalizaciji o zmene a doplneni niektorych zakonov), uverejnene v zbirke zakonov č. 5/2004 strana 74. U. v. ES L 166, 11. lipnja 1998.

³¹ U. v. ES L 125, 5.5.2001.

³² U. v. ES L 110, 20.4.2001.

³³ U. v. ES L 168, 27.6.2002.

³⁴ Usp. Zakon č. 182/2006 Sb. O upadku a způsobech jeho řešení (Insolvenční zákon), zmena: 312/2006 Sb, zmena: 108/2007 Sb, zmena: 296/2007. Sb, zmena: 362/2007. Sb i zmena: 458/2008 Sb, & 434 (učinnost). <http://insolvenčni-zakon.justice.cz/obecne-informace/insolvenčni-pravo.html> (26. srpnja 2013.)

³⁵ Usp. Zakon č. 328/1991. Sb., o konkurze, a vyrovnani, Zakon č. 122/1993. Sb., Zakon č. 12/1998. Sb., Zakon č. 214/2000. Sb., Zakon č. 368/2000 Sb. I Vyhlaška č. 476/1991. Sb., kterou se provadeji nektore ustanoveni zakona o konkursu a vyrovnani (kojom se provode pojedine odredbe Zakona o stečaju i nagodbi – prijevod i op. a.), & 433.

³⁶ Supra notae br. 35, & 9.

³⁷ Isto, & 21-40.

³⁸ Usp. Zakon o finančnem poslovanju, postopkih zaradi insolventnosti in prisilnem prenehanju, Uradni list RS, št. 126/2007. z dne 31. 12. 2007., 40/2009. z dne 29. 5. 2009. In 59/2009. z dne 30. 7. 2009).

³⁹ Usp. Uradni list RS, št. 160 z dne 30. 6. 2000.

solventnosti ili prisilne likvidacije koje su vodili.⁴⁰ Izložene postavke stranih zakona vezanih za stečajno pravo, već samim svojim postojanjem, mogu poslužiti kao primjer našem zakonodavstvu kako se pojedine stvari mogu riješiti i utjecati na pospješene odlučivanja i dovršetka stečajnih postupaka. Za očekivati je da će se to moći postići i donošenjem dugo očekivanog Zakona o bankrotu, po uzoru na zemlje koje ga imaju. Opća nelikvidnost i osiromašenje brojnih obitelji i pojedinaca, čine neminovnost njegova usvajanja. Sindikati već sada daju prijedloge sadržina njegovih odredaba. Kod toga, morat će se voditi računa o imenovanju osobnih upravitelja, izuzimanje nekih stvari od bankrota i krugu osoba na koje će se odnositi. No ne treba zanemariti ni utjecaj drugih inozemnih propisa, organizacija i situacija. U Europi i svijetu postoje i neformalne organizacije koje su nastale zbog problema jednog broja zemalja da ne žele uzeti strane kredite. Banke tih zemalja, koje se pojavljuju kao vjerovnici, nisu se odlučile na naplatu svojih tražbina nadmetanjem koja će to prije učiniti, već za drugačiju opciju. Opredijelile su se za solidaran zajednički nastup prema dužnicima, ponekad i uz pomoć svojih državnih tijela.

Riječ je o državama članicama Pariškog kluba (Club de Paris) i Londonskog kluba (London Club),⁴¹ čiji je cilj bio omogućiti svojim bankama naplatu što većih iznosa od pojedinih nacionalnih ekonomija.⁴² Da bi se to ostvarilo, mnoge zemlje su sklopile brojne sporazume, pa je to učinila i Republika Hrvatska sa zemljama članicama Pariškog kluba 1996. godine.⁴³ Sklapanjem takvih sporazuma bilo je potvrđeno da su krediti koje uzimaju države i drugi komercijalni krediti potpisani s državnom garancijom. Iako je riječ o neformalnoj strukturi, koja omogućava relativno fleksibilno postupanje s dužnicima, bitno je da ovaj posebni režim garantirane naplate od strane državnih tijela nađe svoje mjesto i u zakonima pojedinih zemalja, pa tako i u stečajnim zakonima jer se naplata tražbina može vršiti i mimo stečajnih postupaka.

⁴⁰ Supra notae br. 35, čl. 497.

⁴¹ Pariški klub ili kolokvijalno Grupa desetorice međunarodni je forum kojemu je osnovni zadatak reprogramiranje javnih dugova kojima je jamac država. Osnovan je 1956. godine sporazumom kojim se regulirao argentinski dug europskim zemljama. Naime, riječ je o neformalnoj grupi deset država članica Međunarodnog monetarnog fonda (SAD, Velika Britanija, Njemačka, Francuska, Italija, Nizozemska, Belgija, Švedska, Kanada i Japan), a članstvu se 1984. godine pridružila Švicarska. U okviru Pariškog kluba potpisan je 1962. godine sporazum između deset zemalja osnivača sporazum kojim je bilo regulirano financiranje deficita u bilancama plaćanja zemalja članica. Pariški klub bio je naročito aktivan tijekom tzv. dužničke krize, u prvoj polovici osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada je omogućio multilateralnu kompenzaciju dugova u iznosu većem od pedeset milijardi američkih dolara za više od pedeset zemalja. Na drugoj strani, Londonski klub identično kao i Pariški klub, neformalna je skupina privatnih vjerovnika na međunarodnoj razini, on je organizacija odgovorna za reprogramiranje duga od zemalja s komercijalnim bankama. Nastao je na inicijativu Pariškog kluba, a na međunarodnoj financijskoj sceni prvi je put zabilježena njegova aktivnost 1976. godine. Osnovna razlika između Pariškog i Londonskog kluba u tomu je da Pariški klub čine države, a Londonski skupina referentnih svjetskih poslovnih banaka.

⁴² Usp. Lex Rieffel, *Restructuring Sovereign Debt – The Case for Ad – Hoc Machinery*, Washington: The Brookings Institution, 2003, str. 116-124.

⁴³ Usp. Zakon o načinu i uvjetima podmirivanja obveza po kreditima i drugim poslovima iz sporazuma s vladama članicama Pariškog kluba, Narodne novine, br. 20/1996.

Zaključak

Brojni su utjecaji zemalja članica Europske unije na hrvatsko stečajno pravo što se reflektira i na provođenje radnji u stečajnim postupcima. To se prije svega uočava kroz proces uvođenja pojma maličnih sporova, koji se u praksi ostvarivao u građanskim parnicama. Našao je svoje mjesto i u stečajnim postupcima preko termina stečaja male vrijednosti, eliminacijskog postupka, skraćenog stečajnog postupka do postupaka predstečajnih nagodbi i osobnog bankrota. U prezentiranom radu, autori teksta iznijeli su genezu primjene ovih pojmova u praksi rada na stečajevima u Republici Hrvatskoj. Pri tomu nije izostala ni usporedba s pojedinim stečajnim zakonima zemalja članica Europske unije sa značajkama utjecaja i na hrvatske stečajne postupke. To se posebice odnosi na Republiku Češku, Republiku Slovačku i Republiku Sloveniju. Važno je istaknuti da je naziv ovih zakona u tim zemljama promijenjen u smislu da su to sada zakoni tipa restrukturiranja, insolventnosti i nagodbe. Time je naglašeno usmjerenje stečajnih postupaka u pravcu discipliniranja dužnika i u kriznim momentima tržišnih uvjeta gospodarjenja.

Nije zanemarena ni uloga neformalnih organizacija radi naplate kredita s državnom garancijom, što se odnosi na zemlje članice Pariškog i Londonskog kluba, a što svakako mora naći odraza i u stečajnom zakonodavstvu zemalja koje povodom toga sklapaju sporazume. U tom smislu treba akceptirati i prihvat smjernica Europskog parlamenta i Vijeća koje pozitivno utječu na veću učinkovitost i dovršetak stečajnih postupaka. Kao nova članica Europske unije Hrvatska će kao zemlja koja teži legalitetu svih postupaka i radnji koje poduzima prihvatiti sve pozitivne standarde Europske unije kao svoje krovne organizacije.

LITERATURA

- Barišić, Damir, Krajačić, Damir, Marković, Nevenka i Redžić, Anđa, *Novela stečajnog zakona i Zakona o financijskom poslovanju i predstečajnoj nagodbi*, Zagreb: Inženjerski biro, 2013.
- Čuveljak, Jelena, "Novosti u stečajnom postupku", *Pravo i porezi*, br. 11, (2010).
- Marković, Nevenka, *Sedma novela Stečajnog zakona i prva novela Zakona o financijskom poslovanju i predstečajnoj nagodbi*, Zagreb: Inženjerski biro, 2013.
- Palić, Viktor, "Uloga tijela javne vlasti u skraćenom stečajnom postupku", *Zbornik radova 2. Međunarodne konferencije Razvoj javne uprave*, Vukovar: Veleučilište Lavoslav Ružička u Vukovaru, 2012.
- Rieffel, Lex, *Restructuring Sovereign Debt – The Case for Ad – Hoc Machinery*, Washington: The Brookings Institution, 2003.
- Stečajni zakon RH, Narodne novine, br. 44/1996., 29/1999., 129/2000., 123/2003., 82/2006., 116/2010., 25/2012., 133/2012.
- Vidaković-Mukić, Marta, *Opći pravni rječnik*, Zagreb: Narodne novine d. d., 2006.
- Vidović, Ante, "Skraćeni stečajni postupak prema dopunama Stečajnog zakona, Radno i socijalno pravo", *Računovodstvo, revizija i financije*, br. 11, (2010).
- Zakon 7/2005. Zz. (o konkurze a reštrukturalizaciji o zmene a doplneni niekatorych zakonov), uverejnene v zbierke zakonov č. 5/2004.

- Zakon čl. 182/2006 Sb. o upadku a způsobech jeho řešení (Insolvenční zákon), 312/2006 Sb., 108/2007. Sb., 296/2007. Sb., 362/2007. Sb. i 458/2008. Sb.
- Zakon o financijskoj agenciji, Narodne novine, br. 117/01, 60/04, 83/10.
- Zakon o finančnem poslovanju, postopkih zaradi insolventnosti in prisilnem prenehanju, Uradni list RS, št. 126/2007., 40/2009. i 59/2009.
- Zakon o načinu i uvjetima podmirivanja obveza po kreditimai drugim poslovima iz sporazuma s vladama članicama Pariškog kluba, Narodne novine, br. 20/1996.
- Zakon o poreznoj upravi – pročišćeni tekst, Narodne novine, br. 67/2001., 94/2001., 177/2004.
- Zakon o sudskom registru, Narodne novine, br. 1/1995., 57/1996., 1/1998., 30/1999., 45/1999., 54/2005., 40/2007., 9/2010.
- Zakon o trgovačkim društvima, Narodne novine, br. 111/1999., 34/1999., 52/2000 – odluka US RH, 118/2003., 107/2007., 146/2008., 137/2009., 152/2011., 11/2012., 118/2013.
- Zuber, Marija, “Plan restrukturiranja predstečajnog dužnika i porezni učinci predstečajne nagodbe”, *Zbornik radova Zakona o financijskom poslovanju i predstečajnoj nagodbi*, Organizator, 2013.

THE IMPACT OF THE EU COUNTRIES' RIGHTS ON THE CROATIAN BANKRUPTCY PROCEEDINGS

Abstract

The Republic of Croatia belongs to a circle of transitional countries and has created new productions based on private property and market conditions simultaneously with the creation of a new democratic social order. Under the new social and economic conditions, the Republic of Croatia has substantially adjusted its legal regulations to legal standards of the developed Western European countries, e.g., to the European Union standards. Over the past decade, the Croatian Bankruptcy Act has seen significant changes: they are not just a reflection of our internal situation but also of the external political factors. In some countries of Central Europe, there is a change in the very names of the acts regulating bankruptcy proceedings. Thus, instead of using the usual regulations under the name of Bankruptcy Act, there is a change to a more comprehensive type of the name, e.g., Insolvency Act. Nevertheless, the changes are not merely declaratory but penetrate into the heart of the problem of companies unable to pay off their own obligations. The legality of the new concepts influences all aspects of economic performance. On the track of the European legislation, the new solutions have been introduced in the Republic of Croatia, such as a pre-bankruptcy settlement, summary bankruptcy procedures, and personal bankruptcy. Hereby, the application of these regulations is not lacking the guidelines of the European Union, serving as a parameter for a proper application of the generally accepted norms of the Bankruptcy Act.

Keywords: European Union, Bankruptcy Act, Insolvency Act, guidelines

Jennifer L. Titanski-Hooper,
Pennsylvania State University,
University Park, Pennsylvania

UNCERTAIN CITIZENS: THE MEANINGS OF EU CITIZENSHIP FOR YOUNG ADULTS IN CROATIA

Pregledni rad

UDK: 327.39(497.5:4-67 EU):316.653=111
316.653(497.5)-053.6=111

What does it mean to belong in Europe? This question will have different answers depending on the situated knowledge of the people who are asked. Increasingly though, these questions are answered in relation to the goals, expectations, discourses, and power relations of the European Union (EU). The EU promotes a “Europe” that is culturally diverse, yet unified through common “European” ideals and practices. EU citizens are promised greater social mobility, employment flexibility, and educational opportunities, but the current economic crisis exposed institutional weaknesses in the EU, calling into question the benefits of citizenship and the existence of the EU itself. Even with Croatia’s EU accession date approaching, there are still many unanswered questions regarding what specific benefits the EU will bring to Croatia’s citizens. Young adults who are interested in studying abroad or seeking employment opportunities in Europe may have the most to gain from EU citizenship, but they remain uncertain of the prospects that the EU will bring changes to their daily lives. Drawing on some preliminary ethnographic research, this paper unpacks some of the apprehensions of EU citizenship expressed by young Croatian adults, and reveals the complicated relationships between national and regional identities in relation to ‘European’ belonging.

Keywords: European identity, national identity, citizenship, Croatia, young adults

Introduction

Croatia has been a European Union (EU) candidate since 2004, and having completed all of its negotiation chapters, is expected to gain full membership in July 2013. Although Croatian voters passed a referendum in support of joining the EU in 2012, there are still many unanswered questions regarding what specific changes the EU will bring to Croatia’s citizens. EU membership is a confirmation that the Croatian state has come a long way in the last twenty years. A former Yugoslav republic, Croatia faced ethnic and national strife during the War of Independence in the 1990s, and has worked hard to implement the reforms that have taken the country from an authoritarian socialist regime to a stable, free-market democracy.

Perhaps no one has experienced these transitions more than the Croatian people themselves. In particular, young Croatian adults, who are the first generation to live most of their lives in an independent Croatian state and have little memory of life in Yugoslavia or under socialism, are now being asked to accept a new identity as EU citizens.

These young Croats must negotiate how their own national and ethnic identities fit into a broader notion of what it means to be “Croatian” and what it means to belong in “Europe”. With these issues in mind, this paper employs a feminist cultural and political geography framework that draws on theories of citizenship, and nationalism to examine how young adults in Zagreb, Croatia are (re)defining the meanings of “European” citizenship and belonging in relation to their own daily practices and ethnic and national identities.

“European” Belonging

The meanings of belonging in “Europe” differ according to the situated knowledge of the people who are asked. Increasingly though, European belonging is defined in relation to the goals, expectations, discourses, and power relations of the EU. The EU is unique in comparison to other supranational institutions (i.e., NAFTA) in that its mission is to integrate its Member States through identity, as well as through economic and political practice. The EU promotes a “Europe” that is culturally diverse, yet homogenous; geographically fixed, yet continuously open to expansion. Potential Member States, like Croatia, must prove their “Europeanism” by implementing specific policies and ideals that are defined as part of a specific “European” way of life, while potential EU citizens must negotiate if and how their own identities and daily practices fit into the EU’s model for being “European”.

The debates over the formation and practice of a “European” identity play out across multiple geographic spaces and scales. At the international scale, the EU motto, “Unity in Diversity”, is an attempt to demonstrate that “Europeans are united in working together for peace and prosperity, and that the many different cultures, traditions and languages in Europe are a positive asset for the continent” (European Union, 1995-2012). Although diversity has proven to be an important asset for achieving the EU’s cosmopolitan ideals of “Unity in Diversity”, they have also presented the EU with some of its biggest challenges. Since its beginnings, the EU has experienced a tension between its goals of fostering supranational cooperation, while maintaining national and state sovereignty. The current European economic crisis that began in Greece has only exacerbated these tensions by calling into question the rights, responsibilities, and goals of EU citizenship, and the very existence of the EU itself.

A “European” identity is also practiced at the international scale through specific political and economic policies that emphasize civil rights and democratic process alongside the promotion of free trade and the movement of people, goods, and services. Potential EU Member States must prove their ability to belong in “Europe” by implementing these ideals and practices. Some of these policies are broadly defined, like the Schengen Agreement, which allows the free movement of people, goods, and services between member-states (European Union, 1995-2011), or the Copenhagen Criteria, which requires potential member states to demonstrate that they have a functioning market economy, a stable and democratic government that respects human rights, and the capacity to implement all EU laws, rules, and standards.¹

¹ European Commission for Enlargement, “Accession Criteria,” http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accession_process/criteria/index_en.htm (April 19, 2011).

Other policies are situated based on a potential member-state's economic, political, and cultural history, so that even if a state seeks to implement the reforms necessary for membership, their own historical identity may prevent them from gaining access to the EU. Perhaps the most glaring example of this has been Turkey's EU negotiation process, where regardless of the economic and political reforms implemented by the Turkish state, debates over Turkey's geographical, historical, and cultural connections to "Europe" still frame the debate over membership. The Croatian state has also had to address its Balkan identity and its history with socialism, fascism, and ethno-national strife in order to prove that it belongs in "Europe". "Unity in Diversity", then, has its limits, because to gain EU membership, states must still be culturally, politically, and economically "European", whatever that ultimately means.

The tension between a "European" identity and national sovereignty is even more visible at the scale of the state. While the European Commission encourages national, ethnic, and racial multiculturalism, individual member-states have their own ideas regarding diversity and inclusion. Debates over immigration, labor, national versus EU citizenship, and threats of terrorism have pushed state leaders to question the benefits of "European" diversity, as evidenced by the recent comments made by UK Prime Minister, David Cameron; German Prime Minister, Angela Merkel; and French President Nicolas Sarkozy declaring the failure of multiculturalism within their respective states.² The recent economic crisis in Europe, and specifically, the debt crisis in Greece, has only exacerbated these issues by calling into question the responsibilities of EU member-states to abide sanctions or come to the aid of their "European" neighbors, even if it threatens the national sovereignty and well-being of their own citizens.

Although international and state policies and discourses play an important role in framing the relationship between national and ethnic identity and "European" belonging, the negotiations and experiences of these identities are situated, practiced, and (re) defined at the local scale and the scale of the individual. This paper attempts to move the discussion of "European" citizenship and belonging away from traditional geopolitical perspectives of state and international policy to understand how the lived experience of being European is practiced and negotiated at the scale of the individual.

In trying to form a "European" identity, the EU appears to have taken a page out of traditional theories of national development. A la Anderson (1983) and Hobsbawm (2000), the EU imagines itself as a community rooted in historical traditions and experiences, but also proposes a European community for the future. In order to create a sense of belonging in "Europe", the EU must not only emphasize the existence of a European community throughout history and in the present, but it must also foster a sense of hope and potential for the future in which EU citizens feel invested in shaping the meanings and importance of being "European".

² BBC News: Politics, "Cameron: Multiculturalism speech not attack on Muslims", <http://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-12555908> (April 19, 2011); BBC News: Europe, "Merkel says German multicultural society has failed", <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-11559451> (April 19, 2011); Telegraph, "Sarkozy signals the end of multicultural policies", <http://my.telegraph.co.uk/riteman/riteway/16309124/sarkozy-signals-the-end-of-multicultural-policies/> (April 19, 2011).

Young adults are often the focus of promoting this shared identity and sense of belonging, because they potentially have the most to gain from EU citizenship. The EU sells the benefits of EU citizenship to young people by emphasizing increased mobility and educational and employment opportunities. For example, initiatives, like the European Youth Portal (2013) provide information about the potential benefits of “European” society to young people, demonstrate how the EU is investing in “European” youth, and seek to get young people involved in projects that foster good “European” citizenship. Because of the importance the EU places on “European” youth, an analysis of the ways that young people perceive, experience, and practice EU citizenship in relation to their own national and ethnic identities reveals some of the spaces of fracture and unity in the project of building a sense of “European” belonging across the continent.

“European” Belonging in Croatia

Since submitting its application for EU membership in 2003, the Croatian state has worked hard to prove itself as “European” enough for full membership. The Croatian state uses discourses of stability, democracy, and strategic geographic importance to regional stability and anti-terrorism in order to demonstrate its worth to the “European” community.³ Croatia has now completed all of its EU negotiation chapters, passed a referendum in support of EU membership last year, and so long as its membership is ratified by other EU Member States, will become a full member in July 2013. However, the negotiations between the Croatian state and the European Commission only paint a partial picture of the affects and implications of the EU transition in Croatia. To more fully understand the implications of EU membership in Croatia, we must move the scale of analysis away from traditional geopolitical discursive analyses of state-to-state and international relations. The actual experience of EU integration and “European” belonging is occurring in the lives and daily practices of individuals and communities.

A feminist approach to political geography has turned traditional geopolitics on its head by moving the scale of analysis from the state, to a bottom-up perspective that accounts for the importance of place and the experience of individuals. In a feminist approach to political geography, the state and citizenship are seen to be material and discursive practices embodied in the individual; the relations of which are best analyzed from within the state instead of with the top-down view prevalent in traditional political geography perspectives.⁴ A feminist political geography perspective also decouples citizenship from the “nation-state” and analyzes the meanings of citizenship with the understanding that belonging is experienced and defined through processes of inclusion and exclusion at local, national, and global scales, and in private and public spaces. For example, Papor Bora (2010) demonstrates how women experience “partial citizenship” as a result of gendered and racial discourses that are rooted in the process of colonization and nation-building in India’s Northeast region.

³ Jennifer Titanski-Hooper, “Ethnicity, Nationalism, and Boundaries in a ‘European’ Croatia”, 2011 [in progress].

⁴ Alison Mountz, “Human Smuggling, the Transnational Imaginary, and Everyday Geographies of the Nation-State”, *Antipode*, No. 2, 35 (2003), pp. 622-644.

In addition to this literature on the state and citizenship, feminist theorists have also contributed to literature on the nation and nationalism by acknowledging that claims to citizenship have differentiated results across space, scale, and identity.⁵ They have also exposed how national identity is constructed through gender, the body, and performativity,⁶ and how it is (re)produced and transgressed through every day practices.⁷ Jennifer Fluri (2011) proposes that the body is involved in a process called “corporeal modernity”, where it acts as a site of socio-political representation. Through this corporeal modernity, individuals reproduce the norms and expectations of boundaries and the nation through daily practices (i.e., dress), or conversely, may use their body to challenge the norms of the nation.

By examining how everyday practices can challenge or reproduce identities, feminist perspectives demonstrate how the nation is performed and constructed through the co-constitution of the local, national, and global scales, through the domains of private and public spaces, and through experiences and practices performed at the scale of the body. Individuals embody their own notions of the nation in relation to their multiple identities. Gender, race, class, religion, ethnicity, and national identity all work through a process of intersectionality to produce the differentiated experiences and practices of the nation in an individual, while the body simultaneously acts as the scale where nationalist discourses and norms are (re)produced.

These theories allow for a more nuanced understanding of how “European” belonging and national and ethnic identities are (re)defined, negotiated, and given meaning through the experiences and practices that individuals perform in their everyday lives. As standards and expectations change with regard to EU membership, so will the practices and meanings associated with daily life. This relationship is also cyclical in that the daily practices themselves may be given new meanings in relation to the expectations of national, ethnic, and “European” identities. Drawing on preliminary ethnographic research, this paper reveals the ways that young Croats are (re)defining meanings of being “Croatian” and “European” from the bottom-up by analyzing the concerns, hopes, and confusion that young Croatian adults are experiencing regarding Croatia’s impending EU membership.

“European” Belonging for Croatian Young Adults

As discussed above, young people occupy an important position in “European” society, as defined by the EU. In trying to create a sense of “European” citizenship and belonging for the future, the EU places an emphasis on the benefits of EU citizenship

⁵ Clive Barnett and Murray Low, *Spaces of Democracy: Geographical Perspectives on Citizenship, Participation, and Representation*, London: Sage Publications, 2004; Lynn Staeheli, *Mapping Women, Making Politics: Feminist Perspectives on Political Geography*, London: Routledge, 2004.

⁶ Lynn Staeheli, *Mapping Women, Making Politics: Feminist Perspectives on Political Geography*, London: Routledge, 2004; Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation*, London: Sage Publications, 1997.

⁷ Lorraine Dowler, “No Man’s Land: Gender and the Geopolitics of Mobility in West Belfast, Northern Ireland”, *Geopolitics*, Vol. 6, No. 3, (2001), pp. 158-176; Lorraine Dowler and Joanne Sharp, “A Feminist Geopolitics”, *Space and Polity*, Vol. 5, No. 3, (2001), pp. 165-176.

for young people. Young adults also play an important role in the construction of identity in Croatia. Young adults in Croatia were very young during the Homeland War and have little to no memory of life under socialism or in Yugoslavia. In many ways then, young Croats have been tasked with defining what it means to be Croatian in a post-Yugoslav, post-socialist society. Now, they are also being asked to define the meaning of “European” citizenship and belonging for Croats and for the “European” project as a whole. Despite the Croatian state’s attempts to create a sense of “European” readiness, there are many unanswered questions for young Croatian adults as to the real effects, benefits, and implications of EU citizenship. Amidst discourses of hope and skepticism, there exists a great deal of uncertainty as to whether the EU will actually provide any real opportunities or changes for Croatia.

“European” Skepticism

When discussing the potential effects of EU membership, many young Croats doubt that there will be any benefits or positive outcomes. Skeptics identify EU membership as just another form of economic and political imperialism of Croatia by more powerful Western governments. Some even go so far as to describe the EU as “EU-slavia”, equating the EU with Yugoslavia and Brussels with Belgrade (*Figure 1*).

Figure 1. Graffiti in Split, Croatia. Some young people equate EU membership with tyranny under Yugoslavia

Young Croats who are skeptical of the EU doubt that there is any real benefit for the Croatian state in joining the EU except that it allows those elites who are already in power to stay there. They argue that Croatia is too small to assert any power within the “European” community, and that EU membership will produce little to know positive effects on individuals and communities living in the EU.

“European” Hopes

On the other end of the spectrum, many young Croats have hope that the EU will produce positive changes and opportunities for the Croatian state and for individual Croats. In particular, those in favor of EU integration argue that it is an opportunity for Croatia to become more economically and politically developed. Similarly, they argue that EU membership is a confirmation that Croatia is a modern, developed nation that has demonstrated its worth to the international community. Despite the economic problems in the EU, young Croats in support of EU membership argue that integration is ultimately better than isolation for Croatia’s economic well-being. Politically, supporters also argue that EU regulation and oversight can provide some much needed accountability for the Croatian state, especially in the areas of state corruption and in the judicial system.

“European” Uncertainty

Whether as skeptics or supporters, young Croats mostly express uncertainty over the real effects of EU membership for everyday people. They discuss EU implications and changes at the scale of the state, but are uncertain of what, if any changes or effects the EU will have on their daily lives. Despite news media coverage of the transition by Croatian news sources, the existence of EU information centers throughout Croatia, and online resources provided by the European Commission (i.e., the European Youth Portal), most young Croats are not able to articulate the meanings of EU citizenship for themselves. Part of this lies in the sense of inevitability that most Croats seem to feel regardless of their identities and ideologies. EU skeptics and supporters alike argue that the Croatia really has no choice but to join even if the consequences are at the very least uncertain, and the very worst, detrimental to Croatia’s economic stability. For skeptics, Croatia never had a choice but to enter the EU, because countries with greater power would shut Croatia out of important economic and political decisions. For supporters, the alternative to Croatia choosing not to enter “Europe” is that it remains left out of “Europe”, a country still viewed as not “modern” or “developed” enough for global integration.

Although they are unsure of the economic and political implications of the EU, “unity in diversity” seems to have worked, at least in part, to assure young Croats that their culture and identity are safe within a “European” society. For these young Croats, life in the EU means they can still preserve Croatian cultural identities and practices. Why the lack of concern for the EU’s infringement on cultural life? It could be that this generation of young adults in Croatia, and across the continent, is already globally minded. Exposure to other cultures and belief systems are easier than ever through travel, the internet, global consumer chains, and social media. So, even if young Croats have concerns over the economic and political development of the Croatian state, they seem willing to accept that they will survive with their identities and freedoms intact in the “European” community. Perhaps then, the question is not whether or not people feel invested in the EU, but rather whether they are willing to feel invested in a community that transcends their state/national boundaries. Even though this generation of Croats did not grow up

under socialism, is this willingness to join a global community a leftover from socialist ideals, or perhaps just part of a larger movement toward cosmopolitanism around the world?

Uncertainty as the New “European” Identity

Maybe the problem is that uncertainty is part of the new “European” identity. The EU as it exists today is different from what it was five, ten, or twenty years ago. It has grown and changed from a purely economic community to one that is political, economic, and social on multiple levels. However, the EU is not a federalist system, like the US, its powers are limited, therefore its ability to make good on the promises of economic development, security, social mobility, justice, and democracy are dependent upon the existing power relations between European states, and their willingness to work together in diversity, and sometimes in spite of it. The recent economic crisis has revealed the limits of “unity in diversity” as Member States struggle with the pursuit of their own economic stability and survival, while realizing that they are now perhaps more dependent than ever on stability and survival of the entire “European” community. It’s no wonder then that young adults in Croatia, and I suspect elsewhere, are left feeling uncertain and confused about the meanings and implications of EU citizenship and “European” belonging. Perhaps part of being “European” in the EU is to be in a constant state of negotiation with one’s own identities and state loyalties... only time will tell.

LITERATURE

- Anderson, Benedict, *Imagined Communities*, New York – London: Verso, 2009.
- Barnett, Clive and Low, Murray, *Spaces of Democracy: Geographical Perspectives on Citizenship, Participation, and Representation*, London: Sage Publications, 2004.
- BBC News: Europe, “Merkel says German multicultural society has failed”, <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-11559451> (April 19, 2011)
- BBC News: Politics, “Cameron: Multiculturalism speech not attack on Muslims”, <http://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-12555908> (April 19, 2011)
- Bora, Papori, “Between the Human, the Citizen and the Tribal”, *International Feminist Journal of Politics*, Vol. 12, No. 3-4, (2010), pp. 341-360 (20).
- Dowler, Lorraine, “No Man’s Land: Gender and the Geopolitics of Mobility in West Belfast, Northern Ireland”, *Geopolitics*, Vol. 6, No. 3, (2001), pp. 158-176.
- Dowler, Lorraine and Sharp, Joanne, “A Feminist Geopolitics”, *Space and Polity*, Vol. 5, No. 3, (2001), pp. 165-176.
- European Commission for Enlargement, “Accession Criteria”, http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accession_process/criteria/index_en.htm (April 19, 2011)
- European Union, “Summaries of EU Legislation: The Schengen Area and Cooperation”, http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/free_movement_of_persons_asylum_immigration/l33020_en.htm (April 19, 2011)
- European Union, “United in Diversity”, http://europa.eu/abc/symbols/motto/index_en.htm (May 2012)

- European Youth Portal, "Home", <http://europa.eu/youth/index.cfm>, (March 2013)
- Fluri, Jennifer, "Armored peacocks and the proxy bodies: gender geopolitics in aid/development spaces of Afghanistan", *Gender, Place, and Culture*, 18,4, (2011), pp. 519-536.
- Hobsbawm, Eric, "Ethnicity and Nationalism in Europe Today", *Mapping the Nation* (ed. Balakrishnan, Gopal), New York – London: Verso, 2000, pp. 255-266.
- Mountz, Alison, "Human Smuggling, the Transnational Imaginary, and Everyday Geographies of the Nation-State", *Antipode*, No. 2, 35 (2003), pp. 622-644.
- Staeheli, Lynn, *Mapping Women, Making Politics: Feminist Perspectives on Political Geography*, London: Routledge, 2004.
- Telegraph, "Sarkozy signals the end of multicultural policies", <http://my.telegraph.co.uk/riteman/riteway/16309124/sarkozy-signals-the-end-of-multicultural-policies/> (April 19, 2011)
- Titanski-Hooper, Jennifer, "Ethnicity, Nationalism, and Boundaries in a 'European' Croatia", 2011. [in progress]
- Yuval-Davis, Nira, *Gender & Nation*, London: Sage Publications, 1997.

GRAĐANI U NEIZVJESNOSTI: ZNAČENJE DRŽAVLJANSTVA EU ZA MLADE U HRVATSKOJ

Sažetak

Što to znači pripadati Europi? Ovo pitanje proizvest će različite odgovore, ovisno o spoznajama ljudi kojima je pitanje postavljeno. No sve se više na ta pitanja daju odgovori koji se odnose na ciljeve, očekivanja, diskurse i odnose moći u Europskoj uniji (EU). EU promiče "Europu" koja je kulturno raznolika, no ujedinjena zajedničkim "europskim" idealima i praksama. Građanima EU-a obećava se se veća društvena mobilnost, fleksibilnost, zapošljavanja i obrazovne mogućnosti, ali trenutna ekonomska kriza izložila je institucionalne slabosti u EU-u, dovodeći u pitanje prednosti državljanstva i opstojnosti same EU. Iako se datum pristupanja Hrvatske Europskoj uniji približava, još uvijek postoje mnoga neodgovorena pitanja o tome koje će to posebne prednosti EU-a donijeti hrvatskim građanima. Mladi koji su zainteresirani za studiranje u inozemstvu ili traže mogućnosti zapošljavanja u Europi mogu imati najviše koristi od EU državljanstva, ali oni i dalje ostaju u neizvjesnosti kada je riječ o izgledima da će EU donijeti promjene u njihove svakodnevne živote. Oslanjajući se na neka preliminarna etnografska istraživanja, ovaj članak razotkriva neka od poimanja državljanstva EU-a koja su izrazili mladi Hrvati, i otkriva složene odnose između nacionalnih i regionalnih identiteta u odnosu na "europsku" pripadnost.

Ključne riječi: Europski identitet, nacionalni identitet, državljanstvo, Hrvatska, mladi

izv. prof. dr. sc. Senada Dizdar,
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Irena Bando, prof

Marija Purgar, prof.

ULOGA ŠKOLSKE KNJIŽNICE U PROMICANJU KULTURNE BAŠTINE

Stručni rad

UDK: 027.8(497.5)(063)
008:323.1>(497.5)(063)

Identitet kao etnički, nacionalni i kulturni fenomen uvelike je istraživan u informacijskim znanostima u Hrvatskoj, u njegovim različitim diskurzivnim praksama poput: heritologije (Maroević) i epistemologije (Tuđman). Sve je više radova koji se bave ovom temom i u kritičkom knjižničarstvu (Horvat, Lasić-Lazić...), koje ukazuje na nove dimenzije knjižničarstva u postmodernom (umreženom) društvu kao sudionika u suvremenim komunikacijskim tijekovima. To je danas osobito važno zbog sveopćih promjena koje se događaju pod utjecajem informacijsko-komunikacijskih tehnologija, pa i u pristupu obrazovanju novih generacija. U pitanju je tzv. digitalno rođena generacija korisnika (*digital natives*, *Y-generacija*), specifična korisnička skupina koja znanja i vještine usvaja na potpuno drukčiji način od prethodnih generacija, te im je znanja potrebno prezentirati na njima prihvatljive načine, pa i ona koja se odnose na konstrukciju/dekonstrukciju nacionalnog identiteta. Školske se knjižnice u tom okviru nameću kao važna mjesta koja omogućavaju ne samo informacijsko opismenjavanje novih generacija, nego i razumijevanje promjena koje donosi umreženo društvo (socijalne, ekonomske, političke...), pa tako i one koje se odnose na razumijevanje i afirmaciju kulturne baštine. Cilj rada je pokazati ulogu školske knjižnice u promijenjenom okruženju i prezentirati mogućnosti koje školske knjižnice nude u promoviranju kulturne baštine, u ovom slučaju zavičajne zbirke, programa *Kulturne i duhovne baštine zavičaja* te glagoljice, pri čemu će biti korištene suvremene obrazovne metode i tehnologije.

Ključne riječi: školska knjižnica, kolaborativno-informacijsko komunikacijsko okruženje, kritičko knjižničarstvo, kulturna baština, nacionalni identitet, civilno društvo

Uvod

Uobičajeno je da se baštinske institucije (arhivi, knjižnice, muzeji) smatraju čuvarima i skrbnicima kulturnog nasljeđa. Njihova bitna odrednica je da one nisu samo čuvari kulturnog nasljeđa, nego da su tijekom svoje povijesti razvile alate koji omogućavaju njegovu organizaciju i prezentaciju. Čuvajući i obrađujući informacije vezane za kulturno nasljeđe, ove institucije predstavljaju temelj za očuvanje i poučavanje i nacionalnih identiteta. U tom okviru i znanost koja ih objedinjuje (informacijska znanost) razvija mehanizme koji će pridonijeti unapređenju tih funkcija, razumijevanju procesa, te izradi alata važnih za predstavljanje znanja, pa i znanja koja su relevantna za naci-

onalnu identifikaciju. Pri tome, ostaje otvoreno pitanje – koji su to načini i kako na adekvatan način tzv. digitalno rođenoj generaciji korisnika (*digital natives*, *Y-generacija*), specifičnoj korisničkoj skupini koja znanja i vještine usvaja na potpuno drukčiji način od prethodnih generacija, prezentirati znanja na njima prihvatljive načine, pa i ona koja se odnose na konstrukciju/dekonstrukciju nacionalnog identiteta? Na teorijskoj razini identitet kao etnički, nacionalni i kulturni fenomen uvelike je istraživan u informacijskim znanostima u Hrvatskoj, u njegovim različitim diskurzivnim praksama, poput heritologije (Maroević) i epistemologije (Tuđman). Uz ove radove javlja se i niz radova koji razvijaju kritičko mišljenje o ulozi knjižničarstva u promijenjenom, globalnom, umreženom društvu (Lasić-Lazić, Horvat, Špiranec, Banek Zorica...), koji ukazuju na nove dimenzije knjižničarstva u postmodernom (umreženom) društvu kao sudionika u suvremenim komunikacijskim tijekovima. Ti radovi su osobito važni zbog razumijevanja sveopćih promjena koje se događaju pod utjecajem informacijsko-komunikacijskih tehnologija, razvijanja novog pristupa u obrazovanju *Y generacija*, i ulozi školske knjižnice kao nezaobilaznog partnera u realizaciji nastavnih procesa i stjecanja kompetencija važnih za cjeloživotno učenje. Školske se knjižnice u tom okviru nameću kao važna mjesta koja omogućavaju ne samo informacijsko opismenjavanje novih generacija, osobito dijela koji se odnosi na multikulturnu pismenost, koja je vezana uz društvenu osviještenost i sposobnost komunikacije u svijetu kulturnih različitosti. Kao takva, ona postaje uvjet stabilnosti u društvu i temeljna vještina u izgradnji demokratskog društva. Multikulturalna pismenost uključuje i kompetencije vezane uz kulturnu osviještenost i izražavanje u području kulture, a pod kompetencijama se smatraju znanja, vještine i stavovi. Kako navodi Stričević “Kulturne se kompetencije odnose na poznavanje i poštivanje vlastite kulture, ali i otvorenost prema drugim kulturama, onima koje su prisutne u pojedinoj lokalnoj zajednici kao i kulturama koje čine globalno multikulturalno društvo. Ključne su riječi poznavanje, prihvaćanje i djelovanje”.¹ Provođenje multikulturalne pismenosti u školskim knjižnicama nije jednostavan zadatak, jer je uvijek vezano za osjetljiva pitanja nacionalnog identiteta i politizaciju društvenog sektora. Ujedno je i veliki izazov kako dobro i kvalitetno osmisliti te programe i realizirati ih u školama. Događaji u bližoj prošlosti pokazali su da život u multikulturalnoj zajednici, dakle zajednici u kojoj na istom prostoru žive pripadnici različitih kultura, ne znači i da postoji interkulturalni dijalog, jer on podrazumijeva interaktivan odnos među različitim kulturama. Prevladavanje tog problema leži u razumijevanju i uspostavi dijaloga u jednoj takvoj zajednici, što nije jednostavan zadatak. Stoga je cilj rada pokazati ulogu školske knjižnice u promijenjenom okruženju i prezentirati mogućnosti koje školske knjižnice nude u promoviranju kulturne baštine. U ovom slučaju bit će predstavljena uloga *zavičajne zbirke*, programa *Kulturne i duhovne baštine zavičaja* te provođenje programa popularizacije *glagoljične kulturne baštine*, kao modeli uspješnog provođenja multikulturalne pismenosti. Namjera nam je ponuditi primjer dobre prakse kojim bi se predložile potencijalne aktivnosti školskog knjižničara, kako bi se inovirali procesi učenja u kontekstu umreženog, kolaborativnog informacijsko-komunikacijskog okruženja, sa svrhom promoviranja kulturne baštine koja je nesumnjivo u temeljima nacionalnog identiteta i razumijevanja multinacionalnog okruženja.

¹ Ivanka Stričević, “Multikulturalna pismenost u knjižnici: temelj interkulturalnog dijaloga”, http://www.nsk.hr/savjetovanje2011/Ivanka_Stricevic.ppt (4. siječnja 2013.)

Promjena paradigme školskog knjižničarstva

Unutar europskog obrazovnog kruga sve do osamdesetih godina prošlog stoljeća vladale su dvije obrazovne prakse: liberalna teorija u obrazovanju i *Bildung*.² Njihove su pozicije bitno uzdrmane naglim tehnološkim promjenama koje su sa sobom donijele obilje informacija i do tada neviđene mogućnosti njihovu pristupu. Pozicija obrazovnih ustanova bitno se mijenja, jer na važnosti, uz formalno obrazovanje, važnost dobiva i informalno i neformalno obrazovanje, te su tako iznova *otvoreni* problemi uloge, kurikula, unutarnje organizacije, novih medija i nove tehnologije rada, te pouzdanih elemenata procjene učinkovitosti rada učenika, učitelja i same školske organizacije.³ Osobito se preispituju metodologije dosadašnjeg rada, te se nastoji potpuno individualizirati odgojni i obrazovni proces, omogućiti učenje u kolaborativnom, interaktivnom informacijsko-komunikacijskom okruženju, da bi se omogućilo stjecanje znanja koja se najjednostavnije izražavaju sintagmom *učiti kako učiti ili znanje o znanju*. To znači da bi današnji obrazovno-odgojni proces unutar škola ponajviše trebao biti usmjeren k poučavanju o učenju i posredovanju različitih metoda rada, te obučavanju za stjecanje visoke razine (informacijske) pismenosti.⁴ Prema tome, informacijsku pismenost definiramo u njenom izvornom značenju od prije 40 godina, kada je u *Proglasu* Američkog knjižničarskog društva (*American Library Association – ALA*, 1989.) navedeno da su informacijski pismene osobe: “one koje su naučile kako učiti (...) jer znaju kako je znanje organizirano, kako pronaći informacije i kako se njima koristiti na sasvim razumljiv način”. Pozicija školskih knjižnica u provođenju informacijske pismenosti puno je povoljnija za izbjegavanje tradicionalnih i stereotipnih metoda, jer nije nužno vezana za ishode učenja u onom smislu kako to nameću nastavni planovi i programi, te omogućava veću povezanost učenika i nastavnika, nastavnika i nastavnih sadržaja, učenika i školske knjižnice i, naravno, nastavnika i školske knjižnice, čime se postiže tzv. *intermedijalnost*. Na taj način školska knjižnica ponovo postaje neraskidiv i najvažniji partner, *žila kucavica u suvremenoj školi*⁵ čije se zadaće kreću u širokom rasponu od informiranja, obrazovanja, odgoja, razvoja individualnih stvaralačkih sposobnosti učenika i njihovih

² Kada spominjemo dominirajuće obrazovne prakse, onda treba imati na umu da se pod tim misli na europsko kulturno i historijsko nasljeđe, odnosno na dvije obrazovne struje: *Liberalnu teoriju obrazovanja* i pojam *Bildunga*. Jandrić i Boras navode kako Richard Stenly Peters objašnjava da “klasična liberalna teorija obrazovanja utemeljena je na antičkoj filozofiji, teorijama Rousseaua i Deweyja, te brojnim liberalnim tradicijama. Ona se snažno protivi instrumentaliziranu obrazovanju kao jednosmjernu putu do radnih kompetencija, te teži za obrazovanjem kao ‘zaokruženim moralnim, intelektualnim i duhovnim razvojem osobe’”. U odnosu na to, iako po svojim temeljnim pretpostavkama slični, pojam *Bildung* jeste: “složen koncept koji sadrži obrazovne, kulturne i političke perspektive, a jezgrene su mu pretpostavke racionalnost, autonomija, *autopoiesis* i civilno društvo.” (Usp. Petar Jandrić i Damir Boras, *Kritičko e-obrazovanje. Borba za moć i značenje u umreženom društvu*, Zagreb: Tehničko veleučilište u Zagrebu, 2012, str. 46-48).

³ Usp. Dinka Kovačević, Jadranka Lasić-Lazić i dr., *Školska knjižnica – korak dalje*, Zagreb: Zavod za informacijske studije, 2004, str. 15.

⁴ Usp. Senada Dizdar, Lejla Turčilo i dr., *Informacijska pismenost: smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2012.

⁵ Sonja Špiranec i Mihaela Banek Zorica, *Informacijska pismenost: teorijski okvir i polazišta*, Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2008, str. 113.

pripremanja za samostalno učenje. Sve je to potrebno zbog nove generacije učenika, koja usvaja znanja na potpuno drukčiji način od većine iz generacije koja ih obučava. Nova generacija učenika ne razlikuje se od generacije koja se obrazuje samo po jeziku, oblačenju, i ponašanju, nego i po načinima na koji uči i želi da bude učena. To je generacija koja radi više stvari odjednom, može primiti više informacija, želi da bude pohvaljena i za najmanji uspjeh. Dobro razumije tehnologiju i omiljena metodologija joj je *Copy Paste*. Tu generaciju različito imenuju. Neki ih nazivaju N-[za Net]-gen ili D-[za digitalna]-generacija, generacija palčeva (stalno šalju poruke), “digitalno rođeni” (engl. *digital natives*) ili, pak, *digitalni urođenici* i *Homo Zappiens*.⁶ Današnji učenici izvorni su govornici digitalnog jezika računala, videoigrica i interneta.⁷ Njihov svijet razlikuje se od svega dosad viđenog. Tako, na primjer, učenici “digitalni urođenici” s razvojem informacijsko-komunikacijske tehnologije više ne moraju biti u fizičkom prostoru same institucije, nego informacijama, znanju i obrazovnom procesu mogu pristupiti virtualno, s bilo kojeg mjesta i u bilo koje vrijeme. Ovakvo razumijevanje problema jasno ukazuje da je internetskoj generaciji informacijska pismenost prijeko potrebna, jer će joj omogućiti da umjesto površnog učenja, koje se kao opća tendencija nazire kod mlađe generacije, razvije pretpostavke za dubinsko učenje, za koje su potrebne vještine “višeg reda koje su u koliziji s plošnim informacijskim okruženjem i najteže su usvojive pripadnicima internetske generacije”, a koje se, s druge strane, i najteže samostalno stječu, kakve su, na primjer:⁸

- procjena, tj. vještina razlikovanja vjerodostojnih od nevjerodostojnih informacija;
- sinteza ili sposobnost izgradnje valjane argumentacije koja se izvodi iz raznih izvora;
- istraživanje ili aktivnosti promišljenog i planiranog pretraživanja, otkrivanja ili diseminacije vjerodostojnih i relevantnih informacija;
- učenje iz prakse, odnosno učenje kroz činjenje (eng. *learn by doing*) unutar autentičnih disciplinarnih zajednica;
- pregovaranje ili fleksibilnost djelovanja i rezoniranja u transdisciplinarnoj okolini za stvaranje domišljatih ili alternativnih rješenja.

Da bi se to ostvarilo potrebno je razviti nove načine rada školskog knjižničara kroz razvoj kolaborativnog učenja koje omogućava fleksibilan i odgovoran način u poučavanju. Ovaj način poučavanja proširuje iskustva učenika uvodeći ga u virtualni prostor

⁶ Termin *Homo Zappiens* parafraza je latinskog naziva za čovjeka, nastala kroz onomatopeju za mahanje izmišljenim laserskim oružjem (“zap-zap-zap”), koje je, s druge strane, uzeto kao metafora za brzinsko “skeniranje” informacija na računalnom ekranu pogledom, tipičnu karakteristiku današnjih, novih, digitaliziranih generacija. (Usp. Wim Veen i Ben Vracking, *Homo Zappiens: Growing up in a digital age*, London: Network Continuum, 2007).

⁷ Usp. Marc Prensky, “In Educational Games, Complexity Matters. Mini-games are Trivial but ‘Complex’ Games Are Not An important Way for Teachers, Parents and Others to Look At Educational Computer and Video Games”, http://www.marcprensky.com/writing/Prensky-Complexity_Matters.pdf (22. travnja 2014.)

⁸ Sonja Špiranec i Mihaela Banek Zorica, *Informacijska pismenost: teorijski okvir i polazišta*, Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2008, str. 111.

izvan službenih zidova učionice i škole. To je živ, izvanredno zanimljiv proces koji sadrži iznimno uzbudljive mogućnosti za suradnju učenika, nastavnika i školskih knjižničara unutar škole, ali i suradnju sa srodnim javnim ustanovama. Za realizaciju tih ciljeva neophodan je zakon usuglašen s međunarodnim propisima koji će omogućiti i njihovu realizaciju u školama, te potaknuti rad na primjeni novih načina poučavanja koji u sebi trebaju integrirati različite vrste pismenosti.

Školski kurikulum usmjeren prema ishodima učenja

Prema Zakonu o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi iz 2008. od ciljeva odgoja i obrazovanja u javnim ustanovama izdvajamo one koji se odnose na odgajanje i obrazovanje učenika u skladu s općim i kulturnim vrijednostima, ljudskim pravima i pravima djece. Odgoj i obrazovanje pridonose izgradnji osobnoga, kulturnoga i nacionalnoga identiteta pojedinca. Iako procesom globalizacije postajemo građani svijeta, sve se više nameće potreba za očuvanjem i njegovanjem svojeg nacionalnog identiteta, kulture, društvene, povijesne, moralne i duhovne baštine. Razvijati učenicima svijest o nacionalnoj pripadnosti s jedne strane i osposobiti ih za življenje u multikulturalnom društvu, te poštivanje različitosti i tolerancije primjena je načela demokratičnosti i interkulturalizma te europske dimenzije obrazovanja u odgojno-obrazovnom sustavu Republike Hrvatske. Preobrazba i osuvremenjivanje hrvatskoga školskoga sustava ne može se ostvariti bez aktivnoga uključivanja školskih knjižnica. Programi edukacije korisnika u školskoj knjižnici temelje se na suvremenim načelima odgoja i obrazovanja, metodama i oblicima rada s učenicima i na kontinuiranoj afirmaciji timskog suradničkog planiranja i programiranja sadržaja poučavanja. U Nacionalnom okvirnom kurikulumu za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje Republike Hrvatske⁹ (NOK) iz 2011., koji je rađen prema Europskom preporučenom okviru ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje, definirane su temeljne odgojno-obrazovne vrijednosti, ciljevi, kompetencije i načela te odgojno-obrazovna područja. Nacionalni okvirni kurikulum postaje polazište za planiranje i organiziranje rada škola kao i izradbu školskog kurikula. Za razliku od dosadašnje djelatnosti odgoja i obrazovanja usmjerene na sadržaj, u kurikulumu se težište stavlja na funkciju razvoja i vrjednovanja učeničkih postignuća i ključnih kompetencija, tj. jasno se definiraju ishodi učenja. Uvođenjem međupredmetnih tema i osmišljavanjem izborne nastave i izvannastavnih aktivnosti, škole pridonose izgradnji osobnoga, kulturnoga i nacionalnoga identiteta pojedinca, društva, zajednice... Koristeći inovativne i suvremene metode, sredstva i oblike rada, školske knjižnice predstavljaju važno mjesto za promicanje temeljnih društveno-kulturnih i odgojno-obrazovnih vrijednosti i ciljeva. Školske knjižnice kao informacijsko-komunikacijsko središte svake škole pružaju usluge kojima se potiče razvoj svijesti učenika o očuvanju materijalne i duhovne povijesno-kulturne baštine u multikulturalnom svijetu te poštovanje različitosti uz aktivno i odgovorno sudjelovanje u demokratskom razvoju društva. Omogućujući dodatne sadržaje učenja o temama važnima u multietničkim sredinama školski nastavni programi stavljaju se u funkciju razvoja komunikacijskih,

⁹ Usp. Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje Republike Hrvatske, Zagreb: Ministarstvo obrazovanja i športa RH, 2011.

sociokulturnih i interkulturalnih kompetencija. Sljedeći primjeri dobre prakse pokazuju kako je to urađeno kroz projekt “Stvaranje mreže interkulturalnih škola”, koji se provodi u nekoliko škola u istočnoj Hrvatskoj.

Program Kulturna i duhovna baština zavičaja

U ovome dijelu rada želimo predstaviti program *Kulturna i duhovna baština zavičaja* koja se provodi u nekoliko osnovnih škola u Istočnoj Hrvatskoj u sklopu projekta “Stvaranje mreže interkulturalnih škola” s ciljem razvoja interkulturalnih kompetencija djece i nastavnika koji žive i rade u multietničkim i multikulturalnim zajednicama u Hrvatskoj.¹⁰ Svojim sadržajem, tematskim cjelinama, metodama i načinom rada ovaj program potiče suradnju s obiteljima i lokalnom zajednicom, što je uz interkulturalizam jedno od osnovnih načela Nacionalnog obrazovnog kurikula (NOK). Prožimajući odgojno-obrazovne, materijalne i funkcionalne ciljeve kao što su promicanje osjećaja ljubavi i ponosa prema zavičaju i domovini, poznavanje vlastitih korijena i tradicije te poznavanje i poštivanje kulture i duhovnih vrijednosti svih naroda koji žive u zavičaju, kurikulum *Kulturne i duhovne baštine zavičaja* ispunjava ciljeve i zadaće odgoja i obrazovanja u osnovnoj školi, posebno u području odgojnih zadataka. Osnovna škola Nikole Andrića u Vukovaru (u kojoj radi jedna od autorica ovog teksta) jedna je od jedanaest škola u regiji u kojima se provodi program *Kulturna i duhovna baština zavičaja* kao izvannastavna aktivnost tijekom školske godine 2012/2013. Evaluacija prethodno provedenih pilot projekata koji promiču interkulturalno obrazovanje u razdoblju od 2007. do 2010. potvrdila je da su ovakvi programi potrebni i korisni jer se javljaju kao most između djece različite nacionalnosti. Program se ostvaruje terenskom, izvanučioničkom, istraživačkom nastavom, tematskim pedagoškim radionicama, susretima i putovanjima s ciljem socijalne rekonstrukcije poslijeratne multietničke istočne Hrvatske na čijem je području prije Domovinskog rata uz dvije dominantne etničke zajednice - Hrvate i Srbe, živjelo još 27 različitih etničkih skupina. Teme kroz koje se provode aktivnosti programa *Kulturna i javna baština zavičaja* su sljedeće:

1. Odnosi među ljudima (rješavanje sukoba, moja obitelj, škola, stereotipi, predrasude, interkulturalnost).
2. Narodni običaji i vjerski blagdani (ukrasi, hrana, pjesme, običaji, svadba, povijest i mitologija zavičaja).
3. Zavičaj (simboli, zavičaj, zanimanja roditelja, predaka, stari zanati, specifični proizvodi, privreda, tradicionalne igre i sportovi...).
4. Značajne osobe zavičaja (biografije, imena ulica, škola, trgovina, ustanova, prirodnjaci, društvenjaci, sportaši...).
4. Razvoj arhitekture (stambene, gospodarske, opće građevine).

¹⁰ Projekt podržavaju Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta i MatraKap program Nizozemskog veleposlanstva u Republici Hrvatskoj. Agencija za odgoj i obrazovanje izdala je pozitivno stručno mišljenje o kurikulumu Kulturne i duhovne baštine zavičaja i predložila njegovo uvrštavanje u škole u multietničkim zajednicama diljem Hrvatske (svibanj, 2007.), a kao primjer dobre prakse navodi ga Vladin Nacionalni plan aktivnosti za prava i interese djece od 2006.–2012. (ožujak, 2006). Plan razvoja sustava odgoja i obrazovanja, Zagreb: Ministarstvo obrazovanja i športa RH, 2006.

5. Komunikacija (jezici i pisci zavičaja, rječnici, poslovice, izreke)
6. Migracije (stanovništvo, naselje, umjetnost)
7. Umjetnost zavičaja (narodna i suvremena umjetnost – glazba, slikarstvo, film, rukotvorine...)¹¹

U suradnji s Muzejom Slavonije Osijek u školi je u tijeku (od siječnja do svibnja 2013.) provedba projekta *Moja osobna povijest u multikulturalnom mozaiku zajednice* kao dio programa Kulturne i duhovne baštine zavičaja. Cilj navedenih projektnih aktivnosti je istraživanje osobnih povijesti, podrijetla koje treba rezultirati izradom obiteljskog grba i stabla učenika, javnom prezentacijom prikupljenih podataka svih sudionika projekta te izložbom u školskoj knjižnici kao mjestu koje nudi razne izvore znanja i gdje se provodi najveći dio istraživačkog rada i proučavanja literature. Uz tu osobnu i obiteljsku povijest, težište je stavljeno i na prikupljanje podataka i istraživanje potrebno za izradu lente (linije) mjesta, tj. grada Vukovara. Ovako predložen i proveden kurikulum predmeta *Kulturna i duhovna baština zavičaja* unapređuje cjelokupni školski kurikulum promičući razumijevanje i poštivanje dobne, rodne, jezične, vjerske, socijalne i nacionalne raznolikosti. Školske knjižnice u promoviranju kulturne baštine postaju nezaobilazan čuvar kulturne baštine u kontekstu prije ulaska RH u Europsku uniju 1. srpnja 2013. Organizirajući istraživačke projekte o kulturnim raznolikostima i zajedničkoj hrvatskoj kulturi (simboli, običaji, jezik, glazba, predmeti, jela i dr.), posjete muzejima i važnim povijesnim spomenicima i lokalitetima, surađujući s raznim ustanovama i pojedincima te jačajući interes i ljubav za zavičaj, njegovu prošlost, sadašnjost i budućnost, školska knjižnica nudi bezbroj mogućnosti u promicanju kulturne baštine. Važan segment u realizaciji zadataka školske knjižnice je i njezina suradnja s drugim knjižnicama, te je na tragu tih spoznaja nastala i blagorodna suradnja školske knjižnice Osnovne škole Nikole Andrića u Vukovaru i Gradske knjižnice Vukovar.

Zavičajna zbirka u ulozi očuvanja kulturnog nacionalnog identiteta

Školska knjižnica kao informacijsko, medijsko, kulturno i komunikacijsko središte svake škole ujedno je i ključna poveznica sa srodnim ustanovama i institucijama, čuvarima kulturnog nacionalnog identiteta. Navodimo primjer suradnje školske knjižnice Osnovne škole Nikole Andrića u Vukovaru i Gradske knjižnice Vukovar. Gradska knjižnica Vukovar svojom bogatom zavičajnom građom nudi učenicima izvore znanja i informacija vezanih uz kulturno nasljeđe. Različitim oblicima suradnje (posjeti, izložbe, kvizovi, priredbe...) školski knjižničar nastoji popularizirati zavičajnu zbirku i time jačati interes učenika za zavičaj, njegovu prošlost, sadašnjost i budućnost potičući ih da pronađu i definiraju svoje mjesto u budućnosti zavičaja. Zavičajna zbirka – Vukovariensia, čije je prikupljanje građe o Vukovaru i vukovarskome kraju započelo krajem 60-tih godina 20. st., trenutno sadrži 4360 primjeraka. Odnosi se na građu nastalu, objavljenu i tiskanu na području zavičaja, koju su objavili građani Vukovara bez obzira na mjesto izdavanja i građu koja govori o zavičaju ili njegovim građanima objavljenu kod nas i u

¹¹ Usp. Kulturna i duhovna baština zavičaja: priručnik za nastavnike osnovnih škola, Osijek: Nansen dijalog centar, 2011.

svijetu. Kao dio Vukovariensiae posebno ističemo 441 knjigu Zabavne biblioteke (603 naslova) koju je uređivao prvi počasni građanin grada Vukovara, ugledni književni povjesničar, prevoditelj, jezikoslovac, dramaturg i kazališni djelatnik, Nikola Andrić, čije ime s ponosom nosi naša škola. Gradska knjižnica Vukovar aktivno je sudjelovala u stvaranju novije hrvatske povijesti i nacionalnog kulturnog identiteta o čemu govori činjenica da je uoči i nakon završetka mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja, 15. siječnja 1998. prilikom obilježavanja kulturne manifestacije Mjeseca hrvatske knjige 1998. u Gradskoj knjižnici Vukovar organiziran Okrugli stol o Domovinskom ratu i obrani Vukovara, priređena izložba knjiga i započela izgradnja Zbirke knjiga o Domovinskom ratu. Zbirka danas sadrži više od 1000 naslova publikacija o Domovinskome ratu s područja grada Vukovara i Vukovarsko-srijemske županije, ali i cijele Hrvatske, čija vrijednost će se potvrditi tek u vremenu koje dolazi kao nezamjenjiv izvor u poučavanju i razumijevanju povijesti. Da bi razumjeli povijest, zajednicu u kojoj živimo, da bismo identificirali svoj identitet, potrebno je poznavati mnoge fenomene koji su važni toj zajednici, a pismo je, uz jezik, jedan od bitnih njegovih identifikatora. Zato nam se čini osobito važnim rad na popularizaciji glagoljične kulturne baštine.

Popularizacija glagoljične kulturne baštine primjenom inovativnih kreativnih metoda u školskim knjižnicama

U centrima za predškolski odgoj i školskim ustanovama kulturni identitet promiče se na razne načine u ovisnosti od kreativnosti voditelja. Učitelj razvija učenički interes za nastavne sadržaje primjenom različitih nastavnih strategija, te pomoću različitih stilova poučavanja razvija se individualni učenički interes koji rezultira inicijativom.¹² U razrednoj nastavi kao i u društvenim predmetima predmetne nastave, jačanje kulturnog identiteta kroz njegovanje kulturne baštine, realizira se kroz Nastavni plan i program unutar nastavnog sata ili izvan njega različitim modelima i oblicima rada. Tražeći atraktivnog predstavnika hrvatske kulturne baštine uspješnom se pokazala glagoljica, staro znakovno hrvatsko pismo koja je kroz glagoljičnu baštinu uklopljena u Nastavni plan i program te se sagledava u različitim aspektima unutar nastavnih cjelina namijenjenih učenicima različitog uzrasta.¹³ Vidljiva je tematska prisutnost starog hrvatskog pisma i uklopljenost u službeni Plan i program kroz više nastavnih područja, što predlaže interdisciplinarni korelacijski pristup nekoliko nastavnih predmeta poučavanjem posredstvom projekata, integrativnih metoda, problemske nastave i drugih suradničkih pristupa. Tako utemeljen integrativni pristup (suodnosom uglavnom povijesti, hrvatskog jezika, likovne kulture i vjeronauka) pokazatelj je interaktivnog rada s učenicima, koji kombinacijom tradicionalnih i suvremenih metoda ostvaruje kao najvažnije individualni pristup prema učenicima. Ovdje se naglašava procesno učenje koje se oslanja na prijedlog *Strategija za izradu i razvoj nacionalnog kurikuluma*, gdje je istaknuto stvaranje uvjeta za nove kompetencije s naglaskom na inovativnost, kreativnost, informatičku

¹² Usp. Majda Rijavec, "Komponente samo reguliranog učenja i školski uspjeh", *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, br. 4, 8 (1999), str. 529-541.

¹³ Usp. Nastavni plan i program za osnovnu školu. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, 2006, <http://public.mzos.hr/Default.aspx?sec=2199> (4. ožujka 2013.)

pismenost, timski rad, stjecanje novog znanja, prilagođavanje promjenama, te važnost eksperimentiranja i komuniciranja.¹⁴

Interes prema glagoljičnoj kulturnoj baštini u radu s učenicima

Budući da glagoljica osim pisane spomeničke baštine otkriva i bogatu hrvatsku povijest, oko nje se okupilo mnoštvo hrvatskih i inozemnih znanstvenika, nerijetko s ciljem transfera znanja, na širu okolicu, a posebice djecu. Doprinos entuzijasta pojedina očituje se promicanjem potrebe popularizacije glagoljične baštine raznolikim aktivnostima učenja glagoljice u jednokratnim ili kontinuiranim aktivnostima, u školama, na skupovima, radionicama ili nekim drugim manifestacijama, pa čak i zagovaranje da se glagoljička baština uvede u škole kao izborni predmet. Kao dokaz tomu podatak je da se u našoj zemlji odvijaju razna događanja na gradskoj, županijskoj, državnoj i međunarodnoj razini koja za inspiraciju imaju upravo glagoljičnu kulturnu baštinu, a manifestiraju se u jednokratnim ili višegodišnjim kreativnim oblicima rada s djecom. Zahvaljujući umreženom internetskom pristupu vrlo je lako doći do bogate baze dokumentacijskih izvora sadržajno maštovitih oblika rada s djecom, koji se temelje na požrtvovanom dugogodišnjem arhivskom radu zaljubljenika glagoljice, te predstavljaju pravu digitalnu riznicu podataka o glagoljaštvu.¹⁵ Iako se rasprostranjenost arhiviranih glagoljičkih dokumenata rasprostire diljem svijeta, poznato je da je najveći broj glagoljičnih spisa pronađen na prostorima Istre, Hrvatskoga primorja i Dalmacije, a pronalazak manjeg broja glagoljične baštine u istočnom dijelu Hrvatske (glagoljični grafiti na crkvi Sv. Martina u Lovčiću kod Slavenskog Broda i u crkvi Sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu) potvrđuje prisutnost glagoljaštva i u istočnoj Slavoniji, što kazuje o važnosti glagoljice za cjelokupnu hrvatsku regiju.

Anketa o uključenosti glagoljičke kulturne baštine u osnovnoškolskim knjižnicama istočne Hrvatske

Za potrebe ovog rada provela se *Anketa o uključenosti i načinima educiranja glagoljičke kulturne baštine u osnovnoškolskim knjižnicama istočne Hrvatske* s ciljem dobivanja povratne informacije o metodologijskom aspektu poučavanja glagoljice. Uzorak je proveden u pet županija istočne Hrvatske i primijenjen na većinu školskih knjižničara u osnovnim školama. Cilj ankete je utvrditi koliko knjižničara provodi edukaciju o glagoljici, kao i kojim metodama tu edukaciju provodi. Anketa sadrži 21 pitanje koja se odnose na tri cjeline: Pitanja o njegovanju kulturne baštine u osnovnoj školi; Pitanja o glagoljičkoj pisanoj baštini i uklopljenosti u knjižnični program; Pitanja o načinima (metodama i oblicima) provođenja edukacije. Upitnik je ispunila 101 osoba (što od 162 ukupno uposlenih u školskim knjižnicama istočne Hrvatske – 62% školskih knjižničara-

¹⁴ Usp. Prijedlog Strategija za izradu i razvoj nacionalnog kurikuluma, opće obrazovanje i srednjoškolsko obrazovanje, 2007, MZOŠ, <http://public.mzos.hr/Default.aspx?sec=2685> (9. ožujka 2013.)

¹⁵ Usp. Glagoljica u gostima: Predavanja u školama, knjižnicama, muzejima itd., članci i ostalo, autor Darko Žubrinić, <http://www.croatianhistory.net/glagoljica/pred.html>; Društvo prijatelja glagoljice, <http://www.croatianhistory.net/glagoljica/dpg.html>; Mala enciklopedija hrvatske glagoljice, <http://www.croatianhistory.net/etf/lex.html>; Hrvatska po Rebi, <http://webograd.tportal.hr/Miha29/glagoljica> (9. ožujka 2013.)

ra). Anketiranje se provodilo elektronički u vremenskom razdoblju od tri tjedna (od 17. ožujka do 5. travnja 2013). Ispitivani knjižničari većinom su stručne osobe s radnim iskustvom u školskoj knjižnici od 5 do 10 godina. Smatraju da je važno promicati kulturnu baštinu u osnovnoj školi ponajviše zbog osjećaja pripadnosti svome narodu i svojoj zemlji te da se kulturna baština najučinkovitije može poučavati pomoću projekata u školskoj knjižnici. Iako su gotovo svi mišljenja da se glagoljicom treba baviti u knjižnicama, obrađuju je s učenicima samo ponekad smatrajući da se njome treba baviti ponajviše predmeti hrvatski jezik i povijest ili u korelaciji s tim predmetima. Oni koji se bave glagoljicom, obrađuju je jedan ili dva školska sata najviše sa četvrtim i šestim razredima. Ispitanici imaju tek nekoliko suradnji izvan škola. O spomenicima glagoljične baštine na području istočne Hrvatske većina ne zna puno. Pri obradi glagoljice većina ne koristi kreativne ili suvremene metode. Iako su vrlo zainteresirani za korištenje kviza i *Power Point* prezentacija o glagoljici, najveći interes pokazali su prema novim idejama za likovne radionice. Većina smatra da je potrebno osmišljavanje novih nastavno-didaktičkih materijala koji bi popularizirali ovu temu.

Kreativni oblici rada s djecom inspirirani glagoljicom

Iz ove se ankete može vidjeti da se poučavanje glagoljice često realizira različitim oblicima (kviz, križaljke, društvene igre, likovne radionice, radionice učenja pisanja i prevođenja glagoljice...), sposobnost prenošenja znanja i motiviranost učenika za recepciju tih znanja korištenjem modernih tehnologija, u već prilično prisutnom globalizacijskom okruženju konzumiranja roba široke potrošnje, jedna je od osnovnih predispozicija za ostvarivanje kvalitetnog suvremenog nastavnog procesa. Polazeći od tvrdnje da se “znanje množi dijeljenjem”, kreativni načini prenošenja znanja predstavljaju sve veći izazov poučavateljima, pa uz aktivnu suradnju stručnjaka s područja informacijskih i informatičkih znanosti prikupljena znanja o glagoljici mogu se uobličiti u programske pakete, nastavne modele interaktivnog sadržaja te omogućiti preuzimanja znanja, kao i učenje na daljinu.

Primjeri inovativnog rada (na promicanju kulturne baštine) u školskoj knjižnici

A) Radionice uspoređivanja starih pisama

Polazeći od toga da je za prenošenje znanja osim kompetencija učitelja neophodan kvalitetan izbor i kombinacija metodičko-didaktičkih elemenata, optimalan izbor nastavnih metoda čini preduvjet za ostvarivanje uspješnih projekata, radionica i ostalih oblika neformalnog poučavanja. Školska knjižnica kao multimedijски i kulturni centar škole s kompetentnim stručnjakom – školskim knjižničarom, ostvaruje idealne uvjete za takav rad. Vođeni idejom suradnje s drugim školama ili organizacijama, u OŠ Jagode Truhelke iz Osijeka, ostvarena je suradnja utemeljena na kulturnoj jezičnoj baštini triju zemalja Hrvatske, Mađarske i Njemačke. Skupine djece proučavaju stara izvorna pisma: *glagoljice* u Hrvatskoj, *runskog pisma* u Mađarskoj i *gotice* u Njemačkoj. Svako od navedenih pisama, što u znakovlju, što u kulturno-povijesnom okruženju, ima svoje individualne specifičnosti ali i međusobne sličnosti. Svaka od triju zemalja u projektnom radu s učenicima unutar informacijskog opismenjavanja pretražuje stručnu i re-

ferentnu literaturu. Do uporabljivih podataka dolazi se diseminacijom informacija koje oplemenjene smislenom vrijednošću tvore uporabljivo znanje o izučavanim pismima. Projektom triju zemalja i njihovih autohtonih pisma zadatak je učenika pronaći sličnosti i razlike pisama (runsko i gotičko) s glagoljicom čineći tako analitičku usporedbu kulturnog nasljeđa, ali i tražiti povijesne okvire koje utemeljuju i obilježavaju razvoj, smisao i uporaba samog pisma.

B) Kreativni oblici učenja glagoljice u školskoj knjižnici zasnovano na međuknjižnoj i međunarodnoj suradnji

U potonjim primjerima koji su proizašli iz praktičnog iskustva naglašava se korelacija s drugim nastavnim područjima, čime se dobiva širina sagledavanja glagoljice s više aspekata. Unutar školske knjižnice zbog organizacijskih, prostornih, tehničko-tehnoloških, informacijsko-komunikacijskih i drugih uvjeta, ostvaruju se mogućnosti za takvu provedbu. To su modeli uspješne suradnje koji su se odvijali u školskoj knjižnici uz integraciju pojedinih predmeta:

- 1.) Međužupanijska suradnja s OŠ Sv. Filip i Jakov, koja se odvijala kroz sudjelovanje učenika na Saboru malih glagoljaša. Učenici su istraživali o glagoljičkoj pisanoj i spomeničkoj baštini igranjem društvenih igara (enigmatska igra – glagoljička osmosmjerka te likovne radionice izrade glagoljičkog slova s u batik tehnici¹⁶ (*Slika 1.*). Suradnja se odvija kontinuirano zajedničkim susretima od 2011. god.
- 2.) Bilateralna suradnja s mađarskom OŠ József Eötvös iz Budimpešte (Projekt Comenius). U ovoj suradnji je prisutna korelacija knjižnice i četiri predmeta: hrvatski jezik, povijest, informatika, engleski jezik i likovna kultura a zasniva se na istraživanju glagoljičkog pisma i starohrvatske kulturne baštine. Za zajednički susret prezentiranja svoga pisma izradila se Power Point prezentacija o glagoljici, dvojezični (hrvatsko-engleski) kviz o glagoljici te dvostruke memorijske kartice o glagoljici (*Slika 2.* i *Slika 3.*). U prvom susretu dviju škola domaćin predstavlja svoje pismo prezentacijom, dok kvizom i memorijskim karticama¹⁷ učenici utvrđuju znanje (svibanj, 2013). Po završetku edukacijskog dijela organizira se likovna radionica izrade glagoljičkog slova u glini u ovom slučaju u raku tehnici.¹⁸ U susretu škola u Mađarskoj (travanj, 2014), učenici osječke škole uče o runskom pismu te traže sličnosti i različitosti dvaju pisama. Projekt se odvija od 2012. do 2014. god.
- 3.) Suradnja s njemačkim školama iz Pforzheima (Hrvatska nastava u inozemstvu) koja se uglavnom realizirala e-dopisivanjem tako da grupa učenika iz Hrvatske

¹⁶ Batik tehnika je likovna tehnika oslikavanja materijala s vrućim voskom i bojama za tekstil. Potječe s otoka Jave gdje je predstavljala dekorativnu tehniku spontanijih efekata.

¹⁷ Memorijske kartice poželjno je prakticirati jer su predstavnici društvene igre koja osim što razvija sposobnost pamćenja i koncentracije, utječe na razvoj socijalizacije i društvenih odnosa. Osim toga u prevelikoj prisutnosti računalnih igrica preporuča se koristiti je za učenje. Predložene memorijske kartice moguće je napraviti u e-verziji.

¹⁸ Raku tehnika keramička je tehnika koja potječe iz Japana. Specifična je po linijskim pukotinama (krakle) koje su posljedica pucanja glazure uslijed temperaturnog šoka pri naglom vađenju keramičkog predmeta iz raku peći, kao i procesa redukcije (zatrpavanja predmeta piljevinom zbog eliminacije zraka).

šalje tekstove pisane glagoljicom na hrvatskom jeziku, koje učenici u Njemačkoj prevode na latinicu i obratno (djeca iz Njemačke šalju tekstove na gotici na njemačkom, a naši učenici prevode na hrvatski). Time se ostvaruje korelacija u knjižnici pomoću triju nastavnih predmeta (hrvatski jezik, njemački jezik i likovna kultura) kojima se istraživalo o glagoljici i gotici. Na zajedničkom susretu (travanj, 2013.) svatko predstavlja svoje pismo igranjem društvenih igara - dvojezične memorijske kartice (hrvatski jezik/njemački jezik) te edukativno-kreativnom radionicom *Izrade straničnika za knjige*. Na toj radionici učenici ispisuju svoje ime na glagoljici i savladavaju likovnu tehniku reljefa u limu.

Glagoljica kao originalno starohrvatsko pismo, predstavlja važan dokument hrvatske povijesti kao izvorne hrvatske kulturne baštine. U Republici Hrvatskoj njegovanje glagoljičke baštine intenziviralo se završetkom Domovinskoga rata, kada su se uklonile stare marksističke ideologije, a potreba za još jačim naglašavanjem autohtonih kulturnih vrijednosti zamijećena je u razdoblju predulaska u Europsku uniju, te usporedno s time razvijao se prostor izučavanja glagoljice u školama i izvan nje. Izučavajući glagoljičku baštinu u osnovnim školama, predlaže se kako se učenike može obrazovati kreativnim metodama, ali i istovremeno utjecati na razvoj kulturnog identiteta. Iako je glagoljična baština u posljednjih 10 godina značajno popularizirana, učeničko znanje usvojeno o njoj u školama, na razini je osnovnih informacija, zbog nedostatnih didaktičkih sredstava i sadržajno osmišljenih nastavnih cjelina. Nakon provedene ankete zaključilo se da interes prema glagoljičkoj kulturnoj baštini postoji, ali da je nedovoljno osmišljenih suvremenih didaktičkih sredstava koji bi olakšali provedbu njezine edukacije. Isto tako u anketi se mogao vidjeti veliki interes prema kreativnim radionicama (likovnim), kao i prema društvenim igrama koje trenutno nisu dovoljno metodičko-didaktički obuhvaćene i koncipirane za školsku uporabu. Ovim radom htio se naglasiti otvoren i fleksibilan knjižnični prostor, koji ostvaruje preduvjete za korelacijski pristup više nastavnih predmeta u stvaranju novih znanja. Kombinacijom suvremene komunikacijsko-informacijske tehnologije, društvenih igara, likovnih radionica, te suradnjom s drugim učiteljima, knjižnicama pa i državama, u OŠ Jagode Truhelke iz Osijeka osmišljeni su kreativni oblici poučavanja glagoljice prilagođene potrebama sve zahtjevnijih mladih generacija učenika.

Zaključak

Posljednja desetljeća 20. stoljeća obilježena su novom informacijskom revolucijom potaknutom razvojem informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Njihova primjena utjecala je na sve oblike djelatnosti i življenja, pa i obrazovanja. To je svakako iznjedrilo i propitivanje svih oblika rada u obrazovanju i primjenu novih metoda u poučavanju. Osnovni postulat na kojem je izgrađena nova paradigma učenja zasnovan je na razvoju generičkih kompetencija izraženih devizom *učiti kako učiti* i razvoju nove pismenosti – informacijske pismenosti, čiji je važan dio i multikulturalna pismenost. Stjecanje takvih kompetencija u učenika više nije nužno vezano samo uz nastavni proces, nego se školske knjižnice u tom okviru nameću kao važna mjesta koja omogućavaju ne samo informacijsko opismenjavanje novih generacija, nego i razumijevanje promjena koje

donosi umreženo društvo (socijalne, ekonomske, političke...), pa tako i onih koje se odnose na razumijevanje i afirmaciju kulturne baštine i konstrukciju/dekonstrukciju nacionalnog identiteta, osobito u multikulturalnom društvu s još uvijek živim sjećanjem na ratne traume u kome je podebljana linija između “mene i njih”. Otuda je i cilj rada bio pokazati ulogu školske knjižnice u promijenjenom okruženju i prezentirati mogućnosti koje nude školske knjižnice u promoviranju kulturne baštine, predstavljanjem programa *Kulturne i duhovne baštine zavičaja* s ciljem razvoja interkulturalnih kompetencija djece i nastavnika koji žive i rade u multietničkim i multikulturalnim zajednicama u Hrvatskoj, *afirmaciju zavičajne zbirke* čija je baštinska uloga važna u afirmaciji i razumijevanju lokalne zajednice i *glagoljice* – starog autohtonog pisma koje potvrđuje hrvatski identitet i samobitnost. Zajedničko za ove projekte je što su vezani uz razvoj kurikula koji afirmiraju *kulturnu i duhovnu baštinu zavičaja*, a čije utemeljenje nalazimo u zakonskoj regulativi hrvatske (NOK iz 2011.) *Strategije za izradu i razvoj nacionalnog kurikulumu*, iako se realizacija ostvaruje projektima i programima koji nadilaze lokalne granice. Možemo zaključiti da se razvojem ovakvih programa kod učenika razvijaju posebne kompetencije koje se temelje na timskom radu, svijesti o različitim zajednicama s kojima živimo, kao i razumijevanju i uvažavanju posebnosti, što omogućava komunikaciju, konstruktivan i kritički dijalog, osobito nužan u zajednicama koje su imale ratne traume, što će rezultirati razvojem pozitivnog stava i mišljenja prema svima u okruženju i želju za upoznavanjem i međukulturalnom komunikacijom. Razvijanjem tih kompetencija omogućit ćemo da se unutar multikulturalnog društva razvije dijalog, što je dobra osnova za uspostavu interkulturalnog okruženja, optimalnog za multietničke zajednice i njegovo uključivanje u svjetske globalne tijekove sa sviješću o vlastitom identitetu. Usvajajući znanja u rješavanju problema vezanih uz lokalnu zajednicu, uspostavljajući suradnju s institucijama iz okruženja i šire, učenici razvijaju i multifunkcionalna znanja i vještine koje će im pomoći u realizaciji osobnih problema i omogućiti uključivanje u društvenu zajednicu, odnosno to je način stvaranja metakompetencija za cjeloživotno učenje utemeljeno u informacijskoj pismenosti.

LITERATURA

- Boras, Mirjana, “Suvremeni pristupi nastavi prirode i društva”, *Život i škola*, br. 21, 57 (2009), str. 40-49.
- Dizdar, Senada, Turčilo, Lejla i dr., *Informacijska pismenost: smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2012.
- Jandrić, Petar i Boras, Damir, *Kritičko e-obrazovanje. Borba za moć i značenje u umreženom društvu*, Zagreb: Tehničko veleučilište u Zagrebu, 2012, str. 46-48.
- Kovačević, Dinka, Lasić-Lazić, Jadranka i dr., *Školska knjižnica – korak dalje*, Zagreb: Zavod za informacijske studije, 2004.
- Kirkland Brooks, Anita, Koechlin, Carol i dr., *Together for Learning. School Libraries and the Emergence of the Learning Commons*, Toronto: Ontario Library Association, 2010.
- Laszlo, Marija i Lasić-Lazić, Jadranka, “Merila informacione (ne)pismenosti”, *Standardizacija i kvalitet bibliotekarskih usluga* (organizator konferencije Bibliotekarsko društvo Srbije), Beograd: Bibliotekarsko društvo Srbije, str. 65-80.
- Meyer, Hilbert, *Što je dobra nastava?*, Zagreb: Erudita, 2001.

- Mijatović, Aleksandar, Previšić, Vlatko i Žužul, Ante, *Kulturni identitet i nacionalni kurikulum*, 2000.
- Muradbegović, Aida, *Izazovi kvalitete obrazovanja u zemljama Europske unije*, Zagreb: Napredak, br. 3, 142 (2001), str. 344-353.
- Prensky, Marc, "In Educational Games, Complexity Matters. Mini-games are Trivial but 'Complex' Games Are Not An important Way for Teachers, Parents and Others to Look At Educational Computer and Video Games", http://www.marcprensky.com/writing/Prensky-Complexity_Matters.pdf (22. travnja 2014.)
- Rijavec, Majda, "Komponente samoreguliranog učenja i školski uspjeh", *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, br. 4, 8 (1999), str. 529-541.
- Stričević, Ivanka, "Multikulturalna pismenost u knjižnici: temelj interkulturalnog dijaloga", http://www.nsk.hr/savjetovanje2011/Ivanka_Stricevic.ppt (4. siječnja 2013.)
- Špiranec, Sonja i Banek Zorica, Mihaela, *Informacijska pismenost: teorijski okvir i polazišta*, Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2008.

THE ROLE OF A SCHOOL LIBRARIAN IN THE PROMOTION OF CULTURAL HERITAGE

Abstract

Computer Sciences in Croatia have widely studied the identity as an ethnical, national, and cultural phenomenon and its different discursive practices like heritology (Maroević) and epistemology (Tuđman). There is a growing number of papers discussing this topic and authors like Horvat, Lasić-Lazić, etc., in the critical library reviews who point out the new dimensions of library as an active participant in a contemporary communicative sector of the postmodern (globally connected) world. Today, library is of a great importance due to the permanent changes under the influence of new computerized communication technologies and the new trends in the education of the coming generations. The new library users are the digital natives, the Y-generation, and they are rather specific, since they study and learn the new skills in a different way than older generations, so they need new teaching approaches in their education, including learning about construction/deconstruction of national identity. School libraries have become important places, which do not only enable a training in computer usage but also help the new generations to understand the social changes caused by a globally connected world on many levels: social, economic, political, etc. The libraries can promote understanding and affirmation of national heritage. The goal of our paper is to show the role of school libraries in a new social environment and present the potentials of school libraries in the promotion of national heritage (presented example: Glagolitic script), implementing the new teaching methods and technologies.

Keywords: school library, collaborative-informative communication environment, critical library review, national heritage, national identity, civic society

izv. prof. dr. sc. Kata Ivić,
Ekonomski fakultet
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Marta Radoš, prof.
Umjetnička akademija
Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

HRVATSKI IDENTITET I CITIRANOST HRVATSKIH ČASOPISA IZ ZNANOSTI O UMJETNOSTI

Izvorni znanstveni rad

UDK: 050(497.5):7.01>(063)

004.7:7.01>(497.5)(063)

Veliku ulogu u očuvanju i prepoznavanju hrvatske umjetničke baštine kao dio kulture, odnosno identiteta hrvatskog naroda, ima njezino konstantno proučavanje i vrednovanje, a u tome vrlo važnu ulogu imaju znanost o umjetnosti i povijest umjetnosti. Bibliometrijske, odnosno knjižničarske metode, pak, pružaju velike mogućnosti istraživanja znanstvene produkcije i percepcije hrvatskih znanstvenih radova navedenih znanosti u svijetu. Stoga, ovaj rad donosi pregled hrvatskih časopisa koji pokrivaju teme iz polja povijesti umjetnosti i polja znanosti o umjetnosti te usporedno istraživanje karakteristika tih časopisa kao što su kontinuitet i redovitost izlazenja, elektronička dostupnost, te dostupnost u relevantnim bazama podataka. Također, donosi bibliometrijsku te sadržajnu analizu onih časopisa navedenih znanosti koji su zastupljeni u relevantnim bazama podataka. Dobiveni podaci pružaju nam uvid u karakteristike hrvatske znanstvene produkcije iz polja povijesti umjetnosti i iz polja znanosti o umjetnosti te ukazuju na ključne osobine časopisa poboljšanjem kojih bi se mogla povećati percepcija navedene hrvatske znanstvene produkcije u svijetu, a time i bolja percepcija hrvatske umjetnosti, odnosno hrvatskog identiteta u svijetu.

Ključne riječi: identitet, umjetnost, časopis, bibliometrijska analiza, baza podataka

Uvod

Umjetnost kao dio kulture nekog naroda ima veliku ulogu i u prepoznavanju identiteta tog naroda. O važnost hrvatske umjetnosti kao dijelu hrvatske kulturne posebnosti progovara hrvatski kulturolog Eduard Kale koji ističe važnost prinosa hrvatske umjetnosti općeprihvaćenim i Europom raširenim umjetničkim trendovima, stilovima ili razdobljima.¹ Hrvatska ima tu sreću da se nalazi na sjecištu četiriju kulturnih krugova Zapada i Istoka, te sjevernog, srednjoeuropskog i južnog mediteranskog kruga što je

¹ Usp. Eduard Kale, *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Osijek – Zagreb – Split: Pan liber, 1999, str. 115.

urodilo bogatom i dugom kulturnom tradicijom, no ono što je još specifično za Hrvatsku jest to da je njezina umjetnička baština visoko vrednovana, no gotovo je nepoznata u Europi i svijetu.² Veliku ulogu u očuvanju i prepoznavanju hrvatske umjetničke baštine ima njezino konstantno proučavanje i vrednovanje, a u tome značajnu ulogu imaju upravo znanost o umjetnosti i povijest umjetnosti. Naime, jedino kada je umjetničko djelo popisano, opisano, stavljeno u povijesno-geografski i kulturni kontekst te vrednovano može ostati zapaženo i zapamćeno. A kada su vrijednosti hrvatske umjetnosti jasne, neupitne te kada se o njima poučavaju buduće generacije, onda hrvatska umjetnost pomaže u osvješćivanju nacionalnog identiteta, ali pomaže i u prepoznavanju hrvatskog nacionalnog identiteta unutar drugih, europskih i svjetskih kulturnih identiteta. Stoga je jasna važnost znanstvenog rada znanstvenika s polja povijesti umjetnosti i znanosti o umjetnosti koji se bave proučavanjem hrvatske umjetnosti. Njihov rad može se pratiti bibliometrijskim analizama, odnosno praćenjem citiranosti i indeksiranosti u relevantnim bazama podataka. Bibliometrija kao primjena matematičkih i statističkih metoda u kvantificiranju znanstvene komunikacije³ pomoći će nam da doznamo i objasnimo obilježja znanstvene komunikacije u navedenim poljima znanosti. Stoga ovaj rad donosi bibliometrijsku analizu kojom se želi doznati koliko je znanstvena produkcija s polja povijesti umjetnosti i polja znanosti o umjetnosti prepoznata u svjetskoj znanstvenoj produkciji te će se pokušati pronaći veza između obilježja i percepcije hrvatskih znanstveno-umjetničkih časopisa u svijetu. Rad donosi pregled časopisa koji pokrivaju teme iz polja povijesti umjetnosti i polja znanosti o umjetnosti te usporedno istraživanje karakteristika tih časopisa. Ovaj rad polazi od pretpostavke da se uz pomoć bibliometrijske analize znanstvenog rada s polja povijesti i znanosti o umjetnosti može naslutiti kolika je recepcija hrvatske umjetnosti u svijetu, a time i hrvatskog identiteta gledanog s aspekta nacionalne umjetnosti. Analiza stanja percepcije navedenih hrvatskih znanstvenih radova u svijetu poslužit će kao temelj za daljnja istraživanja kojima će se htjeti utvrditi koliko znanost pridonosi očuvanju hrvatskog nacionalnog identiteta i koliko utječe na percepciju hrvatskog identiteta u znanstvenoj zajednici polja povijesti umjetnosti i polja znanosti o umjetnosti.

Korištene metode

Ovo istraživanje provodi se u različitim fazama tijekom kojih se koriste različite znanstvene metode. Na samom početku uz pomoć metode dedukcije, kao opće znanstvene metode koja se temelji na deduktivnom načinu razmišljanja i zaključivanja, odnosno razmišljanju od općih k pojedinačnim spoznajama, u ovom istraživanju polazi se od općih spoznaja o bibliometrijskoj analizi, da bi se došlo do temeljnih postavki kojima bi se dalje mogle objasniti spoznaje o uzročno-posljedičnoj vezi između citatne analize znanstvenih radova i percepcije radova u relevantnim bazama podataka. Također se metodom dedukcije od opće spoznaje o hrvatskom identitetu stvorila pretpostavka za daljnje istraživanje uzročno-posljedičnih veza percepcije hrvatskih

² Usp. Božo Skoko, *Hrvatska: (identitet, image i promocija)*, Zagreb: Školska knjiga, 2004, str. 184, 185.

³ Usp. Maja Jokić, *Bibliometrijski aspekti vrednovanja znanstvenog rada*, Zagreb: Sveučilišna knjižara, 2005, str. 19.

znanstvenih radova i percepcije hrvatskog identiteta u svijetu. Metoda dedukcije poslužila je na samom početku i za izbor radova, koji će se istraživati, polazeći od opće spoznaje o časopisima iz područja humanističkih znanosti prema spoznajama o obilježjima radova iz polja povijesti umjetnosti i znanosti o umjetnosti. U izboru radova pomogla je i metoda analize kao znanstvena metoda koja se temelji na raščlanjivanju pojmova radi njihovog boljeg spoznavanja. U ovom istraživanju koristila se za analiziranje samih časopisa iz polja povijesti i znanosti o umjetnosti, kako bi se došlo do podataka o obilježjima časopisa te karakteristikama znanstvenih radova u njima, ali koristila se i za analiziranje rezultata bibliometrijskih istraživanja, kako bi se došlo do objašnjenja bibliometrijskih pokazatelja časopisa zavisno o njihovim obilježjima. Tu, dakako, dolazi metoda sinteze koja, kao znanstvena metoda koju metoda analize pretpostavlja, omogućuje da dijelove predmeta navedenog istraživanja objasnimo kao cjeline. Tako će se nakon utvrđivanja uzročno posljedičnih veza između citatne analize znanstvenih radova i obilježja časopisa, a dobivenih iz podataka detaljne analize bibliometrijskih pokazatelja i analize karakteristika časopisa, moći sintetizirati konkretan primjer časopisa koji svojim obilježjima nudi bolju percepciju u svjetskoj znanstvenoj zajednici. Metoda komparacije, pak, kao znanstvena metoda koja se temelji na uspoređivanju istih ili sličnih činjenica, pojava, procesa i odnosa, koristit će se u više navrata tijekom ovog istraživanja. Za utvrđivanje osobina časopisa povijesti i znanosti o umjetnosti koji imaju veću citiranost uspoređivat ćemo karakteristike svih časopisa u relevantnim bazama podataka. Navedenom metodom također će se uspoređivati osobine i citiranost znanstvenih radova u čijim naslovima se nalaze hrvatska umjetnost, s onima kojima hrvatska umjetnost nije tema. Na kraju će metoda indukcije, kao opća znanstvena metoda koja se temelji na induktivnom načinu mišljenja i zaključivanja, razmišljanja da od spoznaja o pojedinačnom slučaju, dođemo do općih spoznaja, omogućiti da se na temelju provedenog istraživanja i interpretacije obrađenih empirijskih podataka o citatnoj analizi znanstvenih radova i obilježja časopisa iz polja povijesti i znanosti o umjetnosti, dođe do općeg zaključka o uzročno-posljedičnoj vezi između obilježja časopisa iz polja povijesti i znanosti o umjetnosti i percepcije tih časopisa u svijetu. U određivanju naslova časopisa koji će se bibliometrijski analizirati koristila se tehnika klasifikacije. Za određivanje pojmova polja povijesti umjetnosti i polja znanosti o umjetnosti koristio se Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama.⁴ Prema takvom određenju polja navedenih znanosti pristupilo se izboru naslova časopisa za analizu. Izbor je napravljen prema popisu A1 i A2 časopisa za humanističke znanosti naveden u Pravilniku o izmjenama pravilnika o uvjetima za izbor u znanstvena zvanja,⁵ budući da je donedavno predstavljao relevantan popis važnih časopisa u humanističkim znanostima, a zatim i prema popisu časopisa iz povijesti umjetnosti i znanosti o umjetnosti naveden na portalu hrvatskih znanstvenih časopisa Hrčak, te pregledavajući *Web of science* bazu podataka

⁴ Usp. "Pravilniku o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama", http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_09_118_2929.html (9. ožujka 2013.)

⁵ Usp. "Pravilnik o izmjenama pravilnika o uvjetima za izbor u znanstvena zvanja", http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_04_38_920.html (10. ožujka 2013.)

(u daljnjem tekstu WOS). Časopisi za bibliometrijsko analiziranje odabrani su prema sljedećim obilježjima:

- UDK oznaci, odnosno knjižničnoj klasifikaciji koja pokriva područje povijesti umjetnosti i znanosti o umjetnosti;
- prisutnosti u relevantnim bazama podataka.

Bibliometrijskim metodama vršila se citatna analiza pojedinog naslova časopisa. Mjerio se ukupan broj članaka u bazi podataka, broj citiranja, broj citiranih članaka, h-indeks čime su dobiveni podaci za usporedbu i daljnju analizu. Analizom sadržaja časopisa odabranih za bibliometrijsku analizu mjereno je broj znanstvenih radova i znanstvenika u pojedinim brojevima časopisa. Radovi su se mjerili i analizirali prema sljedećim karakteristikama:

- prema vrsti znanstvenog rada. U obzir su se uzimali samo izvorni znanstveni rad, pregledni članak ili *conference paper* – referat;
- prema pojavi pojmova u naslovu vezanih uz hrvatsku umjetnost, umjetničko djelo ili umjetnike;
- da nisu stariji od 20 godina.

Rezultati istraživanja i interpretacija

Pri izboru naslova časopisa koji će se proučavati odlučili smo se za usko polje povijesti i znanosti o umjetnosti budući da upravo ono najviše i najbolje proučava i vrednuje umjetnički rad, odnosno umjetnost. Pojmove polja povijesti umjetnosti i polja znanosti o umjetnosti odredili smo i definirali prema Pravilniku o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama.⁶ Tako polje povijesti umjetnosti pokriva granu povijesti i teorije likovnih umjetnosti, arhitekture, urbanizma i vizualnih komunikacija te granu zaštite umjetničke baštine. Polje, pak, znanosti o umjetnosti pokriva grane muzikologija i etnomuzikologija, teorija likovnih umjetnosti, teatrologija i dramatologija, filmologija, teorija glazbene umjetnosti, znanost o umjetnosti. Dakle, razvidno je da teme znanstvenih radova ovih polja pokrivaju sve vrste umjetnosti, te predstavljaju temelj za proučavanje znanstvenog pristupa umjetnosti općenito.

Pregledavajući popise časopisa navedenih kao A1 i A2 za humanističke znanosti, te popise časopisa za područje povijesti umjetnosti i znanosti o umjetnosti naveden na portalu hrvatskih znanstvenih časopisa Hrčak, te pregledavajući WOS bazu podataka pronašli smo 42 naslova časopisa u kojima se mogu objavljivati znanstveni radovi iz područja povijesti umjetnosti i znanosti o umjetnosti. Naime, u popisu časopisa A1 za humanističke znanosti nalazi se 45 naslova časopisa, a u popisu A2 nalazi se 44 naslova, no od tih ukupno 89 naslova časopisa, samo ih 11 ima UDK oznaku s početnim brojem 7 što ukazuje na područje umjetnosti i upravo prema UDK smo napravili izbor. U popisu časopisa za povijest umjetnosti na portalu znanstvenih časopisa Hrčak pronalazimo 32 časopisa, a na popisu časopisa znanosti o umjetnosti istog portala pronalazimo njih

⁶ Usp. "Pravilniku o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama", http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_09_118_2929.html (9. ožujka 2013.)

17. Ako eliminiramo one koji se pojavljuju na jednom i drugom popisu te greške koje se pojavljuju (npr. na popisu časopisa o znanosti o umjetnosti pojavljuje se časopis *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, kao i zbornici koji imaju samo ISBN), dolazimo do broja od 34 časopisa koji se javljaju na Hrčku. Pregledavajući WOS pronalazimo i još jedan znanstveni časopis s polja povijesti umjetnosti, a kojeg ne pronalazimo u već navedenim popisima. Dakle, kad se popisi spoje i izdvoje naslovi koji se ponavljaju u oba popisa, a ima ih 4, te se pridoda ovaj jedan naslov koji se ne nalazi na navedenim popisima dolazimo do brojke od 42 naslova časopisa u kojima možemo pronaći znanstvene radove s područja povijesti umjetnosti i znanosti o umjetnosti u Hrvatskoj. Popis A1 i A2 časopisa, popis časopisa iz oba navedena polja s portala Hrčak te skupne popise časopisa donosimo u prilogu u *Tablici 1*.

U popisu ukupnog broja časopisa pronalazimo one časopise koji osim tema iz znanosti koje će se proučavati u ovom radu, sadrže i teme iz drugih polja znanosti. Ako izdvojimo časopise koji se bave isključivo temama vezanim uz naša polja, dobivamo broj od samo 15 časopisa, za razliku od ostalih 26 koji sadrži i radove s područja povijesti, filologije, sociologije i slično. Od tih 15 časopisa 5 ih pokriva muzikologiju i teoriju glazbene umjetnosti, 9 ih pokriva povijesti i teorije likovnih umjetnosti, a 1 je za filmologiju. Za teatrologiju i dramatologiju, kao i za granu zaštite umjetničke baštine, nema zasebnog časopisa te je pretpostavka da se članci iz tih grana pojavljuju u filološkim, odnosno u tehničkim časopisima koja nisu predmet proučavanja ovog istraživanja. Od 15 navedenih naslova časopisa 6 ih se nalazi na popisu A1 časopisa, 5 ih se nalazi na popisu A2 časopisa, 3 se ne nalaze na popisu A1 i A2 ali smo ih pronašli na Hrčku, a 1 se ne nalazi ni na popisima A1 i A2, niti na Hrčku, ali se nalazi u WOS-u i kao takav nam je važan za analizu. U *Tablici 2*. koju donosimo u prilogu nalazi se popis tih 15 naslova s osnovnim podacima.

Nakon što smo napravili izbor od 15 naslova časopisa, analizirat ćemo ih prema osnovnim karakteristikama koje se odnose na kontinuitet i redovitost izlaženja, elektroničku dostupnost, te dostupnost u relevantnim bazama podataka. U prilogu se nalaze *Tablice 3. i 4.* u kojima se nalaze podaci o kontinuitetu i redovitosti izlaženja navedenih časopisa poredani od najstarijeg do najmlađeg, te od onog što najčešće izlazi do onog što izlazi najrjeđe. Iz tih podataka je vidljivo da što se tiče kontinuiteta izlaženja, od navedenih 15 časopisa najstariji je objavljen još 1877. godine, a najmlađi 2011. godine. Od toga 5 časopisa je imalo prekid u izlaženju od svog osnutka do danas, no riječ je o onima koji su najstariji pa je razumljivo da se tijekom dužeg razdoblja izlaženja dogodilo više povijesno-socijalnih prilika za prekid izlaženja časopisa. Časopis koji je najstariji, a bez prekida izlaženja, dakle s najdužom tradicijom kontinuiranog izlaženja je *Život umjetnosti* koji je prvi put objavljen još 1966. godine, a slijedi ga *Arti musices* i *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*, dakle časopisi koji su danas svi u relevantnim bazama podataka. Što se tiče redovitosti izlaženja, od navedenih 15 naslova časopisa, 7 ih izlazi godišnje, 4 polugodišnje, a 3 četvrtgodišnje, dok samo 1 izlazi neredovito. Dakle, češće je rjeđe izlaženje, što ukazuje na malu distribuciju informacija iz ovih polja znanosti.

Karakteristike časopisa vezane uz *on-line* pristup i elektroničke verzije časopisa, te podatke o pojavljivanju u relevantnim bazama podataka donosimo u prilogu u tablici

5. Ako promotrimo ove časopise kroz prizmu elektroničkog časopisa u slobodnom pristupu, možemo primijetiti da ni jedan od ovih časopisa nema otvoren pristup svojem cjelovitom sadržaju na internetu. *On-line* verzije pojedinih članaka mogu se pronaći na portalu znanstvenih časopisa Hrčak, no riječ je o samo 7 od 15 naslova promatranih časopisa. O tih 7 samo ih se 3 nalazi i u relevantnim bazama podataka, ali tu je i jedan naslov časopisa koji se ne nalazi u Hrčku, no nalazi se u svjetskim relevantnim bazama podataka. Tako da možemo reći da se do *on-line* verzija pojedinih članaka može doći samo iz 8 od 15 naslova časopisa. Gotovo 50% *on-line* nedostupnih časopisa iz područja koje je već izrazito malo zastupljeno u znanstvenim časopisima može se smatrati nedovoljnim i nedostatnim za kvalitetnu znanstvenu komunikaciju iz tog područja. Što se tiče informacija o časopisima na mrežnim stranicama, jedino se za časopis *Sveta Cecilija* može reći da ima svoje mrežno mjesto, dok se za 10 naslova časopisa mogu pronaći najosnovniji podatci na mrežnim stranicama njihovih izdavača. Za preostala 4 naslova ne mogu se pronaći adekvatne informacije ni na mrežnim stranicama njihovih izdavača, dok je za jedan od njih čak potrebna i zaporka za ulazak na mrežno mjesto. Ipak, 2 od ova četiri nude svoje podatke na portalu Hrčak, no s obzirom na malen broj časopisa koja predstavljaju mjesta na kojima se mogu objavljivati radovi vezani uz hrvatsku umjetnost, čak i 2 časopisa koja uopće nisu vidljiva na internetu predstavljaju zabrinjavajuću činjenicu.

Uspoređujući podatke o pojavljivanju u relevantnim bazama podataka, možemo primijetiti da od 15 navedenih časopisa 4 ih se nalazi u WOS-u, od tih 4 samo se 2 nalaze i u Scopusu, a od tih 2 samo se 1 nalazi u *Current contents* bazi podataka. Zanimljivo je i da se od tih 15 naslova časopisa također 4 nalaze u ERIH-u (*European Reference Index for the Humanities*), no od tih 4 dvoje se čak ne nalaze ni u jednoj relevantnoj bazi. Dakle, indeksirano je 6 časopisa od 15 časopisa što nam govori da više od pola časopisa iz polja koja proučavamo nisu prepoznati u svjetskoj znanstvenoj zajednici, odnosno govori nam o maloj percepciji hrvatskih časopisa iz polja povijesti i znanosti umjetnosti.

Budući da ona 4 naslova časopisa koji se pojavljuju u WOS-u predstavljaju časopise koji su prepoznati u svjetskoj znanstvenoj zajednici, odlučili smo pobliže analizirati njihovu citiranost, vrstu i broj zastupljenih članaka, te broj zastupljenih svjetskih i hrvatskih znanstvenika, kao i zastupljenost tema vezanih uz hrvatsku umjetnost kako bismo doznali koliko je zapravo hrvatska umjetnost prisutna kao tema u relevantnim bazama podataka. Riječ je o časopisima *Arti musices*, *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*, *Hrvatski filmski ljetopis* i *Život umjetnosti* koje ćemo u daljnjem tekstu referencirati pomoću kratica AM, IRASM, HFLJ i ŽU. AM je jedini specijalizirani znanstveni muzikološki časopis u Hrvatskoj,⁷ IRASM je jedini časopis za estetiku i sociologiju glazbe u svijetu,⁸ HFLJ je časopis za filmologiju i kritiku,⁹ a ŽU je posvećen raznovrsnim vidovima suvremene umjetničke prakse u Hrvatskoj, regiji i šire.¹⁰

⁷ Usp. "Arti musices", <http://www.hmd-music.hr/?subhtml=am.php> (9. ožujka 2013.)

⁸ Usp. "International Review of the Aesthetics and Sociology of Music", <http://www.hmd-music.hr/?subhtml=irasm.php> (9. ožujka 2013.)

⁹ Usp. "Upute autorima", *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 71, 18 (2012), str. 200.

¹⁰ Usp. "Život umjetnosti", <http://www.ipu.hr/p/casopis-zivot-umjetnosti> (13. ožujka 2013.)

Citatna analiza rađena je u WOS-u, a izbor analiziranih članaka određivao se prema vrsti članaka i godini izdanja. Uzimali su se u obzir samo article – znanstveni članci, a godina izdanja od 2008. godine jer se tek od te godine sva 4 časopisa pojavljuju u WOS-u pa nam predstavlja granicu za analiziranje. Citatne analize pojedinih časopisa donosimo u prilogu u tablici 6. Usporedimo li citatnu analizu ova 4 naslova, možemo vidjeti da je u WOS-u najcitiraniji IRASM. On je citiran 7 puta, HFLJ 5, AM 4, dok ŽU nije citiran niti jedanput. Svejedno sva tri koja jesu citirana imaju mali h-indeks i jednak je za sva tri časopisa. Što se tiče prosječnog citiranja po članku gdje se gleda broj citiranja s obzirom na broj objavljenih članaka u bazi podataka, tu ipak bolje stoji IRASM od drugi, budući da npr. HFLJ ima jako puno objavljenih članaka, no malo citiranja.

Što je razlog ovakvim rezultatima usporedne citatne analize ova četiri časopisa, pokušali smo doznati još detaljnijom analizom karakteristika pojedinih časopisa, te analizom sadržaja tih časopisa. Karakteristike kojima smo se dodatno pozabavili su vidljivost i prisutnost u bazama podataka, izdavač i kontinuiranost izlaženja, vrste članaka i jezik časopisa te imaju li časopisi upute za autore. Za početak smo usporedili vidljivost časopisa, odnosno podatke o objavljivanju ova 4 časopisa u relevantnim bazama podataka koji su vidljivi u već spomenutoj *Tablici 5*. Ova tablica jasno pokazuje da po ovom pitanju IRASM vodi, kao i po pitanju citiranja. Naime, on se može pronaći na popisu A1 časopisa za humanističke znanosti, na hrvatskom portalu znanstvenih časopisa Hrčak, indeksiran je u ERIH-u i *Art & Humanities Citation* indeksu (u daljnjem tekstu A&HCI), a nalazi se i u popriličnom broju relevantnih baza podataka kao što su WOS, Scopus, Current Contents, Ebsco, Jstor i drugi. Za razliku od njega ŽU, koji uopće nije citiran, od gore navedenih mogućnosti nalazi se samo u WOS i A&HCI, a najviše iznenađuje što ga nema čak ni u Hrčku.

Ako usporedimo godinu izdanja, kontinuiranost izlaženje i izdavače, onda se gore navedeni rezultati o citiranosti mogu učiniti nesrazmjernima s rezultatima iz već spomenutih tablica 2. i 3. Naime, upravo je ŽU najdugovječniji, a s obzirom na to da mu je izdavač institut, ima više šanse da bude citiraniji od časopisa kojeg izdaje strukovno udruženje.¹¹ No ovdje moramo pojasniti povijest i svrhu pojedinih časopisa. Naime, IRASM kontinuirano od 1971. godine izdaje Hrvatsko muzikološko društvo, ali u suizdavaštvu s HAZU i Muzičkom akademijom Sveučilišta u Zagrebu. ŽU, pak, tijekom svoje dugovječnosti mijenja podnaslove i tek od 2000. godine dobiva podnaslov časopis za suvremena likovna zbivanja kojeg je zadržao do danas. Tek od prošle godine objavljuje članke s naznakom izvorni naslovni članak, a u bazama se pojavljuje tek 2008. godine. Dakle, ŽU se može smatrati mlađim znanstvenim časopisom, premda izlazi još od 1966. godine. No s druge strane, AM izlazi čak i dvije godine duže od IRASM-a, odnosno od 1969. godine, te ima jednake izdavače, no ipak ima znatno manju citiranost od IRASM-a. Usporedna analiza sadržaja ova dva časopisa koje donosimo nešto kasnije u radu pokušat će utvrditi vezu između citiranosti i vrste znanstvenih članaka.

Upravo godina 2008. koju smo uzeli za citatnu analizu i jest razlog zbog malenih rezultata. Naime, IRASM je u WOS-u objavio svoje članke još od 1975. godine. Ako napravimo

¹¹ Usp. Maja Jokić, *Bibliometrijski aspekti vrednovanja znanstvenog rada*, Zagreb: Sveučilišna knjižara, 2005, str. 72.

citatnu analizu IRASM-a uzimajući u obzir radove od 1992. do 2012. godine, možemo primijetiti da mu se već h-indeks povećava na 4. Vjerojatno bi i od ostalih časopisa bila veća citiranost da imamo podatke za duže razdoblje. Naime, poznato je da je čest slučaj upravo u humanističkim znanostima da se radovi citiraju tek nakon dugog niza godina.

Razloge ovakvim rezultatima usporedbe citatnih analiza pokušali smo pronaći koristeći sadržajnu analizu navedenih časopisa. Već pri prelistavanju sadržaja časopisa mogu se uočiti neke karakteristike vezane uz vrste članaka te jezik časopisa. Što se tiče vrste članaka, primjećujemo da sva 4 časopisa osim znanstvenih radova donose i brojne i raznolike druge tekstove koji pridonose popularizaciji znanosti i umjetnosti o kojima pišu, a ponekad služe i kao glasilo njihovih izdavača. Što se, pak, tiče jezika članaka, prednost je što sva 4 časopisa sadrže članke i/ili sažetke i na svjetskim jezicima što, dakako, pomaže njihovoj dostupnosti. Također, treba uočiti da su citirani bili oni časopisi čiji naslov nije bio na hrvatskom, već na engleskom i latinskom jeziku što upućuje na pretpostavku da su naslovi na svjetskim jezicima uočljiviji i pristupačniji stranim znanstvenicima. Pregledavajući tako časopise redom od najcitiranijih do najmanje citiranih uočili smo da IRASM osim izvornih znanstvenih članaka, preglednih članaka i *conference papers* – referata donosi i recenzije i obavijesti o izdanjima, izvještaje sa znanstvenih skupova, rasprave i slično na engleskom, njemačkom i francuskom jeziku sa sažecima na hrvatskom jeziku. AM, pak, objavljuje iste vrste članaka, no uglavnom na hrvatskom jeziku, samo povremeno na stranim jezicima, no uvijek sa sažecima na engleskom jeziku. HFLJ objavljuje filmske studije, rasprave, eseje, kritike, izvještaje, prikaze i recenzije sa sažecima na engleskom jeziku. ŽU objavljuje brojne, raznovrsne tekstove čija klasifikacija nije posebno naznačena u časopisu. ŽU se izdaje kao dvojezično izdanje i svi tekstovi se objavljuju i na hrvatskom i na engleskom jeziku. Dakle, primjećuje se neujednačenost u oblikovanju radova i čini se da upravo to utječe i na citiranost. Naime, IRASM ima jasne uvjete izgleda rada prema metodološkim pravilima, a uzimajući u obzir otvorenost stranim jezicima, možemo u tim značajkama pronaći razlog veće citiranosti od ostalih. AM, pak ima jasne upute za autore, no nije toliko otvoren stranim jezicima, što govori o njegovoj manjoj citiranosti. HFLJ, pak, sadrži upute za autore, no u samom časopisu ne naznačuje se o kojoj vrsti članka je riječ, ali se znanstveni članci razlikuju od ostalih tekstova u časopisu po sažetku, ključnim riječima i literaturi. Upute za autore zasigurno i ovom časopisu otvaraju vrata većoj citiranosti, no ograničava ga jezik tekstova. Razlog necitiranosti ŽU pronalazimo u činjenici da se tek od 2012. godine uz tekstove naznačuje je li riječ o izvornom znanstvenom radu. Prije toga tekstovi su tretirani samo kao eseji, no danas im još uvijek nedostaju sažetak, ključne riječi i popis literature.

Upravo ta metodološka neodređenost problem je u sveukupnoj analizi sadržaja sva 4 časopisa. Naime, željeli smo detaljno analizirati i usporediti koliko se različitih vrsta znanstvenih radova pojavljuje u pojedinom časopisu, koliko je od tih članaka rad hrvatskog autora, a koliko stranog autora, te u koliko se od tih članaka kao tema u naslovu, ključnim riječima i/ili sažetku pojavljuje hrvatska umjetnost i hrvatski umjetnici. Željeli smo pratiti te podatke tijekom dužeg razdoblja i usporediti ih između navedenih časopisa. No, proučavanje koliko se u svakome od časopisa pojavljuje izvornih znanstvenih radova, koliko preglednih članaka, a koliko *conference papers* – referata, moguće je bilo

samo u časopisima AM i IRASM s obzirom da je jedino u njima jasno naznačeno o kojoj vrsti članka je riječ. Odabrano je vremensko razdoblje od posljednjih 20 godina, odnosno od 1992. godine pa do 2012. godine jer je samo toliko stara hrvatska država te bi duže razdoblje moglo obuhvatiti i istraživanja koja su se odnosila na tzv. jugoslavensku umjetnost. Na taj smo način dobili dva uzorka za analizu koja čini 41 svezak, odnosno pojedinačan broj časopisa IRASM, te 37 svezaka časopisa AM. Detaljne analize donosimo u prilogu u tablicama 7. i 8.

Analiza je pokazala da IRASM ima veći broj znanstvenih radova od AM-a, no u AM-u objavljuje više hrvatskih znanstvenika, nego u časopisu IRASM. Tako u AM-u od ukupnog broja znanstvenika 90% ih je iz Hrvatske, dok je hrvatskih znanstvenika u IRASM-u samo 15%. Ista je stvar i s hrvatskim temama u člancima pa dok u AM-u hrvatskih tema ima 78%, u IRASM-u ih ima samo 8%. Budući da oba časopisa imaju iste izdavače, možemo zaključiti da je izdavač profilirao jedan časopis više za hrvatske teme, a drugi više za autore izvan Hrvatske. No činjenica da je IRASM citiraniji od AM-a upućuje na zaključak da su hrvatske teme jednostavno manje citirane od svjetskih. To nas vraća na problem malih zemalja i treba istaknuti da već i taj mali postotak hrvatskih tema u IRASM-u, te prisutnost hrvatskih članaka u relevantnim bazama putem AM-a, uvelike pridonosi prisutnosti hrvatskih tema na svjetskoj znanstvenoj sceni.

Ovdje treba i istaknuti da je većinu članaka napisao jedan autor, što pridonosi još većoj važnosti citiranih članaka. Tako u već spomenutim tablicama 7. i 8. možemo vidjeti da u IRASM-u na 250 članaka dolazi samo 265 autora, dok u AM-u na 157 članaka dolazi čak samo 159 autora. Površno analiziranje sadržaja HFLJ i ŽU pokazuje da se u njima pojavljuje puno različitih vrsta članaka, koje objavljuju i hrvatski i strani autori. Što se tiče tema, čini mi se da su hrvatske teme zastupljenije u HFLJ, nego u ŽU, ali za točne podatke potrebna bi bila detaljnija analiza. Ipak, o zastupljenosti stranih autora u citiranim člancima ovih časopisa može nam nešto više reći analiza članaka u WOS-u. Prema podacima koje nudi WOS možemo vidjeti da je u IRASMU-u prisutno znanstvenika iz čak 12 različitih zemalja. U svakom od časopisa HFLJ i ŽU možemo pronaći znanstvenike iz po tri različite zemlje, no u više od 50% članaka objavljenih u oba časopisa ne nude podatak o zemlji iz koje znanstvenik dolazi. U AM-u se, pak, nalazi čak 73% radova iz Hrvatske. Onaj mali postotak od preostalih 17% ne nudi podatak iz zemlje, no za pretpostaviti je da je također riječ o hrvatskim autorima. Dakle, ako usporedimo da je u IRASM-u samo 4% radova iz Hrvatske, a u AM-u čak 73% i ako pretpostavimo da ti hrvatski autori većinom pišu o hrvatskoj umjetnosti, onda nam se 4 puta citiranje AM-a naspram 7 puta citiranja IRASM-a može učiniti važnijim za percipiranje hrvatske umjetnosti u svijetu.

Zaključak

U ovom radu prikazano je istraživanje kojim se željelo doznati koliko je znanstvena produkcija s polja povijesti umjetnosti i polja znanosti o umjetnosti prepoznata u svjetskoj znanstvenoj produkciji. Tijekom rada korištene su različite metode i tehnike, ponajviše bibliometrijske, kojima su se dobili brojni podaci. Na samom početku istraživanja izvršilo se mapiranje hrvatskih znanstvenih časopisa iz povijesti umjetnosti i znanosti o umjetnosti. Pregledavajući različite popise i baze podataka utvrdilo se da, premda po-

stoji veliki broj časopisa u kojima se mogu pojavljivati teme iz navedenih polja, specijaliziranih časopisa za navedena polja je vrlo malo budući da ih je mnogo orijentirano i na druge znanosti pa pružaju malo mjesta za polja koja su proučavana u ovom radu. Proučavanje i uspoređivanje različitih karakteristika časopisa pokazalo je da od tog malog broja časopisa u kojima navedene znanosti pronalaze svoje mjesto, pola ih nije *on-line* vidljivo, a samo mali broj ih završi u relevantnim bazama podataka. Usporedba citatnih analiza u WOS-u pokazala je da od onih koje se i nađu u bazama podataka, malo ih bude citirano i zapaženo. Daljnje usporedbe karakteristika časopisa koji se pojavljuju u bazama podataka ukazuju na važnost jezika i uputama za autore. Pokazalo se da oni časopisi koji nisu orijentirani prema svjetskim jezicima imaju manju citiranost, a časopis koji nije imao uputa za autore, nije bio citiran. Smatramo da je riječ o velikom metodološkom problemu, odnosno neusklađenosti u pristupu pisanja znanstvenog rada zbog čega se može dogoditi da se vrijedni radovi čine bezvrijednima, nedovoljno znanstvenim i stoga ostaju nezapaženi. Analizom sadržaja najcitiranijih časopisa dobio se uvid u količinu tema vezanih uz hrvatsku umjetnost. Pokazalo se da su teme o hrvatskoj umjetnosti prisutne i citirane, no ipak većinu prepoznatih radova u svjetskim relevantnim bazama podataka čine članci koji se ne odnose na hrvatsku umjetnost.

Ovo istraživanje ostavlja prostor i za neka daljnja istraživanja. O percepciji same hrvatske umjetnosti moglo bi se napraviti istraživanje analizirajući citiranost radova na tu temu i u drugim, stranim časopisima. Isto tako dobili bi se vrijedni podaci o hrvatskim časopisima usporedimo li ih s časopisima proučavanih polja, ali iz drugih zemalja.

Istraživanje se usredotočilo na časopise koji jesu u bazama podataka. No u ostalim časopisima, a kojih je popriličan broj, nalaze se radovi naših znanstvenika koji jednostavno ostanu neprimijećeni zbog obilježja tih časopisa kao što su nepostojanje elektroničkog oblika časopisa i prema tome neprisutnost u bazama podataka. Trebalo bi na tome poraditi kako bi radovi, koji se u njima objavljuju, došli do izražaja i ušli u tijekove svjetskih znanstvenih komunikacija. Tek kada svi časopisi budu vidljivi i metodološki usklađeni, mogla bi se provesti ujednačena usporedna citatna analiza svih časopisa koji pokrivaju polja znanosti koja su proučavana u ovom radu. Dok nemamo uvid u citiranost svih hrvatskih časopisa iz navedenih polja, mala citiranost hrvatskih članaka iz navedenih polja ne mora označavati malu vrijednost radova, nego činjenicu da ti radovi nisu dovoljno vidljivi i prezentirani.

Navedena klasifikacija i analiza časopisa ukazuje na to da unatoč popriličnom broju hrvatskih časopisa u kojima se mogu objavljivati znanstveni radovi iz polja povijesti umjetnosti i znanosti o umjetnosti, percepcija radova iz tih polja je vrlo mala, a problem male pojavnosti u relevantnim bazama podataka ukazuje na ograničenu znanstvenu komunikaciju. Razloge, ali i rješenja problema nedovoljno iskorištene mogućnosti znanstvene komunikacije pronalazimo u karakteristikama tih časopisa. Otvoreniji pristup, otvorenost prema svjetskim jezicima i standardizacija metodološkog pristupa znanstvenim člancima mogli bi učiniti veliki korak naprijed u pružanju postojećem popriličnom broju hrvatskih časopisa koji se bave navedenim znanostima da pokažu svoj rad i svjetskoj zajednici te tako još bolje ostvare svoju ulogu u očuvanju hrvatskog identiteta stalnim, opsežnim i dosljednim proučavanjem hrvatske umjetnosti.

LITERATURA

- “Arti musicæ”, <http://www.hmd-music.hr/?subhtml=am.php> (9. ožujka 2013.)
- Baban, Ljubomir, Šundalić, Antun i dr., *Primjena metodologije stručnog i znanstvenog istraživanja*, Osijek: Ekonomski fakultet, 2000.
- “International Review of the Aesthetics and Sociology of Music”, <http://www.hmdmusic.hr/?subhtml=irasm.php> (9. ožujka 2013.)
- Jokić, Maja, *Bibliometrijski aspekti vrednovanja znanstvenog rada*, Zagreb: Sveučilišna knjižara, 2005.
- Kale, Eduard, *Hrvatski kulturni i politički identitet*, Osijek – Zagreb – Split: Pan liber, 1999.
- Kukić, Slavo i Markić, Brano, *Metodologija društvenih znanosti: metode, tehnike, postupci i instrumenti znanstvenoistraživačkog rada*, Mostar: Ekonomski fakultet, 2006.
- Macan, Bojan, Pikić, Aleksandra i Mayer, Marina, “(Inter)national orientation of croatian social sciences and arts and humanities journals indexed in the Web of science database”, *Društvena istraživanja*, br. 2, 21 (2012), str. 505-521.
- Pehar, Franjo, *Komunikacijska uloga hrvatskih časopisa u polju informacijskih znanosti: bibliometrijska analiza Vjesnika bibliotekara Hrvatske i Informatologije*, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2010. [disertacija]
- Pehar, Franjo, “Od statističke bibliografije do bibliometrije: Povijest razvoja kvantitativnog pristupa istraživanju pisane riječi”, *Libellarium*, br. 1, 3 (2010), str. 1-28.
- “Pravilnik o izmjenama pravilnika o uvjetima za izbor u znanstvena zvanja”, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_04_38_920.html (10. ožujka 2013.)
- “Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama”, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_09_118_2929.html (9. ožujka 2013.)
- Skoko, Božo, *Hrvatska: (identitet, image i promocija)*, Zagreb: Školska knjiga, 2004.
- Stojanovski, Jadranka, “Metrika znanstvene publicistike – istina, mitovi i zablude”, *Kemija u industriji*, br. 4, 59 (2010), str. 179-186.
- Thi Ly, Pham, “Bibliometrics and new trends in social sciences, art & humanities research assessment: perspectives from Vietnam”, <http://chrd.edu.vn/site/en/?p=1327> (8. studeni 2012.)
- “Upute autorima”, *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 71, 18 (2012).
- Vujević, Miroslav, *Uvod u znanstveni rad*, Zagreb: Školska knjiga, 2000.
- “Život umjetnosti”, <http://www.ipu.hr/p/casopis-zivot-umjetnosti> (13. ožujka 2013.)

Prilozi

Tablica 1. Popisi časopisa

	Časopisi A1	UDK	Časopisi A2	UDK	Časopisi iz povijesti umjetnosti u Hrčku	Časopisi iz znanosti o umjetnosti u Hrčku	Skupni popis časopisa koji pokrivaju povijest i znanost umjetnosti
1	Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku	93 * 94(497.5)	Acta Iadertina	1 * 37 * 316	Acta Turistica Nova	Acta Turistica Nova	Acta Turistica Nova
2	Arhivski vjesnik	930.25	Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU		Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku	Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku	Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku
3	Arti musices	78	Archeologia Adriatica	902/904	Ars Adriatica	Arti musices – Hrvatski muzikološki zbornik	Ars Adriatica
4	Bašćinski glasi	781.7 * 398	Arheološki radovi i rasprave	902	Art Bulletin	Autsajderski fragmenti	Art Bulletin
5	Bogoslovska smotra	22/28	Asseria	902/904	Autsajderski fragmenti	Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu	Autsajderski fragmenti
6	Collegium Antropologicum	572	CRIS časopis povijesnoga društva Križevci	94(497.5)	Colloquia Maruliana	Dubrovnik Annals	Colloquia Maruliana
7	Crkva u svijetu	282	Croatian Journal of Philosophy	1	Cris: časopis Povijesnoga društva Križevci	Histria antiqua	Cris: časopis Povijesnoga društva Križevci
8	Croatica Christiana Periodica	282(091)	Croatica et Slavica Iadertina	811.163.42 * 821.163.42	Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu	Holon	Arti musices – Hrvatski muzikološki zbornik

	Časopisi A1	UDK	Časopisi A2	UDK	Časopisi iz povijesti umjetnosti u Hrčku	Časopisi iz znanosti o umjetnosti u Hrčku	Skupni popis časopisa koji pokrivaju povijest i znanost umjetnosti
9	Časopis za suvremenu povijest	94(497.5)	Čakavska rič	811.163.42;	Dubrovnik Annals	Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja	Dubrovnik Annals
10	Dubrovnik Annals	93 * 94(497.5)	Časopis za povijest zapadne Hrvatske	94(497.5-15)	Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin	Hrvatski filmski ljetopis	Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin
11	Filologija	80	Diacovensia	28	Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske	International Review of the Aesthetics and Sociology of Music	Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske
12	Filozofska istraživanja	1	Diadora	902	Histria antiqua	KAJ – časopis za književnost, umjetnost, kulturu	Histria antiqua
13	Fluminensia	80 * 808.62	Disputatio philosophica	21	Histria, godišnjak Istarskog povijesnog društva	Media, Culture and Public Relations	Histria, godišnjak Istarskog povijesnog društva
14	Folia Onomastica Croatica	80 * 808.62	Ethnologica Dalmatica	39	Holon	Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja	Holon
15	Govor	81	Etnološka tribina	39	KAJ - časopis za književnost, umjetnost, kulturu	Radovi Instituta za povijest umjetnosti	KAJ – časopis za književnost, umjetnost, kulturu
16	Historijski zbornik	93 * 949.75	Forum (samo za znanstvene članke)	82 * 886.2	Klesarstvo i graditeljstvo	SIC – časopis za književnost, kulturu i književno prevođenje	Klesarstvo i graditeljstvo
17	Hortus artium medievalium	7(091)	Gazophylacium	008 * 902/908	Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj	TEDI Međunarodni interdisciplinarni časopis	Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj
18	International Review of the Aesthetics and Sociology of Music	78.01	Histria Antiqua	902	Media, Culture and Public Relations		Media, Culture and Public Relations

	Časopisi A1	UDK	Časopisi A2	UDK	Časopisi iz povijesti umjetnosti u Hrčku	Časopisi iz znanosti o umjetnosti u Hrčku	Skupni popis časopisa koji pokrivaju povijest i znanost umjetnosti
19	Jezik	811.163.42	Histria archaeologica	902	Muzejski vjesnik. Glasilo muzeja Sjeverozapadne Hrvatske		Muzejski vjesnik. Glasilo muzeja Sjeverozapadne Hrvatske
20	Jezikoslovlje	811.163.42	Hrvatski filmski ljetopis	791.43	Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja		Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja
21	Književna smotra	82/89	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva	902/904	Portal, Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda		Portal, Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda
22	Narodna umjetnost	39	Kačić	28	Povijesni prilozi		Povijesni prilozi
23	Obnovljeni život	282 * 261.6	Kaj	886.2 * 008 * 7	Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno nasljeđe		Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno nasljeđe
24	Opuscula Archaeologica	902/904	Latina et Graeca	811.124 811.14'02 821.124 821.14'02 (051)	Radovi Instituta za povijest umjetnosti		Radovi Instituta za povijest umjetnosti
25	Povijesni prilozi	94(497.5) * 93/99	Metodički ogledi	37.01 * 371.3	Radovi Staroslavenskog instituta		Radovi Staroslavenskog instituta
26	Prilozi Instituta za arheologiju	902	Nova prisutnost	26	Radovi Zavoda za hrvatsku povijest		Radovi Zavoda za hrvatsku povijest
27	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji	7(091)	Numizmatičke vijesti	737	Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru		Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru
28	Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine	1(091)	Osječki zbornik	908(497.5 Osijek) * 069	SIC - časopis za književnost, kulturu i književno prevođenje		SIC - časopis za književnost, kulturu i književno prevođenje

	Časopisi A1	UDK	Časopisi A2	UDK	Časopisi iz povijesti umjetnosti u Hrčku	Časopisi iz znanosti o umjetnosti u Hrčku	Skupni popis časopisa koji pokrivaju povijest i znanost umjetnosti
29	Rad HAZU		Peristil	7(091)	Slovo: časopis Staroslaven-skog instituta		Slovo: časopis Staroslaven-skog instituta
30	Radovi Instituta za povijest umjetnosti	7.01.	Podravina	908(497.5)	Starohrvatska prosvjeta		Starohrvatska prosvjeta
31	Radovi Zavoda za hrvatsku povijest	949.75	Problemi sjevernog Jadrana	94(497.5)	TEDI Među-narodni inter-disciplinarni časopis		TEDI Među-narodni inter-disciplinarni časopis
32	Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru	94(497.5) * 902/908	Prolegomena	1	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu		Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu
33	Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezi-koslovlje	811.163.42	Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru	svi?!			Hrvatski film-ski ljetopis
34	Review of Croatian history	94(497.5)	Riječ	80			International Review of the Aesthetics and Sociology of Music
35	Scrinia Slavonica	94(497.5)	Riječki teološki časopis	282 * 22/28			Bašćinski glasi
36	Slovo	811.16	Rijeka	94?			Hortus artium medievallium
37	Starine	902/904, 93/94	Senjski zbornik	908(497.5)			Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji
38	Studia ethnologica Croatica	39	Služba Božja	28 * 22			Numizmatičke vijesti
39	Studia Romanica et Anglica Zagrabien-sia	811.13 * 811.111 *	Starohrvatska prosvjeta	902/904			Peristil
40	Suvremena lingvistika	800	Strani jezici	371.3 * 802/809			Sveta Cecilija

	Časopisi A1	UDK	Časopisi A2	UDK	Časopisi iz povijesti umjetnosti u Hrčku	Časopisi iz znanosti o umjetnosti u Hrčku	Skupni popis časopisa koji pokrivaju povijest i znanost umjetnosti
41	Synthesis Philosophica	1	Sveta Cecilija	783			Tonovi
42	Umjetnost riječi	82	Tkalčić	282			Život umjetnosti
43	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku	902/904 * 94(497.5)	Tonovi	78 * 37			
44	Zagreber germanistische Beiträge	821.112.2 * 811.112.2	Vjesnik Arheološkoga muzeja u Zagrebu	902/904			
45	Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU	94(497.5)					

Tablica 2. Popis časopisa iz polja povijesti i znanosti umjetnosti s osnovnim podacima

	Naziv časopisa	UDK	Mjesto, izdavač i godina prvog izdavanja
Nalazi se u popisu A1			
1	Arti musices	78	Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo: Odsjek za povijest hrvatske glazbe HAZU: Muzička akademija Sveučilišta, 1969-
2	Bašćinski glasi	781.7 * 398	Omiš: Centar za kulturu: Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu, 1991-
3	Hortus artium medievalium	7(091)	Motovun: International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages; [Pula]: International Centres of Croatian Universities, Istra, University of Zagreb, 1995-
4	International Review of the Aesthetics and Sociology of Music	78.01	Zagreb: Department for Music and Musicology of the Croatian Academy of Sciences and Arts = Razred za glazbenu umjetnost i muzikologiju HAZU: Croatian Musicological Society = Hrvatsko muzikološko društvo: Music Academy of the University of Zagreb = Sveučilište, Muzička akademija, 1971-
5	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji	7(091)	Split: Konzervatorski odjel Ministarstva kulture Republike Hrvatske: Književni krug, 1953-

	Naziv časopisa	UDK	Mjesto, izdavač i godina prvog izdavanja
6	Radovi Instituta za povijest umjetnosti	7.01.	Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1972-
Nalazi se u popisu A2			
1	Hrvatski filmski ljetopis	791.43	Zagreb: Hrvatsko društvo filmskih kritičara: Hrvatski državni arhiv, Hrvatska kinoteka: Hrvatski filmski savez, 1995-
2	Numizmatičke vijesti	737	Zagreb: Hrvatsko numizmatičko društvo, 1939-
3	Peristil	7(091)	Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1954-
4	Sveta Cecilija	783	Zagreb: HKD sv. Jeronima, 1877-
5	Tonovi	78 * 37	Zagreb: Hrvatsko društvo glazbenih i plesnih pedagoga, 1986-
Nalazi se na popisima u Hrčku, ali nisu A1 i A2			
1	Ars Adriatica	7(091)(051)	Zadar: Sveučilište, 2011- .
2	Art Bulletin	7(091)(051)	Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Razred za likovne umjetnosti, 2011-
3	Kvartal	7(091)	Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2004- .
Nalazi se samo u WOS-u			
1	Život umjetnosti	7(051)	Zagreb: Matica hrvatska, 1966- . 1973-: Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.

Tablica 3. Popis karakteristika časopisa prema godini izlaženja (* prekid u izlaženju)

	Naziv časopisa	Koliko često izlazi	Izlazi od
1	Sveta Cecilija	Četvrtgodišnje	1877*
2	Numizmatičke vijesti	Godišnje	1939*
3	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji	Neredovito	1953*
4	Peristil	Godišnje	1954*
5	Život umjetnosti	Polugodišnje	1966
6	Arti musices	Polugodišnje	1969
7	International Review of the Aesthetics and Sociology of Music	Polugodišnje	1971
8	Radovi Instituta za povijest umjetnosti	Godišnje	1972*
9	Tonovi	Polugodišnje	1986
10	Bašćinski glasi	Godišnje	1991
11	Hortus artium medievalium	Godišnje	1995
12	Hrvatski filmski ljetopis	Četvrtgodišnje	1995
13	Kvartal	Četvrtgodišnje	2004
14	Ars Adriatica	Godišnje	2011
15	Art Bulletin	Godišnje	2011

Tablica 4. Popis karakteristika časopisa prema učestalosti izlaženja (* prekid u izlaženju)

	Naziv časopisa	Koliko često izlazi	Izlazi od
1	Sveta Cecilija	Četvrtgodišnje	1877*
2	Hrvatski filmski ljetopis	Četvrtgodišnje	1995
3	Kvartal	Četvrtgodišnje	2004

	Naziv časopisa	Koliko često izlazi	Izlazi od
4	Život umjetnosti	Polugodišnje	1966
5	Arti musices	Polugodišnje	1969
6	International Review of the Aesthetics and Sociology of Music	Polugodišnje	1971
7	Tonovi	Polugodišnje	1986
8	Numizmatičke vijesti	Godišnje	1939*
9	Peristil	Godišnje	1954*
10	Radovi Instituta za povijest umjetnosti	Godišnje	1972*
11	Bašćinski glasi	Godišnje	1991
12	Hortus artium medievalium	Godišnje	1995
13	Ars Adriatica	Godišnje	2011
14	Art Bulletin	Godišnje	2011
15	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji	Neredovito	1953*

Tablica 5. Popis karakteristika časopisa prema on-line dostupnosti (1-samo sažetci, impresum, sadržaj, 2-samo naslovnica, impresum, sadržaj, 3-suspendiran)

	Naziv časopisa	Web str. s opisom	online verzija	Hrčak	WOS	Scopus	Ostale baze kao što su CC, Ebsco, Jstor	ERIH	A&HCI
1	Arti musices	da	ne ¹	da	da	ne	ne	da	da
2	Bašćinski glasi	ne	zahtjeva login	ne	ne	ne	ne	ne	ne
3	Hortus artium medievalium	ne	ne	ne ³	ne	ne	ne	da	ne
4	International Review of the Aesthetics and Sociology of Music	da	ne ²	da	da	da	da	da	da
5	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji	da	ne	ne	ne	ne	ne	ne	ne
6	Radovi Instituta za povijest umjetnosti	da	ne ²	da	ne	ne	ne	ne	ne
7	Hrvatski filmski ljetopis	da	ne ²	da	da	da	ne	ne	da
8	Numizmatičke vijesti	da	ne ²	ne	ne	ne	ne	ne	ne
9	Peristil	da	ne ²	ne	ne	ne	ne	da	ne
10	Sveta Cecilija	da	ne ²	ne ³	ne	ne	ne	ne	ne
11	Tonovi	da	ne	ne	ne	ne	ne	ne	ne
12	Ars Adriatica	ne	ne	da	ne	ne	ne	ne	ne
13	Art Bulletin	ne	ne	da	ne	ne	ne	ne	ne
14	Kvartal	da	ne ²	da	ne	ne	ne	ne	ne
15	Život umjetnosti	da	ne ²	ne	da	ne	ne	ne	da

Tablica 6. Usporedba citatnih analiza

	Naziv časopisa	Broj pronađenih članaka	Koliko je puta časopis citiran	Koliko je citiran bez samo citata		
1	Arti musices,	45	4	1		
2	International Review of the Aesthetics and Sociology of Music	71	7	7		
3	Hrvatski filmski ljetopis	201	5	1		
4	Život umjetnosti	60	0	0		
	Naziv časopisa	Broj citiranih članaka	Broj citiranih članaka bez samocitata	Prosječno citiranje po članku	h-indeks	
1	Arti musices,	4	1	0,09	1	
2	International Review of the Aesthetics and Sociology of Music	7	7	0,1	1	
3	Hrvatski filmski ljetopis	4	1	0,02	1	
4	Život umjetnosti	0	0	0	0	

Tablica 7. Analiza sadržaja AM

jedinica građe	broj	godište	godina	broj izvornih znanstvenih članaka	broj preglednih članaka	conference papers-referati	ukupan broj autora, znanstvenika	broj hrv. Znanstvenika	broj stranih znanstvenika	broj članaka u kojima se hrvatski umjetnik ili umjetničko djelo javljaju u naslovu ili sažetku
1	1	23	1992	3	0	1	4	2	2	3
2	2	23	1992	4	0	0	4	3	1	2
3	1	24	1993	4	0	0	4	3	1	2
4	2	24	1993	3	2	2	7	7	0	6
5	1-2	25	1994	11	0	0	11	11	0	10
6	1	26	1995	4	0	0	4	3	1	2
7	2	26	1995	3	0	0	3	3	0	1
8	1	27	1996	3	0	0	3	3	0	3
9	2	27	1996	4	0	0	4	2	2	2
10	1-2	28	1997	5	1	1	7	7	0	5
11	1	29	1998	3	0	1	4	3	1	1
12	2	29	1998	3	0	0	3	3	0	3
13	1	30	1999	4	0	0	4	3	1	3
14	2	30	1999	3	1	0	4	3	1	4
15	1-2	31	2000	3	0	0	3	2	1	3

jedinica građe	broj	godišće	godina	broj izvornih znanstvenih članaka	broj preglednih članaka	conference papers-referati	ukupan broj autora, znanstvenika	broj hrv. Znanstvenika	broj stranih znanstvenika	broj članaka u kojima se hrvatski umjetnik ili umjetničko djelo javljaju u naslovu ili sažetku
16	1	32	2001	2	1	0	3	3	0	3
17	2	32	2001	4	0	0	4	3	1	2
18	1	33	2002	3	0	0	3	3	0	3
19	2	33	2002	2	1	1	4	4	0	4
20	1-2	34	2003	4	1	0	5	5	0	4
21	1	35	2004	4	0	0	4	3	1	3
22	2	35	2004	5	0	0	5	4	1	3
23	1	36	2005	4	1	0	5	5	0	3
24	2	36	2005	4	1	0	5	5	0	4
25	1	37	2006	3	0	0	3	3	0	3
26	2	37	2006	4	0	0	4	4	0	3
27	1	38	2007	3	0	0	3	3	0	3
28	2	38	2007	3	0	0	3	3	0	3
29	1	39	2008	4	0	0	4	3	1	3
30	2	39	2008	2	0	0	2	2	0	1
31	1-2	40	2009	10	1	0	11	11	0	11
32	1	41	2010	2	1	0	3	3	0	3
33	2	41	2010	3	0	0	3	3	0	2
34	1	42	2011	2	0	0	2	1	1	1
35	2	42	2011	3	1	0	4	4	0	4
36	1	43	2012	2	0	0	2	2	0	2
37	2	43	2012	4	1	1	8	8	0	6
			UKUPNO:	137	13	7	159	143	16	124

Tablica 8. Analiza sadržaja IRASM

jedinica građe	broj	godišće	godina	broj izvornih znanstvenih članaka	broj preglednih članaka	conference papers-referati	ukupan broj autora, znanstvenika	broj hrv. Znanstvenika	broj stranih znanstvenika	broj članaka u kojima se hrvatski umjetnik ili umjetničko djelo javljaju u naslovu ili sažetku
1	2	23	1992	6	0	1	7	7	0	5
2	1	23	1992	5	0	0	5	0	5	0

jed-nica grade	broj	godi- šte	godina	broj izvornih znan- stvenih članaka	broj pre- gled- nih člana- ka	confe- rence pa- pers- referati	ukupan broj autora, zna- stveni- ka	broj hrv. Znan- stve- nika	broj stra- nih zna- stve- nika	broj članaka u kojima se hrvatski umjetnik ili umjetničko djelo javljaju u naslovu ili sažetku
3	2	24	1993	5	0	0	5	1	4	0
4	1	24	1993	4	1	2	7	2	5	2
5	1-2	25	1994	20	0	0	20	4	16	2
6	2	26	1995	6	0	0	6	0	6	0
7	1	26	1995	7	0	0	7	0	7	0
8	2	27	1996	4	0	1	5	1	4	0
9	1	27	1996	5	0	0	5	0	5	0
10	2	28	1997	4	0	0	4	1	3	0
11	1	28	1997	5	0	0	5	2	3	0
12	2	29	1998	3	0	1	3	1	3	1
13	1	29	1998	5	0	0	5	2	3	1
14	2	30	1999	4	0	0	5	0	5	0
15	1	30	1999	5	0	0	5	1	4	0
16	2	31	2000	4	0	0	4	4	0	1
17	1	31	2000	4	0	0	4	0	4	0
18	2	32	2001	4	0	1	5	0	5	0
19	1	32	2001	5	0	0	5	1	4	1
20	1	33	2002	4	0	0	5	0	5	0
21	2	33	2002	4	0	0	4	0	4	0
22	1	34	2003	5	0	0	5	1	4	1
23	2	34	2003	5	0	0	5	1	4	0
24	1	35	2004	5	0	0	5	0	5	1
25	2	35	2004	5	0	0	5	1	4	1
26	2	36	2005	4	0	0	6	3	3	0
27	1	36	2005	9	0	0	10	0	10	0
28	1	37	2006	6	0	0	7	0	7	0
29	2	37	2006	7	0	0	10	3	7	1
30	2	38	2007	6	0	0	6	1	5	1
31	1	38	2007	6	0	0	8	1	7	0
32	1	39	2008	4	0	0	4	0	4	0
33	2	39	2008	3	0	0	3	0	3	0
34	2	40	2009	6	0	0	6	0	6	0

jedi-nica građe	broj	godi-šte	godina	broj izvornih znanstvenih članaka	broj preglednih članaka	confe-rence pa-pers-referati	ukupan broj autora, zna-stveni-ka	broj hrv. Znan-stve-nika	broj stra-nih zna-stve-nika	broj članaka u kojima se hrvatski umjetnik ili umjetničko djelo javljaju u naslovu ili sažetku
35	1	40	2009	6	0	0	6	1	5	1
36	2	41	2010	9	0	0	10	0	10	0
37	1	41	2010	7	0	0	7	0	7	0
38	1	42	2011	9	0	0	11	0	11	0
39	2	42	2011	8	0	0	9	2	7	1
40	2	43	2012	9	0	0	9	0	9	0
41	1	43	2012	10	1	0	12	1	11	1
			UKUPNO:	242	2	6	265	42	224	21

CROATIAN IDENTITY AND CROATIAN MAGAZINES' CITATION IN ART SCIENCES

Abstract

A major part in the preservation and recognition of the Croatian art heritage as a part of the Croatian culture and a part of the Croatian identity has its constant study and evaluation through the art history and art science. On the other hand, bibliometric, i.e., librarian methods, provide for many possibilities of exploring the scientific production and the perception of Croatian scientific papers in these fields throughout the world. Therefore, this paper provides for an overview of Croatian magazines covering art history and art science, explores the magazines' characteristics, e.g., the continuity and regularity of magazine releases, electronic availability, and availability in the relevant databases. In addition, it presents a bibliometric and content analysis of the art history and art science magazines' representation in the relevant databases. The provided information provides us with an insight into the characteristics of the Croatian scientific production in the fields of art history and art science and, furthermore, demonstrates the key characteristics of magazines with whose improvements, the entire perception of the aforementioned Croatian scientific production in the world and, therefore, the perception of Croatian art and identity, which could be improved.

Keywords: identity, art, journal, bibliometric analysis, database

dr. sc. Jasna Šulentić Begić,
Učiteljski fakultet
Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku

Amir Begić, prof.

GLAZBENE PREFERENCIJE UČENIKA I. GIMNAZIJE U OSIJEKU

Stručni rad

UDK: 78(497.5 Osijek)-053.6>(063)
78:316>(497.5 Osijek)

Rad analizira glazbene preferencije učenika srednje škole, tj. njihov glazbeni ukus, koje oni istodobno koriste u oblikovanju mišljenja o drugima, ali i u izražavanju vlastitog identiteta. Pretpostavke u radu temelje se na, u radu, predstavljenim rezultatima ankete provedene u *I. gimnaziji u Osijeku* školske godine 2010./11. na 109 učenika i učenica četvrtog razreda (osamaestogodišnjaci). Kako je u, doduše malom, prigodnom uzorku, bilo i učenica i učenika koji žive na različitim mjestima – u gradu, predgrađu i na selu – ispitane su potencijalne razlike među učenicima s obzirom na te varijable. Dobiveni rezultati ukazuju na to da mjesto boravka i spol ne utječu u većoj mjeri na glazbene preferencije. S obzirom na vrstu glazbe, analiza je pokazala da učenici I. gimnazije u Osijeku najviše slušaju popularnu glazbu, u većoj mjeri tzv. turbo-folk, ali i to da su tolerantni prema umjetničkoj glazbi iako je sami ne slušaju u svoje slobodno vrijeme. I roditelji djece na prvom mjestu preferiraju popularnu glazbu. Mjesto izlaska učenici biraju prema društvu, a ne prema vrsti glazbe koja se tamo sluša. Također većina učenika smatra da nastava glazbe ne utječe na glazbeni ukus.

Ključne riječi: glazbene preferencije, glazbeni ukus, identitet, učenici, srednja škola, slušanje glazbe, nastava glazbe

Uvod

Glazba nas danas prati svuda. Slušamo ju pri vožnji, pri kupovini, pri učenju... U takvim prilikama najčešće slušamo pasivno, i to glazbu koju je odabrao netko drugi. Rijetko se odlučujemo slušati glazbu isključivo prema vlastitom odabiru.

Mrđa¹ je ustvrdio da u slobodno vrijeme 24% mladih sluša glazbu i gleda TV, dok ih 14% izlazi u kafiće, klubove i diskoteke. Iz toga proizlazi da mladi doista najčešće slušaju glazbu prema odabiru drugih te se tako u njih stvara nametnuta glazbena preferencija. Činjenica je da se na TV-u, u kafićima, klubovima i diskotekama većinom reproducira

¹ Usp. Slobodan Mrđa, "Kulturni habitus omladine", *Mladi zagubljeni u tranziciji* (ur. Srećko Mihailović), Beograd: Gora graf, 2004, str. 157-176, <http://www.cegrad.org/youth.rs/images/info/mladizagubljeniutranziciji.pdf#page=39> (2. studenoga 2011.)

glazba niske umjetničke vrijednosti, tj. glazba namijenjena širokim masama. Huzjak² pak smatra da velika većina ljudi “sluša” samo ono na što su naviknuti. U pravilu je to samo određeni glazbeni žanr, ali ne smijemo zaboraviti da se navike i stvaraju. Onaj tko obrati pozornost na program MTV-a, ustanovit će kako se tijekom određenog razdoblja neprekidno emitiraju iste skladbe, mnogo puta dnevno. Tu praksu koriste i radiostanice. Čestim slušanjem kod slušatelja dolazi do efekta prepoznavanja, zbog čega mu se skladba počinje sviđati. Na taj način mediji utječu na glazbenu preferenciju³ pojedinca odnosno na njegov glazbeni ukus.⁴

Na glazbeni ukus utječemo i odgojem koji je dio šireg procesa socijalizacije. U tijeku dječjeg razvoja mijenja se prisutnost i važnost pojedinih izvora socijalizacije. U najranijem djetinjstvu izvor socijalizacije je primarna obitelj (majka, roditelji, braća), a na početku školovanja najveći odgojni utjecaj ima učitelj. To su tzv. aktivni izvori socijalizacije, dok su pasivni knjige, udžbenici i mediji.⁵

Od najranijih dana djeca se susreću s medijima. Mediji su svuda, od roditeljskoga doma, automobila, ulice, trgovine i sl. Djeca rastu okružena medijima i navikavanje na njih zbiva se brzo i neopazice. Još nije poznato kakvo značenje imaju mediji u životu djece, ali ono se s godinama ne smanjuje.⁶ Erjavec i Zgrabljic⁷ ističu da je korištenje medija osnovna djelatnost slobodnoga vremena te da su mediji ključni informacijski izvor većine stanovništva. Smatraju da odgoj za medije mora biti uključen u sve obrazovne razine. Ističu da djeca rastu u svijetu zasićenom medijskim porukama te da zbog toga moraju dobiti barem osnovna znanja i vještine za analizu i ocjenu tih poruka. Ilišin⁸ ističe da izostaje komunikacija o medijskim sadržajima između djece i roditelja. Ona je utvrdila da roditelji ne utječu na to koliko će se njihova djeca koristiti pojedinim medijima, ni koje će sadržaje odabrati. Smatra da su djeca više prepuštena utjecaju vršnjaka i šire okoline.

Dobrota i Ćurković⁹ smatraju da su najvažniji čimbenici u oblikovanju glazbenog ukusa djece škola, obitelj, vršnjaci i masovni mediji. U svojem istraživanju glazbenih

² Usp. Miroslav Huzjak, “Odgojni problemi glazbene pedagogije”, *Monografija umjetničko-znanstvenih skupova 2007.-2009. Glas i glazbeni instrument u odgoju i obrazovanju* (ur. Tomislav Vrandečić i Ana Didović), Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Europski centar za napredna i sustavna istraživanja, 2010, str. 11-18.

³ *Preferencija* je davanje prednosti, ili prvenstva, iskazivanje sklonosti, tj. *preferirati* znači više voljeti (*Hrvatski obiteljski leksikon*, 2005). *Glazbena preferencija* davanje je prednosti određenoj vrsti glazbe.

⁴ *Ukus* je smisao za lijepo, sposobnost osjećaja za umjetnički vrijedno, mogućnost suđenja o estetskim predmetima (*Hrvatski obiteljski leksikon*, 2005). *Glazbeni ukus* je smisao za lijepu glazbu, tj. sposobnost prepoznavanja lijepe glazbe.

⁵ Usp. Vlado Andrić i Mira Čudina, *Psihologija učenja i nastave*, Zagreb: Školska knjiga, 1985.

⁶ Usp. Krešimir Mikić i Antea Rukavina, “Djeca i mediji”, *Zapis (posebni broj) – Škola medijske kulture*, 2006, str. 87-107, http://www.hfs.hr/hfs/zapis_clanak_detail.asp?sif=1604 (2. prosinca 2011.)

⁷ Usp. Karmen Ejavec i Nada Zgrabljic, “Odgoj za medije u školama u svijetu. Hrvatski model medijskog odgoja”, *Medijska istraživanja*, br. 6, 1 (2000), str. 89-107, <http://hrcak.srce.hr/file/36849> (2. studenoga 2011.)

⁸ Usp. Vlasta Ilišin, “Mediji u slobodnom vremenu djece i komunikacija o medijskim sadržajima”, *Medijska istraživanja*, br. 9, 2 (2003), str. 9-34.

⁹ Usp. Snježana Dobrota i Gordana Ćurković, “Glazbene preferencije djece mlađe školske dobi”, *Život i škola*, br. 15-16, (2006), str. 105-114.

preferencija učenika četvrtog i osmog razreda osnovne škole zaključile su da ni jedni ni drugi generalno nemaju negativan stav prema klasičnoj glazbi, što se posebno odnosi na učenike četvrtoga razreda. Osim toga, mlađi su učenici otvoreniji prema nepoznatoj glazbi, što je veoma važno ako imamo na umu činjenicu da se stajališta prema glazbi formiraju u ranom djetinjstvu, u kojem se stječu prva glazbena iskustva, koja se kasnije ne mogu razvijati spontano ni intenzivno.

Dobrota i Tomić Ferić¹⁰ istraživale su glazbene preferencije studentica Visoke učiteljske škole Sveučilišta u Splitu, zapravo, njihovu sklonost popularnoj i umjetničkoj glazbi. U istraživanju su pošle od hipoteza da su glazbene preferencije mladih općenito u velikoj mjeri usmjerene prema popularnoj glazbi i da su njihove preferencije na području umjetničke glazbe usmjerene prema glazbi ranijih stilskih razdoblja. Rezultati istraživanja potvrdili su te hipoteze.

Dobrota i Reić-Ercegović¹¹ istraživale su utjecaj sociodemografskih varijabli na glazbene preferencije učenika prvih i četvrtih razreda srednjih škola polazeći od LeBlancova modela glazbenih preferencija. Izabrane su varijable bile spol, vrsta škole, dob, školski uspjeh i stručna sprema roditelja te se istraživao njihov utjecaj na preferencije i poznavanje glazbenih ulomaka koji pripadaju umjetničkoj ili popularnoj glazbi te glazbama svijeta. Rezultati su potvrdili utjecaj izabranih varijabli na glazbene preferencije i na poznavanje glazbenih stilova te povezanost između poznavanja i preferencija glazbenih stilova. S obzirom na opću usmjerenost glazbenih preferencija ispitanika prema popularnoj glazbi, autorice sugeriraju mogućnost proširivanja nastavnih glazbenih programa uvođenjem popularne glazbe i glazba svijeta.

Novija su istraživanja utvrdila da osim obitelji, škole, vršnjaka, masovnih medija na glazbene preferencije, tj. glazbeni ukus utječe osobnost pojedinca. Popović je utvrdila da je preferencija prema određenim glazbenim žanrovima kao što su heavy metal, pop, hip-hop i soul povezana s osobinama koje opisuju impulzivnu i spontanu, sklonu nepromišljenom ponašanju, manje kreativnu osobu. Odabir bluesa, klasične glazbe, jazza, alternativne i elektronske te funk glazbe povezan je s ovim značajkama osobnosti: optimist, vesela i uporna osoba i donekle perfekcionista, osoba koja se voli osamljivati, pomalo hladna i distancirana, vjeruje u sebe i ima samopouzdanje, rado riskira, liberalna je, intelektualac, kreativna i bistra. Osim toga, realisti su, ne zaokupljaju se maštanjima i ne vjeruju u izvansenzorna iskustva. Preferencije prema folku, rocku i religioznoj glazbi pokazuju znatnu povezanost s dimenzijama osobnosti koje opisuju pojedince sklone katastrofiziranju i vjerovanju da im drugi žele zlo, oprezne i racionalne, koji podupiru religiozna uvjerenja i institucije, visoko moralne, altruiste, pojedince koji vjeruju ljudima, velikodušne i tople, vrijedne i temeljite.¹²

¹⁰ Usp. Snježana Dobrota i Ivana Tomić Ferić, "Sociokulturalni spektri glazbenih preferencija studentica studija za učitelje primarnog obrazovanja u Splitu", *Odgojne znanosti*, br. 8, 11 (2006), str. 267-278.

¹¹ Usp. Snježana Dobrota i Ina Reić-Ercegović, "Glazbene preferencije mladih s obzirom na neke sociodemografske varijable", *Odgojne znanosti*, br. 11, 2 (2009), str. 129-146.

¹² Usp. Antea Popović, *Ličnost i glazbene preferencije*, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu - Odsjek za psihologiju, 2006, str. 29, <http://darhiv.ffzg.hr/78/1/AnteaPopovic.pdf> (2. studenoga 2011.) [diplomski rad]

Rentfrow i Gosling¹³ također su istraživali glazbene preferencije. Prema njima, osim na osobnost, glazbene preferencije utječu i na samopoimanje te inteligenciju. U svojem istraživanju iz 2003. otkrili su da osobe koje preferiraju istu vrstu glazbe imaju slično mišljenje o sebi te zajedničke osobine. Isti su autori u istraživanju 2006. godine utvrdili da je glazba najčešća tema razgovora tijekom upoznavanja adolescenta odnosno da se informacije o ljudima prenose posredstvom njihovih preferencija određene vrste glazbe.¹⁴ To znači da na temelju nečijih glazbenih preferencija, tj. glazbenog ukusa, oblikujemo mišljenje o drugim ljudima, ali i izražavamo vlastiti identitet.¹⁵ Pomoću glazbe koju slušamo šaljemo (ne)svjesnu poruku o sebi. Rentfrow i suradnici¹⁶ od ispitanika su tražili da procijene ljubitelje šest glazbenih žanrova: rocka, popa, jazza, rapa, klasične te elektronske glazbe. Osobe koje vole jazz ispitanici opisuju maštovitim, miroljubivim, ljubaznim i otvorenim. Poklonike klasike doživljavaju kao tihe, ljubazne, odgovorne i inteligentne, ali fizički neprivlačne i dosadne. One s preferencijom za rock smatraju buntovnicima, neodgovornima i emocionalno nestabilnima, dok obožavatelje popa ispitanici doživljavaju kao konvencionalne i mirne, ali s nedostatkom inteligencije i mudrosti. Ljubitelje rapa doživljavaju kao osobe sklone sportu i pune samopoštovanja, ali neorganizirane dok su poklonici elektroničke glazbe ocijenjeni kao nervozne osobe.

Gimnazija i nastava glazbe

Nastava glazbe prisutna je u gimnazijama od sredine 19. stoljeća. Tako je, primjerice, “u realnoj gimnaziji u Zagrebu (u početku: *Gesang*), prisutna od njezina osnutka 1854. sve do Drugoga svjetskog rata. Nastava se svodila uglavnom na pjevanje, ali je programom bilo predviđeno i glazbeno opismenjavanje koje se ostvarivalo s više ili manje uspjeha – ovisno o osposobljenosti učitelja. Pjevanju i opismenjavanju povremeno su se pridruživali elementi povijesti, glazbene estetike i glazbene teorije”.¹⁷ Glazba je redovito bila nastavni predmet i u srednjim školama u Kraljevini SHS. Poučavala se u prvom i drugom razredu pod nazivom *Pjevanje*, a povremeno se pojavljuje i kao muzika. Program se najčešće svodio na *solfeggio* i teoriju i bio je u većini slučajeva postavljen dosta

¹³ Usp. Peter J. Rentfrow i Samuel D. Gosling, “The Do Re Mi’s of Everyday Life: The Structure Personality and Personality Correlates of Music Preferences”, *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 84 (2003), str. 1236-1256, <http://homepage.psy.utexas.edu/homepage/faculty/gosling/reprints/jpsp03musicdimensions.pdf> (2. studenoga 2011.)

¹⁴ Usp. Peter J. Rentfrow i Samuel D. Gosling, “Message in a ballad: The role of music preferences in interpersonal perception”, *Psychological Science*, br. 17, 3 (2006), str. 236-242, <http://homepage.psy.utexas.edu/homepage/faculty/Gosling/reprints/PsychSci06Messageinaballad.pdf> (2. studenoga 2011.)

¹⁵ *Identitet* je skup značajki koje neku osobu ili skupinu čine posebnom u smislu različitosti ili pripadnosti u odnosu na druge osobe ili skupine (Usp. *Hrvatski obiteljski leksikon*, 2005).

¹⁶ Usp. Peter J. Rentfrow, Jennifer A. McDonald i Julian A. Oldmeadow, “You are what you listen to: Young people’s stereotypes about music fans”, *Group Processes and Intergroup Relations*, br. 12, (2009), str. 329-344.

¹⁷ Pavel Rojko, *Metodika nastave glazbe: teorijsko-tematski aspekti*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera - Pedagoški fakultet, 1996, str. 30.

pretenciozno i nerealno.¹⁸ Godine 1944. godine “prihvaćen je nastavni plan i program i za gimnazije koje su u to vrijeme organizirane jednako kao i prije rata, tj. imale su osam razreda, pri čemu su prva četiri bila analogna današnjim višim razredima osnovne škole”.¹⁹ Svake godine donosili su se programi za gimnazije, “a nastava glazbe pod nazivom *Pjevanje* bila je redovito zastupljena u početku s dosta velikim brojem sati. Tako, na primjer, u *Nastavnom planu i programu za gimnazije za školsku godinu 1944./45.* nastava glazbe pod nazivom *Pjevanje i povijest muzike*, ima sljedeći plan:

Tablica 1. *Nastavni plan i programu za gimnazije (šk. god. 1944./45.)*

Razred	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Sati	2	2	2	1	-	-	1	1

U nastavnom planu i programu za gimnazije i klasične gimnazije za školsku godinu 1945./46. plan nastave glazbe (*Pjevanja*) je sljedeći:

Tablica 2. *Nastavni plan i program za gimnazije i klasične gimnazije (šk. god. 1945./46.)*

Razred	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Sati	2	2	1	1	1	1	1	-

Programom je – u obama citiranim slučajevima – bilo predviđeno da se u četirima nižim razredima obrađuju intonacija, ritam, teorija, tonski sustav (sve durske i molske ljestvice, na primjer!), tetrakordi, kromatika i sve ostalo što se podrazumijeva pod glazbenim opismenjavanjem, uključujući i elemente harmonije, glazbenih oblika i poznavanja instrumenata. U sedmom i osmom, odnosno, u petom, šestom i sedmom razredu gimnazije program je predviđao povijest glazbe u kronološkom slijedu. Kao što se vidi, program je bio pretenciozan i sasvim nerealan jer je izveden iz struke, tj. iz uvjerenja da nastava glazbe može biti nastava glazbe samo ako se bavi onim istim pitanjima kojima se bavi glazbena nastava u stručnoj, glazbenoj školi”.²⁰

“U nastavnim planovima i programima školskih godina 1946./47. i 1947./48. broj nastavnih sati glazbe drastično je smanjen: na dva sata u prvom i dva, a ponegdje i jedan sat, u drugom razredu. Program je, međutim, ostao isti: intonacija (uz primjenu fonomimike, abecede, solmizacije), te tonske vrste, ljestvice, intervali. Ovi programi bili su još nerealniji od ranijih jer se isti program našao u znatno smanjenom planu.”²¹

Danas se nastava glazbe u gimnaziji izvodi pod nazivom *glazbena umjetnost*, “a zapravo nije drugo do *povijest glazbe* u doslovnom, hoće se reći u uobičajenom, pa i trivi-

¹⁸ Pavel Rojko, *Metodika nastave glazbe: teorijsko-tematski aspekti*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera - Pedagoški fakultet, 1996, str. 30.

¹⁹ Pavel Rojko, *Metodika nastave glazbe: teorijsko-tematski aspekti*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera - Pedagoški fakultet, 1996, str. 33.

²⁰ Isto, str. 35.

²¹ Isto.

jalnom (dakle, ne i najpoželjnijem) značenju toga pojma”.²² Kako je “jasno da *glazbena umjetnost* nije sinonim za *povijest glazbe*, kao što, okrenuto, ni *povijest glazbe* nije sinonim za *glazbenu umjetnost*, logično je postaviti pitanje: zašto se predmet zove *glazbena umjetnost* (= forma) kad je ono što nudi povijest glazbe (= sadržaj), ili, drukčije, zašto se forma ovdje ne podudara sa svojim sadržajem?”²³ No “nije presudno kako se predmet zove, ali je itekako važno kakav mu je sadržaj”.²⁴ To ne znači nužno “postojeći sadržaj zamijeniti nekim drugim, nego može značiti i samo preuređenje, drukčije raspoređivanje, drukčiji pristup postojećem sadržaju”.²⁵ Naime, ne smije se zaboraviti da se zadaća glazbene umjetnosti u gimnaziji postiže ponajprije slušanjem glazbenih djela i posjećivanjem odgovarajućih glazbenih priredbi.²⁶

Istraživanje

Istraživanje je provedeno u *I. gimnaziji u Osijeku*²⁷ školske godine 2010./11. Anketirani su učenici četvrtoga razreda (osamnaestogodišnjaci). U anketi je sudjelovao 109 učenika (74 učenice i 35 učenika). Svrha je istraživanja bila ispitati glazbene preferencije učenika i ustanoviti kakav je odnos glazbenih afiniteta prema spolu i mjestu boravka²⁸ (grad, predgrađe, selo).

Tablica 3. Broj učenika prema mjestu boravka i spolu

	♀	♂	Ukupno
grad	37	23	60
predgrađe	11	5	16
selo	26	7	33
Ukupno	74	35	109

Iz *Tablice 3.* vidimo da od 109 učenika više od polovine živi u gradu (55,05%), nešto manje od jedne trećine ih je na selu (30,28%), dok u predgrađu živi 14,68% učenika. U

²² Pavel Rojko, “Povijest glazbe/glazbena umjetnost u glazbenoj školi i gimnaziji”, *Tonovi*, br. 50, (2001), str. 3.

²³ Isto.

²⁴ Isto, str. 4.

²⁵ Isto.

²⁶ *Nastavni plan i program Glazbene umjetnosti*, 1994.

²⁷ *I. gimnazija u Osijeku* djeluje od 1. rujna 1992. kada je *Odlukom Skupštine općine Osijek* izvršena reorganizacija *Centra za usmjereno obrazovanje “Braća Ribar”*. Smještena je u zgradi nekadašnje *Upravne škole* u središtu Gornjega grada u Županijskoj ulici. Od školske 1991./92. godine do 1999./00. u školi se realizirao i dio programa opće gimnazije za učenike *Glazbene škole Franje Kuhača u Osijeku*, a od školske 1999./00. godine do danas u školi se u jednom razrednom odjelu realizira program opće gimnazije za učenike sportaše (*I. gimnazija Osijek*, <http://www.gimnazija-prva-os.skole.hr/skola/povijest>, 20. kolovoza 2012.)

²⁸ Mjesto boravka: grad – Osijek; predgrađe – Višnjevac, Čepin, Sarvaš, Brijest; selo – Bilje, Tenja, Nemetin, Šag, i dr.

školi je više djevojaka nego mladića, pa je u ovom istraživanju sudjelovalo 67,89% učenica i 32,11% učenika.

Rezultati i analiza anketnog upitnika

Anketni upitnik osmišljen je za potrebe ovoga istraživanja i sadržavao je 14 pitanja. Šest pitanja odnosilo se na činjenične podatke, a ostalih osam na stavove učenika. Sva su pitanja zatvorenoga tipa.

Tablica 4. Stav učenika prema slušanju glazbe

Volete li slušati glazbu?		
	DA	NE
grad	60	0
predgrađe	16	0
selo	33	0
Ukupno	109	0
♀	74	0
♂	35	0
Ukupno	109	0

Osamnaestogodišnjaci vole slušati glazbu jer su svi učenici odgovorili pozitivno na pitanje *Volete li slušati glazbu?*

Tablica 5. Vrijeme koje učenici posvećuju slušanju glazbe

Koliko sati/minuta dnevno slušate glazbu?			
	manje od jednog sata	jedan sat	više od jednog sata
grad (N 60)	7	9	44
predgrađe (N16)	4	3	9
selo (N 33)	4	7	22
Ukupno (N 109)	15	19	75
♀ (N 74)	7	11	56
♂ (N 35)	8	8	19
Ukupno (N 109)	15	19	75

Vidljivo je da 68,81% učenika posvećuje slušanju glazbe *više od jednog sata* dnevno, *jedan sat* sluša glazbu 17,43% učenika, a *manje od jednog sata* sluša 13,76% učenika.

Uspoređujemo li dobivene rezultate prema mjestu življenja, možemo uočiti da preko jednog sata, tj. najviše slušaju glazbu učenici koji žive u gradu (73,33%), slijede učenici koji žive na selu (66,67%) te učenici koji žive u predgrađu (56,25%). Što se tiče spola, tu bi se moglo govoriti o razlici u rubrici *više od jednog sata*. Čak 76% učenica i (samo) 54% učenika sluša glazbu više od jedan sat dnevno.

Zaključujemo da učenici posvećuju mnogo vremena slušanju glazbe te da su u tome revnije učenice nego učenici.

Tablica 6. Vrsta glazbe koju učenici slušaju u slobodno vrijeme ^{29 30 31 32}

Koju vrstu glazbe slušate kod kuće? (zaokružite jedan ili više odgovora)					
	popularnu glazbu ¹	jazz glazbu	umjetničku (klasičnu) glazbu ²	narodnu glazbu ³	turbo-folk ⁴
grad (N 60)	58	7	10	7	13
predgrađe (N16)	15	0	1	1	4
selo (N 33)	29	1	2	7	13
Ukupno (N 109)	102	8	13	15	30
♀ (N 74)	72	3	8	11	20
♂ (N 35)	30	5	5	4	10
Ukupno (N 109)	102	8	13	15	30

Na pitanje *Koju vrstu glazbe slušate kod kuće?* učenici su mogli odabrati jedan ili više odgovora. Iz odgovora se vidi da većina sluša popularnu glazbu (93,58%). Na drugom je mjestu turbo-folk (27,52%), a na trećem narodna glazba (13,76%). Umjetničku glazbu sluša 11,93% učenika, a jazz osam učenika, tj. 7,34%.

Nema bitnih razlika u slušanju glazbe s obzirom na mjesto boravka. Kod svih triju grupa na prvom je mjestu popularna, a na drugom turbo-folk glazba.

Nema bitnih razlika ni s obzirom na spol. Popularna je glazba na prvom, a turbo-folk na drugom mjestu i kod učenika i kod učenica. Učenice su se, doduše, u nešto većem postotku opredjeljivale za odgovor *popularna glazba* (♀ = 97%, ♂ = 86%), ali je proporcija u rubrici *turbo-folk* jednaka.

Možemo zaključiti da mjesto boravka i spol ne utječu u većoj mjeri na glazbenu preferenciju, jer učenici podjednako slušaju različite vrste glazbe.

²⁹ Vrste popularne glazbe: *rock, metal, punk, reggae, funk, techno...*

³⁰ Umjetnička glazba: W. A. Mozart, J. Haydn, F. Schubert, C. Orff...

³¹ Narodna glazba: *Zlatni dukati*, Miroslav Škoro, Halid Bešlić, *Slavonski bečari*, Šima Jovanovac, *Patria* i dr.

³² Turbo-folk: Siniša Vuco, Lepa Brena, Svetlana Ražnjatović - Ceca, Rada Adžić - "Dara Bubamara" i dr.

Tablica 7. Vrsta glazbe koju učenici najviše vole slušati u slobodno vrijeme

Koju vrstu glazbe najviše volite slušati? (zaokružite jedan odgovor)					
	popularnu glazbu	jazz glazbu	umjetničku (klasičnu) glazbu	narodnu glazbu	turbo-folk
grad (N 60)	54	1	0	2	2
predgrađe (N16)	13	0	0	1	3
selo (N 33)	22	0	1	3	7
Ukupno (N 109)	89	1	1	6	12
♀(N 74)	59	1	0	4	10
♂(N 35)	30	0	1	2	2
Ukupno (N 109)	89	1	1	6	12

I na ovom se pitanju pokazalo da učenici najviše preferiraju popularnu glazbu, a iza toga turbo-folk. Što se tiče mjesta gdje žive, primjećuje se da su učenici koji žive na selu pokazali nešto veću sklonost prema turbo-folk glazbi od ostalih dviju grupa.

Isto se može reći i za spol. I tu je popularna glazba na prvom mjestu. Na drugom je mjestu turbo folk, uz napomenu da je sklonost učenica prema njemu nešto izraženija nego u učenika. Ovaj rezultat je suprotan onome što smo dobili u prethodnom pitanju, jer su u prethodnom pitanju učenici mogli birati više od jednog ponuđenog odgovora, a u ovom su zaokruživali samo jedan, što znači da su se glasovi drukčije rasporedili.

Tablica 8. Stav učenika prema važnosti teksta/melodije

U glazbi koju slušate važniji/a vam je: (zaokružite jedan odgovor)		
	tekst	melodija
gradu (N 60)	27	33
predgrađe (N 16)	6	10
selo (N 33)	14	19
Ukupno (N 109)	47	62
♀ (N 74)	35	39
♂ (N 35)	12	23
Ukupno (N 109)	47	62

Većini učenika važnija je melodija (56,88%) nego tekst (43,12%). To je nešto izraženije u učenika koji žive u predgrađu nego kod onih koji žive na selu i u gradu. Da im je važnija melodija od teksta, kaže nešto više učenika (65,71%) nego učenica. (52,70%), jer 47,30% učenica izjavljuje da im je važniji tekst od melodije.

Tablica 9. Mjesto izlaska

Izlazite na mjesta u kojima se sluša: (zaokružite jedan ili više odgovora)				
	popularna glazba	jazz glazba	narodna glazba	turbo-folk
grad (N 60)	50	1	7	25
predgrađe (N 16)	10	0	0	13
selo (N 33)	18	1	2	24
Ukupno (N 109)	78	2	9	62
♀ (N 74)	52	1	6	43
♂ (N 35)	26	1	3	19
Ukupno (N 109)	78	2	9	62

Učenici najviše izlaze na mjesta u kojima se sluša popularna glazba (71,56%) i turbo-folk (56,88%), i to je jednako kod učenika i učenica. Učenicima koji žive u gradu, na prvom su mjestu lokacije gdje se sluša popularna glazba, a na drugom, mjesta gdje se sluša turbo-folk. Učenici iz predgrađa i sa sela idu u suprotnom pravcu: češće izlaze na mjesta gdje se sluša turbo-folk, nego na ona gdje se sluša popularna glazba. To što učenici iz predgrađa i sa sela više izlaze na mjesta gdje se sluša turbo-folk nego na mjesta s popularnom glazbom vjerojatno je uvjetovano objektivnim mogućnostima, a ne njihovom preferencijom, jer i oni ipak više vole slušati popularnu glazbu nego turbo-folk (usp. Tablicu 7.).

Tablica 10. Razlog odabira mjesta izlaska

Na ta mjesta izlazite zbog: (zaokružite jedan odgovor)		
	glazbe koja se tamo sluša	društva koje tamo dolazi
grad (N 60)	22	38
predgrađe (N 16)	1	15
selo (N 33)	6	27
Ukupno (N 109)	29	80
♀ (N 74)	25	49
♂ (N 35)	4	31
Ukupno (N 109)	29	80

Većina učenika (73,39%) navodi da je razlog odabira mjesta izlaska *društvo*. Manje od jedne trećine učenika (26,61%) odlazi na ta mjesta zbog *vrste glazbe koja se tamo sluša*. *Društvo* kao razlog izlaska češće navode učenici iz predgrađa i sa sela nego oni iz grada. *Društvo* kao razlog izlaska važnije je učenicima nego učenicama. Zaključujemo da su mjesto življenja i spol donekle povezani s odabirom mjesta izlaska.

ska, iako je u konačnici svima bitnije *društvo*, tj. vršnjaci koji dolaze na ta mjesta nego glazba koja se tamo sluša.

Tablica 11. Vrste koncerata koje posjećuju učenici

Odlazite na koncerte: (zaokružite jedan ili više odgovora)						
	popularne glazbe	jazz glazbe	umjetničke (klasične) glazbe	narodne glazbe	turbo- folka	ne odlazim na koncerte
grad (N 60)	45	3	8	7	6	9
predgrađe (N 16)	8	0	0	2	0	7
selo (N 33)	14	2	1	2	4	15
Ukupno (N 109)	67	5	9	11	10	31
♀ (N 74)	49	2	5	7	7	20
♂ (N 35)	18	3	4	4	3	11
Ukupno (N 109)	67	5	9	11	10	31

Nešto manje od jedne trećine učenika (28,44%) ne odlazi na koncerte. Ako ih posjećuju, onda su to uglavnom koncerti popularne glazbe (61,48%). Ostale vrste koncerata posjećuje podjednako malo učenika, neznatno više u gradu nego u predgrađu ili na selu. Dok, na primjer, koncerte umjetničke glazbe posjećuje osam učenika iz grada, takve koncerte posjećuje svega jedan učenik iz predgrađa i ni jedan sa sela. Slika je podjednaka kod učenika i kod učenica. Možemo zaključiti da nema razlike između učenika i učenica u odabiru koncerata koje posjećuju, dok mjesto boravka djelomično jest povezano s tom varijablom, ali, jednostavno stoga što neki koncerti koji se održavaju u gradu, učenicima sa sela ili iz predgrađa nisu dostupni. Jedino učenici koji žive u gradu odlaze na koncerte umjetničke glazbe, vjerojatno iz istog razloga, a ne zbog toga što bi preferencije “gradskih” učenika bile pomaknutije prema toj vrsti glazbe.

Tablica 12. Razlog odlaska na koncerte

Na koncerte idete zbog: (zaokružite jedan odgovor)		
	glazbe	društva
grad (N 51)	46	5
predgrađe (N 9)	8	1
selo (N 18)	14	4
Ukupno (N 78)	68	10
♀ (N 54)	49	5
♂ (N 24)	19	5
Ukupno (N 78)	68	10

Na koncerte se ide uglavnom zbog *glazbe* (87,18%). Tek manji broj učenika i učenica odlazi na koncerte zbog *društva* (12,82%). Nešto je više učenika nego učenica koji odlaze na koncerte radi društva. Konstatacija vrijedi za sve tri grupe učenika i učenica. Možemo zaključiti da većina učenika posjećuje koncerte zbog glazbe, a ne zbog društva, za razliku od mjesta izlaska koje biraju prema društvu, a ne prema vrsti glazbe koja se tamo sluša (Tablica 10).

Tablica 13. Vrsta glazbe koju slušaju roditelji učenika

Koju vrstu glazbe slušaju vaši roditelji? (zaokružite jedan ili više odgovora)					
	popularnu glazbu	jazz glazbu	umjetničku (klasičnu) glazbu	narodnu glazbu	turbo-folk
grad (N 60)	35	6	11	31	3
predgrađe (N 16)	10	1	0	8	2
selo (N 33)	14	1	6	18	3
Ukupno (N 109)	59	8	17	57	8
♀ (N 74)	39	5	10	43	5
♂ (N 35)	20	3	7	14	3
Ukupno (N 109)	59	8	17	57	8

Prema izjavama učenika, njihovi roditelji najviše slušaju popularnu glazbu (54,13%), na drugom je mjestu izvorna narodna glazba (52,29%), na trećem umjetnička glazba s 15,60%, dok jazz i turbo-folk sluša svega njih 7,34%. Popularna je glazba na prvom, a narodna na drugom kod "gradskih" i roditelja iz predgrađa. Kod "seoskih" je roditelja slika obrnuta: njima je narodna glazba na prvom, a popularna na drugom mjestu. Umjetničku glazbu podjednako slušaju "gradski" i "seoski" roditelji. Roditelji iz predgrađa ne slušaju umjetničku glazbu.

Usporedba tablica 4 i 11 pokazuje da se ukus učenika ne razlikuje bitno od ukusa njihovih roditelja. Kod jednih i drugih prva je na listi preferencija *popularna glazba*. Dok je kod roditelja na drugom mjestu *narodna glazba* kod učenika je to *turbo-folk*. Kad bi sklonost turbo-folku bio znak glazbenog ukusa, a ne samo mode, moglo bi se reći da roditelji imaju čak nešto bolji glazbeni ukus od svoje djece, jer više preferiraju narodnu glazbu nego turbo-folk.

Može se zaključiti da se ukus učenika i njihovih roditelja zapravo ne razlikuje bitno. Pomak prema turbo-folku, pak, prema tome, i odmak od vlastitih roditelja, kod mladih je vjerojatno izraz onog istog mladenačkog bunta koji se iskazuje u svim ostalim elementima njihova ponašanja, ali i određenih (trenutačnih?) trendova.

Tablica 14. Stav učenika prema umjetničkoj (klasičnoj) glazbi

Volite li na nastavi glazbene umjetnosti slušati umjetničku (klasičnu) glazbu?		
	DA	NE
grad (N 60)	51	9
predgrađe (N 16)	6	10
selo (N 33)	21	12
Ukupno (N 109)	78	31
♀ (N 74)	54	20
♂ (N 35)	24	11
Ukupno (N 109)	78	31

Učenici ne odbijaju umjetničku glazbu, iako je većina ne sluša u slobodno vrijeme. Većina (71,56%) učenika izjavljuje da voli slušati umjetničku glazbu na nastavi glazbene umjetnosti. Najpozitivniji stav prema umjetničkoj glazbi pokazali su učenici koji žive u gradu. U nešto se manjoj mjeri tako izjašnjavaju i učenici sa sela. Kod učenika iz predgrađa broj onih koji vole slušati umjetničku glazbu nešto je manji od onih koji to ne vole. Nismo našli bitniju razliku između učenica i učenika u odgovorima na to pitanje.

Tablica 15. Stav učenika o utjecaju nastave glazbe na razvoj interesa prema umjetničkoj glazbi

Mislite li da nastava glazbe razvija interes za umjetničku (klasičnu) glazbu?		
	DA	NE
grad (N 60)	39	21
predgrađe (N 16)	7	9
selo (N 33)	19	14
Ukupno (N 109)	65	44
♀ (N 74)	44	30
♂ (N 35)	21	14
Ukupno (N 109)	65	44

Tek nešto više od polovine učenika misli da glazbena nastava utječe na razvoj interesa za umjetničku glazbu. Ako uzmemo u obzir da čak 71,56% učenika voli slušati umjetničku glazbu na nastavi, proizlazi da učenici koji su na ovo pitanje odgovorili negativno, nisu svjesni utjecaja glazbene nastave na njihov glazbeni ukus. Ako, naime, umjetničku glazbu *vole slušati*, a ne slušaju je nigdje drugdje osim u školi, onda je za tu, u najmanju ruku, toleranciju, prema umjetničkoj glazbi, ipak zaslužna glazbena nastava.

Tablica 16. Stav učenika o utjecaju nastave glazbe na razvoj glazbenog ukusa

Smatrate li da nastava glazbene umjetnosti utječe na glazbeni ukus?		
	DA	NE
grad (N 60)	14	46
predgrađe (N 16)	2	14
selo (N 33)	5	28
Ukupno (N 109)	21	88
♀ (N 74)	12	62
♂ (N 35)	9	26
Ukupno (N 109)	21	88

Zanimljivo je da učenici ne povezuju razvoj glazbenog ukusa s nastavom glazbene umjetnosti. Većina učenika (80,73%) smatra da nastava glazbe ne utječe na glazbeni ukus. To podjednako misle svi, bez obzira na mjesto gdje žive, i to podjednako učenici i učenice. Učenici, dakle, nisu svjesni utjecaja glazbene nastave na razvoj njihova glazbenog ukusa, čiji je utjecaj ipak evidentan. Tolerancija prema umjetničkoj glazbi koju tako iskazuju ispitanici, pokazuje da glazbena nastava koja se izvodi u *I. gimnaziji u Osijeku* ima itekako razloga ustrajati u svom nastojanju upoznavanja umjetničke glazbe i razvijanju umjetničkoga glazbenog ukusa.

Zaključak

Mladi su u svojem slobodnom vremenu primarno izloženi utjecaju medija i industrije zabave te su tako u društvu tretirani kao konzumenti komercijalnih proizvoda. Istodobno javne institucije u kulturi ne pružaju dovoljno primjerenih sadržaja koji su privlačni mladima i koji mogu pružiti alternativu konzumerističkoj kulturi (*Nacionalni program za mlade od 2009. do 2013. godine*, 2009). Stoga nismo iznenađeni rezultatima ovog istraživanja koji upućuju na činjenicu da osamnaestogodišnjaci *I. gimnazije u Osijeku* najviše vole slušati popularnu glazbu. Međutim, analiza je pokazala da učenici nemaju odbojan stav prema umjetničkoj glazbi. Osim toga, iz istraživanja je razvidno da učenici koji žive u gradu Osijeku odlaze i na koncerte umjetničke glazbe te da i oni i njihovi roditelji slušaju i umjetničku glazbu. Stoga možemo zaključiti da je kod učenika potrebno razvijati spoznaje o važnosti kvalitete glazbe i njezinu prepoznavanju, jer se na taj način slušanjem kvalitetne glazbe može utjecati na glazbene preferencije mladih. Kako ne možemo utjecati na medije, na školi je, odnosno nastavi glazbene umjetnosti, da slušanjem kvalitetne glazbe pokuša utjecati na glazbene preferencije učenika. Rojko³³ ističe da škola i nastava glazbe imaju vrlo važan i odgovoran zadatak, tj. ne smiju učenike prepustiti samima sebi u snalaženju među glazbenim dojmovima kojima su svakodnevno okruženi.

³³ Usp. Pavel Rojko, *Metodika nastave glazbe: teorijsko-tematski aspekti*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera - Pedagoški fakultet, 1996.

LITERATURA

- Andrilović, Vlado i Čudina, Mira, *Psihologija učenja i nastave*, Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Chamorro-Premuzic, Tomas i Furnham, Adrian, "Personality and music: Can traits explain how people use music in everyday life?", *British Journal of Psychology*, br. 98, (2007), str. 175-185, <http://alliance.la.asu.edu/temporary/students/katie/PersonalityAndMusic.pdf> (3. studenoga 2011.)
- Dobrota, Snježana i Ćurković, Gordana, "Glazbene preferencije djece mlađe školske dobi", *Život i škola*, br. 15-16, (2006), str. 105-114.
- Dobrota, Snježana i Tomić Ferić, Ivana, "Sociokulturalni aspekti glazbenih preferencija studentica studija za učitelje primarnog obrazovanja u Splitu", *Odgojne znanosti*, br. 8, 11 (2006), str. 267-278.
- Dobrota, Snježana i Reić-Ercegović, Ina, "Glazbene preferencije mladih s obzirom na neke sociodemografske varijable", *Odgojne znanosti*, br. 11, 2 (2009), str. 129-146.
- Ejavec, Karmen i Zgrabljčić, Nada, "Odgoj za medije u školama u svijetu. Hrvatski model medijskog odgoja", *Medijska istraživanja*, br. 6, 1 (2000), str. 89-107, <http://hrcak.srce.hr/file/36849> (2. studenoga 2011.)
- Glassmire, Jennifer L., "Effects of Music Preferences on Young Adults", *The Undergraduate Journal of Psychology*, br. 18, (2005), str. 1-4, <http://www.psych.uncc.edu/UJOP18REV.pdf> (4. studenoga 2011.)
- Huzjak, Miroslav, "Odgojni problemi glazbene pedagogije", *Monografija umjetničko-znanstvenih skupova 2007.–2009. Glas i glazbeni instrument u odgoju i obrazovanju* (ur. Vrandečić, Tomislav i Didović, Ana), Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Europski centar za napredna i sustavna istraživanja, 2010, str. 11-18.
- Hrvatski obiteljski leksikon*, 2005, <http://hol.lzmk.hr/trazilica.aspx> (21. prosinca 2012.)
- Ilišin, Vlasta, "Mediji u slobodnom vremenu djece i komunikacija o medijskim sadržajima", *Medijska istraživanja*, br. 9, 2 (2003), str. 9-34.
- Mikić, Krešimir i Rukavina, Antea, "Djeca i mediji", *Zapis (posebni broj) – Škola medijske kulture*, 2006, str. 87-107, http://www.hfs.hr/hfs/zapis_clanak_detail.asp?sif=1604 (2. prosinca 2011.)
- Mrđa, Slobodan, "Kulturni habitus omladine", *Mladi zagubljeni u tranziciji* (ur. Mihailović, Srećko), Beograd: Gora graf, 2004, str. 157-176, <http://www.cegrad.org/youth.rs/images/info/mladizagubljeniutranziciji.pdf#page=39> (2. studenoga 2011.)
- Nacionalni program za mlade od 2009. do 2013. Godine*, 2009, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Republika Hrvatska, http://www.hzz.hr/DocSlike/Nacionalni_program_za_mlade_2009-2013.pdf (20. kolovoza 2012.)
- Nastavni programi glazbene umjetnosti*, Zagreb: Ministarstvo prosvjete i kulture, 1994.
- Popović, Antea, *Ličnost i glazbene preferencije*, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu – Odsjek za psihologiju, 2006, <http://darhiv.ffzg.hr/78/1/AnteaPopovic.pdf> (2. studenoga 2011.) [diplomski rad]
- Rea, Christopher, MacDonald, Pamelyn i Carnes, Gwen, "Listening to classical, pop, and metal music: An investigation of mood", *Emporia State Research Studies*, br. 46, 1 (2010), str. 1-3, <http://www.emporia.edu/esrs/vol46/rea.pdf> (3. studenoga 2011.)
- Rentfrow, Peter J., McDonald, Jennifer A. i Oldmeadow, Julian A, "You are what you listen to: Young people's stereotypes about music fans", *Group Processes and Intergroup Relations*, br. 12, (2009), str. 329-344.

- Rentfrow, Peter J. i Gosling, Samuel D., "Message in a ballad: The role of music preferences in interpersonal perception", *Psychological Science*, br. 17, 3 (2006), str. 236-242, <http://homepage.psy.utexas.edu/homepage/faculty/Gosling/reprints/PsychSci06Messageinaballad.pdf> (2. studenoga 2011.)
- Rentfrow, Peter J. i Gosling, Samuel D., "The Do Re Mi's of Everyday Life: The Structure Personality Correlates of Music Preferences", *Journal of Personality and Social Psychology*, br. 84 (2003), str. 1236-1256, <http://homepage.psy.utexas.edu/homepage/faculty/gosling/reprints/jpsp03musicdimensions.pdf> (2. studenoga 2011.)
- Rojko, Pavel, *Metodika nastave glazbe: teorijsko-tematski aspekti*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera - Pedagoški fakultet, 1996.
- Rojko, Pavel, "Povijest glazbe/glazbena umjetnost u glazbenoj školi i gimnaziji", *Tonovi*, br. 50, (2001), str. 3-19.
- Schwartz, Kelly D. i Fouts, Gregory T., "Music preferences, personality style, and developmental issues of adolescents", *Journal of Youth and Adolescence*, br. 32, 3 (2003), str. 205-213, <http://www.springerlink.com/content/jj42116u13487775> (5. studenoga 2011.)

Prilog

Anketni upitnik

Datum:

Razred:

Spol: M Ž

1. Živite u:

- a) gradu
- b) predgrađu
- c) selu

2. Volite li slušati glazbu?

DA NE

3. Koliko sati/minuta dnevno slušate glazbu?

- a) manje od jednog sata
- b) jedan sat
- c) više od jednog sata

4. Koju vrstu glazbe slušate kod kuće? (zaokružite jedan ili više odgovora)

- a) popularnu glazbu (pop, rock, punk, tehno, house, rap ...)
- b) jazz glazba
- c) umjetničku (klasičnu) glazbu
- d) narodnu glazbu
- e) turbo-folk

5. Koju vrstu glazbe najviše volite slušati? (zaokružite jedan odgovor)

- a) popularnu glazbu (pop, rock, punk, techno, house, rap ...)
- b) jazz glazba
- c) umjetničku (klasičnu) glazbu
- d) narodnu glazbu
- e) turbo-folk

6. U glazbi koju slušate važniji/a vam je: (zaokružite jedan odgovor)
- a) tekst
 - b) melodija
7. Izlazite na mjesta u kojima se sluša: (zaokružite jedan ili više odgovora)
- a) popularna glazba (pop, rock, punk, techno, house, rap ...)
 - b) jazz glazba
 - c) narodna glazba
 - d) turbo-folk
8. Na ta mjesta izlazite zbog: (zaokružite jedan odgovor)
- a) vrste glazbe koja se tamo sluša
 - b) društva koje tamo dolazi
9. Odlazite na koncerte: (zaokružite jedan ili više odgovora)
- a) popularne glazbe (pop, rock, punk, techno, house, rap ...)
 - b) jazz glazbe
 - c) umjetničke (klasične) glazbe
 - d) narodne glazbe
 - e) turbo-folka
 - f) ne odlazim na koncerte
10. Ako odlazite na koncerte, to je zbog: (zaokružite jedan odgovor)
- a) vrste glazbe koja se tamo izvodi
 - b) društva koje tamo dolazi
11. Koju vrstu glazbe slušaju vaši roditelji? (zaokružite jedan ili više odgovora)
- a) popularnu glazbu (pop, rock, punk, techno, house, rap ...)
 - b) jazz glazba
 - c) umjetničku (klasičnu) glazbu
 - d) narodnu glazbu
 - e) turbo-folk
12. Volite li na nastavi glazbene umjetnosti slušati umjetničku (klasičnu) glazbu?
- DA NE
13. Mislite li da nastava glazbe razvija interes za umjetničku (klasičnu) glazbu?
- DA NE
14. Smatrate li da nastava glazbene umjetnosti utječe na glazbeni ukus?
- DA NE

Hvala na odgovorima!

MUSICAL PREFERENCES OF STUDENTS OF THE OSIJEK FIRST GYMNASIUM

Abstract

The paper analyzes the high-school students' musical preferences, i.e., their musical taste, simultaneously utilized by the juveniles when formulating their opinions on others, as well as in the expression of their own identity. The paper hypotheses are based on the results of a poll conducted in the Osijek-based First Gymnasium in the 2010/2011 Academic Year, encompassing 109 senior students (aged 18). As both the students residing in the city, in the suburbia, and rurally were represented in a relatively small correspondent sample, examined are potential differences between the students with regard to these variables. The results obtained underline that a place of residence and gender do not exert an influence on the musical preferences considerably. Concerning a musical genre, the analysis has demonstrated that the First Gymnasium students mostly listen to the popular music, listen to the so-called "turbo folk" music rather considerably, but are also tolerant toward artistic music, although they personally do not listen to this type of music in their leisure. Both the parents and children prefer the popular music. The students select their entertainment place commensurate to their socialization group, not according to a type of music listened to there. Most of the students also opine that a musical instruction does not exert an influence on a musical taste.

Keywords: musical preferences, musical taste, identity, students, high school, listening to the music, musical instruction

KULTURNI IDENTITET U OSOBNIM POSVETAMA KNJIŽNE BAŠTINE

Stručni rad

UDK: 027.1(497.5)(063)

316.7:091.5>(497.5)(063)

Postoji li opasnost od nestajanja kulturne baštine u okviru djelovanja zapadnoeuropskih integracijskih procesa? Prema Baumanovoj postmodernoj etici dužnosti nas čine sličnima, a odgovornost pojedincima, tako nas kultura smješta u određenu duhovnu dimenziju, a kulturni identitet podcrtava pojedinačnu ulogu u sveopćem kulturnom doseg. U dimenziji globalizacije, školski knjižničar treba biti kompetentni informacijski stručnjak, ali i čuvar digniteta znanja, prenošenja baštinjenog u planetarno zajedništvo svih duhovnih tradicija. *SMS-anje* ili pisanje osobnih posveta, prijenos kulturnog identiteta, otkriti medij prijenosa, tema je ovog rada. Osobne posvete kao duhovnost prijašnjih generacija baštinjena je u knjigama. Predstavlja se model približavanja vrijednosti baštine mladima. Istraživanjem je tim učenika osvijestio vrijednost prijenosa baštine, iz generacije u generaciju, hrvatskih književnika u dijelu povijesti hrvatske književnosti analizom posveta u knjižnoj građi Spomeničke knjižnice Mažuranić-Brlić-Ružić u Rijeci. Cilj istraživanja bio je osvijestiti čitalačkoj publici vlastite kulturne pretpostavke. Predmet istraživanja bile su osobne posvete u knjigama 18. i 19. stoljeća, koje govore o prijateljstvima, vezama, susretima. Instrument istraživanja bio je analitički upitnik, obrazac prema kojem je obrađeno 20-ak knjiga. Analiza rezultata predstavlja sociološku, kulturnu i antropološku dimenziju osobnih poruka. Istražen je način komunikacije započet prije 200 godina, a koji je tehnologijom prije 20 godina promijenio medij te prešao u javni dijalog društvenih mreža, u SMS poruke.

Ključne riječi: školski knjižničar, osobna posveta, identitet, kultura, Spomenička knjižnica i zbirka Mažuranić-Brlić-Ružić

“Dužnosti nas čine sličnima, a odgovornost pojedincima.”

(Zygmunt Bauman)

Uvod

Digitalno doba u kojem živimo može se sagledavati u pojmovima globalizacije i planetarizacije. Tu fenomenologiju obrađuju brojni znanstveni radovi s različitih polazišta i ne donose ujednačenu definiciju. Pitanje života nacionalnog identiteta u okviru zajednice koja je rezultat djelovanja zapadnoeuropskih integracijskih procesa pretpostavlja pitanje postoji li opasnost od nestajanja kulturne baštine. Kao što nas prema Baumanovoj postmodernoj etici¹ dužnosti čine sličnima, a odgovornost pojedincima, tako nas kultu-

¹ Usp. Zygmunt Bauman, *Postmoderna etika*, Zagreb: AGM, 2009.

ra smješta u određenu duhovnu dimenziju, a kulturni identitet podcrtava pojedinačnu ulogu u sveopćem kulturnom dosegu.

Školsko knjižničarstvo spaja tradiciju i svijet znanja. Posredovanje sadržaja najvažnija je uloga školskog knjižničara u obrazovanju mladih. U dimenziji globalizacije školski knjižničar može biti samo kompetentni informacijski stručnjak, ali može se govoriti i o čuvaru digniteta znanja, prenošenja baštinjenog u planetarno zajedništvo svih duhovnih tradicija. Školski knjižničari imaju, između mnogih odgojno-obrazovnih uloga, i kulturološku ulogu u odgoju i obrazovanju mladih. Svojim radom nastoje učenicima osvijestiti intervencije čovjeka u prirodi i u društvu, oplemeniti njihov svijet, omogućiti im kvalitetnu interakciju prema svim izvorima znanja, otvoriti im sva vrata u traženju informacija, znanja, umjetnosti i tehnologije. Posrednici su znanja i prenositelji kulture iz generacije u generaciju. Proces izgradnje identiteta mladih moguć je uključivanjem u kulturnu okolinu koja ih okružuje, učenjem korištenja posebnih ustanova u kulturi gdje će čuvana znanja i spoznaje znati pronaći i upotrijebiti u stvaranju novih. Prateći tragove koje su ličnosti iz povijesti i književnosti ostavljali u svojim knjigama, otkrivajući što im je bilo važno ili kakve su navike imali, potaknut ćemo i svijest o vlastitom kulturnom identitetu. Razvoj znanstvene tehnologije pomiče granice mogućnosti i korisnosti upotrebe rezultata istraživanja u računalstvu, kibernetici, robotici, medicini, ekologiji i svim ostalim područjima. Znanstvenici razvijaju "umjetnu inteligenciju" dajući joj kognitivnu funkciju, no zasad ne dovoljno uspješno. Podcijenjena je uloga kognitivne funkcije, one unutarnje dimenzije koja čini čovjeka, a čovjek kulturu. Tehnomanija ili tehnofobija, pitanje je o kojem raspravljaju filozofski članci današnjice. O pisanju osobnih posveta ili *SMS-anju* govori ovaj rad.

Ukazivati na kulturni identitet može se na svim razinama u edukaciji: poticanjem svijesti o značaju kulturne baštine, istraživanjem novih modela obrazovanja, poticanjem novih kompetencija i vještina. Rad istražuje osobne posvete, ne uključuje posvete posvećene kolektivnom čitatelju o čemu su pisali mnogi autori. Osobne posvete govore o odnosima, prijateljstvima i ljubavima ljudi u prošlosti i sadašnjosti, pletu sociološku i kulturološku nit. Nekadašnji način komunikacije danas koristi drugi medij. Radom na istraživačkom projektu čitalačka će publika postati svjesna vlastitih kulturnih pretpostavki. Osobne posvete u knjižnoj baštini istražene su kao "materijalni" trag čitatelja u knjizi, kao izrazi ljubavi, poštovanja ili prijateljstva, kao osobne poruke, poruke koje su razmjenjivali članovi poznate obitelji. Osobne posvete predstavljaju dimenziju duhovnosti prijašnjih generacija koju baštinimo u knjigama i koju ovom metodologijom prenosimo u budućnost.

Izvori: knjižna baština iz fonda Spomeničke knjižnice i zbirke Mažuranić-Brlić-Ružić

Za potrebe istraživanja izdvojeno je iz fonda Mažuranićeve knjižnice 20 knjiga, kriterijem poznatih imena i naslova istraživačkom timu, knjižna građa primjerena dobi i obrazovanju u sedmom razredu osnovne škole. Pratila se tradicija poklanjanja knjige s posvetom u obitelji Mažuranić-Brlić-Ružić. Elemente kulturnog identiteta poznate obitelji Mažuranić-Brlić-Ružić istražilo se u osobnim posvetama koje su pisali članovi

obitelji otkrivajući nam svoje odnose, način života, interese za znanost, jezike, obiteljske vrijednosti koje su njegovali, pravila ponašanja kojih su se pridržavali. Spomenička knjižnica Mažuranić-Brlić-Ružić je od 1946. godine spomenik kulture. Knjižnica sadrži ukupno oko 10.000 jedinica, u prizemlju (otvorenoj) i na katu (zatvorenoj) knjižnici, najzastupljenije su knjige iz prava, medicine, umjetnosti, svečane diplome, fotografije, rukopisi, te mnoge druge vrijednosti navedene u katalogu knjižnice.

“Biblioteku, odnosno knjige sakupljaju Ivan Mažuranić, hrvatski ban, pravnik, ilirski pjesnik i pripovjedač te *Antun Mažuranić*, brat Ivana, kulturni radnik, ravnatelj Kraljevske riječke gimnazije, suradnik na pisanju dopuna za ‘Osmana’ i drugih Ivanovih tekstova. Kraj njih u stvaranju biblioteke participira i *Matija Mažuranić*, prvi hrvatski moderni putopisac, pisac djela ‘Pogled u Bosnu’. Knjižnicu nadopunjuju Vladimir Mažuranić, autor prvog hrvatskog Pravno-povijesnog rječnika te *Želimir Mažuranić* kao i *Ivana Brlić Mažuranić*. Ivana Mažuranić udala se za advokata Vatroslava Brlića u Slavonskom Brodu te tamo stvorila svoju knjižnicu i arhiv koji je nedjeljiv dio knjižnice Ivana Mažuranića i Ružića zbog dokumentacije i obiteljske korespondencije. Osim toga, od dijela zbirke Mažuranića u Jurjevskoj ulici u Zagrebu, Ivana je stvorila i zbirku u Slavonskom Brodu. Dio ovih zbirki danas se nasljedstvom nalazi u Villi Ružić u Rijeci, a nasljeđuje ih *Viktor Ružić*, ing., unuk Ivane Brlić Mažuranić, kao i knjižnicu, arhiv i zbirku Brlić u Slavonskom Brodu, također spomenik kulture Republike Hrvatske.”²

U Hrvatskoj, Mažuranićeva knjižnica je jedina obiteljska knjižnica koja je ostala u obitelji od prvog dana, otvorena je za javnost posljednjih petnaest godina “da služi za dobrobit društva, znanstvenika i prijatelja” što uvijek ističe skrbitelj Spomeničke knjižnice profesor Theodor de Canziani Jakšić. Upravo je Mažuranićev Zakon o “Pučkih školah i preparandijah” od 14. listopada 1874. utvrdio da svaka škola mora imati školsku knjižnicu. Digitalnim rječnikom može se reći da je to trajna poveznica školskih knjižnica Primorsko-goranske županije i Spomeničke knjižnice Mažuranić-Brlić-Ružić te uzrok dugogodišnje i kvalitetne suradnje. Susretljivost domaćina Spomeničke knjižnice i zbirke Mažuranić-Brlić-Ružić, s obzirom na to da je to obiteljska kuća u kojoj se živi, profesorice Matilde Ružić i dr. Gilde Solci Ružić, te profesora Theodora de Canziani Jakšića, njihova vještina okupljanja istraživača i organiziranje kulturnih događanja u Spomeničkoj knjižnici temelj su prijenosa kulturne baštine i kulturnog identiteta mlađim generacijama.

Za istraživanje osobnih posveta izdvojene su knjige s navedenim osobnim posvetama:

- 1) Mikaglja, A) *Gramatika talianska ukratko ili kratak nauk za naučiti latinski jezik*
- B) *blago jezika slovinskoga*, Loretto, 1649.³ /Mnogobrojne posvete:

*“Ex libris Nobilis Domini Petri Suvić Natus; Mortus est meus
figlius andreas poetae zagrabia die 18. Januarij Anno 1758.”/*

² Theodor de Canziani Jakšić, “Spomenička knjižnica Ivana Mažuranića”, http://www.villaruzic.hr/biblioteke_m.html (20. travnja 2013.)

³ Slika 1a, 1b, 1c, 1d, 1e, fotografija knjige i posvete u prilogu.

- 2) Ivan i Antun Mažuranić, *Riečnik Osmana Gundulićeva*, unikat – jedan primjerak, 1844.⁴ /Posveta:

“*Ivan Mažuranić Antunu Mažuraniću, U Zagrebu, 28.veljače 1844.*”/

- 3) Rudolf Baumbad, ZLATOROG, Stuttgart und Berlin, 1911.⁵ /Poklon Ivane Brlić Mažuranić (18.04.1874. – 21.09.1938.) svojoj kćerki Nadi, kasnije udanoj Ružić (31. 01. 1893.–2. 01. 1964.):

“*Mojoj Nadici
Na Berlinski put!
Božić 1911.
Mama*”/

- 4) Ivan Mažuranić, *Smrt Smail-Age Čengića*, Pjesan od Ivan Mažuranića, šesto ovlašteno izdanje sa slikom pjesnika po nacrtu F.Kanaitza, Zagreb: Naklada sveučilišne knjižare Franje Župana, 1876. /Posveta:

“*Makso Babarović
Stjepanu Budisavljeviću
U znak iskrenosti i prijateljstva
Milna dne 8/8 1883.*”/

- 5) Von Ignaz Al. Berlić, *Gramatik Der Illirischen Sprache Wie Solshe In Dalmatien, Kroatien, Slawonien, Bosnien, Serbien Und Von Den Illirien In Ungarn Gesprochen Wird Fur Deutsche*, Agram: Gedruet und in verlage bei Franz Suppan, K. K. Buchdrucker und Buchhandler, 1842.⁶ /Posveta: napisala ju je *Ivana Brlić Mažuranić* na srednjoj stranici Gramatike svom unuku *Viktoru Ružiću za završetak III. razreda*; danas ta stranica Gramatike visi kao slika uokvirena i ostakljena na zidu knjižnice/

- 6) Titus Orbis, *Geographicum*, Varasdini: Typis Joannis Sangilla Regii, 1881.⁷ /Posveta: *Dimitrije Demetar* napisao je posvetu *Antunu Mažuraniću*, bez datuma/

- 7) Camille Flammarion, *Les Terres du Ciel, Voyage astronomique sur les autres mondes et description des conditions actuelles de la vie sur les diverses planetes du systeme solaire*, Paris: C.Marpon et e Flammarion, 1884.⁸ /Početak najduže i sadržajem najvrjednije osobne posvete koju je napisala *Ivana Brlić Mažuranić* u spomen na trenutak smrti njenog djeda *Ivana Mažuranića*, datira iz otprilike 1933. godine:

“*Nekoliko časaka prije svoje smrti izmučen težkom samrtnom borbom, spustio je Ivan Mažuranić svoju glavu nad ovu knjigu, koja je otvorena pred njim ležala.*”

⁴ Slika 2, u prilogu.

⁵ Slika 3a, 3b, u prilogu.

⁶ Slika 4, u prilogu.

⁷ Slika 5, u prilogu.

⁸ Slika 6a, 6b, 6c, fotografija najduže osobne posvete u knjizi “*Les Terres du Ciel*”.

Završetak posvete:

“Sunce je granulo u taj tren, palo je na ruku mrtvoga starca – a ja, koja ovo pišem, unuka njegova, tada petnaest godina stara, kleknula sam uz mrtvacu i poljubila sam tu ruku, koja me i danas, kad sam duboko zašla u zrele dob, vodi kroz život kadgod mu se putevi zamrse.”

8) Plate, *Englischen Sprache*, Dresden: Luis Eklermann, 1888. /Posveta:

“5 Aprila 1888 počela sam učiti engleski
Ivana Mažuranić
Lovely”/

9) Ivana Brlić Mažuranić, *Knjiga omladini*, Prvo poglavlje Omladini o idealima, osobna naklada, 1923. /Posveta: (Zdenka Benčević)

“Zdenki
Mama
8. 11. 1923.”/

10) Dimitrija Demeter, *Teuta*, Tragedija u pet čina, Biblioteka Uzorna djela, knjiga 3., izdanje priredio Dr. David Bogdanović, Zagreb: ST.Kugli, Knjižara kraljevskog sveučilišta i Jugoslavenske akademije, 1930.

11) Antun Mažuranić, *Slovnica Hervatska*, za gimnazije i realne škole, Dio I. Rečoslovlje, Tretje izdanje, Zagreb, 1866. /Posveta:

“14/5 920
Dragom Viktoru
Stari Tata
Vladimir”/

12) Ivan Mažuranić, *La Mort de Smail Čengić Aga poeme*, Tradut Du Croate Par Petar Pekić, Zagreb: St.Kugli Subotica, 1926.⁹ /Posveta:

“Gospodinu Dr. Želimiru Mažuranić
Poklanja Petar Pekić”/

13) Ivana Berlitz, *Aus Urvaterzeiten, Marchen Aus Kroatischer Urzeit Von Ivana Berlitz*, Verlag Anton Pustet, Salzburg, 1926. /Posveta:

Nestoroff 1926./

14) Ivana Brlić Mažuranić, *Iz arhiva obitelji Brlić u Brodu na Savi*, uvod k zbirci starih pisama od god.1848. – 1852., osobno izdanje /Posveta:

23. 03. 1937.
Unuku Viktoru Ružiću ml.
Neka traži i neka nadje
Medju tolikim vriednim
Radnicima svoj uzor!–

⁹ Slika 7a, 7b, fotografija knjige u prilogu.

*Grli te, Vikiću, tvoja bakica
Ivana Brlić Mažuranić
Zagreb /*

- 15) Ivan Trnski, *Djela II.*, Putne uspomene iz god. 1898., Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1899.¹⁰ /Posveta:

*Vjernome prijatelju i kumu
Banu Dr. Viktoru Ružiću
U Zagrebu na 1. svibnja 1938.
Na sto dvadest godišnji pjesnikov rođendan
Danas još živuća pjesnikova djeca
Zora Trnski i Dragan Trnski/*

- 16) Vladimir Nazor, Antun Barac, *Čitanka iz Hrvatskog ili Srpskog jezika za II. razred srednjih škola*, Sastavili Vladimir Nazor i Dr. Antun Barac, Zagreb: izdalo profesorsko društvo sekcije Zagreb, 1928. /Posveta:

*Vladimir Nazor – Crikvenica
Ivani Brlić Mažuranić/*

- 17) *Mali pripoviedač. Zbirka priča za djecu*, Iz engleskijeh pisaca preveo Nikola T. Đurić, učitelj, Drugo popravljeno izdanje Komisionalnoj nakladi knjižare Vilima Lorši-a u Brodu N.S., 1898. /Posveta:

*Mojemu "pismoznancu"
Unuku Vikiću
Ivana Brlić Mažuranić/*

- 18) Ivana Brlić Mažuranić, *Dječja čitanka o zdravlju*, Ilustrirao Vladimir Kirin, Zagreb, 1927. /Posveta:

*Lane moje, Vesnice
Sretna si mi Ti
Tvoje zdravlje čuvaju,
Mama, Vava, svi!
Sad se još i bakica
Mieša u tu stvar
Pa Ti šalje zdrastvenu
Knjižicu na dar
A Ti reci bakici:
"Što će meni to!"
"Ja sam zdrava bez toga,
A po knjigi – zlo!"
Bakica
Zagreb, 15. listopada 1927.
Na 82. rođendan starog tate*

¹⁰ Slika 9, fotografija knjige s posvetom u prilogu.

19) *Croatian tales of long ago*, Iv. Berlić-Mažuranić, London: George Allen & Unwin LTD. Ruskin House, English, 1924. /Posveta:

“*Od Zdenke Benčević*”/

20) Josip Horvat, *Lijepa naša*, Rukovet zapisaka o našim najljepšim krajevima, osobito izdanje zabavne biblioteke – (Knjiga 2.), Zagreb: Naklada zaklada tiskare Narodnih Novina, 1931. /Posveta:

*Milostivoj Gospodji
Ivani Brlić Mažuranić
Hrvatskoj najodličnijoj književnici
U znak dubokog poštovanja
Zgb, 19. 11. 1931.
Josip Horvat/*

Osobna posveta zapisana u *Spomenaru* kojeg Ivana Brlić Mažuranić poklanja svojoj kćerki Nedici, “*za trinajsti rođendan, 25. II. 1930.*”¹¹ podcrtava upravo onu unutarnju dimenziju koja tvori čovjeka, a čovjek kulturu:

*“Putujemo, srce moje, putujemo ja i ti,
Jednom prugom, jednim vlakom,
Putujemo za sad mi.
Za tebe je na tom putu
Novo čudo cieli sviet –
A ja poznam na toj pruzi
Svaki trn i svaki cviet.
Zato dok ti zadivljeno motriš čuda
Putu tog,
Ja promatram samo tebe šapćuć:
Nek ju čuva Bog!
Mama
25./II 1930.”*

Pisanje osobnih posveta bio je način personalizirane komunikacije 1800-te godine i kasnije, u vrijeme prosvjetiteljstva, tiskanja, čitanja i poklanjanja knjiga, knjiga s posvetom. Danas je promijenjen medij za razmjenu osobnih poruka.

Istraživački projekt Od osobne posvete do SMS-a

Istraživački projekt organiziran je u fazama. Započet je terenskom nastavom, organiziranim odlaskom u Spomeničku knjižnicu i zbirku Mažuranić-Brlić-Ružić. Osnovne pretpostavke za interes istraživača i pravilno zaključivanje bio je odabir knjiga poznatih imena iz povijesti i povijesti književnosti primjeren programu sedmog razreda osnovne škole. Istraživački tim činilo je devetoro učenika sedmih razreda OŠ Kostrene, profesio-

¹¹ Slika 8, fotografija *Spomenara* u prilogu.

rica hrvatskog jezika i književnosti Ina Randić Đorđević, skrbitelj Spomeničke knjižnice Mažuranić-Brlić-Ružić, profesor Theodor de Canziani Jakšić i u posljednjoj fazi profesorica likovne kulture i umjetnosti Majda Leskovar. Uz pomoć prof. Theodora de Canziani Jakšića izvršena je analiza 20-ak knjiga iz knjižnog fonda s posvetama. Tehnika istraživanja bila je upitnikom, s obzirom na vrijednost knjiga. Analiza rezultata dobivenih upitnikom obrađena je računalno u školskoj knjižnici. Sinteza i formuliranje zaključaka, kao posljednja faza završena je projekcijom rezultata učenicima, učiteljima i roditeljima, što je uočeno i naučeno, te zanimljivosti istraživanja. Djela analizirana ovim radom nisu povezana autorom već formom odnosa pisaca osobnih posveta i primatelja poruka. Dan je kratak pregled raznih oblika interakcije u odnosima: prijateljski odnosi, roditeljski, obiteljski odnosi (baka – unuku, djed – unuci, nećak – teti itd.), te posvete kao podsjetnik događaja i tome slično.

Instrument istraživanja bio je analitički upitnik, obrazac prema kojem je obrađeno navedenih 20-ak knjiga. Upitnik popisuje podatke o knjizi, oznake vlasništva, ime autora, godina i mjesto izdanja, izdavača, vrstu publikacije, do toga je li knjiga cjelovita, jesu li korice posebno izrađene, koji miris ima. Od naslova, autora i pisca posvete, do stručnih skupina kojima knjiga pripada, analize jezika posvete, rečeničnih znakova, čitljivost rukopisa, pravopisne točnosti, zanimljivosti, svečanosti i duhovitosti posveta, do toga tko je posvetu napisao, te za “stare knjige” koje pripadaju europskoj i hrvatskoj kulturnoj baštini jesu li posvete pisane krasopisom, jesu li korice popravljane, izveze rukom ili ukrašene, koje su boje i mirisa te knjige, te kojoj je znamenitoj ličnosti knjiga pripadala. Zaključci su formirani prema rezultatima analize. Metodom znanstvenog istraživanja tim učenika je osvijestio ulogu i vrijednost hrvatskih književnika u dijelu povijesti hrvatske književnosti analizom osobnih posveta u knjižnoj građi Spomeničke knjižnice.

Predmet istraživanja bili su “materijalni” pisani tragovi čitatelja ili vlasnika knjige pronađeni u knjizi.¹² Najčešći trag je oznaka vlasništva, *ex libris*. Osobne posvete u knjigama knjižne baštine imaju svoju strukturu, sadržaj, osobnost u prisnosti poruke, rukopis, jezik i pismo, vrijeme nastanka, razlog. Mogu li osobne posvete biti prenositelji kulturnog identiteta? Predmet istraživanja i kasnije analize bile su osobne posvete koje nalazimo u knjigama 18. i 19. stoljeća, koje govore o prijateljstvima, vezama, susretima određenih ljudi, o njihovom životu, pa i o kraju života jednoga velikoga književnika koga je opisala druga velika književnica. Vrijedna su baština u knjigama, a nisu dio knjige, nisu metapodatci. Osobne posvete ne upućuju na interakciju s tekstom, već na interakciju s medijem, knjigom. Odabrane osobne posvete govore o odnosima, pletu antropološku nit.

Problemska pitanja koja su postavljena: imaju li osobne posvete u obrađenim knjigama Spomeničke knjižnice i zbirke Mažuranić-Brlić-Ružić sociološku i kulturološku dimenziju? Mogu li se izdvojiti specifičnosti jezika i pisma poruka koje nalazimo u knjižnoj kulturnoj baštini kao elementi kulturnog identiteta? Govore li sadržaji osobnih posveta: o prisnosti, ljubavi, zajedništvu obitelji, prijateljstvu, o društvenoj praksi, ritualima i svečanostima, o univerzalnim vrijednostima, svjetonazoru i mentalitetu uvje-

¹² Usp. Zoran Velagić, “Čitatelji, knjige i tekstovi: oblici interakcije”, *Osječki zbornik*, br. 20, 29 (2010), str. 337-345.

tovanih poviješću, o načinu života? Jesu li knjige s osobnom posvetom čuvari različitih kulturnih pojavnosti čije ukupnosti predstavljaju kulturni identitet? Problemska pitanja usmjerila su istraživanje prema ostvarenju zadanih ciljeva: razvoja vlastitog kulturnog identiteta koji polazi od kulturalno raspoloživih resursa u neposrednom društvenom okruženju; usvajanje činjenice da su knjige stalan izvor raznovrsnih znanja (informativnih, umjetničkih, tehničkih, zabavnih); spoznaja o sustavu i ulozi pojedinih vrsta knjižnica; prihvaćanje knjižnice kao prostora promoviranja znanja, tuđeg i osobnog stvaralaštva; korištenje informacija s različitih medija, njihovo kritičko vrjednovanje i korištenje radi učenja i osobnog napretka. Suradnja školskoga knjižničara s kulturnim ustanovama, knjižnicama, muzejima, kazalištima i sličnim institucijama ima za cilj odgoj ličnosti s razvijenim kulturnim potrebama i navikama.

Kulturni identitet u osobnim posvetama knjižne baštine

Kulturni identitet pojavnost je koju prepoznajemo u nizu pokazatelja: osjećaj vlastitosti, osobnosti, pripadnosti, povezanosti s društvenom skupinom, kulturom kao ukupnošću načina života neke skupine. Kultura je definirana¹³ kao cjelina znanja, vjerovanja, običaja uz umjetnost, moral i pravo te sve ostale sposobnosti i navike koje je čovjek stekao kao član društva. Kultura je važan čimbenik u stvaranju identiteta. Kulturni identitet kao identitet grupe, ili kulture, kao nova forma identifikacije, u ovom kontekstu prenosi se spoznajom o tome kako su živjele znamenite ličnosti grada Rijeke, osobe iz susjedstva u prošlosti. Gledano tom formom pojedinac se dijeli u niz različitih kulturnih identifikatora: prema mjestu, spolu, povijesti, nacionalnosti, jeziku, vjerskom uvjerenju. Za osobne posvete u knjižnoj baštini koristili su se pokazatelji: autentičnost, jezik, znakovi-pismo, kronološka povezanost, vremenske odrednice, odnosi, vrsta knjižne građe. Analiza podataka o osobnim posvetama obuhvaćala je od datuma posvete, prigode, jezika, broja znakova, pisma, do toga jesu li autor posvete i osoba kome je namijenjena u rodu ili prijatelji. Najvrjednija je osobna organizacija sadržaja posveta koja je najrazličitija. Ističe vlastitost, identitet pisca osobne posvete i primatelja. Dopunjena poviješću, obrazovanjem osoba, vremena, njihova položaja u društvu, dopire do čitatelja kao fragmentirani identitet. "Jezik je fleksibilan i otvoren za individualne jezične izričaje",¹⁴ za osobne jezične stilove. Raščlanjivati jezik znači ulaziti u određenu jezičnu zajednicu, istovremeno u individualno i društveno iskustvo. Jezik je ključni element kulturnog identiteta. Dakle, baštinjeno u osobnim posvetama obrađene knjižne baštine prepoznajemo kao razlikovne elemente kulturnog identiteta.

Projekcija rezultata

Analiza rezultata uvjerljivo pokazuje važnost osobnih posveta u poimanju hrvatske povijesti, odnosa, obiteljskih veza, predstavlja sociološku, kulturnu i antropološku dimenziju osobnih poruka u knjigama. Istraživanje osobnih posveta u knjižnoj baštini Spomeničke knjižnice Mažuranić-Brlić-Ružić ukazalo je na osobitosti kulture u tradi-

¹³ Usp. Edward Burnett Tylor, *Primitive culture*, London: John Murray, 1871.

¹⁴ Gvozden Flego, "Bilješke uz pojam identiteta", <http://tripalo.hr/knjige/NacIdent/flego.pdf> (10. travnja 2013.)

ciji, jednoj od kulturnih komponenti za održanje i prenošenje kulturnih vrijednosti. Odnos obiteljskih vrijednosti i načela ponašanja kao povijesne kategorije i navika koje danas mladi stječu kao članovi društva pokazalo je društvo kao sustav međusobnih veza koje povezuje pojedince, a ocrtava se u najmanjoj jedinici društva, u obitelji. Tradicija se je pratila odabirom knjiga, od Ivana Mažuranića i Ignjata Alojza Brlića, kao najstarijih članova obitelji, preko Vladimira Mažuranića (sina Ivana Mažuranića), Ivane Brlić Mažuranić, Nade Brlić i Viktora Ružića do današnjih nasljednika znamenite obitelji. Čitajući poruke-posvete koje su upućivali članovi obitelji jedni drugima i njihovi prijatelji, prenijeli smo kulturne elemente, društvena pravila, pravila ponašanja, običaje, jezične simbole, sociološke značajke njihovih profesija, dobi i ekonomskog statusa, u današnje vrijeme. Tim je osvijestio što baštinjeno možemo prenositi u planetarno kao vlastiti kulturni identitet. Primjer može predstavljati zabilježena najduža posveta, na prve tri strane knjige “Les Terres du Ciel”, objavljene u Parizu 1884. godine, a pripadala je Ivanu Mažuraniću. Posvetu je u spomen na svog djeda 30-ih godina 19. stoljeća zapisala Ivana Brlić Mažuranić. Listajući knjigu i znajući da je upravo to knjiga koju je u času svoje smrti čitao veliki hrvatski ban Ivan Mažuranić, pojedinci su to učinili sjedeći u fotelji u kojoj je i sam Ivan Mažuranić tada sjedio. Kulturna nadogradnja i pamćenje potaknuta je empatijom, osobnim doživljajem. Knjige iz knjižne baštine Spomeničke knjižnice i zbirke Mažuranić-Brlić-Ružić postale su medij prijenosa kulturnog identiteta iz prošlosti u sadašnjost, upravo jezikom osobnih posveta. Promijenjena je percepcija osobnih posveta. Projekcija rezultata istraživanja, koje je trajalo od 15. listopada do 15. studenog 2012, organizirana je kao kulturni događaj otvoren za građane, roditelje, učitelje, učenike u školskoj knjižnici OŠ Kostrena izložbom “Knjige s posvetom”. Za evaluaciju istraživačkog projekta otvorena je “Knjiga posveta” u koju su svoje posvete – dojmove upisivali posjetitelji izložbe.

Na kraju: Pisanje osobnih posveta ili SMS-anje

“Ljude ne uznemiruju stvari/pragmata/već nazori o njim/dogmata!”
(Epiktet)

Osobne posvete koje su svoj najveći zamah imale u vrijeme opismenjavanja, tiskanja knjiga, čitanja i poklanjanja, prije 200 godina, do danas su sačuvale osobnost, prisnost, vlastitost kao identitet, kulturni identitet. Medij za razmjenu poruka-posveta mijenja se devedesetih godina. Prva tehnička implementacija Short Message Service nastala je 1983. godine, 1990. godine se je u nekim mrežama pojavila prvi put. Aplikacija je bila namijenjena vrlo uskim potrebama mrežne signalizacije. Na početku uporabe u mobilnim telefonima SMS usluga je bila besplatna, bazirana na 7-bitnom protokolu koji je mogao slati samo tekstualne poruke. Nokia je 2000. godine promijenila način komunikacije implementacijom 8-bitnog protokola. “SMS poruke su doživjele doslovno eksploziju uporabe u Europi već nakon prvih godina postojanja, a do 2000. godine komunikacija tekstualnim porukama proširila se diljem svijeta da bi 2010. godina ukupna brojka poslanih SMS poruka bila više od 6 bilijuna (6 tisuća milijardi). Do današnjeg

dana pretpostavlja se da je ta brojka prešla i 8 bilijuna poslanih poruka.”¹⁵ *Short Message Service* zamjenjuje osobne posvete u knjigama, čestitke, pisma. Deset godina kasnije, 2011. godine, Autography LLC u St. Petersburgu, na Floridi patentira metodu za umetanje autograma ili osobnih posveta u *e-Book*. Promocija aplikacije Autography ponovno mijenja medij pisanja osobnih poruka. Godine 2013. svjedočimo tiskanju personalizirane knjige u 3D tehnici. Način komunikacije koji je svoj razvojni tijek započeo prije 200 godina, a koji je prije 20 godina naprednom tehnologijom promijenio medij, od osobnih posveta pretvorio se u javno dostupni dijalog. Emile Durkheim i Marcel Mauss poučavaju da kultura može nastati tek kad ljudi počnu uočavati razlike među stvarima i klasificirati ih. Razvojem tehnologije, razmjena osobnih poruka postaje digitalna, time javna, manje prisna, mijenja se jezik i pismo, komunikacija se događa kraticama za koje se tiskaju rječnici, bez pravopisne točnosti, bez karakterističnog poetskog formuliranja. Tu mijenu ne možemo vrjednovati boljom ili lošijom u odnosu na baštinjeno, tehnološki je drukčije koncipirana, ali sadržaj odnosno potreba razmijene poruka i dalje postoji, samo su oblik i medij drukčiji. Potreba za komunikacijom osobnim porukama i posvetama mijenjanjem medija nije prestala. Iako je diskutabilno što nas određuje, prošlost, sadašnjost ili budućnost, ili “konzervativno uvjerenje da je prošlost odredbena za ljudsko biće”,¹⁶ za misli, osjeća je ili odluke o sebi i drugima, određuje li nas ono što smo bili ili ono što želimo postati, nedvojbeno je da se prošlost zrcali u sadašnjosti i o našem izboru ovisi hoćemo li je projicirati u budućnost. Izbori su ključni i potrebno ih je definirati i razlikovati. Ukupnost uvjerenja i osjećaja koji su prenijeti projekcijom rezultata istraživanja podcrtali su pojedinačnu ulogu osobnih posveta u sveopćem kulturnom doseg. Za odredbenost elemenata kulturnog identiteta može se istaknuti važnost kognitivne funkcije, one unutarnje dimenzije koja čini čovjeka, a čovjek kulturu; važnost jezika, on je “osnova primarne socijalizacije”,¹⁷ simbolički sustav za mišljenje i sporazumijevanje, svojom simboličkom i semantičkom strukturom nosilac je cjelokupnog značenja, na njemu počiva kultura i presudan je za identitet svakoga od nas, time i za nacionalni identitet. Dokazana je važnost osobne posvete iz perioda 18. stoljeća za prepoznavanje vlastita kulturnog identiteta, posredstvom njezine osobnosti, koja joj daje pripovjedačku ulogu o hrvatskoj povijesti, književnosti, obiteljskim odnosima i prijateljskim vezama. Ta osobnost daje sociološku i kulturnu dimenziju koju baštinimo u knjigama i koju ovom metodologijom prenosimo u budućnost.

LITERATURA

Bauman, Zygmunt, *Postmoderna etika*, Zagreb: AGM, 2009.

Burnett Tylor, Edward, *Primitive culture*, London: John Murray, 1871.

Buza, Tomislav, “Prva SMS poruka navršava punih 20 godina”, buzz.hr, <http://buzz.hr/2012/12/03/prva-sms-poruka-navrsava-punih-20-godina/> (10. travnja 2013.)

¹⁵ Tomislav Buza, “Prva SMS poruka navršava punih 20 godina”, buzz.hr, <http://buzz.hr/2012/12/03/prva-sms-poruka-navrsava-punih-20-godina/> (10. travnja 2013.)

¹⁶ Gvozden Flego, “Bilješke uz pojam identiteta”, <http://tripalo.hr/knjige/NacIdent/flego.pdf> (10. travnja 2013.)

¹⁷ Isto.

- Flego, Gvozden, "Bilješke uz pojam identiteta", <http://tripalo.hr/knjige/NacIdent/flego.pdf> (10. travnja 2013.)
- Jakšić, Theodor de Canziani, "Spomenička knjižnica Ivana Mažuranića", http://www.villaruzic.hr/biblioteke_m.html (20. travnja 2013.)
- Kovačević, Dinka, Lasić-Lazić, Jadranka i Lovrinčević, Jasmina, *Školska knjižnica korak dalje*, Zagreb: Altagama, 2004.
- Kukić, Slavo i Markić, Brano, *Metodologija društvenih znanosti: metode, tehnike, postupci i instrumenti znanstvenoistraživačkog rada*, Mostar: Ekonomski fakultet Sveučilišta, 2006.
- Lovrinčević, Jasmina, Kovačević, Dinka i dr., *Znanjem do znanja: prilog metodici rada školskog knjižničara*, Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta, 2005.
- Velagić, Zoran, "Čitatelji, knjige i tekstovi: oblici interakcije", *Osječki zbornik*, br. 20, 29 (2010), str. 337-345.

Prilozi

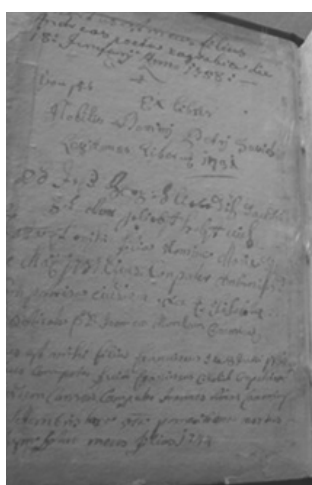
1. Fotografije knjiga s posvetom iz Spomeničke knjižnice i zbirke Mažuranić-Brlić-Ružić

1a

1b

1c

1d

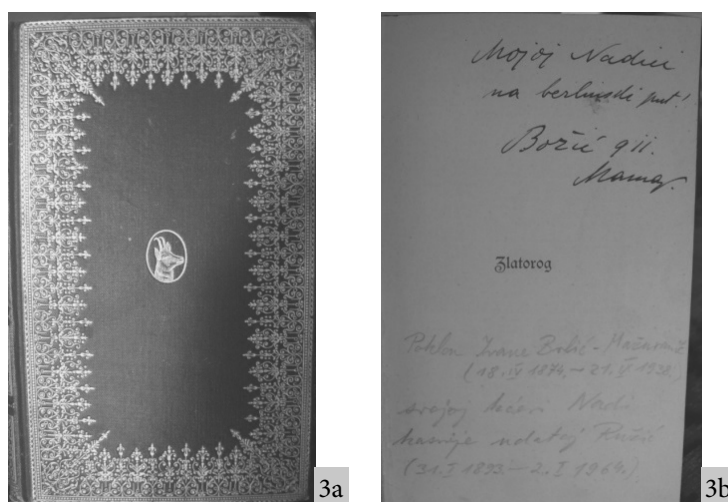

1e

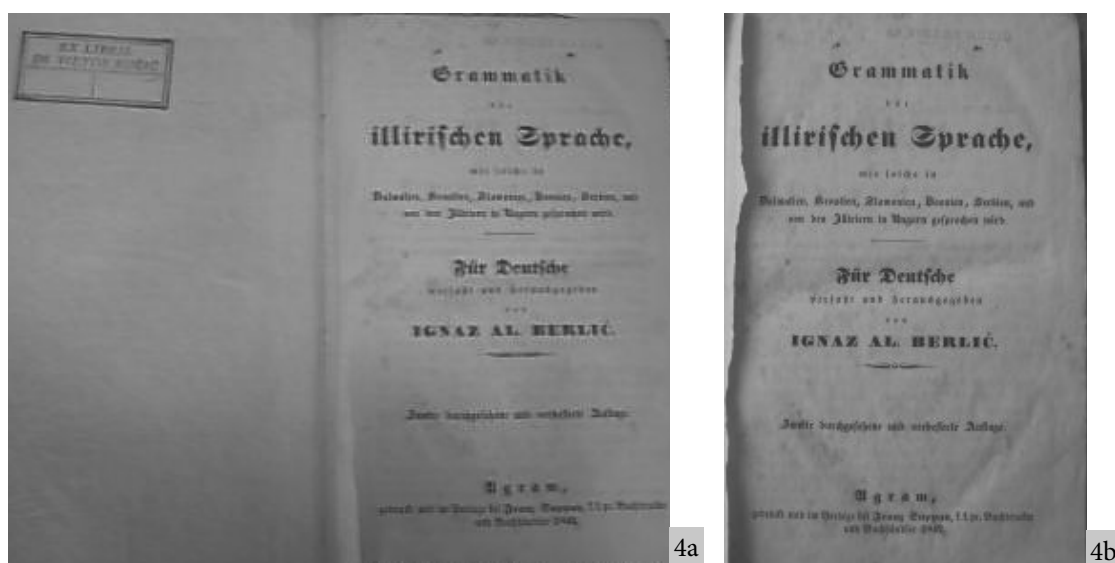
Slika 1a, 1b, 1c, 1d, 1e. Mikaglja, *Gramatika talianska ukratko ili kratak nauk za naučiti latinski jezik*, b) *Blago jezika slovinskoga*, Loretto, 1649. (Ormar: D; polica:VI.; broj na polici:1; tekući broj: 1792; Spomenička knjižnica i zbirka Mažuranić-Brlić-Ružić)

Slika 2. Ivan i Antun Mažuranić, *Osmana Gundulićeva Riečnik*, unikat – jedan primjerak, 1844. (Spomenička knjižnica i zbirka Mažuranić-Brlić-Ružić)

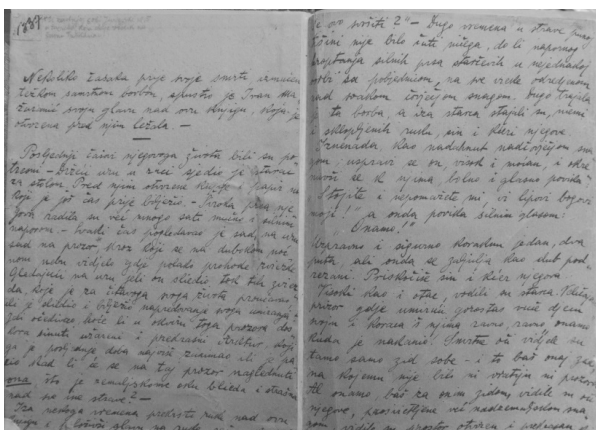
Slika 3a, 3b. Rudolf Baumbad, Zlatorog, Stuttgart und Berlin, 1911.
(Spomenička knjižnica i zbirka Mažuranić-Brlić-Ružić)

Slika 4a, 4b. Von Ignaz Al. Berlić, Grammatik Der Illirischen Sprache Wie Solshe In Dalmatien, Kroatien, Slawonien, Bosnien, Serbien Und Von Den Illirien In Ungarn Gesprochen Wird Fur Deutsche, Agram: Gedruct und in verlage bei Franz Suppan, K. K. Buchdrucker und Buchhändler, 1842. (Spomenička knjižnica i zbirka Mažuranić-Brlić-Ružić)

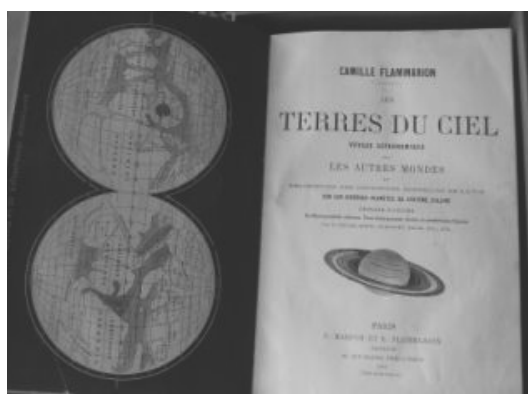
Slika 5. Titus Orbis, *Geographicum*, Varasdini: Typis Joannis Sangilla Regii, 1881. (Spomenička knjižnica i zbirka Mažuranić-Brlić-Ružić)

6a

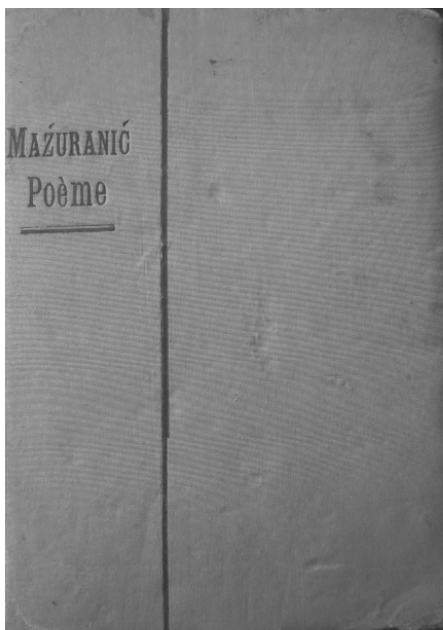

6b

6c

Slika 6a, 6b, 6c. Camille Flammarion, *Les terres du ciel*, Voyage astronomique sur les autres mondes et description des conditions actuelles de la vie sur les diverses planetes du systeme solaire, Paris: C. Marpon et e Flammarion, 1884. (Spomenička knjižnica i zbirka Mažuranić-Brlić-Ružić)

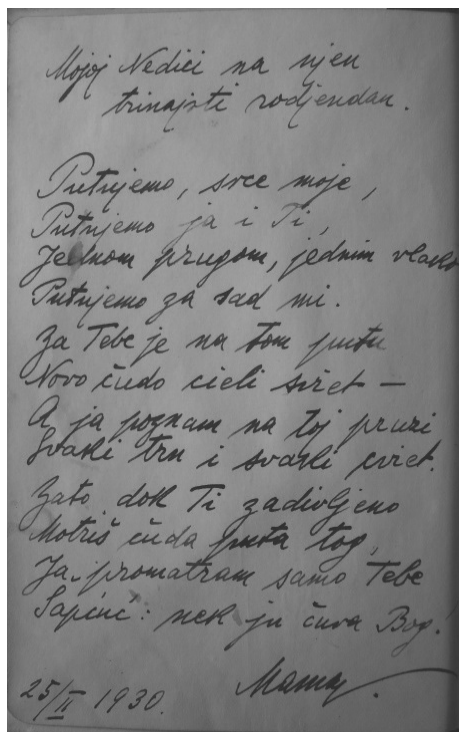

7a

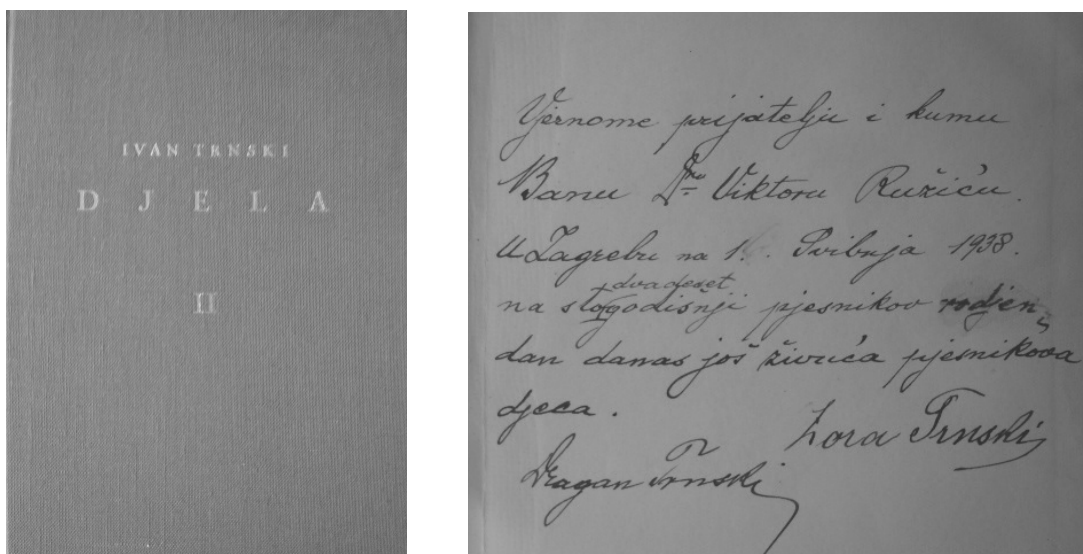

7b

Slika 7a,7b. Ivan Mažuranić, *La mort de Smail Čengić Aga poeme*, Tradut Du Croate Par Petar Pekić, Zagreb: St. Kugli Subotica, 1926. (Spomenička knjižnica i zbirka Mažuranić-Brlić-Ružić)

Slika 8. Spomenar kojeg Ivana Brlić Mažuranić poklanja svojoj kćerki Nedici, za trinajsti rođendan, 25. II. 1930. (Spomenička knjižnica i zbirka Mažuranić-Brlić-Ružić)

Slika 9. Ivan Trnski, *Djela II.*, Putne uspomene iz god. 1898., Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1899. (Spomenička knjižnica i zbirka Mažuranić-Brlić-Ružić).

Prilog 2.

Izlaganje profesora Theodora de Canziani, skrbitelja knjižnice i zbirke Mažuranić-Brlić-Ružić, tijekom terenske nastave u Spomeničkoj knjižnici (10. travnja 2013.)

“Spomenička knjižnica i zbirka Mažuranić-Brlić-Ružić, odnosno unutar tog živog organizma Ville Ružić, kuće za svakodnevni život obitelji ali i kuće koja svakim svojim predmetom priča povijest, jedinoj privatnoj zbirci spomeničkog i memorijalnog karaktera te vrste u Republici Hrvatskoj opstoji i knjižnica Mažuranić, spomenik kulture Republike Hrvatske od 1946. godine. Stvaratelj knjižnice koja broji oko deset tisuća knjiga, geografskih karata, svečanih diploma, rukopisa, grafičkih listova, memorabilija, hemeroteke te starog kataloga kao i knjige posudbe pretežito je hrvatski Ban, političar, odvjetnik te književnik i pjesnik Ivan Mažuranić. On nasljeđuje knjige brata svoje supruge, književnika teatrologa, pjesnika i liječnika Dimitrije Demetra. Osim ovih tu je i knjižnica njegova brata jezikoslovca Antuna Mažuranića te knjige Matije i Frana Mažuranića kao i Ivanova sina Vladimira Mažuranića i rođaka ilirca baruna Dragojla Kušlana. Knjižnicu obogaćuje i Ivanov unuk Želimir Mažuranić. Po njegovoj smrti nasljeđuje ju najstarija kćerka Ivane Brlić Mažuranić, sestre Želimirove, Nada Brlić Ružić a potom njezin unuk ing. Viktor Ružić. Danas je knjižnica u vlasništvu kćeri ing. Viktora Ružića Matilde Ružić s kojom od devedesetih godina radimo na njezinoj preglednosti, dostupnosti, istraživanju, objavljivanju te stalnoj mogućnosti posjeta i konzultacije knjižne ali i arhivske građe te zbirke. Cijeli taj organizam sklopljen je od istog vlasnika s Spomeničkom knjižnicom, arhivom i zbirkom Brlić, te Spomeničkom knjižnicom, arhivom i zbirkom Ružić. Već sam način stvaranja ovih knjižnica progovara intelektualnom interkulturalnom i plurilingvističkom notom koju podržavaju raznorodni karakteri pisama, jezika, tematike građe. U stvaranju ovih sudjelovao je nadalje kroz desetke generacija veliki broj osoba i obitelji što ponovo čini građu zanimljivom i raznorodnom.

Identitetni element i tradicijski kontinuitet dokazuje se osobito autografima, posvetama, zapisima, bilješkama te rukopisima kao i ex librisima u knjigama. Ovaj svijet gotovo paralelnim putem priča kako tematsku varijaciju knjižne građe još više naglašava osobitost životnih, povije-

snih, osobnih vrijednosti u prenošenju identitetnih karaktera tiskanih i pisanih knjiga, rukopisa i unikata kao pripreme za tisak pojedinih izdanja.

Pregledavajući knjižnicu tako možemo pojmiti povijesni kontekst, karakter i osobnosti pojedinih osoba, njihove obiteljske i intelektualne kontakte kao platformu za nova moguća istraživanja u budućnosti.

Skrbitelj Spomeničke knjižnice
i zbirke Mažuranić-Brlić-Ružić
Theodor de Canziani”

CULTURAL IDENTITTY IN THE INSCRIPTIONS OF LIBRARIAN HERITAGE

Abstract

Is there a danger that cultural heritage would disappear under the influence of Western European integration processes? According to Bauman's postmodern ethics, duties make us similar, and responsibilities make us individuals. In that way, culture positions us in certain spiritual dimension, while cultural identity emphasizes an individual's role in a general cultural arena. In globalization as a dimension, a librarian should not only be a competent information expert but also a keeper of dignity of knowledge while transmitting the inheritable into a planetary collectiveness of all spiritual traditions. Writing text messages or writing personal inscriptions is the focus of this work. The inscriptions, as a way of spirituality that those earlier generations entailed in the books, are considered as a model by which a value of heritage is approached. During the research, a group of students has realized the value of Croatian authors that are tied to the segment of Croatian literature history. Those were recognized by looking at the inscriptions taken from the materials that were a part of the Mažuranić-Brlić-Ružić Memorial Library in Rijeka. For those, the goal of the research was to familiarize the public with the cultural assumptions of their own. The research subject refers to the personal inscriptions found in books dated back to the 18th century and earlier. They were written on the margins and were evolving around friendships, relationships, and meetings. A personal dimension of inscription evokes researchers' curiosity. The research instrument was an analytical questionnaire, i.e., a form according to which 20 books were approximately elaborated. The analysis of results represents a sociological, cultural, and anthropologic dimension of personal messages. In the 18th century, literacy was a social imperative, while the inscription was a usual way of communication. The way of communication 200 years ago was looked at from the aspect of technology, which, nearly 20 years ago, has changed the medium and has transformed such a communication into a public dialog of social networks, i.e., into the text messages.

Keywords: school librarian, personal inscription, identity, culture, memorial library, Mažuranić-Brlić-Ružić collection

Priprema i tisak

Grafika d.o.o. Osijek

Oblikovanje korica

Luka Alebić

Jezična redakcija

Marija Mihaljević i Antonija Vranješ

Prijevod sažetaka

Zvezdana Penava Brekalo

Miriam Goll, prof.

Redaktura tekstova na engleskom jeziku

Tihomir Živić

UDK

Marija Erl Šafar

Naklada

400 primjeraka

Tiskanje završeno u prosincu 2014.